HISTORIA 25
ZNANSTVENA ZBIRKA
ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

NEČAKOV ZBORNIK:

Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja

Uredili: Kornelija Ajlec
Bojan Balkovec
Božo Repe

Ljubljana 2018

Necakov_zbornik_FINAL.indd 1 23.1.2018 8:46:47

NEČAKOV ZBORNIK
Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja

Uredili: Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec, Božo Repe
Tehnična pomoč uredništva: Matej Hreščak
Izdelava indeksa: Matjaž Rebolj, Domen Kaučič
Recenzenta: Gorazd Bajc, Mitja Žagar
Lektoriranje besedil v slovenskem jeziku: Aleksandra Repe
Slike na straneh 20, 118 in 208 hrani Matija Zorn. Sliko na strani 338 posnel Matjaž Rebolj.

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018.
Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Izdal: Oddelek za zgodovino
Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Tehnično urejanje in prelom: Jure Preglau, Eva Vrbnjak
Tisk: Birografika Bori, d. o. o.
Ljubljana, 2018
Prva izdaja
Naklada: 200 izvodov
Cena: 34,90 EUR

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"18/19"(082)
94(497.1)"18/19"(082)

NEČAKOV zbornik : procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja / uredili Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec, Božo Repe ; [izdelava indeksa Matjaž Rebolj]. - 1. izd. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018. - (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ; 25)

ISBN 978-961-06-0005-3
1. Ajlec, Kornelija
293293824

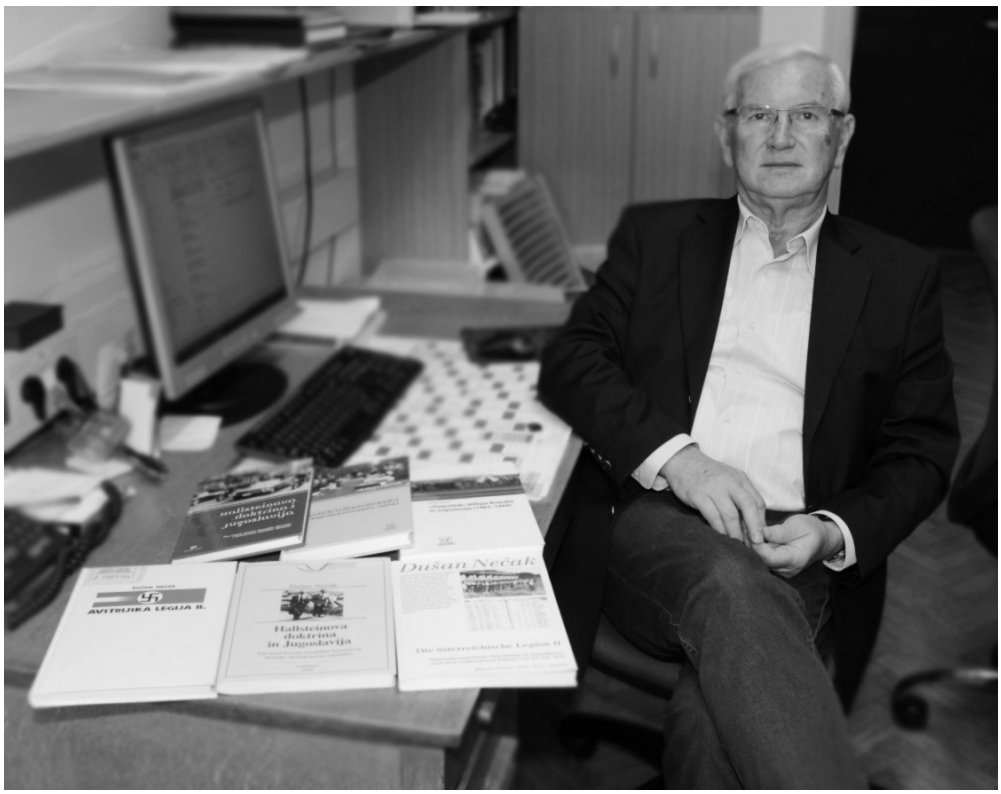

Necakov_zbornik_FINAL.indd 3 23.1.2018 8:46:47

Necakov_zbornik_FINAL.indd 4 23.1.2018 8:46:47

Kazalo

Božo Repe, Miroslav Stiplovšek
Zaslužni profesor dr. Dušan Nečak – sedemdesetletnik 11

MEŠČANSKA DRUŽBA V 19. IN 20. STOLETJU, PRVA SVETOVNA VOJNA

Latinka Perović
Srbija na početku XX veka – u ogledalu jednog zaturenog istorijskog izvora drugog reda 23

Andrej Studen
Vacuum Cleaner. K zgodovini sesalca za prah v dobi meščanstva 33

Irena Selišnik
Ljubezen in prijateljstvo v drugi polovici 19. stoletja: Ljubezen je burja življenja, a prijateljstvo njega pokoj. 57

Walter Lukan
Ärgernis im »Toleranzhaus« des Brückenkopfes Görz (1916). Ein Beitrag zur Sitten- und Sanitätsgeschichte der Isonzofront 77

SLOVENIJA, JUGOSLAVIJA, SVET MED OBEMA VOJNAMA

Jure Gašparič
Od Sv. Jakoba do Lenina. Ustavodajni proces v Kraljevini SHS in njegov evropski kontekst 121

Miroslav Stiplovšek
Strankarska sestava slovenskih predstavniških teles v prvi Jugoslaviji in njen vpliv na njihovo delovanje 137

Barbara Šatej
Izpod peresa slovenskih ustvarjalk na Goriškem med obema vojnama 155

Bojan Balkovec
Zaplembe tujega tiska v prvi Jugoslaviji – Primer tiska iz ZDA 175

Sandi Volk
Prvi antifašizem v Evropi: italijanski Ljudski Arditi 191

SLOVENIJA, JUGOSLAVIJA, SVET MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Bojan Godeša
»Ali bi ne bilo za vse Slovence še najbolje, da bi vsi pripadli Italiji?« (O letaku »Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?« z dne 10. junija 1941) 211

Branko Marušič
O dveh Mussolinijevih govorih v Gorici 227

Damijan Guštin
Korak od politike »ognja in meča« na Gorenjskem? Šef civilne uprave dr. Friedrich Rainer marca 1943 o okupacijski politiki na Gorenjskem 235

Nevenka Troha
Delavstvo v Trstu in Zasavskih revirjih med drugo svetovno vojno (primerjava položaja) 253

Drago Roksandić
Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): Prostorne i vremenske logike nasilja 271

Ivo Goldstein
O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa 309

Tvrtko Jakovina
Norveška u drugom svjetskom ratu. Kako su mali narodi stvarali veliku povijest 329

SLOVENIJA, JUGOSLAVIJA, SVET PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Mitja Ferenc
Nemški vojni ujetniki v Sloveniji. Organizacija taborišč in delo z vojnimi ujetniki 341

Aleš Gabrič
Odnos komunistične oblasti do katoliških intelektualcev po letu 1945 367

Mateja Jeraj
Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni 379

Žarko Lazarević
Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945 399

Neven Borak
Začetki univerzitetnega ekonomskega študija v Sloveniji 419

Maja Lukanc
Odzivi in odmevi na poljski oktober 1956 v Sloveniji in Jugoslaviji 433

Jure Ramšak
Konec naroda ali začetek nacije? Slovenski liberalni intelektualci in vprašanje naroda v začetku sedemdesetih let 451

DIPLOMACIJA, MEDNARODNI ODNOSI, MANJŠINE

Franc Rozman
Skice z Berlinskega kongresa 467

Zoran Janjetović, Srđan Mićić
Österreich in den Augen der jugoslawischen Diplomatie 1918–1938 479

Jurij Hadalin
Naš človek v Tirani. Predstavnik Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije pri Centralnem komiteju Komunistične partije Albanije dr. Savo Zlatić (1912–2007) 497

Necakov_zbornik_FINAL.indd 7 23.1.2018 8:46:47

Arnold Suppan
Austria and its Neighbors in the East 1945–1955 517

Mateja Režek
Jugoslovansko-izraelski odnosi v prvem desetletju po drugi svetovni vojni 537

Jurij Perovšek
Opažanja dopisnika Tanjuga v Celovcu Dušana Benka o položaju koroških Slovencev v letih 1945–1950 559

Matjaž Klemenčič
Gnili kompromis iz leta 2011 – izpolnitev 7. člena ADP?! 583

MEJE

Peter Mikša, Matija Zorn
Rapalska meja: četrt stoletja obstoja in stoletje dediščine 605

Deborah Rogoznica
Politično-ekonomske implikacije vzpostavljanja jugoslovanske zahodne meje v obdobju vojaških okupacijskih con (1947–1954) 643

Zdenko Čepič
Čez mejo: prehajanje jugoslovanske državne meje 1945–1970 661

Božo Repe
Italijansko-jugoslovanska meja po drugi svetovni vojni: prehodi meje, turizem, nakupovanje, tihotapljenje 679

BEGUNCI

Robert Devetak
Slovenska dobrodelna akcija za bosansko-hercegovske begunce na Goriškem in Gradiškem leta 1875 691

Rozina Švent
Prispevek povojnih slovenskih beguncev v Avstriji na področju šolstva, kulture in verskega življenja 715

Maja Božič
»Flüchtlingsstrom aus Titonien reißt nicht ab«: azilna in migracijska politika Avstrije v 50. letih 20. stoletja 735

Kornelija Ajlec
Vloga ZDA pri oskrbi madžarskih beguncev v Jugoslaviji v letih 1956 in 1957 755

SOCIALNA IN KULTURNA VPRAŠANJA, ZGODOVINSKI SPOMIN

Albina Nećak Lük
Skica za sociolingvistično podobo Prekmurja 779

Darja Kerec
Od Talije do gospodične predsednice (Gledališka in kino ponudba v Murski Soboti med obema vojnama) 801

Mojca Šorn
O socialnem skrbstvu ljubljanske mestne občine v letih 1935–1945 825

Maja Vehar
Zavodna oskrba pomoči potrebnih otrok v LRS med letoma 1945 in 1947 847

Marta Verginella
Slovenija med znova najdenimi spomini in zamolčanimi zgodbami 861

BIBLIOGRAFIJA

Barbara Šatej
Izbrana bibliografija znanstvenih del zaslužnega profesorja dr. Dušana Nečaka 877

IMENSKO KAZALO 893

Necakov_zbornik_FINAL.indd 10 23.1.2018 8:46:47

Zaslužni profesor dr. Dušan Nečak – sedemdesetletnik

Zaslužni prof. dr. Dušan Nečak se je rodil 21. januarja 1948 v Ljubljani, kjer je na Filozofski fakulteti leta 1971 diplomiral iz zgodovine in umetnostne zgodovine. Po krajši zaposlitvi v zunanjepolitični redakciji *Dela*, kjer je spremljal problematiko zamejskih Slovencev, je leta 1972 postal raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Na njem se je ukvarjal zlasti z zgodovino koroških Slovencev in širšimi narodno manjšinskimi vprašanji. Iz te problematike je izbral tudi temo doktorske disertacije *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni*. Z njenim uspešnim zagovorom je leta 1978 postal doktor zgodovinskih znanosti. S pedagoškim delom je začel kot docent leta 1980 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete. Kot univerzitetni učitelj je prvi začel predavati slovensko, jugoslovansko in občo zgodovino po drugi svetovni vojni, bil je tudi med prvimi profesorji za to obdobje na jugoslovanskih univerzah. Leta 1985 je bil izvoljen za izrednega profesorja, leta 1989 pa je postal redni profesor za sodobno zgodovino ter je predaval občo zgodovino od prve svetovne vojne do najnovejših obdobij do upokojitve leta 2014. Sedaj predava na doktorskem študiju. Osem let je predaval sodobno zgodovino tudi na Pedagoški fakulteti v Mariboru (sedaj Filozofska fakulteta). Posebno skrb je posvetil vzgoji znanstvenega naraščaja. Prof. Nečak je bil po letu 1980 mentor 18 doktorjem in 16 magistrom iz sodobne zgodovine, predvsem iz časa po letu 1945, pri skoraj vseh doktorskih disertacijah o problematiki novejših obdobij pa je bil predsednik ali član komisij za zagovor.

Na Filozofski fakulteti je od svoje zaposlitve opravljal številne, tudi vodstvene funkcije. V letih 1985–1987 je bil njen prodekan, v obdobju 1987–1989 pa dekan v času, ko je moral z njemu lastno diplomatsko sposobnostjo reševati hudo zaostrene probleme Filozofske fakultete. Tedaj je po stavki njenih sodelavcev vodil uspešna pogajanja z vlado za izboljšanje njihovega gmotnega položaja. Izjemno tehten je njegov delež na področju znanstvenoraziskovalne dejavnosti, zlasti z vodenjem Sveta Znanstvenega inštituta FF v letih 1996–2002. Dve mandatni obdobji je bil tudi predstojnik Oddelka za zgodovino FF. Od leta 2002 do upokojitve je bil vodja katedre za sodobno zgodovino. Sedaj je koordinator skupine avtorjev za pripravo publikacije ob 100-letnici Filozofske

Necakov_zbornik_FINAL.indd 11 23.1.2018 8:46:48

fakultete. Na Univerzi v Ljubljani je opravljal dve pomembni funkciji, in sicer je bil v letih 1999–2004 član njenega Upravnega odbora, kar sedem let pa član in podpredsednik univerzitetne Habilitacijske komisije.

Leta 1994 mu je Filozofska fakulteta podelila veliko priznanje, »ker je s svojim znanstvenim, pedagoškim, organizacijsko-vodstvenim delom pomembno prispeval k njenemu razvoju in ugledu«. Leta 2013 mu je Študentski svet Filozofske fakultete podelil priznanje »za nadpovprečno uspešno pedagoško delo« z utemeljitvijo, »da je prof. Nečak izjemen predavatelj, a še bolj kot to, študenti cenimo njegovo človeškost, pripravljenost pomagati in ne nazadnje tudi to, da po toliko letih poučevanja svoje delo še vedno opravlja z odkritim entuziazmom«. To študentsko priznanje je prof. Nečak še posebej cenil. Leta 2015 mu je univerzitetni senat za pomemben prispevek k razvoju znanosti ter predano opravljanje pedagoškega in mentorskega dela podelil naziv zaslužni profesor Univerze v Ljubljani. Za svoje znanstveno delo je dobil več nagrad, tudi najvišje državno priznanje, nagrado za vrhunske dosežke v znanosti za leto 1996.

Posebno priznanje njegovemu pedagoško-znanstvenemu delu so bila vabila za predavanja na univerzah v Avstriji in Nemčiji. V akademskih letih 1986/87 in 1997/98 je bil gostujoči profesor na Univerzi na Dunaju oziroma njenem Inštitutu za sodobno zgodovino, dvakrat (1993/94 in 2005/06) na Univerzi v Celovcu. Kot gost, raziskovalec in predavatelj je bil leta 1995 na Univerzi v Kölnu pri prof. Jostu Dülfferju ter v letih 2000, 2003 in 2006 na Vzhodnem inštitutu Freie Universität Berlin pri prof. Holmu Sundhausnu. Predaval je tematike kot: »Historični elementi za razumevanje slovenskega narodnega vprašanja«, »Sodobna slovenska/jugoslovanska zgodovina po 1918«, »Informbirojevski spor 1948«, »Nemci na Slovenskem po drugi svetovni vojni«. Te tematike je praviloma povezoval s spoznanji iz lastnega raziskovanja zgodovine dežel gostiteljic: v Nemčiji problematiko tako imenovane Hallsteinove doktrine (1955–1961); v Avstriji problematiko narodnih manjšin, zgodovine časa med obema vojnama, posebej nacističnega puča 1934 in prihoda avstrijskih nacističnih beguncev v Jugoslavijo (Slovenijo in na Hrvaško); v Severni Koreji s problematiko korejske vojne (1950–1954). O teh tematikah je napisal tudi knjige, v dveh primerih znanstvene monografije (*Avstrijska legija II*, Maribor 1995, Dunaj 1996; *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija*, Ljubljana 2002, Zagreb 2004), v tretjem primeru pa leta 1992 potopis po Demokratični ljudski republiki Koreji in strokovni oris korejske vojne. Nemška akademska institucija DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst), ki s štipendijami podpira tudi raziskovalno delo uveljavljenih tujih znanstvenikov, ga je kar petkrat povabila na nekajmesečno raziskovalno delo v ZRN, kjer je delal v arhivih in knjižnicah v Berlinu, Potsdamu, Koblenzu, Bonnu in Münchnu. Dvakrat je bil tudi štipendist dunajske fundacije Konstantina Jirečeka. Zaradi mednarodne odmevnosti je bil oz. je tudi član različnih strokovnih združenj in uredništev v tujini. Bil je član historične komisije dunajske nadškofije »Pro Oriente«, član uredništva dunajske revije *Osthefte* za

zgodovino Jugovzhodne Evrope in sourednik njene tematske številke o Sloveniji, član uredništva znanstvenih publikacij graške Univerze, član habilitacijskih komisij dunajske in celovške Univerze, podpredsednik Alumnov DAAD za Slovenijo, član Univerzitetnega sveta, najvišjega organa Univerze v Celovcu.

Med strokovnimi kolegi v Nemčiji in Avstriji si je kolega Nečak ustvaril velik ugled, z navedeno dejavnostjo pa je mnogo prispeval k prepoznavnosti slovenskega zgodovinopisja in širše humanistične znanosti v svetu. Kot raziskovalec, ki se že skoraj trideset let povezuje s tujimi kolegi pri raziskovanju domačih in občih historiografskih problemov, je veliko prispeval k temu, da je slovenska historiografija, vsaj kar zadeva sodobno zgodovino, kljub relativni majhnosti ostala na primerljivi ravni s sosednjimi in drugimi razvitimi državami. Bil je sosnovalec in soizvajalec skupnih raziskovanj italijanskih, avstrijskih, ameriških in slovenskih zgodovinarjev na temo zgodovina koroških Slovencev, koroški plebiscit in zgodovina regije Alpe-Adria. Rezultat teh prizadevanj so bile monografije v nemškem in angleškem jeziku. Prav tako je tvorno sodeloval pri nastajanju in uresničevanju ideje pokojnih profesorjev s celovške univerze dr. Andreasa Moritscha in dr. Karla Stuhlpfarrerja o slovensko, italijansko, avstrijski poletni univerzi v Bovcu. Na njej je bil dvajset let redni predavatelj in voditelj seminarjev in je kot koordinator Filozofske fakultete skrbel za njeno uspešno delovanje in sodelovanje študentov treh sosednjih dežel.

Ugled in védenje o slovenski znanosti je še posebej zaznavno ponesel v svet z dvema mednarodnima raziskovalnima projektoma. Kot edini slovenski znanstvenik s področja humanistike in družboslovja je bil na Dunaju v okviru velikega avstrijskega projekta »Milenium«, pripravljenega v počastitev tisočletnice omembe Avstrije, izbran za nosilca mednarodnega interdisciplinarnega projekta z naslovom »Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna zavest v času« (1996). Slovenska verzija rezultatov projekta je izšla leta 1997.

Drugi mednarodni, slovensko-nemški projekt je bil zaključen leta 1997 in nosi naslov »Nemci na Slovenskem 1941–1945«. Ker je šlo za zelo občutljivo in zanimivo temo o usodi nemške narodne manjšine v Sloveniji, so rezultati projekta odmevali tako v Avstriji kot tudi v Nemčiji in seveda v Sloveniji. Priložnost za promocijo slovenske, posebej humanistične in družboslovne znanosti, v tujini, ki je na ta način nastala, je dr. Nečak s pridom izrabil in rezultate raziskave ter publikacijo predstavljal v tujini, med drugim zlasti v ZDA, Italiji, Nemčiji in Avstriji. Njegovo delo je bilo izredno pozitivno ocenjeno tudi v tujini, še posebej s stališča znanstvene objektivnosti in nepolitičnega pristopa k tej zelo spolitizirani temi, kar nedvomno ugodno vpliva na ugled slovenske znanosti. Med odmevnejšimi mednarodnimi sestanki o medkulturnih in mednacionalnih odnosih, ki jih je soorganiziral, kaže izpostaviti posvet o mejah v Jugovzhodni Evropi s katerega je v njegovem uredništvu leta 2004 nastal večjezični zbornik *Meje v Jugovzhodni Evropi: kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja*. Podoben prodor v evropsko historično znanost

mu je uspel s tem, da je ljubljanska Univerza, njena Filozofska fakulteta in Znanstveni inštitut FF postal soorganizator, skupaj s celovško in tržaško univerzo, 5. avstrijskih dni sodobne zgodovine, največjega tradicionalnega, mednarodnega srečanja sodobnih zgodovinarjev v tem prostoru.

Znanstvena in strokovna dela prof. dr. Dušana Nečaka lahko razdelimo v več problemskih sklopov, o katerih so podrobnejši podatki v izbrani bibliografiji njegovih znanstvenih del, ki jo je pripravila mag. Barbara Šatej, vodja knjižnice na Oddelku za zgodovino.

Prvi sklop je raziskovanje narodnostnih in narodnomanjšinskih vprašanj. Največ raziskovalne pozornosti je posvetil raziskovanju sodobne zgodovine koroških Slovencev in na to temo objavil dve monografiji in celo vrsto znanstvenih in strokovnih razprav, kar ga še danes uvršča med naše najboljše poznavalce avstrijske manjšinske problematike. Za knjigo *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni* je leta 1983 prejel Kajuhovo nagrado. Delo *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976)* je še danes edini pregled politične zgodovine koroških Slovencev v času, ki ga zajema in je naletela za široko zanimanje najširše javnosti. Delo je bilo nagrajeno z Nagrado vstaje slovenskega naroda za leto 1986.

Poleg problematike položaja avstrijskih narodnih manjšin se je v sklopu preučevanja narodnomanjšinske in narodnostne tematike ukvarjal še z nekaterimi vprašanji kot so problemi asimilacije; potem s problemi politične konotacije pri narodno manjšinski terminologiji; s problemi kategorizacije manjšinskih skupnosti in renesanse narodnomanjšinskih gibanj v Evropi ter z drugimi podobnimi temami.

Ukvarjanje s koroško slovensko problematiko je dr. Nečaku v osemdesetih letih narekovalo tudi širši pristop in ga je pripeljalo k raziskovanju drugega, osrednjega sklopa, to je avstrijsko-slovenskih/jugoslovanskih odnosov in avstrijske sodobne zgodovine nasploh, kar je kasneje nadgradil še z raziskovanjem nemške zgodovine in nemško jugoslovanskih (slovenskih) odnosov. Iz tega razširjenega pogleda je najprej nastala vrsta študij, med njimi: Avstrijska emigracija 1941–1945 in jugoslovansko vprašanje; Avstrijska socialistična emigracija med drugo svetovno vojno in jugoslovansko vprašanje; Jugoslavija in anšlus.

Intenzivno raziskovanje sodobne zgodovine nemškega govornega prostora, posebej Avstrije in Nemčije (še posebej je treba poudariti ukvarjanje z diplomatskim arhivskim gradivom, ki je bilo v slovenskem zgodovinopisju dotlej le skromno uporabljeno), je posrečeno povezoval z nacionalno oz. jugoslovansko zgodovino. Izbiral je namreč take raziskovalne teme, ki so združevale različne probleme vseh: tako nemške kot avstrijske, slovenske in jugoslovanske sodobne zgodovine. Eno njegovih najbolj odmevnih del je nastalo prav iz te tematike. Gre za delo *Avstrijska legija II* (1995), ki sega v čas med obema vojnama in prikazuje dotlej popolnoma neobdelano problematiko usode nacističnih beguncev po neuspelem puču 25. julija 1934 v Avstriji, ki so pribežali v Jugoslavijo

(Slovenijo in Hrvaško). Knjiga je zlasti v avstrijskem prostoru tako odmevala, da se je ena najuglednejših založb za znanstveni tisk iz področja humanistike in družboslovja z Dunaja, Kölna in Weimara, Böhlau, leta 1996 odločila, da jo v seriji Zeitgeschichtliche Bibliothek objavi tudi v nemškem jeziku. Tudi doma je delo naletelo na ugoden odmev (na predlog Oddelka za zgodovino pa je avtor dobil najvišje državno priznanje za znanstveno delo).

Drugo delo iz »nemškega« tematskega sklopa je njegova knjiga o Hallsteinovi doktrini in Jugoslaviji, ki je izšla leta 2002. Z njo se je avtor tako rekoč približal sedanjosti in tudi v praksi uresničil svoje metodološko prepričanje, da je zgodovina vse, kar se je »zgodilo« do danes, in da »polpretekle zgodovine« ni. Pomen knjige za poznavanje slovenske/jugoslovanske diplomatske zgodovine in zgodovine odnosov med Jugoslavijo in najpomembnejšo jugoslovansko gospodarsko partnerico ZRN so spoznali tudi na Hrvaškem. Knjiga je v Zagrebu v hrvaščini izšla leta 2004 in tam doživela živahen odmev strokovne in širše javnosti.

Tretja knjiga s tega področja je kombinacija tistega dela jubilantove dejavnosti, ki zadeva narodno manjšinsko področje, a ga hkrati umeščamo v ta del, ki govori o njegovem zanimanju za »nemško« zgodovino. Gre namreč za njegovo nekajletno intenzivno raziskovanje ene od belih lis slovenskega zgodovinopisja – usode pripadnikov nemške narodne manjšine na Slovenskem po letu 1945. Iniciral je raziskovalni projekt in ga vodil ter s sodelovanjem kolegov leta izdal zbornik *»Nemci« na Slovenskem 1945–1955*, ki je izšel leta 1998. Zbornik je bil v kratkem razprodan, saj je imela vsebina poleg historičnega naboja še dnevno politični naboj in leta 2002 je bil zbornik z dodatkom ponatisnjen. Odmevi naj so bili različni, vendar ob temeljni ugotovitvi, da gre pri njem za prvo sintetično delo na naslovno temo. In da te bele lise v slovenskem zgodovinopisju ni več.

Nadaljevanje v raziskovanju tega sklopa je bila leta 2013 izdana *monografija »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969)*. Nastala je s preučevanjem tako zahodnonemškega kot vzhodnonemškega diplomatskega gradiva. To delo je leta 2015 izšlo tudi v hrvaškem prevodu v Zagrebu. Obdobje hladne vojne in njenih posledic je tudi sicer ena glavnih tem njegovega pisanja in nastopanja v javnosti, tako je leta 1999 med drugim izdal tudi komentirano zbirko dokumentov o hladni vojni za šolske potrebe.

V drugi tematski sklop sodi tudi delo o eni najpomembnejših osebnosti avstro-ogrske vojske, feldmaršalu Svetozarju Boroeviću (skupaj z Božom Repetom). O njegovi poveljniški vlogi na frontah v Galiciji in ob Soči je imel tudi objavljeni referat na univerzi v Krakovu. O Boroeviću je imel več predavanj, tudi na Slovenskem znanstvenem inštitutu na Dunaju. Dodamo naj še, da se je dr. Nečak leta 2006 ukvarjal tudi z nekaterimi problemi madžarskih dogodkov leta 1956 in odnosa Jugoslavije do njih.

Tretji raziskovalni sklop je problematika zahodne meje in tako imenovanega tržaškega vprašanja. Pravzaprav je s to tematiko začel svojo znanstveno pot, ko je leta 1972 objavil diplomsko nalogo Pisarna za zasedeno ozemlje. V ta sklop sodi še vrsta drugih

člankov, med njimi: Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918–1920; O vojni z Italijo (1914–1915); Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske Krajine v emigraciji v Jugoslaviji (v soavtorstvu s pokojnim dr. Andrejem Vovkom); Jugoslovanski odnos do tržaškega vprašanja (junij–september 1945); Trst, mesto nakupov.

Četrti sklop zadeva preučevanje slovenske in jugoslovanske zgodovine in s tem povezanimi metodološkimi vprašanji. Ko je leta 1980 dr. Nečak kot docent prišel na Oddelek za zgodovino FF, se je najprej začel sistematično ukvarjati s proučevanjem povojne slovenske, jugoslovanske in obče zgodovine. Že kmalu po prihodu se je raziskovalno lotil zelo občutljive teme – znanih Dachauskih procesov. Sredi osemdesetih let je bil iniciator interdisciplinarnega projekta – pravniško-zgodovinarskega, katerega rezultat je bil leta 1990 izdani zbornik *Dachauski procesi* (raziskovalno poročilo z dokumenti, ki obsega nad 1000 strani). Prav tako se je začel poglobljeno ukvarjati z metodologijo proučevanja povojne zgodovine, zlasti slovenske/jugoslovanske. Med njegovimi najbolj odmevnimi prispevki s tega področja je bilo objavljeno predavanje na dunajskem Ost und Südost – Europa Institutu leta 1986 z naslovom Zur Erforschung der jugoslawischen Geschichte nach 1945. Na to temo je predaval in objavljal doma in po svetu, kakor tudi na temo o historiografskih vprašanjih, zlasti historičnih elementih za razumevanje razpada Jugoslavije. Med članke o metodoloških vprašanjih sodijo: In kje so bile druge družboslovne vede?: Razmišljanje ob (namišljenem) sporu zgodovina: etnologija; Preteklost in perspektive znanstvenega sodelovanja na področju humanistike – zgodovinopisja: Znanstveno sodelovanje ustvarjajo ljudje; O vlogi in pomenu slovenskega zgodovinopisja v sodobni družbi; Sodobna slovenska zgodovina danes; »Historia magistra vitae« in /ali najširša humanistična veda?; O nekaterih posebnostih raziskovanja »časa, ki ga živimo«; Problematika proučevanja povojnega razvoja v Jugoslaviji; Slowenische Historiographie: Das »Projekt einer anderen Geschichte«.

Problematiko razpada Jugoslavije posebej s slovenskega vidika pa obravnavajo članki: O vizijah reševanja slovenskega narodnega vprašanja med nastankom in razpadom Jugoslavije; Jugoslavija, historična nujnost ali napaka?; Historische Elemente zum Verständnis der »jugoslawischen Frage«; A Chronology of the Decay of Tito's Yugoslavia 1980–1991.

Znanstvena dozorelost, ki jo je dr. Nečak dosegel že zelo zgodaj, nato pa nadgrajeval in širil, je v zadnjih letih privedla tudi do strokovno-poljudnih publikacij za širši bralni krog, ki so bile vse dobro sprejete. Mednje sodijo tako dela s pedagoškega področja (izdaja univerzitetnega učbenika za sodobno zgodovino *Oris* v soavtorstvu z dr. Božom Repetom, učbenik za osnovno šolo v soavtorstvu z Božom Repetom in Nuša Kern, ki se je na trgu obdržal več kot dvanajst let in doživel številne ponatise) kot iz posameznih obdobij sodobne zgodovine. Tako je leta 2005 v soavtorstvu z Božom Repetom izšla knjiga *Prelom*, ki zadeva prvo svetovno vojno in čas tik po njej. Knjiga je izšla tudi v ruskem prevodu. Sledila ji je knjiga *Kriza*, ki zajema čas do srede tridesetih let 20. stoletja.

V nemščini sta leta 2006 izdala še kratek pregled slovenske zgodovine *Slowenien*, ki je izšla pri založbi Wieser v Celovcu.

V osebni bibliografiji od leta 1970 do 2017 je nad 1100 enot v slovenskem, srbskem, hrvaškem, makedonskem, nemškem, angleškem, francoskem, italijanskem, poljskem in madžarskem jeziku. Od tega lahko izpostavimo 83 izvirnih in preglednih znanstvenih člankov, 48 samostojnih znanstvenih sestavkov v monografskih publikacijah in 18 znanstvenih monografij.

Pomembna Nečakova odlika je bila posredovanje raziskovalnih dosežkov na številnih vabljenih predavanjih, v referatih na kongresih in simpozijih doma in v tujini (Avstrija, Nemčija, Italija, Madžarska, Velika Britanija, Poljska, ZDA, Severna Koreja, Hrvaška, Srbija in Makedonija). Številni so tudi njegovi radijski in televizijski nastopi v Sloveniji, v tujini pa na Dunaju, v Celovcu, Berlinu in Kölnu ter Bernu. Skratka, ne gre za »kabinetnega« znanstvenika, ki se izogiba javnemu soočanju z občutljivimi temami in opredeljevanju do njih (kar je v delu slovenskega zgodovinopisja postala praksa), ampak čuti tudi dolžnost za posredovanje svojega poznavanja različnih problemov ne le strokovnim krogom, temveč tudi najširši publiki. Zato je še vedno pogosto prisoten v slovenskih in tujih medijih.

Nečakovo delo ne bi bilo celovito predstavljeno, če ne bi omenili tudi njegovih uredniških in organizacijskih sposobnosti. Kot eden od pobudnikov znanstvene zbirke Oddelka za zgodovino *Historia* je bil urednik ali sourednik številnih njenih izdaj, mnogokrat tudi soavtor. Uredil pa je tudi nekaj drugih zbornikov.

Nesporno je zelo veliko časa, energije, znanja in truda posvetil dvema velikima projektoma. Prvi je bil predlog za ustanovitev Slovenskega znanstvenega inštituta (SZI) na Dunaju, drugi pa predsednikovanje Slovensko-avstrijski komisiji zgodovinarjev. Za uresničitev ideje o ustanovitvi inštituta, ki naj bi v enem najpomembnejših evropskih središč političnega, znanstvenega in kulturnega življenja promoviral slovensko znanost in skrbel za mednarodno in bilateralno sodelovanje, izmenjavo študentov in profesorjev, logistično podporo raziskovalcem in nudil možnosti za predstavljanje rezultatov slovenske znanosti v svetu, se je trudil sedem let. Za inštitut je izdelal podroben načrt dela, ki je bil ob njegovi ustanovitvi v celoti prevzet in na znanstvenem področju je domala v celoti pripravil teren za začetek njegovega dela. Brez njega bi do uresničitve ideje zagotovo prišlo mnogo kasneje ali pa sploh ne. To je bilo javno poudarjeno tudi v govorih ob odprtju inštituta leta 1998. Povsem neznanstveni razlogi so mu onemogočili, da bi mogel svoje delo dokončati in ga kot prvi direktor inštituta uresničiti tudi v praksi. (Več o tem: Kratka zgodovina uresničevanja ideje ali prispevek k slovenskemu zgodovinskemu spominu).

V občutljivem času pristopnih pogajanj Slovenije za vstop v Evropsko unijo je bil dr. Nečak eden od treh pobudnikov (poleg njega dr. Peter Vodopivec in dr. Božo Repe) za ustanovitev slovensko-avstrijske zgodovinske komisije. Vložil je veliko časa in energije, da je do sestave in delovanja komisije sploh prišlo, vodenje komisije, ki je

Necakov_zbornik_FINAL.indd 17 23.1.2018 8:46:48

izjemno občutljivo in zelo pomembno za bilateralne odnose med obema državama, pa je v zadovoljstvo članov komisije opravljal zelo premišljeno, z veliko mero diplomatske spretnosti, dokler iz načelnih razlogov, ki so zadevali enakopravnost obeh delov komisije, ni odstopil. Kljub temu je bil rezultat vodenja slovenskega dela slovensko-avstrijske komisije (za njim jo je prevzel dr. Božo Repe) objava obsežnega dvojezičnega slovensko-nemškega zbornika Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. V uredništvu Dušana Nečaka, Borisa Jesiha, Boža Repeta Ksenije Škrilec in Petra Vodopivca ga je objavil slovenski del bilateralne komisije (Več o komisiji glej Nečak, Repe: O nastanku in namenu Avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev).

Prof. Nečak se je že pred ustanovitvijo SZI na Dunaju zavedal pomembnosti mednarodnega sodelovanja in potrebe po promociji in povezovanja slovenske znanosti s tujino. Ko je v začetku devetdesetih let iz sosednje Avstrije prišel namig, da bi se v Ljubljani ustanovil »Avstrijski znanstveni inštitut«, je idejo ne samo takoj tvorno podprl, ampak se skupaj z nekaterimi drugimi kolegi (posebej prof. dr. Peter Vodopivec) potrudil, da je dobil ta inštitut primerno vsebino mednarodnega in bilateralnega znanstvenega sodelovanja, prostore, kadrovsko zasedbo in da se je tako rekoč integriral v ljubljansko Univerzo, Filozofska fakulteto. Tudi po njegovi zaslugi je bil ta inštitut pomembno okno v svet za slovensko znanost.

Podoba Dušana Nečaka ne bi bila popolna, če ne bi poudarili še njegovo predano in požrtvovalno delo na humanitarnem področju. Je vodnik reševalnega psa, poldrugi mandat je bil predsednik Društva vodnikov reševalnih psov Slovenije, potem pa mnoga leta podpredsednik svetovne organizacije vodnikov reševalnih psov Internationale Rettungshunde Organisation/ International Rescue dog Organisation. Uveljavil se je tudi kot avtor prispevkov o problematiki reševalnih psov. Za sodelovanje in vodenje mednarodne skupine vodnikov reševalnih psov pri reševalni akciji ob rušilnem potresu v Turčiji avgusta 1999 je dobil tudi priznanje turške vlade in bronasto plaketo Civilne zaščite Slovenije, leta 2007 pa še najvišje priznanje civilne zaščite Mestne občine Ljubljana. Prav v zadnjem času je to svojo humanitarno dejavnost združil tudi z znanstvenim raziskovanjem in po slovenskih in avstrijskih arhivih napisal knjigo o potresu v Brežicah leta 1917.

V zadnjih petih letih ima dr. Nečak pomembno vlogo pri urejanju problematike obrambnih objektov, ki so jih v tridesetih letih pod vodstvom generala Leona Rupnika zgradili ob meji z Italijo. Zanje se je začel zanimati že pred več kot petdesetimi leti, ko je kot vikendaš prišel v Gorenjo vas. Občina Gorenja vas si prizadeva za turistično in splošno zgodovinsko predstavitev t.i. Rupnikove linije, dr. Nečak pa je kot predsednik občinske komisije tudi z organiziranjem dveh simpozijev v letih 2013 in 2015, ki sta bila zelo odmevna in ju je obiskalo okrog 400 poslušalcev, zaslužen za predstavitev pomena obnovljenih objektov strokovni in širši javnosti. Preko komisije je spodbudil tudi domačine k zbiranju gradiva in ostankov predmetov, povezanih z Rupnikovo linijo.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 18 23.1.2018 8:46:48

Raziskovalni in pedagoški rezultati zaslužnega profesorja dr. Dušana Nečaka, pa tudi njegova širša družbena dejavnost, ki izhaja iz danes že pozabljenega občutka za skupnost in solidarnost ter socialno pravičnost, v krogu njegovih kolegov in prijateljev doma in v tujini zbujajo veliko spoštovanje. Za vse, kar je prispeval k obogatitvi zgodovinopisne znanosti na Slovenskem in v drugih državah ter k razvoju oddelka, fakultete in univerze, s katerimi še vedno redno in tvorno sodeluje, mu sodelavci in prijatelji ob sedemdesetletnici posvečamo knjigo. Z njo se mu zahvaljujemo za njegov izjemen pedagoško-znanstveni opus, prizadevno strokovno povezovanje in iskreno prijateljstvo.

red. prof. dr. Božo Repe in zasl. prof. dr. Miroslav Stiplovšek

Gorenja vas (1969), od leve proti desni: Vasilij Melik, Nataša Stergar, Jasna Horvat, Dušan Nečak, Nataša Kandus, Olga Janša Zorn, neznan in Majda Orel.

MEŠČANSKA DRUŽBA V 19. IN 20. STOLETJU, PRVA SVETOVNA VOJNA

Necakov_zbornik_FINAL.indd 21 23.1.2018 8:46:48

Necakov_zbornik_FINAL.indd 22 23.1.2018 8:46:48

Latinka Perović[*]

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

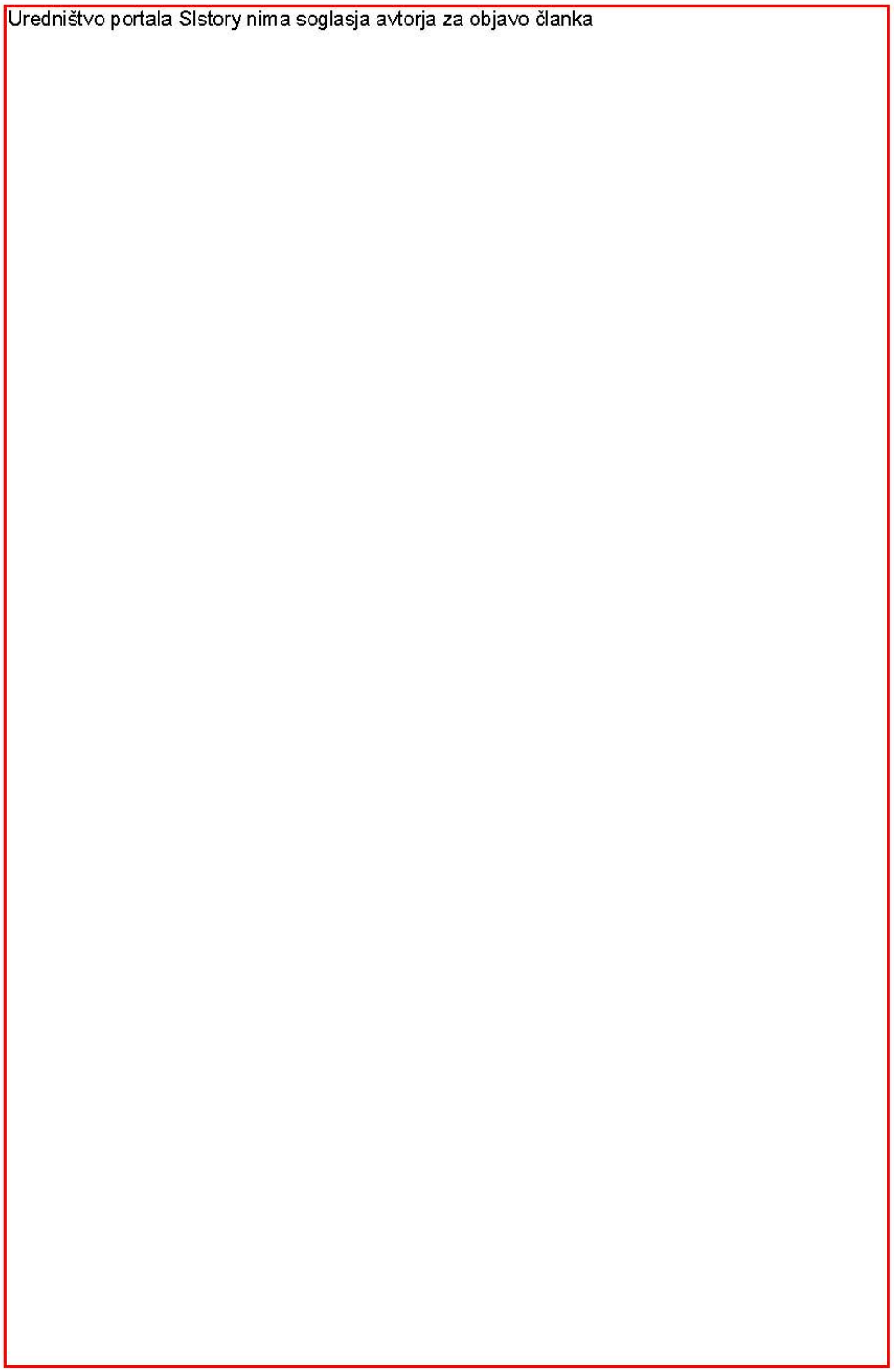
Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 32 23.1.2018 8:46:48

Andrej Studen[*]

Vacuum Cleaner. K zgodovini sesalca za prah v dobi meščanstva[1]

> »Mi sprejemamo zrak od zunaj brez izbire, takega, kakršen je. Vemo pa, da zrak ni čist. Razen na gorah, v obsežnih gozdovih in na morju vsebuje vedno več ali manj prahu. – Spustimo pramen sončne svetlobe v zatemnelo sobo in poglejmo vanj! Ali ni kot da je namah vse oživelo pred našimi očmi? Neštete sive sence plešejo v njem. To je prah, ki napolnjuje ozračje. V mestih, zlasti v bližini tovarn, vidimo večkrat vse megleno od samega prahu. In ta zaprašeni zrak mi dihamo. Da tak zrak nikakor ni najboljši za pljuča, si ni težko misliti.«[2]

Malka Šimec je v svojem popularnem zdravstvenem priročniku nazorno opisala zdravju nevarno kraljestvo prahu, ki ga vdihavamo. Prah, ki onesnažuje zrak, nedvomno obstaja, odkar živijo ljudje na zemlji. Drobcen prah še vedno lahko zaznamo s prostim očesom, denimo zlati prah, pelod, prah na arhivskih dokumentih, drobce, ki se v sončni svetlobi vrtinčijo po zraku itd. Vsi torej vemo, kako izgleda, še posebej, ko nastajajo kosmi pod posteljo. »*Prah je bil vsepovsod pričujoča meja med vidnim in nevidnim. /…/ V vseh časih je bil prah najpomembnejše in najobičajnejše merilo za drobcenost*.«[3]

Seveda so se predstave o prahu v zadnjih 150 letih revolucionarno spremenile.

> »V vseh časih prisoten fenomen prahu je prvič postal sovražnik zdravstveno ozaveščene civilizacije in hkrati jasno začrtan objekt znanstvenega spoznavanja in

* dr. Andrej Studen, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, andrej.studen@inz.si

1 Prispevek je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2 Šimec, *Zdravstveni nasveti*, str. 18.

3 Amato, *Von Goldstaub und Wollmäusen*, str. 12–13.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 33 23.1.2018 8:46:49

> tehnološke manipulacije. V istem času je odkritje atomov in klic – in celotne mreže mikroskopskih enot in na njih utemeljenih konceptov – vodilo k novi definiciji drobcenosti; to je spodbijalo vlogo prahu, ki ni več predstavljal prednostnega merila za drobcenost. Zaradi novoodkritega mikrokozmosa prah ni mogel več zasenčiti svojih soborcev v tem veličastno kompliciranem univerzumu majhnih in posebnih objektov. Izgubil je pomembnost ter resnične in metaforične moči.«[4]

Joseph A. Amato, avtor navdušujoče zgodovine prahu, zgodovine drobcenega in nevidnega, ki je pravzaprav razumna kulturnozgodovinska pripoved o genezi mikrokozmosa, govori o revoluciji drobcenega, ki je skozi 20. stoletje na novo definirala prah. »*Revolucija drobcenega je namreč oznanila neskončnost majhnosti. Ljudi je prisilila, da spoznajo neizmerljivost in moč majhnega*.«[5]

Ta revolucija seveda korenini v zgodnjem času moderne, v prvih mikroskopskih zaznavanjih realnosti.

> »Pospeševalo jo je odkrivanje mikrobov, diagnoza in zdravljenje virusnih in bakterijskih bolezni, dekodiranje DNA in genov in končno spoznavanje delitve in fuzije atomov. Posledica te revolucije je bil konec večnega enačenja prahu in majhnosti.«[6]

Zaznavanje prahu v dobi meščanstva

Prah je bil sicer že od nekdaj vsakdanji sopotnik človeka, a z očitno prašno nadlogo naj bi se po mnenju Louisa Edgarja Andésa, avtorja popularnega dela o odstranjevanju prahu s cest in poti, v tovarnah in obrtnih podjetjih ter v gospodinjstvih z začetka 20. stoletja, začeli soočati šele v industrijski dobi. Andés je preroško razmišljal, da »*je nadležen prah dejansko katastrofalno breme oziroma zlo ne samo za ljudi in živali, temveč tudi za drevesa, travo in poljščine*.«[7] Prah je označil za perečo nadlogo, grožnjo in hud problem. Zato mu je napovedal odločen boj.

Glede na predmet raziskave nas seveda ne zanima prah, ki je povezan z rudniki, tovarnami, novimi prometnimi sredstvi itd. Zanima nas prah v gospodinjstvu, ki je bil v dobi meščanstva z vse pogostejšimi kampanjami ozaveščanja ljudstva za bolj zdravo življenje in večjo higieno razglašen za

> »najhujšega sovražnika gospodinje, ki se mora z njim nenehno bojevati. Komajda v zgodnjih jutranjih urah temeljito pomete tla, iztepe oblazinjeno pohištvo,

4 Prav tam, str. 23.

5 Prav tam, str. 12–13.

6 Prav tam, str. 13.

7 Andés, *Die Beseitigung des Staubes*, str. III.

> pobriše vse površine, na katerih se je povsem naravno ponovno neusmiljeno nabral prah, njeno ostro oko že spet opazi prah. /…/ Dejstvo je, da mnoge ženske preživijo svoje življenje z neprestanim čiščenjem, mnoge med njimi se z nabiranjem prahu nekako tudi sprijaznijo in te so morda tudi bolj modre, seveda, če se držijo določene mere. In kako se zaprašijo notranji prostori? Tu so predvsem tla, ki so prepustna za nabiranje prahu. Tu so okna, ki niso tesno zaprta in ki dopuščajo pronicanje prahu, ki se vzdiguje na ulicah in poteh. Tu so saje iz dimnikov. In tu so stanovalci, ki dopuščajo, da poslovneži in drugi na svojih čevljih prinašajo noter umazanijo z ulice. Nemalo prahu pa v stanovanjih nastane samega po sebi. Pri stopanju na preproge se iz njih dviguje prah, prah nastaja pri praznjenju in polnjenju s premogom, pepel pa, če ga iz peči ne odstranimo s potrebno skrbnostjo, se vrtinči in razprši po zraku. Deloma se prašijo tudi surovine, ki jih uporabljamo pri kuhi. Čiščenje čevljev, ki v naših hišah skorajda brez izjeme poteka v stanovanju, povzroča prah. Skratka. Obstaja cela vrsta priložnosti, pri katerih je nemogoče, da se ne bi prašilo. Največji delež ima vsekakor prah, ki se dviguje z ulic.«[8]

Ta prah se Andésu sicer ne zdi posebno nevaren, seveda če ga gospodinje z vso pedantnostjo odstranjujejo vsakih 24 ur. »*Udomačitve prahu pa jasno ne smemo dopuščati, saj tvori žarišče za legla mrčesa*.«[9]

Obilica prahu v nesnažnih stanovanjih naj bi vodila do resnih zdravstvenih posledic.[10] Snaženje in pospravljanje sob je bilo za pisce popularnih nasvetov zato

> »eno najvažnejših opravil vsake gospodinje. Sobe in pohištvo snažimo navadno na dva načina: na suho in na mokro. Na suho snažimo s pometanjem. Preden začnemo pometati, spravimo vse stvari, npr. obleko, knjige v omare, odprimo okna, odvzemimo preproge in zakrijmo oblazinjeno opravo z rutami. Nato se zmete prah z omelom ali kratko metlico iz kotov in izza pohištva, z dolgo metlo pa se pometajo tla po sredi izbe; smeti se večkrat pograbijo na smetišnico, da se preveč ne kadi. Kadar se je polegel prah, tedaj se pohištvo spraši, in sicer s čisto, suho ruto; kipe in podobe ometamo s peresnim omelom, pregrinjala se stepejo. Poblazinjena oprava in preproge se skrtačijo s čisto krtačo in stepejo z indijskim trstom.«[11]

Tudi številni drugi tradicionalni nasveti o tem, kako vzdrževati čistočo,

> »so bili zelo natančni. Pisci so gospodinjam polagali na srce, naj pridno pometajo sobe, tudi večkrat dnevno, če je potrebno. Posebej naj bi bilo pomembno,

8 Prav tam, str. 16–17.

9 Prav tam, str. 17.

10 Prim. Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, str. 79.

11 Purgaj, *Gospodinjstvo*, str. 35.

> da se pri pometanju ne dviga prahu, kar je bilo mogoče doseči z uporabo mokre žagovine in z rednim voskanjem lesenih površin. /…/ Čisto spodobne rezultate naj bi dosegli tudi z uporabo mokre vlažne metle in krpe.«[12]

»*Duša vsake družine in vsakega doma je bila žena, njegova urejenost pa je bila ogledalo gospodinje*.«[13] Gospodinjam so zato pripisovali veliko odgovornost.

> »Že z vzdrževanjem vsaj osnovnega reda in čistoče bi lahko preprečile veliko okužb. Posebno skrb naj bi namenjale zračenju stanovanja, predvsem pa spalnice, prav tako pomembno pa naj bi bilo tudi 'razpraševanje' stanovanja. Nepoučena gospodinja je lahko naredila več škode kot koristi, saj je lahko z nepravilnim pometanjem in brisanjem pohištva vzdigovala velike količine prahu ter tako še bolj ogrozila svoje družinske člane.«[14]

Boj gospodinje s krpo in mokro metlo proti prahu in drugi nesnagi je bil boj za prijeten, čist, urejen, zdrav in srečen dom. Pisci nasvetov so poudarjali, da naj bo stanovanje varno in zdravo zavetje, kjer naj se prah ne bi nabiral in kjer se ne bi v neprezračenih, zatohlih, smrdljivih in nemarnih prostorih bohotili zajedavci in množil nadležen mrčes. A popularni spisi in razni članki nas tudi opominjajo, da se priporočila in nasveti mnogih žena, ki naj bi sicer igrale pomembno vlogo pri vzdrževanju stanovanjske higiene, niso prijeli in da so »*velikokrat ravnale povsem v nasprotju z nasveti higienikov. Pogosto so bile glavne nasprotnice zračenja, nemarne, nerazgledane in zveste zastarelim idejam*.«[15] Že omenjena Malka Šimec gospodinjam denimo svetuje, da naj stepanje pohištva opravljajo le izven stanovanja, in nadaljuje:

> »Pazimo, da bomo s pospravljanjem prah res odstranili, ne pa samo pregnali drugam. Prah moramo brisati previdno, z veliko mehko krpo; okna naj bodo med pospravljanjem odprta. Sploh ne bodimo skopi z odpiranjem oken; večkratno kratkotrajno zračenje v zimskem času bo v prid stanovanju in nam. Tudi če zleti kako poleno skozi okno, kot pravijo naše gospodinje, nič ne dé, da je le zrak čist.«[16]

Na bivanjske razmere je seveda vplival socialni status in socialna neenakost se je odražala tudi pri zaprašenosti stanovanj. Idealna meščanska stanovanja so bila že v času

12 Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, str. 81–82.
13 Prav tam, str. 91.
14 Prav tam, str. 87.
15 Prav tam, str. 92.
16 Šimec, *Zdravstveni nasveti*, str. 118.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 36 23.1.2018 8:46:49

bidermajerja opremljena z velikimi in številnimi okni, ki so omogočala vstop svetlobe v prostore »*in s tem pomagala gospodinjam pri temeljitem odstranjevanju prahu*«.[17] Ne gre seveda spregledati, da so bila

> »meščanska stanovanja /…/ pogosto prenapolnjena s pohištvom, preprogami in okrasjem, ki so jih gospodinje postavljale na ogled kot dokaz blagostanja, ne da bi se zavedale, da se na njih nabira predvsem prah, ki izredno škodi zdravju družinskih članov.«[18]

Milostljivim iz vrst meščanstva so pri boju s prahom seveda izdatno pomagale služkinje.

Povsem drugačen je bil v letih okoli 1900 diskurz o stanovanjski mizeriji. Poudarjal je patogenost stanovanj nižjih slojev, nezdravo življenje v prašnem ozračju naj bi bilo krivec zlasti za širjenje tuberkuloze. Ni čuda, da je zaslovela kot stanovanjska bolezen.[19] V higiensko usmerjeni kritiki stanovanjske bede, ki so jo popularizirali zdravniki, v bistvu higieniki in sanitetni uradniki iztekajočega se 19. stoletja, je prišlo do izraza tudi individualno neustrezno obnašanje spodnjih slojev.

> »Kritika je merila na subjektivne variable obnašanja v stanovanju ter s tem povezanega načina življenja in primarno povzročala razburjenje zaradi nevednosti o osnovnih pravilih 'zdravega življenja'; prebivalstvo ni imelo nikakršnega 'čuta za red in čistočo'.«[20]

Higieniki so skratka večkrat naravnost osupnili ob nesnažnosti in nemarni higieni najrevnejših slojev, ki jim ni bila privzgojena ne zunanja telesna čistoča in ne čistoča njihovih domovanj. Manjkal jim je torej vsakršen občutek za snažnost, vsakršno poznavanje higienskih pravil, med katerimi se kot zelo »*važno poglavje stanovanjske higiene*« nahaja tudi »*odstranjevanje prahu*«.[21]

S pojavom modernega sesalca za prah se je spremenil tudi pogled na čiščenje stanovanj. Nastopila je doba tehnizacije boja proti prahu. »*Z zdravstvenega stališča je čiščenje z*

17 Amato, *Von Goldstaub und Wollmäusen*, str. 21.

18 Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, str. 72.

19 Higienik Ivo Pirc je leta 1930 npr. zapisal, da »zrak v okolici bolnega človeka, navadno v stanovanju, hrani kužne klice, ki so prišle vanj iz bolnikovih izločil in prosto plavajo v zraku ali pa so se obesile na prašne delce; najdemo jih tudi v izdihalnih kapljicah. /…/ Kapljice ostanejo deloma v zraku, deloma popadajo na tla, stene in pohištvo, se tam v prahu posuše in na prašnih delcih dvignejo v zrak. Prah in kapljice ostanejo pri dosedanjih opazovanjih štiri ure v zraku, dokler zopet ne popadajo na tla. Osebe, ki bivajo stalno ali mimogrede v takem zraku, obole za kapljično ali prahovo infekcijo na oni bolezni, katere bolezenske kali kot povzročitelje bolezni so vdihali. Zrak v stanovanju je torej prav dober posredovalec infekcije …« Pirc, *Prehlajenje in bolezen*, str. 56.

20 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 167.

21 Šimec, *Zdravstveni nasveti*, str. 118.

električnim aparatom najidealnejše. Toda malo jih je, ki ga zmorejo«,[22] je ugotavljala Malka Šimec. Prakticiranje čiščenja domov na Slovenskem je zaznamovala nedostopnost sesalcev in posebnih talnih oblog, ki se jih je prah oprijel.[23] Sesalec za prah je zelo dolgo predstavljal luksuz. Čiščenje doma, »*ki sicer vsako družino navdaja z grozo*«, naj bi z njegovo praktično uporabo postalo »*malenkost, ki nikogar ne obremenjuje*«. Toda kot pri mnogih drugih »*smotrnih novostih*« so tudi v tem primeru »*nepremagljivo oviro za njegovo splošno uporabo predstavljali stroški*.«[24] Visoka cena je bila torej glavni razlog za njegovo omejeno uporabo v gospodinjstvih.

Nekaj detajlov o tehnizaciji boja proti prahu

Mehanizacija gospodinjstva je potekala povsem podobno kot v industriji in je pomenila prehod od ročnega k strojnemu delu, vodila pa je tudi k organizaciji delovnega procesa. Avtor obsežne kulturnopesimistične študije o gospostvu mehanizacije iz leta 1948 Sigfried Giedion je na področju mehanizacije kompliciranih ročnih del, kamor sodijo tudi kuha in ostala gospodinjska opravila, izpostavil vodilno vlogo Združenih držav Amerike, četudi gre pobude in iznajdbe dostikrat iskati v Angliji in na evropskem kontinentu. V svojem prispevku k »anonimni zgodovini« izpostavi, da gospodinjstva in tovarne seveda ne moremo medsebojno primerjati, ker v gospodinjstvu ne moremo govoriti o proizvodnji.

> »Skupna jima je pravzaprav samo ena točka: pri obeh gre za to, da povečata organizacijo in zmanjšata delovno obremenitev. K temu stremi ves razvoj. Zmanjševanje obremenitve dela v gospodinjstvu se zgodi z mehanizacijo delovnega procesa, ki smo ga prej morali opravljati ročno. To so v prvi vrsti procesi čiščenja: pranje, likanje, čiščenje posode, preprog, pohištva. Zraven sodi še avtomatizacija ogrevanja in hlajenja.«[25]

Zmanjševanje obremenitev v gospodinjstvu in izboljšanje organizacije dela naj bi izboljšali tudi položaj žensk, saj naj bi »*vodili k razbremenitvi gospodinje in dodatno k samostojnemu gospodarjenju s hišo s strani stanovalcev, torej k hiši brez služinčadi*.«[26]

Prvi patenti za mehansko čiščenje tepihov pred prihodom električnih sesalcev za prah so nastali v letih 1858 in 1859. Prvi pometalni stroj z ventilatorjem iz leta 1859, torej iz »*časa mnogih, pogosto fantastičnih projektov*«,[27] je delal na principu mehanske sesalne

22 Prav tam.
23 Prim.: Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, str. 87.
24 Andés, *Die Beseitigung des Staubes*, str. 270–271.
25 Giedion, *Die Herrschaft der Mechanisierung*, str. 557.
26 Prav tam, str. 557.
27 Prav tam, str. 633.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 38 23.1.2018 8:46:49

moči. Zaradi hitrih gibov je vrteči ventilator posesal prah in smeti v zbiralnik. Odslej se tepiha niso več dotikale krtače, kot je bilo običajno pri dotedanjem načinu čiščenja. S tem je ta ostal nepoškodovan in tudi čistejši, kot če bi ga čistili s krtačo.[28]

Ta mehanski princip delovanja, ki naj bi gospodinji »*s pomočjo aparata prihranil sklanjanje ob krtačenju preprog*«,[29] je na začetku 20. stoletja nadomestil lažji električni motor. »*Drzni princip iz leta 1859, ki za odpraševanje uporablja samo zračni tok*«,[30] so v večji meri začeli uporabljati po letu 1900, sprva pri nepomično inštaliranih sesalnih aparatih, kasneje, ob vse bolj razširjeni elektrifikaciji, pa se je skupaj s patentiranim tipom sesalca iz leta 1860, ki je deloval na kombiniranem principu zračnega toka in vrtljivih krtač, na široko uveljavil na področju manjših in okretnejših ročnih električnih aparatov.[31]

Pot do trenutka, ko se je sesalec za prah dokončno uveljavil kot priročen ročni aparat, je seveda imela velike ovinke. Današnji sesalci za prah se niso pojavili kar prek noči. Danes komprimirane naprave so bile nekoč precej večje. Sprva so te precej velike vakuumske aparature namreč prišle v poštev samo pri čiščenju večjih podjetij, veleblagovnic, hotelov ali železniških postaj. Stacionarne naprave so bile nameščene v kleteh, cevovodi s sesalnimi priključki pa so bili napeljani po vsej stavbi. Zato ni naključje, da so v Združenih državah Amerike te naprave proizvajala podjetja za ogrevanje. Nato so uvedli

> »premične naprave, ki so jih ročno, s pomočjo konjev ali lastnega motorja vozili od hiše do hiše. Z dvorišča ali z ulice, kjer je stala odpraševalna naprava, je bila napeljana dolga cev v stanovanjske prostore. Za upravljanje sta bila potrebna vsaj dva moža: eden za nadzor naprave in eden za čiščenje.«[32]

Kot zanimivost omenimo, da je inženir Hubert Cecil Booth, »*ki naj bi bil po trditvah Angležev izumitelj prvega zadovoljivo delujočega vakuumskega čistilca*«, takole poročal o svojih doživetjih v času nastajanja *vacuum cleanerja* v letih 1901 in 1903: »*Policijske postaje so menile, da stroj ni imel pravice, da dela na javnih ulicah. Podjetje za čiščenje je bilo pogosto oškodovano, ker naj bi bilo odgovorno za domnevno preplašene konje.*«[33]

Prevozni vakuumski čistilni aparati torej niso bili dolgoročna rešitev. Pobuda za mehanizacijo gospodinjstva se je v letih pred prvo svetovno vojno iz Evrope končno prenesla v Ameriko, kjer so izumiteljski patenti Davida T. Kenneyja postali osnovni in licenčno obvezni patenti za ameriške proizvajalce. Leta 1907, pet let po pojavu okorne naprave *vacuum cleaner*, se je pojavil praktičen standardni tip ročnega aparata. Lahek

28 Prim.: prav tam, str. 595–596.
29 Prav tam, str. 630.
30 Prav tam, str. 633.
31 Prim.: prav tam, str. 633–634.
32 Prav tam, str. 634–635.
33 Prav tam, str. 635.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 39 23.1.2018 8:46:49

ročni vakuumski sesalec za prah je bil prvotno deležen skepticizma, hkrati pa se je identificiral samo z blaginjo najpremožnejših. A v nekaj desetletjih se je spremenil v nepogrešljiv vsakdanji gospodinjski aparat, postal je splošno znan produkt široke potrošnje. Postal je električni sesalnik za vsakogar.[34]

Pri sesalcu za prah ne gre samo za njegove materialne kvalitete, temveč naj bi se gospodinje zaradi njegovega igrivo lahkotnega, temeljitega, učinkovitega in hitrega odstranjevanja prahu vanj praktično zaljubile. Govorica besedil in podob oglaševalcev mu je ves čas pripisovala kvalitete, ki sprožajo emocije. Sesalec za prah se torej ni prezentiral kot »*mrtev tehnični aparat, temveč kot živo bitje z dozdevno človeškimi lastnostmi, kot sta zvestoba in pripravljenost pomagati*«.[35] Neutrudnega borca proti prahu pa se ni označevalo samo kot zvestega prijatelja in pomočnika, temveč sta se poudarjala tudi »*njegov zdravstveni pomen in seveda njegova sposobnost, da olepša stanovanje in poveča kvaliteto življenja*«.[36]

Privatno gospodinjstvo se je v 20. stoletju izkazalo za eno pomembnejših ciljnih enot potrošnje. Gospodinjstva so doživljala postopno vpeljavo in širjenje brezbrežne ponudbe novega blaga in tehnologije. Pod pojmom tehnizacija gospodinjstva seveda ne smemo imeti pred očmi samo integracije tehničnih pripomočkov oziroma aparatov v gospodinjstvo (npr. hladilnika, likalnika, pralnega stroja), temveč tudi njihovo priključitev na tehnične infrastrukturne sisteme, kot sta oskrba z vodo in energijo. Tudi tehnični pripomočki pa so v moderni konzumni družbi tako kot druge potrošne dobrine samo blago, ki mora od proizvajalca prek trga najti pot do anonimnih potrošnikov.[37]

Osrednji del potrošniške kulture je torej postala tudi tehnika. Pri prodaji in propagiranju tehnične potrošniške dobrine, kot je sesalec za prah, so se morali ob njenem prvem pojavu na trgu, da bi bili uspešni, navezovati na konkretna vsakdanja ravnanja in tudi na način mišljenja in predstavni svet potencialnih uporabnic oz. uporabnikov.

> »Sesalnik za prah se je moral v fazi inovacije najprej etablirati kot poželenja vreden, pa tudi nujno potreben izdelek. Njegove prednosti, način uporabe in pomen so morali biti kar najbolj prepričljivo definirani in posredovani potrošnicam in potrošnikom.«[38]

Gospodinje so morali prepričati glede njegove superiornosti v primerjavi s tradicionalnimi, stoletja uporabljanimi metodami odstranjevanja prahu.

34 Prav tam, str. 639.

35 Breuss, *Verliebt in einen Kobold*, str. 124–125.

36 Prav tam, str. 125.

37 Prim. Studen, *Oglaševanje*, str. 23–46.

38 Breuss, Verliebt in einen Kobold, str. 125–126.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 40 23.1.2018 8:46:49

Prah so najprej odstranjevala storitvena podjetja

Bralci ljubljanskega časopisa *Laibacher Zeitung* so na silvestrovo 1902 lahko prebrali senzacionalno poročilo o novi metodi čiščenja prahu, o novi angleški iznajdbi *vacuum cleaner*, ki so jo nedavno predstavili javnosti na Dunaju in ki pomeni

> »totalno revolucijo čiščenja preprog, zaves, oblazinjenega sedežnega pohištva, vzmetnic ipd. Z doslej običajnim krtačenjem se je poškodovala tkanina, preproge in zavese so se morale odstraniti ali sneti, kar je bilo vselej moteče in nadležno. Nova iznajdba pa zdaj omogoča, da se vse naštete predmete na licu mesta temeljito očisti, ne da bi pri tem po zraku poletel en sam samcat še tako majhen prahec. Nova iznajdba je namreč sestavljena iz prenosne črpalke z majhnim motorjem, ki po cevi s sesalno odprtino s pomikanjem sem in tja posesa ves prah na predmetih, ki jih čistimo. Posesa tudi prah, ki se nahaja pod preprogami, ter ga kopiči v zaprt zbiralnik.«[39]

Časopis je poročal, da omenjene sesalce za prah z nadvse velikim uspehom uporabljajo pri čiščenju gledališč in hotelov v Parizu in Londonu,

> »pri čemer so odstranili neverjetno velike količine prahu, kot na primer pred kratkim iz preproge restavracije znamenitega hotela Carlton, ki velja za najčistejši londonski hotel. Posesali so nič manj kot 23 kilogramov prahu. Angleški kralj in kraljica sta osebno dovolila tudi demonstracijo delovanja aparata v Buckinghamski palači, pri čemer so bili tamkajšnji dragoceni gobelini tako odlično očiščeni, da so takoj naročili aparate za vse kraljeve dvorce.«

Poročevalec je poudaril, da je »*iznajdbo aparata vacuum cleaner razen s praktičnega stališča, torej da čisti po najnižji cenovni tarifi, treba še posebej pozdraviti s sanitarnega gledišča*«. Zaključil je, da sta vpeljavo te iznajdbe za Avstro-Ogrsko prevzela dunajska dvorna dobavitelja in dekoraterja Sigmund Jaray in cesarski svetnik Sandor Jaray. Pri prikazih njenega delovanja v dunajski dvorni operi po naročilu urada najvišjega dvornega učitelja, v hotelu Bristol, v železniških vagonih (po naročilu ministrstva za železnice) in v številnih zasebnih hišah so prisotni strokovnjaki o novi napravi navdušeno izrekli same pohvalne besede, tako da je urad najvišjega dvornega učitelja takoj odredil temeljito čiščenje dvorne opere in avstrijskega narodnega gledališča. »*V kratkem bodo objavljeni statistični podatki o preizkusih na Dunaju. Povpraševalci, ki bi radi pridobili licenco za uporabo, se lahko obrnejo na obe omenjeni podjetji*.«[40]

39 *Laibacher Zeitung*, 31. december 1902.

40 Prav tam.

V marcu 1903 so »*z novo iznajdenim angleškim aparatom vacuum cleaner očistili prahu in zraka*« tudi dvorano dunajskega parlamenta:

> »Začeli so ravno na pustni torek. Sredi dvorišča poslanske zbornice hrope in sopiha električna sesalka, od katere sta napeljani dve sesalni cevi skozi okna na hodniku in skozi vrata v dvorano. Nova metoda čiščenja je iz zdravstvenih ozirov silno koristna, ker izsesava stroj prah iz vseh luknjic in celo izpod preprog. Ves prah spravi stroj s posebno pripravo iz dvorane nazaj vase, gre mimo sita, kjer se izpihava na prosto zrak, a prah sam pada v posebno vrečo. Potemtakem prah ne more nikomur do živega. Izprva so mislili, da bodo izsesali nezdravi zrak in prah iz dvorane v dveh dneh, a potrebovali so skoraj še enkrat toliko časa. Prahu je bilo namreč v dvorani od sile. Iz 15 oddelkov dvorane – začeli so v klopeh na skrajni levici – so izsesali nič manj kot 14,5 kg prahu. Vsega prahu skup bode okrog 100 kg. Mimogrede omenimo, da je isto podjetje spravilo iz dvorane v spodnji hiši v Londonu, ki je pač nekoliko manjša, 44,6 kg prahu. Prof. Stanley Kent na bakteriološkem preizkuševalnem laboratoriju na univerzi Bristol je preiskal ta prah in našel, da je v enem samem gramu tega prahu 335.385.205 mikroorganizmov, in sicer nekaj prav nevarnih zdravju. Z zdravstvenega stališča iskreno pozdravljamo letošnje čiščenje zbornice. A kar je še največ vredno: Vacuum Cleaner Company oskrbuje to delo brezplačno, skoraj gotovo pa ne toliko iz ljubezni do poslancev, kot v svrho reklame.«[41]

Septembra 1903 je »*čiščenje prahu in slabega zraka z novo iznajdenim angleškim aparatom*« začelo oglaševati tržaško podjetje Vacuum Cleaner. Ponujalo je

> »edino korenito čiščenje tapetov, nazidnih snovij, prevlečenega pohištva itd., ne da bi bilo treba izstepsti, vsled česar za blago večje trpežnosti. Čiščenje se vrši s sesaljko VACUUM. Sprejemajo se čiščenja za cela stanovanja, ne da bi bilo treba blago prenašati: v slučaju potrebe se čiščenje izvrši v lastnem skladišču. Jako ugodne cene tudi z naročbo.«[42]

Že naslednje leto je zastopstvo komanditne družbe Vacuum Cleaner na Kranjskem prevzel ljubljanski podjetnik Peter Matelič. Svoj zavod za snaženje stanovanj s sedežem na Škofji ulici 14 je oglaševal tako v slovenskem kot nemškem tisku. V *Slovencu* je obljubljal:

> »Epohalna iznajdba dvajsetega stoletja Vacuum Cleaner reprezentuje edino absolutno prahu prosto snaženje, reši na najbolj odličen način pereče vprašanje

41 *Slovenec*, 18. marec 1903.

42 *Edinost*, 16. in 18. september 1903.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 42 23.1.2018 8:46:49

> o higieni stanovanj in povzročuje popoln preobrat na polju snaženja preprog in pohištva.« Ponujal je »razprašenje na licu mesta. /…/ Pomladansko in temeljito hišno snaženje, ki so se ga doslej tako bali in je bilo težavno in dolgotrajno, se izvrši sedaj hitro in lahko z Vacuum Cleanerjem. Snaženje s pomočjo vsrkanega zraka ne povzroči le temeljitega razprašenja, marveč odstrani in pokonča tudi molje in njih zalego.«[43]

Kot zanimivost naj omenim, da se je epohalni *vacuum cleaner* 7. marca 1905 pojavil tudi na veliki maškaradi ljubljanskega Sokola. *Slovenski narod* je že v začetku februarja takole poročal o bodočem prizorišču maškarade:

> »Moderno zgrajeno mesto Nova Panonija naj bi nadkrililo vse dotedanje prireditve. /…/ Pa bi tudi ne bilo čuda, vsaj so pri tej moderni zgradbi angažovane prve tehnične moči. /…/ Grade se stavbe, kakršne se še niso videle v nobenem mestu. Vse bode centralizirano. Centralna kurjava, pekarna, pošta, telefon itd. Seveda izvoščkov ne bo, zato bode pa na razpolago električni avtomobil in zrakoplovi. Ceste v Novi Panoniji bodo tlakovane z neko posebno maso Stolovit, to je s tekočino, ki je prozorna kakor steklo in ki se takoj strdi. Umevno je, da v tem modernem mestu ne bo cestnih pometačev, vse snaženje bo opravljal posebni električni stroj vacuum cleaner (je že patentiran!) tako, da ne bo niti najmanjšega prahu. Torej cestni odborniki na noge! Govori se sicer, da nameravajo cestni pometači prirediti veliko demonstracijo zoper ta novi stroj. No, zato bode pa že skrbljeno v Novi Panoniji, da se vsaka rabuka takoj v kali zaduši …«[44]

Peter Matelič, podjetnik za snaženje stanovanj in oken, je leta 1906 nato razširil svojo dejavnost[45] in poleg čiščenja z *vacuum cleanerjem* začel oglaševati še »*prvo in največje podjetje za plakatiranje lepakov in reklamno podjetje*«.[46] Od leta 1907 naprej je Matelič svojo obrt oglaševal skupaj s plakaterjem Franom Perdanom.[47] Leta 1909 je bil naveden

43 *Slovenec*, 3., 9. in 12. november. 1904. Glej tudi nemški oglas: *Laibacher Zeitung*, 9. november 1904. Od konca novembra so se nato pojavljali manjši oglasi za čiščenje stanovanj in »tovarniških lokalitet« v: *Slovenec*, 28. november in 7., 19. in 29. decmeber 1904; *Laibacher Zeitung*, 17. december 1904. Enak oglas se pojavlja tudi naslednje leto: *Slovenec*, 4., 11., 18. in 24. marec ter 1. april 1905.

44 *Slovenski narod*, 9. februar 1905. Glej tudi podrobno poročilo o maškaradi: *Laibacher Zeitung*, 8. marec 1905.

45 Prevzel je zavod za lepljenje lepakov Alojza Kališa (*Slovenec*, 13. marec 1906) in Nučičevo reklamno podjetje (*Slovenec*, 23. julij 1906).

46 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 14. avgust 1906; *Slovenec*, 11., 17., 18. in 25. avgust ter 1. september 1906; *Slovenski narod*, 11. in 14. avgust 1906.

47 *Slovenec*, 5. in 7. september 1907; *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 6. in 7. september 1907; *Slovenec*, 1. in 8. februar 1908; *Laibacher Zeitung*, 1. februar 1908.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 43 23.1.2018 8:46:49

tudi v popisih »slovenskih tvrdk« v *Slovenskem narodu*.[48] Obe Mateličevi obrti sta bili iz obrtnega registra črtani 30. septembra 1913.[49]

Poleg hvale, ki so jo aparatu *vacuum cleaner* namenjali oglaševalci, so se z učinkovitostjo sorazmerno dragega borca proti prahu ukvarjali tudi znanstveniki. Njihove ugotovitve so veliko prispevale k uveljavljanju novega, strojnega načina odstranjevanja prahu. Štabni zdravnik Higienskega inštituta v Berlinu dr. Berghaus je leta 1905 npr.

> »opravil preizkuse o razvoju bakterij pri čiščenju z iztepanjem in krtačenjem na eni ter pri čiščenju z vacuum cleanerjem na drugi strani. Ti zanimivi preizkusi so pokazali, da je pri običajni metodi čiščenja z iztepanjem in krtačenjem razvoj bakterij na želatinasti plošči zelo izrazit, pri čiščenju z vacuum cleanerjem pa je omejen na minimum. Ta rezultat je pravzaprav samoumeven, ker se z novo metodo prah skupaj z bakterijami odstrani iz stanovanjskih prostorov.«[50]

Storitvena podjetja za pospravljanje in odstranjevanje prahu so se pojavljala tudi med obema vojnama. Proti koncu 20. let se v oglasih pojavlja denimo Ustanova za čiščenje stanovanj Diverzon s sedežem na Cankarjevi ulici 14 v Mariboru, ki se je ukvarjala s čiščenjem parketov, oken, izložb in odstranjevanjem prahu. Obljubljala je uničenje mrčesa z zaplinjevanjem in zatrtje podgan, miši, ščurkov in plesni.[51] Takrat je bilo še vedno v navadi tudi »zapovedano« velikonočno čiščenje in omenjeno podjetje je oglaševalo, da naj bi to, sicer mučno in naporno početje, s pomočjo njihovega sesalca za prah postalo »prava lahkota«. Ponujalo je hitre in nadvse poceni storitve.[52]

Prav tako v Mariboru je deloval tudi Franc Weiler, lastnik specialne trgovine z barvami, ščetkami in parfumerijo na Gosposki ulici 29, ki je oglaševal:

> »Hoteli, sanatoriji, šole, uradi, zavodi, kakor tudi privatne hiše dobe lahko proti odškodnini od ponedeljka 27. tm. na posodo najnovejšo in najmodernejšo veliko električno Kobalt parketno loščilno ščetko, kakor tudi velik sesalnik prahu. S tem vam je dana prilika, da vaše pohištvo, kakor tudi tla po najnižji ceni in brez truda očistite.«[53]

48 *Slovenski narod*, 16. in 23. januar 1909, 6. in 23. februar 1909 ter 3., 6. in 13. marec 1909.

49 Erjavec, *Zgodovina slovenskih oglaševalskih agencij*, str. 34.

50 Andés, *Die Beseitigung des Staubes*, str. 273.

51 *Marburger Zeitung*, 12. februar 1928.

52 *Marburger Zeitung*, 14., 16., 17. in 29. marec 1928.

53 *Mariborski večernik »Jutra«*, 29. januar 1930; *Mariborer Zeitung*, 26. januar in 2. februar 1930.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 44 23.1.2018 8:46:49

Svojim strankam je Weiler prigovarjal, da njegovo podjetje deluje po vzoru modernih velemest in da vsakemu odjemalcu daje možnost, da s kar najmanjšimi stroški očisti stanovanje in druge prostore.[54]

Sredi 30. let je svoje usluge s sesalcem za prah ponujalo tudi mariborsko podjetje Weka na Aleksandrovi ulici 15.[55]

Sesalec za prah postane blago množične potrošnje

> »Marsikatera gospodinja, ki ima rada red in čistočo, se občasno ne more načuditi, koliko prahu se nabere v preprogah in divanih. In potem se pol dneva iztepa, kar povzroča mnogo hrupa in zavoljo dviganja prahu tudi mnogo neprijetnosti. Z izumom vacuum cleanerja se je pač vse spremenilo, toda vacuum cleaner je stroj, ki si ga ne more vsak omisliti. Nedavno se je začel prodajati sesalec za prah znamke Birum, ki je naletel na velik uspeh. Zlahka ga upravlja ena oseba in stane 60 kron. V Ljubljani se uporablja že več takih naprav. Informacije daje Ludwig Kolm v Ljubljani, hotel Stadt Wien.«[56]

Podoben diskurz se je nadaljeval tudi med obema vojnama. Pospravljanje stanovanja je eno najpomembnejših opravil v sodobnem gospodinjstvu, je leta 1930 zapisala Ljubljančanka Štefanija Humek in poudarila, da je »najvažnejši del pospravljanja gotovo odstranjevanje prahu«. Čiščenje prahu si lahko olajšamo z uporabo električnega sesalca,

> »ki nam očisti prahu preproge, poblazinjeno pohištvo, odstrani nadležni prah tudi iz zaves, s sten in s tal. Z njegovo pomočjo pa opravljamo lahko tudi druga utrudljiva in nesnažna dela. Eno izmed takih neprijetnih in nečednih del je npr. izpraznjevanje peči in odnašanje pepela. Običajno delamo to z roko in lopatico, pogrnemo pa vedno pri tem posodo (vedro) za pepel z vlažno krpo, da se prah in pepel ne dvigata v zrak. Električni sesalec s posebno pripravo pa izvrši to delo na prav idealen način; posesan prah pride takoj v hranilo, ne da bi se dvignil kvišku. Pepel je odstranjen naenkrat in aparat pritrdimo lahko na vsako cev električnega sesalca. /…/ Danes dobimo že jako popolne naprave te vrste, ki iztepajo, krtačijo in sesajo prah obenem.«[57]

V polemičnem članku Kaj prinašajo nova določila ljubljanske mestne elektrarne njenim konzumentom iz leta 1928 njegov pisec omenja,

54 *Mariborer Zeitung*, 2. februar 1930.
55 *Mariborer Zeitung*, 8. april in 17. junij 1934.
56 *Laibacher Zeitung*, 18. september 1908.
57 Humek, Vsakdanja opravila, str. 316.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 45 23.1.2018 8:46:49

> »da se v naših stanovanjih dokaj mnogo uporablja sesalec za prah, ki ima mali motor za ca 160 W. Po novih določilih mora konzument naznaniti, da je kupil novi aparat. Pristojbine znašajo skupaj 170 Din in to mora plačati konzument elektrarni tako rekoč za 'kazen', ker si je nabavil nov aparat, s katerim bo trajno trošil več toka ter na ta način povečal dobiček elektrarne.«[58]

Iz tega odlomka razberemo, da je v ljubljanska stanovanja postopoma prihajala električna napeljava in z njo poleg razsvetljave tudi moderni električni aparati, ki naj bi znatno olajšali delo gospodinje. Vidimo tudi, da so električna podjetja v želji po večjem dobičku potencialnim kupcem »*v duhu stare konservativnosti*«[59] sprva postavljala ovire pri nakupu že tako ali tako pregrešno dragih sesalcev za prah, kar je seveda delalo sive lase tudi trgovcem.

Kljub temu so se vsaj premožnejša gospodinjstva med obema svetovnima vojnama že opremljala tudi z modernimi sesalci za prah.[60] V Ljubljani je imela veliko izbiro električnih aparatov npr. družba Lux oz. Elektroindustrija Ljubljana.[61] Postopno širjenje elektrifikacije gospodinjstev na ozemlju Dravske banovine v 30. letih pa izpričuje tudi oglas Električnega podjetja občine Murska Sobota, ki je oglaševalo tudi prodajo sesalcev za prah.[62]

Marsikatera gospodinja se ob uporabi sesalca za prah in tudi drugih električnih aparatov ni zavedala, da je elektrika lahko tihi ubijalec. Zato so nekateri članki ozaveščali gospodinje o električni napeljavi in jih pozivali k previdnemu ravnanju:

> »Kadar uporabljamo tehnične naprave, moramo paziti zlasti na to, da ne pride napeljava v stik z vodo. Svetilke, stikala vseh vrst itd. smemo čistiti samo s suho cunjo. Prav tako tudi vse aparate, ki pridejo s tokom v zvezo: likalnike, sesalce za prah, električne blazine, pečice, stroje in tudi telefon.«[63]

Ženskam namenjene časopisne strani so se v času pred veliko nočjo običajno razpisale tudi o spomladanskem čiščenju. *Mariborer Zeitung* je leta 1938 ženskemu svetu tako sporočil, da veliko čiščenje ni več tak bavbav, temveč da je prej zabavno.

> »Številna pomožna sredstva moderne tehnike so gospodinji bistveno olajšala vsa dela v gospodinjstvu. Tistim, ki imajo srečo, da živijo v novogradnji s

58 *Trgovski list*, 28. januar 1928.

59 Prav tam.

60 Nabava električnega sesalca za prah je bila sicer še konec 30. let predvsem iz finančnih razlogov, torej zaradi majhne kupne moči prebivalstva, ali tudi zato, ker niso imeli možnosti, da bi izkoristili električni tok, še zelo omejena, zato so gospodinjam še vedno svetovali, da naj uporabljajo vsaj sesalce brez električnega toka. Glej: *Mariborer Zeitung*, 25. februar 1938.

61 Glej npr.: *Žena in dom*, 15. september 1930, str. 293 in 326; *Žena in dom*, 15. oktober 1930, str. 366 in 370.

62 *Trgovski list*, Prekmurska številka, 16. junij 1938.

63 *Žena in dom*, januar 1938, članek Kaj vse mora vedeti gospodinja o električni napeljavi, str. 36–37.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 46 23.1.2018 8:46:49

> centralno kurjavo in toplo vodo, sploh ne bo treba več govoriti o bremenu velikega čiščenja. Sesalec za prah in moderna metla za loščenje parketa bosta poskrbela, da bo čiščenje hitro potekalo. A četudi mora le ena gospodinja (a takih je na tisoče) pogrešati vse te male hišne škratelje – bo tudi potem s pametno razporeditvijo dela kos glavnemu spomladanskemu čiščenju, ne da bi se pri tem morala pregarati.«[64]

Tudi v naših krajih je, podobno kot v Ameriki, v 30. letih prišla v modo posebna predbožična strategija nagovarjanja potencialnih kupcev sesalcev za prah. Prodajalci so v času, ko »Božiček trka na vrata«, izpostavljali zadrego njega in nje, ki naj bi kupil/a primerno darilo. Preračunljivo so psihološko ciljali na potrošnike, da naj darujejo z ljubeznijo. V duhu časa so možem tako svetovali: »*Ako hočete svoji mamici olajšati naporno gospodinjsko delo, ji kupite kakšno praktično in moderno gospodinjsko pripravo, na primer sesalec za prah*.«[65]

Kaj podariti gospodinji za božič, se je leta 1934 spraševal tudi *Mariborer Zeitung* in med drugim zapisal:

> »Seveda je tu tudi mnogo žena, katerim bodo še posebej dobrodošla vsakovrstna darila, ki služijo za olajšanje gospodinjenja. Omeniti je predvsem različne praktične aparate: električne kavne avtomate in kotličke za čaj, sesalce za prah, grelne blazine itd.«[66]

Najlepše božično darilo je že pet let prej ponujalo ljubljansko podjetje Tehna s sedežem na Mestnem trgu 25: »*Švedski Elektrolux sesalec prahu ali električno parketno krtačo kupite na obroke po pet dinarjev dnevno*.«[67]

»*Dobro ohranjen sesalnik za pobiranje prahu*« različnih znamk je bilo po »ugodni ceni« mogoče kupiti tudi prek malih oglasov.[68] Nekateri so oglaševali tudi samo izposojo sesalcev za prah po urni tarifi.[69]

Ameriški vzori

Razpravljanja o snagi, npr. o javni higieni v Trstu, so že v letih pred prvo svetovno vojno povzdigovala

64 *Mariborer Zeitung*, 27. marec 1938.

65 *Družinski tednik*, 9. december 1937.

66 *Mariborer Zeitung*, 23. december 1934.

67 *Slovenec*, 17. december 1932.

68 Glej npr.: *Marburger Zeitung*, 19. september 1926; *Mariborski večernik »Jutra«*, 28. april 1937; *Jutro*, 16. januar 1938.

69 *Marburger Zeitung*, 13. avgust 1927.

> »najboljši način snaženja ulic, ki ga uvajajo nekatera amerikanska mesta, katera rabijo v ta namen vacuum cleaner. Vsak boljši hotelir, vsak premožnejši meščan je že zdavnej vpeljal to v resnici dobro iznajdbo v svoje gospodinjstvo. Vacuum cleaner posrka ves prah s tal, iz tapet, obleke in pohištva ter opravi nekdaj tako grdo in neprijetno delo tiho, čedno in temeljito, ne da bi povzročal nikomur sitnosti in nadležnosti. Kar se je v hišah tako izborno obneslo, bi moralo biti s potrebnim preustrojem tudi za čedenje ulic dobro. In kakor skušnja uči, je vacuum cleaner za čedenje ulic najboljši aparat. V Novem Yorku delajo poskuse z mašino, katero goni motor ter daje tudi potrebno moč za vsrkovanje prahu in smeti, katere lete skozi posebno cev v smetnik na vozu. Vso tako odstranjeno nesnago odpeljejo iz mesta ven ter jo požgo.«[70]

O naprednem čiščenju ulic v New Yorku so poročali tudi kasneje. *Slovenec* je leta 1927 denimo poročal, da se pri nas električni sesalci Lukas in drugi sistemi uporabljajo »*kvečjemu za pospravljanje stanovanj, preprog ali postelj*«, medtem ko prek luže podobne stroje uporabljajo za snaženje ulic.

> »Pospravijo nesnago in prah bolj temeljito in hitro kakor dosedanji stroji z lopatami in krtačami. Sesalec prahu je tudi cenejši. Pospravlja dnevno do 75.000 kv. m, medtem ko niso premogli prejšnji stroji več kakor 8500 kv. m.«[71]

V časopisju ameriških Slovencev so podjetja za distribucijo elektrike, kot npr. The Illuminating Company, že pred prvo svetovno vojno oglaševala, »*da elektrika naredi polovico ženskega dela*«, da za nekaj centov opravi »*najtežje delo*«, ko med drugim »*očisti veliko sobo z vacuum cleanerjem*«.[72] V zvezi z elektriko so se v časopisju začela pojavljati tudi prva poročila o primerih smrti pri nepazljivem sesanju z vacuum cleanerjem.[73]

Oglaševanje sesalcev za prah je bilo nato v letih po prvi svetovni vojni še pogostejše. The New York Edison Company je leta 1920 svoje električne hišne potrebščine oglaševal takole:

> »Veliko je danes domov, v katerih pralni stroj, električni likalnik in vacuum cleaner opravljajo težko izčrpovalno delo, dočim hladi prostor električno pihalo. Oglasite se v katerikoli naši izložbi, kjer vam bomo z veseljem pokazali te potrebščine.«[74]

70 *Edinost*, 17. julij 1911.

71 *Slovenec*, 24. september 1927.

72 *Clevelandska Amerika*, 1. marec 1912. Omenjena »Svetilna služba« je svoje oglase gradila predvsem na poudarjanju varčnosti. V enem izmed oglasov je denimo poudarjala: »Za pet centov lahko operirate vacuum cleaner ves dan.« Glej: *Clevelandska Amerika*, 11. in 18. januar 1918.

73 *Glas naroda*, 28. maj 1915.

74 *Glas naroda*, 9., 16., 23. in 30. julij 1920.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 48 23.1.2018 8:46:49

Oglaševalni prostor je omenjeno podjetje izkoristilo tudi v predbožičnem času. Leta 1923 je tako lansiralo oglas »*Božični nasvet – električno darilo*!«, v katerem hvali »*električne priprave, ki toliko olajšajo in razvesele življenje – ter trajajo leta in leta – in so posebno primerne za božično darilo*.« Popoln električni vacuum cleaner je podjetje ponujalo že za od 49,25 dolarjev naprej.[75]

Naslednje leto je podjetje The New York Edison Company v oglasu predstavilo sedem malih domačih električnih služabnikov, ki naj bi za petčlansko družino delali samo za 55 centov na teden:

1. električno železo – štiri ure tedenske uporabe 15 c na teden;
2. električni toaster – 15 minut dnevno 7 c na teden;
3. električni umivalec posode – 45 minut dnevno 8 c na teden;
4. električni vacuum cleaner – 20 minut dnevno 3 c na teden;
5. električni percolator – 15 minut dnevno 5 c na teden;
6. električni pralni stroj – povprečno domače pranje 3 c na teden;
7. električna vetrnica – štiri ure dnevno 14 c na teden;

Skupaj 55 c na teden.[76]

Podjetje Acker Electrical Company pa je gospodinjam »za prosto poizkušnjo« na domu ponujalo električni vacuum cleaner Eureka. Gospodinje je nagovarjalo, naj ne iztepajo svojih preprog, ker iztepanje preprogam škoduje. Namesto tega naj uporabljajo čistilec za preproge vacuum cleaner, ki preprog ne poškoduje.[77]

Uspešnost umetnosti prodajanja na domu v Ameriki in to, da preizkušene besede delajo čudeže, so opazili tudi v *Trgovskem listu*. Tudi prodajalci sesalcev za prah naj bi prek luže prodali več že za voljo prodajnega jezika, ki je »*brez vsakega vsiljevanja in poln prepričevalnega pouka*«:

> »Prodajalec sesalnikov za prah (Staubsauger) je prišel tudi h gospe Pierski. Izsesal je iz njenih preprog 8 malih kupčkov prahu in umazanije ter jih lepo drugega poleg drugega na belem papirju razvrstil po tleh. Mož ve, da postane gospa nemirna, ko bo videla toliko prahu, ki ga je izvlekel iz njenih preprog. Toda potolažil jo je rekoč: 'Umirite se gospa Pierski, povsod, kjer razkazujem ta izredni stroj, izvlečem toliko prahu, tudi tam, kjer so mislili, da ni nobenega. Kajti edino ta stroj ima patentirano pripravo, da izvleče prah tudi od spodnjega dela preproge. Včeraj sem pri neki gospe dobil 16 kupčkov prahu.' Seveda je bila gospa Pierski vsa vesela, da se je pri nji našlo 8 kupčkov prahu manj kot

75 *Glas naroda*, 21. december 1923.

76 *Glas naroda*, 9. in 23. julij 1924.

77 *Edinost, Glasilo slovenskega katoliškega delavstva v Ameriki*, 15. april 1924.

> pri oni drugi. Nato je navezal prodajalec pogovor na otroke in vprašal: 'Kje pa se igrajo Vaši otroci, ko gre dež, gospa Pierski?' 'V hiši, naravno', pravi gospa Pierski čudeč se vprašanju. 'Potem je pa to-le igrišče Vaših otrok, gospa Pierski' pravi in pokaže skromno 8 kupčkov prahu. Strašno! Nikdar ni mislila na to, da se njeni otroci igrajo v takem prahu.«[78]

Seveda ti stavki pri večini odjemalcev nikoli niso zgrešili svojega namena.

Razen z oglasi so ameriške gospodinje zasipali tudi s številnimi nasveti, na primer da morajo »*tapecirano pohištvo čistiti z električnim čistilcem (vacuum cleaner), ako hočete, da se dobro očisti prahu*«.[79] Sesalci za prah kot masovni proizvod so se v 30. letih tudi pocenili. Trgovine z električnimi napravami so z medenimi besedami nagovarjale ameriške gospodinje. Commonwealth Edison Electric Shops so npr. ponujale silno močan »ljudski čistilec« Fedelco vacuum cleaner za samo 18,95 dolarja. Trgovci so potrošnike pozivali, naj pohitijo z nakupom, »*saj jih je le nekaj malega ostalo.*«[80]

Američanke so v slovenskih listih sicer prikazovali kot vzorne zakonske žene in hvalevredne gospodinje in matere. A s svojim načinom življenja naj ne bi poznale »*tiste tihe sreče ob domačem ognjišču kakor naše gospodinje.*«[81] Ameriške gospodinje naj bi v nasprotju z evropskimi sodobnicami »imele na voljo neskončno časa«. Velemestna Newyorčanka je za razliko od Parižanke ali Dunajčanke, ki sta v zgodnjih dopoldanskih urah nabavljali živila, vse potrebno naročila s pomočjo telefona. Živila in druge potrebščine so ji torej »v najkrajšem času dostavili na dom«. Sicer pa naj bi se ameriška gospodinja le malo zadrževala doma. Če je že nabavljala živila po telefonu, to še ni pomenilo, da se je, medtem ko je bil mož zdoma, odpovedala mamljivemu opazovanju izložb, občasnemu shoppingu, obisku kinematografa, kavarne ali celo izobraževanju. Poleg najnovejših modelov pariške mode so ameriške gospodinje v bogato založenih trgovinah lahko občudovale tudi »najnovejše gospodinjske aparate, ki prihranijo čas«. Ameriška gospodinja je za pospravljanje stanovanja v primerjavi z evropsko porabila manj časa, kakšno urico ali dve. Podoba sicer elegantne Newyorčanke naj bi se v času pospravljanja povsem spremenila:

> »Do nerazpoznavnosti maskirana z naglavno ruto in predpasnikom operira – sicer ne z metlo in vedrom – ampak z električnim sesalcem za prah, loščilnikom in pralnim strojem. Električni stroji, ki so zahvaljujoč blagoslovljenemu izumu plačevanja na obroke dostopni širokim krogom prebivalstva, ji nadomeščajo predrago žensko pomočnico.«[82]

78 *Trgovski list*, 6. maj 1938.

79 *Ameriška domovina*, 30. avgust 1932.

80 *Prosveta*, 26. julij 1935.

81 Glej npr.: *Žena in dom*, 15. oktober 1930, članek Američanka kot žena, str. 370.

82 Telefonierende Frauen und geschirrwaschende Männer. *Mariborer Zeitung*, 1. januar 1939.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 50 23.1.2018 8:46:49

Čeprav so takratni časopisi v glavnem poročali, da se možje nič kaj radi ne vtikajo v gospodinjstvo, pa so se dogajale tudi izjeme, ki so jih pospremili ironični komentarji. Herta Walter, denimo, je leta 1938 v *Pionierju* objavila članek Mož v kuhinji, v katerem med drugim razlaga, da pozna moža,

> »ki ure in ure čisti stanovanje s sesalcem za prah. Njegova žena mi je obupana potožila: 'Pomislite, ko sem šele včeraj vse počedila!'« Walterjeva je posmehljivo zaključila: »Ta gospa je trapica. Če bi jaz tako dobro poznala moževo strast za sesanje prahu, se ne bi nikdar več pretegovala s sobotnim pospravljanjem.«[83]

Moderni sesalec za prah pa je dobil pomembno vlogo tudi v članku Paradiž samcev. Pojavlja se kot del komfortnega življenja »*mladih, blaziranih in petičnih*« Amerikancev s polnimi žepi denarja, praktičnih in suhoparnih »*bitij brez krvi*«, ki so »*podobna človeku-stroju in brez duše*« in ki za razliko od naših mladcev nimajo smisla za poezijo in romantiko. Pisec ironično slika njihovo »*hišo lordov*«, v kateri je vse, kar samec potrebuje za udobno samsko življenje, tudi električni sesalec za prah, ki te »*na najkomodnejši način reši te nadlege*.«[84]

Namesto zaključka

V času procesa urbanizacije in industrializacije z vsemi njunimi spremljevalnimi pojavi, kot so naraščanje prebivalstva, stanovanjska beda, pospeševanje prometa, onesnaževanje zraka itd., se je drastično zaostril tudi star problem prahu. K intenzivnejšemu problematiziranju prahu so prispevala nova naravoslovna in medicinska spoznanja ter preiskovalne metode, ki so vzele pod drobnogled njegove posamezne delce in njihove zdravstvene učinke.

> »Odkritje mikroskopa je pripeljalo do odkritja mikrobov in mehanizmov prenašanja bolezni. /…/ Gospodinje in gospodinjske pomočnice so bile še ostrejši boj proti prahu, ki je bil enoznačno razkrinkan kot zlo: bil je umazanija, leglo klic in vzrokov bolezni.«[85]

Potem ko so bakteriološke raziskave iztekajočega se 19. stoletja dokazale, da se povzročitelji bolezni nahajajo tudi v prahu, se je torej spremenilo tudi dojemanje prahu. Če so prah prej imeli za nadlogo in estetski problem, je odslej veljal za resno grožnjo zdravju. Prah je torej postal higienski problem, boj proti prahu v gospodinjstvu pa se je povzdignil tudi na znanstveno raven.

83 *Družinski tednik*, 30. junij 1938.

84 *Mariborski večernik »Jutra«*, 9. maj 1928.

85 Amato, *Von Goldstaub und Wollmäusen*, str. 10.

Večina gospodinj se je v prvi polovici 20. stoletja proti prahu borila s tradicionalnim načinom čiščenja, saj je bila stopnja opremljenosti gospodinjstev z modernimi tehničnimi aparati »*kajpada zelo majhna in v glavnem omejena na ozek, finančno močen sloj prebivalstva.*«[86] Pred očmi je treba imeti tudi, da je bila izgradnja električnega omrežja šele v svoji začetni fazi in da je bilo zato na ustrezno nizki ravni tudi število priključkov.

Tako sesalcev za prah kot tudi drugih gospodinjskih aparatov niso propagirali samo elektroindustrija, podjetja za oskrbo z električno energijo in trgovina, temveč tudi ženske organizacije. O novih gospodinjsko-tehničnih dobrinah potrošnje ter tudi o predstavah o njihovi uporabi in pomenu so govorili in razmišljali prav vsi že dolgo preden so postale sestavni del gospodinjstev. Teh desetletij, še zlasti tistih med obema svetovnima vojnama, ne gre podcenjevati, saj predstavljajo čas »*kulturne konstrukcije gospodinjsko-tehničnih dobrin potrošnje ter tudi mentalno-duhovno pripravljanje njihove masovne potrošnje*.«[87]

Sesalec za prah kot novo pomožno tehnično sredstvo je doprinesel k profesionalizaciji gospodinjstva, k napredku in modernizaciji, v luči vladajočega dvojnega koncepta spolov pa je

> »tradiciji zavezano gospodinjo prelevil v enakovredno partnerico njenega 'k napredku usmerjenega' moža. Za dejstvo, da je bil sesalec za prah za razliko od drugih večjih električnih gospodinjskih aparatov tako uspešen že v prvi polovici 20. stoletja, pa nista odgovorni le njegova primerjalno visoka tehnična dovršenost in relativna dostopnost, temveč predvsem dejstvo, da je poleg olajšanja dela ponujal tudi učinkovito in popolnoma novo rešitev za problem, ki so ga od poznega 19. stoletja naprej šteli med osrednje higienske zahteve: boj proti prahu.«[88]

V prvih desetletjih vpeljevanja sesalca za prah na tržišče je bilo tako v Evropi, predvsem pa v obljubljeni deželi prek Atlantika, oglaševanje tega gospodinjskega pripomočka enoznačno usmerjeno na ženske. Gre torej za »feminizirano« potrošniško dobrino, sesalec za prah se poudarjeno pojavlja kot aparat za gospodinje, ki so v dobi meščanstva prišle v poštev kot njegove uporabnice, saj so bile pristojne za gospodinjsko delo. Sesalec za prah se je v tej luči predstavljal kot priden pomočnik in najboljši prijatelj gospodinje. Bil je tehnični dosežek, ki so ga povezovali celo z magijo in čaranjem ter ga predstavljali kot prečudovito bitje. Pri trženju in prodaji v skladu s konceptom spolov niso pozabili niti občutljivega področja lepotnih idealov in telesne nege. Oglaševalci so električni sesalec za prah končno razglasili za varuha ženske lepote. Omogočal naj bi povezavo kultiviranosti in čiščenja, ki se je dotlej zdela nemogoča. V skladu z meščanskimi nazori čiščenje

86 Breuss, Verliebt in einen Kobold, str. 128.

87 Prav tam, str. 128.

88 Prav tam, str. 131.

z njim ni postalo primerno samo za boljšo družbo. V oglasih so se začele razkazovati modno oblečene in naličene ženske, ki so skušale prepričati potrošnice, kako lahkotno in elegantno lahko posesamo stanovanje in s tem celo s cigareto v roki odstranimo prah. Takšno pretiravanje pa je bilo seveda nezdružljivo z vsako estetiko služkinj in meščanskim načinom življenja.[89]

Sesalec za prah se je v prvi polovici 20. stoletja postopno etabliral kot pomembno sredstvo za uveljavitev nove higienske kulture. Njegova zgodovina je del pripovedi o velikem čiščenju. Strinjamo se lahko, da je ta električni aparat kot del zgodovine procesov tehnizacije dela v gospodinjstvu prispeval k olajšanju dela gospodinje in k njeni razbremenitvi,[90] a to vprašanje bo v bodoče treba še bolj poglobljeno prevetriti. V desetletjih po drugi svetovni vojni se je raba sesalca za prah vse bolj širila, postajal je vse bolj dostopen, izpuhtela pa je tudi njegova poudarjeno ženska konotacija. Zaključimo lahko, da je ta množični proizvod danes na voljo praktično v vsakem gospodinjstvu, da z njim ne sesajo več izključno ženske in da je tako samoumeven, da o njegovi uporabi in njegovem pomenu komajda še razmišljamo.

Viri in literatura

Časopisni viri

Ameriška domovina
Amtsblatt zur Laibacher Zeitung
Clevelandska Amerika. Neodvisen list za slovenske delavce v Ameriki
Družinski tednik
Edinost
Edinost. Glasilo slovenskega katoliškega delavstva v Ameriki
Glas naroda. List slovenskih delavcev v Ameriki
Jutro
Laibacher Zeitung
Marburger Zeitung
Mariborer Zeitung
Mariborski večernik »Jutra«
Prosveta. Glasilo slovenske narodne podporne jednote
Slovenec
Slovenski narod
Trgovski list
Žena in dom

89 Podrobneje: prav tam, str. 143–145.

90 Prim. Duchêne, *Technisierungsprozesse der Hausarbeit*.

Literatura

Amato, Joseph A., *Von Goldstaub und Wollmäusen: die Entdeckung des Kleinen und Unsichtbaren*. Hamburg; Wien: Europa Verlag, 2001.

Andés, Louis Edgar, *Die Beseitigung des Staubes auf Straßen und Wegen, in Fabriks= und gewerblichen Betrieben und im Haushalte*. Wien; Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1908.

Breuss, Susanne, Verliebt in einen Kobold: zur kulturellen Konstruktion haushaltstechnischer Konsumgüter – am Beispiel des Staubsaugers. Susanne Breuss in Franz X. Eder (ur.), *Konsumieren in Österreich: 19. und 20. Jahrhundert*. Innsbruck; Wien; Bozen, str. 124–146.

Dietrich-Daum, Elisabeth, *Die »Wiener Krankheit«: eine Sozialgeschichte der Tuberkulose in Österreich*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: R. Oldenburg Verlag, 2007.

Ducheêne, Iris, *Technisierungsprozesse der Hausarbeit: ihre Bedeutung für die Belastungsstruktur der Frau*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1994.

Erjavec, Anja, *Zgodovina slovenskih oglaševalskih agencij*. Diplomsko delo, tipkopis. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2007.

Giedion, Sigfried, *Die Herrschaft der Mechanisierung: ein Beitrag zur anonymen Geschichte*. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1994.

Humek, Štefanija, Vsakdanja opravila v sodobnem gospodinjstvu. *Mladika*, 11 (8), 1930, str. 314–316.

Pirc, Ivo, Prehlajenje in bolezen. *Vodnikova pratika 1930*. Ljubljana, 1930, str. 56–57.

Purgaj, S. M. Lidvina, *Gospodinjstvo: navodilo za vsa v domačem gospodinjstvu važna opravila*. Ljubljana: Katoliška Bukvarna, 1911.

Remec, Meta, *Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.

Studen, Andrej, Oglaševanje – motor potrošniške družbe. Andrej Studen (ur.), *Od prvih oglasov do interneta: k zgodovini oglaševanja na Slovenskem*. Ljubljana, 2016, str. 23–46.

Šimec, Malka, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1935.

Summary

Andrej Studem

Vacuum cleaner. On the history of the vacuum cleaner in the bourgeois period

In the bourgeois period, household dust was declared as the housewives' worst enemy. The abundance of dangerous dust in unclean apartments supposedly contributed to adverse health effects. Thus hygienists and other authors of popular advice kept reminding the housewives to take care of the order and cleanliness while paying special attention to dust removal. Housekeepers were called upon to fight against dust with wet rags and brooms. With the advent of the modern vacuum cleaner, the outlook on housecleaning changed as well. The struggle against dust entered the technological era. From the viewpoint of health, cleaning with an electrical appliance may have been ideal, but for the majority of the Slovenian housewives, vacuum cleaners were inaccessible in the first half of the 20th century. The steep price for the device that was supposed to decrease the housewives' workload and facilitate housecleaning was the main reason for the limited household use of vacuum cleaners.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 54 23.1.2018 8:46:50

Vacuum cleaners were initially rather large machines used by services companies in order to remove dust. Handy household devices were developed somewhat later. Lightweight portable vacuum cleaners were initially accepted with scepticism, while they were at the same time identified merely with the wealth of the richest. However, in a few decades they developed into indispensable everyday household appliances and became generally known consumer products. Advertisements depicted them as tireless and diligent dust fighters, loyal friends and assistants of the housekeepers that supposedly made homes beautiful and contributed to better health as well as increased the quality of life. The advertisers would strive to convince the housewives of the superiority of their appliances in comparison with the traditional methods of dust removal that had been in use for centuries. Vacuum cleaners would supposedly speed up the cleaning and make it fun rather than a burden. By using vacuum cleaners, housekeepers would supposedly save a lot of money and time. The women's pages in the newspapers would often depict the modern American housewife as a model to aspire to.

In the first half of the 20th century, vacuum cleaners gradually established themselves as an important means for the implementation of the new hygienic culture. In the decades after World War II, the use of vacuum cleaners kept expanding. They were getting more accessible, and the emphasis on their female connotation started vanishing as well. Today this mass consumer product is a part of practically every household and is so self-evident that we barely ever consider its use and its significance.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 55 23.1.2018 8:46:50

Necakov_zbornik_FINAL.indd 56 23.1.2018 8:46:50

Irena Selišnik[*]

Ljubezen in prijateljstvo v drugi polovici 19. stoletja:[1] Ljubezen je burja življenja, a prijateljstvo njega pokoj.[2]

Čustven režim 19. stoletja je bolj zapovedoval upravljanje in primerno izražanje čustev kot pa njihovo potlačitev,[3] spodbujal je ljubeča družinska čustva, koncept večne, duhovne zveze med moškim in žensko ter v kontekstu intimnosti in bližine tudi izražanje intenzivnih romantičnih čustev ne le med partnerji pač pa tudi med prijatelji.[4] Intenzivna čustva, ki so ostala zapisana v intimnih pismih in tudi leposlovju, pričajo o čustveni pokrajini 19. stoletja, ki jo je zaznamoval romanticizem. Že v prvi polovici 19. stoletja v času bidermajerja je Metternich z omejevanjem političnih pravic in političnega diskurza obrnil pozornost meščanov k zasebnemu življenju in domu. Z idealiziranjem podeželja, opisovanjem narave in upodabljanjem družine so romantični avtorji oblikovali in slavili podobe z veliko sentimentalnosti. Novo umetniško gibanje, poimenovano romantika, se je odvrnilo od razsvetljenskega razuma k čustvom; navduševalo se je za eksotičnost in divjo naravo. Ne le v Franciji pač pa tudi v nemškem prostoru je črpalo iz tradicije francoskega sentimentalizma, ki je razkril trpljenje žensk v dogovorjenih zakonskih zvezah, bridkost posiljenih služkinj, nezadovoljstvo mladih izobraženih moških in žensk brez premoženja.[5] Medtem ko je razsvetljenstvo čustva podredilo razumu, je romantika, in sploh kasnejši romanticizem, prikazala čustva kot osrednjo pot za razumevanje resnice in edini način za dosego eksistencialne avtentičnosti.[6]

---

* dr. Irena Selišnik, docentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, irena.selisnik@ff.uni-lj.si

1 Prispevek je nastal v okviru projekta Multikuturna prijateljstva in narodne vezi na presečiščih slovenskega, italijanskega in nemškega sveta v (1848-1941) (N6-0018 (A)).

2 Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, str. 733.

3 Rosenzweig, Another self, str. 359.

4 Prav tam, str. 6.

5 Reddy, *Navigation of Feeling*, str. 325.

6 Evans, *The Pursuit of*.

19. stoletje tako zaznamuje nov čustven režim, ki ga po umetniškem gibanju lahko poimenujemo – romantičen.[7] Pri tem velja omeniti, da se je romantika kot umetniška smer v zahodni Evropi začela umikati v sredini stoletja, medtem ko je na Slovenskem in v srednji Evropi vztrajala do konca stoletja, in sicer kot literarna postromantika, romantični realizem ali poetični realizem. A tudi ko je bila romantika kot umetniška smer prevladujoča v Evropi, se je tedaj na kontinentu razvilo kar nekaj njenih različic. Tako je bila nemška romantika precej bolj osredotočena in povezana z religijo kot francoska. Razlikovali pa sta se denimo tudi v dojemanju ljubezni. Medtem ko je bil za nemške romantike cilj duhovno zlitje v enotnost, je v francoski spolnost imela večji pomen.[8] Romantični ideali so pronicali tudi na Kranjsko in ostale dežele avstrijskega cesarstva in se pozunanjili v avstrijski romantiki, ki je čustva razumela kot lažje prenosljiva ter komunikacijsko učinkovitejša od jezika.[9] V članku bomo tako na arhivskih kot drugih objavljenih virih raziskali zlasti dve pomembni čustvi romantike in romanticizma, in sicer ljubezen in prijateljstvo. Zanimalo nas bo, kako pomembna je perspektiva spola, kako se tedanji romantični ideali skladajo z meščanskimi normami in prozaičnim, vsakdanjim življenjem. Predvsem pa bomo skušali ugotovitvi, ali tudi na Slovenskem lahko sledimo trendom v izražanju čustev, ki jih opažajo zgodovinarji in zgodovinarke v zahodnoevropskih družbah.

Uvod v zgodovino čustev

Izhodišče zgodovine čustev je, da obstajajo norme, ki čustva usmerjajo, in te norme vplivajo na to, kako posameznik doživlja čustvo ter na njegovo samodojemanje sebe kot čustvenega subjekta. Zgodovina čustev tako raziskuje predvsem vrsto čustvenih norm in kulturnih vzorcev skozi čas.[10] Občasno se križa tudi s t. i. psychohistory, torej v polju, kjer se srečujeta psihoanaliza in zgodovina, vendar pa se od nje tudi razlikuje.[11] Zgodovina čustev spremlja psihologijo in potem ko se je James Langerjeva teorija, ki pravi, da prvotne telesne spremembe vplivajo na nastanek čustev, šele nato jim sledi subjektivno doživljanje, umaknila drugačnim teorijam, je ta doživela potrditev in razcvet tudi v sodelovanju z nevroznanostjo. Uveljavitev Cannonove in Schachter-Singerjeve teorije, ki pravi, da so razlike v vsebini občutenj pogojene z logiko situacije, je vplivala tudi na družboslovne znanosti.[12] Logika situacije je namreč odvisna od priučene interpretacije okolja, kar pa narekuje in pogojuje družba. Današnje raziskovanje, zlasti nevroznanost, tako

7 Reddy, *Navigation of Feeling*, str. 217.
8 Gay, *Why the Romantics*, str. 9.
9 Johnston, *Austrijski duh*, str. 183.
10 Plamper, *The history of*.
11 Glej: Peter Gay, Lloyd deMause, Peter Loewenberg.
12 Šadl, *Usoda čustev*, str. 37.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 58 23.1.2018 8:46:50

vse bolj upošteva tudi družboslovje, ko ugotavlja, da na individualne razlike v čustvenih procesih vplivajo poleg genetskih in epigenetskih faktorjev tudi kulturne razlike.[13]

Na teh izhodiščih gradi zgodovina čustev, katere prvi začetki segajo v sredino dvajsetega stoletja. Mednje po Janu Plamperju lahko umestimo Luciena Febvra s študijo o Martinu Luthru, in knjigo Norberta Eliasa *Über den Process der Zivilisation*. Elias v knjigi postavi tezo, da naj bi v procesu modernizacije ljudje ponotranjili številne zapovedi, posledično naj bi bila številna čustva nadzorovana in označena za neprimerna. V sedemdesetih letih novo, izredno pomembno delo napiše Theodore Zeldin, ko svojo izdajo zgodovine Francije v štirih zvezkih razdeli na šest osrednjih emocij dobe med leti 1848 in 1945. V Zeldinovih knjigah so se dotedanje interpretacije, ki so slonele ali na teoriji (linearne) modernizacije ali marksizma, umaknile zasebnemu oziroma intimnemu. V Franciji tedaj izideta tudi knjigi Phillipe Arièsa in Michel Vovella, ki se ukvarjata z družbeno konstrukcijo žalovanja in občutenja smrti, prav Ariès pa se je že v šestdesetih letih ukvarjal z vprašanjem spreminjanja starševske ljubezni do otroka. Sedemdeseta leta v Veliki Britaniji zaznamuje t. i. psychohistory in pa britanski demografski zgodovinarji oziroma antropologi, med njimi zlasti Jack Goody in Edward Shorter, ki ju zanima razmerje med pragmatičnimi računicami akterjev neke dobe ter čustvi. Edwarda Shorterja tako zanima ekonomija ljubezni in poroke, nezakonski otroci, čustva v družini. Slednja dognanja so v naslednjem obdobju nadgradile zgodovinarke, ki so se ukvarjale z zgodovino spola oz. zgodovina žensk (Edith Saurer, Christa Hämmerle, Ingrid Bauer, Gisela Bock). Zlasti čustva žensk postanejo v osemdesetih in devetdesetih letih predmet številnih razprav.[14]

V osemdesetih letih je Peter N. Stearnes[15] predlagal, da se pri raziskovanju ločita posameznikovo doživljanje in čustvovanje ter čustvene norme, ki jih imenuje »emotionology«, v prevodu verjetno emociologija, gre torej za standarde, ki predpisujejo izražanje čustev. V novem tisočletju je zgodovina čustev doživela pravi razcvet, kar ugotavljajo skoraj vse pregledne študije.[16] Zgodovina čustev je posegla v arheologijo, v geografske prostore izven zahodne Evrope in severne Amerike, avantgarda v tem pogledu pa naj bi bila zlasti srednjeveške zgodovina in dela Barbare H. Rosenwein. J. Plamper tako govori kar o »čustvenem obratu« v zgodovini, ki je oblikoval novo disciplino zgodovinopisja.[17] Zbira in proučuje se gradivo o jezi, ljubosumju, strahu, usmiljenju in doživljanju vseh teh čustev v različnih življenjskih obdobjih (v otroštvu, puberteti, starosti) pa tudi prepletenosti vseh teh čustev ob žalovanju ali prijateljstvu. Zgodovino čustev zanima tudi razmerje med čustvi, denimo povezava med ljubeznijo in jezo, ugotavlja se namreč, da s

13 Plamper, *The history of*, str. 248.

14 Glej še: Sharon Marcus, Carroll Smith-Rosenberg, Rebecca Slitt, Linda W. Rosenzweig, Marilyn Yalom.

15 Stearnes in Stearnes, *Emotionology*.

16 Plamper, *The history of*, str. 60–66.

17 Prav tam, str. 63.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 59 23.1.2018 8:46:50

tem ko naj bi bila v modernih družbah povezanost v družini intenzivnejša, naj bi upadalo tudi izražanje jeze.

V nadaljevanju svojega članka bom v ospredje postavila predvsem čustvo romantične ljubezni. Romantična, partnerska ljubezen naj bi bila modern pojav, ki pa ima svoje predhodnico v ideji dvorne oziroma trubadurske ljubezni. V poznem 17. stoletju se je začela preobrazba norm, ki so ljubezen pred tem vezale na zakonsko zvezo in jo ločile od poželenja, izbira partnerja je pod vplivom fikcijske literature pomenila zavračanje dogovorjenih porok in izvenzakonskih avantur. V 19. stoletju je ideal romantične ljubezni dosegel svoj zenit, ko je postala pomembna svobodna izbira posameznika (del diskurza o človekovih pravicah) in se romantična ljubezen stopi z idejo zakonske zveze.[18]

Mnogi zgodovinarji so se tako zanimali za iskanje izvora in datiranje časa nastanka ideala romantične, partnerske ljubezni. Eden prvih, ki se je ukvarjal s tem vprašanjem, je bil Edwarda Shorter, ki je v svoji knjigi *The Making of the Modern Family* (1975) ugotavljal, da vse od 18. stoletja dalje narašča intenzivnost čustev med pari.[19] Poleg njega se je v istem obdobju o tem spraševal tudi Lawrence Stone, ki je vdor večje čustvene navezanosti in naklonjenosti povezoval s čustvenim individualizmom, o spremembah čustvenih vezi v družini pa je pisal tudi Jean Louis Flandrin in že omenjeni Phillipe Ariès. Shorter je večjo intenzivnost čustev povezoval s koncem izjemne segregacije delovnih nalog med partnerjema in čustveno neenakostjo med spoloma.[20] Ob konec 18. stoletja naj bi se tako zgodila prva spolna revolucija, ko so mladi, zlasti iz delavskega sloja, namesto po premoženju in nasvetu staršev svoje partnerje in partnerke raje izbirali na podlagi svojih čustev. Shorter je svojo tezo podkrepil z dokazom o velikem številu nezakonskih otrok, katerih številčnost se začne strmo vzpenjati od leta 1750 dalje in doseže vrhunec v drugi polovici 19. stoletja.[21] Shorterjeva teza bolj ali manj ostaja del vseh utečenih interpretacij, čeprav so jo posamezni zgodovinarji, ki jih zanima zlasti kontinuiteta čustev v različnih obdobjih, spodbijali (H. Medick in D. Sabean).[22]

Z vedno bolj dodelanimi definicijami romantične ljubezni, na čemer delajo zlasti sociologi, se ugotavlja, da bi bil prenos koncepta na vsa obdobja anahronističen. Anthony Giddens v knjigi *Preobrazba intimnosti* (1992) definira romantično ljubezen kot nekaj povsem različnega od amour passion, romantična ljubezen je po njegovem aktivno iskanje skupne zgodbe. V 19. stoletju naj bi vsakogar čakala »ena in edina« romantična ljubezen, ki naj bi jo s poroko spremenil v »večno«. V tej zgodbi je ženska zelo aktivna nositeljica intimnega.[23] Trditev zgodovinarjev, da spremembe v čustvenih

18 Reddy, *The Rule of*, str. 36, 45.
19 Shorter, *The Making of*, str. 65.
20 Prav tam, str. 78.
21 Prav tam, str. 80–81.
22 Lamberg, *Suspicion, Rivalry and Care*, str. 170.
23 Giddens, *Preobrazba intimnosti*, str. 53.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 60 23.1.2018 8:46:50

standardih lahko povedo veliko o družbenih spremembah oziroma k njim celo prispevajo, pokaže sociološka študija Eve Illouz (1997). E. Illouz romantično ljubezen umesti v obdobje poznega kapitalizma in se sprašuje o paradoksu in nasprotjih med kapitalizmom in romantično ljubeznijo. Medtem ko naj bi prvi zasledoval racio, romantična ljubezen zasleduje njegovo nasprotje, črpa iz iracionalnega. Ljubezen je tako kratek uvid ali bolje blisk, v kateri zaslutimo izkušnjo utopije. Nekaj, kar je bilo pred tem last religije,[24] je v sekularnem svetu postalo domena drugih polj kulture. Njena subverzivnost, s katero zamaje meščanske kanone, ko preči socialne razrede, se izmika kontroli nad premoženjem, ženskami in potomstvom, ruši vzpostavljena pravila posameznih skupin in socialno reprodukcijo, je končno ukročena s kapitalističnimi normami. Rituale in načine izražanja romantične ljubezni omejijo šele interesi trga, ko se ta začne izražati v potrošništvu.[25]

Romantična ljubezen med partnerjema naj bi bila cela vrsta čustvenih stanj v različnih zgodovinskih razmerah, kljub temu da gre za individualno občutenje, ga v vsakem obdobju poenotijo kolektivni vzorci vedenja, ki jih oblikujeta kultura in družba s svojimi pravili, omejitvami in spodbudo. Romantična ljubezen tako vpliva na predstave o snubljenju in poroki, prav tako pa meščanske predstave o snubljenju in primerni poroki vplivajo nanjo.[26] Na vsa ta vprašanja so odgovarjali tudi nekateri slovenski zgodovinarji. Peter Vodopivec[27] je objavil izvrstno študijo, ki je raziskovala emociologijo ljubezni v 19. stoletju. O razmerju med meščansko poroko in ljubeznijo se je v svojem članku spraševal tudi Janez Cvirn, ki je zapisal, da naj bi prišel »blagovni značaj« ljubezni do vrhunca ravno v 19. stoletju.[28] Dušan Kos je raziskoval koncepte ljubezni od srednjega veka do 19. stoletja in ugotovil, da tudi Kranjska ni bila izjema, saj je tudi tu spolna revolucija na začetku 19. stoletja močno načela moralne standarde, posledično naj bi ljudstvo tako uživalo tudi v ljubezni, še zlasti v meščanskem okolju pa naj bi doživela razcvet romantična ljubezen.[29] O romantični ljubezni skozi zgodovino je pisala tudi Katarina Majerhold,[30] medtem ko sta se Katja Mihurko Poniž in Barbara Bogataj Gradišnik ukvarjali z ideali romantične ljubezni v leposlovju 19. stoletja. Romantična ljubezen, bogato tematizirana v »ženskih romanih« in seveda predvsem s strani pisk, je v drugi polovici 19. stoletju postajala vse bolj domena žensk.[31] Posamezne študije, ki se

24 V 19. stoletju v rimokatoliškem diskurzu boga maščevanja nadomesti bog ljubezni, religijski diskurz postane sentimentalen in feminiziran. Glej Luiso Accati. Značilen naj bi bil tudi za protestantsko okolje, kjer podobe Jezusa postanejo vse bolj androgene.

25 Illouz, *Consuming the Romantic*.

26 Stearnes in Stearnes, *Emotionology*.

27 Vodopivec, *O ženitni ponudbi*.

28 Cvirn, *Meščanska poroka*. V tem okviru velja omeniti tudi njegovo študijo *Boj za sveti zakon.*

29 Kos, *Zgodovina morale*, str. 218, 220 (I. del); str. 381 (II. Del).

30 Majerhold, *Ljubezen skozi zgodovino*.

31 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*; Bogataj Gradišnik, *Ženski roman*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 61 23.1.2018 8:46:50

dotikajo romantične ljubezni so nastale tudi izpod peresa Andreja Studna,[32] Gordane Šövegeš Lipovšek in drugih.[33]

V 19. stoletju konkurenco ljubezni predstavlja prijateljstvo, čeprav naj bi si bili obe čustvi tudi zelo blizu. Definicija prijateljstva kot čustva je sicer rahlo problematična, v prvi vrst naj bi namreč prijateljstvo pomenilo medosebni odnos, vendar pa je hkrati to razmerje zaznamovano s celo vrsto čustev in zato nekoliko netipično. V njem se prepletata dve čustvi – intimnost in naklonjenost,[34] oziroma po P. Stearnes je prijateljstvo čustvo naklonjenosti, v njem pa se križajo ljubezen, jeza, zavist, žalost in krivda.[35] Začetki raziskovanja prijateljstva prav tako segajo v sedemdeseta leta, socialni zgodovinarji se s tematiko niso kaj dosti ukvarjali, je pa zato v kontekstu zgodovine spola nastala izredno vplivna študija Carroll Smith Rosenberg *Female World of Love and Ritual*. Študija raziskuje odnose med ženskami in ugotavlja, da naj bi prijateljski odnosi med njimi tedaj po pomembnosti konkurirali celo heteroseksualnim, torej posredno partnerski romantični ljubezni. Ženske naj bi si s prijateljstvom zagotavljale ljubezen, družbo, mentorstvo in čustveno podporo. Od tedaj je nastala vrsta študij, ki proučujejo žensko prijateljstvo. V kontekstu 19. stoletja je Daša Frančíková proučevala žensko prijateljstvo na Češkem,[36] Pauline Nestor[37] se je ukvarjala s povezavami med ženskim prijateljstvom in njihovim delovanjem v društvih, v istem obdobju pa naj bi se pojavile tudi povsem nove oblike ženskega prijateljstva, kot npr. »kompanjon(ka) za potovanja«, mentorica-učenka, nova profesionalna prijateljstva itd. V nasprotju z ženskimi moška prijateljstva v 19. stoletju dolgo niso bila tematizirana v sodobnem pisanju. Delno tudi zato, ker je prevladovala teza, da je bilo prijateljstvo v tem obdobju žensko torišče.[38] Študije o prijateljstvu med moškimi se tako pojavljajo šele v zadnjem času, ko spodbijajo idejo, da so bila omejena le na ženske. Za vse mlade v 19. stoletju naj bi bila značilna intimna in romantična prijateljstva.[39] V zadnjem obdobju se raziskujejo moška prijateljstva v vojnem času[40] ali denimo medkulturna prijateljstva.[41] Večina raziskav pa še vedno gleda na prijateljstvo predvsem skozi spol tistih, ki v ta odnos vstopajo, večina študij je tako še vedno namenjena prav prijateljicam. Če je ljubezen skozi optiko spola čustvo, ki sodi k ženskemu spolu, saj naj bi bile ženske bolj nagnjene k podreditvi čustvenim standardom, to velja tudi za čustvo prijateljstva.[42]

32 Studen, *Pričakovani in dejanski*; Glej tudi: Studen, Ne bo je nikdar več nazaj": umor pri Celju ali prispevek k temni strani zgodovine možaželjnih žensk. *Zgodovina za vse* 11 (2), 2004, str. 101–122.

33 Šövegeš Lipovšek, *Jaz že od prve*, str. 27–36.

34 Kövecses, *Metaphor and Emotion*, str. 92.

35 Rosenzweig, *Another Self*, str. 358.

36 Frančíková, *Female Friends*.

37 Nestor, *Female Friendships*.

38 Caine, *Introduction: The Politics*.

39 Brodie in Caine, *Class, Sex and Friendship*.

40 Saunders, *Friendship and Enmity*; Cole, *Modernism, Male Friendship*.

41 Gareis, *Intercultural Friendships*.

42 Stearnes and Stearnes, *Emotionology*, str. 827.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 62 23.1.2018 8:46:50

Tudi v slovenskem zgodovinopisju so tako nastala dela, ki tematizirajo zlasti ženska prijateljstva. Marta Verginella je tako prek biografskih študij, ki sicer drugače v večji meri zapostavljajo vlogo prijateljstva,[43] raziskovala prav intimni svet ženskega prijateljstva.[44] Poleg nje se je s tematiko romantičnega prijateljstva ukvarjala še Nataša Velikonja,[45] ta je v delih Pavline Pajk iskala elemente prijateljstva in tudi opise lezbične ljubezni. Velikonja skozi koncepte Fadermanove zaključi, da so bila romantična prijateljstva lezbična prijateljstva, če lezbična prijateljstva razumemo kot silovito čustveno razmerje, in s tem odpre tudi v zahodnoevropskem zgodovinopisju zelo diskutirano vprašanje razmerja med istospolnim partnerstvom in prijateljstvom.

Ljubezen

Kakšno je torej primerno občutenje ljubezni v 19. stoletju? Verjetno največ opisov romantične ljubezni srečamo ravno v literaturi in na tem mestu se seveda odpira nerazrešljivo vprašanje, koliko fikcije je v realnosti in koliko realnosti v fikciji. Kot pravi Miran Hladnik, v tem, da enačimo avtorjevo osebo z junaki literarnih stvaritev morda ni nič napačnega, to celo zahteva recepcijski pristop h književnosti.[46] In presenetljive ugotovitve se nasmihajo ravno prek tematiziranja ljubezenskih čustev. Ivan Tavčar v svoji noveli Gospod Ciril pojasni oziroma izda recept, kako očarati ženska srca:

> »…danes se mi je pa o vas sanjalo! A ni ženske, da bi ne povprašala, kaj da se mi je o nji sanjalo. In jaz odgovorim takoj, da sem ji v sanjah poljubil na rdeča ustna…potem pa se jaz raztajam, kakor se raztaja led od solnca obsejan, ter prosim ponižno: Helena! Ali bi ne bilo mogoče, da bi se te moje sanje uresničile?«[47]

V ljubezenskih pismih Ivana Tavčarja Franici Košenin tako ugotovimo, da je na začetku njune veze Tavčar ubral silno podobne strune: »*z nova spomin na vaše prečudne poglede, in na lice pod njimi, katere žali Bog do sedaj še nikdar poljubil nisem, izvzemši enkrat – v sanjah, s česar bodete sklepali, da sem v sanjah pametnejši in ne takov butelj*…«[48] Sanjanje o poljubih sicer ni bilo redkost, omenja ga tudi Janko Kersnik, pojavlja pa se tudi v drugih ljubezenskih pismih,[49] čeprav za Kersnika lahko ugotovimo, da je v

43 Rosenzweig, *Another Self*, str. 13.
44 Verginella, *Zgodovinopisna raba avtobiografskih*.
45 Velikonja, *Vesela, priletna, samoživeča*…
46 Hladnik, *Biti v kranjskih klasikov*, str. 956.
47 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 209.
48 Prav tam, str. 188.
49 Kersnik, *Zbrano delo,* 248; Šövegeš Lipovšek, *Jaz že od.*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 63 23.1.2018 8:46:50

svojih ljubezenskih pismih precej bolj realističen od Tavčarja – podobno kot v svojem leposlovju.[50]

Tudi Ivan Tavčar sam se v dopisovanju s Franjo pogosto sprašuje o fikciji in njenem prestopanju v življenje in ugotavlja, da je F. Košenin prepričana, da se za glavnimi junaki romantičnih povesti skriva sam pisatelj, torej on. Tavčar se sicer boji Franjinega razočaranja, potem ko bi ta ugotovila, da je glavni junak njenih romantičnih sanjarij pravzaprav le človek, ki sodi v prozaično vsakdanjost.[51] Ženska domena romantike je sicer v nasprotju s tem, o čemer je pisal leta 1917 v Cvetju v jeseni.[52] Kot primer, kako dejansko je tedanje leposlovje opisovalo čustva in kako so se avtorji s tem lahko povsem poistovetili, vidimo na primeru Kersnikovega ljubezenskega pisma Marici Nadlišek. Kersnik se je v njem izognil neposredni izpovedi ljubezni in je raje uporabil literarno primerjavo: »*Takov, prav takov sem kakor dr. Hrast početkom III. Poglavja v »Cyclamenu«. Vam li smem to pisati?...Delati bi moral, pripravljati se za nedeljo, pa ne morem. Povedati Vam pa moram, ne povedati, saj tega včeraj nisem mogel, nisem smel, nisem hotel, le pisati Vam hočem*.«[53]

Ob pregledu ljubezenskih pisem, ki so si jih izmenjevali mladi pari, lahko ugotavljamo še druge skupne značilnosti. Ne glede na razlike v letih opažamo, da so ženske v pismih obravnavane kot otroci. Tako Ivan Tavčar kot Janko Kersnik svoji dopisovalki naslavljata v pomanjševalnicah in jih poučujeta o čustvih, tako Tavčar piše »*da imate kratko vsplamtenje Vašega vskipečega srca za pravo stalno ljubezen, za kar vi sami ne veste*.«[54] Kersnik imenuje šest let mlajšo Alojzijo Tavčar »sladka, prisrčna deklica« ali jo naslavlja kot »moj ljubi otrok«, poučuje jo o vodenju gospodinjstva.[55] Medtem Henrik Tuma svojo 18 let mlajšo zaročenko Marijo Gianola raje uči slovenskega jezika, njegova skoraj očetovska vloga je razvidna tudi iz Marijinih pisem: »*Povedati ne smem, ker si mi prepovedal. Pa saj se tvojih kazni nič ne bojim!*«[56] Spolne vloge so povsem jasne in hierarhično določene, razdeljene v skladu z razumevanjem tedanjega sveta, v tem konceptu delitve pa lahko hitro zapademo anahronističnim ugotovitvam. Tu velja namreč omeniti dejstvo, da intenzivno čustvovanje večji del 19. stoletja vseeno še ni bilo domena žensk. Charles Dickens je tako jokal nad scenami smrti v svoji predstavi, irski nacionalistični

50 Kersnik v nasprotju s Tavčarjem v svojih pismih bolj omenja telesne vidike ljubezni, npr. »da ne morem zmerja gledati v Tvoje oči in te vedno prižemati na svoje prsi« (str. 226) ali »tesno na prsi in z ustnicami bi želel biti pri tebi« (str. 239), »Jaz pa bi jo rad poljubljal in objemal, rad bi jo vroče stiskal na vznemirjene prsi, rad bi ji v uho šepetal…« (str. 246).

51 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 196–197.

52 »*… kaj ve moderna ženska o tisti ljubezni, ki pretresa telo in dušo, ki veže dušo in telo, ki je kakor nevihta, ki pride, da ne veš od kod, ki te podsuje, ki te stolče, da se od nje nikdar več ne oddahneš, ki jo pa vendar hočeš imeti, in najsi radi nje življenje izgubiš! Kaj ve veste o taki ljubezni!*« Tavčar, *Cvetje v jeseni*, 183.

53 Kersnik, *Zbrano delo,* str. 317.

54 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 197.

55 Kersnik, *Zbrano delo,* str. 289.

56 Testen, *Kaj pa ti*, str. 361. Zapuščina Hernika Tume, Pismo Marije Tuma 22. maja 1894.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 64 23.1.2018 8:46:50

voditelj Daniel O'Connell pa ob branju romana.[57] Tako denimo tudi Frana Šukljeta ni sram priznati, da je svoji izvoljenki gdč. Rozi Rosina napisal pismo kot rezultat »*izliva močnega srčnega občutja, ki je bil pojav krepke moške narave, zadete v najglobokejšem mestu svoje notranjosti*«.[58]

V pismih romantične dobe sta občutenje smrti in ljubezni zelo blizu. Če Kersnik v svojih ljubezenskih čustvih zagotavlja »*brez tebe sploh ne morem v življenje*«,[59] pa je šel Ivan Tavčar v tem pogledu še korak dlje. Tako zagotavlja: »*Obupam pa nikdar ne; če naji bode kdo ločil, ločila naji bode samo vaša beseda in Vaša prosta volja, ali pa smrt, ki je močnejša od vseh varuhov*.«[60] Ali »*če bi vedel, da bi Ti moja ljubezen postati imela vir nesreče, pokončal bi se raje sam s svojo roko*.«[61] William Johnston tako govori o pravem kultu mrtvih, ki naj bi vladal v monarhiji. Avstrijski katoliki so še v 20. stoletju verjeli, da pokojni žive naprej v dušah svojih sorodnikov in prijateljev. Truplo na odru naj bi utelešalo božjo voljo na zemlji in spodbujalo univerzalne emocije. Moč ljubezni ob smrti naj bi po tedanjem mnenju nadvladala prostor in čas.[62] Očaranost s smrtjo je spodbujala razumevanje smrti kot sredstva, prek katerega se osvobodiš nerazumevajočega sveta. Smrt je predstavljala krono življenja, umiranje pa je bilo hkrati ponovno rojevanje, še vedno del naravnega cikla, ki ga denimo M. Verginella opisuje v kmečkem okolju iz sredine 19. stoletja.[63] Prav ob koncu osemdesetih let je Avstrijo pretresala cela vrsta samomorov med intelektualci. Med vzroki so bile pogosto neozdravljive bolezni, razočaranje zaradi neuspeha pri delu ali nemoči prilagoditi se novim življenjskim razmeram, med pogoste razloge pa je sodila tudi ljubezen.[64] Taki primeri niso bili redki niti na Slovenskem, Karel Lavrič in neuspeli poskus samomora ob neuresničeni poroki, potem ko je na željo svoje nesojene neveste zamenjal vero, nam zagotovo priča o tem.[65] Tudi v slovenski literaturi se nesrečna ljubezen pogosto konča s samomorom.[66]

Najpomembnejši del izpovedi romantične ljubezni je seveda izrekanje, da ljubezen premaga vse ovire ali kot precej bolje in lepše napiše Ivan Tavčar: »*Prava, vdana, krotka, požrtvovalna ljubezen gré v ogenj, tudi v vodo*«,[67] slednja misel se v njegovih pismih večkrat ponovi, kljub temu pa malo pred srečnim zaključkom in poroko maja

57 Evans, *The Pursuit of*, str. 500.
58 Šuklje, *Sodobniki*, str. 86.
59 Kersnik, *Zbrano delo,* str. 251.
60 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 197.
61 Prav tam, str. 199.
62 Johnston, *Austrijski duh*.
63 Verginella, *Ekonomija odrešenja*.
64 Johnston, *Austrijski duh*.
65 Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 29.
66 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, str. 69.
67 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 195.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 65 23.1.2018 8:46:50

1887, opozarja, »*Tudi je poštenje za me nekaj tacega, za kar jaz vse darujem, če je treba tudi ljubezen*«.[68] Romantična ljubezen naj bi torej prečila vse prepreke, socialne, nacionalne, vsa pravila, pa vendar po Tavčarju ostajajo višji ideali, to je meščanska spodobnost. Govorice v pismih predstavljajo sploh ena najhujših groženj oziroma test partnerske sreče. Kersnika denimo govorice ne spravijo iz tira in Alojziji očita: »*tvoja ljubezen ni tako močna, da bi nekaj tako usmiljenega premagala*.« Medtem ko si Tuma zaročenkin nemir razloži kar z govoricami: »*Nekdo ti je nekaj razložil kar sam ne razume in ti ne bi smel praviti*«.[69] Fran Govekar sicer zakrknjen naturalist, ki naj ga družbene omejitve ne bi zanimale, se, da bi utišal zlobne jezike in anonimke,[70] poroči z Minko Vasič in ji sporoči: »*Moja žena, ljubljena žena boš, naj se ves svet zaroti proti nama!*«[71] Fran Govekar se tako izkaže za pravega romantičnega meščana po srcu, saj se kljub nasvetu Ivana Hribarja, da je Minka Vasič revna, vseeno z zaročenko v šestem mesecu njene nosečnosti poroči.[72] Hribarjev očitek o Govekarjevem idealizmu se zdi glede na kasnejšo odločitev ljubljanskega župana, da zaživi po ločitvi od svoje prve soproge skupaj s svojo kuharico, sicer nekoliko nepremišljen.[73] Vse skupaj pa seveda sproža vprašanje, kako so meščani na prelomu stoletja dejansko gledali na kršitev socialne homogenosti oziroma sklepanja morganatskih zvez.[74] Kje iskati odgovor, ko lahko najdemo skrajni pragmatizem na eni in popolno romantično vznesenost na drugi strani. Kot primer skrajno pragmatičnega snubca, ki izsiljuje čim višjo doto, lahko citiramo Lovra Tomana, ki svoji zaročenki Josipini Urbančič Turnograjski dva tedna pred poroko piše: »*Dokler tvoje premoženje, ki je izvir vsih bolečin, se ne zagotovi, ne morem več priti na Turn, i potom, o Bože moj!*«[75] Hkrati pa o povsem nasprotnem priča ravnanje Karla Lavriča ali pa vzklik Janka Kersnika »*topi se mi vse materijalistično mišljenje ko sneg pred južnim solncem.*«[76]

Odgovor lahko iščemo v pisanju Filipa Haderlapa, ta je leta 1882 izdal *Zbirko ljubimskih in ženitovanjskih pisem*. Slednji priporočnik za vse zaljubljene, ki si želijo pisati in pri tem potrebujejo nasvet, je doživel velik uspeh in bil kar petkrat ponatisnjen, nazadnje 1895. V svoji publikaciji Haderlap svetuje, kako pisati in kaj je primerno, posredno torej pripoveduje zgodbo, kakšna ljubezen je spodobna/pravilna ljubezen. V primerih pisem, ki si sledijo od samega začetka veze do poroke in so razvrščena posebej za ženske ter posebej za moške, avtor očetom svetuje, da se pohlepnih snubcev znebijo s stavkom, »*Kdor jo res*

68 Prav tam, str. 201.
69 Zapuščina Henrika Tume, Pismo Mariji Tuma 17. maja 1894.
70 Moravec, *Pisma Frana Govekarja*, str. 30.
71 Prav tam, str. 101.
72 Prav tam, str. 30.
73 Studen, *Pričakovani in dejanski*, str. 37.
74 Kos, *Zgodovina morale I.*, str. 220.
75 Citirano po: Delavec, *Josipina Turnograjska*, str. 88.
76 Kersnik, *Zbrano delo*, str. 329.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 66 23.1.2018 8:46:50

ljubi, jo bo vzel tudi brez dote.«[77] Zakon brez ljubezni se po Haderlapu tolerira le v primeru vdovca z otroki, ki mu ob poslu ne uspe voditi gospodinjstva.[78] Strinjam se z D. Kosom, ki ugotavlja, da so v meščanski dobi morganatske zveze dvigovale ljubezen nad statusni in materialni pritisk.[79] Vendar pa se hkrati v vseh Haderlapovih primerih omenja premoženje, ki predstavlja temelj za sklenitev zakonske zveze. V podobnem smislu piše tudi Oton Župančič svoji zaročenki Ani Kessler, »*najvažnejša zadeva za naju in najino bodočnost pa za sedaj stoji, kakor čaplja na eni nogi. Kobal pravi, da je sploh že čisto gotova stvar, da dobim mesto jaz…*«.[80] Za sklenitev spodobne poroke je potrebno dostojno premoženje in celo Tavčar se rad pohvali, da svoji dopisovalki sploh ne bi pisal, če »*se niso zadnji leti toliko srečni meni obnesli, da brezskrbno lahko zrem v nezavisno svojo prihodnost*!«[81] Kako torej slednje ugotovitve soočiti s spoznanji Katje Mihurko Poniž, ki ugotavlja, da v 19. stoletju postaneta zakon iz ljubezni in zakonska ljubezen enovito načelo, ki izpopolnjujeta človeka?[82]

Odgovor je verjetno skrit v dejstvu, da se tudi danes ljudje v glavnem poročajo z ljudmi iz istih socialno-ekonomskih okolij.[83] Premoženje ali ljubezen nista predstavljali izbire ali – ali, pač pa sta sovpadali, finančna stabilnost je bila predpogoj za uspešno zakonsko zvezo, ljubezen pa edini dostojni razlog za njeno sklenitev.[84] Tako kot so še vedno obstajale izjeme, ki so zakonsko zvezo videle kot kupčijo, je bilo seveda tudi nekaj romantičnih navdušencev, za katere »razlika v gmotnem položaju« ni bila nikakršna ovira. Nekaj podobnega M. Verginella ugotavlja tudi za zakonsko zvezo v kmečkem okolju, kjer kljub težkim materialnim pogojem ljubezenska čustva prav tako niso bila izključena.[85] Med meščani o takem idealizmu priča Josip Vošnjak, ki se je poročil z enajst let mlajšo viničarsko hčerko Katarino Ozmič, z njo je že pred poroko imel dve nezakonski hčeri, Fran Levec pa se je poročil z ljubljeno Jerico, perico oz. šiviljo brez premoženja.[86] Trenutne preliminarne analize zakonskih parov iz Ljubljane, ki so pripadali ljubljanski eliti, so pokazale, da je bila socialna endogamija večja pri intelektualni eliti kot pa pri podjetniški/gospodarski. Če zraven dodamo še dejstvo, da je bila intelektualna elita verjetno bolj kot gospodarska sestavljena iz nekdanjih kmečkih sinov, se tako potrdijo ugotovitve M. Hladnika, ki je iz literarnih primerov sklepal, da je bila meščanska elita bolj naklonjena socialni mobilnosti kot kmečko in plemiško okolje.[87]

77 Haderlap, *Zbirka ljubimskih*, str. 26.
78 Prav tam, str. 38.
79 Kos, *Zgodovina morale I.*, str. 220.
80 Župančič, *Zbrano delo*, str. 315.
81 Tavčar, *Zbrano delo*, str. 195.
82 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, str. 190–191.
83 Prost in Vincent, *A History of Private life*, str. 217.
84 Epstein, *Advertising for love*, str. 122.
85 Verginella, *Ekonomija odrešenja*, str. 261–262.
86 Schmidt Snoj, *Josip Vošnjak*, str. 232; Šuklje, *Sodobniki*, str. 114.
87 Glej: Selišnik in Cergol Paradiž, *Marriage Patterns*; Hladnik, *Biti v kranjskih klasikov*, str. 954.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 67 23.1.2018 8:46:50

Preseganje socialnih razlik je bilo dovoljeno in v diskurzu slovenskih literatov tudi zaželeno, o čemer pričajo številna leposlovna dela. V ljubezenskih romanih, namenjenih bralkam, je tako edina zapreka, ki loči zaljubljen par, gmotne narave, ta je seveda na koncu premagana.[88] Prav tako pa tudi slovenski klasiki poudarjajo, da premoženjske razlike niso in ne smejo biti ovira za sklenitev zakona.[89] Zato pa so v slovenski literaturi toliko bolj pomembne etnične razlike. Zakonski stan med domačinko in tujcem ali obratno je v slovenskem leposlovju vedno obsojen na neuspeh.[90] Slednji diskurz pa širi tudi slovenski tisk:

> »Ako se čuteča slovenske mladenka odloči pozneje za zakonski stan, izbrala si bo za sodruga v življenju le značajnega rojaka Slovenca, vsakega tujerodnega lizuna pa bo odslovila, ker hlepi le po njenem premoženju, mrzi pa njen rod in sveti materin jezik. Slovenska deklica bo pela: Ljubi moj je čvrst rojak, Lep slovenski je junak.«[91]

Ali so se Ljubljančanke in Ljubljančani v vsakdanjem življenju držali navodil, povezanih z nacionalno enotnimi zakonskimi zvezami, ostaja odprto, preliminarna raziskava v delu pa razkriva, da v večini da.[92]

V stoletju meščanstva ljubezen zagotovo zasede izredno pomembno vlogo, je ključno čustvo stoletja, ki v diskurzu postane osrediščen ne le kot partnerska ljubezen, ampak tudi kot ljubezen do domovine. Romantična ljubezen, ki prisega na vznesena čustva, zahteva žrtvovanje in končno doseže stalno ljubezen (poroko), neprenehoma je tako potreben boj proti »apatičnosti«, »mrtvim srcem«, kot jih imenuje Tavčar. Predanost nacionalni ideji in slovenstvu se izraža s čustvom romantične ljubezni, le objekt obževanja je namesto partnerke ali partnerja – domovina,

> »To je bilo takrat, ko se mi je v gimnaziji odprlo zlato polje domovinske ljubezni. Saj jih poznate tiste sladke trenotke. Človeku je, kakor da se je prebudil iz dolgega, dolgega spanja. Tedaj se mu pove, da ima domovino, malo, zapuščeno in tlačeno domovino. Pove se mu, da jo sme, da jo mora iz vsega svojega srca ljubiti. … sladka je vsaka prva ljubezen, ali najsladkejša, najsrečnejša je tista prva, komaj zbujena mlada ljubezen do domovine. Obenem se zbudi v našem srcu tisto poetično, prekipevajoče sovraštvo do naših tlačiteljev.«[93]

88 Bogataj Gradišnik, *Ženski roman*, str. 34.
89 Mihurko Poniž, *Labirinti ljubezni*, str. 71.
90 Prav tam, str. 84–90. Glej tudi: Selišnik in Verginella, *Slovene Intellectuals*.
91 AS 16, konvoluti. 1914. Branibor, št.spisa 1908.
92 Selišnik in Cergol Paradiž, *Marriage Patterns.*
93 Tavčar, *Mrtva srca. Zbrani spisi*, str. 311.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 68 23.1.2018 8:46:51

Podobno kot nacionalisti v zahodnem svetu so tudi slovenski domoljubi romantično ljubezen vzeli za model in podobno razumeli ljubezen do naroda, romantična strast je razvnela patriotsko navdušenost.[94]

Kljub temu da so romantiki tako menili, da je treba »čustvom dati duška«, pa se vendarle kaže, da v zakon vstopajo premišljeno. Na podlagi nekaj deset izbranih primerov iz meščanskega okolja se tako pokaže, da je povprečno od prvega seznanjenja para do končne poroke preteklo približno pet let, tudi v primeru, če je bilo za materialno eksistenco preskrbljeno.[95] Kljub čakanju je bilo tako treba ohranjati intenzivna čustva in si vedno znova zagotavljati »*hrast se omaje in hrib, a moja ljubezen ne gane*«, le z lojalnostjo se preživi vse viharne preizkušnje. Dolga doba dopisovanj pa vseeno prinese nenehno čustveno negotovost in zahtevo po intenzivnih čustvih, ki se izražajo v ljubezenskih pismih. Vse to pa seveda uokvirjajo norme meščanske spodobnosti. Konflikt med umirjenostjo in vznesenostjo je tako pogost. Kako strasti hitro postanejo neprimerne, lahko prepoznamo na primeru Kamile Theimer, ta je s pogostimi čustvenimi izbruhi, ki so sicer bili dovoljeni znotraj romantične čustvene krajine, kršila meje meščanske spodobnosti.

> »Tiščala je za njim, da se ji je Krek komaj izogibal« ali »Ostal je pri njej tri ure, ker je mislil, da ima pri sebi strup. Ko je to zanikala, jo je pustil samo. Rekla mu je, da bo napisala nekaj pisem, ki naj so njegova last, da stori ž njimi, kar hoče. Približno ob devetih se začuje izpod strešne sobe pretresljivo vpitje: »Marianne, Marianne! Hilf mir doch, sie erwürgen mich! … Na to nas gre več brez Kreka v njeno sobo in jo najdemo z odprtimi očmi na postelji; neprestano je kričala na vse grlo in iztegala roke. Reagirala ni na nobeno besedo.«[96]

Prijateljstvo

Če so torej ljubezenska čustva silovita in kot imperativ prežamejo vse človekove misli, pri tem pa lahko izpovedovanje čustev naleti na nepravo osebo, naj bi prijateljstvo predstavljalo varni pristan. Kot pravi Pavlina Pajk, je prijateljstvo »*eno najstanovitejših čustev na zemlji, ki vzdrži tudi čas*«.[97] Razumevajoči zaupni prijatelj ali prijateljica, skrbni poslušalec ali poslušalka pomaga razkriti resnična čustva. Ali kot piše Zofka Kveder svoji prijateljici Zdenki Hásková:

94 Eustace, *Emotion and Political*, str. 180.

95 Ivan Tavčar in Franica Košenin se spoznata 1883 in poročita 1887; Sofija Lasič in Andrej Ferjančič se spoznata 1892 in poročita 1896; Fran Šuklje in Roza Rosina se spoznata 1868 in poročita 1873; Fran Govekar in Minka Vasič se spoznata 1891 in poročita 1897; Josip Furlan in Katarina Seunig se spoznata 1892 in poročita 1896; Josipina Urbančič in Lovro Toman se spoznata 1850 in poročita 1853; Janko Kersnik in Alojzija Tavčar se spoznata 1875 in poročita 1881; Oton Župančič in Ana Kessler se spoznata 1909 in poročita 1913; Vladimir Ravnihar in Antonija Sterle se spoznata 1891 in poročita 1898; Josip Breznik in Ana Nuša Petek se spoznata 1910 in poročita 1912; Fran Milčinski in Marija Krejči se spoznata 1897 in poročita 1910.

96 Dolenec, *Iz poslednjih let*.

97 Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, str. 735.

> »Kadar sem nesrečna, se mi stoži, da si daleč. Vedno se mi toži, da si daleč.« »Nihče me ne zna potolažiti tako kakor ti, kadar sem žalostna, nihče se ne veseli moje sreče kakor ti, samo pred teboj se lahko smejem tako otroško«, »Karkoli rečeš, se mi zdi, da sem rekla sama. Kadar molčiš, se tudi meni zdi molčati; kadar se smeješ, sem tudi jaz vesela. Ti se žalostiš z menoj, z menoj se raduješ«, »Ti si mir. /…/ Tvoje prijateljstvo pa mi povzdiguje dušo.«[98]

Na prelomu stoletja tako nastane vrsta umetniških spomenikov prijateljstvu, vsaka slovenska pisateljica na prelomu iz 19. v 20. stoletje napiše najmanj eno povest ali novelo z naslovom prijateljica, tematizacija prijateljstva pa se skriva tudi v številnih drugih delih, ki tega naslova sploh ne nosijo. Zofka Kveder, Marica Nadlišek Bartol, Ljudmila Poljanec, Strnad Marica, Vida Jeraj vse posvetijo vsaj eno umetniško delo prijateljici.[99] Prijateljstvo, o katerem pišejo, pa je zamejeno tudi z nekaterimi omejitvami, tako po navadi ne preči socialnega razreda. Tudi na Slovenskem je romantično prijateljstvo med ženskami postalo izredno pomemben ideal, ki ga moška prijateljstva nikakor ne dosegajo. Slovenski pisatelji in pesniki svojih »moških prijateljstev« ne tematizirajo v svojih literarnih delih, edina izjema so v tem pogledu duhovniki.[100] Pravzaprav so slovenski pisatelji na prelomu stoletja raje raziskovali ženska prijateljstva.[101] Intenzivna moška prijateljstva so v 90. letih označena za čudaška in v povestih niso nagrajena.[102]

Nič čudnega, če se tako začno pojavljati članki pod naslovom »Žena bodi možu najboljši prijatelj«. V njem se je svetovalo »*Žena, katerej zaupa mož tudi svoje duševne stvarij, s katero se hoče pogovarjati o marsičem, kar ne spada ravno v rubriko — gospodinjstva, je pravi prijatelj njegov, ki mu ostane najsvesteji sodrug za vse življenje.*«[103] S tem ko se žensko povzdigne na raven enakopravne čustvene partnerice, je ženska pridobila enakopravnejši položaj v partnerski zvezi. In ker so upravljanje s čustvi, skrb, čustvena opora in pogovor na prelomu stoletja postali vse bolj domena žensk (emocionalno delo),

98 Povzeto po Jesenšek, *Materni jezik*, str. 146.

99 Zofka Kveder, Moja prijateljica, *Ljubljanski zvon* 21, 1901, str. 713–717; Ljudmila Poljanec, Prijateljici. *Dom in svet* 14, 1901, str. 28; Ljudmila Poljanec, Prijateljici, *Dom in svet* 11, 1898, str. 756; Ljudmila Poljanec, Zvezdi: prijateljici A.M.R, *Slovenka* 3, 1899, str. 396; Strnad Marica, Prijateljici, *Slovenka* 1, 1897, str. 1; Marica Bartol Nadlišek, Moja prijateljica. *Ljubljanski zvon* 9, 1889, str. 208–215 in 258–268; Antonija Grmek, Prijateljici, *Zvonček*, 1.6.1916, str. 135–138; Vida Jeraj, Prijateljici Lili J, *Slovenka* 3, 1899, str. 1.

100 Ocepek, Josip (O. Golobov, J.) Žalostnemu prijatelju. *Dom in svet* 7, 1894, str. 330; Anton Medved, Prijatelju. *Dom in svet* 7, 1894, str. 531; Aleš Ušeničnik (A.C.Slavin). Prijatelju. *Dom in svet* 5, 1892, str. 552; Sonetje. Prijatelju, *Dom in svet* 5, 1892, str. 359; Opeka Mihael, Dragemu prijatelju Aleksiju o njega prihodu v domovino pozdrav iz ptujine. *Dom in svet* 8, 1895, str. 469; Anton Medved, Prijateljem. *Dom in svet* 9, 1896, str. 14; Ksaver Meško (Osamelec). Moj prijatelj. *Ljubljanski zvon* 18, 1898, str. 451–462; Ksaver Meško, Prijatelju. *Dom in svet* 12, 1899, str. 531.

101 Frančič, *Prijateljstvo in ljubezen*; Tavčar, *Zbrani spisi*, str. 51–73.

102 »*Ti dve imeni so mi izgovarjali nerazdružno, z nekako važnostjo, ali kako bi se izrazil; pravili so mi ob obeh prijateljih toliko šaljivih dogodbic, da sem si naposled v resnici jako želel seznaniti se s čudakoma…*« Rovan, *Prijatelja*, str. 254.

103 Janežič Fajdiga (Tinica), *Žena bodi možu*, str. 58–59.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 70 23.1.2018 8:46:51

tako možati slovenski politiki vse bolj ugotavljajo, da si prijateljev v svojem življenju niso uspeli pridobiti. Ivan Šušteršič naj bi tožil in zavidal Janezu Evangelistu Kreku, »*Šušteršič je vprašal Kreka, kam bo šel popoldne. Krek mu je odgovoril, da sta zmenjena z dr. Koroščem za skupno pot. Tedaj reče Šušteršič; »Glej, tebi je politično delo rodilo vsaj enega prijatelja — meni ni nobenega*.«[104] Milan Pajk se je v svojih pismih spraševal

> »Jaz ne vem, zakaj mi ljudje niso prijazni, menda pa sebe ne poznam?« ali »Brate! zakaj Ljubljanci v meni hudiča in mušnjaka gledajo? Ali sem jaz strašilo, da se me izogibljejo? Ali sem res tako strog? Ali sem res samoljuben, samohvalen? … Kaj je vzrok, da ne gódim, ne vem; nič se ne morem sponašati, menda edino to, da tudi sam kaj mislim, kar pa vsem nij ljubo. Bledniki in misleči ljudje so od nekdaj bili najbolj črtjeni«[105]

Fran Šuklje je imel tako v tem pogledu zavidanja vredno srečo, ko je našel v Janku Kersniku, kot pravi, srčno prijateljstvo, ki ga opisuje kot »*Najina srčna zveza je bila nekaj posebnega, nekaj povsem izrednega. Ljubila sva se bolj nego rodna brata, ker je vsak izmed naju dobro znal, da sme brezpogojno računati na drugega, da isti, ako mora biti, žrtvuje zanj celo svoje življenje*.«[106]

Kot pravi Franc Ksaver Meško, je »*ljubezen največji dar nebes, je najblažje, najplemenitejše in najvišje čustvo človeškega srca*.« Prijateljstvo pa je »*pojav močnega hrepenenja srca človeškega po bitju, ki z njim čustvuje in ga ljubi*«.[107] V tem kontekstu so seveda ženske tiste, ki so srcu bliže, saj kot pravi Pajkova, ženska živi s srcem in manj z razumom.[108] Po P. Pajk naj bi se žensko in moško prijateljstvo precej razlikovalo. Moški so pri izbiri prijateljev hladnejši in izbirčnejši, njihovo prijateljstvo je posledično trdnejše in redkejše. Ženske naj bi zato bolj navdušeno in odkritosrčno sklepale prijateljstva ter bile pri tem bolj zaupljive, tudi (pre)več naj bi pričakovale. Ženske naj bi skratka izživele v prijateljstvu intenzivnejša čustva, kar velja nasploh, pravi Pajkova, in dodajo, da so zato pri ženskah prijateljstva kratkotrajnejša.[109] Zagotovo intenzivnejše čustvovanje lahko opazimo v pismih žensk.

»*Jaz greha po cerkvenih pravilih ne priznavam, meni je morala mnogo večja opora nego vera. …marijin kip ali podobo poljubčkala bi z ravno takim svetim strahom in spoštovanjem, kakor Tebe.*«[110] V istem fondu najdemo tudi pismo:

> »Ljudmila je torej vendar le na boljšem, kajti ona ni sotrudnica Slovenke, a poroča meni vendar o "ljubeznivih pismih", katera dobiva od tebe. Jaz jih nikakor

104 Dolenec, *Iz poslednjih let*, str. 147.
105 Janko Pajk.
106 Šuklje, *Iz mojih spominov*, str. 62.
107 Meško (Osamelec), *Moj prijatelj*, str. 452.
108 Pajk, *Aforizmi o ženstvu*, str. 608.
109 Pajk, *Aforizmi o prijateljstvu*, str. 735.
110 NUK Ms 703, Marica Cizelj Strnad Marica Bartol, 31. avgust 1898.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 71 23.1.2018 8:46:51

> ne zavidam, tudi ljubosumna nisem in tudi ne mislim, da bi bila pisala meni o tem, da bi me dražila in mi nagajala…sploh zanemarjam vse, ako vidim, da me zanemarjaš ti, tudi sebe zanemarjam Kaj so mi vsi brez Tebe?«[111]

Resnost in intenzivnost razmerij med ženskami je tako opazna. Kot pišejo mnoge zgodovinarke, so tedanja prijateljstva med mladimi ženskami strastna, ekskluzivna in obsesivna. Tudi I. Tavčarju to ne uide in v tekstu *Soror Pia* piše:

> »Tedaj pa sem se zvedela za nedolžno pregreho. Da je skoraj vsaka samostanska učenka zaljubljena, zaljubljena v eno izmed nun, kateri prinaša vsako jutro vrtnega cvetja. Flora pa mi je povedala, da je to sicer greh in da se mati prečastita celo srdi, ako se zve kaj takega – a pristavila je tudi, da se ta pregreha pri izpovedi ne šteje v zlo…Soror Pia me je sprejela v svoje prijateljstvo in jaz sem ji vsako jutro smela prinesti z vrta rosnega cvetja.«[112]

Moderen bralec in bralka bosta ob tem pretiranem izraženju čustvovanja, če izhajata iz emociologiji današnjega prijateljstva, presenečena. Izpovedi naklonjenosti med prijateljicama pa v večini niso pomenila, da so dekleta sanjala o spolni intimnosti. Izražanje večne ljubezni, želje po poljubih in božanju, so sestavni del in nekaj povsem običajnega v mnogih istospolnih prijateljstvih 19. stoletja.[113] Tako tudi Marica Cizelj piše:

> »Ako se mi izneveriš, možno je, kajti neumno bi bilo, da bi zahtevala Tebe samo zase in da bi ti kaj očitala, ako me izpodrine kakšna boljša in vrednejša…Zakaj me strašiš z grehom? Jaz greha po cerkvenih pravilih ne priznavam, meni je morala mnogo večja opora nego vera. Tudi ti nisi tesnosrčna, da bi vsled tega obsojala moje občevanje Tvoje osebe za greh. Aha, a menda vendar ne smatraš mojega srčkanja za izrodek ženske ljubezeni?...Prav iz vsega srca sem Ti vdana, zakaj?- Vzroka ne znam. Kako hitro se ga zavem, neha biti moja ljubezen kult.«[114]

Uporaba ekstravagantnega (za današnji čas) romantičnega jezika pri opisovanju čustev je bila namreč del romantične pokrajine 19. stoletja.[115]

Zaključek

Romantični junaki, s katerimi se identificirajo takratne bralke in bralci, so trpeči junaki, ki nadaljujejo svojo pot samoizpolnitve ne glede na pravila in družbene omejitve.

111 NUK Ms 703, Marica Cizelj Marici Bartol, 28. november 1898.

112 Tavčar, *Zbrani spisi*, str. 60.

113 Brodie in Caine, *Class, Sex and Friendship*, str. 235; Smith Rosenberg, *Love and Ritual*, str. 21–22.

114 Ms 703, Marica Cizelj Marici Bartol 31. avgust 1898.

115 Rosenzweig, *Another Self*, str. 359.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 72 23.1.2018 8:46:51

Posvojijo temeljno idejo romantike, to je razkol med idealom in stvarnostjo, čutijo svetobolje, melanholičnost, razklano življenjsko občutje in ugotavljajo, da sta ženska ali moški brez čustev, ne da bi hrepenel po ljubečnosti, nežnosti, prijateljstvu in ljubezni, napaka. Romantiki želijo čustva popeljati do vseh skrajnosti in v tej čustveni krajini 19. stoletja, ki sta jo morda še najbolje opisala Peter Gay in Peter Stearnes, je ljubezen ključno čustvo, katerega izražanja se spodbuja, partnerska in prijateljska ljubezen pa dve plati istega kovanca.

Vendar pa se pred začetkom prve svetovne vojne očitno tako na Kranjskem kot drugod po Evropi začenjajo zadeve spreminjati. Kot idealna oblika partnerstva med moškim in žensko se je v meščanskih krogih vse bolj uveljavila tovariška zakonska zveza. Čustvena podpora in tovarištvo, ki je pred tem bilo v domeni ženskega prijateljstva, je zdaj postajalo del zakonske zveze. Ženske in moški so vse več časa preživljali skupaj, ne le doma, spremenili so se načini druženja v prostem času in seveda predpisani načini čustvovanja. S feminističnim gibanjem se je zamajal spolni režim in izenačevanje žensk z otroki ni bilo več zaželeno ali za snubca modro. V modernosti je meščanska spodobnost postajala vse bolj prežitek in ideal romantične ljubezni je triumfiral vezan na heteroseksualni normativ. Mističnost, skrita v romantični ljubezni, je izginjala skupaj z romantičnimi pisci, nadomestila jih je bolj banalna sovrstniška/mladinske kultura, ki se je raje kot s samospoznavanjem in preizpraševanjem ukvarjala z zmenki in fanti. Verjetno pa v ta kontekst modernosti sodi tudi vzpon svetovalne literature, eden največjih hitov ameriškega založništva je bil tako celo med drugo svetovno vojno preveden tudi v slovenščino.[116] Knjiga je zagotavljala, da zdaj lahko o praktičnih človeških (prijateljskih) odnosih beremo, pot učenja in dvomov je torej nadomestil instant recept, ki je postal stvar veščine. Če je torej pred tem ideja romantične ljubezni vključevala tudi razumevanje, da je bistven del romantičen ljubezni iskrena, odprta komunikacija sebe z drugim,[117] se je v času moderne potrebno komunikacije naučiti in potlačiti svoje bistvo.

Viri in literatura

Arhivski viri

NUK Ms 703, Marica Nadlišek Bartol.
SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko. Konvoluti. 1914.
Raziskovalna postaja ZRC SAZU Nova Gorica, ZHT (Zapuščina Henrika Tume, korespodenca).

116 Med drugo svetovno vojno je tudi v slovenščino prevedena ena največjih uspešnic ameriškega trga Dale Carnegie, Kako si pridobiš prijateljev? Ljubljana, zadružna tiskarna v Ljubljani, 1943. Carnegie je knjigo objavil 1936 pod naslovom *How to Win Friends and Influence People.*

117 Lystra, *Searching the Heart*, str. 7.

Tiskani viri

Haderlap, Lipe, *Zbirka ljubimskih in ženitovanjskih pisem.* Ljubljana: J. Giontini, 1895.
Kersnik, Janko, *Zbrano delo. VI knjiga. Pisma/Dodatek.* Ljubljana: DZS, 1984.
Moravec, Dušan, *Pisma Frana Govekarja. Prva knjiga.* Ljubljana: SAZU, 1978.
Pajk, Janko. Objavljeno na: http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi402610/
Šuklje, Fran, *Iz mojih spominov II.* Ljubljana: Slovenska matica, 1995.
Šuklje, Fran, *Sodobniki, mali in veliki. III. del spominov*. Ljubljana: Slovenska matica, 2010.
Tavčar, Ivan, *Cvetje v jeseni*. *Ljubljanski zvon* 37, 1917, str.182-193.
Tavčar, Ivan, *Zbrani spisi.* Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929.
Tavčar, Ivan, *Zbrano delo. VIII. Knjiga. Ocene in polemike/Pisma/Dodatek*. Ljubljana: DZS, 1959.
Župančič, Oton, *Zbrano delo. XI. Knjiga. Pisma II.* Ljubljana: DZS, 1989.

Časopisni viri

Dolenec, Ivan, Iz poslednjih let Krekovega življenja. *Čas* 23, 1928/29, str. 145–169.
Frančič, Josip, Prijateljstvo in ljubezen. *Ljubljanski zvon* 24, 1904, str. 299–309; 358–374; 423–432; 489–497; 541–559; 618–629; 667–685; 747–758.
Janežič Fajdiga, Kristina (Tinica), Žena bodi možu najboljši prijatelj. *Slovenka* 2, 1898, str. 58–59.
Meško, Ksaver (Osamelec), Moj prijatelj. *Ljubljanski zvon* 24, 1904, str. 451–462.
Pajk, Pavlin, Aforizmi o prijateljstvu. *Ljubljanski zvon* 14, 1894, str. 731–737.
Pajk, Pavlina, Aforizmi o ženstvu. *Dom in svet* 7, 1894, str. 571–572; 606–608.
Rovan, Alojz (A. Šinigoj), Prijatelja. *Dom in svet* 4, 1891, str. 254–259.

Literatura

Bogataj Gradišnik, Katarina, Ženski roman v evropskem sentimentalizmu in v slovenski literaturi 19. stoletja. *Primerjalna književnost* 12, 1989, str. 23–41.
Brodie, Marc in Barbara Caine. Class, Sex and Friendship: The Long Nineteenth Century. B. Caine (ur.), *Friendship. A History*. London, 2009, str. 223–278.
Caine, Barbara, Introduction: The Politics of Friendship. *Literature & History* 17, 2008, str. 1–3.
Cole, Sarah, *Modernism, Male Friendship and the First World War*. Cambridge: University Press, 2003.
Cvirn, Janez, *Meščanska poroka*. Dostopno na: http://www2.arnes.si/~rzjtopl/rod/razno/dogodki.htm
Delavec, Mira, *Josipina Turnograjska. Moč vesti*. Ljubljana: Založba Primus, 2009.
Epstein, Pamela, Advertising for love. Susan J. Matt in Peter N. Stearnes (ur.), *Doing Emotions History*. Urbana; Chicago; Springfield, 2014, str. 120–142.
Evans, Richard J., *The Pursuit of Power. Europe 1815–1914*. London: Allen Lane, 2016.
Eustace, Nicole, 'Emotion and Political Change. Susan J. Matt in Peter N. Stearnes (ur.), *Doing Emotions History*. Urbana; Chicago; Springfield, 2014, str. 163–183.
Frančíková, Dáša, Female Friends in Nineteenth-Century Bohemia: Troubles with Affectionate Writing and 'Patriotic' Relationships. *Journal of Women's History* 12, 2000, str. 23–28.
Gareis, Elisabeth, Intercultural Friendships. Oxford Research Encyclopaedias, Januar 2017. Dostopno na: http://communication.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-161

Gay, Peter, *Why the Romantics Matter?* New Haven; London: Yale University Press, 2015.
Giddens, Anthony, *Preobrazba intimnosti.* Ljubljana: cf*, 2000.
Hladnik, Miran, Biti v kranjskih klasikov števili. *Sodobnost* 66, 2002, str. 949–960.
Illouz, Eva, *Consuming the Romantic Utopia*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1997.
Jesenšek, Marko, Materni jezik, jezik okolja in tuji jeziki v avtobiografskih črticah Zofke Kveder. *Jezik in slovstvo* 53, 2008, str. 145–156.
Johnston, William M., *Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848–1938*. Zagreb: Globus, 1993.
Kos, Dušan, *Zgodovina morale. I in II del.* Ljubljana: Založba ZRC, 2015 in 2016.
Kövecses, Zoltán, *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling.* Cambridge: University Press, 2003.
Lamberg, Marko, Suspicion, Rivalry and Care: Mistresses and Maidservants in Early Modern Stockholm. *Emotions in the Household, 1200–1900.* Hampshire; New York, 2007, str. 170–184.
Lystra, Karen, *Searching the Heart*. Oxford: University Press, 1989.
Majerhold, Katarina, *Ljubezen skozi zgodovino*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.
Marušič, Branko, *Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.
Mihurko Poniž, Katja, *Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne*. Ljubljana: Sophia, 2008.
Nestor, Pauline. Female Friendships in mid-Victorian England: New Patterns and Possibilities. *Literature & History* 17, 2008, str. 36–47.
Plamper, Jan. *The History of Emotions*. Oxford: University Press, 2015.
Prost, Antoine in Gérard Vincent, *A History of Private Life. V. Riddles of Identity in Modern Times.* Cambridge; Massachusetts; London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1991.
Reddy, William, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: University Press, 2004.
Reddy, William M., The Rule of Love. The History of Western Romantic Love in Comparative Perspective. Luisa Passerini et al. (ur.), *New Dangerous Liaisons. Discourses on Europe and Love in the Twentieth Century*. New York; Oxford, 2010, str. 33–57.
Rosenzweig, Linda W., *Another Self. Middle-Class American Domen and Their Friends in the Twentieth Century*. New York: University Press, 1999.
Rosenzweig, Linda, »Another Self«? MiddleClass American Women and Their Friends, 1900–1960. Peter N. Stearnes in Jan, Lewis (ur.), *An Emotional History of United States*. New York: University Press, str. 357–376.
Saunders, Max, Friendship and Enmity in First World War. Literature. *Literature & History* 17, 2008, str. 62–77.
Schmidt - Snoj, Malina, *Josip Vošnjak*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
Selišnik, Irena in Cergol Paradiž, Ana, Marriage Patternes of the Elite in Ljubljana in the Early 20th Century. V pripravi za tisk.
Selišnik, Irena in Verginella, Marta, Slovene Intellectuals on the Nation and Marriage. *Irish Slavonic Studies* 26, 2017, str.110-129.
Shorter, Edward, *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books, 1975.

Smith Rosenberg, Carroll, The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America. *Signs* 1, 1975, str. 1–29.

Stearnes, Peter N. in Carol Z. Stearnes, Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *American Historical Review* 90, 1985, str. 813–836.

Studen, Andrej, Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih. *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (2), 2011, str. 29–44.

Šadl, Zdenka, *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana: Sophia, 1999.

Šövegeš Lipovšek, Gordana, »Jaz že od prve minute vidim, da je stanje glede monarhije zelo resno. Mislim, da bo konec poraz ...«: dopisovanje med mladima zakoncema Žigmondom Jankom in Matildo Kovač iz Motvarjevcev v času prve svetovne vojne. *Zgodovina za vse* 23 (1), 2016, str. 27–36.

Testen, Petra, »Kaj pa ti počenjaš, ljuba ženica?...Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost.« *Zgodovina otroštva.* Ljubljana, 2012, str. 358–371.

Velikonja, Nataša, »Vesela, priletna, samoživeča gospa z gradu Rauhenstein«: Elementi romantičnega prijateljstva v delih Pavline Pajk. ***Časopis za kritiko znanosti,*** *domišljijo in novo antropologijo* 42 (256), 2014, str. 218–231.

Verginella, Marta, Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja. Alenka Koron in Andrej Leben (ur.), *Avtobiografski diskurz.* Ljubljana, 2011, str. 95–108.

Verginella, Marta, *Ekonomija odrešenja in preživetja*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno raziskovalno središče Koper, 1996.

Vodopivec, Peter. O ženitni ponudbi ljubljanskega odvetnika hčerki trgovca Seuniga. *Kronika* 54 (3), 2006, str. 413–420.

Summary

Irena Selišnik

Love and Friendship in the Second Half of the 19. Century: Love is the bora of life, friendship is its serenity.

Through archival material and other published sources we will take a glimpse in the emotional landscape of 19. century, romanticism distinguished this century on its emphasize on the emotion, the exotic and the wild. So called The Age of Emotion, the wording used by Richard J. Evans, can be used also for Slovene lands and as we will see this specially in cases of thematization of two most important emotions of 19. Century, love and friendship. Even though emotional mobilization is very important also for political history in cases of religion and nationalism we will here concentrate on the private sphere and see have romantic love and values of middle class collide and cohabitate. After short introduction of important authors who all contributed to history of emotion we will see how love and friendship can be looked thorough perspective of gender, fiction and reality, social habitus and emotionology.

Walter Lukan[*]

Ärgernis im »Toleranzhaus« des Brückenkopfes Görz (1916). Ein Beitrag zur Sitten- und Sanitätsgeschichte der Isonzofront

Vorbemerkung

> »Ohne Zweifel ist die militärisch organisierte Prostitution eines der dunkelsten Kapitel des Weltkrieges. Durch sie wurde das Erotische zu einem jeder Ästhetik und jedem menschlichen Reingefühl hohnsprechenden Bedürfnis letzter Sorte herabgewürdigt. Aber solange es Kriege geben wird, wird man sich auch um diese erotische Versumpfung, um diese entsetzlichste Schande, mit der jemals der Begriff »Mensch« verunglimpft wurde, nicht drücken können. Die Kriegsprostitution […] ist der ekelerregendste Kompromiss von Militarismus und Geschlechtsnot, die Reglementierung und Rationierung eines urmenschlichen Triebes, der Liebe.«

Mit diesem emotionalen und auch etwas überspitzten Urteil versuchte der deutsche Arzt und Leiter des Instituts für Sexualwissenschaft in Berlin, Magnus Hirschfeld, in seiner 1930 publizierten *Sittengeschichte des Weltkrieges* eine Problematik zusammenzufassen, zu der auch die vorliegende Abhandlung einen Mosaikstein beitragen soll.[1] Das, wie gesagt wird, älteste Gewerbe der Welt, spielte, wie Hirschfeld in seinem Monumentalwerk in Wort und Bild vor Augen führt, bei allen kriegsführenden Staaten, so auch in der Habsburgermonarchie, eine nicht unwesentliche Rolle, die das Militär keineswegs unterschätzen durfte. Dies gilt für den Frontbereich und insbesondere auch für die Etappe und das Hinterland. Weil die Prostitution immer eng

* dr. Walter Lukan, redni profesor v pokoju, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta Oddelek za zgodovino, A-1160 Wien, Roterdstraße 65

1 Hirschfeld, *Sittengeschichte*, I, S. 333.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 77 23.1.2018 8:46:51

mit der Verbreitung von Geschlechtskrankheiten verknüpft war, standen aber für das Militär nicht so sehr moralische und sittliche Bedenken im Vordergrung, als vielmehr die Gesundheit des Soldaten. Denn ein geschlechtskranker Soldat fehlte an der Front und das, etwa bei schwereren Erkrankungen wie Syphilis, zumindest mehr als zehn Wochen.[2] Außerdem war die Behandlung nicht nur zeitintensiv, sondern auch teuer. Es galt die Kampfstärke der Truppen zu erhalten, wobei aber auch die sexuellen Bedürfnise des Soldaten zu berücksichtigen waren, abseits von Moral und Sitte. Es gab zwar vereinzelt Zivil- und Militärärzte, die sich für eine absolute Enthaltsamkeit der Soldaten aussprachen,[3] was aber von militärischer Seite nie ernsthaft in Erwägung gezogen wurde. Der Besuch der Soldaten bei Prostituierten in den Bordellen – in Österreich nannte man sie verbrämt auch »*Toleranzhäuser*«[4] – war für das Militär »ein notwendiges Übel«, das zu tolerieren war.[5] Die Sorge der Militär- aber auch der Zivilbehörden, die das Militär zu unterstützen hatten, galt den Vorkehrungen, die eine allfällige Ansteckung der Soldaten bei Prostituierten durch eine Geschlechtskrankheit weitgehend verhindern sollten. Die Prostituierte wurde dabei als eine die Geschlechtskrankheit aktiv verbreitende Person angesehnen, während der angesteckte Soldat vielfach als Opfer betrachtet wurde. Die Prostituierte wurde aus der Sicht der Militärbehörden zum geduldeten inneren Feind aber auch Freund des Soldaten. Denn trotz der Gefahr, sich mit einer Geschlechtskrankheit anzustecken, stellte der Besuch bei Prostituierten für viele Soldaten ein Stückchen Normalität im Hinblick auf das eigene, nicht mehr auslebbare Sexualleben dar. Prinzipiell wurde zwischen den sogenannten registrierten und den geheimen Prostituierten unterschieden, wobei man unter letzteren Frauen verstand, die nicht gewerbsmäßig der Prostitution nachgingen und nur gelegentlich in diesen für die Militärbehörden nur sehr schwer fassbaren Sektor abglitten. Gerade an Fronten, an denen der Stellungskrieg vorherrschte – und die Isonzofront war eine solche Front – gab es auch Militärbordelle in Frontnähe. Das Görzer Toleranzhaus war ein solches. Noch wichtiger aber waren die Bordelle in der Etappe, wobei zwischen Mannschafts- und Offiziersbordellen unterschieden wurde, oder es wurden bestehende Bordelle entsprechend unterteilt.[6]

2 In Österreich-Ungarn – auch an der Isonzofront – hatten die auf Geschlechtskrankheiten spezialisierten Spitäler im Etappenbereich regelmäßig Bericht zu erstatten, welche Soldaten sich mehr als 6 bzw. mehr als 10 Wochen in Behandlung befanden. Ein Beispiel dafür sind die entsprechenden Berichte des Reservespitals Lukavac in Sternthal bei Pettau (Strnišče pri Ptuju) an die 5. Armee.

3 Hirschfeld, *Sittengeschichte,* I, S. 308ff.

4 Weniger feinfühlige Militär verwendeten aber auch die Begriffe »Feldfreudenhäuser«, »Feldbordelle« oder »Feldpuffs«, Bezeichnungen, die auch in militärischen Erlässen aufscheinen. Vgl. Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, Bd. 2, S. 569–570.

5 Wingfield, *The Enemy Within*, S. 575. Vgl. dazu auch die später angeführte Begründung durch den Kommandanten der Südwestfront, Erzherzog Eugen.

6 Hirschfeld, *Sittengeschichte* I, S. 305ff.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 78 23.1.2018 8:46:51

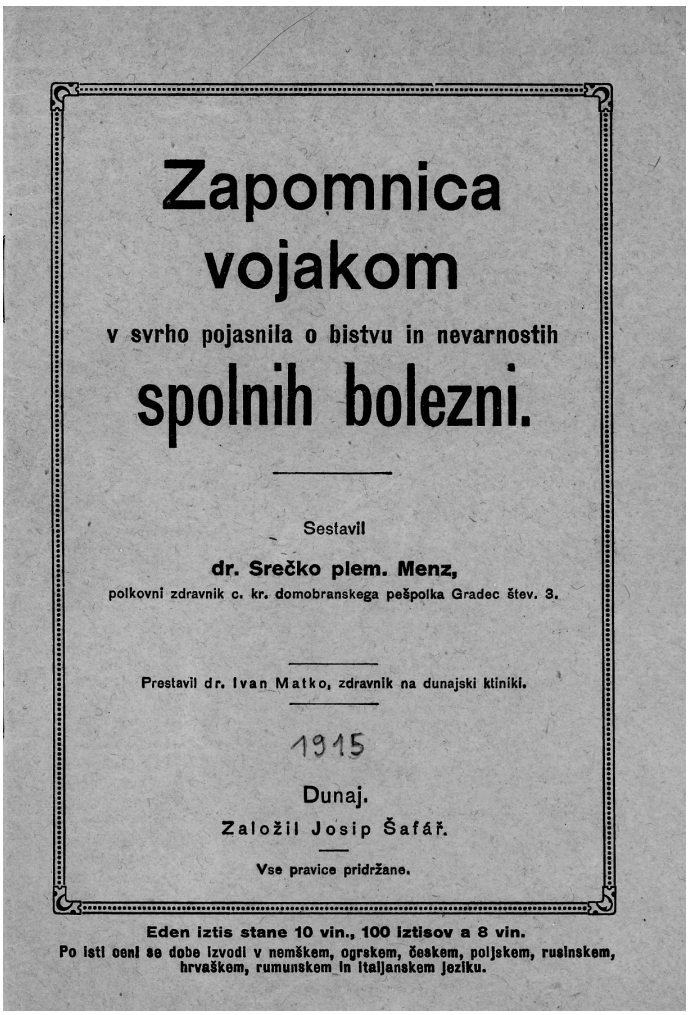
Zapomnica
vojakom
v svrho pojasnila o bistvu in nevarnostih
spolnih bolezni.

Sestavil
dr. Srečko plem. Menz,
polkovni zdravnik c. kr. domobranskega pešpolka Gradec štev. 3.

Prestavil dr. Ivan Matko, zdravnik na dunajski kliniki.

1915

Dunaj.
Založil Josip Šafář.

Vse pravice pridržane.

Eden iztis stane 10 vin., 100 iztisov a 8 vin.
Po isti ceni se dobe izvodi v nemškem, ogrskem, češkem, poljskem, rusinskem, hrvaškem, rumunskem in italijanskem jeziku.

Abb. 1: Informationsheftchen über Geschlechtskrankheiten für Soldaten (Slowenisch, 1915)

Das k. u. k. Heer hatte mit den venerischen Erkrankungen bereits in Friedenszeiten zu kämpfen.[7] Die besondere Virulenz im Kriege beweist dann eine Vielzahl von Merkblättern und Erlässen, die von den Militär- und Zivilbehörden herausgebracht wurden. Ein

7 Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, 2, S. 569. Eine allgemeine Einschätzung der Bekämpfung von venerischen Erkrankungen in der österreichisch-ungarischen Armee bietet Generalstabsarzt Dr. Johann Steiner, im Krieg Sanitätschef des AOK. Vgl. Steiner, *Der militärärztliche Dienst*, S. 102–103, erschienen im von Clemens Pirquet herausgegebenen Werk *Volksgesundheit im Krieg*, das in der von der Carnegie-Stiftung finanzierten umfangreichen Buchreihe: Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges, und zwar in der Östereichischen und ungarischen Serie, Band 6, publiziert wurde.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 79 23.1.2018 8:46:51

Beispiel für ein entsprechendes Merkheft, das 1915 in neun Sprachen herausgegeben wurde, zeigt die Abbildung 1.[8] Als Ende Mai 1915 durch den Kriegseintritt Italiens die Isonzofront neu eröffnet wurde, gab es zwar schon einzelne Vorschriften, mit denen man versuchte der angesprochenen Problematik Herr zu werden,[9] das Gros der entsprechenden Bestimmungen setzte aber verstärkt erst ab der zweiten Jahreshälfte des Jahres 1915 ein, als die Geschlechtskrankheiten im Militärbereich im Ansteigen begriffen waren, und ebbte 1917 allmählich ab. Einerseits, weil man das Problemfeld ohnehin schon weitgehend reguliert und damit auch gewisse Erfolge erzielt hatte,[10] andererseits aber, weil man einsehen musste, dass das Problem nur begrenzt lösbar war und weitere Bestimmungen, etwa gegen die Geheimprostitution, die man nicht in den Griff bekommen konnte, keine weiteren ins Gewicht fallenden Erfolge versprachen.

Prostitution und Geschlechtskrankheiten an der Isonzofront

Wie an allen Fronten, war auch die Italienfront, die sich aus der Isonzofront, der Kärntner Front (reichte bis zum Krn und umfasste damit noch den oberen Lauf des Isonzo) und der Tirolerfront zusammensetzte, zunehmend mit dem Fragenkomplex Prostitution und Geschlechtskrankheiten konfrontiert, und zwar weniger der unmittelbare Frontbereich als vielmehr der ausgedehnte Etappenbereich der Armeen. Der Etappenbereich, der die Isonzofront führenden 5. Armee unter General Svetozar Boroević de Bojna umfasste Nordkroatien, den größten Teil des Küstenlandes, den größten Teil Krains und auch die Untersteiermark. Der nördlich daran anschließende Etappenraum, der die Kärnter Front verteidigenden Armeegruppe Rohr (General Franz Freiherr von Rohr; ab 26. Jänner 1916 in 10. Armee umbenannt) reichte in den nördlichsten Teil des Küstenlandes und Krains hinein, umfasste ganz Kärnten und sogar angrenzende Teile der Obersteiermark.

Die wichtigsten Erlässe für die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Militärbereich gingen, wie nicht anders zu erwarten, vom Armeeoberkommando (AOK) bzw. von dessen logistischen Abteilung, dem Etappenoberkommando (EOK), ab 1916 Quartiermeisterabteilung (Qu.-Abt.), aus und – mit ihm abgestimmt – vom Kriegsministerium (KM, Abteilung 14: Sanität). Sie wurden dann von den Armeen und ihren

8 Die Abb. 1 gibt die Titelseite dieses Heftchen wieder, einer für die Soldaten bestimmten Information über Geschlechtskrankheiten, die von der k. u. k. Armee in Deutsch, Ungarisch, Tschechisch, Polnisch, Ruthenisch, Kroatisch, Slowenisch, Rumänisch und Italienisch herausgegeben wurde; hier in Slowenisch. (Sammlung Lukan)

9 Z. B. das Merkblatt zur Verhütung der Geschlechtskrankheiten des Militärkommandos Graz vom 22. September 1914 (Österreichisches Staatsarchiv /ÖSTA/, Kriegsarchiv /KA/, Militärkommando Graz /MKG/, MA 18305/San. Chef./1914) oder der Erlass des Ministeriums des Innern über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten vom 23. Januar 1915 (ÖSTA, KA, Neue Feldakten /NFA/, Kommando der Südwestfront /Kdo. der SWF/, Rubrik 14/159-5, Karton 487).

10 Das k. u. k. Armeeoberkommando (AOK) stellte dies in April 1917 in einem einschlägigen Erlass fest. Vgl. Anm. 15.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 80 23.1.2018 8:46:52

logistischen Abteilungen, den Armeeetappenkommanden (AEK) bzw. Qu.-Abteilungen sowie von den untergeordneten Korps und Divisionen in ihrem jeweiligen Frontbereich von den dafür zuständigen Sanitätschefs aller Ebenen umgesetzt. Für die Isonzo- und Kärntner Front spielte dabei aber auch das in der Zeit von Mai 1915 bis März 1916 und von März bis Ende 1917 übergeordnete Kommando der Südwestfront (Kdo. der SWF), mit Erzherzog Eugen an der Spitze, eine bestimmente Rolle. Eine zusätzliche ordnende Funktion, insbesondere für den Etappenbereich der Isonzofront (5. AEK/ Qu.-Abt. 5) und der Kärntner Front (Etappengruppenkommando 10/Qu.-Abt. 10), hatte auch das Militärkommando Graz, dessen Wirkungsbereich sich auf die Steiermark, Krain, das Küstenland und Kärnten erstreckte und desssen Kompetenzen mit dem Kommando der Südwestfront, mit der 5. Armee und der Armeegruppe Rohr (10. Armee) erst abgestimmt werden mussten. Dieselbe Funktion hatte das Militärkommando Zagreb für die kroatischen Gebiete des Etappenbereichs der 5. Armee. Dazu kam schließlich noch die Einbindung der zivilen Landesbehörden durch das Militär bei den Maßnahmen, die zur Hintanhaltung der Geschlechtskrankheiten bei den Soldaten, aber auch im zivilen Bereich, ergriffen wurden. Mitgewirkt haben in dieser Hinsicht für den Etappenbereich der 5. Armee die Steiermärkische Statthalterei in Graz, die Landesregierung in Laibach (Ljubljana), die Statthalterei in Triest (Trieste, Trst) und die königliche kroatische Regierung in Zagreb. Für den Etappenbereich der Kärntner Front war die Mithilfe der Kärntner Landesregierung gefragt.[11] Einschlägige, das Militär unterstützende Erlässe zur Umsetzung durch die Landesregierungen und Statthaltereien gab aber auch das Ministerium des Innern heraus.[12]

Die ersten grundlegenden Vorschriften von oben – vom AOK und KM – zum virulenten Problem Prostitution und Geschlechtskrankheiten erhielt die 5. Armee (das 5. AEK) bereits im Juli 1915, und zwar den Erlass des AOK (EOK) über die »*Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten bei der Armee im Felde*«[13] und den Erlass des KM über die »*Behandlung der Geschlechtskrankheiten*«.[14] Weitere, immer detailliertere und einzelne Spezialbereiche des Problems betreffende Erlässe, sollten folgen.[15] Das AOK hob in

11 Für die vorliegende Abhandlung wurde vor allem das Aktenmaterial des Wiener Kriegsarchivs, und zwar des KM (Abt. 14), des AOK (EOK bzw. Qu.-Abt.), des Kdos. der SWF, der 5. Armee (5. AEK bzw. Qu.-Abt. des 5. Armeekommandos /AK/ sowie seiner Korps und Divisionen), weiters der Armeegruppe Rohr (10. Armee) sowie der Militärkommanden Graz und Zagreb herangezogen.

12 Eine Sammlung dieser Erlässe des Innenministeriums bis Jänner 1916, die insbesondere auch dem Hinterland galten, in: KA, NFA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14-159/5.

13 EOK, Op. Nr. 61381 vom 3. Juli 1915, in: KA, NFA, 5. AEK, Karton 1013, Nr. 22483 vom 8. Juli 1915; aufgenommen auch in die „Verlautbarungen" des 5. AEK, 1915/6.

14 KM, Abt. 14, Nr. 11171 vom 22. Juni 1915, in: KA, NFA, 5. AEK, Karton 1012, Nr. 21765 vom 7. Mai 1915.

15 Die wichtigsten dieser weiteren generellen Erlässe des AOK (EOK/Qu.-Abt.): AOK/EOK Nr. 53242 vom 9. Dezember 1915: Maßregeln zur Verhütung der Geschlechtskrankheiten (KA, NFA, 5. AEK, Karton 1067, Nr. 55887/1915; „Verlautbarungen" des 5. AK, Qu.-Abt., 1916/44); AOK, Q. Op. 44431 vom 18. Juni 1916: Der weitere Kampf gegen die Geschlechtskrankheiten bei der Armee im Felde (KA, MKG, Karton 397, Rub. 73 -41/4-2; „Verlautbarungen" des 5. AK (Qu.-Abt.) 1916/90); AOK, Q. Nr. 57770 vom 22. April 1917: Bekämpfung

Necakov_zbornik_FINAL.indd 81 23.1.2018 8:46:52

seinem Befehl einleitend hervor, dass die erschreckende Zunahme venerischen Erkrankungen von sozialhygienisch großer Bedeutung sei und eine energische Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten erfordere, die sich in erster Linie auf eine Verhütung, dann aber auf eine rechtzeitige und hinreichende ärztliche Behandlung der Erkrankten erstrecken müsse.[16] Bereits in diesem, aber auch in späteren Erlässen wies das AOK darauf hin, dass die Mehrzahl der venerischen Infektionen im Hinterland und während des tagelangen Transportes der Soldaten an die Front erfolgte und nur ein geringer Teil direkt im Armeebereich. Die Statistiken des EOK auf der Basis der Meldungen der Armeen sprechen von 70–80 % der Ansteckungen im Hinterland.[17] Neu eingelangte Mannschaften aus dem Hinterland sind daher – so das AOK – sogleich auf Geschlechtskrankheiten zu untersuchen, um die Provenienz der Erkrankung feststellen zu können. Auch mussten fortan in den wöchentlichen Seuchenrapporten der Armeen die Geschlechtskranken gesondert ausgewiesen werden, getrennt nach den Hauptkrankheiten Tripper (Gonorrhoe), Weicher Schanker (Ulcus molle) und Syphilis (Lues), um einen statistischen Überblick über die Entwicklung dieses gefährlichen Sektors der Infektionskrankheiten zur Verfügung zu haben. Für die Soldaten sei – so das AOK weiter – zunächst eine gründliche Belehrung über die Gefahren der Ansteckung durch Geschlechtskrankheiten und über diese selbst unumgänglich. Besorgen sollten dies die Kommandanten und die Militärärzte, unter Verwendung entsprechender neu zu verfassender Merkblätter. Eine wichtige Rolle fiel auch den Militärgeistlichen zu, die nicht nur durch Stärkung des Patriotismus für die Kampfmoral der Truppe, sondern auch für das religiöse und moralische Leben der Soldaten Sorge zu tragen hatten. Trotzdem gab es, das sei hier nur am Rande vermerkt, auch an der Isonzofront vereinzelt Fälle von Ansteckungen durch Geschlechtskrankheiten, welche die Militärärzte selbst und sogar

der Geschlechtskrankheiten (KA, NFA, Kdo. der SWF (II), Karton 630, Rub. 14–46/2). Im Zusammenhang mit dem leztgenannten Erlass des AOK (April 1917), in dem das AOK das Ergebnis des Kampfes gegen die Geschlechtskrankheiten bei der Armee im Felde im Allgemeinen als "befriedigend" bezeichnet, gab das Kdo. der Isonzo-Armee (Isa) eine Zusammenfassung aller noch in Kraft stehenden Weisungen des AOK über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten und der darauf fußenden Weisungen der 5. Armee bzw. der Isonzoarmee heraus (Kdo. der Isa (Qu.-Abt.) Q 31432/S.Ch./1917; Beilage zu den „Verlautbarungen" der Isa, Qu.-Abt., Nr. 88/1917). – Die wichtigsten weiteren Erlässe des KM, Abt. 14: Nr. 27615 vom 9. Dezember 1915: Geschlechtskrankheiten, Bekämpfung (KA, NFA, Kdo. der SWF, Karton 487, Rub. 14–159/3-2); Nr. 17100 vom 14. Juli 1916: Geschlechtskrankheiten; Massnahmen zur Bekämpfung während des Krieges und bei der Demobilisierung; Behandlung Geschlechtskranker (KA, MKG, Karton 397, Rub. 73– 1/4-3).

16 Die notwendigen Verhütungsmittel – Präservative und sogenannte Tutor-Präparate zum Einschmieren der Geschlechtsorgane – stellte das KM (Abt. 14) den einzelnen Armeen in regelmäßigen Lieferungen und in größerer Menge (meist von 3 bis 5000 Einheiten) zur Verteilung bei den Korps und in den (Sanitäts-)Anstalten zur Verfügung. Eine erste Zuweisung von Kondomen erhielt das 5. AEK bereits Mitte September 1915 (KM, Abt. 14, Nr. 21222/1915 – 5. AEK, Karton 1024, Nr. 32459/915) und eine Zuteilung der Tutor-Salbe Anfang Dezember desselben Jahres (KM, Abt. 14, Nr. 29840/1915 - 5. AEK, Nr. 53288/I/1915). Weitere Zuteilungen folgten.

17 Diesen Prozentsatz an Ansteckungen im Hinterland übermittelte im Oktober 1915 auch das 5. AEK dem Kdo. der SWF (KA, NFA, 5. AEK, Karton 1039, Nr. 40237/II, vom 10. Oktober 1915). Vgl. auch Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, 2, S. 569.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 82 23.1.2018 8:46:52

Feldgeistliche – beispielsweise einen katholischen Feldkuraten – betrafen.[18] Das AOK schrieb den Armeen auch vor, und das 5. AEK hielt sich strickt daran, dass kein venerisch erkrankter Soldat ins Hinterland entlassen werden durfte, allein schon wegen des Schutzes der Familien (Ehefrauen) vor Ansteckung. Außerdem befahl das AOK (EOK) im angeführten Erlass den Armeen, besondere Abteilungen für Geschlechtskranke an bestehenden Militäsanitätsanstalten zu schaffen, unter die Leitung von bewährten Spezialisten zu stellen und sie mit den erforderlichen Behelfen (auch Untersuchungsanstalten) auszustatten. Die 5. Armee, die vom Balkan-Kriegsschauplatz gekommen war, ließ die venerisch Erkrankten zunächst noch im Epidemiespital Bršadin[19] und dann in speziellen Abteilungen verschiedener Reservespitäler im Etappenbereich, insbesondere in Laibach (Ljubljana) behandeln, beschloss dann aber bereits im August 1915 das dislozierte Reservespital Lukavac, eines der Spitäler des größten Spitalskomplexes der 5. Armee, der sich in Sternthal bei Pettau (Strnišče pri Ptuju) ausbreitete, als »Zentral-Veneriespital« der 5. Armee (ab Mai 1917 der Isonzoarmee) einzurichten und in der Folge auszubauen.[20] Dem Spital angeschlossen wurde auch eine Untersuchungsstelle für Was-

18 Im Oktober 1915 erkrankte beispielsweise ein Assistenzarzt der Train-Division Nr. 15 an Lues (5. AEK, Karton 1068, Nr. 568371915) und im Mai bzw. September 1917 erkrankten gleich zwei Ärzte der 106. Infanteriedivision, darunter sogar der Divisionsarzt, an Gonorrhoe (5. AK, Qu.-Abt., Karton 1375, Nr. 39703/1915; Karton 1384, Nr. 61935/1915). – Eine venerische Erkrankung ereilte im Juli 1917 auch den Feldkuraten des Feldspitals 1501 in Veldes (Bled). Er wurde ins Reservespital Mladika in Laibach abgeschoben, von wo er ins Offiziersrekonvaleszentenheim Bad Neuhaus bei Cilli (Dobrna pri Celju) in Pflege kam. In einem wurde er dem Landesverteidigungsministerium zur Verfügung gestellt, das ihn über Antrag des Apostolischen Feldvikariats bei Einstellung aller militärischen Gebühren sofort ins nichtaktive Verhältnis rückversetzte, weil er »*das Ansehen und Vertrauen als Seelsorger verwirkt hat und daher von ihm ein gedeihliches Wirken als solcher nicht erwartet werden kann*«, wie es in der Begründung lautet (KA, NFA, Kdo. der Isa, Qu.-Abt., Karton 1376, Res. Q. Nr. 42657/IV/1917; Karton 1383, Q. Nr. 58785/1917). Es gab bei der 5. Armee zumindest noch einen weiteren Fall eines venerisch erkrankten Feldkuraten (Harnröhrentripper), der im Oktober 1916 ebenfall im Offiziersrekonvaleszentenheim in Bad Neuhaus seiner Heilung entgegensah (KA, NFA, 5. AK, Qu.-Abt., Karton 1204, Q. Nr. 71190/1916).

19 Vgl. KA, NFA, 5. AEK, Karton 1029, Nr. 34685/III/1915. Das Epidemiespital Bršadin in Slawonien wechselte dann in den Bereich des 12. Etappenstationskommandos in Ujvidék (Novi Sad).

20 Das Reservespital Lukavac wurde am 16. Juli 1915 in Sternthal (Strnišče) etabliert (5. AEK, Op. Nr. 22679/I/1915) und nach der Auflassung der Abteilung für Geschlechtskranke in Laibach im August 1915 (5. AEK, Karton 1018, Nr. 29227/1915) rasch als zentrales Spital für Geschlechtskranke der 5. Armee ausgebaut. Mitte September 1915 hatte es bereits 1000 Betten für Venerische (5. AEK, Karton 1033, Nr. 36965 vom 21. September 1915), im August 1916 schon rund 2000 (5. AK, Qu.-Abt., Karton 1189, Nr. 60089 vom 22. August 1916). Kommandant des Spitals, das bald vier Abteilungen mit eigenen Chefärzten hatte, war Regimentsarzt Dr. Adolph Hempt (5. AK, Qu.-Abt., Karton 1176, Q. Nr. 47834 vom 6. Juli 1916), ab 9. April 1917 Stabsarzt Dr. Koloman Barsady (5. AK, Qu.-Abt., Karton 1369, Nr. 28898/1915). Das Spital war sowohl für die Mannschaft als auch für Offiziere bestimmt, doch nahm ab 1917 auch das Offizeirsspital Mladika in Laibach und vor allem dann das Offiziersrekonvaleszentenheim des 5. AK in Bad Neuhaus bei Cilli (Dobrna pri Celju, die Kommandanten: Stabsarzt Dr. Caesar Kornhäuser und dann Regimentsarzt Dr. Wilhelm Ritter von Buchta) venerisch erkrankte Offiziere auf (5. AK, Qu.-Abt., Karton 1356, Q. Nr. 2719 vom 10. Januar 1917). Nach der 12. Isonzoschlacht wurde das Reservespital Lukavac im Dezember 1917 nach Venetien verlegt, um dort für die (1.) Isonzoarmee als zentrales Veneriespital zu fungieren (KA, NFA, Kdo. der SWF (II), Karton 629, Rub. 14–34/25-2, 14–34/20-4). Dessen Rolle und dessen Baracken in Sternthal übernahm das im Februar 1918 neu angekommene dislozierte Reservespital Sanok. Am 18. März 1918 etabliert, hatte es bereits Ende März 1918 2000 Betten mit 1079 venerisch Kranken (KA, MKG 1918, Karton 550, Rub. 73–10/2, 31/12, 16/6-15, 47/32).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 83 23.1.2018 8:46:52

sermann'sche Reaktion. Die zentrale Stelle für die Seuchenbekämpfung der 5. Armee (5. AEK/Qu.-Abt.) und damit auch für die Bekämpfung der Geschlechtskranheiten aber war die Salubritätskommision[21] (Salko) 5 mit dem Standort Laibach (Ljubljana), die vom sehr fähigen Stabsarzt und Univ.-Dozenten Dr. Viktor K. Russ geführt wurde. Die Salko 5 hatte dann auch die Umsetzung der einschlägigen Erlässe des AOK und des Kdos. der SWF für die 5. Armee vorzubereiten, im Konkreten für das 5. AEK bzw. die Qu.-Abt. des 5. AK und in ihrem Rahmen für den Sanitätschef der 5. Armee, die gemeinsam durch ihre Erlässe, zum Teil kundgetan durch die gedruckten »Verlautbarungen« der Armee, für die Durchführung der Maßnahmen im Armeebereich zu sorgen hatten. [22] Der Sanitätschef der 5. Armee und später der Isonzoarmee war ab August 1915 bis zum Kriegsende der Generalstabsarzt Dr. Nikolaus Thomán.

Schließlich schärfte der in Rede stehende AOK- (EOK)-Erlass den Armeen ein, für die strengste Überwachung der eingeschriebenen oder ordentlichen Prostitution (vor allem in den Bordellen) und der schwer fassbaren geheimen Prostitution zu sorgen. Dies sollte im Zusammenwirken der zivilen Behörden (zuständig war die Ortspolizei als politische Behörde I. Instanz) und den Militärbehörden (Etappenstationskommandos) erfolgen. Das Kdo. der SWF nahm dann diesen Befehl zum Anlass, um für seinen Bereich (Isonzo-, Kärntner- und Tirolerfront) ein eigenes »Prostitutions-Regulativ« auszuarbeiten (Dokument/Beilage 1). Es trägt das Datum 24. Oktober 1915 und wurde zur Richtschnur, auch im Bereich der 5. Armee – für das 5. AEK, für die Militärkommanden Graz und Zagreb und für die politischen Landesbehörden dieses Bereiches.[23] Mit dem Regulativ, das detailliert vorsieht, wie sich die Prostituierten und ihre Kunden zu verhalten haben und wie die Überwachung der Prostitution vonstatten gehen soll, hatten aber die kirchlichen Behörden im Bereich der Italienfront erwartungsgemäß keine besondere Freude. Der Laibacher Fürstbischof Anton B. Jeglič vermerkte in seinem Tagebuch, nachdem er Kenntnis vom Regulativ erhalten hatte:

> »Den Soldaten Sexualunterricht! Entsetzlich! – Mir ist eine Anleitung der militärischen Behörden in die Hände gekommen, wie sich Soldaten vor

21 Salubrität ist ein alter Ausdruck für Gesundheit, Heilsamkeit. Zur Rolle der Salubritätskommission – der obersten fachhygienischen Instanz einer Armee – vgl. Steiner, *Der militärärztliche Dienst*, S. 98–99. Vgl. auch Anm. 34.

22 Als Beispiel sei der AOK-Erlass Nr. 53242/1915 über die Maßregeln zur Verhütung der Geschlechtskrankheiten angeführt, der – von der Salko 5 adaptiert – in den „Verlautbarungen" der Qu.-Abt. des 5. AK erschien (1916/44). KA, NFA, 5. AK, Qu.-Abt., Karton 1068, Nr. 55887/1915. - Zur Tätigkeit der Salko 5 vgl. den Vortrag, den ihr Präses am 1. Juni 1917 in der k. k. Gesellschaft der Ärzte in Wien gehalten hat: Russ, *Die Seuchenbekämpfung*. Dieselbe Funktion wie die Salko 5, hatte für die Kärntner Front die Salko 10 mit dem Standort Villach. Präses war der Stabsarzt Prof. Dr. Hermann Pfeiffer.

23 Kdo. der SWF, Op. Nr. 27538 vom 24. Oktober 1915. KA, NFA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14–159/1-20. Der Erlass lässt sich auch in vielen anderen Beständen aus dem Bereich des Kdos. der SWF finden. Dokument/Beilage 1 aus KA, NFA, 5. AEK, Karton 1048, Nr. 44366 vom 10. November 1915 (Die Zahl 1914 auf der ersten Seite der Kopie ist keine Jahreszahl sondern eine Aktenzahl).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 84 23.1.2018 8:46:52

> Geschlechtskrankheiten schützen sollen. Die Vorschrift sagt: Die Soldaten sollen darauf aufmerksam gemacht werden, dass der Verkehr cum meretribus [mit Huren] immer gefährlich ist. Dann wird ihnen aber genau erklärt, wie man das Geschlechtsorgan einzuschmieren und zu reinigen hat, um eine Ansteckung durch Syphilis zu verhindern. Es werden ihnen ein besonderes Mittel und auch andere Sachen vorgeschrieben. Auch wird gesagt, dass die meretrix [die Dirne] verschiedene präservative Mittel haben muß und wie sie sich selbst einzuschmieren und zu reinigen hat. Diese Vorschrift muß den Soldaten alle vierzehn Tage eingeschärft werden. Das ist grauenhaft! Was wird mit dem Sexualleben nach dem Krieg! Was für ein Unterricht wird sich in allen Ländern verbreiten! Da wird ja jedes Schamgefühl schwinden, das Bewusstsein der Südhaftigkeit abgestupft, eine Beleidigung Gottes!«[24]

Während es aber Jeglič bei einer Eintragung ins Tagebuch beließ, wandte sich der Brixener Fürstbischof Dr. Franz Egger am 4. Jänner 1916 mit einem Protestschreiben gegen das »Prostitutions-Regulativ«[25] an Erzherzog Eugen, den Kommandanten der Südwestfront. Er, Egger, sei zwar überzeugt,

> »daß der Herausgabe dieser Verordnung nur die gute Absicht zugrunde lag, die Militärpersonen vor der Gefahr des geschlechtlichen Verkehrs mit Prostituierten zu warnen und die verderblichen Folgen möglichst hintanzuhalten, ohne daß derartiger Verkehr gutgeheißen oder gar gefördert werden solle«.

Dennoch, so Egger, sei diese Maßnahme »objektiv unmoralisch« mit sittlichen Folgen, nicht nur für die Soldaten, sondern für »das ganze Volk«. Insbesondere die im Regulativ enthaltenen Anleitungen für die Soldaten und die Prostituierten seien »*so hochgradig unsittlich, daß man sie in anständiger Gesellschaft gar nicht verlesen, noch viel weniger erklären könnte*«. Ein derartiger Unterricht sei »eine förmliche Verführung zur Unzucht und hört nicht auf eine solche zu sein, auch wenn er auf noch so hohen Befehl hin und durch Amtspersonen ausgeführt wird«. Egger weiter:

> »Eine solche unmoralische und das christliche Sittengesetz verbotene Aufklärung kann ein christlicher Arzt ohne Verletzung seiner heiligsten Gewissenspflicht unmöglich erteilen, wie ja gerade auch von dieser Seite aus bei mir als Diözesanhirten wegen Verletzung der Gewissensfreiheit Klage geführt worden ist«.

24 Otrin und Rehar (Hg.), *Jegličev dnevnik*, S. 657 (Eintragung vom 13. Februar 1916).

25 Fürstbischof Egger hatte eine Abschrift des Regulativs vom Stationskomanndo Innsbruck (E. Nr. 3196 St. K.) in die Hände bekommen. Siehe die folgende Anm.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 85 23.1.2018 8:46:52

Das Regulativ würde aber auch auf die noch unverdorbene Landbevölkerung negative Auswirkungen haben und dadurch auch »*zur Schwächung der militärischen Tüchtigkeit des Volkes beitragen*«. Priester und angesehene Laien seien bei ihm vorstellig geworden, gegen das »Prostitutions-Regulativ« Stellung zu beziehen. Daher wende er sich vertrauensvoll an die »Kaiserliche Hoheit«, die noch am ehesten im Stande sein werden, den Erlass »*wenn nicht ganz rückgängig zu machen, so doch in der Durchführung möglichst zu mildern und abzuschwächen*«.

Die eine Woche später erfolgte Antwort Erzherzog Eugens war zwar im Ton verbindlich aber in der Sache kompromisslos. Derartige Vorschriften seien kein Novum und seien auch schon im Frieden von »allen Behörden« erlassen worden. Das Regulativ sei nur »*eine den besonderen Umständen angemessene Verschärfung*«, veranlasst durch die »*sehr betrübliche, aber amtliche Tatsache, daß die Geschlechtskrankheiten in einer Weise in das Heer Eingang fanden, die die verantwortlichen Stellen mit größter Besorgnis erfüllen mußte*«. Obwohl Offiziere, Ärzte und Seelsorger in Belehrungen und Ermahnungen wetteiferten, sei der Erfolg ausgeblieben und die venerischen Erkrankungen weiter angestiegen. Handeln war daher erforderlich. Eugen führt dazu aus:

> »Die Erfahrung hat gelehrt, daß die Nervenanspannung und physische Beanspruchung des Mannes in der Front in einem gewissen Zusammenhang mit dem sexuellen Bedürfnis steht und daß der Macht dieses elementaren Triebes gegenüber die Hemmungen sittlich-religiöser Art vielfach versagen. Dem Kmdo. der SWFront blieb also angesichts dieser unleugbaren Tatsachen kein anderer Weg übrig, als entweder sich ihnen zu verschließen und den Seuchen freie Bahn zu geben oder aber durch Anwendung vorbeugender, strenger, das Sittlichkeitsgefühl möglichst schonender Mittel, nicht nur seine braven Soldaten vor Schaden an Leib und Leben zu bewahren, sondern auch Land und Leute vor diesen Übeln und seinen Folgen zu schützen.«

Letzterem diene das Regulativ. Der Kommandant der Südwestfront schließt: »*Darum, Fürstbischöfliche Gnaden, soll nichts unversucht bleiben, um dem schwergeprüften Lande diese Heimsuchung zu ersparen*«. Gleichzeitig versucht Eugen den Bischof zu beruhigen, indem er ihm versichert, dass das Regulativ selbstverständlich nicht zur allgemeinen Veröffentlichung vorgesehen, sondern nur für die politischen und Militärbehörden bestimmt sei und nur jene Personen erreichen soll, die es betrifft und die es zu überwachen haben.[26]

26 KA, NFA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14–159/4: Originalschreiben des Fürstbischofs, mit beigelegtem Prostitutions-Regulativ und Antwortschreiben Erzherzog Eugens (Res 1783 vom 11. Januar 1916 /im Konzept/), das an den Fürstbischof und in Abschrift an das Landesverteidigungskommando Tirol sowie an das AOK geschickt wurde.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 86 23.1.2018 8:46:52

Die 5. Armee und ihre zuständigen Organe (Sanitätschef, Salko 5) versuchten auf der Basis der AOK- und Kdo. der SWF-Vorschriften zunächst die öffentliche Prostitution in den Griff zu bekommen, indem sie der Sittenpolizei bei der Aufsicht über die Bordelle eigene militärische Kontrollorgane zur Seite stellten. Für das zentrale Toleranzhaus in Laibach (Glockengasse/Zvonarska ulica 11 und 13) wurde im Einvernehmen mit der Laibacher Polizeidirektion ein sogenannter »Permanenz-Sanitätsdienst« eingeführt, der, nachdem er sehr günstige Resultate gezeitigt hatte, im Juli 1916 für alle Bordelle des Armeebereichs angeordnet wurde.[27] Die Besucher des Bordells wurden angehalten, sich vor Verlassen des Hauses einer sanitären Kontrolle und einer Desinfektion zu unterziehen. Vorgenommen wurde dies in einem entsprechend adaptierten Zimmer, in einer »prophylaktischen Station«, von einem eingeschulten Sanitätsunteroffizier, der zu den Betriebsstunden des Hauses, das war in Laibach von 16.00 Uhr nachmittags bis 4.00 Uhr früh, dort seinen Dienst versah. Er hatte den Auftrag, alle als geschlechtskrank verdächtig befundenen Personen der militärärztlichen Behandlung zuzuführen. Die Kosten für die Desinfektionsmittel (12 Kronen pro Tag) aber hatte das Haus zu tragen. Es hatte sich jede Militärperson dieser Prozedur zu unterziehen, also nicht nur die Mannschaften, sondern auch die Offiziere.

Aus den Berichten des für die Überwachung des Toleranzhauses zuständigen Polizeiarztes der Polizeidirektion in Laibach, des Oberarztes Dr. Bogdan Derč, ist ersichtlich, dass sich die Mannschaften vollzählig der Desinfektion und Kontrolle unterzogen, von den Offizieren aber anfänglich nicht einmal die Hälfte. Erst allmählich ließen sich auch die Offiziere bis auf ganz wenige Ausnahmen desinfizieren. Beispielhaft herausgegriffen aus den regelmäßigen Berichten des Laibacher Polizeiarztes seien die Besucherzahlen des Toleranzhauses im Zeitraum vom 15. Juli bis 15. August 1916. Das Bordell zählte in diesem Abschnitt eines Monats insgesamt 5282 Besucher: 890 Offiziere, 2789 Mannschaften und 1603 Zivilisten. Davon unterzogen sich nur 308 Offiziere, von der Mannschaft alle und von den Zivilisten 558 der Desinfektion. Der diensttuende Unteroffizier hatte in dieser Zeit lediglich bei vier Besuchern Erkrankungen konstatieren können. Der Polizeiarzt führt noch an, dass nur 15 Prostituierte diesen Ansturm bewältigen mussten und eine Prostituierte somit am Tag 11,5 Besucher zu betreuen hatte. Es sei aber schwer einen Ersatz für eine aus Krankheitsgründen entfernte Prostituierte zu bekommen.[28] Ab Ende August 1916 mussten sich übrigens laut Vorschrift der Polizeidirektion in Laibach, unter Androhung von Geldstafe oder Arrest, auch die zivilen Besucher des Laibacher Bordells in

27 5. AK, Qu.-Abt. Res. Q. Nr. 52044/1916, in: KA, NFA, 9. Infanteriedivision (ID), Karton 565, Res. 1659/1916.

28 KA, NFA, 5. AK, Qu.-Abt., Karton 1193, Q. Nr. 63199/1916. Aus den Polizeiarzt-Berichten über das Laibacher Bordell für den Zeitraum Jänner bis Juni 1917 ist ersichtlich, das die monatliche Besucherzahl in etwa 4500 bis 5000 betrug und dass sich, bis auf wenige Ausnahmen bei den Offizieren, alle – auch alle Zivilisten – vom Permanenzdienst desinfizieren ließen. Der Tagesstand der Prostituierten erhöhte sich auf 19 bis 20. KA, NFA, 5. AK, Qu.-Abt., Karton 1362, Q. Nr. 1281/1917; Kdo. der Isa, Qu.-Abt., Karton 1365, Nr. 18919/1917.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 87 23.1.2018 8:46:52

dessen »prophylaktischer Station« der Kontrolle und Desinfektion unterziehen (siehe Dokument/Beilage 2).[29]

Überhaupt wurde Klage geführt – vom Sanitätschef Dr. Thomán, über den Primarius des Laibacher Landesspitals Dr. Vinko Gregorič bis hin zu Fürstbischof Jeglič[30] – dass der Krieg mit Italien gerade in Laibach zu einem beträchlichen Zustrom von Prostituierten, meist allerdings Geheimprostituierten, geführt hat, vor allem wegen der vielen militärischen Einheiten und Anstalten der 5. Armee, die in der Krainer Metropole ihren Standort hatten. Auch das Laibacher Toleranzhaus hatte somit eine zentrale Lage und dadurch einige Bedeutung. Es war ein großes, aber bei weitem nicht das einzige Bordell im Armeebereich. Freudenhäuser für das Militär und die Zivilen gab es auch in Marburg (Maribor), Cilli (Celje), Pettau (Ptuj) und, wie noch zu schildern sein wird, in Görz (Gorizia, Gorica).[31] Bei weitem die meisten Bordelle zählte aber Triest, das vor allem auf die Offiziere eine große Anziehungskraft ausübte, sofern es ihnen gelang, sich für kürzere Zeit der nicht weit entfernten Front zu entziehen. Einem Bericht des nach Triest entsandten Konziliararztes der Qu.-Abt. der 5. Armee, Regimentsarzt Dozent Dr. Walther Pick, aus dem Februar 1917 ist zu entnehemen, dass es in Triest zu diesem Zeitpunkt nicht weniger als 32 Bordelle gab, wenngleich einzelne davon wegen ihrer Kleinheit den Namen nicht verdienten. Die Probleme der sanitätspolizeilichen Kontrolle waren dementsprechend groß, weil obendrein der in Laibach funktionierende »Permanenz-Sanitätsdienst« wegen der Vielzahl der Bordelle nicht eingeführt wurde.[32] Trotzdem gelang es auch hier, ebenso wie im übrigen Armeebereich, die öffentliche Prostitution relativ rasch in den Griff zu bekommen, weil man »über die notwendigen Machtmittel« verfügte, wie der Präses der Salko 5, Dozent Russ, rückblickend resumierte.[33] Die obligatorische Untersuchung der

29 Ein Exemplar der Vorschrift in: KA, NFA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14-159/1-27: Bericht der k. k. Landesregierung für Krain vom 30. November 1916 zum Thema Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten, mit der beigelegten Vorschrift Nr. 598/3 von 1916.

30 KA, NFA, 5. AEK, Karton 991, Op. Nr. 31893 vom 20. September 1915; Otrin und Rehar (Hg.), *Jegličev dnevnik*, S. 640: Eintragung vom 20. Oktober 1915.

31 Über die Prostitution in der Untersteiermark - über die registrierte und die geheime - gibt es einen Bericht der Haupt-K-Stelle Graz aus dem Februar 1916, der vom MKG dem Kdo. der SWF übermittelt wurde. Daraus ist ersichtlich, dass es in Marburg zwei Bordelle gab, eines in der Sackgasse 5 für Offiziere und Mannschaft und 9 Prostituierten, und ein zweites im Seitzerhof für Offiziere, mit 10 Mädchen. In Pettau gab es ein Freudenhaus in der Ringstraße 7, mit vier Mädchen und in Cilli ein großes Bordell für Offiziere und Mannschft und 25 Prostituierten in der Gisellastraße 20. KA, NFA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14-159/14.

32 Bericht über die Erhebungen betreffend die geschlechtlichen Infektionen und Infektionsquellen in Triest, 24. Februar 1917. Dem Bericht ist eine Liste der Bordelle mit Adresse, Zahl der Zimmer und Zahl der Prostituierten beigeschlossen. Es gab auch Etablissements mit nur einer Prostituierten. Deshalb schlug Dr. Pick vor, einzelne kleinere Häuser zusammenzulegen, damit nur 20 Bordelle übrigbleiben. Das bekannteste Freudenhaus trug den Namen "Herzog" und befand sich in der Via del Sale 8. Es hatte 10 Zimmer und 9 Freudenmädchen. Das größte Bordell nannte sich "Goldener Schlüssel" (Via Solitaris 6) und verfügte über 15 Zimmer und 12 Prostituierte. KA, NFA, 5. AK (Qu.-Abt.), Karton 1362, Res. Q. 13858/S.Ch. vom 20. März 1917. Zum Bordell "Herzog" vgl. auch KA, NFA, 23. Korps, Karton 2311, Res. 320, 400 und 404/1917.

33 Russ, *Die Seuchenbekämpfung*, S. 1530.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 88 23.1.2018 8:46:52

Prostituierten sowie die postinfektionelle Prophylaxe dieser Bordellinsassinen und in den meisten Bordellen auch die obligatorische Kontrolle der Bordellbesucher, boten schließlich genügend Garantien gegen eine weitere Verbreitung der Venerie, zumal diese Maßnahmen durch die Überwachung der nicht »kasernierten« Prostituierten und die Einschränkung der Einzelbequartierung angemeldeter Prostituierter ergänzt wurden.[34]

Ein eigenes Prostituiertenspital für den Bereich der 5. Armee – an der Ostfront gab es solche Anstalten – wurde zwar für die Standorte Triest[35] und Vigaun bei Radmannsdorf (Begunje pri Radovljici), wo sich eine »Weiberstrafanstalt« befand, angedacht,[36] aber nie realisiert. Wohl aber gab es in Laibach (Landeskrankenhaus), in Triest (Städtisches Spital) und auch in den Spitälern in Marburg, Cilli, Pettau, Rann (Brežice), Trifail (Trbovlje) und Windischgraz (Slovenj Gradec) Abteilungen für weibliche Geschlechtskranke.[37]

Das viel größere, für das Militär nur begrenzt löbare Problem, war die Geheimprostitution. Um ihr Herr zu werden, setzte das Kdo. der SWF zuerst durch, dass die Zivilärzte verpflichtet wurden, die bei ihnen in Behandlung stehenden geschlechtskranken Militärpersonen – auch Offiziere – anzuzeigen. Außerdem wurde den Zivilärzten untersagt, diese selbst zu behandeln. Gleichzeitig wurde auch den Militärpersonen verboten, sich von Zivilärzten behandeln zu lassen.[38] Dafür waren, gerade auch wegen der Kontrolle, die oben erwähnten Sanitätsanstalten zuständig. Diese Maßnahme zeitigte, wie aus den Berichten der Militär- und Zivilbehörden ersichtlich, gewisse Erfolge. Außerdem wurden Gaststäten, Hotels und andere Lokale, in denen man Geheimprostitution vermutete, verstärkt von der Sittenpolizei überwacht und unangemeldete Razzien vorgenommen. Auch das ergab Teilerfolge. Schließlich wurde mit jedem Soldaten, der sich eine Geschlechtskrankheit einfing, ein verpflichtendes Protokoll aufgenommen, aus dem ersichtlich sein sollte, wo und bei welcher »Weibsperson« er sich die Ansteckung geholt hatte, damit diese einer militärärztlichen Untersuchung zugeführt und - wenn tatsächlich krank – aus dem Verkehr gezogen werden konnte (Dokument/Beilage 3 ist ein Beispiel eines derartigen Protokolls).[39] Doch gerade diese Abwehrmaßnahme hatte nur

34 Vgl. Doerr, *Die Salubritätskommissionen*, S. 779.

35 KA, NFA, 5. AK (Qu.-Abt.), Karton 1178, Q. Nr. 49545/I/1916; Karton 1371, Q. Nr. 31432/X, vom 5. Juli 1917.

36 KA, NFA, Kdo. der Isa, Qu.-Abt. Karton 1379/I/S.Ch., vom 10. Juli 1917.

37 Kdo. der Isa, Q. Nr. 31432/S.Ch./1917, Beilage zu den „Verlautbarungen" der Isa 1917/88.

38 KA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14-159/1-25 bis 31; KA, NFA, 5. AEK, Karton 991, Op. Nr. 31893 vom 20. September 1915.

39 Der Akt des Sanitätschefs des 24. Korps, aus dem das gezeigte Protokoll (in schlechtem Deutsch) entnommen ist, trägt den Titel »Venerische Erkrankungen – Ansteckung durch hausierende Weibsperson«. Auch in diesem Fall halfen die Angaben des Soldaten bei der Ausforschung der Geheimprostituierten nicht weiter. Der im Protokoll genannte Ort Podlahka (richtig: Podlaka) liegt westlich von Čepovan. Im Raum Čepovan lag auch die Mobile Krankenhaltstation 2/16, in der das Protokoll aufgenommen wurde. KA, NFA, 24. Korps, San.Chef, Karton 3333, San. Nr. 1278 vom 30. Juli 1917. In den Beständen der beiden angesprochenen Armeebereiche gibt es eine Vielzahl solcher Protokolle.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 89 23.1.2018 8:46:52

sehr begrenzten Erfolg. Eiserseits waren die Angaben der Soldaten oft sehr ungenau und daher kaum verwertbar, und andererseits waren sie nicht selten sogar falsch und belasteten Frauen, die gar nicht geschlechtskrank waren. Neben vielen anderen Fällen soll hier als Beispiel ein aktenkundlicher Fall angeführt werden, der sich im Abschnitts IV der 10. Armee ereignete. Da beschuldigte ein Soldat ein Mädchen aus Mittelbreth (Srednji Log pod Mangartom), Ursache seiner Geschlechtskrankheit zu sein. Bei der militärärztlichen Kontrolle des Mädchens stellte sich allerdings heraus, dass es gesund war.[40]

Das AOK, das Kdo. der SWF und die zuständigen Organe der 5. Armee waren – wohl nur mit begrenztem Erfolg – bestrebt, den Frauen, die meist aus sozialen Gründen die geheime Prostitution wählten, davon zu überzeugen, sich registrieren zu lassen und legal zu arbeiten. Als Beispiel für solch einen Versuch mag das kleine Städtchen Idria (Idrija) in Krain dienen, das nicht allzuweit von der Front entfernt und daher vom Militär stark frequentiert war. Hier blühte die Geheimprostitution und ein konkreter Fall einer venerischen Erkrankung einer Feldwebels im März 1917 wurde von dem dort zuständigen Gendarmeriekommandanten Dr. J. Rohm zum Anlass genommen, der Geheimprostitution durch eine »Reglementierung der Prostitution in Idria«, und zwar durch eine Überführung von aufgedeckten Geheimprostituierten in eine öffentliche Form der Prostitution, einzudämmen.[41] Die Vorstehung der Stadtgemeinde unterstützte ihn dabei und war bereit, dafür einen Raum im Gemeindeamt zur Verfügung zu stellen. Dr. Rohm begründete seinen Vorschlag mit den gesundheitlichen Gefahren für das Militär und wies dabei auch auf die Ursachen der Geheimprostitution in Idria hin. Nach seiner Meinung geben sich 90% aller hiebei in Betracht kommenden Frauenspersonen infolge Mangels an Erwerbsmöglichkeit der Prostitution hin. Denn ihre nahezu einzige Verdienstmöglichkeit liege, abgesehen von Zufallsverdiensten, im Klöppeln. Doch damit verdienen die Frauen bei größtem Fleiß höchstens eine Krone pro Tag. Wen mag es daher wundern,

> »wenn ein Mädchen, die letzten Bedenken über Bord wirft und das Angebot, wie es exempli causa am 7. d. M. von einem Feldwebel einer hier auf Retablierung befindlichen Formation, einer Kellnerin eines hiesigen Gasthauses gestellt wurde, ihre Hingabe mit 20 K zu honorieren, angenommen wird.«[42]

40 Das ereignete sich im August 1916. Der Soldat gehörte dem Bos. herz. Inft. Reg. Nr. 4, 2. Feldkompagnie, an. KA, NFA, 93. ID, Karton 4008, Mappe C. - Gleich mehrere derartige Fälle von falschen Angaben der Soldaten (oder auch von falschen Anzeigen), diesmal für Triest, schildert ein Bericht der Statthalterei von Triest vom 22. Dezember 1916. Ein Soldat hatte sogar seine Geliebte als Infektionsquelle angegeben, die aber als gesund befunden wurde. Der Bericht erwähnt auch, dass es bei 125 einschlägigen Fällen (Anzeigen) nur 8 Mal gelungen ist, die Infektionsquelle einwandfrei nachzuweisen und die Prostituierte einer Spitalsbehandlung zuzuführen. In 37 Fällen war die Person gesund und in 80 Fällen konnte wegen der ungenauen Angaben überhaupt nichts eruiert werden. KA, NFA, Kdo. der SWF, Karton 487, Rub. 14-159/1-31.

41 KA, NFA, 5. AK (Qu.-Abt.), Nr. 24855/1917.

42 Ebenda. Aus dem Schreiben Rohms (Gendarmerieabschnittskdo. II) vom 10. März 1917 an den Feldgendarmerie-Stabsoffizier des 5. AK.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 90 23.1.2018 8:46:52

Rohms Initiative, die mit der Begründung des Feldgendarmerie-Offiziers der 5. Armee – die Geheimprostitition könne nur durch öffentliche Prostitution bekämpft werden – der Qu.-Abt. der 5. Armee zur Entscheidung weitergeleitet wurde, fand bei dieser offene Ohren.[43] Inwieweit sie dann von Erfolg gekrönt war, ist allerdings nicht überliefert.

Auf ein Problemfeld, dem gerade im Breich der 5. Armee besondere Aufmerksamkeit gewidmet wurde, darf nicht vergessen werden. Es gab immer wieder Soldaten, die sich ganz bewusst von einer geschlechtskranken Frauensperson anstecken ließen, nur um den tödlichen Gefahren der Front zumindest für ein paar Wochen und wenn es gelingt, auch für länger oder ganz zu entkommen.[44] Außerdem gab es ein von den militärischen Behörden argwöhnisch beobachtetes Phänomen, nämlich die Vortäuschung von Geschlechtskrankheiten, die den gleichen Zweck verfolgte. Um dieser die Kampfkraft und die Moral der Truppe bedrohenden Erscheinung vorzubeugen, gab das AOK im Jahre 1916 gleich zwei spezielle Erlässe heraus. Einerseits um die Ärzte über die verschiedenen Arten dieser Form der Selbstbeschädigung zu informieren (es gab auch noch viele andere Formen der Selbstbeschädigung), andererseits aber auch, um den Soldaten durch die Kommandanten die Schwere ihres Vergehens vor Augen zu führen, das aufs strengste, selbst standrechtlich mit dem Tode bestraft werden konnte.[45]

Generell kann man sagen, dass die Maßnahmen der Militärbehörden zur Eindämmung der Venerie bei den Militärpersonen durchaus erfolgreich waren. Auch die Entwicklung der Zahlen der geschlechtskranken Militärpersonen im Bereich der 5. Armee weist in diese Richtung. Nahm die Zahl der Erkrankten in der zweiten Hälfte des Jahres 1915 noch merklich zu – daher auch die verstärkte Reglementierung – so stagnierte sie im Jahre 1916 und nahm dann, wie eine vom Präses der Salko 5, Dr. Russ, ausgearbeitete Graphik aus dem Juni 1917 zeigt,[46] sogar geringfügig ab.

43 Im am 10. April 1917 erfolgten und vom Sanitätschef Dr. Thomán vorbereiteten Befehl zur Umsetzung dieses Plans wurde das Gendarmeriekdo. gleichzeitig auf die einschlägigen Erlässe des AOK, des 5. AK und insbesondere auf das »Prostitutions-Regulativ« hingewiesen, das auch nach Idria mitgesandt wurde.

44 Z. B. KA, NFA, 5. AEK, Nr. 37764/1915; „Verlautbarungen" des 5. AK 1915/19. Auch dem oben zitierten Akt über die Geheimprostitution in Idria liegt ein Bericht der Feldgendarmerieabteilung des 5. AK aus dem März 1917 bei, in dem von gehäufigen Fällen solcher absichtlich herbeigeführter Ansteckungen bei Prostituierten in Triest berichtet wird.

45 AOK, Q. Op. Nr. 24227 vom 8. März 1916: Selbstbeschädigung durch absichtliche Hervorrufung von Harnblasenentzündungen (Ka, NFA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14-159/21); AOK, Q. Op., Nr. 105479 vom 20. August 1916: Vortäuschung von Geschlechtskrankheiten durch Selbstbeschädigung, mit der Beilage: Schilderung der bekanntesten Formen künstlicher Geschlechtskrankheiten nach den Erfahrungen bei der 5. Armee (Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14-159/28).

46 Russ, *Die Seuchenbekämpfung*, S. 1530. Die Graphik zeigt, dass die schwerste dieser venerischen Erkrankungen, nämlich Syphilis, im ersten Halbjahr 1917 stark abnahm (was auch durch andere Berichte bestätigt wird), während die Fälle von Tripper und Weichem Schanker nahezu gleich blieben.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 91 23.1.2018 8:46:53

Zum Abschluss des Kapitels dazu noch ein paar ausgewählte konkrete Zahlen.[47] Betrug die Zahl der Zugänge an venerisch Erkrankten im Bereich der 5. Armee im Zeitraum von 4. Juli bis 31. Juli 1915 gerade 454 (216 Tripper, 90 Weicher Schanker 148 Syphilis), so stieg die Zahl der Zugänge vom 1. August bis 4. September 1915 um 1376 (761/263/352) und in der Zeit vom 5. September bis 2. Oktober 1915 um weitere 1258 (587/292/380). Dies ist aus einer Statistik ersichtlich, die das 5. AEK für das Kdo. der SWF erstellte.[48] Aus den Zahlen, welche die 5. Armee im Zeitraum Dezember 1915 bis März 1916 wöchentlich an das übergeordnete Kommando schickte,[49] lässt sich dann feststellen, dass sich der wöchentliche Zuwachs der venerisch Kranken mit Schwankungen auf etwa 250 bis 300 einpendelte. Die Zahl der Genesen war, ebenfalls mit Schwankungen, in etwa gleich groß, sodaß sich die Zahl der in Spitalsbehandlung Stehenden im Laufe der Monate nur wenig veränderte. So befanden sich am 25. Dezember 1915 insgesamt 1910 Militärpersonen in Spitalsbehandlung (1035 Tripper, 574 Weicher Schanker, 301 Syphilis) und am 11. März 1916, also nicht ganz drei Monate später, betrug diese Zahl 1950 Militärpersonen (893/577/480). Das entsprach so ungefähr der Bettenzahl im zentralen Veneriespital Lukavac.[50] Welchen Stellenwert die venerischen Erkrankungen im Rahmen aller Infektionskrankheiten hatten, lässt sich sehr gut aus den Vergleichszahlen für Bauchtyphus und Ruhr (zusammengezogen) in diesem Zeitraum ablesen. Die Zahl der an diesen Krankheiten leidenden und in Spitalbehandlung befindlichen Militärpersonen war am Beginn des Zeitraums, also Ende Dezember 1915, sogar etwas niedriger (1705) als jene der venerisch Erkrankten und sank dann bis zum Ende des Zeitraums, bis Mitte März 1916, noch etwas stärker ab (auf 968). Die zur Verfügung stehenden Zahlen für venerische Neuerkrankungen im Bereich der Isonzoarmee in der zweiten Jahreshälfte 1917 belegen die bereits oben erwähnte leicht sinkende Tendenz.[51]

Ärgernisse im Görzer »Toleranzhaus«

Aus den Erinnerungen des in Görz politisch und beruflich tätigen slowenischen Sozialdemokraten Henrik Tuma erfahren wir, dass das Bordell in dieser Stadt bereits vor dem

47 Eine genauere statistische Übersicht bleibt meinem in Arbeit stehenden Buchprojekt über die Sanität der Isonzofront vorbehalten.

48 KA, NFA, 5. AEK, Karton 1039, Nr. 40237/II vom 10. Oktober 1915.

49 KA, NFA, Kdo. der SWF (I), Karton 487, Rub. 14-159/2-2 bis 2-11.

50 Vgl. Anm. 20.

51 KA, NFA, Kdo. der 2. Isa, Karton 25 (Seuchenwochenrapporte der Salko 5, 30. September – 15. Dezember 1917). Das AOK spricht in seinem Erlass vom 22. April 1917 (Q. Nr. 57770: Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten) bezüglich der venerischen Erkrankungen bei der Armee im Felde von folgenden, etwa gleichbleibenden Zahlen: Bei den zentralen Veneriespitälern der A. i. F. (ausschließlich der Militärkommandos) seien durchschnittlich 0,42–0,46 ‰ des Verpflegstandes pro Woche als geschlechtskrank abgegeben worden. Die entsprechenden Ziffern bei den Ersatzkörpern des Hinterlandes würden aber mehr als das Dreifache betragen. Das Kdo. der SWF bestätigte in einer Notiz diesen Promillwert in etwa: bei ihr läge er bei 0,40–042 ‰ und der durchschnittliche Stand an venerisch Erkrankten läge in ihrem Bereich bei 3000–3200 Personen. KA, NFA, Kdo. der SWF (II), Karton 630, Rub. 14-46/2-2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 92 23.1.2018 8:46:53

Krieg seine Pforten geöffnet hatte.[52] Im Krieg erhielt es dann seine besondere Funktion als Toleranzhaus der Görzer Brückenkopfes, einem der beiden Brückenköpfe der Isonzofront am rechten Isonzoufer. Tuma erwähnt aber auch, übrigens wenig schmeichelhaft, einen der Akteure unserers Geschichte, nämlich den Görzer Polizeikommissär Max Freiherr von Winkler, dem im Krieg die sittenpolizeiliche Kontrolle des Toleranzhauses zufiel. Er, Tuma, habe den Baron Winkler als einen »sehr beschränkten Menschen« kennengelernt.[53] Nun die hier herangezogenen Akten bestätigen dieses Urteil nicht und viel mehr ist über Baron Winkler bisher nicht bekannt.[54]

Zur Verteidigung des Görzer Brückenkopfes wurde Ende Mai 1915 die 58. Infanterietruppendivision (ITD) vom Balkan an den Isonzo verlegt und nahm ihre schwierige und an Menschenleben verlustreiche Aufgabe im Rahmen des 16. Korps wahr. Geführt von Generalmajor (später Feldmarschalleutnant) Erwin Zeidler, etablierte sich das Kommando der Division in der Stadt Görz, die in Schussweite des unmittelbaren Frontbereiches lag. Die Bevölkerung der Stadt wurde dennoch nicht evakuiert, auch Zeidler war dagegen, obwohl die Stadt ständig beschossen wurde und es kaum ein Gebäude gab, das keine Beschädigungen aufwies[55] (Abb. 2).[56] Interessant ist, dass der Divisionär Zeidler von allem Anfang an neben seinen operativen militärischen Aufgaben, die selbstverständlich im Vordergrund standen, nolens volens auch dem Leben in der beschossenen Stadt und hier insbesondere dem Freudenhaus in Görz[57] seine Aufmerksamkeit schenken musste. Schon Anfang August 1915 wies er in einem schriftlichen Befehl an seine Offiziere, den alle persönlich unterzeichnen mussten, darauf hin, dass sich in Görz eine Anzahl von Dirnen herumtreibt, »*die zu normalen Zeiten hier nicht gesehen wurden, sondern scheinbar den Truppen nachgereist sind*«. Sie würden vorwiegend an Offiziere Anschluss suchen und da sie nicht unter ärztlicher Kontrolle stünden, könnte der Verkehr mit ihnen zu Erkrankungen führen; »*auch ist nicht ausgeschlossen, dass einzelne Elemente darunter Spionage betreiben*.« Alle Offiziere wurden daher zu größter Vorsicht ermahnt.[58] Die Spionagegefahr war gerade in dieser mehrheitlich italienisch sprechenden Stadt tatsächlich im erhöhten Maße gegeben.

52 Der Jurist Tuma erwähnt es im Zusammenhang mit dem Schicksal eines seiner Standeskollegen. Tuma, *Iz mojega življenja*, S. 343.

53 Ebenda, S. 342. Baron Max Winkler war übrigens ein Sohn des ehemaligen Landespräsidenten von Krain, Andrej Winkler, des ersten und auch einzigen slowenischstämmigen Landespräsidenten dieses Kronlandes.

54 Ins *Primorski slovenski biografski leksikon* wurde er nicht aufgenommen.

55 Zum damaligen Leben in der Stadt vgl. Schalek, *Am Isonzo*, S. 5–17.

56 Kriegspostkarte aus dem Jahre 1916. Verlag. Purger & Co., München (Sammlung Lukan).

57 Die genaue Adresse des Etablissements wird sich noch feststellen lassen.

58 Die Verfügung vom 2. August 1915 – sie wurde von 15 Offizieren unterschrieben – gab Zeidler auf Betreiben des Kundschaftsoffiziers Hauptmann Karl Scholz heraus, der nicht ausschloss, dass einzelne Prostituierte in feidlichen Diensten stünden und die Offiziere absichtlich anstecken könnten um Offiziersabgänge zu bewirken. Außerdem könnten sie wichtige Dokumente entwenden. KA, NFA, 58. Infanteriedivision (ID), Karton 3233, Res. Nr. 593/1915.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 93 23.1.2018 8:46:53

Abb. 2: Görz im Weltkrieg. Kriegspostkarte (1916).

Anfang Februar 1916 klagte dann Zeidler tatsächlich über die Zunahme der Geschlechtskrankheiten in seinem Offizierskorps. Auf der Basis einer Aufstellung des Sanitätschfs der Division, wonach seit Jahresbeginn nicht weniger als 17 venerisch erkrankte Offiziere in den beiden Divisionssanitätsanstalten 58 und 61 eingeliefert wurden (10 Gonorrhoe, 4 Weicher Schanker, 1 Harter Schanker, 2 Syphilis), wandte er sich mit folgenden warnenden Worten an das vorgesetzte 16. Korpskommando: »*Die Zahl der in letzter Zeit infolge Geschlechtskrankheiten abgeschobenen Offiziere nimmt einen derartigen Umfang an, daß die klaglose Versehung des Dienstes bei Fortdauer diese Zustandes in Frage gestellt wird*«. Um Abhilfe zu schaffen, wäre es daher ratsam, wenn das Korpskommando mit einem Reservatsbefehl verlautbaren würde, dass Belohnungsanträge von Offizieren, »die der Erhaltung ihrer Gesundheit in dieser Hinsicht nicht größere Obsorge zuwenden«, nicht weitergeleitet werden.[59] Über eine Reaktion des 16. Korps auf Zeidlers Vorschlag ist nichts bekannt.

Ein paar Tage zuvorher wurde Zeidler erstmals mit Unzukömmlichkeiten im Görzer Bordell konfrontiert. Das Görzer Etappenstationskommando hatte ihm nämlich am 24. Jänner 1916 gemeldet, dass die Bordellbesitzerin um 2 Uhr nachts um einen Assistenzeinsatz der Feldgendarmerie gebeten hatte, weil Offiziere des Infanterieregiments

59 KA, NFA, 58. ID, Karton 3258, Res. Nr. 335 vom 5. Februar 1916.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 94 23.1.2018 8:46:53

Nr. 30 einen großen Skandal im Bordell veranstalteten, alkoholische Getränke mitbrachten und sich dort betranken (das Bordell selbst durfte keine alkoholischen Getränke ausschenken). Auch der einschreitende Feldgendarm wurde schwer beleidigt und mit dem Hinauswerfen bedroht. Alles wurde dann zur Anzeige gebracht.[60]

Vielleicht war dies der Grund, dass sich Generalmajor Zeidler, militärisch pragmatisch und fern jeder Prüderie, verstärkt den Problemen der öffentlichen Prostitution und damit auch dem Toleranzhaus in Görz zuwandte, um wenigstens in diesem Bereich – der Geheimprostitution war auch in Görz nur schwer beizukommen - zufriedenstellende Zustände herzustellen. Zu diesem Zwecke wandte er sich am 23. März 1916 mit dem Ersuchen an die Qu.-Abt. der 5. Armee, für eine Vermehrung der Prostituierten im Görzer Bordell zu sorgen. Er hatte nämlich in Erfahrung gebracht, dass im Verhältnis zu den Besucherzahlen zu wenig Mädchen im Bordell arbeiten würden. Von den ehemals 9 Mädchen, die dem Bordell zur Verfügung standen, seien in den letzten drei Wochen gleich drei wegen Erkrankung abgeschoben worden. Da aber allein von der Mannschaft täglich 100 bis 150 Soldaten das Bordell besuchen, bedeute dies für die Mädchen nicht nur eine »übermäßige Überbürdung«, sondern auch eine »erhöhte Erkrankungsgefahr«. Daher werde die Fortdauer des derzeitigen Zustandes zu weiteren Erkrankungen der Mädchen und zur weiteren Verringerung ihrer Zahl führen. Seine weitere Argumentation:

> »Da sich außerdem fast der ganze Personenverkehr im Bordelle erfahrungsgemäß auf die Nachmittagsstunden von 3–7 Uhr zusammendrängt, ist den Frauenspersonen infolge des Andranges nur eine verringerte, oft gar keine Reinigungsmöglichkeit gegeben, was ein Steigen der geschlechtlichen Ansteckung unter der Mannschaft zur Folge hatte.«

Zeidler erbat sich daher von der logistischen Abteilung der 5. Armee »die unumgänglich notwendige Zahl von 15–18 Mädchen«. Die Qu.-Abt. wandte sich daraufhin in gewundenem Amtsdeutsch an die Polizeidirektion in Triest, damit diese helfend einspringe: »*Sollte es dortamts möglich sein, ingendwie einzuwirken, daß einige der dortorts sich aufhaltenden Prostituierten sich nach Görz begeben, so wolle das Geeignete gefl.[issentlich] veranlasst werden.*«[61] Da über weitere derartige Anforderungen Zeidlers nichts bekannt ist, dürfte seinem Wunsch entsprochen worden sein. Dafür tauchten neue Probleme im Görzer Bordell auf.

»Verschwiegenheitsbruch im Görzer Freudenhaus« – lautet der Titel eines Berichtes, den Zeidler am 13. Juni 1916 dem 16. Korpskommando zur weiteren Amtshandlung vorlegte.[62] Im Görzer Bordell dürften nämlich Offiziere etwas über den an der

60 KA, NFA, 58. ID, Karton 3259, Res. Nr. 273 vom 24. Januar 1916.

61 KA, NFA, 58. ID, Karton 3258, Res. Nr. 648 vom 23. März 1916.

62 KA, NFA, 58. ID, Kartom 3258, Res Nr. 1300 vom 13. Juni 1916. Konzept des Berichts, dessen Reinschrift noch am selben Tag expediert wurde.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 95 23.1.2018 8:46:53

Isonzofront bevorstehenden Gasangriff ausgeplaudert haben, wie die vom Gericht der 58. Division gepflogenen Erhebungen – Zeidler legt sie dem Bericht bei – beweisen. Da aber die Nachforschungen des Divisionskommandos zur Eruierung der in Frage kommenden Offiziere ergebnislos blieben, alle Aussagen jedoch auf die Zugehörigkeit der in Frage kommenden Offiziere zur 20. Honvéd-Infanterietruppendivision (zum 7. Korps gehörig), konkret auch auf einen Offizier des Infanterieregiments 30 hinwiesen, ersuchte Zeidler das 16. Korps, die weiteren Erhebungen durch das 7. Korpskommando durchführen zu lassen. Zeidler deponierte aber in diesem Zusammenhang gleich auch eine allgemeine Kritik hinsichtlich der militärischen Geheimhaltung:

> »Aus den verschiedenen protokollarischen Aussagen ist ersichtlich, daß nicht nur alle Mädchen des Görzer Freudenhauses, sondern durch diese die Mannschaft vielfach von dem bevorstehenden Gasangriff Kenntnis hatten. Wenn zwar die Schuld des Verschwiegenheitsbruches hier zweifellos dem verbrecherischen Tratsch einiger Offiziere bzw. Fähnriche zuzuschreiben ist, so kann das Divisionskommando dennoch nicht umhin, auf einige organisatorische Mängel hinzuweisen, die Mitschuld sein können, um die gebotene militärische Geheimhaltung einer solchen Aktion in Frage zu stellen.«

Der Aussage des Kommandanten des in Krems stationierten Spezialbataillons für den Gasangriff ließe sich nämlich entnehmen, dass die Mannschaft dieses Bataillons bereits vor ihrem Abgehen aus Krems, durch die Korrespondenz mit Soldaten an der Isonzofront, die mit den Vorarbeiten der Aktion befasst waren, wusste, wohin die Reise geht. Für Zeidler wäre daher eine zeitlich abgestimmte Postsperre »unerlässlich« gewesen.

Der von Erzherzog Joseph, dem Kommandanten des 7. Korps, initiierte, lange vorbereitete und mehrfach verschobene Gasangriff mit dem Decknamen »Jagdrennen«, fand dann tatsächlich statt, und zwar am 29. Juni 1916 im Abschnitt des Monte San Michele (Velika Griža), der von der 17. Division verteidigt wurde. Der Erfolg dieses ersten österreichisch-ungarischen Gasangriffes am Isonzo war strategisch allerdings eher bescheiden, um nicht zu sagen, nicht gegeben, weil einerseits die notwendigen Erfahrungen für die Durchführung fehlten und Pannen passierten, andererseits aber auch die Windbedingungen für das Abblasen des Giftgases im zentralen für den Angriff vorgesehen Tal nicht günstig waren. Trotzdem kostete er wohl mehr als 6.000 italienischen Soldaten das Leben.[63]

63 KA, NFA, 7. Korps, Karton 843, Tagebuch des 7. Kopskommandos vom 29. 5. 1916 bis 7. 7. 1916; KA, NFA, 58. ID, Karton 3257, Konvolut: Gasangriff („Jagdrennen") am Mte. San Michele, 29. 6. 1916, mit dem entsprechenden Aktenmaterial des 7. Korps. Vgl. auch Vasja Klavora, *Doberdob. Kraško bojišče 1915-1916.* Celovec: Mohorjeva 2007, S. 235-257; Marija Jurić Pahor, *Das Gedächtnis des Krieges. Die Isonzofront in der Erinnerungsliteratur von Soldaten und Zivilisten*. Klagenfurt/Celovec: Mohorjeva 2017, S. 43-46.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 96 23.1.2018 8:46:53

Ende Juni 1916 wandte sich Zeidler sogar an die Generalstabsabteilung der 5. Armee und legte dieser das Zeugenprotokoll einer Prostituierten des Görzer Bodell vor, aus dem, wie er beklagt, die »unverbesserliche und jedem militärischen Empfinden hohnsprechende Tratschlust im österr. ung. Offizierskorps« recht deutlich hervorgehe. Daher sei es nicht verwunderlich, dass »die hiesigen Mädchen über militärische Dinge auffallend gut informiert sind«. Schon in Friedenszeiten hätten die Offiziere in Gast- und Kaffehäusern auch dienstliche Angelegenheiten offen besprochen. Diesem Übelstand könne man zukünfig – nach dem Krieg – nur ändern, wenn man das Bewusstsein für ein solches Fehlverhalten schärft. Aber dafür müsste man das gesamte Erziehungssystem ändern, »um später ernste Männer und pflichtbewusste Staatsbürger zu schaffen«, und in der Armee müsste man insbesondere das Ergänzungswesen neu gestalten. Zeidler versicherte schließlich der Generalstabsabteilung, dass er im Einvernehmen mit der hiesigen Polizeibehörde veranlasst habe, im hiesigen Freudenhaus nur Mädchen, die politisch verlässlich sind, aufzunehmen.[64]

Am 22. Juli 1916 sah sich dann Zeidler veranlasst, einen Reservatsbefehl herauszugeben, der von allen Offizieren unterschrieben werden musste und der hier wortwörtlich wiedergegeben wird, weil er ein recht grelles Licht auf das Sittenbild des Görzer Brückenkopfes wirft:

> »Laut Meldung der k. k. Polizeiabteilung in Görz ist es bereits wiederholt vorgekommen, dass Offiziere aus dem hiesigen Bordell gegen den Einspruch der Besitzerin und auch der Prostituierten selbst, solche nach auswärts, in Kantonierungsstationen, Unterstände und Schützengräben mitnahmen.
>
> Auch kam es vor, dass Offiziere mit dem Revolver die Öffnung des Bordells nach der anbefohlenen Sperrstunde erzwangen, und im Bordell selbst sich arge Ausschreitungen zuschulden kommen liessen.
>
> Damit solche, die Disziplin und Ordnung untergrabende, wegen der notwendigen Geheimhaltung der eigenen Verteidigungsvorsorgen und Truppenverteilung gefährliche und mit dem Ansehen des Offiziersstandes nicht zu vereinbarende Vorkommnisse in Hinkunft nicht mehr vorkommen, appeliere ich vor Allem an den guten offiziersmässigen Geist jedes Einzelnen und an den Gemeingeist des Offizierskorps; letzterer muss, durch Einwirkung der Kameraden, Ausschreitungen verhindern, und auch die Grenzen wahrzunehmen

64 Dass die Generalstabsabteilung das Schreiben erhalten hat, ist zwar sehr wahrscheinlich, aber nicht ganz sicher. Von Zeidlers am 26. Juni 1916 verfasstem Konzept wurde zwar eine Reinschrift angefertigt (nicht im Akt) und auch das apostrophierte Protokoll befindet sich nicht im Akt, was auf dessen Absendung schließen lässt, aber es fehlt der sonst übliche Absendungsvermerk auf dem Konzept. KA, NFA, 58. ID, Karton 3258, bei Res. Nr 1300/1916.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 97 23.1.2018 8:46:53

wissen, wo die Kameradschaft die Anzeige Einzelner, welche das Ansehen und die Ehre des ganzen Offizierskorps verletzen, zur Pflicht macht.

Die Mitnahme von Prostituierten aus dem hiesigen Bordell heraus wo immer hin ist selbstverständlich verboten.

Das Etappenstationskommando hat durch häufige, in geeigneter Form vorzunehmende Visitierungen für die Aufrechterhaltung der Ordnung im Bordell zu sorgen; wahrgenommene Unzukömmlichkeiten, Ausschreitungen sind mir behufs Ahndung zu melden.

Die erste vorkommende Mitnahme von Prostituierten nach auswärts ist vom betreffenden Stations- (Lager-) oder Unterabschnitts-Kommandanten dem Truppendivisionskommando zur Anzeige zu bringen; die Bestrafung der Offiziere (Beamten) und Aspiranten behalte ich mir vor. Das Etappenstationskommando meldet über jeden Fall dem Truppendivisionskommando.

Ich bringe schliesslich in Erinnerung, dass Militärpersonen gemäss Dienstbuch I. Teil, Punkt 326, letzter Absatz, den von Mannschaft der k. k. Polizeiabteilung Görz gerichteten Aufforderungen nachkommen müssen.

Dieser Befehl ist allen Offizieren, Fähnrichen, Kadetten und Kadettaspiranten vollinhaltlich, den Unteroffizieren und der Mannschaft, soweit nötig, auszugsweise zu verlautbaren.

Ergeht nach dem Verteiler zur Truppendivisionsabfertigung.

E. Zeidler«

(Es folgen 20 Unterschriften.)[65]

Was war geschehen? Der Divisionär, Generalmajor Zeidler, hatte von Baron Winkler, dem Leiter der Polizeiabteilung Görz, die als Sittenpolizei für das Bordell in Görz zuständig war, in Abschrift das Verhörprotokoll mit der Prostitierten Louise Pototschnig (Potočnik)[66] zugeschickt bekommen, das tief blicken ließ. Potočnik, die sich, wie die weiteren Ausführungen zeigen werden, für die Offiziere des Görzer Brückenkopfes zu einem Star ihres Faches entwickelt hatte, war nämlich - so eine eingelangte konfidentielle Mittteilung – von einem Infanteriekadetten in eine Reservestellung mitgenommen worden, worauf sie von der Polizei einvernommen wurde. Ihre Aussage: Sie sei um ½ 7 (abends) am Corso in Görz spazieren gegangen, als sie ein Infanteriekadett mit roten Aufschlägen (ung. Landsturmregiment) anhielt und aufforderte, mit ihm zur Ortschaft Na Mokrim, zum Bataillonskommandaten, einem Hauptmann, hinauszukommen. da dieser nicht in die Stadt kommen könne. Daraufhin habe sie dem Kadett erklärt, dass sie nicht allein hinausfahren wolle und dass er sie vom Toleranzhaus um 9 h abholen solle, was dieser dann auch tat. Sie seien dann mit einem Fiaker in die Ortschaft zum

65 Zwecks besserer Lesbarkeit des Textes wurden die von Zeidler verwendeten Abkürzungen aufgelöst.

66 Beide Schreibungen sind in den Akten anzutreffen.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 98 23.1.2018 8:46:53

besagten Hauptmann gefahren, der in einem Bauernhaus wohnte, und bei ihm bis 9 h früh geblieben. Auf dem Weg dorthin habe sie mit dem Kadetten Drahtverhaue passiert und ihn gefragt, wozu diese gut seien, worauf sie der Kadett aufgeklärt habe, dass dies die Reservestellung sei, auf welche sich die Truppen im Falle des Rückzuges zurückziehen würden. Sie sei dann am nächsten Tag mit dem selben Wagen, der sie abholte, wieder zurückgefahren. Sie kenne aber weder den Namen des Kadetten, noch jenen des Haupmanns. Potočnik erzählte noch, dass sie vor drei Wochen zusammen mit einem weiteren Mädchen in der Nacht von einem Artilleristen nach S. Andrea (Standrež), und zwar am Ende des Ortes in eine Villa geführt wurde. Auch dort sei ihr ein granatsicherer Unterstand gezeigt worden.

Die bei der Vernehmug anwesende Wirtschafterin des Toleranzhauses, Helene Török, ergänzte noch, dass wiederholt Mädchen von Offizieren aus dem Bordell herausgenommen worden seien. Jeder Einspruch seitens der Besitzerin des Bordells sei von den Offizieren im barschen Ton zurückgewiesen worden. Der Einwand, das Herausnehmen der Mädchen sei polizeilich verboten, sei aber mit dem höhnischen Bemerken entkräftet worden, »die Polizei habe nichts zu reden«. Die Mädchen seien nach allen Richtungen gebracht worden und hätten, zurückgebracht, von den Schützengräben, Unterständen usw. erzählt.

Dem Protokoll mit den Aussagen von Kottulan und Török legte Polizeikommissär Winkler ein eigenes Begleitschreiben bei, in dem er Zeidler versicherte, dass der Besitzerin des Toleranzhauses eingeschärft wurde, mit allen Mitteln zu verhindern, dass die Freudenmädchen außerhalb des Hauses ihrem Erwerb nachgehen. Auch sei den Prostituierten gedroht worden, sie im Falle der Übertretung des Verbots, sofort von hier abzuschieben. Winkler befürchtete aber, dass diese getroffenen Maßnahmen kaum ausreichen werden, um die Misstände abzuschaffen, »wenn nicht auch von der zuständigen militärischen Stelle aus denselben energisch ein Riegel vorgeschoben wird.« Es sei begreiflich, dass sowohl die Besitzerin als auch die Prostitutierten wegen der oft drohenden Haltung »in unzurechnungsfähigen Zustande ankommender Besucher« (gemeint waren die Offiziere) in Situationen geraten, »denen sie nicht gewachsen sind und in denen auch ihre Verantwortlichkeit für ihre Handlungsweise aufhört«. Winkler verteidigte also die Wirtin und ihre Mädchen und erwähnte zur Bekräftigung noch einen Fall, der sich im vorigen Herbst ereignet habe. Damals hätten Artillerieoffiziere die Weigerung der Bordellbesitzerin, ihnen das Haustor nach eingetretener behördlich verordneter Sperrstunde zu öffnen »mit einer Revolverattacke auf das Haus« beantwortet. Und der Gipfel solchen Verhaltens: Des öftern erzwingen sich die Offiziere die Gewährung ihrer Wünsche mit vorgehaltener Waffe (die letzten drei Worte unterstrich der Empfänger Zeidler und versah sie mit einem Ruf- und einem Fragezeichen). Baron Winkler schloss sein Schreiben mit einer Aufforderung und einem Vorschlag:

Necakov_zbornik_FINAL.indd 99 23.1.2018 8:46:53

> »Wenngleich die Wahl der zur Verhinderung weiterer ähnlicher Vorfälle einzuleitender Schritte selbstverständlich dem k. u. k. Kommando der 58. I. T. D. vorbehalten bleibt, glaube ich doch hieramts als wirksames Mittel neben der Erlassung diesbezüglicher strenger Befehle die Aufstellung einer ständigen Nachtpatrouille im Toleranzhaus in Vorschlag bringen zu sollen.«[67]

Am 20. Juli 1916 war dann Zeidler von Polizeikommisär Winkler mit einem zweiten Protokoll konfrontiert worden, das wieder skandalöse Zustände im Görzer Bordell zum Inhalt hatte, diesmal aufgenommen mit der Bordellbesitzerin selbst, mit Therese Kottulan.[68] Die Bordellwirtin berichtet darin über Vorfälle, die alles bisher Geschilderte in den Schatten stellte: Jede Nacht, gewöhnlich um 11 Uhr, erscheinen – so Kottulan – vier Offiziere, und zwar ein Hauptmann und ein Leutnant von der Artillerie, ein Hauptmann von den Fliegern sowie ein Leutnant mit auffallend blondem Haar sowie grünen Aufschlägen und benehmen sich »in derart brutaler und skandalöser Weise«, dass sie sich gezwungen sehe, um Abhilfe zu bitten. Kottulan weiter: »*Ich habe ja wohl schon vieles erlebt, aber solch wüste Szenen, wie sie von diesen 4 Herren veranstaltet werden, sind mir noch niemals vorgekommen.*« Sie werde fast jede Nacht von diesen Herren bedroht, weil sie ihnen keine (alkoholischen) Getränke serviere und nicht ihre sonstigen Wünsche erfülle, die sie nicht erfüllen könne und dürfe. Der Hinweis darauf, dass dies sowohl polizeilich als auch militärisch verboten sei, werde von diesen Offizieren »mit nicht wiederzugebenden Beschimpfungen« der Polizei als solcher, dann des Chefs derselben (Winkler), ebenso des kommandierenden Generals (Zeidler) und des Etappenstationskommandanten beantwortet. Dies geschehe alles in Gegenwart der Prostituierten, die sicher auch schon vieles erlebt haben, sich aber trotzdem nicht genug darüber wundern können. Die Krone von alledem: Die Herrn Offiziere wollten bei ihr durchsetzten, dass die – uns schon bekannte – Louise Potočnik aus dem Haus für die Mannschaft in jenes für die Offiziere übersetzt werde. Doch sie, Kottulan, habe sich diesem Ansinnen widersetzt, weil besagte Prostituierte besonders streitsüchtig sei, ein rohes Benehmen an den Tag lege und daher für das Offiziershaus nicht geeignet sei. Jenen Herren scheine aber gerade dieses Benehmen besonders zuzusagen. Diese bleiben meist die ganze Nacht und beschimpfen mit Ausnahme der genannten Potočnik alle anderen Prostituierten in der unflätigsten Weise. Sie, Kottulan, bitte daher dringend, dass diesen Zuständen ein Ende gesetzt werde.

Polizeikommissär Winkler ergänzte in seinem Begleitschreiben, dass der erwähnte Artillerieleutnant, dessen Namen er nicht behalten habe, tatsächlich auch bei ihm zwecks Übersetzung der Potočnik in das für Offiziere reservierte Haus vorgesprochen

67 Das Verhörprotokoll der Polizeiabt. trägt das Datum 4. Juli 1916, das Schreiben Winklers ist mit 13. Juli 1916 datiert. KA, NFA, 58. ID, Karton 3259, Res. Nr. 1573/1916.

68 KA, NFA, 50. ID, 3259, Res Nr. 1610 vom 27. Juli 1916. Akt mit allen in der Folge zitierten Verhörprotokollen und den Entscheidungen des Divisionärs Zeidler.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 100 23.1.2018 8:46:53

habe, und zwar »im Namen des Offizierskorps«. Von den im Protokoll erwähnten Offizieren könne er nur den Pionierleutnant Heinrich mit einiger Sicherheit festmachen.[69]

Zeidler gab zunächst den oben vollinhaltlich wiedergegebenen Reservatsbefehl heraus, in dem er auch dem Etappenstationskommando, ganz im Sinne Winklers, eine »häufige(re)« militärische Nachtkontolle im Bordell verordnete und beschloss dann den Vorwürfen der Bordellbesitzerin auf den Grund zu gehen. Nachdem es ihm rasch gelungen war, die Namen der vier inkriminierten Offiziere zu eruieren, beauftragte er die entsprechenden Einheiten mit der Einvernahme der Delinquenten, die zu den Vorwürfen der Bordellbesitzerin und des Polizeichefs Stellung zu beziehen hatten. Auf der Grundlage dieser Aussagen wollte er dann sein Urteil fällen und, wenn notwendig, »die ganze peinliche Angelegenheit« auch der militärgerichtlichen Klärung zuführen.[70] Dabei befand er sich in einer nicht beneidenswerten Zwickmühle, denn es handelte sich um bewährte Offiziere, die zwar im Bordell ihren Stress durch ungezügeltes, jeder Sitte hohnsprechendes Verhalten abbauten, an der Front jedoch ihren Mann stellten.

Die Offiziere versuchten selbstverständlich in ihren Aussagen die ganze Angelegenheit herunterzuspielen und nicht so dramatisch erscheinen zu lassen. Oberleutnat Wilhelm Heinrich, ein mehrfach für Tapferkeit ausgezeichneter Offizier der Pionierkompanie Nr. 4/7, gab zu, in der Gesellschaft der drei Herrn einige Male, aber bei weitem nicht täglich, im Toleranzhaus gewesen zu sein. Er bestritt auch nicht, dass sie alkoholische Getränke bestellt und von der Wirtin nicht erhalten hätten und dass sie »einmal« zu vorgerückter Stunde lauter als sonst gewesen seien. Das von der Wirtin behauptete »brutale und skandalöse« Benehmen habe es aber nicht gegeben. Die behaupteten Beschimpfungen der Polizei, des Stationskommandanten und des Generals (die disziplinär schwerwiegendste Beschuldigung!) weise er aber »mit Entrüstung« als »voll und ganz erlogen« zurück. Die Forderung nach der Überstellung der Potočnik, »welche ein besseres Benehmen besitzt«, ins neue Haus (ins Offiziersbordell) habe es gegeben, aber auch Kottulan sei anfänglich dafür gewesen, nur obliege die Entscheidung darüber dem Polizeikommissär Winkler. Kottulans Meinungsänderung und ihre gehässige Anzeige sei vielleicht darauf zurückzuführen, dass er sie einmal ganz offen gefragt habe, ob sie nicht wegen ihrer Trunksucht aus dem Bordell hinausfliegen könnte.[71] Heinrich wollte also die Aussagen der Bordellbesitzerin abwerten, indem er sie zur Trinkerin abstempelte.

Die beiden Hauptleute Josef Blažević und August Scheichenbauer, beide vom Festungs-Artillerie-Bataillon Nr 10 – Luftfahrttruppe, wurden vom 58. Reserve-Feldartillerie-Brigade- Kommando gemeinsam befragt. Die Verhöre wurden vom Brigadier,

69 Ebenda. Das Protokoll der Polizeiabt. mit der Aussage der Bordellbesitzerin Kottulan und auch das Begleitschreiben von Winkler an die 58. Infanterie-Truppendivision (ITD) tragen das Datum 20. Juli 1916.

70 Ebenda. Aus der Zuschrift Zeidlers an das 58. Res.-Feldart.-Briegade-Kommando vom 27. Juli 1916.

71 Ebenda. Stellungnahme von Oberleutnant Wilhem Heinrich (Pionierkompanie Nr. 4/7, Res. 49) zum Protokoll der Therese Kottulan, 21. Juli 1916.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 101 23.1.2018 8:46:53

Oberst Friedrich Richter, persönlich geführt und auch mitunterzeichnet. Trotz deutlich eingebauter Erinnerungslücken der Beiden, kam doch einiges zu Tage. Auf die Frage, wie oft und wie lange sie ins Bordell gingen, antworteten sie: »Zirka« viermal in den letzten vierzehn Tagen. Einmal habe die Anwesenheit von 11 Uhr abends bis drei Uhr morgens gedauert, sonst aber höchstens eine viertel bis halbe Stunde. Sie gaben aber auch zu, dass sie einmal für zwei, drei Stunden im Mannschaftsbordell waren. Auf die Frage nach dem Konsum geistiger Getränke im Bordell verneinten sie einen solchen. Sie hätten nur Kaffe getrunken, mussten dann aber doch zugeben, dass sie einmal Wein aus der Offiziersmesse mitgebracht hatten. Die Fragen nach den Exzessen, Streitereien, Drohungen gegen die Bordellbesitzerin und Beschimpfungen höherer Militärs beantworteten sie sehr vorsichtig: Streitereien – gab es nie; Bedrohung der Frau Kottulan – ja man habe ihr gedroht (Oberleutnant Heinrich), dafür zu sorgen, dass sie wegen ihrer Trunksucht aus dem Hause hinauskommt; vielleicht gab es ein paar derbe Späße mit den Mädchen, da habe sich Leutnant Lederer des öftern hervorgetan, aber Beschimpfungen höherer Militärfunktionäre – nie und nimmer, da hätten sie selbstverständlich sofort eingegriffen. Die beiden ersuchten schließlich das Kommando, die Anzeigerin Kottulan wegen ihrer »erlogenen Anschuldigungen und Verleumdungen« der gerechten Bestrafung zuzuführen. Kottulan habe sie wahrscheinlich vorgebracht, um der angedrohten Entfernung aus dem Hause »die Spitze abzubrechen«.[72]

Gesondert sagten die beiden ein paar Tage später über die Causa Potočnik aus. Übereinstimmend beteuerten sie, dass sie zwar davon wussten, »dass anstatt der Asta die Potočnik ins Offiziersfreudenhaus kommen soll« – so Blažević und ähnlich Scheichenbauer. Aber einen Auftrag an Leutnant Lederer – über diesen braute sich das stärkste Gewitter zusammen –, er möge dafür bei Baron Winkler intervenieren, habe er nicht gegeben. Es könnte aber sein, dass es Leutnant Lederer so verstanden habe, weil man sich in den Tischgesprächen geäußert haben »dürfte«: die Asta sei sehr grob mit den Offizieren, daher würde die Potočnik besser in das Offiziersfreudenhaus passen.[73]

Das Kommando der 58. Reserve-Artillerie-Brigade, Oberst Richter, lud daraufhin die Bordellbesitzerin Kottulan vor, um sie mit ihrer Anzeige vom 20. Juli zu konfrontieren. Kottulan beschwichtigte einleitend, sie habe nur eine Bitte vorgetragen und keine Anzeige erstattet. Sie wollte eigentlich nur, dass dieser Artillerieleutnant (Lederer) – gegen ihn richtete sie nun die Hauptvorwürfe – sie endlich mit der Forderung in Ruhe lassen möge, die Potočnik ins Offiziersbordell zu überstellen. Daher sei sie zuerst beim Polizeiinspektor Svigel und dann auch beim Polizeikommissär Winkler vorstellig geworden. Kottulan versuchte auch, ihre im ersten Protokoll behaupteten Beschimpfungen von hohen Militärs

72 Ebenda. 58. Res.-Feldart.-Brig.-Kdo., Res. Nr. 80, Beilage 3: Protokoll, aufgenommen mit den Hauptleuten Blažević und Scheichenbauer am 22. Juli 1916.

73 Ebenda. 58. Res.-Feldart.-Brig.-Kdo., Res, Nr. 80, Beilage 6: Protokoll, aufgenommen am 28. Juli 1916 mit Hauptmann Blažević; Beilage 7: Protokoll, aufgenommen mit Hauptmann Scheichenbauer am 28. Juli 1916.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 102 23.1.2018 8:46:54

stark abzuschwächen, indem sie nun angab, der besagte Artillerieleutnant habe ihr nicht recht geglaubt, dass es ihr verboten sei, seine Wünsche zu erfüllen, worauf er im Zorn geraten sei und gesagt habe, das gehe niemanden etwas an, das sei seine Sache, die er selbst verantworten werde. Kottulan räumte nun ein, »dass keine ernsten Bedrohungen stattgefunden« hätten, dass sie aber durch das Benehmen der Offiziere um die ruhige Fortführung ihres Geschäfts bangen musste. Dabei betonte sie neuerlich, dass sie keine Anzeige erstatten wollte. Beim ersten Protokoll, das sie unterschrieben habe, sei sie sich der »Tragweite der Worte« nicht ganz bewusst gewesen. Oberst Richter hatte schon vor diesem Verhör von der 58. ITD ein »Einschreiten« gegen Kottulan verlangt.[74]

Auch Polizeikommissär Winkler kam nochmals zum Zug. Er griff einen noch nicht zur Sprache gebrachten Fall im Bordell auf, der sich bereits am 18. Mai 1916 zugetragen hatte und bei dem ein Polizeibeamter, der Polizeikanzlist Viktor Spazzapan, auf Befehl der in Rede stehenden übermütigen Offiziere durch eine Militärpatrouille verhaftet wurde. Aus dem Protoll, das Winkler mit Spazzapan aufnahm, ist eine eindeutige Kompetenzüberschreitung des Militärs ersichtlich. Spazzapan schilderte, dass er am besagten Tag um Mitternacht in den sogenannten Salon des Toleranzhauses kam, in dem sich eine Menge von Offizieren in »animierter Stimmung« befand, die ihn aufforderte, den Salon zu verlassen. Er habe sich daher an einen Tisch in der Küche zurückgezogen, als eine Patrouille der hiesigen Wachkompanie bei ihm erschien, deren Kommandant ihn zur Ausweisleistung aufforderte. Die Patrouille habe sich dann entfernt, sei aber sogleich wieder zurückgekommen und habe ihn aufgefordert, mit ihr auf das Etappenstationskommando zu gehen. Auf seine Frage, wer denn das angeodnet habe, antwortete der Kommandant, dass ihm dies von den Offizieren im Salon befohlen worden sei. Diese Offiziere seien dann selbst in die Küche gekommen und hätten ihm zugeschrien: »*Schauen Sie, daß sie fortkommen; Sie haben hier nichts zu suchen; gehen Sie sofort mit der Patrouille zum Etapenstationskommando*«. Er, Spazzapan, habe darauf geantwortet: »*Ja, ich gehe, aber die Herrn müssen auch mitkommen*«. Darauf wandten sich diese an den Patrouillenkommandanten mit den Worten: »*Fort mit dem Polizisten, Führen sie ihn zum Etappenstationskommando*«. Beim Etappenstationskommando angekommen, habe der Inspektionsoffizier gefragt: »*Was ist mit dem da!?*«, worauf er, Spazzapan, geantwortet habe: »*Herr Hauptmann, ich bin verhaftet worden, weiß aber nicht warum*«. Darauf der Hauptmann: »*Gehen Sie, gehen Sie in Gottes Namen*«. Spazzapan war es noch wichtig, zu betonen, dass er damals »vollständig nüchtern« gewesen sei. Er sei von der Polizeiabteilung aus, also quasi amtlich ins Toleranzhaus gegangen und habe sich in der ganzen Angelegenheit »bescheiden und korrekt« benommen. Die Offiziere seien ihm unbekannt gewesen. Erst später habe er erfahren, dass einer von ihnen der Artillerieleutnant Lederer gewesen ist. Schließlich gab Spazzapan an – offensichtlich von Winkler

74 Ebenda. 58. Res.-Feldart.-Brig.-Kdo., Res. Nr. 80, Beilage 8: Protokoll vom 28. Juli 1916, aufgenommen mit Therese Kottulan. Das Einschreiten gegen Kottulan wurde schon am 23. Juli 1916 von der 58. ITD (Zeidler) verlangt.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 103 23.1.2018 8:46:54

danach gefragt -, er habe niemals wahrgenommen, dass die Besitzerin des Bordells je betrunken gewesen sei.

Diese letzte Aussage bestätigte dann auch der in Ergänzung zu Spazzapan vernommene Polizeiagenten-Inspektor Karl Svigel. Das war der Mann, der für die sittenpolizeiliche Kontrolle vor Ort, also direkt im Freudenhaus, zuständig war. Er erklärte:

> »Ich habe oft genug Gelegenheit gehabt, zu jeder Tages- und Nachtstunde mit der Toleranzhausbesitzerin zusammenzukommen, habe aber niemals die Beobachtung gemacht, daß dieselbe nicht nüchern gewesen wäre. Auch ist mir dieselbe als durchaus hoheitsliebend bekannt«.

Svigel bestätigte auch die Vorwürfe von Kottulan und jene ihrer Wirtschafterin Helene Török. Die beiden hätten schon vorher, also vor der »protokollarischen Anzeige«, bei ihm persönlich Klage geführt und dabei auch über die Beschimpfungen, welche die Offiziere gegen den kommandierenden General, den Stationskommandanten und die Polizei ausgestoßen haben, berichtet. Die Aussagen der beiden hätten vollkommen übereingestimmt und auch eine der Prostituierten hätte ihm das skandalöse Benehmen dieser Herrn bestätigt.[75] Der Kontrollor des Bordells war also zumindest in dieser Angelegenheit ganz offensichtlich auf der Seite der Kontrollierten.

Als Hauptschuldiger oder Rädelsführer der Offiziere christallisierte sich mehr und mehr der Artillerieleutnant Hugo Lederer, vom Feldkanonenregimet Nr. 9, heraus. Er war es, der bei Baron Winkler bezüglich einer Überstellung der Louise Potočnik vorstellig wurde, und er war es auch, der dann wegen der Teilnahme an Exzessen im Görzer Toleranzhaus als Einziger eine Polizeianzeige[76] am Hals hatte. Vom vorgesetzten 58. Reserve-Feldartillerie-Brigade-Kommando (Oberst Richter) aufgefordert, Stellung zu nehmen, führte er - einen Tag nach Kottulans »Anzeige«- aus: Er sei vor einigen Tagen in Gesellschaft mehrerer Offiziere in dem für Offiziere reservierten Bordell gewesen. Da sich dort eine der Prostituierten sehr ordinär benommen hatte, sei die Bordellinhaberin gefragt worden, ob sie nicht ein Mädchen namens Louise Potočnik aus dem Mannschaftsbordell herüber nehmen könne, da sich diese den Offizieren gegenüber anständig benehme und kein so ordinäres Benehmen an den Tag lege. Die Inhaberin habe geantwortet, sie würde es gerne tun, doch könne dies nur der Polizeikommissär verfügen, worauf er, Lederer, sich zu Baron Winkler begeben habe, um ihn »privat zu sprechen«. Er habe diesem drastisch geschildert, wie sich diese abgelehnte Prostituierte

75 Ebenda. Bezirkshauptmannschaft, Polizeiabt. Görz, Protokoll vom 27. Juli 1916, aufgenommen mit Polizeikanzlist Viktor Spazzapan und in Ergänzung dazu mit dem Polizeiagenten-Inspektor Karl Svigel. Das Protokoll gelangte über das Res.-Feldart.-Brig.-Kdo (Res. Nr. 80, Beilage 4) an die 58. ITD.

76 Ebenda. 58. Res.-Feldart.-Brig.-Kdo., Res. 80, Beilage 1: Nachricht von 58. ITD über die Anzeige gegen Leutnant Lederer, 20. Juli 1916.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 104 23.1.2018 8:46:54

(die Asta!) verhalte. Schon wenn der Besucher bei der Tür herein komme, empfange sie diesen mit den »unflätigsten Worten«. Daher habe er den Polizeikommisär »im eigenen sowie im Namen mehrere Offiere« gebeten, die Prostituierte Potočnik »als die noch Gemäßigste« hinüberzunehmen. Der Polizeikommissär sei überaus liebenswürdig gewesen und habe zugesagt, er wolle dies mit größtem Vergnügen tun, um solche Übelstände abzustellen. Er habe sich die Namen notiert und wollte die Änderung unverzüglich durchführen. Bei dieser Gelegenheit habe ihm Winkler von der Anordnung General Zeidlers (Reservatsbefehl!) erzählt, mit der dieser Unzukömmlichkeiten vorbeugen wolle. Winkler habe sich sogar bei ihm, Lederer, bedankt und ihm versichert, »welches Vergnügen es ihm bereite, den Herrn Offizieren gefällig zu sein«. Gestern Nachmittag aber sei die Prostituierte Potočnik bei ihm, als er in Gesellschaft eines Offizierskameraden war, vorübergelangen und habe ihm mitgeteilt, sie werde mit dem nächstn Zug nach Triest abgeschoben. Da ihn »der rapide Wandel in den Ansichten des Polizeikommissärs« gewundert habe, sei er nochmals zu ihm gegangen, um ihn zu befragen, ob die Abschiebung der Potočnik eventuell etwas mit seiner Intervention bei ihm zu tun habe. Der Polizeikommissär habe erwiedert, das Mädchen müsse auf höheren Befehl (Zeidler?) weg. Er, Winkler, bedaure außerordentlich, den Offizieren nicht gefällig sein zu können, aber er müsse »pflichtschuldigst« handeln. Lederer betonte in seiner Stellungnahme, dass er zwar im Namen einzelner Offiziere, aber nicht im Namen des Offizierskorps interveniert habe, außerdem bestritt er, an irgendwelchen Exzessen im Bordell beteiligt gewesen zu sei. Diese Anschuldigungen würden wohl auf einem »Irrtum des Polizeikommissionärs oder seiner Quellen« beruhen.[77]

Ein paar Tage später musste Lederer dann noch Stellung zu den Aussagen des Polizeikanzlisten Spazzapan beziehen. Seiner Meinung nach seien die Angaben Spazzapans zwar »im allgemeinen richtig, jedoch nicht vollständig, so dass sie kein richtiges Bild von dem Vorfall in jener Nacht geben«. Der »fragliche Zivilist, der danach auf meinen Befehl verhaftet wurde«, habe sich nämlich zuerst im Salon an den Tisch der Offiziere gesetzt, an dem Oberleutnant Heinrich und 5 oder 6 weitere Herrn saßen, und habe bei einem schwarzen Kaffee auch mit den Mädchen gesprochen. Als Polizeischreiber habe Spazzapan aber überhaupt keine Berechtigung gehabt, sich nach Mitternacht im Freudenhaus und schon gar nicht im Offizierssalon aufzuhalten. Daher habe er ihn durch die Patrouille verhaften lassen. Die Verhaftung habe aber erst in der Küche stattgefunden, nachdem Spazzapan von selbst den Salon verlassen habe. Als Detektiv konnte sich Spazzapan nicht legitimieren und als Polizeischreiber wäre er nach Meinung der beteiligten Offiziere für irgend eine Kontrolle des Bordells in keiner Weise berechtigt gewesen. Daher habe er, Lederer, der Patrouille den Befehl gegeben, Spazzapan zum Etappenstationskommandanten abführen zu lassen und dort zu melden, dass sich dieser gegen 12 Uhr nachts im Offizierssalon des

77 Ebenda. 58. Res.-Feldart.-Brig.-Kdo., Res. Nr. 80, Beilage 2: Meldung des Feld-Kanonen-Reg. Nr. 9 – Stellungnahme von Leutnant Lederer, 21. Juli 1916.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 105 23.1.2018 8:46:54

Bordells aufgehalten habe. Der Patrouillenkommandant sei dann noch einmal zurückgekommen und habe im Namen des Inspektionsoffiziers eine genaue Schilderung des Vorfalls mit dem Namen der Offiziere, welche die Verhaftung anbefohlen hatten, verlangt. Er, Lederer, habe dann den Vorfall beschrieben und unterschrieben. Lederer bezog dann noch einmal zur Causa Potočnik Stellung, ohne etwas grundsätzlich Neues vorzubrigen. Er erwähnte aber diesmal den Namen des abgelehnten Mädchens, der Asta. Dann relativierte er aber die erste Aussage, nämlich dass er direkt im Auftrag der anwesenden Offiziere bei Winkler vorgesprochen habe. Wohl aber habe er aus der Führung des Gesprächs die Zustimmung der anderen gefühlt. Entschieden betonte er dann nochmals, dass er beim Polizeikommissär nicht im Namen des Offizierskorps vorstellig wurde. Über die Widersprüche zwischen seiner (ersten) Aussage und jener Kottulans befragt, gab dann Lederer an, er habe von Oberleutnant Heinrich erfahren, Kottulan habe ein paar Tage nach der (ersten) Befragung gesagt, dass der Inhalt ihrer Aussage nicht mit dem Protokoll übereingestimmt hätte. Das Protokoll sei auch nicht von Polizeikommissär Winkler, sondern von einem Schreiber aufgenommen worden, einem Schreiber, den er, Lederer, im Mai einmal im Freudenhaus habe verhaften lassen.[78] Lederer wollte damit andeuten, dass ein Befangener für den tendenziösen Inhalt des Protokolls verantwortlich sei. Schließlich versicherte er, dass er nie mit einem Vorgesetzten einen Anstand hatte. Er hätte daher überhaupt keinen Grund gehabt, über Vorgesetzte zu schimpfen. Er sei, nachdem er in Österreich die Technische und Berghochschule absolviert habe, nun in Deutschland ein Zivilingenieur. Somit besitze er eine »Lebensstellung« und eine »Vorbildung, welche ein solches Vorgehen von vornherein als unglaubwürdig erscheinen lässt«. Als Kriegsfreiwilliger eingerückt, besitze er die silberne Tapferkeitsmedaille 1. Klasse. Sein letzter Satz der Rechtfertigung: »*Den Verteidiger von Görz und alle meine Vorgesetzten verehre ich und werde nach Abschluss dieser Angelegenheit meine Schritte gegen die zivilistischen Verleumder ergreifen.*«[79]

Zeidler, »der Verteidiger von Görz« (Abb. 3),[80] studierte die Verhörprotokolle und Stellungnahmen, hatte sicher auch einiges aus persönlichen Gesprächen erfahren und traf am 1. August 1916 die folgende Entscheidung, die zur Vollziehung an das 58. Res.-Feldartillerie-Brigade-Kommando abgeschickt wurde:

> »Aus den beiliegendenProtokollen ergibt sich mit Sicherheit, dass Leutnant in der Reserve Hugo LEDERER bei verschiedenen Anlässen, welche mit seinen gelegentlichen Besuchen im hiesigen Bordell im engen Zusammenhange stehen, ein Benehmen und eine Auffassung der Offiziers-Standespflichten an

78 Die Abschrift des Protokolls, das Zeidler erhalten hatte, ist von Kottulan und von Winkler unterzeichnet (m. p.).

79 KA, NFA, 58. ID, Karton 3259, Res. 1610/1916; 58. Res.-Feldart.-Brig-Kdo., Res. Nr. 80, Beilage 5: Protokoll mit Leutnant Lederer vom 28. Juli 1916.

80 Kriegspostkarte des Bundes der Deutschen in Niederösterreich, Nr. 211 (Sammlung Lukan).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 106 23.1.2018 8:46:54

Abb. 3: Der »Verteidiger von Görz«. Kriegspostkarte (1916)

den Tag gelegt hat, welche geeignet sind, das Ansehen des Offiziers-Korps auf das Empfindlichste zu schädigen.

Wenn ich trotzdem von einer strengen Bestrafung absehe, geschieht dies nur in Berücksichtigung des offenkundigen Mangels jeder Überlegung seiner Handlungsweise und des Umstandes, dass es mir widerstrebt, weiterhin in dieser, jedem Offizier höchst peinlichen Angelegenheit, in welcher die Aussagen von Offizieren jenen einer minderwertigen Frauensperson gegenübergestellt werden müssen, zu verhandeln.

Dem Leutnant LEDERER ist sein Vorgehen beim Brigade-Rapporte strengstens zu verweisen und demselben vorzuhalten, dass

1.) Die Verhaftung des Polizeibeamten SPAZZAPAN ein Übergriff war, welcher durch keinen der Begleitumstände auch nur die geringste Rechtfertigung erfahren kann und

2.) sein Einschreiten beim Polizeikommissär WINKLER um Übersetzung einer Prostituierten aus der Mannschaftabteilung in jene für Offiziere – gleichgiltig, ob dies seinem eigenen Antrieb, oder der Initiative anderer Offiziere

Necakov_zbornik_FINAL.indd 107 23.1.2018 8:46:54

entsprang – einen Mangel an Standesbewusstsein verrät, den jeder andere Offizier als beschämend empfinden muss.

Eine Wiederholung ähnlicher Handlungen würde unbedingt zur Einleitung der ehrenrätlichen Untersuchung führen.

Hiemit will ich die Angelegenheit erledigt wissen.

E. Zeidler«[81]

Während die beiden Hauptleute Blažević und Scheichenbauer in Zeidlers abschließendem Urteil über den Bordellskandal verschont blieben - Blažević kam überhaupt ungeschoren davon und Scheichenbauer wurde vom Brigadier Richter selbst weger der »bedauerlichen Vorfälle« beim Rapport »ausstellig verwiesen«[82] -, musste Oberleutnant Heinrich zumindest Zeidlers »Missfallen« ertragen. Das folgende Schreiben Zeidlers wurde ebenfalls am 1. August 1916 an die Pionierkompagnie Nr. 4/7 expediert:

»Der Oberleutnant Wilhelm Heinrich der Poinierkompanie Nr. 4/7 ist durch seine zahlreichen Besuche im hiesigen Bordell in eine Angelegenheit verwickelt worden, in welcher er eine ziemlich exponierte Rolle spielte und bewies, daß sein Handeln nicht jederzeit von jenem feinen Empfinden geleitet wird, welches den Offizier in allen Lagen auszeichnen soll.

Ich spreche dem genannten Offizier, wegen dieses Mangels, welcher geeignet ist, ihn auch weiterhin in ziemliche, dem Ansehen des Offiziersstandes abträgliche Situationen zu bringen, mein besonderes Mißfallen aus.

Der Kompagniekommandant hat dahin zu wirken, daß Oberleutnant Heinrich sich seines nicht einwandfreien Verhaltens bewußt werde und ähnliche Anstände vermeide, damit das Privatleben dieses vor dem Feinde mehrfach ausgezeichneten Offiziers mit seinen dienstlichen Leistungen in Einklang komme.«[83]

Letzendlich aber hatte das bis zum Skandal gesteigerte lebenslustige Verhalten der Offiziere im Görzer Bordell das schwächste Glied in der Kette, die Prostituierte Potočnik getroffen. Sie wurde, wohl auf Betreiben der willfährigen Bordellbesitzerin und auf Weisung Zeidlers (oder Winklers?), nach Triest abgeschoben. Die Offiziere konnten sichs irgendwie richten und kamen ohne militärgerichtliches Verfahren davon, sie waren anderwärtig unentbehrlich. Die Bordellbesitzerin, für Zeidler eine »minderwertige Frauensperson«, wollte sichs mit Niemanden verscherzen und nahm aus Angst vor nicht absehbaren Konsequenzen viel von ihrer ursprünglichen, wohl in berechtigten Schärfe vorgetragenen

81 KA, NFA, 58. ID, Karton 3259, Res. Nr. 1610/2, vom 1. August 1916. Auch hier wurden wegen der besseren Lesbarkeit des Textes die von Zeidler verwendeten Abkürzungen aufgelöst.

82 Im Akt Res. 1610/1916. Richters Erledigung vom 14. August 1916, also schon nach dem Fall von Görz.

83 Ebenda. Konzept vom 1. August 1916. Wiedergabe mit Auflösung der Abkürzungen.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 108 23.1.2018 8:46:54

Kritik zurück. Dasselbe tat im Grunde auch die politische Behörde, die Polizei, die kein Interesse daran hatte, mit den Militärbehörden in eine Auseinandersetzung zu geraten. Sie wollte nur ihre Kompetenz respektiert wissen, um sicher zu gehen, dass nicht wieder ein Polizist auf Befehl eines Offiziers verhaftet wird. Der Divisionär Zeidler aber wusste ganz genau, was sich da abgespielt hatte und wer die Schuldigen des Skandals waren, daher auf der einen Seite seine strengen Befehle zur Wiederhersstellung der Ordnung, auf der anderen Seite aber nur eine milde Strafe und ein angedrohtes militärgerichtliches Verfahen für jene, die zukünftig über die Stränge geschlagen sollten. Die militärische Stärke durften solche Vorfälle nicht tangieren. Die von Zeidler hoch zu haltende Offiziersehre war aber – wie diese angeführten Vorfälle zeigen – in der Praxis ein recht dehnbarer Begriff.

Man könnte abschließend fragen, was war die Ursache dafür, dass es in dieser Stadt, in der man ständig den Kanonendonner hörte und in der manche Straßen gesperrt waren, weil man von einer Gewehrkugel getroffen werden konnte, so ausgelassen und rund herging, gerade auch im Bezug auf das geschilderte ungezügelte Sexualleben? Vielleicht hatte die Kriegsberichterstatterin Alice Schalek da eine breiter gültige Antwort parat. Sie schreibt, nachdem sie mit Verwunderung festgestellt hatte, dass sie seit Kriegsbeginn nirgends so viel lachen gehört habe, wie zur Zeit ihres einwöchigen Aufenthalts in Görz:

> »Es ist, als wolle jeder noch rasch so viel Fröhliches in sein Leben tun, als er nur irgend vermag. Keiner von denen, die hier sind, weiß, ob er morgen noch leben wird, oder richtiger noch: jeder, der hier ist, weiß, daß er morgen schon tot sein kann. Darum lacht er heute noch, nur darum, weil er noch lebt.«[84]

Dieser Fatalismus galt wohl für die Militärpersonen, die an der nahen Front tagtäglich diese Stadt zu verteidigen hatten - ob Offizier oder einfacher Soldat – in noch verstärktem Maße.

Nur drei Tage nach dem Schlusstrich, den Zeidler unter die skandalösen Geschehnisse im Görzer Bordell gezogen hatte, begann die 6. Isonzoschlacht, in der Görz von den italienischen Truppen erobert wurde. In der Nacht vom 7. auf den 8. August 1916 musste Zeidler schweren Herzens die Räumumg des Görzer Brückenkopfes verfügen[85] – mit der Räumung der Stadt wurde schon zwei Tage vorher begonnen – und damit war auch das Görzer »Toleranzhaus« Geschichte.[86]

---

84 Schalek, *Am Isonzo*, S.10.

85 Vgl. Zur 6. Isonzoschlacht und zum Verlust des Görzer Brückenkopfes vgl. *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, S. 21–108, insbesondere 38–55, Zeidlers Befehl zur Räumung des Brückenkopfes S. 54.

86 Wegen seiner Leistung bei der Verteidigung des Görzer Brückenkopfes und dann des linken Isonzoufers vor Görz wurde Erwin Zeidler (1865–1945) im August 1917 von Kaiser Karl geadelt und erhielt die höchste Tapferkeitsauszeichnung, den Militär-Maria-Theresien-Orden. Sein Name lautete fortan: Erwin Freiherr Zeidler von Görz. Eingedenk seines besonderen Kampfes, den er auch noch gegen die Ärgernisse im Görzer Bordell zu führen hatte, möchte man heute schmunzelnd sagen: Der Mann hat sichs verdient! – Das weitere Schicksal der anderen handelnden Personen ist noch unerforscht.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 109 23.1.2018 8:46:54

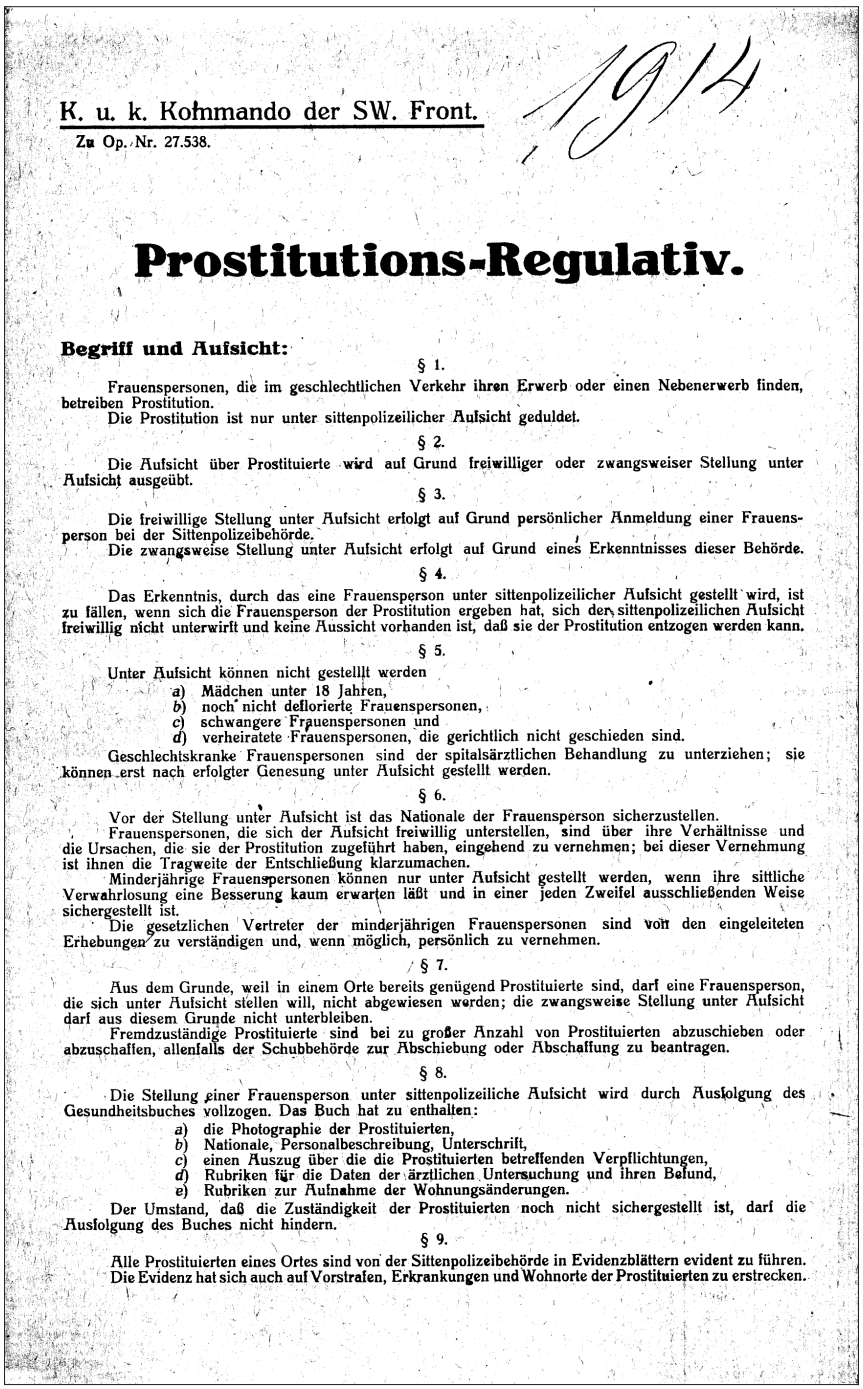

K. u. k. Kommando der SW. Front.

Zu Op. Nr. 27.538.

1914

Prostitutions-Regulativ.

Begriff und Aufsicht:

§ 1.

Frauenspersonen, die im geschlechtlichen Verkehr ihren Erwerb oder einen Nebenerwerb finden, betreiben Prostitution.

Die Prostitution ist nur unter sittenpolizeilicher Aufsicht geduldet.

§ 2.

Die Aufsicht über Prostituierte wird auf Grund freiwilliger oder zwangsweiser Stellung unter Aufsicht ausgeübt.

§ 3.

Die freiwillige Stellung unter Aufsicht erfolgt auf Grund persönlicher Anmeldung einer Frauensperson bei der Sittenpolizeibehörde.

Die zwangsweise Stellung unter Aufsicht erfolgt auf Grund eines Erkenntnisses dieser Behörde.

§ 4.

Das Erkenntnis, durch das eine Frauensperson unter sittenpolizeilicher Aufsicht gestellt wird, ist zu fällen, wenn sich die Frauensperson der Prostitution ergeben hat, sich der sittenpolizeilichen Aufsicht freiwillig nicht unterwirft und keine Aussicht vorhanden ist, daß sie der Prostitution entzogen werden kann.

§ 5.

Unter Aufsicht können nicht gestellt werden

a) Mädchen unter 18 Jahren,
b) noch nicht deflorierte Frauenspersonen,
c) schwangere Frauenspersonen und
d) verheiratete Frauenspersonen, die gerichtlich nicht geschieden sind.

Geschlechtskranke Frauenspersonen sind der spitalsärztlichen Behandlung zu unterziehen; sie können erst nach erfolgter Genesung unter Aufsicht gestellt werden.

§ 6.

Vor der Stellung unter Aufsicht ist das Nationale der Frauensperson sicherzustellen.

Frauenspersonen, die sich der Aufsicht freiwillig unterstellen, sind über ihre Verhältnisse und die Ursachen, die sie der Prostitution zugeführt haben, eingehend zu vernehmen; bei dieser Vernehmung ist ihnen die Tragweite der Entschließung klarzumachen.

Minderjährige Frauenspersonen können nur unter Aufsicht gestellt werden, wenn ihre sittliche Verwahrlosung eine Besserung kaum erwarten läßt und in einer jeden Zweifel ausschließenden Weise sichergestellt ist.

Die gesetzlichen Vertreter der minderjährigen Frauenspersonen sind von den eingeleiteten Erhebungen zu verständigen und, wenn möglich, persönlich zu vernehmen.

§ 7.

Aus dem Grunde, weil in einem Orte bereits genügend Prostituierte sind, darf eine Frauensperson, die sich unter Aufsicht stellen will, nicht abgewiesen werden; die zwangsweise Stellung unter Aufsicht darf aus diesem Grunde nicht unterbleiben.

Fremdzuständige Prostituierte sind bei zu großer Anzahl von Prostituierten abzuschieben oder abzuschaffen, allenfalls der Schubbehörde zur Abschiebung oder Abschaffung zu beantragen.

§ 8.

Die Stellung einer Frauensperson unter sittenpolizeiliche Aufsicht wird durch Ausfolgung des Gesundheitsbuches vollzogen. Das Buch hat zu enthalten:

a) die Photographie der Prostituierten,
b) Nationale, Personalbeschreibung, Unterschrift,
c) einen Auszug über die die Prostituierten betreffenden Verpflichtungen,
d) Rubriken für die Daten der ärztlichen Untersuchung und ihren Befund,
e) Rubriken zur Aufnahme der Wohnungsänderungen.

Der Umstand, daß die Zuständigkeit der Prostituierten noch nicht sichergestellt ist, darf die Ausfolgung des Buches nicht hindern.

§ 9.

Alle Prostituierten eines Ortes sind von der Sittenpolizeibehörde in Evidenzblättern evident zu führen. Die Evidenz hat sich auch auf Vorstrafen, Erkrankungen und Wohnorte der Prostituierten zu erstrecken.

Dokument 1: »Prostitutions-Regulativ« des Kommandos der Südwestfront (1915).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 110 23.1.2018 8:46:55

Wohnungen der Prostituierten:

§ 10.

Prostituierte, die sich in ihren Wohnungen besuchen lassen, müssen tunlichst abseits vom Verkehr wohnen; ihre Wohnungen dürfen nicht in der Nähe von Schulen, Kirchen, Kasernen oder anderen öffentlichen Gebäuden oder an Orten gelegen sein, wo durch den Aufenthalt der Prostituierten öffentliches Aergernis erregt werden könnte.

Prostituierte dürfen nicht bei einer Partei wohnen, in deren Hausgemeinschaft sich jugendliche Personen unter 18 Jahren aufhalten.

Zwischen Vermieterin und Prostituierter dürfen nur Vereinbarungen über die Miete der Wohnung oder des Zimmers bestehen. Die Höhe des Mietzinses ist der Sittenpolizei anzuzeigen. Die Beteiligung der Vermieterin an den Einnahmen der Prostituierten ist strengstens verboten.

Die Verabreichung alkoholischer Getränke durch die Vermieterin an die Prostituierte oder ihre Besucher ist verboten.

Die Zahl der bei einer Vermieterin wohnenden Prostituierten ist nicht beschränkt; jede Prostituierte muß aber über ein eigenes Zimmer verfügen.

Der Sittenpolizei steht es jederzeit frei, das Wohnen von Prostituierten in einem bestimmten Hause oder bei einer bestimmten Vermieterin ohne Angabe von Gründen zu verbieten.

Organen der Sittenpolizeibehörde steht der Zutritt zu der Wohnung der Prostituierten jederzeit frei.

§ 11.

Bordellen unterliegen allen sittenpolizeilichen Bestimmungen dieses Regulatives.

Die Höhe des Mitzinses und der Verpflegskosten für jede einzelne Prostituierte sind der Sittenpolizei anzuzeigen.

Die Sittenpolizei hat außerdem jedes Bordell monatlich mindestens einmal durch eines ihrer Organe unter Zuziehung eines Amtsarztes zu kontrollieren. Diese Kommission hat hiebei die zur Behebung wahrgenommener Uebelstände notwendigen Anordnungen zu treffen. Den Prostituierten ist Gelegenheit zu geben, unbeeinflußt allfällige Beschwerden über ihre Behandlung durch die Bordellbesitzerin vorzubringen.

Bordelle können jederzeit ohne Angabe von Gründen geschlossen werden.

Minderjährige Dienstboten sind aus Bordellen zu entfernen.

In dem Entschluße, das Bordell zu verlassen, darf die Prostituierte unter keinen Umständen behindert werden.

In den Bordellen ist die Verabreichung alkoholischer Getränke verboten.

§ 12.

Prostituierte, die die Prostitution außerhalb ihrer Wohnung ausüben, sind in der Wahl ihrer Wohnung nicht zu beschränken; doch kann ihnen das Wohnen in einem bestimmten Hause untersagt werden, wenn sie durch ihr Verhalten Aergernis erregen oder Unfrieden stiften.

Für die Ausübung der Prostitution gelten die im § 10 angeführten Bestimmungen.

§ 13.

Jede Aenderung des Wohnortes ist von der Prostituierten der Sittenpolizeibehörde binnen 24 Stunden zu melden.

Aerztliche Untersuchung und Behandlung.

§ 14.

Jede unter Aufsicht stehende Prostituierte ist zweimal wöchentlich zu der ihr vom Amtsarzte bestimmten Stunde ärztlich zu untersuchen.

Die Untersuchung findet in dem von der Sittenpolizeibehörde hiezu bestimmten Amtsraume unentgeltlich statt. Die Untersuchung in der Wohnung der Prostituierten ist gegen eine der Sittenpolizeibehörde im Vorhinein zu entrichtende Gebühr von 2 K zu der vom Arzt bestimmten Stunde zulässig.

Prostituierte haben die ihnen zur Untersuchung vorgeschriebene Zeit genau einzuhalten. Jedes unentschuldigte Nichterscheinen zur Untersuchung wird bestraft. Die nicht erschienene Prostituierte ist zur Untersuchung vorzuführen.

Ist eine Prostituierte, der die Untersuchung in der Wohnung gestattet wurde, dreimal unentschuldigt abwesend gewesen, so verwirkt sie neben der Bestrafung auch die Erlaubnis in ihrer Wohnung untersucht zu werden.

§ 15.

Die amtsärztliche Untersuchung ist mit größter Gewissenhaftigkeit durchzuführen; sie hat sich auf **alle** Teile des Körpers zu erstrecken; sie ist mit Benützung **aller** moderner Behelfe (mikroskopische und bakteriologische Untersuchung) vorzunehmen.

Um diese Untersuchungen vornehmen zu können, sind die Amtsärzte hiefür besonders zu schulen; die nötigen Behelfe sind ihnen von Amtswegen beizustellen.

Der Arzt hat mit der Untersuchung eine Belehrung über Anzeichen geschlechtlicher Erkrankung, sowie über die Gefahren und Folgen solcher Erkrankungen und über hygienische Vorbeugungsmaßnahmen fallweise zu verbinden.

Ist die Untersuchte gesund befunden, so ist dies im Buche einzutragen. Ist sie krank, so wird ihr vom Arzte das Gesundheitsbuch abgenommen, ein Erkrankungsblatt angelegt und dieses mit dem Buche der Sittenpolizeibehörde übergeben. Die Prostituierte hat sich am gleichen Tage bei der Sittenpolizeibehörde zur Abgabe in ein Spital zu melden.

Der Prostituierten ist im Falle ihrer Erkrankung jeder geschlechtliche Verkehr verboten; sie hat sich sofort nach Bekanntgabe des Spitales in diesem zur Behandlung zu melden.

Die Erkrankung ist in den von der Sittenpolizeibehörde geführten Evidenzblättern einzutragen.

Die erkrankte Prostituierte ist bis zu ihrer Genesung grundsätzlich in spitalsärztlicher Behandlung zu belassen.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 111 23.1.2018 8:46:55

Ist nach schriftlichen ärztlichem Befunde eine nur mehr ambulatorische Behandlung zulässig, so ist von der Verwaltung des Spitales und von der Sittenpolizeibehörde die weitere Behandlung der Prostituierten zu überwachen.

Die gleiche Ueberwachung hat stattzufinden, wenn einer Prostituierten ausnahmsweise von der Sittenpolizeihehörde gestattet wird, sich privatärztlich behandeln zu lassen. Auch in diesem Falle hat sie sich bei dem Amtsarzte in den von ihm bestimmten Zeitabschnitten zu melden und ihre weitere Behandlung bescheinigen zu lassen.

Für die Kosten der Behandlung hat die Prostituierte selbst, im Falle ihrer Mittellosigkeit ihre Heimatsgemeinde, aufzukommen.

Ist es nach schriftlichem ärztlichen Befunde ohne Gefahr für die Umgebung der Prostituierten zulässig, so verhält die Sittenpolizeibehörde die Prostituierte während der Zeit der ambulatorischen Behandlung zur Arbeit.

Das vom Arzte verfaßte und an die Sittenpolizeibehörde gesendete Erkrankungsblatt wird dem behandelnden Spitale übermittelt.

In dieses Blatt werden die Diagnose, Behandlung und die Anordnungen wegen ambulatorischer Behandlung und Beobachtung des Gesundheitszustandes eingetragen.

Das Erkrankungsblatt verbleibt im Spitale bis zur Entlassung, Beendigung der ambulatorischen Behandlung oder bis zum Schluße der Beobachtung und wird sodann der Sittenpolizeibehörde eingesendet.

Ambulatorische Behandlung, Nachbehandlung und Beobachtung des Gesundheitszustandes sind der Sittenpolizeibehörde mitzuteilen. Ergibt sich die Notwendigkeit einer neuerlichen Abgabe in das Spital während der Zeit der ambulatorischen Behandlung oder der Beobachtung, so ist die Prostituierte tunlichst in jenem Spitale unterzubringen, in dem sie behandelt wurde und in dem das Erkrankungsblatt geführt wird. Wenn die Aufnahme dort unmöglich ist, ist das Erkrankungsblatt dem behandelnden Spitale zu übersenden.

Die Genesung der Prostituierten ist im Erkrankungsblatte, im Gesundheitsbuche und im Evidenzblatte vorzumerken. Bei ihrer Genesung ist ihr das Gesundheitsbuch wieder auszufolgen.

Die Uebersiedlung der Prostituierten während ihrer Erkrankung ist nur mit sittenpolizeilicher Bewilligung zulässig. Uebersiedelt sie in einen anderen Ort, so ist der Sittenpolizeibehörde des Aufenthaltsortes von ihrer Erkrankung unter Uebersendung des Evidenzblattes Mitteilung zu machen.

Besondere Pflichten der Prostituierten:

§ 16.

Die Prostituierte ist verpflichtet, einen ihr als krank verdächtigen Besucher zurückzuweisen; sie kann jeden ihr mißliebigen Besucher abweisen und kann auch vom Besucher die Benützung vorbeugender Mittel verlangen.

Die Prostituierte muß Präservativs besitzen und in ihrem Zimmer eine Ankündigung anbringen, daß diese Mittel zu einem von der Sittenpolizeibehörde genehmigten Preise zu haben sind.

Außerdem muß jede Prostituierte einen genügenden Vorrat an 5%igem Borvaselin in Tuben und an Lysolseife besitzen und für den eigenen Gebrauch ein Bidet sowie einen Irrigator mit dazugehörigem Schlauch und Steigbügelhahn haben.

Die Prostituierte hat jedem Besucher das Gesundheitsbuch ohne Verlangen vorzuweisen, damit er ihren Namen erfährt und die letzte ärztliche Untersuchung einsehen kann. Außerdem hat sie jedem Besucher ohne Verlangen Vorbeugungsmittel anzubieten und ihm nach vollzogenem Geschlechtsverkehr Lysolseife auszufolgen. Borvaseline ist **vor** jedem Geschlechtsverkehr anzuwenden, gründliche Reinigung mit warmen Wasser und Lysolseife **nach** dem Geschlechtsverkehr unbedingt vorzunehmen.

Die Organe der Sittenpolizei haben sich davon zu überzeugen, daß die Prostituierten alle Vorbeugungsmittel besitzen.

Prostituierten ist das Streichen auf der Straße in Gesellschaft von anderen Prostituierten oder von Zuhältern und die Aufenthaltsgewährung an Zuhälter in ihren Wohnungen verboten.

Im Interesse der öffentlichen Ordnung und des Anstandes können Anordnungen erlassen werden, die auf Vermeidung eines Aergernis erregenden Verhaltens der in einer größeren Zahl ein Haus oder eine Gasse bewohnenden Prostituierten abzielen.

Austritt aus der Aufsicht.

§ 17.

Die Prostituierte, die die Prostitution aufgeben will, hat dies persönlich bei der Sittenpolizeibehörde zu melden; sie ist daraufhin amtsärztlich zu untersuchen.

Wird sie bei der Untersuchung krank befunden, so erfolgt ihre ärztliche Behandlung.

Ist sie gesund, so hat sie nachzuweisen, daß sie einen ordentlichen Lebenswandel zu führen vermag oder Dienst oder Arbeit gefunden hat.

Prostituierte, die sich ohne Abmeldung der Aufsicht entziehen, sind zu bestrafen.

Der Austritt der Prostituierten aus der Aufsicht ist im Evidenzblatte vorzumerken. Das Gesundheitsbuch ist bei der Sittenpolizeibehörde zurückzulegen.

Eine weitere Ueberwachung von aus der Aufsicht getretenen Prostituierten ist nach den Grundsätzen über Ausforschung von Frauenspersonen durchzuführen, die die Prostitution geheim ausüben.

Uebersiedelt die Prostituierte in einen anderen Ort, so ist der Sittenpolizeibehörde ihres neuen Aufenthaltsortes mitzuteilen, daß sie unter Aufsicht gestanden ist. Die Uebersiedlung ist im Evidenzblatte vorzumerken; eine Abschrift des Evidenzblattes ist der Sittenpolizeibehörde des neuen Aufenthaltsortes zu übersenden.

Ausforschung von Frauenspersonen, die die Prostitution geheim ausüben.

§ 18.

Die Ausforschung jener Frauenspersonen, die die Prostitution betreiben, ohne sich der Aufsicht freiwillig unterworfen zu haben oder der Aufsicht zwangsweise unterstellt zu sein, obliegt der Sittenpolizeibehörde.

Die Sicherheitsorgane und besonders die zu sittenpolizeilichen Amtshandlungen bestimmten Polizeiagenten haben gegen Frauenspersonen wegen Ausübung der Prostitution dann einzuschreiten,

Necakov_zbornik_FINAL.indd 112 23.1.2018 8:46:55

wenn der Tatbestand der Prostitution in einer jeden Zweifel ausschließenden Weise feststeht, oder wenn ein Einschreiten aus einem strafgesetzlichen Grunde (§ 516 St.-G., 1 des Ges. vom 24. Mai 1885, R.-G.-Bl. Nr. 89, § 11 der kaiserl. Vrdg vom 20. April 1854, R.-G.-Bl. Nr. 96) notwendig ist.

Die Ueberwachung hat sich auch auf solche Personen zu erstrecken, die unter dem Scheine eines Berufes den geschlechtlichen Verkehr zu Erwerbszwecken üben.

Anzeigen wegen Kuppelei oder gegen Personen, die der Prostitution verdächtigt sind, bedenkliche Inserate in Tagesblättern sind zum Gegenstande der Erhebung zu machen.

Einer besonderen Ueberwachung bedürfen Gastwirtschaften mit weiblicher Bedienung und solche für ärmere Bevölkerung.

Unter Kellnerinnen, Animiermädchen, sowie unter den Besucherinnen niederer Schenken befinden sich vielfach nicht beaufsichtigte Prostituierte.

Gegen Inhaber von Schanklokalitäten, die weibliches Personal zur Bedienung verwenden, das sich der nicht beaufsichtigten Prostitution ergibt, ist die Anzeige an die Gewerbebehörde, allenfalls an das Strafgericht zu erstatten.

Es ist solchen Gastwirten jede polizeiliche Begünstigung (Lizenz zum Offenhalten über die Sperrstunde, Veranstaltung von musikalischen Produktionen und Spielen) zu entziehen. Nötigenfalls ist auf Entziehung der Konzession zu dringen.

Die Erhebungen, ob sich eine Frauensperson der Prostitution ergibt, haben mit Schonung des Rufes der Beteiligten zu erfolgen.

Strafbestimmungen:

§ 19.

Uebertretungen der einen Gegenstand dieses Regulativs bildenden Gebote und Verbote werden durch die Sittenpolizeibehörde unter Berufung auf § 5, Punkt 2 des Gesetzes vom 24. Mai 1885, R.-G.-Bl. Nr. 89, der Min.-Vrdg. vom 30. September 1857, R.-G.-Bl. Nr. 198, und der kaiserl. Vrdg. vom 20. April 1854, R.-G.-Bl. Nr. 96, bestraft.

Eine gerichtliche Strafamtshandlung nach § 5, Punkt 2 des Gesetzes vom 24. Mai 1885, R.-G.-Bl. Nr. 89, ist zu veranlassen, wenn sich eine mehrfach bestrafte Prostituierte einer solchen Ausschreitung schuldig macht, daß einerseits hierin eine Mißachtung der sittenpolizeilichen Anordnungen erblickt werden muß, anderseits aber mit dem polizeilichen Strafausmaß nicht mehr das Auslagen gefunden werden kann oder wenn die Abgabe in eine Besserungs- oder Zwangsarbeitsanstalt wünschenswert scheint.

Bei den an das Gericht zu erstattenden Anzeigen ist der Tatbestand genau anzuführen und das Begehren um strafgerichtliche Verfolgung zu stellen.

§ 20.

Ueber jede Amtshandlung gegen eine nicht beaufsichtigte Prostituierte ist ein Uebersichtsbogen anzulegen.

Von jeder Amtshandlung gegen eine minderjährige Frauensperson ist die Pflegschaftsbehörde zu verständigen.

Die polizeiliche Bestrafung der der Prostitution überwiesenen Personen findet unter Berufung auf § 5 des Gesetzes vom 24. Mai 1885, R.-G.-Bl. Nr. 89, und der Min.-Vrdg. vom 30. September 1857, R.-G.-Bl. Nr. 198 statt. Hinsichtlich der Einleitung einer strafgerichtlichen Amtshandlung sind die für die beaufsichtigten Prostituierten gegebenen Bestimmungen maßgebend.

Wenn die Ausübung der Prostitution erwiesen ist, ist die betreffende Frauensperson der amtsärztlichen Untersuchung zuzuführen und mit ihr, wenn sie krank ist, so zu verfahren, wie wenn sie unter Aufsicht stünde. Gegen Frauenspersonen, die sich den ihnen hienach obliegenden Verpflichtungen nicht fügen, ist nach § 5, Punkt 2 des Gesetzes vom 24. Mai 1885, R.-G.-Bl. Nr. 89, der Min.-Vrdg. vom 30. September 1857, R.-G.-Bl. Nr. 198, und der kaiserl. Vrdg. vom 20. April 1854, R.-G.-Bl. Nr. 96, vorzugehen.

Fremdzuständige Personen sind im Falle ihrer Beanständigung abzuschieben oder abzuschaffen, allenfalls zur Abschiebung oder Abschaffung zu beantragen.

Zuständigkeit der Behörden.

§ 21.

Die Sittenpolizei im Sinne dieses Regulativs üben die politischen Behörden I. Instanz aus.

Die Sittenpolizeibehörde hat das Strafrecht über Prostituierte nach § 5, Punkt 2 des Gesetzes vom 24. Mai 1885, R.-G.-Bl. Nr. 89, im Rahmen der Min.-Verordnung vom 30. September 1857, R.-G.-Bl. Nr. 198 und der kais. Verordnung vom 20. April 1854, R.-G.-Bl. Nr. 96; sie fällt das Erkenntnis, durch das eine Frauensperson unter Aufsicht gestellt wird; ihr obliegt die Ueberwachung der Prostituierten, die Evidentführung der unter Aufsicht stehenden, ihre Abgabe in ein Spital im Falle einer Erkrankung;

sie beantragt Abschiebung oder Abschaffung, wenn sie nicht selbst Schubbehörde ist;

sie hat jene Frauenspersonen auszuforschen, die sich der Prostitution ergeben, ohne unter Aufsicht gestellt zu sein.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 113 23.1.2018 8:46:56

Vorschrift.

Auf Grund des Erlasses des k. u. k. 5. Armeekommandos (Quartiermeister-Abt.) wurde im öffentlichen Hause in Laibach eine **prophylaktische Station** eingerichtet und deren Benützung für Militärpersonen als obligatorisch erklärt.

Im Interesse der Volksgesundheit wird diese Verpflichtung nunmehr auch für Zivilpersonen festgesetzt.

Es haben sich sohin **alle** Besucher des öffentlichen Hauses nach stattgefundenem Geschlechtsverkehr der prophylaktischen Behandlung zu unterziehen.

Diese Behandlung besteht in der Waschung der Geschlechtsteile mit einer Sublimatlösung und in der Einspritzung einer Albarginlösung in die Harnröhre.

Die vorsätzliche Nichtbeachtung dieser Anordnung wird nach der Min.-Vdg. vom 30. September 1857, R. G. Bl. 198, mit Geldstrafen bis zu 200 K, oder mit Arrest bis zu 14 Tagen geahndet werden.

K. k. Polizeidirektion in Laibach,

am 28. August 1916.

Predpis.

Na podlagi ukaza c. in kr. 5. arm. poveljstva (Quart.-Abt.) bila je ustanovljena v javni hiši v Ljubljani **profilaktična naprava,** katere se imajo vojaške osebe brezpogojno posluževati.

V interesu občnega zdravja se predpisuje ta dolžnost tudi za civilne osebe.

Po tem takem se morajo **vsi** obiskovalci javne hiše po spolnem občevanju podvreči profilaktičnemu očiščenju.

To očiščenje obstoja v tem, da se omijejo spolovila s sublimatno raztoplino in da se ukaplja v spolni ud nekaj kapljic „Albargina".

Kdor bi se namenoma ne držal te odredbe, bil bi kaznovan v smislu min. naredbe z dne 30. septembra 1857, drž. zak. 198 z globo do 200 kron ali pa z zaporom do 14 dni.

C. kr. policijsko ravnateljstvo v Ljubljani,

dne 28. avgusta 1916.

Dokument 2: Vorschrift der Polizeidirektion Laibach für das Toleranzhaus (1916).

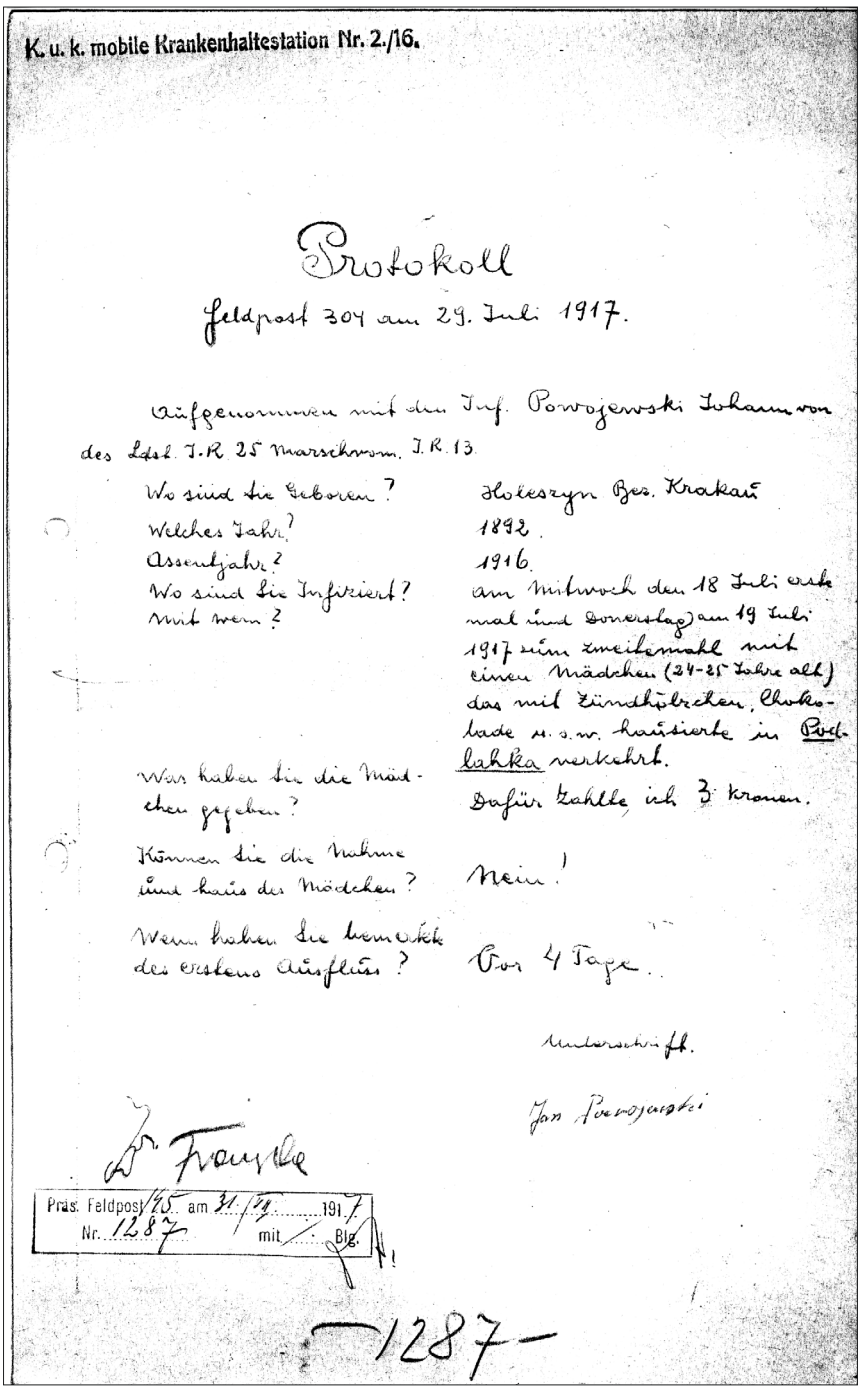

K. u. k. mobile Krankenhaltestation Nr. 2./16.

Protokoll

Feldpost 304 am 29. Juli 1917.

Aufgenommen mit dem Inf. Powrozewski Johann von des Ldst. I.R 25 marschkomp. I.R. 13.

Wo sind sie geboren?	Holeszyn Bez. Krakau
Welches Jahr?	1892.
Assentjahr?	1916.
Wo sind sie Inficiert? Mit wem?	am Mittwoch den 18 Juli erstmal und Donnerstag am 19 Juli 1917 zum zweitenmahl mit einen Mädchen (24-25 Jahre alt) das mit Zündhölzchen, Chokolade u. s. w. hausierte in Podlahka verkehrt.
Was haben sie die Mädchen gegeben?	Dafür zahlte ich 3 Kronen.
Können sie die Nahme und haus der Mädchen?	Nein!
Wenn haben sie bemerkt des erstens ausfluss?	Vor 4 Tage.

Unterschrift.

Jan Powrozewski

W. Franzke

Präs. Feldpost 45 am 31./7. 1917
Nr. 1287 mit Blg.

1287

Dokument 3: Vernehmungsprotokoll eines geschlechtskranken Soldaten (1917).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 115 23.1.2018 8:46:56

Quellen- und Literaturverzeichnis

Quellen

Österreichisches Staatsarchiv (ÖSTA), Kriegsarchiv (KA), Wein
- Kriegsministerium (KM), Abt. 14
- Armeeoberkommando (AOK)
- Neue Feldakten (NFA): Kommando der Südwestfront (Kdo. der SWF), 5. Armee, Armeegruppe Rohr (10. Armee)
- Militärkommando Graz (MKG)

Literatur

Biwald, Brigitte, *Von Helden und Krüppeln. Das österreichische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg,* 1–2. Wien: ÖBV, 2002.

Doerr, Robert, Die Salubritätskommissionen. *Wiener klinische Wochenschrift* 30 (25), 1917, S. 773–780.

Hirschfeld, Magnus, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, I–II. Leipzig, Wien: Verlag für Sexualwissenschaft Schneider & Co., 1930.

Jurić Pahor, Marija, Das Gedächtnis des Krieges. Die Isonzofront in der Erinnerungsliteratur von Soldaten und Zivilisten. Klagenfurt/Celovec: Mohorjeva, 2017.

Klavora, Vasja, *Doberdob. Kraško bojišče 1915–1916.* [Doberdob. Das Schlahtfeld Karst 1915–1916] Celovec: Mohorjeva, 2007.

Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, 5. Bd.: Das Kriegsjahr 1916, Zweiter Teil: Die Ereignisse von August bis zur Jahreswende. Wien: Verl. d. Militärwissenschaftl. Mitteilungen, 1934.

Otrin, Blaž und Marija Čipić Rehar (Hg.), *Jegličev dnevnik. Znanstvenokritična izdaja [Jeglič--Tagebuch. Wissenschaftlich-kritische Ausgabe].* Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2015.

Russ, Viktor K., Die Seuchenbekämpfung bei der Isonzoarmee. *Wiener Medizinische Wochenschrift*. Teil I: 66 (34), 1918, S. 1483–1488; Teil II: 66 (35), 1918, S. 1524–1530.

Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974–1994.

Schalek, Alice, *Am Isonzo. März bis Juli 1916.* Wien: Seidel & Sohn, 1916.

Steiner, Johann, Der militärärztliche Dienst des österreichisch-ungarischen Heeres während des Weltkrieges im Hinterlande und bei der Armee im Felde. Clemens Pirquet (Hg.), *Volksgesundheit im Krieg* I, Wien 1926, S. 78–107.

Tuma, Henrik, *Iz mojega življenja. Spomini, misli, izpovedi [Aus meinem Leben. Erinnerungen, Gedanken, Bekenntnisse]*. Ljubljana: Naša založba, 1937.

Wingfield, Nancy M., The Enemy Within. Regulating Prostitution and Kontrolling Veneral Diseasens in Cisleithanian Austria During the Great War. *Central European History* 46 (3), 2013, S. 568–598.

Povzetek

Walter Lukan

Pohujšanje v »tolerančni hiši« goriškega mostišča (1916). Prispevek k moralni in sanitetni zgodovini soške fronte

Uvodoma je na splošno prikazana posebna problematika prostitucije in z njo povezanih spolnih bolezni v prvi svetovni vojni. Nato je obdelan ta sektor moralne in zdravstvene zgodovine na področju soške fronte. Končno je predstavljena tema s konkretnim primerom goriškega bordela.

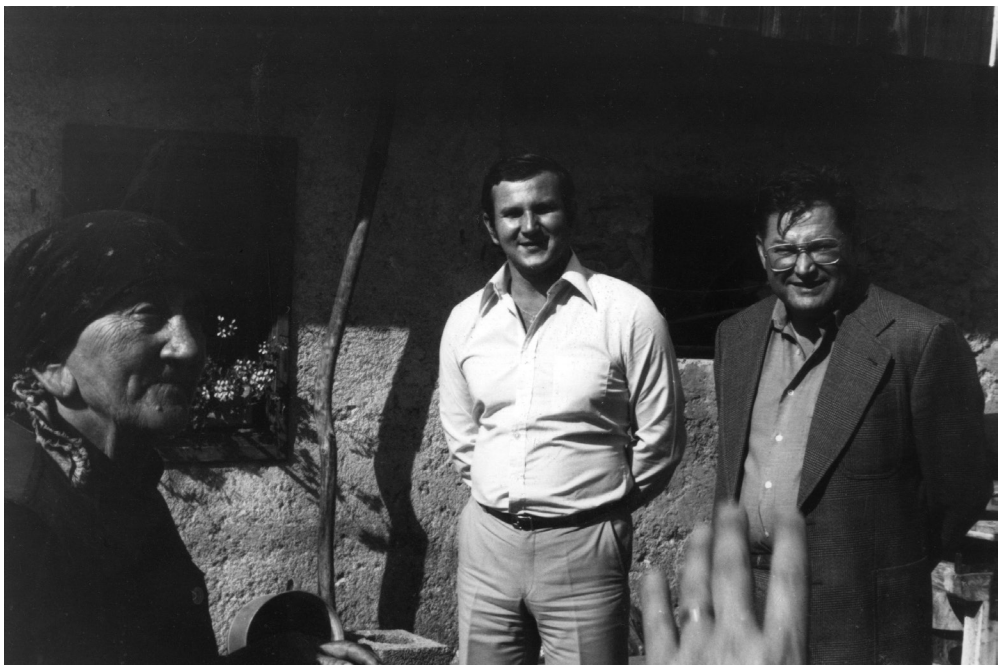

Vitenče pri Goričah v Ziljski dolini (1979), rojstna hiša Matije Majarja Ziljskega: Dušan Nečak (v sredini), Tone Zorn (desno).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 118 23.1.2018 8:46:57

SLOVENIJA, JUGOSLAVIJA, SVET MED OBEMA VOJNAMA

Necakov_zbornik_FINAL.indd 119 23.1.2018 8:46:57

Necakov_zbornik_FINAL.indd 120 23.1.2018 8:46:57

Jure Gašparič[*]

Od Sv. Jakoba do Lenina. Ustavodajni proces v Kraljevini SHS in njegov evropski kontekst[1]

16. februarja leta 1921 je v Beogradu na zelo pomembnem sestanku pomembnega odbora že nekoliko izčrpan in naveličan besedo pograbil srbski politik Marko Trifković, minister za konstituanto. Govoril je dolgo in nedvoumno, med drugim je izjavil sledeče: »*V tem odboru smo v tem času slišali najbolj kontroverzna mnenja, začenši od besed Sv. Jakoba do Leninove sovjetske ustave*.«[2] Če se ozremo zgolj na to izjavo, bi lahko sklepali, da je bil gospod minister Trifković v skladu s tradicijo velikih političnih govorov iz srbske preteklosti nadvse slikovit, da je najbrž metaforično dobro ilustriral neko razpravo. Toda takšen sklep bi bil napačen. Minister ni bil nič kaj slikovit, povedal je to, kar je zares slišal, saj so se v neki razpravi dejansko sklicevali tako na Sv. Jakoba kot tudi na tovariša Vladimirja Iljiča. In oboje je bilo tedaj povsem na mestu.

Tistega dne v februarju leta 1921 je minilo že šestnajst dni, odkar se je v Beogradu sestalo posebno parlamentarno telo, čigar naloga je bila jasna in komaj mogoča obenem – pripraviti osnutek ustave nove jugoslovanske države, ki je vzniknila že več kot dve leti pred tem, 1. decembra 1918. To telo, imenovano Ustavni odbor, je predstavljalo zrcalno sliko Ustavodajne skupščine, prvega državnega parlamenta, izvoljenega novembra 1920. V odboru so po proporcionalnem načelu sedeli predstavniki vseh parlamentarnih klubov. Največ, po enajst, je bilo predstavnikov srbske Narodne radikalne stranke in Jugoslovanske demokratske stranke. Komunisti so imeli sedem predstavnikov, po štiri predstavnike so imeli zemljoradniki in Jugoslovanski klub, trije so bili poslanci

* dr. Jure Gašparič, Inštitut za novejšo zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, jure.gasparic@inz.si

1 Prispevek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 *Stenografske beleške. Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (v nadaljevanju: *SB UO US KSHS*), 12. seja, 16. februar 1921, str. 163.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 121 23.1.2018 8:46:57

Jugoslovanskega muslimanskega kluba, dva sta bila socialista.[3] Pestra paleta najrazličnejših političnih nazorov, idej, čudovita mešanica raznolikih političnih tradicij, običajev in predstav o podobi bodoče skupne države, ki so jo pogovorno v glavnem imenovali Jugoslavija. Ta barvita množica, teh 42 ljudi, je v praksi izgrajevala novo državo.

Številne ideje, želje in osnutki o prihodnji podobi ter organizaciji države so sicer krožili že (vsaj) od leta 1917, toda konkretna razprava o ustavni podobi države je kulminirala šele v Ustavnem odboru. V ustavni razpravi so poslanci obdelali zapleteno vprašanje oblike vladavine in državne ureditve, vprašanje nacionalnega značaja jugoslovanske skupnosti, vprašanje temeljnih človekovih pravic, problem izvajanja upravne oblasti in vse bolj aktualno vprašanje socialnih ter gospodarskih načel državnega razvoja. Politične stranke in vlada so o ustavnopravnih temeljih Kraljevine SHS izdelali vrsto ustavnih načrtov, ki so razkrivali široko paleto razumevanja države, družbe, politike, morale.

Vsebina ustavnih načrtov je bila v jugoslovanski in slovenski historiografiji doslej že dobro obdelana, podobno lahko trdimo tudi za nekatere značilnosti ustavne razprave. Ravno tako so pojasnjena tudi politična ozadja konkretnih pogajanj o ustavi, kupovanje glasov za njeno sprejetje in osnovne značilnosti samega ustavnega dokumenta.[4] Namen tega prispevka tako ne bo usmerjen v njihovo vnovično povzemanje (četudi se nekje temu ne bo mogoče izogniti), marveč v tisto vprašanje, ki še ni bilo obravnavano, a ga je pravzaprav naslovil že minister Trifković z omembo Sv. Jakoba in Lenina. V prispevku bom skušal ilustrirati širši kontekst, ki je mestoma vodil razpravljavce; skušal bom opozoriti na morebitno argumentacijo, ki je segala prek meja in temeljila na praksi v drugih državah, hkrati pa bom primerjalno omenil nove ustave v nekaterih državah in iskal stične točke s prvo Jugoslavijo.

Proces, do katerega je prišlo v prvi jugoslovanski državi po letu 1918, seveda ni bil ne nepričakovan ne kaj bistveno drugačen od podobnih dogajanj v številnih drugih državah. Razpadu habsburške monarhije in ostalim političnim ter teritorialnim spremembam po prvi svetovni vojni je namreč sledilo kompleksno oblikovanje novih držav. Nastale so weimarska Nemčija, prva češkoslovaška republika, Poljska, baltske države, Finska … in med njimi tudi prva jugoslovanska država (sprva imenovana Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, nato poimenovana v Kraljevino Jugoslavijo).

---

3 Slovenski predstavniki v odboru so bili štirje: iz vrst demokratov Gregor Žerjav, najvplivnejši slovenski liberalni politik, iz vrst Slovenske ljudske stranke Anton Sušnik, Samostojno kmetijsko stranko (del zemljoradniškega poslanskega kluba) je zastopal Bogumil Vošnjak in komuniste Lovro Klemenčič.

4 O ustavnih načrtih gl. Hohnjec, *O ustavi naše države*, str. 295–338; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, str. 321–332; Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja*, str. 251–265; Perovšek in Dolenc, *Ustavna razprava*, str. 240–246; Balkovec, *Ideje o upravni razdelitvi*, str. 11–20.
O procesu sprejemanja ustave gl. Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 181–262; Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, str. 94–114; Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, str. 28–39; Rahten, *SLS v beograjski skupščini*, str. 67–83.
O značilnostih ustave gl. Perovšek, *»V zaželjeni deželi«*, str. 137–144; *The Jugoslav Constitution*, str. 166–178; Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 122 23.1.2018 8:46:57

Po eni od uveljavljenih ustavnih teorij, ki jo je razvil Jon Elster, se ustavodajni procesi vse od 18. stoletja, ko so se začeli, pojavljajo v valovih.[5] Prvi val vključuje nastajanje ustave v ZDA in v revolucijski Franciji, drugi val se je pojavil leta 1848, v kontekstu revolucij širom po Evropi, tretji val, ki bo fokus mojega zanimanja, je izbruhnil po prvi svetovni vojni. Temu so nato sledili še četrti val po drugi svetovni vojni (nove ustave so ne nazadnje sprejele vse tri osrednje predstavnice sil osi), peti val v šestdesetih letih, ko sta razpadala francoski in britanski kolonialni imperij in so ustave dobile številne bivše kolonije, šesti val v sedemdesetih letih, ki je bil zlasti omejen na nekdanje diktature v južni Evropi (Portugalska, Španija, Grčija) in naposled še sedmi val, ki je sledil padcu železne zavese in ostalim političnim spremembam po letu 1989.[6] Slovensko ozemlje je plulo na kar štirih od omenjenih sedmih valov.

Če lahko za nekatere valove rečemo, da so najbrž posledica naključij (kot denimo šesti val v sedemdesetih letih), pa za številne druge to ne velja, predvsem ne za tretjega, ki je sledil svetovni vojni. Pri pojasnjevanju nastajanja ustav v tistem času moremo izhajati iz principa »similar causes, similar effects.«[7] Med pogoji, ki so opredeljevali ustavodajni proces, so tako zagotovo obstajale podobne omejitve, s katerimi so se soočali ustavodajni organi, njihove člane so vodile želje, strasti in prepričanja, ki so bili odsev tistega konkretnega časa.[8] Pogledovanje iz Beograda proti drugim državam se tako zdi logično, med ustavami pa je najbrž obstajala kakšna podobnost.

* * *

Ustavodajni proces v prvi Jugoslaviji je imel več standardnih faz. Najprej so volivci na splošnih in enakih volitvah (za moške) izvolili konstituanto (ustavodajno skupščino). Volitve vanjo, ki so bile obenem prve jugoslovanske volitve, so bile 28. novembra 1920. Največ glasov (udeležba je bila 64,95 %) so volivci namenili Jugoslovanski demokratski stranki, sledili so ji srbska Narodna radikalna stranka, komunisti, Hrvaška republikanska seljačka stranka, zemljoradniki, Jugoslovanska muslimanska organizacija, Slovenska ljudska stranka, socialni demokrati, Džemijet (nacionalna turška organizacija) … vsega skupaj 419 poslancev.[9]

Vse naštete stranke so postale stalnica jugoslovanske politike v naslednjih letih. Narodna radikalna stranka je bila po svoji veljavi in vplivu hrbtenica jugoslovanskega strankarsko-političnega sistema in njegov osrednji faktor. Radikali so namreč v Jugoslaviji

5 Elster, *Forces and Mechanisms*, str. 368–369.

6 Sedmi val je podobno kot tretji val prostorsko zajemal srednjo in vzhodno Evropo in tudi pri njem lahko opazimo nekaj skupnih značilnosti v izgrajevanju novega političnega in gospodarskega sistema posameznih držav. Gl. Gašparič, *O samoumevnosti uvajanja parlamentarne demokracije*, str. 81–95.

7 Elster, *Forces and Mechanisms*, str. 371–372.

8 Prav tam, str. 373–386.

9 Gašparič, *Izza parlamenta*, str. 31.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 123 23.1.2018 8:46:57

videli povečano Srbijo; svojo nekdanjo kraljevino so zato imeli za jugoslovanski Piemont oz. jugoslovansko Prusijo. Demokrati so zagovarjali bolj jugoslovansko orientacijo politike in zato centralistično urejeno državo. Stališča obeh največjih strank so bila v precejšnji meri nesprejemljiva za večino hrvaške politične scene, kjer je dominirala Hrvaška republikanska seljačka stranka. Njena populistična politika, usmerjena h kmetu, je zagovarjala močan avtonomizem. Stranka je vseskozi burila duhove (med drugim njeni poslanci sploh niso prišli na seje konstituante), a v nobenem primeru ni bila tako problematična kot komunistična. Komunisti so na volitvah v konstituanto dosegli izjemen rezultat, s čimer so – paradoksalno, a v skladu z brutalnostjo jugoslovanske politike – zabili žebelj v lastno krsto. Stranka »revolucije« je bila kmalu prepovedana, njeni poslanci zaprti, člani pa razglašeni za sovražnike države. Slovenska ljudska stranka (SLS) in Jugoslovanska muslimanska organizacija (JMO) sta sodili med srednje – manjše stranke, a sta svojo veljavo utemeljevali v samooklicanem dejstvu, da sta »reprezentantinji« slovenskega naroda oz. muslimanskega prebivalstva v državi.[10]

Ustavodajna skupščina je začela s postopkom konstituiranja 12. decembra in ga zaključila 23. decembra 1920. 14. januarja naslednje leto jo je regent Aleksander Karađorđević svečano otvoril in dober teden kasneje so poslanci pristopili k delu.[11] Ustavna razprava se je konkretno odvila v več fazah. Najprej – kot sem že omenil – v posebnem Ustavnem odboru, nakar je po sprejetju v odboru ustavni osnutek prišel na dnevni red plenarnih sej konstituante. O njem so glasovali na Vidov dan, tj. 28. junija 1921, ko je država dobila ustavo, poimenovano vidovdanska ustava (glasovanje je bilo problematično, naposled so bili glasovi kupljeni za denar).

Problemsko, prostorsko in konceptualno najširša razprava (in za potrebe tega prispevka najzanimivejša) se je razvila v prvih dneh februarja v Ustavnem odboru. Takrat so člani odbora razpravljali o načelnih rešitvah (načelna razprava, ki je sledila v plenarnem delu same skupščine, je v precejšnji meri posnetek stališč, prikazanih v odboru). Dvainštirideseterica je bila pri delu sama, njenih razprav ni spremljal in motil nihče. Predstavnik komunistov Sima Marković je sicer pred samim začetkom dela odbora predlagal, da bi k sejam spustili tudi novinarje ter tako omogočili nadzor javnosti nad parlamentarnim delom, a so za njegov predlog glasovali le komunisti in socialisti.[12] To po eni strani pomeni, da lahko delo odbora analiziramo le na podlagi enega vira – dobesednih zapisov njegovih sej, ki so jih stenografi sicer zagnano beležili.[13] A po drugi strani to tudi pomeni, da so poslanci v odboru bržkone (vsaj včasih, če ne vedno) govorili bolj stvarno in problemsko ter manj apelativno in nastopaško, saj niso mogli

10 Nielsen, *One State, One Nation, One King*.

11 Mitrinović in Brašić, *Jugoslovenske narodne skupštine*, str. 354–355.

12 Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 196.

13 Časniki so o delu odbora sicer redno poročali, a so objavljali le kratke povzetke dogajanja; npr. *Slovenec*, 5. februar 1921, Seja ustavnega odbora; *Jutro*, 8. februar 1921, Logika našega ujedinjenja. Včasih so objavili govore posameznih poslancev, ki so jim jih ti dostavili. Npr. *Jutro*, 18. februar 1921, Govor poslanca G. Žerjava (in dalje).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 124 23.1.2018 8:46:57

računati na takojšen odmev govora v javnosti.[14] Povedano na seji odbora je zato morda bolj usmerjeno k materiji kot k volivcu.

* * *

Kljub temu da so skoraj vse pomembne jugoslovanske politične skupine pripravile svoj osnutek ustave, so na seji odbora obravnavali le enega – vladnega. Tega je 4. februarja 1921 predstavil minister za konstituanto Marko Trifković. Že na začetku je opozoril, da so ustavne projekte izdelovale tri dotedanje vlade – vlada Stojana Protića,[15] Milenka Vesnića in Nikole Pašića in da je vsem služila kot osnova stara srbska ustava (Ustava Kraljevine Srbije iz 1903).[16] Zanjo pa je prav posebej dejal, da je bila »izvojevana v velikem in težkem boju«, ustvarjena pa po vzoru »najbolj svobodomiselne belgijske ustave (iz 1831).«[17] Po Trifkovićevih besedah so bile državljanom zajamčene številne pravice in svoboščine (nikomur ni mogoče brez zakonskega razloga odvzeti prostosti, nikogar ni mogoče izgnati, stanovanje je nedotakljivo, osebna lastnina ravno tako, veroizpoved je svobodna, pa tudi tisk, zajamčena je svoboda združevanja in tajnost pisem, osnovno šolstvo je obvezno in brezplačno ...). Država je bila ustavna, parlamentarna in dedna monarhija, kjer se oblast deli na izvršno, sodno in zakonodajno (z dvodomnim parlamentom). Ministrova predstavitev ni bila dolga, a dolg ni bil tudi sam ustavni osnutek (obsegal je 86 členov). Kot je dejal poslanec Radović, se je osnutek zares omejil le na »glavne principe« in ni bil kot denimo »ameriška ustava, ki vsebuje tudi še neke principe iz kazenskega postopka in kazenskega prava.«

Opozicijski poslanci z videnim in slišanim niso bili zadovoljni, pri čemer jih je v prvi vrsti zmotilo dejstvo, da ne vlada ne minister predlogu nista priložila »motivacije«; »Motivenberichta«. Nekaterim se je zdelo prav nezaslišano, da »*začenjamo z delom, ki ga vi v tem času imenujete najvažnejše delo, da se nam predloži predlog ustave, a se nam ne predloži motivacija, solidna razlaga*«. »*V Nemčiji se danes razpravlja v političnih in učenjaških krogih, kakšna naj bo notranja ureditev države*,« je razlagal poslanec Šimrak, »*edino naš minister za konstituanto pa ne najde niti ene besede, da nam raztolmači, da nam pobliže pojasni, kako si naša vlada predstavlja notranjo ureditev države in da nam pokaže motive, ki so jo vodili ...*«[18] Poslancem tedaj dejansko ni bilo temeljito pojasnjeno, zakaj so rešitve v

14 A v časnikih lahko včasih nakljub temu, da novinarjev ni bilo na seji, prebiramo članke, kjer ena stran smeši drugo. Tako je liberalno *Jutro* ob predstavitvi vladnega ekspozeja poudarilo, kako se predstavnik SLS Sušnik sploh ni oglasil. V posmehljivem tonu je pisalo: »*Klerikalci in zajedničarji pa so se blamirali do kosti. Odprli niso niti ust in njihov boj proti ustavnem načrtu se je pričel z molčanjem.*« *Jutro*, 5. februar 1921, Ekspoze o ustavnem načrtu.

15 O Protićevem ustavnem načrtu gl. *Nacrt ustava po predlogu Stojana Protića*; Hohnjec, *O ustavi naše države*, str. 305–307; in Balkovec, *Ideje o upravni razdelitvi*, str. 13–14.

16 O podobnostih in razlikah med načrti gl. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, str. 34–37.

17 Poslanec Lazar Marković je kasneje ministra dopolnil, ko je dodal, da vladni ustavni osnutek temelji na srbski ustavi, belgijski ustavi in na »*angleškem nepisanem ustavnem in parlamentarnem pravu.*« – *SB UO US KSHS*, 9. februar 1921, str. 56.

18 *SB UO US KSHS*, 9. februar 1921, str. 50.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 125 23.1.2018 8:46:57

ustavi prav takšne, kot so bile.[19] Edini argument je bilo sklicevanje na srbsko ustavo in svobodomiselne člene iz belgijske ustave. Kot da je bilo to samoumevno.

Ob koncu načelne razprave je minister Trifković pojasnil, da Motivenberichta oz. obrazložitve vlada res ni podala, a da je temu kriva »časovna stiska«, pa tudi prave potrebe naj ne bi bilo. Opozicijske kritike je zavrnil kot »tendenciozne« in s tem izzval droben besedni spopad med poslanci. Spontana reakcija udeležencev je nadvse zanimiva, saj – za razliko od siceršnje debate – argumentacijsko temelji na navajanju tujih vzorov:

> Sima Marković je ministru najprej navrgel: »*Nemški ustavi je priložena debela knjiga.*«
> Vskočil je vladni poslanec Lazar Marković: »*To je nemška bolezen!*«
> Sima Marković: »*Vse, kar govori gospod minister za konstituanto, v principu ne drži.*«
> Marko Trifković:
>
> »To v principu drži, g. Sima Marković. Mi smo v Srbiji naredili že dosti ustav in kolikor se spominjam, lahko rečem, da niti pri eni od teh ustav ni bilo obrazložitve, nekakšnih motivenberichtov. Ravno tako mi ni znano, da so obrazložitve pri francoskih ustavah in kar zadeva poljsko ustavo smo tu imeli priliko videti, da vlada ni podala niti ustavnega načrta, ampak samo deklaracijo ... To, kar je bilo v Nemčiji, je čisto druga stvar. Mi Srbi nekako nismo bolni, da bi iskali vzor v Nemčiji. Nam so bili ljubši drugi vzori; in če se do zdaj nismo ozirali na Nemčijo, ne verjamem, da se bomo tudi v bodoče.«[20]

Gradivo o morebitnem spogledovanju z ustavodajnimi procesi v drugih državah in drugih ustavnih vzorih bi pri vladi tako zaman iskali. Ko je minister posegel po referencah iz tujine, je to storil spontano.

Po vsebinskem pregledu celotne načelne razprave lahko ugotovimo, da so podobno kot minister ravnali tudi drugi udeleženci razprave. Poslanci so v glavnem izhajali iz ustavnih načrtov in predstav svojih strank, pri čemer so se le redko sklicevali na tuje primere. Še največjo izjemo so predstavljali komunisti (ti lastnega osnutka sicer niso pripravili), ki so dosledno poudarjali odlike sveže sovjetske ustave.[21] To so počeli tako odločno, da so celo dvomili v legitimnost dela ustavnega odbora:

> »Sovjetska ustava, gospodje, ki jo mi zahtevamo … se ne piše v buržoazni konstituanti, marveč v sredi med revolucionarnimi delavci in kmeti. Takšna ustava ne vznikne iz parlamentarnih pogajanj z buržoazijo, ampak iz revolucionarne

19 Gl. še: *SB UO US KSHS*, 11. februar 1921, str. 78.

20 *SB UO US KSHS*, 12. seja, 16. februar 1921, str. 163.

21 O tedanjem razvoju v sovjetski Rusiji gl. Nečak in Repe, *Kriza*, str. 45–50. Za ustavo gl. Jelcinovo predsedniško knjižnico: Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (http://www.prlib.ru/en-us/Lib/pages/item.aspx?itemid=17495).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 126 23.1.2018 8:46:57

> borbe delavcev in kmetov proti buržoaziji. Revolucija je mati sovjetske ustave,« je govoril poslanec Milojković.[22] »Buržoazna ustava ne more rešiti nacionalnega vprašanja,« je pribil Filip Filipović, »kajti nacionalno vprašanje lahko reši samo novi družbeni red – sovjetski sistem, sovjetska ustava.«[23]

Princip samoodločbe naroda naj bi najbolje razumel tovariš Trocki, saj ga je učinkovito obranil med pogajanji v Brest-Litovsku.[24]

Demokrati in srbski radikali so vneto zagovarjali vladni predlog. V prvi vrsti so poudarjali zasluge Srbije in tujino navajali le kot negativni vzor – največkrat so tolkli čez rajnko habsburško monarhijo (Srbi naj na bojnem polju ne bi umirali za državo, ki bi po avtonomistični notranji ureditvi bila videti kot Avstrija).[25] Slovenska ljudska stranka je svojo kritiko usmerila predvsem v zamišljeno notranjo ureditev države. Poslanec Sušnik je v utemeljevanju avtonomističnega koncepta med drugim posegel tudi po tuji praksi:

> »Ko je Bismarck l. 1871 ustvarjal Veliko Nemčijo, je stal pred problemom: ali naj bo ta Nemčija centralistična ali federalistična? Odločil se je za drugo, ker je vedel, da ne more čez noč ujediniti vseh pokrajin. In ko je danes po svetovni vojski Nemčija stvorila novo ustavo, so Nemci vendar ostali pri federaciji in si niso upali izvesti centralističnega sistema. In vendar, gospodje, si nihče ne bo upal zanikati, da je med Nemci zavest narodne edinstvenosti izredno močna.«[26]

SLS je poleg tega v svojem ustavnem načrtu predvidela tudi določbe o referendumu in ljudski iniciativi, kar je po priznanju njenega člana Josipa Hohnjeca temeljilo v tujih vzorih. »Pred očmi je lebdel zgled severnoameriških držav, Švice, moderne Nemčije, republike Avstrije in Češkoslovaške.«[27]

* * *

V ospredju debate je bilo tedaj nedvomno vprašanje avtonomije in decentralizacije, vprašanje državne ureditve, ki je bilo eno od osrednjih problemov jugoslovanske države, a poleg tega je vidno mesto zavzela še ena problematika, ki je bila po svoji vsebini zelo moderna in izrazito opredeljena z duhom časa. To je bila socialno-gospodarska problematika. V vladnem ustavnem načrtu sprva ni bilo niti besede o urejanju perečih socialnih vprašanj, ustava je reševala le politična vprašanja. A že takoj na začetku se je glede tega

22 Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 197.
23 *SB UO US KSHS*, 5. seja, 8. februar 1921, str. 32.
24 Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 211.
25 Hohnjec, *O ustavi naše države*, str. 312–318.
26 *SB UO US KSHS*, 10. seja, 14. februar 1921, str. 119.
27 Hohnjec, *O ustavi naše države*, str. 335.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 127 23.1.2018 8:46:58

nanjo vsul plaz kritik, ki ni prihajal le iz opozicijskih vrst (s strani socialistov, komunistov, zemljoradnikov, Jugoslovanskega kluba in takrat še JMO), marveč tudi (sicer bolj blago formuliran) s strani demokratskih poslancev.

Skoraj neposredno po predstavitvi ministra Trifkovića je besedo pograbil socialist Nedeljko Divac:

> »Ugotavljam,« je dejal, »da se je do sedaj v svetu vedelo le za ustave politične narave in tako je bilo tudi pri nas. Do zdaj so povsod ustave obsegale le vprašanja, ki so zadevala zakonodajno, izvršno in sodno oblast. Od tod najprej se ni šlo. Osnove take ustave so vzniknile najprej v Angliji in so potem od tam prenesene tudi v kontinentalno Evropo.«

Toda sodoben čas je po Divčevem mnenju tedaj zahteval drugačno ustavo. »*Vprašanje političnih svobod je v glavnem zaključeno. Te svobode so zahtevale velike žrtve. Zdaj ostaja nerešeno vprašanje ekonomske enakopravnosti. In tudi to se mora rešiti.*« Sodobna ustava bi po njegovem mnenju morala vsebovati tudi socialno-gospodarska načela, kar je proti koncu podkrepil z močnim argumentom; takšne rešitve so že v novi nemški ustavi. »*Dovčerajšnja absolutistična Nemčija je v tem pogledu dala dober zgled.*«[28]

Poslanec Mihajlo Avramović je kasneje suho dodal: »*Ko je bila sprejeta nemška ustava, je bilo izrecno omenjeno. Tam piše: 'Eigentum verpflichtet' – to pomeni: lastnina predstavlja dolžnost za tistega, ki jo ima.*«[29] Diskusija o teh vprašanjih se je zavlekla, socialne zahteve o vlogi lastnine, zavarovanju delavcev in brezposelnih, o delovnem času … so v precejšnji meri zaznamovale delo odbora.[30] Naposled je bil v ustavni predlog vključen celoten nov oddelek,[31] posvečen tem vprašanjem, kar lahko štejemo za najbolj viden sočasen tuji vpliv na ustavotvorni proces.

Tekstna analiza tretjega oddelka vidovdanske ustave (Socialna in ekonomska določila) in petega oddelka weimarske ustave (Das Wirtschaftsleben) pokaže številne podobnosti, celo enakosti. Skoraj polovica členov vidovdanske ustave je v pretežnem delu teksta preslikava nemških členov (npr. čl. 23 vidovdanske ustave pravi: Delovna moč je pod zaščito države ... čl. 157 weimarske ustave pa: Die Arbeitskraft steht unter dem besonderen Schutz des Reiches.).[32]

---

28 *SB UO US KSHS*, 3. seja, 4. februar 1921, str. 18–19.

29 Tako dejansko piše v čl. 153 weimarske ustave: »*Eigentum verpflichtet. Sein gebrauch soll zugleich Dienst sein für das Gemeine Beste.*« - *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919* (Reichsgesetzblatt 1919, str. 1383 in dalje).

30 Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 202–206; *SB UO US KSHS*, 1. knjiga.

31 Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 226–229.

32 Sovpadanje je zlasti prisotno v naslednjih členih (najprej navajam člen vidovdanske ustave, nato weimarske): čl. 22 in čl. 146, čl. 23 in čl. 157, čl. 24 in čl. 158, čl. 25 in čl. 152, čl. 26 in čl. 151, čl. 33 in čl. 159, čl. 36 in čl. 152, čl. 37 in čl. 153, čl. 39 in čl. 154, čl. 43 in čl. 156, čl. 44 in čl. 165.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 128 23.1.2018 8:46:58

Ostra in stvarna kritika opozicije pri vladni strani tudi sicer ni ostala brez odmeva (k temu je vlado ne nazadnje prepričalo tudi glasovanje po načelni debati, kjer je njen predlog dobil le šibko podporo – 23 glasov proti 19). Ko je ustavni odbor končal z delom, je povsem nedotaknjena ostala le petina predloga, ostali deli so bili vsaj deloma spremenjeni. Celoten obseg ustavnega načrta je narasel s 86 na 139 členov. Poleg dodanega socialnega dela je bila bolje precizirana verska svoboda, šolstvo je bilo razglašeno za državno stvar, podrobneje je bila regulirana volilna pravica …[33] Številnim spremembam navkljub pa opozicija kljub vsemu ni bila zadovoljna, saj so glavne ustavne rešitve ostale enake začetnemu vladnemu predlogu.

* * *

Ko je bil temeljito spremenjen in dopolnjen predlog ustave po razpravi v odboru predložen skupščinskemu plenumu, se je tam znova odvrtela podobna razprava kot prej v odboru, s tem da lahko opazimo nekaj bistvenih razlik.[34] Opozicijske stranke so še naprej problematizirale oddelek o socialno-ekonomskih pravicah, češ da je nepopoln; še naprej so protestirale zaradi okrnjenega parlamentarizma in se še naprej krčevito opredeljevale proti centralističnim rešitvam upravljanja z državo.[35] V bistvu argumenti niso bili nič kaj drugačni kot prej, kar je bilo drugačno, je bilo splošno politično ozračje. Razprava v plenumu je bila veliko ostrejša in je včasih že mejila na fizični spopad (ti so kasneje sploh postali stalnica v političnem življenju Kraljevine SHS); zdelo se je, da poslanci (takrat pred očmi javnosti) bolj nastopajo in predstavljajo lastne poglede, kot pa prepričujejo kolege.

Razprava v odboru, za zaprtimi vrati, je bila v tem pogledu precej drugačna, medklicev in vpadov v besedo ni bilo veliko, zlasti pri vladi je bilo opaziti pripravljenost na iskanje kompromisa (med drugim so sprejeli novi socialno-gospodarski oddelek). Ne nazadnje se je tedaj ustavodajni proces šele začenjal, veliko je bilo nejasnosti in očitno je, da ne vlada ne opozicija nista želeli že na začetku zaostrovati stališč. Pripravljenost na dogovor je obstajala tudi pri komunistih, ki so kljub načelnemu vztrajanju pri sovjetskem tipu ustave nastopali z nekaterimi povsem praktičnimi rešitvami. Poleg tega so bili vsi člani odbora v glavnem prekaljeni in kompetentni politiki z izkušnjami, njihove razprave kažejo na poglobljeno razumevanje pomena ustave in ustavodajnega procesa.

Ta ugotovitev se zdi precej lastna jugoslovanski nepomirljivi politični realnosti, a pravzaprav ni ne presenetljiva ne neobičajna. Analiza ustavodajnih procesov, ki jo je opravil Jon Elster, pokaže naslednje: »*... while public debate drives out any appearance of bargaining, it also encourages stubborness, overbidding, and grandstanding in ways that are*

33 Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, str. 35, 37–38.

34 Na nekatere razlike je opozarjala že Neda Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 260.

35 Engelsfeld, *Rad kluba komunističkih poslanika*, str. 235–254.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 129 23.1.2018 8:46:58

incompatible with genuine discussion.«[36] Kot da bi opisal dogajanje v jugoslovanski skupščini, s tem da lahko dodamo, da tam javna razprava niti ni bila varuh pred političnim trgovanjem – do tega je v ustavodajnem procesu prišlo na koncu, vsem na očeh. Je pa bila razprava za zaprtimi vrati ustavnega odbora zagotovo stvarnejša in manj strastna ter bolj konstruktivna. Izhajajoč iz smisla same parlamentarne razprave moremo zapisati, da je razprava v odboru imela kreativno funkcijo, medtem ko je bila razprava v plenumu legitimacijska in performativna.[37]

Temu v prid govori tudi dogajanje v ustavnem odboru po koncu marca 1921. Ko je odbor končal pretres ustavnega načrta, se namreč ni razpustil, marveč je nadaljeval delo vzporedno z delom plenuma konstituante in obravnaval prispele amandmaje. Razprava takrat ni bila več stvarna in umirjena, marveč ostra in neizprosna, takšna, kakršna je hkrati potekala v plenumu. Poslanec Šimrak je tako 4. aprila odločno nastopil proti »kancelparagrafu«, členu, ki je omejeval zlorabo cerkve in prižnice v politične namene.[38] V svojem izvajanju je primerjal ureditev iz Bismarckove ustave in predlagano jugoslovansko rešitev ter ugotavljal, da zadnja za razliko od Nemčije uvaja »žandarske« in »balkanske« metode v duhovni službi.[39] Takoj se je vnel »silen hrup«, slišala se je zahteva po odvzemu besede …

* * *

Država je 28. junija 1921 v skladu s §1 ustave postala ustavna, parlamentarna in dedna monarhija.[40] V poglavjih o temeljnih človekovih pravicah precej moderna in podobna weimarski ter belgijski ustavi. Zakonodajno oblast je v skladu z njo vršil sodoben enodomni parlament, imenovan Narodna skupščina Kraljevine SHS. Skupščinske poslance so za štiriletno obdobje volili vsi moški, starejši od 21 let; volilna pravica je bila splošna in enaka ter neposredna in tajna. En poslanec se je volil na 40.000 prebivalcev. Izvoljen je bil lahko vsak državljan, ki je bil starejši od 30 let ter je govoril in pisal »narodni jezik«. Skupščina je imela precej avtonomije, kot je v skladu s tedaj uveljavljeno politično teorijo in prakso šlo parlamentom.[41] V celotnem političnem sistemu delitve oblasti, ki je bil načeloma sodobno zasnovan, pa je bila ustavno vgrajena posebna izjema – monarh. Imenovali so ga celo prvi ustavni faktor (skupščina je bila šele drugi), saj je vršil zakonodajno oblast skupaj s skupščino, imel jo je tudi pravico razpustiti, izvršno oblast pa je sploh izvajal sam prek odgovornih ministrov. Slednji so sicer bili odgovorni parlamentu, a podrejeni kralju.

36 Elster, *Forces and Mechanisms*, str. 388.

37 O razpravi v jugoslovanski skupščini gl. Gašparič, *Izza parlamenta*, str. 49–75.

38 O tem gl. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 56–75.

39 Razpravo je povzel tudi časnik *Slovenec*, 17. april 1921, Borba za krščansko svobodo.

40 *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 27. julij 1921, Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

41 Gl. *Demokratie und Parlamentarismus*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 130 23.1.2018 8:46:58

Poleg izrazitega položaja kralja je bil drugi (pravzaprav prvi) in osrednji problem vidovdanske ustave njen centralistični in unitaristični značaj, ki je zaostril nacionalno vprašanje. V državi je po dikciji ustave živel jugoslovanski narod, sestavljen iz treh »plemen« (Slovencev, Hrvatov in Srbov; ostali se ne omenjajo). Teritorialno je bila celotna država aritmetično razdeljena na 33 t. i. oblasti (upravno-teritorialnih enot) z največ 800.000 prebivalci. Organi oblasti v oblasteh so bili zgolj tehnični izvrševalci nalog osrednjih državnih organov. Centralistično bit režima je leta 1927 sicer nekoliko omilila vzpostavitev oblastne samouprave v Sloveniji, saj je prišlo do volitev t. i. oblastnih skupščin obeh slovenskih oblasti, ki sta nato opravljali funkcijo lokalnih parlamentov.[42]

Za vidovdansko ustavo lahko ugotovimo, da je njenega duha in duha razpravljavcev v konstituanti v temelju še vedno preveval klasični liberalizem 19. stoletja. In podobno je veljalo tudi za druge evropske države tretjega vala. Praktični vzor vsem je bila v osnovi Anglija.[43] To se po eni strani zdi logično, smiselno, celo naravno, a kot opozarja Agnes Headlam-Morley, ki je že v dvajsetih letih 20. stoletja naredila prvo komparacijo novih povojnih ustav, tudi problematično. Angleški vzor ni bil nikjer dosledno izpeljan, čemur je botrovalo več razlogov. Ustavodajalci so povsod spregledali, da angleški sistem temelji »*upon the fact that power is being focused more and more in the Cabinet and in the Prime Minister.*«[44] Angleško »metodo«, ki so jo uporabljali, so novi ustavodajalci utemeljevali v francoski teoriji, zlasti pri Rousseauju. »*The object of that theory is to strengthen the State so that it may give expression to the sense of national unity …*«[45] Vsaj v jugoslovanskem primeru je ta teza prepričljiva. V vseh državah so tudi uvajali splošno in enako volilno pravico in proporcionalni volilni sistem, povsod so želeli, da bi parlament predstavljal, kolikor je le mogoče, voljo ljudstva. A povsod so tudi izražali nezaupanje v parlament in pooblastila parlamenta bodisi omejevali bodisi so parlamentu ob bok postavljali še druge ustavne faktorje.[46] V jugoslovanskem primeru je bil takšen faktor kralj, ki so ga celo imenovali »prvi ustavni faktor«. Headlam-Morley je na sploh ugotavljala, da so v vseh državah, ki so tedaj dobile nove ustave, forme vladanja bolj teoretične in akademske. Politični sistem naj bi temeljil na obči demokratični teoriji in ne na naravnem ustavnem razvoju, utemeljenem v lastni ustavni zgodovini. Edina izjema naj bi bila Finska, ki se je oprla na švedsko ustavo in njene institucije.[47]

---

42 Gl. Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*.

43 Headlam-Morley, *The New Democratic Constitutions*, str. 27.

44 Prav tam, str. 29.

45 Prav tam, str. 30.

46 Prav tam, str. 32.

47 Po sodobni kontekstualni analizi finske ustave je ta imela dve osrednji značilnosti:
»*First, it constructed a kind of a compromise between presidential and parliamentary models in a manner which was not really familiar elsewhere. Second, it reconnected the nation with the continental European constitutional traditions followed by other Nordic countries, and souch countries as Beligium, Prussia, and France.*« Husa, *The Constitution of Finland*, str. 22.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 131 23.1.2018 8:46:58

Teza ni povsem zgrešena, a povsem točna tudi ne, vsaj ne v jugoslovanskem primeru. Kot smo že poudarili, je vidovdanska ustava temeljila na stari srbski ustavi, poleg tega pa je vključevala sodobne socialne člene, ki jih lahko razglasimo za rezultat naravnega ustavnega razvoja. Kljub temu pa vendarle ni mogoče spregledati, da ustava ni bila rezultat namišljene agregirane skupne ustavne dediščine vseh delov nove države (avstrijskega, ogrskega, bosansko-hercegovskega, srbskega, črnogorskega); kaj takega bi bilo iluzorno.

Med vsemi novimi ustavami je veljala in velja še danes za najbolj domiselno in najbolj polno novih idej nemška ustava,[48] sprejeta v weimarskem gledališču 31. julija 1919 (Ustavo je predsednik Friedrich Ebert podpisal 11. avgusta, zato je bil za časa weimarske republike ta dan državni praznik. V veljavo je vstopila 14. avgusta 1919.).[49] Nemška ustava je, kot smo že videli, precej vplivala na poglavje o socialno-gospodarskih vprašanjih v vidovdanski ustavi, njen vpliv pa je opazen tudi pri drugih ustavah. Te sicer v glavnem niso vsebovale posebnega socialnega oddelka, a so vse po vrsti vključevale člene o regulaciji in pomenu dela ter lastnine. V preambuli poljske ustave je tako pisalo, da država varuje delo. Podoben člen je vsebovala tudi finska ustava. Estonska ustava je dajala pravico do stavke, češka je urejala ekspropriacijo … Popolna ekonomska svoboda nikjer ni bila več samoumevna.[50]

Kar zadeva politični sistem so v Weimarju izdelali zanimivo mešanico: iz Anglije so v svojo ustavo vnesli ideje o vladi, iz ZDA idejo o močnem predsedniku (namesto nekdanjega Kaiserja), iz Švice idejo o neposredni demokraciji. Poljska, Češkoslovaška in – kot smo videli – tudi vidovdanska ustava so bile v tem pogledu bližje angleškim in francoskim ustavnim vzorom iz 19. stoletja. Poljska ustava iz leta 1921 je posnemala francosko iz leta 1875, kjer je bil v ospredju parlament. Predsednik je bil le reprezentativna figura (kar se je nato po letu 1926 z ravnanjem Piłsudskega bistveno spremenilo). Na Češkoslovaškem so bile po drugi strani jasno izražene želje po močni vlogi predsednika (konkretno projicirane v osebo T. G. Masaryka), ki pa vendarle ni bil izvoljen na neposrednih volitvah, ampak ga je izbral parlament. V prvi Jugoslaviji sta si politično moč delila kralj in parlament.[51] Podobnim izhodiščem navkljub so bile politično-sistemske rešitve pogosto precej drugačne.

Še največ čisto konkretnih podobnosti med ustavami lahko najdemo v poglavjih o državljanskih pravicah. Ponosna trditev jugoslovanskega ministra Trifkovića, da ustavni osnutek temelji na najbolj svobodomiselni belgijski ustavi, je bila tedaj že obče sprejet ustavni standard. Vse od leta 1831 so vse ustave na evropskem kontinentu vsebovale

48 *Reichsgesetzblatt 1919*, Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919, str. 1383 in dalje. Sicer je na svetovnem spletu na referenčnih straneh nemških univerz in inštitutov dostopnih več različic ustavnega teksta, tudi s komentarji. Gl. npr. http://www.jura.uni-wuerzburg.de/fileadmin/02160100/Elektronische_Texte/Verfassungstexte/Die_Weimarer_Reichsverfassung.pdf

49 O poteku in okoliščinah sprejemanja ustave gl. Wirsching, *Parlamentarische Kultur*, str. 41–80.

50 Headlam-Morley, *The New Democratic Constitutions*, str. 264–277.

51 Prav tam, str. 44–45.

določbe o enakosti pred zakonom, tajnosti pisem itd. Tudi ideja uveljavitve splošne in enake volilne pravice ter iz nje izhajajočega proporcionalno sestavljenega predstavništva je takrat bila na zmagovitem pohodu, saj je bil princip uveljavljen v vseh državah. Prav vse ustave, razen ene, so kot samoumevno vsebovale tudi člen, ki je volilno pravico eksplicitno dajal osebam ženskega spola.[52] Na Finskem je to bil že nekaj časa uveljavljen standard (od parlamentarne reforme leta 1906, ko je ruski car Nikolaj II. sankcioniral Parlamentarni akt Velikega vojvodstva Finske), drugod še ne. Izjema je bila Kraljevina SHS, kjer ustava ženske volilne pravice sicer ni izključevala, jamčila pa je po drugi strani tudi ni. V členu 70 je pisalo: »*Volilno pravico ima vsak državljan po rojstvu ali naturalizaciji, če je dovršil 21. leto … Zakon odloči o ženski volilni pravici.*«[53] V praksi ženske nato niso volile. Zakaj je bilo tako?

Spremljajoč tedanje in tudi kasnejše jugoslovanske debate o tem vprašanju, ki so se pojavljale vedno znova in bile podkrepljene z močnimi argumenti, lahko zapišemo, da ob vseh težavah, s katerimi se je soočala država, to vprašanje preprosto ni bilo percipirano kot zares pomembno. Za njeno uveljavitev so se nekatere stranke sicer zavzemale, ideja je imelo podporo pri delu javnosti,[54] argumentacija med ustavodajnim procesom zanjo je bila poglobljena, a vendar nezadostna.[55]

* * *

Nekje sredi načelne razprave v ustavnem odboru, februarja leta 1921, je časnik *Slovenec*, glasilo SLS, objavil kratko in pronicljivo oceno o delu organa. »*Nemška ljudska knjiga o slavnih prebivalcih mesta Schilde ima en znamenit stavek,*« je začel pisec. »*Pravi namreč, da imajo Schildani to-le posebnost: vsak zase je pameten, vsi skupaj pa so neumni.*« In nadaljeval: »*Na ta duhoviti izrek se spomni človek, če opazuje delo v zakonodajnih zbornicah. Narod pošlje tja, kakor upa, svoje najboljše može. Ti pa v zbornici osupnejo, obkladajo z ogabnimi očitki, natolcujejo, ne najdejo drug na drugem dobre dlake in – kar je glavno – so nezmožni, da bi napravili kak koristen zakon, zaradi česar jih je baš narod poslal v skupščino.*« Pričakovane besede, predvidljiv začetek političnega pamfleta, čigar ost pa avtor nenadoma obrne. Ugotovi namreč, da v ustavnem odboru tiho, za zaprtimi vrati, marljivo delajo »solisti« (kasneje bo nastopil »šumni zbor«). Brez žalitev in prekinitev iščejo »*medsebojnega*

52 Prav tam, str. 97–98.

53 *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 27. julij 1921, Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

54 Gl. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 77–84; Selišnik, *Podoba ženske v letu 1918*, str. 147–150; Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, str. 68–70.

55 Poslanec Anton Sušnik je v svoji argumentaciji v ustavnem odboru izhajal iz načel individualizma in liberalizma ter krščanskega socializma, ob tem pa ni pozabil na koncu pripomniti, da so to uvedle že mnoge države, »*tako Avstralija, Norveška, Finska in štiri države v Ameriki. Po vojski so dale ženskam volilno pravico Nemčija, Nemška Avstrija, Češka in Slovenija. Na Češkem je bila izvoljena v parlament hči predsednika Masaryka, v Sloveniji pa so snedli ženskam volilno pravico naši napredni demokrati, ki so zoper vse, kar je moderno, socialno koristno in pravično.*« *Slovenec*, 9. marec 1921, Za žensko volilno pravico (Iz govora poslanca Sušnika v ustavnem odboru 4. marca 1921).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 133 23.1.2018 8:46:58

sporazuma«.[56] Tudi nasprotnik SLS, poslanec Bogumil Vošnjak, je takrat radosten ugotovil, da je razprava »*nekako akademskega značaja*«.[57] Delo ustavnega odbora pa je kot »*dobro*« označil še Gregor Žerjav.[58]

Podroben pregled stenografskih beležk tej oceni pritrjuje. Ko je bil ustavodajni proces zares v kreativni fazi, kar je bilo zlasti za časa načelne razprave v ustavnem odboru, so bili tako poslanci vladne večine kot poslanci opozicije stvarni in konkretni, a obenem – kot je videti iz prejšnjih opisov – zazrti le v prilike znotraj Jugoslavije. Po primerjavah s tujino so redko posegali, zdi se, da prav nobena od tujih držav ni imela takšnega statusa, da bi lahko sama po sebi služila za zgled. Edini konkretni izjemi sta bili omemba sovjetske ustave (pri komunistih) in weimarske ustave (kar zadeva socialno-gospodarsko problematiko). To je po svoje zanimivo, pričakovali bi zlasti pogostejše omenjanje »bratske in prijateljske« Češkoslovaške, s katero je prva Jugoslavija gojila tesne odnose. Njena ustava, sprejeta 29. februarja 1920,[59] je ponujala primere in argumente tako za vladno stran kot za opozicijsko.

Ne glede na izostanke zgledov pa lahko med novimi povojnimi ustavami vendarle najdemo številne podobnosti: vse so načenjale tudi socialno-gospodarska vprašanja, vse so vsebovale splošno sprejeta načela, vsebovana že v belgijski ustavi, vse so prisegale na proporcionalno zastopano ljudsko voljo, vse so pogledovale proti angleškemu modelu. In številne med njimi so naposled doživele podobno usodo. Jugoslovansko vidovdansko ustavo je kralj Aleksander Karađorđević razveljavil po sedmih letih in pol, tj. 6. januarja 1929.

Viri in literatura

Tiskani in pravni viri

Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919. *Reichsgesetzblatt* 1919. (Dostopno na: http://www.jura.uni-wuerzburg.de/fileadmin/02160100/ Elektronische_Texte/Verfassungstexte/Die_Weimarer_Reichsverfassung.pdf)

Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Dostopno na: http://www.prlib.ru/en-us/Lib/pages/item.aspx? itemid=17495

SB UO US KSHS: *Stenografske beleške. Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.

Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 27. julij 1921.

Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky. Dostopno na: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html

56 *Slovenec*, 16. februar 1921, Delo v ustavnem odboru.

57 *SB UO US KSHS*, 4. seja, 7. avgust 1921, str. 28.

58 Žerjav je v svojem časnikarskem zapisu še navrgel, da bo mnogo odločitev ostalo nepojasnjenih, kajti glavne odločitve naj bi padle v ožjem odboru. To le pritrjuje tezi, da je razprava za zaprtimi vrati plodovitejša kot razprava pred očmi javnosti. *Jutro*, 26. marec 1921, Delo ustavnega odbora.

59 *Zákon ze dne 29. února 1920*.

Časopisna vira

Slovenec
Jutro

Literatura

The Jugoslav Constitution. *The Slavonic Review* 3 (7), junij 1924, str. 166–178. Dostopno na: www.jstor.org/stable/4201828

Balkovec, Bojan, Ideje o upravni razdelitvi Kraljevine SHS. Bojan Balkovec (ur.), *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. Ljubljana, 2009, str. 11–20.

Čulinović, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Srbija, Crna Gora, Makedonija, stara Jugoslavija (1918–1941), nova Jugoslavija. Knjiga II*. Zagreb: Školska knjiga, 1959.

Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata, Knjiga I*. Zagreb: Historijski institut JAZU, 1961.

Demokratie und Parlamentarismus. Ihre Schwierigkeiten und deren Lösung – Eine Rundfrage der »Prager Presse«. Prag: Orbis, 1926.

Elster, Jon, Forces and Mechanisms in the Constitution-Making Process. *Duke Law Journal* 45, 1995, str. 364–396.

Engelsfeld, Neda, Rad kluba komunističkih poslanika u plenumu Ustavotvorne skupštine (u prosincu 1920. i u siječnju 1921.). Ivan Kampuš (ur.), *Radovi 2*. Zagreb, 1972, str. 181–262.

Gašparič, Jure, *Izza parlamenta. Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941*. Ljubljana: Modrijan, 2015.

Gašparič, Jure, O samoumevnosti uvajanja parlamentarne demokracije v vzhodni Evropi po letu 1989. V: Aleksander Lorenčič in Oset Željko, *Regionalni vidiki tranzicije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, str. 81–95.

Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Narodna knjiga, 1979.

Headlam-Morley, Agnes, *The New Democratic Constitutions of Europe. A Comparative Study of Post-War European Costitutions with Special Reference to Germany, Czechoslovakia, Poland, Finland, The Kingdom of the Serbs, Croats & Slovenes and the Baltic States*. London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1928.

Hohnjec, Josip, O ustavi naše države. Josip Mal (ur.), *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 295–338.

Husa, Jaakko, *The Constitution of Finland. A Contextual Analysis*. Oxford and Portland: Hart, 2011.

Jovanović, Slobodan, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Geca Kon, 1924.

Mitrinović, Čedomil in Miloš N. Brašić, *Jugoslovenske narodne skupštine i sabori*. Beograd: Narodna Skupština Kraljevine Jugoslavije, 1937.

Nacrt ustava po predlogu Stojana Protića. Sa dodatkom: nacrt ustava izradjen od ustavne komisije. Beograd: Geca Kon, 1920.

Nečak, Dušan in Božo Repe, *Kriza. Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.

Nielsen, Christian Axboe, *One State, One Nation, One King. The Dictatorship of King Aleksander and His Yugoslav Project, 1929–1935*. Ph.D. dissertation, Columbia University, 2002.

Perovšek, Jurij in Ervin Dolenc, Ustavna razprava in vprašanje državne ureditve. Jasna Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1. knjiga*. Ljubljana, 2005, str. 240–246.

Perovšek, Jurij, *»V zaželjeni deželi«. Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS / Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

Perovšek, Jurij, *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS / Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.

Rahten, Andrej, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929*. Ljubljana: Založba ZRC, 2002.

Selišnik, Irena, Podoba ženske v letu 1918 skozi prizmo političnih člankov. *Zgodovinski časopis* 60 (1–2), 2006, str. 139–156.

Stiplovšek, Miroslav, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

Wirsching, Andreas, *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag*. Düsseldorf: Droste, 2002.

Summary

Jure Gašparič

From St. Jacob to Lenin. Constitutional Debate in the First Yugoslav State and its European Context

The dissolution of the Habsburg Monarchy was followed by a complex process in which new states were established, including the first Yugoslav state. Ever since (at least) 1917, numerous ideas, wishes and drafts on the future image and organization of the state had been in circulation; however, a more substantial discussion on the constitutional organization of the state culminated in 1921, when the new constitution was discussed by the Constituent Assembly in Belgrade. During the constitutional debate, the representatives addressed very complex issues regarding the government system, the national character of the Yugoslav community, the question of economic bases for the development of the state etc. The parties, government and general public came up with a series of constitutional plans, which revealed a wide range of views on the state, society, policy and ethics.

The paper analyses the characteristics of these discussions and situates them in a wider European context at the time. Namely, the Yugoslav case shared numerous reflections and similarities with other constitutions and discussions. Some people in Yugoslavia looked up to the Weimar Constitution, others wanted to follow England's model, some ideas were based on the old Serbian Constitution and on the even older Belgium Constitution etc. This issue remained part of the Yugoslav parliamentarism throughout the entire later period of the Kingdom.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 136 23.1.2018 8:46:59

Miroslav Stiplovšek[*]

Strankarska sestava slovenskih predstavniških teles v prvi Jugoslaviji in njen vpliv na njihovo delovanje

Temelj prve Jugoslavije je bila od njenega nastanka centralistična državna ureditev, ki je bila z Vidovdansko ustavo (1921) in oktroirano septembrsko ustavo (1931) le skromno omiljena z določili o samoupravah največjih upravnih enot, v dvajsetih letih oblasti in naslednjem desetletju banovin. Toda stranke centralističnega političnega tabora so po prvi ustavi delovanje kompetenčno omejenih oblastnih samouprav preprečevale do leta 1927, v tridesetih letih pa onemogočile, da bi namesto imenovanih banskih svetov začeli delovati izvoljeni banovinski sveti z večjimi pristojnostmi. Na drugi strani pa si je avtonomistični politični tabor prizadeval, da bi za predstavniška telesa z delnimi parlamentarnimi obeležji v čim večji meri povečal pristojnosti in z njimi zmanjšal negativne posledice centralističnega urejanja gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja v največjih upravnih enotah, ki zaradi udejanjanja unitarizma niso bile oblikovane po nacionalnih ali zgodovinskih kriterijih. Ob centralističnih določilih prve in druge jugoslovanske ustave ter upravne zakonodaje pa so delovanje ljubljanske in mariborske oblastne skupščine konec dvajsetih let ter banskega sveta Dravske banovine v obdobju 1935–1941 še posebej pokazali, da je bilo mogoče z vztrajnimi prizadevanji za povečanje njihovih pristojnosti in s pragmatično politiko v Beogradu uveljaviti nekatere avtonomistične prvine, pomembne za uspešna prizadevanja za napredek Slovenije.[1]

Prizadevanja za slovensko parlamentarno predstavništvo v poprevratnem obdobju

V Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (29. oktober–1. december 1918) je bila katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) pobudnica preoblikovanja Narodnega sveta za

* dr. Miroslav Stiplovšek, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000, Aškerčeva cesta 2

1 Glej monografiji Stiplovška, *Slovenski parlamentarizem* in *Banski svet.*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 137 23.1.2018 8:46:59

slovenske dežele in Istro, ki je bil ustanovljen avgusta 1918 kot nadstrankarsko politično telo v prizadevanjih za ustanovitev neodvisne jugoslovanske države, v parlament, da bi z njim dogradila in utrdila slovensko državnost v njej. Toda ta prizadevanja iz različnih razlogov, zlasti zaradi kratkotrajnega obstoja Države SHS, angažiranosti slovenskih vodilnih politikov v zagrebškem Narodnem vijeću in ljubljanski Narodni vladi, posebej pa tudi zaradi odpora liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), niso bila uresničena.[2]

Glede na dejstvo, da je imela Slovenija v Državi SHS federativni in deloma celo konfederativni položaj, ki se je kazal v samostojni izvršilni in zakonodajni dejavnosti Narodne vlade, neuspeh prizadevanj za oblikovanje slovenskega parlamenta ni imel tako negativnih posledic kot po prvodecembrskem zedinjenju leta 1918. Ob njem je regent Aleksander obljubil, da bodo pred sprejetjem prve jugoslovanske ustave delovali dotedanji avtonomni organi. Toda prva vlada Kraljevine SHS je takoj začela udejanjati centralizacijo in Narodna vlada je morala odstopiti, januarja 1919 pa je regent Aleksander imenoval Deželno vlado za Slovenijo, ki je imela v primerjavi s predhodnico le tretjino resorjev. Takšna okrnitev obsega njenega delovanja je povzročila hud odpor slovenskega avtonomističnega tabora, ki je uspel doseči razširitev Deželne vlade na šest poverjeništev.[3] Nadzor nad njenim delovanjem so imeli ministrstva oziroma osrednja vlada. Zato sta SLS in Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS) začeli z bojem za ohranitev slovenske avtonomije z zahtevo po oblikovanju pokrajinskega zbora za Slovenijo kot vrhovnega predstavniškega in zakonodajnega telesa, ki bi mu v predustavnem obdobju odgovarjala za svoje delo deželna vlada.[4] Na medstrankarskih pogajanjih o njegovi sestavi je JDS zahtevala tretjino mandatov, JSDS je predlagala, da dobi enako kot JDS v pokrajinskem zboru četrtino mest, drugo polovico pa SLS. Po januarskem dogovoru leta 1919 je v devetdesetčlanskem pokrajinskem zboru pripadalo SLS 47 mandatov, 27 JDS, 14 JSDS, 2 pa Trstu.[5] Potem ko so vse tri politične stranke na zborih zaupnikov izvolile svoje »deželne poslance«, je bil izpolnjen pogoj za sklic pokrajinskega zbora, ki sta ga takoj zahtevali SLS in JSDS, JDS pa je kot zastopnica centralizma vztrajala na stališču, da se mora najprej sestati Začasno narodno predstavništvo. Šele osrednji parlament mora določiti pristojnosti pokrajinskih zborov, ki zaradi udejanjanja državne in narodne enotnosti ne bi smeli imeti tudi zakonodajnih pristojnosti. V osrednjih strankarskih časnikih so se razplamtele polemične razprave o nujnosti začetka delovanja pokrajinskega zbora in njegovih pristojnostih, ki so kazale opredelitve do avtonomističnega ali centralističnega položaja Slovenije v jugoslovanski državi. Osrednja vlada je slovenske zahteve, da Deželna vlada v začetku

2 Perovšek, *Vprašanje slovenskega parlamenta leta 1918*, str. 29–33.

3 Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 186–188; Balkovec, *Prva slovenska vlada,* str. 41–44.

4 Stiplovšek, *Prizadevanja za oblikovanje slovenskega parlamenta*, str. 88.

5 Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi,* str. 191–192.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 138 23.1.2018 8:46:59

marca 1919 skliče pokrajinski zbor kot svoj posvetovalni in nadzorni organ, zavrnila. Do sprejetja ustave je dovolila le sklic posvetovalne konference strank. Do njega zaradi odklonitve avtonomističnih zahtev SLS in JSDS ter političnih razmer po izbruhu vojaških spopadov na Koroškem ni prišlo. Tako je velika avtonomistična akcija v začetku Kraljevine SHS za oblikovanje slovenskega parlamentarnega telesa zaradi odklonitve centralističnih osrednjih organov in podpore slovenske JDS propadla.[6] Strankarska sestava je zagotavljala, da bi pokrajinski zbor postal pomemben avtonomistični dejavnik. V Ustavodajni skupščini je SLS v svojem avtonomističnem državnopravnem programu zahtevala, da ustava določi Slovenijo s Prekmurjem kot samostojno upravno enoto s pokrajinsko vlado, ki bo za avtonomne zadeve odgovarjala pokrajinski skupščini. Njene temeljne pristojnosti sta izvajanje zakonodaje za vse zadeve, ki niso vsedržavnega pomena, in sprejemanje pokrajinskega proračuna.[7] Ker je vladna koalicija na čelu z Narodno radikalno stranko (NRS) in vsedržavno JDS odklonila vse predloge SLS, so njeni poslanci zapustili Konstituanto pred glasovanjem o prvi jugoslovanski ustavi, ki je bila sprejeta proti volji večine slovenskih poslancev.[8]

Ustavna in zakonska določila o oblastnih samoupravah

Nacionalni in državni unitarizem Vidovdanske ustave se je posebej kazal v kriterijih za oblikovanje največjih upravnih enot in določilih o njihovih samoupravnih pristojnostih, ki so bile z nadzorom državnih oblasti tako omejene, da se je dejansko ohranjal »centralizem tudi na ravni samoupravnega izvajanja oblasti«.[9] Vidovdanska ustava je za najvišje vladne funkcionarje v največjih upravnih enotah, ki so bile oblikovane po geografskih in gospodarskih kriterijih z največ 800.000 prebivalci, določila velike župane, edina omilitev centralistične državne ureditve pa je bila uvedba samouprav oblasti, okrajev in občin. Oblastne samouprave so dobile naslednje naloge: urejanje oblastnih financ in upravljanje oblastne imovine, skrb za javna dela, zlasti za prometne naprave, za pospeševanje gospodarstva, zlasti agrarnih panog, za zdravstvo in socialno skrbstvo ter sodelovanje pri pospeševanju strokovnega izobraževanja in prosvete. Temeljna organa oblastne samouprave sta bila voljena oblastna skupščina kot najvišje telo in od nje izvoljeni odbor z izvršilnimi pristojnostmi. Delovno področje oblastnih samouprav je obsegalo pomembne zadeve za razvoj posameznih oblasti, toda njihovo izvajanje je bilo podrejeno različnim omejitvam in nadzoru. Tako je veliki župan lahko zadržal izvajanje skupščinskih sklepov, za katere je presodil, da niso utemeljeni v ustavi in zakonih, imel pa je tudi pravico objavljati uredbe oblastnih skupščin. Dokončno pa je o veljavnosti

6 Stiplovšek, *Prizadevanja za oblikovanje slovenskega parlamenta*, str. 89–95.

7 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 204–208.

8 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev,* str. 204–208; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 240–246.

9 Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, str. 24.

skupščinskih sklepov in uredb veljala razsodba Državnega sveta v Beogradu. Za uspešno delovanje oblastnih samouprav so bila odločilnega pomena zadostna finančna sredstva, o njih pa je dokončno odločal minister za finance pri potrjevanju oblastnih proračunov, nadzor nad izvajanjem finančnega poslovanja pa je imela Glavna kontrola v Beogradu.[10] Ustava tako najvišjim upravnim enotam s svojim upravnim in samoupravnim sistemom ni »*zagotovila samostojnega odločanja pri upravljanju javnih zadev*«.[11] To dejstvo je vplivalo na SLS, da si je intenzivno prizadevala za ohranitev Slovenije kot ene upravne enote in za povečanje pristojnosti oblastnih samouprav v Narodni skupščini 1921/22 v razpravah o izvršilni zakonodaji k ustavnim določilom.[12] Njene avtonomistične predloge je vladna večina zavrnila in marca 1922 sta bila proti volji slovenskih poslancev sprejeta zakona o obči upravi ter oblastni in sreski samoupravi. Ker vlada ni uspela prek parlamenta uzakoniti razbitja nacionalnih in zgodovinskih enot, je s svojo uredbo aprila 1922 izvedla parcelacijo države na 33 oblasti ter Slovenijo razdelila na ljubljansko in mariborsko oblast.[13]

Volitve v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino januarja 1927 in njuna strankarska sestava

Čeprav je zakon določal izvedbo volitev oblastnih poslancev že po treh mesecih, je do njih zaradi nasprotovanja centralističnih režimov udejanjanju skromne samouprave prišlo šele v začetku leta 1927. Zanje sta bili odločilni opredelitvi najmočnejše vladne stranke NRS in SLS kot vodilne stranke v Sloveniji. S kraljem povezana dvorna frakcija v NRS je v izvedbi volitev videla možnost, da zmaga nad privrženci Nikole Pašića.[14] SLS se je zanje odločila z utemeljitvijo, da je njena dolgoletna opozicijska politika škodovala slovenskemu gospodarstvu. Prek oblastnih samouprav in vstopa v vlado pa si bo prizadevala za uveljavitev čim več avtonomističnih pristojnosti v dejavnosti za napredek Slovenije in za hkratno uveljavitev svoje oblastne dominacije v njej.[15] Poleg različnih strankarskih interesov pa je na pristanek vlade in kralja na razpis volitev vplivalo tudi pričakovanje, da bodo oblastne samouprave s svojimi finančnimi sredstvi pomagale blažiti krizne gospodarsko-socialne razmere v državi.[16]

Zakon o oblastni in sreski samoupravi je podrobno določil način izvedbe volitev v oblastne skupščine, s katerimi so bila določila parlamentarne volilne zakonodaje[17] pri-

10 *Uradni list*, št. 87, 27. julij 1921.

11 Perovšek, *V zaželjeni deželi*, str. 142.

12 Stiplovšek, *Prizadevanja Slovenske ljudske stranke*, str. 57–64.

13 *Uradni list*, št. 49, 5. maj 1922.

14 Gligorijević, *Parlament i političke stranke,* str. 222–224.

15 *Slovenec,* št. 234, 13. oktober 1926; in št. 262, 16. november 1926.

16 *Narodni dnevnik,* št. 268, 27. november 1926; Kolar-Dimitrijević, *Financijski proračuni,* str. 86.

17 Balkovec, *Vsi na noge*, str. 15–90.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 140 23.1.2018 8:47:00

lagojena posebnostim njihovega delovanja. Za sestavo oblastnih skupščin sta bili pomembni določili, da se voli poslanca na 10.000 prebivalcev, za Narodno skupščino je bil določen mandat na 40.000 prebivalcev, druga temeljna razlika je bila določitev volilnih okrajev, ki so bili za oblastno skupščino okraji – srezi ter tri največja mesta, za Narodno skupščino pa so bili v Sloveniji dva velika volilna okraja ter mesto Ljubljana s 26 poslanci. Upravna sodišča so določila za volitve v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino 25 volilnih okrajev, v katerih so volili 106 slovenskih poslancev. Ljubljanski oblasti je bil priključen še hrvaški okraj Kastav z enim poslancem, mariborski oblasti pa Medjimurje, v katerem so volili deset poslancev v dveh volilnih okrajih.[18] Tolikšno število mandatov in volilnih okrajev ter ugodna določila o volilnem količniku za razdelitev poslanskih mest, so omogočala, da so tudi manjše stranke, ki so imele privržence le na ožjih območjih, v njih postavile svoje kandidate, medtem ko so bile na parlamentarnih volitvah lahko samostojno uspešne le velike stranke, v prizadevanjih za boljši volilni uspeh pa so se stranke sorodnih programskih usmeritev tako na državnih kot na oblastnih volitvah povezovale v volilne koalicije.[19]

Obsežna predvolilna kampanja[20] je pokazala, da so si vse politične stranke in skupine zlasti prek časopisja in shodov prizadevale pridobiti zaupanje volivcev za svoje programe delovanja v oblastnih skupščinah. Po intenzivnosti predvolilnih dejavnosti je z avtonomističnim programom izstopala SLS, tudi s številnimi nastopi voditelja dr. Antona Korošca. Na volitvah je hotela potrditi svojo vodilno vlogo v političnem življenju na Slovenskem in se pokazati tudi Beogradu kot edina ustrezna vladna partnerica. S popolno prevlado v oblastnih skupščinah je hotela političnim nasprotnikom, zlasti JDS, onemogočiti, da bi izrabljali ta »delček avtonomije«.[21]

Na volitvah 27. januarja 1927 so se njena pričakovanja z absolutno večino v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini uresničila, kar je poudarila kot »triumf Slovenske ljudske stranke na celi črti«.[22] V ljubljanski oblastni skupščini je od 53 poslancev SLS dobila 40 mandatov, liberalni Napredni blok šest, Slovenska kmečka stranka (SKS) štiri, po enega pa Zveza delavskih strank (ZDS) in Kočevska kmečka stranka z enakim programom kot SLS. V okviru Naprednega bloka so bili izvoljeni: pet poslancev liberalne Samostojne demokratske stranke (SDS), naslednice JDS, in poslanec Narodno socialistične stranke, ki se je tedaj programsko približala SDS. Iz volilnega bloka ZDS, v katerega so bili povezani Socialistična stranka Jugoslavije za Slovenijo (SSJ) in dekalisti oziroma komunisti okrog glasila Delavsko-kmetskega lista, je bil izvoljen socialistični poslanec. Brez mandata je ostala JSDS, ki se je zaradi spora okrog kandidatne liste ZDS

18 *Uradni list,* št. 110, 30. november 1926; *Slovenec*, št. 272, 27. november 1926.

19 Stiplovšek, *Volitve,* str. 113.

20 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 82–106.

21 *Slovenec,* št. 13, 18. januar 1927.

22 *Slovenec*, št. 18a, posebna izdaja 24. januar 1927.

odločila za samostojni nastop. Prav tako v ljubljanski oblastni skupščini ni uspela dobiti poslanskega mandata NRS. V volilnem okraju Kastav je bil izvoljen poslanec Hrvaške seljačke stranke (HSS).

Tudi v mariborski oblastni skupščini, v kateri je bilo za slovenske volilne enote določenih 54 mandatov, za Medjimurje pa deset, je SLS dobila 40 poslancev. Z Združene gospodarske liste, v katero so se v Mariboru in Celju povezale SLS, NRS ter Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji, so bili izvoljeni trije poslanci, dva iz NRS in eden iz SLS. V okviru Naprednega bloka so bili izvoljeni štirje poslanci SDS. V taboru kmetijskih strank je prišlo v slovenskih volilnih okrajih do ločenih kandidatnih list, in sicer je HSS dobila dva, SKS pa enega poslanca. Bolj kot v ljubljanski oblastni skupščini je bila z izvolitvijo treh poslancev v mariborski oblastni skupščini uspešna ZDS, tudi zato ker je na Štajerskem poleg SSJ in dekalistov ostala povezana v njej tudi JSDS. Izvoljena sta bila dva poslanca SSJ in poslanec JSDS, v volilni kampanji pa so poleg socialdemokratov odločno zagovarjali federalistični program tudi dekalisti. V Medjimurju je HSS dobila sedem poslancev, dva SDS in enega Hrvaška pučka stranka z enakim programom kot SLS.

Velik uspeh SLS potrjuje še dejstvo, da je v vseh volilnih okrajih dobila najmanj dva do največ šest mandatov, v osmih pa celo vse poslance. Manj uspešna je bila v največjih mestih, in sicer je SDS kot izjemen uspeh poudarjala izvolitev treh poslancev v Ljubljani,[23] SLS pa je dobila dva, v Mariboru pa je tako kot NRS dobila en poslanski mandat, ki je v Celju pripadal radikalom.[24] Strankarska sestava oblastnih skupščin je zaradi posebnosti volilne zakonodaje bolj kot slovensko parlamentarno zastopstvo kazala politično podobo Slovenije.

Strankarska sestava mariborske oblastne skupščine se je leta 1927 zaradi nezdružljivosti funkcij in odstopov poslancev še spremenila. Po odstopu poslanca NRS v Mariboru je dobilo poslanski mandat Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji. Potem ko je bil poslanec NRS v Celju izvoljen za župana, ga je nadomestil predstavnik SLS. Po izvolitvi oblastnega poslanca SSJ za poslanca Narodne skupščine je prišel v mariborsko oblastno skupščino tudi predstavnik dekalistov oziroma komunistov. Tako so bili v njej oblastni poslanci enajstih političnih strank in skupin. V ljubljanski oblastni skupščini pa so bili po izločitvi Kastava iz ljubljanske oblasti od maja 1928 samo slovenski poslanci. V njej je imel poslanski klub SLS 77,35-odstotno večino, ki je bila v mariborski oblastni skupščini zaradi medjimurskih poslancev nekoliko nižja, in sicer 68,75 %.[25]

23 *Jutro*, št. 20, posebna izdaja, 24. januar 1927.

24 Arhiv Republike Slovenije, fond ljubljanskega oblastnega odbora (AS 92) in fond oblastnega odbora mariborske oblasti (AS 93), fasc. 1, dopisi upravnih sodišč o rezultatih volitev. V teh dveh fondih so ohranjeni tudi stenografski in uradni zapisniki sej ljubljanske in mariborske oblastne skupščine ter njunih oblastnih odborov.

25 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem,* str. 475–479.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 142 23.1.2018 8:47:00

Uspešno delovanje ljubljanske in mariborske oblastne samouprave pod vodstvom Slovenske ljudske stranke

Absolutna večina v obeh oblastnih skupščinah je SLS omogočila, da je sama prevzela njuno vodenje in poskrbela tudi za njuno usklajeno delovanje, kar je bilo pomembno za premostitev upravne razbitosti Slovenije na dve oblasti. Poslanci SLS so v ljubljanski in mariborski skupščini izvolili vse vodilne funkcionarje iz svojih vrst. Za predsednika ljubljanske oblastne skupščine so izvolili dr. Marka Natlačena in za predsednika mariborske oblastne skupščine dr. Josipa Leskovarja, ki sta hkrati vodila tudi oba oblastna odbora, sestavljena iz petih odbornikov SLS. Na ustanovnih sejah obeh oblastnih skupščin so politične stranke v programskih deklaracijah oblikovale svoja stališča do njune vloge in pristojnosti. Vse so se opredelile za tvorno sodelovanje pri reševanju perečih gospodarsko-socialnih in drugih problemov. Predstavnika SLS sta v Ljubljani in Mariboru poudarila, da je strankin cilj Združena Slovenija s široko zakonodajno samoupravo in da je treba sedanjo kompetenčno omejeno samoupravo čim bolj izrabiti za izboljšanje razmer v Sloveniji. Predstavniki liberalnega političnega tabora so posebej poudarili, da imajo oblastne samouprave le gospodarski značaj in da so politična vprašanja izključno v pristojnosti Narodne skupščine. Predstavnik NRS v mariborski oblastni skupščini je tako kot predstavnik SLS poudaril, da si bo prizadeval za razširitev pristojnosti oblastnih samouprav. Predstavniki socialističnega tabora so bili skeptični do uspešnega delovanja oblastnih samouprav, v katerih si bodo prizadevali zlasti za izboljšanje socialnih razmer.[26]

Oblastna odbora sta kot izvršilna organa oblastne samouprave na tedenskih sejah sklepala o vseh tekočih zadevah, razdeljevala proračunska sredstva, oblikovala predloge oblastnih uredb ter usmerjala delovanje oblastnega uradniškega aparata. Zato je hotela imeti za izvajanje nadzora nad njim predstavnika tudi SDS. Toda SLS, ki je bila v času izvolitve oblastnih skupščin v vladi s tremi ministri, je skupaj z NRS dosegla, da je poslovnik za izvolitev oblastnega odbora določal večino namesto proporca.[27] Prav tako pa je dosegla tudi imenovanje svojih velikih županov, dr. Frana Vodopivca v Ljubljani in dr. Frana Schaubacha v Mariboru,[28] ki sta zamenjala dotedanja najvišja funkcionarja v oblasteh iz vrst SDS. Tako je SLS dosegla dominacijo na upravnem in samoupravnem področju. Opozicijske stranke so lahko le na plenarnih sejah in v skupščinskih odsekih za posamezna področja delovanja, zlasti v proračunskem in uredbodajnem odseku, izražale svoja stališča do reševanja perečih problemov, pa še tu

26 AS 92, fasc. 35, Stenografski zapisnik 1. seje ljubljanske oblastne skupščine 23. 2. 1927, in AS 93, fasc. 10, Stenografski zapisnik 1. seje oblastne skupščine v Mariboru 23. 2. 1927; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, dok. št. 1 in 2, str. 355–396.

27 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 117–118.

28 *Uradni list*, št. 33, 26. marec 1927.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 143 23.1.2018 8:47:01

so jim poslovniki omejevali možnosti.[29] Tako je imela SLS vse možnosti za udejanjanje svojih kompetenčnih in strankarskih ciljev, pri tem pa si je prizadevala, da bi obe skupščini z upoštevanjem omejenih pristojnosti po zgledu Narodne skupščine delovali čim bolj na parlamentarni način.

S proračunsko zakonodajo za leto 1927/28 sta slovenski oblastni samoupravi dobili pomembni pristojnosti, da lahko prevzameta premoženje bivših dežel Kranjske in Štajerske, kar je bilo pomembno za izboljšanje njune gmotne osnove, ter da spreminjata njuno deželno zakonodajo.[30] To so na Hrvaškem komentirali z očitkom, da sta »*na ta način postali nekako država v državi*«.[31] Toda že pred sprejetjem prvih oblastnih proračunov je SLS izpadla iz vlade Velje Vukičevića,[32] kar je imelo takojšnje negativne posledice. Minister za finance je prvi proračun ljubljanske samouprave, ki je temeljil na pričakovanju državne dotacije, zmanjšal na petino, od mariborske oblastne skupščine pa zahteval, da oblikuje nov znižani proračun.[33] Tako sta imeli za izvajanje samoupravnih dejavnosti na voljo le okoli 33 milijonov din,[34] kar jima je onemogočalo uspešno delovanje že prvo leto.

Vodstvo SLS je spoznalo, da lahko svoje avtonomistične in tudi strankarske cilje udejani le z vstopom v vlado. Voditelj Korošec je julija 1927 s predsednikom vlade Vukičevićem iz NRS sklenil blejski pakt, s katerim se je SLS zavezala, da bo vstopila v vladno koalicijo pod pogoji Vidovdanske ustave, hkrati pa je dobila premierjev pristanek za širitev pristojnosti slovenskih oblastnih samouprav.[35] Ta odločitev je »*prelomno dejanje v politiki SLS*«.[36] Na septembrskih parlamentarnih volitvah je SLS dobila 20 mandatov in tako z absolutno večino znova potrdila svojo politično prevlado. Sledil je takojšen vstop predstavnika SLS v vlado,[37] s čimer se začenja njeno obdobje pragmatične oziroma dvojne politike, nenačelne v Beogradu, v Sloveniji pa si je prizadevala za čim večjo krepitev in avtonomijo oblastnih samouprav.

Med njunimi dosežki se bomo omejili le na tiste, s katerimi sta se uveljavili kot najuspešnejši med vsemi 33 oblastnimi samoupravami v državi. Prvo področje, na katerem sta uveljavili ugodnosti sodelovanja SLS v vladni koaliciji, je bil prenos številnih samoupravnih dejavnosti in ustanov iz državnega v njuno upravljanje jeseni 1927.[38] Toda SLS tudi kot vladna stranka ni uspela hkrati s prevzemom novih nalog dobiti iz

29 *Poslovnik ljubljanske oblastne skupščine* in *Poslovnik oblastne skupščine mariborske oblasti.*

30 *Uradni list*, št. 45, 26. april 1927.

31 *Hrvatske novosti,* 13. maj 1927.

32 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 53.

33 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 167–168.

34 Murko, *Državne in samoupravne finance*, str. 480.

35 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 173–174.

36 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 48.

37 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev,* str. 364.

38 *Uradni list*, št. 123, 13. december 1927; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 186 in 201–204.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 144 23.1.2018 8:47:01

državnega proračuna zadostnih sredstev za njihovo uspešno izvajanje. Zato sta morali oblastni samoupravi v nasprotju s predvolilnimi obljubami dodatno obremeniti slovenske davkoplačevalce. Ljubljanska in mariborska skupščina sta za leto 1928 sprejeli proračuna, ki sta znašala okoli 113,5 milijonov din, za leto 1929 pa sta ju še povišala na skoraj 149 milijonov din.[39] Ljubljanski proračun je bil glede na število prebivalstva ljubljanske oblasti najvišji v državi. Toda še posebej pomembno je dejstvo, da je minister za finance predloge proračunov potrdil le z malenkostnimi popravki in tako sta ljubljanska in mariborska skupščina svojo proračunsko pristojnost opravljali dejansko samostojno. S tolikšnim povišanjem proračuna sta izboljšali gmotni položaj vseh prevzetih dejavnosti in ustanov v primerjavi z njihovim centralističnim upravljanjem, kar je bilo pomembno za vsestranski napredek Slovenije. Ob tem moramo poudariti, da so te finančne ugodnosti zlasti rezultat tega, da je imel voditelj SLS dr. Korošec odločilno vlogo v vladi, najprej kot minister za notranje zadeve, in od srede leta 1928 tudi kot premier.[40] Na drugi strani pa so režimski veliki župani zavirali delovanje šestih hrvaških samouprav pod vodstvom avtonomistične HSS in minister tudi proračuna zagrebške oblasti za leto 1929 ni potrdil.[41] Leta 1928 sta obe slovenski oblastni samoupravi uspešno reševali gmotne probleme.

Drugo pomembno področje delovanja oblastnih skupščin pa je bilo sprejemanje izvršilnih uredb k zakonom, sprejetih v Narodni skupščini. Edino slovenski oblastni skupščini pa sta uredbodajno dejavnost razširili tudi na zakonodajno področje s posebnimi pooblastili v proračunskih zakonih za leto 1927 in 1928. Razširitvi njunih pristojnosti na spreminjanje deželne zakonodaje je leta 1928 po Koroščevi zaslugi sledila še pravica spreminjanja zakonskih aktov Narodne in Deželne vlade za Slovenijo.[42] Zagrebški oblastni odbor, ki ga je vodil voditelj HSS Stjepan Radić, je ob širitvah pristojnosti slovenskih oblastnih samouprav poudaril, da obstajajo »*de facto različni tipi oblastnih samouprav*« v državi.[43] Ob tem pa je posebej pomembno, da sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina svojo uredbodajno oziroma zakonodajno dejavnost izvajali usklajeno, svoje uredbe pa sta objavljali tudi v skupnem uradnem listu *Samouprava* (1928–1929). Prizadevanja, da bi to pomembno dejavnost izvajali tudi na skupnih zasedanjih, kot »*nekaka skupščina Slovenije*«,[44] pa v hudo zaostrenih nacionalno-političnih razmerah po junijskem streljanju režimskega poslanca na poslance Kmečko demokratske koalicije (KDK), v katero sta se po septembrskih

39 Murko, *Državne in samoupravne finance,* str. 480.

40 *Slovenska novejša zgodovina,* str. 315.

41 Kolar-Dimitrijević, *Financijski proračuni*, str. 89.

42 *Uradni list*, št. 45, 26. april 1928.

43 AS 92, fasc. 3, Spomenica zagrebškega oblastnega odbora 12. 12. 1927.

44 AS 93, fasc. 4, Dopis mariborskega oblastnega odbora ljubljanskemu oblastnemu odboru 8. 3. 1928; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 227.

parlamentarnih volitvah povezali HSS in SDS, iz Slovenije se jima je pridružila še SKS,[45] ni bilo mogoče uresničiti.

Po krvoprelitju v beograjskem parlamentu so oblastni poslanci KDK tudi v ljubljanski in mariborski skupščini s predlogi za njegovo obsodbo dejansko obtoževali Korošca za sokrivdo. SLS je z vsemi poslovniškimi možnostmi onemogočila opozicijsko protirežimsko akcijo, razprava o njej pa se je zaostrila podobno kot v beograjski Narodni skupščini.[46] S temi političnimi razpravami v oblastnih skupščinah, s katerimi sta presegli svoje pristojnosti, je bilo v drugi polovici leta 1928 konec dotedanjega konstruktivnega sodelovanja med pozicijo in opozicijo. Opozicija se 29. oktobra 1928 tudi ni udeležila slavnostne seje ljubljanske oblastne skupščine in mariborskega oblastnega odbora ob desetletnici prevrata, na kateri je dr. Natlačen za slovenski oblastni samoupravi ugotovil, da sta dosegli pomembne uspehe. Ob tem pa je poudaril, da bi bili še znatno večji, »*ako se poleg čimvečje proširitve samoupravnih kompetenc udejani tudi velik ideal vseh Slovencev, … ako dosežemo zedinjeno Slovenijo*«.[47] To je primer, kako je SLS v Sloveniji poudarjala svoj avtonomistični program, zaradi obljube, da ne bo zahtevala spremembe ustave, pa ne tudi njegovega udejanjanja v Narodni skupščini v Beogradu. To se je posebej pokazalo tudi ob predlogu socialdemokrata Vinka Möderndorferja, ki je v mariborski oblastni skupščini s spremembo Zakona o oblastni in sreski samoupravi zahteval združitev ljubljanske in mariborske oblasti ter razširitev pristojnosti oblastnih samouprav tudi na zakonodajno področje, kar je utemeljeval s splošno zahtevo Slovencev. Poslanci SLS tega predloga niso mogli zavrniti niti ga posredovati v Beograd. Iz zadrege so se rešili s sklepom, da mora o tem pomembnem predlogu razpravljati uredbodajni odsek, do česar pa nato ni prišlo.[48] Na zadnjih sejah leta 1928 sta oblastni skupščini še povečali svojo uredbodajno dejavnost, kar je Natlačen ocenil, da je bilo opravljeno »*ogromno zakonodajno delo*«. To je »*vsekakor uspeh, na katerega bi bil lahko ponosen marsikateri evropski parlament*.«[49] Objava 55 uredb iz leta 1928 v uradnem listu *Samouprava* kaže, da sta poleg proračunske dejavnosti obe oblastni skupščini opravili tudi obsežno uredbodajno delo za pravno urejanje samoupravnih dejavnosti in ustanov. Raznolika opozicija v njih pa je bila pomembna zlasti za osvetlitev njenih stališč do perečih problemov Slovenije in tudi za kritiko, kadar je SLS samoupravo izrabila za strankarske namene.

45 Perovšek, *Kmečko demokratska koalicija* in *Streli v narodni skupščini* (V: *Slovenska kronika XX. stoletja*), str. 327 in 331.

46 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 238–245, 254–257.

47 AS 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik 12. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 29. 10. 1928.

48 AS 93, fasc. 10, Stenografski zapisnik 12. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine 18. 7. 1928; Stiplovšek, *Poslanska dejavnost*, str. 83–84.

49 AS 93, fasc. 31, Stenografski zapisnik 7. seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 21. 11. 1928.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 146 23.1.2018 8:47:01

Oblikovanje banskega sveta Dravske banovine in njegova enostrankarska sestava

Z uvedbo šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929 je bilo konec ustavnosti, parlamentarizma in strankarstva, ukinjene pa so bile tudi oblastne skupščine in drugi organi oblastne samouprave. Vstop Korošca kot edinega strankarskega voditelja v vlado generala Petra Živkovića je vplival na uspešno nadaljevanje gospodarsko-socialne in prosvetno-kulturne dejavnosti, ki sta jih že pred ukinitvijo s svojimi gmotnimi in uredbodajnimi ukrepi začrtali slovenski oblastni skupščini. Za Slovenijo je bilo ugodno, da sta bili v novo upravno enoto Dravsko banovino združeni ljubljanska in mariborska oblast. Iz bivše SLS so opravljali v njej vodilne funkcije njeni privrženci, med njimi tudi prvi ban inž. Dušan Sernec. Bani, ki jih je imenoval kralj, so bili najvišji funkcionarji obče uprave in tudi dotedanje oblastne samouprave.[50]

Predsednik vlade Živković je po kraljevem pooblastilu julija 1930 izdal Pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov, ki so kot predstavniška telesa nasledili oblastne skupščine, toda z močno manjšimi pristojnostmi. Banski svetniki, ki jih je imenoval minister za notranje zadeve in niso bili voljeni kot oblastni poslanci, so imeli predvsem nalogo, da kot predstavniki okrajev-srezov in mest z več kot 3.000 prebivalci posredujejo banu stališča in predloge za financiranje gospodarskih, socialnih, zdravstvenih, šolskih in drugih dejavnosti v svojih volilnih območjih. Ban je njihove pobude po svoji presoji upošteval ali zavrnil pri oblikovanju banovinskega proračuna. Banski sveti so bili torej predvsem banova posvetovalna telesa in so se redno sestajali le enkrat letno za proračunske razprave, lahko pa so sprejemali tudi resolucije s predlogi osrednjim in banovinskim oblastem za reševanje perečih problemov v banovini, niso pa imeli uredbodajnih pristojnosti.

Minister za notranje zadeve je imel pri imenovanju banskih svetnikov le to omejitev, da so morali biti najbolj usposobljeni »*služiti interesom banovine*«.[51] V prvi banski svet Dravske banovine je imenoval 24 predstavnikov okrajev in 16 zastopnikov mest[52] in je imel v primerjavi z nad sto slovenskimi poslanci v obeh oblastnih skupščinah le polovično število predstavnikov. Banski svet, ki je nato deloval do leta 1941, čeprav bi se moral po septembrski ustavi iz leta 1931 preoblikovati v voljeni banovinski svet s podobnimi pristojnostmi kot oblastne skupščine,[53] se je postopoma razširil na 50 članov.[54] Poudarimo, da so bila mesta v primerjavi z okraji v kriterijih za pravico do imenovanja banskih svetnikov privilegirana. Mesta s 3.000 prebivalci so imela enega banskega svetnika, Ljubljana glede na število prebivalcev celo štiri, medtem ko so imeli okraji tudi z nad

50 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 13–25.

51 *Službeni list*, št. 15, 30. julij 1930.

52 Prav tam, št. 19, 20. avgust 1930.

53 Prav tam, št. 53, 10. september 1931.

54 Kološa, *Banski svet*, str. 21–26; Stiplovšek, *Banski svet*, str. 322–326.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 147 23.1.2018 8:47:02

50.000 prebivalci le po enega banskega svetnika. Ministri za notranje zadeve so banske svete imenovali glede na vsakokratno sestavo vlade in so imeli režimski značaj. Glede na opredelitev pred prepovedjo političnih strank je bila le sestava prvega banskega sveta pluralna. Po zaslugi Korošca in Serneca je bilo vanj imenovanih 14 banskih svetnikov iz bivše SLS, dva sta bila pred diktaturo funkcionarja NRS, prav tako sta bila dva iz socialističnega političnega tabora, vsi drugi pa so bili nekdanji člani SDS, torej privrženci unitarizma in centralizma, ki sta bila temelj šestojanuarskega režima. Po odhodu Serneca v osrednjo vlada konec leta 1930 je postal ban dr. Drago Marušič, nekdanji tajnik SKS, ki je vodil tudi prvo zasedanje banskega sveta januarja 1931. Toda po izstopu nekdanje SLS iz vlade je sledil tudi odstop vseh članov te stranke iz banskega sveta in novembra 1931 je minister za notranje zadeve imenoval nove banske svetnike izključno iz SDS in SKS,[55] ki sta vstopili v vlado. S tem se začenja štiriletno obdobje popolne prevlade liberalnega tabora oziroma privržencev nove vsedržavne politične stranke Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije, ustanovljene aprila 1932 in naslednje leto preimenovano v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS).

Nova prelomnica v strankarski sestavi banskega sveta Dravske banovine je sledila padcu režima JNS po petomajskih parlamentarnih volitvah leta 1935, oblikovanju vlade dr. Milana Stojadinovića in ustanovitvi nove režimske vsedržavne stranke Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) iz privržencev treh nekdanjih pomembnih strank NRS, SLS in Jugoslovanske muslimanske organizacije.[56] V Stojadinovićevi vladi je Korošec opravljal pomembno funkcijo ministra za notranje zadeve, in glede na svojo pristojnost je za novega bana predlagal dr. Marka Natlačena, decembra 1935 pa imenoval v banski svet Dravske banovine 41 privržencev nekdanje SLS, trije banski svetniki pa so bili člani nekdanje NRS za Slovenijo.[57] Nelagodnost zaradi imenovanja je na prvi seji popolnoma prenovljenega banskega sveta omilil Josip Leskovar z ugotovitvijo, da novi banski svetniki sicer niso izvoljeni, toda izbrani so »*iz ljudstva, ki z 90 % odobrava*« njihovo imenovanje.[58] Absolutno večino slovenske organizacije JRZ oziroma SLS so potrdili tudi izidi parlamentarnih volitev leta 1938, na katerih je dobila vseh 26 poslanskih mandatov tudi po zaslugi režimskim strankam prilagojene volilne zakonodaje.[59] Na njih je bilo za poslance Narodne skupščine izvoljenih sedem banskih svetnikov, za senatorja pa en. Korošec je namesto njih imenoval nove banske svetnike iz vrst slovenske JRZ. Dva banska svetnika sta bila razrešena iz političnih razlogov, ker se nista strinjala z režimsko politiko

55 *Službeni list*, št. 77, 5. december 1931.

56 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 332–333, 361–363.

57 *Službeni list*, št. 100, 14. november 1935; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 270–272.

58 AS, fond banskega sveta (BS) št. 77, fasc. 10, Stenografski zapisnik 1. seje VII. rednega zasedanja BS 7. 2. 1936. V tem fondu so v 13 fasciklih stenografski in uradni zapisniki vseh sej BS, podroben inventarni popis fonda pa je v publikaciji Kološe, *Banski svet*, str. 30–101.

59 Bankovec, *Vsi na noge*, str. 232–233.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 148 23.1.2018 8:47:02

slovenske organizacije JRZ.[60] Slovenska organizacija JRZ je onemogočala kakršnekoli opozicijske nastope v banskem svetu, ki ga je leta 1939 Natlačen označil za »*naš slovenski gospodarski parlament*«, kot značilnost njegovega delovanja pa poudaril, da na sejah ni bilo nikakršnih ostrih razprav in idejnih borb, ker »*je po svoji sestavi preveč homogen*«. To je bila po njegovi oceni tudi posledica zavedanja banskih svetnikov, da niso bili voljeni in da lahko le poročajo o razmerah in potrebah svojih okrajev in mest, ne morejo pa postavljati zahtev.[61] Poudaril je tudi, da je banski svet naslednik nekdanjega deželnega zbora in oblastnih samouprav, kar v kadrovskem pogledu ilustrira tudi podatek, da je funkcijo banskih svetnikov opravljalo 30 nekdanjih oblastnih poslancev, dr. Dinko Puc (1935) in dr. Marko Natlačen (1935–1941) pa sta postala bana.[62]

Sprememba sestave banskega sveta leta 1935, prelomnica v njegovem delovanju

Prelomnica v strankarski sestavi banskega sveta, ki sovpada z zamenjavo političnih režimov in koncem gospodarske krize, razmejuje tudi dve obdobji njegovega delovanja tako z vidika uspešnosti udejanjanja avtonomije pri nastajanju banovinskega proračuna kot tudi glede prizadevanj za razširitev njegovih pristojnosti. Uspešnost delovanja banskega sveta se kaže zlasti v obsegu sredstev, ki jih je skupaj z bansko upravo uspel zagotoviti za izvajanje samoupravnih nalog. Na višino banovinskih proračunov so vplivale zlasti gospodarske razmere, kajti z začetkom delovanja banskega sveta je povezana velika gospodarska kriza, za drugo polovico tridesetih let pa je značilna postopna konjunktura. Posebej so bila za banovinske samouprave pomembna prizadevanja obeh političnih strank, ki sta hkrati vodili banski svet in sodelovali v osrednji vladi. Pri tem je bil odločilnega pomena le skromen vpliv slovenskega liberalnega tabora v njej v primerjavi z drugo polovico tridesetih let, ko je imela nekdanja SLS oziroma slovenska JRZ v Beogradu tehtno vlogo.

V obdobju 1931–1935 je minister za finance vse proračune, ki jih je predlagal banski svet, pri potrjevanju zmanjšal, vlada pa je odvzela banovinam tudi dotacije in nekatere davčne vire. Banovinske finance za leto 1931/32 so znašale 152 milijonov din, za leto 1934/35 pa le še 120,4 milijonov din. Ker zaradi gospodarske krize številni davkoplačevalci niso mogli plačevati svojih obveznosti, tudi odobreni proračuni niso bili v celoti realizirani, leta 1933 celo le v višini 65 %.[63] V drugi polovici tridesetih let pa so se banovinske finance močno povečale, od 132,8 milijonov din za leto 1936/37[64] na 206,7

60 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 272–274, 322–326.

61 AS 77, fasc. 13, Stenografski zapisnik 6. seje X. rednega zasedanja BS 18. 2. 1939.

62 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 480.

63 AS 77, fasc. 10, Priloga k proračunu za leto 1936/37.

64 *Službeni list,* št. 29, 8. april 1936.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 149 23.1.2018 8:47:02

milijonov din za leto 1940/41.[65] Banovinski proračuni Dravske banovine so bili tudi najvišji v državi. Poudariti moramo, da je vse banovinske proračune, ki sta jih predlagala banski svet in ban, minister za finance tudi potrdil in da so bili vsi v celoti realizirani.[66] Natlačen je uspel sodelovanje JRZ v vladi izrabiti tudi za pridobitev znatnih dodatnih sredstev in posojil za javna dela iz državnih fondov. Za izvajanje samoupravnih dejavnosti je bilo po letu 1935 ustanovljenih deset novih podjetij in ustanov, konec tridesetih let jih je bilo 43, med katerimi so nekatera ustvarila tudi velike lastne dohodke.[67] Dodamo naj še, da je od leta 1933, ko je bil na pobudo socialističnega banskega svetnika Rudolfa Golouha ustanovljen bednostni sklad, postal tudi ta pomembna sestavina banovinskih financ za reševanje socialnih problemov.[68]

Tako banski svetniki JNS kot tudi JRZ, čeprav so ti dosegli povišanje sredstev, pa niso bili zadovoljni s svojo vlogo pri njihovem oblikovanju. Na radikalnost zahtev za večjo ali manjšo razširitev pristojnosti banskih svetov so odločilno vplivali različni strankarski državnopravni programi in tudi strankarski interesi. Liberalni banski svet je na februarskem zasedanju 1933 odločno odklonil zahteve bivše SLS po federativni ureditvi države in njeni demokratizaciji. Kot »*predstavništvo Slovenije*« jih je razglasil za separatistične.[69] Z vztrajanjem na ozkih strankarskih koristih je slovenska JNS v razpravi o občinskih volitvah leta 1933 pokazala tudi svoje nasprotovanje demokratizaciji države. Te so nato pokazale veliko moč SLS in režimska stranka JNS je na občinskih volitvah zmagala le z uporabo nedemokratičnih metod.[70] Po tej izkušnji pred upravičeno bojaznijo za izgubo vpliva v Sloveniji je liberalni banski svet opustil zahtevo za volitve ustavno določenih banovinskih svetov. Demokratizacijo države sta v razpravah o volitvah občinskih samouprav odločno zagovarjala le nerežimska banska svetnika, bivša socialista Rudolf Golouh in Albin Prepeluh, ki je tudi leta 1934 zahteval izvolitev banovinskega sveta.[71] Liberalni banski svet pa je po kritiki odnosa osrednjih oblasti do banovinskih financ poudaril le zahtevo po povečanju finančnih pristojnosti.[72]

Ne glede na ugodnosti, ki jih je dobila slovenska JRZ pri dejansko avtonomnem upravnem in samoupravnem urejanju gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti, so njeni banski svetniki od leta 1936 stopnjevali svoja prizadevanja za povečanje banovinskih pristojnosti do končne zahteve leta 1940, da se po ustanovitvi hrvaške

65 Prav tam, št. 26 in 27, 30. marec in 3. april 1940.

66 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 276–277.

67 Prav tam, str. 281–282.

68 Stiplovšek, *Prizadevanja Rudolfa Golouha* (2011), str. 423–425.

69 AS 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja BS 15. 2. 1933; *Jutro,* št. 40, 16. februar 1933.

70 AS 77, fasc. 6, Stenografski zapisnik 1. in 2. seje izrednega zasedanja BS 4. in 5. 9. 1933; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 181–212.

71 Stiplovšek, *Prizadevanja Rudolfa Golouha* (2010), str. 57–73.

72 AS 77, fasc. 8, Stenografski zapisnik 3. seje VI. rednega zasedanja BS 6. 2. 1935.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 150 23.1.2018 8:47:02

banovine oblikuje tudi banovina Slovenija z izvoljenim banovinskim zakonodajnim zborom ter široko izvršilno funkcijo banovinske uprave. Ta temeljna državnopravna zahteva, čeprav so za oblikovanje slovenske banovine jeseni 1939 izdelali že vse temeljne uredbe, pa iz različnih vzrokov ni bila uresničena, kar je bil velik udarec za Slovenijo in hud poraz slovenske JRZ oziroma SLS.[73]

Ob sklepu naj poudarimo, da so bili banski svetniki ob soočenju z reševanjem številnih perečih problemov v zahtevah za udejanjanje banovinske samouprave radikalnejši kot strankarska vodstva. V predstavniških telesih so delovali v skladu s strankarskimi programi in politiko, pri čemer so oblastni poslanci in banski svetniki iz SLS znali izrabiti tehten vpliv svojih ministrov v vladi in poslancev v osrednjem parlamentu za pridobitev nekaterih ugodnosti, pomembnih za gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije, hkrati pa tudi za strankino dominacijo v upravi in samoupravi. Strankarska sestava predstavniških teles je pomembno vplivala na delovanje slovenskih oblastnih skupščin (1927–1929) in banskega sveta Dravske banovine (1931–1941), medtem ko so pokrajinskemu zboru za Slovenijo leta 1919 centralistične sile preprečile začetek avtonomističnega delovanja.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije
AS 77, fond banskega sveta Dravske banovine (1930–1941).
AS 92, fond oblastnega odbora ljubljanske oblasti (1927–1929).
AS 93, fond oblastnega odbora mariborske oblasti (1927–1929).

Tiskani viri

Uradni list deželne vlade za Slovenijo (1919–1921).
Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo (1921–1923).
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti (1924–1929).
Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine (1929–1930).
Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine (1930–1941).
Poslovnik ljubljanske oblastne skupščine, sklenjen na skupščinski seji 28. februarja 1927, Ljubljana, 1927.
Poslovnik oblastne skupščine mariborske oblasti Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Mariboru, Maribor 1927.

73 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 291–316; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 396–397.

Časopisni viri

Hrvatske novosti, 1927.
Jutro, 1927, 1933.
Narodni dnevnik, 1926.
Slovenec, 1926, 1927.

Literatura

Balkovec, Bojan, *Prva slovenska vlada 1918–1921.* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.

Balkovec, Bojan, *»Vsi na noge, vsi na plan,da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi.* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 2011.

Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo:diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935.* Ljubljana: Modrijan, 2007.

Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji.* Beograd: Institut za savremenu istoriju: Narodna knjiga, 1979.

Kolar-Dimitrijević, Mira, Financijski proračuni Zagrebačke oblasti za 1927., 1928. i 1929. godinu. *Acta historico-oeconomica* 21, 1994, str. 85–102.

Kološa, Vladimir, *Banski svet Dravske banovine 1931–1941.* Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1980.

Mikuž, Metod, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

Murko, Vladimir, Državne in samoupravne finance v dravski banovini 1918–1938. *Spominski zbornik Slovenije.* Ljubljana: Jubilej, 1939.

Perovšek, Jurij, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. *Prispevki za novejšo zgodovino* 33 (1–2), 1993, str. 17–26.

Perovšek, Jurij, Kmečko demokratska koalicija in Streli v narodni skupščini. *Slovenska kronika XX. stoletja. 1900–1941.* Ljubljana: Nova revija, 1995.

Perovšek, Jurij, Vprašanje slovenskega parlamenta leta 1918. *Prispevki za novejšo zgodovino* 35 (1–2), 1995, str. 25–31.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929).* Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Perovšek, Jurij, *»V zaželjeni deželi«: slovenske izkušnje s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

Prepeluh Albin, *Pripombe k naši prevratni dobi.* Ljubljana: Založba univerzitetne tiskarne J. Blasnika, 1938.

Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije1848–1992, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005 (prispevki Jurija Perovška).

Stiplovšek, Miroslav, Prizadevanja Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921–1922. *Mikužev zbornik.* Historia 4. Ljubljana, 1999.

Stiplovšek, Miroslav, Prizadevanja za oblikovanje slovenskega parlamenta od prevrata 29. oktobra 1918 do spomladi 1919. *Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918.* Ljubljana: Slovenska matica, 2000.

Stiplovšek, Miroslav, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije in za udejanjenje parlamentarizma.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

Stiplovšek, Miroslav, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih pristojnosti banovine.* Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.

Stiplovšek, Miroslav, Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave v banskem svetu Dravske banovine 1933–1935. *Prispevki za novejšo zgodovino* 50 (1), 2010, str. 57–74.

Stiplovšek, Miroslav, Prizadevanja Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za omilitev socialnih posledic gospodarske krize v banskem svetu Dravske banovine. *Zgodovinski časopis* 65 (3–4), 2011, str, 412–437.

Stiplovšek, Miroslav, Volitve v ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino leta 1927 in njihove posebnosti glede na parlamentarne volitve v Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 54 (1), 2014, str. 107–129.

Stiplovšek, Miroslav, Poslanska dejavnost v mariborski oblastni skupščini 1927–1928. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane:Vinko Möderndorfer-učitelj, politik in raziskovalec.* Ljubljana, 2016, str. 71–86.

Zečević, Momčilo, *Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929. Knj. 1.* Maribor: Obzorja, 1986.

Summary

Miroslav Stiplovšek

Party Structure of Slovene Representative Bodies in the First Yugoslavia and Its Impact on Their Operation

The centralist organization of the state in the first Yugoslavia (1918–1941) was somewhat alleviated by means of self-government of its largest administrative units, i.e. oblasts in the 1920s and banovinas in the following decade. The government or the centralist parties in it, the People's Radical Party and the Yugoslav Democratic Party, the latter also included Slovene liberals, halted the operation of the provincial assembly for Slovenia as an important autonomistic factor in 1919. In line with the first Yugoslav constitution (1921), the centralist political parties hindered the implementation of self-government in oblasts up to 1927, in the 1930s they prevented the operation of the elected Banate Assemblies with a broader jurisdiction instead of the appointed Ban's Councils.

At the elections held in January 1927, the Catholic Slovene People's Party (Slovenska Ljudska stranka – SLS) with its autonomistic programme won an absolute majority in Ljubljana and Maribor oblasts' assemblies; at the time, Slovenia was divided into the Oblast of Ljubljana and

the Oblast of Maribor. Having entered the central government in September 1927, the party used its influence to improve the financial situation of all economic, social, educational and cultural activities, which it took over from the state authorities. The budgets of the Oblast of Ljubljana and that of Maribor were the highest in the state, their assemblies dto expand their jurisdiction over regulation of self-governing activities and institutions also to the sphere of legislature. They were thus in Croatia referred to as "a state within a state."

The 6 January Dictatorship did away with the oblast assemblies. Alternatively, the government established Ban's Councils that were appointed by the Minister of the Interior and which reflected the structure of the central government. Ban's Council of the Drava Banate, which combined the Oblast of Ljubljana and that of Maribor, consisted of 50 ban's councillors as representatives of districts and cities, i.e. half as many as there were representatives in Slovene oblasts' assemblies.

In the first half of the 1920s, ban's councillors came from the liberal political camp; after 1935 they were members of the former SLS. The mid-1930s demarcated also two periods in terms of successful operation of the Ban's Council. It is typical of the period of the liberal rule, which overlapped with the great economic crisis, that the Minister of Finance made considerable cuts in banates' budgets which had been proposed by the Ban's Council. The liberal ban's councillors thus demanded that the Council be granted more competence in financial matters. The former SLS within the new regime party, the Yugoslav Radical Union, made good use of the influence of its leader Anton Korošec in the central government and managed to achieve not only a considerable increase of the banate's budget and other means from state funds, but also for an autonomous regulation of all self-governing activities. It demanded the election of a banate assembly with broad legislative and budgetary competence or, modelled after Croatia, the formation of the Banate of Slovenia, which did not materialize. This was a terrible blow for Slovenia and a defeat for the SLS. All political parties sought to realize their constitutional programmes in the representative bodies between the Wars and had a significant impact on their activities.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 154 23.1.2018 8:47:03

Barbara Šatej[*]

Izpod peresa slovenskih ustvarjalk na Goriškem med obema vojnama[1]

Knjižne publikacije

> »Če se meri kultura naroda ne po tistem, kar so njih najboljši sinovi ustvarili, ampak po tem, v koliki meri se med množico pojavlja žeja po duševni hrani, to je po knjigi, se smemo danes prištevati med najkulturnejše narode Evrope. Od nas samih zavisi, da bomo to zavest ohranili tudi v bodoče«,[2]

je leta 1927 zapisal pisatelj in urednik France Bevk, ki je v popisu knjižnih izdaj, ki so izšle v slovenskem jeziku v Julijski krajini,[3] naštel številčno visoko knjižno produkcijo. Goriški Slovenci po prvi svetovni vojni niso ostali samo brez domov, ampak tudi brez matične domovine. V novi državi Italiji, v kateri so njihovi stari nasprotniki postali vladajoči narod, je bilo treba na novo zagnati gospodarstvo ter obuditi kulturno in društveno življenje, in to v okrnjenem številu, kajti del prebivalstva, med katerimi so bili tudi tisti, ki so bili pred vojno dejavno vključeni v javno goriško življenje, se ni smel, ni mogel ali ni želel več vrniti na Goriško.[4] Ker je bil z novimi mejami, ki so Primorce ločile od matične domovine, iz različnih razlogov praktično onemogočen dotok slovenskih knjig iz Jugoslavije,[5] so morali za slovensko tiskano besedo, ki je bila ena od temeljev ohranjanja slovenske narodne identitete, poskrbeti sami. Založništvo knjig sta v goriškem prostoru v večji meri prevzeli

* mag. Barbara Šatej, prof. zgod. in dipl. bibl., bibl., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, barbara.satej@ff.uni-lj.si

1 Za pomoč in sugestije se zahvaljujem redni prof. dr. Marti Verginelli in znanstvenemu svetniku dr. Branku Marušiču. Hvala tudi Goriški knjižnici Franceta Bevka, ki mi je omogočila vpogled v zapuščino Davorine Bevk.

2 Bevk, *Slovenske književne izdaje*, str. 54.

3 Po prvi svetovni vojni so italijanske oblasti nekdanje avstrijsko Primorje preimenovale v Julijsko krajino, katerega del je bila tudi Goriška.

4 Več o begunstvu gl. zbornik *Begunci: slovenski begunci s soške fronte*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.

5 Govorimo o t. i. prvi Jugoslaviji v času med obema vojnama.

dve založbi, ki sta smeli svojo dejavnost okrnjeno nadaljevati tudi po letu 1927, ko je bila prepovedana javna uporaba slovenskega jezika in domala ves slovenski periodični tisk. To sta bili leta 1919 ustanovljena Goriška matica[6] in leta 1924 organizirana Goriška Mohorjeva družba.[7] Nekaj del v slovenskem jeziku je izšlo tudi pri Katoliški knjigarni, Katoliški tiskarni, Narodni knjigarni v Gorici, književni založbi Sigma ali samozaložbi. Z nastopom fašizma so se razmere zaostrile in tiskane izdaje v slovenskem jeziku, ki so v prvih nekaj letih po koncu vojne naraščale, so počasi usihale. Izdaja je bila dokaj omejena in podvržena strogi italijanski cenzuri. Izdajalo se je le leposlovna besedila, splošne priročnike in nabožna besedila, torej tekste, ki naj ne bi bili nevarni fašističnemu režimu. Zlasti v tridesetih letih se je preganjanje slovenskih knjig občutno povečalo. Če so že prestale cenzuro, pa je bila prava loterija uiti budnim očem fašističnih oblastnikov, ki so zaplenili vse, kar je bilo tiskano v slovenskem jeziku. Lavo Čermelj navaja, da so fašistični tajniki in karabinjerji po slovenskih vaseh samo konec leta 1928 in v začetku leta 1929 v preiskavah zaplenili 150.000 knjig Goriške matice, Goriške Mohorjeve družbe in Knjižne zbirke Luč.[8] Tudi Vera Dostalova v junijski številki revije *Ženski svet* leta 1935 ugotavlja, da je Goriška matica za leto 1934 izdala 3 knjige z leposlovno vsebino, »*koledarja pa radi prepovedi državne oblasti ni mogla izdati […] Goriška Mohorjeva družba je tudi izdala tri knjige, a tudi njenega koledarja cenzura še ni prepustila na knjižni trg.*« Poročilo zaključi z besedami: »*Četudi so vse te knjige skromne, vendar pomenijo radi razmer, v katerih nastajajo, za Slovence v Italiji mnogo.*«[9] Knjižna bera, med katero se je znašel tudi ilegalni tisk,[10] je bila res bolj skromna, toda toliko bolj dobrodošla in skrbno varovana.

Med izdanimi publikacijami, ki so izšle v goriškem prostoru v obravnavanem času, so prednjačili moški avtorji. Manjši delež so predstavljala izdana dela ženskih posameznic, ki so jih uredništva domačih založb uvrstila v svoje programe. V primerjavi s sonarodnjakinjami čez mejo so bile goriške Slovenke veliko manj produktivne, kar pa je bilo glede na dane razmere in okoliščine razumljivo.[11] Kot pomoč pri pregledu izdanih del

6 Več gl. *Zbornik Goriške matice.*

7 Več gl. Klinec, Rudolf, *Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1967; *Zbornik ob 50-letnici Goriške Mohorjeve družbe: 1924–1974*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974; *Družba sv. Mohorja: Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru: (1851–1995)*. Celje; Celovec; Gorica: Mohorjeve družbe, 1996; Bratuž, Lojzka, *Iz primorske kulturne dediščine*. Gorica: Goriška Mohorjeva, 2008, str. 191–196.

8 Čermelj, *Slovenci in Hrvatje,* str. 139. Gl. tudi: Marušič, Branko, *Primorski čas pretekli*. Koper: Lipa, 1985, str. 219–227.

9 Dostalova, *Izdanja goriških družb*, str. 140.

10 Več gl. Bolčič, Milan, Prosvetno delo v ilegali od leta 1927 do velikih aretacij. *Prosvetni zbornik 1868–1968*. Trst: Slovenska prosvetna zveza, 1970, str. 230–233; Colja, Nastja, *Slovenske ilegalne mladinske publikacije v Trstu in Gorici (1927–1940) = Pubblizacioni giovanili clandestine slovene a Trieste e Gorizia nel periodo 1927–1940*. Diplomsko delo. Universita degli studi di Trieste, Facolta di lettere e filosofia, 1996.

11 Na jugoslovanskih tleh je v medvojnem obdobju poleg številnih založb, ki so izdajale dela ženskih avtoric, delovalo kar nekaj ženskih založb. V Ljubljani je bila daleč najbolj uspešna založba Belo-modra knjižnica, ustanovljena 1927. leta. Njen glavni cilj je bil izdajati dela tistih pisateljic in pesnic, ki so jih ostale založbe zavrnile. Založba Belo-modra knjižnica, ki ji je predsedovala Minka Krofta, članica Splošnega slovenskega ženskega dru-

Necakov_zbornik_FINAL.indd 156 23.1.2018 8:47:03

ženskih avtoric služijo bibliografski pregledi izdanih knjižnih publikacij v Julijski krajini med obema vojnama, ki jih je v reviji *Luč* v medvojnem času pripravljal njen urednik France Bevk.[12] V pregledih je zajel vso knjižno produkcijo na Goriškem, Tržaškem in Istri, treh pokrajinah, ki so bile vključene v novo provinco Julijsko krajino. Bibliografijo slovenskega tiska v Italiji med obema vojnama je zbrala tudi Antonija Kolarič skupaj z Marjanom Pertotom. Izšla je leta 1966 pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu.[13]

Goriška matica z glavnim urednikom in največkrat izdanim avtorjem Francetom Bevkom na čelu je poleg dveh prevodov tujih pisateljic (roman *Kmetavzar* Elize Orzeszkowe[14] in *Sardinske novele* Grazie Deledda[15]) izdala še pet priročnikov dveh domačih avtoric Gizele Ferjančič Belinger in Davorine Bratuž Bevk. In kdo sta bili dami, ki sta se s svojimi deli uvrstili na seznam izdanih publikacij?

Kar štiri priročnike je podpisala Gizela Majeva,[16] s pravim imenom **Gizela Belinger Ferjančič**,[17] učiteljica, publicistka in kulturna delavka, rojena 2. maja 1887 v Gorici. V letih 1898–1906 je obiskovala učiteljišče v Gorici in uspešno maturirala, 1911 pa opravila še strokovni izpit. Po enoletnem poučevanju v Borštu je bila premeščena v Rižano, kjer so jo navdušeno sprejeli. Rižančanom je namreč po večletnih prizadevanjih uspelo dobiti dovoljenje od pristojnih oblasti, da se odpre enorazredna šola kot podružnica šole v Predloki, kamor so do tedaj pošiljali svoje otroke. Po poročanju *Edinosti* so Rižančani v dobrih dveh tednih pripravili ustrezne prostore in

> »že dne 16. novembra je uradno nastopila svojo učiteljsko službo, a prišla v Rižano v ponedeljek dne 18. novembra naša prva učiteljica, veleizobražena in energična gospica Gizela Belinger. Joj, s kakšnim hrepenenjem smo jo pričakovali. Na meji občine vsprejeli so jo gg. nadučitelj iz Predloke Fr. Ferjančič, gg. odbornika Mat. Šuber in Oblak z občani, učenci in – z domačo godbo.«

Pozdravnim govorom in koračnicam je sledil obed v bližnji gostilni in zahvalni govori zaslužnim za pridobitev nove šole. Avtor dopisa v *Edinosti* je na koncu apeliral še na starše, naj otroke namesto na pašo raje redno pošiljajo v šolo.[18] Gizela se je z nadučite-

---

štva, sodelovali pa sta še Milka Bahovec in Erna Muser, je prenehala delovati z začetkom druge svetovne vojne. Več o založbi gl. Mihurko Poniž, Katja, Knjige slovenskih pisateljic pri založbi Belo-modra knjižnica. *Jezik in slovstvo* 49 (1), 2004, str. 29–41; Kramberger, Taja, *Memorija in spomin: zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije*. Doktorsko delo. Fakulteta za humanistične študije Koper, 2009, str. 836–847, 1125.

12 Bibliografske preglede knjižnih publikacij in periodike je objavljal redno skoraj v vsaki številki zbornika *Luč*.

13 *Bibliografija slovenskega tiska.*

14 Eliza Orzeszkowa (1841–1910), poljska pisateljica.

15 Grazia Deledda (1871–1936), italijanska pisateljica in Nobelova nagrajenka za literaturo leta 1926.

16 Pri pregledu izdanih del slovenskih avtorjev, ki so izšla pri Goriški matici v času med obema vojnama, lahko ugotovimo, da so vsi uporabljali psevdonime, kar jasno kaže tudi na takratne fašistične razmere.

17 *Primorski slovenski biografski leksikon* (v nadaljevanju: *PSBL*), s. v. »Belinger Ferjančič Gisela«.

18 *Edinost*, 30. november 1907; *Učiteljski tovariš*, 6. december 1907, str. 573–574.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 157 23.1.2018 8:47:03

ljem Franom Ferjančičem že naslednje leto poročila.[19] Rodila je štiri hčerke in se nekaj let posvetila družini. Očitno zakon ni obstal, kajti po prvi svetovni vojni je Ferjančič ostal na Štajerskem, sama pa se je z otroki vrnila na Goriško. Po drugi svetovni vojni je živela v Trstu, kjer je do upokojitve še poučevala. Umrla je 19. junija 1976. Po vrnitvi na Goriško po koncu prve vojne je vse svoje sile usmerila v publicistično dejavnost. Njen glavni cilj je bil vzgoja modernega ženstva. V primerjavi z Angelo Vode, ki je za tiste čase o vlogi žene v družini in družbi zastopala revolucionarna stališča,[20] je Ferjančičeva v svojih pogledih le redko segla čez meje »ženskam dovoljenega«. Njena dela in tudi delovanje je ostajalo vpeto v tedanje okvire družbe. Kot učiteljica in predvsem mati je iz lastnih izkušenj in spoznanj želela pomagati ženskemu spolu s praktičnimi nasveti in koristnimi predlogi pri vzgoji otrok in pri gospodinjskem delu.[21] Strokovne članke in prevode je objavljala v listih *Mladika, Slovenka*, *Naš čolnič* in *Ženski svet*. Leta 1922/23 je urejala goriško *Slovenko*, sodelovala je tudi pri *Jadranki* in *Ženskem svetu*. Kot načelnica ženskega odseka prosvetnega društva v Gorici je po različnih primorskih vaseh predavala dekletom in ženam ter dekliške krožke natančno predstavila tudi v društvenem časopisu *Naš čolnič*. Nekaj predavanj je izpeljala v okviru Goriškega splošnega slovenskega ženskega društva.

Leta 1926 je pri Narodni knjigarni v Gorici izšel njen prvi priročnik na 146 straneh z naslovom *Materinstvo*. V uvodu se je pisateljica, ki se je pri pisanju opirala zlasti na lastne izkušnje, obrnila na dekleta in matere ter zapisala: »*Sestavila sem to knjigo v pouk mladenkam in mladim materam le iz ljubezni do vseh otrok bodočnosti.*«[22] V knjigi je zaobjela čas vse od načrtovanja zanositve pa do poroda, dojenčka, zgodnje otroške dobe in otroških bolezni. Pozitivno kritiko sta prinesli *Goriška straža in Ženski svet*, cerkvena

19 Fran Ferjančič se je rodil 1884. v Lokavcu pri Ajdovščini. V prvi svetovni vojni je bil mobiliziran, potem se je priključil Maistrovim borcem. Še istega leta (1919) je bil odpuščen, zato je emigriral v Jugoslavijo in v Mariboru učil do leta 1934. Umrl je 1968 v Zapužah pri Ajdovščini.

20 Tipičen primer je npr. njeno delo *Spol in usoda*, ki je izšlo v Ljubljani v dveh delih konec tridesetih let in sprožilo v takratni slovenski javnosti val hudih kritik, zlasti s strani konservativnih, cerkvenih krogov, po drugi strani pa velike pohvale zlasti s strani izobraženega in naprednega ženstva. Angela Vode (1892–1985) je bila učiteljica, defektologinja, prevajalka in pisateljica, ena vodilnih predstavnic slovenskega ženskega gibanja in borka za žensko enakopravnost. Več gl. Vode, Angela, *Zbrana dela Angele Vode*. 3 knj. Ljubljana: Krtina, 1998–2000; Jeraj, Mateja, Angela Vode. *Splošno žensko društvo 1901–1945*. Ljubljana: ARS, str. 166–187.

21 Če Ferjančičevo primerjamo z Vodetovo, lahko ugotovimo, da je uporabljala preprostejši jezik, dostopen širšim krogom bralstva. V njenem pisanju se kaže vpliv krščanske vzgoje, nenazadnje je bilo tudi njeno javno delovanje povezano s krščanskimi kulturnimi društvi (kot prva načelnica je prevzela vodenje leta 1924 ustanovljenega dekliškega oddelka pri Prosvetni zvezi, v okviru katerega so na Goriškem po krščanskih načelih začeli delovati številni dekliški krožki.) Kljub temu pa se je tudi v njenih delih tu in tam pojavila napredna ali revolucionarna misel, ki je celo razburila določen del javnosti. Nekaj poskusov je bilo zaznati tudi v goriški *Slovenki*, ki jo je urejala. Glede na to, da je Ferjančičeva orala ledine na polju goriškega ženskega delovanja, ji je vendarle treba priznati, da je za takratno goriško ženstvo veliko storila. Nenazadnje mu je dala toliko, kolikor je bilo v svoji dozorelosti pripravljeno sprejeti. Goriške Slovenke so namreč v primerjavi s Tržačankami šele po prvi vojni naredile začetne korake iz okolja dobrodelnosti v smer ženske emancipacije. Več gl. Šatej, Barbara, *Žensko delovanje na Goriškem od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne.* Magistrsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2012 ; o ženskem delovanju v Trstu gl. Verginella, *Ženska obrobja*, str. 157–179.

22 Ferjančič, *Materinstvo*, str. 8.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 158 23.1.2018 8:47:03

cenzura pa jo je prepovedala. Na nekatera poglavja je imela pripombe tudi zdravniška stroka.[23] Leta 1930 je pri Goriški matici izšel njen drugi priročnik z naslovom *Vzorna gospodinja*. V uvodu lahko preberemo:

> »Danes, v dobi splošnega napredka, raste želja po izobrazbi. Naše ženstvo v mestu in na deželi napreduje in se izpopolnjuje. Vzbudilo se je hrepenenje po knjigi, ne le po leposlovni, ki dviga dušo in srce, ampak tudi po znanstveni in strokovni, ki vpliva na razum in ga poglablja. Tudi gospodinjstvo potrebuje preuredbe in poglobitve. Minili so časi, ko je deklé slepo sledilo le vzgledu ter se naslanjalo na izkušnje starih mamic. Vzorna gospodinja mora znati kaj več; ona se mora zavedati velike odgovornosti, ki je združena z gospodinjstvom […] Ta knjiga naj bo gospodinjam kažipot in naj jim pomore, da se povzpnejo do vzornih gospodinj […] Žena ostani to, za kar jo je narava določila: gospodinja, žena, mati […] Dekleta in žene! Ne tratimo časa, svojih zmožnosti in svojih moči brezmiselno, nevredno. Izoblikujmo novo človeštvo v svoji lastni družini, v svojih otrocih. Dvignimo svojo vrednost s svojim znanjem in s srčno kulturo, tako bomo dosegle priznanje in spoštovanje.«[24]

Priročnik je bralkam nudil praktične nasvete o ureditvi doma, obleki, prehrani, varčevanju, v prvi vrsti pa posebej izpostavil lik vzorne gospodinje. Pozitivna recenzija je izšla v *Ženskem svetu*, recenzentko je motil le jezik, saj je zapisala, da je slovenščina »*preočitno primorska*«.[25] Že naslednje leto je Goriška matica izdala Gizelino *Novo kuharico*, 1932 pa je izšel še njen priročnik na 104 straneh z naslovom *Telesna vzgoja otrok*.

> »Ta knjiga je namenjena materam, ki se zavedajo, da ne zadostuje sámo otroku darovati življenje, ampak ga je treba tudi vzgajati, da se razvije v telesno zdravega človeka, z zdravo in plemenito dušo. Da se otrok dobro vzgoji, je sicer potrebno, da sta telesno in duševno zdrava oče in mati in da vzajemno postopata pri vzgoji. Toda pred vsem je poklicana mati, da neguje svoje dete. Da mati lahko vrši vse svoje dolžnosti, ki jih ima do otroka, mora biti o njih tudi poučena. Pouči pa se lahko iz te knjige,«

je zapisala avtorica v uvodu.[26] Knjiga je prinašala nasvete o negi in prehrani nosečnice ter otroka. Ferjančičeva je najprej nameravala izdati skupen priročnik *Mati in otrok*, kot

23 *Goriška straža*, 23. junij 1926 ; *Ženski svet* 4, 1926, št. 7, str. 224; št. 8, str. 250. Po oceni ginekologinje Metke Jug Rous je knjiga z redkimi izjemami, vsaj kar se tiče prvega dela o nosečnosti, še danes aktualna in uporabna. Jug Rous, *Priprava na materinstvo*, str. 883–884.

24 Ferjančič, *Vzorna gospodinja*, str. 3–4.

25 Vida P., *Književno poročilo*, str. 96.

26 Ferjančič, *Telesna vzgoja otrok*, uvod.

je to naznanila tudi Goriška matica, toda delo bi bilo preobsežno, zato je izšlo v dveh samostojnih publikacijah. Dve leti kasneje, torej 1934, je namreč izšel še njen priročnik *Duševna vzgoja otroka*. Na 94 straneh je materam svetoval, kako naj vzgajajo svoje otroke, da bodo »*redoljubni, resnicoljubni, poslušni in se bodo znali lepo obnašati*«. V marsičem so nasveti odraz tistega časa za današnje razmere zastareli ali celo zgrešeni. To se jasno odraža zlasti v poglavju »Spolna vzgoja«, kjer se kaže odklonilen odnos tedanje družbe do vsega, kar je v zvezi s spolnostjo.[27] Najdejo pa se tudi še danes uporabni nasveti, kot npr. nasvet v poglavju »Igra in delo«, v katerem avtorica med drugim pravi: »*V predšolski dobi naj se otrok polagoma privadi tudi na lahka dela. Materi naj pomaga pri takem delu, ki je za njegovo starost primerno […] Pri tej priliki opozarjam matere, da naj ne ločijo in delajo razlike pri tem med delom, ki je primerno za deklico in za dečka. Eden kot drugi se morata privaditi vsemu…*«[28]Andrej Budal je sicer v oceni knjige zapisal, da je Ferjančičeva obdelala »*vse najvažnejše, kar se tiče nege in hrane zdravega in bolnega otroka, po načelu, da je za otroka tudi najboljše komaj dovolj dobro.*«[29]

Goriška matica je 1933 objavila še priročnik *Ljubi moj domek*, ki ga je sestavila Martina Seljak[30] s pravim imenom **Davorina Bratuž Bevk**, sicer Bevkova sopotnica. Iz življenjepisa, ki ga je napisala v letih po drugi vojni, razberemo, da se je rodila 13. novembra 1894 očetu Martinu, delavcu in materi Teresi, roj. Makarovič, gospodinji. Odraščala je v delavsko-kmečkem predmestju Gorice, kjer so v glavnem živele revne slovenske delavske družine v podnajemniških stanovanjih. Njena 7-članska družina je sicer imela lastno hišo z dvema sobama, a živeli so skromno. Svoje zgodnje otroštvo je opisala z besedami:

> »Ne le, da sem že v zgodnji mladosti okusila revščino, ki se je niti nisem prav zavedala do 3. leta svoje mladosti. Sramotenje moje narodnosti, vse do 1. svetovne vojne, je bila največja bolečina mojih mladih let. V družini in v slovenski privatni šoli Šolski dom sem dobila vzgojo, ki mi je dala ponosno zavest Slovenke. Stara verska vzgoja pa mi je že v zgodnji mladosti vzbudila občutek manjvrednosti, ker je neprenehoma poudarjala razliko med možem-gospodarjem-človekom in med ženo-podložnikom-človekom. To zmoto je moj dobri in verni oče večkrat poudarjal.«[31]

27 Tako med drugim zapiše: »*Naloga matere je, da v predšolski dobi ne budi v otroku nevedoma spolnega nagona.*« In česa mati ne bi smela početi, da do tega ne bi prišlo? Avtorica odgovarja: »*Mati ne bi smela spati skupaj ne z dojenčkom ne z večjim otrokom. Ni prav, da se dojenček ali večji otrok poljubuje ali žgačka v dlan, po roki do pod pazduhe, da se gladi telo in da se poljubuje v uho ali kam drugam […] Matere ne vedò, da morejo udarci na zadnjico vzbuditi spolni nagon […] Ležanje v mokroti vzbuja v otroku spolni nagon…*«. Navedeno sklene z ugotovitvijo, da se otroci začenjajo »*skruniti, ker so jim dali povod starši sami.*« Gl: Ferjančič, *Duševna vzgoja otroka*, str. 88–90.

28 Prav tam, str. 68.

29 Budal, *Knjige Goriške matice*, str. 307.

30 V *Ženskem svetu* je uporabljala tudi psevdonim Davorinka Deželova.

31 Zapuščina Davorine Bevk.

Kot piše, je rešitev videla v tem, da se izobrazi za učiteljico. 10. julija 1914 je maturirala na ženskem učiteljišču v Gorici. Ker je v času štiriletnega šolanja prejemala štipendijo v skupni višini 250 kron, je bila obvezana, da »*bo učiteljevala po dovršenem zrelostnem izpitu nepretrgoma vsaj šest let na javnih šolah*«,[32] sicer bi morala vsoto vrniti. Naslednji dve leti je kot provizorična učiteljica službovala po ljudskih šolah koprskega okrožja in novembra v Ljubljani opravila izpit za samostojno poučevanje na občnih ljudskih šolah s slovenskim učnim jezikom. Po koncu prve svetovne vojne je s poučevanjem nadaljevala na Goriškem, najprej v Bukovici, nato v Vipolžah. Leta 1924 je po opravljenem preizkusu iz znanja italijanskega jezika prejela potrdilo, da lahko poučuje tudi italijanščino kot predmet. Konec decembra 1923 sta jo na mostu čez Sočo v Pevmi fizično napadla dva neznanca, ko se je sprehajala s profesorjem Bonnesom.[33] Kot sama pojasnjuje: »…. *sem bila napadena zvečer, ko sem se sprehajala z nekim profesorjem, ki je bil aktiven antifašist, od nekega fašista, ki je profesorju razbil lobanjo, da je izgubil spomin in govor, meni pa je le razbil kožo na lobanji in prebil roko, da so naju peljali v bolnišnico.*«[34] Po poročanju tržaške *Edinosti*, ki je dogodek označila za »hud zločin«, oblastem ni uspelo izslediti storilcev, niti se niso izjasnile, ali je šlo za napad fašistov ali za rop, saj naj bi Bonnesu zmanjkala denarnica.[35] Z novim šolskim letom 1927 je bila Bratuževa iz Vipolž premeščena v Careno v Piemont. Ker si tega ni želela, je 1. oktobra 1927 na Ministrstvo za prosveto v Beograd neuspešno naslovila prošnjo za mesto učiteljice v Dalmaciji. Prošnjo je zaključila z besedami: »*Ker mi idealnost mojega poklica ne dovoli, da bi svoje duševne zmožnosti črpala za poučevanje drugorodcev, še manj pa, da bi izvrševala dolžnosti, ki jih nalaga šola učitelju v patriotičnem smislu, prosim, da se me reši iz tega mučnega položaja.*«[36] Po dveh mesecih poučevanja v Piemontu se je odpovedala učiteljski službi in se vrnila v Gorico, kjer je njeno pot prekrižal Bevk. Njuna zveza v takratni goriški družbi ni bila dobro sprejeta, Bevk je bil namreč še vedno poročen, zato sta se odselila v Trst. Ker sta bila narodno zavedna Slovenca, so ju fašisti stalno nadzorovali in preganjali. Že v Trstu so ju za dva tedna zaprli, ker »*Bevk dopisuje v jugoslovanske liste in ima povezavo z jugoslovanskimi politiki.*«[37] Izgnali so ju nazaj v Gorico, kjer sta nadaljevala s svojim literarnim in uredniškim delom. Bevk je bil še večkrat zaprt. Poleti 1943 so zaprli tudi njo, ko so pri njej našli Vilfanovo pismo, ki mu ga je hotela pretihotapiti v zapor. Čez dva meseca je Italija kapitulirala, zato sta bila skupaj z drugimi političnimi zaporniki izpuščena. On je

32 Zapuščina Davorine Bevk, Izpričevalo zrelosti za ljudske šole c. kr. Izobraževališče za učiteljice v Gorici, z dne 10. julija 1914.

33 Umberto Antonio Bonnes (1890–1945), profesor italijanščine in francoščine, publicist in socialist. Podrobneje o njem gl. Marušič, *Sosed o sosedu*, str. 121–130.

34 Zapuščina Davorine Bevk. Življenjepis.

35 V *Edinosti* beremo, da so profesorju Umbertu Bonnesu ob napadu pobrali denarnico in dokumente, kar je oblasti napeljalo, da gre za rop, pa čeprav je bila Bevkova prepričana, da gre za napad fašistov. Gl. *Edinost*, 27. december 1923, 30. december 1923, 13. januar 1924.

36 Zapuščina Davorine Bevk.

37 Zapuščina Davorine Bevk. Življenjepis.

takoj odšel v partizane, sama pa se mu je pridružila čez 8 dni, saj so v Gorico prikorakali Nemci. Med drugim je nekaj časa delovala v uredništvu *Naše žene* in v glavnem odboru AFŽ. Maja 1945 je šla v Trst in nato v Gorico, kjer je ostala vse do priključitve. V tem času so ji, zlasti ker se je odkrito borila za priključitev Gorice k Jugoslaviji, nekajkrat vdrli v stanovanje in ga razdejali. Tudi ob selitvi v Ljubljano 1947 so ji uničili opremo na tovornjaku in jo fizično napadli. Leta 1951 se je lahko poročila z Bevkom, ki jo je ves čas vzdrževal, saj je bila kot gospodinja in že od vsega začetka njegova sodelavka in pomočnica brez lastnih dohodkov. V Gorico se je redno vračala, deloma tudi zaradi zdravja, ki ji je pešalo. Umrla je 18. avgusta 1971, slabo leto po moževi smrti. Že prej je poskrbela, da je večji del njegove zapuščine prejela goriška knjižnica, ki nosi njegovo ime. Skupaj z njim in njuno edino hčerko Jerico je pokopana na solkanskem pokopališču.[38] Na njegovo pobudo se je poskusila v pisanju in sestavila zgoraj omenjeni priročnik, ki ga je v uvodu takole predstavila:

> »Pred vami leži knjiga o domu. V nji sem v kratkih besedah dala nekaj glavnih smernic, kako napravimo stanovanje lepo in prijetno, podala tudi množico preizkušenih navodil glede snaženja notranjosti in oprave […] Poizkušala sem biti poljudna. Ne samo to: Trudila sem se, da bi knjiga ne bila koristna le za sloje, ki kaj premorejo. Zato sem se ozirala na vse vrste stanovanj od majhnega do velikega. Tako bo ustreženo delavcu kakor izobražencu. In, kajpak, tudi kmetu, posebno danes, ko se življenje slojev naglo izenačuje.«[39]

Naslednje leto je bil njen spis »Žena v raznih poklicih« objavljen v delu *Matijčkova odpravnina in drugi spisi*, ki je izšlo kot 17. zvezek Biblioteke za pouk in zabavo.[40] Ponovno je spis izšel leta 1939, vključen v delo *Petrov sin in drugi spisi*, in sicer kot 23. zvezek Biblioteke za pouk in zabavo, ki jo je še vedno urejal France Bevk. Za leto 1936 je Goriška matica napovedala njeno novo knjigo *Mrčes v hiši*, ki pa nikoli ni izšla.

Podobna usoda je doletela tudi zbirko novel *Ogenj* izpod peresa še ene primorske ustvarjalke **Ive Breščak**.[41] Knjiga, ki jo je Goriška matica uvrstila v svoj program za leto 1940, je bila že natiskana v polah, toda fašistične oblasti so jo prepovedale, zato dejansko nikoli ni izšla. Tiskarna jo je prodala za star papir, ohranili so se le trije izvodi. Eden od teh je po vsej verjetnosti prišel v roke pisatelju Vladimirju Bartolu, ki je v *Ljudskem tedniku* leta 1946 objavil prispevek »Knjiga, ki so jo uničili fašisti«, v katerem je zapisal:

38 Gerlanc, *Davorina Bevk-Bratuž*, str. 75–77.

39 Bevk, *Ljubi moj domek*, uvod.

40 Gre za zbirko, ki je začela izhajati pri Tiskarni Edinost v Trstu leta 1929 pod uredništvom Lava Čermelja. Ko se je moral Čermelj 1931 umakniti pred aretacijo, je njeno uredništvo skupaj z uredništvom zbornika *Luč* prevzel France Bevk, ki je njuno izhajanje dve leti kasneje prenesel na Goriško matico, katere urednik je bil. Več gl. *Zbornik Goriške matice*, str. 6.

41 Več o Ivi Breščak gl. *PSBL*, s. v. »Breščak Iva«.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 162 23.1.2018 8:47:04

> »Ime avtorice Ive Breščakove sem prvič bral v Razgledih […] Zdaj mi je prišla v roke drobna knjižica novel z naslovom Ogenj, ki jo občutim kot pravo odkritje […] Ta 78 strani obsegajoča knjižica je vsekakor vredna, da se o njej piše in govori in da se jo ponovno izda. Njena vsebina, v celoti 8 novel, je kaj pestra in raznolika. Vsem sestavkom je skupna neka globoko občutena človečnost, neka socialna nota, pristna in neprisiljena, ki mestoma spominja na Cankarja […] Vse novele so iz domačega primorsko slovenskega ambienta.«[42]

Ponoven dopolnjen izid je izšel leta 1991. Breščakova je bila rojena 13. junija 1905 v kmečki družini očetu Antonu in materi Frančiški v Dobravljah. Po končani osnovni šoli v domačem kraju je zaključila še triletno trgovsko šolo v Portogruaru pri Benetkah. Tam je bila poročena njena starejša sestra Tea, pri kateri je tudi živela. Leta 1928 so se skupaj preselili v Milan, kamor jim je sledilo še nekaj bratov in sester. Pri Breščakovih v Milanu so se srečevali slovenski kulturniki in umetniki, ki jih je tja zanesla pot. Malo pred smrtjo se je Iva vrnila v Gorico. Umrla je 17. decembra 1991 in je pokopana v domačem kraju. Že leta 1923 je v *Novi reviji* in *Ženskem svetu* začela objavljati svoje prve leposlovne pa tudi publicistične prispevke, zlasti s področja umetnosti. S pisanjem se je ukvarjala tudi še po vojni in nekaj prispevkov objavila v tržaških *Razgledih*, pa tudi v italijanskem periodičnem tisku. Večina njenih rokopisov je bila uničena leta 1944, ko jim je bombni napad na Milan uničil hišo. Tudi bogata knjižnica in družinski arhiv v Dobravljah sta bila uničena, ko so Nemci 1943 leta požgali domačo hišo. Že Ivin oče je bil razgledan, rad je bral in se poskusil tudi v pesništvu, pesniški talent pa so podedovali tudi Ivini sestri Tonca in navdušena slikarka Tea ter brat Stanko.[43]

Nekaj publikacij slovenskih avtoric je v medvojnem obdobju izdala tudi Goriška Mohorjeva družba, katere članice so bile v velikem številu prav ženske. Leta 1930 je izšla *Družinska kuhinja,* ki jo je sestavila **Marta Uršič**.[44] Na 190 straneh je prinašala recepte za primorske jedi. Že naslednje leto je knjiga doživela drugo izdajo. Priročnik *Ljubezen, zakon, družina*, ki ga je spisala **Milica Grafenauer**,[45] je izšel 1934. V priročniku z izrazito krščansko naravnano vsebino je avtorica v prvem poglavju jasno zapisala:

> »Skoro bi dejala, da vzgojitelju kar nekako vsa duša vzcvete, kadar se na globoko zamisli v ljubljeno vzgojno delo. Nočem in ne morem razvijati kar nekakega celotnega načrta domače vzgoje; pač pa hočem in se bom pomudila pri nekaterih

42 Bartol, *Knjiga, ki so jo uničili*.

43 *PSBL,* s. v. »Breščak Stanko, Breščak Terezija (Tea), Breščak Tonca«.

44 O Uršičevi nisem našla nobenih podatkov.

45 Milica Grafenauer (1911–1981), krščanska publicistka, ki je v verskem tisku objavljala članke o krščanskih vrednotah. Me drugim je vodila leta 1932 ustanovljeno Društvo za varstvo deklet ali Kolodvorski misijon v Ljubljani za pomoč dekletom in ženam, ki so prihajale v Ljubljano. Več gl. Vidovič Miklavčič, Anka, Kolodvorski misijon - Društvo za varstvo deklet v Ljubljani. *Kronika* 44 (1), 1996, str. 74–78.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 163 23.1.2018 8:47:04

> najvažnejših nalogah domače vzgoje, ki jih je dosedanja vzgojeslovna literatura kolikor toliko prezrla, ki pa so največje važnosti za vzgojo vse mladine, da, vsega naroda. Da so se te naloge zanemarjale, da so mnogi, premnogi, da, celi rodovi naravnost grešili zoper te naloge, to je vsekalo miselnosti naše mladine, prežal, globoke rane. Treba je, da kot mati=vzgojiteljica izpregovorim jasno in odločno resnobno besedo, pa z vsem spoštovanjem do svetosti tega, o čemer mi je govoriti.«[46]

Štiri leta pozneje se je »mohorjevkam« pridružila še **Pavlina Pajk** z romanom *Dora.*[47] Naslovnico je oblikovala slikarka in keramičarka Mara Kralj, žena uveljavljenega slikarja Toneta Kralja, ki je svoj pečat pustil tudi na Primorskem.[48] Mohorjeva družba je izdala še nekaj cerkvenih pesmaric nadarjene primorske skladateljice **Brede Ščck Orel,** sestre narodnoobrambnega delavca, politika in pisca Virgilija Ščeka.[49] Rodila se je 20. avgusta 1893 v Trstu. Družina se je 1908 preselila v Gorico, kjer je Breda začela obiskovati učiteljišče. Po opravljeni maturi 1912 je vse do leta 1930, ko je odklonila premestitev v južno Italijo, učila po raznih primorskih krajih. Leta 1934 se je preselila v Jugoslavijo in nadaljevala s poučevanjem v Ločah pri Poljčanah. Tam se je tudi poročila s Silvestrom Orlom. Umrla je v Ljubljani 11. marca 1968. Življenje je posvetila glasbi. Že pred prvo svetovno vojno je v okviru goriške Marijine družbe skrbela za petje, deklamacije in dramske nastope, med obema vojnama je vodila različne zbore ter delovala pri pevski veji goriške Prosvetne zveze, posvetila pa se je tudi skladanju. Njena strast je bilo zborovsko petje in v desetletju pred drugo svetovno vojno je poleg publikacij, ki jih je izdala Goriška Mohorjeva družba, v samozaložbi izšlo še lepo število njenih zborovskih zbirk ali samostojnih zborovskih skladb za različne zbore.[50] Skladateljsko in zborovsko delo je nadaljevala tudi še po drugi svetovni vojni.

Pri katoliški knjigarni v Gorici je leta 1927 izšel jezikovni priročnik z dvojezičnim naslovom *Verbi regolari e irregolari ad uso degli Sloveni = Pravilni in nepravilni glagoli v italijanščini*, ki ga je priredila učiteljica **Pavla Makuc**, sicer dolgoletna prednica goriške Marijine družbe.[51] Kot piše Kazimir Humar, je bila Makučeva »*vzorna učiteljica*

46 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 15.

47 Prvič je roman *Dora* izšel v Celovcu leta 1885. O pisateljici Pavlini Pajk gl. npr. Hladnik, Miran, Pavlina Pajk (1854–1901). *Pozabljena polovica*. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007, str. 65–68 ; Pešak Mikec, Barbara, Pavlina Pajk. *Splošno žensko društvo 1901–1945.* Ljubljana: ARS, 2003, str. 63–72, itd.

48 Gl. Pelikan, Egon, *Tone Kralj in prostor meje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.

49 *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Ščck Breda«; Jelerčič, *Pevsko izročilo Primorske,* str. 178–179; Nagode, *Breda Ščck*, str. 284–288; *Breda Ščck*, str. 142–145.

50 V medvojnem času so v Gorici izšla njena dela (v glavnem zbirke pesmi, ki jih je uglasbila): *V zvezdicah žari nebo* (1930); *Glasbena dela* (1931); *Zvezda Marija. Pet mešanih zborov Materi božji za izvencerkveno uporabo* (1932); *Kadar jaz, dekle, umrla bom* (1933); *Oče naš. Za ljudsko petje* (1933); *Odpevi k litanijam matere božje. Za mešani zbor* (1933); *Svetniške pesmi. Za mešani zbor* (1933); *Vidim voznika* (1934).

51 Vodenje goriške Marijine družbe je prevzela leta 1910, po prvi svetovni vojni pa jo je skupaj z dekliškim pevskim zborom in Marijinim vrtcem vodila vse do leta 1935.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 164 23.1.2018 8:47:04

in velika Slovenka, ki je s svojim delom skoro pol stoletja stala sredi vsega slovenskega šolskega dogajanja v Gorici.«[52] Rodila se je slovenskim staršem 29. junija 1886 v Podgori. Leta 1905 je z odliko maturirala na slovenskem učiteljišču v Gorici. Poučevala je na zasebnih slovenskih šolah društva Šolskega doma vse do začetka prve svetovne vojne, ko je tudi sama odšla v begunstvo, kjer je učila v begunskem otroškem zavetišču na Dunaju in kasneje v begunskem taborišču Steinklamm. Tudi še po vojni je v otroškem zavetišču v Strnišču pri Ptuju vse do njegove ukinitve skrbela za slovenske begunske otroke, ki so osiroteli ali se še niso mogli vrniti domov. Po vrnitvi v Gorico 1920 je nadaljevala s poučevanjem. Med drugim je od leta 1922 učila dečke na pripravnici za gimnazijo v slovenskem Alojzijevišču[53] vse do njegovega razpusta. Umrla je v Gorici 15. oktobra 1972.

Leta 1931 je pri Književni založbi Sigma v Gorici v prevodu Ivana Vouka izšel roman še ene ženske pisateljice, Rusinje Kryžanovskaje,[54] z naslovom *Kraljica Hatasu: roman iz življenja starih Egipčanov*.[55]

Med goriškimi posameznicami, ki so se uveljavljale v obravnavanem obdobju na literarnem področju, je treba omeniti še Slovenki Fanico Obid in Ljubko Šorli.[56]

Pesnica **Fanica Obid** je bila rojena 9. oktobra 1903 v bajtarski družini v Bukovem pri Cerknem. Na pobudo domačega učitelja Jožeta Močnika jo je oče poslal na tolminsko učiteljišče. Kot izjemna borka in upornica je kmalu postala vodilna članica tamkajšnjega komunističnega krožka in prek njega spodbujala dijake k branju slovenske

52 Humar, *Učiteljica Pavla Makuc*, str. 71.

53 Slovensko Alojzijevišče so leta 1892 v Gorici ustanovili slovenski duhovniki za šolanje revnejših slovenskih dijakov, ki se drugače ne bi mogli izšolati. Posvetili so ga sv. Alojziju, zavetniku mladih. 1895 je dobilo sedež v Ulici don Bosco. Po prvi svetovni vojni so stavbo obnovili in Alojzijevišče je delovalo do leta 1930, ko ga je dodeljeni komisar kmalu na silo razpustil in odslovil vse gojence. Alojzijevišče je odigralo pomembno vlogo pri vzgoji slovenskih izobražencev.

54 Vera Ivanovna Kryžanovskaja (1861–1924), ruska pisateljica. Štiri njena dela v prevodu Ivana Vouka je v Trstu prav v tistem obdobju izdala tudi založba Edinost.

55 V medvojnem času je nekaj publikacij ženskih avtoric izšlo tudi v Trstu. **Marica Stepančič Gregorič** je v samozaložbi izdala *Slovensko italijansko slovnico* že leta 1919. Leta 1922 sta izšli še njeni deli *Corso di lingua slovena ad uso degli Italiani* in *Slovnica italijanskega jezika.* 1936 je izšla njena *Grammatica slovena.* V samozaložbi je leta 1925 izšlo delo *Otroško perilo* **Milke Martelanc**, ki je na isti način leta 1929 izdala še delo *Oprema za neveste*. 1925. je bil preveden roman *Dekle z Močevja* švedske pisateljice Selme Lagerlöf.

56 V Ljubljani je v času pred drugo svetovno vojno svojo publicistično pot začela tudi Goričanka **Vida Franko (1898–1976)**, rojena v Solkanu očetu Alojziju Franku, odvetniku in politiku, ter materi Gabrijeli Doljak, sestrični pisateljice Pavline Pajkove. Vida je bila gojenka pri goriških notredamkah. Po selitvi družine v Ljubljano leta 1915 je diplomirala na liceju. Leta 1921 je vstopila v red karmeličank v Ljubljani in prevzela ime s. Doloroza. Kot subpriorica in priorica je vodila samostan, posvetila pa se je tudi književnemu delu. Ne samo, da je prevedla redovne predpise in molitve ter nabožne tekste v slovenščino, kar je omogočilo delovanje karmela v domačem jeziku, ampak je tudi avtorica večjega števila nabožnih pesmi, molitev in samostojnih izdaj, med katerimi izstopa delo Karmelski spomini, ki je izšlo leta 1939. Gl. *Karmelski spomini*, str. 19–21; *PSBL*, s. v. »Franko Doloroza«. Tudi **Ana Praček Krasna** (1900–1988), ki se je že 1919 iz rodnih Dolgih Poljan pri Ajdovščini preselila čez lužo v ZDA, je svoje življenje posvetila literarnemu ustvarjanju in publicistiki. Poleg proznih del in pesniških zbirk je v New Yorku urejala list *Glas naroda*. O Krasni gl. npr.: *Ameriška Slovenka iz Vipavske doline*. Ajdovščina: samozal., 2016.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 165 23.1.2018 8:47:04

literature in odporu. Njeno nestrinjanje s spolitiziranim sistemom izobraževanja je vodilo v dijaško stavko, ki jo je izzvala. A ker je veljala za eno najboljših učenk v znanju italijanščine in italijanske literature, je niso izključili. Kljub temu je učiteljišče protestno zapustila in se sama izobraževala naprej. S prispevki je sodelovala pri različnih dijaških listih, nekaj jih je izdajala tudi sama. Pod psevdonimom Mirjam je objavljala v tržaški *Jadranki*, *Ženskem svetu,* za katerega je bila kasneje poverjenica v Gorici, *Jadranskem koledarju* in *Lepi Vidi*, ki jo je urejal pesnik Srečko Kosovel. Seznanila sta se leta 1922 in vse do njegove smrti leta 1926 sta ohranjala stike prek pisem.[57] Svoje moči je usmerila v domače prosvetno društvo, v okviru katerega je osnovala ženski krožek. Srečanje s kasnejšim soprogom Zorkom Jelinčičem je botrovalo njenemu sodelovanju pri Zvezi prosvetnih društev, ki jo je vodil. Po prisilni ukinitvi društev mu je nudila pomoč pri ilegalnem delu in kasnejši ilegalni organizaciji TIGR. Pripravljala je propagandni tisk in raznašala pošto ali tiskovine. Fašisti so tako njo, že zaradi njene preteklosti, kot tudi Jelinčiča, ki je postal eden od voditeljev TIGR-a, stalno nadzorovali. Junija 1930 je bila skupaj z enoletno hčerko Rado konfinirana v Matero v pokrajini Basilicata. Po vrnitvi je leta 1934 emigrirala v Jugoslavijo, domov v Bukovo se je vrnila 1939, ko je bil pomiloščen tudi njen mož. Naslednje leto je pri porodu drugega otroka umrla. Ob njeni smrti sta izšla nekrologa v *Slovencu* in *Jutru,* ki sta jo označila kot »*odločno, narodno zavedno in srčno žensko, ki je veliko storila za svoj narod*«.[58]

Z objavljanjem prvih pesmi je začela tudi 19. februarja 1910 v Tolminu rojena **Ljubka Šorli**, soproga goriškega glasbenika Lojzeta Bratuža. Svoje pesmi je objavljala v ilegalnem dijaškem glasilu *Soča.* Sicer je sodelovala v ilegalnem mladinskem krožku pri Lenarjevih[59] na Tolminskem. Nekajkrat se je sama podala v Gorico s prepovedanim propagandnim materialom in Srečko Šorli[60] je o njej zapisal: »*Bila je mlado dekle, hčerka mojega pok. brata, zavedna in pridna. Večkrat sem jo pošiljal v Gorico k Zorkotu* [Jelinčiču, op. B. Š.], *vendar sem to opustil, ker se je mama bala zanjo, da bi jo ne izsledili.*«[61] Po poroki

57 Iz ohranjenih pisem je razbrati obojestransko naklonjen in zaupljiv odnos. Kosovel, *Zbrano delo 3,* str. 1123–1127. V Faničinih pismih začutimo njeno nenaklonjenost katoliški cerkvi in privrženost komunizmu. Jezi jo tudi ženska odvisnost od moških, ko pravi*: »Dokler bo vsaka druga beseda mož in dokler se bo ženstvo pri svoji borbi za osamosvojitev plaho oziralo, kaj poreče moštvo, bomo le to kar doslej: igračke in ljubice brez veljave in upoštevanja.*« Gl. *Mon cher ami*, str. 223. O Faničinem literarnem delu in dopisovanju s Kosovelom gl. tudi: Štucin, *Fanica Obid – Mirjam*, str. 28–32.

58 *Slovenec*, 13. april 1940; *Jutro*, 1. maj 1940. Več o Fanici Obid gl. Jelinčič, Zorko, *Pod rdečim svinčnikom: pisma Zorka Jelinčiča iz ječe*. Gorica: Sklad Dorče Sardoč; Trst: ZTT, 2005.

59 Ilegalni mladinski krožek je organizirala skupina slovenskih dijakov tolminske gimnazije in učiteljišča na domu Kati Lenar v Klancu. Krožek je imel po besedah Mire Cenčič »*nalogo buditi pri mladini narodno zavest, upor proti fašizmu in tako krepiti bojevitost slovenskih dijakov v italijanski šoli.*« Cencič, *Moč domoljubja*, str. 49. Ker je bila slovenščina izbrisana iz gimnazijskega in učiteljiškega besednjaka, so člani krožka med drugim začeli širiti slovenske knjige, zlasti *Prve korake* in *Kolačke*, izdajati svoje glasilo *Soča* in poučevati otroke slovenščino. Učili so se recitacij, petja in iger ter prirejali tajne nastope za zanesljive dijake in prebivalce Tolmina in okoliških vasi. PANG 764, Anton Rutar, fasc. 5.

60 Srečko Šorli (1899–1982), tigrovec in publicist.

61 AS 1837 Šinkovec, šk. 1, mapa 5, Srečko Šorli: Izjave o sodelavcih TIGR (str. 42).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 166 23.1.2018 8:47:04

se je Šorlijeva 1933 preselila v Gorico in nadaljevala z narodnoobrambnim in kulturnim delovanjem. Fašistične oblasti so jo zato preganjale, med vojno so jo v zaporu mučili in nato internirali. Njen mož je bil priznan skladatelj in zborovodja, ki je kljub fašističnemu zatiranju poučeval slovensko petje v glavnem po cerkvah in zakristijah. Po ukinitvi vseh društev in prepovedi kakršnegakoli združevanja so se namreč Slovenci lahko zbirali le še v cerkvah, kjer so materni jezik gojili tudi s prepevanjem slovenskih nabožnih pesmi. Želja po slovenski besedi je tja občasno zanesla tudi Davorino Bevk, pa čeprav se je oddaljila od katoliške vere, v kateri je bila vzgojena. Sama zapiše: »*Pozneje se mi je še parkrat zahotelo v cerkev samo radi tega, ker so v cerkvi peli v slovenskem jeziku, medtem ko so drugod fašisti povsod zatrli slovensko govorico.*«[62] Ko je Bratuž pri polnočnici v Podgori leta 1936 vodil cerkveni zbor, ki je prepeval slovenske pesmi, so ga fašisti aretirali. Prisilili so ga, da je popil mešanico strojnega olja, ki je bila zanj usodna. V hudih mukah je umrl 17. februarja 1937. Šorlijeva je ostala sama z dvema malima otrokoma. Po vojni je 1947 v Gorici opravila učiteljsko maturo in učila po tamkajšnjih slovenskih šolah. Svojo življenjsko izkušnjo in bolečino je izlila v poezijo. Objavila je več pesniških zbirk, med drugim 1957 *Venec spominčic možu na grob*. Umrla je v Gorici leta 1993.[63]

Periodika

Goriški Slovenci so po prvi vojni poskrbeli tudi za obnovo periodičnega tiska. Predvojno časopisje, če samo omenimo *Sočo, Primorca, Gorico, Cvetje z vertov sv. Frančiška, Vedo, Naše zapiske* ali *Primorski list*, so zamenjali novi listi *Goriška straža, Čuk na pal'ci, Mladika, Obnova Goriške*, *Naš čolnič, Zbornik svečenikov sv. Pavla* in drugi. Goriško prebivalstvo pa je še vedno posegalo tudi po tržaški *Edinosti*, ki je izhajala že pred vojno.

Med soustvarjalci in dopisovalci so bile tudi posameznice, ki so s svojimi prispevki bogatile zlasti reviji *Naš čolnič* in *Mladiko*, pa tudi tri nove ženske liste *Jadranko, Slovenko* in *Ženski svet*, ki so zaživeli v Julijski krajini.

Goriška Prosvetna zveza, v okviru katere so delovali tudi dekliški krožki, je že pol leta po svojem nastanku začela izdajati mesečno glasilo *Naš čolnič.* Njegovo vlogo je še najbolje opisal glavni urednik in pisec tekstov Filip Terčelj*:* »*Dasi nima izrednih zaslug kot literarno glasilo, ima pa zasluge kot vzgojni list, ki je v najtežji dobi kazal mladini pot k načelnemu čiščenju, resnemu delu in značajnemu življenju.*«[64] List je širil idejo prosvetnega

62 Zapuščina Davorine Bevk.

63 Pod uredništvom Katje Mihurko Poniž je v Novi Gorici leta 2010 izšel zbornik z naslovom *Ljubka Šorli (1910–1993): znanstvena monografija ob stoletnici pesničinega rojstva*.

64 Terčelj, *Prosvetno delo v povojni dobi,* str. 43. Filip Terčelj (1892–1946), duhovnik, prosvetni delavec in pisatelj. V goriškem Alojzijevišču je bil duhovni vodja in katehet, organiziral je prosvetno delo na Goriškem in bil med ustanovitelji Prosvetne zveze, bil je njen tajnik, istočasno tudi izdajatelj in glavni ustvarjalec *Našega čolniča*. V času fašizma je bil preganjan, zato se je umaknil v Ljubljano. Januarja 1946 so ga v gozdu pod Davčo ustrelili pripadniki KNOJ-a. *PSBL*, s. v. »Terčelj Filip«.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 167 23.1.2018 8:47:04

dela in s strokovnimi prispevki ter poučnimi spisi izobraževal svoje člane. Objavljal je razna leposlovna besedila, poročila posameznih društev o delovanju, tekoča obvestila o pomembnejših dogodkih in prireditvah, v posebni rubriki pa je odgovarjal na zastavljena vprašanja. Med drugim je izdajal tudi predavanja za dekliške krožke. Že 1925 je bila uvedena posebna rubrika *Dekliška greda*, v kateri je poučnemu članku praviloma ženske avtorice sledilo poročilo »Iz dekliških krožkov« o delovanju posameznih ženskih odsekov, in sicer izpod peresa ene od članic krožkov. Glasilo je prenehalo izhajati v začetku leta 1929. Tudi družinska revija *Mladika,* ki jo je pod uredništvom Franceta Bevka izdajalo Katoliško tiskovno društvo v Gorici, je leta 1921 za ženske bralke uvedla rubriko *Ženski svet* s poučnimi spisi o modi, kuhinji in gospodinjstvu. Do leta 1923, ko se je uredništvo preselilo na Prevalje, je v rubriki s svojimi prispevki največ sodelovala prav Gizela Ferjančič. Neumorna publicistka je napisala več člankov tudi v *Našem čolniču* in njegovi rubriki *Dekliška greda*, vmes pa že pripravljala nov samostojni ženski list za goriške bralke. Izhajati naj bi začel zaradi nezadovoljstva nekaterih krogov z *Jadranko*, ki jo je v Trstu urejala Marica Stepančič Gregorič, vsaj tako je zapisal France Bevk v reviji *Luč*.[65] Prva številka novega lista s pomenljivim naslovom *Slovenka*[66] je bralke razveselila 15. decembra 1922. Izbiro imena je v uvodnem članku pojasnjevala Ferjančičeva sama: »*List, ki ga pošiljamo med primorske sestre, nosi na čelu besedo, ob kateri v tej stiski naroda zatrepeta vsako naše pravo srce: Slovenka! V tem imenu je zapopadeno, kaj hočemo!*«[67] Njene besede je povzela tudi *Goriška straža*: »*Prva številka glasila slovenskih Primork je izšla. Na uvodnem mestu je urednica zapisala misel, da bodi »Slovenka« naše ognjišče, okoli katerega naj se zbira slovensko ženstvo.*«[68] Na prihod novega lista je *Goriška straža* opozarjala že dobrih štirinajst dni prej:

> »Slovenka, ki se je rodila iz splošne potrebe po dobrem ženskem listu v Primorju, izide v začetku prihodnjega tedna. Izhajala bo na lepem papirju v obliki mesečnika. Krasno opremo zanjo je narisal znani slovenski umetnik, odzvalo se je mnogo sotrudnikov in sotrudnic, katerih imena jamčijo, da bo list stal na višini. Pisan bo poljudno, da ga bo lahko umelo vsako kmečko dekle in žena […] Sezite po listu, dekleta in žene, ki je vaše glasilo!«[69]

Za goriške Slovenke je njen izid vsekakor pomenil velik uspeh, pa čeprav je izhajala le dobro leto.

65 Bevk, *Periodne publikacije*, str. 40.

66 Goriška *Slovenka* je bila že tretji ženski list s tem imenom, ki je izhajal v slovenskem jeziku. Prvo so v Trstu izdajale slovenske intelektualke pod uredništvom Marice Nadlišek Bartol in Ivanke Anžič Klemenčič v letih 1897–1902. Leta 1919 je v Ljubljani izhajala druga *Slovenka,* ki jo je tudi urejala Ivanka Anžič Klemenčič.

67 *Slovenka* 1, 1922, št. 1.

68 *Goriška straža*, 20. december 1922.

69 *Goriška straža*, 5. december 1922.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 168 23.1.2018 8:47:04

List je želel biti poljuden in dostopen čim širšemu krogu bralk, namenjen je bil krepitvi vloge matere in gospodinje. Tematika, ki je bila urednici pisana na kožo, o čemer pričajo njeni objavljeni priročniki, je bila istočasno ena od aktualnih tem, ki so k branju privabljale širši krog ženske publike. Od števila naročnic je bil nenazadnje odvisen tudi njen obstoj. Pozive k ženski prebuji si je Ferjančičeva občasno dovolila le v uvodnih člankih, s katerimi se je obračala na svoje bralke. Tako je v četrti številki *Slovenke* izšel članek »Žensko glasovanje«. Pod črto je urednica napisala:

> »Prinašamo dražestno stvarico Matilde Serao[70] o ženski volilni pravici. V tem s humorjem in smehom rasoljenem opisu se zrcali strah vseh, ki odklanjajo delo ženske v politiki. To črtico je napisala pisateljica že l. 1878. Odtedaj je preteklo že mnogo vode, a še vedno se nasprotniki ženske volilne pravice sklicujejo na iste razloge na nezrelost, ki da izvira iz ženske narave. Onemu, ki je pa imel priliko, opazovati nastop žensk ob volitvah v Nemčiji, Nemški Avstriji in Češkoslovaški, temu so se razpršili vsi podobni pomisleki.«[71]

Matilde Serao je bila poleg Grazie Deledda in Ade Negri[72] verjetno edina italijanska publicistka, katere dela so se prevajala v slovenščino in o katerih je kdaj pa kdaj pisalo naše časopisje, med drugim tudi *Ženski svet*. Vse tri ustvarjalke je v italijanščini prebirala pesnica Fanica Obid, takrat še učiteljiščnica v Tolminu, ki je v enem od pisem Srečku Kosovelu zapisala: »*Letos čitam izključno le v italijanščini deloma radi jezika, deloma, ker imam take knjige na razpolago […] Izmed ženskih pisateljic mi največ ugaja Ada Negri (socialist) in Matilde Serrao, ki se odlikuje po svoji nežni preprostosti in lepem slogu […] tudi Grazia Delleda piše se zadosti čedno.*«[73]

Slovenka je poleg obveznega uvodnega članka pripravljala rubriko *Znamenite Slovenke*, v katerih so bile med drugim predstavljene Pavlina Pajk, Zofka Kveder, Josipina

---

70 Matilde Serao (1856–1927), novinarka in publicistka. Njen rojstni kraj je Patras v Grčiji, kamor je pred Burboni 1848 pobegnil njen oče Francesco, novinar iz Neaplja. Mati je bila Grkinja Paolina Bonelly. Po padcu burbonske dinastije se je družina vrnila v Neapelj, ki je takrat postal del nove italijanske države. Matilde se je zelo mlada posvetila pisanju in novinarstvu. Objavila je večje število novel in romanov, v katerih v glavnem prikazuje usmiljenja vredno življenje neapeljskih kmetov in malomeščanov. Leta 1944 je pri Narodni tiskarni v Ljubljani v prevodu Branka Vrčona izšel njen roman *Črna republika* (it. *Vita e avventure di Riccardo Joanna*). Kot novinarka je sodelovala pri različnih časopisih. Njeno ime se pojavi tudi v *Il Corriere di Gorizia*, časopisu, ki ga je v Gorici urejala Carolina Luzzatto. 17. junija 1886 je bila objavljena njena recenzija za roman *Teresa* avtorice Nerre (Anna Mylius). Z Eduardom Scarfogliom, s katerim se je Serao poročila 1885. in imela štiri otroke, sta izdajala časopis *Corriere di Napoli*. Po ločitvi 1904. je ustanovila svoj časopis *Giorno di Napoli*, ki ga je urejala vse do svoje smrti. Velja za neapeljsko kronistko svojega časa. Njene polemike proti nacionalizmu in vojni niso bile všeč fašistični vladi, ki je kot kandidatko za Nobelovo nagrado v literaturi za leto 1926 zato podprla njeno sodobnico Grazio Deledda, italijansko ustvarjalko s Sardinije, ki je nagrado tudi prejela. Gl. tudi: Monticelli, *Matilde Serao*, str. 106–112.

71 *Slovenka* 1, 1923, št. 4. Gre za hudomušno napisan dialog dveh gospa, ki razpravljata o volitvah.

72 Ada Negri (1870–1945), italijanska pesnica in pisateljica.

73 *Mon cher ami*, str. 224.

Turnograjska, mati Elizabeta in Ljudmila Poljančeva. List je prinašal še leposlovne spise, poezijo in poučne spise večinoma slovenskih avtoric. Bralke pa so na njegovih straneh lahko sledile še nasvetom v rubrikah *Vzgoja, Moda, Ročna dela, Za naše kuharice* in *Razni nasveti*. Zadnje strani so prinašale novice iz sveta in Jugoslavije, ki so se dotikale žensk. Z dopisi so v *Slovenki* sodelovale Ivanka S., Roža Gorska, Vida Munih, Ivanka Klemenčič itd. Goriška *Slovenka*, ki je imela sedež v prostorih goriške Narodne tiskarne, je izhajala enkrat mesečno. Izšlo je le dvanajst številk, potem pa se je z letom 1923 skupaj z *Jadranko* in *Ženskim svetom* združila v *Ženski svet*, ki je izhajal v Trstu. »*Ženski svet kot glasilo ženskega udruženja bo nadaljeval s združenimi močmi svojo začrtano pot,*« je pisalo v zadnji številki, ki je pozivala svoje bralke, naj postanejo naročnice novega lista.[74] S tem se je izpolnila tudi želja pisca, ki je v članku »Žensko gibanje v Julijski krajini« ugotavljal, da se goriška *Slovenka* in tržaški *Ženski svet* medsebojno dopolnjujeta, »*vendar bi bilo brez dvoma v interesu obeh, da bi se združila v eno samo glasilo, ki naj bi dokumentiralo resno voljo po skupnem, nerazcepljenem delu.*«[75] Enakega mnenja je bil tudi France Bevk, ki je med drugim zapisal, da »*so bili trije ženski listi v Julijski Krajini nezmisel*.«[76] Glavno uredništvo *Ženskega sveta* je prevzela Pavla Hočevar,[77] v uredniškem odboru pa je sodelovala tudi Ferjančičeva kot zastopnica za Goriško.

Goriška *Slovenka* je bila ena tistih ženskih listov, ki so po svoji vsebini ostajali vpeti v meje ženskih tradicionalnih vlog. Le izjemoma si je dovolila seči prek, če za primer vzamemo samo zgoraj omenjeni članek o ženski volilni pravici. Izhajala pa je tudi premalo časa, da bi ji lahko kasneje uspelo te meje prestopiti. Deloma se je razlikovala od *Jadranke*, ki jo je v Trstu v letih 1921–1923 pod uredništvom Marice Gregorič Stepančič[78] izdajalo slovensko narodno zavedno ženstvo. Ta je med drugim prinašala naprednejše in drznejše poglede o vlogi in položaju žensk. Podobno, a še odločnejšo pot je ubral *Ženski svet*, ki si je med drugim prizadeval za enakopravnost žensk v družbi in v tem smislu objavljal več člankov na to temo. Goriške Slovenke so v svojem nacionalnem angažmaju vendarle zaostajale za sonarodnjakinjami v

74 *Slovenka* 1, 1923, št. 11/12.

75 M. M., *Žensko gibanje*, str. 39.

76 Bevk, *Periodne publikacije*, str. 66.

77 Pavla Hočevar (1889–1972), učiteljica, publicistka in narodna delavka. Sicer Laščanka je 1910. sprejela službo učiteljice na Ciril-Metodovi šoli v Trstu in tam poučevala vse do leta 1928. Dejavno se je vključila v tržaško narodno življenje, 1923 je prevzela uredništvo Ženskega sveta. Po selitvi v Ljubljano (1929) je vse do leta 1935 ostala njegova urednica. Kasneje je aktivno delovala v različnih društvih, med drugo svetovno vojno je sodelovala v ljudskem odporu. Zaradi osebnih nazorov, ki so prišli navzkriž s cilji OF, je bila 1947 na Nagodetovem procesu obsojena na pet let zapora. O obdobju, ki ga je preživela v Trstu, je kasneje napisala spomine *Pot se vije*. Več o Pavli Hočevar gl. Hočevar, Pavla, *Pot se vije.* Trst: ZTT, 1969; Gombač, Metka, Pavla Hočevar. *Splošno žensko društvo 1901–1945.* Ljubljana: ARS, 2003, str. 307–317.

78 Marica Gregorič Stepančič (1874–1954), publicistka, prevajalka in urednica. Rodila se je v Škednju pri Trstu. 1895 je maturirala na goriškem učiteljišču, kjer jo je za pisanje navdušil tamkajšnji profesor Viktor Bežek. Z dopisi je sodelovala v *Edinosti, Rdečem praporju, Jutru* in *Učiteljskem tovarišu*, pisala je tudi pesmi, črtice in otroške igrice. Od 1921 do 1923 je v Trstu izdajala in urejala ženski mesečnik *Jadranka.* Več gl. Verginella, Marta, Marica Gregorič Stepančič. *Pozabljena polovica.* Ljubljana: Tuma, SAZU, 2007, str. 139–141.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 170 23.1.2018 8:47:04

Trstu, ki so nase opozorile že na prelomu stoletja s prvim slovenskim ženskim listom *Slovenka.*[79] Tržačanke so namreč živele v mestu, ki je zaradi svoje zgodovinske in gospodarske vloge tudi na drugih področjih živelo mnogo hitreje od provincialne Gorice. S fašizmom in raznarodovalnimi ukrepi je bil prekinjen razvoj tako na Tržaškem kot Goriškem. Tržaške in goriške učiteljice ter intelektualke, ki so aktivno sodelovale v družbenem in kulturnem razvoju, so bile pregnane, službeno prerazporejene, preseljene ali pa so se umaknile v ilegalo. V brošuri *Naši onstran meje*, ki je izšla leta 1933 v Ljubljani, je Peter Pavlovič zapisal: »*Zatrli so v vsem javnem življenju našo živo besedo, zatrli pa so tudi našo pisano besedo. Danes ne izhaja več ne naš dnevnik Edinost v Trstu, ne naši tedniki v Gorici in Istri. Zaman boš tudi iskal naših mesečnikov in naših strokovnih časopisov.*«[80] Pred fašističnim zakonom, ki je prepovedal izdajo slovenskih glasil, se je leta 1929 umaknilo v Ljubljano tudi uredništvo *Ženskega sveta* – lista, ki so ga jemale v roke tudi goriške Slovenke.

Pričujoči pregled kaže, da so glede na dane razmere v goriškem prostoru v času med obema vojnama goriške Slovenke pokazale dovolj zagnanosti in lastnih sposobnosti ter opozorile nase. Verjamemo, da bi bil v drugačnih razmerah izplen njihovih del mnogo bolj obsežen.

Viri in literatura

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), 764, Anton Rutar, fasc. 5.
Arhiv Slovenije (AS), 1837 Šinkovec, šk. 1, mapa 5, Srečko Šorli: Izjave o sodelavcih TIGR, str. 42.

Zapuščine

Goriška knjižnica Franceta Bevka Nova Gorica. Zapuščina Davorine Bevk (6 škatel, gradivo še ni popisano).

Časopisje

Edinost
Goriška straža
Jutro
Luč: *poljudno-znanstveni zbornik* (Trst)
Slovenec
Slovenka (Gorica)
Učiteljski tovariš
Ženski svet

79 Verginella, *Ženska obrobja*, str. 157–169.
80 Pavlovič (ur.), *Naši onstran meje*, str. 53.

Spletni viri

Slovenski biografski leksikon. S. v. Ščeк Breda, por. Orel. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi642570/ (Dostop: 20. avgust 2017).

Literatura in članki

Bartol, Vladimir, Knjiga, ki so jo uničili fašisti. *Ljudski tednik,* 1 (27), 26. julij 1946.
Bevk, Davorina, *Ljubi moj domek*. Gorica: Goriška matica, 1933.
Bevk, France, Slovenske knjižne izdaje v Italiji. *Luč: poljudno-znanstveni zbornik* 1, 1927, str. 53–70.
Bevk, France, Periodne publikacije. *Luč: poljudno-znanstveni zbornik* 3, 1928, str. 38–74.
Bibliografija slovenskega tiska v Italiji med dvema vojnama: 1918 – 30. 4. 1945 (zbrala in ur. Antonija Kolarič s sodelovanjem Marjana Pertota). Trst: Narodna in študijska knjižnica, 1966.
Breda Ščeк. *Ženski svet* 16 (6), 1938, str. 142–145.
Budal, Andrej, Knjige Goriške matice za leto 1933. *Ljubljanski zvon* 53 (5), 1933, str. 307.
Cencič, Mira, *Moč domoljubja*. Koper: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske, 2002.
Čermelj, Lavo, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama.* Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
Dostalova, Vera, Izdanja goriških knjižnih družb. *Ženski svet* 13 (6), 1935, str. 140.
Ferjančič Belinger, Gizela, *Materinstvo.* Gorica: Narodna knjigarna, 1926.
Ferjančič Belinger, Gizela, *Vzorna gospodinja*. Gorica: Goriška matica, 1930.
Ferjančič Belinger, Gizela, *Telesna vzgoja otrok*. Gorica: Goriška matica, 1932.
Ferjančič Belinger, Gizela, *Duševna vzgoja otroka*. Gorica: Goriška matica, 1934.
Gerlanc, Bogomir, Davorina Bevk-Bratuž (14. 11. 1894 – 18. 8. 1971). *Jadranski koledar*, 1972, str. 75–77.
Grafenauer, Milica, *Ljubezen, zakon, družina*. Gorizia: Goriška Mohorjeva družba, 1934.
Humar, Kazimir, Učiteljica Pavla Makuc, njena doba in podoba. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za l. 1973*, str. 71.
Jelerčič, Ivo, *Pevsko izročilo Primorske.* Trst: ZTT, 1980.
Jug Rous, Metka, Priprava na materinstvo – izpred sedemdesetih let. *Primorska srečanja*, 1995, št. 176, str. 883–884.
Karmelski spomini. Sora: karmeličanski samostan, 1989.
Kosovel, Srečko, *Zbrano delo*. Knj. 3. Ljubljana: DZS, 1977.
M. M., Žensko gibanje v Julijski krajini. *Jadranski almanah za leto 1924*, str. 39.
Marušič, Branko, *Sosed o sosedu*. Trst: ZTT = EST, 2012.
Mon cher ami, dragi Srečko, neobjavljena pisma Srečku Kosovelu. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2007.
Monticelli, Gabriella, Matilde Serao scrittrice e giornalista. *Storia illustrata*, n. 252 (nov. 1978), str. 106–112.
Nagode, Aleš, Breda Ščeк. *Pozabljena polovica*. Ljubljana, 2007, str. 284–288.
Pavlovič, Peter (ur.), *Naši onstran meje*. Ljubljana: samozaložba, 1933.
Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974–1994.
Štucin, Jože, Fanica Obid – Mirjam. *Primorska srečanja* 29 (287–288), 2005, str. 28–32.
Terčelj, Filip, Prosvetno delo v povojni dobi. *Jadranski almanah za l. 1925–1930*, 1925, str. 37–46.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 172 23.1.2018 8:47:04

Verginella, Marta, *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
Vida, P., Književno poročilo za knjigo Vzorna gospodinja. *Ženski svet* 8 (2), 1930, str. 96.
Zbornik Goriške matice: ob petinsedemdesetletnici ustanovitve. Nova Gorica: Goriški muzej, 1997.

Summary

Barbara Šatej

Penned by Slovene Women in the Goriška Region between the Wars

The article provides an overview of books and periodicals created by Slovene women between the Wars. Within the newly established Julian March, Goriška was incorporated into Italy and thus separated from the Slovene motherland. Consequently, the region had to see to its book production. A handful of Slovene publishers form the region published also several reference and literary books penned by Slovene women that in terms of numbers fell short of the male quota. Women from the region wrote also for several periodicals. The publication of *Slovenka*, the first women's periodical by women from Goriška that was prepared by Gizela Ferjančič, was a great success. In terms of content, it remained embedded into the limitations of women's traditional roles. It was published for a good year; in 1923 it merged with *Jadranka* and *Ženski svet* from Trieste, forming *Ženski svet*, which became the central women's journal for Slovene women in the Julian March.

Due to the fascist repression the production of books and periodicals came to an almost complete standstill. The survey at hand shows that, with respect to the ongoing situation in the Goriška region between the Wars, Slovene women demonstrated a considerable degree of drive and capacity and were making their presence felt. We believe that they would have achieved much more had circumstances been different.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 173 23.1.2018 8:47:04

Necakov_zbornik_FINAL.indd 174 23.1.2018 8:47:04

Bojan Balkovec[*]

Zaplembe tujega tiska v prvi Jugoslaviji – Primer tiska iz ZDA[1]

Zakonski okviri in postopki v praksi

Nadzor in kaznovanja sta stalnici v človeški družbi. V to polje sega tudi sistem cenzure. Cenzura se pojavlja v različnih oblikah, različno intenzivno in z različnimi cilji oz. nameni. Cenzura ni samo stvar preteklosti, temveč je prisotna tudi danes. V sodobnem času je cenzura povezana predvsem z enim od elementov, ki je bil prisoten tudi v preteklosti. To je skrb za varnost, zaščita državnih interesov, karkoli že to je. V prispevku se bom prevladujoče dotaknil prav slednjega elementa in morda le bežno omenil druge, npr. skrb za javno moralo, ki je bila tudi pomemben vsebinski element cenzorskih postopkov. Podobno bom le obrobno omenil cenzuriranje osebnih pisem, čeprav sodijo v isto kategorijo pošiljk, ki jih bom obravnaval. Kot je zapisal Marjan Drnovšek, so bila osebna pisma pogosto cenzurirana v vojnem času, izrazito pa v totalitarnih režimih.[2] Mnogokrat je bila tovrstna cenzura v nasprotju z demokratičnimi standardi, ki jih je postavila ustava kot najvišji pravni akt. Tajnost pisem sta v 17. členu zagotavljali tako vidovdanska[3] kot oktroirana ustava.[4] Vendar nas bolj zanima določilo o javnem izražanju svojih mnenj.[5] Te besede je uporabila oktroirana ustava,

* dr. Bojan Balkovec, docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

1 Prispevek je nastal v okviru projekta BI-RS/16-17-013 z naslovom *Slovenci in Srbi v Jugoslaviji*, ki ga financira ARRS.

2 Drnovšek, *Nadzor nad komunisti*, str. 68.

3 *Ustava Kraljevine SHS*.

4 *Ustava Kraljevine Jugoslavije*.

5 Prav tam, člen 12.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 175 23.1.2018 8:47:04

ki ni izrecno omenjala tiska oz. časopisov.[6] Določneje je tisk omenjala vidovdanska ustava,[7] ki je v prvem stavku omenjenega člena zagotavljala njegovo svobodo. Cenzura je bila omejena na vojno ali čas mobilizacije. Kljub zagotavljanju svobode pa ta ni bila absolutna. Obstajali sta dve omejitvi, ena politična in ena moralna, ki pa nista prepovedovali tiskanja, temveč razširjanje in prodajo časopisov, ki bi povzročali politično in moralno škodo. Politični kriteriji za prepoved razširjanja in prodaje so bile vsebine, ki bi žalile vladarja, kraljevo družino, tuje državne poglavarje in narodno skupščino. Politični kriterij je bilo tudi neposredno pozivanje k nasilni spremembi ustave in zakonov.[8] Slobodan Jovanović v zvezi s temi kriteriji za prepoved omenja tudi spodbujanje sovraštva do državne celovitost, spodbujanje verskih in plemenskih sporov, kar v ustavi ni izrecno zapisano.[9] Da gre tu najverjetneje za Jovanovićevo pojasnjevanje, kaj bi lahko sodilo med pozivanje k nasilnim spremembam, dokazuje dejstvo, da dodatek o spodbujanju verskih in plemenskih sporov sledi naštevanju, koga se ne sme užaliti, in omembi prepovedi žalitve javne morale. Ta del torej sledi pojasnilom, ki sledijo zaporedju, povzetem iz člena ustave.

V zvezi z razžalitvami inštitucij se postavlja zanimivo vprašanje, kako razumeti nekatere od njih. Kaj pomeni žalitev narodne skupščine? Ali je to žalitev le skupščine kot organa? Ali je žalitev poslanca tudi žalitev narodne skupščine, čeprav poslanci v ustavi niso omenjeni kot prepovedani cilji žalitev? Če se ne sme žaliti narodne skupščine, zakaj niso omenjena tudi vlada in ministri? In kako naj razumemo tuje poglavarje? Ali so to kralji oz. monarhi drugih nazivov in predsedniki republik? Kako pa je s tujimi ministri?

Moralna škoda, ki bi bila temelj za prepoved razširjanja in prodaje časopisa, je zaobsežena v težji žalitvi javne morale. Podrobnejšega pojasnila o merilu za težavnostno stopnjo žalitve javne morale v ustavnem členu ni. To nas napeljuje k sklepanju, da je bil to precej raztegljiv pojem. Malenkost nam ta pojem razširi Jovanović, ki je v oklepaju zapisal, da je to pornografija.[10] Upravičeno lahko sklepamo, da je Jovanović omenjeno besedo dodal, da bi vsaj malenkostno pojasnil, kaj se lahko razume kot težja žalitev javne morale.

Oktroirana ustava je o primerljivi vsebini govorila v 12. členu. Vendar je treba opozoriti, da je omenjeni člen mnogo bolj abstrakten. »*Vsakdo sme izražati v mejah zakona svoje mnenje z besedo, živo ali pisano, s slikami in drugimi prikladnimi sredstvi.*«[11] Vse podrobnosti iz prejšnje ustave so tu izginile. Se je pa režim seveda zavedal vloge tiska. Ivana Dobrivojević

6 Dobrivojević, *Državna represija*, str. 302.

7 *Ustava Kraljevine SHS*, člen 13.

8 Prav tam. Glej drugi odstavek 13. člena.

9 Jovanović, *Ustavno pravo*, str. 443.

10 Prav tam.

11 *Ustava Kraljevine Jugoslavije*, člen 12.

z besedami notranjega ministra Milana Srškića pojasnjuje, zakaj je bil nadzor nad tiskom tako oster. Srškić je namreč na seji senata 21. marca 1932 govoril o zakonu o tisku, ki je v tem delu usmerjen proti tistim, ki se igrajo za najvišjimi narodnimi in državnimi interesi.[12]

V nadaljevanju nas zanima, kako so oblasti postopale s tujim tiskom, ki je bil pošiljan v Kraljevino. Prvi zakon o tisku je bil sprejet leta 1925.[13] Zakon je bil implementacija splošnih načel, zapisanih v ustavi. Posebno poglavje, tretje po vrsti, je določalo pogoje širjenja tujega tiska. Zakon v osnovi ni omejeval razširjanja tujega tiska v državi. Določal pa je kriterije, ki bi lahko razširjanje določenega tujega časopisa prepovedalo.[14] Ti kriteriji so bili taki, kot so veljali tudi za domači tisk in v 18. členu je izrecno zapisano, da tudi za tuji tisk veljajo določila o prepovedi, ki so bila določena v 19. členu. Seznami prepovedanih časopisov oz. objave o prepovedi so morale biti objavljene v uradnem listu. Na enak način so morale biti objavljene tudi morebitne razveljavitve prepovedi razširjanja tujega časopisa. Prepovedi so natančneje določale obseg prepovedi, ki jih je določila že vidovdanska ustava. Omenjeni člen je zapisal tudi prepoved razširjanja časopisa, če bi besedila spodbujala nacionalno in versko mržnjo, kar je, kot sem že zapisal, omenil Jovanović v analizi ustavnega prava. Kakor v mnogih primerih je bilo tudi tu natančno zapisano, koga razumeti kot člana kraljeve družine.[15] Določen je bil postopek prepovedi razširjanja določenega časopisa, ki mora biti za dokončno veljavnost sklepa potrjen na sodišču.[16]

Obsežno poglavje podrobno govori o kaznivih dejanjih, povezanih s časopisi in njihovo vsebino. Poglavje je razdeljeno v podpoglavja, povezana s kaznivimi dejanji zoper splošne interese, zoper časti in povsem tehnične tiskarske zadeve. Zakonodajalec je bil tu zelo podroben, kar kaže tudi dejstvo, da je imelo poglavje, posvečeno kaznivim dejanjem, skoraj tretjino od vseh 96. členov zakona. Poseben člen je določal kazen za dejanja, povezana s komunistično in anarhistično dejavnostjo oz. različnimi dejavnostmi, ki bi napeljevale k rušenju obstoječega sistema.[17]

Nekakšna osnova za različne predpise in praktična postopanja glede tujega tiska je bil pravzaprav že t. i. zakon o zaščiti države iz leta 1921. Ta je v prvem odstavku prvega člena kot hudodelstvo med drugim označil tudi razširjanje različnih tiskanih stvari, ki bi ščuvale k nasilnim dejanjem zoper državo ali ogrožale javni red.[18]

Pomembno vlogo pri nadzoru tujega tiska je imela pošta. Poštni centri, ki so sprejemali pošiljke iz tujine, so bili o nedovoljenih časopisnih pošiljkah dolžni obveščati

12 Dobrivojević, *Državna represija*, str. 302.

13 Zakon je bil 8. avgusta 1925 objavljen v *Službenih novinah Kraljevine SHS* in 7. septembra v *Uradnem listu ljubljanske in mariborske oblasti* na straneh od 582 do 586. Gl. Zakon o tisku.

14 Prav tam, člen 18.

15 Prav tam, člen 20.

16 Prav tam, člen 21.

17 Prav tam, člen 45.

18 Zakon Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi, člen 1.

policijo. Za uspešno obveščanje svojih uslužbencev so v posebnih poštnih uradnih listih povzemali objave iz uradnih listov, ki so prepovedovale ali pa znova dovoljevale razširjanje določenega časopisa. Poštni uradni list je začel izhajati leta 1919 kot *Uradni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva za slovensko ozemlje*, se do leta 1923 preimenoval najprej v *Službeni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva v Ljubljani* in nazadnje v *Službeni list direkcije pošte in telegrafa v Ljubljani*.[19] Nazadnje se je leta 1923 preimenoval v *Okrožnice direkcije pošte in telegrafa v Ljubljani*.[20] Ime se je do konca izhajanja leta 1938 prilagajalo ne le v povezavi s političnimi oz. upravnimi spremembami, temveč tudi zaradi strokovno vsebinskih, ko so k naslovu dodali še telefon kot nov način komunikacije, ki se je začel pomembno širiti. Zgoraj omenjene publikacije so izhajale občasno. Za njihovo uporabo so priročna stvarna kazala, ki jih najdemo skoraj pri vseh letnikih.

Prepoved distribucije časopisa je bila kot rečeno objavljena v uradnem listu in v posebnem poštnem uradnem listu. Poštni uradni list oz. okrožnice so ob objavi prepovedi določenega časopisa opozorile, da je treba ustrezno dopolniti *Seznam prepovedanih listov*. Ista izdaja *Seznama* je bila v uporabi daljši čas, saj so jo sproti ustrezno popravljali in dopolnjevali. Vsakokratna objava v okrožnici je natančno opozorila, pod katero črko v *Seznam* je treba vstaviti novo prepoved, navedena je bila tudi zaporedna številka tega novega vpisa v *Seznam*.[21]

Posebno obvestilo o prepovedi določenega časopisa je prišlo tudi v upravne strukture, ki so morale nato obvestiti nekatere inštitucije, da so nadzorovale izvajanje prepovedi vnosa določenega časopisa. Tak primer je npr. dopis Ministrstva za notranje zadeve iz Beograda z dne 5. marca 1924. Ministrstvo je obveščalo velikega župana v Ljubljani, da je s sklepom ministra prepovedano razširjanje bolgarskega časopisa *Makedonsko soznanije*, ki je izhajal na Dunaju. Sporočilo so mu poslali, da bi ustrezne organe pozval k izvajanju prepovedi. V dneh do 17. marca se je Veliko županstvo z zadevo seznanilo in omenjenega dne odpravilo sporočilo oz. dopise. Obvestili so Poštno in brzojavno ravnateljstvo v Ljubljani, Oblastno direkcijo državnih železnic v Ljubljani, komisarja železniške policije na Jesenicah in na Rakeku, vse politične in policijske oblasti v ljubljanski oblasti, komando V. žandarmerijske brigade v Ljubljani in komando Dravske divizijske oblasti v Ljubljani. Prvim trem naslovnikom so poslali obvestilo kot vabilo k postopanju, policijskim in političnim oblastem kot navodilo in žandarmeriji in vojski za njihovo evidenco.[22] V Arhivu republike Slovenije (ARS) omenjeni fond obsega več kot 2.800 fasciklov in več kot 100 knjig. Za potrebe tega

19 Šlebinger, *Slovenski časniki in časopisi*, str. 78.

20 Prav tam, str. 105.

21 Ohranjen primer iz leta 1929 hrani Mestna knjižnica Ljubljana v enoti Slovanska knjižnica. Seznam je izšel kot priloga Okrožnic št. XXXIV/1929. Gl. *Seznam prepovedanih listov*.

22 AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, *Dopis o prepovedi časopisa Makedonsko Soznanije*, fascikel 15-2, 1-12000, leto 1924.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 178 23.1.2018 8:47:04

prispevka to gradivo ni bilo uporabljeno. Upravne informacije, kakršne so v zgoraj navedenem primeru, nam namreč ne povedo ničesar o izvajanju zaplemb.

O arhivskem gradivu

Tako se je bilo treba lotiti iskanja po policijskem gradivu. Tu pa naletimo na težavo, da je ustreznega gradiva policije v naših arhivih bolj malo. Gradivo je ohranjeno v majhnem obsegu in znotraj tega so zanimivi le njegovi posamezni deli. ARS hrani fond policijskih, kazenskih in vojaških spisov (AS 1473). Četrta od šestih ohranjenih škatel vsebuje mesečna poročila pomembnega organa ministrstva za notranje zadeve. Ohranjeni so namreč mesečni bilteni Oddelka za državno varnost ministrstva za notranje zadeve, v katerih so bile predstavljene ugotovitve stanja v preteklem mesecu. V ARS najdemo izvod biltena iz leta 1936 in deset izvodov iz leta 1937. Omenjeni bilteni so poročali o različnih zadevah, ki so se dotikale državne varnosti. Poročali so o aktivnostih različnih tujih propagand, npr. albanske in bolgarske. Posebno poglavje je bilo namenjeno poročanju tujega tiska v Severni in Južni Ameriki. Tu so pisali predvsem o hrvaškem, najpogosteje označevanem kot ustaškem časopisju. Bilteni so navajali tudi sezname prepovedanih tujih časopisov.[23] Ne najdemo pa v teh biltenih poročil o zaplenjenih tujih časopisih.

Večji vpogled v zaplembe časopisov nam daje ohranjeno gradivo v Arhivu Jugoslavije. Med več kot 250 ohranjenimi fascikli Ministrstva za notranje zadeve je šest fasciklov,[24] ki hranijo gradivo tujega tiska. Gradivo je nastalo pri delu Oddelka za državno varnost in glede na njegovo strukturo bi smeli sklepati, da ga je nastalo več, žal pa se ni ohranilo. Vsebuje namreč dopisovanje med različnimi policijskimi organi v državi, povezano z zaplembo nekega časopisa. Pri posamezni enoti tako najdemo na primer dopise policijskih uprav v posameznih delih države in odgovore ali ukaze/sklepe ministrstva. Od ostalih udeležencev v postopkih so pogosta obvestila poštnih uradov. Šest ohranjenih fasciklov vsebuje gradivo, ki je razdeljeno glede na državo izvora oz. jezik. Obseg ohranjenega gradiva za posamezne države je različen, enako je različna tudi struktura ohranjenega gradiva. Brez dvoma lahko trdimo, da je ohranjeno gradivo le drobec celote. Ohranjeno je le za nekaj let, brez logičnega vzroka za prekinitve v njem. Tako lahko s tem gradivom dobimo le vpogled v postopke in le obrise zgodb. Kljub vsemu nam to lahko zadošča vsaj za vzpostavitev obrisov, ki kažejo, kako je sistem deloval. Prvi fascikel,[25] označen s številko 82, vsebuje gradivo avstrijskega izvora. Gradivo je v več ovojih, posebej tisto, ki je izhajalo na Dunaju, tisto iz Gradca in posebej vse ostalo gradivo. Naslednja dva

23 AS 1473, Zbirka policijskih, kazenskih in vojaških spisov, 1918–1945, *Bilten oddelka za državno varnost*, šk. 4, arhivska enota 10 in 11.

24 AJ 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije. Fascikli 82 do 87 vsebujejo gradivo Oddelka za državno varnost o tujem tisku.

25 AJ 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije – inventar. Popis omenjenih šestih fasciklov je na straneh od 97 do 106.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 179 23.1.2018 8:47:05

fascikla vsebujeta gradivo italijanskega izvora. Posebno mesto ima tu časopis *Corriere della Sera*, saj je prvi od omenjenih fasciklov poln gradiva, povezanega s tem časopisom. Gre za gradivo iz različnih banovin, tudi iz onih v vzhodnem delu Kraljevine Jugoslavije, ki so bile od Italije najbolj oddaljene. Drugi »italijanski« fascikel vsebuje gradivo, povezano z različnimi antifašističnimi in komunističnimi glasili iz Italije. Petinosemdeseti fascikel vsebuje gradivo o madžarskem tisku. V inventarju je posebej omenjeno, da so vključeni tudi časopisi z iredentistično vsebino, ki so izhajali na Madžarskem in izven nje.[26] A tu ne gre le za gradivo z Madžarske, temveč tudi o časopisih v madžarščini, ki so izhajali v Vojvodini. Madžarski časopisi iz Vojvodine so različnega političnega izvora.

Za jugoslovansko notranjo politiko je bil pomemben faktor tudi sosednja Bolgarija, predvsem seveda zaradi položaja v Makedoniji. Tako je del šestinosemdesetega fascikla namenjen časopisom, ki so izhajali v Bolgariji in bili namenjeni Makedoniji, a so v Vardarsko Makedonijo težko prišli zaradi prepovedi. Časopisi v makedonščini so izhajali tudi drugod, tako da jih najdemo tudi v mapah drugih držav. Pri bolgarskem tisku in časopisih, ki jih lahko označimo kot makedonske, a so izhajali drugje, gre prevladujoče za protidržavne vsebine, ki pa niso protidržavne zaradi komunizma, temveč zaradi nacionalnih vsebin, torej probolgarske ali antisrbske vsebine. V istem fasciklu najdemo tudi gradivo o češkem, francoskem, grškem in nemškem tisku. Pri nemškem tisku gre podobno kot pri madžarskem za tisk iz tujine, v tem primeru Nemčije, in za tisk nemške manjšine v Kraljevini. Sledi škatla, kjer najdemo tudi gradivo z neobičajne lokacije izhajanja, npr. estonski časopis. Manj neobičajno je v kontekstu tega gradiva naleteti na gradivo o ruskem časopisju, ki mu družbo dela tudi gradivo ruskega tiska v emigraciji. Od sosednjih držav še nismo omenili Albanije in Romunije. Tudi tisk iz teh držav je med obdelovanim gradivom. Nekaj gradiva je še o časopisih iz Švice, Turčije in Nizozemske. V zadnjem od teh šestih fasciklov je gradivo o časopisih, ki so izhajali v Združenih državah Amerike in o slednjih nekaj več besed v nadaljevanju.

Zaplembe pošiljk tiska iz ZDA – nekaj primerov

V ovoju z ameriškimi časopisi v sedeminosemdesetem fasciklu najdemo za posamezne časopise zelo različno količino gradiva. Ponekod se moramo zadovoljiti z le po nekaj dokumenti, v enem primeru celo samo z enim, drugod je dokumentov več. Prevladujejo dopisi uprave policije iz Ljubljane. Ta sporoča oddelku za državno varnost, da je pri pregledu pošiljk iz Severne in Južne Amerike našla in zaplenila prepovedane časopise. Večina ohranjenega gradiva je iz tridesetih let, mnogi časopisi pa so izhajali že pred tem in tudi kasneje. Upravičeno smemo domnevati, da so bili izvodi pošiljani v Kraljevino tudi v času, za katerega nimamo ohranjenega gradiva. S tem v zvezi sta zanimivi vprašanji, na

26 Prav tam, str. 102.

kateri pa žal ne moremo najti odgovora. Prvo vprašanje je, ali so pošiljatelji vedeli, da je časopis, ki ga pošiljajo, na seznamu prepovedanih in da ne bo dostavljen. Vsaj za primer, ko je bil pošiljatelj uredništvo ali tiskarna, lahko sklepamo, da so lahko vedeli za zaplembe. Takšen je primer časopisov *Edinost* in *Prosveta*, o čemer pišem v nadaljevanju. Drugo vprašanje pa je, ali so naslovniki vedeli, da jim nekdo pošilja nek časopis, ki pa do njih ne pride, ker je prepovedan. Dopuščamo tudi možnost, da so pošiljatelji in naslovniki pošiljk ugotovili, da pošiljke niso bile dostavljene, a so pošiljatelji kljub temu nadaljevali s pošiljanjem. V dopisih policijske uprave v Ljubljani se v posameznih primerih navaja pošiljatelja, največkrat pa se navaja le kraj izhajanja časopisa. Podobno je tudi na strani naslovnikov. Ponekod je ta naveden, drugod ne. Vsaj za znane naslovnike lahko predvidevamo, da jih je v zvezi s pošiljkami policija obravnavala. Primer tega najdemo tudi v ohranjenem gradivu in bo omenjen v nadaljevanju. V mapi z ameriškim časopisjem najdemo časopise v različnih jezikih oz. namenjene različnim okoljem. Tako najdemo časopise, namenjene slovenskim, makedonskim, črnogorskim in hrvaškim bralcem. Pri komunističnem tisku v srbskem ali hrvaškem jeziku lahko ciljno publiko določimo le v smislu razredne pripadnosti, namenjeno je bilo delavcem.

Gradivo so v večini ohranjena sporočila ljubljanske policijske uprave, naslovljena na Oddelek za zaščito države Ministrstva za notranje zadeve. Kot predmet sporočila je najpogosteje zapisano »Vtihotapljenje prepovedanih inozemnih listov« ali kaj podobnega. Naveden je časopis, ki je bil zaplenjen z natančno navedbo številk in količine zaplenjenih izvodov. V večini primerov se navaja, da se kot priloga pošiljajo zaplenjeni izvodi. Žal le v nekaj primerih najdemo te priloge ohranjene znotraj fonda. Tako smo prisiljeni iskati časopis na drugih lokacijah, če želimo preveriti vsebino časopisa in se na ta način seznaniti z inkriminirano vsebino. Osnovne informacije o časopisu lahko dobimo na spletni strani Library of Congress.[27] Tam lahko najdemo podatke o tisku v različnih jezikih, ki je izhajal v ZDA. Na voljo so nam podatki o času in kraju izhajanja, urednikih in možnosti dostopa (mikrofilm …) ne le v tej knjižnici, temveč še kje drugje v ZDA. Časopis *Proletarec* nam je kot edini časopis v slovenskem jeziku na voljo tudi v digitalizirani obliki.[28] Trenutno je na spletni strani Library of Congress to edini časopis s področja nekdanje Jugoslavije, ki je dostopen v digitalni obliki. Lažje lahko dostopamo do izvodov slovenskega izseljeniškega tiska, ki so na voljo v ljubljanskih knjižnicah. Pregled tega tiska, ki je izhajal med leti 1891 in 1945, je pripravil Jože Bajec.[29] Vsebine časopisov, katerih zaplembe predstavljam v nadaljevanju, se nisem loteval. Najpomembnejši razlog je, da to časopisje prevladujoče ni slovensko, temveč je čez Slovenijo le prihajalo na ozemlje Kraljevine. Iz navedenega razloga izhaja, da bi bil danes dostop do časopisov zelo zahteven, če ne včasih celo nemogoč.

27 U.S. Newspaper Directory, 1690-Present, dostop: 17. avgust 2017.

28 Proletarec (LoC), dostop: 24. avgust 2017.

29 Gl. Bajec, *Slovensko izseljensko časopisje*. Prispevek je na voljo tudi v separatni obliki kot knjižnica.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 181 23.1.2018 8:47:05

V »ameriški« mapi najdemo med gradivom tudi povezano gradivo, npr. komentarje in dopise, ki so ga naredili uradniki ministrstva, in kakšno povezano gradivo drugih organov, kot je bilo npr. tožilstvo. Policijska uprava iz Ljubljane je obvestila pošiljala v slovenskem jeziku in besedilo je natipkano. Pripombe oz. pripisi na ministrstvu so večinoma rokopisi, prevladujoče v cirilici. Gradivo posameznih časopisov je v ločenih ovojih. Pri predstavljanju gradiva ne bom vsakič znova v opombi navajal vira. Vse gradivo je v arhivu Jugoslavije v fondu *AJ 14 Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, Materiali odeljenja za državnu zaštitu. Strana štampa, fascikel 87.*

Časopis *Svijet* je izhajal od leta 1924 v hrvaškem jeziku v New Yorku.[30] Nastal je po združitvi nekaj drugih hrvaških časopisov in po letu 1938 pod imenom *Hrvatski Svijet* izhajal še do leta 1956. Članek v Hrvaški enciklopediji ga predstavlja kot zagovornika pravic hrvaških delavcev, zbranih okoli Hrvatske bratske zajednice. Časopis je kritiziral režim stare Jugoslavije.[31] Na seznam prepovedanih je bil časopis dodan že leta 1928, ker je pisal proti državi in žalil kralja.[32] Ohranjeni dopisi ljubljanske policijske uprave dokazujejo zaplembe časopisa v letih 1932, 1934 in 1936. Zanimiva sta dva dopisa. Prvi je iz 13. decembra 1932, ko so sporočali, da so zaplenili dve pismi, v katerih so bili izrezki iz časopisa *Svijet*. Poleg teh dveh pisem je bilo še eno v angleškem jeziku. Policijsko poročilo omenja pošiljateljico in naslovnika. Naslovnik je bil iz Zaluke, zadnja pošta Jurovski Brod. Danes je to Zaluka Lipnička, pri Jurovskem Brodu, vas na desnem bregu Kolpe nasproti belokranjskega Podzemlja. Na spletu lahko hitro ugotovimo, da je priimek še danes prisoten v kraju. Morda bi brez večjega truda lahko našli tudi potomce ali sorodnike naslovnika pošte. Policija omenja, da je zaplenila pismi z izrezki, saj jih je kot prilogo poslal uradu ministra. Zanimivo je, da je bilo tretje pismo v angleškem jeziku, naslovnik pa na precej odročnem kraju in zanimivo bi bilo raziskovati vzrok pisanja v angleščini in zmožnosti naslovnika brati pismo v tem jeziku. Morda pa je šlo za povratnika iz ZDA. Že v tem ovoju lahko naletimo na primer, da je v isti ovoj dodan še kakšen časopis. Leta 1936 so zaplenili v isti pošiljki poleg časopisa *Svijet* tudi komunistični *Glas Radnika* z navajanjem naslovnika v Klanjcu in pošiljatelja, to je bila Jugoslovanska unija cipelara.

Nekaj več kot dva tedna po atentatu v Marseillu je ljubljanska policija zaplenila izvod časopisa *Borba*. Časopis je izhajal v Torontu med letoma 1932 in 1936 kot glasilo jugoslovanskih delavcev v Kanadi.[33] Policija je omenila, da je časopis zaplenjen kot

30 Svijet (LoC), dostop: 23. avgust 2017.

31 Svijet, dostop: 23. avgust 2017.

32 *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, let. 10, 1928, kosi 63 do 123, št. 91, str. 631, Ljubljana 22. september 1928.

33 National Library of Canada - Bibliothèque nationale du Canada, dostop: 24. avgust 2017. Omenjeni spletni naslov je seznam časopisov, ki so dostopni na mikrofilmu v knjižnici v Torontu. Nekaj tehničnih podrobnosti o časopisu, predvsem o mikrofilmu, pa je na naslovu http://amicus.collectionscanada.ca/aaweb-bin/aamain/itemdisp?sessionKey=999999999_142&l=0&d=2&v=0&lvl=1&itm=9515218.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 182 23.1.2018 8:47:05

komunistični. S takšno kvalifikacijo je bil označen tudi ob prepovedi v uradnem listu.[34] Tako naslovnik iz sreza Sušak pošiljke ni prejel.

Zanimivo ozadje ima zaplemba časopisov *Proleterske visti* in *Novi Šljak*, kar policija sporoča ministrstvu v začetku januarja 1933. Najprej je treba opozoriti, da morda zapis imena časopisov sploh ni pravilen, saj sta bila to ruska časopisa, na kar opozarja tudi sporočilo policije. Časopisa sta izhajala v Winnipegu in Alberti. V bazi mikrofilmanih časopisov kanadske nacionalne knjižnice ju ne uspemo najti. Policijsko potrdilo omenja pošiljatelja, a le z začetnicami. Natančno pa je navedeno naslovnikovo ime. Prejemnik pošiljke, ki je vsebovala še druge stvari, je bil Ivan Bobersky iz Tržiča. V mapi najdemo nekaj gradiva, ki nam lahko nudi vpogled v način postopanja policije oz. oblastnih struktur. Načelnik upravnega oddelka pri banski upravi je 4. februarja 1933, mesec dni po prvem obvestilu policije, pisal oddelku za zaščito ministrstva za notranje zadeve, kaj so ugotovili o naslovniki pošte. Načelnik je zapisal, da je Bobersky nastanjen v Tržiču od 30. maja 1932. Imel je veljaven potni list. Bobersky je bil rojen leta 1873 v Dobrohostovu (pravilno oz. danes zapisano Dobrohostiv, op. B. B.) v Galiciji, južno od Lvova. Kako se je znašel Bobersky v Tržiču, pa najverjetneje pove podatek, ki ga je navedel tudi načelnik. Soproga Boberskega, Josipina, je bila sestra Karla Polaka, znanega tržiškega industrialca. V nadaljevanju načelnik povzema Boberskyjevo izjavo. Pred prihodom v Tržič je živel v Winnipegu v Kanadi, kjer je bil gimnazijski profesor. Tam so nanj pritiskali boljševiki, da bi postal njihov simpatizer, česar pa ni želel. Začeli so ga preganjati in z ženo sta se zato umaknila v Tržič. Iz Kanade mu je knjigarna poslala knjigo, v kateri ga blatijo, in izvode omenjenega časopisa. Knjigarna mu je knjigo poslala s spodbujanjem, naj obrekovalce toži. Torej sta knjiga in inkriminiran časopis poslana le v vednost, kaj o njem pišejo. Bobersky je kot priče svojega zglednega obnašanja v Kanadi navajal škofa v Winnipegu, škofa v Lvovu in gimnazijo v Lvovu. Svoje poročilo je načelnik zaključil s stavkom, da se Bobersky v Tržiču primerno obnaša in da ni znakov, da bi deloval protidržavno. Glede na zapisano lahko sklepamo, da je bila zgodba s tem zaključena. Dodatnega gradiva v fondu namreč ni.

Večje število ohranjenih dopisov je o zaplembah časopisa *Proletarec*. Časopis je bil glasilo Jugoslovanske socialistične zveze in je izhajal v Chicagu od 1906 do 1952. Sprva je bil mesečnik, nato tednik.[35] Spletna stran Kongresne knjižnice navaja, da naj bi imel časopis naročnike tudi v Sloveniji.[36] Digitalizirani izvodi so dostopni na portalu Digitalna knjižnica Slovenije.[37] Časopis je bil v Kraljevini prepovedan od maja 1930.[38]

34 *Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine*, let. 4, 1933, št. 6, str. 80. Prepoved je bila izdana novembra 1932.

35 *Enciklopedija Slovenije*, s. v. »Proletarec«.

36 Proletarec (LoC), dostop: 24. avgust 2017.

37 Proletarec (dLib), dostop: 24. avgust 2017. Po nekaj številk časopisa med leti 1906 in 1918 je v digitalizirani obliki dostopnih tudi na spletni strani Kongresne knjižnice v Washingtonu.

38 *Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine*, let. 1, 1930, št. 10, str. 125.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 183 23.1.2018 8:47:05

Ohranjena so poročila policije o zaplembah v letih 1933, 1934, 1935 in 1936. Več kot polovica poročil je iz leta 1934. Pomembno je opozoriti, da je bilo v več primerih na enem poročilu naveden daljši seznam zaplenjenih številk. Pošiljatelj je npr. hkrati poslal pet ali več izvodov. Pošiljatelja in naslovnika niso navajali.

Balkanski svet je izhajal v Chicagu in je bil komunistični časopis. Zanimivo je, da ga v evidenci Kongresne knjižnice ne najdemo. Gradivo o tem časopisu sicer obsega le en dopis zastopnika pokrajinskega namestnika oddelka za notranje zadeve Pokrajinske uprave v Ljubljani. Dopis je bil sestavljen 31. avgusta 1921 in poslan oddelku za javno varnost ministrstva za notranje zadeve v Beogradu. Dopis je ministrstvo obveščal o neprimernem pisanju omenjenega časopisa. Časopis je namreč pisal o nameri poroke Aleksandra Karađorđevića s francosko princeso iz družine Bourbon. Vsebina dopisa skuša tudi z dobesednim navajanjem pisanja časopisa opozoriti na neprimernost in nujno prepoved. K prepovedi namreč ljubljanski uradnik poziva v zadnjem stavku svojega pisma. In s čim naj bi časopis pisal proti interesom Kraljevine SHS? Z ženitvijo Aleksandra se je mudilo, saj v dinastiji ni bilo otrok in kralj potrebuje sina, naslednika. Norčujejo se iz imena države, ko za uradnim imenom države zapišejo, da je ime dolgo tri klaftre. Nevesta naj bi bila princesa Zofija Vendome (Sophie Joséphine Louise Marie Immaculée Gabrielle Philippine Henriette d'Orleans), ki je bila drugi otrok princa Emanuela Orlanskega.[39] Po pisanju časopisa so Burboni »*najbolj gnila, moralno propadla vladarska familija na svetu*«.[40] Burboni naj bi bili okuženi s tajno boleznijo, kar je povzročilo rojstvo »*idijotov in blaznežev*«.[41] Pisec v časopisu je še opozarjal, da so Burboni sorodstveno povezani s Habsburžani in pobegli zadnji habsburški cesar Karl bo brez težav navezal stike z Beogradom. Slovenci smo upali, da smo se rešili Habsburžanov, pa bi dobili habsburško-burbonsko kraljico. Klerikalci, ki so jokali za Habsburžani, bodo seveda zadovoljni, saj je princesa katoličanka.

O kasnejših zaplembah časopisa nimamo ohranjenega gradiva. So se pa z omenjenim pisanjem resno ukvarjali, saj najdemo v uradnem listu sodbo okrožnega kot tiskovnega sodišča v Novem mestu o prepovedi razširjanja časopisa. V sodbi se omenja več različnih člankov, npr. *Vest iz Jugoslavije. Stari Pero još miga*, ki so pisali o Vidovdanski ustavi in atentatu na ministra Draškovića. Državno pravdništvo je namreč članke prepovedalo in sodišče je sklep potrdilo.[42]

Pomemben slovenski časopis v ZDA je bila *Enakopravnost*. Neodvisen in napreden časopis je izhajal v Clevelandu od 1918 do 1957.[43] V arhivu je ohranjen le en dopis.

39 Prince Emmanuel of Orléans, Duke of Vendôme, dostop: 25. avgust 2017. Princesa je bila deset let mlajša od Aleksandra. Umrla je leta 1928 še ne stara trideset let.

40 AJ 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, fascikel 87, ovoj o časopisu *Balkanski svet*.

41 Prav tam.

42 *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, let. 3, 1921, št. 104, str. 535. Sodišče je sklep izdalo 23. avgusta 1921.

43 *Enciklopedija Slovenije*, s. v. »Enakopravnost«.

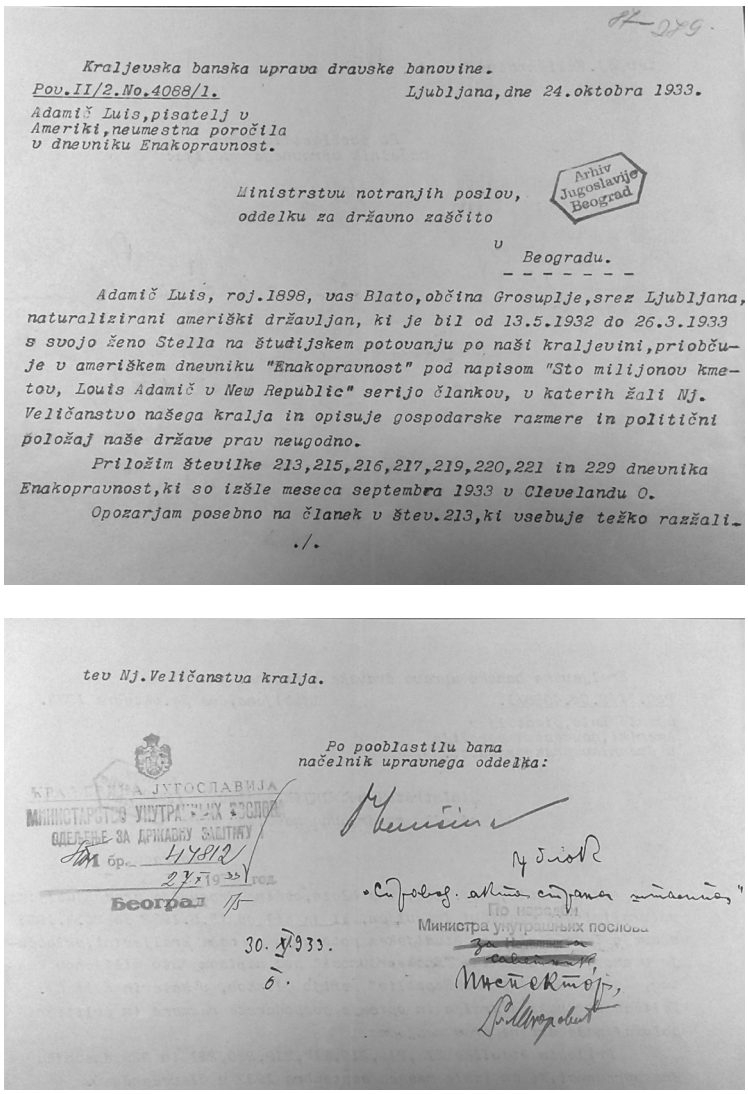

Kraljevska banska uprava dravske banovine.
Pov.II/2.No.4068/1. Ljubljana, dne 24.oktobra 1933.
Adamič Luis, pisatelj v Ameriki, neumestna poročila v dnevniku Enakopravnost.

Ministrstvu notranjih poslov, oddelku za državno zaščito
v Beogradu.

Arhiv Jugoslavije Beograd

Adamič Luis, roj.1898, vas Blato, občina Grosuplje, srez Ljubljana, naturalizirani ameriški državljan, ki je bil od 13.5.1932 do 26.3.1933 s svojo ženo Stella na študijskem potovanju po naši kraljevini, priobčuje v ameriškem dnevniku "Enakopravnost" pod napisom "Sto milijonov kmetov, Louis Adamič v New Republic" serijo člankov, v katerih žali Nj. Veličanstvo našega kralja in opisuje gospodarske razmere in politični položaj naše države prav neugodno.

Priložim številke 213,215,216,217,219,220,221 in 229 dnevnika Enakopravnost, ki so izšle meseca septembra 1933 v Clevelandu O.

Opozarjam posebno na članek v štev.213, ki vsebuje težko razžali-
./.

tev Nj.Veličanstva kralja.

Po pooblastilu bana
načelnik upravnega oddelka:

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРЖАВНУ ЗАШТИТУ
Број 44812
27 X 1933 год.
Београд

30. X 1933.

По пуномоћју
Министра унутрашњих послова

Dopis Kraljeve banske uprave Dravske banovine
Ministrstvu za notranje zadeve o časopisu *Enakopravnost*

Tokrat gre za dopis kraljeve banske uprave iz Ljubljane, poslan 24. oktobra 1933. *Enakopravnost* je poseben primer, ko ohranjeno gradivo ni povezano z zaplembami, temveč le opozarja na neprimernost člankov nekega časopisa. Banska uprava je oddelek za javno varnost obveščala o prispevkih, ki jih v omenjenem časopisu objavlja Luis Adamič. Kot je tudi v dopisu zapisano, je bil Luis Adamič, omenja se rojstni kraj in datum, naturaliziran ameriški državljan, ki je bil med 13. majem 1932 in 26. marcem 1933 na obisku

v Kraljevini Jugoslaviji. Vtise z obiska je objavljal v omenjenem časopisu in po pisanju banovinskega uradnika pisal žaljivo o kralju ter gospodarske in politične razmere v državi opisoval kot zelo neugodne. Pisec dopisa je posebej opozoril na članek v 213. številki revije, kjer naj bi bile razžalitve kralja še posebej hude. Na portalu dLib je sicer mogoče najti *Enakopravnost*, vendar ne v celoti in ravno inkriminirane številke manjkajo. Mimogrede naj omenim, da manjkajo celotni letniki od vključno 1929 do 1933. Tako ne moremo preveriti, s čim je Adamič razžalil kralja. Ljubljanski dopis omenja večje število številk časopisa z neprimernimi Adamičevimi članki, ne omenja pa se, na koga so bili časopisi naslovljeni. To najverjetneje ni bilo potrebno, saj formalno časopis takrat še ni bil prepovedan. Ta usoda ga je doletela šele konec julija 1934.[44] Prepoved je ostala v veljavi vse do začetka druge svetovne vojne.

Posebnost v ohranjenem gradivu je ovoj *Slovenačka štampa.* Tam v dveh dokumentih na treh straneh zasledimo zanimivo zgodbo. Zgodba je povezana s časopisoma *Edinost* in *Prosveta*,[45] ki sta izhajala v Chicagu. Ohranjeni dokumenti so posebnost, saj gre za dopis ministrstva za zunanje zadeve Kraljevine SHS notranjemu ministrstvu. Zunanje ministrstvo je 15. julija 1921 obveščalo notranje, da so uredniki slovenskih časopisov *Edinost* in *Prosveta* zaprosili konzulat v Chicagu, naj posreduje, da bo ukinjena prepoved pošiljanja časopisov v Kraljevino SHS. Prepoved vnosa časopisa *Prosveta* je bila sprejeta v drugi polovici februarja 1921. *Prosveta* je bila prepovedana hkrati s še dvema časopisoma. Prepovedani so bili, »*ker pišejo s tendenco, da bi povzročili nezadovoljnost državljanov in izpodkopavali ugled naše kraljevine*«.[46] *Edinost* je bila prepovedana v prvih dneh maja 1921, ker je bilo njeno pisanje sovražno do Kraljevine.[47] Predstavniki časopisov so konzulatu pojasnjevali, da je njihovo pisanje proti vladi dobronamerno. Ministrstvo za zunanje zadeve je v pismu omenjalo, da jih je generalni konzul obveščal, da je bil časopis *Edinost* in njegov urednik Kazimir Zakrajšek med prvo svetovno vojno podpornik ujedinjenja. Podobno časopis deluje tudi sedaj. Po pisanju konzula je časopis *Prosveta* pripadal skupini »širokih socialistov«. Pri vprašanjih narodne enotnosti je časopis na pravi strani. Zunanje ministrstvo je na koncu prosilo, naj ga notranje obvesti o odločitvi. Dopis je po ministrovi odobritvi podpisal načelnik političnega oddelka.

Notranje ministrstvo je 16. julija 1921 sklenilo, da se prepoved ukine. Glede objave ukinitve prepovedi pošiljanja imamo težavo, da v uradnem listu najdemo le sklep, ki se nanaša na *Prosveto*.[48] Sklepa za *Edinost* ne najdemo, čeprav se v na roko pisanem zapisu v gradivu o reševanju zadeve časopis omenja.

44 *Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine*, let. 5, št. 92, str. 899.

45 Oba časopisa sta dostopna na portalu www.dlib.si.

46 *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, let. 3, št. 22, str. 131.

47 Prav tam, let. 3, št. 49, str. 255.

48 Prav tam, let. 3, št. 96, str. 473.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 186 23.1.2018 8:47:05

Za konec

Ohranjeno gradivo, ki je najverjetneje le drobec celote, nam ponuja vpogled v način dela organov državne varnosti, pa tudi političnih oblasti, ko so naleteli na prepovedane časopise. Posebej zanimivo je videti, kako je politična oblast budno pazila na dogajanje in med neprepovedanim tiskom iskala ali prepoznavala časopise, nevarne za ustroj države, njen ugled in ugled vladarja. O obsegu zaplemb lahko iz gradiva tega fonda zgolj povsem neprimerno ugibamo. Z navzkrižnim primerjanjem različnih poročil, ki bi jih morda našli, bi morda lahko prišli do približne slike o obsegu aktivnosti. Pri obsegu aktivnost pa ne mislim le na obseg sam po sebi, pač pa na delež teh aktivnosti v okviru ostalih nalog, ki jih je za zaščito države izvajalo notranje ministrstvo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Jugoslavije

AJ 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije. Fascikel 82–87, Materiali odeljenja za državnu zaštitu. Strana štampa. Arhiv Jugoslavije.

AJ 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije – inventar. Dostopno na: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/arhivska_gradja/fondovi_i_zbirke/fondovi_iz_perioda_do_1945_godine/lista_fondova_do_1945.html

Arhiv Republike Slovenije

AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek.

AS 1473, Zbirka policijskih, kazenskih in vojaških spisov, 1918–1945.

Pravni viri

Ustava Kraljevine Jugoslavije. *Službeni list kraljeve banske uprave Dravske banovine*. 10. september 1931., Letnik II, številka 53 izdaja. Dostopno na: http://www.sistory.si/11686/184

Ustava Kraljevine SHS. *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*. 27. julij 1921., Letnik III, številka 87 izdaja. Dostopno na: http://www.sistory.si/11686/211

Zakon Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi. *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*. 11. avgust 1921., III, št. 95 izdaja. Dostopno na: http://www.sistory.si/11686/211

Zakon o tisku. *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*. 7. september 1925., VII, št. 84 izdaja. Dostopno na: http://www.sistory.si/11686/215

Spletni viri

National Library of Canada - Bibliothèque nationale du Canada. http://www.collectionscanada.gc.ca/eppp-archive/100/200/301/nlc-bnc/cdn_newspapers-ef/onte.htm (dostop: 24. avgust 2017).

Prince Emmanuel of Orléans, Duke of Vendôme. https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Emmanuel,_Duke_of_Vend%C3%B4me (dostop: 25. avgust 2017).
Proletarec (dLib). https://www.dlib.si/results/?euapi=1&query=%27keywords%3dproletarec%27&pageSize=25&frelation=Proletarec+(Chicago) (dostop: 24. avgust 2017).
Proletarec (LoC). http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83045377/ (dostop: 24. avgust 2017).
Svijet. *Hrvatska enciklopedija*. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59071 (dostop: 23. avgust 2017).
Svijet (LoC). http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83045234/ (dostop: 23. avgust 2017).
U.S. Newspaper Directory, 1690-Present. http://chroniclingamerica.loc.gov/search/titles/ (dostop: 17. avgust 2017).

Literatura

Bajec, Jože, Slovensko izseljensko časopisje: 1891–1945: seznam časnikov in časopisov, ki so v ljubljanskih knjižnicah. *Slovenski izseljenski koledar* 12, 1965 (izšlo 1964), str. 225–240.
Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Beograd: Institut za suvremenu istoriju, 2006.
Drnovšek, Marjan, Nadzor nad komunisti-emigranti in cenzura. *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana, 2010, str. 67–88.
Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.
Jovanović, Slobodan, *Ustavno pravo kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Goce Kona, 1924.
Seznam prepovedanih listov. Ljubljana, 1929.
Šlebinger, Janko. *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1797–1936*. Ljubljana: s. n., 1937.

Summary

Bojan Balkovec

Confiscations of the Foreign Press in the First Yugoslavia – The Press from the USA

The Vidovdan Constitution guaranteed freedom of the press. Nevertheless, it was not allowed to circulate news or newspapers that would cause political and moral damage, defame the ruler, the royal family, foreign heads of states, and the national assembly. Making direct appeals for a violent change of the constitution and legislation was forbidden as well. The Press Act dealt with ban on circulation of newspapers in more detail. The domestic and foreign press were in the same position. Notices about the ban of circulation of the foreign press were also published in the state's Official Gazette as well as in that of the postal service, and in the monthly bulletin of the Department of State Security at the Ministry of the Interior. The postal service had its own special publication with a list of all banned periodicals.

The post office in whose district the shipment entered the state, the police, and the state administration were involved in confiscations of the foreign press. Several files on confiscations of the foreign press are kept in the Archives of Yugoslavia, in the fonds of the Ministry of the

Interior; however, this is a small amount of material from various years. The reports issued by the Police Directorate Ljubljana informing the Department for State Security at the Ministry of the Interior prevail among the material concerning the confiscations of the press from the USA. In several instances we can also find the associated documentation, e.g. documents issued by the Ministry of the Interior about resolving particular matters, or documents about police inspecting the addressees. A limited amount of materials provides an insight into procedures associated with confiscations of foreign periodicals. The article presents several interesting instances of circumstances in which newspapers printed by emigrants in the USA and Canada were confiscated.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 189 23.1.2018 8:47:06

Necakov_zbornik_FINAL.indd 190 23.1.2018 8:47:06

Sandi Volk[*]

Prvi antifašizem v Evropi: italijanski Ljudski Arditi[1]

Ko naslov zasenči vsebino

Potem, ko je leta 1990 pri koprski založbi Lipa izšla knjiga največje poznavalke zgodovine Slovencev v Italiji pod fašizmom Milice Kacin-Wohinz z naslovom *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*, se je v slovenskem zgodovinopisju, predvsem pa v javnosti, zasidralo prepričanje, da so predstavljale slovenske (oziroma slovensko-hrvaške) ilegalne organizacije, ki so od druge polovice dvajsetih let prejšnjega stoletja nastopile proti fašizmu tudi z orožjem, prvo obliko organiziranega in oboroženega protifašizma na evropski celini. Čeprav je delo Kacin-Wohinčeve obravnavalo širšo problematiko političnega delovanja Slovencev v Italiji pod fašističnim režimom in ne le ilegalne organizacije, je očitno naslov – ki je skušal, kot vsi naslovi, strniti vsebino v nekaj besedah – prevladal nad vsebino. Slovenci in Hrvati naj bi bili torej prvi, ki so se proti fašizmu poslužili poglavitnega in odločilnega političnega sredstva fašizma samega, nasilja. Gre za prepričanje, ki nikakor ne odgovarja zgodovinskim dejstvom, je pa bilo politično uporabno po slovenski osamosvojitvi v kompliciranih odnosih slovenske države z italijansko sosedo. To seveda nikakor ne pomeni, da je slovensko-hrvaški protifašizem iz časa med obema vojnama izgubil na pomenu, saj ostaja svetla stran tedanje slovenske zamejske zgodovine (ki je imela tudi precej temnih strani),[2]

* dr. Sandi Volk, I-34100, Trieste, Ul. De Amicis 8, sandivolk@virgilio.it

1 Arditi (v dobesednem prevodu drzni) so bile posebne jurišne enote italijanske kraljeve vojske, ki so jih ustanovili leta 1917. Fašizem si je po vojni prilastil mitologijo in tudi dele uniforme arditov (črni fez) ter se skušal predstavljati kot nadaljevalec duha arditov. Kot bomo videli, je bila stvarnost precej drugačna.

2 Kot primer ne preveč blesteče strani tedanje slovenske manjšinske mainstream politike naj navedem uvodnik Virgila Ščeka o dogovoru o pomiritvi med fašisti in socialisti 3. avgusta 1921, ki je izšel v *Edinosti* 4. avgusta 1921. Potem ko v uvodu pojasnjuje, da se bo izrazil le o pomiritvi med »*fašisti in komunisti*« (ki ji ne verjame) in ne o možni pomiritvi med fašisti in Slovani, Ščck piše da »*resnici na ljubo priznam, da imamo na Primorskem o fašizmu precej in včasih popolnoma krive pojme. Večkrat smatramo fašiste za razbojnike, ki jih je vlada poklicala v*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 191 23.1.2018 8:47:06

prežeta z junaštvom in samožrtvovanjem, vendar to nikakor ni bil prvi protifašizem v Evropi niti prvi oboroženi protifašizem.

Prvi protifašizem v Evropi

Za to, da se je lahko med Slovenci udomačilo tako prepričanje, pa je pravzaprav krivo predvsem italijansko zgodovinopisje, ki je povsem »pozabilo« na resnično prvi evropski oboroženi antifašizem, ki je bil italijanski. V mislih imam številne organizacije ali organizirane skupine, ki so med poletjem leta 1920 in spomladjo 1921 v odgovor na vse hujša divjanja fašističnih škvader nastale na krajevni ravni (prvi, Arditi Rossi[3] – Rdeči jurišniki, so nastali prav v Italiji komaj priključeni Julijski krajini) in med seboj nepovezano na pobudo navadnih aktivistov socialistične in komunistične stranke ter anarhistov po celi Italiji (nekatere so se razvile iz delavskih straž, ki so nastale leta 1920 ob širokem valu delavskih zasedb tovarn).[4] Aprila 1921 je zabeležena dejavnost skupin Abbasso la legge (Dol z zakonom, Carrara, anarhisti), Centurie proletarie (Proletarske stotnije, Torino, komunisti in socialisti), Gruppi rivoluzionari d'azione (Revolucionarne akcijske skupine, Torino, anarhisti in socialisti), Guardie Rosse (Rdeče straže, Torino in druga industrijska središča, socialisti), Figli di nessuno (Nikogaršnji sinovi, Genova in druga industrijska središča severno zahodne Italije), Lupi Rossi (Rdeči volkovi, Genova, komunisti) ter Squadre d'azione antifascista (Protifašistične akcijske skupine, Livorno, anarhisti in komunisti) in številne druge. Na Primorskem in v Istri pa so bile najmočnejše – že omenjeni Arditi Rossi, ki so bili vezani na socialistično, kasneje pa na komunistično stranko in so bili prisotni tudi v Turinu. V Trstu jih je vodil zelo mladi Vittorio Vidali, organizirani pa so bili v desetih enotah s po 30 člani ter s skupino kolesarjev in ženskim oddelkom.[5]

Kasneje so se protifašistične polvojaške organizacije še pomnožile, komunistična stranka je izoblikovale svoje posebne Squadre comuniste d'azione (Komunistične

življenje in jih vzdržuje. Čim vlada odtegne fašistom podporo, bodo izginili«. A stvari stoje drugače, fašizem »*je čisto naravna reakcija proti izrodkom komunističnega gibanja*«. Po daljšem opisu »rdeče strahovlade« (ki naj bi bila tako huda, da so delavci, ki se niso vpisali v »rdeče« organizacije, tvegali odpust, da so se vlade tresle pred stavkami železničarjev in kovinarjev, da so morali nacionalisti – ki jih Ščck imenuje »narodnjake« - poskriti italijanske trobojnice), ki naj bi vladala v Italiji po vojni, Ščck zapiše, da je bila »*reakcija proti ekscesom komunistov …. nujna, neizbežna*«. In rodil se je fašizem, ki je nastopil na eni strani proti »rdeči strahovladi«, na drugi pa proti velikim silam, ki so Italiji odrekale Dalmacijo in druge s krvjo posvečene ozemeljske pridobitve, ki jih je obljubljal Londoski pakt. Ščck se je tako oklenil razlage fašizma, ki so jo propagandirali sami fašisti: njihovo gibanje naj bi bila reakcija vseh dobromislečih Italijanov na haos, ki so ga zasejali od boljševikov naščuvani delavci in kmetje in je imelo za cilj ponovno vzpostaviti red, ugled in moč države ter veličino domovine. Ali pride do pomirjenja v Italiji? *Edinost*, 4. avgust 1921, str. 1.

3 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 258.

4 Glede vala zasedbe tovarn, s katerim se je zaključilo dolgo obdobje delavskih in kmečkih nemirov, ki je imelo v sebi tudi elemente revolucionarnega presutroja družbe, gl. Spriano, *L'occupazione delle fabbriche*. Novejši in primerjalni pristop v *I due bienni rossi del Novecento.*

5 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 219.

akcijske skupine), junija–julija 1921 pa je nastala najpomembnejša protifašistična polvojaška organizacija, Arditi del Popolo (Ljudski Arditi), ki se je razširila po celem apeninskem polotoku in v katero se je vključila večina zgoraj omenjenih organizacij.

Sam nastanek te organizacije postavlja na glavo stereotipno predstavo o enostranski in neizbežni fašistični opredelitvi arditov, veteranov jurišnih enot italijanske vojske. Tak stereotip je uveljavil sam fašizem, ki se je prikazoval kot edini naslednik duha jurišnih enot, njihove odločnosti in brezkompromisnosti v obrambi »višjih« interesov domovine, a tudi nestrpnosti do birokratizma in politikantstva. Realnost je bila precej drugačna.[6]

Res je, da so fašisti odigrali pomembno vlogo pri nastanku arditske veteranske organizacije na začetku leta 1921 – Associazione nazionale fra gli Arditi d'Italia (ANAI, Vsedržavno združenje arditov Italije). Na svojem prvem kongresu marca 1921 se je združenje tako postavilo odločno na stran fašistov, vendar se je že aprila, tudi kot reakcija na naraščajoče nasilje fašističnih škvader, začelo oddaljevati od fašistov v smeri nadstrankarstva in »nacionalne pomiritve«. Konec junija je vodstvo ANAI celo zahtevalo od vseh članov, ki so bili včlanjeni v fašije, da takoj izstopijo iz fašistične organizacije. Tiste, ki tega niso storili, je združenje izključilo, zato so si leta 1922 ustanovili lastno arditsko veteransko organizacijo, odkrito profašistično Federazione nazionale Arditi d'Italia (Vsedržavna federacija arditov Italije).[7]

V ta kontekst se vključuje nastop skupine veteranov jurišnih enot, ki so se opredeljevali za anarhizem oziroma za republikansko stranko,[8] v sklopu rimske sekcije ANAI konec junija 1921. Vodilna osebnost te skupine je bil bivši poročnik arditov Argo Secondari. Izhajal je iz malomeščanske družine (njegov oče je bil osebni zdravnik večkratnega ministrskega predsednika Giovannija Giolittija), od katere pa se je oddaljil že kot najstnik in živel pustolovsko življenje po Ameriki. Ob vstopu Italije v Veliko vojno se je Argo prijavil kot prostovoljec v Kraljevo italijansko vojsko. Od navadnega vojaka se je

6 Najbolj znani primeri uporništva arditov in njihovega delovanja v sozvočju s stališči levih strank so bili vezani na italijansko okupacijo Albanije in pravi vojni z albanskimi patrioti, ki je izbruhnila po koncu prve svetovne vojne. Prvi je bil upor 1. jurišnega regimenta arditov v Trstu 11. junija 1920 proti odhodu v Albanijo, ko so arditi priredili povorko z rdečimi zastavami po mestu in se celo obrnili do socialistov za podporo. Prišlo je tudi do streljanja z eno smrtno žrtvijo, oficirjem arditov. Podobno se je zgodilo v Brindisiju, kjer so se arditi – ob podpori levih strank – dvignili v upor porti odhodu v Albanijo 29. junija. Tudi tu je prišlo do oborožene konfrontacije s tremi smrtnimi žrtvami. Prim. Del Carria, *Proletari senza rivoluzione*, str. 105–106.

7 Francescangeli, *Aditi del Popolo*, str. 44–45.

8 Republikanska stranka Italije (Partito Repubblicano Italiano, PRI) je bila formalno ustanovljena leta 1895, vendar je imela dolgo predzgodovino, ki sega do samih začetkov italijanskega Risorgimenta. Idejno je bila vezana na misel Giuseppeja Mazzinija, enega od očetov Risorgimenta, ki je bil glavni teoretik republikanske združene Italije, do katere naj se pride potom mobilizacije ljudskih množic. Po združitvi Italije pod žezlom dinastije Savoja se republikanci niso odrekli republiki in so celo poglobili svoja stališča kar se tiče demokracije in socialnih pravic. Bili so med organizatorji prvih delavskih društev in so dolgo sodelovali – tudi v krajevnih upravah – s socialisti. Ob izbruhu prve svetove vojne so bili glavna organizirana struja t. i. demokratičnega intervencionizma – zagovornikov vstopa Italije v vojno proti Centralnim silam s ciljem priključitve Trsta in Tridenta Italiji, a tudi v obrambo Francije, domovine človeških pravic. Ob nastopu fašizma se je stranka opredelila proti fašistom (z izjemo nekaterih posameznikov). O PRI gl. Spadolini, *I repubblicani dopo l'Unità.*

zaradi vojaških zaslug (odlikovan je bil z dvema bronastima in eno srebrno kolajno za hrabrost) povzpel do čina poročnika študentskega bataljona arditov. Po vojni je bil med ustanovitelji rimske podružnice veteranskega združenja jurišnikov, v kateri je zastopal levičarska stališča. Širši javnosti je postal znan kot glavni organizator poskusa vstaje, ki bi se morala začeti z zasedbo trdnjave Pietralata v Rimu (kjer je bil utaborjen bataljon arditov) julija 1919. Zaradi tega je bil aretiran, obsojen in zaprt do marca 1920, ko se je vrnil na svobodo zaradi amnestije.

Po izhodu iz zapora se je Secondari postavil na čelo skupine levo usmerjenih članov rimskega združenja veteranov jurišnih enot, ki je nasprotovala profašističnim stališčem vodstva. Maja 1921 so Secondari in njegovi uspeli zrušiti vodstvo, kar je privedlo do razkola in oblikovanja dveh veteranskih organizacij. V sklopu »levega« krila arditov je Secondari skušal jurišnike aktivno vključiti v val zasedb tovarn in drugih ljudskih gibanj, ki so se razvila v teku leta, ko pa mu to ni uspelo, se je za nekaj časa umaknil iz združenja, da bi se ponovno pojavil junija naslednjega leta. Tokrat z mnogo večjimi načrti in uspehom.[9]

Na sestanku, ki ga je sam sklical 22. junija, je veterane prepričal, da so šli v akcijo proti trgovcem, ki so dvigali cene nujnih življenjskih potrebščin. Zaradi nesoglasij o legitimnosti vodstva sekcije ANAI pa so sejo prekinili in jo ponovno sklicali 27. junija, ko naj bi izvolili novo vodstvo. Na tem sestanku pa so šli mnogo dlje od tega. Potem, ko so prisotni, med katerimi so bili tudi člani fašijev, izvolili novo vodstvo – v katero je bil izvoljen tudi Secondari – so odločili, da ustanovijo bataljon Ljudskih Arditov (s tremi četami) z nalogo, da brani delavske ustanove in organizacije pred fašističnim nasiljem. Vodja rimskih fašistov in nekaj drugih prisotnih je sicer protestiralo, vendar jih je Secondari rezko likvidiral z izjavo, da nočejo arditi imeti ničesar skupnega s fašisti, dokler ti napadajo in uničujejo delavske ustanove.[10] V manifestu, ki so ga podpisali kot »Združenje arditov – rimska sekcija« in so ga objavili tri dni kasneje, so veterani jurišnih enot zavrnili prilaščanje njihovega imena s strani »nezaslužnih osebkov« in se opredelili kot avantgardna borbena enota delavstva, ki se je z navdušenjem odzvala na poziv delavskih množic in se postavila v službo prenove družbe proti plačancem reakcije.[11]

Odziv na manifest je bil zelo dober, tako da je bilo 2. julija na sestanku, na katerem so začeli z vpisovanjem prostovoljcev v vrste Ljudskih Arditov, prisotnih več kot 300 oseb. Na koncu je prvi bataljon nove organizacije defiliral po trgu, Secondari pa je ogovoril navzočo množico in naznanil, da če ne bodo fašisti takoj nehali z nasiljem, bodo arditi tudi sami posegli po njem.[12] V nekaj naslednjih dneh je število članov Ljudskih

9 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 49–50.

10 Prav tam, str. 52–53.

11 Prav tam, str. 54.

12 Prav tam, str. 55.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 194 23.1.2018 8:47:06

Arditov v Rimu zraslo na 800, med delavstvom in delavskimi organizacijami pa je bilo za potrebe organizacije nabranih 15.000 lir.[13]

Prvi uradni nastop Ljudskih Arditov pod tem imenom (čeprav so tudi manifest, ki so ga izdali ob tej priliki, podpisali še vedno le kot »skupina arditov«) je bil 6. julija. Tega dne je rimski Proletarski obrambni odbor (Comitato di difesa proletaria) – enotna združba vseh delavskih organizaciji, ki je nastala z namenom, da se postavi po robu in zajezi val fašističnega nasilja – sklical rimske delavce na manifestacijo proti fašističnemu nasilju. Manifestacija je dobro uspela, saj je na njej sodelovalo okoli 40.000 Rimljanov, pomembna pa je postala prav zaradi krstnega nastopa Ljudskih Arditov. Njihov prihod pod komando Secondarija je množica sprejela z bučnim odobravanjem: bilo jih je 2.000 (po ocenah policije), vojaško postrojenih, z debelimi lesenimi gorjačami na rami.[14]

Pojav Ljudskih Arditov, ki so se v kratkem iz Rima razširili po celi Italiji, je povzročil zaskrbljenost fašistov, ki so v parlamentu zahtevali, naj vlada prepove Vsedržavnemu združenju veteranov, da daje na voljo svoje prostore za sestanke Ljudskih Arditov (kar so tudi dosegli).[15] Zaskrbljena pa je bila tudi nova vlada Bonomija, ki se je zavzela za pomiritev med fašisti in levičarskimi strankami in bi ji uveljavitev levičarske polvojaške organizacije nedvomno otežila pot do tega cilja.[16]

Zaskrbljenost vlade in fašistov je bila popolnoma upravičena. V nekaj dneh po paradi Ljudskih Arditov v Rimu so po celi Italiji – od Tridenta[17] do Sicilije – začeli nastajati Proletarski obrambni odbori in enote Ljudskih Arditov. Poleti 1921 je obstajalo

13 Prav tam, str. 57.

14 Prav tam, str. 60. O manifestaciji 6. avgusta gl. tudi: Protifašistovske priprave v Rimu. *Edinost*, 7. julij 1921, str. 1; Velike delavske manifestacije v Rimu. *Edinost*, 8. julij 1921, str. 1.

15 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 61–62; Ljudski arditi in fašisti. *Edinost*, 9. julij 1921, str. 1. Istega dne je Edinost pod naslovom »Posledice meščanske vojne v Italiji« povzemal podatke, ki jih je socialistično glasilo *Avanti!* objavilo glede posledic fašističnega nasilja od 1. septembra 1919 do 31. maja 1921: ubitih je bilo 483 oseb (31 pripadnikov sil javnega reda in vojske, 72 nevpletenih – naključne žrtve, 98 fašistov in njihovih zaveznikov, 282 pripadnikov delavskih organizacij), ranjenih 1.877 (82 iz vrst vojske in organov javne varnosti, 345 fašistov, 551 nevpletenih ter 899 članov delavskih organizacij), aretiranih pa 2.561 oseb (256 fašistov in kar 2.305 protifašistov!). Poleg tega je socialistični list navajal, da je bilo v tem času uničenih 359 sedežev delavskih ustanov (od tiskarn in uredništev do sindikalnih, zadružnih in političnih sedežev) in 29 občinskih uradov, 68 levičarskih krajevnih uprav pa so fašisti z nasiljem prisilili k odstopu. Čeprav gre za nepreverjene podatke (ki so verjetno prenizki), gre za impresivne številke ki govorijo o pravi vojni, v kateri so bile žrtve v veliki večini na strani delavskih organizacij in neopredeljenih navadnih ljudi.

16 Zanimivo, da je položaj podobno opisoval tudi neznani avtor članka »Meščanska vojna v Italiji«, ki je bil objavljen na prvi strani *Edinosti* 16. julija 1921. Fašisti naj bi v širjenju organizacije ljudskih jurišnikov videli zase smrtno nevarnost in naj bi bili zato odločeni, da gredo v boj do konca, tudi ker so lahko računali na podporo Giolittija (medtem ko naj bi protifašistična organizacija lahko štela na podporo Nittija). Po drugi strani pa je avtor ocenjeval, da je novi mandatar Bonomi kot bilka v vetru, ki ne more nadaljevati fašistom naklonjeno politiko, ker je zaradi napadov fašistov na ustanove Ljudske stranke tvegal, da slednja zapusti vladno večino, na stran protifašistov pa se tudi ne more postaviti, ker naj bi to Italijo pahnilo v pravo državljansko vojno. Ni mu ostalo drugega, kot da se skuša izvleči iz tega položaja tako, da doseže dogovor o pomiritvi med fašisti in socialisti oziroma levimi strankami, kar pa je bilo po avtorjevem mnenju zelo zapleteno.

17 Ustanovitev ljudskih arditov v Tridentu. *Edinost*, 22. julij 1921, str 1. Med ustanovitelji tega oddelka so bili poleg komunistov in anarhistov tudi člani katoliške Ljudske Stranke. Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 217–218.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 195 23.1.2018 8:47:06

vsaj 144 oddelkov ljudskih jurišnikov s skupaj okoli 20.000 članov. Središče ljudskega arditizma sta bili deželi Lacij in Umbrija – v prvi je bilo 12 oddelkov z več kot 3.000 člani, v drugi pa 16 oddelkov z 2.000 včlanjenimi. Sledile so ostale dežele srednje Italije: v Toskani je bilo 18 oddelkov, v katere je bilo vpisanih več kot 3.000 arditov; v Markah je bilo arditov okoli 1.000, oddelkov pa 12. V severni Italiji jih je bilo v Lombardiji okoli 2.100 (17 oddelkov), na Južnem Tirolskem, Julijski krajini in Benečiji skupaj 2.200 (15 oddelkov), v Emilji Romagni 1.400 (18 oddelkov), v Liguriji 1.100 (12 oddelkov), v Pjemontu 1.300 (8 oddelkov). Nekoliko manj so se Ljudski Arditi uveljavili v južni Italiji: 7 oddelkov v Kampaniji (500 članov) in na Siciliji (600 članov), 6 v Pugliji (500 članov), 2 na Sardiniji (150 članov) ter po en oddelek v Abrucih in Kalabriji (s po 200 včlanjenimi). Organizacija ljudskih jurišnikov je bila prisotna tako v mestih kot na podeželju.

Namen organizacije je bila zaščita delavskih ustanov in organizacij, za kar ni izključevala preventivnih napadov na fašiste, s končnim ciljem popolnega zatrtja fašizma. Pobudniki jurišnih oddelkov so bili aktivisti vseh delavskih in levih strank, od socialistov do komunistov, republikancev, anarhistov, celo članov katoliške ljudske stranke (ki so bili še posebej številčni med organizatorji Ljudskih Arditov v Bergamu in okolici). Združevala jih je percepcija fašizma kot protidelavske reakcije in potreba, da se postavijo po robu fašističnemu sistematičnemu uničevanju njihovih ustanov in organizacij (in ljudi).[18] Kot ugotavlja Francescangeli,[19] ljudi, ki so se organizirali v oddelkih Ljudskih Arditov, ni družil skupni politični program, ampak preprosto razredna pripadnost: šlo je za enotnost v sili v obrambo lastnih organizacij in možnosti nadaljnjega političnega delovanja. Sestava članstva potrjuje proletarski značaj organizacije, saj je velika večina prihajala iz vrst delavstva in kmečkega proletariata. Veliko jih je bilo, ki so bili v vojski in na fronti (le manjši del v vrstah arditov), nekaj celo kot oficirji.

Pri vsem tem pa so leve stranke in organizacije (z izjemo anarhistov) v najboljšem primeru stale ob strani. Večina v socialistični stranki je vztrajno zagovarjala stališče »neodpora« na fašistično nasilje ter da mora za to, da se politično soočanje povrne v meje zakonitosti, poskrbeti izključno država. V tem smislu je stranka tudi sprejela pobudo Bonomija za pomiritev in temu podrejala vse, kar je pomenilo tudi odkrito nasprotovanje gibanju Ljudskih Arditov. Le najmanjša struja v stranki, ki je zagovarjala stališča komunistične internacionale (in nekateri posamezniki), se je odločno angažirala v organiziranju Ljudskih Arditov. Med komunisti je Gramscijeva – tedaj manjšinska – struja ocenjevala nastanek ljudskih jurišnikov zelo pozitivno, vodstvo stranke pa je stalo na poziciji, da je prava rešitev v organiziranju strankinih manjših vojaških skupin, sestavljenih izključno iz prekaljenih članov, in je zato celo uradno prepovedalo članom stranke, da se

18 O namenih organizacije gl. Bataljoni arditov proti fašistovski vojski. *Edinost*, 15. julij 1921, str 1. V članku tržaški dnevnik povzema tudi intervju s poslancem socialistične stranke Mingrinom, ki je takrat pristopil k organizaciji, in s Secondarijem.

19 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 67.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 196 23.1.2018 8:47:06

vključujejo v enote Ljudskih Arditov. Zaradi tega je tudi prišlo v spor s komunistično internacionalo (sam Lenin je z izredno naklonjenostjo komentiral pojav Ljudskih Arditov na manifestacij 6. julija v Rimu), ki je v ljudskih jurišnikih videlo zametek oborožene sile revolucije. Tudi republikanci so privilegirali organiziranje lastnih obrambnih oboroženih skupin, tako da so le anarhisti dosledno podpirali gibanje Ljudskih Aridtov.[20] Če so to bila uradna stališča strank, pa so bili, kot že rečeno, odzivi aktivistov na terenu odvisni od konkretne realnosti, ki so jo doživljali. Tako so bili kljub prepovedi njihovega vodstva prav komunisti nadpovprečno prisotni med pobudniki in člani Ljudskih Arditov.

Ljudski Arditi niso imeli prave uniforme, v glavnem so nosili črno volneno majico, vojaške hlače in včasih rdečo kokardo na prsih. Temeljna enota je bila škvadra z desetimi arditi in komandantom (ki je bil izvoljen), 4 škvadre so sestavljale četo, 3 čete pa bataljon, ki je vključeval tudi desetčlanski varnostni vod in precej pogosto tudi skupino kolesarjev za vzdrževanje zvez. Čeprav so nekatere enote imele celo strojnice, je bila velika hiba Ljudskih Arditov pomanjkljiva oborožitev. Kljub obstoju osrednjega vodstva in deželnih komand se je dejansko vsak oddelek ravnal po lastni uvidevnosti. Oddelki arditov so bile agilne in mobilne enote, ki so izvajale preventivno kontrolo teritorija in so lahko računale na široko podporo med ljudmi.

Novonastali oddelki so takoj povsod stopili tudi v akcijo. Prvi večji uspeh so ljudski jurišniki zabeležili v Viterbu. 10. julija je v lacijskem mestu skupina fašistov iz Orvieta najprej zjutraj paradirala po osrednjih ulicah in se znašala nad mimoidočimi, po kosilu pa so fašisti začeli po mestu streljati in pri tem ubili mimoidočega kmeta. Naslednjega dne je bil v mestu protestni shod, ki se ga je udeležila večtisočglava množica Viterbčanov, in na katerem je sodeloval tudi postrojeni oddelek 200 Ljudskih Arditov, njihov komandant pa je nagovoril množico. Ko se je naslednje jutro med prebivalci Viterba razširila vest, da nameravajo v mesto priti fašisti iz Perugie, so se pod vodstvom Arditov meščani oborožili in organizirali: postavili so blokade in kontrolne točke, na mestnem obzidju pa so krožile oborožene straže. Zaradi tega je policija fašiste ustavila in jih napotila nazaj odkoder so prišli.[21] Kljub temu, da ni prišlo do oboroženega soočenja s fašisti, so bili dogodki v Viterbu dokaz, da je mogoče fašiste ustaviti, Ljudski Arditi pa so pokazali, da so tisti faktor, okoli katerega se lahko zbere in organizira uspešen odpor fašizmu.

Viterbska epizoda pa je bila le predigra za dogodke v Sarzani, mestecu nedaleč od obale na meji med Toskano in Ligurijo, ki so imeli mnogo večji pomen in odmev. 18. julija so se fašisti iz Carrare namenili na »kazensko ekspedicijo« v Sarzano, vendar jim je namero

20 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 85–109.

21 Napeto vzdušje pa je privedlo do nove smrtne žrtve: oboroženi meščani so streljali na bližajoči se avtomobil, misleč, da so v njem fašisti. V resnici se je v njem vozila skupina angleških petičnih turistov: mladi angleški grofič je bil ubit, vsi ostali potniki pa so bili ranjeni. O dogodkih v Viterbu glej Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 73–75; Novi spopadi med fašisti in komunisti. *Edinost*, 12. julij 1921, str. 1; Novi spopadi med fašisti in pristaši drugih strank. *Edinost*, 15. julij 1921, str. 1; Izgredi v Viterbo in vlada. *Edinost*, 13. julij 1921, str. 1; Fašisti proti sklenitvi splošnega miru. *Edinost*, 14. julij 1921, str 1.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 197 23.1.2018 8:47:06

preprečil krajevni oddelek ljudskih jurišnikov, ki je tudi tu organiziral oboroženo obrambo mesteca. Da bi preprečili spopad, so policijski organi aretirali 10 vodilnih fašistov (med njimi vodjo carrarskih fašistov in kasnejšega hierarha režima Renata Riccija) in jih zaprli v sarzanske zapore. Tri dni kasneje, 21 julija, se je okoli 600 fašistov iz Toskane, ki jih je vodil Arrigo Dumini,[22] namenilo v Sarzano, da bi osvobodili svoje zaprte kamerade. Tudi tokrat so jih pričakovali Ljudski Arditi in oboroženo prebivalstvo, ki se jim je pridružil tudi v mestu nameščen oddelek karabinjerjev (kar je bila prava redkost). Prav slednji so fašiste ustavili na železniški postaji in jih skušali prepričati, da bi vkorakanje v Sarzano pomenilo iti v past. Vendar se fašisti niso dali pregovoriti in so prvi streljali na kordon karabinjerjev, ki je odgovorili na ogenj in fašiste spravili v panični beg, na katerem so jih napadli ljudski jurišniki in krajani, ki so s fašisti že dolgo imeli odprte račune. Za fašiste se je pohod na Sarzano sprevrgel v velikanski polom, saj je bilo 18 mrtvih in okoli 30 ranjenih.[23]

Za fašiste so bili dnevi pred polomom v Sarzani že itak grenki, saj se je združenje D'Annunziovih reških legionarjev javno distanciralo od njih, v Livornu so neznanci ubili vodijo tamkajšnjega fašija, celo policijske sile jim niso bile več tako pri roki kot do tedaj.[24] Po Sarzani pa je situacija za fašiste postala še hujša. Na razpravi v parlamentu so s svojim nastopom dokazali, da jih je dogodek prestrašil. Morali so poslušati predsednika vlade, ki je policijske organe pohvalil, ker so nastopili proti fašistom in jih nekaj ubili, da bi zagotovili spoštovanje zakonov ter njegovo grozečo izjavo, da je vlada najodločnejša prisiliti vse k spoštovanju reda in zakonov.[25] Fašisti so bili zmedeni in razklani. Na sestanku voditeljev Akcijskih Fašijov o »mirovnih pogovorih« s socialisti je Mussolinijevo stališče za nadaljevanje pogovorov prevladalo le z veliko težavo in zahtevo, da se Bonomi iz pogovorov izključi.[26] Mussolini je sicer naslednji dan v parlamentu skušal ohraniti videz bojevitosti, saj je dejal, da so fašisti pripravljeni na pomiritev, a tudi na boj do skrajnosti, 22. julija pa je shod zaupnikov fašijev iz cele Italije odločili pozvati vse fašistične organizacije »*naj prenehajo z vsakim nasilnim nastopanjem razen v slučaju silobrana in naj se vzdržijo vsakega nasilja proti zadrugam.*«[27]

22 Dumini je bil leta 1924 med ugrabitelji in morilci socialističnega poslanca Giacoma Matteottija, ki je v parlamentu razgalil nasilje in nepravilnosti, s katerimi so si fašisti zagotovili zmago na volitvah aprila istega leta. Umor Matteottija je sprožil hudo krizo Mussoliijeve vlade, ki se je le z veliko težavo in zaradi neenotnosti in neodločnosti opozicije uspel obdržati na oblasti.

23 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 75–76. *Edinost* je poročala tako o prvem poskusu napada na Sarzano (Krvavi boji med fašisti in Ljudskimi arditi, 21. julij 1921, str. 1), kot o dogodkih 21. julija, in to več dni, saj je zadeva imela velik odmev. Gl. Krvavi spopadi med fašisti in ljudskimi arditi. *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1; Nadaljevanje razprave o vladnih izjavah v zbornici. *Edinost*, 24. julij 1921, str. 1.

24 Krvavi boji med fašisti in Ljudskimi arditi. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 1; Boj med fašisti in ljudskimi arditi. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 2; Reški legionarji nasprotniki fašistov. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 2.

25 Nadaljevanje razprave o vladnih izjavah - Dogodki v Sarzani. *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1.

26 Socialistično - fašistovska pogajanja. *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1; Fašistovsko - socialistična pogajanja se prekinejo? *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1.

27 Nadaljevanje razprave o vladnih izjavah v zbornici. *Edinost*, 24. julij 1921, str. 1; Fašistovski shod v Rimu. *Edinost*, 24. julij 1921, str. 1.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 198 23.1.2018 8:47:06

Fašistična trda struja, ki se ni nameravala podrediti »mirovniškemu« preobratu, je skušala z dejanji preprečiti pakt o pomiritvi. Istega dne, ko je bil razposlan zgornji poziv, so fašisti izvedli nov kazenski pohod v Carrari, kjer so ubili dve osebi.[28] Svojo moč in odločnost pa je trda struja dokazala predvsem dva dni kasneje, ko so fašisti iz Grosseta v bližnji vasi Roccastrada ubili 13 oseb, požgali najmanj 17 stanovanjskih hiš ter opustošili nekaj javnih obratov. Razkol je prišel tudi v javnost, ko je glavna osebnost med nasprotniki pomiritve, vodja fašija v Mantovi Roberto Farinacci, iz protesta odstopil iz vodstva Akcijskih Fašijev.[29]

Po drugi strani pa je kljub temu, da se je nova vojaška protifašistična organizacija številčno in organizacijsko krepila in v glavnem uspešno spopadala s fašisti,[30] imela odsotnost politične podpore levice za Ljudske Ardite težke posledice. Ko so tako po poboju v Roccastradi in ob splošnem nemiru, ki je zajelo rimsko delavstvo, fašisti v Monterotondu (v rimski okolici) ubili člana Ljudskih Arditov, je Secondari le z veliko težavo uspel prepričati sindikalne organizacije, da so oklicale splošno stavko, ki pa je zaradi nezavzetosti sindikalnih voditeljev uspela zelo klavrno.[31] Tudi v sami organizacij so se pojavila trenja in boj med frakcijami.

Prvi kongres Ljudskih Arditov 24. julija v Rimu, na katerem je sodelovalo 60 delegatov iz cele Italije, je sicer soglasno odobril program organizacije (obramba delavstva pred nasiljem fašistov) in poziv članstvu, naj v organizaciji ne ustanavlja strankarskih frakcij, le nekaj dni kasneje, 29, julija, pa je na sestanku rimske sekcije Secondari doživel oster napad zaradi neuspele splošne stavke po dogodkih v Monterotondu, a tudi zaradi njegovih nejasnih odnosov z glasilom bivšega predsednika vlade Nittija in zaradi netransparentne uporabe fondov združenja. Na koncu so prisotni postavili na čelo vsedržavne organizacije (čeprav za to niso imeli pristojnosti) tričlanski Državni vodilni odbor, v katerem je bila Secondariju poverjena le skrb za tehnično-vojaške zadeve, medtem ko je bil za politična vprašanja zadolžen socialistični poslanec Mingrino.[32] Secondari je tako izgubil položaj nespornega vrhovnega vodje Ljudskih

28 Fašistovski izgredi pri Carrari. *Edinost*, 24. julij 1921, str. 1.

29 Bitka med fašisti in komunisti. *Edinost*, 26. julij 1921, str. 1; Grossetski prefekt odstavljen. *Edinost*, 27. julij 1921, str. 1. Samo trije od ubitih so bili politično angažirani, nihče od treh pa ni bil komunist: eden je bil simpatizer anarhistov, dva pa sta bila člana republikanske stranke. Ostali umorjeni so bili preprosti kmetje (Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 77, opomba 99). Istega dne je bil tudi fašistični pohod na Križ pri Trstu. Fašisti so pridrveli v vas, iz katere so bili "naključno" odsotni vsi karabinjerji, in napadli vsakega, ki so ga našli na ulici ter pri tem težko ranili 5 oseb. Ponoči je prišlo do streljanja, v katerem je bil hudo ranjen en orožnik, za kar so naslednjega dne orožniki v vasi aretirali 12 oseb. Fašisti v Sv. Križu pri Trstu. *Edinost*, 26. julij 1921, str. 1.

30 Gl. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 1–2, članki: Krvavi boji med fašisti in Ijudikimi arditi; Boj med fašisti in ljudskimi arditi; Objave vodstva arditov; Zastava arditskega bataljona.

31 Grossetski prefekt odstavljen. *Edinost*, 27. julij 1921, str. 1; Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 79.

32 Imenovanje Mingrina v vodstvo organizacije ni imelo nobenega pozitivnega učinka na politično izolacijo Ljudskih Arditov. Socialistični poslanec je k organizacij pristopil osebno, in sicer kot bivši stotnik arditov, in je ob tej priliki izjavil, da socialistična stranka z Ljudskimi Arditi nima ničesar skupnega ter protifašistični vojaški organizacij pripisal cilj … pomiritve s fašisti! Bataljoni arditov proti fašistovski vojski. *Edinost*, 15. julij 1921, str 1.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 199 23.1.2018 8:47:06

Arditov, kar je bil le prvi korak postopnega izrinjanja iz organizacije, ki se je nekaj mesecev kasneje končalo z izključitvijo.[33]

Notranja trenja pa niso bila glavni razlog propada Ljudskih Arditov, ki je bil predvsem sad dejstva, da jih je levica pustila na cedilu, ter izrecno proti njim uperjene »pomirjevalne« politike Bonomijeve vlade.

Za ljudske jurišnike je bil usoden pakt o pomiritvi, ki so ga 3. avgusta s fašisti sklenili, pod pokroviteljstvom vlade, socialistična stranka ter nanjo vezana največja sindikalna zveza. Tekst dogovora jih je tudi izrecno omenjal, in sicer v 5. členu, v katerem je socialistična stranka – na zahtevo fašistov – zagotavljala, da »je *popolnoma tuja organizacij in dejavnosti Ljudskih Arditov*« in tako zapečatila njihovo politično osamitev. Največje organizacije levice so tako ljudske jurišnike prepustile na milost fašistov in vlade, komunisti in republikanci – ki pakta sicer niso podpisali – pa so s svojim sektaškim odnosom dodali svoje.[34]

Bonomi je takoj šel v akcijo. Že 11. avgusta je razposlal vsem prefektom telegram, v katerem je sporočil, da morajo Ljudske Ardite obravnavati kot zločinsko združbo. Po celi Italiji so oblasti začele enosmerno akcijo aretacij, preiskav in pozivov k razpustu (in nato razpustom) oddelkov ljudskih jurišnikov. Končni udarec je bil zakonski odlok »O razorožitvi državljanov«, ki ga je Bonomijeva vlada odobrila 2. oktobra 1921, ki je predpisoval razpust vseh polvojaških organizacij, a je bil uveljavljen izključno na škodo Ljudskih Arditov in drugih podobnih levičarskih organizacij. Do novembra je bila organizacija razbita, a ne popolnoma zatrta: oddelkov je bilo zabeleženih le še 54, članov pa vsega 6.500. Fašisti, ki so seveda lahko računali na naklonjenost vlade (predsednik vlade Bonomi je bil med drugim izvoljen na skupni listi s fašisti v okrožju Mantova – Cremona, kjer je volilno kampanjo vodil skupaj z vodjo najreakcionarnejšega in najbolj nasilnega dela fašizma, Robertom Farinaccijem) in jih sploh nihče ni pozival k razpustu Akcijskih Škvader, pa so za vsak slučaj proglasili, da so Akcijske škvadre neločljivi del fašistične stranke, kar je pomenilo, da bi morala vlada za razpust škvader najprej razpustiti stranko.[35]

Vendar je mirovni pakt med fašisti in socialisti propadel zaradi upora Farinaccija in njegovih somišljenikov, zato so se fašistična nasilstva nadaljevala in stopnjevala. Prav zaradi tega je obramba svojih organizacij in ljudi ostala vsakdanja nuja za levičarske aktiviste, to pa je nekako podaljšalo življenje posameznih oddelkov in skupin Ljudskih Arditov, ki so delno prešli v ilegalo. Posamezne skupine Ljudskih Arditov so tako ostale pri življenju še več kot leto dni in imele v borbi proti fašistom še nekaj vidnih uspehov. Najprej ob priliki 3. fašističnega kongresa škvader v Rimu novembra 1921 (na katerem se je fašizem iz gibanja prelevil v stranko Partito Nazionale Fascista, Nacionalna fašistična stranka). Na prihod v Rim 33.000 črnosrajčnikov (ki so na poti v Rim ubili železničarja) je protifašistična organizacija odgovorila z mobilizacijo vseh svojih oddelkov v

33 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 77–80.

34 Prav tam, str. 82; Franzinelli, *Squadristi*, str. 87–96.

35 Francescangeli, *Arditi del Popolo,* str. 112–118.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 200 23.1.2018 8:47:06

Laciju. V italijanski prestolnici so štiri dni divjali hudi boji med fašisti (ki so jim neredko priskočile na pomoč enote vojske in policije) in ljudskimi jurišniki (ki so se jim pridružili oborožene enote drugih strank in preprosti delavci), ki so fašistom uspeli preprečiti vstop v ljudske četrti.[36]

Druga – in zadnja – prilika uspešnega vojaškega soočenja Ljudskih Arditov s fašisti pa je bila v dneh »stavke za zakonitost« (sciopero legalitario), ki ga je oklicala Zveza za delo (Alleanza del Lavoro, v katero so se združili levi sindikati). Zveza je oklicala splošno stavko proti fašističnemu nasilju in za spoštovanje zakonitosti od 1. avgusta dalje, vendar je klavrno propadla, zato so jo 3. avgusta preklicali. Tedaj pa so stopile v akcijo fašistične škvadre, ki so razdejale na tisoče sedežev levih ustanov in »razpustile« na stotine levičarskih krajevnih uprav, so pa v nekaterih primerih naletele na ogorčen odpor Ljudskih Arditov.

V Civitavecchi so fašisti iz celega Lacija in dela Toskane (ob podpori policije) skušali 4. avgusta prodreti v staro mestno jedro, da bi naskočili delavske ustanove, vendar so jim to preprečili Ljudski Arditi, ki se jim je pridružilo tudi 300 jugoslovanskih delavcev, ki so delali pri gradnji železniške proge Civitavecchia – Orte. Fašisti so pustili na terenu enega mrtvega in 8 ranjenih.

V Anconi, na katero so se usmerile fašistične enote iz Mark, Umbrije in Romagne, so protifašisti v noči med 1. in 2. avgustom iztirili vlak fašistov (1 mrtev), nato pa oblegali kasarno karabinjerjev in skušali zavzeti vojaško utrdbo. Med fašisti in protifašisti so se razvili hudi poulični boji, v katerih so Ljudski Arditi in oboroženi člani levih strank preprečili črnosrajčnikom, da bi naskočili delavske ustanove. Fašistom je to uspelo šele potem, ko so jim priskočile na pomoč policijske enote.

Na Genovo so se spravili fašisti iz cele Ligurije, Alessandrije in Carrare. Ljudski Arditi in genovško delavstvo so kar tri dni uspešno branili barikade, ki so zapirale pristop do delavskih in levičarskih sedežev. Le pomoč oklepnih vozil vojske je omogočila fašistom, da so se lahko spustili v nebrzdano uničevanje.

V Bariju so enote Ljudskih Arditov nastale prav ob tej priliki v predvidevanju fašističnih napadov. Tudi tu so lahko fašisti računali na aktivno podporo policijskih organov, vendar so naleteli na dobro organizirano obrambo: dostop do starega dela mesta, kjer se je nahajala Delavska zbornica, so zapirale barikade in strelski jarki. Po treh dneh uspešnih bojev s fašisti in policijo je vodja Ljudskih Arditov Di Vittorio proglasil konec splošne stavke, fašisti pa so se morali umakniti, ne da bi dosegli svoj cilj.

Največji uspeh so Ljudski Arditi imeli v Parmi. Tu so se ljudskim jurišnikom, ki jih je vodil bivši socialistični poslanec Guido Picelli, pridružili tudi člani katoliške Ljudske stranke. Tudi v tem primeru so Ljudski Arditi napad fašistov pričakovali in se temeljito pripravili. Utrdili so se v starem mestnem ljudskem predelu Oltretorrente (kjer so bili

36 Prav tam, str. 168.

sedeži vseh delavskih ustanov), na dostope so postavili barikade in strelske jarke ter opazovalnice in poskrbeli tudi za sanitetno službo in preskrbo borcev ter celega prebivalstva. Potem ko so mestne oblasti odredile umik v kasarne vseh policijskih enot, je 2. avgusta v mestece v Emiliji prikorakalo 15.000 fašistov iz Lombardije, Benečije, dela Toskane, iz Mantove in Cremone, pod vodstvom fašističnega veljaka iz Ferrare Itala Balba. Fašisti so 3 dni naskakovali protifašistično trdnjavico, vendar brez uspeha. Branilci so imeli 6 mrtvih, število svojih padlih in ranjenih pa fašisti nikoli niso sporočili, kar daje slutiti, da jih je bilo kar precej. Končno je 6. avgusta oblast v mestu prevzel general Lodomez, ki je izposloval premirje in odhod fašistov, ki so svojo jezo stresli nad vasicami in zaselki v okolici Parme.[37]

Obramba Parme je edini dogodek iz zgodovine Ljudskih Arditov, ki si je prislužil vidnejše mesto v javnem spominu italijanskega protifašizma. Fašizem je v emiljanskem mestu doživel svoj najhujši poraz na poti do oblasti, dogodki iz avgusta leta 1922 pa so bili tudi dokaz, da je bilo z združenimi silami vseh ljudskih strank in odločnostjo mogoče fašizem zaustaviti. Svoje pa je prispevala tudi osebnost vodje obrambe Parme, Guida Picellija, ki je tudi v naslednjih letih nadaljeval boj proti fašizmu in bil med prvimi padlimi iz vrst italijanskih protifašistov, ki so se v španski državljanski vojni borili na strani republike.

Parmska epizoda pa je bila le Pirova zmaga, saj so se po dogodkih avgusta 1922 oddelki Ljudskih Arditov pod udarcem represije uspeli obdržati le v posameznih krajih. V Rimu je bilo v času fašističnega pohoda na Rim še okoli 300 organiziranih ljudskih jurišnikov, ki jim je vsekakor uspelo odbiti poskuse fašistov, da bi prodrli v ljudske četrti S. Lorenzo, Testaccio in Trionfale. Fašisti pa so se v Rimu kruto maščevali nad ustanoviteljem organizacije Secondarijem. 31. oktobra so ga pričakali pred domom in ga hudo pretepli (posebej hude poškodbe je utrpel po glavi). Argo ni nikoli popolnoma okreval od poškodb in je bil nekaj let kasneje interniran v norišnico, kjer je tudi umrl 17. marca 1942, star le 47 let.

Najdlje so se verjetno Ljudski Arditi obdržali prav v Parmi. Uradno so sicer mestni oddelek ljudskih jurišnikov razpustili 14. decembra 1922, vendar ga je Picelli tajno ponovno organiziral v ilegali z imenom »Gruppi segreti d'azione – Soldati del popolo« (Tajne akcijske skupine – Vojaki ljudstva). Policija je organizacijo odkrila in uničila – z aretacijo Picellija in 36 drugih oseb – šele maja 1923.[38]

Ljudski Arditi v Furlaniji in Julijski krajini

Na ozemlju današnje dežele Furlanije – Julijske krajine ter v Istri je prisotnost oddelkov Ljudskih Arditov zabeležena le v Pordenonu, Trstu in Pulju. V Pordenonu je bil organizator delavec Luigi Ragagnin, oddelek jurišnikov ljudstva pa je imel tri pododdelke: v

37 Prav tam, str. 126–139; Franzinelli, *Squadristi*, str. 139–147.

38 Francescangeli, *Arditi del Popolo*, str. 140–143.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 202 23.1.2018 8:47:06

Corvi, Valnoncello in Rivarotti. Pordenonski Ljudski Arditi so se organizirali tajno, in to zelo dobro, saj je kljub številnim izvedenim akcijam policiji obstoj organizacije uspelo odkriti šele novembra 1921. Ob tej priliki je prišlo tudi do aretacije Ragagnina, kar je povzročilo razpad organizacije.

Za Pulj vemo le, da je bil oddelek Ljudskih Arditov organiziran v jeseni leta 1921, da je imel 4 skupine in skupaj okoli 200 članov.

Ljudski jurišniki pa so bili nedvomno najmočnejši v Trstu. Tu je k Ljudskim Arditom pristopila v celoti že omenjena organizacija Rdečih Arditov, ki je delovala od leta 1920 in so jo sestavljali skoraj izključno komunisti. Ljudski Arditi so prvič omenjeni v Trstu v zvezi z dogajanjem v noči med 6. in 7. avgustom, ko so se hudo spopadli s fašisti– »*pokali so revolverji in metale so se bombe*«, je zapisala *Edinost* – v ulici Madonnina, kjer je bil glavni sedež tržaških delavskih ustanov. Precej neobičajno so se fašisti ob tej priliki znesli tudi nad predstavniki oblasti, tako da je tržaško fašistično vodstvo izdalo proglas, v katerem se je policiji oproščalo in naznanjalo, da je uvedlo najstrožjo notranjo preiskavo.[39] 8. avgusta so fašisti opustošili sedež komunistov v Škednju, naslednjega dne pa so se spopadli z ljudskimi jurišniki v proletarski četrti Sv. Jakob. Padel je član protifašistične organizacije De Marchi iz bližnjih Milj. Njegovi tovariši so kljub prepovedi policije truplo na silo odpeljali iz mrtvašnice in jo s kamionom prepeljali v Milje, kjer so De Marchija slovesno pokopali. Zvečer se jih je kakih 270 pripeljalo s kamioni nazaj v Trst, kjer so se postrojili in v četveroredu zakorakali proti Sv. Jakobu. Pred sedežem svetjakobskega fašija je prišlo do kratkotrajnega streljanja in metanja bomb, nato pa so protifašisti odšli na ul. Sv. Vida, kjer so naskočili tamkajšnji sedež fašija in ga razdejali.[40] To pa je tudi zadnja novica, s katero zaenkrat razpolagamo o delovanju Ljudskih Arditov v Trstu.

Koliko pa so bili Slovenci udeleženi v tem prvem oboroženem protifašizmu? Razpoložljivi podatki kažejo, da so bili tudi Slovenci v Italiji del prvega oboroženega protifašizma, in sicer kar nezanemarljiv del. Iz *Edinosti* zvemo, da je bil vsaj eden od dveh Ljudskih Arditov, ki ju je policija 7. avgusta aretirala pri Sv. Jakobu, ker sta pri sebi imela ročni bombi, Slovenec. Imenoval se je Karel Stanič, prebival pa je v slovenskem predmestnem naselju Škedenj.[41] Eros Francescangeli pa nam je v svoji monografiji o ljudskih jurišnikih postregel s seznami članov oddelkov protifašistične organizacije. Gre sicer za zelo nepopolne sezname (vsega je za celo Italijo zbranih okoli 1.500 imen), v katerih so

39 Kje je resnica? *Edinost*, 9. avgust 1921, str. 2; Sobotni dogodki. *Edinost*, 9. avgust 1921, str. 2. V nedeljo, 7. avgusta, torej po spopadih z ljudskimi jurišniki, si je skupina fašistov dale duška tako, da so prekinili slovenski krščanski nauk v cerkvi pri Sv. Jakobu in skušali napasti slovenskega duhovnika. Gl. Nasilno motenje službe božje. *Edinost*, 9. avgust 1921, str. 2.

40 Franzinelli, *Squadristi*, str. 347; Hudi spopadi med fašisti in ljudskimi arditi. *Edinost*, 11. avgust 1921, str. 3. Bil je to edinstven primer, da so protifašisti napadli in uničili fašistični sedež, saj so praviloma delovali le defenzivno.

41 Hudi spopadi med fašisti in ljudskimi arditi. *Edinost*, 11. avgust 1921, str. 3. Drugi aretiranec se je imenoval Ivan Lucah in je bil tudi iz Škednja. Možno je, da je bil tudi on Slovenec, vendar priimek ne utemeljuje take domneve (čeprav niso priimki nikakor povsem zanesljivi pokazatelj narodne pripadnosti, kvečjemu le izvora osebe).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 203 23.1.2018 8:47:06

imena le tistih članov organizacije, o katerih je ostala sled v policijskih dokumentih. Za tržaški oddelek Ljudskih Arditov je Francescangeli zbral 39 imen. Razen dveh – ki naj bi bila anarhist oziroma republikanec – so vsi označeni kot komunisti, poleg Vittoria Vidalija pa je bil član tržaških Ljudskih Arditov še drugi vidni italijanski komunistični voditelj, Luigi Frausin.[42]

Slovenskih ali slovensko zvenečih priimkov (čeprav v poitalijančeni ali popačeni obliki) je kar veliko: Berce, Bresquar, Caris, Fonovich, Glavina, Gojak, Iacus, Klarich, Klum, Osvald, Ozbich, Premolin, Princich, Scabar, Sedmach, Simsig, Sussa, Sustersich, Zober. To je skoraj polovica zbranih imen članov tržaške izpostave Ljudskih Arditov. Tudi glede na množično prisotnost Slovencev v vrstah socialistov in komunistov ter sploh delavskih organizacij je moč zaključiti, da so Slovenci vsekakor odigrali pomembno vlogo v prvem tržaškem oboroženem protifašizmu, so pa popolnoma – ti res – pozabljeni.

Povojna pozaba

Kljub kratki, a vsekakor pomembni in – v danih razmerah – uspešni zgodovini ljudsko-arditske organizacije in gibanja, v vrstah katere so se prekalili ljudje, ki so kasneje imeli tudi vidna mesta v vrstah Mednarodnih brigad v Španiji, nato pa v italijanski Resistenzi, so bili Ljudski Arditi po vojni izbrisani iz protifašističnega javnega spomina. Spominskih obeležij so bili le redko kdaj deležni, razen v primeru posebej izstopajočih in v lokalnih spominih globoko zasidranih dogodkov, kot npr. v Parmi. Do druge polovice sedemdesetih let prejšnjega stoletja je bilo na temo ljudskih jurišnikov objavljena le peščica monografij, ki pa so obravnavale posamezne, krajevno označene dogodke iz zgodbe Ljudskih Arditov. Prvi tekst, ki je skušal prikazati zgodovino celotne organizacije je izšel šele leta 1976,[43] sledilo pa je še skoraj dvajset let pozabe. Interes za to temo se je ponovno obudil šele na polovici devetdesetih let prejšnjega stoletja, ko je izšla nova monografija o zgodbi Ljudskih Arditov,[44] vendar je bilo treba počakati na dela Marca Rossija[45] in predvsem Francescangelija,[46] da smo dobili zanesljiv in znanstven prikaz zgodovine prvih oboroženih protifašistov. Verjetno sta prav njuna teksta spodbudila nekoliko širše zanimanje za to temo, tako da smo po letu 2000 dobili vrsto monografij o posameznih oddelkih oz. dogodkih iz zgodovine ljudskih jurišnikov.

Obstaja seveda vprašanje, zakaj je bilo temu tako. Odgovor je, da so bili Ljudski Arditi iz več razlogov tudi za italijanski antifašizem neprijetni. Nobena od protifašističnih

42 Znano ime je tudi Arrigo Gojak, ki je bil med prvimi padlimi v španski državljanski vojni v vrstah mednarodnih protifašističnih prostovoljcev, saj je umrl pri Irunu v Baskiji, 4. septembra 1936.

43 Ceste in Torri, *La storia degli Arditi del popolo*.

44 Fuschini, *Gli Arditi del Popolo*.

45 Rossi, *Arditi, non gendarmi!*

46 Francescangeli, *Arditi del Popolo*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 204 23.1.2018 8:47:06

političnih skupin, ki so po vojni dominirale na italijanski politični sceni, si jih ni mogla lastiti, saj je bila to spontana organizacija, ki je nastala mimo in večkrat proti volji prav vseh protifašističnih političnih grupacij (z možno delno izjemo anarhistov). Njihove zgodbe ni bilo mogoče na noben način uokviriti v zgodbo kasnejšega italijanskega protifašizma, še najmanj v okvir Resistenze. Italijansko odporniško gibanje je bilo sicer zgrajeno na isti predpostavki kot Ljudski Arditi, na enotnosti vseh protifašistov, in je bilo v tem smislu zasnovano celo širše, saj je formalno združevalo od monarhistov do komunistov (in delno anarhistov). Prav tu pa je bil problem, saj je bilo v organih odporništva veliko takih, ki so bili za časa Ljudskih Arditov na nasprotnem bregu: na samem čelu vrhovnega organa Resistenze, Odbora nacionalne osvoboditve (Comitato di Liberazione nazionale, CLN), nato pa tudi kraljeve vlade, je bil dolgo človek, ki je dejansko največ pripomogel k uničenju Ljudskih Arditov, Ivanoe Bonomi.

Po drugi strani pa so za prav vse protifašistične stranke in skupine (tudi tu z možno izjemo anarhistov) Ljudski Arditi predstavljali slabo vest. Bili so dokaz, da bi bilo mogoče z enotnostjo fašistom preprečiti prevzem oblasti, kar so preprosti aktivisti iz vrst vseh teh skupin razumeli, medtem ko so vodstva vztrajala po poti neenotnosti, ki je odločilno prispevala k vzponu Mussolinija na oblast. Težko si je zamisliti, da bi te politične skupine imele interes obnavljati za njih dejansko sramotno zgodbo. Tega so se lotili šele mlajši zgodovinarji, ki prihajajo iz okolij, ki imajo bolj malo skupnega z zgodbo omenjenih političnih grupacij. Verjetno pa je bilo tudi potrebno, da so politične grupacije, ki so delile to neprimerno zgodovino – komunistična, socialistična, republikanska, krščansko-demokratska … – izginile s političnega prizorišča.

Zaključek

Prepričanje, da so bile ilegalne organizacije Slovencev (in Hrvatov) v Italiji, ki so bile aktivne od konca drugega desetletja prejšnjega stoletja pa vse do izbruha druge svetovne vojne, »prvi (oboroženi) antifašizem v Evropi«, je povsem zmotno. Dejansko je prvi evropski (oboroženi) antifašizem italijanski in se je udejanil v vrsti organizacij, ki so nastale od spomladi leta 1920, predvsem pa v Ljudskih Arditih, ki so se razširili po celi Italiji in v svoji sicer kratkotrajni zgodbi fašistom zadali boleče poraze. Postali so realna grožnja za nadaljnji razvoj fašizma. Spontano nastala organizacija, v kateri so vidno vlogo odigrali tudi zamejski Slovenci, pa je plačala odklonilni odnos levih in ljudskih strank, ki so vsaka iz svojih razlogov odrekle organizaciji politično podporo. Po paktu o pomiritvi med socialisti in fašisti (ki so se mu fašisti kmalu odpovedali) avgusta 1921 je bila zato organizacija prepuščena načrtnemu pregonu vlade »reformista« Bonomija. Po vojni je bil spomin na to sramotno stran celega italijanskega protifašizma vsaj 40 let skoraj popolnoma izbrisan in prav zaradi tega se je lahko v slovenski javnosti porodilo prepričanje, da so bile narodno-revolucionarne organizacije Slovencev in Hrvatov v Italiji »prvi antifašizem v Evropi«.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 205 23.1.2018 8:47:06

Viri in literatura

Časopisni viri

Protifašistovske priprave v Rimu. *Edinost*, 7. julij 1921, str. 1.
Velike delavske manifestacije v Rimu. *Edinost*, 8. julij 1921, str. 1.
Ljudski arditi in fašisti. *Edinost*, 9. julij 1921, str. 1.
Posledice meščanske vojne v Italiji. *Edinost*, 9. julij 1921, str. 1.
Novi spopadi med fašisti in komunisti. *Edinost*, 12. julij 1921, str. 1.
Izgredi v Viterbo in vlada. *Edinost*, 13. julij 1921, str. 1.
Fašisti proti sklenitvi splošnega miru. *Edinost*, 14. julij 1921, str 1.
Novi spopadi med fašisti in pristaši drugih strank. *Edinost*, 15. julij 1921, str. 1.
Bataljoni arditov proti fašistovski vojski. *Edinost*, 15. julij 1921, str 1.
Meščanska vojna v Italiji. *Edinost*, 16. julij 1921, str. 1.
Krvavi boji med fašisti in Ljudskimi arditi. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 1.
Boj med fašisti in ljudskimi arditi. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 2.
Reški legionarji nasprotniki fašistov. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 2.
Objave vodstva arditov. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 2.
Zastava arditskega bataljona. *Edinost*, 21. julij 1921, str. 2.
Ustanovitev ljudskih arditov v Tridentu. *Edinost*, 22. julij 1921, str 1.
Krvavi spopadi med fašisti in ljudskimi arditi. *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1.
Nadaljevanje razprave o vladnih izjavah - Dogodki v Sarzani. *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1.
Socialistično - fašistovska pogajanja. *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1.
Fašistovsko - socialistična pogajanja se prekinejo? *Edinost*, 23. julij 1921, str. 1.
Nadaljevanje razprave o vladnih izjavah v zbornici. *Edinost*, 24. julij 1921, str. 1.
Fašistovski shod v Rimu. *Edinost*, 24. julij 1921, str. 1.
Fašistovski izgredi pri Carrari. *Edinost*, 24. julij 1921, str. 1.
Bitka med fašisti in komunisti. *Edinost*, 26. julij 1921, str. 1.
Grossetski prefekt odstavljen. *Edinost*, 27. julij 1921, str. 1.
Fašisti v Sv. Križu pri Trstu. *Edinost*, 26. julij 1921, str. 1.
Ali pride do pomirjenja v Italiji? *Edinost*, 4. avgust 1921, str. 1.
Kje je resnica? *Edinost*, 9. avgust 1921, str. 2.
Sobotni dogodki. *Edinost*, 9. avgust 1921, str. 2.
Nasilno motenje službe božje. *Edinost*, 9. avgust 1921, str. 2.
Hudi spopadi med fašisti in ljudskimi arditi. *Edinost*, 11. avgust 1921, str. 3.

Literatura

Ceste, Armando in Gianfranco Torri, *La storia degli Arditi del popolo*. Roma: Savelli, 1976.
Del Carria, Renzo, *Proletari senza rivoluzione: storia delle classi subalterne italiane dal 1860 al 1950*. Roma: Savelli, 1975.
Franzinelli, Mimmo, *Squadristi. Protagonisti e tecniche della violenza fascista. 1919–1922*. Milano: Mondadori, 2003.
Francescangeli, Eros, *Arditi del Popolo. Argo Secondari e la prima organizzazione antifascista (1917–1922)*. Roma: Odradek, 2000.

Fuschini, Ivan, *Gli Arditi del Popolo*. Ravenna: Longo, 1994.
Rossi, Marco, *Arditi, non gendarmi! Dall'arditismo di guerra agli Arditi del popolo. 1917–1922*. Pisa: Biblioteca F. Serrantini, 1997.
I due bienni rossi del Novecento 1919–1920 e 1968–1969. Studi e interpretazioni a confronto, atti del convegno di Firenze, settembre 2004. Roma: Ediesse, 2006.
Spriano, Paolo, *L'occupazione delle fabbriche. Settembre 1920*. Torino: Einaudi, 1964.
Spadolini, Giovanni, *I repubblicani dopo l'Unità*. Firenze: Le Monnier, 1984.

Riassunto

Sandi Volk

Il primo antifascismo in Europa: gli Arditi del Popolo in Italia

L'autore parte dalla contestazione dell'assunto, affermatosi nell'opinione pubblica slovena, in base al quale le organizzazioni (anche) armate antifasciste degli sloveni (e dei croati) in Italia, nate verso la fine degli anni '20 del secolo scorso, rappresenterebbero il primo antifascismo armato in Europa. La responsabilità del fatto che un simile convinzione abbia potuto prendere piede la attribuisce peraltro in gran parte al silenzio che la storiografia italiana ha tenuto per lunghissimo tempo sui gruppi antifascisti armati italiani, nati già nella primavera del 1921, e in particolare sugli Arditi del Popolo.

Dopo una ricostruzione della nascita e della storia degli Arditi del Popolo nonché delle ragioni della loro rapida sconfitta, con un breve excursus sulla loro presenza in Friuli – Venezia Giuli e in Istria, l'autore analizza i motivi che hanno portato a un lunghissimo pressoché totale silenzio su tale organizzazione, che individua nella cattiva coscienza di tutti i partiti antifascisti a riguardo.

Il saggio si conclude con una panoramica degli studi sull'argomento in Italia, che hanno assunto un carattere meno episodico, con le prime monografie organiche, solo alla fine del millennio con i lavori di Francescangeli e Marco Rossi.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 207 23.1.2018 8:47:06

Ljubljana, Mestna hiša (26. 4. 1974), z leve Vasilij Melik, Ferdo Gestrin in Dušan Nečak.

SLOVENIJA, JUGOSLAVIJA, SVET MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Necakov_zbornik_FINAL.indd 209 23.1.2018 8:47:07

Necakov_zbornik_FINAL.indd 210 23.1.2018 8:47:07

Bojan Godeša[*]

»Ali bi ne bilo za vse Slovence še najbolje, da bi vsi pripadli Italiji?« (O letaku »Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?« z dne 10. junija 1941)[1]

»Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?
Da ne bodo kdaj očitali, da se za Slovence pri sklepanju miru nihče ni brigal, naj bi se člani »Sosveta za Ljubljansko pokrajino« zavzeli za to, kaj si Slovenci pri sklepanju miru želimo. Ako bi s tem čakali do izida vojske, bi bilo to prepozno, da bi se šele takrat zedinili, kaj bi bilo za Slovence najbolje.
Zdaj se največ govori o federaciji balkanskih ali celo vseh podonavskih držav. Toda danes nihče resno ne misli na to, da bi se združili Hrvati s Srbi ali Bolgari s Srbi. Lahko pa se federacija osnuje na ukaz diplomatov, zoper voljo narodov, toda taka federacija bi še hitreje razpadla, kot je razpadla Jugoslavija.
Ali bi zato ne kazalo, da bi vsaj preudarili tole: Ker Italija že ima Primorce in Ljubljansko pokrajino in ker so tudi že Hrvati zvezani z Italijo, ali bi ne bilo za vse Slovence še najbolje, da bi vsi pripadli Italiji?! Morda bi si lahko izgovorili najširšo avtonomijo. Tako bi bili zavarovani v veliki in močni državi in bi ne prehajali več iz ene države v drugo, kot smo v zadnjih 22 letih prišli kar v tri države: Avstrijo, Jugoslavijo in Italijo.
1. Kakor sedaj kaže, bi svobode pod Italijo ne imeli nič manj kakor smo jo imeli v Jugoslaviji: banski svet – sosvet Ljubljanske pokrajine, ban – visoki komisar itd. Kakšno svobodo imajo zdaj Slovenci v Mariboru in kakšno imamo mi v Ljubljani!
2. Da bi Italija mogla dobiti vse Slovence, tudi Korošce s Celovcem in Štajerce

* dr. Bojan Godeša, Inštitut za novejšo zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inz.si

1 Prispevek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 211 23.1.2018 8:47:07

z Mariborom, pri tem bi Slovencem pomagali tudi Italijani sami: Grazioli in Duce. Duce bi skušal Hitlerja pregovoriti, da bi Hitler sprejel v zameno za Slovenijo kako drugo provincijo, železnico do Trsta in pristanišče v Trstu, ali tudi brez tega, to je stvar dogovora. - Ducejeva beseda bi pri Hitlerju veliko več zalegla, ako bi se lahko sklicevali na to, da Slovenci želijo priti vsi pod Italijo. Javno si zdaj tega nihče ne upa povedati z obzirom na Nemce.
3. V »Spomenici« na Dučeja bi dokazali, da je v Avstriji celo pristransko ljudsko štetje pokazalo, da ni bila Spodnja Štajerska nikoli »deutsches Gebiet«, kakor to so Štajerski Nemci Hitlerja informirali. Kako da se je nekaj Nemcev naselilo na Spodnjem Štajerskem, to bi v spomenici na Duceja opisal kak zgodovinar. Kolikor zdaj pomaga Italija Nemčiji, za to bi bila Italija od Nemčije lahko z vso odločnostjo zahtevala zase vso Slovenijo. Da je Italija do Nemčije preveč popustljiva, to je splošno znano. Ko bi vsaka država tako lepo postopala v zasedeni pokrajini kot to dela Italija, potem bi bil »novi red« v Evropi rešen z lahkoto.
4. Če Hitler zahteva, da morajo Nemci prebivati vsi v skupni Nemški državi, bi ga bilo treba prepričati, da mora dosledno dovoliti tudi Slovencem, da pridejo vsi v eno državo, ne pa da bi bila peščica Slovencev razkosana na tri države.
5. Tako spomenico bi ekscelenca Grazioli poslal Duceju, ta pa svojemu poslaniku v Berlin z ukazom, da informira Hitlerjeve ljudi in jih skuša pridobiti za odstop Slovencev Italiji. Na besede Duceja in Ciana bi se morda celo med Nemci kdo zavzel pri Hitlerju za pravično stvar Slovencev. Tudi če bi vsega tega ne dosegli, vsaj to bi se z Dučejevo pomočjo doseglo, da bi prišla pod Italijo velika večina Slovencev in da ne bi segala državna meja prav tik do Ljubljane.

Ljubljana, 10. VI. 1941
Ivan Gornik«[2]

Dokument se je ohranil v zapuščini Maksa Šnuderla in je bil objavljen v njegovem dnevniku. Šnuderlu ga je dal Josip Petejan, predvojni socialist in tudi član 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta za Slovenijo. Šnuderl si je v dnevnik 7. julija 1941 v zvezi z zgornjim letakom zapisal:

»Popoldne pri Petejanu, dal mi je prebrati spomenico, ki jo je sosvet izročil Mussoliniju in papežu.[3] Obsega 30 strani, je sicer očitno le iz vidika katoliške stranke, a vendarle dobra. Navaja splošno preganjanja, nato podrobne primere

2 Šnuderl, *Dnevnik 1941–1945*, str. 117–118.

3 Mišljena je 31 strani dolga spomenica *Tragedija slovenskega naroda* z datumom 18. maj 1941 (v celoti objavljena v Zakrajšek, *Ko smo šli*, str. 185–203), ki jo je »poklonitvena deputacija« konzulte v Rimu izročila Mussoliniju in papežu.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 212 23.1.2018 8:47:07

> n. pr. Gračnar iz Rogaške Slatine, trgovec Hrastelj iz Gornje Radgone in mnogo duhovnikov. Na koncu je statistično poročilo o razmerju med Nemci in Slovenci na Slovenskem, 2,5% Nemcev s Kočevarji vred leta 1930 cca 28.000, l. 1910 ca 100.000. Petejan mi je dal tudi letak za italijansko tezo. Pisec se ali šali ali pa je bedak, ko si zamišlja kot možne take absurdnosti!«[4]

Šnuderl si je o tem srečanju s Petejanom kasneje zabeležil naslednje:

> »Petejan mi je obljubil, mi bo dal spomenico prebrati. Letak mi je dal, hranim ga v originalu. Vzel ga je v svoji sobici, ko sem bil pri njem, z večjega kupa takih letakov, pisanih s strojem. Tako sem spoznal, da on deli te letake. Iz njegovega govorjenja pa sem ugotovil, da je on na letaku podpisani Ivan Gornik. Bil je navdušen nad tem, da je spomenico dobil papež. Od tega si je mnogo obetal. Veroval je v zmago Osi.«[5]

V knjigi z naslovom *Pol stoletja spominov* pa je Rudolf Golouh opisal tedanje Petejanovo ravnanje z besedami:

> »Zvedel sem, da se je Petejan pridružil Narodnemu svetu, s katerim so se meščanske stranke predstavile narodu kot edine legitimne zastopnice in zaščitnice njegovih interesov. Opozoril sem Petejana in ostale, da socialistična stranka nima kaj iskati v »Narodnem svetu«, da delavstvo ni nikogar pooblastilo, da stopi vanj. Mojemu mnenju se je pridružil stari Ivan Mlinar, ki je bil tudi član izvršnega odbora. Člani tega improviziranega strankinega sveta smo se več mesecev shajali vsako nedeljo dopoldne. Nesoglasja so prihajala vse ostreje do izraza. Po ustanovitvi Osvobodilne fronte sem sodil, da ne moremo molče mimo tega dogodka. Opomnil sem, da so dolžni delavstvu povedati, da ostanemo stranka proletariata. Zadel sem v osje gnezdo. Za Petejana je bil Narodni svet vodilno predstavništvo slovenskega ljudstva. Začel je širiti v Ljubljani kopijo na opalografu razmnoženega pisma, ki so ga stranke, zbrane v Narodnem svetu, poslale papežu v Rim, da bi blagoslovil slovenski narod in mu pomagal premagati v tej dolgi poslanici naštete težave. Petejan je zatrjeval, da je s tem pismom že vse povedano in se je treba po njem le ravnati.«[6]

V zvezi z omenjenim besedilo je ohranjeno tudi pričevanje Metoda Mikuža:

4 Šnuderl, *Dnevnik 1941–1945*, str. 116.

5 Prav tam, str. 98.

6 Golouh, *Pol stoletja spominov*, str. 403.

> »Omembe je vredna poverljiva Mussolinijeva brzojavka komandantu II. armade, ki se glasi: 'Nujno je, da je zadržanje italijanskih čet v okupiranih krajih v vsakem pogledu neoporečno. To ni potrebno samo zaradi prestiža naše vojske, temveč tudi zaradi naših glavnih političnih ciljev'. (…) Do neke mere so Italijani s takim 'demokratičnim' postopanjem res kmalu ugladili pot pri klerikalnem delu slovenske buržoazije (Italijani niso preganjali duhovnikov kakor jih je Hitler s Štajerske in Gorenjske, rimski papež je bil Italijan itd.) in zato so mogli računati na njeno pomoč pri svojem glavnem političnem cilju: zasesti čim več Slovenije. V tej zvezi je zanimivo pismo izdajalca Ehrlicha, katerega mi je pokazal po kapitulaciji Italije v Velikih Laščah Pucelj. V pismu, katerega je razposlal Ehrlich vsem 'voditeljem' slovenskega naroda kot je bil Pucelj sem bral in si zapomnil – pisma mi Pucelj seveda ni hotel izročiti – da naj čim več 'voditeljev' slovenskega naroda pošlje Mussoliniju prošnjo, na podlagi katere bi potem Mussolini lahko zahteval od Hitlerja, da bi Italija zasedla vso Slovenijo (tudi Koroško) in bi tako Slovenci v celoti prišli pod katoliško Italijo.«[7]

Vsekakor je glede avtorstva omenjenega dokumenta prepričljivejše Mikuževo pričevanje, namreč, da je avtor besedila »Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?« vodja intransigentne katoliške skupine »stražarji« Lambert Ehrlich, ki se je tudi kasneje še ukvarjal s predlogi rešitve slovenskega vprašanja (najpomembnejši je njegov »Slovenski problem«).[8]

V dokumentu »Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?« izražena prošnja po združitvi vseh Slovencev v okviru fašistične Italije, s katero so bili seznanjeni člani konzulte in tudi drugi vidnejši politiki, je bila mišljena kot naslednji korak v sklopu pobude, ki jo je sprožil Natlačen po prihodu »poklonitvene deputacije« sosveta v Rimu, kjer so se njeni predstavniki 7. in 8. junija 1941 srečali z Mussolinijem in papežem, z namenom, da mu izrazijo vdanost in hvaležnost za aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in za podeljeno avtonomijo.

Pred tem je bila namreč izdelana 31 strani dolga spomenica *Tragedija slovenskega naroda* (datirana z 18. majem 1941) o dogajanju na nemškem zasedbenem ozemlju, ki so jo predstavniki konzulte nesli s seboj v Rim. O tem je Natlačen v svojem poročilu, ki ga je poslal v London, zapisal naslednje:

> »Ob tej priliki[9] sem Grazioliju zopet omenil svoj namero, da hočem Mussolinija opozoriti na nečloveško postopanje Nemcev napram Slovencem in mu izročiti posebno spomenico z opisom, kako Nemci zatirajo slovenski življ ter

7 Mikuž, *Kako so Italijani*, str. 6.

8 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 268–305.

9 Gre za njun pogovor 3. junija 1941, ko je Grazioli sporočil Natlačenu, da bo delegacija konzulte odšla v Rim k Mussoliniju.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 214 23.1.2018 8:47:07

da ga hočem prositi pomoči. Grazioli mi je povedal, da bom lahko o tem z Mussolinijem govoril takoj potem, ko bo oficijelni sprejem končan in da bo on poskrbel, da me bo Mussolini zadržal pri sebi. Omenil sem mu tudi ponovno, da hočem na vsak način z istim namenom do papeža.«[10]

Predajo spomenice Mussoliniju je Natlačen v istem poročilu opisal z besedami:

»Po oficijelnem sprejemu pri Mussoliniju, sem mu s kratkim nagovorom izročil pripravljeno napisano spomenico o tem, kako nečloveško postopajo Nemci s Slovenci na ozemlju, ki je od Nemčije zasedeno. Spomenica je obsegala 31 s strojem napisanih strani, in sicer v italijanskem in nemškem jeziku. V svojem uvodnem nagovoru sem omenil, da si ne morem misliti, da bi se vse to godilo z vednostjo Hitlerja ali njegovih ožjih sodelavcev ter da ga zato prosim, naj poskrbi, da bo spomenica prišla v roke samega Hitlerja, ali katerega izmed njegovih najožjih sodelavcev, da bi se napravil konec strašnemu trpljenju, ki mu je izpostavljen slovenski narod na ozemlju, zasedenem od Nemčije. Mussolini me je vprašal, ali je vse to, kar je v spomenici napisano, tudi popolna resnica. Izjavil sem mu, da sem osebno skrbel da ni prišlo nič v spomenico, kar ni preverjeno in da osebno odgovarjam za točnost vseh navedb v spomenici. Mussolini je nato izjavil, da bo spomenico pazljivo prečital in da bo morda mogel kaj storiti. Nato sem Mussolinija še posebej opozoril, da se pripravlja nasilno preseljevanje Slovencev in da slišim, da je že odločeno, da se preseli iz ozemlja, ki je zasedeno od Nemcev, kar 280.000 Slovencev nekam v Srbijo. Mussolini mi je pripomnil, da je o tem že nekaj slišal, nakar sem nadaljeval, da bi taka nasilna preselitev bila za narod strašno katastrofalna in si hujše katastrofe sploh ne morem misliti in sem prosil Mussolinija, naj zastavi ves svoj vpliv pri Hitlerju, da se to še v zadnjem hipu prepreči. Dodal sem: 'Ako to preprečite, Vam bo slovenski narod za to večno hvaležen.' Posamezni člani konsulte, ki so temu mojemu razgovoru z Mussolinijem prisostvovali in mirno in nemoteno mogli med najinim razgovorom motriti Mussolinija, so mi po končani avdijenci izjavili, da je bilo iz Mussolinijevega obraza razbrati, da so moja izvajanja napravila nanj močan vtis«.[11]

V tem okviru velja opozoriti na zanimivo in nekoliko protislovno usodo te spomenice. Pater Kazimir Zakrajšek, ki je imel tudi ameriško državljanstvo, je njen prepis (glede na prvotni namen je bila seveda pisana v nemškem jeziku!) po vrnitvi predstavnikov konzulte iz Rima, po Natlačenovem in Rožmanovem naročilu v drugi polovici junija

10 *Natlačen o svojem delovanju*, str. 142.

11 Prav tam, str. 143–144.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 215 23.1.2018 8:47:08

1941 odnesel v Združene države Amerike in poskrbel, da se je prek časopisov in revij z vsebino seznanila tudi ameriška javnost. Sočasno je slovenski prevod spomenice Zakrajšek prek jugoslovanskega veleposlaništva v Lizboni poslal v London Mihi Kreku. Spomenica, ki je bila prvotno napisana z namenom, da se z njo seznani Hitler, »ki naj bi posredoval, da bi ta grozodejstva prenehala«, je tako po spletu okoliščin postala prvi dokument, ki je obveščal svetovno javnost, pa tudi jugoslovansko vlado v begunstvu o nacističnem nasilju nad Slovenci.[12]

Sicer pa se spomenica o preganjanju Slovencev na nemškem ozemlju zelo zgovorno zaključuje:

> »Vodja nemškega naroda in države Adolf Hitler je ob izbruhu vojne med Nemčijo in Jugoslavijo slovesno izjavil: 'Proti Hrvatom in Slovencem se ne bomo borili. Hrvatom in Slovencem bomo prizanašali'.[13] Z obžalovanjem pa moramo poudariti, da je postopanje nemških organov na ozemlju, zasedenem po Nemcih, nekaj popolnoma nasprotnega kot to, kar je Führer svečano obljubil.«[14]

Pričakovanje, da se lahko težave, v katerih so se Slovenci znašli v prvih tednih po napadu sil osi na Jugoslavijo (razkosanje slovenskega ozemlja, ravnanje nemških oblasti na Štajerskem in Gorenjskem), razrešijo le s pomočjo samega Hitlerja, je izviralo iz prepričanja predvojnih nosilcev oblasti v Dravski banovini, da bodo sile osi v svetovnem spopadu zmagale in temu ustrezno tudi ukrojile svetovno ureditev. Zato je predvojna politična elita v Dravski banovini ob napadu sil osi na Jugoslavijo sprejela odločitev, da svoj obstoj povežejo z usodo sil osi v svetovnem spopadu. Takšno strateško usmeritev je že po kapitulaciji Francije poleti 1940 začrtal dolgoletni karizmatični vodja slovenskega političnega katolicizma dr. Anton Korošec. Njeno bistvo je načelnik SLS le dober mesec pred smrtjo decembra 1940 v pogovoru z nemškim veleposlanikom v Beogradu utemeljil s prepričanjem, kot je ta nato poročal v Berlin, da vidi »*nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os in zlasti na Nemčijo. Tako bo prav iz preudarnosti svojo politiko daljnosežno prilagodil našim željam*«.[15] V skladu s takšnim razmislekom sta po Simovićevem državnem udaru 27. marca 1941 ravnala tudi tedanja katoliška politična prvaka Fran Kulovec in dr. Miha Krek. Ko je postalo znano, da je cilj Hitlerjeve agresije tudi uničenje Jugoslavije kot državne tvorbe, sta, čeprav sta bila še ministra v Simovićevi vladi, prek slovaških diplomatov v Beogradu sporočila

12 Godeša, *Pobuda patra Zakrajška*, str. 103–121.

13 V tem pogledu so se avtorji dokumenta verjetno oprli na Hitlerjevo izjavo o Hrvatih in Slovencih, ko je ob napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 po radiu nagovoril Nemce. *Dokumente zum Konflikt*, str. 4.

14 Zakrajšek, *Ko smo šli*, str. 203.

15 Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 19.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 216 23.1.2018 8:47:08

nacističnim oblastem v Berlinu, da jima gre za njuno deželo bolj kot za jugoslovansko državo. Bila sta prepričana, da je vojna neizbežna ter »*z njo prihaja konec Jugoslavije*«.[16] Zato sta se zavzela za ustanovitev samostojne Slovenije ali pa za iz Slovenije in Hrvaške oblikovano skupno državo. Istočasno sta izrecno poudarila, da izhod »*pa mora biti na vsak način najden in rešen v sodelovanju z Nemčijo*«.[17] V okviru takšnega razmisleka so si politiki, zbrani v 6. aprila 1941 ustanovljenem Narodnem svetu za Slovenijo, prizadevali za ustanovitev slovenske države pod zaščito sil osi. Ti poskusi slovenskih predvojnih vodilnih politikov, da bi se postavili ob bok Jozefu Tisi in Anteju Paveliću, so se končali klavrno, saj jim ni bila namenjena niti vloga »polnopravnih« kvizlingov, kot so tedaj pogosto označevali osebe, ki so prevzele takšno ali podobno vlogo kot voditelja Slovaške in NDH. Sicer pa sta tudi v Hitlerjevi hierarhiji odnosov z nacističnimi zavezniki tako Tisova Slovaška kot Pavelićeva NDH veljali za bolj ali manj »tretjerazredni« državi, vendar je bil tudi tak »marionetni« položaj za slovensko predvojno elito v okviru Hitlerjevega »novega reda« povsem nedosegljiv.

Predvojna politična elita je pristala na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. V takšnem okviru so se morali zadovoljiti s povsem obrobnim položajem in le simbolično vlogo, s članstvom v fašistični pokrajinski konzulti, ki je imela le posvetovalni značaj, kjer so s potrjevanjem odločitev pokrajinskih fašističnih oblasti zgolj izkazovali svojo lojalnost do italijanske države in fašističnega režima.[18]

Do spoznanja, v kakšnem nezavidljivem položaju so se znašli, so predstavniki predvojnih strank prišli po srečanju med italijanskim zunanjim ministrom Galeazzom Cianom[19] in Natlačenom v Ljubljani 25. aprila 1941, ki ga je slednji v svojem poročilu v London opisal z besedami:

> »Dne 25. aprila je prišel v Ljubljano zunanji minister grof Ciano. V banski palači se je sestal z dr. Antejem Pavelićem. Okrog 13. ure mi je bilo javljeno iz banske palače, da želi grof Ciano z menoj govoriti in da me bo tekom popoldneva enkrat sprejel ter da naj zato ostanem doma, da bi me takoj dosegel po telefonu. (…) Grofu Cianu sem predvsem razložil, kako težka je usoda nas Slovencev, ker je naše ozemlje raztrgano in zasedeno deloma od Nemcev, deloma od Madžarov, deloma od Italijanov. Razložil sem mu, kako nečloveško je

16 *Narodnoosvobodilni boj*, str. 348–349. Angleški prevod dokumenta v *Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D (1937), Volume XII, The War Years. February 1–June 22, 1941* (Washington, 1962). Nemški izvirnik je bil objavljen v: *Akten zur Deutsche auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D: 1937–1941, Band XII. 1, Die Kriegsjahre,* 5. Band, 1. Halbband (Göttingen, 1969). Der Geschäftsträger in Belgrad an das Auswärtige Amt, 5. April 1941. Dok. 273, str. 383–384.

17 Prav tam.

18 Godeša, *Čas odločitev*.

19 Ta je v Ljubljano, ko se je vračal s srečanja z nemškim zunanjim ministrom Joachimom von Ribbentroppom na Dunaju, prišel v Ljubljano, da se sestane s hrvaškim vodjem Antejem Pavelićem.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 217 23.1.2018 8:47:08

postopanje Nemcev s Slovenci, po drugi strani pa sem zlasti skušal dopovedati, da so meje, kakor so jih postavili Nemci tako s prometnega in gospodarskega, kakor tudi političnega in etnografskega stališča popolnoma nemogoče. Predočil sem mu, da je Ljubljana odrezana od svoje neposredne okolice, brez katere trajno nikakor ne more gospodarsko obstati, da pa prav tako tudi okolica, ki je od Ljubljane odrezana, ne bo mogla gospodarsko živeti. Skušal sem grofu Cianu predočiti, da bi morala Italija zasesti vsaj celo bivšo Kranjsko ter še okraja Laško in Brežice, torej celo bivšo Ljubljansko oblast, ki je kolikor toliko zaokrožena in samostojnega gospodarskega življenja zmožna gospodarska enota. Grof Ciano, ki je bil videti utrujen, zamišljen in potrt, mi je nato povedal, da je meja med Italijo in Nemčijo že določena in sicer tako, da pride vse ozemlje, ki leži severno in vzhodno od Ljubljane, pod Nemčijo. V teku nadaljnjega pogovora mi je povedal, da je meja določena tik nad Ljubljano, tako da bo občina Št. Vid pripadla Nemčiji, potem pa da gre meja po Savi do Dolskega, kjer zavije preko janških hribov. Bil sem seveda nad to izjavo silno konsterniran in sem se trudil, da bi grofa Ciana prepričal, da je taka meja gospodarsko popolnoma nemogoča, da Ljubljane niti ne bo mogoče preskrbovati z mlekom. Nato mi je grof Ciano resignirano izjavil, da se zaenkrat na tem ne da prav nič spremeniti in mi je odkritosrčno pripomnil, da je pretekli torek 22. aprila na Dunaju podpisal dogovor, s katerim je taka meja določena. Z odkritosrčnostjo, ki sem si jo moral čuditi, mi je dejal, da so mu na Dunaju, ko je prišel tja, predložili karto, v kateri je bila meja tako, kakor mi jo je razložil, že začrtana. Ko je hotel s svojo pripombo doseči spremenitev meje, so mu na kratko povedali: 'Der Führer hat schon so entschieden!' V nadaljnjem razgovoru sem grofa Ciana prosil, naj uporabi svoje zveze, da doseže pri Nemcih, da se bo prenehalo z nečloveškim preganjanjem Slovencev, ki nimajo na sebi druge krivde, kakor edinole da so Slovenci. Prosil sem ga, naj to željo sporoči tudi Mussoliniju. Grof Ciano je bil, kakor že omenjeno, ves čas najinega razgovora videti močno potrt in na vse moje prošnje ni kaj več reagiral, kakor z nekaterimi vljudnostnimi tolažilnimi izjavami.«[20]

Tudi Ciano si je v dnevnik zabeležil omenjeni sestanek in ga opisal z besedami:

»V Ljubljani. Peklenski dan: dež in ledeno mrzel veter. Ljudje so videti vsi iz sebe, vendar njihovo vedenje ni sovražno. (…) Videl sem bivšega slovenskega bana. Poznam ga še iz Stojadinovićevih časov. Potrt je zaradi usode, ki je zadela Slovenijo pod Nemci. In res, komisar Grazioli mi pripoveduje, da Nemci

20 *Natlačen o svojem delovanju*, str. 136.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 218 23.1.2018 8:47:08

> naravnost zverinsko ravnajo z življem. Ropanje, kraja in ubijanje je na dnevnem redu. Cerkve in samostan so oropani in zaprti.«[21]

Kljub popolnoma negativni izkušnji s poskusom ustanovitve slovenske države pod Hitlerjevo zaščito po prejetju nemškega dokončnega negativnega odgovora na prošnjo Narodnega sveta za vzpostavitev stika z nemško vlado 14. aprila 1941 v Celje, ko je bilo predstavniku Narodnega sveta Marku Kranjcu sporočeno, »*da predstavnik ministrstva zunanjih zadev ne vidi možnosti, da bi se mogel sestati s predsednikom Slovenskega narodnega sveta*«,[22] pa so sedaj ponovno skušali priti v stik z nemškim firerjem, z namenom, da ga odvrnejo od raznarodovalnih načrtov in ga prepričajo, da bi v okviru nacističnega novega reda tudi Slovenci morali živeti skupaj.

Do ponovnega poskusa navezave stikov s Hitlerjem je prišlo takoj po Cianovem prihodu v Ljubljano. To je razvidno iz Šnuderlovega dnevnika, ko si je vanj 28. aprila 1941 zapisal:

> »V torek (28. 4.) sem bil pri dr. Matkotu,[23] ki me je sprejel v bolnico in v sredo sem res šel tja. V ponedeljek sem še bil pri predsedniku Apelacijskega sodišča dr. Goliji in ga prosil, naj kaj ukrene v zaščito Mariboru zaprtih sodnikov in odvetnikov. Dejal je, da ne more ničesar, ker se Italijani bojijo, da pa se dela na tem, da Hrvati potom Slovakov opozore Hitlerja na to postopanje. Vedel sem, da to ni nič, ker je to sistem in pa, kaj bi hudiči delali drugače kot po volji Belcebuba!«[24]

V ta namen so izkoristili tudi prihod italijanskega ministra za narodno kulturo Giuseppa Bottaija 23. in 24. maja 1941 v Ljubljano. Bottai, ki je imel za seboj bogato fašistično kariero, med drugim je napisal tudi knjigo *Mussolini – ustanovitelj imperija*, je namreč prišel v Ljubljano kot posebni Mussolinijev odposlanec z nalogo, da se seznani s slovenskimi znanstvenimi in kulturnimi krogi in jim omogoči nemoten razvoj.[25] V dveh dnevih je imel precej natrpan program, saj je obiskal vse pomembnejše slovenske kulturne in znanstvene ustanove (univerzo, Akademijo znanosti in umetnosti, Narodni muzej, opero itd.) ter se sestal z njihovimi predstavniki. Poleg tega se je srečal tudi z ljubljanskim županom Jurom Adlešičem, ljubljanskim škofom Gregorijem Rožmanom in bivšim banom Dravske banovine Markom Natlačenom.

Kot je razvidno iz Bottaijevega dnevnika, se je fašistični minister z omenjenimi osebami v Ljubljani pogovarjal tudi o tedanjih političnih željah slovenske politične elite.

---

21 *Zaupni dnevnik grofa Ciana*, str. 12.

22 *Natlačen o svojem delovanju*, str. 133–135.

23 Ivan Matko, zdravnik, predstojnik internega oddelka mariborske splošne bolnišnice.

24 Šnuderl, *Dnevnik 1941–1945*, str. 89–90.

25 *Prosvetni minister Eksc. Bottai*.

V času bivanja v Ljubljani Bottai v dnevnik ni zapisal ničesar, le 25. maja 1941, da se je vrnil iz Ljubljane v Rim. Naslednji dan, 26. maja 1941, pa si je v dnevnik zabeležil pogovor z italijanskim zunanjim ministrom Cianom:

> »Z Galeazzem. Z njim govoril o nezadovoljstvu Slovencev z absurdno mejo, ki deli Ljubljano od njenih najbolj življenjskih delov. Ciano je odgovoril, da se ne da nič storiti; Nemci so sporočili mejno črto preko kurirja«.[26] Ta pogovor si je zabeležil tudi Ciano v svojem dnevniku: »Videl sem Bottaija. Kakor vsi, ki se vrnejo iz Slovenije, tudi on zelo obsoja Nemce«.[27]

Nekaj dni po prihodu iz Ljubljane se je Bottai oglasil tudi pri Mussoliniju in ga seznanil s svojim obiskom v novoustanovljeni Ljubljanski pokrajini, kamor je bil poslan kot njegov posebni odposlanec. V dnevnik si je Bottai zabeležil pogovor z Mussolinijem 28. maja 1941:

> »Opozoril sem ga na nepravično slovensko mejo in na upanje, da bi se lahko o tem ponovno pogovoril s Hitlerjem. Postalo mu je nerodno, skoraj je zardel: izključuje, da bi se, vsaj v tem trenutku, dalo kaj narediti. Povem mu o grozljivih odmevih, ki prihajajo z ozemelj, ki so jih zasedli Nemci. Razloži mi, da se sedaj v Sloveniji odvija prva faza nemške okupacije, katere cilj je deželo izkoristiti za vse, kar potrebujejo za vojno: metodično izkoriščanje, torej predvideno in urejeno do podrobnosti, ki ga vodi poseben urad s sedežem v Stuttgartu. V drugi fazi bodo Nemci reorganizirali izkoriščeno deželo s svojimi proizvodi. V tretji fazi, ki so jo že dosegli v okupirani Franciji, temeljito sodelujejo z investiranjem kapitala v ekonomiji prizadete države. Rad bi vprašal, kakšna je italijanska metoda. Raje sem molčal«.[28]

Iz Bottaijevih dnevniških zapiskov lahko razberemo, da je bila glavna tema njegovih političnih pogovorov z ljubljanskimi sogovorniki predvsem problem na novo postavljene italijansko-nemške meje, ki je nenaravno delila slovensko ozemlje. Bottai je po pogovoru v Ljubljani sprejel vlogo posrednika, ki naj bi pripravil tla za pobudo s slovenske strani, da bi Mussolini poskusil prepričati Hitlerja za spremembo italijansko-nemške meje v korist Italije. Za to pobudo je bil primerna osebnost, saj je imel kot Mussolinijev zaupnik in v konkretnem primeru tudi kot njegov posebni odposlanec skoraj neomejen dostop do njega. Mussolini je bil za posredovanje naprošen kot oseba, vredna Hitlerjevega zaupanja, in tako rekoč edini, ki bi lahko po mnenju slovenskih sogovornikov vplival

26 Bottai, *Diario 1935–1944*, str. 269.

27 *Zaupni dnevnik grofa Ciana*, str. 22.

28 Bottai, *Diario 1935–1944*, str. 269–270.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 220 23.1.2018 8:47:08

na nemškega voditelja. Slovenska stran namreč ni imela možnosti priti v neposredno Hitlerjevo bližino, pa tudi zaradi strahu pred nemškim odzivom si takšne pobude nihče niti ni upal javno predlagati.

Takoj po Bottaijevem odhodu iz Ljubljane, 24. maja 1941, v Rim se je Natlačen odločil odpotovati v Rim k Mussoliniju in papežu, kar kaže, da sta bila z Bottaijem dogovorjena, da mu ta utre pot do Mussolinija in ga seznani s slovensko željo po spremembi meje v korist Italije.

Natlačen je v svojem poročilu odločitev, da odide v Rim k Mussoliniju in papežu, pojasnil z besedami:

> »Dne 26. maja sem zaprosil za sprejem pri visokem komisarju Grazioliju. Povedal sem mu, da sem se odločil odpotovati v Rim, kjer želim biti sprejet od Mussolinija in papeža. Na kratko sem mu razložil, kako nečloveško se postopa s Slovenci na ozemlju, ki je zasedeno od Nemcev. Povedal sem, da se sicer zavedam, da je le malo upanja, da bi moje posredovanje pri Mussoliniju in pri papežu imelo v tem oziru kak uspeh, da pa vendarle hočem to storiti, da bom sam imel zavest, da sem vse storil in vse poizkusil, kar je bilo v danih razmerah mogoče, da dosežem olajšanje rojakom. Prosil sem zato Graziolija, naj mi za to oskrbi potrebno dovoljenje za potovanje v Rim in da mi posreduje sprejem pri Mussoliniju. Grazioli mi je tedaj omenil, da bo danes ali jutri izvršeno imenovanje konsulte, da bom prvi član konsulte, in da bo konsulta, čim bo njeno imenovanje izvršeno, šla z njim v Rim, da se pokloni Mussoliniju. To da se bo zgodilo že v nekaj dneh. Glede na to naj opustim nameravano potovanje, ker da bom itak lahko to opravil, ko pojdem s konsulto v Rim«.[29]

Sicer pa Natlačen v poročilu v London ljubljanskega srečanja z Bottaijem, ki je bilo bistveno za njegovo odločitev, da zaprosi za sprejem pri Mussoliniju v Rimu, sploh ni omenil. Z zamolčanjem Bottaijevega posredništva, ki je bilo ključni element, brez katerega Natlačen svoje pobude sploh ne bi mogel sprožiti, je predvojni ban v poročilu zameglil temeljni razlog za odhod v Rim. Ta pa je bil predvsem doseči združitev slovenskega ozemlja v Kraljevini Italiji, do katere naj bi prišlo z Mussolinijevim posredovanjem pri Hitlerju. Tako je Natlačen v omenjenem poročilu tudi to pobudo, enako kot prizadevanje za ustanovitev slovenske države pod protektoratom sil osi, preprosto zamolčal.

Natlačen, ki je pred tem prek Bottaija seznanil Mussolinija s slovenskim upanjem glede spremembe meje v korist Italije, je ob obisku sosveta v Rimu italijanskega zunanjega ministra Ciana 8. junija 1941 znova opozoril na nevzdržnost razmejitve slovenskega ozemlja. S ponovno sprožitvijo tega vprašanja je skušal ugotoviti, kakšen je bil odmev

29 *Natlačen o svojem delovanju*, str. 140.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 221 23.1.2018 8:47:08

na Bottaijevo posredovanje pri vrhovih italijanske politike, in morda celo upal, da je na srečanju s Hitlerjem na Brennerju 2. junija 1941 Mussolini načel tudi to vprašanje. Ciano mu je (ponovno) odgovoril, da se trenutno ne da nič storiti, a kot izkušen diplomat izrazil upanje, »*da bo tudi za našo stvar prišel kak ugoden trenutek in da je prepričan, da ne more ostati trajno pri taki razmejitvi*«.[30] Če Cianov odgovor prevedemo iz diplomatskega v običajni jezik, je to dejansko pomenilo, da je bilo upanje, da bi prišlo do spremembe meje v korist Italije in s tem do združenja slovenskega ozemlja, dokončno pokopano.[31]

Ob takem grenkem spoznanju je postala povsem brezpredmetna v letaku »Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?« predstavljena pobuda, ki je predstavljala izhodišče za spomenico, ki naj bi jo z Mussolinijevim posredovanjem predložili Hitlerju.

Sicer pa letak »Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?« izraža tedanje »stanje duha« pretežnega dela slovenske politične elite. Z vsebino dokumenta se je skladalo tudi mnenje nekaterih katoliških razumnikov, ki so trdili, da »*rajši vidijo nadoblast Italijanov kot pa Nemcev ali Srbov*«.[32] V začetnem obdobju okupacije so nekateri iskreno verjeli v italijansko državo kot zaščitnico Slovencev. O tedanjem razpoloženju priča tudi izjava, ki si jo je 16. junija 1941 zapisal Šnuderl v dnevnik: »*Direktor klasične gimnazije misli, da bo za Italijane treba zamisliti spomenik hvaležnosti; oni se lepo ponašajo*«.[33] Tudi primerjava razmer v Ljubljanski pokrajini s švicarskimi je sodila v okvir takih razmišljanj, ki so vse upe stavile na Italijane prav zaradi tedaj razširjenega mnenja, da gre pri aneksiji Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji za dolgoročno rešitev.[34]

V okvir ustvarjanja prisrčnih odnosov s fašistično Italijo sodi tudi Natlačenovo povabilo Mussoliniju, da obišče Ljubljansko pokrajino. Znano je tudi, da si je Natlačen prizadeval za pomilostitev obsojencev na drugem tržaškem procesu, kot je razvidno iz knjige Lučke Jerman, predvsem na pobudo goriškega politika Janka Kralja.[35] Vendar nas na tem mestu zanima zgolj to, s kakšnimi argumenti se je zavzel za obsojence pri visokem komisarju za Ljubljansko pokrajino Emiliu Grazioliju. V poročilu v London je Natlačen zapisal naslednje:

> »Opozoril sem ga,[36] da je sedaj z objavo dekreta o ustanovitvi Ljubljanske province nastala za Slovence in sicer tudi za one v Primorju popolnoma nova

30 Prav tam, str. 143.

31 Na četrti seji sosveta Ljubljanske pokrajine 9. avgusta 1941 je sicer Natlačen glede na govorice, ki so se pojavljale v javnosti, znova načel vprašanje sprememb meja Ljubljanske pokrajine, a mu je visoki komisar pojasnil, da se »sedanja pogajanja med nemško in italijansko delegacijo nanašajo edinole na določitev sedanje meje, in sicer z vojaškega vidika«. O meji, ki bi ustrezala gospodarskim interesom Ljubljanske pokrajine, po Graziolijevem mnenju, še ni bil čas razpravljati. Ferenc, »*Gospod visoki komisar pravi …*«, str. 137–138.

32 Simšič, *Ugo Ubaldi*, str. 439–474.

33 Šnuderl, *Dnevnik 1941–1945*, str. 99.

34 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 96.

35 Jerman, *Pozabljeni politik*.

36 Mišljen je bil Emilio Grazioli.

> situacija. Opozoril sem ga, da se nahaja po mojih informacijah okrog 500 Slovencev iz raznih krajev Primorja v internaciji. Plediral sem za to, naj bi napravila Italija z ozirom na novo nastali položaj plemenito in res širokogrudno gesto s tem, da se vse briše, kar je bilo, da se vsi Slovenci, ki so iz političnih razlogov v zaporih, ali v internacijah, puste na svobodo, da se na to, kar je kdo v preteklosti zagrešil, nič več ne ozira, če pa kdo v bodoče kaj zagreši, naj se ga pozove na odgovor. Opozarjal sem, da bi taka gesta odlično odjeknila v vseh slovenskih slojih in da bi Italija s tem med Slovenci, tudi med tistimi, ki so ji bili doslej neprijazno razpoloženi, pridobila izredne simpatije, po drugi strani pa da nima res prav nikakega stvarnega smisla preganjati Slovence zaradi političnih deliktov, ki so z ozirom na novo situacijo postali popolnoma brezpredmetni«.[37]

Natlačenova prošnja za izpustitev primorskih zapornikov in internirancev je sicer kazala njegovo skrb za njihovo usodo, a je njegova argumentacija razlogov za takšno gesto obenem izražala vdanost v obstoječe stanje kot dolgoročno rešitev. To je pomenilo, da je bil Natlačen prepričan, da bo v prihodnosti večina Slovencev, tudi ti v Ljubljanski pokrajini, živela v fašistični Italiji, s čimer naj bi bil dvajsetletni antifašistični boj primorskih Slovencev za priključitev k jugoslovanski državi zaman in »*z ozirom na novo situacijo postal popolnoma brezpredmeten*«.[38]

Letak »Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru?« tako predstavlja najbolj značilen primer tedanje zablode pretežnega dela slovenske predvojne politične elite, ki je z neverjetno vztrajnostjo skušala doseči ugoden položaj Slovenije znotraj rasističnega in totalitarnega novega reda, kljub vseskozi povsem jasno razvidnemu nemškemu odklonilnemu stališču, predvsem pa njihovemu odkritemu in nasilnemu raznarodovanju, ki so ga začeli izvajali takoj po zasedbi. Vse to kaže, da je bilo njihovo prepričanje v zmago sil osi zares trdno.

Opisano ravnanje predvojne slovenske družbene elite v prvih mesecih okupacije se je tako gibalo v iskanju ustrezne rešitve slovenskega vprašanja zgolj v okviru totalitarnega in rasističnega »novega reda« ter je s priznanjem aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji pomenilo njihov pristanek na debelacijo Jugoslavije, tj. nepriznavanje njene državne kontinuitete in pristanek na njeno razkosanje.[39] Privolitev v aneksijo je pomenila, kot je to poudaril Janko Pleterski, tudi »*priznanje tuje oblasti kot domače*«.[40] Na podlagi pristanka predvojnih strankarskih voditeljev na aneksijo seveda ti nastalih razmer po agresiji sil osi na Jugoslavijo niso mogli obravnavati kot okupacijo. Takšno ravnanje je bilo razumljivo v popolnem nasprotju s stališčem vlad zavezniških držav, vključno z jugoslovansko

37 *Natlačen o svojem delovanju*, str. 139–140.

38 Godeša, *O primorskem antifašizmu*, str. 35–36.

39 Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*.

40 Pleterski, *Pravica in moč,* str. 409.

begunsko vlado. Za zaveznike je bilo takšno stališče v nasprotju z mednarodnim pravom in je zato predstavljalo popolnoma nedopustno ravnanje, ki ga niso priznavali kot zakonitega. Tudi z vidika predvojne jugoslovanske zakonodaje je bilo mogoče tako ravnanje obravnavati kot zelo hudo kršitev. Potrditev legitimiranja razkosanja slovenskega ozemlja kot dokončne rešitve je bila z vidika slovenskih nacionalnih interesov s strani sodobnikov opredeljena kot največja katastrofa za slovenski narod. Razumljiva posledica političnega in moralnega diskreditiranja pretežnega dela predvojne politične elite je bila izguba verodostojnosti pred znatnim delom domačega prebivalstva, pa tudi v mednarodnih zavezniških krogih so bili ogorčeni nad njihovim ravnanjem. Takšni negativni odmevi na ravnanje predvojnih oblastnih struktur ob napadu sil osi na Jugoslavijo so kazali, da se je njihov čas nastopati kot legitimen in zakonit predstavnik slovenskih interesov pred domačim prebivalstvom in mednarodno skupnostjo dejansko iztekel.

Viri in literatura

Časopisni vir

Prosvetni minister Eksc. Bottai obiskal Ljubljano. *Slovenec*, 24. maj 1941.

Tiskani viri

Akten zur Deutsche auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D: 1937–1941, Band XII. 1, Die Kriegsjahre, 5. Band, 1. Halbband. Göttingen, 1969.

Bottai, Giuseppe, *Diario 1935–1944*. 4. izd. Milano: RCS Libri S. p. A, 2001.

Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D (1937), Volume XII, The War Years. February 1–June 22). Washington: United States Goverment printing office, 1962. (dosegljivo na: https://ia601404.us.archive.org/17/items/DocumentsOnGermanForeignPolicy-SeriesD-VolumeXii-February1-June/DocumentsOnGermanForeignPolicy-SeriesD-VolumeXii-February1-June221941_text.pdf).

Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland. Berlin: Zentralverlag der NSDAP Franz. Eher Nachf., 1941.

Šnuderl, Makso, *Dnevnik 1941–1945. 1, V okupirani Ljubljani*. Maribor: Obzorja, 1993.

Zaupni dnevnik grofa Ciana (II. del). Maribor: Večer, 1960.

Literatura

Biber, Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 41 (1), 2001, str. 117–148.

Ferenc, Tone, *»Gospod visoki komisar pravi…«. Sosvet za Ljubljansko pokrajino. Dokumenti.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Društvo piscev zgodovine NOB, 2001.

Godeša, Bojan, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 224 23.1.2018 8:47:08

Godeša, Bojan, Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 39 (2), 1999, str. 103–121.
Godeša, Bojan, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
Godeša, Bojan, *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
Godeša, Bojan, O primorskem antifašizmu. Aleš Gabrič (ur.), *TIGR v zgodovini in zgodovinopisju.* Ljubljana, 2017, str. 9–40.
Golouh, Rudolf, *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966.
Jerman, Lučka, *Janko Kralj, utišani in pozabljeni slovenski politik (1894–1944)*. Ljubljana: Družina, 2008.
Mikuž, Metod, Kako so Italijani zasedali Slovenijo. *Borec* 2 (1), 1950, str. 5–6.
Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu. Slovenski zbornik. Ljubljana: GO ZZB NOB Slovenije, 2007.
Pleterski, Janko, *Pravica in moč za samoodločbo. Med Metternichom in Badinterjem. Študije, pregledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev.* Ljubljana: Modrijan, 2008.
Simšič, Tomaž, Ugo Ubaldi di Piandemeleto (1885–1968) e gli sloveni della Venezia Giulia nel periodo tra le due guerre. *Studi Montefeltrani* 32, 2010, str. 439–474.
Tomšič, Ivan, *Vojno in nevtralnostno pravo*. Ljubljana: Nova založba, 1942.
Zakrajšek, Kazimir, *Ko smo šli v morje bridkosti*. Washington, D.C., 1942.

Summary

Bojan Godeša

»Would it not be best for all Slovenians to fall under Italy?« (About a document titled »What would we Slovenians like to achieve by reaching peace?« of 10 June 1941)

The discourse deals with a document titled "What would Slovenians like to achieve by reaching peace?" of 10 June 1941, which was signed using a pseudonym of Ivan Gornik. The document was preserved in the legacy of Makso Šnuderl and published in his diary. Šnuderl received it from Josip Petejan, a pre-war socialist and member of the National Council for Slovenia which was established on 6 April 1941. This text was most likely authored by the leader of a catholic group that gathered to issue the *Straža v viharju* (English: Guard in the Storm) newspaper before World War II, i.e. Lambert Ehrlich, who later continued to deal with proposals for solving the Slovenian question (the most important being what he named the "Slovenian problem").

The document proposes an initiative that, within the racist and totalitarian "new order" created by the Axis powers, the Slovenian question would be resolved in a way that the entire Slovenian territory would fall under the fascist Italy. This idea would supposedly be realised by the help of Mussolini, who would intervene with Hitler. The reason behind such a proposal was the fact that efforts made by the National Council for Slovenia to establish a Slovenian state under the protectorate of the Axis powers in light of their attack, by following Tiso's example in

Slovakia and that of the Independent State of Croatia, were disregarded by Hitler, and that the Slovenian territory was divided among three neighbouring states, i.e. Germany, Italy and Hungary. The entire conduct of the Slovenian pre-war political elite originated from placing confidence in Hitler's win in the global conflict. In the context of this reflection, the pre-war power holders in the Drava Banate made a proposal referred to in said document in order to prevent the Slovenian territory from remaining permanently fragmented.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 226 23.1.2018 8:47:08

*Branko Marušič**

O dveh Mussolinijevih govorih v Gorici

Med dnevniškim zapisom slovenskih besed: »*Nikdar Noben se ni Bil zapuscen kiv vartvo Marjis Bil izzogen*«,[1] netočno jih je s kapelice ob cesti, ki je vodila iz Robiča proti Kobaridu, prepisal 15. septembra 1915 italijanski v vojno vpoklicani bersaljer Benito Mussolini in med njegovo ugotovitvijo: »*Questa popolazione non ci amerà mai*« [2] (To ljudstvo nas ne bo nikdar ljubilo), izrekel jo je kot vodja fašizma in predsednik italijanske vlade 31. julija 1942 v Gorici na sestanku s poveljniki takratnega italijanskega bojišča na ozemlju Jugoslavije, je razpeto obdobje sedemindvajsetih let. V tem času je Mussolini po izključitvi iz socialistične stranke (november 1914) stopil med intervencioniste, ki so zahtevali vstop Italije v vojno, se povsem prelevil v nacionalista, ustanovil fašistično gibanje (april 1919), postal italijanski ministrski predsednik (1922) in svetovni politik. V tem času se je tudi srečeval s slovensko zemljo in Slovenci, najprej ob Nadiži, ko je na pohodu mimo Špetra septembra 1915 ugotavljal, da je to občina, kjer govore slovenščino (»dialetto sloveno«). Morda je za slovenske mejaše izvedel še v času, ko je okoli leta 1908 učiteljeval v karnijskem Tolmezzu, v bližini slovensko-romanske jezikovne meje.

Po krajšem vojnem bivanju na Kobariškem, ko je v svoj dnevnik zapisal, da je Magozd pri Drežnici »mala slovenska vasica« in da je Kobarid »malo slovensko mesto«, se je od začetka leta 1917 bojeval na doberdobskem Krasu. Kasneje se je srečeval tudi s Slovenci, predvsem s predstavniki političnega življenja slovenske manjšine v Italiji, zlasti z državnimi poslanci v rimskem parlamentu. Vzorčen primer takega srečanja je zagotovo besedni dvoboj s poslancem dr. Engelbertom Besednjakom 13. maja 1926 v rimski poslanski zbornici.

* dr. Branko Marušič, znanstveni svetnik ZRC SAZU in redni univ. profesor, upokojenec, SI-5250 Solkan, Pot na Drage 4, branko.marusic@guest.arnes.si

1 Mussolini, *Il mio diario*, str. 21.

2 Ferenc, *La provincia*, str. 482.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 227 23.1.2018 8:47:08

Namen tega prispevka je opozoriti na dva Mussolinijeva govorniška nastopa v Gorici (20. septembra 1938 in 31. julija 1942). Loči ju štiriletno obdobje. Bila sta vsak zase odgovor na razmere časa in sta tudi v javnosti, ne le v italijanski, doživela različen odmev.

V vsakem totalitarnem družbenopolitičnem sistemu ima retorika pomembno mobilizacijsko moč.[3] Tega se je zavedal tudi Benito Mussolini, ko je nastopal s svojimi govori po Italiji in drugod, že od takrat dalje, ko je vstopil v politično življenje, še zlasti, ko je osnoval svoje gibanje in je gojil govorniško nastopanje vse do zadnjih dni svojega vladanja in življenja. Med letoma 1914–1945 je nastalo 130 govorov, v Italiji in izven nje, kar pa ne more biti popolno število in gre le za izbor.[4]

Mussolini se je na državniški obisk Julijske krajine in treh Benečij (Trst, Gorica, Videm, Treviso, Padova, Belluno, Vicenza, Verona)[5] odpravil v poznem poletju leta 1938. »*Odkar drži v rokah krmilo svoje domovine, prihaja prvič uradno v Julijsko krajino*,« je povzemal agencijsko vest ljubljanski *Slovenec*[6] in dodal še, da prihaja Mussolini v »*tesnobnih dneh, ko se zbirajo nad Evropo viharni oblaki*.« Politični nemir v Evropi je tedaj, dva tedna pred sklenitvijo münchenskega sporazuma (29. september 1938), ustvarjala Hitlerjeva zahteva za zaščito nemške manjšine v češkoslovaški državi. *Slovenec* je tudi izrazil upanje, da bo Mussolinijev obisk prispeval zlasti k izboljšanju položaja slovanske manjšine v Italiji, k uresničevanju poldrugo leto pred tem (25. marec 1937) podpisanega Ciano-Stojadinovićevega italijansko-jugoslovanskega sporazuma.

Mussolini je začel svoj obisk v Trstu, kamor je prispel 18. septembra 1938, in je še istega dne govoril pred številno množico, zbrano na trgu Unitá.[7] V govoru se je najprej spominjal svojih obiskov Trsta in nato razložil svoj pogled na češkoslovaški problem (sudetsko vprašanje) ter menil, da je plebiscit edina rešitev za narode, ki ga zahtevajo. Tretji vsebinski del govora je bil namenjen židovskemu problemu, svetovno židovstvo (»ebraismo mondiale«) je označil za »*nespravljivega sovražnika fašizma*«; napovedal je sprejetje rasne zakonodaje. Naslednjega dne je položil temeljni kamen za gradnjo tržaške univerze in se podal na italijansko-jugoslovansko mejo v Kačji vasi (zaselek današnje Planine pri Postojni), kjer se je srečal tudi s predstavniki jugoslovanske oziroma

3 Van Scharen, *La retorica di Mussolini*, str. 5.

4 https://archive.org/details/BenitoMussolini-130DiscorsiDiBenitoMussoliniDal1914Al1945. Celotno Mussolinijevo delo je izšlo v 44 knjigah pod naslovom *Opera omnia* in z različnimi podnaslovi (Firenze: La Fenice, 1951–1980).

5 Casellato, *Il Duce*.

6 *Slovenec*, 18. november 1938, št. 215.

7 Bosworth (*Mussolini*, str. 222) omenja fašistično zatiranje Slovencev na primeru duhovnika Franca Malalana (*Mussolini*, str. 446), vendar pa prav ob takratnem Mussolinijevem govoru v Trstu, v »najpomembnejšem« izmed tistih, ki jih je tedaj imel, omenja, da se je »neka Slovenka « (Vanda Škof Newby, rojena v Štanjelu) v knjigi *Tra pace e guerra:una ragazza slovena nell' Italia fascista* (Bologna, 1994) spominjala, da se ji je zdel med množico, ki ga je pozdravljala, »neustavljivo privlačen.« Bossworth (*Mussolini*, str. 326, 473) je tudi omenil ugotovitev v Mussolinijevem vojnem dnevniku iz januarja 1916 v Kobaridu, kako Slovenci Italijanov še vedno ne marajo (*Mussolini*, str. 129). Knjiga Wande Newby je v angleškem izvirniku (*Peace and war: growing up in Fascist Italy*) izšla leta 1991, deloma pa tudi v slovenskem prevodu (*Moja dežela in moji ljudje*) leta 1997.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 228 23.1.2018 8:47:08

slovenske civilne in vojaške oblasti. Bil je kratek čas tudi na jugoslovanskih tleh, a jih je po nekaj minutah zapustil. Obisk je minil v duhu prijateljstva oziroma kot je Mussolini v besedah ob slovesu ugotavljal: »*Zadovoljen sem, da se je to zgodilo na meji, ki veže naša dva naroda prijateljska, na svojih mejah na kopnem in na morju*.«[8]

Tretjega dne, 20. septembra, se je v koloni avtomobilov podal na »zmagoslavni pohod« (»trionfale viaggio«) v Gorico, tudi mimo Doberdoba, kjer je bil med prvo svetovno vojno, 23. februarja 1917, ranjen. V nekaterih krajih na Krasu in v spodnjem Posočju, mimo katerih je vodila pot, se je kolona za krajši čas ustavila. V Gorici je imel na Travniku (takrat in danes Piazza della Vittoria) pred več desettisočglavo množico krajši govor. V njem je najprej poudaril italijanstvo Gorice, okrcal nasprotnike fašizma in se izognil obravnavi političnih problemov, češ da je o tem govoril pred dvema dnevoma v Trstu. Končal je v svoji tipični retoriki: »*Bodočnost je rodovitnim narodom zagotovljena: tisti, ki so danes mali, bodo jutrišnji vojaki in jutrišnji vojaki, Italijani, ki bodo imeli v pesti sončno zmago*.«[9] Govor v Gorici ni vzbudil posebne pozornosti in tudi v že omenjeno zbirko Mussolinijevih govorov (op. 4) je uvrščen s kratkim povzetkom. V govoru tudi ni najmanjšega namiga na srečanje, ki ga je imel na italijansko-jugoslovanski meji dan pred prihodom v Gorico.

Po srečanju z množico, med njo je bilo kar veliko Slovencev,[10] si je Mussolini s spremstvom ogledal nekaj predelov in ustanov v mestu. Pot ga je peljala tudi mimo nekdaj slovenskega Trgovskega doma, kjer je bil sedež fašistične stranke in se je preimenoval v Casa del fascio. Z Oslavja v Brdih, kjer je obiskal kostnico in prisostvoval njeni otvoritvi/posvetitvi, se je kolona avtomobilov napotila v dolino reke Soče. Ob reki se je nekajkrat zaustavila, da bi si Mussolini in spremstvo (v njem so bili tudi sekretar fašistične stranke Achille Starace, ministra Dino Alfieri in Giuseppe Coboli Gigli ter lokalni politiki) ogledali tudi cementarno v Anhovem, gradbena dela pri elektrarni Doblar med Ajbo in Selami pri Volčah. Pri elektrarni v Doblarju je Mussolini krstil nastajajoče delavsko naselje Isontinia in nato nadaljeval pot v Kobarid, kjer je imel daljši postanek. Uradni del obiska je bil namenjen predvsem ogledu kostnice na griču Sv. Antona. V tem času naj bi se izvršil atentat na Mussolinija. Pripravljalo ga je vodstvo narodnorevolucionarne tigrovske organizacije. Njen član Franc Kavs iz Čezsoče se je javil, da bo to storil samomorilsko, in sicer kot »človek bomba«. Toda tega dejanja ni izvršil zaradi morebitnih človeških žrtev, zlasti otrok. Kavs je bil zaradi poskusa atentata obsojen na smrt na drugem tržaškem procesu (2.–12. december 1941), a je bil pomiloščen. O atentatu pa kasneje ni govoril. Tako ta poskus umora Mussolinija še vedno ni povsem pojasnjen,

8 *Jutro*, 20. november 1938, št. 218.

9 Celona, *Trionfale*, [str. 6].

10 Ustni vir: Vida Marušič (1908–1975), ki je takrat živela v Gorici, prav na Travniku, je pripovedovala, kako presunljiv je bil pogled na skupine okoliških Slovencev, ki so jih na prizorišče na goriškem trgu Travnik vodili s sklonjenimi glavami domači duhovniki.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 229 23.1.2018 8:47:08

»*skrivnost sodobne zgodovine, ne samo slovensko-italijanske, tudi evropske zgodovine*«.[11] Misel na nasilno Mussolinijevo smrt (»*... tu tako blizu za smrt, a rajši ne, privoščimo ga Lahom ...*«) je obšla tudi Andreja Budala, ki je živel v Vidmu in takrat videl Mussolinija, ko je prihajal iz Kobarida. Pisatelju se je takrat tudi porodila misel, da bi napisal komedijo *Atentat*, v kateri naj bi zarotnik v oblastnikov avtomobil vrgel papirnato bombo z zahtevo, da se plebiscit – kakršnega je Mussolini v Trstu predlagal za rešitev češkoslovaške krize – izvede tudi za Slovence v Julijski krajini.[12]

Iz Kobarida se je Mussolini odpeljal prek Robiča proti Vidmu. V Robiču je že kot vojak septembra 1915 prihajal na Kobariško, na vojno polje. Takrat je tu srečal dečka, čigar ime in priimek Stanko Robančič (pravilno Urbančič) je zapisal v svoj vojni dnevnik. Ducejevo vožjo skozi Podbonesec v Beneški Sloveniji je omenil v svojem dnevniku beneškoslovenski duhovnik Antonio Cuffolo. O Mussolinijevem govoru v Gorici je v dnevniškem zapisu sodil, da je v njem močno »zaropotal« proti Slovencem in »*Goričanim namignil na ... razširitev zaledja*«.[13] Cuffolo se je tudi posmejal nekaterim ženam in učiteljicam v Podbonescu, ki niso zmogle zadržati solza, ker so videle tistega dne »največjega« moža na svetu.

Česar ni želel sporočati javnosti in zbranim na goriškem Travniku, je sporočil v Vidmu še istega dne, pa tudi v Trevisu naslednjega, 21. septembra. V Vidmu je govoril predvsem o uspešnosti fašističnega družbenega reda, hkrati pa je odgovarjal na kritiko fašizma, ki je prihajala iz kroga »*melanholičnih tujcev, saj jih je povsem iztirila italijanska resničnost*«. Govor je odmeval izven Italije. V Trevisu, kamor je prispel po obisku Ogleja, Červinjana in Torviscose, pa je najprej opozoril na napredek, ki so ga dosegli v obdobju fašizma osvobojeni kraji (Trst in Gorica) ter se zaustavil pri vprašanju odnosa fašizma do drugojezičnega ljudstva (»popolazioni alloglotte«), se pravi do Slovencev, ki so živeli v tedanji Italiji. Očitno je bil pod vtisom potovanja in sprejema, ki ga je doživel v dolini reke Soče. Ti drobci velike slovanske skupnosti, je ugotavljal Mussolini, so manifestativno pokazali, da se v polni meri udeležujejo življenja skupaj z italijanskimi državljani in še dodal, da ni nihče ob njegovem potovanju po Soški dolini drugojezičnih prebivalcev nagovarjal k temu, da bi izkazovali naklonjenost italijanski državi in njemu. Posebej je omenil, da je pred njim v Trstu 18. septembra korakal bataljon črnih srajc, katerega moštvo so sestavljali predvsem pripadniki drugojezičnega ljudstva. Takih vtisov in poudarkov o različnosti državljanov Italije, ki govore drug jezik, Mussolini ni omenjal v treh predhodnih govorih (Trst, Gorica, Videm). Italijanska časopisna in druga poročila so Slovence, ki so spremljali Ducejev obisk v Posočju in na Krasu, omenjala kot »popolazioni del Tolminotto« (prebivalstvo Tolminske), »popolazioni del confine« (obmejno prebivalstvo), »bravi

11 Kacin in Verginella, *Primorski upor*, str. 245.

12 Lavrenčič Lapajne, *Pogled*, str. 214.

13 Cuffolo, *Moj dnevnik*, str. 31–33.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 230 23.1.2018 8:47:08

montanari« (dobri gorjani) pa tudi kot »ragazze alloglotte« (drugojezična dekleta) ali kot člane Dopolavora, ki so prišli v Gorico »dal Plezzano e dall' Idriano, da Comeno« (z Bovškega, Idrijskega, iz Komna, s Krasa).

Mussolinijev govor v Trevisu je odmeval tudi v slovenskem matičnem tisku. Njegov obisk v Julijski krajini je slovensko časopisje sprejemalo v duhu Ciano-Stojadinovićevega sporazum, največjo pozornost pa je namenilo Mussolinijevemu govoru v Trevisu, predvsem zaradi besed o Slovencih, ki pa jih je predstavil na posreden način. Za *Jutro* pa so bile pomembne tudi besede, ki jih je v Trevisu namenil češkemu vprašanju.[14] V poročanju je slovenski tisk napačno prevedel Treviso v Trbiž (italijansko Tarvisio). Opis Mussolinijevega potovanja po treh Benečijah (tudi obisk na meji z Jugoslavijo) z govori vred je bil objavljen kot *Il viaggio nelle Venezie*.[15]

Drugi Mussolinijev govor je povezan z njegovim nenapovedanim prihodom v Gorico zadnji dan meseca julija 1942. Po predhodnih obiskih afriškega bojišča in Grčije ter po kratkotrajnem zdravljenju (Riccione) je prišel Mussolini na letališče v Gorici v dopoldanskem času in se podal nato prek Redipulje v bližino rapalske meje v Klano in Podgrad, kjer je prisostvoval preizkušanju novega pešadijskega strelnega orožja. Po kosilu se je vrnil v Gorico, da bi se na sestanku s poveljniki posvetoval o protipartizanskem boju, ki se je odvijal na območju Slovenije (Ljubljanska pokrajina) in Hrvaške (Gorski kotar, območje Reke, severna Istra). Sestanek se je odvijal na sedežu poveljstva vojaške cone v zgradbi, ki je bila nekdaj hotel Südbahn, nekaj časa tudi v lasti slovenske Trgovsko-obrtne zadruge v Gorici. Zapisnik sestanka vsebuje poleg orisa razmer, ki ga je prebral general Mario Roatta, tudi pregled opravljenih ukrepov in operativni načrt[16] ter Mussolinijev komentar k povedanemu. Mussolini je s pogledom v preteklost ugotavljal, da so si leta 1941 pri delitvi okupiranega slovenskega ozemlja Nemci odrezali boljši del kruha. Na začetku se je zdelo, da se bodo razmere v Ljubljanski pokrajini odvijale na najboljši način. Potem pa je izbruhnila kriza in po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo je splahnelo vsako optimistično upanje. Italijansko ravnanje v okupiranih krajih je označil kot naivno. Treba ga bo spremeniti, in sicer preiti iz blagih v ostrejše tone. Na partizanski teror bo treba odgovoriti z ognjem in mečem. V odnosih do Slovencev se je začelo novo obdobje, ki bo prikazalo Italijane kot ljudi, ki so za blagor domovine in prestiž njih oboroženih sil pripravljeni storiti vse. »*To prebivalstvo nas ne bo nikdar ljubilo*,« je še dodal. Trditev močno spominja na tisto, kar je zapisal v svoj vojni dnevnik v 16. februarja 1916, ko je obiskal v Kobaridu več trgovin. V njih se je srečal s skrivnostnimi obrazi domačinov, kot takrat, ko je prvič prišel v Kobarid:

14 *Jutro*, 22. november 1938, št. 220; *Slovenec*, 22. november 1938, št. 218.

15 Scritti e discorsi dal Giugno 1938 al 18 Novembre 1939. Knjiga 12. Milano: Hoepli, 1939, str. 43–66.

16 Objavljen kot kopija v slovenskem prevodu v: *Zbornik dokumentov in podatkov*, str. 559–564 in v Ferenc, *Fašisti*, str. 405–409. V italijanskem izvirniku v: Ferenc, *La provincia*, str. 478–479.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 231 23.1.2018 8:47:08

> »Ne. Ti Slovenci nas ne marajo. Prenašajo nas z ravnodušnostjo in prikrito sovražnostjo. Mislijo, da smo tu le 'prehodno' in nočejo priti na slab glas v primeru, da bi se jutri vrnili gospodarji od včeraj.«[17]

Ob zaključku dvournega sestanka je dal še nekaj opozoril, med njimi tudi, da naj italijanska vojska uporablja partizansko taktiko bojevanja in naj deluje zagrizeno. Nato se je Mussolini v spremstvu sekretarja stranke Alda Vidossonija pojavil na balkonu stavbe vojaškega poveljstva. Pozdravil je množico, ki se je zbrala na nekdanjem Telovadnem trgu (po prvi svetovni vojni se je preimenoval v Trg Cesareja Battistija). Mussolini je bil kratek in grozeč.[18] Najprej je omenil epske napore, da bi se bregovi Soče in doline (sic!) Krasa za vedno priključile materi domovini. »*Proti tistim pa, ki to in onstran stare meje gojijo bolne sanje, bodo uporabljeni, kot se že uporabljajo, neupogljivi zakoni Rima*.«[19] Ti pa so že za časa republikanskega in cesarskega obdobja določali, da bodo tisti, ki ne bodo položili orožja, popolnoma uničeni in bo njihovo imetje s hišami vred izravnano z zemljo.

Slovenci (na Primorskem in v okupirani Sloveniji) so za vsebino Mussolinijeveg govora izvedeli iz dnevnega tiska. *Slovenec* je vest objavil v članku *Duce v Goriziji*[20] ter končal komentar z naslovom *Neupogljivi zakon Rima* z besedami:

> »Vsi krivci, njihovi pomagači ter sokrivci njihovih zločinstev ter somišljeniki vseh vrst in stopenj bodo trdo občutili strogost rimskega zakona. Zato pozivamo vse Slovence, naj ne nasedajo komunističnemu in angleškemu spletkarstvu, ki prinaša nad narod le nesrečo in gorje, marveč naj na velikodušnost Rima odgovore z velikodušnostjo in lojalnostjo.«[21]

Podobni so bili tudi odmevi v *Jutru*, *Slovenski narod* pa poročil o Mussolinijevem obisku ni posebej komentiral, pisal je o odmevu govora po svetu.[22] Mussolinijev prihod v Gorico je omenil tudi Anton Cuffolo v dnevniku župnišča v Lazcu (Podbonesec), ko je opozoril na Mussolinijevo žuganje s požigi.[23]

Po 31. juliju 1942 se Mussolini v Julijsko krajino ni več vrnil.

* * *

17 Mussolini, *Il mio diario*, str. 105; Marušič, *Sosed*, str. 173–174.

18 Tudi ta govor ni uvrščen med 130 Mussolinijevih govorov (op. 4).

19 *Il Piccolo*, 4. avgust 1942, n. s., št. 7042; *Voce fascista*, 6. avgust 1942, št. 37; *L'idea del popolo*, 9. avgust 1942, št. 31; Ferenc, *Neupogljivi zakon Rima*, str. 317–318; Ferenc, *La provincia*, str. 483.

20 *Slovenec*, 5. avgust 1942, št. 178a.

21 *Slovenec*, 7. avgust 1942, št. 180a.

22 *Slovenski narod*, 5. avgust 1942, št. 177.

23 Cuffolo, *Moj dnevnik*, str. 318.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 232 23.1.2018 8:47:08

Mussolinijeve grožnje, izrečene v Gorici na sestanku s poveljniki vojske in nato v javnosti, so se ohranile do danes zlasti kot moto fašistične genocidne politike v odnosu do Slovencev.[24] Navajajo se tudi v spremenjeni obliki v nekaterih priložnostnih objavah. Spremembe ne spreminjajo temeljnega Mussolinijevega sporočila in naročila, le dopolnjujejo ga. Tako naj bi Mussolini v Gorici grozil: »*Bisogna sterminare tutti i maschi di questa maledetta razza*!«[25] Te besede je v svojih javnih nastopih večkrat navedel pisatelj Saša Vuga, nazadnje na prireditvi v Dražgošah 10. januarja 2016 in jih takrat tudi prevedel: »*Treba je iztrebiti vse može (ali samce) tega prekletega plemena (ali pasme)!*«[26] Prišle pa so tudi prav malo spremenjene v objavo zgodovinarja, ki zapiše, da je Mussolini besede: »*Bisogna sterminare tutti gli uomini di questa stirpe, maledetta* ...«, izustil v govoru 31. julija 1942 na Travniku v Gorici,[27] kar pa ni niti prava lokacija niti datum. Morda pa je ta grožnja našla mesto v kaki od v javnosti ali kako drugače izrečenih interpretacij Mussolinijevega govora.

Viri in literatura

Tiskani viri

Benedetič, Filibert et al. (ur), *Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni: (s poročilom o procesu): Trst - Istra - Furlanija 1919–1945*, Trst: Aned, 1974.

Cuffolo, Antonio, *Moj dnevnik: z važnimi dogodki od leta 1938 do leta 1946*. Čedad; Most: Združenje don Eugenio Blanchini, 2013.

Ferenc, Tone, *Neupogljivi zakon Rima: fašizem in osvobodilni boj primorskih Slovencev 1941–1943: dokumenti*, zv. 1, Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB, 2004.

Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.

Ferenc, Tone, *La provincia 'italiana' di Lubiana: documenti 1941-1942*. Udine: IFSMLN, 1994.

Mussolini, Benito, *130 discorsi di Benito Mussolini dal 1914 al 1945*. Dostopno na: https://archive.org/details/BenitoMussolini-130DiscorsiDiBenitoMussoliniDal1914Al1945

Mussolini, Benito, *Il mio diario di guerra 1915–1917*. Milano: Imperia, 1923.

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knj. 3, Ljubljana: DZS, 1956.

Časopisni viri

L' Idea del popolo (Gorica), 1938, 1942.

Jutro (Ljubljana), 1938, 1942.

Il Piccolo (Trst), 1942.

Slovenec (Ljubljana) 1938, 1942.

24 Npr. Benedetič et al. (ur.), *Od fašističnega škvadrizma*, str. 78.

25 Zidar, *Slovenski narod*, str. 91.

26 http://www.tigr-drustvo.si/98-akademika-sasa-vuge-ni-vec

27 Pelikan, *Tone Kralj*, str. 194.

Slovenski narod (Ljubljana), 1942.
Voce fascista (Gorica), 1942.

Spletni viri

http://www.tigr-drustvo.si/98-akademika-sasa-vuge-ni-vec.
https://archive.org/details/BenitoMussolini-130DiscorsiDiBenitoMussoliniDal1914Al1945

Literatura

Bosworth, Richard J. B., *Mussolini*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.
Casellato, Alessandro, Il Duce nelle Venezie. *Le tre Venezie* 13 (10), 1938, str. 351–388. Ponatis: Il Duce nelle Venezie. Treviso: Camillo Pavan Ed., 1995.
Celona, Giuseppe (ur.), *Trionfale viaggio del Duce nel Goriziano*. Gorizia: Federazione dei fasci di combattimento dell'Isonzo, 1939. (s.p.)
Kacin Wohinz, Milica in Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu 1920–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.
Lavrenčič Lapajne, Milena, Pogled v Budalov svet: iz dnevnikov slovenskega intelektualca. *Goriški letnik* 22, 1995, str. 113–256.
Marušič, Branko, *Sosed o sosedu. Prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja*. Trst: ZTT, 2012.
Pelikan, Egon, *Tone Kralj in prostor meje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.
Van Scharen, Margot, *La retorica di Mussolini: analisi di discorsi dell'anno 1925*. Diplomska naloga. Univerza Gent, Faculteit Letteren & Wijsbegeerte, 2009. Dostopno na: https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/414/670/RUG01-001414670_2010_0001_AC.pdf
Zidar, Alojz, *Slovenski narod pomni in obtožuje: zločini, ki jih je nad Slovenci zagrešila italijanska fašistična država*. Koper: Lipa, 1999.

Riassunto

Branko Marušič
I due discorsi di Mussolini a Gorizia

Durante la sua vita politica Benito Mussolini tenne a Gorizia due brevi discorsi. Il primo discorso lo tenne nel 20 settembre 1938 in occasione della sua prima visita officiale, quale capo del governo, alle Tre Venezie. Le parole dette a Gorizia durante il suo »trionfale viaggio« erano dedicate soprattutto al fine di sottolineare l'italianità di Gorizia e i successi della politica nazionale fascista. Lo scopo della visita di Mussolini a Gorizia l'ultimo giorno del luglio del 1942 era invece legato alla questione di come organizzare la lotta dell'esercito italiano contro i partigiani sloveni e croati attivi nella Provincia di Lubiana, nell'Istria e nel Quarnaro. Dopo l'incontro con i capi militari italiani in queste zone, Mussolini si rivolgeva con un breve discorso al popolo goriziano. Egli condannò il movimento partigiano, dicendo che »a coloro che accarezzano sogni malati sarà applicata la inflessibile legge si Roma«.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 234 23.1.2018 8:47:08

Damijan Guštin[*]

Korak od politike »ognja in meča« na Gorenjskem? Šef civilne uprave dr. Friedrich Rainer marca 1943 o okupacijski politiki na Gorenjskem[1]

Uvod

Na dr. Friedricha Rainerja, gaulaiterja in državnega namestnika državnega okrožja Salzburg, je 16. novembra 1941 padla končna izbira za gauleiterja Koroške, potem ko je bilo to prazno mesto že nekaj časa izpostavljeno prepihu. Rainerjevo predhodno prizadevanje, da bi državni okrožji Salzburg in Koroško združili v enem gauleiterju (Rainerju), niso bila uspešna. Rainerja so tako le premaknili z enakega mesta v Salzburgu v bolj provincialni, a njemu domač Celovec.[2] Kot takšnemu pa mu je pripadel ne le močno rjav gau – imel je enega od najvišjih deležev prebivalstva v stranki v vsej Nemčiji – pač pa je hkrati dobil v roke tudi vroč krompir, varnostno in nacionalno problematično območje civilne uprave, Zasedena območja Kranjske in Koroške (Gorenjsko in Mežiško dolino), saj ga je Hitler istočasno imenoval tudi za šefa civilne uprave. Franz Kutchera, vršilec dolžnosti gauleiterja v Celovcu, je namreč postal po načelni odločitvi osrednje oblasti iz aprila 1941 hkrati tudi šef civilne uprave območja, ki je bilo osvojeno dobrega pol leta prej v vojni proti Kraljevini Jugoslaviji, nato pa že avgusta 1941 namenjeno priključitvi državnemu okrožju Koroška. Priključitev se je, kot je znano, preložila najprej s 1. oktobra na 1. november, nato pa še dalje na 1. januar 1942.[3] Decembrska vstaja na Gorenjskem,

* dr. Damijan Guštin, Inštitut za novejšo zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, damijan.gustin@inz.si

1 Prispevek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Williams, *Gau, Volk and Reich*, str. 116.

3 Podrobno Ferenc, *Vprašanje priključitve*, str. 212–238; isti, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 140–142.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 235 23.1.2018 8:47:09

ki je dobila razsežnosti, opažene tudi v prestolnici Berlinu,[4] se je zdela kot neprijazno darilo ob gauleiterjevi slovesni umestitvi v Celovcu 30. novembra 1941.[5]

Kriza na Gorenjskem je po mnenju državnega vodstva terjala močno politično roko, ne le policijske okrepitve in dodatne policijske avtoritete iz Berlina.[6] Dr. Friedrich Rainer je bil za to nalogo dokaj pripraven, saj ga je bolj kot rajhovske funkcionarje odlikoval občutek za razmere na Koroškem in bližnjem Kranjskem. Vrh tega je bil tudi res (skoraj) domačin, doma iz srednjekoroškega Šentvida, torej niti ne tako daleč od slovenskega etničnega območja. Krasil ga je tudi pedigre trdne protislovenske drže, čeprav se v protislovenskih izpadih po prvi svetovni vojni osebno ni udejstvoval. Prijavil pa se je še kot dijak v prostovoljne obrambne formacije v času boja za Koroško 1918–1919. Čeprav do tedaj brez izkušenj pa se je v Salzburgu izkazal za dobrega voditelja in za politično dovolj močnega, saj je imel veliko neposrednih povezav tudi v Berlinu, v stranki in državnih strukturah.[7] Dva tedna pozneje, 16. decembra 1941, so ga slovesno umestili še na položaj Reichstatthalterja, torej državnega namestnika za okrožje Koroška. Kmalu pa je dobil še funkcijo državnega komisarja za obrambo za območje XVIII. vojaškega okrožja.[8]

Na obeh umestitvah mu je bilo javno povedano, da je njegov cilj, ki ga je postavil sam Hitler, napraviti območje Gorenjske (in Mežiške doline) spet nemško.[9]

> »Po včlanjenju bo Vaša naloga, da gradite na že postoječih temeljih naprej, da poglobite to, kaj se je doslej doseglo, in ga poživite z novim življenjem. Toda vse te naloge stopijo v ozadje napram vprašanju narodnostnega včlanjenja dežele južno od Karavank, ki je koncem koncev odločilno. Ta naloga mora biti vedno pravec Vašega delovanja. Kajti brez ustvaritve okopa nemških ljudi v tej deželi in brez političnega uveljavljanja teh nemških ljudi se mora prej ali slej zrušiti vsa še tako lepa upravna stavba.«[10]

Prvo leto vladanja

V svojem delovanju na Koroškem in Gorenjskem se je bil Rainer prisiljen posvečati predvsem saniranju posledic decembrske vstaje na Gorenjskem, vendar je pred očmi

4 Ferenc, *Množična vstaja decembra 1941*, str. 741–783; *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 291.

5 *Karawanken Bote*, 3. december 1941, št. 31, Slovesna uvedba Gauleiterja dr. Rainerja v službo. Širši pomen te kadrovske rešitve se je odražal tudi v prisotnosti državnega organizacijskega vodje NSDAP dr. Leya na prvi in notranjega ministra dr. Fricka na drugi umestitvi.

6 Ferenc, *Dva nemška policijska generala*, str. 111–123.

7 Williams, *Gau, Volk and Reich*, str. 97–116.

8 Prav tam, str. 118–119.

9 Prav tam, str. 119, 127.

10 *Karawanken Bote*, 20. december 1941, št. 36, Uvedba Gauleiterja dr. Rainerja v službo Reichsstatthalterja.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 236 23.1.2018 8:47:09

imel "koroško vprašanje", Slovence tudi severno od Karavank, reševanje problema podelitve državljanstva in utrjevanje svoje oblasti v državnem okrožju.

Komaj je prevzel svoje funkcije, se je moral soočiti z vstajo širših razsežnosti, ki jo je uspelo na Gorenjskem sprožiti odporniško gibanje, kar je grobo presenetilo zasedbeno oblast prav sredi končnih priprav za aneksijo. Kot je sam navajal, je z razmerami takoj seznanil Hitlerja. Bil je tudi tisti, ki je državnemu vrhu konec januarja 1942 svetoval, da se priključitev gorenjskega območja civilne uprave za enkrat zadrži,[11] kar je učinkovalo tudi širše, saj je moral to dejstvo sprejeti tudi gauleiter Uiberreither v Gradcu. Ni opazno, da bi se Rainer odmikal od prevladujočega mnenja, ki so ga zastopale tako civilne državne strukture kot policijski represivni aparat – da je namreč s poostreno represijo potrebno in mogoče Gorenjsko pomiriti, nato pa jo vključiti v rajh.[12] Politično je odločno podprl vse ukrepe, ki jih je izvedla policija in ostale varnostne strukture: streljanje talcev, poziv, da se uporniki vrnejo domov in verolomno skrivno usmrtitev petdesetih v Mauthausnu januarja 1942, ki so se na ta poziv vrnili domov, grožnje upornim …[13] Prispeval je še svoj poudarek, da je treba takoj popolnoma zapreti mejo območja z Ljubljansko pokrajino. Na umestitveni svečanosti v Celovcu 16. decembra je že izrekel misel, ki mu je bila tudi pozneje nekakšen moto:

> »Oni ljudje v zasedenem ozemlju, ki voljno sodelujejo pri zgraditvi, se lahko zanašajo na zaščito nemške države. Kdor pa mori in ropa in roparjem ter morilcem pomaga, ta bo moral umreti. Kajti tam, kjer je Nemčija zasadila svoje zastave, tam velja le še nemško pravo, tam bo vzpostavljen nemški red in tam se mora imeti v čislih nemško disciplino.«[14]

Dva dni pozneje je predstavnikom slovenskega prebivalstva v Kranju povedal bolj naravnost:

> »Že v pričetku mojega uradnega poslovanja sem pa prejel zelo žalostno vest. Dne 1. decembra so razbojniški morilci na najostudnejši način umorili Slovence, ki so bili voljni sodelovati pri obnovi in ki so bili za Führerja. Izvabili so jih

11 *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 323; Williams, *Gau, Volk and Reich*, str. 135; Ferenc, *Quellen*, str. 379; Ferenc, *Vprašanje priključitve*, str. 239–243.

12 Dne 17. decembra 1941 se je Himmler telefonsko pogovoril z novoimenovanim poveljnikom SIPO in SD v XVIII. vojaškem okrožju Erwinom Rösenerjem. Govora je bilo o napadu na smučarski oddelek redarstvene policije, popolni zapori meje (z Italijo/Ljubljansko pokrajino), slednih psih, ki jih potrebuje policija in streljanju talcev. Gl. *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 292.

13 Ferenc, *Dva nemška policijska generala*, str. 111–123. Edino reminiscenco na potekajoče represivne ukrepe je ob umestitvi 16. decembra 1941 Rainer izrekel takole*: »Zahvalil se je predvsem moštvu policije in orožništva, ki morajo v zasedenem ozemlju v najožjem sodelovanju z oboroženo silo doprinašati težke žrtve in kojih krvave žrtve so porok za to, da bo ta dežela brezpogojno in v celoti postala nemška«*. *Karawanken Bote*, 20. december 1941, št. 36, str. 5, Država ščiti one, ki so voljni sodelovali pri obnovi.

14 *Karawanken Bote*, 20. december 1941, št. 36, str. 5, Država ščiti one, ki so voljni sodelovali pri obnovi.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 237 23.1.2018 8:47:09

bili v noči iz njihovih hiš in jih umorili. S takimi ljudmi ne more biti nobene skupnosti, take zločince je treba pokončati. Zato imamo varnostne organe v deželi, orožnike in policiste. Naloga teh je, da dajo deželi varnost in mir, da zaščitijo življenje prebivalcev in jim omogočijo iti po opravkih. Pri zasledovanju teh tolp so pa dne 12. decembra padli nemški policisti. Napadli so jih in tudi one, ki so bili le ranjeni, umorili na najostudnejši in najbolj prostaški način. Danes sem stal na njihovih grobovih, javil sem tudi to morilstvo Führerju in Führer mi je naročil, da moram skrbeti z najostrejšimi sredstvi za to, da se ne ponovijo več taka grozovita dejanja. Prisiljen sem torej storiti izredno ostre ukrepe. Pred Vami, kot predstavniki onih krogov prebivalstva, ki so voljni sodelovati pri obnovi, pa bi rad izjavil, da so ti ukrepi naperjeni samo proti zločincem, da nočem storiti niti enega ukrepa zoper ljudi, ki so doma, ki ostanejo na svojih kmetijah, ki obdelujejo svoja polja, ki gredo po svojih opravkih. Nasprotno; ravno ti ljudje morajo biti zaščiteni proti zločincem, ki brložijo v svojih skrivališčih, v nočeh pa iz njih sestopajo in brez izbire napadajo nemške policiste in slovenske civiliste. Ta boj pa velja ne samo tolpam, ampak je naperjen tudi proti vsem, ki te tolpe podpirajo. (..) Kdor je član tolpe, kdor tolpam pomaga, zapade nemškemu zakonu in zadene ga smrt. Na prebivalstvo pa se po poklicanih predstavnikih prebivalstva obračam s pozivom, da nam zaupa in se naj izroča našemu varstvu. Ako bi bili Slovenci, ki so bili prvega decembra umorjeni, po prejemu pretilnih pisem prišli k našim varnostnim organom, bi jih mogli zaščititi. Tega pa niso storili, bolj so se plašili pred tolpami nego zaupali nemški policiji in orožništvu, zato Jim ni bilo pomoči. Saj še vedeli nismo, da jim preti nevarnost. Nadejam se, da bo prebivalstvo v bodoče vedelo, da smo mi in moji policijski organi ter orožniki njihovi pomočniki, prijatelji in zaščitniki. Uspešno pa moremo naše delo le takrat dovršiti, kadar vemo, kje se razbojniki nahajajo, in kadar se nam pri tem pomaga. Poklical sem sedaj ojačenje v to deželo. Prebivalstvo bo to v teh dneh ugotovilo. Ne bomo več trpeli, da bi se miroljubni prebivalci zatirali in begali po lažnivih poročilih. Z vsemi sredstvi bomo iztrebili zlo, ki je prišlo čez to lepo deželo. Morilci tudi poskušajo zapeljavati prebivalstvo z lažnivimi poročili in najdejo pomagače za razširjanje; deloma so to zlobneži, deloma pa bedaki. Trdijo, da je Nemčija poražena, pravijo da se nemška vzhodna fronta umika in trdijo, da je Führer umrl ter da se bliža splošen punt komunistov. Te govorice so vse gola laž. Pošilja jih v svet moskovski radio. Zakaj? Zato, ker našim nasprotnikom tako slaba prede, da so njihovo zadnje upanje vstaje v ozemljih, ki jih je Nemčija zasedla. Bil sem pred nekaj dnevi v državni pisarni in Führer nas je izvestil, o položaju, v katerem se danes nahaja Nemčija. (...) Če pridejo sedaj razbojniki in amerikanske, boljševiške in židovske radiooddaje menijo, da bodo mogle tukajšnjemu prebivalstvu

natvezati laži, takrat se morajo vsi pametni in resni ljudje dvigniti in izjasniti: To so laži, ne verjamite jim! Ako menijo, da bodo mogli tukaj izvršiti vpoklic mladih, za orožje sposobnih ljudi, povem tem ljudem: Tem vpoklicom se ne smete pokoriti! Kdor zapusti delovno mesto, sabotira izgradnjo, se uvršča med razbojnike in zapade s tem zakonu. Kdor pa ostane na svojem delovnem mestu, tega ščiti nemško pravo in nemški red. Uvedel sem potrebne ukrepe za zaščito tega ozemlja. Moja skrb bo, da se na nemško-italijanski meji ne bo več vršil neopravičen promet. Zavaroval bom celo mejo. Zatrl bom komuniste, kolikor se še nahajajo med Vami, jih dvignil in tukaj pridete tudi Vi v poštev, da nam javite kolovodje in hujskače. Skrbeli bomo za to, da ne bodo mogli še nadalje strmoglaviti ljudstva v nesrečo. Z vsemi sredstvi propagande bom skušal prebivalstvu vse pojasniti. Najvažnejši pa je vpliv, ki ga lahko izvršujete Vi, kajti Vam ljudstvo zaupa, in če prebivalstvo vidi da imate Vi zaupanje do mene, bo tudi ono meni zaupalo. Tudi Führerju morate zaupati, kajti Führer hoče, da bo dežela srečna, on je prijatelj prebivalstva te dežele in tudi jaz sem prišel kot prijatelj v to deželo. Povejte to tudi Vašim prijateljem in ti naj to zopet povedo naprej, naj se razširi. Z vsemi sredstvi bom skrbel za to, da bomo pomagali prebivalstvu. Vsak, kdor je reven, naj dobi pomoč, vsak, kdor hodi na delo, naj bo zaščiten, upotrebili bomo vso našo krepkost, da napravimo to deželo srečno. To se pa more zgoditi samo z Vašo pomočjo. Zanašam se na Vas, na pamet in razumnost prebivalstva. Zanašam se tudi na to, da zaupate našemu velikemu Führerju Adolfu Hitlerju, ki je postal tudi Vaš Führer, da ste uverjeni o tem, da bo novi red Evrope prinesel tudi zadovoljstvo za te pokrajine. To je vse, kar sem Vam danes hotel povedati. Prosim Vas, da kot predstavniki prebivalstva razširite to med Vašimi rojaki. To je pa tudi izjava, ki jo podajam povodom prevzema službe.«[15]

Si je pa, očitno prepričan, da bo to pomagalo pri njegovem namenu, prizadeval, da bi iz Južne Koroške (Südkärnten) uradno naredil Gorenjsko (Oberkrain), da bi se torej razbremenil še tega, da bi prebivalstvu Gorenjske vsiljeval koroško identiteto, kar pa je pomenilo tudi odmik od brezprizivnega ustvarjanja povečanega koroškega okrožja. Pristanek na to je končno dobil na sestanku s Hitlerjem in Himmlerjem 22. januarja 1942.[16] To pa ni pomenilo, da je od germanizacije gorenjskega prebivalstva odstopil; aprila je poleg vseh ukrepov uvedel še uradno popolno ponemčenje osebnih imen.[17] Utrjevanje

15 *Karawanken Bote*, 24. december 1941, št. 37, Hočem, da postane ta dežela srečna!

16 *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 323.

17 V-AB des Chefs der Zivilverwaltung in den Besetzten Gebieten Kärntens und Krains. Ausgabe B, 26. februar 1942, št. 4/25, Verordnung über die deutsche Schreibweise von Vor- und Familiennamen in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, 10. 2. 1942.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 239 23.1.2018 8:47:09

meje je steklo, spomladi že tudi na terenu, kjer so izsekali gozd, preseljevali prebivalce iz obmejnega pasu, postavljali žične ovire z minskimi polji.

Ne glede na zavzetost z območjem civilne uprave pa je skušal čim prej zmanjšati tudi slovensko navzočnost na Koroškem, da v celotnem okrožju uredi nacionalno problematiko. V povezavi z načrtovano preselitvijo nemškega prebivalstva z Južne Tirolske in Kanalske doline je pripravil tudi načrt za izgon narodnostnega jedra Slovencev v okrožju, ki bi jo moral izvesti že kmalu po prevzemu oblasti v decembru 1941, a se je izvedba zavlekla do aprila 1942. Aretacija okoli 200 družin koroških Slovencev se politično ni povsem posrečila. Glede na več protestov je po odrejeni preiskavi okoli 15 % aretiranih izpustil, preostale pa so sredi aprila razselili v nemška okrožja. Napake in politično škodo je pripisal gestapu. Nadaljevanje etničnega čiščenja pa je tiho odložil.[18]

Komaj si je lahko malce utvarjal, da je območje civilne uprave pomirjeno, je pozno pomladi 1942 moral zaznati, da se na Gorenjskem približuje nova varnostna kriza – ponoven vzpon odporniškega delovanja. Na to so kazali tako rezultati gestapa pri odkrivanju odporniških organizacij kot tudi ponovno vznikanje partizanskih enot in njihovi vedno pogostejši napadi na delovanje oblastnih struktur, prometa itd.[19] Maja 1942 se je oblast morala ponovno ozreti na okrepitev varnostnih sil; že 27. maja je Himmler v pogovoru z vodjem redarstvene policije Daluegejem obravnaval namero, da se pošlje gorski policijski polk Franz na območje civilne uprave.[20]

Način boja s ponovno okrepljenimi partizanskimi enotami poleti 1942 je ponovno narekovala osrednja oblast. Državni vodja SS in policije Heinrich Himmler je 25. junija 1942 izdal ukaz za izvedbo velike protipartizanske akcije na območju civilne uprave, ki jo je imenoval Enzian, za postopanje pri tem pa po ostrini podobne smernice, kot so bile v veljavi na vzhodu. Te so predvidevale, da se upornike postreli na licu mesta, pa tudi civilno prebivalstvo (»schuldige Sippe«) tam, kjer pride do uporniških dejanj. Ženske družinske člane naj bi odvedli v koncentracijska taborišča, otroke pa oddali v rasni pregled (rassische Musterung).[21] Za vodenje operacije je pooblastil višjega vodjo SS in policije Alpenland generala Rösenerja, za vodenje angažiranih enot pa poveljnika redarstvene policije generala Brennerja. Dodelil jima je okoli 5.000 mož. Himmler je ukazal postaviti s 1. julijem tudi novega poveljnika varnostne policije in varnostne službe na Bledu; izbrali so Josefa Vogta, izkušenega v policijskem postopanju proti komunistom

18 Williams, Gau, *Volk and Reich*, str. 141–143; prim. Sima, *Die Vertreibung von Karntner Slowenen*, str. 133–209.

19 Budna, Dežman, Lušina, *Gorenjski partizan*; Jan, *Kokrški odred*, str. 199–321; Križnar, *Kranjsko okrožje*, str. 173–186; Križnar, *Jeseniško okrožje*, str. 139–150; Križnar, *Škofjeloško okrožje*, str. 102–108.

20 *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 437.

21 *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 466; NAW, T175 R140, posn. 2668260-2668261, Richtlinien für Durchführung der Aktion gegen Partisanen und sonstige Banditen in Oberkrain und Untersteiermark, 25. junij 1942, cit. po Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 261.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 240 23.1.2018 8:47:09

v Nemčiji.[22] Istočasno pa je Himmler, prepričan v uspeh svojih posegov, načrtoval tudi naselitev okoli 10.000 besarabskih Nemcev v obmejni predel in celo razmišljal, da bi po koncu te akcije takoj izvedli radikalno izselitev gorenjskega prebivalstva, da bi jih ostalo le 40.000, k njim pa naj bi naselili 80.000 Nemcev.[23]

Poveljujoči Rösener je širše operacije zoper partizanske enote začel 30. junija v Poljanski dolini. Protipartizanska operacija Enzian[24] je časovno skoraj sovpadla s pripravami partizanskih enot na izvedbo načrta, da bo na Gorenjskem ponovno vzpostavilo veliko osvobojeno ozemlje.[25] Dne 2. julija je izdal proglas, v katerem je uvedel izredne razmere v smislu smernic iz 25. junija. Istega dne sta prišla na Bled generala Kurt Daluege, poveljnik redarstvene policije, in pooblaščenec za protipartizanski boj Kurt Knoblauch. Na konferenci 3. julija so dorekli ukrepe zoper upornike in tiste, ki so jih podpirali.[26]

Ostrina, s kakršno so nemške policijske sile nastopile (požig Korena, Kokre, Bistrice pri Podbrezjah, Zlatega polja, skupaj 11 vasi), poboji moških teh vasi – neudeleženih civilnih prebivalcev – na licu mesta, odvedba preostalih prebivalcev v koncentracijska taborišča, hkratna množična streljanja talcev (julija 1942 330 oseb), je pustila svoje posledice tako na voljnosti sodelovanja prebivalstva s partizanskimi enotami – te so bile v dobršni meri na tujem terenu, saj je okoli 500 partizanov II. grupe odredov prehajalo od Polhograjskega hribovja prek hribovja na desnem bregu in Gorenjske ravnine na Štajersko – kot na manjšo pripravljenost pridružiti se partizanom. Tako je represija gotovo prispevala k neponovitvi decembrske vstaje. V sistematičnem zasledovanju partizanskih enot s sedmimi policijskimi bataljoni, med njimi tudi celim 18. policijskim polkom gorskih lovcev (3500 mož),[27] so bile te zdesetkane (največje izgube so enote I. grupe odredov doživele v prvi polovici septembra na Jelovici in v Udenborštu), del II. grupe odredov pa se je prebil na Štajersko in del vrnil v Ljubljansko pokrajino. Padla je okoli tretjina borcev, druga tretjina pa se je vdala ali so jih ujeli. Obširne aretacije pripadnikov Osvobodilne fronte so dopolnile nemške uspehe v boju s partizanskimi enotami.[28]

Ni znakov, da bi šef civilne uprave temu postopanju v operaciji Enzian nasprotoval. Ključni trenutek v Rainerjevem odmiku od tedanje zgolj na represijo oprte okupacijske politike je nastopil konec poletja 1942, saj naj bi se operacija Enzian končala 15. septembra. Pri tem gre najbrž za mešanico strateških odločitev, sprejetih na državni ravni, in vpliva lokalnih razmer na območju civilne uprave. Na državnem nivoju je že spomladi

22 Himmler je ukazal poiskati drugega poveljnika varnostne policije in varnostne službe 27. junija 1942 zvečer. Gl. *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 468; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 282.

23 Ferenc, *Quellen*, str. 446–467, 461–463, 508.

24 *Zbornik dokumentov*, VI/3, dok. 169, str. 507–511.

25 Prim. Guštin, *Načrt glavnega poveljstva*, str. 56–69.

26 Prim. Križnar, *Kranjsko okrožje*, str. 187–188, nekoliko različno Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 284–293.

27 Franz, *Gebirgsjäger der Polizei*, str. 23–37; Schreiner Božič, *Ofenziva Encijan*, str. 79–85.

28 Ferlež, *Druga grupa odredov*, str. 321–420; Križnar, *Jeseniško okrožje*, str. 157–171; Križnar, *Kranjsko okrožje*, str. 182–221, 277; Križnar, *Škofeloško okrožje*, str. 108–117.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 241 23.1.2018 8:47:09

1942 prišlo do odločitve o pritegnitvi okupiranega območja v nemški prostor z uporabo začasnih rešitev; postopno uvajanje nemške zakonodaje po posameznih sektorjih in področjih na območje civilne uprave. Eno od prvih in najpomembnejših je bila ureditev državljanskega statusa prebivalstva. To je bilo na območju Spodnje Štajerske od marca 1942 že urejeno.[29] Prebivalstvu (z izjemo zaščitencev) so namreč namenili nemško državljanstvo; zanesljivim z nemškimi koreninami običajno brez omejitev, preostalemu rasno in politično zadovoljivemu slovenskemu prebivalstvu začasno – na preklic, za preizkusno dobo 10 let, zaščitenci so ostali brez državljanstva.[30] Jasno je bilo, da bo to treba podobno in kmalu urediti tudi za preostali del območja civilne uprave. Rainer je po pomladanski zamudi pospešil urejanje državljanstva na Gorenjskem, da bi čim prej izenačil stanje na območju civilne uprave, a dejansko tega ni mogel urediti pred zaključkom protipartizanske operacije. Težave mu je delalo tudi vprašanje kriterija za podelitev državljanstva; končno je obveljalo za temeljni kriterij članstvo v Koroški ljudski zvezi.[31] Tudi pozneje je bilo o podelitvi državljanstva še veliko nejasnosti, zato so ga končno uradno uredili šele z uredbo, ki je bila objavljena 20. oktobra 1942.[32] Zanimivo pa je, da je Rainer uvedel na svojem delu območja civilne uprave državno vojaško zakonodajo pred ureditvijo državljanstva; zadevno uredbo je v uradnem listu za območje civilne uprave objavil že julija 1942 sredi največjega nasilja in prizadevanja, da bi spet vzpostavili normalne razmere,[33] kar dopušča dvom o tem, koliko je bila želja po pridobitvi dodatnih vojakov sploh še povezana s sistemskim urejanjem okoliščin, v tem primeru državljanstva kot brezpogojne osnove za vojaško obveznost v redni nemški vojski.

Ukrepati proti državljanom lastne države enako kot prej, ko to še niso bili, je bilo že iz političnih razlogov napačno, hkrati pa so potrebovali jasen dokaz, da bi prebivalstvo prepričali v spremembo po krvavem poletju. Šef civilne uprave Rainer je tako za september 1942 pripravil simbolno točko preloma. Dne 27. septembra je zbral v Kranju vso okupacijsko elito okrožja in tudi nekaj tisoč poslušalcev. Slovesnost se je začela s poslovilno parado 18. policijskega polka gorskih lovcev. Na velikem popoldanskem, nacistično pompoznem zborovanju z veliko zastavami in uniformami je Rainer sporočil,

29 Prim. Ferenc, *Politične in državljanske kategorije*, str. 308.

30 Prav tam, str. 305–309.

31 Prim. Ferenc, *Politične in državljanske kategorije*, str. 310–311. Zdi se, da se je Rainer ogreval za drugačno rešitev problema državljanstva slovenskega prebivalstva, kot je bila uporabljena na Štajerskem, namreč uporabo t. i. liste nemškega ljudstva (Deutsche Volksliste), ki so jo že prakticirali v priključenih poljskih pokrajinah. Prim. Ferenc, *Politične in državljanske kategorije*, str. 308–309; Kaczmarek, *Polen in Wehrmachtsuniform*, str. 62.

32 V-AB des Chefs der Zivilverwaltung in den Besetzten Gebieten Kärntens und Krains. Ausgabe B, 24. oktober 1942, št. 21/112, Bekanntmachung uber die Erfassung für den Wehrdienst und den Reichsarbeitdienst in den Besetzten Gebieten Karntens und Krains, 6. oktober 1942; prim. Ferenc, *Politične in državljanske kategorije*, str. 310–311.

33 V-AB des Chefs der Zivilverwaltung in den Besetzten Gebieten Kärntens und Krains. Ausgabe B, 20. julij 1942, št. 16/87, Verordnung über die Einführung des Wehrrechtes in den besetzten Gebieten Karntens und Krains, 7. julij 1942.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 242 23.1.2018 8:47:09

da je Gorenjska 'pomirjena' in da bo odslej nemška oblast ravnala drugače. Ukinjeni naj bi bili vsi kazenski ukrepi, omejitve in izganjanje prebivalstva: »*Kazenskih ukrepov kakor prav posebno prisilnih izselitev spričo nastalega miru ni več treba ter veljajo zato z današnjim dnem kot zaključene.*«[34] Najavil je, da bo vsem Gorenjcem podeljeno nemško državljanstvo, a hkrati poudaril, da bodo vsi, ki bi se upirali, odstranjeni. Da bi povečal doseg svojega sporočila, je izdal tudi letak z vsebino proklamacije, objavil jo je tudi prebivalstvu območja civilne uprave namenjen časopis *Karawanken Bote*. V proglasu je ob vsem napovedovanju nove dobe ohranil številne grožnje, saj naj bi prav nove državljanske pravice terjale od prebivalstva tudi več dolžnosti.[35] Gledano vsebinsko je proklamacija vsebovala le sporočilo, da bodo izredne razmere, vzpostavljene s Himmlerjevim odlokom, od 25.

34 *Karawanken Bote*, 2, 30. september 1942, št. 77, Proklamacija prebivalstvu Gorenjske, 27. september 1942.

35 Prav tam. Celotno besedilo: »*Vsled krivde zločinskih komunističnih elementov in njih pomagačev je prišlo mnogo zla nad Gorenjsko. Boljševiški tolovaji in morilci — večji del deželi tuja svojat — so računali s tem, privabiti prebivalstvo z lažmi in obljubami in spraviti deželico v nemir. Kdor jim ni sledil iz dobre volje, tega so prisilili ali umorili. Razrušenja, požigi, izropane trgovine in kmetije, kri mnogih umorjenih mož in žena so povsod vidne sledi komunističnega nasilja. Kakor že mnogokrat v zadnjem tisočletju, se je tudi v tej stiski postavil Nemec na branik gorenjske dežele. Kljub temu, da bijejo milijoni nemških vojakov na vzhodu in zapadu severu in jugu Evrope v zmagoslavnih bitkah največjo odločilno borbo zgodovine na kopnem, na morju in v zraku, je poslal Fuhrer na mojo prošnjo v deželo potrebne sile za pobijanje boljševiškega krvavega terorja. Večji del tolp je uničen, ostanek pa razbit ter beži. Prebivalstvo pa se je ne glede na obžalovanja vredne izjeme, v vedno večji meri odločilo za red in zakon nemškega Reicha. Namesto začetnega pasivnega in pričakujočega zadržanja je stopilo čestokrat sodelovanje pri ugotavljanju sovražnih skrivališč in pripravljenost za aktivno obrambo. Vidim v tem znake preokreta v prepričanju, od katerega upam, da bo trajno. Uspehi nemških enot na eni in pozitivno zadržanje širših krogov prebivalstva na drugi strani mi omogočajo, ustvarjati nadaljnje predpogoje za podvig na Gorenjskem. • Z razveljavo policijskih omejitev je uvedeno vzpostavljanje normalnih razmer. Kazenskih ukrepov kakor prav posebno prisilnih izselitev spričo nastalega miru ni več treba ter veljajo zato z današnjim dnem kot zaključene. V bodoče naj nas nihče več ne prisili do takih najtrših kazni! V znak svojega zaupanja sem sklenil, vse Gorenjce, ki so se prijavili za člane Kärntner Volksbunda in se izkazali v preteklih mesecih kot pozitivni in državi zvesti elementi, z veljavo od 1. oktobra 1942 sprejeti v Volksbund in jim podeliti »državljanstvo do preklica«. Prevzamejo s tem iste pravice, katere vse uživajo državljani Velikonemškega Reicha ter so tem v vsakem oziru enaki. Enake pravice imajo za pogoj enake dolžnosti! Kot pripadniki Velikonemškega Reicha so Gorenjci obvezni do zvestobe napram Führerju in Reichu, do poslušnosti napram od Führerja postavljenim organom, do borbe zoper vsa državi sovražna stremljenja, do odslužitve der Wehrpflicht (vojne službe) in der Arbeitsdienstpflicht (dolžnosti službe dela), do spoštovanja zakonov in naredb, do sodelovanja na vseh področjih javnega življenja. Kot prebivalce obmejnega Gaua Kärnten obvezujem vse tukaj naseljene k posebni pazljivosti zoper državi sovražna stremljenja, k hrabrosti in požrtvovalnosti pri obrambi južne pokrajine Reicha, k marljivosti in pridnosti, podomačiti se z jezikom in ureditvami nacionalsocialističnega Velikonemškega Reicha. Kdor bo izpolnil te dožnosti, bo tukaj lahko živel v varstvu Reicha. Odprta pa mu je preko njegove drage ožje domovinske deželice kot domovina ves veliki Reich nemškega naroda. Ta Reich spoznati in mu lahko na kakršnem koli mestu služiti, bo Vaš ponos in sreča Vaših otrok. Gorenjska bo deležna bodočih Führerjevih podvigovalnih del, z regulacijami in popravki bodo izravnane škode preteklosti, zdrava eksistenca kmetov, obrtnikov, delavcev in nameščencev bo zasigurana. Najstrožja kazen pa zadene tistega ki postane državi nezvest ter krši svojo dolžnost. Vsakega krivca in z njim po istem protidržavnem mišljenju zvezane družinske in hišne člane bomo iz dežele odstranili. Zapravili so svoje imetje, v težjih slučajih pa svoje življenje. Za vsako nasilno dejanje velja smrt. Tudi ne bomo dovolili skritega nasprotstva, tajne sabotaže ali podtalnega rovarjenja. Kdor o tem ve pa je tiho, je sokriv. Kdor pa stoji kot strahopetnež ob strani, kjer velja, braniti se s skupnimi močmi pred roparskim napadom, ni vreden, da prebiva v tej deželi. S tem, Gorenjci in Gorenjke, je Vaša pot jasna. Na Vas je, če jo boste hodili. Po mesecih težke stiske in grenkega trpljenja za mnoge od Vas stopite z današnjim dnem v zasigurano pravno razmerje v okviru Velikonemškega Reicha. Čas nesigurnosti in nevarnosti je za Vami. Vaša eksistenca je trdno zvezana z usodo Reicha. S to proklamacijo so Vaše pravice in dolžnosti jasno orisane. Svečano se zavežem, skrbeti za izpolnitev teh določil v dobrem kakor v slabem. Naj sledi iz tega za Vas Gorenjce sreča in blagoslov!*«

Necakov_zbornik_FINAL.indd 243 23.1.2018 8:47:09

junija 1942 odpravljene, zgleda pa tudi, da je Rainer odstopil od radikalnega izseljevanja gorenjskega prebivalstva, ki je bilo tudi v njegovih načrtih še dva meseca prej.[36] Cilji – germanizacija in aneksija – so ostali isti in tudi v podobnih časovnih rokih kot prej. Pridobitev državljanstva je prebivalstvu lahko pomenila le znak, da bodo nekoliko bolj varni, a je hkrati tudi bil znak dokončnosti (brutalne) nemške nadvlade, ki vendar ni bila identična avstro-ogrski, kot so se je spominjale starejše generacije.

Državljanstvo »Velikonemškega rajha« je bilo res sukcesivno podeljeno vsem članom Kärntner Volksbunda od 1. oktobra 1942, vendar pa je bilo v praksi še vedno veliko nejasnosti.[37] Vojno pravo, ki je bilo uvedeno že 7. julija 1942, so nemške oblasti začele izvajati takoj. V času med 12. in 31. oktobrom so vpoklicale letnika 1923 in 1924 na nabor za vojaško službo in državno delovno službo.[38] Policija je istočasno s sistematičnimi akcijami uspela, da je partizanske enote močno zredčila, preostale partizane pa potisnila v popolno defenzivo, tako da je doseglo oboroženo odporništvo v novembru 1942 najnižjo točko od njegovega začetka julija 1941 dalje. Tudi terenska organizacija odporniškega gibanja je bila na marsikaterem območju Gorenjske razbita. Kazali so se že prvi uspehi novega šefa gestapa Helmutha Rosumeka.[39] Potek popisa in nabora je oblast budno spremljala. Sam vpoklic obeh letnikov v državno delovno službo januarja 1943 jih je navdajal z zmernim optimizmom, saj velikega odpada ni bilo, a je vendar v prvi polovici januarja odšlo v partizanske enote vsaj 196 vpoklicanih.[40] Tako Rainerjev uspeh ni držal dolgo. Odporniško gibanje si je s pomočjo in spodbudo iz Ljubljanske pokrajine pozimi 1942/1943 spet opomoglo, nato pa zgodaj spomladi spet oživelo z aktiviranjem novih pristašev. Obnavljale so se odporniške organizacije na terenu, partizani pa so začeli z večjo aktivnostjo. Prelom je pomenil najprej januarski boj za vpoklicana letnika, še bolj pa precej večji pritok konec marca 1943 v nemško vojsko mobiliziranih letnikov 1916–1922, saj se jih je v partizanske enote vključilo še okoli 500 in do konca maja doseglo številko 1.000.[41] Poleg tega pa je Rainerja moralo skrbeti povezovanje odporniškega gibanja s slovenskim prebivalstvom na severni strani Karavank. To se je začelo že zgodaj spomladi 1942, nato pa se je samo še širilo.[42]

36 V priporu v Ljubljani je opustitev množičnega izganjanja pojasnil kot svoj dosežek, saj naj bi Himmlerja uspel prepričati, da izvedbo takega načrta opusti. Prim. Elste et al., *Avstrija na zatožni klopi*, str. 96.

37 Prim. Ferenc, *Politične in državljanske kategorije*, str. 310–311.

38 V-AB des Chefs der Zivilverwaltung in den Besetzten Gebieten Kärntens und Krains. Ausgabe B, 24. oktober 1942, št. 21/112, Bekantmachung über die Erfassung für den Wehrdienst und den Reichsarbeitdienst in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, 6. oktober 1942. Celovito Kokalj Kočevar, *Gorenjski mobiliziranci v nemški vojski 1943–1945*.

39 Prim. Gaspari, *The Rozumek case*, str. 75–108; Forte, *Nič več strogo zaupno*, str. 282–293.

40 Križnar, *Jeseniško okrožje*, str. 196–197.

41 Križnar, *Kranjsko okrožje*, str. 259–261; Križnar, *Jeseniško okrožje*, str. 197, 204.

42 Linasi, *Koroški partizani*, str. 46–84, 321–323; Jan, *Kokrški odred*, str. 326–348.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 244 23.1.2018 8:47:09

Pol leta »novega kurza«

Marca 1943 je gauleiter Rainer odredil praznovanje 5-letnice ustanovitve velikonemškega rajha, peto obletnico priključitve Avstrije nemški državi. V ta namen je bil v Celovcu 13. marca sklican osrednji okrožni shod, na katerem je bil slavnostni govornik, seveda, gauleiter dr. Friedrich Rainer. V govoru je poleg osrednjega dela o boju nacistov za združitev povedal tudi nekaj misli o trenutnem političnem in varnostnem položaju, vendar pa se je izognil kakršnikoli podrobnejši omembi etničnih, političnih problemov ali odporniškega gibanja, ki bi bili vezani na okrožje Koroško. Poudarjal pa je totalno mobilizacijo, pomen boja in dela za domovino, vestnega dela v proizvodnji za vojno in žrtvovanja za zmago nemške stvari.[43]

V sklop pričujoče obletnice pa najbrž sodi tudi njegovo predavanje oficirjem XVIII. vojaškega okrožja iz Salzburga. Čeprav je bilo tudi to predavanje obračun istih dejstev in istega stanja, pa je pred izbrano notranjo publiko, za katero smemo domnevati, da o razmerah v okrožju in na območju civilne uprave ni bila tako podrobno podučena, dejstva v prid nemški stvari in probleme lahko izpostavil bolj jasno in odprto, predvsem pa osredotočeno na državno okrožje Koroško.

Za 19. marca 1943 je torej poveljstvo XVIII. vojaškega okrožja v Salzburgu svoje oficirje povabilo na predavanje gauleiterja dr. Friedricha Rainerja v hotel Sandwirt. Rainer si je za predavanje pripravil obsežen tekst, za katerega moramo domnevati, da kaže njegov pogled na situacijo na Koroškem in zlasti na Gorenjskem ter njegova stališča, kaj in kako problem reševati.[44] Jedro njegovega predavanja ni bilo nič praznično, je pa v njem podal celovit pregled političnih in družbenih razmer v okrožju Koroška vključno z Gorenjsko in Mežiško dolino. V prvem delu govora se je osredotočil na okoliščine zasedbe Gorenjske, nato na razmere na Gorenjskem in zatem še enako izčrpno na vprašanje koroških Slovencev.

Iz prvega dela je izdvojiti izhodišča iz analize vzrokov za nastanek odporniškega gibanja. Sam je videl dva poglavitna dejavnika; »delitev Kranjske« in drugega, zasidranost komunistov na industrijsko močnem Gorenjskem. V prvem s krepkimi besedami utemeljuje upor s prizadetim nacionalnim občutkom Kranjcev, ki so pričakovali avtonomijo podobno Slovaški, da so se z delitvijo Kranjske (med Italijane in Nemce) uničile vse sanje o avtonomiji in so kranjski Slovenci to občutili kot udarec v želodec »*als eine Zerstörung ihrer nationalen und kulturelen Selbstständigkeitwunsche*.«[45] V njegovem podajanju je jasno vidno (že staro) razumevanje, da slovenski štajerski del v nobenem pogledu ne sodi v slovenski nacionalni problem, zato govori izključno o problemu Kranjcev. Glede komunistov kot drugega počela upora ni povedal nič posebnega, le da je vezal

43 *Rede des Gauleiters Dr. Friedrich Rainer*.

44 Bundesarchiv, Freiburg (Abteilung Militärarchiv) RH 53-18, Wehrkreiskommando XVIII (Salzburg), ae 275.

45 Prav tam, str. 4–5.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 245 23.1.2018 8:47:09

komunistično akcijo na Gorenjskem na moskovske ukaze (»*Sie erhielten Befehle aus Moskau*«). Toda ne glede na tako ugotovitev je vlogo Osvobodilne fronte jasno povzel: »*Nach aussen geben sie sich den Anschein, als seien sie eine die ganze Bevölkerung umfassende nationale Widerstandsbewegung. Sie schlagten nationale Tone an und appelieren wiederholt in ihren Flugschriften an die Katholiken*.«[46]

V tem okviru je spregovoril o nemški okupacijski politiki na Gorenjskem:

> »Über die Massnahmen auf deutscher Seite ist manche Kritik laut geworden, auch aus der Wehrmacht. Der Tadel richtet sich gegen der angewandten Methoden und gegen die Behandlungsweise der Oberkrainer überhaupt. Man hätte, so sagt die Kritik, mit anderen Methoden vorgesen müssen und sich dadurch die freundliche Gesinnung der Oberkrainer erhalten können. Ich selbst bin erst ein halbes Jahr nach der Rückgewinnung dieser Gebiete durch das Reich als Gauleiter nach Kärnten gekommen. Es hatten bereits im Sommer Kämpfe stattgefunden und zu meine Begrüssung gab es böse Zwischenfälle, die sich zu einem Aufstandsversuch in Dezember 1941 verdichteten, mit dem wir bis in das Frühjahr hinein zu tun hatten. Ich habe mich ernstlich bemüht, eine klare Linie in die ganze Sache hineinzubekommen und glaube, dies auch als gelungen konstatieren zu konnen.«[47]

Opazno je, da se je torej izognil kakršnikoli jasni opredelitvi o kritikah postopanja okupacijskih oblasti, čeprav je dal vedeti, da jih on ni povzročil, ampak da si prizadeva vzpostaviti načelno politiko ("jasno linijo"), s katero je najbrž mislil prav svojo proklamacijo iz septembra 1942 – torej: vsak, ki se bo uprl, bo odstranjen ali mrtev, kdor bo sodeloval, bo zaščiten in bo ostal na Gorenjskem.

V čem je torej bila njegova sprememba okupacijske politike? »*Aussiedlungen als Aktionen werden nicht mehr stattfinden. Die Nichterfullung staatsbürgerlicher Pflichten allerdings wird immer die Entfernung aus dem Grenzgebiete mit sich ziehen*.«[48] Pol leta pozneje je torej dobesedno ponovil glavno sporočilo svoje deklaracije, ne glede na to, da so medtem že množično izseljevali družinske člane vojaških obveznikov, ki so pred vpoklicem januarja in februarja 1943 zbežali v partizane. Sklenemo lahko, da se torej dejansko v načelih ni spremenilo nič, pač pa se je le taktika nekoliko umirila, da se torej izselitve (iz nacionalnopolitičnih razlogov) ne opravijo, kar pa ne preprečuje izselitve tistih prebivalcev, katerih družinski član sodeluje v odporniškem gibanju. Seveda je bilo to lažje postavljati v trenutku, ko je bilo odporniško gibanje v slabi kondiciji. In kljub temu je prisotnim oficirjem gauleiter zagotovil, da se bo boj proti partizanom in odporniški

46 Prav tam, str. 5–6.

47 Prav tam, str. 6–7.

48 Prav tam, str. 15.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 246 23.1.2018 8:47:09

organizaciji pod poveljstvom višjega vodje SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju Rösenerja nadaljeval z uporabo vseh sil, ki jih imajo na razpolago.[49]

Najbolj pa izstopa njegov pogled na alternativni razvoj dogodkov, ki bi se lahko uresničil že čez nekaj mesecev, česar seveda tedaj ni mogel vedeti.

> »Ich vertrete folgende Auffassung. Wäre Slovenien nicht geteilt sondern als Ganzes von deutschen Trupppen besetzt und in deutsche Verwaltung genommen worden, so wäre es voraussichtlich dazu gekommen das Gebiet ähnlich zu behandeln wie Böhmen und Mähren. Es hätte sich dann als vernüftig erwiesen, diese rund eine Milion Slowenen an und für sich in Ruhe zu lassen, dafür zu sorgen, dass sie fleissig arbeiten und damit das Rüstungs- und Wirtschaftspotential Deutschlands verstärken und keine Sabotage verüben.«[50]

Toda *vodja* je odločil drugače in taka rešitev ni bila mogoča.

> »Es wäre sinnlos und gefährlich, mit 170.000 Oberkrainern Autonomieexperimente zu unternehmen. Jede nationale und kulturelle Selbstverwaltung dieses abgesplitterten Teiles würde früher oder später in eine politische und naturnotwendig iredentistische Einigungsbewegung auswachsen. Dieser Teil würde nicht zum Reich streben, sondern zentrifugale Tendenzen aufweisen, keine Grenzsicherung sondern allerhöchste Grenzgefährdung bedeuten.«[51]

In se je spustil v obširno utemeljevanje Hitlerjeve odločitve, da je treba Gorenjsko »narediti spet nemško«, celo z navajanjem ugotovitev komaj ustanovljenega inštituta v Celovcu. Germanizacija Gorenjske naj bi bila uresničljiva in z nacionalsocialističnega svetovnega nazora pravilna. Vse preostalo pa je, z njegovimi besedami, le vprašanje uporabe ustreznih sredstev.

> »Aufrührerischen Elementen gegenüber musste und wird auch weiterhin mit aller Schärfe aufgetreten werden. Wer sich gegen das Reich erhebt, ist der Todes. Die Mitschuldigenverfallen derselben Strafe, gleichgesinnte Angehörige der Familie müssen das Land verlassen.«[52]

49 Prav tam, str. 10.
50 Prav tam, str. 7.
51 Prav tam, str. 7.
52 Prav tam, str. 10.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 247 23.1.2018 8:47:09

Hkrati pa je res, da je poudarjeno vodil politiko, ki jo lahko ocenimo za korenček, torej investicije (predor Ljubelj, popravila cest, nove šole in vrtci), socialno zavarovanje zaposlenih, pospeševanje kmetijstva. V tem je torej Rainer – čeprav je velika večina ukrepov izvirala iz uvajanja rajhovske zakonodaje na Gorenjsko – prešel iz golega protipartizanskega boja v protiodporniško delovanje.

Oficirjem je povedal tudi nekaj o značaju bojevanja z uporniki:

> »Der Gegner begünstigt der gebirgige und waldige Character des Landes, seine Orts- und Personenkenntnis. Seine Taktik ist die übliche des Bandenkrieges. Er überfällt bei Nacht, weicht Kämpfen aus und ergänzt sich in der Hauptsache aus südlicheren Gebieten sowie durch Zwangsrekrutierte und Deserteure. Die Bewaffnung schwankt nach dem Kriegsglück. Sie verfügen über Gewehre, Maschinenpistolen und Maschinengewehre, gegenwärtig in nicht genügender Zahl. Ein Durchkämmen des Gebietes, wie es oft auch von militärischer Seite empfohlen wird, ist für den Kenner der Verhältnisse aussichtslos. Die Bekämpfung muss in der Weise erfolgen, dass auf Grund sorgfältiger Erkundung bewegliche schwerbewaffnete und für das Gelände ausgerüstete eigene Verbände den Gegner aufsuchen, zum Kampfe stellen und vernichten. Dank hervorragender Leistungen des deutschen wehrhaften Einsatzes konnten alle Bandengruppen ausnahmlos im Laufe der Zeit gestellt und zum Teil einschliesslich ihrer Komandanten, Komissare und Stäbe vernichtet werden.«[53]

Upoštevaje, da je to govoril oficirjem, gre ost sporočila najbrž iskati prav v utemeljevanju, da se bodo s partizani še naprej borile (predvsem) policijske sile, ker je to protipartizansko bojevanje. Upoštevati moramo, da so se spremenjene konture sistema protipartizanskega boja ravno oblikovale, ne brez dilem o vlogi vojske v njem.[54] A hkrati je opozoril, da nastajajo nove partizanske enote, od Pokljuke, Selške in Poljanske doline do Tuhinjske doline, ni pa jim uspelo zanetiti nove vstaje. In sam ugotavlja, da ta zadržanost prebivalstva temelji le na strahu pred smrtjo oziroma zaporom in izgonom.

Korenček je po njegovem predstavljala tudi podelitev državljanstva.

> »Zur Stabilisierung der Verhältnisse und um einen Anreiz zu loyaler Haltung zu bieten, habe ich dem grössten Teil der Bevölkerung die Staatsangehörigkeit auf Widerruf verliehen. Diese Staatsbürgerrechte erhielten in Bausch und Bogen alle diesjenigen, die nicht als Staatsfeinde in Erscheinung getreten oder verdächtig geworden waren.«[55]

53 Prav tam, str. 10–11.

54 Prim. Melson, *German Counterinsurgency Revisited*, str. 8–10; Blood, *Hitler's Bandit Hunters*, str. 105–106.

55 Bundesarchiv, Freiburg (Abteilung Militärarchiv) RH 53-18, Wehrkreiskommando XVIII (Salzburg), ae 275.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 248 23.1.2018 8:47:09

V vsesplošnem je bil glede uspeha torej marca 1943 zmeren optimist:

> »Ich will nicht behaupten, dass die Oberkrainer Bevölkerung sich bereits positive zum Reich bekennt. Dazu wäre die Zeit viel zu kurz. Aber sie hat die Schärfe des deutschen Schwertes fürchten und den deutschen Aufbauwillen achten gelernt und verhält sich daher zum uberwiegenden Teil ruhig. In den grossen Industriegebieten, darunter sehr wichtigen Rüstungsbetrieben, im Handwerk, im Handel und in der Landwirtschaft wird fleisig gearbeitet und wenn nicht die unmenschlichen Aktionen der Kommunisten immer wieder vorkämen, wäre das Land heute in vollem Aufbau und im Frieden und Schutze des Reiches.«[56]

A hkrati je navedel, da je ob vpoklicu v nemško vojsko tem istim "komunistom" uspelo, da so v nekaj sto primerih odvrnili rekrute od služenja v vojski, in da pričakuje, da bo pri vpoklicu naslednjih letnikov zlasti pri tistih, ki so že služili jugoslovansko vojsko, "določen izpad". A vendar, »*doch halte ich an der Einberufung zum Reichsarbeitdienst und zur Wehrmacht beziehungsweise Waffen-SS unter allem Unständen fest, den ich erblicke darin eines der wichstigsten Erziehungsmittel zum Reich und zum Deutschtum*.«[57] S tem nam je Rainer pokazal še drugo pomembno plat prisilne mobilizacije v nemško vojsko, vpeto v "nacionalnopolitične cilje" okupacije, ki naj bi se spremenila v trajno priključitev.

Primerjava stališč in ocen poglavitnega predstavnika nemške okupacijske oblasti na Gorenjskem relativizira propagandno poudarjeno prelomnost Rainerjeve proklamacije z dne 27. septembra 1942 oziroma ravnanja nemške okupacijske oblasti jeseni 1942 na Gorenjskem sploh. V prvih dveh letih okupacije je bila v svojih ciljih praviloma premočrtna, sledeč tistim ciljem, ki so bili definirani že spočetka, od zasedbe severnih predelov Slovenije aprila 1941. Lahko govorimo le o taktičnem spreminjanju ciljev za Gorenjsko (in ne za Mežiško dolino) šele od septembra 1943 dalje, ko je Rainer v svoji oblastiželjnosti dobil še četrto pomembno funkcijo vrhovnega komisarja v Operacijski coni Jadransko primorje, kjer je usmerjal in vodil okupacijsko politiko precej drugače kot pa (prej in tudi sočasno) na položajih gauleiterja Koroške in šefa območja civilne uprave. Megleni signali, kako bi pristal na avtonomno malo Slovenijo (beri okleščeno Kranjsko), se sicer niso udejanili, posamezne elemente pa so dopuščali predvsem v Ljubljanski pokrajini in komaj kakšnega na Gorenjskem.

Viri in literatura

Arhivski viri

Bundesarchiv, Freiburg (Abteilung Militärarchiv), RH 53-18 Wehrkreiskommando XVIII (Salzburg).

56 Prav tam, str. 13–14.

57 Prav tam, str. 14.

Tiskani viri

Ferenc, Tone (ur.), *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 = Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1980.

Oberkrain ruft dich! Klagenfurt: Reichspropagandaamt Kärnten, 1942?.

Oberkrains Bekenntnis zum Reich. [S. l.]: Gaudruck Kärnten, 1942.

Rede des Gauleiters Dr. Friedrich Rainer: in der Kundgebung in Klagenfurt am 13. 3. 1943 Anlässlich der Feier des 5. Jahrestages der Gründung des Grossdeutschen Reiches. Klagenfurt: NS-Gauverlag und Druckerei, 1943.

Witte, Peter et al. (ur.), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–1942*. Hamburg: Christians, 1999.

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni borbi jugoslovanskih narodov, VI/3. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956.

Časopisni viri

Karawanken Bote, 1941, 1942, 1943.

Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den Besetzten Gebieten Kärntens und Krains. Ausgabe B, 1942.

Literatura

Blood, Philip W., *Hitler's bandit hunters: the SS and the Nazi occupation of Europe*. Washington D.C.: Potomac; Poole, 2008.

Budna, Nataša, Jože Dežman in Janez Lušina, *Gorenjski partizan: Gorenjski odred 1942–1944*. Kranj: Partizanski knjižni klub, 1992.

Elste, Alfred, Michael Koschat in Hanzi Filipič, *Nacistična Avstrija na zatožni klopi: anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva, 2002.

Ferenc, Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.

Ferenc, Tone, Množična vstaja decembra 1941 na Gorenjskem. *Borec* 23 (12), 1971, str. 741–783.

Ferenc, Tone, Dva nemška policijska generala pred Dražgošami: kdo je bil generallajtnant Georg Schreyer. *Borec* 29 (2), 1977, str. 111–123.

Ferenc, Tone, Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Mitja Ferenc (ur.), *Tone Ferenc, Izbrana dela: okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno: 1: Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana, 2006, str. 212–238.

Ferenc, Tone, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo. Mitja Ferenc (ur.), *Tone Ferenc, Izbrana dela: okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno: 2: Raznarodovanje*. Ljubljana, 2010, str. 293–329.

Ferlež, Ivan, *Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941–1942*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972.

Forte, Karlo (Selin Marko), *Nič več strogo zaupno, II: Nacistične obveščevalne službe in njihobva dejavnost pri nas*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

Franz, Hermann, *Gebirgsjäger der Polizei: Polizei-Gebirgsjager-Regiment 18 und Polizei-Artillerieabteilung 1942 bis 1945*. Bad Nauheim: Verlag Hans Henning Podzun, 1963.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 250 23.1.2018 8:47:09

Gaspari, Andrej, The Rozumek case: Helmuth Rozumek, kriminalrat, SS Capitan and head of the Gestapo in Bled (IV Dept. of the Kds Veldes): characteristics of his intelligence operations and postwar analysis by Yugoslav security bodies. *Studia Historica Slovenica* 10 (1), 2010, str. 75–108.

Guštin, Damijan, Načrt glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet iz marca 1942. *Vojnozgodovinski zbornik*, št. 2, 1999, str. 56–69.

Jan, Ivan, *Kokrški odred: narodnoosvobodilni boj pod Karavankami. I.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.

Kaczmarek, Ryszard, Polen in Wehrmachtsuniform während des Zweiten Weltkrieges. *L'incorporation de force dans les territoires annexés par le IIIe Reich = Die Zwangsrekrutierung in den vom Dritten Reich annektierten Gebieten: 1939–1945*. Strasbourg, 2016, str. 61–74.

Klanjšček, Zdravko et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.

Kokalj Kočevar, Monika, *Gorenjski mobiliziranci v nemški vojski 1943–1945*. Doktorska disertacija. Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2016.

Križnar, Ivan, *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. Jesenice: Okrožni odbor aktivistov OF pri Področnem odboru Združenja borcev in udeležencev NOB občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica; Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000.

Križnar, Ivan, *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodno osvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB; Tržič: Občinski odbor ZB NOV, 2007.

Križnar, Ivan, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945*. Škofja Loka: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.

Linasi, Marjan, *Koroški partizani: protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Celovec: Mohorjeva, 2010.

Melson, Charles D., German Counterinsurgency Revisited. *Journal of Military and Strategic Studies* 14 (1), 2011, str. 1–33.

Schreiner Božič, Marcus, Ofenziva Encijan od avgusta do oktobra 1942. *Nemci in partizani: nemške izgube na Gorenjskem med miti in resnico*. Kranj, 2016, str. 79–89.

Sima, Valentin, Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942. *Narodu in državi sovražni: pregon koroških Slovencev 1942 = Volks- und staatsfeindlich: die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942*. Celovec, 1992, str. 133–209.

Williams, Maurice, *Gau, Volk and Reich: Friedrich Rainer and the paradox of Austrian national socialism*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2005.

Summary

Damijan Guštin

A step back from the »fire and sword« politics in the Gorenjska region? Gauleiter Dr. Friedrich Rainer in March 1943 on territorial occupation policy in the Gorenjska region

In 1941, the Nazi government named Dr. Friedrich Rainer district leader and deputy Gauleiter of the state division in the Koroška region, i.e. Gau Carinthia, and entrusted him with the position

of chief of civil administration for the occupied areas of Kranjska and Koroška. Rainer actively supported each of the radical police counterinsurgency measures, the number of which started to increase when he took office, in order to prevent the mass rebellion amongst the Gorenjska population. At the same time, Rainer made efforts to implement Germanisation both with the Slovenian ethnic minority in Gau Carinthia as well as in the occupied areas of Kranjska and Koroška. With the same enthusiasm, he supported the emergency measures and radical forceful procedures adopted on 2 July 1942, which were carried out by the occupation forces to suppress the resistance movement. In this regard, a question emerges whether Rainer actually changed the counterinsurgency objectives and methods by announcing, on 27 September 1942, that he would deviate from the emergency actions and set sail for a new current of positive integration amongst the Slovenian population. The author concludes that the only thing Rainer in fact changed was his rhetoric, but certainly not the goal and methods of counterinsurgency, as he initially stated. Rainer continued to maintain the fundamental difference between rewarding loyalty by granting citizenships and allowing people to stay in the occupied territories, and (severe) punishment in case of any resistance, which was a goal also pursued by other authorities. In exchange for forcible conscription into the German army, he offered to the local population what were in fact imposed German citizenships as a »token« of a new current of positive collaboration. Rainer's lecture held for the internal military public in March 1943 reveals that this was precisely the intention behind his political propaganda tactics upon lifting the emergency measures. He stuck to the same tactics and purpose at least until the establishment of the Coastal Adriatic Operational Zone in 1943.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 252 23.1.2018 8:47:09

Nevenka Troha[*]

Delavstvo v Trstu in Zasavskih revirjih med drugo svetovno vojno (primerjava položaja)

Na ozemlju, ki ga poseljujemo Slovenci, je bilo v času pred drugo svetovno vojno le nekaj velikih delavskih centrov. Mednje sodita trboveljski rudarski bazen (Trbovlje, Zagorje in Hrastnik), poimenovan Zasavski revirji oziroma Revirji, in Trst, ki je bil skupaj z Miljami in Tržičem (Monfalcone) največji delavski center tega območja. Medtem ko je bilo ob koncu prve svetovne vojne prebivalstvo Zasavskih revirjev, ki so pripadli Kraljevini SHS, skoraj povsem slovensko, pa so v Trstu, ki je bil priključen Kraljevini Italiji, ob Italijanih in Slovencih živeli tudi pripadniki več drugih narodov.

V revirskih rudnikih, ki so bili vsi v lasti Trboveljske premogokopne družbe (TPD), je bilo leta 1925, ko so dosegli največje število v zgodovini teh krajev, zaposlenih 8018 rudarjev.[1] Ob rudnikih se je ob ugodni energetski bazi, dobrih železniških povezavah in izučeni delovni sili razvijala tudi industrija. Po popisu, ki ga je leta 1942 izvedel nemški okupator, je bilo med 32.865 prebivalci takratnega trboveljskega okrožja (Landkreis Trifail) le 6,25 % kmetov. Drugo so bili delavci ali tisti, ki so bili neposredno odvisni od delavskih zaslužkov (mali obrtniki, trgovci, gostilničarji), medtem ko je bilo izobraženstva malo.[2] Med industrijskimi obrati je izstopala steklarna v Hrastniku, ki je zaposlovala skoraj tisoč delavcev.[3]

Zaradi modernizacije rudnikov se je položaj rudarjev začel spreminjati v drugi polovici dvajsetih let. Leta 1925 je revirski rudar v povprečju nakopal 161 ton premoga,

* dr. Nevenka Troha, znanstvena svetnica v pokoju, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, nevenka.troha@inz.si

1 Vrišer, *Rudarska mesta*, str. 74.

2 Troha, *Oris razvoja*, str. 425–426.

3 ARS, AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje, t. e. 73, mapa 571, Die Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung in der Untersteiermark (Stand Oktober 1941): Erhebung durchgeführt mit Unterstützung des Wirtschaftsberaters beim CdZ. Von der Statistischen Dienststelle beim CdZ, Tabelle 9; Pančur, *Poklicna struktura*, str. 101–106.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 253 23.1.2018 8:47:09

leta 1929 pa že 244 ton, a zaposlenih je bilo samo še 6.678 rudarjev. Odpuščeni so takrat še uspeli dobiti delo drugje v Revirjih ali tujini. Drugače je bilo po izbruhu svetovne gospodarske krize, ki je v Revirjih višek dosegla leta 1933, ko je proizvodnja premoga dosegla le 49 % tiste iz leta 1929, med letoma 1929 in 1934 pa je bilo odpuščenih 44 % zaposlenih, ki pa so zdaj ostajali brezposelni.[4] Zaposleni so ostali skoraj samo še rudarji z družinami, ki jim je zaslužek v rudniku predstavljal edini vir dohodkov.[5] Družbene razmere tistih let je v brošuri *Trbovlje: socialni prerez* opisal učitelj in komunist Martin Mencej. V uvodu poudarja, da so Trbovlje »*simbol trpljenja in naporov vsega industrijskega proletariata Slovenije*« in »*simbol gospodarske sile in politične moči delniške družbe kapitalističnega podjetja*«.[6]

Rudarji so bili elita delavskega razreda z dolgoletno tradicijo in razvito razredno zavestjo. Med njimi so delovale močne strokovne organizacije, stanovska, pa tudi kulturno-izobraževalna in druga društva. Najmočnejši sindikat je bila Zveza rudarjev Jugoslavije, v katerem so poleg socialdemokratov zlasti v zadnjih letih pred vojno imeli močan vpliv komunisti. Ob okupaciji aprila 1941 je bilo v Revirjih 150 članov komunistične partije, 100 članov Skoja, pa tudi precej kandidatov za članstvo v partiji in simpatizerjev.[7] Večinoma so bili delavci. Komunisti so bili med glavnimi organizatorji akcij, ki jih je spodbudila socialna stiska v času gospodarske krize. Niz demonstracij in stavk so odprle ženske demonstracije in zasedba vhodov v rudniške rove ter drugih obratov julija 1933 v Trbovljah. Sledila je gladovna stavka hrastniških, trboveljskih in zagorskih rudarjev julija 1934, ki se je naslednji mesec ponovila, dalje stavka hrastniških steklarjev leta 1936 in revirskih rudarjev istega leta, in rudarska stavka decembra 1939, ki so jo zaradi množičnih aretacij delavci prekinili, policija pa je voditelje stavke internirala v Bileću. Mnogi so izgubili delo. Nato so se v letu 1940 zvrstile stavke gradbenih delavcev in protidraginjske demonstracije.[8]

V največjem pristanišču habsburške monarhije Trstu je po podatkih popisa iz leta 1910 v mestu in okolici ob italijanski večini (118.959) in mnogih drugih narodih živelo 59.319 Slovencev.[9] Z Rapalsko pogodbo novembra 1920 je bil Trst skupaj z obsežnimi tudi povsem slovenskimi območji in Istro priključen Kraljevini Italiji, ki je to območje upravno organizirala kot deželo Julijsko krajino. Tudi delavstvo v Trstu,

4 Vrišer, *Rudarska mesta*, str. 74; Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja*, str. 267–268, 273–274; Arhiv Zasavskega muzeja Trbovlje. Letna poročila Trboveljske premogokopne družbe; Troha, *Gospodarska kriza in stavke*, str. 335–337.

5 Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja*, str. 267–268; ARS, AS 1647, Delavska zbornica za Slovenijo, m. 46. Statistični podatki o številu delavcev, delavnikov, delavskih mezdah in produkciji premoga za leta 1929–1938.

6 Kosec, *Trbovlje: socialni prerez.*

7 Deželak Barič, *Razvoj Komunistične partije Slovenije*, str. 105–107.

8 Troha, *Gospodarska kriza in stavke*, str. 340–343; Troha, *Oris razvoja*, str. 424; *Rdeči revirji*, str. 42–46, 313–344, 353–360.

9 *Cadastre national de l'Istrie*. Podatki popisa leta 1910 so večkrat objavljeni, npr. *Oko Trsta*, str. 141–152.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 254 23.1.2018 8:47:09

Miljah in Tržiču je bilo narodnostno pisano, poleg domačinov, tako Italijanov kot Slovencev, so se v času razcveta v drugi polovici 19. in prvem desetletju 20. stoletja v tamkajšnji industriji zaposlili ljudje iz italijanskih dežel, pa tudi slovenskega in hrvaškega zaledja ter od drugod. Mnogi so se asimilirali, a njihova narodnostna (italijanska) zavest ni bila močna.

V Julijski krajini so italijanske fašistične oblasti vse od prihoda na oblast leta 1922 v okviru politike obmejnega fašizma izvajale nasilje nad politično levico in levo usmerjenimi delavskimi organizacijami ter kulturni genocid nad slovensko in hrvaško manjšino, kot njihovo ravnanje poimenujeta največja poznavalca fašistične raznarodovalne politike na Primorskem – italijanski tržaški zgodovinar Elio Apih in slovenska zgodovinarka Milica Kacin Wohinz.[10] Italijanska levica je bila politični in ideološki nasprotnik fašizma, pripadniki narodnih manjšin (drugorodci, allogeni) pa so bili njegovi nasprotniki že s tem, da so se rodili in čutili kot Slovenci oz. Hrvati in nikakor niso hoteli razumeti, da je posebna »milost«, da lahko postaneš del zgodovinskega naroda.[11] Slovenski delavci so bili tako za režim dvojni sovražniki, in sicer zaradi svoje narodnostne pripadnosti in politične (ideološke) opredelitve. Mnogi Slovenci, tudi tisti na podeželju, so se priključili komunistični stranki in to iz zaupanja načelom o socialni pravičnosti in narodni enakopravnosti. Iz tega spoja je nastala fašistična skovanka »slavocomunismo« ali »slavobolscevismo«, ki je združila ideološki in rasni stereotip obmejnega fašizma.[12] Obenem pa so bili ideološki in politični nasprotniki fašizma tudi tisti Slovenci, ki so pripadali liberalni ali pa krščansko-socialni organizaciji.[13]

S tem, ko je Italija kot ena od sil osi napadla Jugoslavijo in okupirala tudi del ozemlja t. i. jugoslovanske Slovenije (Ljubljansko pokrajino), se položaj Italijanov v Trstu ni spremenil. Delavski voditelji in drugi vodilni protifašisti so bili že od prej po zaporih, v konfinaciji ali emigraciji, večina pa se je prilagodila življenju v fašističnem režimu in po vstopu Italije v vojno junija 1940 vojnim razmeram. Ob vse večjem pomanjkanju osnovnih življenjskih sredstev so vojno še najbolj čutili vojaki in njihove družine, še posebej potem, ko so začela prihajati obvestila o padlih.

Drugače pa so italijanski napad na Jugoslavijo doživljali tržaški in drugi primorski Slovenci. Z napadom na Jugoslavijo je Italija prekoračila dotedanjo do Slovencev krivično jugoslovansko-italijansko (rapalsko) mejo in odprla se je možnost za njeno spremembo. Osvobodilna fronta slovenskega naroda je imela od vsega začetka jasen cilj: zedinjena, svobodna Slovenija. Druga temeljna točka njenega programa govori o tem,

10 Elio Apih in Milica Kacin Wohinz sta ta termin uporabila tudi na razpravah slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, v poročilu komisije pa je uporabljen termin »etnična bonifikacija«. Kacin Wohinz in Troha (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956*, str. 39; Kacin Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, str. 62; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 539.

11 Kacin Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, str. 62; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 539.

12 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 529.

13 Prav tam, str. 533.

da osvobodilni boj »*predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev*.«[14] V ustanovnem proglasu, ki ga je Slovenski narodnoosvobodilni odbor sprejel ob svoji ustanovitvi na 3. zasedanju Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941, je ta ugotavljal: »*Osvobodilno gibanje je politično, organizacijsko in vojaško zajelo vse slovensko ozemlje*.«[15]

Slovensko protifašistično gibanje je na Primorskem in v Trstu tako že poleti 1941 preraslo v boj za osvoboditev oziroma odcepitev od Italije. Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je v začetku avgusta 1941 tja poslalo člana CK KPS Oskarja Kovačiča, ki je nato deloval v Trstu in od tam skupaj z nekaterimi drugimi aktivisti razširjal organizacijske povezave po Primorski. V Trstu je dobil povezavo s Slovenci, člani KPI, in jih, kot tudi druge aktivne protifašiste, sprejemal v članstvo KPS. Ustanovili so Pokrajinski komite KPS in tudi Pokrajinski odbor OF za Primorsko. Odločitev, da se na Primorskem ustanovijo organizacije KPS, kaže na to, da vodstvo slovenske partije takrat ni več priznavalo mej italijanske države, saj je po usmeritvah Kominterne na ozemlju ene države lahko obstajala le ena komunistična partija. Poleg slovenskih so v Trstu, Miljah in Tržiču delovale tudi organizacije italijanske partije, ki pa so bile med italijanskim prebivalstvom na tem območju pred padcem fašizma in kapitulacijo Italije tudi edine delujoče protifašistične organizacije.[16]

Pokrajinski odbor OF je ob 2. tržaškem procesu v začetku decembra 1941 izdal proglas z naslovom »Slovenci!«, v katerem poudarja, da so primorski Slovenci kljub žrtvam »*ostali živ del slovenskega naroda*«, med gesli pa navaja tudi »*Živela svobodna neodvisna Slovenija s Trstom, Gorico, Celjem, Mariborom in Mursko Soboto*.«[17] Marca 1942 je Kardelj ocenjeval, da so Slovenci z osnovanjem OF, vzpostavitvijo prvih partizanskih enot na Primorskem in bojem »*dejansko že začeli uresničevati parolo o priključitvi Primorja ostalemu slovenskemu teritoriju – parolo o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda*.«[18] Novembra isto leto pa je od pokrajinskega partijskega komiteja zahteval, da v OF poskuša zajeti »*ves proletariat, ljudske množice pa vzgajati k večji višini in jih mobilizirati za borbo*«. Po njegovem je bilo nujno delovanje med italijanskimi delavci, da se ti vključijo ali v organizacije Delavske enotnosti ali v partizanske oddelke.[19]

Ker je zaradi preteklih izkušenj večina primorskih Slovencev Italijane izenačila s fašizmom, je bilo treba veliko prepričevanja, da so se ti stereotipi podrli in da so bili pripravljeni na sodelovanje z njimi. Posebno občutljivo je bilo vprašanje Trsta, ki je bil za Primorce simbol (naj spomnimo, da je bil Trst leta 1910 kljub italijanski večini mesto z največ slovenskega prebivalstva). Jeseni 1942 je bila vzpostavljena povezava med

14 Obvestilo vodstva OF o temeljnih točkah Osvobodilne fronte. Izjava, novo leto 1942. *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (dalje *DLR*), knj. 1, dok. 111, str. 255–256.

15 Proglas SNOO: Slovenskemu narodu!, 16. 9. 1941. *DLR*, knj. 1, dok. 39, str. 117.

16 Čepič, Guštin in Troha. *Slovenija v vojni*, str. 163-176.

17 Proglas PO OF za Primorsko: Slovenci!, začetek decembra 1941. *DLR* 1 knj., dok. 90, str. 201–202.

18 Arhiv Jugoslavije (AJ), CK KPJ, 1942, dok. 833. Pismo Edvarda Kardelja Umbertu Massoli, marec 1942.

19 *Jesen 1942*, dok. 159, str. 410.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 256 23.1.2018 8:47:10

vodstvom slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem in organizacijami KPI v Trstu in Tržiču, ki so imele okrog sto članov, ki je postala še pomembnejša potem, ko so bile organizacije slovenske partije in OF v Trstu skoraj v celoti uničene. Italijanske oblasti so na odpor med tamkajšnjimi Slovenci reagirale podobno kot v Ljubljanski pokrajini – z aretacijami, pošiljanjem v taborišča, pa tudi s požigi nekaterih vasi.[20]

Pokrajinski komite je 19. junija 1943, torej dober mesec dni pred Mussolinijevim padcem, poudarjal:

> »Mesto italijanskega naroda je v nasprotnem taboru, kjer se pod vodstvom Sovjetske zveze bije boj za mir in svobodo vseh narodov. Zmage tega tabora (Rdeče armade, partizanov, anglo-ameriške vojske) so zmage italijanskega naroda nad Mussolinijevo kliko.«[21]

Drugačen kot v Trstu, ki do septembra 1943 ni bil okupiran, je bil položaj v okupirani »jugoslovanski« Sloveniji. Revirje so 12. aprila 1941 zasedli Nemci in ga vključili v t. i. okupacijsko cono Spodnjo Štajersko, ki so jo razumeli kot nemško ozemlje, ki je bilo izgubljeno po prvi svetovni vojni in ga je bilo treba ponovno germanizirati. Za njihovo priključitev sta bili zaradi dejstva, da so revirski rudniki dajali okrog 1,5 milijona ton premoga letno in je bila tam tudi druga pomembna industrija, kot tudi zaradi železniških prog Maribor – Zidani Most – Ljubljana in Zidani Most – Zagreb, sicer močno zainteresirani tako nacistična Nemčija kot tudi fašistična Italija.[22]

Prihod nemške vojske v Revirje je prebivalstvo sprejelo z mešanimi občutki, večinoma z nezaupanjem in tudi sovraštvom. Nemci in t. i. nemško čuteči Slovenci so bučno proslavili »vrnitev« Nemčije na »jugoslavizirana območja Spodnje Štajerske«. Naj med njimi izpostavim hrastniško steklarno, kjer je bila večina mojstrov nemškega rodu, ki so skupaj z uradništvom in lastniki steklarne že pred vojno tvorili močno jedro Kulturbunda ter nato med njo aktivno sodelovali z nacisti.

Nemške okupacijske oblasti so se zavedale pomena revirskih rudnikov in druge industrije za svoje vojno gospodarstvo in zato v začetku skušale pridobiti delavstvo. Socialnoekonomski položaj revirskega delavstva pa tudi velike večine tukajšnjega prebivalstva, ki je bilo neposredno odvisno od delavskih zaslužkov, se je po hudih letih gospodarske krize v zadnjih letih pred vojno sicer nekoliko izboljšal, nekaj več je bilo tudi zaposlenih, a je po izbruhu druge svetovne vojne realni zaslužek ponovno začel padati. Okupatorske oblasti pa so po zgradbah izobesile svoje (rdeče – delavske) zastave, začele z močno pronemško propagando in v Jugoslaviji prepovedan 1. maj razglasile kot praznik dela. 24. aprila 1941 so zaposlile vse brezposelne rudarje (leta 1936 je bilo zaposlenih 3.746

20 Čepič, Guštin, Troha, *Slovenija v vojni*, str. 203-205.

21 Pismo PK KPS, 19. 6. 1943. *DLR*, knj. 6, dok. 189, str. 575.

22 Požun, *Trbovlje v NOB*, str. 22, 96–97.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 257 23.1.2018 8:47:10

rudarjev, konec leta 1941 pa že 5.819), vse za poln delovni čas, za rudarje uvedle dodatne karte za prehrano in zvišale mezde. V Zagorju so poleg rudarjev, npr. pri rekonstrukciji obsavske ceste, že maja zaposlili tudi 284 od 426 brezposelnih.[23] Himmler je 18. aprila 1941 tudi izdal posebno navodilo, da za čas vojne rudarji in njihove družine ne bodo izgnani. Število zaposlenih v revirskih premogovnikih je nato naraščalo tudi v letih 1942 (6.208) in leta 1943 (6.716).[24]

Pri velikem delu revirskih rudarjev je tako, kljub poskusom vodstva revirskih komunistov (ti so imeli neposredno povezavo s slovenskim vodstvom v Ljubljani in že konec aprila tudi vedeli za ustanovitev OF), da jih prepričajo v dejanske namene okupatorja, prevladal socialni moment, saj so ljudje potrebovali predvsem delo in kruh. Nanje je vplivalo tudi praznovanje 1. maja, ki je bilo le slabe tri tedne po okupaciji. Okupatorjevi propagandi so tako sprva verjeli tudi nekateri, zlasti starejši člani partije.[25] Prva meseca okupacije (april in maj 1941) so okupatorske oblasti tako poročale, da je razpoloženje prebivalstva ugodno, zadovoljiv pa naj bi bil tudi gospodarski položaj.[26]

Manj kot do rudarjev so bile nacistične oblasti prizanesljive do drugih kategorij prebivalstva v Revirjih. V začetku junija so začeli z množičnimi izgoni v Srbijo in nato na Hrvaško. Prve aretacije so bile v Trbovljah že v noči na 20. april 1941, v začetku junija pa se je začelo množično izganjanje, ki se je zaključilo šele oktobra istega leta. Skupno je bilo v tem valu odgnanih 800 ljudi. Drugi val izganjanja je zajel predvsem prebivalce z vasi na desnem bregu Save in pa tiste, ki so se v Revirje preselili iz drugih predelov Jugoslavije po letu 1914, skupaj okoli 2.500, in se je končal julija 1942. Odpeljani so bili v delovna taborišča v Nemčijo. Tretjo skupino izgnancev so pretežno tvorili svojci partizanov in sodelavci odporniške organizacije. Izgoni so bili posamični ali v skupinah ter so se zaključili šele konec leta 1944.[27]

Sledili sta germanizacija in nacifikacija na vseh področjih javnega in tudi zasebnega življenja. Ti ukrepi, naperjeni proti slovenski nacionalni samobitnosti, so začeli zmanjševati naklonjenost do okupatorja tudi med rudarji in drugim delavstvom. Prevladal je nacionalni moment in ob vse večjem spoznanju ljudi o raznarodovalnih namenih nacistov se je organizacija OF v drugi polovici leta 1941 razširila tudi v rudarskih središčih. Ti so zdaj postali eno od žarišč odpora na nemškem okupiranem ozemlju. Odpor so med delavstvom širili tudi preko odborov Delavske enotnosti, ki so sicer nastajali že od decembra 1940. Že julija 1941 so bile ustanovljene prve partizanske enote, med njimi Revirske četa, ki je 9. avgusta izvedla napad na žandarmerijsko postaja v Zagorju.[28]

23 Prav tam, str. 28; Troha, *Oris razvoja*, str. 425.

24 Pančur, *Gospodarska in zaposlitvena struktura*, str. 15.

25 Ustna izjava Franca Kralja, takrat sekretarja Okrožnega komiteja KPS za Revirje, avtorici, december 1986.

26 Požun, *Trbovlje v NOB*, str. 22–23; Jerman in Zorko, *Okupacija, mobilizacija*, str. 28.

27 Požun, *Trbovlje v NOB*, str. 50–63; Jerman in Zorko, *Okupacija mobilizacija*, str. 40–41.

28 Troha, *Oris razvoja*, str. 425–427.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 258 23.1.2018 8:47:10

Spremembo razpoloženja med prebivalstvom je zaznal tudi okupator, ki je v poročilih po juniju 1941 priznaval, da je 80 % prebivalcev podpiralo osvobodilno gibanje.[29] Odzval se je s poskusom radikalne odstranitve vseh, ki so bili povezani z odporniškim gibanjem, to je z aretacijami, mučenjem zapornikov, streljanjem talcev in pošiljanjem ljudi v koncentracijska taborišča. Med najbolj pretresljivimi je usoda bratov Kuder. V skupini štirih talcev je bil 17. septembra 1941 v Trbovljah ustreljen rudar Stanko Kuder, trije njegovi bratje pa teden dni kasneje v Mariboru.[30]

Da je nasilna okupacijska politika sprožala vedno večji odpor prebivalstva do okupatorja, je priznaval tudi Zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franc Steindl, ki je 1. julija 1942 takole ocenjeval razmere na Spodnjem Štajerskem:

> »Politično razpoloženje je po aprilu 1941 nedvomno padlo. To pa zato, ker navdušenje samo po sebi nikakor ni neko trajno stanje in so ljudje mnogokje imeli pretirano idealno predstavo o rajhu. Tudi omejitve na mnogih področjih življenja, ki jih je morala povzročiti vojna, so naravno prispevale k temu. V splošnem je padec razpoloženja vendar povzročilo dejstvo, da je bil ljudem vsiljen neki nov življenjski način, da so morali opustiti mnoge priljubljene običaje in slabe navade. Težko je na številkah ugotoviti razpoloženje. Da bi v neki meri mogli prikazati to sliko v številkah, bi morda lahko rekli, da je 1 % spodnještajerskega prebivalstva pripravljen in odločen, da gre z rajhom čez drn in strn do kraja, morda 9 % je brezpogojno zanesljivih, vendar ne odločenih, da bi nase vzeli tudi skrajne konsekvence. Na nasprotni strani razmerje ne utegne biti drugačno. Morda je tudi tam samo 1 % pripravljenih, da gre z nasprotnikom do kraja v vseh okoliščinah, 9 % pa bi se jih ustrašilo zadnje konsekvence. Vmesnih 80 % tvori široka množica, ki je njena pridobitev naša naloga.«[31]

Še hujši je bil odgovor nacističnega okupatorja na obuditev osvobodilnega gibanja na nemškem okupiranem območju, tudi v Revirjih, do katerega je prišlo spomladi 1942. V poročilu Pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo iz srede avgusta 1942 o položaju na Štajerskem pišejo, da »*okupator napoveduje brezobzirno uničenje vseh, ki so v najmanjši zvezi s komunisti in 'komunistično' OF. Dejstvo je, da so na Štajerskem našli način in moči, da to izvajajo*.«[32] Poleg množičnega streljanja sodelavcev osvobodilnega gibanje je avgusta 1942 prišlo tudi do aretacij svojcev talcev in partizanov, polnoletne so poslali v

29 ARS, AS 1621, Nemško orožništvo na zasedenem ozemlju Spodnje Štajerske, Orožniška izpostava Trbovlje, f. 49/1, Poročilo Orožniškega okrožja Trbovlje, brez datuma.

30 Troha, *Oris razvoja*, str. 426–428; Pančur, *Poklicna struktura*, str. 105.

31 Terčak, *Iz tajnih okupatorjevih arhivov*, Štabni razgovor 1. 7. 1942, str. 108.

32 Poročilo PK KPS za severno Slovenijo, sredi avgusta 1942. *DLR*, knj. 3, dok. 43, str. 85.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 259 23.1.2018 8:47:10

taborišče Auschwitz, »ukradene otroke« pa v otroška taborišča.[33] Poleti 1942 so se začeli tudi vpoklici v nemško vojsko, in sicer v skladu z marca istega leta sprejeto odredbo o uvedbi vojaške obveznosti in državne delovne službe na Spodnjem Štajerskem. Če se obvezniki ne bi odzvali, bi izgubili domovinsko pravico, starši pa bi bili poslani v taborišča. Vpoklicani so bili večinoma poslani na vzhodno fronto.[34] Prišlo je tudi do več izdaj sodelavcev osvobodilnega gibanja, ki so bile večinoma posledice mučenja.[35]

Med ljudmi je tako prevladal strah pred ostrimi represalijami in v odporu so tako vztrajali le redki, ki so sploh preživeli. Novembra 1942 je Dušan Kveder o razpoloženju prebivalstva zapisal, da je značilen »*skoraj fantastičen strah, politična neaktivnost mas, oportunistična predanost v usodo*«, največja »*depresija*« pa je vladala prav v Revirjih. In dodal, da so zdaj organizacije osvobodilnega gibanja tako rekoč na tleh.[36]

V Trstu se je položaj odločilno spremenil po kapitulaciji Italije in nemški okupaciji septembra 1943. Ob Slovencih, ki so se borili za narodno, mnogi med njimi pa tudi socialno osvoboditev, se je tudi za italijanske protifašiste začel osvobodilni boj. Pri tem so bolj ali manj tesno sodelovali s slovenskim osvobodilnim gibanjem, odvisno od političnega in vojaškega položaja tako na tem območju kot širše v evropskem kontekstu.

Tudi med nemško okupacijo cone Jadransko primorje, v času, ko sta nasilje in trpljenje dosegla svoj višek, je bil odpor dvojen. Za veliko večino primorskih Slovencev je bil to boj za ohranitev naroda, ki zanje ni bil izbojevan samo z osvoboditvijo, ki bi jo prinesel izgon nemškega okupatorja, ampak predvsem z osvoboditvijo od Italije, torej s spremembo meje. Eden najvidnejših slovenskih primorskih krščanskih socialcev Engelbert Besednjak je v pismu, ki ga je konec leta 1944 iz Beograda poslal svojemu političnemu somišljeniku duhovniku Virgilu Ščeku na Primorsko, zapisal: »*Temu cilju (torej osvoboditvi od Italije) se morajo podrediti vse osebne koristi in vsi strankarski oziri in računi*.«[37] Zato so se tudi mnogi, ki so sicer odklanjali »brezbožni« komunizem, priključili strani, za katero so menili, da je to osvoboditev sposobna izvesti, to pa je bila »komunistična« OF, ki ji je uspelo organizirati močno odporniško gibanje, ki je postalo del zavezniških sil. Za mnoge primorske Slovence pa je bil ta upor hkrati boj za socialno, razredno osvoboditev, saj je italijanska država v okviru že omenjene politike etnične bonifikacije grobo posegla v njihovo socialno strukturo. Podprli so torej politično opcijo, za katero so mislili, da bo omogočila boljše življenje njim in njihovim družinam.[38]

33 Naj izpostavim samo usodo mladinske organizacije v Hrastniku: skupaj je bilo leta 1942 ustreljenih 54 talcev iz Hrastnika, med njimi 29 mlajših od 25 let, dva med njimi sta bila ustreljena pred 18. rojstnim dnevom, štirje pa v nekaj mesecih po njem. Med ustreljenimi je bilo šest žensk. Njihovi svojci so bili avgusta 1942 aretirani, stari med 18 in 60 let poslani v Auschwitz, mlajši pa v otroška taborišča po Nemčiji. Troha, *Hrastnik v letu 1942*, str. 47–115.

34 Ževart, *Nemška mobilizacija v Šaleški dolini*, str. 159–173.

35 Troha, *Oris razvoja*, str. 430–431.

36 Poročilo politkomisarja 2. grupe odredov Dušana Kvedra CK KPS, 14. 11. 1942. *Jesen 1942*, dok. 121.

37 ARS, AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 75. Pismo Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku, 31. 12. 1944. Objavljeno v: *Goriški letnik*, 1976, št. 3, str. 258–267.

38 Gl. npr. Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 165–197; Troha, *Slovensko osvobodilno gibanje in slovenska zahodna meja*, str. 63–85.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 260 23.1.2018 8:47:10

Nemškemu okupatorju in tistim, ki so z njim sodelovali, se je uprl tudi del Italijanov, a z različnimi cilji. Eni so povojno usodo območja, ki ga je Italija priključila z Rapalsko pogodbo leta 1920, prepoznavali v demokratični italijanski državi in njenih dotedanjih mejah. Ti so se organizirali v okviru Narodnoosvobodilnega odbora za Julijsko krajino (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG).[39] Drugi del italijanskih protifašistov, zlasti delavstvo, pa je razredno izbiro postavil pred narodnostno in je svoj boljši jutri prepoznaval v nastajajoči komunistični Jugoslaviji, zato so se povezali s slovenskim osvobodilnim gibanjem, se vključili v skupne odbore Delavske enotnosti[40] ali pa v garibaldinske enote.

Slovensko vodstvo je v začetku leta 1944 na Primorskem pričelo s t. i. politiko slovensko-italijanskega bratstva. Z njo so hoteli okrepiti svoj vpliv tako med Slovenci kot med čim širšimi sloji Italijanov. V novi federativni Jugoslaviji naj bi Trst dobil posebno avtonomijo in spet postal osrednja luka za podonavsko zaledje, Italijanom bi bile zagotovljene narodnostne pravice, obenem pa tudi bistveno večje socialne pravice kot v Italiji, ki naj bi bila pod vplivom imperialističnih sil. S politiko slovensko-italijanskega bratstva se je strinjal tudi Kardelj, ki je 5. februarja 1944 zahteval, da je treba pomagati KPI, da bo lahko ustanovila takšno vojsko, ki bo nato garancija za »*pravilen demokratičen razvoj v Italiji*.«[41] Tudi na seji centralnega komiteja 27. februarja 1944 je Kardelj izpostavil pomen obmejnih območij, v primeru, če bo Italija ostala pod vplivom Velike Britanije in ZDA ter bila tako stalna grožnja tudi za Jugoslavijo: »*V tem pogledu nam bodo skušali škodovati tudi teritorialno, zato je silno važen Trst. Naš Trst = sovjetski Trst*«. Na seji so tudi ugotovili, da se bo v primeru dobrega političnega dela »*tržaški proletariat oklenil nas*.«[42]

Takšna politika je bila uspešna med levo usmerjenimi italijanskimi protifašisti, zlasti delavstvom, ki so razredno izbiro postavili pred narodnostno in svoj boljši jutri prepoznavali v nastajajoči komunistični Jugoslaviji. Hkrati je vodstvo Komunistične partije Slovenije postopno prevzemalo nadzor nad italijanskimi partijskimi organizacijami v Julijski krajini, po aretacijah vodstva tržaške federacije jeseni 1944 predvsem nad tamkajšnjo KPI, ki je oktobra 1944 že v celoti podpirala projugoslovanska stališča, obstajale pa so še »*težave v praksi*.«[43] Decembra 1944 so v Trstu ustanovili enotni partijski komite, ki pa je deloval povsem po direktivah vodstva KPS. Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je skušalo dobiti popoln nadzor tudi nad italijanskimi partizanskimi enotami v Julijski krajini, ki bi sicer ohranile notranjo samostojnost, KPI bi imela zagotovljeno politično vodstvo, očistili pa bi jih »*fašističnih elementov*«.[44]

39 Fogar, *Trieste in guerra 1940–1945*, str. 206–209.

40 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 161–164.

41 ARS, AS 1487, a. e. 3188. Pismo Edvarda Kardelja PK KPS, 5. 2. 1944.

42 ARS, AS 1487, a. e. 1. Zapis seje CK KPS, 27. 2. 1944.

43 ARS, AS 1487, a. e. 1851. Pismo Lidije Šentjurc CK KPS, 26. 10. 1944.

44 ARS, AS 1487, a. e. 630. Pismo Edvarda Kardelja direkciji KPI, 9. 9. 1944.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 261 23.1.2018 8:47:10

Slovensko vodstvo, ki se je zavedalo italijanske večine v Trstu, je skušalo pridobiti naklonjenost tudi drugih slojev tržaških Italijanov. V ta namen so sredi septembra 1944 po vzoru podobnih gibanj po svetu in zlasti Društva prijateljev Sovjetske zveze, ki je delovalo v predvojni Jugoslaviji, organizirali Društvo prijateljev nove Jugoslavije. Društvo naj bi preraslo v množično gibanje med srednjimi in višjimi sloji s parolo: »*Živel Trst v zmagoviti demokratični Jugoslaviji, osvoboditeljici Trsta*.«[45] A so se potem, ko se je društvo preimenovalo v Gibanje pristašev nove Jugoslavije in so jasno postavili zahtevo za priključitev k Jugoslaviji, razen delavstva, drugi Italijani oddaljili od njega.[46]

Pred koncem vojne je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja načrtovalo tudi ustanovitev enotne množične politične organizacije, ki bi delovala na enakih osnovah kot slovenska Osvobodilna fronta. Do tega ni prišlo, le v Trstu so sredi aprila 1945 ustanovili skupni Slovensko-italijanski antifašistični izvršilni odbor, ki je deloval kot skupno vodstvo slovenskih in italijanskih organizacij.[47] Najmočnejša organizacija je bila Delavska enotnost, v kateri je bilo v Trstu organiziranih med deset in dvajset tisoč delavcev obeh narodnosti. Ti so sodelovali v vstaji, ki jo je zadnje dni aprila 1945 vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja organiziralo v Trstu, in z navdušenjem pozdravili prihod Jugoslovanske armade 1. maja 1945.

V Revirjih je šele jeseni 1943 zaradi uspehov protifašistične koalicije in kapitulacije Italije ter uspehov jugoslovanske partizanske vojske strah pred okupatorjem začel popuščati, popuščal pa je tudi nacistični teror, a se to ni takoj odrazilo v širitvi odpora. Toda prelom v razpoloženju je bil nedvoumen in v tem oziru sta si bila enotna v oceni tako štajersko pokrajinsko vodstvo Osvobodilne fronte kot komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem.[48]

Do obuditve odpora je prišlo šele pomladi 1944. Poverjeništvo IO OF za Štajersko je 16. aprila 1944 izdalo okrožnico s sklepom o mobilizaciji vseh za vojsko sposobnih moških od 17. do 45. leta. Najprej naj bi mobilizirali vojne obveznike, ki so bili zaposleni v industriji in rudnikih, zato jih nemška mobilizacija ni zajela. Za odporniško gibanje, v katerem je poleg osvoboditve v ospredje prihajala tudi socialna revolucija, so rudarji kot elita delavskega razreda postajali vse bolj zaželeni in je njihov vpoklic postal eden poglavitnih ciljev tamkajšnjega odporništva.[49] Je pa bil dostop partizanskih enot in organizacij osvobodilnega gibanja do rudarjev dokaj otežen, saj so bili vsi trije rudarski centri ne le nadzorovani s policijo, ampak tudi močno zavarovani s postojankami ob Savi in v hribih nad njimi.

45 ARS, AS 1487, a. e. 1850. Poročilo Lidije Šentjurc Mihi Marinku, 1. 10. 1944.

46 ARS, AS 1487, a. e. 1851. Poročilo Lidije Šentjurc, 26. 10. 1944.

47 ARS, AS 1487, a. e. 3467. Pismo ObK KPS za Slovensko primorje Rudiju Uršiču, 9. 4. 1945. AS 1529, Boris Kraigher, šk. 1. Depeša Borisa Kraigherja Borisu Kidriču, 29. 5. 1945.

48 Ferenc in Ževart, *Nekatere značilnosti*, str. 454; Ževart, *Največji razmah*, str. 214–215.

49 *Zbornik dokumentov in podatkov*, VI/16, dok. 27.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 262 23.1.2018 8:47:10

Osvobodilno gibanje se je tako okrepilo, da so julija 1944 v različne organizacijske oblike zajeli od 40 do 60 % prebivalstva, z njim pa naj bi simpatiziralo kakšnih 90 %. Kamniško-zasavski odred, ki je deloval v bližini Revirjev, je do aprila 1944 mobiliziral že 400 novih borcev, v aprilu 1.034 in maja 990. V enakem času naj bi jih odred prepeljal na Dolenjsko vsaj 2023.[50] Iz junija 1944 pa datirajo prva poročila, da tudi iz Revirjev »*vse odhaja v partizane*«.[51] Na odločitev za odhod je vplivalo tudi prepričanje, da bo jeseni 1944 vojne konec. Kljub temu, da so bili rudarji praviloma edini skrbniki družine, zdaj odhodov niso preprečile niti grožnje z odvzemom dodatnih živilskih kart, niti grožnje s povračilnimi ukrepi. Pokrajinski odbor OF za Štajersko je julija poročal: »*Pri proletariatu je bilo do zadnjega časa čutiti oportunizem, ki pa se spreminja v masovne odhode v NOV. Kakor rečeno, ima to okrožje (revirsko, op. a.) svoje posebnosti, ker je po večini proletarsko. Je sicer v ogromni večini simpatiziralo z OF, množice pa kljub temu niso odločilno posegle v boj. V tem oziru je nastal v zadnjem času popoln preobrat.*«[52] Od maja do srede junija 1944 je tako po eni oceni odšlo v partizane okrog 3.000 ljudi iz Revirjev, tudi cele družine, po drugi oceni do 26. julija 2.150 ljudi, kar naj bi bilo 30 % vseh vojaških obveznikov.[53] Vrhunec je mobilizacija dosegla v avgustu in septembru 1944, ko je bilo mobiliziranih še 4.300 ljudi. Konec novembra naj bi v Revirjih ostalo še kakšnih 1200 za mobilizacijo primernih moških.[54] Število zaposlenih je v revirskih rudnikih padlo s 6.716 leta 1943 na 4.164 leta 1944, produkcija premoga pa s 1.544,000 ton leta 1943 na 984.570 leta 1944. Zlasti se je zmanjšala v drugi polovici leta, saj je septembra v trboveljskem rudniku padla s 2.850 na 800 ton.[55]

Tolikšna mobilizacija je bila velik uspeh odporniškega gibanja, saj je uspela kljub vse večjemu nadzoru okupatorja, ki je krepil tudi vojaško zavarovanje teh krajev. Zaradi tega nadzora so bili nekateri tudi »navidezno prisiljeno odpeljani« v partizanske enote. Okupatorji so si prizadevali, da bi izkop premoga ohranili vsaj na doseženi višini in so ohranjali poseben položaj rudarjev. Ne glede na vse predpise so bile policijske in rudniške oblasti pripravljene sprejeti vse, ki bi se vrnili iz partizanskih enot nazaj na delo. Hkrati je to pomenilo, da se rudarji, po ocenah aktivistov, »*ne čutijo ogrožene z direktnimi nevarnostmi vojne*«.[56]

A se je vojna v nasprotju s pričakovanji zavlekla v zimo in pomlad. V začetku decembra 1944 se je začela zadnja večja nemška ofenziva, ki je v Revirjih dosegla vrhunec v zadnjih dneh decembra in prvih dneh januarja 1945, ko je življenje izgubila kar tretjina

50 Ževart, *Največji razmah*, str. 217–218; Stergar, *Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred*, str. 92–93; Troha, *Oris razvoja*, str. 434.

51 Mikuž, *Pregled zgodovine*, str. 609.

52 ARS, AS 1487, a. e. 2145. Poročilo PO OF za Štajersko IO OF, 21. 7. 1944; Troha, *Oris razvoja*, str. 434.

53 Mikuž, *Pregled zgodovine*, str. 627; Ževart, *Največji razmah*, str. 221.

54 ARS, AS 1487, a. e. 2210. Poročilo OO OF Celje PO OF za Štajersko, 16. 11. 1944; Troha, *Oris razvoja*, str. 434, 435; Ževart, *Največji razmah*, str. 221.

55 Vrišer, *Rudarska mesta*, str. 75.

56 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 330–331, 385–386.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 263 23.1.2018 8:47:10

vseh žrtev med revirskimi partizani. Med borci je bilo veliko število neizkušenih mobilizirancev, večina katerih ni bila pripravljena na hude zimske napore, ki so se jim pridružili še siloviti nemški napadi. Zlasti jih je izčrpavalo nenehno nemško zasledovanje, dolgi pohodi v mrazu – brez primerne obleke in hrane. Partizanske enote so bile večinoma razbite in so utrpele velike izgube.[57]

Medtem je zaradi pomanjkanja delovne sile okupator rudarjem in delavcem ponujal amnestijo in tudi vse povratnike dejansko brez sankcij tudi sprejel nazaj na delo. Po nemških poročilih se je do 25. januarja vrnilo kakšnih 800 rudarjev, kar je močno poudarjala tudi nemška propaganda.[58] Večina se je v partizanske enote vrnila spomladi 1945, ko so tekle tudi priprave na osvoboditev in prevzem oblasti. V Revirjih je po osvoboditvi oblast prevzel Okrajni odbor OF. Rudarji in drugi delavci pa so formalno postali nosilci revolucije in izgradnje socializma.

Po končani vojni je delavstvo v Trstu in Revirjih čakala različna usoda. Prvi so po dvajsetletnem obdobju fašizma in vojni zaživeli v parlamentarni demokraciji, drugi so v okviru socialistične države postali formalni nosilci oblasti.

Velik del italijanskega delavstva v Trstu, Tržiču in Miljah je tudi po koncu vojne podprl jugoslovanske mejne zahteve, torej priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji. Verjeli so, da bodo priključeni k državi, ki bo postala del velike komunistične družine na čelu s Sovjetsko zvezo, ki je bila njihov vzornik. Ob tem so naivno pričakovali, da bo že sam prihod jugoslovanskih oblasti pomenil komunizem.[59] To upanje v uresničitev komunistične družbe je prevladalo nad strahom, da bodo v novi državi narodnostno zatirani, saj so slovensko osvobodilno gibanje, deloma pod vplivom propagande nasprotne strani, pogosto doživljali kot nacionalistično, deloma tudi zato, ker so imeli Slovenci kot »bolj zanesljivi« v rokah skoraj vse ključne položaje.[60] Večina tamkajšnjega italijanskega delavstva je tako razmišljala podobno kot viden italijanski komunist iz Tržiča Leopoldo Gasparini, ki je na skupščini Goriškega okrožja 3. julija 1945 dejal:

> »Pozvani smo, da tukaj ustvarimo ne le nov red v Primorju, temveč tudi nov red v Evropi. /.../ Titovi partizani, Slovenci in Italijani, smo zmagali na vojaškem polju, sedaj moramo izbojevati tudi politično zmago.«[61]

A se njihovo upanje v priključitev k socialistični državi ni izpolnilo. Od 12. junija 1945 je bil Trst del cone A Julijske krajine pod angloameriško Zavezniško vojaško upravo,

57 Troha, *Oris razvoja*, str. 436.

58 Prav tam, str. 436–437; Ževart, *Narodnoosvobodilni boj*, str. 615.

59 ARS, AS 1584, Gradivo obveščevalnih služb, a. e. 99. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 12. 5. 1945.

60 ARS, AS 1584, AIS, a. e. 109. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 14. 5. 1945. A. e. 114. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 18. 5. 1945.

61 ARS, AS 1571, Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško, m. 7. Poročilo skupščine goriškega okrožja, 3. 7. 1945.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 264 23.1.2018 8:47:10

z mirovno pogodbo z Italijo, podpisano 10. februarja 1947, je pripadel Svobodnemu tržaškemu ozemlju, ki ni nikoli zaživelo, s Spomenico o soglasju oktobra 1954 pa se je vrnil v Italijo.

Po zmagi nad okupatorjem in zmagoviti revoluciji je v Jugoslaviji in Sloveniji v ospredje namesto nacionalne prišla razredna vsebina. Oblast je prevzelo delovno ljudstvo, torej »poštene ljudske množice, delavne množice, delavci (delavski razred), kmetje in napredna inteligenca« oziroma v njihovem imenu komunistična partija. Revirski rudarji pa so (vsaj na papirju) postali avantgarda tega delavskega razreda, t. i. udarniki, nosilci obnove domovine in njene industrializacije. Najboljši pa naj bi postali člani partije, ki pa je v prvih povojnih letih imela hude probleme z »ustreznim« socialnim sestavom svojega članstva, kot je oktobra 1949 ugotavljala organizacijska sekretarka CK KPS Lidija Šentjurc. Leta 1949 je bilo članov KPS le 3,1 % med 227.264 delavci, na katerih naj bi slonela diktatura proletariata. Vida Tomšič pa je ocenila, da je slovenska partija, če bi ostala pri takem razmerju, »*birokratsko nameščenska partija, ki pri taki konstrukciji ne more odigrati vloge, ki bi jo morala /…/ v dejansko avantgardo delavskega razreda*.«[62]

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije
ARS, AS 1277, Edvard Kardelj.
ARS, AS 1487, Centralni komite Komunistične partije Slovenije.
ARS, AS 1529, Boris Kraigher.
ARS, AS 1571, Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško.
ARS, AS 1584, Gradivo obveščevalnih služb.
ARS, AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.
ARS, AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje.
ARS, AS 1621, Nemško orožništvo na zasedenem ozemlju Spodnje Štajerske, Orožniška izpostava Trbovlje.
ARS, AS 1647, Delavska zbornica za Slovenijo.
Arhiv Jugoslavije, CK KPJ, 1942.
Arhiv Zasavskega muzeja Trbovlje. Letna poročila Trboveljske premogokopne družbe.

Tiskani viri

Cadastre national de l'Istrie: d'après le recensement du 1er octobre 1945. Sušak: Edition de l'Institut Adriatique, 1946.
Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962–1989.

62 ARS, AS 1589, CK ZKS, a. e. 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949. Več v: Troha, *Sobivanje ali soodvisnost*, str. 241–270.

Jesen 1942: korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, *VI/16*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.

Literatura

Čepič, Zdenko, Damijan Guštin in Nevenka Troha, *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan, 2017.

Deželak Barič, Vida, Razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem v letih 1941–1943 s stališča njene organiziranosti. *Prispevki za novejšo zgodovino* 27 (1–2), 1987, str. 105–107.

Ferenc, Tone in Milan Ževart, Nekatere značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50 = n. v. 15 (1–2), 1979, str. 448–461.

Fogar, Galliano, *Trieste in guerra 1940–1945: società e resistenza*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1999.

Godeša, Bojan, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Jerman, Gregor in Andrej Zorko, *Okupacija, mobilizacija*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2007.

Kacin Wohinz, Milica in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Kacin Wohinz, Milica in Nevenka Troha (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: poročilo slovensko italijanske zgodovinsko-kulturne komisije*. Ljubljana: Nova revija, 2001.

Kosec, Ivan [Martin Mencej], *Trbovlje: socialni prerez*. Ljubljana: Mala biblioteka, 1936.

Mikuž, Metod, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Knj. 4*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.

Mohorič, Ivan, *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem: zgodovina rudarstva in topilništva v stoletju tehnične revolucije. Knj. 2, Problemi vsakdanjega rudarskega dela, kronologija rudarjenja 1850–1941*. Maribor: Obzorja, 1978.

Oko Trsta [Redaktorja Viktor Novak in Fran Zwitter]. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije, 1945.

Pančur, Andrej, Gospodarska in zaposlitvena struktura. Vida Deželak Barič in Miran Kalšek (ur.), *Žrtve druge svetovne vojne v Zasavju*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2012, str. 15-18.

Pančur, Andrej, Poklicna struktura in socialni položaj žrtev. Vida Deželak Barič in Miran Kalšek (ur.), *Žrtve druge svetovne vojne v Zasavju*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2012, str. 101-106.

Požun, Lojze, *Trbovlje v NOB 1941–1942*. Trbovlje: Občinski odbor ZZB NOV, 1986.

Rdeči revirji: zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku v letih 1918-1941, 2 dela. Trbovlje: Revirski muzej ljudske revolucije, 1970–1972.

Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1. del. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005.

Stergar, Gorazd, *Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred in njegova vloga v NOV na Slovenskem v letu 1944*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2002.

Stiplovšek, Miroslav, *Šlandrova brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971.

Terčak, Stane, Iz tajnih okupatorjevih arhivov. *Celjski zbornik* 6, 1961, str. 103–134.
Troha, Nevenka, Oris razvoja narodnoosvobodilnega gibanja v Revirjih. Božo Repe (ur.), *Izročilo Čebin*. Ljubljana: Komunist, 1987, str. 423–439.
Troha, Nevenka, Slovensko osvobodilno gibanje in slovenska zahodna meja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 74 = n. v. 35 (1–2), 2003, str. 63–85.
Troha, Nevenka, Gospodarska kriza in stavke v zasavskih rudnikih (1930–1934). Dušan Nećak (ur.), *Stiplovškov zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 335–345.
Troha, Nevenka, Sobivanje ali soodvisnost Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte Slovenije (1945–1953). *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (1), 2011, str. 241–270.
Troha, Nevenka, Hrastnik v letu 1942: talci in njihove družine: »... ker mene več domov ne bo«: (Slavko Potisek, 15. avgust 1942). Nevenka Troha (ur.), *Nasilje vojnih in povojnih dni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 47–115.
Vrišer, Igor, *Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
Ževart, Milan, Nemška mobilizacija v Šaleški dolini. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1975/1976, št. 1–2, str. 159–173.
Ževart, Milan, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.
Ževart, Milan, Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem. Milan Ževart, *Izbrana dela*. Velenje; Ljubljana: Muzej Velenje, Karantanija, 2005, str. 214–224.

Summary

Nevenka Troha

Workers in Trieste and in the Zasavje coal-mining region during the WW II (comparison of the situation)

Before World War II, there were only a few big workers' centres in the territory inhabited by Slovenians, among them the Trbovlje basin (hereinafter referred to as the Zasavje, where, in 1925 were 8,000 miners). After World War I, this region became part of the Yugoslav state. After the Kingdom of Yugoslavia was attacked on 6 April 1941, it was occupied by the Germans and, as part of the former Austrian state of Styria, included in the so-called occupation zone Lower Styria. Its centre, Maribor, was visited by Hitler already on 26 April. By saying "Make this land German again!", he clearly indicated that the Slovenians living there were to be forcibly Germanised. Trieste, the largest port of the Habsburg Monarchy, in which 60,000 Slovenians lived alongside the Italian majority and many other nations, was annexed to the Kingdom of Italy after World War I. Under Fascism, the Italian authorities carried out cultural genocide against the Slovenians and Croats living there and at the same time persecuted leftist workers' organisations. This gave rise to the compound word 'Slavo-communists', which labelled the main opponents of the fascist regime – the political left and national minorities.

When, as an Axis power, Italy attacked Yugoslavia and occupied part of the so-called Yugoslav Slovenia (Province of Ljubljana), the position of Italians in Trieste did not change. The Slovenians in Trieste, on the other hand, experienced Italy's attack on Yugoslavia differently. In the summer of 1941 already, the Slovenian anti-fascist movement in Trieste thus grew into a

struggle for liberation or secession from Italy. So it was already before Italy capitulated that there operated in Trieste the committees of the Slovenian Liberation front (OF) and the organisations of the Slovenian Communist Party. They cooperated with the Trieste federation of the Communist Party of Italy (CPI), while other Italian anti-fascists were not yet organised at the time. Italian authorities reacted to the still weak resistance among the Slovenians in Trieste similarly to how they reacted in the Province of Ljubljana, that is, by arresting people, sending them to concentration camps and burning down villages.

In the Zasavje with a long tradition of class struggle, which was occupied in April 1941, the operation of the illegal communist party was very strong before the war. Because the Slovenian Communist Party was the main initiator of the establishment of the OF, we would expect that the Zasavje would have been one of the epicentres of resistance, but this was not the case at first. The German occupying authorities, which were aware how very significant the mines were for their war economy launched a strong pro-German propaganda and declared 1 May Labour Day, whose celebration had been banned in Yugoslavia. On 24 April 1941, they employed all unemployed miners full-time and they introduced additional food cards. On 18 April 1941, Himmler issued a special instruction stating that, while the war lasts, the miners and their families shall not be deported. Thus, despite the attempts of the communists to make the Zasavje miners see what the enemy's actual plans were, most of them opted for social security. For the first two months, the occupying authorities could thus report that they had won the population's favour.

However, the Nazi authorities were less lenient on other categories of the inhabitants of Zasavje, with deportations to Serbia and then Croatia, followed by the Germanisation and Nazification. These measures against Slovenian nationhood also started to make the miners less favourably disposed to the occupying power. In the second half of 1941 the organisation of the OF spread to the mining centres. In the summer already, partisan units were established and the first actions carried out. The occupying authorities responded with an attempt at radically eliminating all who were related to the resistance movement, by arresting them, torturing prisoners, executing hostages and sending people to concentration camps. In the summer of 1942, they started recruiting people into the German army, sending most of them to the Eastern Front.

It was only in the autumn of 1943 that, due to the success of the anti-fascist coalition, the fear of the occupying power started to ease. At the same time, the resistance movement, in which the goal of a social revolution was increasingly gaining ground alongside the struggle for liberation, was more and more inclined to recruiting miners. The first reports that in Zasavje, too, "everybody is joining the partisans" are dated June 1944. Thus, the number of employees in the Zasavje mines decreased from 6,716 in 1943 to 4,164 in 1944. But the war dragged on into winter and spring. Due to forceful German attacks and a harsh winter, partisan units suffered great losses. Meanwhile, due to the lack of the workforce, the miners were offered amnesty and all the returnees were re-employed. According to German reports, as much as 800 miners returned to work at the end of January 1945. Most of them rejoined to partisan units in the spring of 1945.

On the other hand In Trieste, the position decisively changed after the capitulation of Italy and the German occupation in September 1943. Alongside Slovenians also Italian anti-fascists entered the liberation struggle. Since the summer of 1944 the leadership of the Slovenian liberation movement followed the so-called politics of brotherhood between Slovenians and Italians. Such politics were successful among Italian working class, who saw their better tomorrow in the emerging communist Yugoslavia. A large part of the Italian working class in Trieste, Monfalcone and

Necakov_zbornik_FINAL.indd 268 23.1.2018 8:47:10

Muggia also supported the Yugoslav border claims after the war, thus choosing class over ethnicity.

After winning the war and carrying out the revolution, the emphasis in Yugoslavia and Slovenia moved from national content to class content. The Yugoslav communist leaders hoped in the success at the Treaty conference with Italy not only to resolve the so called Slovene question, but also to increase the power of the relative weak working class in still mostly agrarian Yugoslavia. Thus the miners from Zasavje region (at least on paper) became the avant-garde of the workers' movement. The best were supposed to become members of the communist party. But in 1949, only 7,221 or 3.1% of the members were manual workers.

As we can see, divisions in the epochal times of war, border issues and changes of the social system are not only class-related or only national, but multilayered. National interests merged despite class divisions and class interests merged despite national differences.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 270 23.1.2018 8:47:10

Drago Roksandić[*]

Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): Prostorne i vremenske logike nasilja[1]

U ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje: NDH) – proglašenoj 10. travnja 1941. godine u nacističkoj režiji te potom priznatoj kao međunarodnopravnom subjektu u nacističko-fašističkom »novom poretku« – u nepunih mjesec dana trećini stanovništva (Srbima, Židovima i Romima) bila su uskraćena temeljna ljudska i građanska prava po kombiniranim rasnim, etničkim i vjeroispovijednim kriterijima.[2] Za razliku od Židova i Roma – koji se uopće nisu mogli nadati da će preživjeti u ustaškoj Hrvatskoj – daleko najbrojniji pravoslavni Srbi bili su ipak u bitno drugačijem položaju. Koliko god nakon 10. travnja 1941. godine iz dana u dan bili kolektivno dijabolizirani i proskribirani, toliko su kao pojedinci i kao obitelji danomice bili izbezumljivani neizvjesnostima ustaških nakana s njima u vezi. Stalno je otvoreno bilo pitanje tko će kada i kako biti

* dr. sc. Drago Roksandić, redovni prof. u trajnom zvanju, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, drago.roksandic@ffzg.hr

1 Ovaj rad sažima rezultate autorovih arhivskih i knjižničnih istraživanja za potrebe berlinskog projekta *Local Approaches to the Second World War in Southeastern Europe*, ali i mnoštvo spoznaja stečenih realizacijom znanstvenog kolokvija *Što se uistinu dogodilo u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi 29/30. srpnja i 4/5. kolovoza 1941.: svjedočanstva i kultura sjećanja*, koji je na autorovu inicijativu održan na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 28. i 29. lipnja 2012. godine u suradnji Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Documenta: centra za suočavanje s prošlošću u Zagrebu i Srpskog narodnog vijeća u Zagrebu. Vidjeti: http://kula-jankovica.unizg.hr/files/file/Colloquia-4.pdf. Rad se prvi put objavljuje na hrvatskom jeziku. Ovaj rad ne bi bio takav kakav jest bez podrške, kritičkih opaski i sugestija više kolegica i kolega. Među njima izdvajam prof. dr. sc. Hannesa Granditsa i dr. sc. Xaviera Bougarela te Igora Mrkalja i Matka Globačnika. Zahvaljujući svima, spomenutim i nespomenutim, naglašavam da je odgovornost za njegov sadržaj isključivo osobna.

2 Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 83–187. Ova je monografija još uvijek nezaobilazno referentno djelo za razumijevanje ustaške ideologije i politike nasilja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Recentna referentna djela, među ostalima, jesu: Dulić, *Mass killing in the Independent State of Croatia*; Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*; Korb, *Im Schatten des Weltkriegs*; Yeomans (ur.), *The Utopia of Terror*. U hrvatskoj je historiografiji najuspjelije recentno djelo: Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 271 23.1.2018 8:47:10

ubijen, protjeran, opljačkan ili, uglavnom do proljeća 1942., prisiljen konvertirati na rimokatoličanstvo i time se kroatizirati da bi eventualno mogao opstati u NDH.[3] Ustaška opsjednutost »konačnim rješenjem srpskog pitanja u Hrvatskoj« 1941. i početkom 1942. godine – koliko god bila predmetom stalne istraživačke pozornosti, s različitim motivacijama i intencijama – i dalje je neiscrpno vrelo pitanja i odgovora.

Ovaj prilog fokusiran je s time u vezi na prostorne i vremenske logike nasilja počinjenih uime NDH u dvjema susjednim lokalnim zajednicama od travnja 1941. do siječnja 1942. godine, tj. na kotareve Glinu i Vrginmost. Bili su to Zagrebu najbliži od svih kotareva sa srpskim većinama stanovništva (udaljenost cca. 60 – 100 km).[4] Nalazili su se u peripanonskim predjelima Banije i Korduna, između šumskih masiva Zrinske gore i Petrove gore te između rijeka Kupe i Une. Zajedno s više drugih takvih, inače razvojno zaostalijih kotareva s lijeve i desne obale Une u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, bili su zasigurno jedan od najvećih izazova sigurnosti i stabilnosti deklariranog kolaboracijskog, ali i okupacijskog poretka. Sa stajališta ustaške opsjednutosti »konačnim rješenjem srpskog pitanja u Hrvatskoj«, bili su najveći izazov.[5]

Pored toga, preko Banije išle su željezničke pruge Zagreb – Sisak – Dobrljin – Novska itd. u smjeru Zemuna i Beograda, Zagreb – Sisak – Dobrljin – Bihać (»Unska pruga«), Zagreb – Sisak – Dobrljin – Banja Luka te pruga Sisak – Petrinja – Glina – Vrginmost – Vojnić – Karlovac.[6] Cestovne su veze također još od vojnokrajiških vremena povezivale sva veća naselja. Stoga je kontrola Banije i Korduna bila vitalno važna i za NDH i za okupacijski poredak, njemački i talijanski.

Kako su Hrvati i Srbi s hrvatske, a bosanski muslimani, Hrvati i Srbi s bosanske strane – svi potomci habsburških i osmanskih krajišnika – u ovim predjelima bili i etnokonfesionalno izmiješani kao rijetko gdje drugdje u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, integracija ovih predjela u okupacijsko-kolaboracijski poredak bila je tim kompleksniji problem. U okružnici državnog Ravnateljstva za ponovu od 30. srpnja 1941. godine o prelascima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest izrijekom je stajalo

> »da spomenute upute vrijede za sve župe osim Gore i Krbave i Psata, gdje su župani u sporazumu sa ustaškim logornicima i tabornicima, mogli postupati

3 Vidjeti: Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*.; Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*; Isti, *Demografski i ratni gubici*, str. 543–560.

4 Od 1754. do 1881. godine područja ovih dvaju kotareva činila su vojnokrajišku Prvu bansku regimentu. Barun Josip Jelačić Bužimski (Petrovaradin, 16. listopada 1801. – Zagreb, 20. svibnja 1859.) bio je njezin pukovnik u proljeće 1848. godine, kada je postao hrvatski ban.

5 Linija njemačko-talijanskog vojnog razgraničenja 1941. godine išla je između Gline i Vrginmosta. Prostorna i vremenska logika nasilja bila je uvelike uvjetovana i (ne)nazočnošću, odnosno (ne)djelovanjem njemačkih i talijanskih postrojbi, što ne može biti predmet ovog članka zbog njegova ograničenog opsega.

6 Često se gubi iz vida da je ovdje sagrađen jasenovački logor, tj. na raskrižju spomenutih željezničkih pruga i na kontaktnome mjestu predjela s velikim udjelima stanovništva srpske nacionalnosti. Roksandić, *O tragediji, traumi i katarzi*, str. 85.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 272 23.1.2018 8:47:10

> »prema mjesnim prilikama«. Radilo se o području tadašnjih kotara: Bos[anski] Novi, Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja, Sisak, Bihać, Bos[anska] Krupa, Bos[anski] Petrovac, Cazin, Korenica. Bilo je vidljivo da se u tom području nije ni pomišljalo pitanje Srba rješavati prekrštavanjem. To je područje na granici Hrvatske i Bosne, u kojem su se zbili veliki pokolji stanovništva i iseljavanja, u cilju uklanjanja »srpskog kordona«.«[7]

Nijansiranost političkih kultura i političkih orijentacija stanovništva bila je od 1929. do 1939. godine na svim trima nacionalnim stranama obrnuto razmjerna općenito niskoj razini razvijenosti premoćno agrarne ekonomike, preopterećene agrarnom prenaseljenošću.[8] Posjedovno raslojavanje, neovisno o nacionalnosti, uvelike je hijerarhiziralo odnose ovisnosti između manje i više imućnih:

> »Siromašni seljak zavisio je od bogatijeg. Već 'poslije Božića' ili 'svetog Save' (27. siječnja) pozajmljivao je kukuruz ili pšenicu od njega da bi pri narednoj žetvi ili berbi dug vratio u količini većoj od posuđene ili pak odradio na poslovima koje je obavljao onaj bogatiji. Ako je siromašni seljak plaćao porez ili podmirivao potrebe za industrijskim proizvodima, budući da je bio pretežno nerobni proizvođač pa kao takav bez novca, bio je prisiljen da se zadužuje kod bogatijeg seljaka ili trgovca …«[9]

Tanki gornji slojevi stanovništva i među Hrvatima i među Srbima monopolizirali su stranačke politike u čitavu razdoblju između 1918. i 1941. godine. U razdoblju nakon proglašenja Banovine Hrvatske (26. kolovoza 1939.) razine dosegnutih i mogućih konfliktnosti osjetno su rasle, kako unutar nacionalnih zajednica tako i među njima. Ako je među Hrvatima, za razliku od Srba, u to doba i postojao privid političke hegemonije Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS), unutarstranačko je raslojavanje također išlo sve više u prilog desnim i lijevim radikalizmima ustaške i komunističke orijentacije.[10] Ilegalna Komunistička partija Hrvatske/Jugoslavije (dalje: KPH/KPJ) bila je i u ovim

7 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 174.

8 Godine 1931. u kotaru Glina 92,3 % od 42.221 stanovnika bavilo se poljoprivredom, stočarstvom i ribarstvom. Na tlu Hrvatske taj je udio bio 76,3 %. Svega 6,66 % gospodarstava imalo je više od 10 ha. Nepismenih je bilo 55,9 %. Šimončić-Bobetko, *Ekonomsko-socijalni razvoj*, str. 133–135. Prema popisu stanovništva od 31. ožujka 1931., kotar Glina imao je 45.742 stanovnika, a od toga 30.606 pravoslavnih (66,91 %) i 15.003 rimokatolika (32,80 %). Općina Glina imala je 2.315 stanovnika, i to 1.144 rimokatolika i 1.106 pravoslavnih te 37 Židova. *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, str. 304. U kotaru Vrginmost živjelo je 1931. godine 28.989 stanovnika, i to u dvama mjestima, Vrginmostu i Topuskom te u 48 sela. Pravoslavnih je bilo 24.906 (85,91 %), a rimokatolika 4.071 (14,04 %). Poljoprivredom se bavilo preko 90 % stanovništva, a prevladavali su sitni posjedi do 5 ha. *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, str. 326; Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi*, str. 19, 21.

9 Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda*, str. 13.

10 Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, knj. 2, str. 143–284.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 273 23.1.2018 8:47:11

dvama kotarevima jedina transnacionalna stranka, što će u okupacijskim i kolaboracijskim uvjetima biti presudno za u osnovi postojan razvitak partizanskog pokreta već od 1941. godine.[11] Budući da su ustaše (sa)znale tko su komunisti – što iz vlastitog iskustva, što uvidima u povjerljive arhive nakon preuzimanja vlasti 10. travnja 1941. godine – brojni članovi KPH/KPJ stradali su vrlo brzo, ako ne kao komunisti, onda kao Srbi. Politička kultura koju su stvarali nakon 1935. godine u ustanku je imala mnogo veće značenje nego njihova praktična politička iskustva. Još je važnije to što je kotarom Vrginmost funkcionirao jedan od najsigurnijih ilegalnih putova za održavanje veza s višim partijskim rukovodstvima u Karlovcu i Zagrebu. Njime su na Kordun, pored ostalih, stigli i komunisti-španjolski dobrovoljci hrvatske nacionalnosti koji su od kolovoza 1941. godine bili vojna i politička jezgra narodnooslobodilačkog pokreta na Kordunu. Uostalom, odluka o podizanju partizanskog ustanka na Kordunu i Baniji donesena je na okružnom partijskom savjetovanju u šumi Abez, nedaleko od Vrginmosta, 19. srpnja 1941. godine. Ključni sudionik bio je Rade Končar (Končarev kraj kod Korenice, 6. kolovoza 1911. – Šibenik, 22. svibnja 1942.), sekretar Centralnog komiteta KPH, inače komunist srpske nacionalnosti.[12]

Ovaj članak polazi od hipoteze da je naumljeno ustaško »konačno rješenje srpskog pitanja u Hrvatskoj« pretpostavljalo ustašizaciju i aktivnu mobilizaciju kvazitotaliteta hrvatskog naroda. Kada se ima na umu da su ustaše do 10. travnja 1941. godine bile marginalni fenomen hrvatske politike i kulture, da su velikim svojim dijelom kao politički emigranti u više zemalja bili strogo nadzirani instrument revizionističkih politika u Europi, spomenuto »konačno rješenje« lokalno je ovisilo o mnoštvu parametara. »Konačno rješenje srpskog pitanja« u NDH podrazumijevalo je vrlo širok raspon formi i praksi nasilja (javna kolektivna dijabolizacija i obznanjivanje »konačnog rješenja«, zakonsko izopćavanje i uskraćivanje temeljnih ljudskih i građanskih prava, otuđivanje i uništavanje imovine, prisilna iseljavanja, iznuđeni prelasci s pravoslavlja na rimokatoličanstvo, uhićenja, zatočenja u logore, pojedinačna i skupna umorstva itd.). U ovom će radu težište biti na prostornim i vremenskim logikama nasilja u funkciji spomenutog »konačnog rješenja«.

»Skoro svi za Pavelića«?

Drugi svjetski rat započeo je u Kraljevini Jugoslaviji 6. travnja 1941. godine kao *Blitzkrieg*. Vojska Kraljevine Jugoslavije kapitulirala je vrlo brzo, 17. travnja, a kralj Petar II. Karađorđević napustio je zemlju čak i ranije, 14. travnja. Ipak, *Blitzkrieg* u Jugoslaviji razlikovao se od sličnih operacija u drugim zemljama, prije svega time što je već 10.

11 Đurić, *Snaga, organizaciona struktura*, str. 149–158.

12 Vidjeti: Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*; »Abez zapalio Kordun i Baniju«, u: Bulat, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, str. 83–98.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 274 23.1.2018 8:47:11

travnja 1941. Slavko Kvaternik – s ovlastima koje mu je dao Hitlerov izaslanik Edmund Veesenmayer – proglasio ustašku Nezavisnu Državu Hrvatsku. Iako je Vladko Maček, predsjednik HSS-a, prethodno odlučno odbio njemačke, a izgleda i Kvaternikove ponude za preuzimanje vlasti, prihvatio je njihov zahtjev da nakon Kvaternikova proglasa svojim autoritetom javno podrži uspostavu kolaboracionističke vlasti.[13] Učinio je to, ne referirajući se nijednom riječju na uvjete pod kojima je stvorena:

> »Hrvatski narode! Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historiskom i geografskom području Hrvatske, te preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod, da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS-a, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike itd. da iskreno surađuju s novom narodnom vladom.«[14]

Imajući na umu da su ustaše (»nacionalistički pokret«) do tada bile marginalni akter hrvatske politike, upravo su ovom izjavom – potpuno neovisno o Mačekovim intencijama – one stekle legitimitet u hrvatskoj javnosti bez kojeg bi u suštini bile samo hrvatska inačica Zbora Dimitrija Ljotića u Srbiji.[15] Budući da se svojom izjavom Maček obratio isključivo hrvatskom narodu – ignorirajući kao supredsjednik Seljačke-demokratske koalicije (dalje: SDK), koju su činile Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka (dalje: SDS), činjenicu da su hrvatskim granicama na »cjelokupnom historiskom i geografskom području« obuhvaćeni mnogobrojni žitelji koji nisu bili hrvatske narodnosti – implicitno je legalizirao, ponavljamo, neovisno o osobnim uvjerenjima, i ustašku viziju Hrvatske bez već ranije deklarirano »nepoželjnih« Srba, Židova i Roma.[16]

Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac također je izrazio svoju podršku stvaranju NDH nizom javnih postupaka od 11. do 16. travnja 1941. godine, kada ga je u audijenciju primio poglavnik NDH Ante Pavelić te do 28. travnja, kada je objavljena njegova poslanica područnom svećenstvu: »*Odazovite se stoga spremno ovom mom pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH*«.[17] Uvažavajući mnogobrojne Nadbiskupove intervencije u prilog ugroženih, kao i njegove s vremenom sve učestalije javno očitovane stavove glede temeljenih ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, Jozo Tomasevich jedan

13 Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, str. 52–65; »*Stoga je na Kvaternikovu ponudu da bude poglavar države [Maček] odgovorio: Moja je politička koncepcija doživjela slom, pukovniče, vi proglasite Hrvatsku.*« Kisić-Kolanović (ur.), *Vojskovođa i politika*, str. 28.

14 Boban, *Maček i politika*, str. 409–415; Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, str. 40–52.

15 Vidjeti: Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića*.

16 »*On* [Maček – nap. D. R.] *je ne samo pozvao pristaše HSS da se novoj vladi pokoravaju, nego i sve one koji su na raznim dužnostima da 'iskreno surađuju s novom narodnom vladom'. Takve instrukcije imale su izvanredno značenje i posljedice u ponašanju pojedinih pristaša HSS-a, organa vlasti i Zaštite, na koje se ustaška vlast mogla u prvim danima osloniti i eksploatirati njihovu ulogu.*« Boban, *Maček i politika*, str. 413.

17 Novak, *Magnum crimen*, str. 551; Gabelica, *Blaženi Alojzije Stepinac*.

je od povjesničara Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji koji ipak ističe da »*Stepinčeve izjave i postupci prema ustaškom režimu i genocidnim mjerama protiv Srba i SPC-a /Srpske pravoslavne crkve – nap. D. R./, imaju i ozbiljnih nedostataka. (…)*.«[18] Razmjeri mnogovrsnih zločina protiv čovječnosti u NDH bili su toliki da su pojedinačne intervencije crkvenih velikodostojnika i svećenika općenito, koliko god respektabilne, bile daleko od onog što su moralni imperativi pretpostavljali. Većeslav Vilder, jedan od vođa SDS-a, rekao je s time u vezi, kao politički emigrant u Velikoj Britaniji u emisiji BBC-ja, 17. veljače 1942.:

> »Bog i narod daju visoka dostojanstva pojedincima da budu vođe, apostoli, branioci naroda, baš u teškim vremenima kad obični smrtnici gube glave za koju nevinu reč. Kardinali, biskupi i u najgoroj tiraniji uzimaju stanoviti imunitet koji ih štiti od progona, jer su oni pretstavnici jedne duhovne sile. Ni stotinu Pavelića ne bi moglo da ugase slobodnu reč jednom biskupu Stepincu. Ni vlas mu zato ne bi spala s glave, a zadužio bi upravo hrvatski narod za stoleća.«[19]

Drugo, odnos Rimokatoličke crkve prema NDH bio je upravo zbog toga od 10. travnja 1941. do 15. svibnja 1945. godine krajnje ambivalentan.[20]

Učinci načina njezina proglašenja bili su veliki, ali i kontradiktorni: »*U času proglašenja NDH vodstvo je imalo čarobnu ideju vodilju – suverenu nacionalnu državu. Pučanstvo je NDH doživljavalo više kao emocionalnu nego kao političku činjenicu.*«[21] U proljeće 1942. godine, kada stanovništvo više nije moglo imati iluzija o tome što ona jest, a što nije, u prepisci između političkih emigranata, integralnih Jugoslavena, Milan Marjanović je iz Rima obavještavao Jovana Banjanina i Grgu Angjelinovića u Londonu, 14. travnja 1942., o »prilikama i shvatanjima u Zagrebu«:

> »2. Prije sloma i prvo vreme NDH može se reći – kaže informator – skoro svi za Pavelića. Ali se brzo svet počeo povlačiti. Pokolji; teror; prolevanje krvi uplašilo je ljude. Razbojstva i otimačine ustaša izazvale su reakciju i neprijatnost. Sada je sve, može se reći, defetistički, onako kako je bilo pred kraj Austro-Ugarske. Svet, pa i činovnički, već i otvorenije kritikuje, izražava skepsu, pravi rugalice. U uredima činovnici prave konvetikle, sabotiraju posao, izrugivaju

18 Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, str. 617; Lampe, *Yugoslavia as History*, str. 208–209; Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, str. 160. Istraživao se i ratni antifašizam katoličkog svećenstva u Hrvatskoj (Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-i*). Vidjeti i recentna izdanja, npr.: Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*; Majnarić et al. (ur.), *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj*.

19 Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade*, str. 28.

20 Koliko ambivalentan, mikro- i makrohistorijski, ostaje otvoreno pitanje, uz puno uvažavanje dosadašnjih, profesionalno utemeljenih istraživanja.

21 Kisić-Kolanović (ur.), *Vojskovođa i politika*, str. 31.

> pojedine ustašama odane kreature. 3. Pravih ustaša, uniformiranih, može biti oko 20.000, ali neuniformiranih, ima znatno više, mada nisu svi ni izdaleka ni sigurni niti su se upisali od vlastite inicijative. Ustaštvo ima međutim jaku podršku u omladini, naročito u znatnom delu univerzitetske omladine, iz čijih su redova dolazili mnogo puta najsvirepiji i najkrvoločniji ubice i mučitelji i trebitelji Srba i Jevreja. Redovna vojska, domobranstvo, regrutuje se prinudno i dosta je uredna, ali nema nikakvog duha mada je disciplina održavana. (…)«[22]

Proglašenje NDH eksplicitno i beskompromisno osudila je ilegalna Komunistička partija Hrvatske, odnosno Komunistička partija Jugoslavije.[23] Hrvatski i jugoslavenski komunisti, dakle, nisu čekali izbijanje rata između Trećeg Reicha i SSSR-a da bi osudili okupaciju i mnogostruku segmentaciju teritorija Kraljevine Jugoslavije, a naročito proglašenje NDH kao instrumentalizaciju težnje hrvatskog naroda k slobodi i nezavisnosti. Učinili su to nasuprot masovnim očitovanjima javne potpore politici »hrvatske gospode«, najuočljivijima u Zagrebu: »*Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača bit će najtamnija ljaga u tvojoj povijesti, hrvatski narode*.«[24] Ovaj proglas važan je i zato što su njime komunisti jasnije nego obično napravili distinkciju između »srpske gospode« i njezine odgovornosti za hegemonističku politiku u Kraljevini Jugoslaviji i srpskog naroda, istovremeno podsjećajući da su i »hrvatska gospoda« umjela naći svojih interesa u hegemonističkoj politici »srpske gospode«.[25] Proglas je bio nedvosmislen i u vezi s neizbježnom odgovornošću sviju koji kolaboriraju s okupatorima kao akteri poretka za zločine koje čine ili koje se spremaju učiniti.[26] Oni su već tada jasno dali do znanja da će borba protiv okupacije i kolaboracije biti i borba za drugačiju Jugoslaviju.[27] Dakle, Jugoslaviju su na kraju najodlučnije branili njezini komunisti, koji su, inače, ubrzo nakon svog konstituiranja 1919. godine postali najveće žrtve poretka. U to vrijeme na čelu KPJ bio je već od 1937. godine autoritativni dugogodišnji komunist, Hrvat Josip Broz Tito.

22 Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade*, str. 448.

23 Centralni komitet KPJ je iz Zagreba 15. travnja 1941. uputio proglas »*Narodima Jugoslavije*«, koji sadrži i odjeljak »Hrvatski narode!« HR-HDA, 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (fond), kut. 1, br. 1.

24 HR-HDA, 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (fond), kut. 1, br. 1.

25 »*Hrvatska gospoda te sile, da pružiš ruku tvom vjekovnom neprijatelju i porobljaču, a siju najodvratniju mržnju i hajku protiv srpskog naroda, koji se herojski bori i gine rađe nego da bude robom tuđinaca. Zar je srpski narod kriv što su te tlačila srpska gospoda? Zar nisu u svim režimima učestvovala i hrvatska gospoda? Zar nije srpski narod oduševljeno podupirao tvoju opravdanu borbu za slobodu i ravnopravnost, (…) Znaj hrvatski narode, da će historija sa prezrenjem osuditi one, koji svoju tobožnju nezavisnost grade sa Judinim talirima i na ropstvu svoje krvne braće srpskog, slovenskog i ostalih naroda*.« HR-HDA, 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (fond), kut. 1, br. 1.

26 »*Hrvatska je okupirana po njemačkim i talijanskim četama, a nije slobodna i nezavisna država, kako je hoće prikazati današnji vlastodršci u Hrvatskoj. To je državna šačice hrvatske gospode, koji neprekidno preko radi(j)a i štampe viču o pokolju i istrebljenju, o prijekim sudovima i td. Groze se smrću za svaku sitnicu, tako da svakog pametnog čovjeka crveni lice kad čuje sve te bjesomučne grožnje. Ali neka ta gospoda upamte da ništa nije trajno što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca. Neka se ta gospoda malo zamisle o tome što očekuje njih za prolijevanje nedužne narodne krvi*.« HR-HDA, 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (fond), kut. 1, br. 1.

27 Pirjevec, *Tito i drugovi*, str. 95–99.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 277 23.1.2018 8:47:11

»Rusi« u Sjeničaku na Kordunu 1. svibnja 1941. godine

Komunist i španjolski republikanski dobrovoljac, liječnik dr. Gojko Nikoliš (Sjeničak Lasinjski kod Vrginmosta, 11. kolovoza 1911. – Le Mans (Francuska), 11. srpnja 1995.) legalno se vratio u Kraljevinu Jugoslaviju iz internacije u koncentracionom logoru Vernet (Ariège, Francuska) u listopadu 1940. godine, s policijskim nalogom da se nastani u svome rodnom selu, Sjeničaku Lasinjskom, nekih 60 kilometara udaljenom od Zagreba.[28] Zatekla ga je velika promjena u političkoj kulturi seljaka u njegovu i susjednim selima:

> »Španski rat, uopšte, ostavio je duboke tragove u političkom raspoloženju sela. Selo je bez poteškoća shvatilo revolucionarni, narodni karakter tog rata i istovjetnost interesa španskog naroda i naroda Jugoslavije u otporu protiv fašizma. (…) Bio sam iznenađen velikim brojem pojedinaca koji su se izdigli iznad svoje zaostale sredine i postali kadri da procjenjuju političke događaje u svijetu.«[29]

Komunisti su kasnih 1930-ih godina često ilegalno djelovali u Gospodarskoj i Seljačkoj slozi, organizacijama HSS-a i Seljačkom kolu, organizaciji SDS-a. Inače, prema provjerenim podacima, u travnju 1941. godine u Zagrebu je bilo 480 članova KPH, u gradu Karlovcu i okolici 140, u gradu Sisku i okolici 180, a u kotarevima o kojima je ovdje riječ – Vojniću 100, Slunju 80, Vrginmostu 40 i Glini 90.[30]

Vlast Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske, inače, jedva da se tada osjećala u svakodnevici Sjeničaka i susjednih sela:

> »U odluci zagrebačkog redarstvenog ravnateljstva stajaše da u Sjeničaku imam stanovati »pod nadzorom vlasti«. Kakva vražja vlast u ondašnjem Sjeničaku?! Ništa osim vlasti slobode. Najbliža žandarmerijska stanica je preko šume, u Lasinji, a najbliže kotarsko načelstvo u Vrginmostu. Vlast nije u Sjeničaku imala čak ni svojih uhoda, barem ne takvih čije bi se djelovanje moglo osjetiti. Tako je uostalom, bilo u većini sela Banije i Korduna.«[31]

28 Donji Sjeničak je 1931. godine imao 925, Gornji Sjeničak 1.647, a Lasinjski Sjeničak 1.696 stanovnika. Mrkalj, *Sjeničak. Kronika kordunaškog sela*, str. 323–324.

29 Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, str. 273–274; »Uloga sela u pomoći španskim borcima«, u: Mrkalj, *Sjeničak. Kronika kordunaškog sela*, str. 65–70.

30 Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, str. 164–165, 322–323. »*Iz oskudnih dokumenata, a prema memoarskoj građi, do aprila 1941. godine (…) na području kotara Glina i dijela kotara Vrginmost i Petrinja djelovale su 34 ćelije KPH s više od 244 člana i 39 kandidata za članove KPH.*« Đurić, *Snaga, organizaciona struktura*, str. 157.

31 Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, str. 274.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 278 23.1.2018 8:47:11

Takav je vakuum potrajao i nakon proglašenja NDH 10. travnja 1941. godine. Do konca travnja u selu se nije pojavio nitko uime ustaške vlasti.[32] Mukla tišina pojačavala je među seljacima osjećaj straha, pa su sjeničarski komunisti odlučili da se »*na neki način oglase da su oni ta snaga koja ne čeka, koja nešto smišlja i djeluje*«, iako nikakvih konkretnih instrukcija s time u vezi nisu bili dobili: »*Prva prilika za akciju ukazala se uoči Prvog maja. Sastanemo se i odlučimo da na vrhu Rudanjskog brda, na vidiku sa svih strana, istaknemo crvenu zastavu, a da na mlinovima ispišemo aktuelne parole.*«[33] Zastava se i zavijorila, netko joj se obradovao, netko i prestrašio, ali je učinak bio postignut. Vijorila se do podneva, kada je seoski gazda Dmitar Rudan naredio jednom mladiću da je skine, »*ali je to bilo već kasno: razgovori o njoj širili su se brzinom požara. Stariji ljudi su tumačili da su to »Rusi« došli da je istaknu. Nismo željeli da se suprotstavljamo takvim fantazijama.*« Ustaše se nisu oglasile ni tada, ali su vijesti o masovnim zločinima u Gudovcu 28. travnja 1941. i u nedalekom Veljunu 5./6. svibnja 1941. godine dopirale i do Sjeničaka, a s njima i strah većine pred neposrednom budućnošću.[34]

Utjecaj komunista bio je dovoljno jak u sprječavanju Sjeničarca da krenu na »pokrst«, na prisilni prelazak s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, ali ne toliko jak da ih digne na ustanak. Sjeničarski partizanski odred stvoren je koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. godine. Iz mjeseca u mjesec bivao je sve brojniji i sve sposobniji utjecati na ljudske svakodnevnice u sjeničarskom kraju. Dio Sjeničaraca otišao je u isto vrijeme u susjedni partizanski odred »Katić kosa«. Ipak se oklijevalo s napadima zbog blizine sve jačih vojnih efektiva NDH i talijanske vojske, ali i zbog toga što je najbližom oružničkom postajom u Lasinji zapovijedao narednik Petar Nikolić, koji je u granicama svojih mogućnosti sprječavao ustaške pohode protiv Sjeničaraca.

Smrtni strah svima, smrt i izgon nekima: Bačuga na Baniji u proljeće 1941. godine

Pajo J. Štrkalj bio je do 10. travnja 1941. godine učitelj u seoskoj narodnoj školi u Bačugi, selu na željezničkoj pruzi između Siska i Karlovca, nedaleko i od Gline i od Petrinje. Službovao je u selu koje je 1931. godine imalo 1.356 stanovnika, većinom srpske nacionalnosti.[35] Budući da su spomenuta kotarska središta Glina i Petrinja imala 2.315, odnosno 5.536 stanovnika, Bačuga je bila jedno od onih većih sela do kojih su brzo stizale brojne obznane novih, ustaških vlasti i u kratkim vremenskim rokovima imale izravne učinke u životima njegovih žitelja.[36]

32 »*(…) u Vrginmostu punih deset dana nije uspostavljena ustaška vlast*.« Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi*, str. 36.

33 Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 286.

34 Isto, 287.

35 *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje*, str. 55. Bačuga je pripadala Općini Banski Grabovac i kotaru Glina. Udaljena je 54 km od Zagreba.

36 *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje*, str. 55, 99.

S obzirom na to da je i Pajo J. Štrkalj bio srpske narodnosti, nije mogao ostati učitelj u »novom poretku«, ali ni ostati živjeti u Bačugi, pa su u jednom danu, 12. lipnja 1941., uhapšeni on i njegova supruga i šestero njihove djece, a u ime NDH oduzeta im je praktički i sva imovina. Poslije kraćeg zadržavanja u zatvoru petrinjskoga ustaškog stana prebačeni su u sabirni logor Caprag pored Siska i, razmjerno vrlo brzo, iseljeni u Srbiju, kamo su stigli 15. srpnja 1941. godine.[37] Prešavši u Srbiju, Štrkalj je po uobičajenoj proceduri dao opširnu izjavu vlastima o svemu što je smatrao važnim registrirati o zbivanjima u NDH, bilo da je bila riječ o njemu samom ili o drugima, dakako, u slučajevima o kojima je mogao pouzdano svjedočiti. Prema Štrkalju, prvi val ustaškog terora zahvatio je Bačugu kao i brojna druga mjesta u NDH u vrijeme Đurđevdana, 6. svibnja, srpskog pravoslavnog praznika, koji je zajedno s Mitrovdanom, 8. studenog, inače markirao godišnje cikluse u tradicionalnim zajednicama pastoralnog podrijetla, kao i u drugih naroda sa sličnim tradicijama u Jugoistočnoj Europi, uključivši i Hrvate:

> »Na 4 maja osvanu u mjestu Bačugi 64 naoružanih ustaša iz mjesta Petrinja, Čuntića i Prnjavora pod izlikom, da se imade obaviti pretres radi oružja i ako su vrlo dobro znali, da su svi žitelji Srbi do toga dana, koji su posjedovali oružje predali ga vlastima. Prvo pretresa ustaše su se dobro napili samo da mogu što krvoločnije vršiti nasilja nad golorukim Srbima, te su i staro i mlado i muško i žensko, koga su god stigli izudarali kundacima tako da su više nedjelja bili nesposobni za svaki fizički rad.«[38]

Tom su prilikom ubijena, »bez ikakvih razloga«, tri muškarca (Teodor Grubješić, Jovan Grubješić i Đuro Vujaklija): »*Jednostavno su ih uhapsili i odveli par metara više njihovih kuća i streljali na jednoj njivi*.«[39] Međutim, bestijalno su umorili Simu Metikoša iz Petrinje, trgovačkog agenta tvornice šivaćih strojeva "Singer", koji se tada bio zatekao u Bačugi, a kojeg su ustaše poznavale kao imućnog čovjeka:

> »On je toga dana bio u Grabovcu sakupljajući uplate za prodane strojeve. (…) u jednoj kući ubijali (su ga) sjekirama, glavu su mu rasjekli i mozak mu postavili na stol, a krv hvatali u jednu posudu u kojoj se voda nosi i nakon toga sve pare pokupili koje je prikupio prilikom naplate.«[40]

37 HR-HDA, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske /ZKRZ/, kut. 690, Iskazi paroha (Glina): Pajo J. Štrkalj, učitelj (Bačuga), Kladovo, 10. siječnja 1942.

38 HR-HDA, 306, ZKRZ, kut. 690, Iskazi paroha (Glina): Pajo J. Štrkalj, učitelj.

39 Isto.

40 Isto.

Ustaše su se tog dana, 4. svibnja, ponajviše i htjele domoći novca i dragocjenosti. Protojereju Gligoriju Živkoviću oduzele su 1.800 din., dva zlatna sata i još neke vrjednije predmete. Sedmog svibnja odveden je u Glinu i ubijen trgovac Stevan Turopoljac, kojem su 4. svibnja u Bačugi oduzete 22.000 din. On se zbog toga žalio istim tim ustaškim vlastima, koje su odmah potom došle po njega.[41] Štrkalj zaključuje izvještaj o ovome prvom ustaškom nasilju:

> »Nakon ovog zlostavljanja, ubijanja i zvjerstva narod je bio toliko uplašen da su od toga dana svaku noć noćili po šumama, s tim što su ustaše poslije vršili pretrese, pljačke, ubistva i ostale zločine samo noću.«[42]

Među pojedinačnim ubojstvima u Bačugi, kao i drugdje na Baniji, u prvim valovima nasilja žrtve su redovito bili imućniji i javno utjecajniji pojedinci, naročito osobe koje se među ustašama, prema predratnim iskustvima, doživljavalo kao izravne političke protivnike. Među takvima bio je mjesni pravoslavni svećenik:

> »Početkom lipnja odveden je iz Bačuge u Petrinju kao talac protojerej Gligorije Živković, 70 godina star, odakle je 21. lipnja kamionom prebačen, zajedno s više drugih talaca Srba, u okolicu Siska, gdje su strijeljani u nekoj šumi. Pretpostavljalo se da je protojerejevo hapšenje naredio gvardijan čuntićkog franjevačkog samostana, koji je bio i lokalni ustaški funkcioner.«[43]

Gligorije Živković nije imao sreće – poput Paje J. Štrkalja – prijeći iz jednog okupacijskog poretka u drugi, iz NDH u Srbiju. Inače, u okupiranoj Srbiji od Štrkalja se tražilo, kao i od svih prognanika i/ili iseljenika iz NDH, da u granicama mogućnosti dokaže svoje iskaze. Kako on nije imao nikakvih fotografija, plakata ili oglasa, kojima bi mogao dokumentirati svoje navode, jednostavno je zaključio: »*(…) najbolji su oglasi i dokazi izjave na javnim zborovima vođa, poglavnika i doglavnika.*«[44]

---

41 Isto.

42 Isto.

43 Isto. Prema istraživanjima Ljube Bobana, Gligorije Živković bio je koncem 1939. godine, nakon stvaranja Banovine Hrvatske, u glinskom kotaru jedan od najistaknutijih aktera politike izdvajanja hrvatskih kotareva sa srpskom većinom stanovništva iz sastava Banovine Hrvatske. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 213. Vidjeti također: Regan, *Srpska politika u glinskom kraju* (rukopis); Raguž et al. (ur.), *Osam stoljeća Čuntića*, str. 188–189. U istom zborniku stoji da je fra Honorije Herman, gvardijan franjevačkog samostana u susjednom Čuntiću i župnik čuntićke župe, bio predratni ustaša, kao i fra Benko Čiga (isto, str. 182–185). Kritički o zbivanjima u čuntićkoj župi od 31. srpnja do 2. listopada 1941. vidjeti u: Adžija, *Dnevnik 1941. – 1950.*, str. 55–67.

44 HR-HDA, 306, ZKRZ, kut. 690, Iskazi paroha (Glina): Pajo J. Štrkalj, učitelj. Gornja i Donja Bačuga su 1941. godine ostale bez 101 muškarca i 7 žena, a 1942. bez 74 muškarca i 60 žena, sve civilnih žrtava. Do konca rata Bačuga je izgubila 44,05 % svojih stanovnika u odnosu na broj žitelja 1931. godine. Vidjeti: Roksandić, *Ustaški zločini u glinskom kotaru*, str. 299.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 281 23.1.2018 8:47:11

Vojskovođin *post scriptum*: »Hrvatski se narod zgražao…«

Doista, »*(u) NDH, kao državi jedne nacije Srbi, zajedno sa Židovima i Romima, bili su stavljeni van zakona. Isključivanje je započelo prvoga dana postojanja nove države, kad je Slavko Kvaternik Srbe, Židove i Rome isključio iz službe u oružanim snagama NDH.*«[45] Osmogodišnja Glinjanka Dušanka Đukić izbačena je tako zajedno s drugom djecom srpske narodnosti iz pučke škole u Glini početkom svibnja 1941. godine:

> »Sećam se da je to bilo negde početkom maja, oko 5., kada sam došla u školu samo što je počeo čas, iz (…) knjiga su nam cepali gde je bila od kralja [Petra II. Karađorđevića – nap. D. R.] slika i taj dan nije dugo bilo u učionicu su ušle ustaše i nešto sa njom razgovarali i po izlasku strogo su joj nešto naredili da odma[h] postupi po naredbi njihovoj. Ostao je jedan ustaša u učionici, učiteljica je odma[h] počela da čita sve srpsku decu i rekla nam da uzmemo svoje sve stvari i možemo ići kući i da više nemamo prava dolaziti u školu. Ustaša kad je izlazio iz učionice podigao je ruku uvis i rekao je za Pavelića i hrvatski dom spremni i posle pozdrava je odma[h] izišao napolje. Učiteljica je tako morala i da uradi kako su joj naredili ustaški čelnici u Glini. Kada smo mi srpska deca pošla, ona je zaplakala i rekla nam da ona nije ništa kriva nego je naredba od Vidakovića, Puka, i stoga momenta smo morali izaći napolje.«[46]

Od travnja do 27. prosinca 1941. godine, »*kada je vlada naredila nacionalizaciju bez odštete imovine svih osoba, bez obzira jesu li uhvaćeni, je li im suđeno ili su još na slobodi*«, obznanjena je jedva pregledna masa zakonskih i podzakonskih akata koji su bili pravni okvir za »konačna rješenja« srpskog, židovskog i romskog »pitanja« u NDH. Pritom je suštinski važno imati na umu aspekt koji se redovito previđa, a koji je bitan u pristupu istraživanjima ustaškog nasilja:

> »Kako bi provodili genocidne mjere protiv Srba i Židova ustaše su uveli drakonske mjere tako široke primjene, da su i sami Hrvati bili njihove žrtve. Hrvati zapravo nikad u svojoj povijesti nisu bili izloženi takvoj legaliziranoj administrativnoj, policijskoj i sudskoj brutalnosti i zlostavljanju kao za vrijeme ustaškog režima. Uz to, svi opći zakoni preuzeti od stare Jugoslavije promijenjeni su i postali neizmjerno strožima nego što su prije bili.«[47]

45 Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, str. 365.

46 Đukić i Đukić, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline* (rukopis). Zahvaljujem kolegi Igoru Mrkalju, koji mi je dao na korištenje kopiju ovog rukopisa. Budući da je interpunkcija u *Zapisima* vrlo oskudna, uneseni su najnužniji pravopisni znaci.

47 Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, str. 432.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 282 23.1.2018 8:47:11

Drugim riječima, ako su Srbi, Židovi i Romi u NDH već od travnja 1941. godine zakonski bili osuđeni na nestanak, Hrvati u NDH bili su zakonski osuđeni najmanje na strah od drastičnih posljedica u slučaju bilo kakva očitovanja nesuglasja s ustaškim, odnosno endehaškim intencijama i praksom. Još nešto. Dekretom od 29. travnja 1941. godine praktički je ozakonjeno skrbništvo Ustaškog pokreta nad NDH:

> »U područjima u kojima je državna vlast već bila formirana, stranačke organizacije trebale su imati pravo nadzirati (i očito kontrolirati) državnu vlast, a u područjima u kojima ona još nije bila formirana, trebale su je organizirati. Gdje su okolnosti to opravdavale – (…) – područne ili lokalne ustaške organizacije imale su ovlasti samostalno poduzeti korake u skladu s ustaškim načelima, bez prethodnog informiranja središnje vlasti.«[48]

Ovim dekretom bilo je legalizirano ono što se nakon 10. travnja 1941. godine posvuda u NDH inače radilo kako bi se ustrojile ustaška vlast i moć u funkciji strateških ciljeva ustaške politike, bilo u globalnom nacističko-fašističkom kontekstu, bilo u smislu ustaških programskih intencija. Drugim riječima, »divlje ustaše« bile su instrumentalna fikcija. Njihova je zadaća bila raditi upravo to što su radili od dana proglašenja NDH, iako su se i oni sami i njihovi nadređeni učestalo trudili dokazati suprotno.

Žrtve takvih fikcija bili su i brojni Hrvati koji su se zgražali nad zločinima »divljih ustaša« u uvjerenju da ih treba razlikovati od onih koji inkarniraju smisao ustaške Hrvatske. Nikola Adžija, lokalni funkcioner HSS-a iz Drniša, bio je u kolovozu 1941. godine u selu Hrastovica, nedaleko od Bačuge, te 3. rujna zapisao razgovor s dvojicom seoskih ustaša koji su pijani došli njegovu šogoru, koji je inače pravio i prodavao vino i rakiju:

> »U takvu razgovoru potla trećeg ćokana i oni su razvezali jezik, te se počeli hvaliti kako su oni zakon i da pred njima ni vel[iki] župan nije ništa. Oni da su Sud, Kotar i Županija.
>
> 'Da ne odgovaramo nikome, možemo ubiti koga hoćemo!'
>
> Na to sam ih upozorio da oni krivo shvaćaju svoju dužnost i tim neshvaćanjem štetuju stvari. Jedan od njih stade se hvaliti kako je preko 100 zaklao i da je to sasvim jednostavno. Ti vragovi (Srbi – nap. D. R.) se drže junački, mirno stoje i gledaju, bez straha da će doći na njih red.
>
> U ovom razgovoru čuo sam mnogo stvari koje ne mogu staviti u dnevnik, od kojih ti se koža ježi.«[49]

48 Isto, str. 433.

49 Adžija, *Dnevnik 1941.–1950.*, str. 62–63.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 283 23.1.2018 8:47:11

Htijući ili ne htijući, ovakve su situacije ljude činile suodgovornima za zločine o kojima su bili obaviješteni ili kojima su nazočili, praktički bez šanse da se zločinima suprotstave, a da i sami ne postanu žrtve zločina, osim da se opredijele za otpor ustaškoj Hrvatskoj, što su prije ili kasnije mnogi i učinili sa sviješću da se time i na njih proteže dekret od 27. prosinca 1941., kao i mnoštvo drugih ustaških represivnih mjera, propisanih ili nepropisanih.

Međutim, javno dostupnih dokumenata, koji su najavljivali što će se dogoditi kada ustaše dođu na vlast, bilo je dosta i prije nacističko-fašističke okupacije Kraljevine Jugoslavije i proglašenja NDH. Objavljivao ih je i dr. Mladen Lorković (Zagreb, 1. ožujka 1909. – Lepoglava, kraj travnja 1945.), jedan od najobrazovanijih utemeljitelja ustaškog pokreta. Kao pravaški omladinac emigrirao je iz zemlje nakon proglašenja Šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića, a vratio se legalno 1939. godine kao amnestirani pripadnik ustaškog pokreta. Politički se ubrzo aktivirao kao žestoki protivnik sporazuma između Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka od 26. kolovoza 1939. godine, kojim je u unitarnoj Kraljevini Jugoslaviji – utemeljenoj na Oktroiranom ustavu od 1. rujna 1931. – proglašena autonomna Banovina Hrvatska.[50] Njegova knjiga *Narod i zemlja Hrvata*, objavljena u izdanju zagrebačke Matice hrvatske 1939. godine, dobila je odmah nakon izlaska iz tiska programski status na hrvatskoj krajnjoj desnici kao kapitalni argument protiv stvaranja Banovine Hrvatske, ali i kao kapitalni argument za Hrvatsku od rijeka Sutle i Kupe na hrvatsko-slovenskoj granici do rijeke Drine na bosansko-srpskoj granici te do Zemuna naspram Beograda i do Boke kotorske, odnosno Crnogorskog primorja. Crveno kolorirani kartografski prilog u knjizi *Hrvati u povijesnoj Hrvatskoj*, međutim, bio je važan i zato što je zorno predočavao da Lorkovićeva »povijesna Hrvatska« ima »srpsko srce«. Lorkovićeva »zemlja Hrvata« reducirana je talijanskim i mađarskim aneksijama duž hrvatske obale Jadranskog mora i u Podravini 1941. godine na NDH, pa je srpski udio u njezinu stanovništvu postao još veći. Njezino stanovništvo su 1941. godine po vjeroispovijesti činili: rimokatolici 2,993.335 ili 52,93 %, pravoslavni 1,809.613 (31,99 %), muslimani 772.794 (12,78 %), evangelici 59.281 (1,05 %), Židovi 32.372 (0,57 %), odnosno ukupno 5,655.750.[51]

Mnoštvo kotareva usred takve Hrvatske, koju su prema autoru većinski činili Hrvati katolici i muslimani (koji su ustaškim dekretom kolektivno proglašeni Hrvatima), imalo je postotno različite većine stanovništva srpske narodnosti.[52] Među njima najbliži

50 Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković. Ministar urotnik*.

51 Vidjeti: Landikušić, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli*, str. 13; Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba*, str. 40.

52 »*The task of tracing the precise ethnic-racial origins of the Croatian people was taken up by another Ustasha ideologist, the lawyer and political scientist Mladen Lorković, a leading member of the Ustasha émigré group in Germany. In 1939 Matica hrvatska published Lorković's book, Narod i zemlja Hrvata [The People and the Land of Croats], the most ambitious intellectual undertaking by any interwar Ustasha member. (…) As Nada Kisić Kolanović remarks, Lorković's book was, 'by its expansive nationalism, to a large degree, a spiritual production of its time' and also represented a political choreography for the creation of the Croatian state in 1941.*« Bartulin, *The Racial Idea*, str. 133.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 284 23.1.2018 8:47:11

Zagrebu bili su kotarevi Banije i Korduna, predjeli koji su do 1881. godine bili u sastavu Hrvatske Vojne krajine, a na prvom mjestu Glina i Vrginmost, koji su u Vojnoj krajini činili Prvu bansku pukovniju.[53]

Godinu i pol nakon objavljivanja knjige *Narod i zemlja Hrvata*, 9. lipnja 1941. godine, Lorković je postao ministar vanjskih poslova NDH, a jedna je od prvih njegovih izjava – objavljena u dnevniku *Hrvatskom narodu* na srpski praznik Vidovdan, 28. lipnja – bila:

> »Hrvatski se narod mora očistiti od svih elemenata, koji su za taj narod nesreća, koji su tome narodu tuđi i strani, koji u tom narodu rastvaraju njegove zdrave snage, koji su taj narod kroz desetljeća i stoljeća gurali iz jednog zla u drugo. To su naši Srbi i naši Židovi.«[54]

Tri godine kasnije, ljeti 1944. godine, Mladen Lorković, ustaški ministar vanjskih poslova od 9. lipnja 1941. do 23. travnja 1943. te od 29. travnja 1944. do 5. svibnja 1944. i ministar unutarnjih poslova od 11. listopada 1943. do 30. kolovoza 1944., završio je svoju karijeru kao urotnik protiv Poglavnika i akter politike koja je htjela sačuvati NDH nakon kraja rata, rasterećenu posljedica »radikalnog ustaštva«:

> »(…) Lorković je bio sit totalnog rata, grubog fanatizma i izvanrednih mjera kojima se ne nazire kraj. (…) Ali, uza sve to, Lorković je bio opčinjen snagom ustaške utopije o samostalnoj hrvatskoj državi.«[55] Ubijen je kao ustaški uznik, vjerojatno u noći 30. travnja 1945. godine u Lepoglavi: »Nakon sloma NDH mjesne su vlasti izvršile uviđaj. (…) U jednoj ćeliji također su pronađena dva iznakažena tijela, prema indicijama to su bili Lorković i Vokić.«[56]

»Drugi čovjek« u NDH do 5. listopada 1942. godine, Slavko Kvaternik (Komorske Moravice, 25. kolovoza 1878. – Zagreb, 13. lipnja 1947.) napisao je u svojim zatvorskim sjećanjima 1946./1947. godine u Zagrebu, iščekujući podizanje optužnice:

> »Progoni Srba uslijedili su protiv volje cijeloga hrvatskog naroda, oni su djelo psihopata, (…) Hrvatski se narod zgražao, bio je do skrajnosti ogročen tim progonima. On u svojoj prirodjenoj dobroćudnosti i s vječnom težnjom za pravicom, nije razumio, a ni shvatio, što se to događa u njegovoj domovini.

53 Roksandić, *Između imaginacije i realnosti*, str. 45–57.

54 Bile su to riječi izgovorene na skupu u Donjem Miholjcu, kako ih je prenio *Hrvatski narod* 28. lipnja 1941. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 164. Vidjeti također: Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, str. 299–300.

55 Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković ministar urotnik*, str. 72.

56 Isto, str. 105.

> Baš su progoni Srba bili uzrok da je hrvatski narod u svojoj golemoj većini okrenuo ledja Paveliću i pasivnom rezistencijom primao i provadjao odluke i zakone vlasti.«[57]

Kako god bilo, »konačno rješenje srpskog pitanja u Hrvatskoj« traumatiziralo je i preživjele žrtve, one u čije je ime ono trebalo biti riješeno, ali i njihove krvnike, kao što su to bili i Slavko Kvaternik i Mladen Lorković.

Glinski inferno 12./13. svibnja 1941. godine: davna opsesija Mirka Puka

Mjesto Glina bilo je daleko najjači urbani nukleus u čitavu glinsko-vrginmošćanskom kraju. Hrvati i Srbi bili su u njoj u to doba statistički gotovo izjednačeni. Od dvije tisuće i tristo petnaest Glinjana 1.144 bili su rimokatolici, a 1.106 pravoslavni; u njoj su živjeli i evangelici (7), muslimani (12), Židovi (37) i ostali (9). Usporedbe radi, u obližnjoj Petrinji, od pet tisuća petsto trideset i šest Petrinjaca 4.462 bili su rimokatolici, 962 pravoslavni, 8 evangelici, 21 muslimani, 14 Židovi i 69 ostali.[58] Politička polarizacija bila je također velika, kako među samim Hrvatima tako i među samim Srbima, ali i između Hrvata i Srba kao kolektiviteta, kada je riječ o desnom političkom spektru.[59] Iznimku su donekle činili lokalni građanski akteri HSS i SDS, tim više što su HSS i SDS od 1927. godine na lokalnoj, hrvatskoj i jugoslavenskoj razini bili u SDK. Kada je o hrvatsko-srpskim odnosima riječ, bezrezervnu iznimku činili su članovi KPH/KPJ, koji su i u glinskom kraju bili pripadnici obiju nacionalnosti.

Rojalistički su četnici u Glini nakon 1936. godine, kada je inače bio zabranjen rad većine četničkih udruženja u Savskoj banovini, bili marginalan fenomen, ali su nakon 1935. godine počeli jačati i ustaše i komunisti, a nakon 1939. različiti srpski protivnici proglašenja Banovine Hrvatske.[60] Iako su vlasti Banovine Hrvatske nastojale potiskivati utjecaj i jednih i drugih u glinskom kotaru, nisu u tom mogle imati većeg uspjeha jer su se i ustaše i komunisti, djelujući ilegalno i kapilarno, prilagođavali vrlo različitim uvjetima.

Jezgru glinskih ustaša činili su odvjetnici, liječnici i mjesni obrtnici, a ostali su većim dijelom bili »deklasirani« pripadnici svih slojeva stanovništva, uključujući seljaštvo.

57 Kisić-Kolanović (ur.), *Vojskovođa i politika*, str. 219.

58 *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939*., str. 304, 316.

59 Slavko Kvaternik zapisao je o osnutku Uzdanice 1939. godine: »*(…) dr. Budak nije bio među prvim osnivačima, a niti je dao inicijativu za osnivanje, tako da nema ni sjenke sumnje da je on prikriveno vršio nalog dr. Pavelića. On dakle, nema ni idejno, a ni realno, ni trunke zasluga ni krivnje za osnivanje te organizacije. Njezini su osnivači, osim mene, dr. Puk, dr. Jerec, dr. Kaić, dr. Dunandžić, koji smo pune dvije godine prije osnivanja na tome radili, a na gotovo je došao dr. Budak, a kasnije dr. Lorković.*« Kisić-Kolanović (ur.), *Vojskovođa i politika*, str. 108. Dakle, Glinjani Mirko Puk i Mirko Jerec, i prema Kvaternikovu svjedočenju, bili su u jezgri ustaškog pokreta u Hrvatskoj prije 1941. godine. Detaljnije: »Puk, Mirko«, u: *Tko je tko u NDH*, str. 333–334.

60 Jelić-Butić, *Iz povijesti četničkog pokreta*, str. 145–232.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 286 23.1.2018 8:47:11

Dvije su ključne osobe bile među njima, istovremeno najbliži i najpovjerljiviji suradnici, a bile su to osobe koje su nakon 10. travnja 1941. godine inkarnirale i/ili držale otvorenom komunikaciju od najviših razina ustaške vlasti do lokalnih razina na Baniji i Kordunu, odnosno u novoutemeljenoj Velikoj župi Gora. Prva je bio dugogodišnji glinski odvjetnik dr. Mirko Puk (Valpovo, 24. lipnja 1884. – ?, 1945.), jedini pripadnik inicijalne ustaške jezgre koji nije emigrirao iz Kraljevine Jugoslavije te koji je u prvoj ustaškoj Vladi bio ministar pravosuđa i bogoštovlja (16. travnja 1941. – 10. listopada 1942.).[61] Namjestivši se u Zagrebu nakon 16. travnja 1941. godine, pojačao je intenzitet svog djelovanja na Baniji i Kordunu, naročito u kotarevima Glina i Vrginmost. Druga je osoba bio sudac Kotarskog suda u Glini do 1935. godine, kada je nečasno otpušten iz službe, dr. Mirko Jerec (Zagreb, 8. rujna 1897. – Švicarska /sanatorij/, ? ožujka 1943.):

> »Jedna je od glavnih veza ustaškoga domovinskog vodstva (M. Budaka i S. Kvaternika) s hrvatskim krajevima; kao izaslanik ustaškog vodstva prenosi poruke i propagandni materijal, osniva organizacije i prima prisegu mnogih ustaša. Uoči propasti Kraljevine Jugoslavije izabran je u Hrvatski ustaški nadzor, a nakon proglašenja NDH postavljen je 11. svibnja 1941. za pročelnika Hrvatskog ustaškog nadzornog stožera u Zagrebu. Radi na organiziranju ustaškog stožera u Zagrebu te na uspostavi ustaške i civilne vlasti u glinskom kraju. U srpnju 1941. imenovan je velikim županom Velike župe Gora sa sjedištem u Petrinji, te je bio svečano ustoličen kao prvi veliki župan u NDH. (…)«[62]

Zakleti ustaša bio je bio dr. Juraj Rebok, ravnatelj glinske bolnice itd.:

> »(…), ustaški pokret u Glini bio je gotovo dvostruko jači nego što se dosad smatralo, pritom mnogo jači od petrinjske i sisačke organizacije, i drugo, zahvaljujući dr. Puku i njegovim vezama sa emigracijom u inozemstvu, pripadnici ustaškog pokreta na glinskom području bili su naoružani i prije napada Hitlerove Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju. Danas znamo da je oružje za ustaške organizacije u Glini, Petrinji i Sisku najvećim dijelom stizalo iz Podravine, otkud je navodno ilegalnim putem ubačeno preko mađarske granice, dok je jedan manji dio nabavljen iz Italije, preko Zadra. (…) Jedno takvo sklonište [oružja – nap. D. R.] bilo je smješteno u glinskoj bolnici kod dr. Reboka, koji je bio ravnatelj bolnice i zakleti ustaša. (…) Sve do proglašenja NDH 10. travnja 1941., ustaški pokret na području kotara Glina imao je svoje organizacije u 16 sela: u Glini sa 19 članova, Maji sa 14 članova, Bučici sa 11, Prekopi 8, Slatini sa 7, Jukincu sa 5, Viduševcu sa 4, Joševici sa 4, Kihalcu sa 3, Taborištu sa 3,

61 »Puk, Mirko«, u: *Tko je tko u NDH*, str. 333–334.

62 »Jerec, Mirko«, u: *Tko je tko u NDH*, str. 171–172.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 287 23.1.2018 8:47:11

> Donjem Degoju sa 2, Glinskom Novom Selu sa 2, Šatornji sa 1, Svračici sa 1 i Selištu sa jednim članom ustaške organizacije. Prema podacima iz originalnog spiska ustaškog logora za kotar Glinu, potpisanog po logorniku Tiljak Mati, ustaška organizacija na kotaru Glina brojila je 84 člana, koji su položili zakletvu prije 10. travnja 1941.«[63]

Jezgra glinskih komunista bila je mnogo manje socijalno homogena. Činili su je nerijetko ljudi koji su u Glini bili manje ili više u prolazu, krećući se za poslom ili radnim mjestom. Međutim, među njima bili su razmjerno brojni politički osviješteni ljudi seljačkog podrijetla, koji su u međuvremenu dijelom otišli studirati ili dobili posao kao namještenici. U Travanjskom su ratu nerijetko bili mobilizirani, što nije bio slučaj s ustašama, koje su spremno preuzele vlast u Glini praktički isti dan kada je u Zagrebu proglašena NDH.[64]

Iako je više glinskih ustaša odmah imenovano na utjecajna mjesta izvan Gline, većina ih je i dalje aktivno djelovala u Glini, opsjednuta potrebom za obračunima sa svojim političkim protivnicima. Među prvima na popisu bili su i glinski komunisti obiju narodnosti, koji su uhapšeni na pravoslavni Uskrs, 20. travnja 1941., i upućeni u tek otvoreni koprivnički koncentracioni logor Danica.[65] Nisu bili jedini koji su otpremljeni u Danicu. Neki su završili život u tom logoru, neki u nekom drugom, a neki su pušteni te su kasnije izgubili život ili su, pak, preživjeli rat. Od pravoslavnog Uskrsa do pravoslavnog Đurđevdana, 6. svibnja, zatočeni su i/ili ubijeni brojni pojedinci kojima su ustaše vjerojatno najčešće bile presudile već prije 10. travnja 1941. godine.[66]

Koji su sve ljudi s područja kotareva Glina i Vrginmost okončali svoj život u Jadovnom, kompleksu ustaških stratišta na Velebitu, u osnovi je istražio dr. Đuro Zatezalo, ali je potrebna verifikacija njegovih podataka.[67] Isto se može reći za jasenovačke žrtve, kao i za brojne druge Glinjane koji su život izgubili u mjestima gdje su živjeli ili u blizini tih mjesta, odnosno negdje na području kotareva Glina i Vrginmost. Mnogi su ljudi stradali kao pojedinci, u situacijama koje je i danas teško tipologizirati, ali ih je većina stradala u masovnim zločinima na području kotareva Glina i Vrginmost.

Žrtve prvog masovnog zločina bili su svi muški stanovnici Gline stariji od 15 godina. U jednoj noći ubijeno je hladnim oružjem, na različite načine, 388 ljudi, prema popisu koji se nikada neće moći zaključiti jer su među pogubljenima bili i ljudi koji su se manje ili više slučajno zatekli u Glini.[68] Obitelji stradalih, koje su i materijalno bile

63 Mrkalj, *Dr. Mirko Puk* (rukopis članka).

64 Isto.

65 Vujasinović i Višnjić, *Glina 13. maja 1941.*, str. 13–61.

66 Isto, str. 21–29.

67 Zatezalo, *Jadovno: kompleks ustaških logora*.

68 Vujasinović i Višnjić, *Glina 13. maja 1941.*, str. 69–82.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 288 23.1.2018 8:47:11

uništene, dijelom su odmah saznale ili shvatile što se s njihovima dogodilo, ali ih je bilo i takvih koje su ustaše uspjele obmanuti, pa su sve do 1944. godine živjele u uvjerenju da su njihovi živi, negdje na radu u Njemačkoj i sl.[69] Glina je jedini grad u NDH u kojem su jedva mjesec dana nakon njezina proglašenja kolektivno umoreni svi odrasli muški stanovnici srpske nacionalnosti.

Masovnom zločinu prethodio je jedan pojedinačni koji je bio posebno svirep i koji je uzbudio cijeli grad. Devetog svibnja bio je uhapšen Rade Ratković, općinski bilježnik. Uhitile su ga glinske ustaše, Šime Naglić i Nikola Lipak Čuklje, i cijelu noć strahovito mučili te sljedećeg jutra ubili, ostavivši ga mrtvog u kaljuži, razderane odjeće.[70] Obitelj ga je prenijela kući i sahranila 11. svibnja na glinskom pravoslavnom groblju. Mnogi su Glinjani došli na sahranu, koja ih je prestravila, ali je postolar Jašo Jakšić, opraštajući se od Ratkovića, izustio potpuno neočekivane riječi u kataklizmičkom raspoloženju među glinskim Srbima: »*Rade brate, mi ćemo tvoju smrt osvetiti*.«[71] Kata i njezina kćerka Dušanka Đukić (rođena 1933.), bile su na Ratkovićevoj sahrani s mužem/ocem Stankom te četvrt stoljeća kasnije zapisale verziju koja nameće potrebu pomne rekonstrukcije svih detalja u vezi s Ratkovićevim sprovodom:

> »Kada smo mi stigli, na groblju je već bilo puno naroda, a bilo je dosta i ustaša i sve su bile pod oružjem. Kada su zakopali Ratkovića iz te gomile naroda neko je zovnuo jednog čoveka i rekao: »Ajde, Šuco, sada je tvoj red da ti nešto kažeš.« I zaista, iz te gomile naroda iziđe jedan čovek. Stao je pored groba, izvadio iz nedara jedan mali barjak, on je bio jako crven i stavio [ga] na grob Ratkovića i počeo je nešto žustro i jako govoriti kod groba i na kraju je rekao: »Rade, veliki naš prijatelju, ti sada u miru večnom počivaj, a nas takvi kao što si ti bio ima još, tako da ćemo te mi osvetiti. Ne samo tebe nego i sve ostale koji su svoj život dali za ovo naše što nam je ostalo. Rade, ako ja ne uspem u toj osveti, možda će ostali, koji sve ovo prežive, ovaj nezaboravni dan tvoga stradanja i ubistva. A možda će se nastaviti ovako nešto i na ostale Srbe kao što su s tobom radili.« Posle njegovih reči završnih njih nekoliko je zapevalo jednu pesmu, i to ovu: »Na grobu rekla jeste kuma Dora, da je crven lajbek moj.« Posle pesme ustaše su odmah tu grupu počele opkoljavati i poveli [su] ih sa njima. Iz te uhvaćene grupe jedan čovek se okrete prema narodu i jako je viknuo da bi ga svi dobro čuli: »Ne bojte se, Srbi, neće moći sve da nas unište i pobiju ili pokolju. Svi Srbi znajte da ćemo mi crveni pobediti i sve takve uništiti. Ja mislim da nećemo dugo čekati. Svi

69 Isto, str. 42.

70 Rade Ratković je 1936. bio registriran kao četnik. Je li to bio i 1941. godine, otvoreno je pitanje. Jelić-Butić, *Iz povijesti četničkog pokreta*, str. 145–232.

71 Roksandić, *Ustaški zločini u glinskom kotaru*, str. 285.

> koji budete ostali u životu, setite se ovih reči kod groba Ratkovića, koje sam vam rekao«.[72]

Hapšenja glinskih Srba počela su iste noći, oko 1 sat nakon ponoći.[73] Dušankina oca Stanka uhapsio je susjed, inače ustaša, Prpić, u pratnji više drugih nepoznatih ustaša, od kojih je jedan upozorio: »*Stanko, nemoj slučajno da nešto pokušavaš da bi bežao jer imamo naredbu [Nikice] Vidakovića i [Mirka] Puka da odmah pucamo na licu mesta i ubijemo svakog ko bi nešto pokušao*.«[74] Iako su glinske ustaše dva dana kasnije, nakon 13. svibnja, uvjeravale izbezumljene obitelji da su njihovi muškarci odvedeni »na neko veće saslušanje i važnije od ovoga saslušanja u Glini«, Dušankina majka Kata vrlo je brzo nakon njihova odvođenja saznala istinu od svoje prijateljice Bare, Hrvatice iz susjedstva:

> »Kato, danas kad sam čistila i spremala Ustaški dom, čula sam gde njih dvojica razgovaraju i pitaju jedan drugoga gde je noćas koji bio (…) on mu odgovori da su noćas od 1 sat po ponoći odvozili sve naše Glinjane u Prekopu, kod Ađera [Hadžera – nap. D. R.] i tamo ih, onako vezane, sve poubijali i bacali jednog preko drugog i bacili su po njima na kraju kreča (…) i da je jedan uspeo iz glinske grupe još u vožnji da im pobegne (…)«[75]

Kata se nije ustručavala direktno pitati glinskog ustaškog tabornika, kojeg je, dakako, godinama odlično poznavala kao rođena Glinjanka i, što je važnije, susjeda u istoj Karlovačkoj ulici u Glini:

> »Nikice, kad misliš da nam ti i Puk vratite sa tog vašeg saslušanja naše ljude svojim kućama i njihov[im] obiteljim[a]? Valjda ste već završili to vaše saslušanje.« Vidaković se samo nasmejao i odgovorio je majki: »Đukićka, kad bude došao vaš crni petak, onda će vaši ljudi doći po vas da budete sa decom svi skupa. (…)«[76]

Ovo jedinstveno svjedočanstvo otkriva svu dubinu tragedije u malom gradu u kojem su se svi međusobno poznavali te koji su se, neovisno o tome u kakvim su međusobnim odnosima mogli biti prije 10. travnja 1941. godine, preko noći pretvorili u žrtve i krvnike.

---

72 Đukić i Đukić, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline*.

73 Kata i Dušanka Đukić registriraju istraživački već provjereni slijed zbivanja, ali povremeno griješe u datumima.

74 Đukić i Đukić, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline*.

75 Isto.

76 Isto.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 290 23.1.2018 8:47:11

Masovni zločin kojemu su žrtve bili glinski građani muškarci srpske narodnosti planirao se na relaciji Glina – Petrinja – Zagreb, a poznati su detalji u vezi s operativnim pripremama zločina u Glini 9., 10. i 11. svibnja 1941. godine.[77]

Nikola (Nikica) Samardžija (Glina, 16. lipnja 1908. – Beograd, 19. rujna 1969.), glinski postolar i nogometaš, bio je taj jedini koji je uspio pobjeći sa stratišta:

> »U pucnjavi i potjeri koja je ubrzo uslijedila pogođen je u ruku i nogu, no ipak se skrivao i još dugo bježao, iscrpljen i ranjen, a narednih dana domogao se Majskih Poljana, gdje su mu Marica Tovarloža i Đuka Zlonoga pružili pomoć i utočište. Ustaše su mu bile na tragu, pa je prijetila opasnost da bude otkriven, zbog čega bježi na Kordun i odlazi svome tastu Janku Crevaru, kotar Vrginmost, gdje se skrivao naredna dva mjeseca. Ali kad su Janka, kao i mnoge druge Kordunaše, ustaše obmanule pozivom da prijeđe na katoličku vjeru i odvele na tobožnji 'pokrst' u Glinu iz koje se nije vratio, Nikica je došao do uvjerenja da se više neće moći skrivati. Uz pomoć svog šogora, glinskog stolara Miroslava 'Frica' Štimca, nabavio je propusnicu za Beograd, koja je glasila na ime izvjesnog Nikole Somera, rodom iz Zemuna. Prilikom putovanja bio je u stalnoj opasnosti da bude otkriven i prepoznat od glinskih ustaša, ali ipak je sretno prošao.«[78]

U svojoj ovjerenoj izjavi, danoj u Glini 15. lipnja 1945., Samardžija ništa nije rekao o tome kako je uspio prijeći iz Majskih Poljana kod Gline u Čemernicu kod Vrginmosta i kako je iz Čemernice uspio dogovoriti u Glini, uz pomoć glinskih Hrvata Miroslava Štimca, koji je bio oženjen Nikičinom sestrom Milenom, i Miće Kovačevića, propusnicu za Beograd.[79] Velika je hrabrost bila putovati vlakom u Beograd jer je to bilo najmanje do Siska krajnje opasno, tim opasnije što je kao popularni nogometaš bio poznat i izvan Gline. Što god sve bila istina, ne bi se bio mogao spasiti bez pomoći glinskih Hrvata.

Samardžijin iskaz važan je i zato što svjedoči da ni on ni njegovo glinsko društvo uoči zločina nisu imali osjećaj za to što bi se moglo dogoditi:

> »10. svibnja 1941. god. ja sam se na večer nalazio kod Štule u gostioni i kada se je ista zatvorila ja sam se razišao sa svima ostalima i otišao kući. Putem sam kao patrolu sreo Zibar Nikolu i Milana Novaka koji su me ustavili a imali su puške u rukama. Kako su me ustavili upitali tko ide i kada sam se javio pustili su me

77 Vujasinović i Višnjić, *Glina 13. maja 1941.*, str. 28–30.

78 »*Prema položajnoj skici poslijeratne Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, upravo tu, više Hađerske vodenice, nalazio se iskopani rov dug 40, a širok 12 metara (…)*« Mrkalj, *Sjećanje na pokolj u Glini*, str. 52–53.

79 O tome je detaljnije govorio u: »Hapšenje glinskih Srba«, *Banovac* (Glina), br. 6, 20. srpnja 1960., str. 2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 291 23.1.2018 8:47:12

> da idem kući i o ničemu nismo razgovarali. Oko pola jedan u noći zalupao je netko na vrata i ja sam ništa ne sluteći otvorio vrata. (…)«[80]

Uhapšeni su bili zatvoreni u glinski sudski zatvor – samo u Samardžijinoj ćeliji zatočena su bila sto i četvorica – i, ubrzo nakon toga počela je »identifikacija«:

> »(…) počeli su da zovu da izlazimo, jedan po jedan van. Ne sjećam se koji je od nas prvi izašao van ali znam kako je god koji izašao van postavili su mu ustaše pitanje, što je, tj. po zanimanju. Kako je koji odgovarao tako su ustaše prema vlastitom nahođenju tukli nekoga više nekoga manje. To sam ja sve slušao iza vrata pred kojima se to odigravalo. (…) do krvi i najviše tučeni su Vujatović Mića i Macakanja, čije ime ne znam ali znam da su bili lugari iz Gline.«[81]

Zatočeni su u noći, 12./13. svibnja, prevezeni kamionima, koji su bili prekriveni cerada-ma, iz zatvora u Glini do lokacije u blizini Gline, nedaleko od Prekopskog mosta preko istoimene rijeke Gline: »*(…) načinio sam od male jamice na ceradi malo veću i vidjeo sam da idemo prema Prekopi (…)*«[82] Grobnicu na spomenutoj lokaciji, veličine 40 x 12 m, te osiguranje ceste, kao i čitav niz drugih poslova koje je trebalo obaviti da bi se počinio takav zločin, obavljali su najvećim dijelom domaći ljudi, koji su tek manjim dijelom bili ustaše. Ovim masovnim zločinom, izvedenim bez ikakva povoda koji bi mu mogao biti javno opravdanje, i to na način koji je mnoštvo Glinjana hrvatske narodnosti, koji ništa nisu imali s ustašama, pretvorio u svojevrsne suučesnike zločina kao stražare, sprovodni-ke uhićenih i sl., Glina je za jednu noć stubokom promijenila svoju urbanu fizionomiju. Nestanak glinskih građana srpske narodnosti produbio je političku polarizaciju među sljedbenicima i protivnicima NDH.

Međutim, ustašama nije bilo dovoljno etnički »očistiti« grad i prisvojiti njihovu imovinu. Iskoristivši očajničke napore glinskog katoličkog župnika Franca Žuže-ka – Slovenca, čovjeka koji je kao politički emigrant prešao iz Kraljevine Italije u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca te dobio namještenje u Glini 1927. godine – da pomogne koliko može životno ugroženim Srbima Gline i okolice, postao je u istome mjesecu ključni lokalni akter konverzija pravoslavnih na rimokatoličanstvo, počevši s udovicama i djecom glinskih građana. Nada da se konverzijom, »pokrstom«, kako su to ustaše podrugljivo nazivale, može spasiti živote i osigurati budućnost u NDH, dobila je u glinskom kraju baš zbog svoje ucjenjivačke naravi – »pokrst« ili smrt – epidemijske razmjere. Osobni integritet župnika Žužeka tome je dao i minimalnu

80 Mrkalj, *Sjećanje na pokolj u Glini*, str. 54.

81 Isto, str. 55.

82 Isto.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 292 23.1.2018 8:47:12

dimenziju humanosti.[83] Budući da ustašama uopće nije odgovaralo da konverzije imaju razmjere koje će Srbima omogućiti opstanak u tom predjelu između Zrinske i Petrove gore, odlučile su ih upotrijebiti kao varku za masovno sabiranje ljudi koje će potom sabrane pobiti.

Kapilarno ustaško nasilje, koje je započelo desetak dana nakon proglašenja NDH u Zagrebu i koje je bilo individualno i rjeđe skupno usmjereno prije svega prema svima koji su simbolizirali vlast i moć u Kraljevini Jugoslaviji, ali i općenito prema imućnijim građanima srpske narodnosti, kulminiralo je u vrijeme pravoslavnog Đurđevdana, 6. svibnja, na raznim stranama obaju kotareva, u slučaju kotara Vrginmost s težištem na njegovu južnom dijelu, oko termalnog lječilišta Topusko. Iako u ovom članku nije podrobnije bilo riječi o uhićenjima, zatvaranjima u zatvore i koncentracione logore raznih tipova, transferima i egzekucijama (Glina, Petrinja, Danica u Koprivnici, Sisak Caprag, Gospić i Jadovno, Jasenovac itd.), oni su bili manjeg ili većeg opsega i nisu prestali u čitavu razdoblju o kojem je ovdje riječ. Seljačke mase na području obaju kotareva bile su nejednako pogođene praktičnim učincima ustaške politike, ali se može ustvrditi da su izloženija nasilju bila sela duž željezničke pruge Sisak – Petrinja – Glina – Vrginmost – Vojnić – Karlovac, koja inače većim dijelom svoje trase dijeli pokupski dio Banije i Korduna od gorskog, Zrinke gore, odnosno Šamarice na glinskoj strani i Petrove gore na vrginmošćanskoj, zatim etnički miješana sela između Kupe i spomenute željezničke pruge te duž državne ceste od Gline preko Zrinske gore, odnosno Šamarice, prema Dvoru na Uni, odnosno Pounju itd.

Partizanski ustanak i ustaški *Vernichterungskrieg*

U tome ih je preduhitrio početak partizanskog ustanka 23./24. srpnja 1941. godine u Banskom Grabovcu, selu na željezničkoj pruzi Glina – Petrinja.[84] Uspješno izvedena, ali nedovoljno planirana akcija, koja je previdjela moguće razmjere ustaške odmazde, razbjesnila je ustaše pa je istog dana počela osveta masovnih razmjera. Od 24. do 27. srpnja u Banskom Grabovcu i nizu okolnih sela, javno, u orgijastičkim ludilima, ubijeno je u blizini mjesta gdje je izvedena partizanska akcija i na mnoštvu drugih lokacija nekoliko stotina ljudi. Pouzdan popis, koji bi obuhvatio sve civilne žrtve, ponovno isključivo muškarce, još uvijek nije objavljen, a podaci se kreću u velikom rasponu od nešto više od 500 do 1.285 osoba. Pitanje ostaje istraživački otvoreno.[85] Nesporno je da je odmazda naređena iz Zagreba, a vodili su je neki od najviših ustaških dužnosnika (npr. ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH Eugen Dido Kvaternik, ravnatelj

83 Biondich, *Religion and Nation in Wartime Croatia*, str. 71–116; Matijević, *Katolička crkva na Baniji/Banovini i Kordunu* (rukopis).

84 Bakrač i Mraković, *Prve oružane akcije na Baniji*, str. 231–238.

85 »*Stoga sam općenito suzdržljiv kad se govori o brojkama, iako se o Banskom Grabovcu s punim pouzdanjem usuđujem reći da je tamo u četiri dana ubijeno mnogo stotina pravoslavnih muškaraca, zasigurno više od 500, od kojih nijedan nije sudjelovao u ustaničkoj akciji zbog koje je ubijen.*« Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, str. 297.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 293 23.1.2018 8:47:12

Ravnateljstva ustaškog redarstva, veliki župan Velike župe Gora dr. Mirko Jerec itd.). U egzekucijama sudjelovao je isto tako veliki broj ljudi, a dijelom, po naređenju, i oni koji nisu bili u Oružanim snagama NDH.[86]

Ustaška reakcija na početak partizanskog ustanka u Banskom Grabovcu i susjednim selima na granici kotareva Glina i Petrinja, na obroncima Šamarice, odnosno Zrinske gore bila je javna, bestijalna u ritualnim klanjima pohvatanog civilnog stanovništva, orgijastička u pijanstvu zločinaca. Istovremeno, u vrginmošćanskim selima na granici kotareva Vrginmost i Glina, na obroncima Petrove gore – usporedno s vojno-redarstvenom operacijom kojoj je neposredni cilj bio uništiti ustaničke skupine – nakon što su u prvom valu ustaške vlasti pohvatale nekoliko stotina ljudi iz sela u široj okolici Topuskog, na granici s Bosnom, i sadistički ih pobile u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi 29./30. srpnja 1941., odlučile su poslužiti se varkom s »pokrstom«, prelaskom s pravoslavlja na rimokatoličnastvo. Dakle, težište varke s »pokrstom« bilo je na kotaru Vrginmost, a naročito u selima u kojima je utjecaj komunista – koji su se »pokrstu« inače odlučno protivili – bio slabiji. Godinama već traju minuciozne kontroverze u vezi sa svime što se zbivalo ili se, pak, pretpostavlja da se zbivalo između 29./30. srpnja. i 4./5. kolovoza 1941. godine, kada je preko dvije tisuće ljudi, najvećim dijelom muškaraca, odvedeno u groznu smrt, najčešće klanjem ili u srpskopravoslavnoj crkvi Presvete Bogorodice usred Gline ili u šikari Latinovo u arealu Novog Sela Glinskog. Psihološki vrlo spretnom kombinacijom obećanja i prijetnji, očito smišljenih u ustaškim središnjicama u Zagrebu, mase ljudi iz niza kordunskih sela kretale su na »pokrst« u insceniranim slavljeničkim raspoloženjima, s hrvatskim zastavama i pjesmama itd. Inscenacije su trajale dok se ljudi ne bi našli opkoljeni u zatvorenim prostorima i transportirani u Glinu. Zločini koji su se tada zbili konsternirali su i neke dužnosnike NDH:

> »U susjednom kotaru Vrginmost desilo se sredinom ljeta (1941. – D. R.) također nezgodan izpad baš istih Glinskih ustaša. Učitelj iz Vojišnice Nikica Generalović, koji je inače svršio preparandiju u Karlovcu, oženio katolkinju, od koje nije tražio niti prigodom vjenčanja da pređe u pravoslavnu vjeru, koji se nikada politikom bavio nije i uobće bio poznat kao vrlo dobar čovjek, sakupio je u svome mjestu službovanja i okolnim selima oko 2.000 Srba i poveo ih je pod hrvatskom zastavom u Vrginmost u namjeri, da pređu na katoličku vjeru. Došavši u Vrginmost bili su ti ljudi tovareni u kamion i odvedeni u Glinu. U Glini su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari su ti ljudi bili u samoj crkvi svi poklani. Razumije se, da je i kotar Vrginmost time na svaki dolazak vojske, a naročito Ustaša bježao u šume.«[87]

86 Aralica, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, str. 52–53; Pojić, *Što se zbilo u Banskom Grabovcu 1941.*, str. 26–27; Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941.*, str. 66–71.

87 »(…) Izvještaj Ministarstva unutarnjih poslova NDH od 16. novembra 1942. Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH o stanju u Velikoj župi Pokuplje«, u: *Zbornik dokumenata i podataka*, tom V, knj. 32, br. 184,

Necakov_zbornik_FINAL.indd 294 23.1.2018 8:47:12

Inače, mnogo je bolje poznata uloge učiteljice Ljubice Borojević u uvjeravanju naroda u prelazak s pravoslavlja na rimokatoličanstvo.[88] Trauma koja je tada prouzročena trajno opterećuje Glinu.[89]

Koncem srpnja i početkom kolovoza 1941. godine započeo je masovni ustanak protiv okupacijskog i kolaboracijskog poretka na velikom području s obiju strana hrvatsko-bosanske granice u Pounju. Iako su ga poveli komunisti na eksplicitnoj antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj platformi, nisu ga svugdje vodili, pa ni kontrolirali. Budući da do tog vremena nije bilo kotara na cijelom tom području gdje Oružane snage NDH, ponajprije ustaše, nisu počinile masovne zločine, komunistima je najveći problem bio kako veliku ustaničku energiju usmjeriti u narodnooslobodilačkom pravcu i spriječiti prije svega – kako su komunisti govorili – »bratoubilački rat«. To nije bilo jednostavno jer su rat protiv ustanika vodile ponajviše Oružane snage NDH, koje su se vojnim operacijama posvuda koristile kao pokrićem za dotada najmasovnije, a redovito i dotada najokrutnije zločine protiv srpskog civilnog stanovništva.[90]

Upravo su razmjeri zločina protiv civilnog stanovništva, koji se s više strana uopće više nisu ograničavali na odrasle muškarce, već su arbitrarno pogađali i žene i muškarce, i mlade i stare, i zdrave i bolesne itd., najpouzdaniji dokaz da su represalije bile sastavni dio genocidnog projekta.[91] Ustaške represalije bile su i fantastično disproporcionirane jer su faktično svodile na kažnjavanje više od 100 osoba srpske narodnosti smrću po jednom poginulom pripadniku Oružanih snaga NDH, a prakticirale su se po tom razmjeru prije nego što je isti takav razmjer bio uveden u okupiranoj Srbiji u rujnu 1941. godine:

> »Velika ustaška 'akcija čišćenja' počela je 29. srpnja ujutro i trajala je do 8. kolovoza uvečer. Obuhvatila je široko područje od petanestak tadašnjih kotareva, blizu 100 općina. Brojem ubijenih bila je to najveća ustaška akcija toga tipa u cjelokupnoj povijesti NDH, izuzev kozaračkog 'čišćenja' u proljeće 1942. koje je bilo još surovije i zamašnije.«[92] S. Goldstein s pravom zaključuje: »Nema sumnje – genocid nad Srbima u NDH bio je planiran i počeo se provoditi prije

str. 509. Masovna ubojstva u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi bila su u to doba notorno poznata, kao što su bile poznate ustaše koje su u tim zločinima prednjačile pa su se njihova imena nalazila na svojevrsnim partizanskim potjernicama. Tako u »Izvještaju Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18 rujna 1941 god. Centralnom kamitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941 godine« stoji da je »*5. rujna likvidiran ustaški krvnik Žinić iz Gline. Sudjelovao u klanju ljudi u glinskoj crkvi.« Zbornik dokumenata i podataka*, tom V, knj. 1, br. 30, str. 87–89.

88 Mrkalj, *Mamac za smrt*, str. 50–52.

89 Aralica, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*. Knjiga sadrži brojne nove uvide u istraživanja ovog zločina, ali je i reprezentativan primjer srpskog historiografskog narativa nastalog u razdoblju nakon 1990-ih godina. Od 1990-ih sve su učestaliji negacionistički napori s ciljem dokazivanja da se u glinskoj srpskopravoslavnoj crkvi nisu dogodili nikakvi zločini. Vidjeti: Vuković, *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini…)*, str. 159–243.

90 Prvorazredni su izvor knjiga sjećanja istarskog komunista Slavka Zlatića. Vidjeti: Zlatić, *Poslali su me na Kordun*.

91 Kapitalan je doprinos objavljivanje izjava iz fonda Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske. Vidjeti: Mrkalj, *Pred Zemaljskom komisijom*, str. 163–313.

92 Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, str. 299.

> ustanka i bez obzira na ustanak. Pitanje je samo da li je taj plan bio bar donekle obuzdan ustankom ili mu je tek ustanak dao poticaj s kojim se razmahalo do katastrofalnih razmjera.«[93]

Srbi u tim krajevima bili su definitivno antagonizirani NDH, a većina se aktivno ili pasivno opredijelila za podršku partizanskom narodnooslobodilačkom pokretu, iako je u Lici, Sjevernoj Dalmaciji i Bosni bilo i četničkih opredjeljenja. Međutim, ovi zločini izazvali su šok i među mnogim Hrvatima, uključujući i utjecajne aktere u domobranstvu i oružništvu. Zapovjedništvo Prve hrvatske oružničke pukovnije napravilo je 16. kolovoza 1941. godine dragocjen izvještaj o počinjenim masovnim zločinima na Kordunu i njihovim učincima i među Srbima i među Hrvatima (Prilog I). Zločini u kotarevima Glina i Vrginmost, koliko god svjedočili o logikama nasilja kojih drugdje u spomenutim predjelima nije bilo, izjednačavali su se po opsesivnom fanatizmu zločinaca s onime što se događalo u petnaest kotareva i stotinjak općina. U sljedećih mjesec dana, negdje prije, a negdje kasnije, partizanske su akcije obnovljene.

Prvi partizanski napad u pokupskim selima kotara Vrginmost izveden je noći 24./25. rujna na oružničku i domobransku ophodnju koja je prenoćila u mjesnom spremištu u Lasinjskom Sjeničaku. Akcija nije uspjela, a jedan sjeničarski partizan, Vaso Romčević, tom je prilikom poginuo. Manjih akcija s promjenljivim učincima bilo je i kasnije, ali su se tek u prosincu 1941. i siječnju 1942. godine na Kordunu vodili veliki okršaji koje su inicirali partizani serijom napada na neprijateljske posade duž željezničke pruge Karlovac – Vrginmost, dakle u smjeru Gline. Pritom su se rušili i pruga i telefonsko-telegrafski uređaji gdje god je to bilo moguće, a 8. prosinca sjeničarski partizani prešli su Kupu i napali oružničku postaju u Pisarovini, dvadesetak kilometara udaljenoj od Zagreba!

U prosincu 1941. i siječnju 1942. godine, u vrijeme katoličkog i pravoslavnog Božića i Nove godine po gregorijanskom i julijanskom kalendaru, počinjeno je mnoštvo zločina u velikom broju sela, uglavnom u sjevernim predjelima obaju kotareva, tj. između linija koje zatvaraju, sa sjeverne strane, vodotok rijeke Kupe od Karlovca do Siska, a s južne strane željeznička pruga od Karlovca do Siska. To su bili predjeli sela s većinama stanovništva hrvatske narodnosti, ali i s manjim ili većim udjelima onoga srpske narodnosti. Jedna od ustaških opsesija u tom kraju bila je »odbaciti« srpsko stanovništvo od Pokuplja preko željezničke pruge prema masivima Petrove i Zrinske gore. Ova nakana podudarila se s potrebom presijecanja svih mogućih partizanskih komunikacija s lijeve na desnu obalu Kupe, koje su bile vitalno važne i zbog održavanja ilegalnih kanala između Zagreba i predjela pod partizanskom vlašću. To je značilo uništavati cjelokupno stanovništvo srpske narodnosti, neovisno o rodu i životnoj dobi.

93 Isto, str. 300.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 296 23.1.2018 8:47:12

Povod su pružile velike, vrlo uspješno izvedene partizanske akcije duž željezničke pruge na Kordunu, prije svega na postajama Vojnić-kolodvor i Utinja Vrelo, što je također prouzročilo prosinačku ofenzivu na partizanske snage sjevernog Korduna. Vojnić-kolodvor branilo je stotinjak domobrana te nekolicina ustaša i domobrana, a napalo ih je tristotinjak ljudi, tj. šezdeset partizana naoružanih s dvama puškomitraljezima, 25 vojničkih pušaka i 30 lovačkih pušaka te mnoštvo »roguljaša«, seljaka naoružanih raznim poljoprivrednim alatkama. Učinak dobro osmišljenog i brzog noćnog napada bio je potpun pa su ustanici bez ijednog gubitka zaplijenili 76 pušaka, 4 mitraljeza, velike količine municije, bombi i druge ratne opreme: »*Svi zarobljeni domobrani prebačeni su u Gornji Sjeničak, gdje ih je Branko Nikoliš, komesar 4. bataljona, upoznao s ciljevima narodnooslobodilačke borbe, nakon čega su pušteni kućama*.«[94] Dva dana kasnije napadnuta je domobranska posada na željezničkoj postaji Utinja, koju je izvelo stotinjak sada već mnogo bolje naoružanih partizana i poslije dva i pol sata borbe prisililo na predaju posadu, zarobivši 63 vojnika te zaplijenivši 61 pušku, 2 puškomitraljeza, 12 mina za bacače i 60.000 puščanih metaka. Zarobljeni su domobrani odmah pušteni jer je već bila stigla vijest o početku neprijateljske ofenzive velikih razmjera.[95]

Žestoke borbe nisu prestajale do konca siječnja 1942. godine, a kombinirane ustaško-domobransko-oružničke snage vodile su doslovno *Vernichtungskrieg*. Već prvog dana, nakon što su prešle Kupu – u nazočnosti Poglavnika dr. Ante Pavelića – ustaške su snage pobile, najčešće klanjem, sve zatečene žitelje sela Prkosa, njih 543 od 664 stanovnika, neovisno o dobi, rodu, stanju te zapalile cijelo selo. Istog dana nastavile su ubijati ljude i uništavati napadima iz više pravaca sva druga ustanička sela između rijeke Kupe i željezničke pruge od Gline prema Vrginmostu i Karlovcu, prouzročujući ezgodus stanovništva iz smjera Pokuplja prema Petrovoj gori: »*Oko 15.000 ljudi, žena i djece, sve što se može kretati ili se nositi, napušta svoja sela i u dugim kolonama bježi po snijegu i jakoj zimi u pravcu Petrove gore*.«[96] Partizani su morali prihvatiti frontalnu borbu u kojoj nije moglo biti riječi o bilo kakvu ujednačenijem odnosu snaga i izdržali su do 31. prosinca, omogućivši izbjegavanje većine stanovništva iz napadnutih predjela. Zaostali nisu mogli izbjeći pakao:

> »Prvih dana januara neprijatelj je ovladao cijelim kirinsko-sjeničarskim područjem, popalivši po njemu preko 2000 kuća i gospodarskih zgrada. Oko 1630 ljudi, žena i djece i staraca je poklano, spaljeno i poubijano od čega 119 u Sjeničaku. Sva vrednija imovina je opljačkana.«[97]

94 Mrkalj, *Sjeničak*, str. 99–113; Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda*, str. 133–157.

95 Mrkalj, *Sjeničak*, str. 112–113.

96 Isto, str. 112–119. Citirano mjesto na str. 114.

97 Isto, str. 112–119. Citirano mjesto na str. 115, gdje je i svjedočanstvo Nikole Brezovića, komunista-ilegalca u Pokuplju: »*Stegla zima, a i dalje pada snijeg (…) Pijane ustaše vuku se putevima Pokuplja. Na sve strane rasuti klipovi kukuruza, opljačkana hrana, stoka i odjeća. Peku se svinje, ubijaju goveda i razlijeva opljačkana rakija. Iz čitavog*

Prema Miljkanu Masliću, »[u] *ovoj etapi Pavelićeva NDH dobiva izrazito genocidni karakter što se jasni vidi u broju žrtava fašističkog terora. Osim mrtvih spaljeno je oko 2000 domova. Uvlačenjem susjednih hrvatskih seljaka u pljačku i paljenje ustaše su htjele da poruše sve mostove koji bi povezivali Hrvate i Srbe*.«[98] Narodno-oslobodilački pokret više ništa nije moglo zaustaviti. Prije su to shvatile njemačke i talijanske vlasti u NDH nego ustaške. Međutim, usklađivanje okupatorskih i kolaboracionističkih strategija u NDH potrajalo je cijelo proljeće 1942. godine. Učinci su, dakako, bili privremeni, ali valovi masovnih zločina na Baniji i Kordunu nisu prestajali, kao ni umnožavanje borbeno sve uspješnijih partizanskih jedinica te zgušnjavanje mreža narodno-oslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija.[99]

Ljudska cijena nasilja u kotarevima Glina i Vrginmost od travnja 1941. do siječnja 1942

Nakon što je završen spomenuti znanstveni skup 2012. godine, započeta su obimna istraživanja u arhivima i knjižnicama u Hrvatskoj i Srbiji koja su trebala osigurati kvalitativno pouzdanije uvide u zbivanja na područjima Gline i Vrginmosta od 1935. do 1941./1942. godine.[100] Rezultati će uskoro biti objavljeni u Zagrebu u knjižnom i digitalnom obliku, ali će time biti tek otvoren prostor za daljnja istraživanja. Iz godine u godinu sve je više arhivskih fondova čije korištenje postaje moguće, a sve se više nameću i potrebe inovativnijih pristupa otvorenim problemima. Vjerojatno je najveći doprinos izrada digitalne baze podataka o individualno identificiranim ljudskim gubicima u kotarevima Glina i Vrginmost od 1. siječnja 1941. do 31. siječnja 1942. godine. Napravljena je na temelju svih dostupnih, pretežno objavljenih i kritički vrednovanih popisa ljudskih gubitaka u navedenom razdoblju.[101] Slijedi njezina arhivistička provjera, kao i unos narativnih obavijesti o žrtvama.

Budući da je kotar Glina 1931. godine imao 45.742 stanovnika (30.606 pravoslavnih, 15.003 rimokatolika, 39 Židova itd.), a kotar Vrginmost 28.989 stanovnika (24.906 pravoslavnih, 4.071 rimokatolika itd.), tj. ukupno su imali 74.731 (55.512 pravoslavnih, 19.074 rimokatolika, 39 Židova itd.), ova dva kotara su prema mjestu prebivanja do 31.

Pokuplja – od Pokupskog do Rečice – ustaše tjeraju domaće ljude, Hrvate, da voze opljačkanu imovinu Srba. Kupa je zamrznuta. Grupe ljudi razbijaju led i vuku skele ispod kojih čekaju kolone saonica. Svuda pravi pakao (…)«.

98 Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda*, str. 105.

99 Detaljnije, u: Zatezalo, *Narodna vlast na Kordunu*.

100 Vidjeti bilj. 1.

101 Ova baza podataka nastala je radom poslijediplomskih doktorskih studenata koji su nakon 2012. sudjelovali u autorovu izbornom kolegiju »Povijest nasilja«, koji se izvodi na Poslijediplomskom doktorskom studiju »Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu« na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorand Matko Globačnik koordinirao je rad na bazi, a zajedno s doktorandom Igorom Mrkaljem unio veći dio podataka. Ovdje se prvi put objavljuju preliminarni rezultati analize baze podataka, koje je za potrebe ovog rada pripremio Matko Globačnik.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 298 23.1.2018 8:47:12

siječnja 1942. godine izgubili 8.156 stanovnika. Civila je među njima 7.793, a vojnika 124. Nepoznati su podaci za 239 osoba. Neovisno o posljednjem podatku, činjenica da se u 95 % slučajeva radi o civilnim žrtvama upućuje na potrebu detaljnijih istraživanja. Po nacionalnosti su većinom Srbi (6.972 ili 85,5 %), potom Romi (116 ili 1,4 %), pa Hrvati (24 ili 0,3 %). Podatak je nepoznat za 1.044 osobe ili 12,8 %.

S područja kotara Vrginmost je 5.155 žrtava (63,2 %), a s područja kotara Glina 2.163 (26,5 %). Podatak je nepoznat za 838 osoba (10,3 %). Zemljoradnika je među njima 82,7 %, kada je riječ o osobama starijim od 14 godina. Pritom je potrebno naglasiti da u bazu nisu uneseni podaci o pripadnicima Oružanih snaga NDH (ustaše, domobrani, oružnici), koji su najvećim dijelom bili Hrvati, jer u dostupnim popisima nisu bili registrirani. Korištenjem raspoloživim izvorima moguće je pretpostaviti da ih je bilo stotinjak. Sedamdesetak je bilo ranjenih.

Muškog roda bilo je 5.467 (67 %), a ženskog 2.535 (31 %) te 154 nepoznatih (1,9 %). Prema dobi starosti, 1.358 (16,7 %) bili su djeca do 14 godina, u skupini od 14 do 65 godina bilo ih je 5.976 (73,3 %), a u skupini od 65 i više 418 (5,1 %) te nepoznatih 404 (4,9 %).

Kako se mijenjaju logike ustaškog nasilja vidi se prema preliminarnim uvidima za kotar Vrginmost. Sve do srpnja 1941. godine akti nasilja pretežno su pojedinačni i fokusirani na muške osobe. Broj žrtava naglo je porastao u srpnju, a povećao se i udio ženskih osoba, s nerazmjerno velikim udjelom ženske djece do 14 godina (20,5 % od ukupnog broja ženskih osoba). U kolovozu je broj žrtava utrostručen u odnosu na srpanj; udio ženskih osoba nešto se smanjio, ali je udio ženske djece ostao i dalje razmjerno visok (15,2 % od ukupnog broja ženskih osoba). U rujnu je niži nego u srpnju, ali bitno viši nego u lipnju, no ženske su osobe dvostruko brojnije žrtve nego muške. Vjerojatno ih se češće zatjecalo u kućnim domaćinstvima, ostajući u uvjerenju da su ustaše i dalje fokusirane na muškarce kao potencijalne žrtve.

U listopadu i studenom broj žrtava bio je manji nego u travnju i svibnju, ali je zato u prosincu dosegao kolovoške visine, s time što su ženske osobe bile skoro dvostruko češće žrtve nego muške. Visok je bio i udio djece, kako muške tako i ženske. Iako je u siječnju taj broj prepolovljen, udio žena i dalje je mnogo veći nego udio muškaraca, ali je udio muške i ženske djece ostao na istim razinama kao i u prosincu.

Budući da je na području kotara Vrginmost bila riječ gotovo isključivo o seoskom stanovništvu srpske narodnosti, može se zaključiti da se ustaški zločini postupno umnožavaju od travnja do lipnja, silno rastu u srpnju, a još silnije u kolovozu, da bi postajali rjeđima u rujnu, ali još uvijek na mnogo višoj razini nego u proljetnim mjesecima. Jesenski mjeseci bili su svojevrsno zatišje, da bi u siječnju i veljači dosegli ljetne razmjere, s tim što su žrtve – za razliku od ljeta – bili svi, muškarci i žene, djeca i starci.

Promjene ritmova zločina svjedoče prije svega o pomacima u ustaškim prioritetima, ali su i svjedočanstvo da su se bespomoćne žrtve u razdoblju od srpnja/kolovoza

do prosinca/siječnja pretvorile u pripadnike partizanskog pokreta otpora, u kome su na različite načine u osnovi svi sudjelovali, muškarci i žene, djeca, pa i starci.

Zaključak

Imajući na umu uvodne pretpostavke u vezi s vremenskim i prostornim logikama nasilja u kotarevima Glina i Vrginmost od travnja 1941. do siječnja 1942. godine u funkciji ustaške strategije »konačnog rješenja srpskog pitanja« u NDH, na temelju izloženog može se zaključiti da su blizina ovih kotareva Zagrebu kao glavnom gradu NDH i istovremeno, najjačem uporištu KPH 1941. i 1942. godine, s jedne strane, te snažna lokalna uporišta, kako ustaša tako i komunista (naročito kotar Glina), ali i ustaška imperativna potreba destruiranja tradicije hrvatsko-srpske građanske političke suradnje u SDK HSS-a i SDS-a, presudno utjecali na odluku da se 12./13. svibnja 1941. godine tajno kolektivno pobiju svi Glinjani srpske narodnosti stariji od 15 godina. Bio je to akt bez presedana u NDH. Odlučnu ulogu u donošenju te odluke imali su ustaški ministar, Glinjanin dr. Mirko Puk, i veliki župan Velike župe Gora, također Glinjanin, dr. Mirko Puk, te glinski ustaški tabornik Nikica Vidaković. Kapilarno ustaško nasilje, koje je započelo desetak dana nakon proglašenja NDH u Zagrebu i koje je bilo individualno i rjeđe skupno usmjereno prije svega prema svima koji su simbolizirali vlast i moć u Kraljevini Jugoslaviji, ali i općenito prema imućnijim građanima srpske narodnosti, kulminiralo je u vrijeme pravoslavnog Đurđevdana, 6. svibnja, na raznim stranama obaju kotareva, u slučaju kotara Vrginmost s težištem na njegovu južnom dijelu, oko termalnog lječilišta Topusko. Iako u ovom članku nije podrobnije bilo riječi o uhićenjima, zatvaranjima u zatvore i koncentracione logore raznih tipova, transferima i egzekucijama (Glina, Petrinja, Danica u Koprivnici, Sisak Caprag, Gospić i Jadovno, Jasenovac itd.), oni su bili manjeg ili većeg opsega i nisu prestali u čitavu razdoblju o kojem se ovdje radi. Seljačke mase na području obaju kotareva bile su nejednako pogođene praktičnim učincima ustaške politike, ali se može ustvrditi da su izloženija nasilju bila sela duž željezničke pruge Sisak – Petrinja – Glina – Vrginmost – Vojnić – Karlovac, koja inače većim dijelom svoje trase dijeli pokupski dio Banije i Korduna od gorskog, Zrinske gore, odnosno Šamarice na glinskoj strani i Petrove gore na vrginmošćanskoj, zatim etnički miješana sela između Kupe i spomenute željezničke pruge te duž državne ceste od Gline preko Zrinske gore prema Dvoru na Uni, odnosno Pounju itd. Kada je od svibnja 1941. godine počela ustaška ucjenjivačka kampanja u vezi s prijelazima s pravoslavlje na rimokatoličanstvo – u kojoj su s različitim motivacijama sudjelovali pojedini katolički svećenici – brojni su seljaci povjerovali da je to za njih put spasa pa su pojedinačno ili skupno mnogi prelazili s jedne vjeroispovijesti na drugu, obično neovisno o proceduri koju je sama NDH bila propisala i, dakako, vjerskoj pouci koju je Rimokatolička crkva kanonski zahtijevala.

Početak partizanskog ustanka koncem srpnja i početkom kolovoza na Baniji i Kordunu, kao i u mnoštvu drugih kotareva na bosansko-hrvatskoj granici od donjeg Pounja

do Tromeđe kod Knina, izazvao je s jedne strane masovnu reakciju Oružanih snaga NDH, a s druge bio je pokriće za jezive zločine protiv civilnog srpskog stanovništva. Najmasovnije su bile javne egzekucije na željezničkoj postaji Banski Grabovac između Petrinje i Gline, koje su orgijastički trajale četiri dana, od 24. do 27. srpnja 1941. godine. Nekoliko stotina ljudi s vrginmošćanske strane, pretežno iz južnog dijela, iz Topuskog i okolice – dakle, južno od željezničke pruge Sisak – Karlovac – pohvatano je i odvezeno u Glinu, zatvoreno u glinsku pravoslavnu crkvu i u njoj zaklano u noći 29./30. srpnja 1941. te prevezeno u kolektivnu grobnicu nedaleko od Gline i nedaleko od mjesta gdje su u kolektivnoj grobnici bili zakopani pobijeni glinski građani u svibnju. Stanovništvo većeg broja sela u kotaru Vrginmost sjeverno od željezničke pruge Sisak – Karlovac ucijenjeno je izborom »pokrst« ili smrt, pa je nakon kraćeg oklijevanja, a pod dojmom vijesti i glasina o strahotama koje se zbivaju na sve strane, u velikom broju, cca. 2.000 ljudi, odlučilo krenuti na »pokrst«. Oni su također transportirani u Glinu u nekoliko valova i dijelom isto tako zaklani u glinskoj pravoslavnoj crkvi, a dijelom na stratištima, zajedno s onima koji su ubijeni u crkvi, na kojima su završili svoje živote u spomenutim masovnim grobnicama u istom arealu nedaleko od Gline. Reprezentativna neoklasicistička srpska pravoslavna crkva u Glini nakon toga se odlukom ustaških vlasti rušila od sredine kolovoza nadalje.

Intenzitet zločinâ vidno je bio opao u kasno ljeto i jesen 1941. godine, što ne znači da su oni prestali. Ustaškim je vlastima najvažnije bilo ubrati ljetinu gdje god je to bilo moguće, pa su se fokusi nasilja pomaknuli prema drugim formama. Težište je na otuđivanju imovine iseljenih ili pobijenih, ali nisu prestajale ni operacije protiv partizanskih odreda, koji su bili u defenzivi, ali su brojčano i organizacijski jačali. Puni učinci vidjeli su se u prosincu 1941. godine, naročito u napadima na željezničke postaje Vojnić-kolodvor i Utinja, koji su ustaše prisilili da u teškim zimskim uvjetima krenu preko Kupe u pohod dotada daleko najvećih razmjera, kojim je jedno vrijeme direktno zapovijedao Poglavnik dr. Ante Pavelić. U tom je pohodu, koji je vojno bio ograničenog učinka jer partizanski odredi nisu uništeni, jezivo stradalo civilno stanovništvo, muško i žensko, od najmlađih do najstarijih, a prvi put se sustavno pljačkom i paležima uništavala sva pokretna i nepokretna imovina. Stanovništvo se većim svojim dijelom pravim egzodusom spasilo povlačenjem na teško prohodnu Petrovu goru, a partizanski su odredi osjetno ojačali svoje efektive.

Izvori i literatura

Izvori

Đukić, Kata i Dušanka Đukić, *Zapisi o porodici Đukić iz Gline, o pokolju Srba 1941. god. u glinskoj crkvi…* (rukopis), Beograd 1965.

HR-HDA (Hrvatski državni arhiv), 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (fond), kut. 1.

HR-HDA, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske /ZKRZ/, kut. 690.

Objavljeni izvori i literatura

Adžija, Nikola, *Dnevnik 1941.–1950.* Drniš, 2005.
Aralica, Đuro, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*. 2. izd. Beograd, 2011.
Baić, Dušan, *Kotar Vrginmost u NO borbi*. Beograd, 1980.
Bakrač, Đuro i Joco Mraković, Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gaćešinog logora 1941. *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*. Glina, Zagreb, 1988, str. 231–238.
Bartulin, Nevenko, *The Racial Idea in the Independant State of Croatia: Origins and Theory*. Leiden 2013.
Biondich, Mark, Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942. *The Slavonic and East European Review* 83 (1), 2005, str. 71–116.
Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. 2. Zagreb, 1974.
Boban, Ljubo, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*. Zagreb, 1985.
Bulat, Rade, *Svjedočanstva iz Petrove gore*. Zagreb, 1980.
Calic, Marie-Janine, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München, 2010.
Dulić, Tomislav, Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research. *Journal of Genocide Research* 8 (3), 2006, str. 255–281.
Dupalo, Adam, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*. Zagreb, 2014.
Đurić, Ljuban, Snaga, organizaciona struktura i razvoj partijske organizacije KPH/KPJ u kotaru Glina do aprila 1941. godine. *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*. Glina, Zagreb, 1988, str. 149–158.
Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939–26. kolovoza–1940, sv. I. Zagreb, 1940.
Gabelica, Ivan, Blaženi Alojzije Stepinac u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. http://shp.bizhat.com/A.Stepinac1.html (19. veljača 2017).
Goldstein, Slavko, *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb, 2007.
Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb, 1977.
Jelić-Butić, Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb, 1983.
Jelić-Butić, Fikreta, Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934–1936. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21. Zagreb, 1988, str. 145–232.
Jelić, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937.–1941.* Zagreb, 1972.
Kisić-Kolanović, Nada (ur.), *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb, 1997.
Kisić-Kolanović, Nada, *Mladen Lorković. Ministar urotnik*. Zagreb, 1998.
Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London, 1985.
Korb, Alexander, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*. Hamburg, 2013.
Krišto, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska, 1941.–1945.*, 2 sv. Zagreb, 1998.
Lampe, John, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge University Press, 1996.
Landikušić, Rafael, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH*. Zagreb, 1942.

Lorković, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*. Zagreb, 1939.
Majnarić, Ivan et al. (ur.), *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća*. Zagreb, 2016.
Maslić, Miljkan, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*. Zagreb, 2010.
Matijević, Margareta, Katolička crkva na Baniji/Banovini i Kordunu od 1939. do 1941. godine. (rukopis)
Mrkalj, Igor, Mamac za smrt. Kako je učiteljica Kordunaše umjesto na pokrštavanje odvela na pokolj. *Prosvjeta* (Zagreb), br. 132–133, septembar 2016, str. 50–52.
Mrkalj, Igor, Sjećanje na pokolj u Glini. *Prosvjeta* (Zagreb), br. 134, novembar 2016, str. 52–53.
Mrkalj, Igor, Pred Zemaljskom komisijom. *Ljetopis Srpskog kulturnog društva 'Prosvjeta' – dvije hiljade šesnaesta*, sv. XXI. Zagreb, 2017, str. 163–313.
Mrkalj, Igor, Dr. Mirko Puk: od mjesnog odličnika do ratnog zločinca, 1884.–1945. *Prosvjeta* (Zagreb), br. 135, decembar 2016.
Mrkalj, Mile, *Sjeničak. Kronika kordunaškog sela*. Karlovac, 1980.
Nikoliš, Gojko, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*. Zagreb, 1980.
Novak, Viktor, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb, 1948. – Beograd, 1986.
Pavlowitch, Stevan K., *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. London, 2008. / Stevan K. Pavlović, *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd, 2009./
Petešić, Ćiril, *Katoličko svećenstvo u NOB-i 1941–1945*. Zagreb, 1982.
Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*. Zagreb, 2012.
Pojić, Milan, Što se zbilo u Banskom Grabovcu 1941. *Vojna povijest*, broj 4, 2011, str. 26–27.
Raguž, Jakša et al. (ur.), *Osam stoljeća Čuntića 1211–2011. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 19. studenoga 2011. u Hrvatskom Čuntiću*. Petrinja, Zagreb, 2012.
Regan, Krešimir, Srpska politika u glinskom kraju za Banovine Hrvatske (1939.–1941.). Zagreb, 2012. (rukopis)
Roksandić, Drago, Između imaginacije i realnosti. Prva banska regimenta u prvoj polovini 19. stoljeća. *Glina. Glinski kraj kroz vjekove*. Glina, Zagreb, 1988, str. 45–57.
Roksandić, Drago, O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941.–1945. godine. *Spomen područje / Memorial Site Jasenovac*. Jasenovac, 2006.
Roksandić, Đuro, Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine. *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*. Glina, Zagreb, 1988, str. 283–303.
Stefanović, Mladen, *Zbor Dimitrija Ljotića*. Beograd, 1984.
Šimončić-Bobetko, Zdenka, Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine. *Glina i glinski kraj kroz stoljeća*. Glina, Zagreb, 1988, str. 133–135.
Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb, 2014.
Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945. Zagreb, 1997.
Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb, 2010.
Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1 maja 1937. Kraljevska banska uprava Savske banovine. Zagreb, 1937.
Vujasinović, Branko i Čedomir Višnjić, *Glina 13. maja 1941. U povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*; Roksandić, Đuro, *Spisak žrtava fašističkog terora godine 1941. kotara Glina*. Zagreb, 2011.
Vuković, Tomislav, *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini…)*. Zagreb, 2012.
Yeomans, Rory (ur.), *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*. The University of Rochester Press, 2015.

Zatezalo, Đuro, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici, 1941–1945*, Karlovac, 1978.
Zatezalo, Đuro, *Jadovno: kompleks ustaških logora*, 2 sv. Beograd, 2007.
Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 god., tom V, knj. 1, Beograd 1952.
Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941–1942. god., tom V, knj. 32. Beograd, 1964.
Zlatić, Slavko, *Poslali su me na Kordun*. Zagreb, 2005.
Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb, 1989.
Žerjavić, Vladimir, Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću. *Časopis za suvremenu povijest* 27 (3), 1995, str. 543–560.

Prilog I.:

Zapovjedništvo I. hrvatske oružničke pukovnije
Taj[ni] Broj: 484/j. S.
Izvješće o općem stanju na području voda, obzirom na komunističko-četničku akciju / Srbi

Ravnateljstvu za javni red i sigurnost Nezavisne Države Hrvatske
Zagreb / Đorđićeva br. 4

Zagreb, 16. kolovoza 1941.

Zapovjednik oružničkg voda u Slunju dopisom Taj. Broj 89 od 13. kolovoza 1041. javlja slijedeće: »Do 27. VII. t.g. stanje je još bilo u glavnom zadovoljavajuće obzirom na udarac za srpsko stanovništvo, koji je dobilo osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske. Dobar dio ovog žiteljstva bio se je već pomirio sa sudbinom. Mnogi su već bili zatražili prijelaz u katoličku vjeru. Točno je, da ovo nije bilo kod mnogih sa uvjerenjem, ali kada bi se ostvarilo ono što pravi četnici misle – ovi Srbi što su prešli na katoličku vjeru bili bi izloženi većoj opasnosti nego sami katolici, jer bi se smatrali kao izdajnici ne samo narodni nego i vjerski, dakle opet bi se moglo uzeti, da su imali dobre namjere. Što je najvažnije, ne bi većina radila djelatno protiv države, dapače bi i u vlastitoj koristi radila na njenom očuvanju.

Nakon slučaja kvara b.b. linija-pruga na području kotara Vojnić dne 27. i 30. VII. t.g. što je bilo djelo komunista,[102] a misao je potekla od komunista iz Karlovca, dočim je vršenje ovih djela bilo kod domaćih ljudi, ali naklonjenih komunizmu, srpsko stanovništvo se je uplašilo znajući, da će ljaga pasti na njih kao zajednicu i ako ogromna većina nije za ovo ništa znala, a ni želila da se to dogodi. Ovo možda ne iz ljubavi prema državi Hrvatskoj već u vlastitoj koristi, jer su svjesni bili, da će za ovo oni ispaštati.

Od 29. VII. počelo je 'čišćenje' od strane ustaša. Ovo je izazvalo paniku kod srpskog stanovništva tako, da je sve pobjeglo u šumu od straha pred čišćenjem. To je trajalo do 8. VIII. t.g. ali zadnjih dana nije uspijevalo, jer je narod znao pravo stanje i krio se po šumama. Nastao je

102 Vidi dok. br. 94. (Izvještaj Stožera Savskog divizijskog područja u Zagrebu od 21 srpnja 1941 god. o rušenju željezničke pruge kod Mrzlog Polja, *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V., knj. 1., str. 280 – nap. D.R.)

opći strah. Psihološki promatrano s jedne strane, puzanja i kukavičluk, a s druge strane zvjersko ogorčenje.

Rad ustaša pored ostalog bio je netaktičan, jer su očišćeni manje opasni i manje krivi kao i mnogi starci, žene i djeca do najniže dobi, dočim su oni sa mračnom savješću, mladi i jači pobjegli u šume. Sa jednom rečenicom kazano: 'NEBORCI SU OČIŠĆENI – BORCI OSTALI U ŠUMI'. Naivniji i sa čistom savješću nisu ni bježali u prvi mah, jer su mislili, da se njima neće ništa dogoditi.

Čišćenje je podpuno izvršeno u gradu Slunju i uspješnije oko Slunja, dočim je u udaljenijim mjestima manje uspjeha u tome postignuto.

Sadanje stanje ne može se za sada navesti sa točnim podatcima jer je preostali narod u šumi, ali je svakako veliki broj obitelji ostalo bez člana.

Rad ustaša na čišćenju bio je skoro javan, što je baš jedan od glavnijih uzroka za bježanje naroda u šume. 'Čistilo se je u kući, dvorištu, na putu, u prisustvu roditelja, djece ili obratno. Pljačkale su se kuće i imovina ljudi tako, da su se jagmili ko će u bogatiju kuću moći i bogatijeg očistiti. Prilikom zadnjeg čišćenja, uzimala su se odijela, dolazilo je do svađe između ustaša zbog toga. Pijančevalo se je, bilo je divljačkih prizora kod 'čišćenja' djeteta u kolijevci, staraca, čitave obitelji zajedno, sadističko uživanje užasnih mučenja prije konačnog čišćenja. Ovakovi postupci izazivali su i kod čestitih i čeličnih Hrvata negodovanje čulo se je šaputanje: 'OVO JE SRAMOTA ZA NARODNOST HRVATSKU, KULTURU I KATOLIČKU VJERU'. Jame su se većinom ranije kopale. Bilo je slučajeva, da su 'čišćenici' sami nosili alat za kopanje jama i slično. Zakopavanje na pola živih, ostavljanje nezakopanih ili slabo zakopanih, tako da ih je rodbina, kao i oni što su pobjegli u šumu dolazila gledati.

Sve je ovo unijelo strah u narod a isto tako i ogorčenje da se na pomirenje ne može ni pomisliti. Kada bi postojali neki uvjeti još bi bilo mogućnosti, ali ovdje uvjeta nije bilo i do danas nisu poznate.

Ja – kao i uopće oružnici – bio sam potpuno nemoćan. Radilo se je sve bez našeg znanja sa velikim nepovjerenjem prema nama. Ako bi progovorio ma što i beznačajnog, ugrožavao mi je život prijetnjama, bilo posredno ili neposredno, dapače je bilo riječi: 'Sada dolaze žandarmi na red'.

Možda je bio glavni razlog nepovjerenja prema oružnicima što se ovi nisu isticali u čišćenju i ako su im išli na ruku. Ja sam objašnjavao istima, da smo mi organi vlasti i da moramo čuvati ugled državne vlasti.

Kod hrvatskog stanovništva (kod mnogo njih) je također primijećeno negodovanje protiv ovakvog načina čišćenja, jer su očišćeni mnogi, za koje se zna, da nisu ništa na žao učinili Hrvatima, dapače su bili prezirani od ranijih režima baš za to, što su zagovarali Hrvate. Ovi bi ljudi sada bili potrebni, jer bi se preko njih moglo uticati na one, koji su pobjegli.

Povodom naredbe da se prestane sa čišćenjem i da se narod pozove svojim kućama, od strane oružnika je narod pozivan i nastoji se to postići, ali je uspjeh u tome relativno slab. Izgubili su povjerenje a opet je strašan razlog zbog kojeg su pobjegli u šumu i svaki je svjestan, da jednom malom pogrješkom (vraćanjem) može da izgubi sve. Opet navodim da će potpuno vraćanje iz šume teško uspjeti.

Bilo je slučajeva da su oružnici pitali: 'Zašto bježiš?' Odgovorio je: 'Bježim gospodine, da pola sata više živim'. U nekim kućama su ostala samo djeca, pače i po samo jedno nemoćno, u drugoj samo starac. Ovakvih i sličnih prizora je mnogo. Plodovi su mnogo stradali stoka ispatila u koliko je ostala u kući. Mnogo je stoke odveženo i pokradeno. Neki bjegunci tvrde, da kako bi se i vratili, kada nemaju kome ni na što.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 305 23.1.2018 8:47:12

Narod je bio spreman na sve: iseljenje, sabiralište, prisilan rad, pokrštenje, samo da se ne čisti, a najradije bi bio pristao da ostane kod svoje kuće i postane ono što se od njega traži (ovo naravno ne svi, ali većina). Najbolje bi bio uspio prijelaz na katoličku vjeru pomoću misionera, jer bi se na taj način s uvjerenjem prešlo. (…)«[103]

Summary

Drago Roksandić

The Independent state of Croatia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941–January 1942): the spatial and temporal logics of violence

Given our initial assumptions regarding the temporal and spatial logics of the Ustasha violence carried out in the districts of Glina and Vrginmost between April 1941 and January 1942 in service of the Ustasha strategy of a »final solution of the Serb question« in the Independant State of Croatia (NDH), the above presentation allows us to conclude that it was these districts' closeness to Zagreb, as both the capital of the NDH and at the same time the most entrenched stronghold of the Communist Party of Croatia (KPH) in 1941 and 1942, on the one hand, and to the entrenched local strongholds of both the Ustasha and the communists (particularly in Glina District), on the other, as well as the imperative need of the Ustasha to destroy the tradition of civil political co-operation between Croats and Serbs in the pre-war Peansant Democratic Coalition (SDK), including the Croatian Peasant Party (HSS) and the Independant Democratic Party (SDS), that played the decisive role in the decision to execute the secret collective slaughter on May 12 and 13, 1941, of all the residents of Glina of Serb ethnicity of more than 15 years of age. This was an unprecedented act, even in the NDH. Exposure of the peasant population in both districts to the practical effects of Ustasha policies was uneven, but it is possible to state that both the villages along the Sisak-Petrinja-Glina-Vrginmost-Vojnić-Karlovac railway line, which, for a considerable part of its length, in any case divides the Kupa-side region of Banija and Kordun from the upland areas of Zrinska gora and Šamarica, on the Glina side, and from Petrova gora, on the Vrginmost side, were rather more exposed to the violence, as were the ethnically mixed villages between the Kupa and the railway line and along the highway from Glina through Zrinska gora to Dvor na Uni and so the Una-side, and so on. The beginning of the partisan uprising in late July and early August in Banija and Kordun and many of the other counties along the border between Bosnia and Croatia, from the lower reaches of the Una River basin to the triple frontier at Knin, provoked a massive response from the NDH armed forces, providing coverage for their appalling crimes against the local Serb citizenry. The most massive crimes were the public executions carried out at the Banski Grabovac train station between Petrinja and Glina, an orgy of violence that lasted for days, from July 24 to 27, 1941. The inhabitants of many of the villages in Vrginmost District to the north of the Sisak-Karlovac railway line were forced to choose between »christening« and death. After brief hesitation and under the influence of news and rumours of the atrocities taking place on all sides, large numbers, around 2000 of them, decided

103 Br. 132. Izvještaj Zapovjedništva Prve hrvatske oružničke pukovnije od 16 kolovoza 1941 god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu. *Zbornik dokumenata i podataka*, tom V., knj. 1., str. 339–345.

for »christening«. They too were transported to Glina in waves, where some were slaughtered in the Orthodox church there. Others were killed at execution sites, and thus, like those killed in the church, ended up in the abovementioned mass graves, in this same general area, not far from Glina. The handsome neoclassical Serb Orthodox Church in Glina was subsequently torn down, on the order of the Ustasha authorities, after the middle of August 1941.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 307 23.1.2018 8:47:12

Necakov_zbornik_FINAL.indd 308 23.1.2018 8:47:12

Ivo Goldstein *

O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa

Broj žrtava neizbježna je tema u gotovo svakoj temeljitijoj raspravi o sindromu Jasenovac. Često je kroz maksimalizaciju ili minimalizaciju tih brojki prepoznatljiva strana s koje dotični autor u svojim procjenama pristupa. Partizanska je propaganda potkraj rata, kako bi potakla svoje borce da se što žešće udari po neprijatelju – preuveličavala ionako teške zločine nacista, fašista i njihovih domaćih suradnika. Tako je u lipnju 1944. u izdanju *Vjesnika Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske* objavljena knjižica *Dokumenti ustaškog terora. Koncentracioni logori*, u kojoj je navedeno da je u logorima NDH umoreno do 800.000 osoba.[1] Josip Broz Tito je u govorima potkraj svibnja 1945. u Zagrebu i Ljubljani ustvrdio kako je u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu izginulo 1,700.000 osoba.[2] Istu je brojku – zapravo, uvećanu za 6.000 (dakle, 1,706.000) sljedeće godine prijavila Jugoslavija Međunarodnoj reparacijskoj komisiji u Parizu.[3]

No, i Nijemci su se tijekom rata bavili procjenom broja jasenovačkih žrtava ili općenito žrtava u ratu: u veljači 1942. visoki njemački predstavnici procjenjivali su da je na teritoriju NDH dotad ubijeno »između 200 i 700 tisuća Srba«, a činilo im se da bi »brojka od 300 tisuća mogla biti točna«.[4] S druge strane, ustaše su činile sve da nitko ne sazna točan broj žrtava – velika većina onih koji su ušli u jasenovački logorski sustav namjerno nisu bili evidentirani prilikom ulaska, jer su odmah likvidirani. Pod utjecajem tih preuveličanih brojki Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske je 1946. u izvještaju naslovljenom *Zločini u logoru Jasenovac* zaključila kako je u logoru Jasenovac život izgubilo 500.000 do 600.000 osoba.[5]

* dr. Ivo Goldstein, redovni prof. u trajnom zvanju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, igoldste@ffzg.hr

1 *Dokumenti ustaškog terora*, str. 25; Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske*, str. 717–718.

2 Broz Tito, *Sabrana djela*, str. 70, 78; općenito o atmosferi u to vrijeme Goldstein i Goldstein, *Tito*, str. 379 i d.

3 *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941–1945*; Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske*, str. 701.

4 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, str. 163.

5 Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, str. 579; Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske*, str. 718.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 309 23.1.2018 8:47:12

S druge strane, ista ta Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača napravila je 1947. prvi poimenični popis žrtava logora NDH – uspjeli su tada konstatirati kako su ubijene 25.773 osobe s područja Hrvatske. Popisivači su sakupili imena 15.792 žrtava Jasenovca i 2.927 Stare Gradiške, ali valja imati na umu da je velik broj jasenovačkih žrtava bio s područja BiH![6]

U sljedećim godinama tvrdnje da je u Jasenovcu stradalo 600 odnosno 700 tisuća ljudi praktički su postale službene, iako ih nikad nitko nije službeno iznio, a još manje verificirao. Pedesetih godina čak se počelo govoriti o 800.000 žrtava Jasenovca, koju brojku također nitko nikada nije obrazložio, iako ju je i sam Aleksandar Ranković u jednom istupu 1954. neizravno doveo u pitanje.[7] Sve do kraja osamdesetih brojka od 700.000 bila je naširoko upotrebljavana u javnosti i nitko ju nije propitivao kao ispravnu, a zapravo, to se nije niti smjelo. Tako je, naprimjer, 1966. bivši jasenovački logoraš Mato Kudumija ustvrdio da »kada bi se jasenovački kosturi vraćali vlakovima u život da osvete svoju strašnu smrt ispred nas bi prošlo 15.000 vagona, a u svakom 40 kostura«, što predstavlja 600.000 žrtava.[8] Bilo je prilično mnogo logoraša koji su nabacivali razne brojke jasenovačkih žrtava, ali su to bili unaprijed propali pokušaji. Naime, nijedan logoraš nije imao pregled nad zbivanjima na čitavom prostoru logorskog kompleksa, pa čak ni u pojedinim njegovim dijelovima. »*Približne podatke*« o broju logoraša u Jasenovcu, pa onda i ubijenih, »*mogao je dati samo netko tko je radio u kuhinji sva ona 44 mjeseca i da je vodio bilješke, a takvih nije bilo*«, rezolutno je zaključivao bivši jasenovački logoraš Bogdan Petković, polemizirajući s onima koji su iznosili nerealno previsoke ili preniske brojke žrtava.[9]

Odmah poslije rata, pa ni pedesetih, nije bilo ni volje, ni atmosfere, ali ni znanstveno-stručnih ni administrativnih snaga, da se sukladno tadašnjim najboljim praksama popisuju jasenovačke žrtve. To je učinjeno početkom šezdesetih, istraživanje je do 1964. obavio Savezni zavod za statistiku. Popis je izvorno nosio naziv *Spisak žrtava rata 1941–1945 - Ustaški logor Jasenovac*. No, kako se nije uspjelo sakupiti više od 59.188 imena žrtava (od toga u Jasenovcu 49.602, a u Staroj Gradiški 9.586), rezultati su zadržani u tajnosti (popis je tiskan samo za internu upotrebu i u svega nekoliko primjeraka), jer nisu odgovarali tadašnjim političkim i propagandističkim tvrdnjama. Popis je objavio 1998. Adil Zulfikarpašić, osnivač Bošnjačkog instituta sa sjedištem u Zürichu i Sarajevu pod nazivom *Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*.[10]

Na svim stranicama tog popisa ponavljalo se upozorenje "popis nije potpun", što je već i tada bilo lako utvrditi uvidom u neke pouzdane parcijalne općinske ili druge

6 Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske*, str. 719–720.

7 Karge, *Steinerne Erinnerung?*, str. 207–208.

8 Kudumija, *15000 vagona smrti*, str. 9.

9 Petković, *135 dana u logoru Jasenovac*, str. 10.

10 *Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 310 23.1.2018 8:47:12

lokalne evidencije – primjerice, s područja Korduna i Like. Bilo je to jasno i uvidom u popis židovskih žrtava: u popisu su, naime, 9044 žrtve zavedene kao "Jevrejka" ili "Jevrejin", ali ta je rubrika vođena prema vjeroispovijesti. Židovi koji su 1941. ili ranije prešli na katoličanstvo u popisu su obično bili zavedeni kao Hrvatice/Hrvati, a tih je – sudeći po izrazito židovskim imenima, prezimenima, imenima roditelja barem još oko 3000. Naposljetku, u krugu onih koji su se bavili židovskim žrtvama u Holokaustu pretpostavljalo se, na temelju prijeratnih statistika i poslijeratnih popisa preživjelih da je u Jasenovcu moralo stradati između 16 i 18 tisuća Židova.

Tako se već od sredine 60-ih moglo zaključiti kako bi popis iz 1964. trebalo uvećati za približno 40-50 %, jer bi se tako došlo do realnijih brojeva o ukupnim jasenovačkim žrtvama.

Nepotpunost popisa iz 1964. najočiglednija je kod Roma, kojih je tada popisano svega 1471, a znalo se da ih je stradalo mnogo više.

Pored Židova i Roma, u popisu iz 1964. navedena su i imena 33.944 Srbina, 6546 Hrvata, 949 Muslimana, 194 Slovenca, 105 osoba drugih nacionalnosti i 6850 "nacionalno neidentificiranih". Međutim, o tim brojkama čak se ni u stručnoj javnosti ništa nije znalo. Naime, neposredno nakon rata demografi Ivan Lah i Dolfe Vogelnik izračunali su da je demografski gubitak Jugoslavije tijekom Drugog svjetskoga rata bio 1,700.000 osoba (dakle, ne samo neposredne žrtve rata, nego i emigranti, i nerođena djeca). No, ta je brojka za potrebe Mirovne konferencije u Parizu 1946. pretvorena u stvarne žrtve. A stvarne žrtve iznose oko milijun osoba, odnosno možda neznatno više – kako su osamdesetih, neovisno jedan od drugoga, ustanovili Vladimir Žerjavić i Bogoljub Kočović.[11] Ipak, brojka od 1,700.000 jugoslavenskih ratnih žrtava postala je jedna od temeljnih činjenica o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji, vremenom se, zapravo, etablirala. Razlozi su bili različiti, unutarnji i vanjskopolitički: trebalo je pokazati svu brutalnost neprijatelja koji je izazvao toliko žrtve, iz čega proizlazi i veličina i značaj NOB-a. Trebalo je NOB-u pridati što veću važnost u kontekstu borbe protiv nacizma, pa se tako Jugoslavija s 1,7 milijuna žrtava pozicionirala na treće mjesto po broju ratnih žrtava u Europi (iza SSSR-a i Poljske). Ta je brojka bila i temelj za zahtjeve o ratnim reparacijama od Njemačke.

Ako se od demografskog gubitka od 1,700.000 oduzme stvarni gubitak od milijun života, dolazi se do brojke od 700.000 žrtava. Da li je netko pobrkao te dvije kategorije, pa razliku između njih odredio kao broj žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa? Moguće je, a moguće je i da su mu pritom umnogome pomogle procjene o 500 do 600 tisuća žrtava, koje su se već spominjale unutar Zemaljske komisije za ratne zločine Hrvatske.

Kako bilo da bilo, u sljedećih nekoliko godina u javnosti se ustalila brojka od 700.000 žrtava jasenovačkog logora, pa je tako u kasnijim godinama i desetljećima sve

11 Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*; Kočović, *Žrtve drugog svetskoga rata u Jugoslaviji*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 311 23.1.2018 8:47:12

što je od te brojke bitnije odudaralo, bilo »ispravljano«, a samocenzurom prigušivano i *de facto* zabranjivano. Ta je petrificirana brojka postala, štoviše, opće mjesto jugoslavenske povijesne memorije. A ta je memorija, općenito, kako su desetljeća jugoslavenskog socijalizma prolazila, sve više dolazila u sukob s realnošću. No, kao ni druge činjenice iz tog panteona, ni ona se nije mijenjala.[12]

Primjer »ispravka« mogu ilustrirati dvije ugledne publikacije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (tadašnjeg Jugoslavenskog leksikografskog zavoda): u *Općoj enciklopediji,* objavljenoj 1959., tvrdi se da je u Jasenovcu stradalo oko 350.000 osoba. Sljedeće godine, u *Enciklopediji Jugoslavije,* iznesena je brojka od preko 700.000 žrtava.[13] Razumno je pretpostaviti da je ta promjena rezultat ili autocenzure ili pritiska s »višeg mjesta«.

Timothy Snyder, u nedavno objavljenoj knjizi *Bloodlands - Europe Between Hitler and Stalin* (Zemlje krvi - Europa između Hitlera i Staljina) ističe Jasenovac kao ekstremni fenomen koji je poigravanjem s brojkama čak participirao u uzrocima koji su devedesetih godina doveli do početaka ratova u Jugoslaviji, »*jer su Srbi povjerovali da je tijekom Drugoga svjetskog rata ubijeno znatno više njihovih sunarodnjaka nego što se to stvarno dogodilo*«.[14]

Bruno Bušić je u srpnju 1969. u *Hrvatskom književnom listu* objavio tekst »Žrtve rata«, u kome se prvi put otvorenije progovorilo o tome kako se u jugoslavenskoj javnosti često iznose višestruko pretjerane brojke žrtava Drugog svjetskoga rata u Hrvatskoj. Bušić je analizu temeljio na izračunima Laha i Vogelnika, kao i na nekim podacima koji su do njega došli iz popisa obavljenog 1964. godine. Tvrdeći da je u SR Hrvatskoj popisano 185.327 žrtava, upozorio je »*da se iz neshvatljivih i sumnjivih razloga, ne samo u novinskim člancima, nego i u znanstvenim publikacijama, još uvijek provlače brojevi o daleko većim žrtvama rata, posebno o žrtvama u logorima*«, pa onda citira *Vojnu enciklopediju* u kojoj se tvrdi kako je u »*Jasenovcu stradalo 600.000, a u Staroj Gradiški 75.000 ljudi*«. Tadašnja partijska nomeklatura, navikla na sterilne javne diskusije, nije mogla podnijeti ni Bušićev tekst ni neke druge koji su objavljivani u *Hrvatskom književnom listu*, pa je zbog toga do kraja godine list prestao izlaziti, iako mu je naklada u međuvremenu s 12 narasla na 35 tisuća primjeraka. A samom Bušiću tekst »Žrtve rata« priskrbio je navodno »*nove nevolje* (jer je već bio u zatvoru, pod paskom policije, itd. – op. I. G.), *anonimne pisane i usmene prijetnje o likvidaciji*«. Budući da je prestankom izlaženja *Hrvatskog književnog lista* ostao bez posla, Bušić je početkom 1970. otišao u Pariz.[15]

Godine 1980. izašla je obimna *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Iako se u *Enciklopediji* na više mjesta konstatira kako su ustaše »*svakodnevno provodile*

12 Goldstein i Goldstein, *Tito*, str. 779–782, 785–790.

13 *Opća enciklopedija Leksikografskog zavoda*, t. 4, str. 322; *Enciklopedija Jugoslavije*, t. 4, str. 467.

14 Snyder, T., *Bloodlands - Europe Between Hitler and Stalin*, str. 305.

15 Bušić, *Žrtve rata*, str. 2–3; Šute, *Hrvatski književni list – između slobode i zabrane*, str. 97–99; https://hr-hr.facebook.com/notes/priznajem-hrvat-sam/ante-bruno-bu%C5%A1i%C4%87-on-je-pao-da-bi-hrvatska-%C5%BEivjela/370492666365170 (pristupljeno 3. ožujka 2016).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 312 23.1.2018 8:47:12

najmonstruozniji teror i genocid«, iako je ova edicija pisana izrazito antifašistički i "partijno", partijske je strukture najviše zasmetao članak Ivana Jelića u kojem se tvrdilo da su kroz Jasenovac »*prošli deseci tisuća ljudi, od kojih je većina pogubljena u mnogim pokoljima što su ondje provođeni*«. Tvrdilo se da se takvom formulacijom negira službeni broj žrtava od 700.000. Organizirana je javna rasprava koja je rezultirala povlačenjem knjige iz distribucije, a Jelić je partijski kažnjen.[16]

Kako je tijekom osamdesetih jačao srpski nacionalni pokret, tako je i tema jasenovačkih žrtava, a posebno srpskih žrtava u Jasenovcu, bila u javnosti sve prisutnija. Bilo je to doba kada je srpsko javno mnijenje bilo bombardirano istrgnutim, predimenzioniranim, iskrivljenim, pa i krivotvorenim podacima kojima se tada dokazivalo da su Srbi »prevareni«, »zakinuti«, »ubijani«, »uništavani i poslije genocida« i, konačno, da su vječiti pobjednici u ratu, a gubitnici u miru, što je fraza koju je izvorno formulirao Dobrica Ćosić. Razvijale su se sveobuhvatne teorije o zavjeri svih protiv Srba. Bit povijesnih prezentacija više nije bio u »klasnom« elementu, karakterističnom za socijalističko razdoblje, već u »obnovljenoj naciji.«[17]

Ključni element te propagandne akcije bilo je da su se preuveličavale ionako preuveličane brojke od 700.000 jasenovačkih žrtava: tako je partizanski general Velimir Terzić 1983. za beogradski *Intervju* izjavio da je »*samo u Jasenovcu ubijeno milion Srba, ne računajući pripadnike drugih naroda*«. Potom je antropolog Srboljub Živanović tvrdio da je »*najmanje 700.000 žrtava sahranjeno na području Jasenovca i Gradine*«. Vuk Drašković, koji je u međuvremenu postao vođa Srpskog pokreta obnove (SPO), izjavio je u veljači 1990. godine da je »*Jasenovac 40 puta veći od Mauthausena*«. Konačno je stanoviti Radomir Bulatović 1990. godine samouvjereno napisao »*da je u Jasenovcu stradalo preko 1,110.929 ljudi, žena i djece, teško će ko moći oboriti*«. Broj likvidiranih po neki je put rastao do milijun i pol, a tvrdilo se i da se točan broj žrtava »*nikada neće moći ustanoviti*«. Višestruko uvećane brojke žrtava u Jasenovcu, a posebno srpskih, trebale su poslužiti razvijanju teze o genocidnosti Hrvata, što je poticalo ponovno buđenje i daljnji razvoj osvetničkog gnjeva za 1941. godinu, »*koja nikad nije naplaćena*«. Srpska pravoslavna crkva posebno se angažirala oko Jasenovca, pa je tako patrijarh Pavle 1991. izabrao da otvori zasjedanje Sabora ne u Beogradu, nego u Jasenovcu (zapravo u Gradini). Liturgija je komemorirala 50. godišnjicu »razapinjanja« Srba na križ.[18]

16 *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, str. 304–305, 707; O terminu »partijno« i »partijnost«, odnosno u »duhu kako to želi partija«, vidi Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma*, str. 57–72.

17 Mitrović, *Prevlast nerazuma*, str. 61–71; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, str. 225–226; vidi i Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, str. 618–621.

18 S. Živanović, u: *Politika*, Beograd, 8. listopad 1989; Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, str. 165; Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, str. 413; Roksandić, *O tragediji, traumi i katarzi*, str. 90; Ramet, *The Politics of the Serbian Orthodox Church*, str. 257; Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, str. 43; tezu o »genocidnosti Hrvata« više sam puta analizirao, vidi npr. *Hrvatska 1918–2008*, str. 617 i d.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 313 23.1.2018 8:47:12

U naporima određenih beogradskih krugova da jasenovački zločin drže u žiži interesa te da ga instrumentaliziraju za svoje posebne političke ciljeve, ključna je osoba od kraja osamdesetih do smrti 2009. bio Milan Bulajić, dugogodišnji jugoslavenski diplomat, direktor beogradskog Muzeja genocida i autor većeg broja knjiga o Jasenovcu i ustaškim zločinima u Drugom svjetskom ratu. Bio je i zamjenik predsjednika Odbora Srpske akademije nauka i umetnosti za prikupljanje podataka o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u 20. veku. U njegovu opusu, knjiga *Ustaški logor smrti – srpski mit?* ima istaknuto mjesto. Bulajić je umnogome opterećen teorijama zavjere, pa tako tvrdi da su sudionicima znanstvenog skupa "Jasenovac 89" održanom 1989. u Jasenovcu organizatori »*dijelili sudionicima bedž sa slovom 'Y' ugrađenom u kamenom cvijetu*«, a zapravo se radi o slici Bogdanovićeva cvijeta – spomenika. Bulajić inzistira na »*povjesnoj odgovornosti Katoličke crkve*«. Isticao je da se i tada, »*više od pola stoljeća poslije Drugog svjetskog rata skriva istina o najbrutalnijem logoru smrti*« te da se i 1999. »*ta istina skriva i sprečava*«. Na tragu srpske propagande 80-ih, koja je sve Hrvate proglašavala ustašama, govori o »*hrvatskim ustaškim logorima*«. Kad je govorio o broju žrtava, Bulajić nije nikad izrekao da je u Jasenovcu ubijeno 700.000 žrtava, ali je doslovno i uporno citirao sve one koji su tu brojku isticali. A sa svima koji su spominjali niže brojke, žestoko je polemizirao. Osim toga, govorio je o »*sigurno više od 700.000 žrtava ustaškog genocida u NDH, blizu milion ljudi*«, što sugerira i visoke brojke jasenovačkog zločina.[19]

Skrupulozni istraživači, pak, poput Antuna Miletića, i tih su godina znali održati distancu prema takvim stavovima i u uvjetima kada je bilo nemoguće slobodnije izraziti mišljenje. Miletić je 1984. rekao, a sljedeće godine objavio kako »*zasad nema pouzdanih izvora da se utvrdi koliko je logoraša izgubilo živote… Ostaje nam mogućnost da se vrše procene iz parcijalno sačuvanih dokumenata raznog karaktera i provenijencije*«. Potom citira niz izvora iz kojih svakom dobronamjernom čitaocu postaje jasno da je brojka od 700.000 ubijenih preuveličana.[20]

Usprkos tome, Miletić je bio objekt manipulacija. Naime, Vladimir Dedijer se u predgovoru knjige iz 1987. zahvaljuje Antunu Miletiću, »*piscu monografije o Jasenovcu kroz koju je progovorila patnja stotina hiljada ubijenih.*«[21]

Međutim, brojka od 700.000 žrtava ostala je prisutna u nekim krugovima sve do danas. Međunarodna komisija za utvrđivanje istine o Jasenovcu (osnovana 2000. u Banjaluci) i njezin predsjednik akademik, član SANU Srboljub Živanović su tijekom "međunarodne" konferencije o Jasenovcu 2011. objavili deklaraciju u kojoj ističu da je »*Hrvatska država, zajedno s Rimokatoličkom crkvom izvršila genocid nad pravoslavnim Srbima, Jevrejima i Romima… posle strašnog i užasnog mučenja, ubili su preko 700.000 Srba,*

19 Bulajić, *Otvoreni revizionizam*, str. 109; Bulajić, *Ustaški logor smrti*, str. 3, 14, 531 i d., vidi i korice knjige Bulajić, *Ustaški zločini genocida*, t. I, str. 52.

20 Miletić, *Prilog proučavanju*, str. 21–22.

21 Bulajić, *Vatikan i Jasenovac*, str. 5.

23.000 Jevreja i 80.000 Roma«. Na raznim se skupovima i u raznim izdanjima promiču te brojke, a njihovim su promotorima revizionisti svi, od Franje Tuđmana do Slavka Goldsteina, koji ih ne podržavaju.[22]

Devedesetih je u Hrvatskoj bilo nastojanja da se jasenovački zločin minimalizira – to je »nastojanje« jednako strašno i maliciozno kao i pretjerivanje s brojem žrtava. Radi se o »*šugavom hrvatskom revizionizmu i srpskoj žrtvoslovnoj pornografiji.*«[23]

Knjiga *Bespuća povijesne zbiljnosti* Franje Tuđmana, objavljena 1989. godine, imala je za cilj, između ostaloga, da pobije "jasenovački mit" o 700.000 žrtava u tom logoru, u čemu je dobrim dijelom i uspjela. No, Tuđman mjestimično upada u drugu krajnost. Jednostranim izborom podataka neprimjereno minimalizira broj ukupnih žrtava, osobito srpskih, tvrdeći da je »*u jasenovačkom logoru stvarno stradalo nekoliko (vjerojatno 3–4) desetaka tisuća zatočenika, ponajviše Cigana, pa Židova i Srba, a i Hrvata*.«[24] Takve su revizionističke tendencije stigle i do najviših državnih institucija u Hrvatskoj, pa je saborska Komisija za utvrđivanje žrtava rata i poraća (tzv. Vukojevićeva) nakon sedmogodišnjeg istraživanja 1999. utvrdila svega 2.238 jasenovačkih žrtava,[25] čime je, kako kaže V. Geiger, učinila »*pristranu podjelu ljudskih gubitaka na poželjne i nepoželjne*«. Uz sve tobožnje isprike, objašnjenja i izmotavanja koje je komisija pokušavala iznijeti u svoju obranu ostaje činjenica da je to u tom trenutku bio najbrutalniji napad na jasenovačku memoriju i negiranje i zataškavanje zločina i to ne od nekog neodgovornog pojedinca nego od gremija osnovanog i financiranog po odluci parlamenta.[26] Na sjednici Komisije u listopadu 1999. ovo je *Izvješće* usvojeno velikom većinom glasova (jedan glas protiv i tri suzdržana), ali nakon brojnih prigovora iz zemlje i inozemstva Sabor nije niti usvojio niti odbio taj tekst, već ga je vratio Komisiji sa sugestijama na dopunu. Ta dopuna nikada nije učinjena, jer su ubrzo bili izbori na kojima je HDZ, čija je većina u Komisiji podržala takav izvještaj, bio teško poražen, a Komisija raspuštena.

Josip Jurčević u knjizi *Nastanak jasenovačkog mita* uglavnom razložno pobija sve pretjerane procjene o broju jasenovačkih žrtava koje su služile ideologizaciji i propagandističkim političkim ciljevima, posebice u stvaranju ratne psihoze među srpskim stanovništvom u Hrvatskoj, BiH i Srbiji osamdesetih godina. S druge strane, Jurčević najčešće implicitno, a mjestimično i eksplicitno, negira ili pokušava zataškati genocidnu namjenu i zločinački karakter ustaških logora, posebno Jasenovca, čime sugerira lažnu ili ublažavajuću sliku o ustaškom režimu i NDH. Proizvoljnim, selektivnim

22 Geiger, *Brojidbeni pokazatelji*, str. 232–234.

23 Ivančić, *Govno na grobu*.

24 Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, str. 316.

25 *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*, tabele na str. 16, 17. i 20; vidi i *Novi list*, Rijeka, 24. listopad i 9. studeni 1999.

26 Geiger, *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac,* str. 219–220.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 315 23.1.2018 8:47:13

citiranjem, Jurčević sugerira da je Jasenovac bio samo radni logor, a ne i mjesto masovnog uništavanja ljudi.[27]

Josip Pečarić u knjizi *Srpski mit o Jasenovcu* razlaže "genezu srpskog mita o Jasenovcu", posebno se baveći Milanom Bulajićem i njegovim sljedbenicima. Na neizravne Bulajićeve optužbe da su Hrvati »genocidan« narod, Pečarić prikazuje dva stoljeća srpskog antisemitizma, opisuje beogradske logore Sajmište i Banjicu i na taj način odgovara Bulajiću »istom mjerom«. Na Bulajićeve optužbe o ustaškom kolaboracionizmu, Pečarić tvrdi da je »*s Nijemcima kolaborirao najveći dio srpskoga naroda*« i općenito ulaže mnogo truda kako bi dokazao kolaboraciju i zločine za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Srbiji i time relativizirao ili minimalizirao kolaboraciju i zločine u NDH.[28] Pročitavši u novinama neka povijesna naklapanja Rikarda Gumzeja, zaključuje kako »*najnovija istraživanja potvrđuju okrutnu stvarnost kako je većina hrvatskih Židova ubijana – u Srbiji*«, pa onda i da »*u NDH nije ubijeno 30.000, nego oko 10.000 Židova.*«[29] I tako stalno – umjesto da na skrupulozan način analizira povijesnu problematiku, Pečariću je cilj da promovira neke radikalne političke opcije. U takvom su poslu postulati historiografske metode više smetnja negoli sredstvo.[30]

Knjige Jure Krište bile su potkraj devedesetih najtemeljitiji pokušaj da se pobiju neke ranije dominantne teze i relativizira mišljenje o zločinačkom karakteru NDH. Da bi potkrijepio osnovnu tezu, Krišto, između ostaloga, ne prikriva želju da smanji broj židovskih žrtava kako bi se negirao ustaški genocid nad Židovima. Do iskrivljene slike o sudbini Židova u NDH Krišto je došao metodom izvrtanja stavova drugih autora i smisla dokumenata te zanemarivanjem činjenica koje mu eventualno ne bi išle u prilog.[31] Za Krištinu metodu rada dobar je primjer citiranje demografske analize Vladimira Žerjavića: tvrdi da je Žerjavić iznio broj »*od nešto manje od 20.000 ubijenih Židova u NDH -uključujući one koji su stradali u ratnim djelovanjima ili zbog njih*«, namjerno ili nenamjerno previđajući da Žerjavić tvrdi kako je toliko Židova stradalo na teritoriju NDH, a da ih je još 7100 bilo deportirano u njemačke i poljske logore i tamo ubijeno.[32] Dakle, kada mu se čini korisnim, Krišto tvrdi da je genocid nad Židovima počinjen pod njemačkim

27 Vidi npr. Jurčević, *Nastanak*, str. 35, gdje se prenaglašeno, gotovo idilično govori o »intenzivnom radu« industrijskih pogona i radionica u Jasenovcu, dok se drukčija svjedočenja iz istog izvora jednostavno odbacuju tvrdnjom da »već na prvi pogled nemaju ni minimum vjerodostojnosti« (str. 39); o Jurčevićevoj knjizi, vidi, opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 611–612.

28 Pečarić je objavio prvo izdanje 1998. u jednom svesku, a drugo, 2000. u dva sveska – prvi je ponovljeno prvo izdanje, drugi kasnije napisani tekstovi; Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu*, 2. izdanje, 1. sv., str. 184; Isti, *Srpski mit*, 2 sv., str. 33 i d., 50 i d., 61 i d.

29 Pečarić, *Srpski mit*, 2. sv., str. 25–27. Na području Srbije pod Nedićevom upravom živjelo je 1940. oko 13.000 Židova, od kojih je 11.500 ubijeno, pa je apsurdan i Gumzejev podatak na kojem inzistira Pečarić da je u »Nedićevoj Srbiji« ubijeno 45.000 Židova.

30 O Pečarićevoj knjizi, vidi, opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 612–614.

31 Krišto, *Katolička crkva*, I, str. 293–298.

32 Krišto, *Katolička crkva*, I, str. 296; Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, str. 170.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 316 23.1.2018 8:47:13

pritiskom, a na drugom mjestu, kada mu se čini korisnim u manipulaciji brojevima, jednostavno izbjegava uključiti u svoja zbrajanja one židovske žrtve koje su zajedničkim ustaško-nacističkim naporima ubijene u inozemstvu. Krištine su konfabulacije brojne: »*Pavelić je imao i osobnih razloga da se barem u kritičnom času suprotstavi nacističkim naredbama, u času kada je zaprijetila opasnost i njegovoj vlastitoj supruzi koja je bila židovskog podrijetla kao i supruge nekolicine njegovih vrhunskih suradnika*« – ali Krišto nema nijednog dokumenta ili relevantnog svjedočenja koje bi potvrdilo da se »u kritičnom času« Pavelić suprotstavio »nacističkim naredbama«, baš kao što i posve krivo tvrdi da je Pavelićeva supruga Mara bila Židovka, jer ona to nije bila.[33] I tako Krišto, baš kao i Jurčević i Pečarić, na mnogo mjesta izvrće povijesne istine kako bi polučio neke jeftine političke bodove.[34] Tako se preko negiranja Jasenovca i memorije o desecima tisuća jasenovačkih žrtava konstruira ideološko-politička strategija koja želi dokazati da je NDH ostvarila težnje hrvatskoga naroda za vlastitom državom, a istovremeno da ona nije odgovorna za zločine koji su se na njezinu teritoriju dogodili (odnosno, da tih zločina nije ni bilo).

Posljednjih godina došlo je do novog interesa za jasenovački logor, pa tako valja gledati i na neveliku knjigu Vladimira Mrkocija i Vladimira Horvata *Ogoljela laž logora Jasenovac* (127 str, s uvodnim tekstom Josipa Pečarića), objavljenu 2008. godine. Horvatov doprinos knjizi je marginalan, a Pečarić u predgovoru s negodovanjem konstatira da je »*danas u Hrvatskoj kao točna prihvaćena brojka žrtava Jasenovca koju zagovaraju otac i sin Goldstein – od 80 do 100 tisuća*.«[35] Glavni je sadržaj Mrkocijeva teksta da bitno umanjuje široko prihvaćenu brojku jasenovačkih žrtava, jer navodno »*za masovna ubijanja zatočenika nema dokaza*«, a »*u Jasenovcu, osim Židova i Cigana, nije bilo nevinih zatočenika. Svi ostali, osim možebitnih iznimaka bili su zatvoreni zbog antidržavne terorističke djelatnosti, i bili bi u svakoj državi u sličnim okolnostima za ista djela osuđeni i zatočeni*«. Pored te apsurdne i duboko nemoralne tvrdnje, Mrkoci se najviše bavi uljepšanim prikazom svakodnevnog logoraškog života, dokazujući to pomoću istrgnutih primjera iz memoara Milka Riffera i trotomne knjige Antuna Miletića, prešućujući neusporedivo brojnije podatke iz istih knjiga koji daju pravu sliku Jasenovca kao brutalnog logora smrti.[36]

Sličnom metodom izvrtanja istine služe se Vladimir Horvat i Igor Vukić u knjizi *Jasenovački logori – istraživanja*. Osnovna im je teza da Jasenovac od 1941. do 1945. nije bio logor smrti, već samo sabirni, kažnjenički i radni logor. Za ostatke žrtava koji su pronađeni u iskopavanjima šezdesetih i kasnijih godina Horvat i Vukić tvrde da nisu stradale u ustaškom logoru do travnja 1945. godine, već u poslijeratnom logoru pod partizansko-komunističkom vlašću. Postojanje takvog logora uzalud se trude dokazati Stipo Pilić i Blanka Matković u trećem dijelu knjige *Jasenovački*

33 Krišto, *Katolička crkva*, I, str. 296; o Pavelićevoj supruzi Mari najviše u: Lasić, *Autobiografski zapisi*, str. 174–178.

34 O Krištinoj knjizi, vidi, opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 614–617.

35 Mrkoci i Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, str. 10.

36 Mrkoci i Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, na raznim mj.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 317 23.1.2018 8:47:13

logori – istraživanja, ali nakon 90 ispisanih stranica ipak korektno priznaju da čvrstih dokaza nisu pronašli.[37]

Nedavno je u izdanju zagrebačkog *Glasa koncila* objavljena knjiga Tomislava Vukovića *Kako je nastao mit (o 20.101 ubijenom djetetu u jasenovačkome logoru...)*. Od svih revizionističkih autora Vuković se posljednjih godina najviše bavio kritikom poimeničnog popisa u obradi JUSP Jasenovac s 83.145 pobrojanih žrtava. Pronašao je pojedinačne propuste kakvi su neizbježivi u takvim golemim popisima koji se stjecajem okolnosti sređuju tako kasno, punih 60-70 godina nakon zločina. Glavna je Vukovićeva zamjerka da u popisu ima veliki broj ponavljanih imena. Njegova je preuveličana procjena da ima oko 14.000 takvih ponavljanja i da je time povećana ukupna brojka stradalih. Jasenovački kustosi, koji kontinuirano rade na dorađivanju popisa, argumentirano su dokazali da duplikati nikad nisu utjecali na ukupan broj popisanih, jer se pri zbrajanju uvijek uzimala u obzir samo prvoimenovana žrtva, a ne duplikati. A kad su revizijom u proljeće 2015. duplikati uklonjeni, ukupni se broj jasenovačkih žrtava nije promijenio.

Dakle, osim Tuđmana u *Bespućima*, nijedan drugi hrvatski autor revizionističke orijentacije ni ne nastoji utvrditi ukupni broj jasenovačkih žrtava. Traženjem pojedinačnih propusta u velikom popisu sugeriraju minimalizaciju približno utvrđenih brojki od 80 do 100 tisuća, implicirajući da su one preuveličane, izmišljene i u službi neprijateljskih političkih opcija.

Izuzev Tuđmanovih *Bespuća*, nijedna od spomenutih revizionističkih knjiga i nijedna iz dugog niza nespomenutih, sama za sebe, u hrvatskoj javnosti nije imala znatnijeg odjeka, ali su sve one zajedno, svojom brojnošću i upornošću u ponavljanju revizionističkih stereotipa, postale važan oslonac političkom revizionizmu u odnosu na ustaštvo i NDH, pa onda i tvrdnjama o mnogo manjem broju jasenovačkih žrtava.

Na prijelomu iz osamdesetih u devedesete Vladimir Žerjavić objavljuje dvije temeljne knjige o ukupnim žrtvama Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom prostoru. U njima je standardnom statističkom metodom i sabiranjem podataka iz mnogobrojnih monografija (njih 140, u kojima su popisane žrtve u manjim sredinama i regijama) utvrdio kako da je u Jasenovcu, uključujući Staru Gradišku, ubijeno oko 80.000 do 90.000 ljudi. Nadalje, procijenio je da je među njima bilo 48.000 do 52.000 Srba, 13.000 Židova, 12.000 Hrvata, 10.000 Roma. Srpski statističar dr. Bogoljub Kočović, koji je živio u Parizu, potkraj osamdesetih godina, nezavisno od Žerjavića, obavio je statističko-demografsko istraživanje i došao do približno sličnih rezultata – da je u logorima u NDH život izgubilo između 150 i 200.000 Srba, što je navelo kasnije Žerjavića da (prilično logično) zaključi kako bi Kočović procijenio da je u Jasenovcu stradalo oko 70.000 ljudi.[38]

37 Horvat et al., *Jasenovački logori – istraživanja*.

38 Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*; Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, str. 72; Žerjavić, *O stradanju u Drugome svjetskom ratu*, str. 566; Kočović, *Žrtve drugog svetskoga rata*; vidi i Geiger, *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac*, str. 231.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 318 23.1.2018 8:47:13

Bilo je različitih istraživanja kojima se nastojalo dovesti u pitanje ili dopuniti istraživanja Žerjavića i Kočovića: autori tih kritika i dopuna vrlo su raznorodnih znanja i interesa, pa su im i domašaji vrlo različiti.[39] Najambiciozniji pokušaj da se propitaju i izmijene rezultati ove dvojice istraživača jest knjiga Životija Đorđevića *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu,* jer je to, kako s pravom kaže Jovan Mirković, »*ustvari, prva kritika Kočovića i Žerjavića na metodološki sličnim osnovama. Ostale, koje su se mogle pročitati, više su bile polemičkog karaktera, bez primene statističko-demografskih metoda*«. I Đorđević »*naglašava nizak nivo upotrebljivosti podataka popisa 1931. i 1948. godine*«, poput svojih prethodnika. No, osnovna razlika u rezultatima do kojih je došao Đorđević u odnosu na Kočovića i Žerjavića proizlazi u primjeni predviđenih stopa godišnjeg priraštaja stanovništva. Đorđević smatra »*da dvojica njegovih prethodnika usvajaju nerealno nisku stopu prirodnog priraštaja*«. Tako Đorđević dolazi i do posve drugačijih rezultata – tvrdi da je tijekom rata ubijeno 1,607.000 Srba (Kočović 487.000, Žerjavić 530.000), da je ubijeno 66.000 Hrvata (Kočović 207.000, Žerjavić 192.000), da je ubijeno 66.000 Muslimana (Kočović nije dao podatak, Žerjavić 103.000). Komentirajući ove razlike, Mirković je zaključio da je »*prosto neverovatno, da li se može govoriti o nauci, njenim principima, njenoj metodologiji itd., kad se iskazuju ovako drastične razlike. Pre će biti reč o autorima ovakvih računanja*«. Međutim, ni Đorđević se nije usudio izreći konačnu brojku o jasenovačkim žrtvama: »*da bi se prestalo s licitiranjem i 'igrom brojki', koja bi bila neprikladna, i kad se o mnogo manje važnim preračunavanjima radilo, ipak je jedini način da se do tačnog broja jasenovačkih žrtava dođe njihovo poimenično popisivanje*.«[40]

Na taj način, znanstvenim i stručnim istraživanjima Žerjavićeve i Kočovićeve procjene o broju jasenovačkih žrtava iz 1980-ih nisu dovedene u pitanje, već se, naprotiv, novim istraživačkim naporima izravno ili neizravno sve više potvrđuju.[41]

Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku Srbije i Crne Gore nastavili su, na bazi prikupljanja daljnjih verificiranih podataka, nadopunjavati popis iz 1964. godine. Prema rezultatima njihova rada objavljen je 1997. popis žrtava jasenovačkog logora pod naslovom »Jasenovac, Koncentracioni logor 1941-1945. Spisak ustaških žrtava identifikovanih do 30. X. 1997«, prema kojem su u KL Jasenovac i logoru Stara Gradiška stradale 78.163 osobe, od kojih su 47.123 bili Srbi, 10.521 Židov, 6.281 Hrvat, 5.836 je bilo Roma, 919 Muslimana i ostalih 7.483. U predgovoru knjige *Zločini u logoru Jasenovac* iz 2000. godine (što je zapravo fototipsko izdanje izvještaja Zemaljske komisije Hrvatske za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1946. godine) objavljeni su ti rezultati – broj od 78.163 žrtve je ponovljen, baš kao i nacionalni sastav žrtava.[42]

39 Navodi ih Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske*, str. 715.

40 Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*, str. 265 i d.; Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, str. 213 i d.

41 Vidi Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, na raznim mj.; Goldstein, *Hrvatska 1918–2008.,* na raznim mj.

42 Geiger, *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac*, str. 235; *Zločini u logoru Jasenovac.*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 319 23.1.2018 8:47:13

U sljedećim godinama – do 2007. - stručnjaci Muzeja žrtava genocida u svom su radu stigli do 80.022 imena jasenovačkih žrtava, ali nisu završili posao niti je do sada taj popis objavljen.[43] No, Muzej je 2009. procjenjivao da je u logorima u NDH život izgubilo između 173.800 i 184.800 osoba, a što se tiče jasenovačkog logorskog kompleksa, sam Muzej, kao i njegov direktor Dragan Cvetković, »prateći iskazane trendove u kretanju dobijenih podataka s određene teritorije i određene nacionalnosti mogli su sa sigurnošću procijeniti« da je u njemu stradalo između 122.300 i 130.100 osoba. Cvetković je zaključio kako su »*korekcije ovih brojki uvek moguće, ali ne verujem da će bitno uticati na prikazani rezultat i iskazanu strukturu žrtava*.«[44]

U Javnoj ustanovi Spomen područje Jasenovac, od 2005. radi se na detaljnom popisu svih osoba koje su izgubile život u ustaškom logoru Jasenovac tijekom 44 mjeseca njegova postojanja. U tekstu objavljenom sljedeće, 2006. godine, popisana su ukupno 69.842 imena.[45] Već u sljedećoj fazi, u golemom »Poimeničnom popisu žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945«, objavljenom godinu dana kasnije, 2007., sakupljena su 72.193 imena žrtava, a uz svaku od njih navedeno je i ime oca, godina i mjesto rođenja, okolnosti smrti. U tom je popisu naveden 40.251 Srbin, 14.750 Roma, 11.723 Židova, 3.583 Hrvata, 1.063 Muslimana-Bošnjaka, 233 Slovenca, 330 osoba drugih nacionalnosti te 262 osobe čija nacionalnost nije poznata.[46]

Budući da je Spomen-područje Jasenovac nastavilo s popisivanjem žrtava jasenovačkog logora, taj se popis svakim danom nadopunjavao – u ožujku 2011. bila su utvrđena imena 81.998 žrtava.[47] Kako je ova brojka za gotovo 10.000 žrtava veća od one objavljene u knjizi 2007. godine (točnije, za 9805 žrtava), ponešto su se izmijenile i brojke o stradalima po nacionalnostima: u tom trenutku u bazi podataka Spomen-područja nalazila su se imena 46.685 ubijenih Srba, 16.131 Rom, 12.982 Židova, 4209 Hrvata, 1113 Muslimana-Bošnjaka, 263 Slovenca, kao i 615 ostalih i nepoznatih nacionalnosti.

Vladimir Geiger je posljednjih godina objavio više radova koji se bave žrtvama Drugog svjetskoga rata u Hrvatskoj, pa je 2013. publicirao i tekst *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac (procjene, izračuni, popisi),* u kojem je detaljno, s mnogo tabela, prikazao povijest istraživanja i manipulacija jasenovačkim žrtvama i njihovim brojem. Dosta je prostora posvetio manipulacijama o 700.000 jasenovačkih žrtava i sličnima, kao i »revizionistički nastrojenim osporavateljima 'jasenovačkog mita' u Hrvatskoj«, poput Stjepana Razuma i Ilije Barbarića. Drži da iznose »teško dokazive« tvrdnje o samo 18.600 zatočenika koji su boravili u Jasenovcu, uključujući i one koji su otpremljeni u

43 Cvetković i Graovac, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.–1945.*

44 Cvetković, *Stradanje stanovništva NDH u logorima*, str. 84; Cvetković, *Jasenovac u sistemu stradanja civila*, str. 76, 82; Geiger, *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac*, str. 231.

45 Mihovilović i Smreka, *O poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac*, str. 218–219.

46 Smreka i Mihovilović, *Poimenični popis žrtava*.

47 Po svjedočenju kustosa Đorđa Mihovilovića, ožujak 2011.

Reich na prisilni rad, da iznose tvrdnje koje »izrazito podjaruju strasti« te zaključuje kako su »*prema svim pokazateljima, tijekom Drugog svjetskoga rata izrazito veliki ljudski gubici i tragična sudbina Roma i Židova te Srba u NDH*«.[48] Iako Geigerov tekst završava bez pravog zaključka o broju jasenovačkih žrtava, on kritizira »pobornike mistifikacija i zamagljivanja činjenica o ljudskim gubicima«, govori o »uvećavanju ili umanjivanju, pa i prešućivanju pojedinih kategorija ljudskih gubitaka«, govori i o »nepoznavanju činjenica«, kao i o »osobnim, nacionalnim i političkim« motivima nekih istraživača. Kod nekih čak nedostaje »zdravog razuma« (a te tvrdnje potkrepljuje i dokazima) – »*jednako su neugodna srpska nacionalistička pretjerivanja o broju stradalih i žrtava Srba u NDH, posebno žrtava u Jasenovcu, i hrvatska nacionalistička minimaliziranja tih brojeva*.«[49]

Kako se jasenovački popis žrtava stalno dopunjava, na njemu je sada, 2017. godine, 83.145 imena i prezimena osoba koje su stradale u logoru. Od tog broja Srba je 47.627, Roma je 16.173, Židova 13.116, Hrvata 4255, Muslimana 1128, Slovenaca 266, ostalih i nepoznatih nacionalnosti 580.

Početkom 2016. jeruzalemski muzej Jad Vašem postavio je na internet popis žrtava Holokausta, njih preko 3,000.000, od kojih je 16.196 imena židovskih žrtava Jasenovca. To je 3080 više u odnosu na popis u JUSP Jasenovac, ali je sukladno procjeni koju sam 2001. iznio u knjizi *Holokaust u Zagrebu* (»vjerojatno se radi o broju od vrlo blizu 17.000 žrtava«). Pokazuje se da su te moje procjene bile točne, iako ih je V. Geiger okarakterizirao kao »prejednostavan izračun/procjena«. Time se, čini se, i broj židovskih žrtava približava konačnom broju. Poznato je, naime, da se za značajan broj hrvatskih i bosanskohercegovačkih Židova ne može se odrediti mjesto stradanja i da nisu uvedeni u popis žrtava ni u jednom logoru. Naprimjer, od grupe Židova (bilo ih je oko 110-120) koja je potkraj ožujka 1942. stigla u jasenovački logorski sustav iz Travnika nitko nije preživio, a u jasenovački popis žrtava uvedena je samo Elza Konforti (1896), za koju stoji da je ubijena te iste, 1942. godine. Ostalima nema ni traga. U lipnju iste godine 11 Židova i Židovki, emigranata iz Reicha, deportirano je u Jasenovac i Staru Gradišku, između ostalih Mira (1928) i Berta (1904) Heinfeld te Regina Kupfer (1894). Nitko od njih nije preživio, ali nitko nije niti uveden u popis žrtava. Osobno sam 2001. zaključio kako je 2000 do 2500 zagrebačkih Židova po svemu sudeći stradalo u jasenovačkom logorskom kompleksu, a da nisu uvedeni u jasenovački popis žrtava.[50]

Osim činjenice da u jasenovački popis nisu uvedene ovakve grupne deportacije, moguće je da će se on ponešto povećati i pojedinačnim upisima. Primjerice, ima slučajeva

48 Vidi Razumov intervju u *Hrvatskom listu*, 9. kolovoza 2012, str. 28–35; S. Razum, *Mučenici i žrtve u Zagrebačkoj nadbiskupiji*, str. 464–465; Barbarić, *Nezavisna Država Hrvatska*, str. 100; Geiger, *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac*, str. 224–225.

49 Geiger, *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac*, str. 220, 234.

50 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, str. 188–191, 342–343; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 636–648; također Goldstein, *Istraživanja židovskih žrtava*, str. 445–463.

poput Frica Sohra (1919) koji je uveden u jasenovački popis kao »Srbin«, što je vjerojatno ili greška ili zabuna (jer su svi Sohrovi na jasenovačkom popisu žrtava uvedeni kao Židovi). No, slučajeva kao što je Sohrov i nema tako puno.[51]

Relativno mali broj popisanih srpskih žrtava u Jasenovcu u odnosu na neke procjene u prošlim vremenima rezultat su, između ostaloga, i skrupulozne analize Vladimira Žerjavića. Iz nje proizlazi da je od ukupno 2,100.000 Srba koji su prije rata živjeli na teritoriju NDH stradalo tijekom rata oko 330.000, od čega oko 82.000 kao partizanski borci, oko 23.000 kao kvislinzi i kolaboracionisti, te oko 217.000 kao žrtve nacističko-kolaboracionističkog terora. Žrtve su u većini (oko 124.000) ubijene pred vlastitim kućama, u naseljima, a tek je manji dio (oko 93.000) usmrćen u zatvorima i logorima. Od ukupno više od 3,400.000 Hrvata na teritoriju NDH ubijeno je oko 178.000, od čega 46.000 kao partizanski borci, oko 65.000 kao žrtve nacističkog, četničkog i ustaškog terora (stradali u naseljima, logorima i bačeni u jame), te oko 70.000 kao kvislinzi i kolaboracionisti, odnosno kao žrtve komunističke osvete pred kraj ili neposredno nakon rata. Ukupno je na teritoriju čitave Jugoslavije stradalo više od 80 % Židova, 8,1 % Muslimana (koji su ponajviše stradavali kao žrtve četničkog terora, te kao vojnici u jedinicama NDH), 7,3 % Srba te 5,0 % Hrvata.[52]

U načelu sličnu kalkulaciju, kakvu smo predočili u slučaju židovskih žrtava, valjalo bi primijeniti i u slučaju srpskih žrtava. Brojka od 47.627 ubijenih Srba ni u kojem slučaju nije konačna, ali joj se približava. Žerjavić pretpostavlja da je u jasenovačkom logorskom sustavu ubijeno do 52.000 Srba i čini se da mu u načelu treba dati za pravo. Za razliku od Židova, kod kojih su čitave obitelji, pa i cijele zajednice uništene, pa poslije rata nije imao tko surađivati u radu na popisu žrtava, srpske su zajednice usprkos golemim razmjerima genocida na nekim područjima u ukupnom postotku ipak manje stradale. Stoga bi se i procjena još neregistriranih žrtava logično mogla kretati oko 10 % više od sada registriranih, možda za nijansu više. Osim toga, ako se dodatno analizira brojka od 93.000 Srba koliko ih je ukupno usmrćeno u logorima i zatvorima, vidjet će se da ona odgovara podacima prikupljenima na drugim stranama: ako je gospićki sustav logora progutao 24.000 žrtava, od kojih su golema većina bili Srbi, a Jasenovac oko 52.000 Srba, brojka od blizu 20.000 Srba stradalih u drugim logorima i zatvorima čini se realna.

Srbi su u Jasenovac deportirani uglavnom iz Slavonije, iz sjeverne Bosne, iz Srijema, dijelom s Korduna i Banije, ali ne i iz dijelova NDH gdje je genocid bio još strašniji – a

51 http://yvng.yadvashem.org/index.html; Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, str. 735; Geiger, *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac*, str. 228; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, str. 342, 647–648; Geiger je povjerovao i jednom netočnom navodu U. Schillera, da je »*Slavko Goldstein utvrdio kako je u Jasenovcu stradalo 25.000 Židova*« (Schiller, *Njemačka i »njezini« Hrvati*, str. 79), što S. Goldstein nikad nije rekao ili napisao – uvijek je tvrdio da je sve zajedno u NDH stradalo 25.000 Židova (od čega veći dio u Jasenovcu), a ostali – njih 5–6 tisuća, u nacističkim logorima u Reichu i drugdje u inozemstvu. O Sohru, JUSP Jasenovac, *Popis žrtava* (Internet).

52 Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*; Graovac i Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.–1945.*; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 188; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.*, str. 44.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 322 23.1.2018 8:47:13

to su ponajprije Lika i istočna Hercegovina, potom i dijelovi središnje Bosne. U tim su krajevima Srbi – muškarci, žene i djeca – ubijani uglavnom blizu kućnih pragova. Naprimjer, od 6399 ratnih žrtava (a Srba je bilo 98 %) na području nekadašnjeg kotara (Titova) Korenica (od toga su 1456 bili borci, žrtava terora je bilo 3193, umrlih od tifusa 1750) u gospićkom sustavu logora je stradalo oko 380 osoba, a u Jasenovcu samo 14! Dragan Cvetković procjenjuje da je u jasenovačkom logorskom kompleksu stradalo »*između 22,9 i 24,3 % svih civila srpske nacionalnosti s teritorije NDH*.«[53]

Ista bi se kalkulacija mogla napraviti i za romske žrtve, u čijem su se brojenju posljednjih godina dogodile najveće promjene – u 60-ima ih je na popisu bilo svega 1.471, a danas 16.173. Jednim dijelom se ustanovilo kako su neki ubijeni Romi u popis uvedeni ili kao Srbi, ili kao Hrvati, ili kao Muslimani. Većim dijelom su nova imena unesena na popis žrtava pronalaskom novih izvora. Što se tiče broja Roma ubijenih u Jasenovcu, stanje je malo kompliciranije negoli u slučaju Srba i Židova. Ne zna se točno koliko je živjelo Roma na prostoru Hrvatske i BiH u trenutku uspostave NDH, jer se može pretpostaviti da neki, ili čak mnogi, nisu registrirani kao Romi. U Savskoj banovini ih je po popisu stanovništva 1931. bilo 14.284, u Primorskoj 215. U Jasenovac su deportirani uglavnom Romi iz Savske banovine, manje iz Vrbaske i Drinske – Dragan Cvetković procjenjuje da 91,5 % Roma ubijenih u Jasenovcu potječe s teritorija Hrvatske i iz Srijema, a tek 5,6 % iz BiH. Stoga, da li se i u ovoj kalkulaciji približavamo konačnim brojkama, ili baš i ne?[54]

Bez obzira na sve ovdje iznesene ograde, nema sumnje da je jasenovački sustav logora bio jedno od najvećih pojedinačnih stratišta, ako ne i najveće pojedinačno stratište Hrvata u Drugom svjetskom ratu – po danas relevantnom popisu stradalo ih je, kao što smo već naveli, točno 4255 (naprimjer, ubijeno je 30 radnika ZET-a, od toga 8 vozača, 11 konduktera, 2 činovnika i 9 radnika-majstora, velikim dijelom Hrvata. Od zetovaca deportiranih u jasenovački kompleks, samo je jedan preživio).[55]

Na pitanje da li je uopće moguće utvrditi broj žrtava jasenovačkog logora, pridružujemo se odgovoru istaknutog istraživača, akademika Ljube Bobana: »*Nesumnjivo vrlo teško, a posve točno nikako*.«[56]

Pa ipak, usprkos točnosti Bobanova zapažanja, čini se da smo danas, 2017. godine, napokon na dobrome putu da se prebrode ružne politikantske i propagandističke licitacije o broju jasenovačkih žrtava koje su desetljećima sprečavale da se toj traumatskoj temi pristupi historiografski objektivnije i smirenije. Broj žrtava uglavnom više nije

53 Šašić, *Pregled istraživanja genocida u Jasenovcu*, str. 1291–1292; *Kotar Korenica i Kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj revoluciji*, str. 555; Cvetković, *Jasenovac u sistemu stradanja civila u NDH*, str. 82.

54 HDA (Hrvatski državni arhiv, Zagreb), fond: Zavod za statistiku 1875.–1948.: Popis stanovništva 1931., sign. 367., kut. 55., sv. 70; Vojak, *U predvečerje rata*, na raznim mj.; Cvetković, *Jasenovac u sistemu stradanja civila u NDH*, str. 78.

55 Mihovilović, *Zagrebački tramvajci*, str. 16.

56 Lj. Boban, *Istina ne trpi kompromise*, u: *Danas*, Zagreb, 26. IV. 1988, str. 37.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 323 23.1.2018 8:47:13

sporan ni u međunarodnoj znanstvenoj i stručnoj javnosti: Centar Simon Wiesenthal tvrdi da je u Jasenovcu stradalo 85.000 osoba,[57] a na stranicama United States Holocaust Memorial Museuma u Washingtonu stoji da se »*sada procjenjuje kako je ustaški režim između 1941. i 1945. u Jasenovcu ubio između 77.000 i 99.000 osoba*.«[58]

Dobar poznavalac povijesti jasenovačkog logorskog kompleksa, vladika pakračko-slavonske eparhije Jovan Ćulibrk u intervjuu 2016. ocijenio je »*vrlo važnim da beogradski Muzej žrtava genocida i Spomen-područje Jasenovac u ovom trenutku imaju približno isti broj imena žrtava Jasenovca. To je svakako najdragocjenije što imamo i dobra osnova za svaku buduću suradnju*.«[59]

Broj jasenovačkih žrtava se može, posredno, izračunati i kroz zbrajanje broja žrtava svih konkretnih zločina koji su se u jasenovačkom logorskom sustavu dogodili. Te bi se procjene trebale temeljiti na izjavama i pripovjedanju raznih neposrednih svjedoka. I tako bi se mogle zbrojiti žrtve naprimjer, masovnih likvidacija na Badnjak i Božić 1941, likvidacije oko 262 Srba prvih dana 1942. godine (»*u dva dana, toliko ljudi, strašno – ali istinito*«, konstatira neposredni svjedok Drago Čolaković),[60] ubijanja Roma u ljeto 1942, ubijanja kozaračke djece, masovne likvidacije 18. listopada 1942, i mnogih drugih, pa bi se došlo do brojki koje ukazuju da je žrtvi moralo biti mnogo manje od 700.000 o kojima neki stalno govore, ali i više od nekoliko tisuća, o kojima opet neki drugi stalno govore.

Popis žrtava nikada neće biti konačan, jer se nekim žrtvama, kao što smo već rekli, ne može utvrditi mjesto stradanja, a može se pretpostaviti da je to bio jasenovački logorski kompleks, jer su matične knjige ponegdje izgubljene, jer predratni, a ni poslijeratni popisi stanovništva nisu obuhvatili cjelokupno stanovništvo, jer su u Jasenovac deportirani i strani državljani koji nigdje nisu registrirani. Stoga se broj od 83.145 ustanovljenih žrtava jasenovačkih žrtava mora povećati za 10 do najviše 20 % (što uključuje, primjerice, i detaljnu analizu imena na popisu židovskih žrtava u Jad Vašemu u odnosu na jasenovački popis, da bi se razjasnilo otkuda 3.080 žrtava više na jeruzalemskom popisu).

Možda će se novim istraživanjima, u sljedećim godinama, doći do još nekih imena, ali se u krugovima skrupuloznih istraživača računa da je poimenični popis uglavnom dogotovljen u trenutku kada je na njemu zabilježeno 90 do 95 % pretpostavljenih žrtava. Danas smo praktički došli do tog stadija u istraživanju ili ćemo do njega doći u sljedećih nekoliko godina.

Tako bi se konačno mogla zaključiti mučna diskusija o broju jasenovačkih žrtava.

57 *Operation: Last Chance*, projekt Centra Simon Wiesenthal.

58 Holocaust History - Jasenovac. United States Holocaust Memorial Museum. Preuzeto 28. siječnja 2011.

59 *Jutarnji list*, Zagreb, 27. veljače 2016; vidi I Ćulibrk, *O Stepincu*. Dostupno na: http://www.autograf.hr/jovan-culibrk-o-stepincu-ne-sa-stajalista-komunisticke-optuznice/.

60 Čolaković, *Kronika iz pakla*, str. 67, 72.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 324 23.1.2018 8:47:13

Izvori i literatura

Arhivski fondovi

HDA (Hrvatski državni arhiv, Zagreb), fond: Zavod za statistiku 1875.-1948.: Popis stanovništva 1931., sign. 367., kut. 55., sv. 70.

Publicirani izvori

Broz Tito, Josip, *Sabrana djela,* t. 28. Beograd, Zagreb, 1979.
Bulajić, Milan, *Vatikan i Jasenovac, dokumenti.* Beograd, 1987.
Dokumenti ustaškog terora – koncentracioni logori, *Vjesnik JNOF Hrvatske*, 1944.
Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine, Zagreb 1999.
Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Zürich – Sarajevo 1998.
Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945, Beograd 1947.
Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1-3. Beograd, Jasenovac, 1986–1987.
Dizdar, Zdravko et al. (ur.) *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti*. Slavonski Brod, 2005.
Zločini u logoru Jasenovac. Zagreb, 1946 – Banjaluka, 2000.

Časopisni izvori

Bušić, Bruno, Žrtve rata. *Hrvatski književni list*, 11. srpanj 1969, str. 2–3.
Ferenc, Mitja, Naredba je morala doći od Josipa Broza Tita! *Glas koncila*, 16. rujan 2007.
Živanović, S. *Politika*, 8. listopad 1989.

Internetski izvori

Ćulibrk, Jovan, *O Stepincu.* Dostupno na: http://www.autograf.hr/jovan-culibrk-o-stepincu-ne-sa-stajalista-komunisticke-optuznice/.
https://hr-hr.facebook.com/notes/priznajem-hrvat-sam/ante-bruno-bu%C5%A1i%C4%87--on-je-pao-da-bi-hrvatska-%C5%BEivjela/370492666365170 (pristupljeno 3. ožujka 2016).
http://yvng.yadvashem.org/index.html (pristupljeno 3. ožujka 2016).
Ivančić, Viktor, *Govno na grobu*. Portal Novosti, 25. ožujak 2017. Dostupno na: https://www.portalnovosti.com/govno-na-grobu.

Literatura

Antić, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni programi, Ishodišta i posljedice.* Zagreb, 2007.
Barbarić, Ilija, *Nezavisna Država Hrvatska bilo je pravo ime*. Split, 2010.
Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, 1999.
Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine,* I–IV. Beograd, 1988–1989.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 325 23.1.2018 8:47:13

Bulajić, Milan, *Ustaški logor smrti – srpski mit?* Beograd, 1999.
Bulajić, Milan, Otvoreni revizionizam u Spomen području Jasenovac, podijeljenom državnim granicama – uloga Vatikana – nužnost stavljanja pod zaštitu Ujedinjenih nacija (»zajednička baština« – »World Heritage«). Zdravko Antonić (ur.), *Jasenovac, zbornik radova Četvrte konferencije o Jasenovcu.* Banja Luka, 2007, str. 91–113.
Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*. Sarajevo, 1990.
Čolaković, Drago, *Kronika iz pakla.* Jasenovac, 1971.
Cvetković, Dragan i Igor Graovac, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.–1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati*. Zagreb, 2005.
Cvetković, Dragan, Stradanje stanovništva NDH u logorima – numeričko određenje. Vladimir Geiger et al. (ur.), *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945./1945.–1951*. Zagreb, 2010, str. 81–102.
Cvetković, Dragan, Jasenovac u sistemu stradanja civila u NDH – kvantitativna analiza (ili, ponovo o brojevima). *Jasenovac, zbornik radova Četvrte konferencije.* Banja Luka, 2007, str. 69–82.
Đorđević, Životije, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*. Beograd, 1997.
Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Zagreb, 1980.
Enciklopedija Jugoslavije, t. 4. Zagreb, 1960.
Geiger, Vladimir, Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi), 1941.–1945. *Časopis za suvremenu povijest* 43 (3), 2011, str. 699–749.
Goldstein, Ivo, Istraživanja židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj. *Dijalog povjesničara – istoričara* 5. Zagreb, 2002, str. 445–463.
Goldstein, Ivo, Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: ima li građanska historiografija šansu? Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak (ur.), *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*. Zagreb, 2005, str. 57–72.
Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb, 2008.
Goldstein, Ivo i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb, 2001.
Goldstein, Ivo i Slavko Goldstein, *Tito*. Zagreb, 2015.
Horvat, Vladimir et al., *Jasenovački logori – istraživanja*. Zagreb, 2015.
Jurčević, Josip, *Nastanak jasenovačkog mita*. Zagreb, 1998.
Karge, Heike, *Steinerne Erinnerung? versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Wiesbaden, 2010.
Kočović, Bogoljub, *Žrtve drugog svetskoga rata u Jugoslaviji*. London, 1985.
Kotar Korenica i Kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Karlovac, 1979.
Krišto, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb, 1998.
Kudumija, Mato, *15000 vagona smrti – Jasenovac i Stara Gradiška.* Koprivnica, 1966.
Lasić, Stanko, *Autobiografski zapisi*. Zagreb, 2000.
Mihovilović, Đorđe, *Zagrebački tramvajci u koncentracijskom logoru Jasenovac*. Jasenovac, 2014.
Mihovilović, Đorđe i Jelka Smreka, O »poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac«. Tea Benčić Rimay (ur.), *Spomen-područje Jasenovac*. Jasenovac, 2006, str. 218–219.
Miletić, Antun, Prilog proučavanju koncentracionog logora Jasenovac – Stara Gradiška (1941–1945). *Okrugli stol, 21. travnja 1984. godine.* Spomen-područje Jasenovac, 1985, str. 18–22.
Mirković, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima.* Banja Luka, Beograd, 2000.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 326 23.1.2018 8:47:13

Mitrović, Andrej, Prevlast nerazuma. Segment o istorijskom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba (pokušaj šireg tumačenja konkretnim povodom). *Dijalog povjesničara – istoričara* 2. Zagreb, 2000, str. 61–71.
Mrkoci, Vladimir i Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*. Zagreb, 2008.
Opća enciklopedija Leksikografskog zavoda, I–VI. Zagreb, 1966–1969.
Pečarić, Josip, *Srpski mit o Jasenovcu*, I–II. 2. izdanje. Zagreb, 2000.
Petković, Bogdan, *135 dana u logoru Jasenovac*. Banja Luka, 2008.
Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. – od zajedništva do razlaza*. Zagreb, 2006.
Ramet, Sabrina P., The Politics of the Serbian Orthodox Church. Sabrina P. Ramet and Vjeran Pavlaković (ur.), *Serbia since 1989, Politics and Socieaty under Milošević and after.* Washington, 2005, str. 255–285.
Razum, Stjepan, Mučenici i žrtve u Zagrebačkoj nadbiskupiji. Mile Bogović (ur.), *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine*. Zagreb, 2013, str. 461–475.
Roksandić, Drago, O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941.–1945. godine. Tea Benčić Rimay (ur.), *Spomen-područje Jasenovac.* Jasenovac, 2006, str. 88–105.
Šašić, Jefto, Pregled istraživanja genocida u Jasenovcu. *Naše teme*, br. 9. Zagreb, 1986, str. 1288–1296.
Schiller, Ulrich, *Njemačka i »njezini« Hrvati. Od ustaškog fašizma do Tuđmanovog nacionalizma*. Zagreb, 2013.
Smreka, Jelka i Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945.* Jasenovac, 2007.
Snyder, Timothy, *Bloodlands - Europe Between Hitler and Stalin.* New York: Basic Books, 2010
Strčić, Petar, Jasenovac i ratni zločin. *Rijeka* 5 (1–2), 2000, str. 33–105.
Šute, Ivica, Hrvatski književni list – između slobode i zabrane. *Historijski zbornik* 52, 1999, str. 71–104.
Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd, 2001.
Tuđman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb, 1989.
Vojak, Danijel, *U predvečerje rata: Položaj romskog stanovništva u Banovini Hrvatskoj u razdoblju od 1939. do 1941.* Doktorska disertacija. Zagreb, 2011.
Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb, 1989.
Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Zagreb, 1992.
Žerjavić, Vladimir, O stradanju u Drugome svjetskom ratu: stradali Hrvati od četnika, stradali Srbi i broj stradalih u Jasenovcu. *Dijalog povjesničara – istoričara* 5. Zagreb, 2002, str. 555–572.

Summary

Ivo Goldstein

On the Number of Victims in the camp of Jasenovac

Authorities of the so-called Independent State of Croatia erected numerous camps between 1941 and 1945. These camps were used to isolate and murder Jews, Serbs and Roma, as well as Croatian and Muslim (Bosniak) political and religious opponents of the regime. The largest of these camps was the Jasenovac complex, a string of five camps on the bank of the Sava River, about 100 kilometers south-east of Zagreb. Bitter disagreements about the number of victims, never

unquestionably established, dominated and are still dominating discussions about the Ustasha camp of Jasenovac loaded with personal and ethnic feelings, blocked by hard political prejudice that has at times been even morbid. Irresponsibly exaggerated numbers are used in the attempt to prove that Jasenovac was a camp in which everything focused exclusively on killing, a gigantic and terrible death factory whose very size turns it into an indictment against a whole people. Deceiving cover-ups suggest that Jasenovac was mostly a work camp and a legally established institution for imprisoning confirmed opponents of the regime, which is a direct rehabilitation of the genocidal policy of the Ustasha ISC. Both these one-sided approaches obscure the real picture of Jasenovac.

The author suggests that the number of victims of the camp of Jasenovac should be estimated between 80,000 and 100,000.

*Tvrtko Jakovina**

Norveška u drugom svjetskom ratu. Kako su mali narodi stvarali veliku povijest[1]

Možda je nepravedno, a svakako je neobično, da su dva Norvežanina – Vidkun Quisling i Knut Hamsun – poznatiji od mnogih drugih suradnika nacista u Drugom svjetskom ratu, svakako puno više od mnogih svojih sunarodnjaka. Prezime bivšeg ministra obrane, vojnog diplomata i pedantnog činovnika, a kasnije premijera u okupiranoj Norveškoj, u većini jezika postalo je simbolom za izdajnika. Hamsun je genijalni pisac, nobelovac, jedan od najvećih književnika u povijesti čovječanstva. Nakon rata, starcu od 85 godina, Norvežani su vraćali knjige koje su desetljećima čitali i kupovali, a on je smješten u ludnicu iz koje je izašao kao, sam je pisao, »drhtava želatina«. Hamsun je prezirao Britance i Amerikance, bio germanofil i držao da je Norvežanima mjesto uz Hitlera. Do danas je više poznat i barem podjednako često analiziran zbog pamfleta koje je pisao o nacizmu, no genijalnih stranica i svjetova koje je stvorio u svojim romanima i novelama. Quisling je nakon rata suđen i 24. listopada 1945. ubijen. Na smrt su suđeni i svi članovi njegove stranke, mada presude nisu izvršene.

Norveška je bila jedna od država okupirane Europe u kojoj su se ratne operacije izvodile i nakon što je potpisano primirje i rat završio. Još u ožujku 1945, Josef Terboven, civilni Reichcommissar u Norveškoj, namjeravao je stvoriti »Tvrđavu Norvešku«, neosvojivi, posljednji nacistički dio Europe, mjesto gdje su se njemački vođe mogli povući i nastaviti borbu. Nakon što je kapitulacija potpisana na sjeveru je nastavljeno povlačenje Nijemaca, pa i likvidacije vlastitih vojnika, u potezima koji su bili rijetko viđeni drugdje.

* dr. Tvrtko Jakovina, red. prof., Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, tvrtko.jakovina@ffzg.hr

1 Tekst je prvotno napisan kao predgovor za nikada na hrvatski jezik prevedenu knjigu o sudbini jugoslavenskih interniraca u Norveškoj tijekom Drugog svjetskog rata. Kako je riječ o temi iz svjetske povijesti, o malim narodima s globalnim značenjem, činilo mi se da je ovakav prilog primjeren Zborniku dr. Dušana Nečaka, profesora koji je bio član mog doktorskog povjerenstva i s kojim sam surađivao od početka 2000' do danas.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 329 23.1.2018 8:47:13

Terboven, shvaćajući da su mu planovi uzaludni, radije no da mu se sudi, raznio se bombom u palači norveškog prestolonasljednika, gdje je živio posljednjih pet godina.

Norveška je za vrijeme Drugog svjetskog rata bila okupirana država, zemlja koju su ratne operacije dotaknule na različite načine. Bila je i zemlja internacija, gdje su tisuće stanovnika iz raznih dijelova Europe, tisuće Hrvata, Srba i mnogih drugih, dopremljeni, izrabljivani i umirali. Iz NDH u Treći Reich prisilno ili manje prisilno, izvezeno je 150.000 ljudi. Bila je to cijena za dobivenu nezavisnost, a njemačkom ratnom stroju radna je snaga bila nužna. Oni koji su bili slani na rad u Norvešku, u akciji koja je vođena u koordinaciji šefa UNS-a Eugena Kvaternika i SS und Polizeifuhrera u Srbiji SS grupenfirera Maysznera, trebala je ukloniti »politički nepoželjne hrvatske, odnosno srpske elemente s prostora NDH«. Ova je epizoda u dijelovima bila poznata u socijalističkoj Jugoslaviji, ali nije bila poznata u svim detaljima.

Za sve Jugoslavene nordijske su zemlje bile daleke. Kraljevski diplomati su iz Berlina pokrivali sve kraljevine sjevera, a jedino je pravo diplomatsko predstavništvo bilo u Helsinkiju. Njegova je svrha, za državu koja do 1940. nije priznavala Sovjetski Savez, bila u osluškivanju onoga što se događalo u Moskvi, manje zato da se ispita kako se živi u nordijskim državama. Stoga je sudbina interniraca za vrijeme rata morala biti još teža, vjerojatno je njihovo razumijevanje kraja svijeta do kojega su dopremljeni, bilo još strašnije zbog rata, straha od smrti i straha od zime. Sjever kontinenta tada je europskom jugoistoku bio beskrajno dalek, vjerojatno kao i obrnuto. Tijekom Hladnog rata i kasnije, kada su se granice približile, a mnogi otišli trajno živjeti u sjeverne države, poznavanje se tek ponešto popravilo. Sjever nije više bio tako dalek, a zbog visokog standarda i socijalne države, gotovo se idealizirao, no nije sigurno da se Sjever puno jasnije »vidio« iz Jugoistoka. Ova knjiga, pa i borba za jasnije predstavljanje što se događalo tijekom rata u Norveškoj, a povratno i u Hrvatskoj, najbolji su pokazatelj kako su se dva dijela Europe površno poznavala čak i u onim epizodama koje su bile zajedničke i slavljene.

Još površnije ostalo je znanje o povijesti Norveške na početku Drugog svjetskog rata, mada su sličnosti s drugim europskim državama onoga doba znatne. Nakon završetka Prvog svjetskog rata, tradicionalna stabilnost političke scene, nestala je. Umjesto dvostranačja, politička scena se fragmentirala. Liberale su nakon Velikog rata zamijenili Konzervativci, a Laburisti se postupno pretvaraju u najjaču partiju. Laburisti su isprva bili gotovo lijevi radikalci, a od 1923. ostaju bez svoga beskompromisnog dijela, koji postaje Komunistička partija. Agrarci, komunisti i Kršćanska narodna stranka, nastale u tome vremenu, na političkoj su pozornici ostale i kasnije. Za parlamentarnu povijest Kraljevine Norveške, ključni su bili izbori 1930., kada Konzervativci dobivaju najviše glasova uopće. Kampanju su tada vodili naglašavajući obitelj, kršćanstvo, dom, a sve nasuprot internacionalizmu i ateizmu za koje su optuživali Laburiste.

Gospodarska kriza suradnju među desnim strankama u vladi je poremetila, ali su se promijenili i Laburisti. Sve od izlaska iz Kominterne 1923., norveški su Laburisti

postupno započeli duboku preobrazbu od internacionalističke, revolucionarne partije. Vjerojatno zbog ukupnog sazrijevanja norveškog društva i pristajanja na kapitalizam, gospodarske krize, koja je stanovništvo učinila prijemčljivim za lijeve ideje i sve jasnijeg povezivanja s nacionalnim, čak i na simboličkoj razini, na izborima 1933., natječući se s motom »Rad za sve« i koristeći promijenjenu atmosferu u Europi nastalu krizom i usponom nacizma, uspjeli su mobilizirati radništvo i glasače. Laburisti u Norveškoj postali su vrlo umjerena, široka partija, prihvatljiva i tradicionalnim biračima desnice. Konzervativna stranka glavni strah osjećala je zbog mogućnosti da Norveška postane slična Sovjetskom Savezu, ali je bila spremna na koalicije. Zato su je na krajnjoj desnici optuživali za nedostatak oštrine, nedovoljnu rezolutnost. Zato ekstremni desničari osnivaju Nasjonal Samling, Nacionalni savez (NS), norvešku nacional-socijalističku partiju. Frisinnede Venstre i Domovinska liga (Fatherland League), desni pokreti, zaoštravali su odnose u društvu, ali je reakcija konzervativnog lidera Carla Hambroa bila nemilosrdna i uspjela je uglavnom posve pasivizirati desnu prijetnju njegovoj partiji. Hambro je bio kršćanin, no židovskog podrijetla i taj podatak je istican kada je Vidkun Quisling razgovarao s njemačkim nacističkim liderima prije okupacije države. Isticao je i kako je važni norveški političar Hambro prijatelj s tadašnjim ministrom rata u vladi Nevillea Chamberlaina, lordom Hore-Belisha, također Židovom. Hore-Belisha je smijenjen dijelom i pod pritiskom britanske javnosti da je inzistirao na ulasku Britanije u rat, zbog toga što je brinuo za sudbinu Židova u Srednjoj Europi. Antisemitizam, oduvijek prisutan u Europi, bujao je i u sredinama koje su na njega bile i razmjerno imune.

Norveški fašisti, članovi Nasjonal Samlinga, okupljali su se u restoranu Viktoria u Oslu. Tamo su se osjećali kao među svojima, braćom, onim što često u obiteljima nisu imali. Gosti Viktorije bili su marginalci, ali i osobe poput ministra obrane, gorljivog Luterana, glasnog, hvalisavog, često grubog i prostog Vidkuna Quislinga. Na izborima je prolazio loše. Quisling nikada nije ušao u Storting, a najveću pozornost stranka je imala zbog svoga bizarnog političkog stila. Quisling nije bio potpuni neznanac Norvežanima. Nakon Prvog svjetskog rata služio je u diplomatskom predstavništvu u Sovjetskoj Rusiji, vodio je tamo poslove za Ujedinjeno Kraljevstvo. Najprije se nudio Laburistima, što za nekog tko je, činilo se, oduševljen boljševizmom, nije bilo neobično. Odbijen na ljevici, Quisling se okrenuo na drugu stranu. Od 1931.–1933. ministar je obrane u dvije konzervativne vlade, kao pridruženi član Agraraca. Potom je potonuo na marginu, ali ostao vidljiv. Norvežani su još prije rata osnovali posebne odrede, Specialardelingen s vlastitim Førerom. Nacističke ideje imale su zagovornike tamo, kao i u drugim nordijskim državama. Budući finski predsjednik Urho Kekkonen 1938. je, kao ministar unutrašnjih poslova, zabranio djelovanje Patriotskog narodnog fronta, pronacističke stranke. Naciste su imali i Danci, naravno i neutralni Švedi.

Zemlja koja je od 1880' podržavala neutralnost, od stjecanja neovisnosti od Švedske 1905. godine, neutralnost je podigla na razinu dogme. Zagovarali su razoružanje,

bili aktivni u Ligi naroda. Mnogi Norvežani bili su pacifisti. Lijeve vlade ulagale su u socijalu. Norveška je vlada u travnju 1938. još jednom podvukla da će u slučaju rata ostati neutralna, slično kao i ostale skandinavske države. Objektivno, takva Norveška, na krajnjem sjeveru Kontinenta, nije imala razloga znatno ulagati u sigurnost, pa to nije ni činila. Posljednji, za norveške prilike, znatni investicijski val u obranu bio je još 1890', dok je postojala unija sa Švedskom. Vrijeme oko Prvog svjetskog rata bilo je zato jedino kada su norveške oružane snage bile koliko-toliko u položaju da čuvaju vlastitu neutralnost. Poslije toga, Norvežani u obranu malo ulažu, vojnici se obučavaju između 50 i 80 dana, oprema je stara i neučinkovita. Neposredno pred početak rata apeli vojnih krugova čuli su se nešto jasnije, no tada je bilo prekasno, a poduzete su mjere bile slabe. Konačno, i Danska je na početku Prvog svjetskog rata mogla unovačiti 55.000 ljudi, a prije no su je napali Nijemci 1940., svega 15.000. Stoga je travanj 1940 s norveške strane malo koga mogao iznenaditi. Ono što jest bilo iznenađujuće, bila je sjajna, tako brza njemačka pobjeda.

Njemačka je dugo na Norvešku računala kao na neutralnu državu. Razgovori koje je Quisling vodio s Hitlerom 14. prosinca 1939. (i još dva puta malo kasnije) bili su srdačni, ali je Hitler još uvijek kalkulirao s neutralnošću. Takvu je politiku u Oslu zastupao i vladi u Berlinu sugerirao i pedeset i jednogodišnji karijerni diplomat, poslanik Trećeg Reicha, Curt Bräuer. Hitleru je poručio da Quislinga treba uzeti s krajnjim oprezom. Riječ je bila o osobi čiji je utjecaj bio malen. Hitler je, pak, stekao sasvim drukčiji dojam o bojniku Norveške vojske.

U samo nekoliko tjedana prilike na sjeveru Europe dramatično su se promijenile, a dio Europe koji je rijetko bio u središtu europskih zbivanja, najednom je došao u središte planova najvećih sila. Staljinov ulazak u rat s Finskom i nastojanje da se Fincima pomogne iz Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva, značilo je da bi se sjeverna komunikacija vrlo praktično mogla zatvoriti za Njemačku. Strah od britanskog zauzimanja Norveške, bio je prisutan među onima koji su simpatizirali s Nijemcima. Njemački mornarički ataše Richard Schreiber upozoravao je na moguću britansku okupaciju Norveške. Da je takva operacija uspjela, iz sjeverne luke Narvik mogli su se lako zauzeti švedski rudnici željezne rude. Od 15.000 tona čelika, koliko je nacistička Njemačka godišnje trošila, 11.000 dolazilo je iz Švedske. Komunikacija preko Baltika bila je sigurna, logična i najbrža, jer stranih podmornica nije bilo u zatvorenom moru, ali to nije vrijedilo tijekom zimskih mjeseci kada se Botnički zaljev ledi. Zato je norveški Narvik i teritorijalne vode koje su se spuštale gotovo do Njemačke, bio ključan. Neutralne vode, mogle su koristiti Njemačkoj. Britanci ne bi mogli napadati njemačke konvoje.

Vrhu njemačke mornarice stvari su bile jasne od samog početka Zimskog rata SSSR-a s Fincima. Hitler ipak konačnu odluku o sukobu nije donio sve do 1. ožujka 1940, iako je operacija *Unternehmen Weserübung (po rijeci Weser)* uglavnom bila odobrena nakon incidenta s brodom Altmark. Jedno od plovila koje je pratilo slavni njemački

brod Graf Spee po njegovom uništenju, ušlo je u norveške teritorijalne vode. Winston Churchill, tada prvi lord Admiraliteta, njemački brod nije pustio, već su ga unutar norveških teritorijalnih voda pregledali britanski mornari i oslobodili 299 svojih zemljaka. Norvežani su protestirali zbog britanskog ulaska u vlastite teritorijalne vode, pa i kada su Saveznici objavili da će položiti mine u norveškim teritorijalnim vodama. Bilo je to kršenje neutralnosti, ali je iz svega dugoročni zaključak izveo Hitler. Norvežani, očito, nikada neće dopustiti da se nađu na strani suprotnoj od Londona, što je značilo da Nijemci moraju djelovati.

Quisling je već ranije nudio pomoć u prevratu i operaciju po uzoru na austrijski Anschluss, no u poduhvatu osvajanja Norveške jedva da je imao ikakvu ulogu. Hitler je za operaciju pripremio malene snage. Trebalo je zauzeti najvažnije luke, sve učiniti da izgleda kao prijateljsko preuzimanje. Nakon što su Finci sa Sovjetima postigli primirje, činilo se da preventivno preuzimanje Norveške nema više smisla. Britanci su, na snažno inzistiranje Churchilla, ipak postavili mine u norveške vode. »*Spremni smo za sve što može početi*«, rekao je šef britanskog imperijalnog stožera general Ironside. »*Hitler je propustio autobus*«, dodao je britanski premijer Chamberlain. Nijemce su, očito, smatrali nesposobnim za pomorske operacije. Pokazalo se, međutim, da je Njemačka u Skandinaviji izvela jednu od najimpresivniji operacija u ratu. Najprije, sve je ostalo tajnom do kraja. Nijedan signal koji je do vlada u Oslu i Kopenhagenu došao danima prije invazije, nije ozbiljno razmatran. Propušteno je tako miniranje uskih ulaza u najvažnije fjordove i velike luke, onesposobljavanje zračnih luka, što bi ozbiljno usporilo njemačku armadu.

Trenutak kada su njemačke jedinice 9. travnja 1940. ušle u Dansku i ulazile u Norvešku, Hitleru se činio važnijim od ijednog do tada. »*Kao što je 1866. bila izvorište Bismarckovog Reicha, ovaj će dan biti početak Velikonjemačkog Reicha*«, govorio je Führer. Njegov je ministar vanjskih poslova toga dana lebdio, izgledao je kao da »posjeduje svijet«, zapisao je u dnevniku američki novinar William Shirer. Victor Klemperer u svom dnevniku toga dana pomislio je kako je njemačko osvajanje svijeta možda ipak moguće. Isto je ponovio i nakon što su operacije završile. Nijemci su do 8 sati ujutro zauzeli Narvik, bez otpora predan je Trondheim, s malo poteškoća zauzeti su Bergen i Kristiansand. Britanske pomorske snage bile su daleko nadmoćnije, ali su Nijemci osvajali sve što su poželjeli. U svakoj operaciji Nijemci su se pokazali uspješnijim od Britanaca. Francuzi, Poljaci i Englezi, najbolje trupe iz Škotske i Irske, nisu uspjele ništa zauzeti, a ondje gdje su bile uspješne, morale su se povući pred motiviranijim Hitlerovcima. Njemački gubici na moru bili su ipak, znatni. Nijemci su imali više od 5.200 stradalih; Norvežani i Saveznici nešto manje od toga broja.

Osvajanje većeg dijela Norveške prošlo je tako bez poteškoća, osim u jednoj, ključnoj operaciji. Njemački poslanik Bräuer 8. travnja 1940. navečer dobio je instrukcije da sutradan od Vlade kralja Haakona VII zatraži kapitulaciju i imenovanje Vidkuna Quislinga za premijera. Njemački je cilj bio da u obje nordijske države kraljevi ostanu

Necakov_zbornik_FINAL.indd 333 23.1.2018 8:47:13

pod njemačkom zaštitom, što je, uostalom, bila glavna stavka u njemačkim notama – zaštita Sjevera od namjeravane okupacije britanskih i francuskih snaga. Zato je malo iza 4 sata ujutro, njemački izaslanik zatražio da se probudi ministar vanjskih poslova, kako bi mu predao ultimatum. Danci su poslušali; Norvežani se odlučili oduprijeti. Poslanik je, nakon što su ga odbili, nešto prije šest sati ujutro javio kako su mu u Oslu rekli da se »neće dobrovoljno predati«. Ribbentrop je zatražio da se ultimatum ponovi nekoliko sati kasnije, ali prije 11h ujutro kralj Haakon VII i vlada napustili su glavni grad. Neuspjela Bräuerova misija Hitlera je razljutila; smijenjen je i konačno poslan na istočno bojište kao obični vojnik. Kasnije je zarobljen, devet godina proveo je u sovjetskom zarobljeništvu, ali se živ vratio u Njemačku.

Dok je trajala predaja nota, njemačka krstarica Blücher, koja je trebala zauzeti Oslo, posve je ignorirala obalna artiljerijska postrojenja tvrđave Oskarsborg. Postrojenja su bila toliko stara da su služila uglavnom za vježbu norveških mornara. Kako je fjord bio neobično uzak, stari topovi i torpeda, uspjeli su potopiti novi njemački brod, koji je još uvijek na dnu Oslofjorda. Bitka kod Drøbak Sounda bila je jedna od bizarnijih u Drugom svjetskom ratu. Umirovljenici i novaci u postrojenju starijem od stotinu godina, naoružanom oruđem starim oko pola stoljeća, uzrokovali su zastoj u osvajanju glavnog grada. Nekoliko sati zastoja bilo je dovoljno da se samo pola sata prije dolaska njemačkih padobranaca, vlak s norveškim kraljem i vladom otisne prema švedskoj granici, u unutrašnjost. Bilo je to od presudne važnosti za obranu Norveške, ukupnu povijest otpora. Dvadeset kamiona izvuklo je zlatne rezerve iz trezora u Oslu, tri kamiona izvukli su arhivu iz Ministarstva vanjskih poslova. Dio političara s 40.000 izbjeglica, otišao je u Švedsku.

Parlament je na zasjedanju u Elverumu, privremenom glavnom gradu, dao široke ovlasti kabinetu. Do gradića se uspio probiti i njemački poslanik, koji je 10. travnja 1940. razgovarao s kraljem. Haakonu VII nesumnjivo je do tada bilo poznato da se njegov brat Kristijan X u Kopenhagenu već predao. Odgovor Haakona je bio negativan, otpor se trebao nastaviti. Potom je još jednom, nakon što je odbijen Quislingov posrednik, njemački diplomat trebao predati konačni ultimatum. Norvežani su odbili da se susretne s Kraljem, predlažući sastanak s ministrom vanjskih poslova. Bila je to uvreda, pa su 11. travnja Nijemci iz zraka uništili središte grada. Potom su kralj i vlada prebačeni na sjever, gdje su se uz britanske i norveške brigade, borila i brigada Poljaka i dva francuska bataljuna. Narvik je oslobođen, ali nakratko.

Norveška je u nekoliko tjedana travnja i svibnja izašla s ruba europskih zbivanja. U trenutku kada je Njemačka uspješno osvajala sjever Europe, posljedice tih zbivanja bile su, dramatične i dalekosežne za čitav svijet. Kod Lillehammera 21. travnja 1940. dogodila se prva izravna bitka britanskih i njemačkih snaga u Drugom svjetskom ratu. Sukob u Norveškoj potvrdio je presudnu važnost, nadmoć, zrakoplovstva u modernom ratovanju, svakako u odnosu na mornaricu. Za pobjedu je bila važna hrabrost, domišljatost,

Necakov_zbornik_FINAL.indd 334 23.1.2018 8:47:13

mašta. Nijemci su izvojevali sjajne pobjede, ali je gubitak brodova bio tako velik, da se na pomorske snage u narednim mjesecima nije moglo računati. Ministar mornarice u Londonu Winston Churchill, mada odgovoran za poraz britanskih snaga, naslijedio je Chamberlaina kao premijer. Churchillov prethodnik, istina, nije bio nesposoban niti neracionalan vođa, kakvim se kasnije tumačilo obzirom na neuspjeh politike popuštanja. Proturatna, izolacionistička atmosfera u Sjedinjenim Državama, čiji su najglasniji zagovornici bili senatori sa Srednjeg zapada, često skandinavskog podrijetla, naglo su počeli mijenjati stav prema ratu u Europi. Njemačkoj se trebalo suprotstaviti. Hitler je pobijedio, no u nešto dužem trajanju, Norveška je, možda bila posve kriva odluka, periferija koja je u kratkom trenutku bila središte svjetskih zbivanja, ali je djelovanje ostalo dugo.

Kralj Haakon VII 7. lipnja 1940. brodom Devonshire iz Tromsöa je otplovio u London. Primirje potpisano u Trondheimu 10. lipnja 1940, odnosilo se tek na snage koje su bile u zemlji. Otpor se nastavio. Milorg (Vojna organizacija) osnovana je već krajem 1940, ali prve stalne baze osniva tek 1944. Do tada je moto norveškog pokreta otpora bio »Lezi nisko, idi polako« (»Lie low, go slow«), sve u nastojanju da se ne izazovu Nijemci i smanje žrtve. Neke operacije i borci, kao Knut Haugland, nisu bili tek virtualni neprijatelji nacista. Sabotaža u postrojenju Norsk Hydro Rjukan u Tinnu, gdje su Nijemci proizvodili tešku vodu, bitno je usporila njemački atomski program. Ipak, u usporedbi s europskim jugoistokom, norveški pokret otpora bio je gotovo pa simboličan. Trgovačka je flota, ipak, bila uglavnom u britanskim rukama, a na tim brodovima stradalo je preko 3000 mornara. Između mornara ratne mornarice i zrakoplovstva, onih koji su napustili zemlju, poginulo je oko 1.100 Norvežana.

Vladu u Oslu konačno je ipak formirao Vidkun Quisling, ali tek nakon što su Nijemci preko Adminstrativnog vijeća željeli uspostaviti kontakt s legitimnim vlastima. Nakon neuspjelih pregovora, neuspjelog lomljenja Norvežana, Reichskommissar Josef Terboven, stvarni vladar Sjevera, ukinuo je monarhiju, raspustio sve partije osim Quislingove. Članovi ministarskog Vijeća odstupili su, a onda je u palači Akerhus 1. veljače 1942. imenovana Quislingova »nacionalna vlada«. Za razliku od nekih drugih država gdje su Nijemci također uspostavili marionetske režime, u Norveškoj su crkveni vođe i svećenici odstupili. Nisu dopustili da se u središnjoj nacionalnoj katedrali u Trondheimu, slavi memorijalne službe u slavu nacističkog kulta. Smijenjeni su svi biskupi, a onda su odstupili svi pastori. Pokušaj imenovanja civilnih dušebrižnika, članova Quislingovog NS-a, nije pomogao, jer na takve službe nije išao nitko. Nacifikaciji su se odupirali učitelji, sveučilišni nastavnici, sindikati. Ostavku je dao i cijeli Vrhovni sud, jer su se kršila pravila vladavine prava. Nova je vlada željela uspostaviti državu stališa.

Dio Norvežana smatrao je da je Hitlerov plan stvaranja »novog europskog poretka« ono što je potrebno da bi se mali narodi kao Norvežani, zaštitili od »perfidnog Albiona« i osigurali značajno mjesto i ulogu u novom svijetu. Sačuvati Norvežane od uzaludne »borbe s divom«, bilo je po Hamsunovom mišljenju, logično. Slavni pisac Knut Hamsun,

genijalni pisac, Hitlera je slavio kao »*propovjednika evanđelja o pravima svih naroda*«. O Hitleru je u *Aftenpostenu* u svibnju 1945. napisao nekrolog, slavio ga kao velikog reformatora, osobu kojoj je sudbina dala zadaću »*da djeluje u vremenu najbesprimjerenije surovosti koja ga je na kraju oborila*«. Veliki broj Norvežana nastavio je obavljati redovite poslove i tako pomagati nacističko gospodarstvo. Oko 6000 mladih pridružilo se Nijemcima u borbi. Članstvo u nacional-socijalistima poraslo je na 40.000 članova. Od 1850 predstavnika židovske zajednice, u logore smrti otpremljeno je 759. Ukupno je 60.000 Norvežana na različite načine nakon Drugog svjetskog rata platilo zbog svoje suradnje s Nijemcima. U ratu je uništeno oko 20.000 domova, a u pojedinim gradovima sva lučka postrojenja. Otuđeno je oko 11 milijuna kruna iz narodne banke.

Rat i ono što se događalo u vrijeme Hitlera, Skandinavcima, napose zemljama koje su imale iskustvo rata, ostalo je trajno prisutno. Krajem listopada 1974. jugoslavenski predsjednik Josip Broz Tito je u službenoj posjeti Danskoj. U vojničkom stroju dočekalo ga je 52 veterana. Oni su 6. srpnja 1944. izveli diverzantsku akciju uništavanja tvornice materijala nazvali su »Operacija Tito«, jedinu takvu akciju nazvanu po nekoj osobi. Deset godina ranije, kada je Tito bio u posjeti Finskoj, dok je obilazio Laponiju u društvu Urha Kekonena, finski predsjednik ispričao je kako je naselje Rovaniemi razorio general Rendulic, zapovjednik Konjićevog skoka i pokušaja da se u svibnju 1944. desantom na Drvar, Tito uhiti. Kekonen je mimo protokola uzeo riječ, odlučio ispričati Fincima o Drvaru. »I *ja vas pozivam, da ispijemo čaše, uz prisjećanje kako je prošao u Bosni!*«, pozvao je Kekonen Tita i prisutne. Titov liječnik Lalević, u svojim je sjećanjima otišao još dalje, napisao kako je neuspjeh u Bosni Rendulic iskalio baš na Rovanijemiju, spalivši ga. Finski se predsjednik Kekonen neprestano vraćao na rat, spominjao otpor onih koje je protiv Hitlera vodio Tito. Slično je bilo u Norveškoj koja je zbog iskustva Drugog svjetskog rata promijenila svoju višedesetljetnu doktrinu neutralnosti i spremno ušla u Zapadnoatlantski savez čim je formiran na početku Hladnog rata.

Dvadeset i pet godina o Drugom svjetskom ratu u velikom dijelu države koja se zvala Jugoslavija i koja je imala ratnu poveznicu s Norveškom, govorilo se na različite načine, posve suprotne od načina na koje se to činilo do 1990. Ono što je na prostoru zajedničke države trebalo učiniti nakon 1990. nije bila revizija i stavljanje na stranu Quislinga i Hamsuna-političara, već je trebalo u novim okolnostima pokazati nove činjenice i dati njihovu reinterpretaciju, dati nove podatke i učiniti ono što je zadaća znanosti: razvijati se, dokazivati iznova, pronalaziti nove dokumente. Norveška, Slovenija pa i Hrvatska u mnogo toga su različite, ali imaju nekoliko poveznica. Antifašizam bi mogao biti jedna od njih.

Bibliografija

Burleigh, Michael, *The Third Reich. A New History.* New York: Hill and Wang, 2000.
Dallas, Gregor, *Poisoned Peace. 1945. The War That Never Ended*. London: John Murray, 2005.

Danielsen, Rolf i Edgar Hovland, *Norway: A History from the Vikings to Our Own Times.* Oslo: Scandinavian University Press, 1995.
Encyclopaedia Britannica, Volume 16, London 1965.
Klemperer, Victor, *I Shall Bear Witness. The Diaries of Victor Klemperer 1933–1941.* London: The Folio Society, 2006.
Kovač, Mirko, Hamsunova zvijezda. Mirko Kovač, *Elita gora od rulje*. Zaprešić, 2009, str. 5–30.
Lalević, Predrag, *S Titom po svetu*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
Lucas, John, *The Last European War. September 1939–December 1941*. New Heaven, London: Yale University Press, 1976.
Mandić, Blažo, *Tito u dijalogu sa svijetom.* Novi Sad: Agencija Mir, 2005.
Mazower, Mark, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe.* London: Penguin Books, 2009.
Radenković, Đorđe, *Tito. Susreti sa državnicima sveta*. Beograd: NIP Mladost, 1976.
Ristović, Milan D., *Nemački »Novi poredak« i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik, 2005.
Shirer, William L., *The Rise and Fall of hte Third Reich. A History of Nazi Germany.* New York: Fawcett Crest, 1992.

Summary

Tvrtko Jakovina

How did Small Nations Create Great History

During the Second World War, large number of citizens of former Yugoslavia, mainly from the territory of the Independent State of Croatia were taken as slave labor to Norway, which German troops occupied in 1940 and established a quisling regime of Vidkun Quisling. General Rendulic, one of the most important German war leaders and the commander of the desant on Drvar in 1944, spent the last months of World War II on the far north of Europe, as punishment for his failure in the Balkans. Consequently, the North of Europe and the European Southeast had many different connections, all the while countries there were endlessly far, without cultural ties, without diplomatic representation. The article presents a brief outline of Norway's history before and during the Second World War, her alternating between Britons and Germans until Hitler decided to conquer the North of Europe. It notes the importance of this historical episode for the overall course of World War II, especially the influence of German aggression on politicians of Scandinavian origin in the United States and their departure from the policy of isolationism. The basic idea of the article is to demonstrate the importance of integrating »small« histories and »small nations« into a larger, global or European historiographic narrative.

S soprogo Albino (2017)

Necakov_zbornik_FINAL.indd 338 23.1.2018 8:47:14

SLOVENIJA, JUGOSLAVIJA, SVET PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Necakov_zbornik_FINAL.indd 339 23.1.2018 8:47:14

Necakov_zbornik_FINAL.indd 340 23.1.2018 8:47:14

Mitja Ferenc[*]

Nemški vojni ujetniki v Sloveniji. Organizacija taborišč in delo z vojnimi ujetniki[1]

Po koncu vojne se je v ujetništvu v najmanj 20 državah znašlo enajst do dvanajst milijonov nemških vojakov. Zaradi tako velikega števila je v Nemčiji vprašanje vojnega ujetništva predstavljalo eno izmed največjih kolektivnih travmatičnih izkušenj. Večina internirancev je svoja najboljša leta preživela v vojni in nato v ujetništvu. Veliko se jih ni vrnilo. Tisti, ki so se vrnili domov, so pogosto svoje domače okolje našli spremenjeno ali uničeno. In težko so se vračali nazaj v civilno življenje.

Nemška vlada v Bonnu je leta 1957 ustanovila Komisijo za dokumentiranje usode nemških vojnih ujetnikov v drugi svetovni vojni. Kot rezultat raziskovalnega dela komisije sta za Jugoslavijo nastali dve knjigi; *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949*, München, 1962, in *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien, 1949–1953*, München, 1964. Avtor obeh je K. W. Böhme. V njih so zbrani spomini vojakov v jugoslovanskem ujetništvu. Iz pripovedi ujetnikov zaznamo čustveni naboj o težkih razmerah ujetništva pa tudi, da so bili pogosto žrtve revanšizma in nasilja s strani partizanskih stražarjev in preiskovalnih oficirjev in da so bile kljub konvencijam in navodilom o ravnanju z ujetniki prisotne nepravilnosti in zlorabe pri ravnanju z njimi. Zaradi številnih masovnih likvidacij in visoke umrljivosti kot posledice nehumanih pogojev je nekdanja Jugoslavija glede odnosa do nemških vojnih ujetnikov veljala za eno najslabših, takoj za Sovjetsko zvezo.

V jugoslovanski historiografiji poglobljene študije vojnega ujetništva ne bomo našli. Izjemo predstavlja monografija Andreja Rodinisa, ki je na podlagi gradiva ministrstev Bosne in Hercegovine analiziral delo nemških vojnih ujetnikov v Bosni in Hercegovini.[2] Zaradi neproučenosti in težje ter omejene dostopnosti do arhivskega gradiva v Srbiji

* dr. Mitja Ferenc, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000, Aškerčeva 2, Ljubljana, ferenc.mitja@guest.arnes.si

1 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0235 z naslovom Slovenska zgodovina, ki ga financira ARRS.

2 Rodinis, *Velika praznina*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 341 23.1.2018 8:47:14

celotnega poteka vojnega ujetništva še ni mogoče rekonstruirati. Članek zato poskuša prikazati organizacijo nemških vojnih ujetnikov v Sloveniji predvsem s pomočjo gradiva, ki je nastajalo pri ustanovah in podjetjih, ki so vojne ujetnike uporabljale kot ceneno delovno silo.

Število vojnih ujetnikov in ustanovitev taborišč

Število nemških vojnih ujetnikov v nekdanji Jugoslaviji še ni natančno ugotovljeno. Po zaključnih operacijah zmagovite Jugoslovanske armade (JA) maja 1945 je bilo v Jugoslaviji okoli 170.000 vojnih ujetnikov različnih narodnosti. Zbirno poročilo iz začetka junija 1945 navaja, da je bilo v ujetniških taboriščih 175.922,[3] sredi julija istega leta pa 169.111 vojnih ujetnikov. Đorđe Novosel in Ilija Nikezić, ki sta za Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo analizirala razvoj oboroženih sil SFRJ, pa navajata – a brez navedbe vira – da je bilo ob koncu vojne v Jugoslaviji 209.000 vojnih ujetnikov.[4] Število ujetnikov se je z meseci zmanjševalo. Tako je bilo konec leta 1945 v evidenci oddelka za vojne ujetnike 112.731 ujetnikov (Nemcev, Avstrijcev, Italijanov, ustašev, četnikov in domobrancev), v 125 ujetniških bataljonih,[5] a v tej številki prav gotovo nista upoštevala tistih, ki so jih zvezne ustanove uporabljale za prisilno delo.

Za namestitev, prehrano, zdravstveno oskrbo, varovanje in zaposlitev ujetnikov je bilo odgovorno Ministrstvo za narodno obrambo (MNO) Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) in v njegovem okviru Oddelek za vojne ujetnike, ustanovljen 15. aprila 1945.[6] Organizacijo taborišč za vojne ujetnike je urejal ukaz MNO (3. maj 1945), ki je nalagal ustanovitev poveljstev zbirnih taborišč, uvedbo imena taborišča, ureditev kartotek in drugo, kar je povezano z delom in disciplino v taboriščih. Ukaz je določal, da se v zaledju armad po potrebi organizirajo zbirna taborišča vojnih ujetnikov, ki so jih zajele operativne enote. Iz zbirnih taborišč so ujetnike vodili v taborišča vojnih ujetnikov v zaledju. Vodenje evidenc in nadzor nad taborišči in vojnimi ujetniki so naložili odseku za vojne ujetnike generalštaba JA.[7]

Sklepamo lahko, da je bil položaj ujetnikov neposredno po zajetju ob koncu vojne zelo slab. Poveljnik Prve jugoslovanske armade Peko Dapčević tako poroča generalštabu (dalje GŠ) JA, da se je v Celju predalo 11.000 Nemcev, ki jih vse transportirajo v Zagreb. »*Stanje v taboriščih je obupno. Ni aparatov niti hrane, nujno mora priti nekdo iz*

3 *Partizanska i komunistička represija*, dok. 56. Pismo polkovnika Dimitrije Georgijevića Aleksandru Rankoviću, 12. 6. 1945.

4 Novosel in Nikezić, *Razvoj oružanih snaga*, str. 27.

5 Ivanović, *Razvoj oružanih snaga*, str. 146. Avtor kot vir navaja arhiv JNA, k. 49, f. 4.

6 Lampe, *Prevzgoja nemških vojnih ujetnikov*, str. 961.

7 Novosel in Nikezić, *Razvoj oružanih snaga*, str. 27. Avtor Đorđo Novosel kot vir ukaza navaja »Radno bibliografijo« III. uprave GŠ JA, str. 7.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 342 23.1.2018 8:47:14

komande zaledja generalštaba.«[8] Konec maja in v začetku junija so ujetnike premeščali iz Slovenije, kjer so bili povečini zajeti, v notranjost države, predvsem v Vojvodino, kjer so jih namestili v prehodna taborišča. Verjetno je bilo to obdobje več 100-kilometrskega pešačenja ob premestitvi najtežji del ujetništva. Najvišji vojaški organi v poročilih navajajo pomanjkanje hrane in nezadostno zdravstveno oskrbo, ki so jo lahko ujetniki dobili šele po prihodu v prehodno taborišče. V prehodnih taboriščih so oficirji OZNE opravljali tudi zaslišanja.[9]

Sredi julija 1945 je bilo v Jugoslaviji 169.111 vojnih ujetnikov. V taboriščih so jih našteli 115.440, repatriiranih je bilo 2.580, za repatriacijo je bilo namenjenih nadaljnjih 7.925, 43.166 pa so jih taborišča predala zveznim ministrstvom, ki so ujetnike v svojih ustanovah in podjetjih izkoriščale za delo.[10] 81.376 nemških vojnih ujetnikov in 948 avstrijskih je bilo v 47 oziroma 7 taboriščih, 12.123 italijanskih ujetnikov je bilo v 21 taboriščih, 16.030 ustašev v 8 taboriščih, 3.490 domobranov v 9 taboriščih, 544 četnikov v 4 in 929 Madžarov v 8 taboriščih.[11] Iz dokumentov ni razvidno, kolikšen delež ujetnikov, ki so bili predani zveznim ustanovam za delo, so predstavljali nemški ujetniki.

Po številu so bila največja nemška ujetniška taborišča v Mariboru (prek 8.000 ujetnikov), sledijo Sisak, Petrinja, Karlovac, Petrovgrad (danes Zrenjanin) s po več kot 4.000 ujetniki. Več kot 3.000 ujetnikov so imela še taborišča v Zagrebu, Osijeku in Pančevu. Nemške oficirje so nastanili v Vrščcu (2.620), večje število jih je bilo še v Mariboru (139) in Beogradu (46). Preostalih 30 so razporedili še v 4 taborišča. Podoficirji so bili v Vukovarju (1.126), Sremski Mitrovici (921), Rumi (372), Beogradu (103) in Velesu (18). V taborišču v Vrščcu so bili poleg nemških tudi oficirji drugih narodnosti. Bilo je še 22 italijanskih, 68 ustaških, 1.734 domobranskih in 12 madžarskih oficirjev. Predvidevali so, da bodo domobranske oficirje premestili v Kovin.[12]

Nemške vojne ujetnike iz Avstrije so večinoma zbrali v Vukovarju (644), Borovnici (166), Zemunu (96), preostalih 20 pa v Damir Kapiji, Bosanskem Petrovcu in Prijedoru. Vseh 22 oficirjev iz Avstrije so namestili v Mariboru. V štirih navedenih taboriščih v Sloveniji (Maribor, Kranj, Borovnica, Šentvid) je bilo 12.436 nemških vojnih ujetnikov, 188 Avstrijcev pa je bilo v Mariboru in Borovnici.[13]

Vojni ujetniki so spomladi 1946 prešli iz pristojnosti MNO v pristojnost ministrstva za notranje zadeve FLRJ.[14] 1. aprila 1947 je bilo v Jugoslaviji 83 taborišč, od tega 17

8 *Partizanska i komunistička represija*, dok. 24, 14. 5. 1945.

9 *Partizanska i komunistička represija*, dok. 56.

10 *Partizanska i komunistička represija*, dok. 70. Pismo polkovnika Dimitrije Georgijevića Aleksandru Rankoviću, 12. 7. 1945.

11 *Partizanska i komunistička represija*, dok. 70.

12 Prav tam.

13 Prav tam.

14 Ivanovič, *Razvoj oružanih snaga*, str. 146. Avtor kot vir navaja arhiv JNA, istorijat uprave GŠ z dne 13. 1. 1946 in ukaz ministra z dne 3. 1. 1946.

na Hrvaškem, po 15 v Srbiji ter Bosni in Hercegovini, po 14 v Vojvodini in Sloveniji, 5 v Črni gori, 3 v Makedoniji.[15] Do 3. oktobra 1947 se je število taborišč zmanjšalo na 68. V njih so našteli 71.366 vojnih ujetnikov.[16]

Pravna ureditev

Skozi zgodovino so bili vojni ujetniki različno obravnavani. Pravila in postopki, kako ravnati z njimi, so se razvijali postopoma. Intenzivnejši napori so bili narejeni po francosko-pruski vojni 1870–1871. Položaj vojnih ujetnikov je bil prvič urejen s Haaškimi konvencijami leta 1899 in 1907. Negativne izkušnje iz prve svetovne vojne so pogojevale sprejetje posebne konvencije o položaju vojnih ujetnikov, tj. Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki iz 27. julija 1929, ki je veljala v času druge svetovne vojne, dokler je ni zamenjala III. ženevska konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1949.[17]

Po Ženevskih konvencijah je za vojne ujetnike odgovorna država, ki jih je zajela. Z njimi je morala ravnati človeško. Zaščititi jih je morala proti nasilju in zapostavljanju, spoštovati njihovo osebnost, po koncu vojnih operacij pa omogočiti vrnitev v domovino. Konvencija je za ujetniška taborišča predpisala vse potrebne higienske in zdravstvene pogoje. Predpisana je bila primerna prehrana in namestitev, oskrba z obleko in obutvijo pa tudi zadovoljevanje intelektualnih in verskih potreb, dopisovanje, prejemanje paketov ipd. V primeru smrti je predvidevala častен pokop, ureditev grobišč in obveščanje nasprotne strani. Ujetnike, razen častnikov, so lahko uporabljali kot delovno silo, vendar skladno z njihovimi sposobnostmi. Predvideno pa je bilo, da se zaslužek uporabi za izboljšanje njihovega položaja, preostanek pa izplača ob zaključku ujetništva. Prepovedano jih je bilo uporabljati za nevarna in nezdrava opravila. Beg ali poskus bega je konvencija obravnavala kot legitimno dejanje, za katerega je lahko ujetnik le disciplinsko kaznovan.

Jugoslovanske oblasti so pisna navodila o ravnanju z vojnimi ujetniki sicer prilagodile Ženevskim konvencijam, a praksa ravnanja z ujetniki je bila (pre)mnogokrat povsem drugačna. Konvencija o zaščiti vojnih ujetnikov je bila upoštevana v premajhni meri ali pa sploh ne. Spomini nemških vojnih ujetnikov, objavljeni v obeh knjigah v 60. letih prejšnjega stoletja, nam prikazujejo drugačno sliko njihovega položaja, kot bi ga lahko razbrali iz ukazov in navodil jugoslovanskih oblasti. Seveda ob upoštevanju, da so spomini ujetnikov subjektivni in nagnjeni k pretiravanju, zlasti za tisto, kar je bilo slabo in hudo, medtem ko so pozitivne oziroma bolje rečeno normalne plati običajno izpuščali ali minimizirali. Položaj ujetnikov je bil odvisen od gmotnih zmožnosti zmagovalcev, pa tudi od etičnih in moralnih načel ljudi, ki so imeli z ujetniki opravka; od poveljnikov

15 *Partizanska i komunistička represija, Slavonija, Srijem, Baranja,* str. 663–665.

16 Prav tam, str. 666–668.

17 *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti*, str. 337.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 344 23.1.2018 8:47:14

taborišč do stražarjev. Ugotavljamo pa tudi velik razkorak med izdanimi navodili in ukazi vrhovnih oblasti, ki so hotele vsaj na papirju uskladiti delovanje s konvencijami, dejansko pa so vojne ujetnike obravnavale v nasprotju z njimi. To še zlasti velja za ujetnike iz vrst jugoslovanskih kolaboracijskih enot.

Kljub temu si v nadaljevanju poglejmo, kako so oblasti normativno določile organizacijsko shemo taborišč in delo z vojnimi ujetniki.

Organizacijska shema delovanja ujetniških taborišč v Jugoslaviji

Oddelek za vojne ujetnike MNO je imel nalogo, da organizira in zbira vojne ujetnike, jih razdeli po taboriščih, organizira nastanitev in oskrbo ter izkoristi za delo. Podrejen je bil drugemu pomočniku ministra za narodno obrambo.[18] Navodilo (priročnik) za delo z vojnimi ujetniki je oddelek izdal 22. julija 1945.[19]

Oddelek za vojne ujetnike MNO je imel odseke pri štabih armad in sekcije pri komandah vojnih področij in komandi mesta Beograd. Ti so skrbeli za razporeditev in dodelitev ujetnikov na delo, za sanitetne ukrepe, kontrolo nastanitve, prehrano, obleke in način njihovega izkoriščanja. Za stražo vojnih ujetnikov je skrbelo okoli 12.000 vojakov, podoficirjev in oficirjev.

Vsaka sekcija vojnih ujetnikov, ki je na svojem območju imela vojne ujetnike ali pa jih je pričakovala, je morala na primernem kraju ustanoviti taborišče. Poveljstvo ujetniškega taborišča so sestavljali komandant, politični komisar, adjutant, intendant, potrebno število zdravnikov, bolničarjev in higienikov, disciplinskih podoficirjev, pisarjev in najnujnejše število stražarjev. Vsako taborišče bi glede na navodila moralo imeti: brivnico, krojaško delavnico, čevljarsko delavnico, pralnico, kopalnico, sredstva za dezinfekcijo oblačil, knjižnico in disciplinski zapor. Taborišče naj bi imelo tudi bolnišnico s tremi oddelki: kirurškim, infekcijskim in rekonvalescentnim.

Ujetniška taborišča so skrbela za tiste vojne ujetnike, ki še niso bili razporejeni v ujetniških bataljonih oziroma če ti še niso odšli na delo ali pa so se vrnili na prezimovanje ali pa so bili v tranzitu čez območje poveljstva vojnega področja.[20]

Sekcije za vojne ujetnike so morale poskrbeti za ustanovitev ujetniških bataljonov. Ti so morali imeti toliko stražarjev, kolikor je bilo desetin ujetnikov, in še 4–7 stražarjev za štab bataljona. Bataljon je moral imeti tolmača. Če je bil bataljon oddvojen iz taborišča, bi moral imeti brivnico, krojaško delavnico, čevljarstvo, pralnico, kopalnico,

18 Ivanović, *Razvoj oružanih snaga*, str. 146. Avtor kot vir navaja arhiv JNA, k. 3, f. 4.

19 Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), fond 233 Ministrstvo za gradnje NVS (dalje 233 MG), f. 429. Uputstvo za poslovanje oko ratnih zarobljenika z dne 22. 7. 1945 (dalje f. 429, Navodilo za delo z vojnimi ujetniki). Navodilo se je izdalo na podlagi točke 7. ukaza GŠ JA str. zaup. št. 259, z dne 30. 6. 1945. S temi navodili se je menjal oz. dopolnil ukaz organizacijskega oddelka MNO, strg. zaup. št. 165 z dne 17. 5. 1945 in zaup. št. 172 z dne 15. 5. 1945.

20 AS 233, MG, f. 429. Navodilo za delo z vojnimi ujetniki.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 345 23.1.2018 8:47:14

sredstva za dezinfekcijo oblek, ambulanto, knjižnico in disciplinski zapor. Do julija 1945 so ujetniški bataljoni šteli 500 ujetnikov, potem pa se je s spojitvijo dveh njihovo število povečalo do 1.000.

Vojni ujetniki kot cenena delovna sila

Odsek za vojne ujetnike generalštaba JA je ujetnike dodeljeval državnim ustanovam za opravljanje raznih del.[21] 15. maja 1945 je določil, kolikšen delež ujetnikov bodo posamezna zvezna ministrstva lahko uporabljala za delo. Ministrstvu za kmetijstvo je določil 20 % delež ujetnikov, enako tudi ministrstvu za promet. Po 15 % delež ujetnikov naj bi pripadal ministrstvom za gradnje, industrijo in obrambo. 10 % delež ujetnikov naj bi dobilo ministrstvo za rudarstvo, pol manjši pa ministrstvo za gozdarstvo.[22] V času žetve je bilo predvideno, da največ vojnih ujetnikov dobi ministrstvo za kmetijstvo.[23] Navodilo o izkoriščanju vojnih ujetnikov za delo je MNO določilo 18. maja 1945. Takrat je tudi ustanovilo ujetniške bataljone.[24] Že junija 1945 je npr. postopek pridobitve ujetnikov potekal tako, da je minister za gozdarstvo Narodne vlade Slovenije (NVS) Tone Fajfar na zvezno gozdarsko ministrstvo sporočil, naj 1.100 ujetnikov dostavijo na železniško postajo v Brežice, kjer jih bodo v skupinah po 100 premestili na delovišča po državnih gozdovih. Pri tem si je od ministrstva za trgovino in oskrbo zajamčil prehrano za en mesec in dovoljenje za nakup orodja.[25]

Število ujetnikov se je pri posameznih ustanovah neprestano spreminjalo, kar je razvidno iz poročil, ki so jih slovenske ustanove pošiljale nadrejenim. Ujetnike so vojaške oblasti ustanovam tudi večkrat nenapovedano odvzele in jih niso nadomestile z drugimi, zaradi česar so se te pritoževale pri poveljstvu zaledja 4. armade, ki je bilo pristojno za območje Slovenije. Trdili so, da zato nastaja škoda na državnih posestvih; saj morajo nove ujetnike, za katere prosijo, najprej očistiti uši, oskrbeti z obleko in obutvijo ter priučiti za delo.[26]

Znotraj ministrstva za kmetijstvo NVS je število ujetnikov, ki so jih uporabljali za delo, naraščalo. Tako je bilo avgusta 1945 na 27 veleposestvih, šolah, ekonomijah, ribogojnici in ministrstvu zaposlenih 626 vojnih ujetnikov.[27] Sredi marca 1946 je v usta-

21 Novosel in Nikezić, *Razvoj oružanih snaga*, str. 27. Avtor kot vir ukaza navaja »Radno bibliografijo« III. uprave GŠ, str. 7.

22 AS 233, MG, f. 429. Navodilo za delo z vojnimi ujetniki. Navodilo se pri razdelitvi vojnih ujetnikov posameznim zveznim ministrstvom sklicuje na ukaz GŠ JA zaup. št. 204.

23 AS 233, MG, f. 429, Navodilo za delo z vojnimi ujetniki.

24 Novosel in Nikezić, *Razvoj oružanih snaga*, str. 27. Avtor Đorđe Novosel kot vir navaja Arhiv Vojnoistorijski institut, 36/I, K.25 A.

25 AS Vlada RS (neurejeno gradivo), šk. 1, m. 1.

26 AS 235, Ministrstvo za poljedelstvo NVS (MP), f. 12. Dopis št. zaup. 466/30 šefa kabineta MK Živka Bernota odseku za vojne ujetnike komande zaledja 4. armade in v vednost odseku za vojne ujetnike MNZ, 28. 5. 1946.

27 AS 235, MP, f. 12. Dopis št. 2406/2 referenta za UDP MK odseku za vojne ujetnike pri zaledju 4. armade, 10. 8. 1945.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 346 23.1.2018 8:47:14

novah ministrstva delalo 1.000 vojnih ujetnikov in pisali so, da v tistem letu novih ne potrebujejo.[28] A že konec avgusta 1946 je v 45 ustanovah ministrstva delalo 1.355,[29] skupaj z gozdarskim oddelkom pa okoli 2.800 vojnih ujetnikov.[30]

Ministrstvo za gradnje je konec leta 1945 za delo uporabljalo 3.395 vojnih ujetnikov. Največji »zaposlovalec« je bilo gradbeno podjetje Gradis, kjer je na deloviščih, skladiščih in delavnicah delalo 1.735 ujetnikov, v bolnišnici pa je bilo še 289 ujetnikov.[31] Ujetniki v tem podjetju so bili kar iz 9 ujetniških bataljonov.[32] Največ jih je novembra delalo na visokih gradnjah (361), mostovih (262), v skladiščih, taboriščih, kuhinjah (154), vodnih zgradbah (149), v mehaničnih delavnicah (54), pri pripravi gradbenega lesa (37), gramoznicah (22), cestah (16), mizarskih in tesarskih delavnicah (15), kot šoferji (8), v kamnolomih (5). V karanteni jih je bilo 78, v bolnišnici 149, v ambulanti pa 101 ujetnik.[33] Ujetniki v tem podjetju so bili kar iz 9 ujetniških bataljonov.[34]

687 ujetnikov, ki so jih zaposlovale tehnične baze, je gradilo in popravljalo zgradbe, 683 ujetnikov, ki jih je uporabljala uprava cest, pa je delalo na cestnih delih (358), v kamnolomih (112), v mizarskih delavnicah in kot šoferji (8), pri vodnih gradnjah na regulaciji reke (48), popravilih in gradnjah mostov (54), poslopij (10), regulacijah rek (72), delali pa so tudi kot risarji (5) in pri različnih taboriščnih delih (17).[35]

Za ureditev železniške povezave s Trstom so na odseku porušenega borovniškega mostu glavni železniški upravi obljubili 8.000 ujetnikov, a so jih v taborišču Borovnica imeli le 1.000, pa še od teh jih je 300 bilo bolnih in nesposobnih za delo.[36]

Vojne ujetnike so nameravali uporabljati predvsem za javna dela v kmetijstvu, gozdarstvu in industriji. Kmetom so jih dodeljevali le izjemoma, a so bili tudi takšni primeri. Ministrstvo za kmetijstvo sicer s tem ni soglašalo, saj je bila ujetniku tako dana večja možnost pobega, takšno dodeljevanje pa ni bilo priporočljivo niti iz političnih razlogov. Če bi se takšna praksa ponavljala, naj bi jih dodeljevali le tistim kmetom, ki so blizu taborišča.[37]

28 AS 235, MP, f. 12. Dopis št. 2468/72 referenta za vojne ujetnike MK - oddelku za vojne ujetnike MNO, 16. 3. 1946.

29 AS 1118, Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo (dalje MK), f. 12. Dopisu št. 92/218 MK ministrstvu za delo LRS z dne 19. 10. 1946 priloženi seznam z naslovom: Seznam in število vojnih ujetnikov zaposlenih pri ustanovah ministrstva za kmetijstvo.

30 AS 1118, MK, f. 63. Koncept dopisa pomočnika ministra MK predsedstvu vlade LRS 23. 8. 1946.

31 AS 233, MG, f. 329.

32 AS 233, MG, f. 329. Pregled vojnih ujetnikov na državnem gradbenem sektorju, stanje 1. 12. 1945.

33 AS 233, MG, f. 329. Poročilo o stanju vojnih ujetnikov gradbenega podjetja Gradis - centrala Ljubljana, 22. 11. 1945.

34 AS 233, MG, f. 329.

35 AS 233, MG, f. 329. Pregled vojnih ujetnikov, zaposlenih na državnem gradbenem sektorju, stanje 1. 12. 1945.

36 AS Vlada RS (neurejeno gradivo), šk. 1, m. 2, 10. 8. 1945.

37 AS 235, MP, f. 12. Zapisnik o anketi glede ureditve vprašanja zaposlitve vojnih ujetnikov, 25. 8. 1945.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 347 23.1.2018 8:47:14

Iz poročil je razvidno, da so ujetnike za delo na kmetijah dodeljevali v t. i. izseljeniškem pasu. To je območje med Savo in Sotlo, od koder so nacisti med vojno izgnali 37.000 Slovencev, kjer so naselili okoli 15.000 kočevskih in drugih Nemcev. Po vojni so se Slovenci iz izgnanstva vračali na opuščene kmetije. Oblast je od okrajnih in krajevnih ljudskih odborov zahtevala, naj ti od kmetov zberejo dnino za vojne ujetnike. Ti pa so protestirali, saj naj bi bila že prehrana vojnih ujetnikov zaradi vsesplošnega pomanjkanja zelo obremenjujoča. Kmetje so ujetnike kljub zimi zadržali pri hiši in prehranjevali. Računali so, da jim bodo spomladi in poleti v pomoč pri delu. Poveljstva pa so kmetom sredi žetve in košnje ujetnike odvzela in zahtevala takojšnje plačilo dnin za minulo zimsko obdobje. Krajevne oblasti so zatrjevale, da terjanje teh prispevkov v izseljeniškem pasu ni pravično. Gospodarski svet FLRJ je kasneje kmete krškega okraja oprostil plačila dnin za vojne ujetnike.[38] Poleti 1946 ministrstvo za kmetijstvo ni več ugodilo prošnjam za podaljšanje dela vojnih ujetnikov na kmetijah niti ni dodeljevalo novih, s pojasnilom, da tega več ne dovoljujejo vojaške oblasti.[39]

Evidenca ujetnikov in ujetniških bataljonov

Štabi ujetniških bataljonov so dobili nazive po zaporedni številki. Za nazive ujetniških bataljonov so se dodelila armadnim odsekom za vojne ujetnike in sekcijam za vojne ujetnike pri komandah mest arabske številke, in sicer: sekciji komande mesta Beograda od 1–15, odseku 1. armade od 16–100, sekciji komande mesta Zagreb od 101–115, odseku 2. armade od 116–200, odseku 3. armade od 201–300, odseku 4. armade od 301–400, odseku 5. armade od 401–500, odseku 6. armade od 501–600. Dodeljena številka za naziv štaba bataljona se ni smela zamenjati niti v primeru, če je bil bataljon premeščen na območje druge armade.[40]

Ujetniška taborišča in bataljoni so morali voditi kar 14 različnih knjig: delovodnik (odprti, zaupni in strogo zaupni), knjigo odposlane pošte, knjigo povelj, knjigo ukazov, dnevnik dela, bolniško knjigo, knjigo umrlih in izginulih itd.[41] Med obveznimi dokumenti so bili Navodilo za delo z vojnimi ujetniki iz 22. julija 1945, izvod Konvencije o postopkih z vojnimi ujetniki iz 29. julija 1929, prepis ukaza GŠ JA iz 30. junija 1945 in 15. maja 1945 in tabela prehrane za ujetnike.[42]

38 ZAL, Okrožni LO Novo mesto, šk. Tajništvo 1946. Zapisnik 6. zbora volivcev KLO Sv. Križ, 7. 7. 1946; dopis sekretariata OILO Krško predsedstvu okrožnega ILO Novo mesto, 15. 7. 1946; dopis tajništva okrožnega ILO Novo mesto predsedstvu vlade LRS, 22. 7. 1945; dopis predsedstva vlade LRS okrožnemu ILO Novo mesto 12. 8. 1946; dopis tajništva okrožnega ILO Novo mesto predsedstvu vlade LRS, 17. 8. in 26. 9. 1946.

39 AS 1118, MK, f. 64. Prošnji Angele Ocepek iz Dobovca in Neže Kuntarič iz Kalce Naklo 9. 7. 1946 in 3. 9. 1946.

40 AS 233, MG, f. 429. Navodilo za delo z vojnimi ujetniki.

41 Prav tam.

42 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 348 23.1.2018 8:47:14

Zaradi velike razpršenosti delovišč je bila zelo pomembna natančna evidence vojnih ujetnikov. Vsak vojni ujetnik, ne glede na to, kje se je nahajal, je moral pripadati enemu ujetniškemu bataljonu. Ti so morali poleti 1945 najhitreje zapolniti ujetniške kartone v treh izvodih. Evidenčni karton je imel več rubrik:[43]

a) *Matrikula*;
ostati je morala prazna, izpolnil jo je oddelek za vojne ujetnike MNO;
b) *Taborišče*;
vpisalo se je ime ujetniškega bataljona, npr. 47. ujetniški bataljon;
c) *Zaporedna številka*;
izpolnili so jo na koncu izpolnjevanja ujetniških kartonov posameznega bataljona, ko so kartoteko uredili po abecednem redu. Vsak bataljon je dobil svojih tisoč številk, tako da je npr. 313. ujetniški bataljon označil ujetnike s številkami od 313.000 do 313.999, 314. ujetniški bataljon od 314.000 do 314.999. Če v bataljonu ni bilo 1.000 ujetnikov, so morali potem po vsaki črki abecede rezervirati po nekaj številk za tiste ujetnike, ki bi se javili ali pa bi jih našli, ujeli ali razporedili naknadno v bataljon;
č) *Priimek, ime in očetovo ime*;
posebej je bilo poudarjeno, da se ne piše fonetično, temveč v jeziku posameznega ujetnika. Imena so morali izpolniti z latinico;
d) *Čin*;
e) *Kdaj in kje ujet*;
f) V*ojaška funkcija, ki jo je ujetnik imel, ko je prišel v vojno ujetništvo;*
g) Naziv komande, enote ali ustanove, ki ji je pripadal, ko je prišel v vojno ujetništvo;
h) Matična številka; tj. številka, ki jo je ta dobil v svoji vojski in jo nosil na znački za razpoznavanje;
i) Datum in kraj rojstva;
j) Poklic v civilstvu;
k) Datum in kraj prebivanja;
l) Narodnost;
m) Veroizpoved;
n) Zakonsko stanje;
o) Točen naslov ujetnikove družine;
p) Domovinska pristojnost;
vas, občina, srez ali mesto, ulica in hišna številka, kjer ga vodijo v evidenci.

En izvod je zadržal ujetniški bataljon in ga hranil tudi pri premeščanju na območje druge armade, drugi in tretji izvod pa so dostavili nadrejeni sekciji za vojne ujetnike

43 Prav tam.

komande vojnega področja oz. komande mesta, ta pa naprej armadnemu odseku za vojne ujetnike in ta naprej oddelku za vojne ujetnike MNO.[44]

Evidenco o številu, stanju in delu vojnih ujetnikov je vodilo veliko oddelkov in odsekov različnih ustanov. Včasih ti niso več vedeli, kateremu ujetniškemu bataljonu pripadajo ujetniki na posameznih deloviščih.[45] Poveljstva ujetniških bataljonov so od ustanov, kjer so ujetniki delali, zahtevala pogostejše ali celo vsakodnevne evidence tudi zato, da poveljstvom ni bilo treba voditi lastne evidence. Civilne ustanove so bile namreč dolžne obveščati bataljone o ujetnikih le v primeru smrti, bolezni, bega ipd. Stanje in delo vojnih ujetnikov na gradbiščih pa bi morali nadzirati štabi bataljonov in to disciplinski podoficirji.[46] Ti bi morali delovišča nenehno obiskovati in tedensko pošiljati poročila štabu bataljona.[47]

Ko so do 15. marca 1946 vojni ujetniki prišli pod nadzor ministrstva za notranje zadeve, je organiziranost vojnih ujetnikov v Sloveniji postala bolj pregledna. Pri ministrstvu za notranje zadeve LRS v Ljubljani je deloval odsek za vojne ujetnike, kasneje imenovan tudi IX. odsek. Njegova naloga je bila, da ujetnike dobro zavaruje, oskrbuje in pravilno uporabi za delo. Prav temu odseku so druga ministrstva sporočala svoje zahteve po ujetniški delovni sili. Odsek pa je bil glede oficirjev, podoficirjev in borcev podrejen še 15. polku 2. divizije KNOJ (sedež v Ljubljani), glede samih ujetnikov pa IX. oddelku ministrstva za notranje zadeve FLRJ (vprašanja preskrbe, vzgoje, evidence, nadzora). Odsek zaradi trojne podrejenosti navodil večkrat ni mogel izvesti. Zato je prišlo do raznih motenj v delovanju, predvsem takrat, ko so se ministrstva in podjetja kar neposredno obračala na odsek, dokler se to ni osredotočilo v ministrstvu za delo.[48] Pomenljivo je navodilo zveznega ministra za notranje zadeve iz februarja 1947 o korektnem odnosu do ujetnikov, saj so ugotovili mnoga nehumana dejanja, v katerih so prednjačila taborišča v Sloveniji in poveljstva letališč. Ukazalo je, da se mora vsako grobo ravnanje z ujetniki izkoreniniti, povzročitelje kaznovati, poveljstva pa večjo pozornost posvetiti delovanju antifašističnih odborov.[49]

44 Prav tam..

45 AS 233, MG, f. 329. Dopis št. 12/46 sekcije za vojne ujetnike komande zaledja 4. armade - MG, 5. 2. 1945.

46 AS 233, MG, f. 403. Dopis št. 1716 odseka vojnih ujetnikov komande zaledja 4. armade - MG, 21. 3. 1946.

47 AS 233, MG, f. 403. Okrožnice. Ukaz št. 333 načelnika štaba komande zaledja 4. armade vsem štabom ujetniških taborišč, vsem ministrstvom NVS, ki zaposlujejo vojne ujetnike, vojni upravi za Istro in slovensko Primorje, komandama vipavskega in reškega vojnega področja in vsem divizijam, ki imajo nadzor nad ujetniškimi sanitetnimi oddelki, 25. 1. 1946.

48 AS 1931 (nekdanji arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije). Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji. Št. dosjeja 1235-2, inv. 304. Elaborat ima 49 strani. Ni podpisan, niti ni navedeno, kateri organ ga je izdelal in kdaj. Po vsebini sklepam, da je nastal konec l. 1949, po 31. oktobru in da ga je pisala oseba, ki je delala v UDV, v oddelku, ki je organiziral agenturno mrežo med ujetniki. Prvi del vsebuje podatke o vojnih ujetnikih v Sloveniji, drugi del o oproščenih vojnih ujetnikih, tretji del o nemških strokovnjakih v Sloveniji, četrti del pa o klubih nemških delavcev (dalje AS 1931, Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji).

49 Rodonis, *Velika praznina*, str. 44.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 350 23.1.2018 8:47:14

Ujetniška taborišča v Sloveniji

Maja 1947 je bilo v Sloveniji 13 ujetniških taborišč, pod odsek za vojne ujetnike LRS pa je sodilo še taborišče v Podlabinu. Skupaj je bilo v njih okoli 15.000 ujetnikov. Taborišča so bila le v krajih, kjer so bila večja dela, in sicer: Jesenice (oznaka 311), Kranj (315), Škofja Loka (BRZ),[50] Ljubljana-Rožnik (313), Ljubljana (312), Borovnica (314), Log (324), Prestranek (321), Kočevje (310), Novo mesto (319), Brežice (307), Teharje (305), Maribor (303), Podlabin (6). Taborišče v Prestranku je bilo v Coni B, ki takrat še ni bila priključena LRS.

Popis jugoslovanskih taborišč iz oktobra 1947 je naštel v 13 slovenskih taboriščih in v ujetniški bolnišnici v Škofji Loki 12.271 ujetnikov. Stražilo jih je 34 oficirjev in 1.074 podoficirjev ter vojakov. Številčno stanje ujetnikov je bilo sledeče: Labin 1.121, Kočevje 842, Maribor 840, Teharje 1102, Brežice 727, Jesenice 1.303, Ljubljana 1.690, Ljubljana-Rožnik, 855, Borovnica 736, Kranj 896, Novo mesto 1000, Prestranek 556, Log 544. V bolnišnici Škofja Loka je bilo 59 ujetnikov.[51]

Marca 1948 so ujetnike poslali v notranjost države, za črto Tolmin - Kranj - Celje - Ptuj. Maja 1948 je bilo v Sloveniji še 9 taborišč. Ukinjena so bila taborišča na Jesenicah, v Logu, Prestranku, Mariboru, na Teharjah in v Podlabinu. Novo je bilo taborišče v Hočah, ki je dobilo številko taborišča v Prestranku.[52] V 9 taboriščih je bilo 6.481 ujetnikov, največ v obeh taboriščih v Ljubljani, in sicer 2.377, najmanj v Škofji Loki, 235. Nemških ujetnikov je bilo 83 %, avstrijskih 15,5 %, Volksdojčerjev 1,1 %, Južnih Tirolcev pa 0,37 %.

Taborišče	Nemci	Avstrijci	Volksdojčerji	Južni Tirolci	Skupaj	Ja
210 Kočevje	731	251	5		987	
307 Brežice	804	52	3		859	
312 Ljubljana	1125	180	12		1317	
313 Rožnik-Ljubljana	910	114	12	24	1060	
314 Borovnica	533	136	16		685	
315-Kranj	257	24	2		283	
319-Novo mesto	538	162			700	
321-Hoče	302	39	14		355	
BRZ-Škofja Loka	180	46	9		235	
Skupaj	**5380**	**1004**	**73**	**24**	**6481**	**ok. 600**

V taboriščih je bila nastanjena le petina ujetnikov, drugi so bili v delovnih skupinah. Te so štele od 10 do 200 ujetnikov. Dodeljene so bile različnim podjetjem, ki so za njih

50 Bolnica ratnih zarobljenika.

51 *Partizanska i komunistička represija, Slavonija, Srijem, Baranja,* str. 666–668.

52 AS 1931. Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji. Skica taborišč.

prevzela materialno in moralno odgovornost, kljub temu pa so bili ujetniki še vedno več ali manj pod vojaško stražo.[53]

Lokacije ujetniških taborišč in dokumentacija

Lokacije bivših taborišč je republiški sekretariat za notranje zadeve SRS poskušal zbrati leta 1963. Kot so zapisali v poročilu, so imeli velike težave pri iskanju dokumentacije. Zabeležili so podatke o 21 ujetniških taboriščih. S tega seznama, ki so ga sestavljali leta 1963 in 1964, lahko ugotovimo, da so kot taborišča upoštevali tudi večja delovišča, ki so bila zastražena ali ograjena, npr. Cerknica, Ravne, Dravograd, Dražgoše in Bresternica pri Mariboru.

1. Zg. Hajdina; ob železniški progi – bivše taborišče nemške delovne službe, taborišče za nemške ujetnike je obstajalo približno eno leto.
2. Ptuj; v vojaških kasarnah, taborišče je obstajalo približno eno leto.
3. Maribor; v šolski zgradbi bivšega bogoslovja – takrat kmetijske srednje šole v Kamniški ulici 30.
4. Bresternica pri Mariboru; v barakah hidrocentrale Mariborski otok delovno taborišče za nemške ujetnike.
5. Ormož; v gradu, taborišče za nemške vojne ujetnike do leta 1946.
6. V tedanji občini Ravne; lesene barake v gozdu, taborišče nemških vojnih ujetnikov.
7. Dravograd; manjše taborišče, prehodnega značaja.
8. Ljubljana; na Rožniku.
9. Na Brodu ob Savi; taborišče nemških vojnih ujetnikov od 1945 do 1946.
10. Cerknica; taborišče nemških vojnih ujetnikov (okrog 70) od novembra 1945 do oktobra 1948.
11. Jesenice; taborišče nemških vojnih ujetnikov od osvoboditve do julija 1948.
12. Kočevje; taborišče nemških vojnih ujetnikov od osvoboditve do začetka 1948.
13. Kranj; od 1945 do 1947, ko je bilo razpuščeno in deloma priključeno taboriščema na Jesenicah in v Ljubljani.
14. Novo mesto; od leta 1945 do druge polovice 1948 taborišče nemških vojnih ujetnikov, okrog 1.300–1.500 ujetnikov.
15. Škofja Loka; na gradu, od julija 1945 do 31. decembra 1948, taborišče nemških in italijanskih vojnih ujetnikov. Ker je večje število zbolelo za kužnimi boleznimi, so taborišče spremenili v Centralno bolnišnico vojnih ujetnikov Slovenije.
16. Dol pri Borovnici; ki se mu je sredi 1946 pridružilo taborišče z Brega pri Borovnici. Ukinjeno 1948.

53 AS 1931, Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 352 23.1.2018 8:47:14

17. Zagorje ob Savi; taborišče nemških vojnih ujetnikov od julija do oktobra 1945.
18. Teharje; za nemške vojne ujetnike.
19. Idrija; v bolnici za duševne bolezni, za nemške vojne ujetnike.
20. Vipava; za nemške in italijanske vojne ujetnike pri izviru reke Vipave.
21. Prestranek; v prostorih »Živinoprometa« taborišče za nemške in italijanske vojne ujetnike.

Za nobeno od taborišč, ki so nosila oznako od 1 do 7, niso vedeli, kje je shranjen arhiv. Ker so vsa taborišča do leta 1946 sodila pod vojaško poveljstvo, so domnevali, da je verjetno ves arhiv prevzela 4. armada v Ljubljani.[54] Ko je slovensko ministrstvo za notranje zadeve leta 1963 poskušalo zbrati podatke o vseh desetih taboriščih okraja Ljubljana (številke od 8 do 17), je le za polovico taborišč izvedelo, kaj se je zgodilo z njihovim arhivom. Za taborišče Jesenice je nekaj arhiva prevzelo takratno pooblaščenstvo tajne policije (UDV) na Jesenicah. Arhiv taborišča Kočevje je prevzel IX. oddelek ministrstva za notranje zadeve. Po razpustitvi kranjskega taborišča je del arhiva vojaškega značaja prevzela VP 6145 – 15. polk 2. divizije KNOJ, ostalo pa IX. oddelek ministrstva. V Novem mestu je arhiv prevzela uprava taborišča pri štabu divizije KNOJ-a v Ljubljani. Arhiv taborišča Dol pri Borovnici je prevzelo notranje ministrstvo, v Zagorju ob Savi pa je arhiv taborišča hranil rudnik Zagorje, ki je zaposloval ujetnike.[55]

V dokumentaciji je večinoma uporabljen le termin »vojni ujetniki«. Le redka so poročila, ki govorijo o nemških vojnih ujetnikih. Predpostavljam, da so v ustanovah, ki jih obravnava članek, delali le nemško govoreči ujetniki, saj sem o italijanskih ujetnikih zasledil le en sam podatek.[56] Pri svoji domnevi se sklicujem tudi na zahtevo vojaških oblasti, ki so jo poslali ministrstvu za gradnje, v njej pa prosijo, naj jim v poročilih o vojnih ujetnikih, ki jih zaposlujejo, te razdelijo na Avstrijce in Nemce.[57]

Za posamezna delovišča lahko le redko razberemo nacionalnost vojnih ujetnikov. A s posameznih poročil je razvidno, da so zaposlovali skoraj izključno le nemško govoreče. Tako je bilo npr. septembra 1945 v oddelku za gradnje okrožja Ljubljana od 582 ujetnikov 425 Nemcev (73 %), 134 Avstrijcev (23 %), 2 Poljaka, 1 Romun in 1 Jugoslovan.[58] V tehnični bazi Domžale so delali le nemški vojni ujetniki. Zadnjo skupino 849 italijanskih

54 AS 1931. Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji. Na območju tedanjega okraja Ljubljana sta omenjeni še dve neoštevilčeni taborišči, in sicer Dražgoše in kamnolom Kokra. Obe sta delovali od leta 1945 do 1947.

55 AS 1931. Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji. Dopis št. 03-S-9169/1 tajništva za notranje zadeve okrajne skupščine Ljubljana republiškemu sekretariatu za notranje zadeve SRS, 26. 1. 1964.

56 AS 233, MG, f. 329. Poročilo TB Cerknica o stanju nemških vojnih ujetnikov do 13. 12. 1945 pravi: »*Ozdravljeni so se vrnili iz bolnice v Škofji Loki 4 ujetniki. Poslali so nam z njimi še tri Italijane, katere pa smo zavrnili, ker ne spadajo v naš lager.*«

57 AS 233, MG, f. 329. Dopis št. 12/46 sekcije za vojne ujetnike komande zaledja 4. armade - MG, 5. 2. 1946.

58 AS 233, MG, f. 329. Stanje vojnih ujetnikov gradbenega oddelka ljubljanskega okrožja, 26. 9. 1945.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 353 23.1.2018 8:47:14

vojnih ujetnikov naj bi Jugoslavija repatriirala 27. junija 1947.[59] Na podlagi sporazuma med Titom in generalnim sekretarjem Komunistične partije Italije Palmirom Togliattijem je Jugoslavija že 27. novembra 1946 repatriirala 5.998 italijanskih vojnih ujetnikov.[60]

Prehrana

Za prehrano vojnih ujetnikov so morala skrbeti ministrstva oz. ustanove, v katerih so delali. Tabelo o prehrani je določil oddelek za prehrano glavne intendanture MNO 6. junija 1945 in na nižjem nivoju ekonomski oddelek vojne oblasti v Sloveniji. Prehrana ujetnikov se je delila v štiri skupine. V prvi skupini so bili tisti, ki niso delali ali so bili zaprti, v drugi pa tisti, ki so opravljali lažja dela. V tretji skupini so bili ujetniki, ki so delali na polju, tisti, ki so delali v rudnikih, gozdovih, na železnici ali obali, pa so bili v skupini 4. Tabela je celo določala razmerja po posameznih prehranskih sestavinah glede na skupino. Tako so bila pri kruhu razmerja med 300 in 900 g, pri grahu, bobu, fižolu, makaronih in rižu od 100 do 180 g, pri zelenjavi, krompirju, repi pa od 200 do 600 g. Vrednosti glede masti, soli, moke, paprike, čebule, kisa, marmelade, sladkorne kave pa se glede na skupine niso razlikovale. Meso naj bi ujetniki dobili enkrat na teden, 200 g.[61] Dnevni obrok hrane naj bi imel glede na skupine 1.532, 2.026, 2.478 ali 3.542 kalorij.[62]

Čeprav je morala biti prehranjevalna tabela za ujetnike enaka kot za vojake JA, glede na težke razmere ob koncu vojne in negativen odnos do vojnih ujetnikov navodilo ni bilo uveljavljeno. Številne civilne ustanove so se izgovarjale, da ne morejo dobiti potrebne hrane in da so v tabeli predvidene boljše sestavine za vojne ujetnike, kot jih imajo delavci v državnih podjetjih.[63]

Avgusta 1946 je ministrstvo za kmetijstvo predlagalo zmanjšanje mesečne količine sladkorja na enako količino, kot je bila predvidena za civiliste ali pa celo ukinitev in nadomestitev z drugo hrano iz tabele. S tem bi prihranili za otroke in dojenčke mesečno okrog 12.000 kg sladkorja, saj je bilo takrat v Sloveniji okoli 16.000 ujetnikov.[64]

Kako je bila organizirana prehrana oficirjev, ni podatkov. Neko navodilo iz julija 1946 navaja le, da so oficirjem odobrili prehrano v delavskih službenih menzah po

59 *Dokumenti o spolnoj politici SFRJ*, 1947, 2, str. 24.

60 *Dokumenti o spolnoj politici SFRJ*, 1946, 2, str. 285.

61 AS 233, MG, f. 429. Okrožnica in odredba glavne intendanture komande zaledja MNO ekonomskemu oddelku vojne oblasti Slovenije, 6. 6. 1945.

62 AS 233, MG, f. 429. Dopis komande taborišč vojnih ujetnikov Celje vojne oblasti 4. armade gradbenemu vodstvu rekonstrukcije vsezvezne ceste Rimske Toplice - Zidani most v Rimskih Toplicah, 30. 7. 1945.

63 AS 233, MG, f. 429. Dopis št. 358. oddelka za vojne ujetnike MNO - MG, 26. 11. 1945.

64 AS 1118, MK, f. 63. Dopis referenta za vojaške zadeve MK Ivana Jerasa odseku za vojne ujetnike MNZ, 12. 8. 1946.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 354 23.1.2018 8:47:14

cenah, ki so veljale za domače delavce, vendar največ do 30 din.[65] Za prehrano stražarjev so skrbele tiste ustanove, v katerih so delali vojni ujetniki.[66]

Obleka in obutev

Vojaki so bili ujeti v spomladanskih mesecih 1945, zato so bili temu primerno oblečeni. A že sredi julija so Rankoviću poročali, da za ujetnike primanjkuje 35–50 % obutve, 20–30 % oblek, 80 % odej, 75 % spodnjega perila in 80 % plaščev.[67] Do jeseni se je stanje še poslabšalo. Ustanove, v katerih so ujetniki delali, so na neustrezno obleko in obutev ob bližnji zimi večkrat opozorile. Iz ene od tehničnih baz so poročali: »*Veliko število bolnih povzroča nezadostna oprema, ker ujetniki v mrazu in mokroti nimajo čevljev, obleke niti odej.*«[68] Iz druge baze pa so pisali:

> »Dalje ponovno sporočamo, da so tu za ujetnike razmere nevzdržne. Sedaj ko nastopa zima, nam še vedno kljub vsem našim pismenim in osebnim intervencijam na vse možne naslove nujno manjka: 123 parov čevljev, 40 bluz, 77 hlač, 170 majic, 153 srajc, 140 spodnjih hlač, 21 kap in 162 odej. Prosimo, storite, kar je možno, da se temu odpomore, sicer nam ne bodo nič koristili in nam bodo nasprotno s svojo boleznijo samo v breme.«[69] Do srede decembra so se razmere še poslabšale. »Snega je ponekod že 60 cm, ujetniki pa nimajo obutve in jih zato ne moremo vseh zaposliti. Če jih morete kje zaposliti v notranjosti, jih lahko oddamo 40–50, vendar bi oddali slabše opremljene. V delavnici jim sicer krpamo čevlje in cunje, vendar je to absolutno premalo.«[70]

Tudi v poročilu direkcije cest piše, da so bili ujetniki na vseh deloviščih nezadostno obuti in oblečeni ter so nosili iztrošeno perilo.[71]

Največja težava je bilo zimsko obdobje 1945/46, saj je bilo šele oktobra izdano navodilo, da za obleko in obutev ujetnikov poskrbijo tista ministrstva, za katera ujetniki delajo in naj v njihovih proračunih za prihodnje leto pravočasno predvidijo te izdatke.[72]

Težave so se tudi v naslednji zimi ponovile. Ministrstvo za kmetijstvo je menilo, da bi morala za oskrbo ujetnikov z obleko in vsem, kar potrebujejo, skrbeti samo vojaška

65 AS 235, MP, f. 12. Dopis št. 8584 oddelka za vojne ujetnike MNZ FLRJ, 27. 7. 1946.

66 AS 233, MG, f. 429. Dopis št. 358 oddelka za vojne ujetnike MNO - MG, 26. 11. 1945.

67 *Partizanska i komunistička represija*, dok. 70.

68 AS 233, MG, f. 329. Poročilo TB Cerknica - MG, o stanju nemških vojnih ujetnikov z dne 1. 12. 1945.

69 AS 233, MG, f. 329. Dopis TB Cerknica - MG, 11. 10. 1945.

70 AS 233, MG, f. 329. Poročilo TB Cerknica - MG, o stanju nemških vojnih ujetnikov do 13. 12. 1945.

71 AS 233, MG, f. 329. Poročilo o zaposlitvi vojnih ujetnikov po stanju 31. 12. 1945 Direkcije cest MG.

72 AS 233, MG, f. 329. Dopis št. 5781 MNZ DFJ - MNZ LRS, 10. 11. 1945. To je 27. novembra 1945 poslalo omenjeni dopis vsem ministrstvom.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 355 23.1.2018 8:47:14

oblast. Ministrstvo je opažalo, da so ujetnike pred časom oskrbeli z oblekami, coklami in nekaj perila, a so bili pred zimo (1946/47) raztrgani in bi potrebovali drugo. Nekateri ujetniki, predvsem tisti, ki so prišli iz taborišč, so bili tako slabo oblečeni, da jih niso mogli več pošiljati na delo. Dotedanja oskrba se jim je zdela neenaka in neenotna, ker so različne ustanove večji del na lastno pest nabavljale nujno potrebne stvari za svoje ujetnike. Na vse opomine jim je odsek za vojne ujetnike pri MNZ odgovarjal, naj za obleko in obutev poskrbijo sami, ker so kontingenti premajhni.[73] Pomanjkanje obutve in oblačil je ob nezadostni prehrani in ob težkem delu načelo zdravje številnih ujetnikov.

V taboriščih je povprečno ostala petina ujetnikov. Drugi so v glavnem spali v praznih zgradbah na deloviščih ali pa so jim tam naredili lesene barake.[74]

Zaposlitev in delovni čas

Ujetniki so delali v (pre)težkih delovnih razmerah pod hudim psihičnim pritiskom, v slabih higienskih razmerah, ob slabi prehrani, obleki in obutvi. Izkoriščali so jih kot ceneno delovno silo. Delati so morali 6 dni na teden in toliko ur dnevno kot domači delavci v primerljivi stroki. Nedelja in priznani prazniki naj bi bili namenjeni počitku, striženju, britju, kopanju, pranju in čiščenju obleke ter bivališč.[75] Decembra 1946 je MNZ FLRJ izdalo navodilo, naj ujetniki ne delajo prvi in drugi dan katoliškega božiča, glede na zmožnosti ustanov, kjer delajo, pa naj jim za ta praznik izboljšajo prehrano.[76]

Iz podatkov o zaposlitvi vojnih ujetnikov lahko razberemo, da so na deloviščih direkcije cest ti delali večinoma po 8 ali 9 ur dnevno.[77] V ustanovah ministrstva za kmetijstvo je delovni čas maja, junija, julija in septembra 1946 trajal 14 ur na dan, od tega 12 ur dejanskega dela in 2 uri počitka, aprila in septembra 1946 12,5 ur (11 ur dela in 1,5 ura za počitek), novembra, decembra, januarja in februarja pa 9 ur (8 ur dela in 1 ura počitka).[78]

Zaradi pomanjkanja domačih strokovnjakov so bile ustanove zainteresirane za dodelitev zlasti strokovnjakov iz tehničnih strok. Gospodarski svet FLRJ je 17. julija 1946 odločil, da se lahko za delo izkoristi tudi vojne ujetnike oficirje, vendar le, če so

73 AS 235, MP, f. 12. Mnenje ministrstva glede zboljšanja organizacije dela z vojnimi ujetniki ima naslov Vojni ujetniki in ni datirano niti podpisano ter ima 2 strani. Po tekstu sodim, da je bilo napisano pred zimo 1946/47.

74 AS 233, MG, f. 329. Poročilo o stanju vojnih ujetnikov gradbenega podjetja Gradis - centrala Ljubljana, 22. 11. 1945; Podatki o vojnih ujetnikih gradbenega vodstva rekonstrukcije vsezvezne ceste Rimske Toplice - Zidani Most oddelku za gradnje okrožnega odbora OF Celje, druga polovica novembra 1945; Poročilo o vojnih ujetnikih TB Črnomelj, 8. 9. 1945; Poročilo o vojnih ujetnikih, 20. 9. 1945; Poročilo o zaposlitvi vojnih ujetnikov po stanju dne, 31. 12. 1945 direkcije cest MG; Dopis uprave cest oddelka za gradnje okrožnega NO Celje načelniku oddelka, 22. 11. 1945; Poročilo o vojnih ujetnikih, odgovor na okrožnico št. 1029/46 z dne 13. 11. 1945.

75 AS 233, MG, f. 429. Navodilo za delo z vojnimi ujetniki.

76 AS 235, MP, f. 12. Dopis št. 8240 odseka za vojne ujetnike MNZ FLRJ Narodni vladi Slovenije, 18. 12. 1946.

77 AS 233, MG, f. 329. Poročilo o zaposlitvi vojnih ujetnikov po stanju 31. 12. 1945 direkcije cest MG.

78 AS 235, MP, f. 12. Dopis št.92/199 MKG vsem UDP in ostalim ustanovam kmetijskega resora, ki zaposlujejo vojne ujetnike, 21. 9. 1946.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 356 23.1.2018 8:47:14

strokovnjaki, če to sami želijo in če so zanesljivi. Vendar oficirji niso smeli biti napoteni za opravljanje navadnih del skupaj z drugimi vojnimi ujetniki.[79]

Nadzor in straženje ujetnikov sta bila različna. Ponekod so jih stražili 100 %, ponekod pa sploh ne. Razlike niso bile samo med posameznimi ministrstvi, temveč celo med posameznimi delovišči istega taborišča. Tako npr. ujetniki uprave cest v okrožju Ljubljana na treh cestnih nadzorstvih Ig, Litija, Višnja gora niso bili zastraženi, na izpostavah uprave cest Kranj in Kamnik pa.[80]

Na državnih kmetijskih posestvih je en stražar nadziral 14 ujetnikov. Na tistih posestvih, ki so imela le po 6 ujetnikov, stražarjev ni bilo. Po en stražar pa je bil na posestvih, ki so imela od 10–20 ali do 28 ujetnikov.[81]

Decembra 1945 je ministrstvo za kmetijstvo zahtevalo ostrejše postopke z ujetniki. Navajali so, da se ponekod vojni ujetniki po končanem delu večkrat prosto gibljejo po vaseh in da celo zahajajo v gostilne, kjer govorijo s sumljivimi ljudmi. Po teh navodilih so morali ujetnikom odmeriti delovni čas, kot je bil v navadi v posameznem kraju ali ustanovi. Če jih ni bilo mogoče dovolj nadzorovati, vojni ujetniki ponoči niso smeli delati. V prostore, kjer so prenočevali, so morali priti do 20. ure, če je bilo mogoče, pa jih je bilo treba zaposliti v skupinah. Zunaj delovnega območja se brez stražarjev niso smeli gibati. Pogovori s civilnim prebivalstvom so bili prepovedani, razen po službeni dolžnosti. Če stražarjev ni bilo dovolj, so posestva za stražo morala zaprositi krajevno ali okrajno Narodno milico.[82]

Nemške vojne ujetnike so uporabljali tudi za najbolj neprimerna opravila. Pomočnik načelnika OZNE za Slovenijo Albert Svetina v spominih opisuje, da so ujetniki iz Šentvida morali iz Brezarjevega brezna pobrati okoli 800 do 1000 razpadajočih trupel maja 1945 pobitih ujetnikov iz istega taborišča.

> »Nemški ujetniki najprej niso hoteli delati. Prinesli smo jim hrano, ki jo je sicer imel Knoj, jim dali žganja, potem so začeli. Bili so pač ujetniki in jim ni preostalo drugega. V neznosnem smradu so prenašali iznakažena in razpadla trupla v nekaj sto metrov oddaljeno dolino in jih polagali ter zasipali v skupne jarke. Prav tam so trupla še danes zakopana. Delo je trajalo približno tri tedne. Brezno je bilo na ta način končno izpraznjeno. Posuli smo ga z živim apnom in ga spet zaminirali. Po končanem delu so nemški ujetniki še nekaj dni ostali pod knojevsko stražo v poslopju blizu brezna. V šentviško taborišče se niso več vrnili. Ko sem bil že na drugih dolžnostih, so jih knojevci odpeljali neznano kam.«[83]

79 AS 235, MP, f. 12. Dopis št. 8584 oddelka za vojne ujetnike MNZ, 27. 7. 1946.

80 AS 233, MG, f. 329. Poročilo o zaposlitvi vojnih ujetnikov po stanju dne 31. 12. 1945 direkcije cest MG.

81 AS 1118, MK, f. 63.

82 AS 1118, MK, f. 19. Navodila št. 5096/5 MK o postopanju z vojnimi ujetniki vsem upraviteljem in delegatom kmetijskih državnih posestev v državni upravi, 18. 12. 1945.

83 Svetina, *Od osvobodilnega boja*, str. 211.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 357 23.1.2018 8:47:14

Svetina še meni, da so z nemškimi vojaki v primerjavi z drugimi zaporniki, ki jih je videl v šentviškem taborišču, ravnali neprimerno lepše, »*čeprav smo jih nazadnje uporabljali za najnevarnejša, tvegana in gnusna dela in so bili potem prav tako večinoma pobiti*.«[84]

Rdeči križ

Možnosti, da bi ujetniki družinam poslali obvestilo, vsaj v prvih tednih ujetništva ni bilo. Sredi julija 1945 taborišča še niso imela navodil, kako bi uredila ta pričakovanja ujetnikov.[85] Dokumentacija Rdečega križa Slovenije o vojnih ujetnikih je sila skromna. Organizacija, ki bi glede na svoje naloge morala imeti popoln pregled nad ujetniki, ni zapustila praktično nobenih podatkov. Iz poročila za leto 1945 razberemo le, da skladno z mednarodnim pravom odpravljajo tudi pošto za vojne ujetnike in da so do 19. septembra 1945 prek vojne cenzure 4. armade odposlali čez 10.000 sporočil.[86] Do aprila naslednjega leta so odposlali več kot 50.000 sporočil.[87]

Pobegi in ponovna zajetja

Če je ujetnik pobegnil, so morala biti o tem obveščena krajevna in okrajna Narodna milica ter vojaška poveljstva, zlasti poveljstva v bližini meje.[88] Podatkov o ujetih ubežnikih v letih 1945 in 1946 nisem našel. Sklepam lahko, da je njihovo število stalno naraščalo, saj so bila septembra 1947 izdana splošna navodila za boljši nadzor ujetnikov na deloviščih. Sklenjeno je bilo tudi, da ujetniki ne bodo več delali na območjih, ki so od državne meje oddaljena manj kot 10 km.[89] Tajna policija (UDV) je zaradi številnih pobegov začela med ujetniki organizirati agenturno mrežo. V letu 1948 je v glavnem poskušala preprečiti množične pobege in pridobivati nove agente. Delo agenture je bilo usmerjeno na odkrivanje oficirjev in vojnih zločincev, odkrivanje vohunstva in sabotaž ter kraj imovine.

V UDV so ocenjevali, da so razlogi za pobeg ujetnikov različni. Sklepali so, da so bili premalo zastraženi, kar se je še posebej poznalo v začetku leta 1948, ko je bilo veliko vojakov JA demobiliziranih. Poveljstvom taborišč so očitali, da se za ujetnike premalo zanimajo. Ti pa so se izgovarjali, da jim ukazov odseka za vojne ujetnike ni treba spoštovati, saj so podrejeni KNOJ-u, torej vojski. UDV je tudi navajala, da so uslužbenci v državnih podjetjih ujetnike šikanirali ali pa so jim po drugi strani dajali preveč svobode,

84 Svetina, *Od osvobodilnega boja,* str. 213.

85 *Partizanska i komunistička represija*, dok. 70.

86 AS 616, Rdeči križ Slovenije (RKS), f. 2. Tajniško poročilo, 19. 9. 1945.

87 AS 616, RKS, f. 2. Poročilo o poslovanju RKS za skupščino glavnega odbora v Ljubljani, str. 21, 7. 4. 1946.

88 AS 235, MP, f. 19. Navodilo št. 5096/5 z dne 18. 12. 1945 o postopanju z vojnimi ujetniki je MK poslalo vsem upraviteljem in delegatom kmetijskih posestev v državni upravi.

89 ZAL, OLO Kočevje, šk. 3. Okrožnica ministrstva za komunalne zadeve LRS vsem okrajnim in mestnim LO, 10. 9. 1947.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 358 23.1.2018 8:47:15

kar so ujetniki ob pravi priložnosti izkoristili za pobeg. Veliko jih je pobegnilo ob premeščanju v Srbijo. V prvem četrtmesečju leta 1948 je pobegnilo 72 ujetnikov, a so jih 13 ujeli, v drugem četrtmesečju je pobegnilo le še 19 ujetnikov in kar 15 so jih ujeli. V zadnji četrtini leta je pobegnil le 1 ujetnik. Gotovo je na manjše število pobegov vplivala objava iz maja 1948, da bodo ujetniki repatriirani do 28. decembra 1948, saj so po objavi in po prvi manjši repatriaciji ujetniki pričakovali, da se bodo v domovino vrnili po redni poti.[90]

Po mnenju UDV so skoraj pri vseh pobegih sodelovali civilisti, predvsem ženske. Z nasveti naj bi ujetnikom pomagali cenzorji, ki so cenzurirali pisma pobeglih ujetnikov, v katerih so ti opisovali pobege in poti, po katerih se najlaže pobegne, s tem, da teh pisem niso pokazali komandi taborišča, temveč ujetnikom, ki so se za pobeg pripravljali. Avstrijski železničarji, ki so vozili na progi Jesenice - Podrožca, so pomagali tako, da so vozili vlake z Jesenic proti predoru pri Hrušici zelo počasi. Ujetniki so lahko skočili na vlak in se tako varno odpeljali skozi predor v Avstrijo. Zvezo z avstrijskimi železničarji so ujetniki dobili na Jesenicah, na glavnem kolodvoru, kjer so razkladali koks za železarno Jesenice. Za pobege so bili v marsičem odgovorni tudi antifašistični odbori, ki so s pobegi na tihem simpatizirali in jih podpirali. Ujetnikom so celo svetovali, kako naj pobegnejo, da s tem ne bodo škodovali drugim ujetnikom v taborišču. Pri organizaciji pobegov so sodelovali tudi nekateri oproščeni vojni ujetniki. Mnoge ujetnike, ki se jim poskus pobega ni posrečil, so kasneje prisilili v pogodbeno delo v Jugoslaviji ali pa celo v ovaduštvo.[91] Zaradi agenturne mreže ovaduhov so postali ujetniki negotovi. Za pomoč se niso več upali obračati na civiliste, pa tudi drug drugemu niso več zaupali. Ujete vojne ujetnike so zaprli v zapore UDV v Ljubljani, kjer so jih zasliševali. UDV je obveščala KNOJ oz. Narodno milico, ki sta organizirala zasede in patrulje. Poostrili so nadzor tovornih vlakov, namenjenih v tujino, s katerimi so poskušali pobegniti tudi ujetniki iz drugih republik Jugoslavije.[92]

Za leta 1945, 1946 in 1947 podatkov o ubitih vojnih ujetnikih na meji ni. Za leto 1948 pa poročilo navaja, da sta bila taka primera le dva. Za vse na begu ubite ujetnike bi KNOJ moral takoj narediti komisijski zapisnik in osebne podatke prek odseka za vojne ujetnike poslati Mednarodnemu odboru rdečega križa.[93]

Umrli

Navodilo za delo z vojnimi ujetniki je določalo, da je treba umrlega pokopati po predpisih njegove veroizpovedi v posebno grobnico. Na najbližjem pokopališču je bilo treba določiti parcelo, na kateri bi morali za vsako narodnost določiti posebno mesto. Na

90 AS 1931. Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji.

91 Prav tam.

92 Prav tam.

93 Prav tam.

grobu naj bi postavili lesen križ s tablo iz lesa ali pločevine, na katero bi napisali ime/očetovo ime/priimek, leto rojstva, leto smrti in matično številko umrlega. Smrtovnico za vsakega umrlega ujetnika so morali poslati oddelku za vojne ujetnike MNO.[94] Glede na navodila o uničenju grobov nemških okupatorjev in njegovih sodelavcev[95] je bilo izvajanje teh navodil prej izjema kot pravilo. Verjetno so bili »urejenega« pokopa deležni le umrli v bolnišnicah, medtem ko so umrle v taboriščih pokopali na neoznačenem kraju, prav tako kot tiste, ki so jih zaradi prekrškov ubili v taboriščih ali deloviščih. Leta 1997 sta Slovenija in ZRN podpisali sporazum o vojnih grobiščih, na podlagi katerega nemške vojake prekopljejo na tri vojaška pokopališča Nemcev v Sloveniji. Ta so v Kranju, Ljubljani in Celju.[96] Prekopi nemških vojakov med letoma 1990 in 2011 so opisani v knjigi *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč*[97] in v poročilih Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč.

Umrljivost ujetnikov je bila zaradi lakote, podhladitev in bolezni prekomerna. Ujetniki so najpogosteje zbolevali za diarejo, pegavim in trebušnim tifusom, tuberkulozo, malarijo, hepatitisom, distrofijo, nefritisom, srčno insuficienco. Zbirnih podatkov o številu umrlih za leto 1945, 1946 in 1947 nisem našel. Leta 1948 je v ujetniški bolnišnici v Škofji Loki umrlo 24 ujetnikov. Kot razlog so bile navedene nalezljive bolezni in poškodbe pri delu.[98] Verjetno je moralo biti število umrlih pred letom 1948 veliko večje. To sklepam iz primera ujetnikov iz tehnične baze Cerknica, kjer jih je samo v času med 18. julijem 1945 in 1. decembrom 1945 umrlo 17, in sicer 7 v taborišču in 10 v bolnišnici Škofja Loka. Takrat je bilo skupno število ujetnikov v bazi 233.[99]

Vrednotenje dela vojnih ujetnikov

Gospodarski svet vlade DFJ je 20. avgusta 1945 izdal odlok, po katerem so morala vsa podjetja, pri katerih so bili zaposleni vojni ujetniki, nakazovati razliko med plačo, ki bi si jo ujetniki prislužili, in stroški za njihovo oskrbo (hrana, stanovanje) državni hipotekarni banki. Ta bi morala sredstva zbirati v skladu za obnovo dežele in pomoč opustošenim krajem.[100]

V kmetijskem sektorju so dnevno mezdo obračunali po 40 din, manj sposobnim oz. slabim delavcem pa po 30 din. Od tega so jim odšteli stroške za prehrano, stanovanje,

94 AS 233, MG, f. 429. Navodilo za delo z vojnimi ujetniki.

95 AS, 1931, f. 63, m. 18.

96 Ur. l. RS, 61/1999, Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Zvezne republike Nemčije o vojnih grobovih.

97 Ferenc, *Prekopi žrtev*, str. 12–16, 35, 83–84, 96–100.

98 AS 1931, Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji.

99 AS 233, MG, f. 329. Poročilo TB Cerknica o stanju nemških vojnih ujetnikov z dne 1. 12. 1945, oddelku za gradnje MG, 6. 12. 1945.

100 AS 235, MP, f. 12. Dopis št. 2500 Ministrstva za gozdarstvo DFJ Ministrstvu za gozdarstvo Slovenije, 21. 8. 1945, Odlok o obračunavanju mezd vojnim ujetnikom, 27. 8. 1945.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 360 23.1.2018 8:47:15

cigarete, obleko in perilo, obutev, zdravniško oskrbo, zdravljenje in druge izdatke.[101] Pri zaposlitvi do 100 ujetnikov so lahko za vsakega odbili po 5 din na dan za stanovanje, razsvetljavo, vodo in kurjavo in 2 din za prevoz hrane, če je bila vožena le za njih, in 1 din, če je bila vožnja tudi za civilne delavce. Hrana za ujetnike se je zaračunavala po 11,45 din na dan.[102]

V gradbenem sektorju so delo vojnih ujetnikov obračunavali po 6,50 din na uro za navadna težaška dela, 7,50 din na uro za polkvalificirana dela (priučeni zidarji, tesarji, mehaniki), 9 din na uro za kvalificirana dela (izučeni mizarji, mehaniki), za posebno kvalificirane (inženirji, tehniki) pa po 11 din na uro. Od tako izračunanih mezd so odbili vse stroške za nabavo in prevoz hrane, cigarete, stražo (!), izgradnjo barak, nabavo slame itd., medtem ko je za oblačila moralo skrbeti pristojno taborišče.[103]

Od dneva prevzema ujetnikov na delo do meseca novembra 1945 je 644 ujetnikov v direkciji cest v ministrstvu za gradnje imelo 48.665 delovnih dni z 392.440 delovnimi urami (povprečno 8 ur na dan). Zaslužek je znašal 2.945.865,40 din, odbitkov za oskrbo je bilo v višini 1.819.573 din (61,7 %), ostanek za nakazilo pa je bil 1.126.292,40 din (38,3 %).[104]

Zaradi enotnega postopka pri nagrajevanju vojnih ujetnikov in zaradi njihove večje motiviranosti za delo je gospodarski svet vlade FLRJ izdal odlok, po katerem se je morala vojnemu ujetniku, ki je v odrejenem delovnem času izpolnil predpisano normo, dati dnevno nagrada 10 din, tistemu, ki pa je prekoračil normo, predvideno za domače delavce, pa se je morala izplačati ista vsota in pod istimi pogoji kot domačemu delavcu. Tudi glede ostalih nagrad (udarniških, inovatorskih, racionalizatorskih, prekourno delo) in bonitet bi morali vojne ujetnike nagrajevati tako kot domače delavce. Posebno so bili ugodnosti deležni vojni ujetniki z visoko strokovno kvalifikacijo, specialisti, ki so izvajali mojstrska dela ipd.[105]

Sodni postopki in kazni

Vojnim ujetnikom so izrekali disciplinske kazni na temelju ukaza o disciplinski odgovornosti vojnih oseb JA in Ženevske konvencije. Konvencija je določala, da glede discipline veljajo za ujetnike enake kazni kot za vojsko. V primeru bega jim ob ponovnem zajetju niso smeli odvzeti pravic, ki so jim pripadale po konvenciji, lahko pa so jih strožje

101 AS 235, MP, f. 19. Dopis št. 68/5 referenta za upravo državnih posestev MK vsem UDP, 23. 1. 1946.

102 AS 1118, MK, f. 63. Dopis št. 92/8 MK vsem UDP in ustanovam kmetijskega značaja, ki zaposlujejo vojne ujetnike, 28. 6. 1946.

103 AS 233, MG, f. 329. Okrožnica o postopanju z vojnimi ujetniki, 2. 10. 1945.

104 AS 233, MG, f. 329. Obračun dnevnic vojnih ujetnikov od dneva njihovega prevzema na delo do meseca novembra 1945. Ujetnike so zaposlovale uprave cest okrožnih NOO Ljubljana, Celje in Novo mesto, nista pa jih zaposlovali upravi cest mestnega izvršnega NOO Ljubljana in okrožnega NOO Maribor.

105 ZAL, OLO Kočevje, šk. 3. Okrožnica ministrstva za komunalne zadeve LRS vsem mestnim in okrajnim ljudskim odborom, 10. 9. 1947.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 361 23.1.2018 8:47:15

nadzorovali, disciplinsko kaznovali. Disciplinska ali sodna kazen pa ni smela vplivati na repatriiranje. Zapor kot najstrožja disciplinska kazen ne bi smel presegati 30 dni. Po Ženevski konvenciji naj bi ujetnik imel v primeru obtožbe možnost obrambe in v primeru obsodbe možnost pritožbe. Priznanja niso smela biti izsiljena.[106]

Iz spominov nemških vojnih ujetnikov lahko razberemo prakso, ki ni ustrezala ravnanju po Ženevskih konvencijah, saj so si zasliševalci v iskanju »vojnih zločincev« privoščili prav vse. Za priznanje jetnikov so posegali po zelo krutih metodah. Pri tem so zaradi groženj sodelovali tudi nemški ujetniki. Proti nekaterim, ki so bili repatriirani v Nemčijo, so bili v 50-ih letih prejšnjega stoletja sproženi sodni procesi, ker so med zasliševanjem v Vršcu maltretirali svoje sojetnike. Večina, ki se je znašla na zatožni klopi nemških zveznih sodišč, je svoje početje opravičevala z grožnjami po likvidaciji, če funkcije zasliševalca ne bi sprejeli.

Tudi italijanski ujetniki iz taborišča Borovnica so se spominjali, da so bili ujetniki za prekrške zelo strogo kaznovani, celo s smrtjo. Ko so primerjali svoj položaj s položajem nemških ujetnikov v tem taborišču, pa so povedali, da so bili nemški ujetniki ustrezneje obravnavani in da so imeli več ugodnosti.[107]

Navodilo ministrstva za obrambo je določalo, da sodno preiskavo opravlja vojaški preiskovalec komande vojnega področja oz. komande mesta, kjer je vojni ujetnik storil kaznivo dejanje. Sodne kazni so izrekala vojaška sodišča, ki naj bi se držala odloka o vojaških sodiščih in ustreznih odločb zakona o Ženevski konvenciji.[108]

Po podatkih sodnih vpisnikov in registrov, ki jih je v svoji raziskavi zbrala dr. Jelena Lopičić Jančić, je bilo v času med letoma 1945 in 1949 zaradi vojnih zločinov v Jugoslaviji na vojaških sodiščih obsojenih 1.392 nemških vojnih ujetnikov. Skupina približno 1.000 nemških ujetnikov leta 1949 ni bila repatriirana, ker so tožilci zatrjevali, da gre za vojne zločince. Zadržali so predvsem oficirje in podoficirje. 922 oseb je bilo pravnomočno obtoženih, od teh je bila nad štiridesetimi izvršena smrtna obsodba, dvainpetdesetim pa so smrtno kazen spremenili v zaporno.[109]

Higiena in zdravstvo

Oprostitve od težjega dela ali dela nasploh naj bi bili upravičeni le tisti, ki so zdravstveno oskrbo zares potrebovali. Lažje obolele so zdravili v bataljonskih ambulantah, težje obolele pa so pošiljali v bolnišnico najbližjega ujetniškega taborišča. Če te ni bilo, so jih pošiljali v najbližjo vojaško bolnišnico. Vsaka vojaška ali civilna bolnišnica je bila dolžna sprejeti težje obolele ujetnike in opraviti nujne kirurške posege.

106 *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti*.

107 Lampe, *Taborišče za italijanske deportirance*, str. 48–50.

108 AS 233, MG, f. 429. Navodilo za delo z vojnimi ujetniki.

109 Lopičić-Jančić, *Ratni zločini*, str. 16.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 362 23.1.2018 8:47:15

Po navodilih MNO bi se ujetniki morali zdraviti le v ujetniških bolnišnicah. Ker pa teh ni bilo ali pa so bile premalo specializirane, so ujetnike zdravili tudi v civilnih ustanovah in so račune naslavljali organom MNO. Ker ti niso imeli za to predvidenih sredstev, je sanitetni oddelek MNO februarja 1946 ponovno ukazal, v kakšnih primerih lahko pride pri zdravljenju do izjem.[110]

Ujetnike s težjimi poškodbami in hujšimi boleznimi so zdravili v centralni vojaški bolnici v Škofji Loki in v vojaški bolnici Novo Celje. Stroške zdravljenja vojnih ujetnikov je bil dolžan poravnati tisti, ki je ujetnike zaposloval.[111] Ko je Sanitetni oddelek komande zaledja 4. armade Vrtnarskemu zavodu Medlog pri Celju poslal račun 3.875 din za zdravljenje in oskrbo ujetnika Augusta Schilla v ujetniški bolnišnici Novo Celje, se je to zavodu zdelo preveč. Stroški zdravljenja bi tako znašali 132 din dnevno, če pa bi se zdravil v civilni državni bolnišnici, pa bi bili kar za 100 din nižji.[112] V bolnišnici Usmiljenih bratov v Kandiji v Novem mestu so bili bolniški stroški za zdravljenje in oskrbo 4 ujetnikov za 127 dni 5.248 din oziroma 41 din na dan po osebi.[113]

Od 3.950 ujetnikov, ki so delali v gradbenem sektorju, je bilo v bolnišnici 289 oseb ali 8,4 %. Enak odstotek ujetnikov je bil bolnih, a se niso zdravili v bolnišnici. V bolnišnici je bilo največ ujetnikov iz tehničnih baz, in sicer 14 %. Med njimi je izstopala tehnična baza v Škofji Loki, iz katere je bilo v bolnišnični oskrbi 32 % ujetnikov, 10 % pa je bilo bolnih. Ujetniki te tehnične baze so obnavljali vas Dražgoše, ki jo je nemška vojska leta 1942 do tal požgala.[114]

Drugi postopki z ujetniki

Navodilo za delo z vojnimi ujetniki je določalo večino tistega, kar so predvidele Ženevske konvencije, a v praksi se teh navodil ni moglo ali hotelo upoštevati v celoti. Tako je bilo npr. navedeno, da je treba ujetnikom omogočiti opravljanje verskih obredov, izvajanje športne aktivnosti, v enem mesecu naj bi imeli možnost poslati dve dopisnici in eno pismo. Omogočeno naj bi jim bilo tudi urejanje osebnih in materialnih zadev, dajanje pooblastil, izjav in oporok. V nujnih primerih naj bi jim bilo dovoljeno poslati tudi telegram.[115]

V vseh ujetniških taboriščih so bili antifašistični (dalje AF) odbori, katerih naloga je bila prepričevati ujetnike o posledicah nacizma. Sestavljali so jih vsi antifašisti v

110 AS 230, Ministrstvo za trgovino in preskrbo (MTP). Ukaz Komande zaledja 4. armade, št. 1059, 11. 2. 1946.

111 AS 235, MP, f. 12. Dopis št. 8499-S načelnika sanitete 4. armade - MKG, 6. 12. 1946. AS 233, MG, f. 329. Okrožnica o postopanju z vojnimi ujetniki direkcije državnih gradbenih podjetij, 2. 10. 1945.

112 AS 1118, MK, f. 63. Dopis Vrtnarskega zavoda Medlog pri Celju finančnemu oddelku Komande zaledja 4. armade, 6. 8. 1946.

113 AS 1118, MK, f. 63. Dopis št. 878/1 državne kmetijske šole Grm pri Novem mestu - UDP MK, 17. 8. 1946.

114 AS 233, MG, f. 329. Pregled vojnih ujetnikov zaposlenih v državnem gradbenem sektorju. Stanje 1. 12. 1945.

115 AS 233, MG, f. 429. Navodilo za delo z vojnimi ujetniki.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 363 23.1.2018 8:47:15

taborišču, delo odbora pa so vedno vodili trije: predsednik antifašistov za Nemce, predsednik antifašistov za Avstrijce (ki je opravljal funkcijo podpredsednika) in inštruktor za mladino. V letih 1945 in 1946 je bilo v taboriščih nekaj starejših in za delo nesposobnih ujetnikov, ki jih podjetja niso hotela zaposlovati. Po nekaj mesecih so jih poklicali v Beograd, kjer so opravili tečaj za antifašiste. Ker so jih s tega tečaja nekaj poslali tudi domov, je postalo članstvo v njem zanimivo tudi za druge. Tako so se v AF odbore vrinili tudi nekdanji člani NSDAP in Hitlerjugenda in takšni, ki so se hoteli izogniti drugemu delu ali dobiti priložnost za pobeg. Tako je npr. pobegnilo celotno vodstvo AF odbora v Kranju. So pa AF odbori po taboriščih organizirali kulturno-prosvetno delo, športne tekme in stenske časopise. Taborišče 313 Ljubljana-Rožnik je imelo celo svojo godbo. V marsičem so bili odbori posredniki med poveljstvom taborišča in ujetniki.[116]

Repatriacija

Zunanji ministri Velike Britanije, Francije, ZDA in Sovjetske zveze so se 23. aprila 1947 dogovorili, da se repatriacija nemških vojnih ujetnikov izvede do 31. decembra 1948. Splošna repatriacija naj bi se v Jugoslaviji začela 1. septembra 1948 in končala 18. januarja 1949.[117] Takrat je bilo v Jugoslaviji še 52 ujetniških taborišč.[118]

Še pred splošno repatriacijo so iz ujetništva izpustili nekaj tisoč po večini invalidnih ali bolnih ujetnikov, ki za delo niso bili primerni. Jugoslovanske oblasti so objavile, da so do polovice januarja 1949 repatriirale 74.354 ujetnikov in ob tem navedle še 10.621 umrlih, 4.407 pobeglih, 2.882 oseb, ki so bili v kazenski preiskavi in 4.225 oseb, ki so sklenili delovne pogodbe za delo v Jugoslaviji.[119]

V prvih štirih mesecih leta 1948 je v Sloveniji umrlo 13 ujetnikov, 2.766 so jih premestili zunaj Slovenije, 199 pa repatriirali. V začetku maja 1948 je bilo v Sloveniji še 6.481 ujetnikov. Do začetka septembra se je število ujetnikov zmanjšalo na 5.970. V tem obdobju je 10 ujetnikov umrlo, 155 so jih premestili, 304 pa so bili repatriirani. Do 1. decembra 1948 v Sloveniji vojnih ujetnikov ni bilo več, saj so bili vsi repatriirani. Pred končno repatriacijo je UDV zaslišala vse ujetnike, ki so se udejstvovali v policijskih in orožniških enotah, in radiotelegrafiste. Njihove navedbe so nato preverjali tudi na terenu. Kratka zaslišanja in preglede so opravili tudi z vsemi drugimi ujetniki, predvidenimi za repatriacijo. Osebe, ki so bile pri policiji, orožništvu, SA, SS, NSDAP, so zadržali do zadnje repatriacije. Prvi so bili repatriirani Avstrijci, invalidi, Volksdeutscherji, Južni Tirolci in v decembru 1948 še Nemci.

116 AS 1931. Elaborat Nemški vojni ujetniki v Sloveniji. Več o delovanju AF odborov gl. Lampe, *Prevzgoja nemških vojnih ujetnikov*, str. 955–967.

117 Rodinis, *Velika praznina*, str. 70.

118 Prav tam.

119 Prav tam, str. 75.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 364 23.1.2018 8:47:15

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije
AS 230, Ministrstvo za trgovino in preskrbo NVS, f. 37.
AS 233, Ministrstvo za gradnje NVS, f. 329, 403, 429.
AS 235, Ministrstvo za poljedelstvo NVS, f. 12.
AS 1118, Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo LRS, f. 12, 19, 63, 64.
AS 1931, Ministrstvo za notranje zadeve RS, f. 63.
AS 616, Rdeči križ Slovenije, f. 2.
Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZAL NME/0024, Okrožni ljudski odbor Novo mesto, šk. Tajništvo 1946.
ZAL KOČ/0011, Okrajni ljudski odbor Kočevje, šk. 3.

Tiskani viri

Dokumenti o spolnoj politici SFRJ, 1946, 2. Beograd, 1985.
Dokumenti o spolnoj politici SFRJ, 1947, 2. Beograd, 1986.
Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonski brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Banije, 2005.
Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Slavonski brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Banije, 2006.

Literatura

Böhme, K.W., *Zur Geschichte der Deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges: Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941 –1949*. München: Gieseking, E u. W., 1962.
Ferenc, Mitja, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1990–2011)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
Ivanović, Drago, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Savezni sekretariat za narodnu odbranu II. Organizacija i nadležnosti.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.
Kaltenegger, Roland, *Titos Kriegsgefangenen. Folterlager, Hüngermarsche und Schauprozesse*. Graz; Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, 2001.
Lampe, Urška, *Taborišče za italijanske deportirance v Borovnici in konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki*. Diplomsko delo. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2011.
Lampe, Urška, Prevzgoja nemških vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji. *Acta Histriae* 22 (4), 2014, str. 955–967.
Lopičić-Jančić, Jelena Đ., *Ratni zločini protiv ratnih zarobljenika: Sudska praksa*. Beograd: Vaša knjiga, 2005.
Lopičić-Jančić, Jelena Đ., *Krivičnopravna zaštita ratnih zarobljenika u Jugoslavenskom krivičnom pravu*. Beograd: Vaša knjiga, 2005.
Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti, Zagreb 1929.

Mikola, Milko, *Delo kot kazen. Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2002.
Mikola, Milko, *Rdeče nasilje, represija v Sloveniji po letu 1945.* Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2012.
Nawratil, Heinz, *Die deutschen Nachkriegsverluste unter Vetreibenen, Gefangenen undVerschleppten.* München; Berlin: Herbig, 1988.
Novosel, Đorđe in Ilija Nikezić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Savezni sekretariat za narodnu odbranu I. Sadržaj rada.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990.
Rodinis, Andrej, *Velika praznina. Njemački ratni zarobljenici na radu u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Bosanska riječ, 2016.
Svetina, Albert, *Od osvobodilnega boja do banditizma: pričevanje Alberta Svetine.* Ljubljana: Nova obzorja, 2004.

Summary

Mitja Ferenc

German Prisoners of War in Slovenia. Organization of Camps and Working with Prisoners of War

In the article, the author describes how the Ministry of Defence of the Democratic Federal Yugoslavia and, subsequently, the Ministry of the Interior of the Federal People's Republic of Yugoslavia organized camps for prisoners of war, the majority of whom were Germans. The Yugoslav authorities tailored written instructions on dealing with prisoners of war to the Geneva Conventions; however, on (too many) occasions the actual practice turned out to be different. Based on instructions and reports delivered by ministries that used prisoners of war as cheap labour, the author describes the provision of their food, clothing and footwear, health care and accommodation, but also their number, records, distribution and assessment of their work. Based on an analysis of the State Security Administration, he described the organization of camps in Slovenia, the control over prisoners, punishment for escaping or committing offences, and concludes the article with the repatriation in 1948.

*Aleš Gabrič**

Odnos komunistične oblasti do katoliških intelektualcev po letu 1945[1]

Po prevzemu oblasti leta 1945 je Komunistična partija Slovenije za svojega največjega nasprotnika označevala katoliško cerkev, ki je bila ena redkih oziroma skoraj edina močnejša organizacija, ki je niso vodili pristaši novega režima. Z ločitvijo države in cerkve je začela katoliška cerkev izgubljati privilegije, ki jih je uživala stoletja. Vodstvo cerkve je nasprotovalo politiki, ki ji je odvzemala moč, ugled in položaj ter posegala v povsem verske zadeve. Cerkvi pa niso bili všeč niti ukrepi, ki v modernih državah veljajo le za upoštevanje načela enakosti pred zakonom. Meja med obema procesoma, vsestranskim oblastnim pritiskom na cerkev in duhovščino na eni ter izenačevanjem pred zakonom na drugi strani, je bila zabrisana. Državni voditelji so proticerkveno vedenje običajno pojasnjevali kot normalen del procesa ločevanja cerkve od države.

V zgodovinopisju je bil pri opisovanju odnosa države in cerkve običajno v ospredju pritisk, ki ga je komunistična oblast izvajala na cerkvene ustanove.[2] V prispevku se bom omejil na problem, na katerega v omenjeni literaturi naletimo le izjemoma – na odnos oblasti do katoliških intelektualcev. S tem torej ni mišljena tista duhovščina, ki je vedno sledila navodilom cerkvenega vrha, temveč intelektualci, ki so sledili svojemu krščanskemu etosu in bili kritični na eni strani do države, na drugi pa tudi do katoliške cerkve in njene doktrine, ki tako kot komunistična ni poznala tolerance do drugače mislečih. Katoliška inteligenca je bila leta 1945 dokaj heterogena izobraženska srenja. Razhajala se je pri vprašanju možnosti delovanja katoličanov v novem političnem sistemu pa tudi pri ocenjevanju krivde duhovščine za medvojne dogodke na Slovenskem. V skladu s temi stališči je tudi

* dr. Aleš Gabrič, Inštitut za novejšo zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ales.gabric@inz.si

1 Prispevek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 (A) Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Več gl. Alexander, *Church and State*; Živojinović, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast*; Akmadža, *Katolička crkva*; Čipić Rehar, *Cerkev in oblast*; Režek, *»Vprašanje svobode vere«.*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 367 23.1.2018 8:47:15

komunistična oblast katoliške intelektualce sprva ocenjevala različno in poskušala nekaterim popolnoma onemogočiti delovanje, drugim pa je dopuščala vsaj minimalne pogoje za kulturno ustvarjanje pod pogojem, da se niso ukvarjali tudi s političnim delom.

Najbolj nasprotni novim oblastem so bili tisti katoliški izobraženci, ki so leta 1945 zapustili domovino. Med njimi je bil tudi ljubljanski škof Gregorij Rožman. Lojalnost novim oblastem pa je izrazil generalni vikar Ignacij Nadrah. V pismu, ki so ga duhovniki brali pri maši 20. maja 1945, je poudaril, da ima Slovenija zakonito vlado, ki so ji verniki dolžni spoštovanje, pokorščino in zvestobo.[3] Škofovska opravila je v odsotnosti škofa Rožmana opravljal generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk, dober prijatelj pisatelja Frana Saleškega Finžgarja. Slednji je bil spoštovan tako v katoliških krogih kot tudi pri novih oblastnikih, saj je med vojno tako kot marsikateri duhovnik v nasprotju z vodstvom škofije simpatiziral z osvobodilnim gibanjem.

Na nesoglasja med proticerkveno vladajočo stranko in klerikalne tradicije vajeno netolerantno katoliško cerkvijo ni bilo treba dolgo čakati. Srečanje dveh ekskluzivističnih ideologij je vodilo v številne konflikte. Proticerkveno politiko nove oblasti so jugoslovanski katoliški škofje najostreje napadli v pastirskem pismu, sprejetem na škofovski konferenci v Zagrebu 20. septembra 1945. Najprej so omenili prelivanje krvi po koncu vojne, takoj za tem pa dejstvo, da katoliški dostojanstveniki in izobraženci ne morejo več objavljati svojih misli in del: »*Katoliški tisk je druga boleča točka v življenju katoliške Cerkve. Od nekako sto časopisov, ki smo jih imeli pred vojno, danes ne izhaja niti eden*.«[4] V napadih na cerkvene ustanove se je časopisje po mnenju škofov sklicevalo na neresnične obtožbe in jih pospremilo z žaljivimi karikaturami, katoličani pa niso mogli odgovarjati, ker ni bilo katoliškega tiska, ki bi objavljal tudi drugo plat medalje.

Katoliška cerkev je nasprotovala tudi novostim v šolstvu, podržavljenju vseh vzgojnih ustanov in prepovedi delovanja privatnih šol. V severnem delu Slovenije je takšen poseg leta 1941 naredil nemški okupator, leta 1945 pa so podržavili še preostale verske vzgojne ustanove: vrtce, osnovne šole, gimnazije, učiteljišča in dijaške domove. Duhovniki in redovnice, pred tem zaposleni v teh ustanovah, so izgubili službe. Mariborska visoka bogoslovna šola, ki so jo leta 1941 ukinili Nemci, po vojni ni bila obnovljena. Iz učnih načrtov šol vseh stopenj se je počasi začel umikati verouk, saj je postal neobvezen predmet. Na osnovnih šolah se je zadržal zlasti na podeželju, manj v mestih. Duhovniki so za poučevanje rabili posebno dovoljenje šolskih oblasti, a ga številni kljub večkratnim intervencijam niso dobili. Kjer verouka niso poučevali v šolah, so ga skušali v župniščih ali cerkvah, toda tudi to je oblast duhovnikom omejevala. Za duhovščino je bil moteč tudi duh dialektičnega materializma, ki je zavladal v učnih načrtih, iz katerih je izrinil krščanski svetovni nazor in vsebine, ki so tudi v najbolj blagi obliki namigovale na vero.[5]

3 Dolinar (ur.), *Resnici na ljubo*, str. 13–14.

4 Gabrič, *Boj proti katoliškemu tisku*, str. 316.

5 Gabrič, *Oblast in katoliško šolstvo*, str. 207–211.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 368 23.1.2018 8:47:15

Med katoliškimi intelektualci so imeli najbolj omejene možnosti delovanja tisti, ki so med vojno zaradi izrazitega protikomunizma podpirali protipartizanski tabor. Ta intelektualni krog je imel vpliv tudi na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, ki je leta 1945 doživela velike kadrovske spremembe. Slika vojnih razmer, v katerih so kadrovske čistke zajele vse druge članice univerze razen Teološke fakultete, je bila obrnjena na glavo. Po vojni je bila polovica odstavljenih univerzitetnih sodelavcev, ki so zapustili Slovenijo, teologov.[6] Od fakultete so se dokončno poslovili še nekateri drugi, tudi upokojeni profesor, akademik in goreči protikomunist Aleš Ušeničnik, eden najpomembnejših slovenskih katoliških ideologov.

Od literatov je bil novemu komunističnemu režimu najbolj nasproten krog revije *Dom in svet*, edine pomembnejše literarne revije, ki po okupaciji Slovenije leta 1941 ni prenehala izhajati. Zadnji zvezek *Doma in sveta* je izšel leta 1944. Kot del profesorjev Teološke fakultete je tudi del sodelavcev *Doma in sveta* z zadnjim urednikom revije, pesnikom in prevajalcem Tinetom Debeljakom na čelu ob koncu vojne zapustil domovino in odšel v emigracijo.

Nova oblast je poskušala zabrisati sledi kulturnega ustvarjanja omenjenih katoliških intelektualcev. Posebna komisija ministrstva za prosveto je poleti 1945 sestavljala seznam prepovedanih del. Dela naj bi bila na spisek uvrščena zaradi »profašistične miselnosti pisca« in »zaradi vsebine, ki je nasprotna našemu gledanju na poglavitna življenjska vprašanja«. Ob profašističnih in pronacističnih delih, ki so jih iz knjižnega trga izločali po vsej Evropi, so v Sloveniji v čistko zajeli še protikomunistična dela in dela svojih političnih nasprotnikov, ne oziraje se na vrsto dela, torej tako znanstvena dela kot tudi leposlovje sodelavcev *Doma in sveta*. Prepovedana so bila tudi številna znanstvena dela katoliških mislecev in reviji *Dom in svet* ter *Čas*, znanstvena revija katoliškega znanstvenega društva Leonova družba, ki je izhajala do leta 1942.[7]

Katoliška društva, med njimi tudi Leonova družba, leta 1945 niso mogla nadaljevati z delom. Po določilih novega društvenega zakona iz leta 1945 je oblast za vsako dejavnost dovolila le delovanje enega društva. Če pa je bilo za isto dejavnost prijavljenih več društev, je oblast registrirala le svojega favorita, druge pa prepovedala. To je bilo vidno tudi pri zvezah amaterskih kulturnih društev. Ob Ljudski prosveti Slovenije, ki jo je leta 1945 ustanovila vladajoča Osvobodilna fronta, je hotela dejavnost obnoviti še katoliška Prosvetna zveza v Ljubljani. Toda vladni organi so njeno vlogo zavrnili in jo obtožili, da je podpirala fašistični okupacijski sistem in kolaborante ter nasprotovala osvobodilnemu gibanju. Na osnovi tovrstnih obtožb so jo januarja 1946 dokončno prepovedali, podržavili njeno nepremičnino in premičnino ter precejšen del te imovine predali v uporabo Ljudski prosveti.[8]

6 Gabrič, *Odpuščanje profesorjev*, str. 16–17.

7 Gabrič, *Boj proti katoliškemu tisku*, str. 308–310.

8 *Razpust Prosvetne zveze*, str. 79–80.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 369 23.1.2018 8:47:15

Poleg društev, ki so izdajala periodični tisk, so katoličani izgubili tudi možnost tiskanja knjig. Komunistična oblast je namreč podržavila vse založbe in tiskarne. Največji korak v tej smeri je naredila 3. avgusta 1945, ko so na procesu pred sodiščem narodne časti sodili vodilnim v tiskarnah, ki so med vojno na okupiranem ozemlju tiskale katoliške in liberalne časopise, revije in knjige. Obsojeni so bili številni vodstveni ljudje tiskarn, del kazni pa sta bila tudi zaplemba in posledično podržavljenje teh tiskarn.[9]

Po podržavljenju tiskarn, ukinitvi izhajanja revij in onemogočanju dejavnosti katoliških društev je bila možnost izražanja krščanske svetovnonazorske misli v medijih skorajda onemogočena. Krog Frana Saleškega Finžgarja se je večkrat posvetoval o tem, kako oživiti katoliški tisk. Zasnovali so koncept nove revije, ki je temeljil na izkušnjah predvojnih kulturnih revij tistih katoliških intelektualcev, ki niso sledili klerikalnim tokovom in politikom. Prva številka revije z naslovom *Sejalec* je bila pripravljena za tisk. Ker pa predsednik slovenske vlade Boris Kidrič ni bil zadovoljen s posameznimi prispevki, revija ni nikoli izšla. Edino dovoljenje, ki ga je dobil krog duhovščine, lojalen do nove oblasti, je bilo dovoljenje za tisk skromnega informativnega glasila škofijskega ordinariata *Oznanilo*. Pa tudi tu se je po prvi številki jeseni 1945 zataknilo in revija je začela redno izhajati šele februarja 1946 po Finžgarjevi ponovni intervenciji pri oblasteh. Podoben, a še skromnejši vestnik z naslovom *Verski list,* je začel izhajati aprila 1946 kot glasilo ordinariata mariborske škofije. Obe publikaciji sta objavljali članke o verski in moralni vzgoji, življenju cerkve, verskih resnicah, dogmah, običajih, liturgičnih obredih ipd.[10]

Katoliški intelektualci so večje možnosti, da bi dobili soglasje oblasti za oživitev katoliškega tiska, pripisovali vplivu pesnika in prevajalca Edvarda Kocbeka. Ta je kot politik v osvobodilnem gibanju in v prvih povojnih letih zasedal pomembne državniške funkcije, na katerih pa je bil dejansko brez moči. Toda Kocbekovi krščanskosocialistični, personalistični in eksistencialni nazori so bili diametralno nasprotni kolektivističnim in boljševiškim pogledom vladajočih komunistov. Sodelavci so Kocbeka nagovarjali, da bi se krščanski socialisti morali močneje politično angažirati kot samostojna svetovnonazorska skupina znotraj vladajočega bloka, toda Kocbek je poskušal njihovo dejavnost zamejiti v okvire kulturnega delovanja. »*Zato sem prišel na idejo reševanja duhovnega slovenskega problema v obnovi verske organizacije in življenja, in nato v pripravah za osnovanje založbe, Dejanja, tednika in vzporednega reševanja verske vzgoje, lista, dosedanjih družb (Leonove, Mohorjeve)*,«[11] je Kocbek zapisal septembra 1945. Toda želje se ostale le na papirju. Kocbek je kmalu začutil, da komunisti nočejo dati soglasja za uresničevanje jasno začrtanih kulturnopolitičnih smernic katoliških intelektualcev v Osvobodilni fronti. Pred začetkom rednega izdajanja revije *Dejanje* naj bi slednji pripravili zborovanje

9 Gabrič, *Boj proti katoliškemu tisku*, str. 311–315.

10 Biščak, *Razvoj*, str. 27–34.

11 Kocbek, *Dnevnik 1945*, str. 27. Več o odnosu vodilnih komunistov do Kocbeka gl. Inkret, *In stoletje bo zardelo*; Omerza, *Edvard Kocbek*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 370 23.1.2018 8:47:15

duhovnikov in katoliških intelektualcev, na katerem bi začrtali novo kulturnopolitično pot slovenskih katoličanov, osvobojenih klerikalizma. Referate in načrte za prihodnost bi nato objavili v samostojnem zborniku.[12] Toda realizacijo načrtov so vodilni komunisti zavračali in na vprašanje, kako dolgo naj bodo še brez *Dejanja*, je Kocbek dobil odgovor: »*Če treba iz političnih razlogov tudi pet let ali še dalj.*«[13]

Edina založba, ki je niso vodili komunisti, je tako ostala Družba sv. Mohorja. Ta najstarejša slovenska založba je delovala kot cerkvena bratovščina. Po drugi svetovni vojni je pri novih slovenskih oblastnikih obnovo Mohorjeve družbe zagovarjal pisatelj Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, ugleden predvojni komunist, ki pa je bil po vojni odrinjen na stranski tir. Vodilni komunisti so se zavedali, da uživa Mohorjeva družba med koroškimi Slovenci velik ugled, poleg tega leta 1945 še ni bilo odločeno, komu bo pripadla imovina družbe v Celovcu. To so bili dovolj močni argumenti, da je v primeru Družbe sv. Mohorja slovenski politični vrh ravnal drugače kot v drugih primerih, ko so na hitro podržavili založbe in tiskarne. Da bi imeli možnost vplivati tudi na program Mohorjeve družbe, so si komunisti zamislili drugačno taktiko. V vodstvo so hoteli spraviti svoje ljudi, ki bi nadzirali delovanje edine nemarksistične založbe v Sloveniji. Pozimi 1945/46 so ustanovili samostojno Tiskarno Družbe sv. Mohorja in v Celju sta tako nekaj let obstajali dve Mohorjevi družbi. Ena je delovala kot bratovščina, druga je bila tiskarna; prvo je še naprej vodila duhovščina, drugo so vodili ljudje, imenovani s strani oblasti. Med obema je prihajalo do konfliktov, saj je Tiskarna blokirala želje urednika in tajnika Družbe sv. Mohorja Frana Saleškega Finžgarja, če njegove ideje niso bile povšeči komunističnim oblastem. Tajnik Tiskarne Družbe sv. Mohorja Vinko Möderndorfer je prevzel vlogo skritega zakulisnega cenzorja in je zaradi tega prišel tudi v konflikt s Finžgarjem. Ta je hotel nezadovoljstvo katoliškega dela sodelavcev založbe izraziti v Koledarju Družbe sv. Mohorja za leto 1947, a mu je Möderndorfer tisti del besedila črtal, zato ni bil objavljen.[14]

V medijih so tako imeli pogledi vladajoče stranke izrazito premoč. Prva povojna leta so bili besedni napadi in blatenje v medijih osredotočeni na tisti del katoličanov, ki so jim očitali medvojno kolaboracijo z okupatorjem.[15] Klerikalizma in katolištva še niso enačili v tolikšni meri kot v naslednjih letih, saj so oblastniki radi poudarjali razliko med »reakcionarno«, »klerikalno« duhovščino in naprednimi kristjani, ki so tudi bili člani Osvobodilne fronte. Taktika oblastnikov pa se je spremenila, ko so obračunali z vsemi medvojnimi nasprotniki in ko so komunisti čistke usmerili tudi na ljudi, ki so bili med vojno njihovi politični zavezniki v Osvobodilni fronti, po njej pa so predstavljali potencialno opozicijo.

12 Kocbek, *Dnevnik 1945*, str. 53–57.

13 Prav tam, str. 57.

14 Gabrič, *Vinko Möderndorfer*, str. 142–150.

15 Več gl. Kurnjek, Maučec, Mozetič, *Dnevno časopisje o duhovniških procesih*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 371 23.1.2018 8:47:15

Razočaranja so bila vse večja, posamezniki pa niti niso imeli prave možnosti, da bi jih razkrili pristojnim organom, saj je oblast vsakršno akcijo ali protest štela za protidržavno delovanje in zlasti duhovščino obsojala na visoke zaporne kazni. Kocbek je o razočaranjih govoril z vodilnimi slovenskimi komunisti na sestanku, sklicanem na njegovo željo 4. oktobra 1946 na centralnem komiteju KPS. Omenil je, da bo izražal stališča »kroga slovenskih naprednih katoličanov v OF«, zato ni omenjal nekaterih težav, ki jih je oblastem očitala visoka duhovščina, npr. problema poučevanja verouka ali odvzemanja lastnine po agrarni reformi. Motilo ga je vse očitnejše enačenje vere in klerikalizma, zato je po njegovem mnenju Partija morala sprejeti odločitev, »da se izjasni, ali je le proti reakciji v Katoliški cerkvi in proti izrabljanju vere v korist starega reda ali pa je sploh proti verskemu pojavu in proti Cerkvi«. Večkrat je omenil težnjo oblasti »po istovetenju klerikalizma in vere«.[16] Med željami krščanskih socialistov je poudaril zlasti željo po samostojnem tedniku naprednih kristjanov za vernike in načel vprašanje Mohorjeve družbe, od koder bi morali odstraniti »nekvalificirane ljudi«, da bi vodstvo družbe postalo »homogeno katoliško«.[17]

Kot vse prejšnje so tudi to ostale zgolj želje, možnosti katoliških intelektualcev za izražanje lastnih misli pa se niso izboljšale. Točka spora med oblastjo in vrhom katoliške cerkve so postala duhovniška društva. Komunistična oblast je v njih videla sredstvo, s katerim bi del sebi naklonjene duhovščine (partizanske in krščanskosocialistično misleče duhovnike) odvrnila od vpliva visokega klera. Po ustanovitvi Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LR Slovenije septembra 1949 so se vanj včlanili številni znani intelektualci med duhovniki, npr. pisatelja Fran Saleški Finžgar in Fran Ksaver Meško, profesorji Teološke fakultete Stanko Cajnkar, Anton Trstenjak, Janko Oražem, cerkveni zgodovinar in škofijski arhivar Maks Miklavčič. Vodstvo katoliške cerkve je to in sorodna društva po drugih republikah napadalo in jim očitalo, da skušajo ustanoviti »narodno cerkev« ter da razbijajo duhovščino na dva dela. Jugoslovanski škofje so odsvetovali včlanjevanje v društvo, Vatikan je ekskomuniciral predsednika Antona Bajta, slovenski škofje pa niso ostreje kaznovali članov društva, da ne bi zaostrovali odnosov z državnimi oblastmi.[18]

Vključevanje v društvo je oblast spodbujala z več ugodnostmi. Ena od teh je bila možnost tiskanja društvene revije, ki je pod naslovom *Nova pot* začela izhajati kmalu po ustanovitvi društva, urejal pa jo je Stanko Cajnkar. Bila je prva povojna teološka revija, ki je odpirala številna aktualna vprašanja in objavljala tehtnejše prispevke katoličanov o svetovnonazorsko drugačnih razmišljanjih; bila je pravzaprav prva javna tribuna po vojni, kjer so lahko katoliški intelektualci izražali svoja stališča do marksizma in odprtih družbenih vprašanj. Zato njeni sodelavci niso bili le člani društva (npr. profesorji s Teološke fakultete Cajnkar, Trstenjak, Janžekovič), temveč tudi laiki, npr. Edvard Kocbek.

16 Kocbek, *Osvobodilni spisi II*, str. 337.

17 Prav tam, str. 333–334.

18 Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 104–111.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 372 23.1.2018 8:47:15

Do najhujše zaostritve odnosov med Jugoslavijo in Vatikanom je prišlo v začetku petdesetih let, decembra 1952 pa so bili diplomatski odnosi med njima prekinjeni. Med mednarodno politično krizo zaradi tržaškega vprašanja je jugoslovanska oblast Sveti sedež ocenjevala kot zaveznika Italije, vse cerkvene ustanove pa so komunistične oblasti štele za trobilo Jugoslaviji sovražnega Vatikana. Del širše politične akcije proti katoliški cerkvi v letu 1952 je potekal tudi na kulturnem področju.

Za zaostritev odnosa do katoliške inteligence so se vodilni slovenski politiki dogovorili na seji politbiroja centralnega komiteja KPS 20. decembra 1951, v javnost pa so akcijo prenesli s številnimi medijsko odmevnimi nastopi od januarja 1952 dalje. Na seji politbiroja decembra 1951 so vodilni komunisti sklenili, da bodo verouk dokončno odpravili iz šol, kot zaskrbljujoča so omenili šolanje vernih ljudi na učiteljiščih in položaj na Teološki fakulteti, dogovorili so se, da bodo najnovejšo Kocbekovo knjigo izkoristili kot povod za dokončni obračun z njim (in somišljeniki iz krščanskosocialističnih vrst). Na kasnejših sejah so podrobneje opredelili način obračuna s katolicizmom in katoliško inteligenco, na seznam dodali še Družbo sv. Mohorja in se lotili enega problema za drugim.[19]

V javnosti je najbolj odmeval obračun z Edvardom Kocbekom. Kot povod zanj so komunistični ideologi izrabili njegovo zbirko novel *Strah in pogum*, ki je o partizanskih letih spregovorila na bolj eksistencialen in manj heroičen način kot ostala partizanska literatura tedanjega časa. Z izgovorom, da gre za potvarjanje resnice narodnoosvobodilnega boja in partizanske epopeje, so v začetku leta 1952 Kocbeka napadli v vseh medijih in na številnih sestankih. Po pogovorih z vodilnimi politiki se je Kocbek prisilno odpovedal vsem političnim funkcijam in bil upokojen. Afera je še najbolj pripomogla k hitri razprodaji knjige *Strah in pogum*, saj je večina ljudi hitela prebirat tisto, kar je bilo »prepovedano«, »neresnično«. Kocbeku je bila nato desetletje onemogočana tudi umetniška dejavnost, saj so založništva in uredništva zavračala rokopise njegovih del. O vplivu politike na katoliško publicistiko pričata tudi primera Mohorjeve družbe in *Nove poti*. V Koledarju Mohorjeve družbe za leto 1956 naj bi bil objavljen ciklus 12 Kocbekovih pesmi. Ko so že bile natisnjene, so bile po politični intervenciji izločene in natiskana je bila nova pola, ki je nadomestila tisto s »spornimi« pesmimi. V reviji *Nova pot* pa so bili Kocbekovi eseji v petdesetih letih podpisani s kratico, največkrat z »M. M.«.[20]

Ob zaostritvi odnosov je bilo polje delovanja katoliških intelektualcev vse ožje. V šolstvu je bilo to vidno v več novostih. V drugem polletju šolskega leta 1951/52 je bil verouk dokončno odpravljen tudi iz osnovnih šol. Kot nadomestilo za pouk etike je bil s šolskim letom 1952/53 v vse stopnje šol vpeljan predmet družbene in moralne vzgoje. V navodilih za uvedbo predmeta in njegovem učnem načrtu so prosvetne oblasti sicer

19 *Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*, str. 281–285; Gabrič, *Slovenska agitpropovska kulturna politika*, str. 628–633.

20 Gabrič, *Edvard Kocbek*, str. 125–135.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 373 23.1.2018 8:47:15

poskušale dopovedati, da ne gre za preprosto zamenjavo verouka, a je bilo več kot očitno, da so en ideološko zasnovan predmet sebi nasprotne ideologije zamenjali s sorodnim predmetom, temelječim na idejnih izhodiščih vladajoče stranke.[21]

Hkrati z ukinitvijo verouka na šolah je na učiteljiščih potekala čistka, usmerjena proti vernikom. Ker naj v socialistični družbi ti učitelji ne bi mogli biti vzgojitelji, so jih v začetku leta 1952 izključili iz učiteljišč in jim prepovedali dokončanje šol, ki vzgaja bodoči učiteljski kader. Najostreje so proti vernim dijakom nastopili na učiteljišču v Mariboru.[22] Istočasno je bilo iz šol odpuščenih več učiteljic, ker so hodile v cerkev. Ob tem se je, po običaju, razvila tudi hujskaška gonja po časopisih, za razliko od prejšnjih let pa so katoličani tedaj že imeli vsaj eno resnejšo revijo, *Novo pot*. V njej je bil kot odgovor na netolerantne napade na kakršnokoli izražanje verskih čustev objavljen prispevek profesorja s Teološke fakultete Janeza Janžekoviča. Na argumentiran, strpen in prepričljiv način je opozoril na krivice, ki so jih s takšnim početjem deležni verniki, in pripomnil, da se je načelo »cuius regio, euis et religio« v zgodovini že izkazalo kot pošastno.[23]

Politični poseg je občutila tudi Univerza v Ljubljani. O izločitvi Teološke fakultete iz univerze so oblastniki razmišljali že od sprejema ustave januarja 1946 in prvi odlok, ki je odredil izločitev teologije z univerze, je bil izdan že novembra 1946. Toda odloka niso izvedli in Teološka fakulteta je de facto ostala del univerze, čeprav jo je tudi univerzitetna zakonodaja iz leta 1949 opredelila kot samostojno ustanovo izven univerze. Do dejanske izločitve je prišlo v zaostrenih razmerah leta 1952. Profesorji so s tem izgubili status javnih uslužbencev, fakulteta položaj javno priznane šole, študenti pa pravice, vezane na ta status.[24]

Zaostrene odnose je zaznamoval tudi konec izhajanja glasil škofijskih ordinariatov obeh škofij. Mariborski *Verski list* je prenehal izhajati junija 1951, uradno zaradi pomanjkanja papirja. Toda »pomanjkanje papirja« je bilo nekaj desetletij najobičajnejši izgovor oblasti, zakaj ne morejo dopustiti tiskanja novih verskih glasil ali povečati naklade že izhajajočim. Ljubljansko *Oznanilo* pa je prenehalo izhajati maja 1952, ko je prejelo pismo sindikata delovnega kolektiva *Slovenskega poročevalca*, da ne bodo več tiskali njihovega glasila, ker naj bi bil po njihovem mnenju izdajatelj, tj. škofijski ordinariat, »štab sovražnega, petokolonaškega delovanja italijansko-vatikanskega imperializma v Sloveniji«.[25]

Hude pretrese je doživljala tudi Družba sv. Mohorja. Mnenja o njeni usodi so se med vodilnimi komunisti razhajala. Nekateri so menili, da bi bil pravno nerešen položaj Mohorjeve (ki je delovala kot cerkvena bratovščina in ni bila registrirana v skladu z veljavno zakonodajo) lahko ugodno izhodišče za prepoved delovanja. Obveljala pa so

21 Gabrič, *Oblast in katoliško šolstvo*, str. 211–215.

22 Pastar, *Leto 1952 na mariborskem učiteljišču*.

23 Janžekovič, *Krščanstvo in marksizem*, str. 69–88.

24 Gabrič, *Izključevanje Teološke fakultete*, str. 258–269.

25 Biščak, *Razvoj slovenskega katoliško-verskega tiska*, str. 62.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 374 23.1.2018 8:47:15

stališča tistih, ki so menili, da bi lahko pomen Mohorjeve zmanjšali, ne da bi jo bilo treba ukiniti. Namesto ukinitve so predlagali nadzor nad tiskarno, ki bi jo morali povsem ločiti od založbe, ustanovitev lastne založbe, ki bi posnemala delovanje Mohorjeve in ji tako konkurirala, in brezpogojno zahtevo vodstvu Mohorjeve, naj se ravna po določbah veljavne zakonodaje. Februarja 1953 je bila ustanovljena Prešernova družba, ki je posnemala način delovanja Mohorjeve in uživala politično in močno finančno podporo oblasti. Po sprejemu nove zakonodaje o založništvu leta 1955 pa so politiki od tajnika Mohorjeve Stanka Cajnkarja zahtevali, da se družba registrira v skladu z veljavno zakonodajo. To je pomenilo, da so lahko v založniški svet kot nov vodstveni organ založbe več kot polovico članov delegirali oblastni organi. Pritožbe vodstva Mohorjeve niso zalegle, saj je bilo Cajnkarju jasno naročeno, da se mora Mohorjeva registrirati v skladu z zakonodajo, če hoče delovati še naprej.[26] V naslednjih letih je med dvema deloma založniškega sveta, med »katoliškim« in »oblastnim«, zaradi cenzurnih poskusov enega ali drugega prišlo do več zapletov, a nihče ni hotel zaostrovati odnosov. »Oblastna« stran ni hotela sprožati odvečnih afer, ker so te prinašale le popularnost novih »mučencev«, »katoliška« pa ni hotela vnovič ogrožati obstoja založbe.

Za hudo zaostritev odnosov med državo in cerkvijo na splošno velja, da ni bila dolgega veka. Že po sprejemu zakona o pravnem položaju verskih skupnosti maja 1953 so se začele razmere postopoma umirjati. Cerkev je bila resda potisnjena za cerkvene zidove, a vsaj znotraj njih ni bila več deležna takšnih šikaniranj kot v predhodnih letih. Na seji najožjega vodstva slovenske Partije oktobra 1956 so govorili tudi o katoliški inteligenci in ugotavljali, da ne predstavlja več takšne nevarnosti kot pred leti. Zadovoljni so bili z delom Cirilmetodijskega društva, menili so, da so duhovščino uspeli potisniti v cerkev in jo izriniti iz političnega življenja in da lahko po sprejetju zakona o založništvu zadovoljivo vplivajo na program Mohorjeve družbe. Zato so sklenili, da bi lahko popustili še pri nekaterih vprašanjih, npr. pri vprašanjih verskega tiska ali pri obnovah cerkva oziroma zadevah s področja spomeniškega varstva. Vendar bi morali biti ti postopki izvedeni tako, »da bo jasno, da ne gre za nikakršen preokret v naši obči liniji glede položaja cerkve«.[27]

Prva novost se je pravzaprav pojavila že v letu najhujšega pogroma na katoliško cerkev, leta 1952. Maja 1952, torej skorajda istočasno, kot je prenehalo izhajati *Oznanilo*, je izšla prva številka štirinajstdnevnika *Družina*, ki ga je izdajala apostolska administratura v Novi Gorici. Ustanovitelj lista, apostolski administrator Mihael Toroš, je bil lojalen do oblasti. Oblasti so verjetno povsem premišljeno izdale dovoljenje takšni osebnosti in takšni lokaciji. Nova Gorica, postavljena kot novo mesto na italijansko-jugoslovanski/slovenski meji, je bila primerna točka zaradi aktualnih meddržavnih sporov in tržaške krize, primorska duhovščina pa se je že v prejšnjih desetletjih izkazala za narodno precej

26 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 77–87.

27 Prav tam, str. 185.

bolj občutljivo kot klerikalnejša duhovščina v osrednji Sloveniji. Torošu so oblasti dovolile tudi obnovitev in ureditev semenišča v Vipavi. Izjeme, tedaj namenjene apostolski administraturi v Novi Gorici, so lahko oblasti ponujale kot dokaz in primer, da se lahko tudi katoliški cerkvi v osrednji Sloveniji ob izpolnjevanju nekaterih pogojev obetajo lepši časi.

Spremenjene odnose so katoliški intelektualci občutili postopoma. Edvard Kocbek je v drugi polovici petdesetih let prejel več namigov, da bi lahko znova začel objavljati literarna dela, a se je izdaja še nekajkrat zapletla. Knjiga dnevniških zapiskov iz partizanskih dni je npr. izšla šele v tretjem poskusu. Najprej so jo ob aferi leta 1952 izbrisali iz programa, vnovič so se o izdaji pogovarjali leta 1958, kot *Listina* pa je končno izšla leta 1967. Že pred tem so bile v začetku šestdesetih let objavljene njegove pesmi. Tako kot Kocbek so do izdaje knjig lažje prihajali tudi drugi katoliški intelektualci. Ob natisu dela profesorja s Teološke fakultete Antona Trstenjaka *Človek v ravnotežju* pri Mohorjevi družbi je npr. leta 1956 prišlo do nesoglasij med obema deloma založniškega sveta, a knjiga ni bila črtana s programa, temveč je zaradi zapletov in nestrinjanj izšla zgolj z enoletno zamudo.

Ker Mohorjeva družba ni več veljala za tako hudo idejno nasprotnico, se je spremenil tudi pogled na Prešernovo družbo. Ta v očeh oblasti ni bila več v prvi vrsti založba, ki naj bi izpodrivala vpliv Mohorjeve, temveč zgolj ena od založb, za katero naj veljajo enaka pravila kot za ostale. Poudarili so le, naj se, ker Mohorjeva pač prevladuje na podeželju, bolj usmeri na delavsko mestno okolje.[28] Slovenska vlada je nakazala tudi spremenjen odnos do šolanja bodoče duhovščine. Čeprav so nekateri vodilni slovenski komunisti menili, da bi morali ukiniti semenišče v Vipavi, je večina s predsednikom vlade Borisom Kraigherjem menila, da bi lahko uslišali tudi prošnji mariborske in ljubljanske škofije, da se tudi njima dovoli ustanovitev verske srednje šole.[29]

Pogoji za ustvarjanje katoliške inteligence so bili precej spremenjeni že pred podpisom meddržavnega sporazuma med Jugoslavijo in Vatikanom v Beogradu junija 1966. Po njem pa so bili odprte tudi možnosti za odkritejše polemiziranje med svetovnonazorsko različno mislečimi intelektualci.

Literatura

Akmadža, Miroslav, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.* Zagreb: Despot infinitus, 2013.

Alexander, Stella, *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Biščak, Jože, *Razvoj slovenskega katoliško-verskega tiska po II. svetovni vojni in analiza besedil v listu Družina v letih 1966–1986.* Diplomska naloga. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, 1988.

28 Prav tam, str. 185–192.

29 Gabrič, *Oblast in katoliško šolstvo*, str. 215–220.

Čipić Rehar, Marija, *Cerkev in oblast na Primorskem v letih 1945–1953*. Ljubljana: Družina, 2007.
Dolinar, France M. (ur.), *Resnici na ljubo: izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih*. Ljubljana: Družina, 1998, str. 13–14.
Gabrič, Aleš, Boj proti katoliškemu tisku. *Acta Ecclesiastica Sloveniae 38*, 2016, str. 307–323.
Gabrič, Aleš, Edvard Kocbek od prisilnega umika v zasebnost do vrnitve v javno življenje. *Razmišljanja o Edvardu Kocbeku*. Ljubljana, 1995, str. 125–135.
Gabrič, Aleš, Izključevanje Teološke fakultete iz Univerze v Ljubljani. *Bogoslovni vestnik*, 63 (2), 2003, str. 255–280.
Gabrič, Aleš, Odpuščanje profesorjev Univerze v Ljubljani zaradi politično-ideoloških vzrokov. *Politični pritiski in izključevanja učiteljev in sodelavcev z Univerze v Ljubljani: poročilo Komisije za rehabilitacijo univerzitetnih učiteljev in sodelavcev.* Ljubljana, 2000, str. 12–32.
Gabrič, Aleš, Oblast in katoliško šolstvo na slovenskem po letu 1945. Dolinar, France M. (ur.), *Sto let Zavoda sv. Stanislava*. Ljubljana 2005, str. 207–226.
Gabrič, Aleš, *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952*. Borec, 43, št. 7–8–9. Ljubljana: Mladika, 1991.
Gabrič, Aleš, *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
Gabrič, Aleš, Vinko Möderndorfer v Družbi sv. Mohorja. Slavec Gradišnik, Ingrid in Hudales, Jože (ur.), *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.«* Ljubljana, 2016, str. 141–157.
Inkret, Andrej, *In stoletje bo zardelo: Kocbek, življenje in delo*. Ljubljana: Modrijan, 2011.
Janžekovič, Janez, *Krščanstvo in marksizem: od polemike do razgovora*. Celje: Mohorjeva družba, 1984.
Kurnjek, Branko, Marjan Maučec in Iztok Mozetič, *Dnevno časopisje o duhovniških procesih na Slovenskem 1945–1953*. Acta Ecclesiastica Sloveniae 21. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1999.
Kocbek, Edvard, *Dnevnik 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.
Kocbek, Edvard, *Osvobodilni spisi II* (ur. Peter Kovačič - Peršin). Ljubljana: Društvo 2000, 1993.
Omerza, Igor, *Edvard Kocbek: osebni dosje št. 584*. Ljubljana: Karantanija, 2010.
Pastar, Janez, Leto 1952 na mariborskem učiteljišču. *130 let: zbornik: Državno učiteljišče Maribor, Gimnazija pedagoške smeri Maribor, Pedagoška šola Maribor, Srednja šola pedagoške in kulturne usmeritve Maribor, III. gimnazija Maribor*. Maribor, 1993, str. 12–69.
Razpust Prosvetne zveze. *Obzornik: mesečna ljudska revija Prešernove družbe* 1 (1-2), 1946, str. 79–80.
Režek, Mateja, *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
Režek, Mateja, »Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana«: odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949–1953. *Zgodovinski časopis* 53 (3), 1999, str. 367–390.
Vodušek Starič, Jerca, Poskus reprize Dolomitske izjave? Vincenc Rajšp et al. (ur.), *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana, 1996, str. 94–114.
Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954 [zbrala in uvodno besedilo napisala Darinka Drnovšek]. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000.
Živojinović, Dragoljub R., *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast: 1941–1958*. Beograd: Prosveta/Tersit, 1994.

Summary

Aleš Gabrič

The Communist Authorities' Attitude towards the Catholic Intellectuals After 1945

After its takeover of power in 1945, the Communist Party of Slovenia saw its greatest opponent in the Catholic Church, which was one of the few or virtually the only organisation of considerable strength that was not led by the supporters of the new regime. In its descriptions of the relations between the state and the Church, historiography would usually focus on the pressures that the communist authorities exerted on the Church institutions. Meanwhile, this contribution describes the topic only rarely encountered in the relevant literature: the attitude of the communist authorities towards Catholic intellectuals. This attitude kept changing, depending on the political circumstances in the state.

Immediately after the takeover of power in 1945, the authorities aimed to prevent the activities of all those Catholic intellectuals that they counted among their opponents, while only granting the others very little room for their activities. The most serious problem of the Catholic intellectuals was the abolition of almost all Catholic press. Besides this issue, the contribution also describes the attitude of the authorities towards the Catholic education, Faculty of Theology, and the possibilities for the publishing of an independent magazine of the Catholic intelligentsia. After Yugoslavia started opening itself to the Western influences, since the beginning of the 1950s the conditions for the activities of the Catholic intelligentsia, which had already changed before the signing of the inter-state agreement between Yugoslavia and the Vatican in Belgrade in June 1966, started to gradually improve.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 378 23.1.2018 8:47:15

Mateja Jeraj[*]

Obračun z liberalno mislečimi skupinami in posamezniki po drugi svetovni vojni

Pripadnikom liberalnih krogov in tistim, ki so jim bili blizu po izrazito jugoslovanski usmerjenosti, njihovega političnega prepričanja pa vselej ni mogoče natančno opredeliti, so sodili na dveh povojnih političnih procesih – božičnem in Nagodetovem. Na prvem, decembra 1945, so se poleg pripadnikov katoliškega tabora znašli tudi politični voditelji, člani in simpatizerji predvojnih liberalnih strank in skupin ter pripadniki njihovih vojaških formacij. Slovenski liberalni tabor je bil razcepljen na številne stranke in skupine z različnimi stališči »*do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti*.«[1] Obsojeni na drugem procesu, poleti 1947, so bili še veliko bolj heterogeni; večinoma so bili liberalno usmerjeni, nekateri pa še to ne. Vsi pa so priznavali kontinuiteto jugoslovanske države in podpirali njeno vojsko, ki jo je vodil Draža Mihailović, oziroma »Mihailovićevo gibanje«; niso ga poimenovali po kralju, ampak po oficirju, »ki je bil znan kot borec proti korupciji, čaršiji in dvorni kamarili«, s čimer so želeli poudariti, da si želijo novo, politično, ekonomsko in socialno preurejeno Jugoslavijo.[2] Skupno jim je bilo tudi zavzemanje za boj proti okupatorju ob naslonitvi na protifašistično koalicijo, le da so bili pripadniki in simpatizerji liberalnih strank bolj naklonjeni zahodnim zaveznikom, Nagodetova skupina pa Sovjetski zvezi. Glede na obliko odpora pa niso bili enakih misli. Nekateri so zagovarjali dejaven, drugi pasiven odpor. Sprva so bili večinoma naklonjeni povezovanju z vsemi strankami in skupinami, tudi s komunisti in Osvobodilno fronto (OF), sodelovanje z vsemi tistimi, ki so se povezovali z okupatorjem, pa so odločno zavračali.

* dr. Mateja Jeraj, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1, mateja.jeraj@gov.si

1 Melik, *Slovenski liberalni tabor*, str. 23.

2 SI AS 1931 RSNZ SRS, Proces Nagode (odslej SI AS 1931), t. e. 568, Stanko Dimnik: Moji doživljaji okupatorske dobe.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 379 23.1.2018 8:47:15

Konca vojne pa, razen tistih, ki so se vključili v partizansko gibanje (Boris Furlan, Metod Pirc, Ljubo Sirc), niso pričakali v družbi »zmagovalcev«. Tega slovenski komunistični voditelji liberalnim skupinam nikakor niso dovolili. Že januarja 1942, ko pogajanja za vstop nekaterih skupin v OF še niso bila zaključena, je Boris Kidrič napovedal, »d*a se bo pričel oster boj zoper 'jugoslovenstvo'*«.[3] Zato do vstopa mlajše generacije liberalcev v OF ni prišlo (Nova Jugoslavija), Nagodetova Pravda pa je bila iz nje kmalu izključena. Komunisti po vojni nikakor niso nameravali deliti oblasti z nikomer. Zato so v vojnih letih poskrbeli, da nobena skupina, ki ni bila pripravljena v celoti sprejeti političnega in vojaškega vodstva Komunistične partije (KP), v OF ni mogla delovati, dejavnost izven nje pa je bila proglašena za izdajalsko dejanje.[4]

Po vojni je bilo jugoslovansko komunistično vodstvo zaradi zahtev zahodnih zaveznikov v letu 1944 prisiljeno skleniti sporazum z londonsko emigrantsko vlado, a ga je pojmovalo kot »prehodno kratko etapo«, ki ne sme preprečiti utrjevanja nove oblasti.[5] Zaradi ohranjanja iluzije sporazumnega delovanja so sicer začasno dopustili obnovitev delovanja predvojnih političnih strank, ki so se po 25. avgustu 1945, ko je bil sprejet Zakon o društvih, prireditvah in drugih javnih shodih, sicer lahko registrirale, a je partija storila vse, da opozicija na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1941 ni imela možnosti za zmago.[6] Po razglasitvi republike in mednarodnem priznanju v letu 1946 pa je KP odkrito pokazala, da želi nadzirati vse dogajanje v državi.[7]

V Sloveniji so bili pogoji za opozicijo slabši kot v drugih delih Jugoslavije. Komunistični voditelji so presodili, da je OF, ki je uspela poenotiti pripadnike različnih skupin in svetovnih nazorov, postala tako močna organizacija, da bo lahko nadomestila vse dotedanje politične stranke. Zato so izključili možnost vsakršne politične konkurence,[8] boj proti t. i. »reakciji« pa proglasili za eno najpomembnejših nalog. S pojmom »reakcija« pa niso označevali le tistih, ki so se vključili v oborožen boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju (NOG), ampak vse, ki so nasprotovali takojšnjemu oboroženemu odporu in podpirali »politiko čakanja«, pa tudi takšne, ki se v NOG niso hoteli ali pa smeli vključiti, ker se niso strinjali s komunistično ideologijo in njenimi metodami boja za oblast. Za tovrstne skupine so uporabljali tudi izraz »sredina«.[9] Ta naj bi »v svrho očuvanja stanovskih koristi« posredno podpirala »reakcionarne elemente«, ki so s svojim »zločinskim delovanjem« ob sodelovanju z okupatorjem »skušali ustvariti pogoje za prevzem oblasti po uničenju narodnoosvobodilnega gibanja«.[10]

3 Ude, *Notranja fronta*, str. 20. Ude je ta članek, naperjen proti »jugoslovanstvu« Mihailovićevih pristašev, napisal na Kidričevo prošnjo. Prvič je bil objavljen spomladi 1942 v ciklostiranem *Slovenskem zborniku*.

4 Mally, *Slovenski odpor*, str. 306.

5 SI AS 1487, CK KPS, t. e. 10, Pismo Edvarda Kardelja Centralnemu komiteju KPS, 29. 7. 1944.

6 Šteiner, *Zakonska podlaga za volitve*, str. 90.

7 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 370.

8 Gabrič, *Ljudska fronta*, str. 847.

9 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 291.

10 SI AS 1931 RSNZ SRS, Božični proces (odslej SI AS 1931), t. e. 535, Sodba, str. 32–33.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 380 23.1.2018 8:47:15

Kljub šibkosti vidne opozicije pa je na volitvah v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945 v Sloveniji za Ljudsko fronto glasovalo v povprečju manj volivcev kot v drugih delih države. Za neuspeh so jugoslovanski politični voditelji okrivili slovensko partijsko vodstvo. Edvard Kardelj mu je očital nacionalizem in pomanjkanje revolucionarne odločnosti, zaradi česar naj bi preblago nastopali proti nekdanjim nasprotnikom, se pretirano držali »črke zakona« in premalo poudarjali vlogo partije v OF. V slovenski partiji naj bi bilo premalo predstavnikov delavskega razreda in preveč tistih iz meščanskih vrst, vzrok za takšno stanje pa je videl v predvojnem obdobju, ko naj bi se v KP včlanjevali predvsem intelektualci.[11] Verjetno so tudi takšne kritike pripomogle k temu, da je bil obračun s pravimi in namišljenimi političnimi nasprotniki, zlasti s predstavniki meščanstva in inteligence, še posebej oster. Vrstili so se sodni procesi, ki so v celoti ali deloma delovali kot politični kazenski postopki proti posameznikom ali skupinam, ki so nasprotovali vladajočemu režimu, lahko pa so služili tudi kot sredstvo za kazenski pregon morebitnih nasprotnikov in za zastraševanje drugače mislečih. Vseh obsojenih na procesih ni mogoče izenačevati. Vojni zločinci, dejanski kolaboracionisti, izdajalci, vojni dobičkarji, špekulanti in člani skupin, ki so skušale rušiti obstoječo družbeno ureditev s terorističnimi dejanji, so zares zakrivili očitana dejanja, drugi, med njimi je bilo še posebej veliko duhovnikov in pripadnikov t. i. meščanske opozicije, pa ob upoštevanju normalnih standardov kazenskega prava ne bi bili obsojeni.[12]

Božični proces

Na prvem velikem slovenskem političnem procesu, ki je potekal pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani od 19. do 23. decembra 1945 (od tod tudi poimenovanje »božični proces«), je bilo obtoženih 34 oseb. Poleg petih duhovnikov in petnajstih pripadnikov Slovenske legije, vaških straž, prostovoljne protikomunistične milice in slovenskega domobranstva je bilo obtoženih še štirinajst takšnih, ki bi jih lahko uvrstili v liberalni tabor. To so bili voditelji, člani ali simpatizerji liberalno usmerjenih strank in njihovih vojaških formacij. Večina jih je bila obtoženih, da so bili v času sovražne okupacije idejni pobudniki, propagandisti, organizatorji in člani »izdajalskih organizacij«, ki so združene v t. i. redno jugoslovansko vojsko pod vodstvom Draže Mihailovića sodelovale v borbi proti osvobodilnemu gibanju. Širili naj bi lažno propagando, pridobivali nove borce protipartizanskih oboroženih formacij, delovali v četniških in okupatorjevih tajnih obveščevalnih službah, organizirali vohunsko mrežo, ovajali okupatorjevi policiji somišljenike osvobodilne fronte in odrejali množične pokole aktivistov osvobodilne fronte, ki naj bi jih pod krinko »črne roke« izvajali posebni oddelki slovenskega domobranstva.

11 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 319; Gabrič, *Preganjanje političnih nasprotnikov*, str. 861.

12 *Enciklopedija Slovenije* 9, Politični sodni proces, str. 94–95.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 381 23.1.2018 8:47:16

Posameznikom so očitali, da so sodelovali v okupatorjevi upravi in delali za okupatorja kot podjetniki, nekateri iz katoliškega tabora pa so bili obtoženi tudi sodelovanja pri številnih posameznih zločinih – umorih, mučenjih itd.[13] S sodbo z dne 23. decembra 1945[14] jih je bilo sedemnajst obsojenih na smrt (pet z obešenjem, dvanajst z ustrelitvijo), trije so bili obsojeni na 20 let odvzema prostosti s prisilnim delom, ostali pa na zaporne kazni od 1 do 18 let. Eden je bil oproščen. Na smrt obsojeni so trajno izgubili vse politične in državljanske pravice, drugim so bile te pravice odvzete za določen čas (od 5 do 10 let), premoženje pa jim je bilo zaplenjeno. Na sodbo so se pritožili tako javni tožilec kot obtoženci, a je Vrhovno sodišče federalne Slovenije v Ljubljani 8. februarja 1946 vse pritožbe zavrnilo.[15] Je pa Prezidij Ljudske skupščine Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) 12. marca 1946 pomilostil enajst tistih, ki so bili obsojeni na smrt z ustrelitvijo. Smrtna kazen zanje je bila nadomeščena s kaznijo 20 let odvzema prostosti s prisilnim delom.[16]

Člani »liberalne skupine«[17] so bili v obtožnici in sodbi navedeni na prvih štirinajstih mestih: **dr. Janko Köstl** (1906–1995), pravnik, rojen v Gorici; pred fašizmom se je umaknil v Ljubljano, kjer je leta 1930 doktoriral. Bil je pomočnik direktorja Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani in tajnik Zveze društev privatnih nameščencev. Do leta 1934 je bil član Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS), potem pa se je pridružil simpatizerjem tedaj prepovedane Narodne radikalne stranke, ki so se zbirali okrog lista Slovenska beseda in društva z istim imenom. Obsojen je bil na smrt z ustrelitvijo, a mu je bila kazen znižana na 20 let zapora. Na prostost je prišel 28. novembra 1953.[18] **Dr. Branko Vrčon** (1907–1990), pravnik, publicist, časnikar in prevajalec, rojen v Dobravljah na Vipavskem, je študiral pravo v Padovi in leta 1932 promoviral. Zaradi fašističnega preganjanja se je 1933 preselil v Maribor, leta 1935 pa v Ljubljano, kjer se je zaposlil v zunanjepolitičnem uredništvu dnevnika *Glas naroda*, po opravljenem tečaju na Akademiji za mednarodno pravo v Haagu pa pri liberalnem dnevniku *Jutro*. Bil je član primorskih emigrantskih društev in eden od voditeljev Mladine JNS. Italijanske okupacijske oblasti so ga zaradi dezerterstva poslale v disciplinski bataljon v Livorno, nemške pa na prisilno delo v Ribnico. Leta 1944 je skušal na Primorskem organizirati t. i. sredinsko gibanje zunaj OF. Obsojen je bil na smrt z ustrelitvijo, pozneje pomiloščen, kazen pa mu je bila zmanjšana na 20 let zapora. 17. aprila 1953 je bil pogojno izpuščen.[19] **Dušan Verbič**

13 SI AS 1931, t. e. 535, Obtožnica.

14 SI AS 1931, t. e. 535, Sodba Okrožnega sodišča v Ljubljani, 23. 12. 1945.

15 SI ZAL LJU 85, Okrožno sodišče Ljubljana (odslej SI ZAL LJU 85), t. e. 322, Sodba Vrhovnega sodišča federalne Slovenije, 8. 2. 1946.

16 SI AS 1931, t. e. 535, »Obsojenci iz takozvanega božičnega procesa«.

17 Podatki o obsojenih so povzeti po SI AS 1931, t. e. 535, Sodba Okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 23. 12. 1945, »Obsojenci iz takozvanega božičnega procesa«. Posebej so v opombah navedeni le dodatni podatki.

18 Vodušek Starič, *»Dosje« Mačkovšek*, str. 42; *Spominski almanah*, str. 297.

19 *Primorski slovenski biografski leksikon* 17, Vrčon Branko, str. 276–277; *Enciklopedija Slovenije* 14, Vrčon Branko, str. 375.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 382 23.1.2018 8:47:16

(1910–1989), pravnik, rojen v Ljubljani, uslužbenec pivovarne Union, je bil član vodstva Mladine JNS. Obsojen je bil na 10 let zapora, 1. novembra 1946 pa je bil izpuščen. **Dr. Branko Alujevič** (1909–1992), Hrvat,[20] pravnik, rojen na Visu, je leta 1932 doktoriral na Pravni fakulteti v Ljubljani. Zaposlen je bil kot pravni referent na Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani. Med vojno je bil predsednik Pokrajinske delavske zveze, v katero se je poleti 1941 preoblikovala prejšnja Delavska zbornica. Bil je član banovinskega odbora Mladine JNS in je med vojno sodeloval v Mihailovićevem gibanju. Obsojen je bil na smrt z ustrelitvijo, pomiloščen, kazen mu je bila spremenjena v 20 let zapora. Na prostost je prišel 30. decembra 1952.[21] **Ivan Marinčič** (1903–1962), gradbeni tehnik, rojen v Logu pri Vrhniki, brat Rudolfa Marinčiča, obsojenega na smrt na t. i. kočevskem procesu. Bil je član Mladine JNS. Obsojen je bil na 15 let zapora, izpuščen pa 28. novembra 1954. **Inž. Stanko Dimnik** (1891–1980), dipl. gradbeni inženir, statik, šolnik, pisec planinskih in zgodovinsko tehnoloških razprav, rojen v Postojni; leta 1910 se je vpisal na gradbeni oddelek Tehnične visoke šole na Dunaju, bil med prvo svetovno vojno poslan na vzhodno bojišče, diplomiral leta 1920. Poučeval je na Tehniški srednji šoli in na Tehniški fakulteti v Ljubljani. Sodeloval je pri gradnji ljubljanskega Nebotičnika, mostov, šolskih, tovarniških in drugih poslopij. Med vojno se je opredelil za Mihailovića. Zadnje leto vojne so ga zaprli Nemci. Obsojen je bil na 12 let zapora, 3. marca 1951 pa je bil pogojno izpuščen.[22] **Milivoj Lajovic** (1886–1964), rojen v Vačah pri Litiji, je leta 1921 v Ljubljani ustanovil podjetje Saturnus, ga po štirih letih prodal in potem v Litiji ustanovil Tovarno kovinskih izdelkov.[23] Bil je pripadnik liberalne stranke, dejaven v Sokolu. Obsojen je bil na 8 let zapora, 1. novembra 1946 pa je bil izpuščen.[24] **Djoko Vujošević** (1900–?), Črnogorec, bivši aktivni major jugoslovanske vojske, rojen v Podgorici v Črni gori; jugoslovanski nacionalist, kot aktivni oficir pa strankarsko ni bil opredeljen. Po vrnitvi iz vojnega ujetništva v letu 1943 je vzpostavil stike s slovenskimi in srbskimi četniki ter z dr. Antonom Krošlom, enim od voditeljev Narodne legije. Deloval naj bi predvsem na Primorskem in v Trstu. Obsojen je bil na smrt z ustrelitvijo, pomiloščen; kazen mu je bila spremenjena v 20 let zapora, odpuščen pa je bil 30. decembra 1952. **Dr. Vladimir Kukman** (1902– ?), pravnik, rojen v Gradcu v Avstriji; leta 1926 doktoriral na Pravni fakulteti v Gradcu. Bil je sekretar kraljevske banske uprave Dravske banovine v Ljubljani in sooblikovalec pravnih predpisov. Med vojno je bil svetnik Pokrajinske uprave. Edini se je lahko zagovarjal s prostosti. Kot ostali je bil tudi on obtožen različnih »zločinskih« dejanj, a je bil 23. decembra 1945 oproščen z obrazložitvijo, da z nasprotniki

20 Narodnost je navedena le v primeru, da obsojeni ni bil Slovenec.

21 Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 52; Spominski almanah, str. 263.

22 *Primorski slovenski biografski leksikon* 4, Dimnik Stanko, str. 287–288.

23 Podjetje se je pozneje preimenovala v Tubo in se leta 1979 preselilo v Ljubljano. V lasti družine Lajovic deluje še danes.

24 Lajovic, *Med svobodo in rdečo zvezdo*, str. 14, 16, 17, 30, 81; *Glas Slovenije/Sidney*; *Predstavitev podjetja Lajovic*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 383 23.1.2018 8:47:16

NOG ni imel »stikov političnega značaja«, podatki preiskave pa naj ne bi »doprinesli ničesar, kar bi obtoženčev zagovor zavračalo«. **Inž. Jože Rus** (1904–1992), elektrotehnik in politik, rojen v naselju Hrib – Loški Potok, diplomiral na Tehnični visoki šoli v Pragi. Leta 1934 je bil med ustanovitelji inženirske sekcije Narodne odbrane, leta 1937 pa je postal predsednik Mladine JNS za Dravsko banovino. Med okupacijo je bil predsednik Nove Jugoslavije. Obsojen je bil na 10 let zapora, na prostost pa je prišel leta 1951.[25] **Franc Juvan** (1906–1985), knjigovodja, rojen v Šmartnem pri Litiji, je bil član vodstva Mladine JNS. Nekaj časa je deloval v Državni obveščevalni službi Jugoslovanske vojske v domovini (DOS), zaradi česar ga je aretiral gestapo in poslal na prisilno delo. Obsojen je bil na 20 let zapora, 30. decembra 1952 pa je bil izpuščen. **Pavle Kovač** (1896–?), rojen v Šentjanžu na Dolenjskem, žandarmerijski narednik v pokoju, je bil član DOS-a in nekaj časa načelnik njenega mestnega poveljstva za Ljubljano, služil pa je tudi pri »železniški policiji v Postojni«.[26] Septembra 1944 ga je aretiral gestapo in poslal na prisilno delo. Na božičnem procesu je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo, potem pomiloščen, kazen pa mu je bila zmanjšana na 20 let zapora. Izpuščen je bil 28. novembra 1955. **Miroslav Matelič** (1897–1984), trgovec, rojen v Boštanju ob Savi, je bil pristaš Mihailovićevega gibanja. Poleg delovanja v Sokolski legiji naj bi imel stike tudi z italijansko policijo, po njegovih besedah le zato, da bi nekaterim priskrbel osebne dokumente. Obsojen je bil na smrt z ustrelitvijo; po pomilostitvi mu je bila kazen zmanjšana na 20 let zapora. Izpuščen je bil 29. decembra 1953. **Ivan Tonja** (1899–1984), upravnik prometa Poštne hranilnice, rojen v Ljubljani, se je leta 1940 včlanil v Mladino JNS. Obsojen je bil na 20 let zapora in pogojno izpuščen 15. oktobra 1954.

Med obsojenimi iz liberalnih vrst je bilo torej največ predstavnikov Mladine JNS, ki je bila v Sloveniji kot podmladek stranke ustanovljena leta 1936. V letu 1941 se je preimenovala v Novo Jugoslavijo,[27] s čimer je želela pokazati, da je samostojna politična organizacija z lastnimi pogledi na prihodnost. Sestavljali so jo pripadniki mlajših generacij JNS in je predstavljala nekakšno levo krilo stranke. Ves čas so jo vodili večinoma isti ljudje, med njimi tudi Jože Rus (predsednik), Branko Vrčon (podpredsednik), Franc Juvan (po nekaterih navedbah naj bi bil eden od tajnikov) in Dušan Verbič (blagajnik), Branko Alujevič pa je bil pred vojno član banovinskega odbora Mladine JNS, a naj bi se pozneje od te organizacije oddaljil. Ivan Tonja, ki je bil sprva blizu krogom iz »stare« JNS, pa se je med vojno priključil mlajšim članom stranke.[28] Nova Jugoslavija se je zavzemala za aktiven upor proti okupatorju in navezovala stike s Črtomirjem Nagodetom

25 *Enciklopedija Slovenije* 10, Rus Jože, str. 332.

26 Morda je bila mišljena skupina, ki je delovala v sestavu Slovenskega domobranstva in je bila zadolžena za varovanje železniških prog Ljubljana–Rakek in Grosuplje–Kočevje.

27 V literaturi in dokumentih se pojavljajo tudi nazivi Omladina JNS (OJNS), Mlada Jugoslavija, Mlada JNS.

28 SI AS 1931, t. e. 535, Vrčon Branko: Moje delo pred in med okupacijo.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 384 23.1.2018 8:47:16

in njegovo Pravdo,[29] o morebitnem sodelovanju pa se je poleti 1941 pogovarjala tudi s predstavniki OF, predvsem z Borisom Kidričem in Josipom Rusom, a se za vstop vanjo ni odločila. Kot zagovornica kontinuitete kraljevine Jugoslavije se ni mogla strinjati s tretjo izmed Temeljnih točk OF, ki je določala tudi pravico slehernega naroda do samoodločbe. Motili so jo tudi po njenem mnenju preveč revolucionarni cilji OF, čeprav se je tudi sama zavzemala za politične in gospodarske spremembe. Pozno jeseni je postalo jasno, da do sporazuma z OF ne bo prišlo. Decembra 1941 je Nova Jugoslavija začela izdajati svoje glasilo *Zarja svobode* in v njem objavila svoj program.[30] Branko Vrčon je njene načrte za prihodnost predstavil takole:

> »Obliko bodočega političnega življenja po osvoboditvi pa smo iskali v razvoju zunanje politike. Na zunanjo politiko smo gledali takole: sodelovanje med Sovjetsko zvezo in Anglijo odločuje v vseh zunanjih političnih vprašanjih in bo po osvoboditvi odločevalo tudi o političnem življenju malih osvobojenih dežel. Iz tega smo izvajali, da bo v Jugoslaviji politično življenje teklo nekako po poti kakor v Franciji ali Češki. Če se izrazim s termini, ki so se takrat uporabljali, bi moralo nastati tudi pri nas sodelovanje med anglofili in rusofili. Naš namen je bil ustvariti čistost v anglofilski skupini, to se pravi izključiti vse, ki so se priznavali kot pripadniki te linije, pa so bili na eni strani iz vrst starih kompromitiranih politikov, na drugi strani pa sodelavci okupatorja. Zavedali smo se, da bodo rusofili nastopali in razkrinkavali take ljudi, zato smo jih hoteli že prej sami izločiti. Iz takega našega koncepta izhaja tudi, da nismo bili sovražno razpoloženi do OF, čeprav nismo z njo sodelovali.«[31]

Čeprav je Nova Jugoslavija poudarjala, da zavrača sodelovanje s klerikalnimi organizacijami vseh vrst in s »staro« JNS, se je sčasoma začela z njimi povezovati. V začetku leta 1942 je bila kot liberalna protiutež OF ustanovljena Napredna delovna skupnost (NDS), v kateri so se združile Nova Jugoslavija, JNS, del Samostojne demokratske stranke in Nagodetova Pravda. NDS je priznavala Mihailovićevo gibanje in zagovarjala kontinuiteto Jugoslavije, o njeni ureditvi pa naj bi odločali državljani na svobodnih volitvah po končani vojni. Zagovarjala je pravične meje, federativno ureditev države, agrarno reformo, nacionalizacijo[32] in večjo socialno pravičnost.[33] Spomladi istega leta se je skupaj z drugimi deli NDS vključila še v Vseslovensko (ali Slovensko) zavezo (VZ), vrhovni slovenski politični forum, sestavljen iz treh slovenskih političnih taborov (katoliškega,

29 Več o njej v poglavju »Nagodetov proces«.

30 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 57; Vodušek Starič, *Liberalni patriotizem*, str. 71–72.

31 SI AS 1931, t. e. 535, Izjave dr. Vrčona, str. 291.

32 V smislu državljanske pripadnosti lastnikov.

33 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 80.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 385 23.1.2018 8:47:16

liberalnega in socialističnega). V začetku, ko jo je idejno vodila organizacija katoliške sredine Združeni Slovenci, naj bi bilo v njej prostora tudi za komuniste, pozneje, ko je v njej prevladal vpliv SLS in »stare« JNS, pa je zavzela do OF znatno »ostrejše stališče«.[34] Izmed obsojenih na božičnem procesu je v vodstvih NDS in VZ sodeloval le dr. Janko Köstl, ki je zastopal Narodno radikalno stranko.[35] V letu dni pa se je pokazalo, da sodelovanje med tradicionalno sprtimi strankami ni možno, da vanjo vključeni posamezniki delujejo le še v svojem imenu in ne kot zastopniki VZ, da so katoliške, liberalne in »levičarske« struje bolj ali manj »prisilni jopiči«, ki »tlačijo ljudi, ki bi se nekdaj res prištevali k liberalcem in klerikalcem, a danes nimajo nič več skupnega. Mnogi desničarji v napredni skupnosti so bližje desničarjem v katoliški skupnosti kot pa levim elementom v svoji lastni.«[36] V takšnem vzdušju je poleti 1943 NDS izstopila iz VZ. K tej odločitvi je še posebej pripomoglo dejstvo, da »od klerikalcev nikakor ni mogla dobiti odgovora o sodelovanju nekaterih njihovih članov pri božičnih racijah leta 1942 in njihovem odnosu do vaških straž«.[37]

Zaradi številnih, tudi protislovnih podatkov (tako v virih kot v literaturi), je vsa dejavnost posameznikov težko ugotovljiva, še težje pa je govoriti o njihovi pripadnosti strankarskim vojaškim formacijam (legijam)[38] in o sodelovanju z domačimi ter tujimi obveščevalnimi službami. Pripadniki Nove Jugoslavije so bili namreč obtoženi tudi članstva v Sokolski legiji, saj naj bi se njihovo vodstvo odločilo za kolektiven vstop vseh članov v to legijo; ustanovljena je bila že leta 1941, politično in idejno pa naj bi jo vodili JNS in Nova Jugoslavija. Nekateri drugi (Dimnik, Vujošević) naj bi bili člani leta 1943 ustanovljene Narodne legije, ki je združevala s Sokolsko in Slovensko legijo (vodila jo je SLS in nekatere druge radikalno katoliško usmerjene skupine) nezadovoljne pristaše liberalnega in katoliškega tabora. Obe legiji sta podpirali mednarodno priznano kraljevo vlado, Mihailovićevo vojsko in zahodne zaveznike. Medtem ko je bila Sokolska legija največji »mobilizacijski bazen« za vzpostavitev četniških oddelkov, je imela Narodna legija predvsem propagandni in obveščevalni značaj.[39] Ob tem je treba povedati, da naj bi obtoženi na božičnem procesu delovali pretežno kot propagandisti obeh legij.[40]

Po kapitulaciji Italije in porazu četnikov v Grčaricah (po mnenju Ljuba Sirca je k njemu znatno prispevalo dejstvo, da je voditelj slovenskih četnikov Karel Novak dopustil

34 *Enciklopedija Slovenije* 12, Slovenska zaveza, str. 15.

35 *Enciklopedija Slovenije* 12, Slovenska zaveza, str. 15; Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 79; Vodušek Starič, *»Dosje« Mačkovšek*, str. 38–43.

36 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 447.

37 Vodušek Starič, *»Dosje« Mačkovšek*, str. 76.

38 Sodelovanje v legijah so obtoženci večinoma zanikali ali pa so se skušali odgovoru na to vprašanje izogniti. Tudi priznanja so lahko vprašljiva, saj so nekateri izmed obtoženih očitana dejanja priznavali, ker so upali na milejšo obsodbo.

39 Dejavnost liberalnih strank in njihovih vojaških formacij je orisana zelo okvirno, saj je namen prispevka predstaviti zgolj dejavnost liberalno usmerjenih posameznikov, obsojenih na obeh procesih.

40 SI AS 1931, t. e. 535, Dr. Vrčon Branko: Narodna legija, zapis z dne 12. 6. 1947.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 386 23.1.2018 8:47:16

delovanje strankarskih »milic«, namesto da bi ustanovil enotno, »nadpartijsko« vojsko[41]) je tudi delovanje legij, vsaj na vojaškem področju, usihalo. Nekateri člani Sokolske legije so se pridružili domobrancem, nekaj se jih je vključilo v DOS. Ti so pridobivali podatke za zahodne zaveznike, še posebej na Primorskem, zaradi česar je mnoge aretiral gestapo. Manjši del članov Narodne legije je po kapitulaciji Italije prestopil v OF, nekaj so jih zaprli Nemci, nekateri so bili še dejavni na propagandnem in obveščevalnem področju.[42]

Med obsojenimi, ki niso bili člani Nove Jugoslavije ali Narodne radikalne stranke (Köstl), izstopata Milivoj Lajovic, sicer član liberalne stranke, ki je bil obsojen le zaradi finančnega podpiranja četnikov in gospodarskega sodelovanja z okupatorjem, in Pavle Kovač, ki je bil edini dejaven tudi v slovenskem domobranstvu, zaradi česar bi ga bilo mogoče uvrstiti tudi v skupino obsojenih vaških stražarjev in domobrancev. Vladimir Kukman, za katerega se je izkazalo, da politično sploh ni deloval, je bil poseben primer, saj mu je bila izrečena oprostilna sodba. Tamara Griesser Pečar domneva, da so ga vključili »*iz taktičnih razlogov in nato oprostili, da bi demonstrirali nepristranskost sodišča*«.[43]

V času priprav na Nagodetov proces je bila večina obsojenih na božičnem procesu v zaporih. Kot je bilo takrat v navadi, so od zapornikov skušali pridobiti čim več podatkov o drugih obtožencih. Tako so podrobno zasliševali tudi Branka Vrčona, Stanka Dimnika in Jožeta Rusa, ki so z Nagodetom sodelovali v predvojnem in vojnem obdobju.[44] Dimnik, ki se je v istem zaporu znašel že drugič (za obdobje od konca leta 1944 do aprila 1945 so ga zaprli Nemci), je svojemu opisu medvojnih doživetij dodal takšen epilog: »*Vae victis. Kmalu sem zopet nazaj na Miklošičevi 9. Razlika pa je. Celice so zdaj natrpane, da smo komaj dihali. Zopet najdem mnogo starih znancev še od prejšnjega zapora. Trpljenje pa je bilo prve 4 in 1/2 meseca mnogo hujše, kot pa je bilo v zimskem zaporu. Potem pa veselo na delo in smrt fašizmu!*«[45]

Nagodetov proces

Od 29. julija do 9. avgusta je pred Vrhovnim sodiščem v Ljubljani potekalo sojenje petnajstim slovenskim izobražencem, s katerim je želelo komunistično vodstvo obračunati s posamezniki, ki so si želeli, da pride do vzpostavitve parlamentarnega večstrankarskega sistema po vzoru zahodnih demokracij. Obtoženi so bili, da so sodelovali z gibanjem Draže Mihailovića, z obveščevalcem in »gestapovskim agentom« Vladimirjem Vauhnikom ter pripadniki zahodnih tajnih služb v korist »imperialističnih držav«. Po vojni

41 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 443.

42 *Enciklopedija Slovenije* 7, Narodna legija, str. 304; *Enciklopedija Slovenije* 12, Sokolska legija, str. 144; Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 79–80.

43 Griesser Pečar, *Božični proces*, str. 107.

44 SI AS 1931, t. e. 568, Izjave dr. Branka Vrčona o Nagodetu in Stari pravdi; Zapisnik zaslišanja Dimnik Stanka, 26. 6. 1947; Stanko Dimnik: Moji doživljaji okupatorske dobe 1941 do 1945.

45 SI AS 1931, t. e. 568, Stanko Dimnik: Moji doživljaji okupatorske dobe 1941–1945.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 387 23.1.2018 8:47:16

naj bi v sodelovanju z opozicijskimi politiki v Zagrebu in Beogradu, jugoslovanskimi emigranti v tujini in z zahodnimi obveščevalnimi službami pripravljali oboroženo vstajo proti FLRJ in načrtovali atentate na jugoslovanske politične voditelje. Diplomatskim in drugim predstavništvom zahodnoevropskih držav naj bi dostavljali poročila o političnem in gospodarskem položaju, pomagali pri tihotapljenju oseb čez mejo, pletli vohunsko mrežo po Sloveniji, ščuvali proti obstoječi oblasti na različnih zborovanjih ipd. Sodba je bila razglašena 12. avgusta, kazni pa so bile drastične. Dejstvo, da so nekateri od njih podpirali OF ali se celo vključili v partizansko gibanje, ni pomagalo. Visoke kazni je sodišče utemeljevalo s trditvijo, da so kot člani t. i. Nagodetove skupine »postopali po skupnem, enotnem zločinskem naklepu«, zaradi česar naj bi bili vsi kot sostorilci odgovorni za očitana kazniva dejanja, četudi jih osebno niso zagrešili.[46] Trije so bili obsojeni na smrtno kazen z ustrelitvijo in trajen odvzem vseh političnih in državljanskih pravic, drugi na odvzem prostosti s prisilnim delom za dobo od 5 do 20 let, odvzem političnih in državljanskih pravic za določen čas, nekateri pa tudi na zaplembo premoženja. Predsedstvo Prezidija Ljudske skupščine FLRJ je na seji 20. avgusta pomilostilo dva izmed treh na smrt obsojenih in jima smrtno kazen nadomestilo s kaznijo 20 let odvzema prostosti s prisilnim delom.

Prvoobtoženi, po katerem je bil proces tudi poimenovan, je bil **dr. Črtomir Nagode** (1903–1947), gradbeni inženir in doktor geologije, rojen v Metliki; leta 1926 je diplomiral iz gradbeništva na Tehniški fakulteti v Ljubljani, leta 1932 pa je v Parizu doktoriral iz geologije. Nekaj časa je bil asistent na ljubljanski Tehniški fakulteti, potem pa se je ukvarjal s pisanjem ekspertiz, razprav in člankov s področja geologije in gospodarstva Jugoslavije. Julija 1945 je bil pred Sodiščem narodne časti v Ljubljani obtožen, da je sodeloval z okupatorjem in domačimi izdajalci, a je med razpravo tožilec obtožbo umaknil. Po vojni je občasno sodeloval z Znanstvenim inštitutom pri Predsedstvu SNOS. Obsojen je bil na smrtno kazen z ustrelitvijo, zaplembo celotnega premoženja in trajno izgubo političnih ter državljanskih pravic. Vse prošnje za pomilostitev so bile zavrnjene. Smrtna obsodba naj bi bila izvršena 27. avgusta 1947, njegovi posmrtni ostanki pa so zakopani na neznanem kraju. Sledili so mu: **Ljubo Sirc** (1920–2016), pravnik in ekonomist, rojen v Kranju, sin soobtoženega Franja Sirca; leta 1943 je diplomiral na Pravni fakulteti v Ljubljani. Po vojni je bil nekaj mesecev zaposlen pri Tiskovnem uradu slovenske vlade. Obsojen je bil na smrt z ustrelitvijo, a mu je bila kazen pozneje znižana na 20 let zapora s prisilnim delom. 28. novembra 1954 je bil pomiloščen in izpuščen na prostost. **Leon Kavčnik** (1897–1991), rojen na Dunaju, diplomant visoke tehniške šole na Dunaju, je bil pred vojno zaposlen v talilnici železa v Topuskem na Hrvaškem, po njej pa redni profesor na Tehniški fakulteti v Ljubljani. Obsojen je bil na 16 let zapora, izpuščen pa 29. novembra 1953. **Dr. Boris Furlan** (1894–1957), pravnik, pravni filozof,

46 SI AS 1931, t. e. 589, Sodba, str. 18.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 388 23.1.2018 8:47:16

prevajalec in liberalni politik, rojen v Trstu; pravo je študiral v Parizu, na Dunaju, v Zagrebu in Bologni, kjer je leta 1921 doktoriral. V letu 1930 se je zaradi fašističnega nasilja preselil v Ljubljano in predaval na Pravni fakulteti (od 1940 kot redni profesor). Kot nasprotnik fašizma je ob začetku druge svetovne vojne odšel v ZDA in bil v odsotnosti obsojen na smrt. Sredi leta 1943 je odpotoval v London, kjer je bil dvakrat za kratek čas minister v emigrantskih vladah. Od oktobra 1943 je javno podpiral partizansko gibanje. Po vojni je ponovno nastopil službo na Pravni fakulteti, sredi avgusta pa je bil izvoljen za dekana. Obsojen je bil na smrtno kazen z ustrelitvijo, a mu je bila kazen znižana na 20 let zaporne kazni. Na prostost je prišel 27. marca 1951. **Zoran Hribar** (1899–1988), rojen v Celju, mož soobtožene Elizabete Hribar, je v Ljubljani končal študij matematike in fizike. Nekaj časa je bil zaposlen v podjetjih svojih bratov, po vojni pa je dobil službo profesorja na gimnaziji v Mostah. Obsojen je bil na 18 let odvzema prostosti s prisilnim delom, ob koncu decembra pa 1952 je bil izpuščen na prostost. **Angela Vode** (1892–1985), učiteljica, publicistka, defektologinja, zagovornica ženskih in delavskih pravic, je bila članica KP vse od njenih začetkov pa do leta 1939, ko se je zaradi sporazuma Nemčije s Sovjetsko zvezo s partijo razšla. Z liberalkami in socialistkami je sicer sodelovala v številnih ženskih in drugih društvih, sicer pa se ni strinjala s politiko nobene stranke. Obsojena je bila na 20 let odvzema prostosti s prisilnim delom, 30. decembra 1952 pa je bila pomiloščena. **Metod Kumelj** (1892–1947), strokovni učitelj, rojen v Ljubljani, je po opravljenem učiteljišču poučeval na Prevaljah in v Ljubljani, od leta 1927, ko je opravil višji državni strokovni izpit za poučevanje gluhonemih (s kratko prekinitvijo v letih 1944–1945, ko je bil interniran v Dachau), pa je bil vse do aretacije v letu 1947 zaposlen v ljubljanski gluhonemnici. Obsojen je bil na 15 let zaporne kazni in izgubo političnih pravic za dobo treh let. V zaporu naj bi še istega leta naredil samomor. **Pavla Hočevar** (1889–1972), rojena na Dunaju, je v Ljubljani obiskovala višjo dekliško šolo, nato enoletni pedagoški tečaj. Poučevala je v Trstu in Ljubljani. Obsojena je bila na 14 let zapora, na prostost pa je prišla 9. maja 1952. **Svatopluk Zupan** (1919–1991), pravnik, rojen v Ljubljani, je bil od maja 1942 do marca 1943 v italijanskem taborišču Gonars. Študij na Pravni fakulteti v Ljubljani je zaključil marca 1947. Obsojen je bil na 9 let zapora, marca 1952 pa je bil pogojno izpuščen. **Bogdan Stare** (1907–1987), geodet, rojen v Ljubljani, je leta 1933 diplomiral na geodetskem oddelku Tehniške fakultete v Ljubljani; pred aretacijo je bil zaposlen pri podjetju Elektrozapad. Politično naj ne bi bil opredeljen. Obsojen je bil na 7 let zapora, na prostost pa je prišel šele 20. junija 1954. **Metod Pirc** (1896–1988), upokojeni kapetan vojne ladje, rojen v Kranju, svak soobtoženega Franja Sirca, je izhajal iz liberalne družine. Kot mornariški oficir je služboval v različnih krajih, med drugo svetovno vojno je od jeseni 1943 sodeloval s partizani. Pridružil se je vrhovnemu štabu partizanske vojske v Bosni, od koder je bil kot mornariški oficir poslan na Vis. Po upokojitvi v letu 1945 se je vrnil v Kranj. Obsojen je bil na 15 let zapora, na prostost je prišel 4. decembra 1953. **Vid Lajovic** (1917–1977), pravnik, rojen

v Št. Vidu pri Lukovici, je začel študirati v Zagrebu, promoviral pa je leta 1942 na Pravni fakulteti v Ljubljani. Leta 1943 se je za kratek čas vključil v Primorski odred jugoslovanske (Mihailovićeve) vojske v Sloveniji, zaradi česar je bil marca 1946 obsojen na 18 mesecev zapora, a je bil že avgusta istega leta pogojno izpuščen in pomiloščen. Potem se je zaposlil v podjetju Bratje Tuma, nato v tovarni Kuverta. Na Nagodetovem procesu je bil obsojen na 5 let zaporne kazni, 18. decembra 1948 pa je bil pogojno izpuščen. **Franjo Sirc** (1891–1950), oče Ljuba Sirca, industrialec in poslovnež, rojen v Kranju, absolvent trgovske akademije v Pragi, je najprej delal v bančništvu, leta 1929 pa je zgradil tkalnico v Stražišču pri Kranju. Po nemški okupaciji Gorenjske se je preselil v Ljubljano, po koncu vojne pa dobil mesto referenta za tekstilno in bombažno industrijo na ministrstvu za industrijo in rudarstvo. Obsojen je bil na 10 let zapora. Septembra 1950 je bil zaradi slabega zdravstvenega stanja pogojno odpuščen s prestajanja kazni. **Elizabeta Hribar** (1913–1996), akademska kiparka, rojena v Celovcu, je študirala kiparstvo na Dunajski ženski akademiji. Obtožena je bila, da o dejavnostih Nagodetove skupine ni obvestila pristojnih oblasti. Obsojena je bila na eno leto prisilnega dela brez odvzema prostosti, izvršitev kazni pa ji je bila odložena za tri leta. Po nekajtedenskem prisilnem delu je prišla na prostost.[47] **Franc Snoj** (1902–1962), nekdanji politik Slovenske ljudske stranke, je bil kot potencialni oporečnik obtoženim priključen naknadno. V liberalni tabor nikakor ne sodi, zato na tem mestu ne bo predstavljen.

Politična usmerjenost obsojenih na Nagodetovem procesu je bila veliko bolj raznolika in težje opredeljiva kot pri tistih, ki so bili obsojeni na božičnem procesu. Medtem ko na prvem ni bilo osrednje vodilne osebnosti in je bila v ospredju predvsem Mladina JNS oziroma Nova Jugoslavija ter organizacije, v katere se je vključevala, pa sta na drugem procesu nedvomno predstavljala »rdečo nit« Črtomir Nagode in njegova Pravda. Nagodeta se navadno uvršča v liberalni tabor, a so bila njegova prepričanja, vsaj iz današnjega zornega kota, precej zapletena. Izhajal je iz narodno zavedne družine, ki je videla edino možnost za preživetje Slovencev v južnoslovanski državi. Takšno prepričanje ga je vodilo v sokolsko organizacijo, Jugoslovansko napredno akademsko društvo (JNAD) Jadran, pozneje v organizacijo jugoslovanskih nacionalistov Orjuno, v kakšno izmed liberalnih strank pa se ni včlanil. Socialni čut ga je zbližal s krščanskimi in drugimi socialisti, a se tudi njim ni pridružil. Rešitev socialnih vprašanj je videl v ustreznem razvoju jugoslovanskega gospodarstva, naslonjenega predvsem na Sovjetsko zvezo, ki jo je povsem nekritično občudoval. Zato se je vključil v leta 1940 ustanovljeno Društvo prijateljev Sovjetske zveze in bil nekaj časa tudi njegov tajnik. V društvu, v katerem so bili pripadniki različnih svetovnih nazorov, je sodeloval z nekaterimi izmed vodilnih slovenskih komunistov, a ga njihove ideje niso prepričale.[48] Po okupaciji Jugoslavije se je odločil, da si bo z vsemi silami prizadeval za novo, prerojeno Jugoslavijo. Maja 1941 je

47 Podatki so povzeti po obširnih življenjepisih, predstavljenih v delu Jeraj in Melik, *Kazenski proces*, str. 21–75.

48 Jeraj in Melik, *Kazenski proces*, str. 22–25.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 390 23.1.2018 8:47:16

ustanovil skupino, ki se je poimenovala Stara in Nova Pravda (krajše Pravda). Ker se mu je zdelo, da večina drugih skupin, ki niso bile pripravljene brez odpora sprejeti razkosanja Jugoslavije, izgublja moči v medsebojnih nasprotovanjih in brezkončnih pogajanjih, je začel iskati povezave s KP.[49] Po dolgotrajnih in izčrpnih razgovorih z Alešem Beblerjem in Borisom Kidričem se je Pravda avgusta 1941 kljub pomislekom vključila v OF. Nagode in Kidrič sta podpisala dokument, s katerim je Pravda »*sprejela program OF, OF pa je sprejela na znanje Pravdin program*«.[50] Pravda je hotela:

> »1.) Narodno osvoboditev Slovencev izpod nemškega, italijanskega in madžarskega gospostva. Državno ujedinjenje z ostalimi Jugoslovani. Fizično in psihološko likvidacijo tujstva med nami. 2.) Socialno osvoboditev delavca, kmeta in izobraženca od izrabljanja delavne in intelektualne sile s strani kapitala. Popolno agrarno reformo z dodelitvijo vse zemlje kmečkemu delavnemu ljudstvu, ki jo obdeluje. Popolno socializacijo vse industrije in vsega rudarstva ter po njih prevzem po predstavnikih delavnega ljudstva. Ukinjenje vsega prekupčevanja. 3.) Načrtno uključenje slovenske zemlje in slovenskega človeka v gospodarstvo Balkana. Organizacijo racionalne izrabe krajevnih virov in delavnih sposobnosti za čim uspešnejše dviganje ljudskega blagostanja. 4.) Moralno obnovo našega ljudstva in oster obračun z duhovno in denarno korupcijo. 5.) Tesno politično, kulturno in gospodarsko naslonitev na vzhod, ostale slovanske države, predvsem na SSSR in sodelovanje s svobodno Evropo. 6.) Delovati hočemo za združenje ali koordinacijo po narodnem in socialnem programu sorodnih sil med nami. Lojalno hočemo podpirati in sodelovati z organizacijo, ki po svojem prizadevanju pospešuje izvedbo temeljnih točk našega narodnega in socialnega programa.«

Od OF pa je zahtevala, da ji omogoči zastopanost v vseh njenih političnih, strokovnih in vojaških odborih in da »iz v vojaških veščinah strokovno kvalificiranih oseb« vzpostavi paritetno sestavljeno vrhovno komando. Poleg tega je Pravda zelo resno jemala načelo avtonomije vseh v OF včlanjenih skupin, saj se ni nameravala odpovedati lastni organizaciji in propagandi.[51] Težko si je zamisliti, da so partijski voditelji nameravali spoštovati te zahteve, poleg tega pa so med obema organizacijama obstajale nepremostljive razlike glede odnosa do Mihailovića in Jugoslavije. Pravda se je namreč odločno zavzemala za ohranitev jugoslovanske države, ker se je bala, da bi komunisti morda sprejeli vključitev slovenskega ozemlja v kakšno drugo državno tvorbo. Tudi Mihailoviću se ni hotela odpovedati, zato ni sprejela zadnje od dveh dodatnih temeljnih

49 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 432.

50 Prav tam, str. 31–32.

51 SI AS 1931 RSNZ SRS, t. e. 587, Ugotovitev (Ljubljana, 26. 8. 1941).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 391 23.1.2018 8:47:16

točk OF, ki je priznavala le partizanske čete in Narodno zaščito.[52] Kidrič je bil nad Nagodetovo trmoglavostjo ogorčen. V poročilu jugoslovanskemu partijskemu vodstvu je 7. januarja 1942 zapisal, da so dodatni točki podprle vse skupine v OF, »*tudi zastopniki 'jugoslovanske' buržoazije*«, le Pravda, »*ki ji poveljuje Vam znani jugoslovansko-trockistični striček* (Nagode)«,[53] je imela pomisleke. Obtožbe zaradi trockizma pa so bile obojestranske. Takratni člani Pravde so namreč neomajno verjeli v Sovjetsko zvezo (»bodisi zaradi slovanstva bodisi zaradi levičarstva«) in nekateri so menili, da slovenski komunisti niso pravi komunisti, da so internacionalisti in ne nacionalisti kot Rusi,[54] da upoštevajo direktive dunajskega odseka Kominterne in ne Moskve.[55] Nagode je označil Kidriča kot »trockističnega pustolovca«, še posebej pa mu je zameril, da je skupaj s svojo »zavrženo tolpo« v očeh preprostega ljudstva »tako strahovito osvinjal in oblatil ruski narod, Sovjetsko zvezo in maršala Stalina«, da se tega »ne bo dalo popraviti zlepa«.[56] Spor se je začasno končal z izključitvijo Pravde iz OF.

Po razhodu z OF je Pravdo zapustilo več mlajših in tudi nekaj starejših članov,[57] preostanek pa je začel iskati povezave z drugimi skupinami, predvsem z Mlado Jugoslavijo in krščanskimi socialisti. Čeprav naj bi bili slednji Nagodetu »najbližji, morda v nekaterih vprašanjih celo enaki«,[58] pa se je Pravda pridružila drugim liberalnim skupinam in se vključila v NDS. V njenem ožjem vodstvu (odboru peterice) je Pravdo zastopal Metod Kumelj, v plenumu, sestavljenem iz desetih članov, pa Nagode.[59] Kot sestavni del NDS je Pravda kljub nasprotovanju nekaterih članov pristopila k VZ (tudi v vodstvu te organizacije jo je zastopal Kumelj), a naj bi izstopila takoj, ko je izvedela za njene povezave z italijanskim okupatorjem.[60] Poleti 1943 je Pravda, ki je načrtovala radikalnejše spremembe družbene ureditve kot druge skupine, zapustila še NDS, ki se ji je zdela »*preveč konservativno liberalna*«.[61] S strokovnim delom pa je nadaljevala tudi potem, ko so propadli vsi poskusi političnih povezav, čeprav ji je ostalo le malo članov, predvsem sorodnikov in znancev Črtomirja Nagodeta, njihovih prijateljev in kolegov.

Izmed obsojenih na Nagodetovem procesu so članstvo v Pravdi potrdili Metod Kumelj, Leon Kavčnik, Ljubo Sirc, Pavla Hočevar, Svatopluk Zupan in Bogdan Stare. Kumelj, nekdaj član Preporoda in Sokola, je bil svetovnonazorsko liberalno usmerjen, v

52 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 61.
53 Prav tam, str. 64.
54 Prav tam, str. 56–66.
55 Gl. npr. Vodopivec in Snoj, *Pogovor z Leonom Kavčnikom*, str. 220.
56 SI AS 1931, t. e. 586, Trockistični pustolovec Kidrič.
57 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 61–62, 65.
58 SI AS 1931, t. e. 268, Izjave dr. Vrčona o Stari pravdi.
59 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 80.
60 Vodopivec in Snoj, *Pogovor z Leonom Kavčnikom*, str. 1566. Glej tudi SI AS 1931, t. e. 585, Življenjepis Črtomirja Nagodeta.
61 SI AS 1931, t. e. 585, Življenjepis Črtomirja Nagodeta.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 392 23.1.2018 8:47:16

političnih strankah pa do začetka vojne ni deloval. V krogih Nove Jugoslavije je veljal za mirnega in uglajenega človeka, s katerim je bilo lažje sodelovati kot z Nagodetom.[62] Ko je Pravda poleti 1943 prenehala s političnim delom in se posvetila zgolj znanstvenim in strokovnim vprašanjem, se njenih dejavnosti ni več udeleževal, obdržal pa je prijateljske odnose z nekaterimi člani.[63] Ljubo Sirc je bil vzgojen v nacionalno-liberalnem duhu in je sodeloval v različnih tovrstno usmerjenih društvih, liberalno prepričanje pa je nedvomno izpričeval tudi v vsem obdobju po izpustitvi iz zapora. Kavčnik, nekoč Preporodovec, je bil neke vrste Nagodetov stric. Vse življenje je bil mnenja, da je južnoslovanska državna tvorba najboljša možnost za Slovence. Kulturna avtonomija Slovencev se mu je zdela po nastanku Jugoslavije še potrebna, čeprav si je predstavljal, da bo sčasoma prišlo do nastanka »modernega, jugoslovanskega naroda«. S slovensko politiko, ki jo je dojemal kot stalen »konflikt med liberalci in klerikalci«, se ni želel povezovati. Volil je sicer liberalno stranko, a se ni imel za liberalca v »starem smislu«. Družbenih sprememb si je želel, marksistično ideologijo pa je odločno odklanjal. Ves čas je razmišljal, kako bi bilo mogoče povečati donosnost podjetja, obenem pa delavcem zagotoviti pravično plačilo. Svojo rešitev problema je predstavil v brošuri *Evolucija k socialni pravičnosti*. V Pravdi je bil zadolžen za gospodarska vprašanja. Hočevarjeva, ki se je že v dijaških letih opredelila za liberalno stranko, je delovala v številnih društvih, skupaj z Angelo Vode pa je bila tudi med vodilnimi članicami slovenske sekcije Jugoslovanske ženske zveze, ki se je prav tako kot Pravda za kratek čas vključila v OF. Bolj kot KP je bila naklonjena Draži Mihailoviću, od katerega je pričakovala, da bo Slovencem po končani vojni omogočil avtonomijo in razširitev ozemlja.[64] Zupan je bil pred vojno član Sokola in vodstva JNAD, v strankarsko delo pa se ni želel vključiti. Med vojno ga je Nagode prosil za pomoč pri pripravi gradiva, ki naj bi služilo kot utemeljitev za povojno priključitev Primorske in Koroške k Jugoslaviji. Stare je bil v mladosti dejaven v sokolskem gibanju, jeseni 1936 se je včlanil v Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), a jo je kmalu razočaran zapustil. Pozneje se strankarsko ni več opredelil. V Pravdi, s katero ga je seznanil brat Vendelin, gradbeni inženir, ki je že sodeloval z Nagodetom,[65] se je ukvarjal z načrti za reorganizacijo geodetske službe.[66] Pirc, stric Ljuba Sirca, je bil nekdaj član Preporoda, ki je izhajal iz liberalne družine (oče Ciril je bil eden vidnejših liberalnih politikov v Kranju). Vid Lajovic je poznal Nagodeta kot družinskega znanca. Od jeseni 1944 mu je pomagal s prevajanjem njegovih zapisov v angleščino, član Pravde pa naj ne bi bil. Tudi Angela Vode je članstvo v Pravdi zanikala, čeprav je Nagodeta občasno obiskala.[67]

62 SI AS 1931, t. e. 535, Dr. Vrčon Branko: Moje delo pred in med okupacijo.
63 SI AS 1931, t. e. 575, Življenjepis Metoda Pirca; Žontar, *Kaznovana podjetnost*, str. 30.
64 SI AS 1931, t. e. 589, Zapisnik glavne obravnave (izjave Pavle Hočevar).
65 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 360.
66 SI AS 1931, t. e. 573, Življenjepis Bogdana Stareta.
67 SI AS 1931, t. e 589, Zapisnik glavne obravnave.

Po končani vojni so začeli k Nagodetu ponovno zahajati stari znanci, tudi Leon Kavčnik, Ljubo Sirc, Bogdan Stare, Svatopluk Zupan, Pavla Hočevar, Angela Vode, Vid Lajovic, Metod Kumelj in Metod Pirc, pridružili pa so se jim še novi obiskovalci, med njimi tudi Zoran Hribar. Z nekaterimi izmed njih je navezal stike tudi Boris Furlan. Družilo jih je predvsem nezadovoljstvo z obstoječim komunističnim režimom in želja po oblikovanju opozicije, zaradi česar so iskali povezave z enako mislečimi v drugih delih Jugoslavije pa tudi v tujini. Njihova zunanjepolitična usmeritev je bila povsem drugačna od tiste, ki jo je med vojno zagovarjala Pravda. Namesto naslonitve na Vzhod so videli rešitev izključno na Zahodu. Povojni Nagodetov krog je bil še bistveno bolj heterogen od medvojnega. Medtem ko bi za Pravdo morda še lahko rekli, da je bila nekako »levo liberalno« usmerjena, pa tega nikakor ne bi mogli trditi za novo nastalo povojno združbo. Politično prepričanje Zorana Hribarja se ni ujemalo z nobeno od nazorov strank, ki so do tedaj delovale na Slovenskem (po njegovem mnenju bi moral politik reševati gospodarska vprašanja, biti pošten in vzvišen »nad malenkostnimi boji strank«), njegova žena Elizabeta naj bi sicer podpirala prizadevanja Nagodetove skupine, natančneje pa se ni opredelila. Franjo Sirc, ki se je najverjetneje znašel na procesu le zaradi svojega sina, je bil kot nekdanji član glavnega odbora JNS nedvomno liberalno usmerjen.[68] Boris Furlan pa je bil »po formi mentis in po svojem nazoru« predvsem »demokrat in liberalec«, ki sta ga »vera v moč in sposobnost človeškega duha, da kljub ponavljajočim se padcem vodi (in pripelje) k izpopolnitvi človeške družbe in človeka« neizogibno privedla »v konflikt s političnimi ideologijami in sistemi prve polovice 20. stoletja, ki so težnje po individualni svobodi in neodvisnosti nestrpno zavračali kot odpadništvo in herezijo«.[69]

In zakaj so se vsi ti ljudje povezovali prav z Nagodetom? Nekateri najbrž le zato, ker drugih, ki bi bili pripravljeni kaj storiti, skorajda ni bilo (veliko nekdanjih političnih voditeljev je bilo v emigraciji ali zaporih, nekateri pa so se z obstoječimi razmerami sprijaznili), drugi pa so upali, da so v njem našli voditelja opozicije, ki so si jo tako želeli. Zadnja misel pa se že dotika vprašanja, zakaj je bil Nagode kot edini izmed vseh na obeh procesih obsojenih posameznikov, ki bi jih bilo mogoče uvrstiti med »levo usmerjene liberalce«, obsojen na smrt. Del odgovora morda izhaja iz dejstva, da zanj niso posredovali dovolj vplivni ljudje, niti doma niti v tujini, del pa iz njegovih prepričanj in značajskih lastnosti. Nekateri so ga namreč imeli za »*zelo levo usmerjenega liberalca*«,[70] drugi za »*komunista jugoslovanske smeri*«.[71] Nekateri o njegovih sposobnostih niso imeli prav dobrega mnenja,[72] drugi so v njem videli inteligentnega, morda celo karizmatičnega

68 Povzeto predvsem po življenjepisih, ki so jih napisali v zaporu (SI AS 1931, t. e. 571, 572, 576).

69 Vodopivec, *Boris Furlan*, str. 89.

70 Mamić, *Dr. Ljubo Sirc*, str. 13.

71 SI AS 1931, t. e. 568, Stanko Dimnik: Moji doživljaji okupatorske dobe 1941–1945.

72 SI AS 1931, t. e. 568, Izjave dr. Branka Vrčona.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 394 23.1.2018 8:47:16

voditelja.[73] Po mnenju Ljuba Sirca je bil med slednjimi tudi Boris Kidrič, ki naj bi imel Nagodeta za »*svojega osebnega tekmeca*«.[74] V prid tej predpostavki govorijo tudi besede Edvarda Kocbeka, ki je v obdobju spora Pravde z OF opozarjal na škodljivost vsakršnega izključevanja, še posebej, »*če so v ozadju bolj kot ne prestižni računi in celo osebna nestrpnost (npr. med Kidričem in Nagodetom)*«.[75]

Osebne zamere nasploh niso bile zanemarljive. Tako naj bi na primer Bogdan Stare ostal v zaporu vseh sedem let le zato, ker so ga »*nekateri njegovi kolegi, člani Udbe, sovražili*«.[76] Uspešna so bila tudi nekatera posredovanja. Tako naj bi bil Vid Lajovic izpuščen na prostost ravno na dan pred sedemdesetim rojstnim dnem njegovega očeta zaradi prošnje, ki jo je Glasbena matica poslala Josipu Brozu Titu.[77] K pomilostitvi sprva na smrt obsojenih Borisa Furlana in Ljuba Sirca pa so najverjetneje pripomogle številne intervencije iz tujine.[78]

Življenjske poti obsojenih po izpustitvi iz zapora

Preživeli obsojenci so bili izpuščeni na prostost med leti 1946 in 1955, njihove usode pa so bile zelo različne. Obsojeni na prvem procesu, za katere je bilo mogoče najti ustrezne podatke, so po prihodu na prostost našli zaposlitev. Branko Vrčon se je zaposlil v tovarni Litostroj v Ljubljani, kjer je vodil oddelka za ekonomsko propagando in za stike z javnostjo, organiziral prevajalski oddelek in urejal tovarniško glasilo, poleg tega pa prevajal strokovna in leposlovna dela, deloval v strokovnih in znanstvenih društvih ter za svoje delo dobil več priznanj.[79] Branko Alujevič je bil zaposlen pri različnih podjetjih.[80] Stanko Dimnik je bil nekaj let v Litostroju, kamor je bil poslan na delo že med prestajanjem zaporne kazni, potem v železarni v Šibeniku, od leta 1953 pa je bil pri podjetju Projekt – Nizke gradnje v Ljubljani zadolžen za načrtovanje mostov. Kot statik je sodeloval tudi pri prestavitvi Plečnikove cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. Poleg strokovnih razprav se je posvečal še prazgodovini, proučevanju zemljepisnih imen in opisom planin.[81] Tudi Jože Rus ni imel težav z zaposlitvijo; kot priznan strokovnjak je delal v različnih krajih države.[82] Drugačna pa je bila usoda Milivoja Lajovica, ki se je

73 SI AS 1931, t. e. 589, Zapisnik glavne obravnave (Izjave Pavle Hočevar, Zorana Hribarja in Ljuba Sirca).

74 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 313.

75 Mally, *Slovenski odpor*, str. 103.

76 Sirc, *Dolgo življenje*, str. 375.

77 Prav tam, str. 341; SI AS 1267, Podfond Dob, t. e. 451.

78 Posredovanje britanske diplomacije je predstavljeno v: Jeraj in Melik, *Kazenski proces*, str. 109–120.

79 *Primorski slovenski biografski leksikon* 17, Vrčon Branko, str. 276–277; *Enciklopedija Slovenije* 14, Vrčon Branko, str. 375.

80 Vodušek Starič, *»Dosje« Mačkovšek*, str. 52.

81 *Primorski slovenski biografski leksikon* 4, Dimnik Stanko, str. 287–288.

82 *Enciklopedija Slovenije* 10, Rus Jože, str. 332.

leta 1949 znova znašel v zaporu, tokrat skupaj z ženo Marijo. Obtožena sta bila, da sta sodelovala s sinom Dušanom, ki je po vojni emigriral, in mu pošiljala poročila o dogajanju v domovini. Kazen je prestajal v zaporu na Reki, kjer je v zadnjih mesecih delal kot knjigovodja. Dobre odnose je imel z upravnikom zapora, ki mu je najprej pomagal najti zaposlitev v reški mlekarni, pozneje pa pridobiti dovoljenje za odhod v Avstralijo,[83] kjer se je pridružil sinovoma, politiku Milivoju (Miši) in Dušanu, ki je medtem že postal uspešen poslovnež.

Vsi, ki so bili obsojeni na Nagodetovem procesu, pa se iz zapora niso vrnili. Metod Kumelj naj bi novembra 1947 naredil samomor v zaporih Uprave državne varnosti, kamor so ga premestili zaradi priprav na nek drug proces. Verjetno so ga nameravali obsoditi na enem od dachauskih procesov. Franjo Sirc je bil zaradi slabega zdravstvenega stanja pogojno odpuščen iz zapora, a je kmalu zatem umrl. Boris Furlan se je moral za vedno posloviti od univerzitetne kariere; poniževalo ga je dolgoletno čakanje na pokojnino, dušil ga je policijski nadzor, potnega lista, da bi se lahko preselil k hčerki v ZDA, ni dobil, pestile so ga zdravstvene težave. Tudi Angeli Vode je bilo javno delovanje onemogočeno. Elizabeta in Zoran Hribar sta imela težave z zaposlitvijo. Družino je preživljala Elizabeta z izdelovanjem kipcev in okraskov iz gline, brona in stekla, po vrnitvi iz zapora se je pri njej zaposlil tudi Zoran. Ljubo Sirc je leta 1955 ilegalno zapustil Jugoslavijo in se sčasoma naselil v Veliki Britaniji, leta 1960 doktoriral iz ekonomije na univerzi v Fribourgu v Švici, potem pa predaval, od leta 1965 na Univerzi Adama Smitha v Glasgowu. Po upokojitvi je v Londonu ustanovil Center za proučevanje komunističnih gospodarstev, v letu 1989 pa je prvič obiskal domovino. Svatopluk Zupan je s pomočjo sorodnikov dobil mesto komercialnega direktorja v Strojni tovarni Trbovlje, v Ljubljani pa se je lahko zaposlil šele leta 1976. Vid Lajovic je bil zaposlen pri različnih filmskih podjetjih, dela, ki bi ustrezal njegovim željam, izobrazbi in sposobnostim, pa ni mogel dobiti. Nekateri so imeli več sreče. Leon Kavčnik je bil sprva zaposlen v železarni Štore, potem pa je do upokojitve deloval kot tehnični direktor v tovarni Tuba v Ljubljani. Metod Pirc je leto dni po odpustitvi iz zapora dobil službo v tovarni Iskra v Kranju; bil je predsednik Komisije za standardizacijo pri Gospodarski zbornici Slovenije, član izvršilnega odbora Jugoslovanskega elektrotehniškega komiteja in je za svoje delo prejel številna priznanja. Bogdanu Staretu so takoj po vrnitvi iz zapora ponudili prejšnje delo in je bil do upokojitve zaposlen na Geodetskem inštitutu v Ljubljani. Upokojenka Pavla Hočevar je objavila spomine z naslovom *Pot se vije*, v katerih je natančno predstavila predvsem svoja tržaška leta, obdobja po drugi svetovni vojni pa ni omenjala. Izšli so leta 1969 v Trstu.[84]

V samostojni Sloveniji so bili rehabilitirani vsi obsojeni na Nagodetovem procesu in vsi pripadniki liberalnega tabora z božičnega procesa.

83 Lajovic, *Med svobodo in rdečo zvezdo*, str. 81–82.

84 Povzeto po Jeraj in Melik, *Kazenski proces*, str. 35–75.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 396 23.1.2018 8:47:16

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije
SI AS 1267, Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji
- podfond Dob
SI AS 1487, Centralni komite Komunistične partije Slovenije
SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije
- Božični proces
- Proces Nagode
Zgodovinski arhiv Ljubljana
SI ZAL LJU 85, Okrožno sodišče Ljubljana

Elektronski viri

Glas Slovenije/Sidney, 149, september 1999, Impact International Pty Ltd slavil 40-letnico http://www.glasslovenije.com.au/glas/glas-slovenije-149lajovic.htm (10. avgust 2017).
Predstavitev podjetja Lajovic Tuba embalaža, d.o.o., https://www.gzs.si/pripone/7_LTuba.pdf (10. avgust 2017).
Spominski almanah slovenskih strokovnih pisateljev, publicistov in projektantov, Nova strokovna založba, 1940/1941, https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-OSB5LFAN (29. julij 2017).

Literatura

Enciklopedija Slovenije, knjige 7, 9, 10, 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, 1995, 1996, 1998.
Gabrič, Aleš, Ljudska fronta. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, *2*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 847–849.
Gabrič, Aleš, Preganjanje političnih nasprotnikov. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, *2*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 860–865.
Griesser Pečar, Tamara, Božični proces. *Brezpravje »v imenu ljudstva«.* Ljubljana, 2016, str. 93–110.
Jeraj, Mateja in Jelka Melik, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015.
Lajovic, Dušan S., *Med svobodo in rdečo zvezdo*. Ljubljana: Nova obzorja, 2003.
Mally, Eva, *Slovenski odpor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
Mamić, Tino, Dr. Ljubo Sirc, ekonomist in liberalec, ki je preživel smrtno obsodbo. Slovenci se moramo navaditi živeti drug z drugim. Intervju z dr. Ljubom Sircem. *Primorske novice* (priloga Sobota), 9. oktober 2010.
Melik, Vasilij, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, 1982, str. 19–23.
Primorski slovenski biografski leksikon, snopiča 4 in 17. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1977, 1991.
Sirc, Ljubo, *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Sirc, Ljubo, *Dolgo življenje po smrtni obsodbi*. Ljubljana: Nova obzorja, 2010.
Šteiner, Martin, Zakonska podlaga za volitve v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945. *Kronika* 44 (2–3), 1996, str. 86–90.
Ude, Lojze, Notranja fronta slovenskega naroda in jugoslovanstvo. Boris Mlakar (ur.), *Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944*. Ljubljana, 1994, str. 20–23.
Vodopivec, Peter, Boris Furlan (1894–1957). *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa*. Ljubljana, 2001, str. 89–98.
Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
Vodopivec, Peter in Jože Snoj, Pogovor z Leonom Kavčnikom. *Nova revija* 6, 1987, str. 1558–1569.
Vodušek Starič, Jerca, *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
Vodušek Starič, Jera, »*Dosje« Mačkovšek*. Viri 7. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994.
Vodušek Starič, Jerca, Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* (Slovenci in leto 1941) 41, 2001, str. 59–76.
Žontar, Jože, *Kaznovana podjetnost. Kranjski trgovec in industrialec Franjo Sirc*. Ljubljana: Nova revija, 2005.

Summary

Mateja Jeraj

Retribution against groups and individuals of liberal views after World War II

After World War II, Yugoslav political leaders launched not only reprisals against war criminals, actual collaborators, war profiteers and terrorist group members, but also wanted to disable all those who disagreed with a single-party system.

Retribution against liberal circles in Slovenia took place in two judicial proceedings, namely in the Christmas Trial of December 1945 and the Nagode Trial of summer 1947. The leaders and members of pre-war liberal parties and organisations that had initially wanted to establish links with the Liberation Front but failed to reach agreement due to differences in attitude towards the Yugoslav King, the government in exile, the army of Draža Mihailović and the revolution were convicted at the Christmas Trail. At the Nagode Trial, most of the convicted were free-spirited Slovene intellectuals with liberal views who had supported the national liberation movement to a certain extent but were then left disappointed by the new system and looked for possibilities to engage in opposition activities. The accused were alleged to have been collaborating with the occupying forces, counter partisan military formations and their intelligence services during the WW II or to have been engaged in counter-State operations and espionage for Western countries after the War. Extreme sentences had been imposed, but most of those convicted were released early from prison. Some of them found employment, but some were banned from public life forever.

In the independent Slovenia all persons convicted at the Nagode Trial and all liberals convicted at the Christmas Trial were rehabilitated.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 398 23.1.2018 8:47:16

Žarko Lazarević[*]

Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945[1]

Uvod

Ena od nedavnih raziskav, ki je v ospredje postavila ugled kmečkega poklica v drugi polovici 20. stoletja, je kot temeljno ugotovitev izpostavila veliko kritičnost slovenske javnosti do kmetov kot posebnega družbenega in ekonomskega sloja. Na osnovi skorajda polstoletnih raziskav javnega mnenja je očitno, da velja kmečki poklic za enega najmanj uglednih v slovenski družbi. Jasno je izpostavljeno tudi drugo prepričanje, da je dvojna aktivnost, hkrati v kmetijstvu in neagrarnih panogah ali servisnih dejavnostih, škodljiva. V Sloveniji je namreč številčno zaznavna kategorija t. i. mešanih kmetij, ki zaradi majhnosti zemljiške posesti dopolnjujejo dohodke z rednim delom v neagrarnih dejavnostih. Po javnem mnenju naj bi bili ti polkmetje odgovorni za zanemarjanje kmetijske zemlje in tradicionalne kmetijske kulturne pokrajine. Hkrati naj bi bili tudi manj učinkoviti na rednih delovnih mestih zaradi preutrujenosti.[2]

Ta precej negativna podoba kmetijstva je posledica različnih socialnih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov, hkrati pa tudi historičnih izkušenj in splošnega odnosa do kmetijstva in kmetov v daljši časovni perspektivi. Zlasti je zanimivo vprašanje, kako nastopi tak obrat glede na historično dediščino. V slovenski nacionalni ideologiji so kmetje namreč vse do komunistične ureditve predstavljali osrednji družbeni sloj. Drugače tudi ni moglo biti, saj je bila Slovenija agrarna družba v ekonomskem in socialnem smislu še vse do druge svetovne vojne. Uveljavitev kmetov in kmetijstva v ideološko-političnem

* dr. Žarko Lazarević, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana, zarko.lazarevic@inz.si

1 Prispevek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju (Gospodarska in socialna zgodovina Slovenije), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Razpotnik Visković in Seručnik, *Ugled kmečkega poklica*, str. 25–36.

imaginariju je bila povezana s strukturnimi spremembami od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Tako kot v evropskem prostoru ima vnos kmečke tematike v družbeni imaginarij tudi dodatne dimenzije, saj je sovpadal z vstopom množic v politično življenje, tudi kmečkih, zaradi širitve volilne pravice. To je spremenilo razmerje političnih sil, percepcijo družbene strukturiranosti in imelo vpliv na oblikovanje agend v različnih podsistemih. Afirmacijo in soglasje je bilo mogoče pridobiti le s spremembo strategij in praks javnega političnega delovanja, koncipiranja razvojnih prioritet ekonomije in družbe. Vse te spremembe so bile sintetizirane v javnem diskurzu, ki ne sme diskriminirati kmečkih množic, temveč jih postavlja v sredico nacionalne ideologije.[3] Sledeča razprava je osredinjena na vlogo in mesto zasebnega kmetijskega sektorja v komunistični kmetijski politiki, ki je bila po letu 1945 utemeljena na ekonomski, socialni in politični diskriminaciji kmetov. V dolgoročni perspektivi so take razmere zagotovo vplivale na podobo kmetijstva kot panoge in kmetov kot družbenega sloja v javnosti. V nadaljevanju je tako predstavljena pot opuščanja ideološke rigidnosti in postopnega prepoznavanja kmetov ter zasebne kmetijske proizvodnje kot konstitutivnega dela agrarnega sektorja v državi z implikacijami v načelih kmetijske politike. Analiza ideološkega diskurza je v tem primeru neizogibna, saj pojasnjuje postopne spremembe in kontekstualizira širša politična ozadja.

Čas ideološke rigidnosti

Tako kot na vseh drugih področjih je v letu 1945 s komunističnim prevzemom oblasti začel čas tudi v kmetijstvu teči drugače in bolj intenzivno kot pred drugo svetovno vojno. Spremembe so nastopile zelo hitro. V primerjavi s predvojnim obdobjem je ostal skupen samo prostor, v vsem drugem, to je po pojavnih oblikah, zasnovi in dejavnikih sprememb v političnem in gospodarskem življenju, pa se je dogajanje bistveno razlikovalo. V začetnem obdobju je pravno domišljene akte oziroma vladavino prava nadomestilo na revolucionarnih načelih utemeljeno ravnanje na vseh področjih družbenega življenja. Temeljni cilj novih oblasti je bila vzpostavitev komunistične oblasti, z monopolom komunistične stranke na vseh področjih življenja. Revolucionarni cilji so opredeljevali tudi delovanje oblasti.[4]

V proces tolmačenja dogajanja po maju 1945 v Sloveniji (in Jugoslaviji) je nujno vpeljati tudi perspektivo centralno-planske ekonomije. Nove oblasti namreč niso skrivale osnovnega cilja, to je vzpostavitve centralno-planske ekonomije po sovjetskem vzoru. Se pravi ekonomije, ki bi temeljila na državni lastnini, kjer bi bili zasebna ekonomska pobuda in lastnina povsem odpravljeni. Tovrstni ekonomski sistem je terjal obsežen

3 Lazarević, *Slovenski kmečki svet*, str. 45–62.

4 Gabrič, *The Bolshevization of Slovenia*, str. 79–94.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 400 23.1.2018 8:47:16

administrativni aparat za nadzor ekonomskih subjektov in vodenje ekonomskih procesov. In že tukaj je treba postaviti osnovno trditev, da so bili politični in administrativni procesi po drugi svetovni vojni v funkciji omejevanja in odpravljanja zasebne lastnine v širšem smislu oziroma zaplembe ekonomskih subjektov. V tem procesu so bili pojmi ekonomska kolaboracija in vojno dobičkarstvo ter pripadajoče sankcije na široko uporabljeni oziroma tudi zlorabljeni, da bi v najkrajšem možnem času dosegli nadzor nad ekonomijo, kar je bilo doseženo že v letu 1945.[5]

Če so bile predstave o podržavljenju gospodarskih subjektov v neagrarnem sektorju povsem jasne, pa so na področju kmetijstva bolj oklevali. Nove oblasti so hitro odpravile institucionalni okvir kreditiranja kmetijstva, to je predvojne banke in kreditne zadruge. Odpravili so tudi predvojno zadružništvo in kmetijsko-pospeševalno službo. Odpravili so trg kot koordinacijski mehanizem in uveljavili novo raven relativnih cen, še bolj v škodo kmetijstva kot pred drugo svetovno vojno. Z odpravo teh institucionalnih form so radikalno spremenili makroekonomski okvir delovanja zasebnih kmetov. Pravzaprav so zasebno kmetijstvo povsem onemogočili in ga podvrgli državnemu nadzoru in usmerjanju. Eden izmed pomembnih ukrepov na tej poti, ki je imel tudi velike politične učinke, je bil odpis predvojnih kmečkih dolgov. Prezadolženost kmečkega prebivalstva pred drugo svetovno vojno je bila akuten problem. Zaradi velikih socialnih in ekonomskih implikacij je prezadolženost postopno prerasla v občutljivo politično vprašanje. Ker so komunisti ravno dolgove imeli za najbolj izrazit primer krivičnosti kapitalistične ureditve, po vojni ni bilo nobene dileme več. Že oktobra 1945 so sprejeli Zakon o končni likvidaciji kmečkih dolgov. Kot drugi ukrepi je tudi ta zakon vseboval revolucionarne prvine. Brezpogojno so brisali dolgove vsem udeležencem komunističnega osvobodilnega gibanja in njihovim svojcem, delno podpornikom, drugi so morali odplačati preostanek dolgov brez obresti.[6]

Nasprotno pa so se na področju zemljiške lastnine malih kmetov porajala številna vprašanja. Vprašanj ni bilo v primeru tistih kmetov, ki so jih (politično ali razredno) opredelili kot sodelavce okupatorjev (domači veleposestniki ali pripadniki nemške manjšine). Tem so brez zadržkov premoženje zaplenili že v poletnih mesecih leta 1945. Drugače pa je bilo pri tistih kmetih, ki so bili najbolj številni del partizanskih enot in podpornikov osvobodilnega gibanja. Povrhu vsega je bilo tedaj v Jugoslaviji prek 80 % kmečkega prebivalstva, kar je predstavljalo velik politični izziv za komunistično oblast, ki je komaj dobro konsolidirala svoje pozicije. Navedene dileme sta razreševali agrarna reforma in kolonizacija, ki sta imeli enako vlogo kot nacionalizacije premoženja v neagrarnih sektorjih. Agrarno reformo so sprožili z zakonom iz avgusta 1945. Že od vsega začetka je bilo jasno, da je poseg v lastniška razmerja v kmetijstvu prvenstveno politični akt, ki pa je, kot se je kasneje pokazalo, imel tudi velike ekonomske posledice. Namena

5 Prinčič, *Nadomestitev individualnega podjetništva*, str. 97.

6 Lazarević, *Kmečki dolgovi*, str. 160–162.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 401 23.1.2018 8:47:17

sta bila dva. Na eni strani politični učinek z dodeljevanjem razlaščene zemlje kmetom z malo zemlje. Na drugi strani pa prenos zemlje v državno last za oblikovanje državnih kmetijskih podjetij. Temeljni kriterij razlastitve je bilo načelo osebnega obdelovanja zemlje. Razlastili naj bi vse kmete, ki so zaradi velikosti svojih posesti morali najemati delavce. Na ta način naj bi zadostili dvema pomembnima ideološkima kriterijema. Najprej naj bi zadostili načelu, da je zemlja last tistih, ki jo neposredno obdelujejo. Drugič pa naj bi odpravili korenine »kapitalističnih« odnosov na vasi. Kapitalistične odnose na vasi, to veliko ideološko skrb oblasti še vsaj dve desetletji po drugi svetovni vojni, naj bi učinkovito odpravilo oblikovanje državnih kmetijskih podjetij iz fonda nacionalizirane zemlje in velika množica drobnih kmetij, ki bi se bila prisiljena ekonomsko navezati na državni kmetijski sektor prek novega »socialističnega« zadružništva.

Agrarna reforma je zajela naslednje kategorije zemljiških posesti: 1. veleposestva, 2. zemljiška posestva bank, podjetij, delniških družb in drugih zasebnih ustanov, 3. zemljiška posestva cerkva, samostanov in drugih verskih ustanov, 4. presežek zemljiških posestev, ki niso bili veleposestniki, 5. presežek kmečkih posestev, 6. zemljiška posestva, ki so med vojno ostala brez lastnika ali brez znanega naslednika.[7] Tako zastavljeni ukrepi so zadostili tako razrednim kot nacionalnim ciljem. Med veleposestniki, ki so bili praviloma fevdalnega izvora, so prevladovali pripadniki neslovanskega izvora, pripadniki nemške ali madžarske manjšine, ki mnogokrat niti niso imeli jugoslovanskega državljanstva. Zemljiški maksimum je bil določen na 45 ha vse zemlje oziroma 35 ha obdelovalne zemlje. Vse, kar je presegalo to mejo, so nacionalizirali ne glede na lastništvo.

Agrarna reforma v Jugoslaviji je imela omejen domet. Zajela je le 11,7 % skupnih kmetijskih površin oziroma 5 % obdelovalne zemlje. To je bil rezultat velike fragmentacije zemljiške posesti že pred drugo svetovno vojno. Polovico odvzete zemlje so dodelili malim kmetom oziroma tistim, ki niso imeli zemlje, 18,3 % so dobila državna kmetijska podjetja, 2,6 % splošne kmetijske zadruge. Povprečna velikost dodeljenega zemljišča je obsegala 2,5 ha,[8] več kot 5 ha pa tako ali tako ni bilo mogoče dobiti. Zemljo so razdelili med 316.415 kmečkih družin (16 % vseh predvojnih kmetij). To vsekakor priča še o nadaljnji drobitvi kmečke posesti. V agrarno reformo je bilo namreč zajetih le 8 %[9] kmečkih posestev od predvojno popisanih kmetij. Izmed tistih kmetij, ki so jim odvzeli zemljo, jih je bilo kar 67 % v lasti pripadnikov nemške manjšine, 25 % je bilo kmetij, ki so presegale zemljiški maksimum, pri 8 % pa lastništvo zaradi vojnih razmer ni bilo znano. Prevlada političnega momenta je bila očitna. Vzporedno z agrarno reformo je potekala tudi kolonizacija. Izvajali so jo tako na ravni federacije kot tudi posameznih republik.[10]

7 Čepič, *Spreminjanje lastništva zemlje*, str. 145–159.

8 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 27.

9 Izračunano na podlagi statističnih podatkov iz leta 1931 po Tomasevich, *Peasants, Politics and Change*, str. 384.

10 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 27–28.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 402 23.1.2018 8:47:17

Kar je veljalo za jugoslovansko raven, je veljalo tudi za Slovenijo. Daleč največji delež (67 %) razlaščenih kmetij je pripadal pripadnikom nemške manjšine, precej (16,7 %) so prispevale sodne zaplembe, kot posledico procesiranja posameznikov z očitki o kolaboraciji, špekulaciji ali čim podobnim. Močno zastopana je bila tudi skupina lastnikov kmetijskih zemljišč (11,6 %), ki so dohodke ustvarjali v neagrarnih dejavnostih. Kmetijska zemljišča različnih institucij (tudi cerkvenih) so štela 4,1 %. Kako razdrobljena je bila agrarna struktura v Sloveniji po lastniški plati, kaže tudi podatek, da je približno enak delež (4,5 %) kmetij, ki jih je zajela agrarna reforma, presegala 35 hektarjev, pri čemer je v to vsoto všteta tudi veleposest. Vsega skupaj je šlo za nekaj sto velikih kmetijskih posestev, ki bi jih bilo mogoče označiti kot veleposest. Slovenska oblast ni bila tako radodarna kot zvezne oblasti, le 13,4 % odvzete zemlje so razdelili med kmete in koloniste, ki so jih praviloma naselili na površine v lasti prebegle nemške manjšine. To je razumljivo, saj je bilo obdelovalne zemlje v Sloveniji malo. Večino odvzete zemlje je predstavljal gozd (63,5 %), ki si ga je država pridržala v svoji lasti. Le desetina zemlje je bila dodeljena državnim kmetijskim posestvom. V skupnem si je država pridržala skoraj tri četrtine vse kmetijskih in gozdnih površin, ki so bile vključene v agrarno reformo. Agrarna reforma je prispevala k nadaljnji drobitvi kmetijske posesti. V Sloveniji je bilo po koncu agrarne reforme za 27 % več kmečkih gospodarstev kot pred drugo svetovno vojno.[11]

Meja agrarnega maksimuma, 35 oz. 45 ha, je bila s političnega stališča postavljena racionalno. V drugačnih razmerah bi nekaterim kmetom omogočala koristi ekonomije obsega in s tem tudi tehnološko modernizacijo in višjo raven donosnosti. Vendar pa to ni bil cilj oblasti v zasebnem kmetijstvu. Agrarna reforma je s stališča političnega interesa dosegla uspeh. Z uveljavitvijo razrednega principa in delitvijo zemlje je oblast prav gotovo dobila pozitiven odmev med večinskim delom prebivalstva. Tudi s stališča ideoloških pozicij oblasti je bila agrarna reforma uspešna. Po teh interpretacijah so z agrarno reformo učinkovito onemogočili »reprodukcijo kapitalističnih razmerij« na vasi, saj so ekonomski obseg zasebnega kmetovanja zelo omejili z različnimi ukrepi.[12] Za povrh pa so zasebnim kmetom tudi prepovedali kupovanje delovnih strojev, najemanje delovne sile in vsakršno trgovanje.[13] Cilj oblasti je bil prenesti težišče kmetijske pridelave in prireje na državna kmetijska podjetja in zadruge. Tovrstna intencija je najbolj vidna iz načel in prakse kmetijske politike, ki je bila uveljavljena v prvih treh letih po vojni.

S stališča ekonomskih učinkov je bila agrarna reforma neuspeh. Kmetijstvo kot celota je nazadovalo. Odprava zasebnih večjih kmetij in posestev je pomenila tudi odpravo kmetijskih enot, ki so bile sposobne ekonomične in tržne pridelave ter prireje. Na novo oblikovana državna in zadružna kmetijska podjetja so bile glede na organizacijsko stanje

11 Čepič, *Oris pojavnih oblik kmetijske politike*, str. 179–180.

12 Čoh Kladnik, *Kulaški procesi*, str. 14.

13 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 32.

in ekonomske učinke še daleč od vloge, ki so jim jo namenili. Drobitev kmečke posesti je imela posledice. Kmetje so ob veliki delovni fizični obremenitvi zaradi skromne ravni tehnološke opremljenosti le redko pridelovali več kot za preživetje svojih družin in najnujnejšo oskrbo z drugimi potrošniškimi dobrinami. Zato je začela šepati oskrba s prehrambnimi artikli navkljub regulirani (racionirani!) oskrbi prebivalstva.

V precepu so se oblasti odločile za povečano represijo pri izvajanju kmetijske politike, kar je povzročalo ekonomske, socialne in tudi ali zlasti politične napetosti na podeželju. Vloga kmetijstva, kot v drugih nerazvitih komunističnih deželah, je imela dvojno vlogo. Prva je bila prehrambna oskrba prebivalstva. K tej osnovni funkciji so kmetijstvu dodali še vlogo vira sredstev za načrtovani razvoj industrijskega sektorja. Manifestacije te politike so bile ravno tako dvojne. Prehrambna funkcija kmetijstva je dobila izraz v politiki obveznega odkupa in oddaje pridelkov ter živine. Na makroekonomski ravni pa so z administrativnim posegom v relativne cene močno povečali razkorak v relativni vrednosti kmetijskih proizvodov v razmerju do industrijskih izdelkov. Seveda v škodo kmetijstva, kar je nato posledično determiniralo življenjsko raven kmetov, socialni položaj in družbeni status. Poseg v relativne cene je dopolnjeval še sistem obdavčenja zasebnih kmetovalcev. Kmetijstvo je bilo tako postavljeno v položaj vira akumulacije za industrijski razvoj države. Z drugimi besedami, industrializacijo države so zasnovali na izraziti podcenjenosti kmečkega dela in življenjski ravni kmečkega prebivalstva.

Že od konca vojne je bila v kontekstu politike obveznega odkupa in oddaje pridelkov kmetijska proizvodnja določena z načrti vrhovnih državnih oblasti, ki je bila oblikovana glede na pričakovane (načrtovane!) prehrambne potrebe v sistemu racionirane preskrbe. Osnovne administrativne oblastne enote so posameznim kmetom natančno določile, koliko kmetijskih pridelkov, živine, mesa, masti, mleka in drugih artiklov morajo oddati državi po administrativno predpisanih (maksimiranih!) cenah. Kmetje so se obveznemu odkupu in oddaji po maksimiranih cenah izogibali na različne načine. Ob neizpolnjevanju obveznih kvot se je lokalna oblast oprijela nasilja. Množico kmetov so poleg neposrednega nasilja ob izvrševanju obveznega odkupa in oddaje tudi sodno preganjali pod obtožbo špekulacije.[14]

Agrarno reformo je dopolnjevala ideologija in praksa socialističnega zadružništva. Agrarna reforma je sicer ustvarila državna kmetijska posestva, vendar je bilo težišče proizvodnje še vedno na zasebnem kmetijstvu. Kot vmesni člen, ki naj omogoči vključevanje zasebnih kmetov v »socialistično kmetijsko politiko«, so razvili koncept zadružništva. Naloga zadrug v ideološkem imaginariju in praktični izvedbi je bila dvojne narave. Imele naj bi ekonomski in ideološki, to je politični značaj. Z združevanjem zasebnih kmetov naj bi prispevale k povečanju proizvodnje. Na ideološkem polju naj bi z duhom skupnosti, z duhom »socialistične kooperacije« uspešno politično zamejevale bogatejše

14 Čoh Kladnik, *Kulaški procesi*, str. 10–14.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 404 23.1.2018 8:47:17

kmete. Predvideno je bilo več vrst zadrug (nabavno-prodajne, proizvodne, kreditne, obnovitvene, strojne, vinogradniške, mlekarske …), vendar so se najbolj prijele zadruge univerzalnega tipa, imenovane Splošne kmetijske zadruge, ki so združevale trgovinske, proizvodne in storitvene funkcije za člane. Že v letu 1947 so absolutno prevladovale. V Sloveniji jih je bilo leta 1949 kar 1160, praktično v vsaki vasi. Združevale so vso gospodarsko dejavnost na podeželju.[15] Zadruge v prvih povojnih letih so bile torej splošnega tipa, bolj ali manj prostovoljne. To so bile organizacije, prek katerih je potekala menjava blaga, pa ne po načelih trgovine, temveč po načelih načrtovane distribucije. Bile so neke vrste podeželske trgovine, kjer je potekala trgovina v pogojih racionirane oziroma zagotovljene oskrbe prebivalstva.[16] Tako zasnovane zadruge so bile posledica polemik in razhajanj v najvišjem vodstvu komunistične stranke, kakšno kmetijsko politiko sploh voditi. Ni bilo malo zastopnikov hitre kolektivizacije že neposredno po vojni. Vendar je prevladala zmerna smer, ki je kolektivizacijo sicer videla kot končni cilj, vendar naj bi do kolektivizacije kmetijstva prišli postopno in z bolj mehkimi metodami. In ta mehka pot je bila po njihovem prepričanju mogoča prek zadružništva, s katerim bi kmete najprej navezali, nato pa tudi vključili v socialistični (državni) kmetijski sektor.[17] Edvard Kardelj je tako v letu 1947 po večletnih razpravah jasno postavil izhodišče. Jugoslavija naj krene na »*specifično pot k kolektivizaciji vasi*«, prek kmetijskega zadružništva, »*s katerim lahko dosežemo več, kot so dosegli Rusi*« z odkrito kolektivizacijo.[18]

Tako stališče je ostalo aktualno tudi v letih 1947 in 1948, se pravi še v času izvajanja prve petletke. Do prelomnice v kmetijski politiki je nato prišlo v letu 1949. Obrat je bil posledica spora s Sovjetsko zvezo leta 1948. Eden glavnih sovjetskih očitkov je bila ravno kolektivizacija, ki je jugoslovanski komunisti niso izvedli oziroma je niso načrtovali po sovjetskem vzoru, saj so zasledovali svojo pot, svojo kmetijsko politiko, ki pa je kljub sovjetskim očitkom imela jasno razredno konotacijo. S prepovedjo vse zasebne trgovine v letu 1948 in uvedbo novih načel v kmetijstvu so zelo zožili možnost kmečkega gospodarjenja. Vzpostavili so nov sistem trgovine s kmetijskimi proizvodi oziroma trgovanja s kmeti. Vzpostavljena je bila t. i. vezana trgovina. V praksi je to pomenilo, da je bila oskrba kmetov z industrijskimi potrošnimi dobrinami vezana na njihovo oddajo pridelkov zadrugam. Pri tem je oblast statusno razlikovala kmete. Manjši kmetje so bili deležni večjih ekonomskih ugodnosti za sodelovanje s socialističnim sektorjem. Večji in bogatejši kmetje, kar je bil zaradi velikih medregionalnih razlik zelo relativen pojem, so bili diskriminirani tako na področju odkupnih cen kot tudi oskrbe z industrijskimi dobrinami. Šlo je za očitno ilustracijo »*specifične poti k kolektivizaciji*«. Tega oblast tudi ni skrivala. Še jeseni leta 1948, se pravi pol leta

15 Čepič, *Oris pojavnih oblik kmetijske politike*, str. 182.

16 Čukanović, *Selo i seljaštvo*, str. 109.

17 Bokovoy, *Collectivization in Yugoslavia*, str. 293–299.

18 Čepič, *Spor z informbirojem*, str. 327.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 405 23.1.2018 8:47:17

po resoluciji Informbiroja, je Edvard Kardelj jasno ponovil, da »*Komunistična partija Jugoslavije ne namerava in nikoli ni nameravala vsiljevati kmetom in ostalim malim proizvajalcem nove socialistične oblike*«. Jasno je odklonil t. i. »kolhozno« kmetijsko politiko.[19] Strinjal se je, da bi to lahko bil ideal, vendar je bila stvarnost na podeželju drugačna. Le malo kmetov je bilo pripravljenih vstopiti v tako organizacijo proizvodnje. Leta 1949 pred veliko kampanjo kolektivizacije so bili v Jugoslaviji v kmečke delovne zadruge, jugoslovanske inačice sovjetskih kolhozov vključeni le 3 % vseh kmetov, skupna površina združenih zemljišč pa je bila tudi majhna.[20] Izhodišča kmetijske politike postanejo še bolj jasna iz besed Borisa Kidriča. Sredi leta 1948 je jasno povedal, da ni mogoče začeti s hitro kolektivizacijo oziroma s

> »frontalnim napadom na kulaka. To bi pomenilo v naslednjem letu gladovati, ker je 40 % proizvodnje v njegovih rokah. Poleg tega mi nimamo ne zadrug niti kmetijskih strojev, ki bi začeli obdelovati zemljo na višji stopnji mehanizacije. Zato linija ni frontalni napad, ampak le njegovo potiskanje, razbijanje kulaške špekulacije in dajanje prednosti delovnim kmetom«.

Delovni kmetje so po tedanji terminologiji pomenili male in srednje kmete.[21]

Glede na tako jasna stališča je gotovo upravičeno vprašanje, zakaj je v letu 1949 prišlo do velikega obrata? Katere okoliščine so se spremenile, da so spremenili tako odločna stališča? Odločilno je bilo zasedanje plenuma Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije januarja 1949. V spletu okoliščin mednarodne gospodarske izolacije, velikih gospodarskih težav, težav v preskrbi prebivalstva s hrano, ideoloških očitkov iz Sovjetske zveze in tudi pritiskov znotraj Komunistične partije Jugoslavije so se odločili za hitrejšo kolektivizacijo in dokončno odpravo »*kulakov*« kot družbene skupine na podeželju in s tem tudi »*kapitalističnih odnosov na vasi*«. Pri tem še vedno ostaja kontroverzno vprašanje, koliko je k temu pripomogel spor s Sovjetsko zvezo.[22] Gotovo pa je, da so oblasti imele upanje, da bodo s povečanim pritiskom na kmete in kolektivizacijo uspele povečati proizvodnjo v kmetijstvu. Kmetijstvo se je znašlo v zelo kritičnem položaju. Bilo je pod pritiskom, da mora nujno in hitro povečati proizvodnjo za zadovoljitev potreb hitro naraščajočega urbanega prebivalstva. Hkrati je oblast imela bolj malo kapitalskih sredstev, da bi povečala tehnološki napredek za dvig produkcije v kmetijstvu. V takih razmerah so mislili, da bodo z reorganizacijo kmetijstva lahko dosegli povečanje pridelave in prireje. Kolektivizacija torej ni bila samo poskus pokazati Sovjetom, da so jugoslovanski komunisti vendarle na stalinistični liniji,

19 Prav tam, str. 328.

20 Veselinov, *Sumrak seljaštva,* str. 37.

21 Čepič, *Spor z informbirojem*, str. 329.

22 Prav tam, str. 331–333.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 406 23.1.2018 8:47:17

temveč da je mogoče tudi v kmetijstvu s kolektivizacijo obrniti v svoj prid prednosti ekonomije obsega.[23]

Po sprejeti odločitvi je v pomladnih mesecih leta 1949 proces kolektivizacije hitro stekel. Število kmečkih delovnih zadrug pa je hitro naraščalo. Sistemsko so predvideli štiri tipe zadrug. Skupno jim je bilo, da so kmetje vanje vložili vsa svoja produkcijska sredstva razen stanovanjskih stavb, t. i. ohišnice (majhnega dela zemlje, ki so ga lahko obdržali), drobnega inventarja in drobnice (živali!). Tipologija zadrug je bila utemeljena na lastništvu in nadomestilu za uporabo zemlje po vstopu v zadrugo. V prvem tipu je kmet obdržal formalno lastništvo zemlje, zemljo je dal v zakup zadrugi, dobival je zakupnino. Zakupnina se je izplačevale le za površine do 4 ha, kar je zopet kazalo na razredni princip. V drugem tipu zadruge so kmetje še vedno ostali lastniki zemlje, vendar so za svojo vloženo zemljo dobivali obresti na zakupnino. Pri tretjem zadružnem tipu kmetje kljub ohranjenemu lastništvu zemlje niso več dobivali nobenega nadomestila – niti zakupnine niti obresti. Politično najbolj zaželen je bil četrti tip kmečkih delovnih zadrug, ko so kmetje povsem brezplačno predali svojo zemljo v last zadrug. Vsak član zadruge je moral v zadrugo vložiti ves kmetijski inventar, živino in gospodarska poslopja. Kmetje so to težko sprejemali. Sodba zgodovinarjev je jasna. Kolektivizacija je pomenila razlastitev kmetov, nacionalizacijo njihovega premoženja brez spremembe lastništva zemlje. Družina posameznega zadružnika je smela zadržati največ do 1 ha zemlje, t. i. ohišnico za lastne potrebe, majhno število živine (kravo s telički, prašiče za družinske potrebe, nekaj perutnine, do 10 čebeljih panjev ...). Zadružniki so bili proti skromnemu plačilu dolžni obdelovati zemljo, učinkovitost dela se je merila z normami, delo je bilo organizirano po brigadah.[24]

Kolektivizacija je bila na vrhuncu leta 1951. Izoblikovala se je zadružna struktura, ki je kazala velike regionalne razlike. Regionalne razlike so bile pogojene z različnimi stopnjami splošnega ekonomskega razvoja in različnimi političnimi pristopi v spodbujanju zadružništva. Že bežen pogled na statistične podatke pokaže velike razlike.

Tabela 1: Kmečke delovne zadruge, junij 1951[25]

	Število KDZ	Število gospodinjstev	Delež obdelovalne zemlje (%)	Povprečna površina (ha)/ KDZ
Srbija	2.083	178.728	20,2	461
Hrvaška	1.574	68.934	14,3	203
Slovenija	381	8.592	10,7	208
Bosna in Hercegovina	1.505	69.821	21,2	247
Makedonija	981	76.987	91,5	568
Črna Gora	440	26.722	76,8	307
Skupaj	6.964	429.784	23,6	348

23 Allcock, *The collectivization of Yugoslav agriculture*, str. 24.

24 Čepič, *Oris pojavnih oblik kmetijske politike*, str. 184; Veselinov, *Sumrak seljaštva,* str. 36.

25 Bokovoy, *Peasants and Communists,* str. 148.

Tabela 2: Tipi kmečkih delovnih zadrug, junij 1951[26]

Tip	Jugoslavija	Srbija	Hrvaška	Slovenija	BiH	Makedonija	Črna Gora
I.	1.014	219	197	262	332	-	4
II.	2.146	979	597	64	448	22	36
III.	3.436	627	734	30	723	923	399
IV.	368	238	46	25	2	36	1
Skupaj	6.964	2,083	1,574	381	1,505	981	440

Že na prvi pogled je opazna razlika med razvitejšimi in manj razvitimi jugoslovanskimi republikami. Očitno je, da je bila kolektivizacija bolj obsežna, prevlada »kolektivističnih« zadružnih oblik pa izrazitejša v manj razvitih predelih. Prednjačili sta Makedonija in Črna Gora, ki sta bili gospodarsko skoraj nepomembni republiki. Na drugem polu je bila Slovenija kot ekonomsko in tehnološko najrazvitejša republika, kjer je bilo včlanjenih le 5 % vsega kmečkega prebivalstva, ki so v zadruge prispevali le majhen delež kmetijske zemlje. V Sloveniji je zanimiva tudi struktura članstva glede na velikost kmetij, lastniki katerih so vstopili v zadruge. Daleč najbolj številna skupina so bili mali kmetje, večji kmetje so le stežka vstopali v zadruge. Glede na posestne razmere v Makedoniji ali Črni Gori, kjer je prevladovala izrazito razdrobljena kmečka posest, je šlo za vzorec, ki se je potrjeval tudi v drugih jugoslovanskih okoljih. Prav tako je očiten vzorec, da so v bolj razvitih okoljih prevladovali osnovni zadružni tipi, v manj razvitih pa zadružni tipi z bolj razvitimi oblikami »kolektivnosti«. Na ravni političnega diskurza se je s tem potrjevala ideološka dogmatična delitev kmetov na delovne kmete (majhni kmetje) in »kulake«. Potrjevala se je ideološka konstrukcija o zavezništvu delavskega razreda in malih kmetov. Veliki kmetje, opredeljeni kot kulaki, so bili iz tega zavezništva izključeni. Ob vsej politični konotaciji terminov je to imelo v vsakdanjem življenju posledice, saj je kolektivizacijo spremljalo tudi veliko nasilje. Celo več, jugoslovanska kolektivizacija naj bi bila med bolj nasilnimi v vzhodni Evropi.[27]

Na ravni političnih deklaracij naj bi kmetje vstopali v zadruge prostovoljno, vendar je bila stvarnost drugačna. Šlo je za ekonomsko, politično-ideološko in psihološko nasilje. Večina kmetov ni bila pripravljena pod predpisanimi pogoji vstopati v zadruge.[28] Če je bilo le mogoče, so se vstopu, predvsem zaradi lastniških in premoženjskih razmerij, izogibali, upirali na različne načine. Dokumentacija o kmečkih strategijah in praksah prilagajanja oziroma upiranja političnemu pritisku je obširna. Povzeti jo je mogoče z večkrat uporabljenim izrazom »moč nemočnih«. Pa tudi s prisilno vključitvijo v zadružni sistem se odpor ni nehal, dobil je obliko pasivnega odpora. Kmetje so s politično oportunističnimi dejanji, z racionalnimi

26 Čepič, *Oris pojavnih oblik kmetijske politike*, str. 186.

27 Swain, *Eastern European Colectivisation*, str. 497–534.

28 Čepič, *Oris pojavnih oblik kmetijske politike*, str. 184.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 408 23.1.2018 8:47:17

dejanji, kot je bila vključitev v zadrugo, s kasnejšim delom oziroma nedelom v zadrugi, spodkopavali ekonomski uspeh kolektivizacije.[29] Ekonomska učinkovitost kmečkih delovnih zadrug je bila nizka.[30] S tem so vzbudili ostro reakcijo oblasti. Bolj je bila kolektivizacija neuspeh v ekonomskem smislu, bolj je naraščalo nasilje oblasti. V posameznih primerih so se kmetje prisilni kolektivizaciji uprli tudi z orožjem, denimo v severozahodnem predelu Bosne in Hercegovine. Upor je bil sicer hitro in kruto zatrt z vojsko, s precej smrtnimi žrtvami in zapornimi kaznimi za sodelujoče. Vendar pa je politično močno odmeval.[31]

Kot je bilo že omenjeno, so kmete do kolektivizacije največkrat procesirali na osnovi zakonodaje o pobijanju špekulacije in gospodarske sabotaže. Z začetkom kolektivizacije so k temu pridružili še obtožbe o kaznivih dejanjih v škodo zadrug. Že po zadružnem zakonu so predvideli kaznovanje za primere oškodovanja zadružnega premoženja, škodovanja ugledu zadružništva, ali oviranja graditve socializma na vasi. Za taka dejanja so bile zagrožene zaporne kazni, prisilno delo, zaplemba premoženja, v skrajnih primerih celo smrtna kazen. Posebna pozornost je bila posvečena tistim, ki bi se upirali vstopu v zadruge ali k temu spodbujali in nagovarjali druge. Takim so zagrozili z zapornimi kaznimi s prisilnim delom do petih let, glede na okoliščine tudi z zaplembo premoženja. Zagrožene kazni so imele zastraševalni namen, da bi že vnaprej zmanjšale odpor kmetov. V Sloveniji je bilo na tožilstvih skorajda 4.000 prijav posameznikov z očitki o kaznivih dejanjih neposejane orne zemlje, utaje pridelka ali površin, tudi neoddanih količin pridelkov, skrivnega zakola živine in podobno. Izstopa struktura obtoženih oziroma pravnomočno obsojenih. Razredne logike ni bilo mogoče skriti, največ obtoženih in obsojenih so deklarirali za srednje in velike kmete. Tudi na področju očitanih dejanj oškodovanja zadrug so praviloma med obsojenimi veliki kmetje. V letih 1949–1951 so poudarjeno sodili kmetom, ki so se upirali kolektivizaciji kmetijstva in se niso želeli vključiti v zadruge ali so jim očitali sabotiranje dela zadrug. Zaporedoma so kmetom za taka dejanja zaplenili vse premoženje.[32]

Iz kasnejše publicistike je mogoče ugotoviti, da je večina kmetov prisilno kolektivizacijo doživljala izrazito negativno in tudi vrednostno ambivalentno. Avtor take sodbe, Jože Pučnik, je izviral iz kmečkega okolja in bil z njim tesno povezan. Čutil oziroma doživljal je psihološke stiske kmečkega prebivalstva in premike v strukturi kmečkih družbenih vrednot. Tako v njegovem spisu o kmetijski politiki beremo:

> »Kmetje so odhajali v zapor zaradi neporavnane obvezne oddaje ali prepovedanega zakola ne da bi se pri tem čutili delinkventne. Enako je veljalo za črno

29 Allcock, *The collectivization of Yugoslav agriculture,* str. 29–37.

30 Tochitch, *Collectivization in Yugoslavia*, str. 26–42.

31 Bokovoy, *Collectivization in Yugoslavia*, str. 300–317.

32 Kot zanimivost naj omenimo, da je že v 1970-letih v okviru komunistične ureditve v Sloveniji prišlo do sicer neuspešne pobude za rehabilitacijo v času kolektivizacije obsojenih kmetov z argumentacijo, da je šlo za krivične obsodbe. Čoh Kladnik, *Kulaški procesi*, str. 69–104.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 409 23.1.2018 8:47:17

prodajo živil. Za kmeta je veljala ena sama logika: ker ni dobil nujno potrebnih industrijskih izdelkov, ki jih je potreboval v gospodarstvu, jih je poskusil dobiti v zameno za živila. Kmetovi konflikti z oblastjo so se odvijali na gospodarskem terenu, in brezobzirnosti terenskih aktivistov, ki so v očeh kmeta in tudi v lastnih očeh reprezentirali oblast, je sledila tudi dobršna mera kmetove zavestne brezobzirnosti. Vse besede o splošno družbenih potrebah in težavah s prehrano v mestih so naletele na gluha ušesa, saj je kmet doživljal lastno nujnost, svoje lastne potrebe. Zato je represivne ukrepe oblasti doživljal kot čisto represijo, ki ga je po eni strani odvezovale od tradicionalne in formalne lojalnosti, po drugi strani pa je jasno razrahljala njegov svet moralnih vrednot. Edino to nam more pojasniti, zakaj je bivanje v zaporu (zaradi obvezne oddaje, črne trgovine, črnih zakolov in v zvezi z zadrugo), ki je bilo v kmetovih očeh že od nekdaj nekaj sramotnega, zdaj izgubilo pečat sramote in obsojanja ter postalo mrzka objektivna nujnost, nad katero je sicer preklinjal, a je bil pred njo brez obrambe kakor pred točo, slano in sušo. Ni čuda, da je bo takem doživljanju družbe drsel v delinkvenco glede na svoje tradicionalne norme in postal uporen do oblasti in oblastnih predpisov, vršil prepovedane zakole, se spuščal v črno trgovino ter ponekod celo zmanjšal svoje napore pri obdelovanju zemlje in smotrnem gospodarjenju. V tem obdobju so nastali mehanizmi, ki še dandanes obvladujejo odnos kmečkega prebivalstva do oblasti in do uradne kmetijske politike. To so pravzaprav nove sestavine v kmečki mentaliteti«.[33]

Srečanje z realnostjo in liberalizacija

Zaradi ekonomskega in tudi političnega neuspeha kolektivizacije so nadaljnje izvajanje »zamrznili« že v letu 1951. Da ne bi bila pričakovanja prevelika, so poskrbeli vodilni predstavniki režima. Boris Kidrič, denimo, je julija 1951 posvaril, da nikakor ne bodo dovoli povratka kapitalizma v kmetijstvo. S temi besedami je ostro meril na zasebno kmetijstvo. Dopolnjeval ga je tudi Tito, ki je septembra 1951 odkrito priznal, da kolektivizacije niso sprožili le za dve ali tri leta, da bi jo nato opustili. Daleč od tega. Zatrdil je, da dokler bodo izvajali centralno-plansko gospodarstvo, tudi v kmetijstvu ne more biti drugače, kot da bodo prevladovala velika kmetijska posestva.[34]

Besede obeh vodilnih komunistov so sicer napovedovale spremembe, vendar ne v končnem cilju, temveč samo v pristopu. Spoznanje o nujnosti sprememb je po zamrznitvi kolektivizacije hitro prodrlo. Leta 1953 so kolektivizacijo tudi uradno opustili. S spremembami zakonodaje so kmetom dovolili, da nekaznovano zapustijo kmečke

33 Pučnik, *Izbrano delo*, str. 35–36.

34 Allcock, *The collectivization of Yugoslav agriculture*, str. 19–20.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 410 23.1.2018 8:47:17

obdelovalne zadruge. S tem so sprožili plaz, saj so kmetje množično izstopili iz zadrug. Kmečke obdelovalne zadruge so klavrno prenehale obstajati. Kot vedno po letu 1945 so oblasti zasledovale tako politični kot tudi ekonomski cilj. Politični in ekonomski cilji so bili jasni. Po letih nasilja in odtujitve kmetov je bilo nujno doseči pomiritev kmetov. Edvard Kardelj je pisal takole:

> »V deželi z zaostalim kmetijstvom, kakršna je naša, se torej problema združevanja in podružbljanja zemlje lahko lotimo na dva načina, po dveh metodah. Bodisi splošno kolektivizacijo zemlje, temelječo na enostavni delovni kooperaciji, s perspektivo, da bomo pozneje postopoma izvedli tehnično rekonstrukcijo kmetijstva, ali pa z družbenimi investicijami v moderna proizvajalna sredstva v ustreznih oblikah zadružne organizacije, ob ustreznih metodah združevanja zemlje, pri čemer se obseg in ekonomska vloga teh sredstev v kmetijski proizvodnji večata. Odločili smo se za drugo možnost, ker nam prvič, zagotavlja nenehen vzpon proizvodnje in produktivnosti dela, in drugič, ker ustreza tudi neposrednemu materialnemu interesu kmeta in je torej politično smotrnejša... Razen tega ne smemo pozabiti, da je kapitalistični razvoj na naši vasi kmeta v 150 letih ... trdno naučil, da presoja vse samo skozi prizmo ekonomskega računa in zatorej ne bo lahkomišljeno sprejel takih kolektivističnih receptov, ki ga ekonomsko ne prepričajo. Za takega kmeta je kolektivizacija isto kot ekspropriacija. Zato bi izzvala pri nas taka metoda odkrit spopad med socialistično državo in delovnim kmetom ... Resda so mogoče situacije, ko utegnejo splošne politične razmere, to je notranji ali zunanji odnosi med razrednimi ali političnimi silami, vsiliti socialistični deželi metodo splošne kolektivizacije, temelječi na enostavni kooperaciji. To velja posebno za take primere, ko ekonomska moč socialističnih faktorjev ni tolikšna, da bi mogla ukrotiti razvoj kapitalističnih tendenc, ki jih nujno poraja malolastniška stihija. V takih pogojih je neposredna državna materialna kontrola na vasi zgodovinska nujnost, pogoj za obstoj socialistične države. Kolektivizacija postane ekonomska oblika uvajanja te kontrole ... Nekoliko to velja celo za zgodovinsko vlogo naše kolektivizacije v obliki delovnih zadrug leta 1948. Ekonomsko gledano ta kolektivizacija ni uspela. Dejstvo pa je, da smo s to akcijo in ukrepi, ki smo jih izvedli ob reorganizaciji delovnih zadrug, dokončno spodrezali korenine kapitalizma na naši vasi ... Zatorej se vprašamo, ali je treba v drugačnem položaju, ko so isti politični faktorji izgubili svojo vlogo, uporabljati prav tako metodo in samega sebe obsoditi na hude ekonomske poraze, ne da bi to terjala kakršna koli praktična potreba, ampak samo zato, da bi ustregli neki dogmatični shemi. Popolnoma jasno je, da bi bil to nesmisel« (podčrtal Ž. L.).[35]

35 Kardelj, *Problemi socialistične politike na vasi*, str. 14–17.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 411 23.1.2018 8:47:17

Kardeljeve besede je podkrepila tudi resolucija zvezne skupščine iz leta 1957, da se bo bodoča kmetijska politika izvajala brez nasilnega poseganja v individualno lastništvo zemlje,[36] kar je bila formalizacija Kardeljevih besed iz številnih govorov.

Nekoliko daljši citat pojasnjuje logiko jugoslovanskih oblasti v spremembi pristopa, ki ga lahko opredelimo kot pragmatizem. V sklopu širših reformnih prizadevanj, ki so merila na postopno opuščanje centralno-planske ureditve, so nastopile tudi spremembe v kmetijski politiki, in sicer bolj v odnosu do kmetov kot v sami kmetijski politiki. V odnosu do kmetov je bil velik korak narejen z legitimacijo ekonomskega interesa kmetov, zasebni kmet je bil prepoznan kot legitimen ekonomski subjekt s svojimi interesi. Tako je bil prepoznan tudi ekonomski pomen in potencial zasebnega kmetijstva. S tem se je odprla pot za drugačno uravnavanje odnosov v kmetijski proizvodnji. Temeljni poudarek je bil še vedno nedotaknjen. Kmetijska proizvodnja je morala temeljiti na državnem kmetijskem sektorju, ki bi bil nosilec tehnične preobrazbe in rastoče produktivnosti. Reorganiziran in preoblikovan zadružni sektor pa bi bil dopolnitev in mehanizem za vključevanja kmetov v t. i. »socialistične produkcijske odnose«. Vendar pa so ob tem sprejeli ukrepe, da bi zavarovali »socialistične produkcijske odnose« oziroma preprečili »reprodukcijo kapitalističnih odnosov«. Ob ukinitvi kolektivizacije so spremenili tudi obseg zemljiškega maksimuma. Izvedli so dopolnilno nacionalizacijo zemljišč, dopolnilno agrarno reformo. Od leta 1953 dalje je bilo kmetom dovoljeno imeti le 10 ha zemlje. Vse, kar je presegalo to mejo, so nacionalizirali, kmetom pa izplačali odškodnino v skladu z ocenjeno donosnostjo zemljišč. Nacionalizirana zemljišča so bila praviloma dodeljena državnim kmečkim posestvom, nekaj tudi zadrugam.[37]

Nov koncept so poimenovali »socialistična kooperacija«. Značilnost tega koncepta je bila večja uravnoteženost razvoja. Diskriminatoren odnos do kmetijstva se je spreminjal. Nujnosti velikega investicijskega vlaganja v kmetijstvo niso več spregledali. V Sloveniji se je denimo vrednost investicij v kmetijstvo v desetletju 1952–1962 povečala kar za skoraj 8.000-krat. Ta podatek nazorno kaže, kako je bilo kmetijstvo po letu 1945 zapostavljeno pri investicijskem načrtovanju. Pojasnjuje tudi, zakaj je bila kmetijska politika po letu 1945 neuspešna in ni mogla doseči zastavljenih ciljev brez nasilja. S stališča zasebnih kmetov je bil pomemben nov sistem socialističnega zadružništva. Splošne kmetijske zadruge so postale izključno gospodarske organizacije. Ideološki cilj zadružništva je bil še vedno podružbljanje zemlje, vendar na drugačnih osnovah, kjer bi spoštovali zasebno lastnino kmetov. V praksi je prišel bolj do izraza ekonomski interes, dvignili naj bi obseg kmetijske proizvodnje. Zadruge so vedno bolj postajala socialistična podjetja. V kooperaciji so kmetom nudila različne usluge: mehanizacijo, reprodukcijski material, strokovno vodenje, kredite ... Kmetje pa so v takem odnosu prispevali delo na svoji zemlji v obliki določene količine pridelkov, ki so jih bili po pogodbi dolžni prodati

36 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 50.

37 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 32.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 412 23.1.2018 8:47:17

zadrugi. Prepoznavanje ekonomskega interesa kmeta je pomenilo, da je s preostalim pridelkom prosto razpolagal. Zadruge so kot organizator kmetijske proizvodnje ustanavljale tudi podjetja za odkup, predelavo, izvoz ... pridelkov in izdelkov. Prepoznavanje ekonomskega interesa kmetov je imelo ugodne posledice, saj je proizvodnja naraščala, kmetje pa so zadružno kooperacijo sprejeli. Zanimivo je, da so v te oblike sodelovanja prevladujoče vstopali kmetje z zemljiško posestjo, ki se je bližala maksimumu. V Sloveniji je bilo v to obliko vključenih kar 44 % vseh kmetov, kar je znatno presegalo jugoslovansko raven (25 %). Tudi ekonomski potencial tega sodelovanja ni bil majhen. Zasebni kmetje so denimo prispevali kar tretjino vse proizvodnje pšenice in četrtino pridelanega krompirja v Sloveniji.[38]

Opuščanje ideološke rigidnosti v razmerju do zasebnega kmetijstva je šlo skupaj z liberalizacijo jugoslovanskega socialističnega ekonomskega sistema naprej. Vendar je bil sistem narejen tako, da je kmete z ekonomskimi in socialnimi ukrepi zadržal v okviru socialističnega zadružnega sektorja. Opuščanje ideološke rigidnosti je bilo olajšano s splošnim političnim, ekonomskim in socialnim razvojem. Od srede 60. let so intenzivno vlagali v razvoj državnih kmetijskih podjetij, ki so dvignila proizvodnjo in produktivnost, v veliki meri so se tudi tehnološko opremila in posodobila. Pomen zasebnega kmetijstva je na splošno ekonomsko upadal. Spremljajoč proces je bila deagrarizacija, problem agrarne prenaseljenosti je postopno izgubljal na aktualnosti. Velike migracije podeželskega prebivalstva, bivanjsko v mesta in poklicno v industrijo ter storitvene dejavnosti, od 60. let dalje, po odprtju meja, tudi izseljevanju v evropske države, so zmanjševale tudi socialni pomen kmečkega prebivalstva. V političnem besednjaku se je razredni pristop umikal, s tem pa tudi strah pred premožnim kmetom. Postopno so bili kmetje tudi statusno izenačeni z drugimi subjekti, denimo obrtniki. Leta 1967 so bile odpravljene zadnje restrikcije glede nakupa težke mehanizacije in druge potrebne opreme za kmetijsko proizvodnjo. Kmetje so lahko kupili najsodobnejšo opremo brez omejitev. To je odprlo pot modernizacije zasebnega kmetijstva v skladu s finančnimi možnostmi. Nekaterim kmetom je to omogočilo, da so prilagodili svoje prej tesno sodelovanje v »socialistični kooperaciji« z zadružnim sektorjem. Možnost prostega dostopa do trga jim je odprlo nove perspektive. Ta sprememba je odprla tudi vprašanje zemljiškega maksimuma, saj je zamejenost v 10 ha dovoljenih kmetijskih površin postala zelo omejujoča. Zato so že z ustavo iz leta 1974 predvideli možnost zakupa zemljišč, kar naj bi podrobno regulirale republike same. Vsekakor je možnost zakupa zemlje, ki teoretično ni bil omejen v obsegu, odprla pot bolj ambicioznemu podjetništvu tudi v zasebnem kmetijstvu. Seveda le v mejah obstoječe komunistične ureditve. Glavna restrikcija kot na vseh drugih področjih pa je bila možnost najemanje delovne sile, ki je bila omejena le na nekaj oseb. Kmetijstvu kot celoti je

38 Čepič, *Oris pojavnih oblik kmetijske politike*, str. 187–188.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 413 23.1.2018 8:47:17

koristila tudi korekcija razmerij relativnih cen.[39] Vse do leta 1980 je ostala temeljna značilnost cenovne politike v kmetijstvu prelivanje akumulacije iz kmetijstva v industrijo. Vzporedno so šle tudi spremembe v davčnem sistemu, ki je postajal bolj ugoden za kmeta. Po opustitvi kolektivizacije, kjer je bila nadpovprečna davčna obremenitev kmetov v funkciji zajemanja akumulacije, je s postopnimi spremembami davčni sistem postal relativno ugoden za zasebne kmete, saj so od politično arbitrarno določenih progresivnih davčnih osnov prešli na sistem obdavčitve katastrskega dohodka z odštetjem materialnih stroškov proizvodnje. Po letu 1971 pa so v Sloveniji in Hrvaški prešli na sistem obdavčenja stvarnega dohodka kmetov. Obravnavane postavke ekonomske diskriminacije kmetov so imeli posledice tudi v donosnosti in produktivnosti proizvodnje. Donosnost in produktivnost zasebnega kmetijskega sektorja je v Sloveniji (kot tudi drugje v Jugoslaviji) redno zaostajala za državnim kmetijskim sektorjem tako zaradi politike cen kot po zaslugi administrativnega omejevanja investicij na zasebnih kmetijah. Razlika v relativnem obsegu rasti proizvodnje in donosnosti je naraščala zlasti od 60. let dalje in se je dolgoročno poglabljala v škodo zasebnega kmetijstva.[40]

Naštetim elementom ekonomske emancipacije se je pridruževala tudi socialna emancipacija kmetov. Eden daleč najbolj pomembni elementov na tej poti je bila uvedba socialnega zavarovanja za kmete. Vse do leta 1965 so bili kmetje izključeni iz sistema brezplačnega zdravstvenega zavarovanja, niti jim ni bilo dovoljeno, da bi se sami zavarovali. Vse zdravstvene stroške so morali poravnavati v gotovini iz svojega žepa. Enako je veljalo tudi za pokojninsko in invalidsko zavarovanje.[41] Tako stanje je seveda pospeševalo deagrarizacijo in nastajanje t. i. mešanih kmetij, ko so se kmetje zaposlili v bližnjih tovarnah, hkrati pa še vedno obdelovali zemljo. Ta pojav je bil zelo značilen za Slovenijo, kjer so od 60. let dalje uveljavljali politiko policentričnega razvoja in disperzne industrializacije.[42] Od leta 1965 dalje so bili tisti kmetje, ki so bili v neki obliki vključeni v sodelovanje z zadružnim sistemom, zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovani. Kmetje, ki z zadrugami niso sodelovali, so imeli možnost skleniti pogodbo o zdravstvenem, pokojninskem in invalidskem zavarovanju z ustreznimi državnimi institucijami, ki pa so ga morali v celoti plačevati sami. Splošno socialno zavarovanje za vse kmete je bilo uvedeno šele leta 1979.[43] V Sloveniji so prehitevali jugoslovansko raven in uvedli socialno zavarovanje kmetov že v letu 1972.[44]

39 Lončarević, *Prices and Private Agriculture in Yugoslavia*, str. 628–650.

40 Turk, *The aggregate econometric model*, str. 81–89; Bojnec, *Proizvodna funkcija jugoslovenske poljoprivrede*, str. 79–90; Nishimizu in Page, *Dimensions of Productivity Change*, str. 920–936; Boyd, *The Performance of Private and Cooperative socialist Organization*, str. 205–214; Hofler in Payne, *Efficieny in Social versus Private Agriculture Production*, str. 153–157.

41 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 30, 62, 104–106.

42 Thomas, *Industrial Development in Agrarian Communities*, str. 227–237.

43 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 108–109.

44 Šlavs Koštomaj, *Razvoj pokojninskega in invalidskega zavarovanja*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 414 23.1.2018 8:47:17

Literatura

Allcock, J. B., *The collectivisation of Yugoslav agriculture and the myth of peasant resistance*. Bradford studies on Yugoslavia, 4. Bradford: University, 1981.

Bojnec, Štefan, Proizvodna funkcija jugoslovenske poljoprivrede. *Ekonomska analiza* 15, 1991, str. 79–90.

Bokovoy, Melissa K., *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1998.

Bokovoy, Melissa K., Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests. Constantin Iordachi in Arnd Bauerkämper (ur.), *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. Budapest: CEU Press, 2014, str. 293–299.

Boyd, Michael L., The Performance of Private and Cooperative socialist Organization: postwar Yugoslav Agriculture. *The Review of Economics and Statistics* 69, 1987, str. 205–214.

Čepič, Zdenko, Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960. Zdenko Čepič (ur.), *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja iz slovenske novejše zgodovine*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999, str. 175–188.

Čepič, Zdenko, Spor z informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika. Jasna Fischer et al. (ur.), *Jugoslavija v hladni vojni = Yugoslavia in the Cold War*. Ljubljana; Toronto, 2004, str. 319–338.

Čepič, Zdenko, Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (Agrarna reforma med političnim in ekonomskim). Neven Borak in Žarko Lazarević (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju, 1918–1945–1991*. Ljubljana, 1996, str. 145–159.

Čoh Kladnik, Mateja, *Kulaški procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951*. Ljubljana: SCNR, 2012.

Čukanović, Savo, *Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije*. Beograd: Privredni pregled, 1977.

Gabrič, Aleš, The Bolshevization of Slovenia. *Slovene Studies* 28, 2006, str. 79–94.

Hofler, Richard A. in James E. Payne, Efficieny in Social versus Private Agriculture Production: The Case of Yugoslavia. *The Review of Economicxs and Statistics* 75, 1993, str. 153–157.

Kardelj, Edvard, *Problemi socialistične politike na vasi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1959.

Lazarević, Žarko, Slovenski kmečki svet med fikcijo in gospodarsko zgodovino (Impresije iz imaginarijev kmečkega sveta do druge svetovne vojne). *Prispevki za novejšo zgodovino* 54 (2), 2014, str. 45–62.

Lazarević, Žarko, *Kmečki dolgovi na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994, str. 92–93.

Lončarević, Ivan, Prices and Private Agriculture in Yugoslavia. *Soviet Studies* 39 (4), 1987, str. 628–650.

Nishimizu, Mieko in John M. Page, Total factor productivity growth, technological progress and technical efficiency change : dimensions of productivity change in Yugoslavia, 1965–78. *Economic Journal* 92 (368), 1982, str. 920–936.

Prinčič, Jože, Nadomestitev individualnega podjetništva z državnim v industriji, trgovini, gostinstvu in obrti. *Prispevki za novejšo zgodovino* 34 (1), 1994, str. 97–106.

Pučnik, Jože, *Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.

Razpotnik Visković, Nika in Miha Seručnik, Ugled kmečkega poklica in polkmetov v slovenski družbi po drugi svetovni vojni. *Geografski vestnik* 85 (1), 2013, str. 25–36.

Swain, Nigel, Eastern European Colectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. Constantin Iordachi in Arnd Bauerkämper (ur.), *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. Budapest, 2014, str. 497–534.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 415 23.1.2018 8:47:17

Šlavs Koštomaj, Breda, *Razvoj pokojninskega in invalidskega zavarovanja kmetov na Slovenskem*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, 2008.
Thomas, Colin, Industrial Development in Agrarian Communities: Case Studies from Slovenia. *Geografiska Annaler* 70, 1988, str. 227–237.
Tochitch, Desimir, Collectivization in Yugoslavia. *Journal of Farm Economics* 41, 1959, str. 26–42.
Tomasevich, Jozo, *Peasants, Politics and Change in Yugoslavia*. Standford: Standford University Press, 1955.
Turk, Jernej, The aggregate econometric model of Slovenian agriculture from 1951 until the process of an overall economic transition. *Zbornik Biotehniške fakultete* 68, 1996, str. 81–89.
Veselinov, Dragan, *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika, 1987.

Summary

Žarko Lazarević

Peasantry and private economic interest after 1945

The present paper focused on the status of the private farming in Communist Slovenia. Before Communism, peasants were the principal social class of the Slovenian national ideology. In the years after World War II, the system placed the proletarian at the heart of the new (national) ideology. In this context only "working peasants" (i.e. the small and poor ones!) were admitted into the Communist ideological imagery. The others were excluded from it due to their »peasant« character. The establishment of the Communist regime and the implementation of the system of central planning radically changed the circumstances of agricultural sector and of the peasants themselves. It could be said that the agricultural policy after 1945 was based on the peasants being economically, socially and politically discriminated against, which doubtlessly had a long-term impact on the public image of the agriculture as a sector and of the peasantry as a social class. Due to its poor economic results, agricultural policy underwent a number of reforms in the four decades of Communist rule. However, the reforms only ever changed the tactics, while the strategy remained the same. The fundamental goal of the agricultural policy was either the elimination of the peasantry as a separate social class as in the early period, or its political, social and economical confinement within narrow production boundaries. The first approach was prevalent in the period immediately after the war, the second in the following thirty years. The first period could be defined as starting with the 1945 agrarian reform and ending with the discontinuance of the collectivization in 1953 or mid-1950s. The policy of this period was markedly discriminatory, even biased against peasants as individuals and peasantry as a social category. The second period could be defined as coming face to face with reality. Initially, this was a time when peasants were merely tolerated, as the goal of their elimination from the economy was still being pursued; however, the elimination was supposed to be gradual, achieved mostly through economic pressures rather than political or administrative oppression. A very important mechanism in this regard was the new system of socialist cooperatives. From the mid-1950s, the private agricultural sector was undergoing a gradual liberalization. Private farmers were given the right to private land ownership (although limited to 10 ha) and were acknowledged as legitimate economic subjects with the right to pursue their own economic interests. They were free to modernize their technology

and allowed to independently participate in the market, and a new tax system was introduced that was more transparent and more favourable. This was accompanied by the social emancipation of the peasantry in the framework of the Communist system. And although it was a long time coming, they finally acquired the right to health and pension insurance.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 417 23.1.2018 8:47:17

Necakov_zbornik_FINAL.indd 418 23.1.2018 8:47:17

Neven Borak[*]

Začetki univerzitetnega ekonomskega študija v Sloveniji[1]

Že od nekdaj, od začetkov znanstvenega dela na področjih, ki jih danes uvrščamo v ekonomijo, imamo opraviti s štirimi pomembnimi disciplinami: z nauki o narodnem gospodarstvu, javnih financah, gospodinjskem obratu in proizvodnem oziroma trgovinskem obratu. Danes prevladujoči prezentizem ni v celoti odpravil morebitnega historizma take delitve disciplin. Za zgodovino ekonomske misli in poučevanja ekonomije je takšna najbolj elementarna delitev še vedno uporabna. Izmed te četverice bom obravnaval dvojico, in sicer nauk o narodnem gospodarstvu in nauk o proizvodnem oziroma trgovinskem obratu. Nauk o narodnem gospodarstvu bo v tem prispevku predstavljala politična ekonomija, nauk o proizvodnem oziroma trgovinskem obratu pa ekonomika podjetja. Čeprav je prva zrasla iz predhodnic druge, smo z zgodovino politične ekonomije, ki jo enačimo z zgodovino ekonomske misli, bistveno bolj seznanjeni, z zgodovino vsega tistega, kar je pripeljalo do ekonomike podjetij, pa bolj malo. Za zdaj naj zadošča, da je kot zaokrožena disciplina ekonomika podjetij mlajša od politične ekonomije in da je njeno oblikovanje v znanstveno in pedagoško disciplino zasluga nemških piscev s konca 19. in prve polovice 20. stoletja. Zanimiva je tudi pretekla pot poimenovanja te discipline. Do sodobnih imen – ekonomika podjetja, poslovna ekonomika – je prehodila pot od nauka o trgovinskem obratu, obratoslovja, nauka o privatnem gospodarstvu, nauka o pridobitnem gospodarstvu, nauka o poslovni ekonomiki ipd. Naj omenim le, da je oblikovanje te discipline potekalo v anglosaksonskem svetu drugače.

Pred drugo svetovno vojno sta v Jugoslaviji delovali dve visoki šoli (fakulteti), ki sta izobraževali ekonomiste. To sta bili Ekonomsko-komercialna visoka šola v Zagrebu (1925) in Ekonomsko-komercialna visoka šola v Beogradu (1937). Njuna študijska načrta sta bila ukrojena po zgledu nemških in avstrijskih visokih šol. Med drugo svetovno vojno je šola v Zagrebu postala Hrvaška ekonomsko-komercialna visoka šola,

* ddr. Neven Borak, Banka Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Slovenska cesta 35, neven.borak@gmail.com

1 Prispevek predstavlja kratek izvleček iz enega od poglavij nastajajoče knjige.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 419 23.1.2018 8:47:17

beograjska šola, ki je bila priključena pravni fakulteti, pa ni delovala, saj se njeni profesorji, enako so ravnali tudi profesorji pravne fakultete, niso prijavili na razpisana učiteljska mesta. Po osvoboditvi sta obe šoli nadaljevali z delom in bili kmalu preimenovani v Ekonomsko fakulteto Univerze v Zagrebu (1947) in Ekonomsko fakulteto Univerze v Beogradu. Ljubljana pred drugo svetovno vojno ni imela ekonomske visoke šole. Nekaj ekonomskega pouka sta ponujali dve fakulteti ljubljanske univerze, juridična (pravna) in tehnična, kjer sta delovala tudi dva izjemna učitelja – Aleksander Bilimovič in Andrej Gosar.

Ljubljanska ekonomska fakulteta je bila ustanovljena kot tretja ekonomska fakulteta v Jugoslaviji. 8. marca 1946 je namreč Vlada LR Slovenije sprejela Uredbo vlade LRS o ustanovitvi Gospodarske fakultete na Univerzi v Ljubljani.[2] Uredba je določila, da fakulteta začne z delom v letnem semestru študijskega leta 1945/46. Od ustanovitve fakultete dalje so se številne generacije študentov ob vpisih na fakulteto srečale z naslednjimi besedami Borisa Kidriča, s katerimi je bil postavljen temelj Ekonomski fakulteti v Ljubljani:

> »Ekonomske visoke šole nam morajo dati prvovrstne marksistične ekonomiste, ki bodo sposobni ustvarjalno razumeti, uporabljati ter razvijati svojo znanost in pomagati v utrjevanju in širjenju socialističnih gospodarskih pozicij. /.../ Teoretični misli moramo dati v naših gospodarskih naporih več izraza kot doslej.«[3]

Komite za šolstvo in znanost pri vladi FLRJ je kmalu za tem izdal Pravilnik o pouku na gospodarsko-trgovskih visokih šolah in gospodarskih fakultetah univerz FLRJ.[4] Pravilnik je uvedel naslednje oddelke specializacije:

Naziv oddelka	**Specializacija**
1. Splošna ekonomija	a) splošna ekonomija b) statistika
2. Trgovina	a) notranja trgovina b) zunanja trgovina
3. Industrija in promet	a) industrija b) promet
4. Finance in kredit	

Pravilnik je določil uvedbo naziva ekonomist za vse diplomirane slušatelje. Visokim šolam in fakultetam je dovolil, da ustanovijo navedene oddelke glede na možnosti, ki jih imajo. Predvidel je študij v trajanju štirih let, vključno s prakso v proizvodnji in

2 *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, letnik III, št. 21, 13. marec 1946.

3 Uvodna beseda, str. 9.

4 *Uradni list FLR Jugoslavije*, Letnik III, 1. oktober 1946, št. 79. Pravilnik je bil objavljen tudi v publikaciji *Seznam predavanj na univerzi v Ljubljani za poletni semester 1947*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 420 23.1.2018 8:47:17

diplomskim delom. Za pripravo študijskih načrtov in programov so bila zadolžena prosvetna ministrstva republik, potrjeval pa jih je Odbor za šolstvo in znanost Vlade FLRJ. Pravilnik je določil, da novi temeljni načrti začnejo veljati za nove slušatelje v študijskem letu 1945/46, za slušatelje starejših letnikov so ostali v veljavi predhodni načrti.

Prvi učni načrt, ki ga zasledimo, se je nanašal na študijsko leto 1946/47, natančneje na poletni semester 1947. Ta učni načrt je sledil zahtevam omenjenega pravilnika. V tem študijskem letu je imela fakulteta samo prve tri semestre I. in II. letnika, reševati pa je morala tudi povsem praktične težave, povezane s sestavljanjem učiteljskega kadra.

V I. letnik so bili vključeni predmeti osnove družboslovja (ing. Dragotin Gustinčič, red. univ. prof.), politična ekonomija (Danilo Vojska, hon. doc./red. univ. prof. ali Mirko Košir, hon. pred., izr. prof. tehn. fak.), gospodarska geografija Jugoslavije (hon. pred. Stane Zrimec), računovodstvena tehnika (ing. Franjo Tavčar, hon. pred.), osnove ustavnega, administrativnega in mednarodnega prava (dr. Heli Modic, hon. pred.), tehnologija z blagoznanstvom (ing. Bruno Gombač, hon. pred.), gospodarska zgodovina Jugoslavije (Drago Potočnik, hon. pred.), teoretična statistika (pred. ni bil objavljen), gospodarska matematika (ing. Vladimir Černe, hon. pred., dr. Alojzij Vadnal, univ. doc.), tuj jezik (predvidenih je bilo osem predavateljev za francoski, ruski, angleški, nemški in italijanski jezik).

V II. letniku so bili predmeti: politična ekonomija, tehnologija z blagoznanstvom, osnove gospodarskega prava (dr. Anton Štuhec, hon. pred., izr. prof. jur. fak.), finančna veda (Drago Potočnik, hon. pred.), organizacija in poslovanje gospodarskih podjetij (splošni del) (Evgen Lovšin, hon. pred.), gospodarska geografija tujih dežel (Vincenc Malovrh, univ. doc.), agrarna politika (pred. ni bil naznanjen), industrijska politika (ing. Albin Orthaber, hon. pred.), trgovinska politika (pred. ni bil naznanjen), ekonomija dela (dr. Lev Svetek, hon. pred.), specialna knjigovodstva (ing. Franjo Tavčar) in tuj jezik.

Za nadaljnje letnike je bil predviden učni načrt, ki je vseboval splošne predmete v V. in VI. semestru in posebne tečaje oziroma predmete za posamezne oddelke od V. do VIII. semestra.

III. letnik je vseboval štiri splošne predmete: osnove zadružništva, osnove zavarovanja, zgodovina ekonomskih doktrin in gospodarsko načrtovanje.

Od III. letnika dalje so potekali posebni tečaji za posamezne oddelke iz pravilnika. Tako je specializacija za splošno ekonomijo oddelka Splošne ekonomije v III. letniku vsebovala še štiri predmete: gospodarska geografija tujih dežel, gospodarska statistika, splošna gospodarska zgodovina in gospodarstvo v ZSSR. IV. letnik te specializacije pa je vseboval osem (posebnih) predmetov: specialni tečaj politične ekonomije, nauk o denarju in kreditu, organizacija in normiranje dela, zgodovina mednarodnih odnosov, gospodarsko načrtovanje ZSSR, gospodarsko načrtovanje Jugoslavije, organizacija in poslovanje gospodarskih podjetij (specialni del), bilanca narodnega gospodarstva in pedagogika.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 421 23.1.2018 8:47:17

III. letnik specializacije iz statistike oddelka Splošne ekonomije ni imel posebnih predmetov; pet posebnih predmetov je bilo vključenih v IV. letnik. To so bili predmeti: zgodovina statistike, matematična statistika z osnovami višje analize in verjetnostnega računa, demografska in socialno zdravstvena statistika (biostatistika), socialno-ekonomska statistika (kulturna, politična, delovna, komunalna) in statistična tehnika.

Oddelek za trgovino je v III. in IV. letniku imel 13 splošnih predmetov, poleg njih še izbirne ali posebne predmete. Splošni predmeti so bili: analiza bilance, organizacija knjigovodstva, specialni tečaj gospodarske matematike, korespondenca, specialni tečaj blagoznanstva, nauk o konjunkturah, trgovinski transport, statistika trgovine, trgovsko pravo, menično in čekovno pravo, nauk o denarju in kreditu, zunanja trgovinska politika, gospodarska geografija tujih držav. Specializacija iz notranje trgovine je imela še štiri izbirne predmete: organizacija in tehnika notranje trgovine, notranja trgovinska politika, revizija in kontrola. Specializacija iz zunanje trgovine je imela tudi štiri izbirne predmete: organizacija in tehnika zunanje trgovine, zunanja trgovinska politika, ruski jezik in jezik po izbiri.

Oddelek za industrijo in promet je v III. in IV. letniku imel skupaj 11 splošnih predmetov: analiza bilance, organizacija knjigovodstva, specialni tečaj gospodarske matematike, korespondenca, industrijska in prometna statistika, enciklopedija statistike, prometno pravo, trgovsko pravo, menično in čekovno pravo, delovno pravo in ekonomska energetika. Za specializacijo iz industrije so bili v IV. letniku predvideni posebni predmeti, in sicer specialni tečaj industrijske in obrtne politike, organizacija in poslovanje industrijskih podjetij, načrtovanje v industriji, specialni tečaj blagoznanstva in specialni tečaj industrijske tehnologije.

Specializacija za promet je v IV. letniku imel šest posebnih predmetov: prometna politika, načrtovanje v prometu, organizacija in poslovanje prometnih podjetij, teorija tarif in tarifna politika, železniški promet, vodni, avtomobilski in zračni promet.

In zadnji, Finančno-kreditni oddelek je imel v III. in IV. letniku skupaj 16 predmetov: nauk o denarju in kreditu, analiza bilance, organizacija knjigovodstva, državno računovodstvo, specialni tečaj gospodarske matematike, finančna politika, kreditna politika, organizacija, načrtovanje in poslovanje kreditnih podjetij, finančno pravo, specialni nauk o zavarovanju, finančna in kreditna statistika, mednarodna plačevanja, proračunsko načrtovanje, finančna kontrola, organizacija, načrtovanje in poslovanje zavarovalnih podjetij ter menično in čekovno pravo.

To začetno obdobje konstituiranja univerzitetnega ekonomskega študija kaže zaokrožiti z opisom del, ki naj bi jih opravljali ekonomisti. Opredeljena so bila v uredbi Vlade LR Slovenije z dne 23. julija 1947.[5] Vladna Uredba o ekonomsko-komercialni stroki je v 1. členu opredelila pojem stroke:

5 *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, letnik IV, št. 10, 27. september 1947.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 422 23.1.2018 8:47:17

»Ekonomsko-komercialno stroko sestavljajo poklici, katerih delovno področje obsega: organizacijo ter promet dobrin in storitev, organizacijo odkupa in odkupovanje, organizacijo gospodarskega poslovanja posameznih gospodarskih panog ter proučevanje in reševanje vprašanj ekonomike.«

V 2. členu je določila poklice in glavna dela, ki jih opravljajo državni uslužbenci v državnih uradih, ustanovah in podjetjih Ljudske republike Slovenije in ljudskih odborov v poklicih ekonomsko-komercialne stroke. V Tabeli 1 so prikazani poklici in glavna dela poklica, za katere je bila zahtevana visokošolska izobrazba. Domnevamo lahko, da je pojem »ekonomsko-komercialna stroka« neposredna posledica obstoja dveh omenjenih ekonomsko-komercialnih visokih šol.

Tabela 1: Poklic, dela poklica in zahtevana izobrazba

Poklic	**Glavna dela poklica**	**Strokovna usposobljenost, potrebna za poklic**
Višji ekonomist	Organiziranje in vodstvo komercialnih del v višjih organizacijskih enotah.	a) Ekonomsko-komercialna visoka šola oziroma ekonomska fakulteta ter strokovni izpit za višjega komercialista; b) praksa in uspeh pri delu kot komercialist ter pokazana sposobnost za opravljanje del višjega komercialista.
Nižji ekonomist	Sodelovanje pri organiziranju gospodarskega poslovanja, reševanje ekonomskih vprašanj v nižjih organizacijskih enotah in podjetjih.	Ekonomska ali pravna fakulteta ali ekonomsko-komercialna visoka šola in strokovni izpit za nižjega ekonomista.
Ekonomist	Proučevanje in reševanje ekonomskih vprašanj iz posameznih gospodarskih panog; organiziranje posameznih podjetij ali gospodarskega poslovanja.	Praksa in uspeh pri delu kot nižji ekonomist, pokazana sposobnost za opravljanje del ekonomista.
Višji ekonomist	Organiziranje in vodstvo velikih podjetij, podjetniških skupin ali večjih gospodarskih organizacij; proučevanje in reševanje gospodarskih vprašanj v večjem obsegu.	Praksa in pokazani uspeh pri delu kot ekonomist ali praksa pri delu kot višji komercialist.
Ekonomsko-komercialni svetnik	Reševanje bolj zapletenih vprašanj ekonomike; organiziranje določene gospodarske panoge.	Potrebna praksa kot višji ekonomist in pokazana sposobnost pri praktičnem organiziranju gospodarskih panog ali pri znanstvenih delih.
Višji ekonomski komercialni svetnik	Študijsko proučevanje in praktično reševanje najbolj zapletenih vprašanj ekonomike ter organiziranje ekonomsko-komercialne službe največjega obsega.	Potrebna praksa kot ekonomsko-komercialni svetnik in vsestransko poznavanje določene gospodarske panoge, dokazano z uspehi pri praktičnem organiziranju gospodarstva in pri znanstvenem delu na ekonomsko-komercialnem področju.

V šolskem letu 1948/49 je bil po sklepih konference Komiteja za šole in znanost FLRJ v Beogradu uveljavljen spremenjeni učni načrt. Z njim je bilo dejansko naznanjeno obdobje enotnega študija ekonomije, to je študija brez specializacij ali usmeritev, ki je trajalo do leta 1958.

Ta načrt je v I. letniku imel naslednje predmete: osnove pravnega sistema FLRJ, tehnologija, gospodarska geografija FLRJ, gospodarska matematika, politična ekonomija, osnove marksizma-leninizma/osnove družbenih ved, statistika I, predvojaška vzgoja, ruski jezik, tuj jezik po izbiri in neobvezni predmet slovenska stenografija.

V II. letniku so sledili predmeti: politična ekonomija, osnove marksizma-leninizma/osnove družbenih ved, tehnologija, tehnologija (mehanska), tehnologija (kemijska), gospodarska geografija tujih dežel, gospodarska matematika, prometno pravo, statistika II, osnove knjigovodstva, predvojaška vzgoja, ruski jezik in tuj jezik po izbiri.

V III. letnik so bili vključeni naslednji predmeti: osnove marksizma-leninizma/osnove družbenih ved, ekonomika FLRJ (splošni del), politična ekonomija, gospodarska zgodovina, tehnologija, ekonomika industrije, planiranje narodnega gospodarstva, ekonomika, organizacija in planiranje podjetij, knjigovodstvo (industrijsko), prometno pravo, finančni sistem I, statistika III, ekonomika FLRJ: gozdarstvo, ekonomika FLRJ (specialni del), delovno pravo, predvojaška vzgoja, ruski jezik in tuj jezik po izbiri.

In na koncu, predmeti IV. letnika so bili: ekonomika FLRJ (splošni del), ekonomika kmetijstva, ekonomika trgovine in preskrbe, politična ekonomija, ekonomika, organizacija in planiranje podjetij II, planiranje narodnega gospodarstva, knjigovodstvo (bančno, davčno, zavarovalno), ekonomika, organizacija in planiranje podjetij III, finančni sistem II: zavarovalstvo, prometno pravo, meddržavno pravo, ekonomika FLRJ: gozdarstvo, knjigovodstvo: revizija, pravo gospodarskih podjetij, ekonomika zunanje trgovine in predvojaška vzgoja.

Oba predstavljena učna načrta sta zelo spominjala na predvojna načrta obeh ekonomsko-komercialnih visokih šol. V resnici sta predstavljala nekakšno njuno skrčeno inačico, z manjšim številom predmetov in manjšimi obremenitvami študentov. Največja vsebinska sprememba se je nanašala na splošni, uvodni predmet v ekonomijo.

Poučevanje temeljnega uvodnega predmeta o ekonomiji je po drugi svetovni vojni doživelo veliko spremembo v primerjavi z obdobjem pred vojno. Predvojni programi, ki so vključevali vsebine, oblikovane v tradiciji evropske kontinentalne meščanske misli, so bili nadomeščeni s politično ekonomijo (kapitalizma), sestavljeno iz treh delov *Kapitala* in Leninovega dela *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*. V uvodu *Ekonomskega leksikona* preberemo:

> »Stališče naših ekonomistov je, da predstavlja marksistična politična ekonomija temelj vseh ekonomskih disciplin. Brez nje ni mogoče razložiti bistva sodobnih družbenih institucij in ureditve. Ona razkriva vsebino temeljnih ekonomskih kategorij. Za razliko od statičnosti vodilnih teorij na Zahodu, ki se

Necakov_zbornik_FINAL.indd 424 23.1.2018 8:47:18

> umetno dinamizirajo, je marksistično ekonomsko učenje v bistvu dinamično, ki z analizo dane družbeno-ekonomske ureditve in njegovih struktur določa smeri in izide prisotnega gibanja in sprememb.«[6]

V študijskih načrtih visokošolskega izobraževanja, ne samo ekonomskega, temveč tudi pravnega, humanističnega, drugega družboslovnega, naravoslovnega in tehničnega, je politična ekonomija zasedla zelo pomembno mesto. Poučevali so jo tudi na vojaških akademijah, na srednjih in strokovnih šolah ter na različnih partijskih in sindikalnih šolah pa tudi na številnih tečajih, ki so potekali v številnih organizacijah, ustanovah in podjetjih.[7] Prva leta po osvoboditvi, ko še ni bilo učbenikov, so v pedagoške namene uporabljali prevod *Kapitala*, predvsem pa sovjetske avtorje, vključno Stalina. Po resoluciji Informbiroja je nastopila streznitev, ki je na jugoslovanske ekonomiste vplivala tako, da so se začeli raje naslanjati na izvirna Marxova, Engelsova in Leninova dela.

> »Marx, Engels, Lenin, Hilferding, Rosa Luxemburg in drugi so prispevali dela z visoko teoretično vrednostjo. Do določenega zastoja v razvoju marksizma je prišlo po oktobrski revoluciji«, so zapisali v Ekonomskem leksikonu, »in to kljub Leninovim globokim analizam o socialističnem gospodarstvu in vidnih začetnih uspehih sovjetskih ekonomistov. Med razlogi za to so bila tudi stališče Rose Luxemburg, Buharina, Jarošenka in drugih, da bo z nastankom socializma in odpravo blagovno-denarnih odnosov politična ekonomija brezpredmetna. Drugi, pomembnejši, pa so izhajali iz družbene in politične stvarnosti, ki je dolgo trajala v prvi socialistični državi.«[8]

Zelo hitro je nastala cela vrsta krajših ali daljših spisov, ki so sloneli na *Kapitalu* in nekaterih drugih Marxovih, Engelsovih in Leninovih delih.[9] Kmalu je postalo jasno, da formula Marx + Lenin ne zadošča, čeprav vse do konca države in socializma ni bila opuščena. Lahko bi rekli, da je prevladoval svetovnonazorski marksizem, po katerem marksizem pomeni enotnost znanosti, prakse in ideologije, dialektična metoda, še bolj pa determinizem zgodovinskega materializma, pa sta služili za znanstveno utemeljevanje neizogibnosti socialistične družbene ureditve in socializma kot svetovnega procesa.

---

6 *Ekonomski leksikon*, druga stran uvoda (ni paginirana).

7 Uvalić, *O sadržaju i metodici*, str. 3–21. Avtor je bil prvi dekan beograjske Ekonomske fakultete.

8 *Ekonomski leksikon*, druga stran uvoda (ni paginirana).

9 Iz množice del omenjam naslednje učbenike, ki so doživeli več izdaj in predelav: Aleksander Bajt, *Politična ekonomija (kapitalizma)*. Ljubljana: Gospodarski vestnik (dve izdaji); France Černe, *Politična ekonomija.* Ljubljana: UL LRS (štiri izdaje); Savka Dabčevič Kučar, Alenka Grgurić, Mijo Novak, *Politička ekonomija.* Zagreb: Školska knjiga (več izdaj); Dragoljub Nešić, *Tečaj političke ekonomije. Ekonomska teorija Karla Marxa* (več izdaj); Dragoljub Nešić, *Politička ekonomija*. Sarajevo/Beograd: Savremena administracija (več izdaj); Ivan Maksimović, *Politička ekonomija: Uvod u marksističku ekonomsku teoriju i kapitalistički način proizvodnje*. Beograd: Naučna knjiga (več izdaj); Bogdan Čosić (ur.), *Politička ekonomija kapitalizma*. Zagreb: Informator (več izdaj).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 425 23.1.2018 8:47:18

Poleg politične ekonomije je bila ideološka podlaga študija utrjena še s predmetom osnove marksizma-leninizma. Ideološka podlaga študija je bila tako svetovnonazorska, Marxova in Leninova dela pa so bila skorajda kanonizirana in niso terjala nikakršnega intelektualnega naprezanja predavateljev. Dialektična metoda in zgodovinski materializem sta pomenila zgolj ideološko utrjevanje znanstvenosti prehoda na novo stopnjo družbeno-ekonomske formacije.

Zanimiva plat izkušnje s politično ekonomijo, še posebej s politično ekonomijo socializma, je bila ta, da Ekonomska fakulteta v Ljubljani za razliko od zagrebške in beograjske fakultete pa tudi za razliko od ljubljanske pravne fakultete in pravnih fakultet zagrebške in beograjske univerze nikoli ni imela učbenika, objavljenega v knjižni obliki, ki bi ga sestavili njeni profesorji. Velike težave je imela tudi s sestavljanjem gradiva za poučevanje politične ekonomije socializma na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta preteklega stoletja, ko so učitelji fakultete pokazali, da niso kos prej navedeni Kidričevi zahtevi. Ves čas obstoja politične ekonomije kot učnega predmeta fakultetni profesorji niso ponudili ničesar več, kot je bila navadna skripta, ki niti ni zajela celotne vsebine predmeta. Knjiga o politični ekonomiji (štiri izdaje) enega njenih najbolj plodnih piscev, to je bil France Černe, pa se ni nikoli uporabljala pri fakultetnem pouku politične ekonomije. Na raven politične ekonomije je bil povzdignjen tudi znameniti učbenik P. A. Samuelsona *Ekonomika*, kar je kazalo zgolj na eklektičnost pristopa k politični ekonomiji kapitalizma. Zelo pozno je knjižno izdajo doživela vsaj knjiga Ota Norčiča o zgodovini ekonomske misli.

Ob politični ekonomiji kot uvodnem predmetu za študij ekonomije, ki je potem vključeval še druge predmete, namenjene obravnavi narodnega gospodarstva, bom omenil še uvodni predmet, ki je študente uvajal v konkretno gospodarsko celico, to je podjetje, okoli katerega so se zatem vrstili predmeti, ki so obravnavali posamezne teme, povezane z njegovim delovanjem. To je bil predmet, ki je obravnaval ekonomiko, organizacijo in planiranje podjetij. Ta predmet je bil v resnici precej manj ideološko naravnan in je ves čas ohranjal svojo prakseološko naravo. Podobno kot pri politični ekonomiji in njenih predhodnicah iz časa pred drugo svetovno vojno so odločilno vlogo pri zasnovi vsebine tega predmeta imeli nemški avtorji.[10] Ker je ta disciplina imela bolj bleščečo pot od politične ekonomije, če ne drugega, po odpravi socialistične družbene ureditve, ni doživela njene usode in ni izginila iz učnih načrtov, zasluži kratko obravnavo.[11]

10 Erich Gutenberg, Konrad Mellerowicz, Erich Kosiol, Heinrich Nicklisch, Erich Schneider, Eugen Scmalenbach, Walter Weigmann. V anglosaksonskem svetu so ta področja obravnavali predmeti, kot so poslovna ekonomika, računovodstvo, poslovna administracija, ravnateljevanje (management) ipd.

11 O tem, kako visoka je nekoč bila opijanjenost s politično ekonomijo, priča razprava Lazarja Pejića »Razvoj ekonomske misli u Jugoslaviji posle pobede socialističke revolucije« *Ekonomska enciklopedija I*, Beograd, Savremena administracija, 1984, str. 260–266, ki je jugoslovanskim ekonomistom, ki so se ukvarjali z ekonomiko in organizacijo podjetja, s knjigovodstvom in računovodstvom namenila komaj 11 % prostora, tistim, ki so se ukvarjali z organizacijo podjetja ali teorijo organizacije in s posameznimi poslovnimi področji dela v podjetju, pa nič!

Necakov_zbornik_FINAL.indd 426 23.1.2018 8:47:18

Eno od prvih celovitejših del o ekonomiki podjetij, ki je bilo na voljo študentom, je delo Evgena Lovšina *Organizacija in poslovanje gospodarskih podjetij (obči del)* (skripta, Gospodarska fakulteta, Ljubljana, 1947). Vsebina tega občega dela teorije o poslovanju podjetij je bila takšna:

I. **Splošno:** Predmet raziskovanja in ugotovitve vede o poslovanju gospodarskih obratov. Razdelitev vede, metode in pomožne tehnične discipline.

II. **O gospodarskih obratih v obče in o podjetjih posebej:** Sem spada razpravljanje o pojmu gospodarskega obrata, razdelitev podjetij po vrstah (funkcijah) in oblikah. Pomembna poglavja so še: Optimalna velikost gospodarskega podjetja, koncentracija in koncentracijske oblike ter končne značilnosti poslovanja podjetij v družbenem gospodarstvu.

III. **Imovina podjetja:** Pojem imetja imovine, obratna in investicijska imovina, ekonomičnost, rentabiliteta in ugotovitve rentabilnosti *(O čistem donosu ali dobičku v socialističnem gospodarstvu; O skladu vodstva podjetij).*

IV. **Ugotovitev potroškov:** Pojem potroška. Ugotovitev potroška pri obratni imovini, pri investicijah. Odpisovanje kot sredstvo za ugotovitev potroška: linearno, degresivno, progresivno odpisovanje. Potrošek materialnih dobrin in izredni potrošek.

V. **Dohodek podjetja in njegova ugotovitev:** Pojem in vrste dohodkov. Redni in izredni dohodki. Račun zgube in dobička kot sredstvo za ugotovitev uspeha podjetja. Kratkoročni račun zgube in dobička ter njegov pomen.

VI. **Teorija stroškov:** Kaj so stroški in kaj potroški. Vpliv stroškov in cen na uspeh. Ko bomo ugotovili razne vrste stroškov in se ustavili posebej pri materialnih, bomo raziskovali potrošnjo materiala na osnovi inventure, retrogradne metode in odpisovanja. V nadaljnjem nas bodo posebej zanimali stroški dela, sistemi in obračunavanje mezd ter plač. Stroški in s tem v zvezi odpisi investicij, kalkulativni odpisi in odpisi investicij v kalkulaciji in knjigovodstvu.

VII. V tem poglavju bomo iskali **zvezo med stroški in rentabiliteto z gledišča stopnje zaposlenosti.** Zanimala nas bo diferenciacija in pomen mejnih stroškov v dinamični kalkulaciji in končno porast in posledice fiksnih stroškov.

VIII. V zelo pomembnem osmem poglavju se bomo popolnoma posvetili osnovam **kalkulacije**, njenemu bistvu in glavnemu cilju. Kalkuliranje v zvezi z enotnim knjigovodstvom, metode kalkulacije in posebej kalkulacija po stroškovnih mestih bodo predmet našega študija.

IX. **Načrtovanje v gospodarskih podjetjih:** Pojem in cilji, prodajni, produkcijski in finančni načrt. Investicijski načrt. Drugi načrti.

X. V tem poglavju nas bo še posebej zanimala **notranja organizacija podjetij**. Organizacija dela z gledišča delitve in združitve dela, tipizacija, normalizacija,

specializacija in racionalizacija podjetij. Organizacija in načini prodaje, direktna in indirektna prodaja ter notranja organizacija prodajnih oddelkov.

XI. **Ocenjevanje vrednosti podjetij:** vrednost na osnovi dohodka, ocenjevanje in korektura dohodka, nabavna in produkcijska vrednost ter vrednost organizacije.

XX. V tem poglavju je na vrsti **financiranje podjetij,** in sicer pojem in glavne oblike financiranja, financiranje z lastnimi in tujimi sredstvi, financiranje s krediti in s pomočjo udeležbe, finančno-tehnična izvršitev fuzioniranja, financiranja v družbenem gospodarstvu.

V razpravi z naslovom »O značaju i mestu predmeta *Ekonomika i organizacija privrednih preduzeća* u sklopu ostalih disciplina«[12] je Metod Dular, profesor Ekonomske fakultete, ki je nekaj časa tudi predaval ta predmet, zapisal, da se dela, ki jih zasedajo diplomanti fakultete, delijo v dve skupini: na skupino, kjer je potreben ekonomist teoretik (fakultete in inštituti), in na skupino, kjer je potreben ekonomist praktik (gospodarska podjetja). Ekonomist teoretik mora obvladati teoretične, filozofske in zgodovinske discipline (politično ekonomijo, dialektični in zgodovinski materializem, gospodarsko zgodovino), ekonomist praktik pa mora obvladati discipline, ki se ukvarjajo z organizacijskimi in tehničnimi problemi (ekonomika in organizacija podjetja, knjigovodstvo, analiza, kontrola, tehnologija ipd.). V času administrativnega socializma, ko je bilo podjetje le instrument državnega plana, je bila večina diplomiranih ekonomistov zaposlena v državnih organih, kar se je odražalo v učnih načrtih fakultet. Večanje avtonomnosti podjetij je povečalo potrebo po drugih znanjih. Dular je zapisal, da bi diplomanti fakultete

> »morali postati socialistični podjetniki, ki imajo poslovni duh, ki so sposobni oceniti, ali se kaj splača ali ne, ki znajo organizirati podjetje in najprimerneje izkoriščati obstoječa sredstva in delovno silo in usmerjati proizvodnjo glede na tržne razmere«.

Ti socialistični podjetniki morajo

> »misliti kalkulativno, saj mora ekonomski račun /.../ postati osnovna metoda ekonomistovega dela. /.../ naša disciplina mora obravnavati celotno problematiko podjetja s stališča gospodarskega računa, rentabilnosti in produktivnosti dela«.

Dular je nadalje poročal, da so takratne ekonomske fakultete izobraževale t. i. splošnega ekonomista in da ljubljanska fakulteta, za razliko od zagrebške in beograjske, nasprotuje

12 Dular, *O značaju*, str. 202–207a.

specializaciji v času rednega dodiplomskega študija, zato se je odločila za spajanje splošnega in posebnega dela ekonomike v predmet ekonomika in organizacija industrijskih podjetij,

> »ker je industrijska dejavnost najpomembnejša dejavnost v naši ekonomiki, ker je problematika najbolj kompleksna v industrijskih podjetjih in ker bo relativno največje število naših diplomantov dobilo službo v industrijskih podjetjih«.

Kot posebni ekonomiki pa bi bili ohranjeni ekonomika in organizacija bank ter ekonomika in organizacija trgovskih podjetij.

Stane Krašovec, sicer profesor politične ekonomije, se je pridružil Dularjevemu razmišljanju in dodal, da so zaposlitve, ki čakajo diplomiranega ekonomista

> »ekonomist v smislu političnega ekonomista, strokovnjaka za makroekonomijo«, ki ne bo »strokovnjak za knjigovodstvo niti za organizacijo podjetja, niti za poslovanje ali za administracijo /…/ V normalnih razmerah bi za celotno Jugoslavijo več kot zadoščal letni priliv okoli 25 takšnih diplomantov.«[13]

Drugi tip ekonomista pa »*je 'ekonomist za ekonomiko podjetja', za tako imenovano 'Betriebswirtschaft', 'mikroekonomiko' ali kot to včasih nerodno pravijo pri nas 'komercialist'*«. On ni samo

> »trgovec, temveč je tudi organizator proizvodnega procesa, odloča o ekonomični (ne samo tehnični) izbiri vrste produkcije in količin, o večanju ali krčenju zmogljivosti posameznih oddelkov ali celote na podlagi ekonomskih motivov, o časovnih (sezonskih) rokih za delo, o izbiri in poreklu surovin, o smereh prodaje doma in v tujini, o najemanju pogonskega ali investicijskega posojila; on organizira izbiro zaposlenih, proces dela, plačni sistem. Organizira znižanje stroškov produkcije, propagando in reklamo. On ne mora biti knjigovodja, mora poznati računovodstvo in v določenih pogojih usmerjati organiziranje kontnega sistema. Za razliko od prvega tipa ekonomista ne more delovati brez trgovskega, delovnega in drugih vrst gospodarskega prava.«[14]

Tretji tip ekonomista je računovodja-kalkulant, ki vodi in organizira knjigovodstvo ter opravlja dela revizorja, četrti tip pa ekonomist administrator oziroma administrator s splošno ekonomsko izobrazbo, ki deluje v oblastnih organih. Krašovec je zaključil, da je potrebna taka organizacija študija na ekonomskih fakultetah, ki bo zagotavljala

13 Krašovec, *Kakav lik ekonomiste želimo?*, str. 18.

14 Prav tam, str. 18–19.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 429 23.1.2018 8:47:18

ekonomiste prvih treh tipov, in sicer z enakim programom prvih dveh letnikov in z razdelitvijo programov na dva dela v drugih dveh letnikih, vendar brez specializacije v času dodiplomskega študija.[15] Nekaj časa pozneje je zagrebški profesor Šimun Babić opredelil štiri osnovna opravila ekonomistov: 1. ekonomski predračun racionalnosti; 2. na podlagi tega predračuna izluščijo cilje in načine njihovega uresničevanja; 3. organizirajo izvajanje nalog in 4. skrbijo za evidenco, kontrolo in analiza izvajanja. Poznavanje vseh elementov, ki vplivajo na ekonomski predračun racionalnosti, pa terja širša znanja od tistih, ki jih ponujajo knjigovodstvo, matematika, statistika, analitična primerjava vložkov in izložkov, znanja, ki jih zagotavljajo politična ekonomija, gospodarska zgodovina, gospodarska politika, sociologija, tehnologija, gospodarska geografija, gospodarsko pravni predmeti, finance, nauk o organizaciji in nauk o poslovanju podjetja.[16] Krašovec je dodatno razčlenil skupine ekonomistov glede na dela, ki jih opravljajo: 1. ekonomisti za izdelavo narodnogospodarskih analiz in prognoz; 2. ekonomisti za ekonomsko statistiko; 3. ekonomisti za organizacijo in poslovodenje gospodarskih podjetij; 4. ekonomisti za pripravljanje gospodarske politike; 5. ekonomisti za finančne, kreditne in denarne zavode; 6. ekonomisti za gospodarsko novinarstvo; 7. ekonomisti za organizacijo računovodstva, analizo bilanc in revizijo in 8. ekonomisti za pedagoško delo na ekonomskih visokih in srednjih šolah.[17] Predlagal je organizacijo študija, ki bi po dveh letih enotnega programa ponudila v naslednjih dveh letih dve glavni smeri – »za nacionalnega ekonoma« in za ekonomiste v podjetjih za vse gospodarske panoge.

Dular in Krašovec sta tako najavila občutne spremembe učnih načrtov jugoslovanskih ekonomskih fakultet, do katerih je prihajalo že pred opustitvijo enotnega štiriletnega študija in je prišlo do bifurkacij in polifurkacij študijskih programov, smeri in usmeritev, Babić pa je nakazal pristop k učbeniku, ki ga je pripravljal. S tem so se uresničili predlogi in zahteve za reorganizacijo študija obeh ekonomsko-komercialnih visokih šol že pred drugo svetovno vojno. Vendar pa so povojne študijske spremembe precej zmanjšale zahtevnost in obsežnost študija v primerjavi z obema predvojnima šolama.

Vrnimo se nazaj k ekonomiki podjetja. Zgoraj omenjena Lovšinova skripta je vsebovala osnovne značilnosti vseh poznejših učbenikov ekonomike. Trdo jedro predstavljajo temeljne gospodarske kategorije, povezane s prvinami delovnega procesa, poslovanje in poslovne ter organizacijske funkcije oziroma področja nalog v podjetju, analiza poslovanja, njegove uspešnosti in učinkovitosti, načrtovanje in oblikovanje poslovne politike.

Nekaj let pozneje je Lovšin zapisal, da organizacijo pouka na osnovi enake razporeditve celotne snovi vede o gospodarstvu – na nauk o narodnem gospodarstvu ali politično ekonomijo in na ekonomiko podjetij ali nauk o poslovnem gospodarstvu v enoti – najdemo na vseh jugoslovanskih ekonomskih fakultetah. Ponovno je pojasnil, da

15 Prav tam, str. 19.

16 Šimun, *O fakultetskoj ekonomskoj nastavi*, str. 110–132.

17 Krašovec, *Današnji problemi i perspektive*, str. 132–137.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 430 23.1.2018 8:47:18

ekonomiko podjetij delimo z gledišča splošnosti in posebnosti na splošno ekonomiko podjetij in na posebne ekonomike podjetij. Splošna ekonomika podjetij se je izkristalizirala v večji ali manjši meri na ekonomijo podjetij v *ožjem* pomenu, na nauk o organizaciji podjetja, nauk o institucijah ali napravah v podjetju in glede na naše razmere na nauk o delavskem samoupravljanju. Posebne ekonomike pa se delijo z gledišča gospodarskih področij na ekonomike in organizacije industrijskih, trgovskih, kmetijskih, gozdarskih, obrtnih, bančnih, prometnih, turističnih in gostinskih ter gradbenih obratov.[18]

V celotnem desetletnem obdobju enotnega, to je štiriletnega študijskega programa, ni mogoče zaslediti drugega v slovenščini napisanega dela, namenjenega študentom ekonomske fakultete. Leta 1960 naj bi nastali zapiski predavanj Franja Periča *Uvod v ekonomiko podjetja*, ki jih v knjižnicah ni mogoče najti, leta 1965 je bila izdana skripta Evgena Lovšina *Ekonomika podjetja* in leta 1968 skripta Lojzeta Kiaute *Ekonomika podjetja I*. Do Kiautovih skript so se uporabljale knjige zagrebških profesorjev Šimuna Babića in Dragutina Domainka. Edini učitelj ekonomske fakultete, ki je izdal učbenik v knjižni obliki, je bil Ivan Turk, tudi eden od najbolj plodnih fakultetnih avtorjev. Njegova *Ekonomika podjetja. Podlaga za poslovno odločanje*, ki je izšla leta 1969, je zaokrožila skoraj desetletno življenje skript, ki jih je napisal v letih 1958–1959. Knjiga je doživela številne izdaje, bila je tudi prevedena v hrvaško-srbski jezik ter postala ena od dveh najdlje (več kot pol stoletja) prisotnih ekonomskih knjig v slovenskem jeziku. Toda Turkovih skript in številnih izdaj njegove knjige na njegovi matični fakulteti niso uporabljali, čeprav jih ni nikoli nihče presegel. Prav tako ne obstajajo dela, ki bi presegla knjige Babića, Kukoleče in Domainka.

Viri in literatura

Viri

Uradni list Ljudske republike Slovenije

Literatura

Babić, Šimun, O fakultetskoj ekonomskoj nastavi. *Ekonomist* 8 (1), 1955, str. 111–132.

Dular, Metod, O značaju i mestu predmeta Ekonomika i organizacija privrednih preduzeća u sklopu ostalih disciplina. *Zapisnik III. Medfakultetne konference ekonomskih fakultet, 26.–30. maja 1952*. Ljubljana, 1952, str. 202–207a.

Ekonomski leksikon. Beograd: Savremena administracija, 1975.

Krašovec, Stane, Današnji problemi i perspektive izgradnje diplomiranih ekonomista. *Ekonomist* 8 (1), 1955, str. 132–137.

Krašovec, Stane, Kakav lik ekonomiste želimo? *Ekonomist* 7 (5–6), 1954, str. 18–22.

18 Lovšin, *Specifični problemi*, str. 43–49.

Lovšin, Evgen, *Organizacija in poslovanje gospodarskih podjetij (obči del) (skripta)*. Ljubljana: Gospodarska fakulteta, 1947.

Lovšin, Evgen, Specifični problemi nauka o gospodarski enoti (ekonomiki podjetij) (Prispevek k študijski reformi). *Ekonomska revija* 15 (1), 1964, str. 43–49.

Pejić, Lazar, Razvoj ekonomske misli u Jugoslaviji posle pobede socialističke revolucije. *Ekonomska enciklopedija I*. Beograd, 1984, str. 260–266.

Seznam predavanj na univerzi v Ljubljani za poletni semester 1947. (Na naslovnici CATALOGUS LECTIONUM UNIVERSITAS LABACENSIS SEMESTRE HIBERNUM 1946/47, Seznam predavanj na univerzi v Ljubljani za zimski semester 1946/1947, V Ljubljani, Založila univerza. Tisk J. Blasnika nasl., univerzitetne tiskarne, litografije in kartonaže d.d. v Ljubljani 1946.

Uvalić, Radivoje, O sadržaju i metodici nastave političke ekonomije. *Ekonomist* 3 (1), 1950, str. 3–21.

Uvodna beseda. *Obvestila za študijsko leto 1973–1974*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1973, str. 9.

Summary

Neven Borak

Begginings of university level economics education in Slovenia

University of Ljubljana's Faculty of Economics was founded in 1946 as third faculty of economics in previous Yugoslavia. The first two faculties were founded in Zagreb (Croatia) and Belgrade (Serbia) before the Second World War.

When Ljubljana's faculty of economics was founded, Boris Kidrič, president of the Slovenian government, said that »Economic schools at university level must provide extraordinary Marxian economists, who will be able to creatively understand, apply and develop their science and help to strengthen and broaden socialist economic positions. ... Theoretical thought should have more value in our economic struggles than in the past.«

Curriculums of pre-war faculties offered the basis for all three faculties after the Second World War. The only novelty came with introducing ideological contents related to the new socio-political or socialist state order. The paper offers a brief overview of two subjects from curriculum. The first one is political economy and the second one the economics of business enterprise.

After WW2 teaching of political economy underwent significant changes in comparison with introductory course in economics of pre-war period. The most significant change immediately after the war introduction of Marx's political economy of capitalism and Soviet political economy of socialism. Introductory courses on political economy (both of capitalism and socialism) were based on the works of Marx, Engels, Lenin and Stalin. It was interesting feature of Ljubljana's faculty that it didn't have its own textbook of political economy beyond the level of lecturers' notes.

Economics of business enterprise or business economics was inspired by works and textbooks of German economists and was far less grounded on ideological foundations of socialism. From the very beginning they had praxeological orientation. Again, Ljubljana's faculty didn't have its own textbook of business economics beyond the level of lecturers' notes.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 432 23.1.2018 8:47:18

Maja Lukanc[*]

Odzivi in odmevi na poljski oktober 1956 v Sloveniji in Jugoslaviji[1]

Uvod

Po obdobju počasne in šibke destalinizacije so Poljsko v letu 1956 zajele globoke spremembe, ki so bile posledica različnih ideoloških, političnih in gospodarskih dejavnikov, skupnih celotnemu sovjetskemu bloku, kot tudi posebnosti, značilnih za poljsko politično in družbeno okolje. Tako se je Poljska po skoraj desetletju popolne podrejenosti zoperstavila svoji starejši ideološki sestri Sovjetski zvezi in se podala na pot nekoliko samostojnejše izgradnje socializma.

Jugoslavija je podobno pot, a v drugačnih okoliščinah, prehodila že po sporu z Informbirojem leta 1948, zato je jugoslovansko vodstvo pozorno spremljalo spremembe, ki so zajele poljsko politično in javno življenje. Medtem ko so si vodilni krogi pri informiranju lahko pomagali z razvejano diplomatsko in dopisniško mrežo, si je jugoslovanska javnost svojo sliko o poljski *Quo vadis* ustvarjala predvsem prek tiska, ki je bil eden izmed nosilnih stebrov oblasti in posrednikov propagande. Čeprav se je medijsko ozračje po ukinitvi Agitpropa leta 1952 nekoliko sprostilo in so uredništva lahko svobodneje zadihala, so bile še vedno oblasti tiste, ki so odločale, na kakšen način in kdaj bo javnosti določeno dogajanje predstavljeno.

Prispevek, ki je pred vami, predstavlja vzroke in potek političnega vrenja, ki je leta 1956 zajelo Poljsko, hkrati pa se osredotoči na odmev poljskih dogodkov v Jugoslaviji.

---

* Maja Lukanc, univ. dipl. zgod., mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, maja.lukanc@inz.si

1 Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6–0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 433 23.1.2018 8:47:18

Zanimal me je predvsem razkorak v informiranosti jugoslovanskega vodstva na eni strani in splošne javnosti na drugi; kakšna stališča so si vodilni politiki izmenjevali na štiri oči, katera mnenja in informacije so prek medijev prodrla v širšo javnost ter kaj in zakaj je bilo jugoslovanskemu prebivalstvu zamolčano. Pri iskanju odgovorov na omenjena vprašanja sem si pomagala s primerjavo raznovrstnega poljskega, slovenskega in jugoslovanskega arhivskega gradiva na eni strani in pregledom jugoslovanskega in slovenskega tiska na drugi.[2]

Odjuga

Po Stalinovi smrti je novo sovjetsko vodstvo začelo s previdno revizijo stalinistične politike in z določenimi sistemskimi reformami poskušalo ublažiti številne politične, družbene in ekonomske probleme, preden bi ti ušli izpod nadzora. Nova usmeritev sovjetske politike je sčasoma pristala na možnost mirne koeksistence med dvema sistemoma, ki je predvidela postopno stabilizacijo odnosov z Zahodom, pomembno komponento pa je predstavljala tudi pomiritev in normalizacija odnosov z Jugoslavijo.

Po vzpostavitvi diplomatskih odnosov leta 1953 in obnovi gospodarskega sodelovanja leto kasneje, se je konec maja 1955 sovjetska delegacija z Nikito Hruščovom na čelu odpravila na svoje »romanje v Canosso«. Na uradnem obisku v Beogradu so sovjetski voditelji priznali Jugoslavijo kot socialistično državo in podpisali skupno deklaracijo, ki je poudarjala vzajemno spoštovanje do različnih oblik socialističnega razvoja. Proces zbliževanja je novo stopničko dosegel s Titovim obiskom Moskve junija 1956, ki je prinesel obnovitev odnosov med jugoslovansko in sovjetsko komunistično partijo. Priznanje jugoslovanske nacionalne poti v socializem je imelo velik pomen za rahljajočo se monolitnost Vzhodnega bloka. Še pred kratkim obsojana »Titova pot« je nenadoma postala možna alternativa sovjetskemu tipu socializma in kot taka je predstavljala močno skušnjavo za države ljudskih demokracij, ki so v tistem času ponovno vzpostavljale stike z Jugoslavijo.[3]

Proces sprememb se je na Poljskem začel nekoliko kasneje kot v nekaterih drugih državah sovjetskega bloka. Vzroke lahko iščemo v tesni gospodarski navezanosti na Sovjetsko zvezo, hkrati pa je treba upoštevati, da stalinistični sistem na Poljskem ni bil

2 Kot osrednja beograjska častnika, ki sta postavljala smernice za celoten jugoslovanski tisk, sta upoštevana *Borba* (glasilo Socialistične zveze delovnega ljudska Jugoslavije) in *Politika*. Slednja sicer ni bila partijsko glasilo, a je dejansko podpirala politično linijo jugoslovanskega vodstva, hkrati pa jo je odlikoval širok domet mednarodnih vprašanj in je v tem oziru marsikdaj presegla Borbo. Med slovenskimi časopisi sta bila pod drobnogled postavljena *Ljudska pravica* (glasilo Zveze komunistov Slovenije) in *Slovenski poročevalec* (glasilo Socialistične zveze delavnega ljudstva Slovenije), medtem ko je za vpogled v intelektualne kroge služila revija *Naši razgledi*, štirinajstdnevnik slovenskih levo usmerjenih intelektualcev. V nadaljevanju prispevka omenjene tiskovine pogosto strnem v enoten izraz *jugoslovanski tisk*, saj je bilo v obravnavanem obdobju časopisje v Jugoslaviji dovolj homogeno, da je izraz kljub posplošitvi upravičen.

3 Judt, *Povojna Evropa*, str. 360; Berend, *Central*, str. 107; Tripković, *Yugoslav Foreign Policy*, str. 100–103.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 434 23.1.2018 8:47:18

nikoli udejanjen do tolikšne mere kot v ostalih ljudskih demokracijah.[4] Kljub določenim znamenjem popuščanja je leta 1955 Poljska združena delavska partija (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR) proces transformacije še krepko držala na vajetih in nadzirala njegovo hitrost ter smer. Globlje spremembe na poljskem političnem parketu je sprožila šele Stalinova »druga«, »politična« smrt.

Hruščov se je v bitki za uveljavitev svoje oblasti odločil narediti oster prelom s stalinizmom in samim Stalinom. Februarja 1956 je na dvajsetem kongresu sovjetske komunistične partije (KPSZ) v t. i. »tajnem govoru« naštel izbor Stalinovih zločinov proti partiji in ljudstvu, obsodil njegov kult in s tem, ko je vsaki državi in vsaki komunistični partiji priznal pravico do lastne poti v socializem, strmoglavil enega izmed kanonov stalinistične politike.[5] V nasprotju s Hruščovimi namerami je v nekaterih sovjetskih satelitih odločilna kritika stalinizma vzbudila dvom v sovjetski model gradnje socializma in pod vprašaj postavila legitimnost domačih komunističnih vodstev. Na Poljskem je protistalinistični obrat dodatno podkrepila smrt generalnega sekretarja PZPR Bołesława Bieruta, ki je za večino Poljakov predstavljal najmočnejši simbol stalinistične politike. Konec aprila je odjuga odplavila tudi drugega člana poljske stalinistične trojke, glavnega ideologa partije Jakóba Bermana, medtem ko je kot zadnji sredi oktobra moral odstopiti Hilary Minc, arhitekt poljskega socialističnega gospodarstva.[6]

Moskva je marca 1956 vodstvom satelitskih partij posredovala oštevilčene kopije Hruščovega govora, s priprošnjo o popolni tajnosti. Sekretariat Centralnega komiteja PZPR se je odločil za edinstveno potezo in dal besedilo govora na vpogled širši partijski strukturi.[7] Tako so lokalne partijske organizacije po državi začele organizirati sestanke – nekateri od njih so bili odprti tudi za nečlane – na katerih so razpravljali o vsebini ne več tako tajnega govora. Hitro se je začelo kazati dolgo potlačeno protisovjetsko razpoloženje prebivalstva in odprle so se stare rane zaradi krivic, ki jih je Sovjetska zveza v preteklosti zadala Poljski.[8] Za eno izmed najbolj perečih tem razprav se je izkazala slaba ekonomska situacija v državi, ki naj bi jo po mnenju Poljakov sovjetsko izkoriščanje pripeljalo na rob skrajne revščine: »Črnci so na dnu, nato so Albanci, takoj za njimi Poljaki.«[9]

Na zborovanjih je bil pogosto omenjen Władisław Gomułka, nekdanji generalni sekretar partije, ki je bil leta 1948 odstranjen zaradi »desnih odklonov«. Pri tem je

4 Za podrobnejšo razčlenitev vzrokov gl. Lukanc, *Vzpon komunistov*, str. 150–153.

5 Berend, *Central*, str. 107; Davies, *God's Playground*, str. 438.

6 Kemp–Welch, *Khrushchev's*, str. 200; Machcewicz, *Rebellious*, str. 20, 48, 56.

7 Za takšen korak se, z izjemo sovjetske, ni odločila nobena druga komunistična partija v bloku – večinoma so ponudile le zelo splošne informacije o vsebini govora in samem kongresu. Poljske kopije so hitro našle pot na črni trg, brez večjih težav se jih je dalo dobiti na varšavskih bolšjih sejmih. Iz Poljske naj bi prepis govora prikapljal tudi do izraelske varnostne službe, ki ga je posredovala CII, ta ga je predala *New York Timesu*, ki ga je junija objavil. Applebaum, *Iron Curtain*, str. 481; Machcewicz, *Rebellious*, str. 36; Kemp–Welch, *Khrushchev's*, str. 189.

8 Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1288; Machcewicz, *Rebellious*, str. 41.

9 Machcewicz, *Polski rok*, str. 127.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 435 23.1.2018 8:47:18

bilo izjemnega pomena, da je Hruščov v svojem govoru popolnoma negiral Stalinovo politiko do Jugoslavije in priznal, da je v konfliktu imel prav Tito. Slednjega so Poljaki občudovali kot edinega komunističnega voditelja, ki se je uspešno zoperstavil Stalinu in posledično je nekaj sijaja, ki ga je obdajal, prešlo tudi na Gomułko. Pojavila so se vprašanja, zakaj je poljska partija podprla Stalinovo sodbo o Jugoslaviji, zakaj se mu poljsko vodstvo ni uprlo in »*ali je imel Gomułka navsezadnje prav glede jugoslovanskega vprašanja?*«[10]

Vsi omenjeni pomisleki so bili izrečeni na uradnih sestankih, v prisotnosti vladnih predstavnikov in partijskih aktivistov, kar je bilo še nekaj mesecev pred tem nepredstavljivo – ob tem bi namreč poljske oblasti odločno ukrepale. Nadaljnji indikator politične odjuge so bile spremembe v varnostnem aparatu in široka spomladanska amnestija političnih zapornikov, ki je zajela tudi vrsto članov nekdanjega protikomunističnega podzemlja in opozicijskih strank. Novi generalni sekretar Edward Ochab je 6. aprila javno oznanil, da je bil Gomułka rehabilitiran, medtem ko je poljski premier Józef Cyrankiewicz jasno povabil ljudi, naj izrazijo svoj pogled na vladno politiko. Poljska javnost je priložnost brez oklevanja izkoristila.[11]

Množice so po letih molka dobile možnost za svobodno izražanje svojih misli, kar je spodbudilo rast političnega in idejnega pluralizma.[12] Vladu Vodopivcu, sekretarju za kulturo in prosveto pri slovenski vladi, ki je Poljsko obiskal oktobra v okviru jugoslovanske vladne delegacije, je akumulacijo družbenega vrenja eden od poljskih znancev razložil takole:

> »Mi danes o vsem dvomimo, kar smo verjeli v zadnjih letih, in o vsem diskutiramo […] ta razgibanost ni značilna samo za inteligenco in mladino, ampak se prav tako živahno razpravlja o vseh vprašanjih poljskega političnega življenja tudi med preprostimi ljudmi, še posebej seveda v osnovnih organizacijah poljske delavske partije, in da že nekaj časa birokratski funkcionarji iz najvišjega in srednjega političnega vodstva ne morejo zaustaviti ali vplivati na tok razpravljanja, čeprav to žele in poskušajo.«[13]

Za nastajajoče družbene tokove je bil značilen velik pluralizem in reformne ideje intelektualcev so v tem vrenju imele le malo skupnega s predstavami množic. Še najbolj dominantna in povezujoča nit kolektivne politične misli je bila protisovjetska, a pri tem

10 AAN, KC PZPR, 237/VII–3858, Referat sprawozdawczy: meldunki z terenu, str. 185, 187–188. O zadevi Gomułka in odzivih poljskega prebivalstvo nanjo je v depešah poročal tudi jugoslovanski ambasador na Poljskem Milorad Milatović: DAMSP, PA, 1956, Poljska, f. 65, m. 1, Komunistička partija, št. 44746, št. 44999; DAMSP, PA, 1956, Poljska, f. 65, m. 3, Komunistička partija, št. 48438.

11 Kemp–Welch, *Dethroning*, str. 1266; Machcewicz, *Rebellious*, str. 59–60, 62.

12 Friszke, *Polski Październik*, str. 97–98; Kemp–Welch, *Dethroning*, str. 1262; Werblan, *Październik 1956*, str. 93.

13 Poljska v oktobru. *Naši razgledi*, 10. november 1956, str. 490–491.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 436 23.1.2018 8:47:18

je bil politični monopol partije le redko postavljen pod vprašaj. Intelektualci socializma niso zavračali, ampak so verjeli v njegovo renesanso, zahtevali so njegovo obnovo in videli stalinizem kot deformacijo v svojem bistvu pravilne ideje. Tudi množice niso težile k temu, da bi uničile obstoječe strukture, ampak da bi jih napolnile z novo vsebino in preoblikovale po svojih tradicionalnih predstavah in potrebah.[14] Pri tem so ljudje neredko pogledovali k državi, ki je s svojo nevtralno zunanjo politiko in razvijajočim se sistemom samoupravljanja nudila alternativo sovjetskemu modelu. Nekateri so Gomułko primerjali s Titom in predvidevali, da bo Poljska sledila Jugoslaviji, ki je za mnoge postala mitični model »dobrega« komunizma:[15] »*Kdaj bomo nehali s kvotami in začeli graditi socializem, kot je jugoslovanski?*«[16]

V spomladanskih mesecih leta 1956 se ni večalo samo zanimanje Poljakov za »Titov eksperiment«, ampak je močno raslo tudi zanimanje jugoslovanske javnosti za Poljsko. Jugoslovanski tisk je po dvajsetem kongresu s posebno doslednostjo poročal o vseh, tudi najmanjših znakih demokratizacije v sovjetskem taboru. Tovrstne novice so bile po navadi objavljene brez kakršnihkoli komentarjev – podane informacije naj bi tako same po sebi potrjevale pravilnost jugoslovanske politike po letu 1948. Jugoslovanski vodilni krogi so pogosto poudarjali, da normalizacija na Poljskem poteka bolje kot v drugih sovjetskih satelitih, kar je prispevalo tudi k izboljšanju odnosov med obema državama in posledično k večji prisotnosti poljskih zadev v jugoslovanskem medijskem prostoru.[17] Na poljsko ambasado v Beogradu so vedno pogosteje romale prošnje za gradivo o Poljski, po katerem so povpraševala uredništva časopisov, pa tudi profesorji, študentje in dijaki.[18] Jugoslovansko časopisje je najbolj aktivno poročalo o smrti Bieruta, amnestiji, spremembah v varnostnem aparatu, na velik odmev pa je naletela tudi rehabilitacija Gomułke, ki je po besedah poljskega ambasadorja Henryka Grochulskega dlje časa vznemirjala jugoslovansko javnost.[19] V posameznih dopisniških komentarjih so se jugoslovanski bralci lahko seznanili tudi z živahno javno razpravo, ki je vedno bolj prežemala poljsko družbo.

Spomladi 1956 so se pričakovanja vseh plasti poljskega prebivalstva nezadržno dvigala, medtem ko je strah pred režimom vztrajno upadal. Kot opozarja Berend, upor proti diktaturi le redko izbruhne na vrhuncu zatiranja; do revolucij pride šele tedaj, ko delna

14 Friszke, *Polski Październik*, str. 102–103.

15 Kemp–Welch, *Khrushchev's*, str. 195; Machcewicz, *Rebellious*, str. 29–30, 39.

16 AAN, KC PZPR, 237/VII–3859, Referat sprawozdawczy: meldunki z terenu, str. 68; Machcewicz, *Polski rok*, str. 24.

17 AMSZ, 7. Departament I, f. 23, m. 232, Raporty prasowe (Ambasada RP w Belgradzie), str. 91. Pozitivno mnenje jugoslovanskih komunistov o poteku dogodkov na Poljskem je razvidno iz številnih zabeležk pogovorov poljskega ambasadorja Henryka Grochulskega in jugoslovanskega ambasadorja Milorada Milatovića: AMSZ, 7. Departament I, f. 20, m. 188, Skład urzędów zagranycznych, str. 17; AMSZ, 7. Departament I, f. 20, m. 189, Skład urzędów zagranycznych, str. 85.

18 AMSZ, 7. Departament I, f. 23, m. 232, Raporty prasowe (Ambasada RP w Belgradzie), str. 93–94.

19 Prav tam, str. 120.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 437 23.1.2018 8:47:18

liberalizacija ublaži teror in strah pred njim.[20] Poljski primer nam skladno s teorijo Hannah Arend o totalitarizmih pokaže, da je zmanjšanje represije in propagande zamajalo dva temeljna stebra totalitaristične oblasti, kar je oslabilo režim in ustvarilo pogoje za izbruh nezadovoljstva na poznanjskih ulicah.[21]

Poznanj

Zaradi težkih delovnih pogojev, nizkih plač, slabe organizacije dela in rastočih cen je med poljskim delavstvom počasi, a vztrajno raslo nezadovoljstvo. Da so nemiri izbruhnili prav v Poznanju ni bilo naključje, saj so tamkajšnje razmere dodatno zaostrovale določene regionalne posebnosti. Kolektivizacija je bila v poznanjskem vojvodstvu izvedena v večji meri in bolj brutalno kot drugod na Poljskem, gospodarski kaos šestletke je bil zaradi boljše razvitosti regije bolj očiten, za nameček pa je Poznanj podedoval močno tradicijo delavskih protestov iz obdobja med obema vojnama. Tako so delavci v poznanjskih tovarnah že nekaj tednov pred izbruhom nemirov organizirali množične sestanke (*masówki*) in celo kratke, nekajurne stavke. Pogajanja, do katerih je prišlo med vladnimi in delavskimi predstavniki, niso obrodila sadov. Oblasti so bile sicer pripravljene ugoditi določenim zahtevam, a delavci so izgubili zaupanje v vlado, rasel je občutek, da pogovori ne vodijo v pravo smer in tako je nastala potreba po neposredni akciji.[22]

Delavski protest v Poznanju se je začel 28. junija 1956 v zgodnjih jutranjih urah. Datum ni bil izbran naključno – ravno v tistem času je v mestu potekal mednarodni trgovski sejem in delavci so verjeli, da bo vlada v strahu za svojo mednarodno podobo hitreje popustila pod pritiskom njihovih zahtev: »*Naj tujci vidijo, da je na Poljskem revščina in da ni dovolj za jesti.*«[23] Protest je bil sprva mišljen kot kritika gospodarskih razmer, o čemer so pričali vnaprej pripravljeni transparenti s sporočili: »*Hočemo kruha*«, »*Dol z izkoriščanjem delavcev*«. Sčasoma se je značaj protestov spremenil in ob gospodarskih sloganih so se spontano začeli pojavljati novi, s politično komponento: »*Dol s Partijo*«, »*Zahtevamo svobodne volitve*«. Po ocenah poljske varnostne službe naj bi »kontrarevolucionarni« klici prihajali večinoma s strani protestnikov, ki niso nosili delavskih oblačil – torej inteligence – a tega opažanja ni mogoče potrditi, saj so že predhodna zborovanja v tovarnah vsebovala določene politične motive.[24]

S tem, ko je gospodarsko naravo demonstracij zasenčila politična komponenta, se je dogajanje radikaliziralo in protestniki so začeli napadati simbole politične avtoritete. Vdrli so v mestno hišo, napadli poslopje pokrajinskega komiteja PZPR in iz zapora

20 Berend, *Central*, str. 106.

21 Arend, *The Origins*, str. 341–364; Machcewicz, *Rebellious*, str. 46.

22 Kemp–Welch, *Dethroning*, str. 1267; Machcewicz, *Rebellious*, str. 97; Sowa, *Historia polityczna*, str. 227.

23 Machcewicz, *Polski rok*, str. 81; Machcewicz, *Rebellious*, str. 98–100.

24 Machcewicz, *Rebellious*, str. 99–101; Machcewicz, *Intellectuals*, str. 362–363.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 438 23.1.2018 8:47:18

osvobodili vrsto jetnikov. Prvi streli so odjeknili v množici, ki se je valila od zapora, medtem ko se je navzkrižno streljanje v večjem obsegu začelo, ko so protestniki poskušali zavzeti poslopje varnostne službe, osrednjega simbola stalinističnega zatiranja.[25] Takrat je v ospredje protestov stopila nova komponenta – nacionalna. Poljski zgodovinar Machcewicz je v svoji imenitni študiji poljskega oktobra »od spodaj« prikazal, da so poulični spopadi v kolektivni domišljiji množice priklicali spomin na poljske nacionalne travme in ljudje na poznanjskih ulicah so svoj upor povezali z dogodki, kot je varšavska vstaja in drugimi boji za neodvisnost Poljske (»*Zahtevamo svobodno Poljsko!*«). Vseskozi prisotno nasilje nad komunističnimi simboli in neločljivo pomešana nacionalna ter verska čustva so razkrila močno protisovjetsko nastrojenost množice *(*»*Rusi domov!*«). Številni uporniki (ne več samo protestniki) so konflikt dojemali kot bitko med »pravimi« in »nepravimi« Poljaki – tisti, ki so podpirali režim, so bili izključeni iz narodnega tkiva in identificirani z Rusi.[26] Ker upornikov ni bilo mogoče obvladati z milico in varnostno službo, je bilo mobiliziranih okoli 10.000 vojakov, ki so po 16. uri vkorakali v Poznanj. Zadnja strelska gnezda upornikov so bila razbita ob zori naslednjega dne, ko so se zadeve počasi začele normalizirati.[27]

Poznanjski upor je bil bolj ali manj produkt mladih delavcev, ki jim je na pomoč priskočila inteligenca, predvsem študentje. Treba je opozoriti, da je sodelovalo med 50 in 60 odstotkov partijskih članov, zaposlenih v različnih tovarnah, ki so bili v mnogih primerih med najbolj aktivnimi udeleženci. Delavski upor proti »delavski državi« je torej razkril globoko krizo sistema. V pogojih enopartijskega režima, ki ga je večina prebivalstva dojemala kot nelegitimnega ali celo ideološko ter simbolno sovražnega, skupaj s ponižujočo odvisnostjo od Sovjetske zveze, so se različne kategorije družbenih potreb in zahtev (ekonomske, politične, nacionalne, religiozne) stopile v en sam veliki val, ki je nasprotoval obstoječim strukturam moči. Večdimenzionalna struktura konflikta je tako delavski protest, ki je imel v osnovi socialne in ekonomske zahteve, spremenila v politični in nacionalni upor.[28]

Ko je leta 1953 izbruhnil delavski upor v Nemški demokratični republiki, se je Tito postavil na stran protestnikov. Tri leta kasneje, v precej spremenjenih zunanjepolitičnih okoliščinah, je jugoslovansko vodstvo pritrdilo uradni razlagi poljskih oblasti, ki so odgovornost za poznanjske dogodke pripisale tujim, imperialističnih agentom in domačemu reakcionarnemu podzemlju.[29] Jugoslovansko časopisje se je pri poročanju naslanjalo na poljske medije, pri tem pa jasno ločilo med delavskimi udeleženci protestov na eni strani in provokatorji na drugi. Slednji so bili najpogosteje označeni kot »zahodni

25 Sowa, *Historia polityczna*, str. 228–230.

26 Machcewicz, *Rebellious*, str. 116–117; Machcewicz, *Intellectuals*, str. 363.

27 Sowa, *Historia polityczna*, str. 230.

28 Machcewicz, *Rebellious*, str. 118–121; Machcewicz, *Intellectuals*, str. 364.

29 AMSZ, Depesze 1956, 30. junij 1956; Kemp–Welch, *Dethroning*, str. 1269.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 439 23.1.2018 8:47:18

agentje«, medtem ko *Borba* v enem od svojih prispevkov krivde za izbruh nemirov ni zvalila le na reakcionarne elemente, ampak jo je v kontekstu destalinizacije pripisala tudi tistim poljskim krogom, ki jih je nova demokratična orientacija prizadela.[30]

Kot protiutež provokatorjem je časopisje postavljalo »zavedne delavske elemente«, s pomočjo katerih je poljska oblast hitro vzpostavila red in mir. Delavci so bili torej prikazani kot najbolj zrel del prebivalstva, prikrito priznanje pa je šlo čvrstemu odzivu poljskega režima. Odsev, še bolj verjetno pa izvor, te interpretacije lahko najdemo v pogovoru poljskega ambasadorja z Edvardom Kardeljem, ki mu je sredi julija izrekel, da je »*poljska vlada pravilno ravnala, ko je odločno likvidirala poznanjske nemire, kjer so po njegovem vidno izstopali anarhistično–malomeščanski elementi, ki niso bili zadovoljni s situacijo v kateri se je znašla Poljska.*«[31] Spomnimo, da je Kardelj podobno »čvrsto« stališče glede oborožene intervencije oblasti izrazil dve leti kasneje, ko je v zasavskih rudnikih izbruhnila prva večja delavska stavka v Jugoslaviji.[32]

V jugoslovanskem vodstvu so se pojavila tudi posamezna odstopanja od uradnega stališča. Precej realno oceno je v Beograd že 5. julija posredoval jugoslovanski ambasador na Poljskem Milorad Milatović, ki je opozoril, da »*poznanjskih dogodkov niso inspirirali provokatorji, ampak so zares imeli delavski značaj*«.[33] Dva dni kasneje je poljski ambasador v Varšavo posredoval mnenje Branka Draškovića, vodje oddelka za tisk Zveznega sekretariata za zunanje zadeve, da je »*poleg jasno provokatorskega značaja poznanjskih dogodkov mogoče opaziti tudi napake poljskih oblasti, ki so povzročile nezdravo razpoloženje med delavci*«.[34] Najbolj pa se je resnični naravi dogodkov približal slovenski intelektualec Edvard Kocbek, ki je 30. junija v svoj dnevnik zabeležil, da so se »*v Poznanju delavci uprli družbenemu redu*«.[35] Prav takšne interpretacije poznanjskih dogodkov se je jugoslovanska oblast najbolj bala – delavski upor v delavski državi namreč ne bi smel biti sprejemljiva komponenta.

Prav tako je treba upoštevati, da nezadovoljstvo nad nizkim življenjskim standardom v letu 1956 ni bilo prisotno le na Poljskem, ampak tudi v Jugoslaviji. V takšni atmosferi bi jugoslovanske oblasti svojim državljanom poznanjske proteste le težko povsem brez tveganja prikazale drugače, kot da so slabo situacijo delavskega razreda izkoristili »provokatorji« in »reakcionarji«. Vsaj del jugoslovanskega prebivalstva je vladne mahinacije zaznal, o čemer pričajo zabeležbe slovenske varnostne službe. Slednja je v svojem poročilu navedla komentarje določenih posameznikov, da bo oblast z gospodarskimi ukrepi poskušala zmanjšati psihološke učinke poljskega primera in tako odvzeti adute nezadovoljnežem.[36]

30 U Poznanju uspostavljen potpun mir. *Borba*, 30. junij 1956, str. 3.

31 AMSZ, Depesze 1956, 15. julij 2017.

32 Režek, *Odmev madžarske vstaje*, str. 102–103.

33 Wawryszuk, *Rok 1956*, str. 133.

34 AMSZ, Depesze 1956, 7. julij 1956.

35 NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1421, m. 45, Edvard Kocbek, *Dnevnik 1956*, zapis z dne 30. junija 1956.

36 AS, 1931, A–22–7, inv. 645, Poročilo št. 11 z dne 10. november 1956: Odmev dogodkov na Poljskem, str. 5–6.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 440 23.1.2018 8:47:18

Na jugoslovanski prikaz poznanjskih dogodkov niso vplivale le jugoslovanske ideološke smernice in težavna notranjepolitična situacija – upoštevati je bilo treba tudi pozicijo Jugoslavije na mednarodnem parketu. Po besedah Srđana Price, podsekretarja Zveznega sekretariata za zunanje zadeve, si jugoslovanski tisk ni smel dovoliti večjih odklonov pri poročanju – Vzhod bi jih namreč razumel kot podporo provokatorjem, na Zahodu bi Jugoslavijo povzdigovali kot pobudnico diverzantskih procesov, medtem ko bi na Poljskem napad na poljsko vlado brez prave podpore njenemu progresivnemu krilu le okrepil stalinistične elemente. Jugoslavija je s svojim obstojem in odprto držo državam ljudskim demokracijam želela v prvi prsti pokazati, da obstaja alternativa sovjetski ureditvi sistema.[37] V tem duhu je jugoslovansko časopisje kot eno najpomembnejših točk izpostavljalo, da Poljska kljub krvavim dogodkom ni skrenila s poti demokratizacije.

Poljsko vodstvo se je balo, da bi do podobnih izbruhov kot v Poznanju prišlo tudi drugod po državi, zato je poskušalo najti varno pot za sprostitev družbene jeze in frustracij. Na sedmem plenumu PZPR, ki je potekal med 18. in 28. junijem, je generalni sekretar Ochab prepoznal javno nezadovoljstvo kot upravičeno in nekoliko spremenil uradno oceno poznanjskih dogodkov.[38] Kot je pisal *Slovenski poročevalec*, naj bi ti po novem pričali o obstoju resnih nesoglasij med partijo in raznimi plastmi prebivalstva, nanje pa naj bi vplivala tudi »*[…] administrativna nemarnost in sistematični birokratizem tako v nacionalnem kot v lokalnem obsegu*«. Vodstvo partije je priznalo, da pri preiskavi niso odkrili agitacije sovražnikov in da je k nezadovoljstvu delavcev prispeval neizpolnjen šestletni plan.[39] Plenuma se je udeležila tudi sovjetska delegacija, ki je zaskrbljeno opazovala dogajanje na Poljskem in je z obiskom želela poudariti potrebo po enotnosti v bloku, ki se je po dvajsetem kongresu začela krhati.[40]

Sedmemu plenumu je prisostvoval tudi Gomułka, čeprav je uradno ponovno postal član partije šele po njegovem zaključku. Poljska javnost je pričakovala njegovo vrnitev v aktivno politično življenje in v tem kritičnem obdobju je postal ena izmed ključnih figur poljske zgodovine ter porok za demokratične spremembe.[41] Jugoslovanska javnost Gomułki ni namenjala večje pozornosti, se je pa po besedah poljskega ambasadorja v vodilnih krogih čutil interes, da bi nekdanji generalni sekretar znova prevzel kakšno pomembno vlogo v poljskem političnem življenju.[42]

V poletnih in zgodnjih jesenskih mesecih je jugoslovansko časopisje največ pozornosti od vseh ljudskih demokracij namenilo prav Poljski. Za to je poleg napredujoče demokratizacije poskrbela tudi poljska partijska delegacija, ki je v Jugoslaviji gostovala

37 DAMSP, PA, 1956, Poljska, f. 64, m. 2, Unutrašnje stanje, št. 411362.

38 Sowa, *Historia polityczna*, str. 235.

39 Pogrešno je uzroke nereda. *Borba*, 21. julij 1956, str. 3; Ne samo provokatorji. *Slovenski poročevalec*, 21. julij 1956, str. 3; Vzroki poznanjskih neredov. *Ljudska pravica*, 21. julij 1956, str. 3.

40 Brzezinski, *The Soviet bloc*, str. 249–250; Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1286–1287.

41 Berend, *Central*, str. 112.

42 AMSZ, Depesze 1956, 7. julij 1956.

konec avgusta, septembra pa ji je sledil še obisk predstavnikov poljskega Sejma.[43] K večji obveščenosti jugoslovanskih bralcev o poljskih zadevah je pripomogel tudi obisk jugoslovanskih novinarjev na Poljskem, ki so po povratku objavljali različne prispevke, reportaže in komentarje. V njih so pogosto izpostavljali vsebine, ki so namigovale, da bi jugoslovanske izkušnje lahko v veliki meri vplivale na smer in hitrost sprememb na Poljskem. Na poljski ambasadi so poročanje jugoslovanskega tiska, kljub omenjenim subjektivnim komponentam, sprejeli z zadovoljstvom.[44]

Oktober

Poletni meseci so na Poljskem močno okrepili odjugo. Zgovoren znak sprememb je bila slovesnost ob dvanajsti obletnici varšavske vstaje, ki so jo obeležili po letih tišine in klevetanja tega dogodka s strani poljskih komunističnih oblasti. Od poletja dalje se je občutno povečala tudi dejavnost duhovščine, septembra pa so delavci začeli po številnih tovarnah spontano organizirati delavske svete.[45] Poljska družba je bila lačna sprememb in ni več tolerirala obotavljanja.

16. oktobra je poljski tisk najavil, da se bo 19. oktobra začel osmi plenum CK PZPR, obenem pa je v javnosti odjeknila informacija, da je bil Gomułka prisoten na predhodni seji Politbiroja. Na njej so oblikovali listo kandidatov za generalnega sekretarja, na kateri se je znašlo tudi Gomułkovo ime. Poljski komunisti o načrtovanih spremembah v partijskem vrhu niso obvestili Moskve, kar se je zgodilo prvič po letu 1944.[46] V zraku je visela slutnja dokončnega obračuna in po državi se je širilo vznemirjenje, ki sta ga na lastne oči imeli priložnost spremljati dve jugoslovanski delegaciji, ki sta ravno tedaj gostovali na Poljskem.[47]

Osmi plenum je že pred svojim začetkom polnil tudi vrstice jugoslovanskega tiska. Uredništva so bila dobro pripravljena, saj so se v Varšavi takrat nahajali trije stalni oziroma posebni dopisniki. Jugoslovanske bralce so obveščali o raznih ugibanjih Poljakov v zvezi s plenumom in pričali o mrzličnem političnem vrenju, ki je zajemalo celotno državo.[48]

V dopoldanskih urah 19. oktobra, takoj po odprtju osmega plenuma, je med

43 Sejm je naziv za spodnji dom poljskega parlamenta – v času komunizma je bil to tudi edini dom, saj je bil leta 1946 zgornji dom, imenovan Senat, ukinjen.

44 AMSZ, 7. Departament I, f. 23, m. 232, Raporty prasowe (Ambasada RP w Belgradzie), str. 171–177.

45 Sowa, *Historia polityczna*, str. 240; Machcewicz, *Rebellious*, str. 158.

46 Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1289; Sowa, *Historia polityczna*, str. 245.

47 Med 10. in 24. oktobrom se je na Poljskem zadrževala delegacija jugoslovanske Zvezne ljudske skupščine, med 13. in 23. oktobrom pa je na Poljskem gostovala delegacija Zveznega izvršnega sveta za vprašanja pravnega in zakonodajnega sistema.

48 Poljska pred značajnim odlukoma. *Politika*, 19. oktober 1956, str. 3; Odločno in naglo naprej. *Slovenski poročevalec*, 19. oktober 1956, str. 3; Varšava u oči. *Borba*, 18. oktober 1956, str. 3; Referat o ekonomskim pitanja. *Borba*, 19. oktober 1956, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 442 23.1.2018 8:47:18

prisotnimi odjeknila novica, da je v Varšavi pristalo sovjetsko letalo s Hruščovom, Molotovom, Mikojanom in drugimi člani Prezidija KPSZ. Nedavni razvoj poljskih dogodkov je kremeljsko vodstvo razumelo kot grožnjo za sovjetsko dominacijo in obstoj socialističnega sistema v državi, kar bi zaradi strateške lokacije Poljske predstavljalo nevarnost za vojaške interese Sovjetske zveze.[49] Prihod visoke sovjetske delegacije so podkrepili premiki sovjetskih vojaških enot, ki so se že dan prej iz spodnje Šlezije in zahodnega Pomorjanskega začele valiti proti Varšavi. Centralni komite je na hitro kooptiral Gomułko in njegove tri najbližje tovariše v svoje vrste, nato pa je bila seja plenuma začasno prekinjena in delegacija poljskega Politbiroja, vključno z Gomułko, je odhitela na letališče.[50]

Pričevanja o poteku poljsko-sovjetskih pogovorov so pičla, še najzanesljivejše dejstvo je, da so bila dolgotrajna in napeta. Sovjeti so želeli preprečiti izključitev določenih prosovjetsko usmerjenih članov iz Politbiroja, obdržati nadzor nad poljsko vojsko in ukrotiti protisovjetske tendence v poljskem tisku.[51] Na drugi strani je Gomułka predstavnikom Kremlja pojasnjeval, da trenuten Politbiro ni zmožen nadzirati nastale krizne situacije, saj je izgubil zaupanje in podporo partijskih množic. Ni želel pristati na koncesije, zahteval naj bi celo, da po vzoru Beograjske deklaracije »*obe partiji izjavita, da naj vsaka samostojno rešuje probleme svoje države, z ozirom na skupne interese socializma*«.[52] Poleg tega je Gomułka Hruščovu zagotovil, da njegova vrnitev ne pomeni grožnje za socialistični sistem ali za sovjetske interese na Poljskem, celo nasprotno, načrtovane politične spremembe naj bi vezi med Poljsko in Sovjetsko zvezo le še okrepile. V svojih spominih je Hruščov priznal, da so Gomułkovi argumenti nanj naredili vtis.[53]

Sovjetska delegacija je Varšavo zapustila 20. oktobra v zgodnjih jutranjih urah, a položaj je še naprej ostal resen. Kot razkrivajo »Malinovi zapiski« s srečanj Prezidija KPSZ, je sovjetsko vodstvo šele dan kasneje, 21. oktobra, dokončno opustilo misel na vojaško intervencijo.[54] Kaj je odločilno vplivalo na sovjetsko odločitev, ni povsem jasno. Do preobrata bi lahko prišlo zaradi mnenja kitajskega komunističnega vodstva, ki je odločno nasprotovalo oboroženemu posegu, vendar ni znano, ali je kitajski veto dosegel sovjetsko vodstvo po vrnitvi v Moskvo ali morda že med pogajanji na Poljskem.[55] Dejstvo je, da so se sovjetske enote s položajev v okolici Varšave umaknile šele 24. oktobra, ko je sovjetska vojaška intervencija na Madžarskem dokončno preprečila možnost

49 Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1293; Friszke, *Polski Październik*, str. 95.

50 Berend, *Central*, str. 112.

51 Werblan, *Październik 1956*, str. 106; Machcewicz, *Rebellious*, str. 166.

52 Sowa, *Historia polityczna*, str. 248; Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1293.

53 Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1293.

54 V petdesetih letih na zasedanjih Prezidija KPSZ niso vodili uradnih zapisnikov, a Vladimir Malin, vodja Splošnega oddelka CK KPSZ, je zvesto beležil vsebino sestankov. Njegovi rokopisi, ki se nanašajo na poljsko in madžarsko krizo leta 1956, so širši javnosti postali dostopni leta 1996. Kramer, *The Soviet Union*, str. 166.

55 Jesenska kriza na Poljskem in Madžarskem je Kitajski dala edinstveno priložnost, da je okrepi svoj položaj znotraj komunističnega bloka. Novotny in Ulbricht sta sovjetsko vojaško intervencijo na Poljskem nasprotno od Kitajske podpirala. Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1304; Kemp–Welch, *Dethroning*, str. 1274.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 443 23.1.2018 8:47:18

oboroženega konflikta na Poljskem.[56] Sedaj je bilo v interesu Moskve, da najde *modus vivendi* z Gomułko, in to kar se da hitro.

Osmi plenum je takoj po svojem začetku postal glavna tema v jugoslovanskih vodilnih krogih. Iz poljskih depeš je razvidno, da so bili jugoslovanski oblastniki o prihodu sovjetske delegacije obveščeni prej kot poljska ambasada, vest pa so sprejeli z zaskrbljenostjo in si jo razlagali kot namero sovjetskega pritiska na nadaljnji razvoj dogodkov na Poljskem.[57]

To stališče ni našlo poti v jugoslovanski tisk. Časopise so 20. oktobra sicer preplavile novice o začetku osmega plenuma, a o visokem sovjetskem obisku so obveščale le na kratko in brez komentarjev. Še najbolj poveden je bil odsek Davićovega poročila iz Varšave v *Slovenskem poročevalcu*, da naj bi sovjetsko vodstvo poljskim komunistom želelo vsiliti posvetovanje v Moskvi, ki ga je Ochab zavrnil, temu pa je sledil prihod sovjetske delegacije.[58] Ostale novice so povzemale uradno poročilo Poljske tiskovne agencije (PAP), da so poljsko-sovjetski razgovori potekali v vzdušju partijske in prijateljske iskrenosti. Le malo pozornosti je jugoslovanski tisk namenil tudi premikom sovjetskih enot. Bralci so bili o njih sicer obveščeni, a šele dnevniški zapisi posebnega dopisnika *Borbe* in *Ljudske pravice* Julije Drasinoverja, ki so bili v štirih nadaljevanjih objavljeni konec novembra, so razkrili, kolikšno vznemirjenje so med poljskim prebivalstvom povzročili premiki sovjetskih čet in prihod sovjetske delegacije.[59]

Razburjenja v jugoslovanskem vodstvu ni vzbudil le visoki obisk v Varšavi, ampak tudi poročanje sovjetskega tiska o poljskem dogajanju. V moskovski *Pravdi* je 20. oktobra izšel članek, ki je poljskemu tisku očital spodbujanje protisovjetskega razpoloženja. Jugoslovanski komunisti so kritiko po besedah poljskega ambasadorja razumeli kot »*vmešavanje v notranje zadeve s tendencami potvarjanja dejstev*«, hkrati pa jim je priklicala spomin na sovjetsko obrekovanje Jugoslavije iz leta 1948.[60] Njihov vtis je delil tudi neki poljski novinar, ki se je v varšavskem novinarskem klubu pred jugoslovanskim dopisnikom Drasinoverjem razburjal: »*Sedaj popolnoma razumem pisanje sovjetskega tiska o Jugoslaviji leta 1948. Kako lahko napadajo poljski tisk, ko pa je odigral tako pomembno vlogo!*«.[61] *Politika* in *Slovenski poročevalec* sta objavila poljski odziv na kritiko *Pravde*, medtem ko je *Borba* povzela Drasinoverjevo opažanje, da je bil članek v poljskih krogih sprejet z velikim presenečenjem.[62] A vendarle sta tako *Politika* kot *Borba* med svoje

56 Persak, *The Polish–Soviet*, str. 1306.

57 AMSZ, Depesze 1956, 20. oktober 1956 in 22. oktober 1956. Jugoslovansko zunanje ministrstvo je stališče, da gre za sovjetski pritisk, 25. oktobra posredovalo tudi vsem jugoslovanskim predstavništvom v tujini. DAMSP, PA, 1956, Poljska, f. 65, m. 7, Komunistička partija, št. 417668.

58 Varšavski dogodki v ospredju. *Slovenski poročevalec*, 21. oktober 1956, str. 1.

59 Historijski dani u Varšavi. *Borba*, 26. in 27. november 1956, str. 8.

60 AMSZ, Depesze 1956, 22. oktober 1956.

61 Historijski dani u Varšavi. *Borba*, 27. november 1956, str. 8.

62 "Pravda" kritikuje pisanje poljskih listova. *Politika*, 21. oktober 1956, str. 2; Predstavnik CK najavio in "Pravda".

Necakov_zbornik_FINAL.indd 444 23.1.2018 8:47:19

vrstice umestili tudi kratek povzetek spornega *Pravdinega* članka, čeprav je iz depeše poljskega ambasadorja razvidno, da je jugoslovansko vodstvo obsojalo češkoslovaški in vzhodnonemški tisk zaradi objave sovjetske kritike.[63]

Razkorak med jasnimi stališči jugoslovanskega vodstva, izrečenimi na sprejemih in hodnikih, in ambivalentno redkobesednostjo jugoslovanskega tiska glede sovjetskega postopanja, kaže na veliko previdnost jugoslovanskega vodstva v odnosu do Sovjetske zveze. Zdi se, da Tito in tovariši niso želeli ogroziti relativno dobrih in nedolgo nazaj ponovno vzpostavljenih odnosov s starejšo ideološko sestro ter so raje oportunistično čakali na razplet dogodkov. Na to namiguje tudi depeša poljskega ambasadorja, ki je 22. oktobra, dan po izvolitvi Gomułke za generalnega sekretarja, v domovino sporočil, da jugoslovansko vodstvo razplet dogodkov ocenjuje kot »*velik poljski uspeh in na vsakem koraku izraža veliko zadovoljstvo*«, v isti sapi pa dodal, da jugoslovanski tovariši »*trenutno ne želijo komentirati razvoja situacije na Poljskem v tisku*«.[64] Prvi komentar se je res pojavil šele 23. oktobra v *Borbini* stalni rubriki *Danes v svetu*. Izpostavil je enotnost poljskega delavstva in njegovega vodstva ter poudaril velik pomen plenuma ne le za socializem na Poljskem, ampak za celotno mednarodno delavsko gibanje.[65]

Za Poljsko je bilo pomembno, da je Jugoslavija kot socialistična država brez zadržkov sprejela plenumske sklepe in sprememb ni razumela kot grožnjo za socialistično ureditev poljske države. Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ) je bila edina evropska komunistična partija, ki je omogočila objavo gradiva osmega plenuma in tako so jugoslovanski bralci Gomułkove govore ter plenumsko resolucijo imeli možnost prebrati tudi v časopisju.[66]

Jugoslovanski mediji so vestno poročali tudi o angažiranosti poljskega prebivalstva, ki je dosegla vrhunec med in takoj po osmem plenumu. Po državi so se vrstile ulične manifestacije in masovna zborovanja znotraj tovarn, institucij, univerz in celo vojaških baz. Svoboda govora je bila nekaj časa realnost in poljske časopise so preplavile neštete resolucije, ki so izražale podporo Gomułki, novi demokratični usmeritvi in delavskemu samoupravljanju. Milijoni ljudi, ki so bili do tedaj prikrajšani za možnost političnega izražanja, so za trenutek lahko artikulirali svoja prepričanja in občutja na način, ki ni bil nadzorovan z vrha.[67]

Tudi tokrat so bila najmočnejši dejavnik mobilizacije nacionalna in protisovjetska čustva, ki so v Poznanju ljudsko gibanje radikalizirala, oktobra pa so ga paradoksalno

o nekim člancima. *Borba*, 21. oktober 1956, str. 1; Odgovor poljske štampe moskovskoj "Pravdi". *Politika*, 22. oktober 1956, str. 3; "Trybuna Ludu" piše. *Slovenski poročevalec*, 22. oktober 1956, str. 1.

63 AMSZ, Depesze 1956, 22. oktober 1956.

64 AMSZ, Depesze 1956, 22. oktober 1956.

65 Osmi plenum. *Borba*, 23. oktober 1956, str. 3.

66 Gradivo osmega plenuma KC PZPR je Inštitut za mednarodne zadeve delavskega gibanja v Beogradu izdal tudi kot brošuro v nakladi 2.000 izvodov. AAN, KC PZPR, 1345/XIA–42, Stosunki polsko–jugosłowiańskie, str. 25.

67 Jugoslovansko časopisje od 21. oktobra 1956 naprej. Machcewicz, *Rebellious*, str. 170.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 445 23.1.2018 8:47:19

umirila in zmanjšala politični izziv sistemu. Machcewicz ugotavlja, da je nevarnost sovjetske vojaške intervencije, usmerjene proti Gomułki in njemu zvestim silam znotraj PZPR, dramatično spremenila javno podobo poljskih komunistov. Ti so naenkrat postali del narodnega odpora proti sovjetski dominaciji, kar je omogočilo, da so množice deloma in začasno ponotranjile komunizem ter pripoznale vladni sistem kot naroden in lokalen.[68]

Po 24. oziroma 25. oktobru se je Poljska zaradi madžarske vstaje in sueške krize umaknila z naslovnic jugoslovanskega časopisja, vendar zanimanje za poljske dogodke ni upadlo, na kar kaže visoko in konstantno število objavljenih prispevkov v naslednjih mesecih.[69] Jugoslovani so lahko brali o številnih kadrovskih menjavah na vseh nivojih poljskih državnih in partijskih oblasti, ustanavljanju delavskih svetov po tovarnah in živahni izmenjavi delegacij med Poljsko in Jugoslavijo. Veliko pozornosti je bilo posvečene podpisu sporazuma med Poljsko in Sovjetsko zvezo, ki je uredil odnose med državama in definiral status sovjetskih čet na poljskem ozemlju. Pri tem so opozarjali, da je Rdeča armada s svojo prisotnostjo predstavljala jamstvo za poljsko zahodno mejo, ki jo je Sovjetska zveza kot edina izmed štirih velesil priznala.[70]

V iztekajoči se jeseni je bil vsakdan poljskega prebivalstva še vedno prežet s političnimi temami in živahen utrip varšavskega življenja nam najlepše ponazori komentar dopisnika Drasinoverja, ki hkrati dobro oriše sliko, ki si jo je pozoren in zainteresiran jugoslovanski bralec lahko ustvaril o Poljski v letu 1956:

> »V Varšavi na vsakem koraku o nečem razpravljajo. Klubi so polni sleherni večer. Večkrat se zgodi, da se neznani ljudje, ki na ulicah čakajo na častnike, ognjevito prepirajo o kateremkoli političnem dogodku v deželi ali v tujini, v kavarnah, v prepolnih trolejbusih in tramvajih pa največkrat slišiš politične razgovore. V takem vzdušju človek hočeš nočeš poseže v razgovor, če pa se zve, da si Jugoslovan, potem ni več rešitve, ker moraš neprestano kaj pojasnjevati.«[71]

Epilog

Osem let za Jugoslavijo je na lastno pot v socializem stopila tudi Poljska. Pomen tega procesa je bil toliko večji, ker je do njega prišlo v državi, ki ji je socializem vsilil Stalin in

68 Machcewicz, *Intellectuals*, str. 368; Machcewicz, *Rebellious*, str. 199–200.

69 Več o jugoslovanskem odzivu na madžarsko in sueško krizo: Režek, *Vroča jesen 1956*; Vodopivec, *Madžarska vstaja leta 1956*.

70 Slednje je v pogovorih s poljskimi oblastmi in v poročilih v domovino poudarjal tudi jugoslovanski ambasador Milatović, ki je zaskrbljeno opazoval, kako so se pod vplivom vročice madžarskih dogodkov tudi na Poljskem okrepile zahteve po umiku sovjetskih enot s poljskega ozemlja. AMSZ, 7. Departament I, f. 20, m. 189, Skład urzędów zagranycznych, str. 89. DAMSP, PA, Poljska 1956, f. 64, m. 2, Unutrašnje stanje, št. 417537.

71 Med Prago in Varšavo. *Ljudska pravica*, 19. november 1956, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 446 23.1.2018 8:47:19

je sovjetsko dominacijo zagotavljala prisotnost Rdeče armade. A poljski oktober je imel svoje ostre omejitve – nobena od nastalih sprememb ni spodkopavala temeljev režima in ravno dejstvo, da so postavljene zahteve ostajale v okviru kompromisa, je omogočilo njihovo zmagoslavje. Gomułka je bil v svojem bistvu trden komunist in le nekaj tednov po oktobrskih dogodkih se je v državi začel proces konsolidacije oblasti.

Pa vendar Gomułkova Poljska ni bila več popolnoma totalitarna država in tudi po »odmiku od oktobra« so se določene pridobitve ohranile. Opuščena je bila široka represija nad prebivalstvom in v zasebnih krogih so bili tolerirani drugačni pogledi. Dovoljeno je bilo zasebno kmetijstvo in drobno podjetništvo. Cerkvi je bila priznana njena notranja suverenost in komunisti so sprejeli dejstvo, da je večina poljskega prebivalstva globoko vernega. Zmanjšal se je pritisk na kulturno in znanstveno življenje, predvsem v kreativnih okoljih pa so zaživeli tudi stiki z zahodno kulturo. Kot se je posrečeno izrazil poljski zgodovinar Friszke, je Poljska po oktobru 1956 postala »*najbolj vesela baraka v taborišču*«.[72]

Jugoslovanski vrh je spremembe na Poljskem spremljal s pozornostjo in odobravanjem. Zaradi poljske pripravljenosti na odpravo relikvij stalinizma in želje po demokratizaciji so napredovali odnosi med obema državama, hkrati pa je raslo tudi število člankov, reportaž in komentarjev v jugoslovanskem časopisju, ki so bili tako ali drugače povezani s Poljsko. Neredko se je zgodilo, da so bile določene teme prispevkov izbrane tako, da so prikazovale Jugoslavijo kot zgled, iz katerega bi se lahko Poljska veliko naučila.

Politika in z njo prek dopisnikov povezan *Slovenski poročevalec* sta več pozornosti namenila poljskim notranjim zadevam in pri tem pokazala nekoliko več drznosti kot partijski glasili *Borba* in *Ljudska pravica*, ki sta se bolj posvečali izmenjavam različnih delegacij med obema državama. Slovenske izobraženske revije za dogodke na Poljskem niso pokazale večjega zanimanja, nekaj sicer kritičnih, a nedvomno komunistično opredeljenih prispevkov, se je pojavilo le v *Naših razgledih*.

V kočljivih trenutkih, kot sta bila poznanjski upor in obisk sovjetske delegacije, jugoslovanskim časopisom ni preostalo drugega, kot da so se omejili na agencijske novice in prispevke svojih korespondentov. Jugoslovanski vodilni krogi so se namreč poskušali izogniti prenagljenim in enostranskim izjavam, v želji, da bi ohranili krhko ravnovesje med svojimi vzhodnimi in zahodnimi interesi. Jasni komentarji so se pojavili šele po zaključku osmega plenuma, ko ni bilo več dvoma, da so se dogodki razpletli v skladu z jugoslovansko ideološko linijo in željami. Jugoslavija je v poljskem oktobru našla potrditev o pravilnosti svoje samostojne poti v socializem, obenem pa je dobila družabnico, od katere si je v vedno bolj zapleteni zunanjepolitični situaciji obetala zavezništvo in podporo.[73] Navsezadnje sta bili Poljska in Jugoslavija tisti državi, »*ki sta v preporodu delavskega gibanja odšli najdlje.*«[74]

72 Friszke, *Polski Październiernik*, str. 107–108. Werblan, *Październiernik 1956*, str. 120.

73 AMSZ, Depesze 1956, 9. november 1956.

74 Poljska in Jugoslavija. *Borba*, 2. december 1956, str. 4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 447 23.1.2018 8:47:19

Viri in literatura

Arhivski viri

PL AAN, Archiwum Akt Nowych, Varšava. 1354. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny w Warszawie (KC PZPR).
PL AMSZ, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Varšava. 7. Department I, akta za lata 1949–1960. Depesze, 1956.
SI AS, Arhiv republike Slovenije, Ljubljana. 1931. Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (RSNZ SRS).
SI NUK, Ljubljana. Rokopisni oddelek, Ms 1421, m. 45, Edvard Kocbek, *Dnevnik 1956*.
SR DAMSP, Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova, Beograd. Politička arhiva (PA), 1956, Poljska.

Časopisni viri

Borba
Ljudska pravica
Naši razgledi
Politika
Slovenski poročevalec

Literatura

Applebaum, Anne, *Iron Curtain: the crushing of Eastern Europe 1944–56.* London; New York: Allen Lane: An imprint of Penguin Books, 2012.
Arendt, Hannah. *The origins of Totalitarianism.* San Diego: Harcourt Brace & Company, 1979.
Berend, Ivan T., *Central and Eastern Europe, 1944–1993: detour from the periphery to the peripher.* New York: Cambridge University Press, 1996.
Brzezinski, Zbigniew, *The Soviet bloc: unity and conflict. Revised and enlarged edition.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967.
Davies, Norman, *God's playground. Vol. 2: a history of Poland: 1795 to the present.* Oxford: Oxford University, 2005.
Friszke, Andrzej, Polski Październik 1956 z perspektywy pięćdziesięciolecia. *Polski przegląd dyplomatyczny* 32 (4), 2006, str. 95–114.
Judt, Tony, *Postwar: a history of Europe since 1945.* London: William Heinemann, 2005.
Kemp–Welch, Tony, Khrushchev's ‚Secret Speech' and Polish Politics: The Spring of 1956. *Europe–Asia Studies* 48 (2), 1996, str. 181–206.
Kemp–Welch, Tony, Dethroning Stalin: Poland 1956 and Its Legacy. *Europe–Asia Studies* 58 (8), 2006, str. 1261–1284.
Kramer, Mark, The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings. *Journal of Contemporary History* 33 (2), 1998, str. 163–214.
Lukanc, Maja, Vzpon komunistov na oblast: primerjava Poljske in Jugoslavije. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57 (1), 2017, str. 148–165.
Machcewicz, Paweł, *Polski rok 1956.* Warszawa: Mówią Wieki, 1993.

Machcewicz, Paweł, Intellectuals and Mass Movements. The Study of Political Dissent in Poland in 1956. *Contemporary European History* 6 (3), 1997, str. 361–382.
Machcewicz, Paweł, *Rebellious satellite: Poland, 1956.* Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2009.
Persak, Krzysztof, The Polish–Soviet Confrontation in 1956 and the Attempted Soviet Military Interventionin Poland. *Europe–Asia Studies* 58 (8), 2006, str. 1285–1310.
Režek, Mateja, Vroča jesen 1956: sueška kriza, madžarska vstaja in vloga Jugoslavije. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije* 24 (4), 2014, str. 601–614.
Režek, Mateja, Odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji in Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46 (2), 2006, str. 95–106.
Sowa, Andrzej Leon, *Historia polityczna Polski 1944–1991.* Kraków: Wydawn, Literackie, 2011.
Tripković, Đoko, Jugoslav Foregin Policy 1953–1956. *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni*. Ljubljana, 2004, str. 89–106.
Vodopivec, Peter, Madžarska vstaja leta 1956 v slovenskih in jugoslovanskih očeh. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46 (2), 2006, str. 105–107.
Wawryszuk, Paweł, Rok 1956 w stosunkach polsko–jugosłowiańskich. *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie* światowej*: relacje wielostronne i wielopoziomowe.* Bydgoszcz, 2014, str. 126–143.
Werblan, Andrzej, Październik 1956 r. – legendy a rzeczywistość. *Polski przegląd dyplomatyczny* 33 (5), 2006, str. 93–120.

Summary

Maja Lukanc

Responses and Reactions to the Polish October in Slovenia and Yugoslavia

The process of De–Stalinisation in Poland began later than in some other countries of the Soviet Bloc. The decisive turn took place after Nikita Khrushchev delivered the „Secret Speech" that broke the wall of silence in the Polish society and encouraged the growth of political and ideational pluralism. Consequently, the rehabilitation of the former First Secretary of Polish United Workers' Party (PUWP) took place that spring and he became the key figure of the Polish October and the guarantor of democratic transition in the eyes of the Polish public. Social unrest in Poland reached its peak in Poznan on 28 June 1956 with the protest of workers whose demands were basically social and economical in nature but it turned into a broad political and national revolt under the influence of a multidimensional structure of the conflict among the crowds and the government. Yugoslavian leadership nodded to an official explanation of the Polish government that laid responsibility for the events in Poznan on the foreign imperialist agents and on the local reactionary underground milieu. Despite certain fears and bloodshed, the Poznan uprising did not stop the process of democratisation in Poland. The events reached another peak in October at the eighth PUWP plenum, marked by an unexpected appearance of the Soviet delegation, intending to enforce its influence and to prevent undesirable changes within the highest Polish political circle. The visit of the high representatives from Moscow was additionally reinforced by the movement of the Soviet Army units that started to stream towards Warsaw. Eventually, the

Necakov_zbornik_FINAL.indd 449 23.1.2018 8:47:19

solution of the crisis was achieved through diplomatic channels and consequently Poland managed to extricate itself from this close–knit subordinate relationship to Moscow. Even though the Yugoslavians leadership understood this visit of the Soviet delegation to Warsaw as an exertion of pressure by Moscow on the Polish leadership, this interpretation was not mentioned in the Yugoslavian print media. The discrepancy between the clear positions of the Yugoslavian leadership, expressed at receptions and in the corridors, as well as the ambivalent taciturnity of the Yugoslavian print media regarding the actions of the USSR, demonstrates great caution on the part of the Yugoslavian government in relation to the USSR as well as a desire to preserve the fragile balance among its interests in the East and West. As the Yugoslavian leadership circles tried to avoid giving too rash and one–sided statements in those delicate moments, the only source that the Yugoslavian print media could use to inform its readership were contributions from their correspondents and news agencies. Clear positions on the matter only emerged after the end of the Eighth Plenum, where all the doubts on the successful outcome of the events along the Yugoslavian ideological lines and desires had been removed. Through the Polish October events Yugoslavia was given an approval of the correctness of its decision to embark on its own autonomous path to socialism.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 450 23.1.2018 8:47:19

Jure Ramšak[*]

Konec naroda ali začetek nacije? Slovenski liberalni intelektualci in vprašanje naroda v začetku sedemdesetih let[1]

Uvod

Videti je, da so v času povojne Jugoslavije slovenski intelektualci dvakrat poglobljeno osmislili položaj svojega naroda: prvič z zoperstavljanjem jugoslovanskemu integrizmu v začetku šestdesetih let in drugič s koncipiranjem ideje samostojne nacionalne države konec osemdesetih let. Tok med tema dvema zgostitvama je, vsaj če sledimo retrospektivnim ocenam nekaterih udeležencev teh razprav, enoten in enosmeren pohod h končnemu cilju – samostojni Republiki Sloveniji kot uresničitvi zgodovinske težnje njenega naslovnega naroda.[2] Slovenci so v začetku šestdesetih pravzaprav odprli vprašanje nacionalnega ustroja federacije, desetletje kasneje pa so se, z *intermezzom* cestne afere, umaknili iz te za večnarodno državo nadvse občutljive polemike.[3] V začetku sedemdesetih let so jih namreč povsem preglasile zahteve študentov in drugih protestnikov z zagrebških ulic, kmalu za tem pa so Kardeljev federalizem postavili pod vprašaj še profesorji z beograjske pravne fakultete.[4] Istočasno oz. že kako leto preden so zavrele razmere na Hrvaškem, so v Sloveniji, bolj po tiho in znotraj ozkega kroga univerzitetnih (v besednjaku Službe državne varnosti rečeno »anarholiberalnih«) profesorjev in publicistov tekle razprave, ki so sicer imele kaj

* dr. Jure Ramšak, znanstveni sodelavec, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, jure.ramsak@zrs-kp.si

1 Prispevek je nastal v okviru prilagojenega raziskovalnega projekta ARRS N6-0039 »Jugoslovanski samoupravni eksperiment in razprava o razvoju evropskega socializma med Vzhodom in Zahodom (1950-1980)«, ki ga financira ARRS.

2 Rupel, *Direktna pot*, str. 160–162.

3 Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, str. 217.

4 Prav tam, str. 275–278.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 451 23.1.2018 8:47:19

malo skupnega z jugoslovanstvom, a so na prvi pogled vodile v povsem nasprotno smer od nacionalističnega principa, po katerem so se ozirali v sosednji republiki. A v njihovih provokativnih stališčih so tako etablirana imena kulturnega življenja, zgodovinarji in marksistični teoretiki, pa tudi vladajočemu režimu nenaklonjeni zamejski Slovenci in njihovi somišljeniki iz matice prepoznavali »nacionalni nihilizem«, ki je celotno dojemanje družbene bitnosti pri tedaj še vodilni partizanski generaciji obračal na glavo.

Marksistični zgodovinarji so pri delu polemikov, ki so zagovarjali upravičenost individualne asimilacije k drugim narodom po kriteriju osebne koristi (»kar se bolj splača«), prepoznavali že videne vzorce neuspešnih političnih gibanj pred prvo svetovno vojno (Karel Linhart in časopis *Štajerc*) ali proavstrijske kampanje na Koroškem leta 1919.[5] Spet drugi »analitiki« so nacionalni nihilizem pripisovali splošnemu nihilizmu, zakoreninjenem v pripadnosti strukturalizmu in antihumanizmu egocentrikov, zazrtih k izzivu »Velike Evrope«, ali pa je bilo »sprevrženo« razumevanje naroda razumljeno kot posledica filozofije heideggerjanstva, nihilizma in filozofije Niča.[6] »*Žarišče nihilistične bolezni so Problemi*[7] *in krog okrog Pirjevca, Kermaunerja,*« se je na posebnem sestanku, ki so ga z namenom vzpostavitve fronte proti nesprejemljivim stališčem organizirali na Socialistični zvezi delovnega ljudstva, pridušal pesnik Matej Bor,[8] njegov stanovski kolega Ciril Zlobec pa se je kot urednik literarne revije *Sodobnost* moral braniti kritik, da je dopustil objavo člankov Marijana Krambergerja, s pojasnilom,

> »da ima danes, sredi januarja 1972, razprava o tem nujno drugačen prizvok, kot bi ga imela, recimo, ob izhajanju teh člankov [večina v prvi polovici leta 1971, op. av.], ker takrat na Hrvaškem še ni eksplodirala situacija in za marsikoga pokazala svoje tragične razsežnosti, da iščemo sedaj pandan temu pojavu v slovenski družbi, ki mu je sicer nasproten, ki pa vendarle teži k nekemu razkroju«.[9]

Čeprav je Dušan Pirjevec kot eden izmed najbolj izpostavljenih »nihilistov« zagotavljal, da se njegova stališča od takrat, ko je polemiziral z Dobrico Ćosićem, niso spremenila,[10] so bili vsi po vrsti prepričani, da je svojeglavi profesor primerjalne književnosti po desetih letih obrnil ploščo in ni nič kazalo na to, da bi njegova nova teorija naroda pomenila diagnozo,

5 ARS, AS 537, šk. 1324, a. e. 1851, Delovni razgovor o vprašanjih slovenstva v luči zapisov, kot so Krambergerjevi članki v *Sodobnosti*, Kermaunerjevi, Pirjevčevi itd., 13. 1. 1972, razprava Janka Pleterskega, str. 2–3.

6 ARS, AS 1931, mikrofilmski žepki SDV, A-21-26, V.-Z-4/4, Informacija o aktivnosti nekaterih publicistov v zadnjem obdobju, 5. 4. 1972, str. 37, 52–55.

7 *Problemi*, časopis za mišljenje in pesništvo.

8 ARS, AS 537, šk. 1324, a. e. 1851, Delovni razgovor o vprašanjih slovenstva v luči zapisov, kot so Krambergerjevi članki v *Sodobnosti*, Kermaunerjevi, Pirjevčevi itd., 13. 1. 1972, razprava Mateja Bora, str. 16.

9 Prav tam, razprava Cirila Zlobca, str. 20.

10 ARS, AS 1931, mikrofilmski žepki SDV, A-21-26, V.-Z-4/4, Informacija o aktivnosti nekaterih publicistov v zadnjem obdobju, 5. 4. 1972, str. 40.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 452 23.1.2018 8:47:19

na podlagi katere bodo njegovi sledilci *post festum* in *post mortem* začeli izpeljevati potrebo po slovenski osamosvojitvi. Obenem pa tudi marksistični dogmatiki, kot je bil Boris Ziherl, niso imeli »nacionalno-nihilistične« ideje za nič manj nevarne za jugoslovansko enotnost, kot je bil hrvaški separatizem, le da bi v kriznih razmerah po njihovem učinkovale drugače:

> »Nacionalistične težnje, ki nastopajo pri določene delu hrvatske javnosti, ki imajo za cilj razbitje Jugoslavije in 'osamosvojitev' Hrvatske, bi v primeru kakršnega koli svojega uresničenja postavile nas Slovence v poseben položaj. […] [E]ni nacionalistični s povzdigovanjem lastnega naroda, drugi pa [Slovenci, op. a.], kot pravi Taras Kermauner, moderni, planetarni, mondialni, ki računajo z današnjo stopnjo razvoja in s predpostavljeno težnjo amalgamacije narodov.«[11]

Na koncu se je celotna polemika sklenila precej tišje, kot se je začela, ne da bi vladajoča komunistična stran nanjo podala konsistenten odgovor in se pri tem ulovila v past negiranja marksistične teorije o zgodovinski zamejenosti obstoja narodov.[12] A kaj je pravzaprav v začetku sedemdesetih let, na prelomu iz moderne v postmoderno, povedal Dušan Pirjevec, ki je petnajst let za tem postal poglavitna referenca Iva Urbančiča, Tineta Hribarja, Dimitrija Rupla in drugih avtorjev znane 57. številke *Nove revije*? Kaj so proti tistim, ki so po njihovem mnenju imeli slovenstvo v zakupu, povedali »anarholiberalci«, kot je bil Taras Kermauner? V katero smer so »resnico« o nastanku in prihodnosti narodov zapeljali drugi, manj ontološko, a bolj pragmatično navdahnjeni udeleženci? In končno, kako so se te, »nihilistične«, navidezno nasprotujoče ideje priplazile v osemdeseta leta in postale osnova kreiranja slovenske *nacije*?[13] Pričujoči okvir dopušča pregled samo glavnih poudarkov obravnavane razprave in njene kasnejše reinterpretacije, pri kateri je več ali manj prišla v poštev samo Pirjevčeva razločitev naroda na etnično na eni strani in racionalno-funkcionalno skupnost na drugi strani, izzivanja ostalih »ikonoklastov« pa so kmalu za tem utonila v pozabo. Zaradi tega je Pirjevčevemu *Vprašanju naroda* v nadaljevanju posvečene največ pozornosti, ki zaobjema tudi tolmačenje njegovega mišljenja v prelomnem desetletju po njegovi smrti leta 1977.

Ime česa je slovenstvo?

V skladu z zanj značilnim zoperstavljenjem tradicionalizmu oziroma, kot je rad rekel, »Idejam, Vrednotam in Idealom«, zakodiranimi v narodovi kulturi, narod po mnenju

11 ARS, AS 537, šk. 1324, a. e. 1851, Delovni razgovor o vprašanjih slovenstva v luči zapisov, kot so Krambergerjevi članki v *Sodobnosti*, Kermaunerjevi, Pirjevčevi itd., 13. 1. 1972, razprava Borisa Ziherla, str. 4.

12 *Komunist*, 21. januar 1972, str. 9, 13.

13 V smislu naroda z državo, čeprav je lahko pomen tega izraza in njegove implikacije dvoumen. Kovačič, *Zagate z nacijo*, str. 222.

literarnega komparativista Tarasa Kermaunerja (1930–2008) na začetku sedemdesetih let ni bil le sociološki pojem, ampak kar religiozni. Kultura brez naroda v percepciji tradicionalistov pač po njegovem sploh ne obstaja. Vendar pa v praksi razmerje med nacionalnim, kulturnim in vrednostnim ni nikoli tako idealno in postane nacionalno po Kermaunerjevem opozorilu le prebrisana krinka za zagovarjanje lastnih interesov. Družba je bila namreč v svoji vrhnji zavesti še vedno idealistično vrednostno in transcendentno utemeljena, zato je bilo priznavanje banalnih interesov nekaj podlega, narodnih pa vse kaj drugega. Zaradi tega je bilo potrebno po Kermaunerju sleherno svoje dejanje opravičiti z Vrednoto. Problematizacija takšne percepcije naroda in narodne kulture oz. postavljanje pod vprašaj »cele vrste enačb, tez in mitov« tistih, ki so imeli »v zakupu slovenstvo«, je tako postalo središčna točka »anarholiberalne« kritike slovenskega nacionalnega položaja, ki je pričakovano naletela na odločno zavračanje v obliki obtožb o narodnem izdajalstvu.[14]

Izhodiščna kritika slovenskega nacionalizma v času zrelega socializma je izhajala iz podmene, da je, za slovensko sodobno zgodovino značilen, levičarski nacionalizem zastarel in da

> »ne odseva nove zgodovinske realitete in je bolj iznajdba tradicionalnih slovenskih kulturnikov kot pa geslo, ki bi ga lahko potrebovala večina sodobnih slovenskih plasti oz. njihovi najbolj ekspanzivni deli«.[15]

V času, ko je »predvojna srbska hegemonija odpadla« in naj ne bi bilo več treba braniti slovenskih interesov pred tujimi nacionalističnimi silami, je postal slovenski nacionalizem po Kermaunerju ekspanzionistično naravnana ideologija socialno vodilnih plasti (tehnokracije, gospodarstvenikov, obrtništva), zaradi česar ni mogel več predstavljati občečloveškega, levičarskega ideala. Prej kot na levičarskih vrednotah je bil v tistem časovnem okviru utemeljen na iskanju novih koristi: »*Pravica je pravica tistega, ki več naredi in zato več dobi; svoboda je svoboda za tistega, ki ima več možnosti, da več zase izkoristi*«.[16] K tem ekspanzionističnim plastem se je po Kermaunerjevem opažanju prištevala večina aktivnega slovenskega prebivalstva, zato je med njimi in tradicionalno slovensko kulturno inteligenco zijal vedno večji prepad, ki bi ga po Kermaunerjevem takratnem videnju lahko premostila le kriza večjih politično-socialnih razsežnosti. Zaradi tega so se po njegovem starejše kulturne elite prizadevale vzbuditi občutek (moralne) krize in hkrati vplivati na tedaj še vladajočo liberalno partijsko strujo, ki pa je po njegovem ostajala nevtralna in dajala »*enake šanse tradicionalizmu in modernizmu*«. Ob tem, da je formalno prisegala na vrednote klasičnega humanizma, se je ta pač morala

14 Kermauner, *Beležke o narodu*, str. 422–423.

15 Prav tam, str. 424.

16 Prav tam.

prilagajati modernemu toku svetovne racionalizacije in imanentizacije ter pri tem pozabiti na marsikaj, kar ji je bilo nekoč sveto.[17]

Vprašanje nacionalnosti je pri Kermaunerju izrazito povezano z obračunom z zagovorniki tradicionalizma in njihovim »humanističnim nacionalizmom«, iz katerega so zrasli in mimo katerega naj ne bi znali živeti. V tem oziru ga je z brezobzirno kritiko načina delovanja slovenskih književnikov, tj. »slovenofilijo« kot od okoliščin izsiljen pojav, prehitel prav tako literarni komparativist Marijan Kramberger (1938–2015), član liberalno usmerjene »mariborske peterice«.[18] Istega leta kot Kermauner je Kramberger na straneh revije *Sodobnost* »razkrinkal« lažne obljube književnikov o egalitarnosti, predvsem pa njihovo eksistencialno navezanost na slovenski narod, kajti »*kdor hoče biti slovenski književnik […] za uresničitev svojega načrta nujno potrebuje slovenski narod kot svoje edino možno občinstvo*«.[19] Ne le, da je slovenski narod *conditio sine qua non* delovanja slovenskih književnikov, ki lahko uspevajo samo znotraj svojega naroda, ampak je »slovenstvo« za književnike po Krambergerju celo egoistični vzvod za vzpenjanje po hierarhični lestvici. Zaradi tega se je »slovenofilija« slovenskih književnikov Krambergerju prikazovala zgolj kot

> »emocionalni nadzidek otipljive individualne koristi, zunaj katere književnik, dokler je književnik, svojega naroda na noben način ne more doživeti, pa naj mu je to osebno jasno ali ne.«[20]

»Krčeviti bitki« konservativnih kulturnikov, da bi znova vzpostavili nacionalni nivo kot temeljni nivo človeka, se je Kermauner odločno zoperstavil s svarilom, da »*ne smemo nasesti tradicionalni zvijači in preplahu, češ z izginotjem določenega tipa (naroda in) človeka izginja tudi (narod in) človek*«, čemur je dodal tudi zoperstavljanje idealistični negaciji danosti in dejanskosti kot še enemu aksiomu nacionalno-socialistične inteligence (zlasti pa nove levice): »*Povsem napačna pot se mi zdi postavljati – za cilj – takšno družbo, v kateri bomo vsi subjekti in nobeden več objekt.*«[21] Iz tega razkoraka med »ideološko-mitično« podobo tradicionalne (stare in nove) levice ter realnostjo je izhajala po Kermaunerju frustracija tradicionalnih kulturnikov, ki so samosvoje življenje sodobnega časa označevali kot »dehumanizacijo«. Sam je historično perspektivo raje videl (in s tem že globoko posegel v socialistični družbeni ustroj) v razširjanju, poglabljanju in spreminjanju produkcije, ne pa v »revoluciji ali osvobajanju ali subjektiviranju«:

17 Prav tam, str. 424–426.

18 Poleg njega so literarno druščino sestavljali še Drago Jančar, France Forstnerič, Tone Partljič in Andrej Brvar. Leta 1969 so izdali odmevni zbornik z naslovom *Siti in lačni Slovenci*, kjer so razkrili socialno bedo ljudi z geografskega in družbenega obrobja.

19 Kramberger, *Slovenofilija slovenskih književnikov*, str. 667.

20 Prav tam, str. 673–674.

21 Kermauner, *Beležke o narodu*, str. 429–430.

> »Vizija torej ni v manihejskem pregonu napačnega (drugega) sveta (Zla), temveč v obnavljajoči se, spreminjajoči se, intenzivirajoči se igri človeka s svetom znotraj sveta in človeka«.[22]

Konkurenčnost slovenstva?

Izhajajoč iz prepričanja o neproduktivnosti preokupacije z nacionalno in revolucionarno teleologijo, je Kermauner zlasti cenil položaj, »v *katerem ne širše nacionalne plasti ne njihove elite niso vznemirjene zaradi komaj rešljivih ali nerešljivih nacionalno-socialnih problemov*« kot izjemno ugoden za razvoj moderne kulture in primerno okolje za problematizacijo tradicionalnih vzorcev, predvsem pa za na racionalizmu utemeljene odločitve.[23] S tem je posredno priznaval pravilnost »liberalističnega« razvoja, vezanega na svojo imanentno logiko, s čimer je po njegovem prepričanju Slovenija naredila bistven korak bližje tedanji, za koeksistenco odprti, Evropi. Vendar v nadaljevanju tega procesa ne bi šlo za prepustitev tujemu in kapitulacijo, ampak za razvijanje »*diferencirane, a skupne usode današnjega generičnega človeka*«. Ta »diferencirana usoda« pa po Kermaunerju ni (kvazi) historično utemeljena, ampak pogojena s povsem aktualno socialno ureditvijo:

> »Če govorimo torej o 'specifično slovenskem', potem to ne more biti več nobena posebna slovenska nacionalna bitnost (geslo, simbol, Resnica, Usoda, Karakter, itd.), temveč je lahko samo rezultat diferencirane analize današnjega stanja, ki pa seveda ni samo trenutno, temveč je obenem tudi križpotje med novimi tendencami in dozdajšnjo zgodovino, slika obstoječih navzkrižij in konflikta med ideologijami.«[24]

Še bolj izrazito kot Kermauner pa je slovensko nacionalno vprašanje s tedanjim svetovnim tehnološkim razvojem oz. t. i. drugo industrijsko revolucijo povezal Oto Valter Vilčnik. Profesor sociologije, ki je bil leta 1974 obsojen na zaporno kazen zaradi sovražne propagande in žalitve države ter njenih predstavnikov (Tita), je še kot študent leta 1969 podčrtal nujnost zastavitve socialno nacionalnega programa, ki bi strnil celotni

22 Prav tam.

23 Zaverovanost v racionalni princip odločanja napram nacionalističnim čustvom je Kermauner izkazal že v času t. i. cestne afere dve leti prej, ko je poudaril, da če bodo Slovenci krepili čustva zatiranosti, bodo tvegali konflikt in obračun, v katerem nimajo realne moči za zmago. Nacionalni interes potemtakem ne sme biti utemeljen na čustveni ideji »Pravice«, »Avtonomije« in »Izkoriščanosti«, ampak z racionalnimi argumenti. Splošni recept za (pogojno!) sobivanje v Jugoslaviji pa je povzel takole: »*Če živi konkretni Slovenci še danes menijo, da je njihov skupni interes Jugoslavija, potem morajo znotraj tega prostora ravnati tako, da se bojo zaradi skupnega interesa* […] *odpovedali tistim interesom* […], *ki jih ni mogoče uskladiti z interesi drugih jugoslovanskih narodov*«. Kermauner, *Cesta, politika, slovenstvo*, str. 646–647.

24 Kermauner, *Beležke o narodu*, str. 434.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 456 23.1.2018 8:47:19

narod z namenom prilagoditi se tehnološkim spremembam v zahodni Evropi. Po njegovem opažanju se je namreč vzporedno z integracijskimi procesi evropskega združevanja in vzponom azijskih gospodarstev porušila tudi iluzija enakopravnega mednarodnega sodelovanja. V silnice novih imperialnih odnosov je bila po njegovem mimo vseh deklaracij o neuvrščenosti vpeta tudi Jugoslavija, ki jo je koriščenje tujih inovacij in patentov prav tako spravljalo v podrejen položaj. Namesto da bi odločno stopila na pot modernizacije družbenih struktur, je Jugoslavija po Vilčniku skrivala svojo nemoč za borbo zoper kolonializem, ki ni nič drugega kot »ideološko potvarjanje in slepilo, ki se bo maščevalo z izgubo naše samostojnosti«. K pričujoči zavrnitvi, eni izmed najbolj radikalnih, temeljne jugoslovanske zunanjepolitične usmeritve, pa je Vilčnik dodal še relativizacijo ekskluzivne navezave naroda in marksizma. Enačenje naroda s predstavništvom »neke sicer napredne ideologije« je bila namreč po njegovem zmotna praksa, ker je zmanjševala možnost ustrezne rešitve. Nacionalno vprašanje, sledeč Vilčnikovi interpretaciji, ne more biti rešeno enkrat za vselej, ampak se ga lahko rešuje le prek programa rapidne modernizacije, ki ima v središču skrb za razvoj visoko izobražene delovne sile. Marksizma sicer ni odpisal popolnoma, ampak mu je pripisal poseben pomen pri soočanju z »znanstveno ideologijo« kot novo desnico v obdobju postindustrijske družbe. Marksizem je torej pri Vilčniku izgubil svoj status pri vprašanju narodnega razvoja; pri njegovi koncepciji nekakšne »tretje poti« je »novi ideološki levici« ostala le še vloga krotilca trdega tehnokratizma, ki ga s sabo prinaša »znanstvena ideologija«, medtem ko naj bi bil razvoj naroda bistveno bolj odvisen od prilagajanja svetovnim trendom kot pa od marksističnih ideoloških izpeljav narodove preteklosti in sedanjosti.[25]

Za burni odziv širših množic pa je z oblikovanjem konkretnega nacionalno-političnega programa provokativno poskrbel Marijan Kramberger s svojo razpravo *Poskus drugačne ljubezni do Slovencev*, objavljeno v treh nadaljevanjih v reviji *Sodobnost* leta 1971. Na podlagi radikalne problematizacije moderne reprezentacije naroda je brez ovinkarjenj legitimiral prehajanje v druge narode kot povsem sprejemljivo opcijo za slehernega Slovenca. Odnos posameznika do naroda naj bi se po Krambergerju reduciral zgolj na vprašanje koristnosti, ki jo narod nudi posamezniku. V tem pogledu je v slovenski preteklosti od procesa narodnega formiranja dalje videl (edino) korist v rehabilitaciji etničnih karakteristik, ki so dotlej avtomatično opredeljevale socialno manjvrednost. V povojni Jugoslaviji pa je sicer opazil dosežek velikega socialnega napredka, celo do položaja »etnične superiornosti«, ki pa se je po njegovem izkazovala kot vedno bolj disfunkcionalna.[26] Po drugi strani je po Krambergerjevem naštevanju

25 Vilčnik, *O vprašanju in izrazu*.

26 Z ločitvijo od »srednjeevropsko delovno-gospodarske tradicije« se Slovenci niso mogli več meriti v proizvodnih in neproizvodnih uspehih in tako namesto na načela konkurenčnosti naslonili svoj inertni ekonomski razvoj na zgodovinsko pogojene prednosti pred večino preostale Jugoslavije. Slovenci tako niso bili oškodovani zaradi neproporcionalne izgube sredstev, ki so jih morali prispevati za skupne potrebe, ampak po Krambergerju spričo dejstva, da se jim je »ob premajhnem trudu predobro godilo«, zaradi česar niso razvijali svojih kreativnih spo-

Necakov_zbornik_FINAL.indd 457 23.1.2018 8:47:19

slovenstvo zahtevalo veliko »neplačanega« trpljenja, ki bi se mu bilo ob njegovi odsotnosti moč izogniti: brez slovenskega narodnjaštva tudi ne bi bilo raznarodovalnih pritiskov (»nekdo, ki je za slovenski narod padel […] ni ravnal pametno«), poleg tega pa so obstajale še obsežne skupine Slovencev, ki bi se jim »zunaj eksistenčnih prepozicij slovenstva« godilo bolje (kmetje, del strokovnjakov, podjetniki, manjšine v zamejstvu, ki bi ne bile »frustrirane«).[27] Negativne plati pripadnosti (majhnemu) narodu v Krambergerjevem razglabljanju pretehtajo, saj po njegovem ni moč najti neke generalne koristi, argumenti proti pa so kibernetična ovira (do dostopa do informacij) in vedenjsko-etnična diferenciacija, ki slabi občutek za identiteto vrste. Zaradi tega bi se bilo po njegovem treba vprašati, ali smo Slovenci z dvema milijonoma prebivalcev sploh izrazito nad mejo, ko se politična in kulturna avtonomija spremeni v »bridko nasmešeno karikaturo«.

Ob vprašanju smiselnosti obstoja slovenskega naroda je Kramberger pričel opravičevati svoje poglede na sprejemljivost asimilacije. Iz njegovega »teorema o nenarojenosti slovenstva« je izšlo njegovo prepričanje, da se ni treba za vsako ceno oklepati svoje narodnosti kot rešilne bilke, saj se tudi onkraj tega ponujajo »človeško sprejemljive opcije«. Slovenci, ki se asimilirajo, tako po Krambergerjevem prepričanju niso »*objektivno nič slabši kot tisti del čredice, ki ostane na odrejenem ji mestu, ne glede na to kar se jim zgodi.*«[28] Odločitev za nacionalni prehod mora biti po njegovem strogo individualna in po meri vsakega posameznika, čeprav mora v realnosti pri tem pokazati »neznansko moč kritičnega razuma«, da se upre naučeni narodni vzgoji. Takšno odločitev bi mu lahko družba olajšala z ustvarjanjem občutka, da je nacionalno prehajanje nekaj povsem normalnega, z omejevanjem »slovenofilije« nacionalnih elit in nenazadnje s preusmeritvijo izobraževanja v pridobivanje mednarodno priznane in uporabne izobrazbe ter učenjem tujih jezikov.[29] Pri poudarjanju priložnosti, ki jih imajo Slovenci pri nacionalnem prehajanju, pa je Kramberger zašel že na povsem rasistične kategorije, kajti, kot je opažal, Slovenci nimajo »rasnega identitetnega znaka« in bi lahko »mirno bili tudi kaj drugega znotraj civilizacijsko najnaprednejšega dela bele rase«, saj naj po njegovem celo nacisti ne bi imeli pomislekov proti germanizaciji Slovencev (sic!).[30]

Kramberger učinka svoje drzne teze, ki se mu je sicer potrjevala že v nenehno potekajoči asimilaciji dela izseljenske in zamejske skupnosti, ni predvidel v popolni

---

sobnosti in se gospodarsko ter socialno vse bolj »balkanizirali«. Vendar pa rešitve leta 1969 Kramberger ni videl v, iz geopolitičnih razlogov teoretično težko zamisljivi samostojnosti (»Slovenci nismo Izraelci«), niti v poskusu spraviti ostale predele Jugoslavije na slovenski nivo razvitosti, ampak v »narodno-prebudni akciji«, za katero je priznaval, da bo brez zunanje prisile težko izvedljiva, čeravno je ponovno obujen stik z Evropo pokazal na občutni zaostanek Slovenije pred razvitim svetom. Kramberger, *Slovenci v Jugoslaviji*.

27 Kramberger, *Poskus drugačne ljubezni*, str. 909.

28 Prav tam, str. 909, 963.

29 Prav tam, str. 1100.

30 Prav tam, str. 908.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 458 23.1.2018 8:47:19

disimilaciji pripadnikov slovenskega naroda in posledični vključitvi v druge narode. Bil je prepričan, da se v tedanji situaciji večini slovenskega naroda ne bi izplačalo popolnoma opustiti svojega slovenstva. Nacionalna nepokorščina bi lahko imela po njegovem celo obraten, nacionalnoafirmativen učinek, saj bi se morale elite bolj potruditi za obstanek Slovencev v domovini. Vsekakor pa bi morala družba po avtorjevem trdnem prepričanju dopustiti »*individualno polinacionalnost*«.[31] V dopuščanju hibridnosti nacionalnih identitet je pravzaprav videl edini način ohranjanja majhnega slovenskega naroda, ki ima »*smisel, če pomeni Slovencu eno od vsaj dveh enakovrednih nacionalnoeksistenčnih možnosti in mu omogoča svobodno prehajanje iz te možnosti v drugo*«, nekako tako kot pri zamejskih Slovencih, ki so lahko koncept polinacionalnosti že takrat uresničevali v popolnosti.[32]

Korak nazaj in dva naprej?

Čeprav je razprava o *Vprašanju naroda* (1970) veljala za eno njegovih zadnjih in v letih do svoje smrti o tem kompleksu ni več veliko polemiziral, je literarni zgodovinar in teoretik Dušan Pirjevec (1921–1977) s tem člankom bržkone prispeval tisti začetni sunek, ki je še dolgo kasneje v različnih interpretacijah poganjal razmišljanje o prihodnosti slovenskega naroda. Za razliko od njegovega nastopa slabih deset let pred tem, ko je v polemiki z Dobrico Ćosićem nastopil usklajeno z republiškim partijskim vodstvom,[33] je bil tokrat mnogo bolj osamljen. Prav zaradi položaja uporniškega teoretika in karizmatičnega učitelja ga je do njegovih idej odklonilen Edvard Kocbek označil za nevarnejšega od Tarasa Kermaunerja, ker na podlagi prepričanja o znanosti kot najvišji avtoriteti človeštva iz »svoje znanosti dela ideologijo« in kot vplivni profesor s svojo razlago neodgovorno jemlje »pogum do obstoja«.[34]

Pirjevec je svojo polemično razpravo napovedal že z uvodnim pojasnilom, da je *vprašanje naroda* vprašanje, ki si ga narod zastavlja samemu sebi o sebi kot takšnemu.[35] Čeprav lahko narodu po Pirjevcu priznavamo pomen in položaj ene najpomembnejših

31 Prav tam, str. 1098–1102.

32 Prav tam, str. 1103.

33 V času prvih mednacionalnih trenj v začetku šestdesetih let se je Pirjevec ideji nadnacionalne jugoslovanske identitete zoperstavil s sklicevanjem na Kardeljev uvod k drugi izdaji Slovenskega narodnega vprašanja (1957) in zatrdil, da sta »narod in narodnost nadrazredni ali vsaj izvenrazredni kategoriji« in »bistven konstitutivni element človekove osebnosti«, zato ga je treba priznati samo v vsem njegovem obsegu, nacionalna zavest pa ni *a priori* buržoazna, kot je to trdil Dobrica Ćosić. To prepričanje je še podčrtal z ugotovitvijo, da se lahko umetniški izraz in raziskovalna misel razvijata samo v območju nacionalnih kultur. Marksistično tezo o odmiranju države je interpretiral na način, da bodo pri tem procesu postale toliko bolj pomembne elementarnejše oblike združevanja, torej narodi. Na podlagi te ugotovitve je bil prepričan, da morajo narodi najprej doživeti »takšno afirmacijo samega sebe, da se razvijejo in razcveto do takšne mere, ko bodo dokončno izčrpali vse tiste zdrave energije, zaradi katerih danes nujno eksistirajo kot posebni, kot samostojni organizmi«. Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 333–335, 345–351.

34 ARS, AS 1931, mikrofilmski žepki SDV, A-21-24, V.Z-3/33, Informacija o Dušanu Pirjevcu, 17. 2. 1972, str. 134.

35 Pirjevec, *Vprašanje naroda*, str. 1.

vrednot in meril, je treba spričo »nečloveških pojavov agresivnega nacionalizma«, šovinizma in imperializma, pa tudi avtarkizma in separatizma njegov pomen nenehno podrejati višjim in pomembnejšim vrednotam, kot so internacionalizem, univerzalnost, človeštvo. V preteklosti je bil slovenski narod po Pirjevčevih ugotovitvah v literaturi spričo fizične nemoči vedno prikazan skozi duhovne vrednote kot nekaj vzvišenega nad sovražnimi narodi, neomadeževan in čist, ki mu je tuj vsakršen šovinizem. V tedanjih razmerah pa je Pirjevec zaznaval nasprotje med načelom narodne pripadnosti in načelom moderne racionalizacije in funkcionalizacije (kibernetike), kar je bil zanj zadosten razlog za rekonceptualizacijo smisla naroda. V siceršnji razpetosti slovenske družbe med »nerentabilnim« načelom nacionalne reprezentance (po katerem so delovale slovenske narodno-afirmativne institucije) in načelom moderne racionalitete se namreč slovenski človek po njegovem opažanju ni mogel odzvati vabilu modernega sveta na drugačen način, kot da je zapustil domovino. Pri tem se je skliceval na tedaj zelo prisoten pojav začasnega dela v tujini, ki se je vse bolj spreminjalo v trajno, čemur pa vzroka Pirjevec ni videl v finančnih motivih. Ujetost v stare koncepcije naroda so namreč po njegovem silile slovenskega človeka v uničujočo dilemo: »*ali ostati zvest svojemu narodu in izdati svojo osebnost ali pa ostati zvest svoji osebnosti in izdati svoj narod*«.[36]

Pirjevec je pričel teoretsko razlago nastanka narodov s spretnim kombiniranjem marksistične teorije nastanka narodov (Kardeljeva druga izdaja *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*), od koder se je nagnil k znani razpravi Ernesta Renana *Kaj je narod?*. V skladu s Kardeljevim pojmovanjem se jezik in kultura razkrijeta kot nekaj važnega, šele ko ju uporabi kapital kot zunanji okvir za svoje delovanje. Vse »na-rodno« dobi pomen temelja in okvirja določene ljudske skupnosti, ki se imenuje narod, šele ko jih od zunaj odkrije kapitalski proces. Nasprotno Renan zanika sposobnost historične socialne sile kapitalizma, da bi lahko izpeljala proces v smeri kreacije naroda in namesto tega ugotavlja odločilni pomen zlitja preteklosti, posedovanja spominov na junaško preteklost in volje za skupno življenje v sedanjosti. Nadalje se je po Renanu po francoski revoluciji izkazalo, da narod biva sam od sebe in je tudi odvisen le sam od sebe. Od tod je Pirjevec že črpal svoje izhodišče, in sicer da narod nastane iz *niča* in ni zavezan niti rasi niti religiji. Slednji so le nekakšen material za nastanek naroda, medtem ko je pravi tvorec naroda človek oz. njegova duša. Iz tega izhodišča je nato izpeljana temeljna Pirjevčeva teza: »*Narod kot dogajanje samoodločbe in samosporazumevanja, kot obvladovanje sebe in vladanje svoji usodi, je po vsem tem dogajanje moči*« – narod je torej pretveza volje do moči.[37] Moč se v tem primeru kaže kot uresničevanje etničnega in *na-rojenega*: »*utemeljevanje v na-rodnem in na-rojenem prikriva resnico, da je pravi temelj in edina podlaga vsega le moč oziroma volja do moči, ki je edini sub-iectum, vendar tako, da je sama brez temelja, popolnoma svobodna* […]. *Moč nima temelja, njen*

36 Prav tam, str. 3.

37 Prav tam, str. 9–10.

temelj je nič-nihil – zato samoutemeljevanje v na-rodnem prikriva prav ta nič, ta izvorni nihil, iz česar sledi, da je narod kot način samoutemeljevanja volje do moči pravzaprav samoprikritost izvornega nihilizma moči«.[38] Potrditev za svojo nihilistično utemeljeno genezo naroda je Pirjevec poiskal v historiografskih ugotovitvah, da je po razpadu *ancien regima* na mesto krščanskega univerzalnega reda stopila sakralizacija nacije. Človek se je zavedel svoje praznine in končnosti ter jo zato skušal transcendirati z združevanjem v narod. To transcendenco je v našel v tistem, kar je dano ob rojstvu (*na-rodno, na-rojeno, natio-nalno*), kot nečem absolutnem, nekaj kar je sicer v njem samem, a je večje in neodvisno od njega.[39] S tem je narod zavzel absolutno mesto *apriori* bivajoče *metafizične kategorije*. Dejansko pa, navezujoč se na Pirjevca, razlike med narodi niso nič elementarnega in nedoumljivega, ampak so posledica razlik v konkretnem zgodovinskem dogajanju naroda kot moči in volje do moči.

Na podlagi teze o narodu kot produktu volje do moči je začel Pirjevec napovedovati tudi njegovo nadaljnjo usodo. S tem, ko se volja do moči v procesu svojega samointenziviranja toliko okrepi, da se razkrije, *kakršna v resnici je,* in se osvobodi od vsega, kar nista volja in moč, odvrže tudi celoten paravan narodnega, ki tako ostane popolnoma brez pomena. Zaradi tega je ključno vprašanje naroda po Pirjevcu ravno »*vprašanje njegovega konca in resnice tega konca*.«[40] Pri trasiranju narodnega programa se je na tem mestu povrnil k marksizmu in njegovi tezi o minljivosti narodov. Prav po zaslugi marksizma se je po Pirjevcu slovenski narod »odprl moči in volji do moči in tako postal svobodni subjekt«. Po njegovem namreč »*ni naključje, da je najbolj radikalni narodni program lahko ustvaril in izvršil ravno marksizem, ki mu bistveno pripada misel o koncu in končnosti naroda*.«[41] Samo marksistična (Kardeljeva) načela so bila leta 1941 in tudi kasneje po Pirjevčevem prepričanju edina sposobna odpreti slovenskemu narodu realno možnost za ohranitev in za socialno historično uresničenje.[42] Omenjeni bolj ali manj navidezni »poklon« Kardelju je Pirjevcu zadoščal za zahtevo po doseganju roba končnosti naroda na pragu postmoderne epohe, ki pa jo je potem v konkretnih oblikah izpeljal po svoje in s sklicevanjem na Zahodne avtorje.

Dejavnik, ki narode sili k njihovemu koncu, je Pirjevec povzel po tedaj odmevni tezi francoskega novinarja in publicista Jeana Jacquesa Servana-Schreiberja, da se mora Evropa prihodnosti, če se želi otresti tehnološkega diktata ZDA, odpovedati vsemu tradicionalnemu, sakralizaciji oblasti in tudi nacionalizmu ter spoznati, da narod ni »najvišja oblika družbenega življenja«. Ključna moč tehnološke Evrope prihodnosti je sposobnost vključevanja iznajdb v produkcijo oz. (Heideggerjeva) *kibernetika* kot moč

38 Prav tam.

39 Prav tam, str. 11.

40 Prav tam, str. 14.

41 Prav tam.

42 Prav tam, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 461 23.1.2018 8:47:19

racionalne organizacije in upravljanja, ki ji je potemtakem treba podrediti tudi prihodnost narodov.[43] Ta bo po Pirjevčevem predvidevanju prinesla konec narodov v smislu razločitve *ljudske skupnosti* od *narodno etničnih določil* oz. razločitev *nacije* in *na-rodnega*.[44]

Temeljno vprašanje naroda v Pirjevčevi percepciji ni več v tem, kaj drugi počnejo z njim, ampak »kaj počne sam s sabo«. Gre za vprašanje njegovih komparativnih prednosti v obliki racionaliziranja moči, ki se razvije z »osvoboditvijo od vsega na-rodnega in etničnega« in s tem omogoči soudeležbo na svetovni (planetarni, ne le evropski) moči kot tehnologiji in znanosti.[45] Narod kot nosilec akcije bi bil še vedno subjekt, vendar njegova akcija ne bi bila več »eshatološko zasnovano mesijanstvo«, ampak bi nastopal kot nosilec tehnološke revolucije in čuvaj komparativnih prednosti.[46] Šele s tem bi nacionalni interesi postali razvidni, saj bi jih bilo možno kot nekaj stvarnega in racionalno dokazljivega jasno in natančno opredeliti. Radikalna razločitev identitete ne pomeni, da bi si narod in na-rodno stala drug proti drugemu, ampak bi se etnične prvine ohranile in se kazale kot ločena materija v neideologizirani izvirni podobi. Jezik pa bi namesto nacionalnega v tem kontekstu vztrajal le še kot »materinski«, a prav zato z bolj gotovim poroštvom dolgoročnega obstoja.[47]

***

Prav na Pirjevčevo izpostavljeno mesto jezika se je v naslednjem desetletju obesil Tine Hribar, ko je utemeljeval organizacijo slovenske skupnosti kot nacije. Pri tem se je sicer znašel nekoliko v zagati, saj Pirjevec sam ni prišel do jasnega razločka med narodom in nacijo, kar sicer zaman iščemo tudi pri Kardelju in slovenskem prevodu Renana. Na tej točki je hitel pojasnjevati, da »konec naroda« v resnici ni pomenil konca naroda, ampak konec identitetne sinteze naroda (kot etnične strukture) in nacije (kot subjekta) ter pri tem dodal še svojo predpostavko, da narod lahko obstaja brez nacije, nacija pa ne brez naroda.[48] Po Hribarju je bilo konec osemdesetih let še vedno na delu že preseženo samoutemeljevanje subjekta v etičnem in na-rodnem, torej zloraba etničnega, kar se je po njegovem dogajalo še zlasti v drugi polovici sedemdesetih let. Namesto, da bi razvoj šel v smeri tehnološke ekspanzije naroda kot nacije, kot je pričakoval Pirjevec, je tako imenovani historični subjekt [partija, op. a.] nasilno prekinil proces funkcionalizacije in racionalizacije. Slovenski (demokratični) skupnosti tako sledeč Hribarju ni preostalo drugega, kot da je še naprej vztraja pri razločenosti naroda in na-rodnega.

43 Prav tam, str. 15.
44 Prav tam.
45 Prav tam, str. 16.
46 Prav tam, str. 17.
47 Prav tam, str. 18–19.
48 Hribar, *Slovenska državnost*, str. 12.

> »Dogajanje te radikalne diference je konec naroda, kar pomeni, da se subjekt in moč dogajata takšna, kakršna v resnici sta, se pravi kot 'nihilizem' in kot neutemeljena, a prav za to razvidna in svobodna«.[49]

In čas konca osemdesetih let je bil po Hribarju in seveda še po kakšnem njegovem somišljeniku iz kroga *Nove revije*[50] zrel, da mesto subjekta *alias* nacije zavzame suvereni slovenski narod.[51] Če pustimo ob strani vprašanje, ali je bila interpretacija, ki so jo izpeljali Hribar in njegovi kolegi »pravilna« in edina logična, lahko v teh pojmovanjih in njihovih političnih derivatih zaznamo krepitev »subjektivizma subjekta« (nacionalizma), ki je nadomestil princip odprtega povezovanja z Evropo in svetom, o katerem je govoril Pirjevec. Namesto slednjega so vodilne slovenske elite konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let posegle po instrumentalizaciji etničnosti, kar sicer lahko razumemo v kontekstu tedanjega naraščanja napetosti med jugoslovanskimi narodi, perpetuacija tega v letih in desetletjih pozneje pa gre mnogo težje vzporedno z idejami, ki jih mnogi priznavajo za platformo nastanka slovenske nacije.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, 1945–1990.
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004.

Časopisni vir

Komunist (Ljubljana), 1972.

Literatura

Gabrič, Aleš, *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Haug, Hilde Kathrine, *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question*. London: I.B. Tauris, 2012.

Hribar, Tine, Slovenska državnost. *Nova revija* 6 (57), 1987, str. 3–29.

---

49 Prav tam, str. 13.

50 Kot ugotavlja Zajc (*Slovenski intelektualci*, str. 253), je bil diskurz drugega izpostavljenega misleca slovenskega naroda, Iva Urbančiča, s tem ko je poudarjal nacijo kot sistem moči, ki ima svojo identiteto od izvornega na-roda, bolj odkrito nacionalističen. Hkrati pa je Urbančič še nekaj let pred tem napovedoval, da se s koncem naroda človek sicer ne sprosti v redovno skupnost univerzalne proizvajalne sile, kot so pričakovali marksisti, ampak se »sprosti za novo identiteto, ki nima več nacionalnega značaja in tudi ne poraja patriotizma dosedanjega tipa«. Urbančič, *Uvod v vprašanje naroda*, str. 190.

51 Hribar, *Slovenska državnost*, str. 26.

Kermauner, Taras, Cesta, politika, slovenstvo, revolucionarnost in interes. *Dialogi* 5, 1969, str. 639–647.
Kermauner, Taras, Beležke o narodu in kulturi. *Dialogi* 7 (7/8), 1971, str. 421–431.
Kovačič, Gorazd, Zagate z nacijo (spremna beseda). *Anthony D. Smith: Nacionalizem. Teorije, ideologija, zgodovina.* Ljubljana, 2005, str. 213–233.
Kramberger, Marijan, Slovenci v Jugoslaviji. *Sodobnost* 17, 1969, str. 1210–1214.
Kramberger, Marijan, Slovenofilija slovenskih književnikov. *Sodobnost* 19 (7), 1971, str. 665–674.
Kramberger, Marijan, Poskus drugačne ljubezni do Slovencev. I–III. *Sodobnost* 19, 1971.
Pirjevec, Dušan, Vprašanje naroda, *Problemi* 8 (91/92), 1970, str. 1–19.
Rupel, Dimitrij, Direktna pot v svet. Dušan Pirjevec 1961–1970–1978–1997. Rudi Šeligo (ur.), *Dušan Pirjevec*. Ljubljana, 1998, str. 149–173.
Urbančič, Ivan, *Uvod v vprašanje naroda*. Maribor: Obzorja, 1981.
Vilčnik, Oto Valter, O vprašanju in izrazu slovenske bitnosti pri preobrazbah, ki jih prinaša druga industrijska revolucija. *Dialogi* 5, 1969, str. 396–408.
Zajc, Marko, Slovenski intelektualci in jugoslovanstvo v osemdesetih letih: izhodišča in teze. *Slovenija v Jugoslaviji.* Ljubljana, 2015, str. 241–255.

Summary

Jure Ramšak

End of a Nationality or Beginning of a Nation? Slovene Liberal Intellectuals and the National Question in the Early 1970s

The author deals with the discussion about "national nihilism", as some established pro- and anti-regime personalities from Slovene culture and Marxist philosophy referred to the way liberal avant-garde intellectuals faced down the traditional idea of nationality in Slovenia in the early seventies. Before and during the time when Croatia was aflame with the nationalist fever of the so called Croatian Spring, a small group of Slovene intellectuals gathered around the journals *Problemi* and *Sodobnost* launched ideas that stood, at first sight, in complete opposition to the movement in the neighbouring republic, but were still estimated to be no less dangerous to the subsistence of a unified Yugoslavia. Under the influence of concurrent European thinking, the avant-garde intellectuals would uncompromisingly attack the older socialist-humanist elite, accusing it of "owning" the Slovene nationality. In response to this "anachronism," a completely new understanding of national affiliation was proposed, according to which the pursuit of personal benefits would justify even assimilation into *other* nations. Although such views fell into oblivion after a rapid conclusion of this polemic, the theory regarding the division of nation into its ethnic substance (*na-rodno*) and a rationally organised community (*narod*), which was based on Heidegger's philosophy and the principle of cybernetics, met with a variety of interpretations over the following decade. In the late 1980s, it thus became the baseline for the constitution of the Slovene nationality as a sovereign entity, although an important part of the original conceptual basis from the early 1970s had been lost in the process.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 464 23.1.2018 8:47:20

DIPLOMACIJA, MEDNARODNI ODNOSI, MANJŠINE

Necakov_zbornik_FINAL.indd 465 23.1.2018 8:47:20

Necakov_zbornik_FINAL.indd 466 23.1.2018 8:47:20

Franc Rozman[*]

Skice z Berlinskega kongresa

Berlinski kongres je bil zadnje pomembno srečanje vseh odločujočih držav Evrope pred prvo svetovno vojno. Predvsem na jugovzhodu Evrope je začrtal nove meje. Do njega je prišlo zaradi nezadovoljstva predvsem Velike Britanije in Avstro-Ogrske z mirom v San Stefanu (danes je tam carigrajsko letališče Yesilköy) 3. marca 1878, s katerim je bila končana rusko-turška vojna. Nastala naj bi nova država, ki bi obsegala skoraj celotno ozemlje bolgarskega eksarhata, kar bi pomenilo veliko povečanje ruskega vpliva na Balkanu. Bolgarija bi obsegala veliko večino Velike Bolgarije, saj bi zajemala celotno Makedonijo razen Soluna in Halkidike, vzhodne dele Albanije, Kosova in Srbije z Nišem in Pirotom ter Novopazarskim sandžakom. Kongres je zasedal od 13. junija do 13. julija v Berlinu, saj se je zdel najbolj prikladno mesto po povabilu nemškega kanclerja Otta von Bismarcka, ki je bil takrat še mnenja, da Balkan ni vreden kosti enega samega pomorjanskega vojaka in ni imel na kongresu nobenih zemeljskih aspiracij. Kongres je precej revidiral določbe san stefanskega miru. Srbija, Črna gora in Romunija so postale popolnoma suverene države in se ozemeljsko precej razširile. Srbija je dobila Niš, Pirot, Vranje in Leskovac, Črna gora izhod na morje, Bar z nikšičkim poljem pa prvo rodovitno zemljo in Plevlje, Gusinje. Romunija je dobila severno Dobrudžo, Bolgarija je bila zelo zmanjšana in južno od Balkana je bila ustanovljena Vzhodna Rumelija pod ingerenco sultana, severni del pa je postal samostojna kneževina Bolgarija še brez polne suverenosti. Grčija je dobila rodovitno Tesalijo in večino Epira, Velika Britanija je s soglasjem sultana lahko zasedla Ciper, Rusija je dobila Kars, Batum in Ardakan ter južno Besarabijo, Turčiji pa je ostala celotna Makedonija in nekaj ozemlja na Kavkazu. Avstro-Ogrska je lahko okupirala Bosno in Hercegovino. Vzhodno vprašanje je bilo rešeno toliko, da med Turčijo in Rusijo res ni prišlo več kot trideset let do vojne, zato pa so si kmalu začele nasprotovati novonastale države, kar je pripeljalo do balkanskih vojn in takoj nato do prve svetovne vojne.[1]

* dr. Franc Rozman, redni profesor v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Gorkičeva 14, franc.rozman@guest.arnes.si

1 Potemkin, *Zgodovina diplomacije*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 467 23.1.2018 8:47:20

Tedanje slovensko časopisje je o berlinskem kongresu pisalo zelo malo ali skoraj nič, precej več pa tedanje uradno glasilo na Kranjskem *Laibacher Zeitung*. Na tem mestu nameravam pogledati na stvari, ki so se dogajale ob kongresu, kakšen je bil utrip na zasedanju samem, ne le o političnem dogajanju. O tem imamo v slovenščini na voljo le objavljena pisma edinega Slovenca, ki se je aktivno udeležil kongresa, barona Josefa Schwegla. Pisma je pisal svoji ženi. Ohranjen je le od barona samega pretipkan izvleček pisem, originalna korespondenca pa je bila uničena, kar je storil njegov nečak Ivan Schwegel. S tem je bila uničena ena najbolj obsežnih zapuščin kakšnega slovenskega diplomata in politika, ki je bil ne le udeleženec berlinskega kongresa, pač pa tudi dolgoletni državno- in deželnozborski poslanec ter vodja nemške stranke na Kranjskem. K tem pismom sem pritegnil še pisanje enega najbolj cenjenih in branih časnikov v Avstriji *Neue Freie Presse* in pa spomine in dnevniške zapise kneza Hohenlohe-Schillingsfürsta ter nemškega diplomata Radewitza.

Kongres se je začel 13. junija 1878 ob 14. uri v Bismarckovi, prej Radziwillovi palači, in sicer v veliki, včasih plesni dvorani, v kateri je bila velika zelena miza v obliki podkve. Na sredi je bil sedež predsedujočega, kar je bil na prvem zasedanju na predlog avstro-ogrskega zunanjega ministra Andrássyja izvoljen Bismarck. Na njegovi levici je sedel Francoz, na desni Avstrijec, nato so se zvrstili še Italijan, Rus in Turek. Zapisnikar je bil ves čas kongresa Radowitz. Tla kongresne dvorane je pokrival velik tepih, miza in stoli so bili oblečeni v zelenem usnju. Države so bile označene po francoski abecedi in ceremonial kongresa je bil povzet po dunajskem kongresu leta 1815. Kongresna dvorana je merila v dolžino 69 m in širino 12 m, visoka je bila 18 m. Imponirala je z enostavno eleganco, friz in portali vrat so bili iz marmorja, stene v belosivi barvi, draperija in pohištvo pa v rdeči. Desno od dvorane je bil Bismarckov apartma, v predsobi glavne dvorane so sedeli tajniki, dve dvorani sta bili namenjeni članom kongresa. Levo od glavne dvorane je bila jedilnica, kjer je bil med zasedanjem tudi bife. Kongresnikom sta bila namenjena tudi zimski vrt in pokrita promenada. Sredi dvorane je bil zelo velik lestenec, na stenah pa 24 svečnikov s po dvema svečama. Ob otvoritvi kongresa je bil prebran tekst san stefanske pogodbe, pariškega miru iz leta 1856, ki je zaključil krimsko vojno in londonski protokol iz leta 1871.[2]

Pobudnik in vodja kongresa kancler knez Otto von Bismarck se je v palačo Radziwill pripeljal z lastno kočijo in v compagne uniformi dragonskega polka, katerega lastnik je bil. Knez Gorčakov je prišel na berglah in v dvorano so ga morali prinesti in namestiti na posebej zanj pripravljen bolniški stol. Andrássy se je pripeljal v veleposlanikovi kočiji v uniformi ogrskega kavalerijskega generala, kalpak pa imel v naročju. Prvega dne se glavna turška pooblaščenca Karatheodori paša in Mehmed Ali kongresa nista udeležila, ker sta se zaradi nemirnega morja zamudila. Navzoč je bil le tretji turški opolnomočenec

2 *Neue Freie Presse*, št. 4955, 14. junij 1878, str. 6, Morgenblatt.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 468 23.1.2018 8:47:20

Sedulah beg. Prva seja je trajala dobro uro do štirih popoldne. Na koncu je Andrássy v imenu vseh kongresnikov izrazil željo kralju po čimprejšnjem okrevanju za posledicami atentata. Nemški cesar Viljem I. je okreval po drugem atentatu. Prvega je brez poškodbe preživel 11. maja 1878, ko je nanj streljal kleparski pomočnik Max Hödel, ki cesarja ni zadel, kljub temu je bil obsojen na smrt in 16. avgusta 1878 je bil obglavljen. Rabelj mu je z enim samim udarcem odsekal glavo. Hödel je odklonil duhovnika, ob branju sodbe pa je vzklikal »Bravo«.[3] Ko se je cesar 2. junija v odprti kočiji peljal po Unter den Linden, je nanj streljal socialdemokrat Karl Eduard Nobiling. Šibre so cesarje zadele v glavo, desno ramo in hrbet. Kljub starosti 81 let in močnemu krvavenju si je cesar hitro opomogel. Vzrok atentata ni bil nikoli pojasnjen. Cesar je ranjen in pri polni zavesti rekel svojemu osebnemu stražarju: »*Ne razumem, zakaj streljajo prav name*.« Nobiling je skušal narediti samomor in se je ustrelil v glavo, umrl pa je, brez da bi prišel k zavesti, 10. septembra 1878.[4] Bleiweisove novice so o tem zapisale:

> »Oni hudodelec spada v tisto bando socijalistov, ki jih je rodil brezvestni liberalizem današnjih dni, ki je tudi oče glasovitega »kulturkampfa«, kateri je iz Pruskega se razširil po svetu«.[5]

Schwegel pa je v svojem pismu 3. junija zapisal najprej, da je Nemčija v zadnjih dveh dnevih doživela dve nesreči in pri tem mislil najprej na trčenje dveh nemških oklepnic, pri čemer je utonilo več kot dvesto mornarjev, največ zato, ker niso znali plavati. Potem se je ozrl še na atentat in menil, da ima lahko zelo hude posledice, če se bo izkazalo, da je svoja nesrečna strela izstrelil socialni demokrat. Potem pa je skoraj preroško zaključil:

> »Jaz to slišim kot prvo petelinje petje ob svitu novega krvavega dne, ki bo človeštvo potopil v še globjo žalost. Kultura in vzgoja bosta izginili in odstopili prostor surovi sili in pohlepu. Mi tega ne bomo doživeli, vendar bo do tega prej ali slej prišlo«.[6]

Kongresu je predsedoval Bismarck, ki je tudi vodil vse seje. Kot predsednik je pismeno naznanjal dnevni red in razložil vprašanje, ki je bilo na vrsti, nato so se začele debate. Če je prišlo do nesoglasij, je Bismark povzel sporne točke, zaključil sejo in prenesel rešitev spornega vprašanja na posvetovanje prizadetih delegacij, ki so se o njem posebej pogajale med seboj. Ko so se sporazumele, je na eni naslednjih sej isto vprašanje postavil na

3 *Neue Freie Presse*, št. 5019, 18. avgust 1878; Holborn (ur.), *Aufzeichnungen und Erinnerungen*, str. 69.

4 Schwegel, *Spomini*, str. 112.

5 *Novice*, št. 23, 25. junij 1878, str. 182.

6 Schwegel, *Spomini*, str. 131–132.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 469 23.1.2018 8:47:20

dnevni red in se je sklep dokončno formuliral.[7] Vseh sej kongresa je bilo dvajset. Samo zadnjih šest sej je bilo vsak dan od 8. do 13. julija, sicer pa je bil vedno dan ali celo dva odmor, med prvo in drugo sejo celo trije dnevi. Uradni jezik je bil francoščina, vendar so jo nekateri slabo znali, zlasti Angleži. Kongresniki so le na prvo in zadnje zasedanje prišli v uniformah, sicer pa v civilnih oblekah. Vsak udeleženec je dobil na mizo mapo, v kateri so bili teksti konference v Carigradu decembra 1876 in nadaljevanje te konference v Carigradu do 22. januarja 1877, pariško pogodbo iz leta 1856 in san stefansko pogodbo ter zemljevid Balkana. Šef kuhinje je bil F. W. Borchardt, ki je za vsako sejo dobil 500 mark. Seje so povprečno trajale dve uri in pol, protokol celotnega kongresa pa je obsegal 267 strani folija.[8] Arhivar kongresa je bil Lothar Bucher, ki je bil v mladosti socialdemokrat in naj bi mu Ferdinand Lassale testamentarno zapustil vse svoje spise. Morda je na željo Bismarcka tudi nagovarjal Karla Marxa, da bi pisal za *Preussischer Staatsanzeiger*, sodeloval naj bi tudi v glasilu I. Internacionale *Der Vorbote*, in sicer kot član Internacionale.[9]

Zvečer 13. junija je bila v Beli dvorani kraljevega gradu svečana večerja za 160 povabljenih, ki jo je zaradi bolezni cesarja priredil prestolonaslednik Friedrich Wilhelm, kasnejši cesar stotih dni Friedrich III., ki je prišel v beli uniformi s plavico kot simbolom nemškega nacionalizma, njegova žena Viktorija, najstarejša hči angleške kraljice Viktorije, je nosila bisere kraljice Elizabete. Godba 2. gardnega polka je najprej zaigrala uverturo h Gluckovi operi Ifigenija na Avlidi, potem pa uverturo in zbor iz Wagnerjevega Lohengrüna, Haydnovo simfonijo v G-duru, št. 13, dva Brahmsova Madžarska plesa, Haydnovo serenado in uverturo k Mozartovemu Don Juanu. Banket je bil v dvorani, kjer je bila prva seja nemškega državnega zbora po zmagi nad Francijo leta 1871 in v njej je visela Wernerjeva slika proklamacije cesarstva v Versaillesu. Banketa so se smeli udeležiti tudi izbrani novinarji, ki so dobili prostor na balkonu. Menu je bil naslednji: consommé de volaille printanier, potage Windsor, salmon du Rhinet garni, filet de boef à la régence, longe de veau et jambon à la provencale, suprême de poulets à la Condé, homarde à la mayonnaise, chaufroid de gélinottes à la gelée, selle de chevreau rotie, gelée de groseilles, poulard roties, salade asperges en branches, sause au burée, petits pois, garnis artichauts, puding d'abricotà à la Imperatrice, gâteaux moka, garni gelée de champagne aux fraises, beurre, frommage, glaces, gaufrettes, dessert. Na sredini mize je bilo pod srebrnimi svečniki postavljenih 12 košar s cvetjem, vsaka je bila v barvah posameznih držav. Za Rusijo so bile to bele vrtnice, mak in sončnice, za Francijo bele vrtnice, rdeče pelargonije in plavice, za Italijo bele in rdeče vrtnice na temnem lambu. Najbolj originalni sta izgledali košari Avstrije in Turčije. Za prvo je bila zelo okusno okrašena kompozicija iz rumenih Persanello vrtnic in črnih

7 Potemkin, *Zgodovina diplomacije*, str. 49.

8 Holborn (ur.), *Aufzeichnungen und Erinnerungen*, str. 36–38, 63.

9 *Neue Freie Presse*, št. 4962, 22. junij 1878, str. 3, Morgenblatt.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 470 23.1.2018 8:47:20

mačeh, za Turčijo pa polmesec iz belih vrtnic na preprogi rdečih pelargonij.[10] Baron Schwegel je v pismu ženi zapisal, da je bil pri mizi na zelo priviligiranem mestu poleg ministra von Bülowa in takoj za Andrássyjem. Predstavljen je bil prestolonasledniku in Bismarcku, ki je kmalu odšel.[11]

Delegacije na kongresu je tvorilo 6 do 12 članov. Najštevilčnejša je bila angleška z 12 člani, Avstro-Ogrska, Nemčija in Francija so imele po 10 članov, Rusija in Turčija 9, Italija pa le 6. Najpomembnejši člani delegacije so bili pooblaščenci in vsaka država je imela po 3, le Italija 2. Pooblaščenci so bili poleg zunanjih ministrov tudi poslaniki v Berlinu, vendar v vseh delegacijah ni bilo tako. Avstro-Ogrsko delegacijo je vodil zunanji minister Gyula Andrássy, druga dva pooblaščenca sta bila poslanik v Berlinu Alájos Károly in baron Heinrich von Haymerle, dotlej poslanik v Rimu. Ostali člani so bili, glede na hierarhijo, baron Schwegel, Ernst von Teschenberg, baron Raphael Hübner, Gustav Kosjek, Lajos von Doczy, Adolf Ascher, Tamas von Pechy. Poleg teh so bili še nekateri drugi, ki niso imeli statusa delegatov kongresa, kot npr. podpolkovnik Gustav von Thömmel, pa Marius Pasetti. S seboj so pripeljali tudi več služabnikov.

V nemški delegaciji sta bila poleg Bismarcka tudi državni minister Bernhard Ernst von Bülow in poslanik v Franciji Chlodwig Karl Ludwig von Hohenlohe-Schillingsfürst (po njegovi smrti je izšel zanimiv dnevnik o kongresu, ki ga je pisal knez). V nemški delegaciji je bil tudi Bismarckov sin.

Francosko delegacijo je vodil ministrski predsednik in zunanji minister, potomec angleških katolikov William Henry Waddington, ki je bil tudi znan arheolog. Pooblaščenca sta bila poslanik v Berlinu Charles Raymond St. Vallier de la Croix de Chevrier in direktor za zunanjepolitične zadeve Desprez. Kot rečeno, je imela Italija le dva pooblaščenca, in sicer zunanjega ministra v prvi Cairolijevi vladi grofa Luigija Cortija in poslanika v Berlinu grofa Luigija Mario Eduarda Launeya. Ruski pooblaščenci so bili knez Aleksander Mihailovič Gorčakov, grof Peter Andrejevič Šuvalov in baron Pavel Petrovič Oubril, ruski poslanik v Berlinu.

Angleški pooblaščenci so bili tedanji predsednik vlade Benjamin Disraeli lord Beaconsfield in njegov zunanji minister Robert Arthur Cecil Salisbury ter poslanik v Berlinu Odo Russel.

Turški pooblaščenci so bili tedanji minister za javna dela Iskender Karatheodori paša, ki je postal zunanji minister šele decembra 1878, poslanik v Berlinu Sadulah beg in general Mehmed Ali paša. Poleg tega so prišli v Berlin še številni drugi diplomati, ki so imeli interese za dogajanje na kongresu, tako tedanji zunanji minister Srbije Jovan Ristić, pa Romunije Mihail Kogĕlniceanu, črnogorski prvi predsednik vlade Boža Petrović, pa predstavniki Armencev, Albancev, Grkov.[12]

10 *Neue Freie Presse*, št. 4957, 16. junij 1878, Morgenblatt.

11 Schwegel, *Spomini*, str. 137.

12 *Neue Freie Presse*, št. 4954, 13. junij 1878, str. 5; Schwegel, *Spomini*, str. 111–112.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 471 23.1.2018 8:47:20

Med zanimivimi ljudmi na kongresu naj omenim kasnejšega večkratnega ministra in premiera v vladi Njenega veličanstva Jamesa Arthurja Balfourja, ki je bil v Berlinu osebni tajnik Salisburyja. Mehmed Ali paša se je ob rojstvu v nemškem Magdenburgu imenoval Carl Détroit in je bil sin hugenotskega profesorja glasbe. Po 1843 živel v Osmanskem cesarstvu, prestopil v islam in dosegel visoke vojaške čine, v času kongresa je bil že müšir ali maršal, njegov vnuk pa je bil tudi general in veleposlanik v Moskvi. Sekretar kongresa je bil baron Joseph Maria von Radowitz, sicer referent v nemškem zunanjem ministrstvu in kasneje poslanik v Atenah, Carigradu in Madridu ter pisec zanimivih spominov, v katerih je pohvalil delo grofa Charlesa de Moüya, češ da je imel izjemno sposobnost za stilizacijo tekstov v francoščini, in je pisal tudi zapisnik konference v Carigradu 1877/78. Moüy je 1904 v dveh nadaljevanjih objavil v reviji *Révue de deux mondes* spomine na berlinski kongres pod naslovom Souvenirs d'un diplomat, récits et portraits du congres de Berlin.[13]

Von Radowitzove spomine je 1935 objavil Hajo Holborn in v drugem delu spominov je tudi posebno poglavje o berlinskem kongresu, kjer je nekaj zanimivih observacij in sodb o nekaterih udeležencih kongresa. Za Šuvalova je Radowitz zapisal, da je bil šarmer, vedno kulanten in pameten, neumorno delaven in temeljit v vsem, kar je počel ali rekel. Sodelovanje z njim, tako poslovno kot družabno, pa ni nudilo nobenega zadovoljstva. O Oubrilu je dejal, da je bil malenkosten in nezanesljiv, zato pa dober kuhar in gospodinjec. Pohvalil je ruske generale, da so bili zelo pridni. Disraeli, Salisbury in Balfour ter še nekateri Angleži niso znali nič francosko ali komaj kaj.[14] Pri Andrássyju je prevladovala genialna sposobnost, da je glavno in bistveno zelo hitro dojel, toda trdne volje in železne energije za izvajanje v primerjavi z Bismarckom ni imel. V svoji osebnosti je imel Andrássy nenavadno mešanico med grand seigneurjem in ciganom, od slednjega je podedoval tudi zunanji videz. Vsekakor ni bilo enostavno sodelovati z njim pri redakciji teksta, točno formulirane stavke je bilo od njega težko dobiti, največkrat je natančno vedel, česa ni hotel reči, kot pa da bi to definitivno izrekel.[15] V nasprotju s Schweglom je Radowitz zelo cenil Haymerleja in zapisal, da je dejansko delo za Avstro-Ogrsko na kongresu vodil tretji pooblaščenec baron Haymerle z vrsto odličnih strokovnjakov, ki so bili vsi temeljiti poznavalci Vzhodnega vprašanja in tudi dobri sodelavci. Haymerle je bil prav gotovo eden najbolj delavnih mož na kongresu, morda celo preveč eksakten v detajlnih vprašanjih, zato je včasih zgledalo, da je bil ovira za napredovanje kongresa. Bismarck ga je imel za prerobatega. Da ga je Andrássy predlagal za svojega naslednika kot ministra za zunanje zadeve, je bilo gotovo posledica njunega skupnega dela na kongresu.[16] Drugačno mnenje o Haymerlu je imel Schwegel, ki je to omenil na več mestih, morda tudi zato, ker je Andrássyjev naslednik postal prav Haymerle.

13 *Neue Freie Presse*, št. 4954, 13. junij 1878, str. 5, Morgenblatt; Schwegel, *Spomini*, str. 111–112.

14 Holborn (ur.), *Aufzeichnungen und Erinnerungen*, str. 25–27.

15 Prav tam, str. 27–28.

16 Prav tam, str. 28.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 472 23.1.2018 8:47:20

Vzdušje na kongresu je bilo delavno, največ dela so opravili pomočniki pooblaščencev, ki so morali pripravljati in usklajevati materiale za zasedanja pooblaščencev. Sej pooblaščencev se ti sodelavci niso smeli udeleževati, razen v primerih, ko so bili povabljeni. Kot član vojaške komisije se je teh sej večkrat udeležil tudi Schwegel. Iz njegovih pisem ženi veje pohvala samemu sebi, saj naj bi opravil za Avstro-Ogrsko največ gradiv in je bil sploh zelo upoštevan diplomat. Vsekakor je res, da je bil v vojaški komisiji, ki je bila najpomembnejša, saj je šlo za določitev meja, edini civilist. V tej komisiji je bil z avstrijske strani še podpolkovnik Gustav von Thömmel, ki je kasneje aviziral do feldmaršallajtnanta in je svoj pokoj užival v Gorici, kjer je tudi pokopan. Vsekakor je bil Schwegel dober poznavalec Vzhodnega vprašanja, saj je bil diplomat v Turčiji, znal je turško in arabsko, igral je pomembno vlogo pri avstrijskih pogajanjih s Srbijo in Romunijo, predvsem pri gospodarskih sporazumih.

Družabno življenje je potekalo na številnih večerjah in popoldanskih sprejemih, ki so jih prirejali poslaniki držav udeleženk ter predstavniki nemškega gospodarstva, bančništva, založniških hiš in časnikov. Kdo je bil povabljen, je seveda odločal gostitelj, in tudi v tem se vidi, kakšen pomen je imel kongresnik. Schwegel je ženi poročal, da je bil skoraj vsak dan nekam povabljen in tam je prihajalo do bolj sproščenih razgovorov o različnih stvareh, ne le o kongresu. Sklepala so se tudi bolj poglobljena prijateljstva. Pomembno vlogo so kot vedno ob takšnih priložnostih igrale dame veleposlanikov, tudi žene nekaterih drugih kongresnikov in druge ugledne povabljene dame. Tako je na obisk prišla žena Haymerleja, Salisburyjeva je pripeljala vseh pet otrok. Andrássy si je dal pripeljati svoje jahalne konje, da je vzdrževal svojo jahaško kondicijo. Schwegel je v enem od pisem omenil anekdoto, da se je Šuvalov obrnil k nekemu angleškemu tajniku in mu rekel: »I want B and S.,« torej brandy s sodo, Anglež mu je odvrnil, da ga veseli slišati, da si Šuvalov želi Beaconsfelda (Disraelia) in Salisburyja, Šuvalov pa mu je odgovoril, da si želi le Batum in Sofijo, ki sta bili tedaj sporni točki med Rusijo in Anglijo.[17] Na neki drugi večerji je neka dama vprašala Karatheodori pašo, zakaj je pristal na vse, ne da bi trenil. Odgovoril ji je z zgodbo o kuharju, ki je prišel v kokošnjak in vprašal kokoši, če bi hotele biti kuhane, pečene ali ocvrte. Ko so odgovorile, da na noben način, jih je zavrnil, da niso pri stvari in vsem zavil vratove. Tudi njemu je Bismarck na neko pripombo rekel, da ne govori o stvari, čemu naj bi potem sploh še govoril.[18] Nekatere kongresnike je v svojem dnevniku zanimivo, tudi jedko, opisal nemški pooblaščenec knez Hohenlohe-Schillingsfürst. Za Karatheodorija je zapisal, da je zvit in mladostnega videza, Mohamed Ali je naredil vtis pametnega moža, vendar vzbuja nezaupanje. Salisbury je imel nenavadno glavo: visoko čelo, pravilne poteze, dolge lase, polno brado in vtis potlačenega človeka. Disraeli mu ni bil všeč, imel naj bi ostuden judovski obraz. Šuvalov se stalno smehlja in je kot zaskrbljen dvorjan. Za Črnogorca Boža Petrovića je menil, da je v svoji

17 Schwegel, *Spomini*, str. 155.

18 *Neue Freie Presse*, št. 4986, 16. julij 1878, Morgenblatt.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 473 23.1.2018 8:47:20

narodni noši zgledal pravi razbojnik. Kitajski poslanec je bil na pogled tak kot kakšen predstojnik inštituta. Njegova dva debela tajnika sta nosila slamnate klobuke in perjanice ter sta bila kot dva zamaščena odojka.[19] Nenavaden se mu je zdel jedilnik na večerji pri kanclerju Bismarcku. Začel se je z juho, nadaljeval z jeguljo in hladno ribo, sledile so garnele s Severnega morja, škampi, prekajeno meso, nazadnje še pečenka in sladice.[20]

Tudi Schwegel je imel bolj slabo mnenje o nekaterih članih, zlasti o Srbih. Jovan Ristić je bil npr. zasačen, ko je v Károlyjevi delovni sobi skušal prepisovati z vojaških zemljevidov, ki jih je pripravila vojaška komisija. Gnusna značajska poteza tega velikega jugoslovanskega državnika.[21] Spet na drugem mestu pravi:

> »Srbi so sramotna sodrga. Že pred petimi dnevi sta Ristić in Andrássy sklenila konvencijo o gradnji železniške proge Beograd-Niš, Ristić pa vedno znova prihaja s praznimi izgovori in zavlačuje s podpisom. Pogodba je bila 8. julija le podpisana.«[22]

Berlinski kongres se je končal v soboto, 13. julija, ko je bila ob štirinajsti uri podpisana pogodba. Andrássy se je zahvalil kanclerju za gostoljubje in vodenje kongresa, ta pa njemu za opravljeno delo. Zvečer je bila še gala večerja za 172 gostov. Nista se je udeležila, baje zaradi bolezni, Gorčakov in Disraeli.[23] Avstrijska delegacija je po večerji še istega dne odpotovala na Dunaj. Tik pred podpisom pogodbe sta si Avstrija in Rusija zamenjali deklaracijo, s katero so se Rusi strinjali, da Avstrija kasneje lahko anektira tudi Novopazarski sandžak, ne le Bosno in Hercegovino.[24]

Gala večerjo je predstavljal odličen hladen bife, njegova dekoracija je bila prava umetnost; breskve, pomaranče, ananas, grozdje. Torta miru je bila okrašena z grbi in zastavami v barvah velesil. Vina so bila odlična in tudi osvežilne pijače. Miza je bila za to prireditev posebej izdelana na prošnjo zunanjega ministrstva, ki jo bo kasneje poklonil muzeju.[25] Gala večerjo je priredil v Beli dvorani kraljevega gradu prestolonaslednik z ženo in člani kraljevega dvora. Dvorne dame so bile v črnini zaradi žalovanja za hannoverskim kraljem Georgeom V. Spet je igrala godba 2. gardnega polka. Zaigrali so uverturo k Mozartovi Figarovi svatbi, sceno iz Wagnerjeve Walkire ter odlomek iz njegovih Mojstrov pevcev nürnberških, Schumannovo Sanjarjenje, Bachov Preludij, Händlov Heraklej, Gluckovo Alcesto in Straussov valček Metuzalem. Nazadnje so trikrat s fanfarami naznanili konec kongresa. Med večerjo je tedanji dvorni slikar Anton

19 Curtius, *Denkwürdigkeiten*, str. 236–239.
20 Prav tam, str. 250.
21 Schwegel, *Spomini*, str. 142–143.
22 Prav tam, str. 156.
23 *Laibacher Zeitung*, št. 159, 15. julij 1878, str. 1326.
24 Schwegel, *Spomini*, str. 162.
25 *Neue Freie Presse*, št. 4985, 15. julij 1878, Abendblatt.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 474 23.1.2018 8:47:20

von Werner vneto risal barvne skice in študije. Sliko je financirala berlinska občina in zanjo odštela okrog 36.000 mark, zraven je morala dodati še 10.–12.000 mark za okvir slike. Vseh 21 podpisnikov kongresa bo dobilo posebej lepo izdelano veliko fotografijo.[26]

Po kongresu so se začele v časopisju pojavljati bolj ali manj zanimive in verodostojne zgodbe o kongresu. Tako naj bi v hotelu Kaiserhof angleška delegacija zakupila 63 sob, saj je štela 16 atašejev in skoraj 50 uradnikov. Plačala je 40.000 mark (1 DM leta 1882=10,6 eura). Disraeli sam je stal 28.000 mark. Nazadnje je dal še 1.000 mark napitnine, že prej pa denar za strežbo. Za zajtrk je vedno zahteval dva pečena piščanca, od katerih je na sendviču pojedel le prsi. Zelo rad je imel šampanjski žele, ki so mu ga pripravili večkrat na dan.[27]

Formalni zaključek je bila ratifikacija kongresne pogodbe, ki se je zgodila 3. avgusta 1878 v nemškem zunanjem ministrstvu v Berlinu. Protokol so podpisali za Avstro-Ogrsko Ernst baron von Mayr, za Francijo odpravnik poslov Charles grof de Moüy, za Veliko Britanijo poslanik Odo Russel, za Italijo poslanik Eduardo grof de Launey, za Rusijo odpravnik poslov Arapov, za Nemčijo izredni poslanik Joseph Maria von Radowitz in za Turčijo poslanik Sadulah beg.[28]

V času berlinskega kongresa je bil v Parizu močan šahovski turnir, ki je potekal od 17. junija do 31. julija 1878 v dvorani svetovne razstave, o katerem je poročala tudi *Laibacher Zeitung*,[29] čeprav le enkrat na sredini turnirja. Ta turnir velja tudi za prvi medcelinski šahovski turnir, ker sta se ga udeležila tudi dva naturalizirana Američana, Škot George Henry Mackenzie in Irec James Mason. Turnirja se je udeležilo 12 igralcev iz Rusije, Nemčije, Velike Britanije, Francije, Avstro-Ogrske in Nizozemske. Zmagal je poljski Jud iz Lublina Johannes Hermann Zukertort, ki je zastopal nemške barve, ki je kasneje leta 1886 izgubil dvoboj za naslov svetovnega šahovskega prvaka z Wilhelmom Steinitzom, ki je bil v Parizu poročevalec za list *The Field*. Zmagovalca je odločil dodatni dvoboj Zukertorta s predstavnikom Rusije, varšavskim Judom Simonom Winawerjem, ki je v osemdesetih letih 19. stoletja veljal za drugega najmočnejšega šahista na svetu. Tretji je bil Anglež Joseph Henry Blackburne, ki je igral za ZDA. V dvoboju za četrto in peto mesto je Mackenzie premagal Angleža Henryja Edwarda Birda. Zadnjo nagrado, ker je presegel več kot 50 % točk, je osvojil Nemec Adolf Andersen, ki je svoj zenit že prešel, bil je bolan in je že naslednje leto umrl. Nagrade so bile visoke: prva je bila 1.000 fr. frankov (1 fr. frank leta 1878 = 8,6 eurov) in dve sevrski vazi, druga 500 fr. frankov in sevrska vaza, tretja 1.500 frankov, četrta 1.000, peta in šesta 200 fr. frankov. Zukertortovi vazi sta bili ocenjeni na 5.800 fr. frankov in zmagovalec jih je raje pretopil v gotovino, ki so mu jo v treh dneh izplačali. Omemba tega turnirja je bila ena zgodnejših vesti o šahu,

26 *Laibacher Zeitung*, št. 180, 8. avgust 1878, str. 1497.

27 *Neue Freie Presse*, št. 4917, 12. julij 1878, Abendblatt.

28 Holborn (ur.), *Aufzeichnungen und Erinnerungen*, str. 70; *Laibacher Zeitung*, št. 177, 5. avgust 1878, str. 1474.

29 *Laibacher Zeitung*, št. 157, 12. julij 1878, str. 1307.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 475 23.1.2018 8:47:20

ki je prišla v Slovenijo. Avstro-Ogrsko sta zastopala manj znana šahista Karl Pitschel, ki je bil zadnji in Berthold Englisch, ki je bil sedmi.[30]

Zadnji dan kongresa se je zgodila še ena zanimivost. Tega dne je v londonskem *Standardu* izšla oda kongresu, ki jo je spesnil tedaj precej znani nemški pesnik Karl Gustav Schwetschke (1804–1881),[31] rojen v Halleju, kjer je tudi umrl. Pesnil je tudi v latinščini in v tem jeziku izdal nekaj del, med drugim tudi knjigo *Geschichte des Gaudeamus igitur*. Avtor je moral prekiniti svojo univerzitetno kariero v Heidelbergu zaradi članstva v burševskem društvu v Götingenu. Postal je novinar, bil je poslanec v frankfurtskem parlamentu leta 1848, kasneje je podpiral konservativno stranko. Pesem, po zgledu stare študentske himne, je v slovenščino prevedel akademik prof. dr. Primož Simoniti, za kar se mu najtopleje zahvaljujem.

Gaudeamus igitur	Veselimo se torej,
socii congressus,	druščina s kongresa,
post labores bellicosos,	po naporih bitk razvnetih
post labores gloriosos	in po trudu na posvetih
nobis fit decessus.	zdaj je čas slovesa.
Mundus heu! Vult decipi	Svet, ojoj, se rad slepi,
sed non decipiatur,	tokrat bo drugače,
non plus ultra inter gentes	nikdar več naj med narodi
litigantes et frementes	se prepir in boj ne vodi
manus conferatur.	z vojsko osvajačev.
Ubi sunt, qui ante nos	Kje so, ki pred nami so
quondam consedere	nekdaj zborovali,
Viennenses, Parisienses	Dunajčani, Parižani,
tot per annos tot per menses	v prazno – dolgo leta zbrani –
frusta decidere.	so odločevali.
Vivat pax et comitent	V spremstvu naj bogov živi
Dii nunc congressum	mir s tegà kongresa,
ceu Deus ex machina	kot kak bog ex machina
ipsa venit Cypria	dá uspeh naj Venera,
roborans succesum.	potrdé nebesa.
Pereat discordia!	Naj nesloga pade v smrt!
Vincat semper litem	Častnost posrednika,
proxenetae probitas,	vera, up, ljubezen, mir
fides, spes et charitas,	zmeraj naj konča prepir,
gaudeamus item.	vsak vesel naj vzklika.

30 *Chess tournament*.

31 ADB 33, str. 440–442.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 476 23.1.2018 8:47:20

Viri in literatura

Časopisni viri

Neue Freie Presse, Wien/Dunaj, 1878.
Laibacher Zeitung, Ljubljana/Laibach, 1878.

Spletni viri

Chess tournament. https://en.wikipedia.org/wiki/Paris_1878_chess_tournament
Schwetschke, Karl Gustav, ADB (Allgemeine Deutsche Biographie), dostopno tudi na https://www.deutsche-biographie.de/pnd113667302.html#adbcontent

Literatura

Curtius, Friedrich, *Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst*. Stuttgart; Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1906.
Holborn, Hajo (ur.), *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz*. 2. zv. Stuttgart; Berlin; Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1925.
Moüy, Charles de, Souvenirs d'un Diplomate. *Revue des Deux mondes*, zv. 23 in 24, 1904.
Schwegel, Josef, *Spomini in pisma*. Ur. Franc Rozman. Mengeš: Ustanova Center za evropsko prihodnost, 2007.
Potemkin, Vladimir Petrovič, *Zgodovina diplomacije*. 2. zv. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947.

Summary

Franc Rozman

Sketches from the Congress of Berlin

The article sketches out several events at the Congress of Berlin. It discusses several members of delegations as they were described in other participants' memoirs, their habits, the banquets, several anecdotes are presented along with a poem about the Congress in Latin, and it seeks to convey the image of the congress that has been hidden from the public.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 478 23.1.2018 8:47:20

Zoran Janjetović, Srđan Mićić[*]

Österreich in den Augen der jugoslawischen Diplomatie 1918–1938[1]

> »Der außenpolitische Entscheidungsprozeß ist ein Kommunikations-, Einfluß- und Durchsetzungsprozeß und kein punktueller Willensakt. Hiebei trifft eine Reihe von Informationsströmen und Gedächtnisinhalten zusammen. Diese Erinnerungen an vorhergegangene wichtige Entscheidungen sind nicht nur in Archiven und Bibliotheken, Landkarten und Denkmälern, Verträgen und Generalstabsplänen niedergelegt, sondern vielfach auch in den Köpfen breiter Schichten der Bevölkerung, in ihrem Geschichtsbild, ihrer Kultur und Sprache; und gerade diese Vorräte an Wörtern, Zeichen und Bildern sowie kulturellen und moralischen Präferenzen können nicht zu unterschätzende Voreingenommenheit bedeuten, die die betreffenden Individuen oder gesellschaftlichen Gruppen – oft ohne daß sie sich dessen voll bewußt sind – auf bestimmte Arten von Ereignissen mit bestimmten Reaktionen antworten lassen. Erst unter Einbeziehung diesen stark subjektiven Elemente ist das zwischen 1918 und 1938 vielfach gestörte bilaterale »Meinungsklima« zwischen Jugoslawien und Österreich zu verstehen, das auf eine Reihe völlig undifferenzierter Vorurteile aufbaute.«[2]

Mit diesen Worten lenkte der beste Kenner der österreichisch-jugoslawischen Beziehungen der Zwischenkriegszeit, Arnold Suppan, die Aufmerksamkeit auf die Wahrnehmungsgrundlagen der zwischenstaatlichen Beziehungen. Dieser Aufsatz wird sich

* dr. Zoran Janjetović, Wissenschaftsrat, Institut für neuere Geschichte Serbiens, RS-11000 Belgrad, Trg Nikole Pašića 11, vanilica@ptt.rs; Srđan Mićić, MA, Forscher, Institut für neuere Geschichte Serbiens, RS-11000 Belgrad, Trg Nikole Pašića 11, srdjan.micic@inis.bg.ac.rs

1 Der Aufsatz entstand als Resultat der Arbeit an den Projekt 47027, finanziert vom Ministerium für Bildung, Wissenschaft und Technischer Vorschrit der Republik Serbien.

2 Arnold Suppan, *Jugoslawien*, S. 311–312.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 479 23.1.2018 8:47:20

also mit den Wahrnehmungen und Einschätzungen beschäftigen und viel weniger mit den bilateralen Beziehungen selbst – die bekanntlich, Arnold Suppan detailliert erforscht hat. Dies ist um so mehr gerechtfertigt, da seither keine neue jugoslawische Quelen aufgetaucht worden sind.

Das Thema ist absichtlich nur auf den diplomatischen Blick geschränkt da in Jugoslawien mehrere Österreich-Bilder parallel existierten. Sie hängten von jeweiligen ethnischen Gruppen, politischen Optionen, ideologischen Ausrichtungen, religiöser Zugehörigkeit und nicht zuletzt von der jeweiligen politischen Situation ab. Die meisten Slowenen, oder mindestens der größte Teil der slowenischen Intelligenz, hatte ein eher negatives Österreich-Bild vor Augen. Für sie war Österreich der Erbfeind, der einen großen Teil der slowenischen historischen Territorien und einen großen Teil des slowenischen Volkes verschluckt hätte.[3] Darum waren ihre Ziele vor allem irredentistisch und ihre Einschätzung Österreichs stand immer unter dem Einfluß der Lage der slowenischen Minderheit in Kärnten.[4] In Kroatien war das Bild Österreichs durch eher indirekte historische Beziehungen zu Wien determiniert. Diese größere Distanz ermöglichte kühlere Einschätzung der gemeinsamen Geschichte, sowie leichtere Zusammenarbeit.[5] Dies um so mehr, da die Lage der Burgenländer Kroaten nie so umstritten war wie die der Kärntner Slowenen.[6] Unter den Serben gab es teilweise alte Vorurteile gegenüber der bürokratischen Habsburgermonarchie und deren Bewohner (scherzhaft »Schwaben« genannt),[7] und was viel wichtiger war, viele schlechte historische Erfahrungen mit derselben seit 1903 (Schweinekrieg, Annexion Bosniens und der Herzegowina, Hochverratsprozessen, Erster Weltkrieg, mit Okkupation und Kriegsverbrechen).[8] Da die jugoslawische Diplomatie zwischen den Weltkriegen vor allem serbisch gefärbt war

3 Solches Bild lebte fort in der slowenischen Geschichtsschreibung noch lange nach 1918. (Vgl. Žolger et al., *La question du Prekmurje*; *Memoire de la Délegation*, S. 9; Kos, *Istorija Slovenaca*; Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*; *Istorija naroda Jugoslavije, Bd. I-II*, passim; Pleterski, *Die Slowenen*, S. 734–774; Prunk, *Slowenien*; Gestrin und Melik, *Povijest Slovenaca 1813–1918*; Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*; Klemenčič, *Germanizacijski procesi*; Zorn, *Pogled na položaj*; Ders., *Slovenci na avstrijskem Štajerskem*; Zwitter, *Etnična struktura*.

4 Memorandum von Franc Smodej und anderen Slowenen an die jugoslawische Regierung, den 25. Mai 1921, Archiv Jugoslawiens (weiterhin: AJ), 334 Po., 7/23; Suppan, *Jugoslawien*, S. 173, 643–654, 746–795, 831–838, 854–867, 875–885, 924, 952–953, 968–969, 974, 982–999, 1195; Ders., *Zwischen Assimilation*; Ders., *Die Kärntner Slowenen*; *Koroška in koroški Slovenci*; Zorn, *Prispevki k problematiki*; Barker, *The Slovene Minority in Carinthia*; Carinthiacus, *The Position of the Slovenes*; Zwitter, *Die Kärntner Frage*; Mićić, *Kraljevina,* S. 144.

5 Dies bedeutet nicht dass ihre Beziehungen reibungslos waren. Ganz im Gegenteil, aber die Kroaten hatten seit 1868 viel mehr mit den Magyaren als mit Österreich zu tun, sodass die früheren Misshelligkeiten in der Erinnerung der neueren Generationen verblassten. Vgl. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, S. 263–308, 317–469; *Istorija naroda Jugoslavije*, *Bd. II*, S. 376–426, 645–705, 935–1028; Suppan, *Die Kroaten*, S. 626–733; *Krizman, The Croatians*.

6 Dobrovich, *Volk an der Grenze*; Schreiner, *Das Schicksal*; Ujević, *Gradišćanski Hrvati*; Valentić, *Gradišćanski Hrvati*.

7 Mitrović, *Jedno »viđenje drugog«*, S. 10–13.

8 Suppan, *Jugoslawien*, S. 172, 939–940; Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske*; Ders. *Crna knjiga*; Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*; Ders., *Prodor na Balkan*; Radojević und Dimić, *Srbija u Velikom ratu*; Đorđević, *Carinski rat*; Stojančević, *Gubici u stanovništvu Srbije*; *Srbija 1917*; Bojković und Pršić (Hrsg.), *Rudolf Arčibald Rajs*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 480 23.1.2018 8:47:20

– in personale Zusammensetzung, in politischen Zielen und in Auffassungen[9] – war auch das Bild Österreichs in den Augen der jugoslawischen Diplomatie überwiegend serbisch gefärbt. Dies bedeutet nicht daß andere Faktoren auch nicht am Werk waren. Vor allem war slowenischer Einfluß bemerkbar (wegen der informellen Koalition der führenden serbischen Kreisen mit Slowenen – sowohl mit den Liberalen als auch mit den Klerikalen), besonders wenn es um die Minderheitenrechte oder Territorialansprüche handelte.

Da der diplomatische Dienst des jungen Königreichs überwiegend serbisch bestimmt worden war, war auch die Außenpolitik Jugoslawiens vor allem in Einklang mit serbischen Interessen geführt. Jedoch, bedeutet dies nicht daß die spezifische kroatische oder slowenische Belange ganz vernachlässigt werden konnten. Ganz im Gegenteil: einige der wichtigsten jugoslawischen außenpolitischen Probleme hatten mit slowenischen und kroatischen Interessen zu tun – vor allem mit der ständigen Gefahr von Italien die eine der wichtigsten Determinanten in der jugoslawischen Außenpolitik während der Zwischenkriegszeit war.[10]

Die Ausrichtung der jugoslawischen Außenpolitik war jedoch hauptsächlich serbisch-determiniert. Das heißt daß die diplomatische Spitze Hauptinteressen des Landes eher auf dem Balkan als in Zentraleuropa sah. Unter solchen Umständen kam dem mitteleuropäischen Strang der Außenpolitik nur eine Ergänzungsrolle zu: er war da die Stabilität im Norden und Nord-Westen herzustellen, damit die herrschenden Kreise freie Hände im Süden und Süd-Westen hätten. In anderen Worten, wurde jugoslawische Diplomatie im Norden aktiv nur wenn es nötig war. Normallerweise nahm sie eine Beobachterrolle ein.[11] Dies sieht man an Monatsberichten der jugoslawischen Auslandsvertretungen in den Nachbarländern. Das jugoslawische Außenministerium führte die Pflicht der monatlichen Berichterstattung seiner Vertretungen im Ausland über politische und gesellschaftliche Lage der Gastländer Mitte-1930. Im Zeitraum zwischen August 1930 (als die Berichterstattungspflicht eingeführt worden war) und März 1938 (als Österreich dem Dritten Reich einverleibt worden war) sah die Zahl der Berichte der jugoslawischen Gesandtschaften in Nachbarländern so aus: aus Bulgarien 91, aus Griechenland 89, aus Albanien 87, aus Italien 74, aus Ungarn 87, aus Rumänien 53 und aus Österreich 57.[12] Dass aus Rumänien, obwohl

9 Suppan, *Jugoslawien*, S. 330–336.

10 Suppan, *Jugoslawien,* passim; Mićić, *Kraljevina*, passim; Živojinović, *Amerika*; Krizman, *Vanjska politika*; Ders., *Italija u vanjskoj politici*; Milak, *Italija i Jugoslavija*; Ders., *Kraljevina*; Osterman, *Italija i Jugoslavija*; *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia*; Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*; Sretenović, *Francuska*.

11 Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, S. 9–10; Suppan, *Jugoslawien*, S. 222, 225.

12 Das einzige Monat, in dem keine Berichte eintrafen, war Juli 1935. Dies war wahrscheinlich durch die Übernahme des Außenministeriums seitens Milan Stojadinović verursacht, der eine umfangreiche Umverteilung der Posten im Ministerium und in den Auslandsvertretungen in Europa und Amerika durchgeführt hat. Vgl. Petrović (Hrsg.) *Izveštaji Ministarstva za 1935. godinu,* S. XIX.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 481 23.1.2018 8:47:20

es ein Verbündetes Land war, noch wenigere Berichte als aus Österreich kamen, ist wahrscheinlich dem traditionellen und allgemeinen (und zugleich unverständlichem) Mangel an Interesse an Rumänien in Serbien, die bis heute andauert, zuzuschreiben. Anderenseits gehörte die Republik Österreich nach der Reinigung der Grenzfragen, nie zu den höchsten Prioritäten der jugoslawischen Außenpolitik. Jedoch, es (das) war auch nicht ohne Bedeutung. Sie war zwar immer indirekt, konnte aber empfindliche jugoslawische Interessen berühren.

Als Nachbarland hatte Jugoslawien vor allem Interesse an ein wirklich unabhängiges Österreich. Auch wenn es stark und stabil wäre (wofür die Chancen gewöhnlich nicht gegeben waren) konnte es jugoslawische Sicherheit nicht bedrohen. Ganz im gegenteil: die Existenz eines friedlichen und demokratischen Österreichs war angesehen als im besten Interesse seiner Nachbarn.[13] Der Korrespondent des Zentralen Presse-Büros (das für die Regierung Propaganda im Inn- und Ausland betrieb und die nötigen Informationen für Entscheidungen sammelte), Ratko Parežanin, meinte im spät-November 1930, als jugoslawische Annäherung an Deutschland schon lange im Gange war, so ein Österreich wäre eine Brücke zu Deutschland und gleichzeitig könnte man verhindern daß es eine faschistische italienische Brücke in den Donauraum werde.[14] Gerade darin lag die indirekte aber wesentliche Bedeutung Österreichs für Jugoslawien: als kleines und die meiste Zeit unstabiles Land war es immer den Einflußen der Großmächten ausgeliefert. Unter ihnen war das benachbarte Italien die die größte Gefahr für Jugoslawien (und potentiell auch für Österreich selbst.)[15] Eine Einreihung Österreichs in das italienische Bündnissystem bedeutete territoriale Spaltung der Kleinen Entente und Trennung Jugoslawiens von seinem wichtigsten Bündnispartner, der Tschechoslowakei. Etwaiger Zusammenschluß Österreichs mit dem gefährlichsten revisionistischen Staat im Region, Ungarn, das Jugoslawien nie als potentiellen Feind ausschalten konnte, wäre in dieser Konstelation äußerst bedrohlich.[16] Der Korrespondent des Zentralen Presse-Büros Parežanin identifizierte in 1929 die Heimwehr als die größte Gefahr für jugoslawische Interessen: wegen ihrer Heterogenität schien es als ob kooperierte sie zugleich mit Italien, Ungarn, Bulgarien, kroatischen und mazedonischen Separatisten, Deutschen und Habsburgern. Er sah die Heimwehr als die kommende politische Kraft gerichtet gegen Jugoslawien und die Kleine Entente. Nach seiner Meinung, die er seinen Vorgesetzten

13 So der Korrespondent des jugoslawischen Zentralen Presse-Büro (ZPB) (das ein verlängerter Arm des Ministerrates in auswärtigen Angelegenheiten war), Ratko Parežanin. (Parežanin an das ZPB, Wien, den 25. Mai 1930; Parežanin an das ZPB, Wien, den 4. Dezember 1930, Archiv Jugoslawiens (weiterhin: AJ), 38, 23/64).

14 Dr. Pavle Karović an die jugoslawische Delegation bei dem Völkerbund, Belgrad, den 4. Februar 1930, AJ, 159, 44/14; Parežanin an das ZPB, Wien, den 26. November 1930, AJ, 38, 23/64; Außenminister Jevtić an den Gesandter in Bukarest, Belgrad, den 13. September 1933, AJ, 395, 29/275.

15 Parežanin an das ZPB, Wien, den 4. Februar 1930, AJ, 38, 23/64.

16 Vgl. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*; Drs., *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 482 23.1.2018 8:47:20

zukommen ließ, etwaige Heimwehr-Regierungsübernahme würde Frieden in Europa gefährden.[17] Dass dies mehr als bloße Wahrnehmung oder Einbildung der jugoslawischen Diplomatie war, zeigten die geheimen Pläne der Heimwehr aus dem Jahr 1929.[18] In diesen Plänen wurde die alte Idee aus 1924/25 aufgegriffen, wobei die italienischen Truppen über Kärnten nach Jugoslawien passieren sollten.[19] Die Abkommen zwischen Italien und Österreich aus Februar 1930,[20] sowie antijugoslawische Manifestationen der Heimwehr während des 10-Jahr-Jubiläums von Kärnten Plebiszit im October 1930,[21] Bombenanschläge kroatischer Separatisten, die aus Österreich handelten in 1931[22] und die Waffenschmuggel-Affäre im Januar 1933[23] schienen die Befürchtungen der jugoslawischen Diplomatie zusätzlich zu bestätigen. Nachdem der Kanzler Dollfuß die Diktatur im April 1933 eingeführt hatte, gab die Heimwehrpresse ihre antijugoslawische Kampagne auf.[24] Römische Protokolle zwischen Italien, Österreich und Ungarn im März 1934 waren ein weiterer Beweis.[25] Allerdings stützte sich Italien in seiner aggressiven Plänen in den 1920-er eher auf

17 Parežanin an das ZPB, Wien, den 8. November 1929; Parežanin an das ZPB, Wien, den 11. November 1929, AJ, 38, 23/64. Nach Parežanins Berichten, erwartete man schon im August 1929 einen Heimwehr-Staatsstreich. (Parežanin an das ZPB, Wien, den 9. und den 19. August und 19. September 1929, AJ, 38, 23/64.) Die Gerüchte über einen Heimwehr-Putsch kursierten auch ein Jahr später (Gesandter Anđelinović an den Außenminister Dr. Vojislav Marinković, Wien, den 23. Oktober 1930, AJ, 341, 21/49). Die Tatsache dass der Heimwehr-Putsch in 1931 niedergeschlagen worden war, zeigte dass jugoslawische Angst nicht ganz unbegründet, obwohl übertrieben war (Parežanin an das ZPB, Wien, den 14. September 1931, AJ, 38, 24/65). Der nächste Korrespondent aus Wien, Velimir Krivošić, überschätzte auch die Bedeutung der Republik Österreich im europäischen Kontext, als er im April 1934 schrieb, die Unstabilität Österreichs könne den Frieden Europas wieder wie 1914. gefährden (Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 26. April 1934, AJ, 38, 24/67).

18 Parežanin an das ZPB, Wien, den 7. Dezember 1929, AJ, 38, 23/64. Die Heimwehr war auf Zusammenarbeit mit Italien bereit wegen der Lage der Deutschen in Jugoslawien und der angeblichen Versprechung Süd-Tirol als Gegenleistung. Jedoch waren nicht alle Mitglieder der Heimwehr pro-italienisch eingestellt. (Ein Slowene an den Chef des ZPB, Wien, den 7. Dezember 1929, AJ, 38, 23/64).

19 Ka pitanju prolaza italijanske vojske kroz Korušku u slučaju rata protiv nas, Wien, den 27. März 1928, AJ, Zbirka Aleksandra Cincar-Markovića, 310/3.

20 Suppan, *Jugoslawien*, S. 189.

21 Petrović und Ilić (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva 1930. godine*, S. 159.

22 Parežanin an das ZPB, Wien, den 2. September 1931, AJ, 38, 24/65; *Izveštaji Ministarstva, Bd. II*, S. 330; Suppan, *Jugoslawien*, S. 400–402.

23 Außenministerium an die Gesandtschaft in London, Belgrad, den 18. Januar 1933; Chiffrierter Brief der Gesandtschaft in London an das Außenministerium, London, den 19. Januar 1933; Telegramm des Außenministeriums an die Gesandtschaft in London, Belgrad, den 22. Januar 1933; Gesandter in London an das Außenministerium, London, den 8. Februar 1933; Telegramm des Außenministeriums an die Gesandtschaft in London, Belgrad, den 24. Februar 1933; Telegramm des Außenministeriums an die Gesandtschaft in London, Belgrad den 26. Februar 1933, AJ, 341, 21/49; Petrović und Đurišić (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva za 1933. godinu, Bd. III*, S. 5–7; Suppan, *Jugoslawien*, S. 195.

24 *Izveštaji Ministarstva, Bd. III*, S. 91, 203, 257, 364.

25 Petrović und Đurišić (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva za 1934. godinu, Bd. V*, S. 99, 461; Suppan, *Jugoslawien*, S. 280; Mićić, *Kraljevina*, S. 26; Bucarelli, S. 268–269. Allerdings, bemerkten jugoslawische Beobachter auch Bemühungen des Bundeskanzlers Dollfuß eine von italienischer Bevormundung unabhängige Politik zu führen (Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 22. Juni 1934; Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 13. Juli 1934, AJ, 38, 24/65).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 483 23.1.2018 8:47:20

Ungarn als auf Österreich wo die Sozial-Demokraten stark waren.[26] Gerade damals waren die bilaterale Beziehungen zwischen Jugoslawien und Österreich einigermaßen korrekt und wurden von beiden Seiten als solche betrachtet.[27] Allerdings mußten Jugoslawien und die Kleine Entente einen schweren Schlag am 12. Februar 1934 hinnehmen, da die Sozial-Demokraten wichtige Stütze gegen die Restauration der Habsburger und Italienischen Einfluß waren.[28] Die italienische Gefahr für Jugoslawien aus dieser Richtung verblaßte deffinitiv erst nach dem Juli-Abkommen zwischen Österreich und dem Deutschen Reich in 1936.[29]

Da auch andere, gegenüber Jugoslawien viel freundlichere Mächte (Frankreich, Großbritanien) Einfluß auf Österreich nehmen konnten, war es noch viel mehr als Tummelplatz italienischer Ränke, als potentielle Basis der Wiederherstellung der Macht der Habsburger Dynastie gefürchtet. Trotz der zwei Versuche des Ex-Kaiser Karls,[30] scheint aus heutiger Perspektive diese Angst, ja bei weitem übertrieben. Und trotzdem verfolgte sie die Führer der jugoslawischen Diplomatie die ganze Zeit zwischen 1918 und 1938. Sie waren bereit sehr weit zu gehen um eine Restauration der Habsburger zu verhindern,[31] bis zum Schließen eines Abkommens mit dem Erzfeind Italien.[32] In den Augen der jugoslawischen Diplomatie war die eventuelle Restauration der Habsburger schlimmer als Anschluß an Deutschland.[33] Dies obwohl die jugoslawische Regierung

26 Suppan, *Jugoslawien*, S. 197. König Alexander hatte damals Angst vor einem österreichisch-ungarischen Pakt gegen Jugoslawien (Ebd., S. 269).

27 Gesandter Tihomir Popović an den Außenminister Momčilo Ninčić, Wien, den 19. Januar 1922, AJ, 334 Pers., 82/244; Gesandter Milan Milojević an den Außenminister Momčilo Ninčić, Wien, den 15. Februar 1924, AJ, 334 Pers., 173/496; Suppan, *Jugoslawien*, S. 172–175, 179, 241–243, 248, 254, 356–369, 377–378.

28 *Izveštaji Ministarstva, Bd. V*, S. 59, 99.

29 Außenministerium an die jugoslawische Gesandtschaft in London, Belgrad, den 13. November 1936, AJ, 341, 21/49; Petrović (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva za 1936. godinu, Bd. VII*, S. 555; Petrović (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva za 1937. godinu, Bd. VIII*, S. 182–183, 342. Der Korrespondent des ZPB bemerkte schon im November 1936, dass der Einfluss Italiens an Österreich und an Ungarn schwächer wurde (Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 30. November 1935, AJ, 38, 24/65).

30 Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, S. 153–155, 174–184; Suppan, *Jugoslawien*, S. 237–238.

31 Das war die einzige Notwendigkeit, die die defensive jugoslawische Politik in Mitteleuropa in eine aktive umwandeln konnte (Suppan, *Jugoslawien*, S. 225).

32 Wie die geheime Konvention von Rapallo in 1920. Krizman, *Jugoslavija*, S. 15; Suppan, *Jugoslawien*, S. 235; Bucarelli, S. 12.

33 Telegramm des Außenministeriums an den Gesandter in London, Belgrad, den 21. Dezember 1919, AJ, 341, 21/49; Gesandter in Wien an den Außenminister, Wien, den 7. Mai 1931, AJ, 341, 21/49; Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 22. August 1934; Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 24. Januar 1936, AJ, 38, 24/65; Bericht des Außenministeriums, Belgrad, den 30. September 1935, AJ, 370, 22/71; Dr. Pavle Karović an die Delegation Jugoslawiens beim Völkerbund, Belgrad, den 4. Februar 1930, AJ, 159, 44/14; Außenminister Vojislav Marinković an Gesandter Milan Rakić [1927], Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (weiterhin: ASANU), Zaostavština Milana Rakića, 14331-14 (32); Operationssektion der Generalstabsabteilung des Ministeriums des Heeres und der Marine an den Chef des Hauptgeneralstabs, Belgrad, den 17. September 1935, Vojni arhiv (weiterhin: VA), pop. 17, k. 16, f. 1, d. 14; Bulgarischer Gesandter in Belgrad Dimo Kazasov an den bulgarischen Außenminister Georgi Kjoseivanov, Belgrad, den 31. Januar 1936, Centralen deržaven arhiv (weiterhin: CDA), 176 k, MURI, Inv. op. 6, a.e. 2359, f. 10–16; Memoari Dečka Karadžova, den 3. Mai 1936,

Necakov_zbornik_FINAL.indd 484 23.1.2018 8:47:20

Informationen aus mehreren Quellen hatte, dass die Mehrheit des Volkes in Österreich gegen eine Restauration der Habsburger wäre und dass es keine starke Restaurationsbewegung gäbe.[34] Diese Opposition gegen Restauration war so vehement, dass die Legitimisten selbst glaubten in November 1929, Jugoslawien sei das einzige Hindernis für das Gelingen ihrer Bewegung.[35]

Warum stemmte sich Jugoslawien so hartneckig gegen die Restauration der Habsburger? Man könnte denken sie gehörten der Geschichte, aber an diesem Beispiel sieht man wie bedeutend Wahrnehmungen, Vorurteile und Fehleinschätzungen für politische Entscheidungen sind. Jugoslawische Diplomaten erklärten dass eine Restauration der Habsburger könnte nicht ohne gewaltigen territorialen Veränderungen erfolgen. Sie würde eine Erneuerung des Habsburger Imperialismus bedeuten.[36] Man hatte Angst ein Österreich mit den Habsburgern am Steuer würde Anziehung auf die Slowenen und besonders auf unzufriedene Kroaten in Jugoslawien ausüben und die territoriale Integrität des jungen Königreichs gefährden.[37] Mitte-1930-er Jahren meinte man im jugoslawischen Ministerium des Heeres und der Marine, dass eine Restauration in Österreich zur Revolution mit dem Ziel Österreich und Deutschland zu vereinigen, führen würde. Angeblich würden die Sozial-Demokraten und Kommunisten danach trachten.[38] Diese Analyse ist ein Beweis wie falsch man die Situation einschätzen konnte: zu diesem Zeitpunkt bestanden die österreichischen Linken auf der Unabhängigkeit des Landes wegen des NS-Regimes in Deutschland – was dem Außenministerium

CDA, Ličniya fond Dechko Dyankov Karadzhov, 1503 k, Inv. op. 1, a.e. 13, f. 27–30; Ebd., f. 80–82; Zapisi i sećanja. Ljudi i događaji – Finis Jugoslaviae, S. 19, ASANU, Zaostavština Milana Antića 14387/10443; Suppan, *Jugoslawien*, S. 238, 285, 438, 457–458, 463– 466, 1166, 1169, 1193, 1194–1197, 1199–1201, 1211, 1217; Mićić, *Kraljevina*, S. 33–34, 36, 58, 114, 118, 120; Krizman, *Jugoslavija*, S. 19, 21.

34 Suppan, *Jugoslawien*, S. 212, 1167; Gesandter Dr. Milan Đ. Milojević an den Außenminister, Wien, den 29. Oktober 1929, AJ, 341, 21/49; Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 15. Juni 1934; Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 12. März 1936, AJ, 38, 24/65. Nach Krivošićs Bericht waren im März 1936 sowohl die Sozialdemokraten, als auch die Nationalsozialisten gegen die Restauration (Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 12. März 1936, AJ, 38, 24/65).

35 Parežanin an das ZPB, Wien, den 14. November 1929, AJ, 38, 23/64. Das war teilweise die Meinung sienes Nachfolgers, Krivošić, der meinte, nur die Kleine Entente könne die Restauration vereiteln (Krivošić an das ZPB, Wien, den 12. März 1936, AJ, 38, 24/65).

36 Außenminiter Vojislav Marinković an Gesandter Milan Rakić [1927], ASANU, Zaostavština Milana Rakića, 14331-14 (32); Gesandter Đorđe Nastasijević an die Politische Abteilung des Außenministeriums, Wien, den 3. März 1936, AJ, 74, 4/11.

37 Telegramm des Außenministers an den Gesandter in London, Belgrad, den 21. Dezember 1919, AJ, 341, 21/49; Suppan, *Jugoslawien*, S. 1208–1209; Mićić, *Kraljevina*, S. 114.

38 Operationssektion der Generalstabsabteilung des Ministeriums des Heeres und der Marine an den Chef des Hauptgeneralstabs, Belgrad, den 17. September 1935, VA, pop. 17, k. 16, f. 1, d. 14. Auch die Regierungen Ungarns und der Tschechoslowakei und Rumäniens glaubten Anfang 1937, dass die Restauration einen Anschluss an das Dritte Reich beschleunigen würde (Gesandter in Budapest an das Außenministerium, Budapest, den 17. Februar 1937, AJ, 341, 21/49).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 485 23.1.2018 8:47:20

bekannt war.[39] Die Jugoslawische Gesandtschaft in Wien behauptete seit 1934 dass die Restauration und Anschluss zusammenhängenden Fragen seien. Die Restaurationspropaganda stärkte die Anschlußbewegung und umgekehrt: die Anschlußpropaganda stärkte die Restaurationsbewegung.[40]

Die Beteuerungen der österreichischen Legitimisten, die besonders offen in den 1930-er Jahren auftraten, die Restauration sei nur eine innenpolitische Angelegenheit, sie schließe keine territoriale Ansprüche mit ein und ist ein Mittel gegen annexionistische Bestrebungen Hitler-Deutschlands,[41] konnten die jugoslawische Diplomatie nicht beruhigen. Dies um so mehr da ihnen manchmal großtuerische Aussagen entfuhren, die auf größere Ambitionen hinwiesen.[42] Schlimmer noch: in den Augen der jugoslawischen Diplomaten waren die Legitimisten geneigt mit den Feinden des jugoslawischen Regims (Italien, Ungarn) zusammenzuarbeiten.[43] So bezichtigten sie die jugoslawischen Beobachter der Kooperation mit den Ustascha,[44] und sogar der Mittäterschaft in Ermordung von König Alexander.[45]

Die Panik gegen eine mögliche Restauration der Habsburger konnte man, also, nur teilweise rational erklären. Die Habsburger waren ja viel älteres Herrscherhaus als die Karađorđevići und konnten bestimmt ein Teil der unzufriedenen jugoslawischen Staatsbürger anziehen. Kronprinz Otto hat nie auf politische Ambitionen und ehemalige K. und K. Territorien verzichtet und seine Anhänger waren – obwohl nicht allzu zahlreich, wegen ihrer gesellschaftlicher Stellung, überproportionell einflußreich. In Kriesenzeiten konnte dies Spielraum für eine Unmenge politischer Kombinationen öffnen, auch wenn es den jugoslawischen Diplomaten völlig klar war, dass manche ganz phantastisch waren.[46] Letztendlich war die Angst vor Restauration ein

39 Chargé d'affaires Milan Stanković an die Politische Abteilung des Außenministeriums, Wien, den 18. Februar 1936; Chargé d'affaires Milan Stanković an die Politische Abteilung des Außenministeriums, Wien, den 25. Februar 1936; Ministre-Adjoint Vladislav Martinac, Monarhističke manifestacije u Austriji, Belgrad, den 11. März 1936, AJ, 74, 4/11; Gesandter Đorđe Nastasijević an den Außenminister Bogoljub Jevtić, Wien, den 24. April 1933, AJ, 341, 21/49; Suppan, *Jugoslawien*, S. 201.

40 *Izveštaji Ministarstva, Bd. V*, S. 137, 251, 252; *Izveštaji Ministarstva, Bd. VII*, S. 391.

41 Gesandter Đorđe Nastasijević an den Außenminister, Wien, den 26. September 1936; Gesandter Đorđe Nastasijević an den Außenminister, Wien, den 8. März 1937; Gesandter in London an das Außenministerium, London, den 15. Februar 1937, AJ, 341, 21/49; Krivošić an das ZPB, Wien, den 12. März 1936, AJ, 38, 24/65.

42 So z.B. der Baron Wiesner in einer Rede vor dem Reichsbund der Österreicher in März 1936, wo er sagte, nach der Restauration könne ein größeres Staatsgebilde entstehen, dem sich andere Völker, unter Bewahrung ihrer Nationalität, anschließen könnten (Gesandter Đorđe Nastasijević an die Politische Abteilung des Außenministeriums, Wien, denn 3. März 1936, AJ, 74, 4/11). Selbstverständlich waren solche Aussagen wie Finger ins Auge für die jugoslawische Diplomatie.

43 Ka pitanju prolaza italijanske vojske kroz Korušku u slučaju rata protiv nas, Wien, den 27. März 1928, AJ, Zbirka Cincar-Markovića, 310-3; *Izveštaji Ministarstva, Bd. V*, S. 137, 138.

44 Krivošić an das ZPB, Wien, den 15. Juni 1934, AJ, 38, 24/65.

45 Der Chef des ZPB an den Hofminister Milan Antić, Belgrad, den 26. Oktober 1934, AJ, 38, 24/65.

46 Der Chef der Politischen Abteilung des Außenministeriums an den Gesandter in London, Belgrad, den 1. April 1933, AJ, 341, 21/49.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 486 23.1.2018 8:47:21

Ausdruck der (unterschwelligen?) Unsicherheit und ein Bekenntnis der eigenen (vor allem innenpolitischen) Schwäche.

Wenn man in Belgrader Außenministerium so unzweideutig gegen die Restauration der Habsburger eingestellt war, war die Opposition gegen Anschluß Österreichs an Deutschland sehr lange nur um einen Deut schwächer. Die Restaurations-Gegnerschaft wurde nie aufgegeben, und der Widerstand gegen den Anschluß erst als die Meinung überwog dass Österreich nicht lebensfähig war und als die Großmächte es aufgegeben hatten.

Wenn die Stellungnahme gegen den Habsburger moralisch und politisch leicht zu rechtfertigen war, war die Sache mit dem Anschluß nicht so einfach. Erstens, war es den jugoslawischen Regierungskreisen ganz klar, dass während der ganzen Zwischenkriegszeit die Mehrheit der österreichischen Bevölkerung positiv gegenüber Vereinigung mit Deutschland stand.[47] Der Nestor der serbischen und jugoslawischen Politik, Nikola Pašić, dachte 1926 das deutsche Volk sei das Volk der Zukunft und die Vereinigung Deutschlands mit Österreich könne man nicht verhindern. Er sagte voraus dieses vergrößertes Deutschland würde zusammen mit Russland gegen Italien Krieg führen, da es die Interessen nach Süden zögen.[48] Obwohl der Wunsch nach Vereinigung der ganzen Welt bekannt war,[49] verhinderten unterschiedliche Interessen der Großmächte, die politischen Differenzen in Österreich selbst, sowie außenpolitische Rücksichten die Vereinigung zweier deutschsprachigen Staaten bis 1938. Schon zu Pašićs Zeit bemerkte die jugoslawische Diplomatie dass Österreich und Deutschland Anpassungen in wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Feldern unternahmen um den künftigen Zusammenschluß zu erleichtern.[50] Da Jugoslawien auf dem Prinzip der nationalen Selbstbestimmung gegründet worden war, konnte es in seiner Opposition gegen Anschluß nicht auf Prinzipien pochen.[51] Darum hing man an formalle Bestimmungen der Friedensverträge an denen nicht gerüttelt werden dürfte. Anschluß Österreichs würde

47 Februar 1926, ASANU, 14387/8929; Memorandum von Franc Smodej, den 25. Mai 1921, AJ, 334 Po., 7/23; Gesandter Dr. Anđelinović an den Außenminister Vojislav Marinković, Wien, den 2. Oktober 1930; Gesandter Dr. Anđelinović an den Außenminister Vojislav Marinković, Wien, den 23. Oktober 1930; Außenministerium an den Gesandter in London, Belgrad, den 16. Februar 1927; Informationsabteilung des Außenministeriums an den Gesandter in London, Belgrad, den 23. Februar 1927, AJ, 341, 21/49; Petrović und Đurišić (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva za 1931. godinu, Bd. II*, S. 116–118, 146, 147; *Izveštaji Ministarstva, Bd. IV*, S. 447; *Izveštaji Ministarstva, Bd. VII*, S. 346, 347.

48 [Vermerk von Milan Antic ohne Titel], März 1926, ASANU, 14387/8929.

49 Suppan, *Jugoslawien*, S. 106, 127–128, 137, 152–161, 168, 179–182, 185, 187; Mićić, *Kraljevina*, S. 15, 18–19, 24–25, 29, 48–62.

50 Die Politische Abteilung des Außenministeriums an den Gesandter in London, Belgrad, den 27. August 1926, AJ, 341, 21/49; Der Außenminister nach Berichten des Gesandters in Wien, Belgrad, den 20. Dezember 1926, AJ, 370, 22/71; AJ, 395, 15/147; AJ, 388, 7/20; Außenminister an den Gesandter in Paris, Belgrad, den 26. Juli 1927, AJ, 388, 7/20.

51 Eigentlich wurde dieses Prinzip offen erwähnt erst als Jugoslawien in den späteren 1930-en Jahren ihren Widerstand gegen den Anschluss aufgegeben hatte.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 487 23.1.2018 8:47:21

zu einem »Groß-Deutschland« führen, was sowohl für Jugoslawien, als auch für seine Hauptverbündeten, Frankreich und der Tschechoslowakei, sowie für Jugoslawiens Hauptfeind, Italien,[52] unakzeptabel war.[53] Darum war die Einstellung gegenüber den Anschluß, bzw. der Grad der Begeisterung dafür, eine der wichtigsten Eigenschaften, die die jugoslawische Diplomatie an jedem österreichischen Amtsträger urteilte.[54] Einer der einflußreichsten, Ignaz Seipel, wurde als lauwarmer Anhänger des Anschlusses betrachtet, als Katholik zuerst und dann als Deutsche (oder Alt-Österreicher) dem die Vereinigung nicht das oberste Gebot war.[55] In dieser Hinsicht bekam er von der jugoslawischen Diplomatie eine gute Note.[56] Auch die Bundeskanzler Dollfuß und Schuschnigg wurden aus dieser Sicht betrachtet.[57] Selbstverständlich war dies als jugoslawischen Interessen zuträglich angesehen, auch wenn man gegenüber anderen Eigenschaften solcher Politiker sehr kritisch gegenüberstand. Zum jugoslawischen Leidwesen, waren die österreichische Sozial-Demokraten, die jugoslawische unformelle »Verbündeten« in Fragen der Restauration der Habsburger und der kroatischen Emigration, Befürwörter des Anschlußes.[58] Andererseits waren die Legitimisten, gegen die die jugoslawische Diplomatie mit allen Mitteln kämpfte, gewöhnlich gegen den Anschluß![59]

Jugoslawien hat seinen Widerstand gegen den Anschluß erst aufgegeben als die

52 Außenminister Vojislav Marinković an Gesandter Milan Rakić, [1927], ASANU, Zaostavština Milana Rakića, 14331-14 (32); Außenminister Bogoljub Jeftić an den Gesandter in Bukarest, Belgrad, den 1. Mai 1933, AJ, 395, 29/281; Außenminister an den Gesandter in London, Belgrad, den 21. März 1931, AJ, 341, 21/49; Memoari Dečka Karadžova, den 3. Mai 1936, CDA, Личния фонд Дечко Дянков Караджов, 1503 k, Inv. op. 1, a. e. 13, f. 27–30; Ebd., f. 80–82.

53 Suppan, *Jugoslawien*, S. 242, 1253; Mićić, *Kraljevina*, S. 34–35; Bulgarischer Gesandter Dimo Kazasov an den bulgarischen Außenminister Georgi Kjoseivanov, Belgrad, den 31. Januar 1936, CDA, 176k, MURI, Inv. op. 6, a.e. 2359, f. 10–16; Bericht des Außenministeriums, Belgrad, den 30. November 1935, AJ, 370, 22/71; Gesandter Dr. Anđelinović an den Außenminister, Wien, den 7. Mai 1931; Gesandter Dr. Anđelinović an den Außenminister, Wien, den 2. Oktober 1930, AJ, 341, 21/49. Allerdings, glaubte Dr. Anđelinović der Anschluss sei damals kein Leitmotiv der österreichischen Politik gewesen.

54 Dr. Anđelinović an den Außenminister Vojislav Marinković, Wien, den 23. Oktober 1930, AJ, 341, 21/49; Informationsabteilung des Außenministeriums, Belgrad, den 10. November 1926, AJ, 371, 32/43; AJ, 395, 15/147.

55 Informationsabteilung des Außenministeriums an den Gesandter in London, Belgrad, den 10. November 1926; Gesandter an den stellvertretenden Außenminister Kumanudi, Wien, den 15. April 1930, AJ, 341, 21/49; Parežanin an das ZPB, Wien, den 30. Oktober 1930, AJ, 38, 23/64.

56 Außenminister an den Gesandter in Ankara, Belgrad den 10. November 1926, AJ, 370, 22/71; AJ, 395, 15/147.

57 Außenminister Bogoljub Jeftić an den Gesandter in Bukarest, Belgrad, den 13. September 1933, AJ, 395, 29/275; Velimir Krivošić an das ZPB, Godišnjica Dolfusove vlade, Wien, den 29. Mai 1933, Velimir Krivošić an das ZPB, Wien, den 13. Juli 1934, AJ, 38, 24/65; Generalkonsul Dr. Ljudevit Koser an die Politische Abteilung des Außenministeriums, Klagenfurt, den 3. März 1936, AJ, 74, 4/11; *Izveštaji Ministarstva, Bd. VIII*, S. 558, 559, 622.

58 [Ein Slowene an den Chef des ZPB], Wien, den 7. Dezember 1929; Parežanin an das ZPB, Wien, den 19. Mai 1930; Parežanin an das ZPB, Wien, den 18. Oktober 1930; Parežanin an das ZPB, Wien, den 19. Dezember 1930, AJ, 38, 23/64; Gesandter an den Außenminister Ninčić, Wien, den 28. Juli 1924, AJ, 388, 7/20; Gesandter an den Außenminister Ninčić, Wien, den 28. Juli 1924; Gesandter an den Außenminister, Wien, den 26. Oktober 1929, AJ, 341, 21/49; Krivošić an das ZPB, Wien, den 12. März 1936, AJ, 38, 24/65.

59 Pokret »Hajmver« u Austriji, Wien, den 9. August 1929, AJ, 38, 23/64; Korrespondent des ZPB telephonisch an das ZPB, Wien, den 24. Juni 1936, AJ, 38, 24/66; Gesandter in London an den Außenminister, London, den 15. Februar 1937, AJ, 341, 21/49.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 488 23.1.2018 8:47:21

größere Mächte das gleiche taten und als es schien dass Österreich selbst keinen Willen zum Überleben habe.[60] Gewaltige Änderungen im europäischen Kräfteverhältnis waren entscheidend. Die Kursänderung der jugoslawischen Außenpolitik, die schon König Alexander Ende der 1920-er Jahren eingeleitet hatte und die auf engere Zusammenarbeit mit Deutschland ausgerichtet worden war,[61] hat es der jugoslawischen Diplomatie erleichtert den Anschluß zu verschmerzen. Die Änderung der jugoslawischen Ansicht war allmählich. Schon Anfang der 1930-er Jahren glaubte man in Jugoslawien der Anschluß sei eine Frage der Zeit. Bis 1933 war aber König Alexander bereit ihn zu verhindern, um den Hauptverbündeten, die Tschechoslowakei nicht zu gefährden und Jugoslawien nicht in allzu große wirtschaftliche Abhängigkeit von Deutschland zu bringen. Als es ihm nicht gelang Ungarn für seine Pläne zu gewinnen, änderte er seine Stellung gegenüber Österreich. Nach Wirren in Österreich in Februar und Juli 1934 glaubten er und sein Außenminister Jeftić, der Anschluß sei die richtige Lösung des österreichischen Problems.[62] Schon in März 1935 überwogen die mögliche Vorteile des Anschlusses (Eliminierung des Habsburger-Gespensts, größere Sicherheit gegenüber Italien) die Nachteile desselben in den Kreisen der jugoslawischen Diplomatie.[63] Nach dem Juliabkommen 1936 hat die jugoslawische Diplomatie den nord-westlichen Nachbarn abgeschrieben.[64] Der Premierminister Milan Stojadinović ging so weit in seiner Annäherung an Deutschland dass er den Anschluß für eine innere deutsche Angelegenheit erklärte.[65] Auf diese Weise verinnerlichte er die Ansicht der deutschen und österreichischen Anhänger des Anschlusses. Er wollte ihn zwar verschieben, war aber bewußt dass dies nicht auf die Dauer getan werden konnte.[66] Eine Verschiebung war erwünscht, weil der Anschluß eine »unperfekte Lösung« war: die Lenker der jugoslawischen Außenpolitik waren es bewußt dass der mächtige deutsche Nachbar neue Herausforderungen für die Sicherheit Jugoslawiens aufwerfen würde.[67] Außerdem ist

60 Suppan, *Jugoslawien*, S. 210; Mićić, *Kraljevina*, S. 29, 65, 77–84. Das jugoslawische Außenministerium, die Prozesse in Österreich beobachtend, schätzte im Oktober 1937 daß Österreich für den Anschluß reif gewesen sei (Außenminister an den Gesandter in London, Belgrad, den 12. Oktober 1937, AJ, 341, 21/49).

61 Krizman, *Jugoslavija*, S. 21. Dem König Alexander war der Anschluss lieber als die Restauration der Habsburger (Ebd.; Mićić, *Kraljevina*, S. 36–37). Ihm war ein Staat wie Deutschland, »stark innenpolitisch, verantwortlich außenpolitisch« lieber als ein »schwaches Österreich«, das »ein Spielzeug in den Händen des Faschismus« [d.h. Italien] wäre (Zapisi i sećanja. Ljudi i događaji. Finis Jugoslaviae, S. 19, ASANU, Zaostavština Milana Antića 14387/10443; Suppan, *Jugoslawien*, 1193). Außerdem sah er in dem Anschluss eine bessere Alternative zur Einkreisung Jugoslawiens durch Italien, Österreich und Ungarn, Restauration der Habsburger oder Separatismus mit der Gefahr eines römisch-katholischen Blocks dem Bayern, Österreich, Ungarn, die Slowakei und Kroatien angehörten. Suppan, *Jugoslawien*, S. 1192, 1221.

62 Mićić, *Kraljevina*, S. 47–48.

63 Suppan, *Jugoslawien*, S. 1165–1166, 1193, 1196; Mićić, *Kraljevina*, S. 48–55.

64 Suppan, *Jugoslawien*, S. 303; Mićić, *Kraljevina*, S. 54–55.

65 Krizman, *Jugoslavija*, S. 23; Suppan, *Jugoslawien*, S. 1214; Mićić, *Kraljevina*, S. 68.

66 Mićić, *Kraljevina*, S. 61.

67 Izveštaj o razvoju i stanju vojne sile i vojno-političkoj delatnosti u svetu (Januar–März 1938) VA, pop. 17, k. 25, f. 1, d. 2; Mićić, *Kraljevina*, S. 62, 110–113.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 489 23.1.2018 8:47:21

es wichtig zu betonen daß die Eliten der anderen zwei führenden süd-slawischen Völker, der Slowenen und der Kroaten, die Stellung der serbisch-gefärbten jugoslawischen Diplomatie gegenüber den Anschluß nicht teilten: für sie, als Römisch-Katholiken, war das Eintauchen des katholischen Österreich ins »gottlose« Dritte Reich ein Verlust.[68] Zudem waren die Slowenen enttäuscht dass Jugoslawien nach dem Anschluß Kärnten oder Teile davon nicht erhielt – was ein alter Wunsch (nicht nur) slowenischer Nationalisten war.[69]

Wie die Diplomatie, hatten die hohen jugoslawischen Militärvertreter (ebenfalls überwiegend Serben) ihr Österreich-Bild. Obwohl die führenden jugoslawischen Kreise in der Restauration der Habsburger potentielle große Unterstützung der separatistischen Bewegungen im Lande und der revisionistischen Strömungen in Österreich und in Ungarn fürchteten, betrachteten die maßgebenden jugoslawischen Militärkreise Österreich nicht als eine ernsthafte Bedrohung. In den Kriegsplänen in den 1920-er und frühen 1930-er Jahren, glaubte der Hauptgeneralstab Österreich würde im Fall der militärischen Auseinandersetzungen neutral bleiben. Die jugoslawische Militärspitze hegte keine Illusionen über die Akzeptanz des Friedensvertrag von St. Germain seitens der österreichischen Eliten und basierte ihre Einschätzungen an den Innenproblemen Österreichs und an der Unbereitschaft seines Heeres für einen neuen Kriegskonflikt.[70] Die Schwäche Österreich sein Territorium zu verteidigen wurde in Kauf genommen für den Fall dass Italien die österreichische Neutralität verletzte und sein Territorium als eine der Einfallsmarschruten beim Angriff auf Jugoslawien benutzte.[71] Der jugoslawische Hauptgeneralstab schloß die Möglichkeit nicht aus dass Österreich, die eventuelle militärischen Erfolge Italiens und Ungarns gegen Jugoslawien ausnutzend, Jugoslawien den Krieg erklären konnte.[72] Andererseits hofften die führenden Militärvertreter seit Mitte 1920-er Jahren sie konnten mit österreichischen Neutralität rechnen wegen der Animosität Deutschlands und Österreichs gegenüber Italien wegen Süd-Tirols.[73]

68 Mićić, *Kraljevina*, S. 76.

69 Suppan, *Jugoslawien*, S. 424, 426, 968–969, 974, 988, 992, 1146, 1148, Mićić, Kraljevina, S. 116–117, 139, 144. 1936 erklärte der Führer der größten slowenischen Partei, Dr. Anton Korošec, für die Slowenen wäre Restauration eine bessere Lösung als der Anschluss. Mićić, Kraljevina, S. 140.

70 VA, pop. 17, k. 99, f. 1, d. 1, „Istorijat ratnog plana M_1 – 1921 i M_2 – 1924“, reg. 59, 60, 187; VA, pop. 17, k. 17, f. 1, d. 3, reg. 3; VA, pop. 17, k. 17, f. 1, d. 5 „Ratni plan I_1 prema Italiji“, reg. 3; VA, pop. 17, k. 99, f. 1, d. 2, „Istorijat ratnog plana M_3 – 1926“, reg. 2; VA, pop. 17, k. 17, f. 1, d. 7, „Ratni plan I_4 A_r prema Italiji i Albaniji, 1928“, reg. 1, 2; VA, pop. 17, k. 18, f. 1, d. 1, „Ratni plan I_7 M_6 A_r B_7 (1931)“, reg. 7; VA, pop. 17, k. 18, f. 1, d. 2, „Ratni plan B_5M_4 (1932)“, reg. 4.

71 VA, pop. 17, k. 17, f. 1, d. 7, „Ratni plan I_4 A_r Prema Italiji i Arbaniji, 1928“, reg. 1, 2; VA, pop. 17, k. 18, f. 1, d. 1, „Ratni plan I_7 M_6 A_r B_7 (1931)“, reg. 7, 8.

72 VA, pop. 17, k. 99, f. 1, d. 1, „Istorijat plana M_1 – 1921 i M_2 – 1924“, reg. 59, 60; VA, pop. 17, k. 99, d. 2, „Istorijat ratnog plana M_3 – 1926“, reg. 12.

73 VA, pop. 17, k. 17, f. 1, d. 5 „Ratni plan I_1 prema Italiji“, reg. 5, 6; VA, pop. 17, k. 17, f. 1, d. 7, „Ratni plan I_4 A_r Prema Italiji i Arbaniji, 1928“, reg. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 490 23.1.2018 8:47:21

Österreich wurde als potentieller Feind in möglichem Krieg Jugoslawiens mit seinen Nachbarn erst im Kriegsplan für das Jahr 1934 betrachtet. Zugleich war dies der erste Plan, der die Möglichkeit eines Krieges gegen alle Nachbarn außer dem verbündeten Rumänien und dem freundlichen Griechenland voraussah. Jedoch, auch damals betrachtete der Hauptgeneralstab Österreich nicht als »einen seriösen Gegner« und mutete seinen Truppen nur eine Vorhutsrolle des italienischen Heers zu. Darum wollte man an der österreichischen Grenze nur eine geringe Zahl der Truppen auffahren lassen, die eher als Reserve für die Westfront gegen Italien gemeint würden.[74] Nicht einmal während des Völkerbund-Embargos gegen Italien 1936 wurde Österreich als ernsthafter Feind im Fall eines Krieges zwischen Italien und den Mitgliedern des Völkerbunds die Sanktionen aferlegt hatten, perzipiert. Die Teilnahme Österreichs in so einem Konflikt wurde als nicht sehr wahrscheinlich eingeschätzt.[75] Bis zum Anschluß im März 1938 schloß Jugoslawien Österreich als möglichen Feind nur in zwei Kriegspläne ein, die zwischen 1934 und 1938 Gültigkeit besassen. Auch in der zweiten Hälfte der 1930-er Jahren glaubte der Hauptgeneralstab Italien konnte den österreichischen Boden als Marschgebiet gegen Jugoslawien benutzen, auch ohne Genehmigung der österreichischen Regierung.[76]

Die potentielle Rolle Österreichs in gemeinsamen Kriegsplänen der Kleinen Entente seit 1929 war eine ganz andere. Die Leiter der drei Generalstäbe glaubten Österreich würde einen deutschen Angriff auf die Tschechoslowakei unterstützen, besonders im Fall von Anschluß. Jedoch, auch für den Fall des Militärkonflikts Deutschlands, Österreichs und Ungarns mit der Kleinen Entente, wurde die Möglichkeit der offensiven Aktionen des österreichischen Heers gegen Jugoslawien nicht in Betracht genommen.[77] Die einzige Ausnahme war der Plan, der nach dem Begin des Abessinien-Kriegs und vor der Auferlegung der Völkerbundsanktionen entworfen worden war, der an der Voraussetzung Italien, Österreich und Ungarn konnten Jugoslawien angreiffen basierte.[78] Jedoch, auch die Möglichkeit dass Österreich in einem Konflikt in dem mehrere

74 VA, pop. 17, k. 18, d. 3, „Ratni plan „D“ ($I_7 M_6 A_r B_7 A_u$) (1934)“, reg. 3, 4, 9, 10, 16, 17, 22, 24.

75 VA, pop. 17, k. 19, f. 1, d. 4, „Ratni plan I-1936 (specijalni)“, reg. 40, 72, 82, 83.

76 VA, pop. 17, k. 101, f. 1, d. 5, „Ratni plan protiv Italije, Mađarske, Austrije i $I_8 M_7 Ar_1 Au_1 B_8$“, reg. 2, 121, 122, 228.

77 VA, pop. 17, k. 108, f. 4, d. 4, „Annexe N° 2 au Projet N° 2 du Plan d'opérations des armées de la Petite Entente: Plan des Liaisons et Transmissions entre les armées serbe-croate-slovène et tchécoslovaque, Prague, le 5 Septembre 1929“, reg. 1, 2; VA, pop. 17, k. 105, f. 4, d. 8, Operacioni plan Male antante 1 CG, reg. 1-4; VA, pop. 17, k. 105, f. 4, d. 20, „Projet N° 1 „C.G.“, Projet d'opérations dans le cas d'un Conflit Général“ reg. 1-4; VA, pop. 17, k. 106, f. 1, d. 7, „Projet N° 2 C.G. Projet d'opérations dans le cas d'un Conflit Général“, reg. 1-8; VA, pop. 17, k. 106, f. 1, d. 6, „Projet N° 3 C.G. Projet d'opérations dans le cas d'un Conflit Général“, reg. 1-8; VA, pop. 17, k. 106, f. 3, d. 2, „Projet d'opérations dans le cas d'un Conflit Général, Projet N° 4 C.G.“, reg. 1-10; VA, pop. 17, k. 106, f. 3, d. 2, „Projet d'opérations dans le cas d'un Conflit Général, Projet N° 5 C.G.“, reg. 1-15; VA, pop. 17, k. 106, f. 3, d. 14, „Projet d'opérations de la Petite Entente contre la Hongrie, Projet N° 2H“, reg. 1-10; VA, pop. 17, k. 106, f. 3, d. 16, „Projet d'opérations dans le cas d'un Conflit Général, Projet N° 6 C.G.“, reg. 1-11; VA, pop. 17, k. 29, f. 1, d. 41, „Projet d'opérations de la Petite Entente dans le cas d'un Conflit Général (N° 8 C.G.)“, reg. 1-16; VA, pop. 17, k. 30, f. 1, d. 30, „Projet d'opérations de la Petite Entente dans le cas d'un Coflit Général, Secret Projet N° 9 C.G.“, reg. 1-7.

78 VA, pop. 17, k. 108, f. 1, d. 4, 4. „Plan 7 C.G.“, reg. 1-4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 491 23.1.2018 8:47:21

Ländern Mitteleuropas verwickelt werden würden, neutral bleibe, wurde nicht ausgeschlossen.[79] Andererseits, mitten in der legitimistischen Kampagne in Österreich 1936, entwickelte die Kleine Entente eine Mobilmachungstudie für den Fall Thronbesteigung des Otto von Habsburg.[80]

Wenn das alte Österreich-Ungarn für Serbien ein ständiges Problem zwischen 1903 und 1914 wegen seiner Stärke war, wurde die Republik Österreich ein ständiges Problem für die jugoslawische Diplomatie nach 1918 wegen seiner Schwäche. Österreich wurde nicht als etwas Gefährliches an sich perzipiert, aber desto gefährlicher als Gerät der anderen Mächte – vor allem Italiens. Es war auch als Hort jugoslawischer Feinde (kroatische und mazedonische Separatisten, Kommunisten) angesehen. Historische Ressentiments und Aktivitäten dieser Kräfte, sowie die der österreichischen Legitimisten verhinderten eine echte Verbesserung der billateralen Beziehungen. Der Anschluß wurde sehr lange auch als Gefahr für das südslawische Königreich betrachtet und als eine unerwünschte Verstärkung Deutschlands. Aber als sich die europäische Machtkonstelation in den 1930-en änderte, wurde auch Jugoslawien bereit die Unabhängigkeit Österreichs anderen Interessen zu opfern. Der Anschluß hat einen Tummelplatz der Legitimisten und jugoslawischen Feinde beseitigt, aber das war eine unperfekte Lösung. Statt schwaches Österreich grenzte Jugoslawien ab März 1938 mit mächtigem Dritten Reich – was sich nur drei Jahre später als fatal herausgestellt werde. Von Fehleinschätzungen geleitet, hat sich die Jugoslawische Diplomatie verrechnet.

Quellen- und Literaturverzeichnis

Archivquellen

AJ – Arhiv Jugoslavije (Archiv Jugoslawiens, Belgrad):
Bestand 38 – Centralni presbiro Kraljevine Jugoslavije (Das Zentralen Presse-Büro des Königreiches Jugoslawien)
Bestand 74 – Dvor Kraljevine Jugoslavije (Der Hof des Königreiches Jugoslawien)
Bestand 159 – Stalna delegacija Kraljevine Jugoslavije pri Društvu naroda – Ženeva (Die Ständige Delegation des Königreiches Jugoslawien beim Völkerbund – Genf)
Bestand 334 – Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (Das Außenministerium des Königreiches Jugoslawien)
Bestand 341 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Engleskoj – London (Die Gesandtschaft des Königreiches Jugoslawien im England – London)
Bestand 370 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara (Die Gesandtschaft des Königreiches Jugoslawien in der Türkei – Istanbul, Ankara)

79 VA, pop. 17, k. 29, f. 1, d. 1, reg. 1-3.

80 VA, pop. 17, k. 29, f. 1, d. 38, „Mesures preparatoires et intervention Armée de la Yougoslavie, de la Tchéchoslovaquie et de la Roumanie contre la Hongrie et l'Autriche en cas de dénonciation unilatérale des Traites: (Restauration des Habsbourgs par l'Autriche; Répudiation des clauses militaires par la Hongrie)", reg. 1-3, 12, 13.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 492 23.1.2018 8:47:21

Bestand 371 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD – Vašington (Die Gesandtschaft des Königreiches Jugoslawien in den Vereinigte Staaten von Amerika - Washington)
Bestand 310 – Zbirka Aleksandra Cincar-Markovića (Sammlung Alleksandar Cincar-Marković)

ASANU – Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (Archiv der serbischen Akademie der Wissenschaften und der Künste, Belgrad):
Bestand 14.331 – Nachlass von Milan Rakić
Bestand 14.387 – Nachlass von Milan Antić

VA – Vojni arhiv (Militärarchiv, Belgrad):
Pop. 17 - Verzeichniss 17

CDA – Centralen deržaven arhiv (Zentralstaatsarchiv, Sofia):
Ličniya fond Dechko Dyankov Karadzhov (Personalbestand von Detschko Dyankov Karadzhov)
Bestand 176 k – Ministerstvo na vanshnite raboti i ispovedaniya (Das Ministerium für Äußeres und Religion)

Gedrückte Quellen

Memoire de la Délegation du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes présenté à la Conférence de la Paix. Paris: Imprimerie Graphique, 1919.

Petrović, Nada, Đurišić, Jelena (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1931. godinu, II*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2007.

Petrović, Nada, Đurišić, Jelena (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1933. godinu, III.* Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009.

Petrović, Nada, Đurišić, Jelena (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1934. godinu, V*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2010.

Petrović, Nada, Ilić, Saša (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije (avgust-decembar) 1930. godine, I*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2005.

Petrović, Nada (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1935. godinu*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2011.

Petrović, Nada (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1936. godinu, VII*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2012.

Petrović, Nada (Hrsg.), *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1937. godinu, VIII*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2013.

Žolger, Ivan et al., *La question du Prekmurje, de la Stirie et la Carinthie.* Paris: Imprimerie Graphique, 1919.

Literatur

Barker, Thomas, *The Slovene Minority in Carinthia*. New York: East European Monographs, 1984.

Bojković, Slađana und Milivoj Pršić (Hrsg.), Rudolf Arčibald Rajs o zločinima Austrougaro-Bugaro-Nemaca (sic!) u Srbiji 1914–1918. Beograd: NN, 1997.

Bucarelli, Massimo, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*. Bari: B.A. Garaphis, 2006.

Carinthiacus (Erhartič, Stanko), *The Position of the Slovenes in Austria Compared with that of the German Minority in the Serb, Croat, Slovene Kingdom*. Ljubljana: National Minorities Institute, 1925.

Cvirn, Janez, *Trdnjavski trikotnik. Politična orijentacija Nemcev na spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.

Ćorović, Vladimir, *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914–1918*. Beograd; Sarajevo: I.Đ. Đurđević, 1920.

Ćorović, Vladimir, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*. Beograd: Biblioteka grada Beograda, 1992.

Dobrovich, Johann, *Volk an der Grenze – Schicksal und Auftrag. Zur Geschichte der Burgenländischen Kroaten*. Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv, 1963.

Đorđević, Dimitrije, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*. Beograd: Istorijski institut, 1962.

Gestrin, Ferdo in Vasilj Melik, *Povijest Slovenaca 1813–1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1952.

L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Urbino: Istituto regionale per la storia di liberazione nelle Marche, 1981.

Istorija naroda Jugoslavije, I. Beograd: Prosveta, 1953.

Istorija naroda Jugoslavije, II. Beograd: Prosveta, 1960.

Klemenčič, Matjaž, Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 49 (1–2), 1979, S. 350–369.

Koroška in koroški Slovenci. Zbornik poljudnoznanstvenih in leposlovnih spisov. Maribor: Obzorja, 1971.

Kos, Milko, *Istorija Slovenaca od doseljenja do petnaestog veka*. Beograd: Prosveta, 1960.

Kovačič, Fran, *Slovenska Štajerska in Prekmurje. Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica slovenska, 1926.

Krizman, Bogdan, The Croatians in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. *Austrian History Yearbook* 3 (2), 1967, S. 116–158.

Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Krizman, Bogdan, Italija u vanjskoj politici jugoslavenske države do marsejskog atentata (1918–1934). *Pazinski memorijal. Knj. 5*, Pazin, 1976, S. 21–91.

Krizman, Bogdan, Jugoslavija i Austrija 1918–1938. *Časopis za suvremenu povijest* 9 (1), 1977, S. 5–24.

Mićić, Srđan, *Kraljevina Jugoslavija i anšlus Austrije 1938. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Evropski centar za mir i razvoj, 2010.

Milak, Enes, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922-1924). *Istorija XX veka* 14–15, 1982, S. 155–170.

Milak, Enes, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Mitrović, Andrej, *Prodor na Balkan i Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Beograd: Nolit, 1981.

Mitrović, Andrej, *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1984.

Mitrović, Andrej, Jedno »viđenje drugog« stvoreno istorijom. Milorad Sofronijević und Miodrag Maksimović (Hrsg.), *Srbi o Nemcima*. Beograd, 1996, S. 9–23.

Osterman, Stevo, *Italija i Jugoslavija*. Zagreb: Jugoslavenski akademski klub "Jurislav Janušić", 1920.

Pleterski, Janko, Die Slowenen. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III. Die Völker des Reiches*. Wien, 1980, S. 801–838.

Prunk, Janko, *Slowenien. Ein Abriss seiner Geschichte*. Ljubljana: Založba Grad, 1996.

Radojević, Mira und Ljubodrag, Dimić, *Srbija u Velikom ratu 1914–1918*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2014.

Schreiner, Bela, *Das Schicksal der Burgenländischen Kroaten durch 450 Jahren/Sudbina Gradišćanskih Hrvata kroz 450 ljet*. Eisenstadt: Hrvatsko kulturno društvo, 1983.
Srbija 1917. Zbornik radova. Beograd: Istorijski institut, 1988.
Sretenović, Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Sovenaca 1918–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.
Stojančević, Vladimir, Gubici u stanovništvu Srbije i Beograda pod austrougarskom okupacijom za vreme Prvog svetskog rata 1914–1915. *Godišnjak grada Beograda* 31, 1974, S. 61–73.
Suppan, Arnold, Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation. Die Kärntner Slowenen vor und im Ersten Weltkrieg (1903–1918). *Österreichische Osthefte* 20, 1978, S. 292–328.
Suppan, Arnold, Die Kroaten. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III. Die Völker des Reiches*. Wien, 1980, S. 626–733.
Suppan, Arnold, Die Kärntner Slowenen im 19. und 20. Jahrhundert. *Österreichische Osthefte* 32 (Sonderdruck 2, Im Spannungsfeld von Nation und Staat), 1991, S. 205–223.
Suppan, Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien; München: Verlag Oldenbourg, 1996.
Šišić, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1962.
Ujević, Mate, *Gradišćanski Hrvati*. Zagreb: Jeronimska knjižnica, 1934.
Valentić, Mirko, *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1970.
Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1972.
Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1976.
Zorn, Tone, Prispevki k problematiki preganjanja koroških Slovencev po plebiscitu. *Kronika* 24 (3), 1976, S. 170–171.
Zorn, Tone, Pogled na položaj koruških Slovenaca u prošlosti i sadašnjosti. *Časopis za suvremenu povijest* 9 (1), 1977, S. 69–94.
Zorn, Tone, Slovenci na avstrijskem Štajerskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 15 (1–2), 1979, S. 430–447.
Zwitter, Fran, Etnična struktura in politična vloga mest v slovenskih deželah od srede XIX. do začetka XX. stoletja. *Jugoslovenski istorijski časopis* 12 (3–4), 1973, S. 130–138.
Zwitter, Fran, *Die Kärntner Frage*. Klagenfurt: Slowenisches wissenschaftiches Institut, 1979.
Živojinović, Dragoljub R., *Amerika, Italija i postanak Jugoslavija 1917–1919*. Beograd: Naučna knjiga, 1970.

Summary

Zoran Janjetović, Srđan Mićić

Austria in the Eyes of the Yugoslav Diplomacy

The paper deals with the perceptions the Yugoslav diplomacy had of Austria. The Yugoslav diplomacy was predominantly Serbian in make-up and outlook. However, this does not mean Slovenian and Croatian interests were disregarded. Nevertheless, Austria and Central Europe were never in the focus of Yugoslav foreign policy. Its chief interests lay in the Balkans, which means Austria played only a secondary role in foreign political plans. Yugoslavia's interest was a stabile

Necakov_zbornik_FINAL.indd 495 23.1.2018 8:47:21

and democratic Austria. Since it was seldom like that, the Yugoslav diplomacy supported the forces conducive to Austrian stability as an independent nation. The possible restoration of the Habsburgs was perceived as the main danger for such an Austria in the opinion of the Yugoslav diplomacy. Another danger was unification with Germany. However, by mid-1930s the Yugoslav leading circles reconciled themselves to the Anschluss – because it obviated the specter of the Habsburg restoration. At the same time, it did away with a state that constantly threatened to become Italian launching-pad against Yugoslavia. Only three years later, it would be clear that the Yugoslav diplomats miscalculated. The last part of the article deals with the role of Austria in Yugoslav military planning.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 496 23.1.2018 8:47:21

Jurij Hadalin[*]

Naš človek v Tirani. Predstavnik Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije pri Centralnem komiteju Komunistične partije Albanije dr. Savo Zlatić (1912–2007)[1]

Imenom jugoslovanskih diplomatskih in političnih funkcionarjev v povojni Albaniji v času tesne povezanosti obeh držav v veliki večini lahko sledimo skozi daljše časovno obdobje, saj so opravljali zelo visoke politične funkcije skozi celotno obdobje obstoja socialistične Jugoslavije. Prvi jugoslovanski poslanik v Albaniji Velimir Stojnić je tako dosegel generalski čin v Jugoslovanski ljudski armadi, nato je bil generalni sekretar Zveze borcev NOVJ ter član zveznega izvršnega sveta.[2] Njegov naslednik Josip Djerdja, kasnejši veleposlanik v Indiji, je bil eden najvidnejših jugoslovanskih diplomatov, ki je bil posredno sokriv za uveljavitev ideje neuvrščenosti.[3] Podobno velja tudi za sekretarje poslanstva v Tirani, npr. Draga Košmrlja,[4] šefa mešane planske komisije Sergeja Kraigherja[5] in druge, med njimi je zadnji še živeči slovenski narodni heroj Drago Flis - Strela.[6] Ime verjetno najvplivnejšega jugoslovanskega predstavnika v Albaniji, dr. Save Zlatića, pa se kljub bleščeči biografiji po njegovem odhodu iz Albanije ni v političnem življenju

* dr. Jurij Hadalin, Inštitut za novejšo zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, jurijh@inz.si

1 Prispevek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 (A) Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Joksović, *Stojnić*, *Velimir*, str. 165.

3 Aktivno politiko je sicer zapustil leta 1972, ko je odstopil z mesta podpredsednika Zvezne skupščine SFRJ »v znak solidarnosti s političnimi stališči hrvaškega državno-partijskega vodstva, obsojenimi na XXI. seji predsedstva ZKJ v Karađorđevu 1971«. *Đerđa, Josip*, on-line izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

4 Marušič, *Košmrlj, Drago (1911–2003)*.

5 Marušič, *Kraigher, Sergej (1914–2001)*.

6 *Drago Flis Strela*, str. 362–366.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 497 23.1.2018 8:47:21

pojavljalo praktično nikjer več. Na podlagi obsežnega osebnega arhivskega fonda, ki ga je Zlatić predal Hrvaškemu državnemu arhivu, bom poskušal to pojasniti in očrtati njegovo zelo bogato življenjsko zgodbo, poseben poudarek pa bo namenjen njegovemu delovanju v Tirani v letih 1946–1948, saj je, sodeč po njegovi izjavi v intervjuju iz leta 2005, tam imel veliko vlogo:

> »Dokler se nisem na Titov ukaz v času po začetku razhajanja Jugoslavije in ZSSR z letalom vrnil v Beograd, sem bil najvišji predstavnik FLRJ, podrejen mi je bil tudi veleposlanik.«[7]

Toda življenjska in politična pot Save Zlatića, ki je v Albanijo leta 1946 odšel kot eden najvišje pozicioniranih hrvaških komunistov, je bila do njegovega odhoda že nadvse pestra. Naj izrabim to priložnost za to, da se najprej poglobim v njegovo biografijo do tega prelomnega trenutka.

Rojen je bil v učiteljski družini[8] v kraju Lanišće v Istri, kjer sta bila kot učitelja nameščena njegova starša Matko Zlatić, rojen 1882 v Prapoćah, in mati Josipa, z dekliškim priimkom Klun, rojena v Pierisu v današnji goriški pokrajini leta 1888. Oče Matko je učiteljišče obiskoval v Kopru, mati v Gorici, spoznala pa sta se v Lanišću, kjer sta skupaj služboval.[9] Zgodba bi se tu lahko tudi precej idilično zaključila, vendar je konec prve svetovne vojne, ko je Istro Italija najprej zasedla in nato priključila Kraljevini Italiji, močno vplival na družino Zlatić. Oče Matko, ki ga Sava Zlatić opisuje kot »istrskega narodnjaka«, je bil zaradi svoje protiitalijanske aktivnosti interniran, najprej na Sardinijo, kjer je zbolel za malarijo, nato pa v Sieno. Ko je bil v Sieni, je uspel navezati stike »s takratnim srbskim poslanstvom v Rimu, kjer so mu dali dokumente, kot da je srbski prostovoljec«. Z njimi je pobegnil iz internacije prek Barija v Boko Kotorsko, od tam pa v Ljubljano, kjer je v šolskem letu 1919/1920 po dekretu Deželne vlade za Slovenijo poučeval srbsko-hrvaški jezik na ljudski šoli v Mostah.[10] Družina, ki se je leta 1918 povečala še s hčerko Mileno, je bila ta čas najprej v Lanišću, kjer pa Josipa ni mogla več poučevati, zato se je z otroki umaknila k staršem v Trst, nato pa je leta 1920 uspela pridobiti potne listine[11] in družina se je ponovno združila v Ljubljani, kjer so bili nekaj mesecev nastanjeni pri Josipini sestri Štefaniji Čeh. Matko Zlatić se je v šolskem letu 1920/1921 uspel kot izredni študent vpisati na dvoletno pedagoško akademijo v Zagrebu, formalno

7 Jovanović, *Savo Zlatić*.

8 V njegovi personalni karakteristiki iz leta 1951 piše, da »izhaja iz malomeščanske družine«. Karakteristika za dr. Zlatić Savu, Narodna republika Hrvatska – Savjet za narodno zdravlje i socijalnu politku. Zagreb, 26. november. 1951. HR HDA 1798, šk. 40.

9 Savo Zlatić. Neki podaci o Matku Zlatiću. Zagreb 1995. Rokopis. HR HDA 1798, šk. 4, a. e. 46.

10 Višji šolski svet v Ljubljani, Potrdilo o službovanju. 30. julij 1920. HR HDA 1798, šk. 4, a. e. 44.

11 Potna listina. HR HDA 1798, šk. 4, a. e. 43. Notranje ministrstvo Kraljevine SHS je 24. novembra 1923 nato izdalo potrdilo, da je Matko Zlatić skupaj z družino optiral za Jugoslavijo. HR HDA 1798, šk. 4., a. e. 44.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 498 23.1.2018 8:47:21

pa je bil še vedno nastavljen kot učitelj, tokrat v Radečah, kjer je družina tudi živela. Savo Zlatić je v Radečah obiskoval četrti razred ljudske šole. Očitno ga ni uspel dokončati, saj ga je v naslednjem letu, ko je bil Matko Zlatić premeščen v Zagreb, ponovno opravljal v ljudski šoli na Pantovčaku. Od tod naprej je družina živela umirjeno »malomeščansko« življenje, Matko Zlatić je postal ravnatelj nižje srednje šole.[12]

Savo Zlatić je v več intervjujih in zapisih omenil politično opredelitev svojega očeta, ki je predstavljala tudi njegov prvi stik s politiko.

> »Kot pri večini Istranov je bilo v življenje Matka Zlatića vtkano jugoslovanstvo. Prepričani pristaš Pribičevićeve samostojne demokratske stranke je pozdravil nastanek kmečko-demokratske koalicije, ki sta jo leta 1925 sklenila Stjepan Radić in Svetozar Pribičević, saj je temeljila na zelo naprednem in demokratičnem programu. Po atentatu na poslance HSS v beograjski skupščini je odpeljal svojega šestnajstletnega sina na zborovanje v Hercegovsko ulico (za Sava je bilo to prvo politično dejanje v življenju), kjer je Stjepan Radić z balkona njegove hiše zadnjič javno nastopil, že težko obolel od ran, ki jih je utrpel v Beogradu.«[13]

Njegov drugi politični angažma je logično bila prisotnost na Radićevem pogrebu. Jeseni leta 1930 se je vpisal na medicinsko fakulteto, v času

> »najhujše monarho-fašistične diktature, ki jo je 6. januarja 1929 uvedel kralj Aleksander, proti kateri se na univerzi še ni organiziral odpor. Šele jeseni 1932 se je pričelo razvijati močno študentsko gibanje, ki je nasprotovalo diktaturi. V gibanju so se diferencirale tri skupine: leva, ki je je osnoval Sociološki klub, HSS-ovska in frankovska. Jaz sem se pridružil levici, obiskoval predavanja v Sociološkem klubu in sodeloval pri demonstracijah.«[14]

A ko Zlatić govori o tem, da se je pridružil levičarski skupini, je nepotrebno skromen, saj je skupaj s sošolci že leta 1933 zasnoval ilegalno skupino, v kateri so bili poleg njega tudi drugi kasneje znani hrvaški komunistični voditelji. Med njimi je najbolj znan Vladimir Bakarić, prvi povojni predsednik hrvaške vlade. Delovanje skupine je vzbudilo pozornost študentke medicine Olge Maček, nečakinje načelnika HSS Vlatka Mačka, ki je imela zvezo z zdesetkano Komunistično partijo Jugoslavije. Zlatić je tako hitro postal vodja rajonskega komiteja na medicinski fakulteti, po aretacijah nekaterih vodilnih kadrov pa še član UK KPJ. V KPJ je vstopil leta 1934. Istočasno je vstopil v obnovljeni zagrebški mestni komite

12 Leta 1938 je bil upokojen, umrl je tik pred začetkom vojne zaradi pljučne bolezni.

13 Savo Zlatić. Neki podaci o Matku Zlatiću. Zagreb 1995. Rokopis. HR HDA 1798, šk. 4, a. e. 46.

14 Stipančević, *Razgovor*, str. 120.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 499 23.1.2018 8:47:21

SKOJ, ki se je kmalu prelevil v Pokrajinski komite SKOJ za Hrvaško in marca 1935 še v začasno vodstvo SKOJ za Jugoslavijo. Kritično pomanjkanje kadrov je Zlatiću omogočilo bliskovito napredovanje v partijski organizaciji, ki ga je njegova aretacija aprila 1935 samo še pospešila. Pred sodiščem za zaščito države je bil obsojen na dvoletno zaporno kazen, ki jo je prestajal v kalilnici bodočih voditeljev, v Sremski Mitrovici.[15]

> »Tam sem bil zelo aktiven, ker so tovariši uspeli spremeniti zapor v šolo komunizma. Šola je bila kopija moskovske šole, ki so jo dokončali nekateri od zaprtih tovarišev. Vodstvo te 'komunistične univerze' so sestavljali rektor, sekretar in nekaj članov. V šolskem letu 1936/1937 je bil rektor Moša Pijade, jaz sem bil sekretar, člani pa Otokar Keršovani in Jovan Veselinov. Poleg teh dolžnosti sem šolo tudi obiskoval, in to ne medicinsko, temveč ekonomsko, kakor je odredila partija.«[16]

Po odsluženi zaporni kazni je Zlatić odšel v Zagreb, kjer se je takoj ponovno povezal s partijo, tedaj je tudi prvič srečal novega generalnega sekretarja KPJ Josipa Broza Tita. Obiskoval je medicinsko fakulteto in bil član mestnega komiteja KP Hrvaške za Zagreb. Ilegalno politično delovanje je privedlo do tega, da je bil januarja 1939, tik preden bi moral opravljati zadnja dva izpita na fakulteti, ponovno aretiran in poslan v kaznilnico v Lepoglavi. Na svobodo je ponovno prišel spomladi 1940, ko je končno uspel dokončati medicinsko fakulteto. Aprila 1940 je bil promoviran in je pričel z opravljanjem obveznega medicinskega staža.

Ob invaziji sil osi na Jugoslavijo se prične drugo poglavje v njegovem življenju. V prvih mesecih se ustaški režim ni soočal z resnim odporom, zato je lahko izvajal pogrome proti svojim oporečnikom in nehrvaškemu prebivalstvu. Komuniste je skoncentriral v zaporniško taborišče v Kerestincu, od koder jih je z znano slabo načrtovano akcijo v začetku julija poskušala osvoboditi CK KPH. Napadalcem na taborišče se je kot zdravnik v drugi vrsti pridružil tudi Zlatić, po uspešno izvedeni akciji pa naj bi vsi odšli v partizane. A čakal jih je zaman. V partizane je odšel 18. avgusta 1941, in sicer na Kordun, kjer je postal prvi partizanski zdravnik na Hrvaškem, s partizanskim imenom Mićo. Oktobra je sodeloval pri izgradnji in bil prvi zdravnik prve partizanske bolnišnice na jugoslovanskih tleh na Petrovi Gori, ki je delovala vse do konca vojne.[17] A v partizane ni bil poslan zgolj kot zdravnik, CK KPH je predvideval, da se bo aktivno vključil tudi v politično delo. »Kooptiran« je bil v okrožni komite KPH za Karlovec, ki je svoj sedež prenesel na osvobojeno ozemlje. Tedaj je bil v Karlovcu ubit njegov vodja Josip Kraš, ki se je predolgo zadrževal v mestu. V tem času je tudi napisal priročnik z naslovom

15 Pitanja dr. F. Špicera dr. S. Zlatiću za emisiju Radio-Zagreba, 10. 1984. god. HR HDA 1798, šk. 16, a. e. 123.

16 Stipančević, *Razgovor*, str. 122.

17 Zlatić, *Poslali so me na Kordun*, str. 19–165.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 500 23.1.2018 8:47:21

Organizacijsko vprašanje komunistične partije.[18] Konec leta 1943 je prenehal z delom na Kordunu, ker je bil imenovan v Politbiro CK KPH. Osvoboditev je tako dočakal na visokih političnih funkcijah.[19]

> »Po osvoboditvi sem delal v politbiroju CK KPH, navadno sem bil zadolžen za potovanja v različne dele Hrvaške. Takoj po prihodu v Zagreb sem sodeloval pri urejanju zagrebške partijske organizacije, nato mesec dni v Slavoniji in šest mesecev v Istri.«[20]

Za slovensko zgodovinopisje je morda najbolj zanimivo ravno to »istrsko obdobje«. Zlatić je bil član jugoslovanske delegacije na konferenci ministrov za zunanje zadeve v Parizu leta 1946, vendar je še veliko več delal na terenu.

> »V Moskvi je navedeni svet (zunanjih ministrov ZDA, Sovjetske zveze, Velike Britanije in Francije) sprejel odločitev, da mednarodna komisija strokovnjakov /…/ odide v Julijsko krajino in na samem kraju določi predloge meje med Italijo in Jugoslavijo/…/Mi smo se na prihod mednarodne komisije v Istro zelo dobro pripravili. Jaz sem kot član politbiroja CK KPH preživel okoli šest mesecev v Istri...«[21]

Prvega maja 1946 je bil nato imenovan za ministra za industrijo v vladi LR Hrvaške.[22] Kvalifikacije za takšno delovno mesto je po lastnih besedah pridobil še v višji partijski šoli v Sremski Mitrovici:

> »Že prej sem omenjal, da sem bil v zaporu v Sremski Mitrovici določen za ekonomijo in ne za medicino. Tam smo imeli veliko knjig in gradiva iz ekonomije, pa sem zato obvladal osnovne pojme iz te stroke in poleg ostalega preštudiral Marxov Kapital. Poleg Bakarića sem bil v politbiroju CK KPH najbolj izobražen v ekonomiji, zato sem bil postavljen na čelo komisije CK za gospodarstvo in imenovan za ministra.«[23]

---

18 Organizaciono pitanje komunističke partije. Izdanje Okružnog komiteta KP Hrvatske Karlovac. HR HDA 1798, šk. 10, a. e. 78. Priročnik je doživel konkretno recenzijo, na arhivski ovojnici je s svinčnikom pripisano avtorstvo Edvarda Kardelja: »Pročitao sam Mićinu brošuricu o organizacionom pitanju. Čini mi se da ima nekoliko većih nedostataka, dok na sitna uopće nisam obraćao pažnju.« Nepodpisano pismo, 29. julij 1943. HR HDA 1798, šk. 10, a. e. 82.

19 Pitanja dr. F. Špicera dr. S. Zlatiću za emisiju Radio-Zagreba, 10. 1984. god. HR HDA 1798, šk. 16, a. e. 123.

20 Prav tam.

21 Prav tam.

22 Karton podataka. Zlatić/Matko dr. Savo. Godina registracije 1965. HR HDA 1798, šk. 16, a. e. 123.

23 Stipančević, *Razgovor*, str. 126.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 501 23.1.2018 8:47:21

Kakšnega posebnega veselja do tega ni kazal, tako vsaj razberemo iz ohranjenega pisma prvi ženi Lidi, ki ji ga je poslal 1. aprila 1946 iz Istre:

> »Upam, da bom vsaj za nekaj dni uspel priti v Zagreb. Zdaj mora Vlado iti s starim fordom, ki je pričel škripati še v motorju in ga lahko popravijo le v Zagrebu. Jutri ali pojutrišnjem grem v Ljubljano, nato pa z dr. Vilfanom v Beograd, da uredimo neke stvari v zvezi z Istro. Potem bom najverjetneje ostal v Zagrebu in najverjetneje me bo doletelo (v originalu »če me zakačiti«, op. pisca) tisto delo, o katerem si mi pisala v enem izmed pisem. Če se bo Vlado vrnil pome v Istro, potem se mi javi, še posebej me zanima, kako je z malim Bracom in Majo. Vsem pošiljam nekaj pomaranč in limon, vsega skupaj kakšnih 30 kg. Od tega okrog razdeli kakšnih 10 kg…«[24]

A če je Zlatić menil, da ga bo »zakačila« zagrebška funkcija, potem se je hudo motil. Kajti že konec maja so se pričeli odvijati dogodki, ki so pripomogli k temu, da se je Zlatić znašel v Tirani. In to ni bilo nekaj, česar bi si večina funkcionarjev ravno srčno želela. Ko sem o občutkih ob njegovem odhodu za odpravnika poslov na Poslanstvo FLRJ v sicer tedaj negostoljubno informbirojevsko Tirano leta 1949 povprašal Draga Flisa, mi je odvrnil, da so bili pač ljudje tedaj za domovino pripravljeni storiti marsikaj.[25] Zlatić je sicer v intervjuju ob predaji gradiva dejal, da je bil njegov odhod pogojen s pogovori Tito-Dimitrov na Bledu o vzpostavljanju trojne balkanske federacije, a ti so se zgodili kasneje. Konec junija 1946 je Jugoslavijo obiskal albanski voditelj Enver Hoxha, o trenjih v albanskem vodstvu in partiji pa je Tito moral Stalinu odgovarjati že konec maja v Moskvi.[26] Iskanje primernega delegata, ki bi pomagal pri organizacijskih vprašanjih, se je torej začelo zgodaj poleti.

Kakšen je bil jugoslovanski položaj v Albaniji v tem trenutku? Komunistična partija Jugoslavije je s svojo intervencijo v Albaniji leta 1941 resno pospešila organizacijo komunističnega odpora. Med drugo svetovno vojno je uspela albansko državo in politiko popolnoma navezati nase, krepitev jugoslovanskega položaja v Albaniji pa se je po osvoboditvi države konec novembra 1944 le še nadaljevala. Jugoslovanski partijski in diplomatski emisarji so v albansko politiko spretno posegali tako, da so si ustvarjali zaveznike pri strujah, ki so bile z jugoslovansko politiko bolj kompatibilne, vendar ne moremo reči, da se pri tem niso držali pravovernih vzorcev. A pomoč z jugoslovanske strani je bila v Albaniji večkrat dojemana kot »imperialistična grožnja«, ne pa dejanje internacionalističnega komunističnega večjega brata.[27] Če pogledamo na politično življenje albanske

24 Pismo Save Zlatića soprogi Lidi, 1. april 1946. HR HDA 1798, šk. 9, a. e. 67g.

25 Pogovor avtorja z Dragom Flisom, Ljubljana, 25. februar 2016.

26 »*Soviet Record of Conversation*«.

27 Ki je konec koncev dajal Albaniji leta 1947 52 % proračunskih sredstev na podlagi ugodnega dolgoročnega kredita, poleg tega pa še brezplačno strokovno pomoč in denarno pomoč za vojsko.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 502 23.1.2018 8:47:21

države, lahko vidimo skoraj popolno prenašanje vseh jugoslovanskih vzorcev do tistega časa, od AVNOJA (Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije) med vojno, do Ljudske (Demokratične) fronte na prvih volitvah, ki ji je sledil obračun z ostanki meščanske opozicije. Albanija je v začetku leta 1946 praktično prekopirala tudi celoten nov jugoslovanski pravno-politični sistem. Sovjetska zveza oz. Stalin je Jugoslaviji neformalno prepustil vodenje »albanskih zadev«, ki so potekale »preko Jugoslavije in samo preko Jugoslavije«. Vodja albanske partije Enver Hoxha je bil po »puču« na plenumu v Beratu, kjer je jugoslovanski predstavnik Velimir Stojnić v začetku leta 1944 odigral pomembno vlogo, resno oslabljen. V sami partiji so se Jugoslovani naslanjali predvsem na organizacijskega sekretarja in notranjega ministra Koci Xoxeja oz. projugoslovansko delavsko krilo; intelektualistično krilo, ki ga je predstavljal minister za gospodarstvo Nako Spiru, je bilo tedaj še benigno, februarja 1946 pa se je pričel obračun z »desnim« krilom v partiji, ki ga je predstavljal predvojni komunist Sejfulla Malesheva. Ti so v nezaupanju do jugoslovanskega sponzorstva zagovarjali počasnejše družbeno-ekonomske spremembe in sodelovanje z zahodnimi državami, tudi oz. predvsem z Italijo.[28] Savo Zlatić je to zgodbo leta 2004, torej slabih 60 let kasneje, še bolj poenostavil.

> »Albansko komunistično partijo so osnovali naši partijci in mi smo v njej imeli močan vpliv. Na čelu albanskih komunistov je bil Enver Hoxha, komandant albanske vojske. Dolžnost organizacijskega sekretarja je opravljal Koci Xoxe, komunistično mladino pa je vodil Nako Spiru. Trojica ni bila složna.«[29]

Zlatić se je poleti 1946 tako začel pripravljati na odhod v Tirano. Med njegovimi dokumenti se nahaja tudi več zadolžnic iz zagrebške univerzitetne knjižnice. Prevladujejo »domoznanske« knjige: Albanija, L'Albania, Neuland Albanien. Nekoliko bolj obskurne nosijo naslove, kot so *Illyrisch-albanische Forschungen* in *Biologie des albanischen Volksstammes*. Manjkati seveda ni smelo niti delo Dimitrija Tucovića *Srbi i Arbanasi*. Kljub temu pa je bila glavnina knjig posvečena albanskemu jeziku, predvsem slovnici, tako v italijanskem kot nemškem jeziku. Vaje iz albanskega jezika tudi sestavljajo pomemben del ohranjenih Zlatićevih zapiskov. V Jugoslaviji je bilo le malo komunističnega kadra, ki je obvladal albanski jezik, pa tudi na albanski strani je bilo znanje srbsko-hrvaškega jezika prej izjema kot pravilo, kljub intenzivnemu uvrščanju srbohrvaškega jezika v šolske kurikulume in radijskim tečajem. Sporazumevanje je tako teklo večinoma v francoščini in italijanščini. To je seveda na terenu povzročalo težave in tudi slabo propagando za Jugoslavijo. Leto dni po Zlatićevem prihodu je to postalo jasno tudi najvišjemu vodstvu v Beogradu, zato je Aleksandar Ranković, ki je bil glavni Zlatićev sogovornik, v telegramu napisal:

28 Hadalin, *Boj za Albanijo*.

29 Stipančević, *Razgovor*, str. 126.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 503 23.1.2018 8:47:21

> »Nalogo učenja albanskega jezika je potrebno dati vsem našim ljudem, še posebej tistim, ki dlje časa ostajajo v Albaniji. To je potrebno ne le zaradi praktičnih razlogov, temveč tudi zaradi pravilnejšega odnosa do Albanije.«[30]

No, v Tirano je prispel v prvi polovici avgusta in nad razmerami je bil vse prej kot navdušen, predvsem zaradi tega, ker je načrtoval tudi prihod svoje družine. V pismu ženi Lidi pravi:

> »Že 14 dni sem v Tirani, a se šele zdaj javljam. Že prve dni po prihodu se nisem počutil dobro in sem na koncu moral leči v posteljo. Po dveh dneh sem vstal iz postelje, a sem še vedno nekoliko slab in brez apetita. Tukaj je grozna vročina. Ne da se delati ničesar, niti brati, samo čakaš, da bo končno prišel večer in noč, ker so večeri in noči nekoliko bolj sveže. Nikakor ne hiti v Tirano. Pravijo, da v drugi polovici septembra vročina popusti in je bolj ugodno. Stanujem v nekem hotelu, ki so ga Italijani gradili zase.[31] Moderen je, ampak ko sonce začne pripekati, se mi zdi, da so sobe kot samice velikega zapora, vročina pa paznik na glavnem vhodu. Nikamor ne moreš v Tirani, nikjer ni gozda ali kakšne sence, tako da mi ne preostane drugega, kot da sedim v hotelu in štejem ure do zahoda sonca.«

Bivalne razmere so ga morale šokirati, saj ženi najprej svetuje, naj pride v Tirano v drugi polovici septembra, in to za stalno, zato naj si zagotovi potovalne dokumente in uredi s svojo zagrebško službo. Nato pa nadaljuje:

> »Obljubili so mi, da mi bodo našli kakšno stanovanje, ko prideš, da nama ne bo treba živeti v hotelu. A za stanovanje bi morali najti neko dekle. Mislim, da naše sedanje iz Zagreba ne pridejo v obzir glede na težke in drugačne klimatske pogoje. Mislim, da bi bilo najbolje, če javiš Dini v Reko, in morda z njeno pomočjo najdeš kakšno Istranko, ki bi hotela oditi v Tirano in je klima ne bi preveč motila. Otrok jaz zaenkrat ne bi vozil. Morda bi lahko prišli pozimi, in to za tri ali največ štiri mesece…«[32]

Nekaj dni kasneje se je s situacijo očitno sprijaznil, saj naj bi poletna vročina nekoliko popustila in s svojo drobno ter težko čitljivo, lahko bi rekli zdravniško pisavo, je ženi ob pomanjkanju tinte z navadnim svinčnikom napisal takole:

30 Telegram Rankovića Savi Zlatiću, 6. maj 1947. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

31 Hotel Dajti, do sedemdesetih let edini hotel v Tirani.

32 Pismo Save Zlatića Lidi Zlatić, Tirana, 23. avgust 1946. HR HDA 1798, šk. 9, a. e. 67g.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 504 23.1.2018 8:47:21

> »Živim v hotelu, kjer stanujejo v glavnem neki uradniki UNNR-e,[33] sami angloameriški špijoni, s katerimi se v zadnjem času ne gledamo najlepše. V Tirani je tudi veliko Rusov, a so od nas ločeni in žive sami zase, saj se mi Jugoslovani nismo tesneje povezali z njimi.«[34]

O prihodu otrok in vročine vajeni istrski služinčadi se do tedaj še ni premislil.[35]

Nekoliko drugačen ton je razbrati iz prvega pisma CK KPJ:

> »Tu sem bil s strani tovarišev v CK Albanije sprejet korektno. Moji sogovorniki so bili v glavnem Enver Hodža, Koči Dzodze in Spiru Naku. Na prvem pogovoru z Enverjem Hodžo je bil prisoten Ramadan Čitaku,[36] minister za finance, ki je bil izključen iz CK in ne velja za našega prijatelja. Že po nekaj dneh sem zbolel in tako nisem mogel več sodelovati v pogovorih. Šele v zadnjih dneh sem ponovno začel s sestanki z albanskimi tovariši. Odnos v CK ni vedno najbolj zadovoljiv. Spiru Nako je o tem dokaj na široko govoril in na podlagi vsega, kar je povedal, sem dobil vtis, da namerava začeti s kampanjo menjav kadrov v CK, predvsem ga je motil Koci Dzode. Zgleda, da je podobno mislil tudi Enver Hodža. Naku Spiro tega ne bi omenjal, če ne bi bil Enver istega mnenja. Odnosi v CK niso zdravi. V noči pred odhodom Enverja Hodže v Pariz se je o razmeščanju kadrov razpravljalo šest ur, vsa nesoglasja pa so v osnovi izhajala iz tega, ali bo na to ali ono mesto prišel človek, ki je blizu Kočiju Dzodzeju ali Enverju Hodži /…/ V političnih in gospodarskih vprašanjih ni večjih sprememb.«[37]

Kot težavo ponovno omenja tudi jezik in prosi, če bi lahko iz Jugoslavije dobil primernega spremljevalca/prevajalca, saj

---

33 Kmalu zatem se je UNNRA iz Albanije umaknila, saj jo je režim napadal in njenega vodjo Dayrella Oakleya Hilla (predvojnega šefa albanske žandarmerije in agenta SOE, ki je z britansko obveščevalno službo sodeloval tudi kasneje) izgnala, stare angloameriške stike pa je tudi izrabil za montirano obtožnico proti pripadnikom t. i. meščanske opozicije v Ljudski fronti.

34 Pismo Save Zlatića Lidi Zlatić, Tirana, 2. november 1946. HR HDA 1798, šk. 9, a. e. 67g.

35 Iz ohranjenega gradiva nisem uspel razbrati, kako se je končala zgodba o združitvi družine, a glede na to, da je sekretar poslanstva Drago Košmrlj iz Tirane v Jugoslavijo septembra 1947 pošiljal pozdrave Zlatiću, ženi in otrokom, so bili očitno v Albaniji, a ne stalno, Zlatić je dobil svoje stanovanje. Kar pa se tiče osebja, je morda zanimivo, kako so v okviru poslanstva kadrovali s pomožnim osebjem. Iz istega pisma, v katerem se najdejo tudi tračі, je očitno, da so si pomoč iskali v okviru svojih republik, saj Košmrlj na koncu sporoča, da je v Sloveniji našel novega šoferja, a da naj do njegovega prihoda Zlatić vrne šoferja Goloba, če ga ne potrebuje več. Pismo Draga Košmrlja Savi Zlatiću, 10. november 1947. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 49.

36 Ramadan Quitaku – Baco, eden redkih vodilnih kadrov, ki je govoril srbohrvaško.

37 Pismo Save Zlatića CK KPJ, 26. avgust 1946. Arhiv Jugoslavije, fond 507, Savez komunista Jugoslavije, IX, 1/IV 144–302, IV 219.

> »si brez preučevanja njihovih lastnih materialov in poročil težko ustvarim pravo sliko o tukajšnjem položaju, ker se mi kljub korektnemu sprejemu zdi, da niti eden od tovarišev, s katerimi sem se pogovarjal, ni pripravljen odprto in samokritično podati pomanjkljivosti svojega dela oziroma dela CK.«[38]

Kadrovska politika je bila pomemben del njegovega dela, o njej je redno poročal v Beograd. Po pregledu njegovih depeš lahko vidimo, da je pravzaprav z Albanijo »upravljal« Aleksander Ranković, ki se je večkrat kot na Hoxho obračal na Kocija Xoxeja. Glede na to, da je bil strokovnjak za gospodarstvo, pa v njegovih materialih lahko najdemo velike količine poročil o ekonomskem sodelovanju, mešanih družbah, planu in podobnem. S tega polja je npr. tudi edina brzojavka Edvarda Kardelja. Naslov tega članka sicer nakazuje, da je bil Zlatić vpet tudi v obveščevalno dejavnost, a uradno je to počel polkovnik UDV Safet Filipović, ki ga je v Tirano poslal Ranković. A Zlatić je poleg tega, da je predstavljal uradni kanal za komunikacijo na različnih nivojih, po prvi resni krizi v medsebojnih odnosih konec leta 1947 dobil tudi to nalogo:

> »Pošljite glede na možnosti vsak mesec CK KPJ pisno krajše poročilo o delu tamkajšnje komunistične partije. V poročilu poročajte o političnem in organizacijskem stanju partije, o vodstvu množičnih organizacij in boju delavskega razreda, kot tudi o najpomembnejših odločitvah partijskega vodstva o teh vprašanjih. Pošiljanje poročila smatrajte za konspirativno, pomembno in zaupno nalogo. Podatke zbirajte po legalni poti z osebnimi stiki, iz tiska in s spremljanjem dogodkov. Obveščevalna mreža ni potrebna. To zagotovite tako, da tamkajšnji tovariši tega ne bi razumeli tako, kot da se vmešavate v zadeve njihove partije.«[39]

Zadnje opozorilo je bilo več kot na mestu, saj je moral Zlatić v jeseni 1946 na zahtevo UDV večkrat poročati o delu nekdanjega svetovalca za mladinsko organizacijo Nijaza Dizdarevića v zvezi z vprašanji in govoricami o jugoslovanski vlogi v Albaniji, ki jih je sprožila kasnejša ministrica za šolstvo Naxhije Dume.

> »Za nas je posebej važno, da izvemo, ali je vtis o prepariranju in kombiniranju v Beogradu dobila samo Nadjija ali je to tudi vtis drugih albanskih tovarišev iz vodstva KP Albanije. Marko[40] je sprejel Nadjo na podlagi prošnje albanskih

38 Prav tam.

39 CK KPJ (posredovano od UDV) Savi Zlatiću (partiskomo punomoćeniku), 24. december 1947. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

40 Aleksandar Ranković.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 506 23.1.2018 8:47:22

> tovarišev in z njo govoril izključno o partijskem organizacijskem delu, kadrovskih in podobnih partijskih vprašanjih ter o tem govoril tudi s tovariši iz oddelka za kadrovanje. O njihovem vodstvu in voditeljih sploh ni bilo govora.«[41]

Prava kriza v jugoslovansko-albanskih odnosih je nastala šele v drugi polovici leta 1947, ko je na podlagi kopice sporazumov iz leta 1946, ki so Albanijo gospodarsko praktično prikovali na Jugoslavijo, Nakuju Spiruju in Enverju Hoxhi postalo jasno, da ne moreta voditi samostojne gospodarske politike. Drago Košmrlj je to poenostavil tako:

> »Mnogi dogodki, ki so imeli nastopiti maja, pa tudi že prej, so nakazovali izbruh krize, ki bi utegnila nastopiti okoli 1. julija, ko naj bi albanska skupščina sprejela prvi petletni plan, izdelan v popolni koordinaciji z jugoslovanskim planom. Postalo je očitno, da se večina v albanskem vodstvu, zbrana okoli ministra Naka Spira, ni strinjala s politiko, ki jo je izražala celotna usmeritev jugoslovansko-albanskih odnosov in težnjo po vzpostavitvi enotnega ekonomskega območja, ki bi zajemalo Jugoslavijo in Albanijo. Albanska stran je zavrgla jugoslovanski predlog in napravila svoj načrt petletnega plana. Jugoslovanski strokovnjaki so ga ocenili kot avtarkičnega in nesprejemljivega. Očitno je bilo, da se niti Enver Hoxha niti večina njegovih sodelavcev ni zavedala, kaj podpisujejo, ko so sprejemali sporazum o koordinaciji planov. Dejansko so albanski plan napravili v Beogradu in ga predložili Albancem; češ sprejmite ali pa ne bo nič s planom.«[42]

Spiru in Hoxha sta poskušala pridobiti dodatno gospodarsko pomoč v Moskvi, ki sta jo obiskala, ne da bi se o tem posvetovala z jugoslovanskimi »tovariši«.[43] Jeseni je bil Nako Spiru prisiljen odstopiti iz jugoslovansko-albanske koordinacijske skupine za gospodarski plan, njegovi načrti so se začeli rušiti, saj je Koci Xoxe, ki je igral na projugoslovanske karte, prevzel pobudo. Jugoslovanski CK KP, ki je dobil poročilo Save Zlatića, datirano na 16. november 1947, je bil prisiljen poseči v situacijo. Zlatić je že pred tem interveniral v politbiroju, saj ga je Vladimir Velebit prve dni novembra nenapovedano z dopusta poslal v Tirano, da bi razrešil težave s planom in nekaterimi političnimi vprašanji. Nako Spiru je bil označen za človeka, ki bi rad zasedel mesto Kocija Xoxea in ga izrinil iz politbiroja, da bi tako v njem prevladala prosovjetska linija. Enver Hoxha je 6. novembra, ko se je o tem pogovarjal z Zlatićem, dejal, da jugoslovanska stran očitno rada postavlja albanski CK pred že vnaprej izvršena dejstva. Koci Xoxe je slabšanje odnosov

41 Telegram UDV preko CK KPJ, 3. oktober 1946. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

42 Košmrlj, *Moj "spor" z Enverom Hoxho*, str. 122.

43 Razgovor vodjen u CK SKJ izmedju A. Milatovića i Koče Bitoljana sa Savom Zlatićem polovinom decembra 1958. godine (snimaksa magnetofona). AJ, fond 507, fascikel IX, 1/IV-556-740, a. e. IV-720.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 507 23.1.2018 8:47:22

tedaj opisal kot posledico slabih odnosov v CK, zaradi česar je večkrat predlagal razpravo o tem vprašanju, a ga je pri tem oviral Enver Hoxha. Poleg Kocija Xoxeja je bil načrt Nakuja Spiruja izriniti tudi vse predstavnike projugoslovanske linije, Pandi Krista, Krista Themelka in Gora Tashka. Koci Xoxe pa je Zlatiću dejal, da ima na svoji strani argumente, ki bi pripeljali Enverja Hoxho na njegovo stran, s čimer se je nato strinjal tudi Sava Zlatić. Zlatić je zapisal, »*da se drži sedaj Enver Hoxha zelo korektno in je napočil čas za odstranitev Naka Spira*«. Strinjal se je s Kocijem Xoxejem, da je bilo stanje medsebojnih odnosov odraz stanja v CK, saj je bil v svojem času Nako Spiru nasprotnik Enverja Hoxhe (od beratskega plenuma 1944 dalje) in je bil v času, ko je upal na podporo Jugoslavije, za razvijanje čim tesnejših odnosov.[44]

V Politbiroju CK KPA so nato pričeli z razpravo o zunanji politiki, ki se je sprevrgla v ostro kritiko politike Naka Spiruja. Razpravljali so o točkah, ki so bile navedene v pismu Save Zlatića CK KPJ. Te so obtoževale Spira poslabšanja odnosov z Jugoslavijo. Po kritični oceni Spirujevega dela je Enver Hoxha zvito prenehal podpirati njegova stališča. Politbiro je od Spira zahteval poročilo o danih temah, on pa je za odgovor zahteval najprej 24 ur, nato pa pet dni, izrazil je tudi željo, da bi se o vsem posvetoval s Hoxho. Tej zahtevi niso ugodili, ker so vsi ostali člani glasovali proti in nadaljevali z diskusijo. V teh dneh je imel Nako Spiru več sestankov s sovjetskimi diplomati in strokovnjaki v Planski komisiji, vendar pa je na koncu, ko je ugotovil, da je situacija zanj brezizhodna, 21. novembra storil samomor. Uradno je bilo to predstavljeno kot nesreča pri čiščenju pištole, njegova politična smer pa naslednje tri mesece ni bila javno kritizirana.[45] Vdova Liri Belishova se je znašla v nekakšnem hišnem priporu, pa tudi nihče od partijskih voditeljev ji javno ni izrekel sožalja.

To je bil velik šok za vse. Zlatić je leta 1958 na zaslišanju na zunanjem ministrstvu izjavil, da se je Spiru ubil na sestanku, na katerem on kljub kasnejšim natolcevanjem ni bil prisoten:

> »V predalu pisalne mize je imel pištolo. To je bil vsekakor trenutek depresije, oni (Kico Ndjela in drugi prisotni) ga niso mogli ustaviti, tudi če so opazili njegov namen. Igral se je s pištolo, to so videli, potem je govoril in naenkrat streljal.«[46]

Zlatić je bil preko UDV v neprekinjenem stiku z Rankovićem, ki je urejal nastalo situacijo:

44 Pismo Save Zlatića CK KPJ, 9. november 1947. AJ, fond 507, fascikel IX, 1/IV-303-414, a. e. IV-303.

45 Vdiq Nako Spiru (nekrolog na naslovnici časopisa Bashkimi, 23. november 1947). HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 48.

46 Razgovor vodjen u CK SKJ izmedju A. Milatovića i Koče Bitoljana sa Savom Zlatićem polovinom decembra 1958. godine (snimak sa magnetofona). AJ, fond 507, fascikel IX, 1/IV-556-740, a. e. IV-720.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 508 23.1.2018 8:47:22

> »Celotnega plenuma CK, kakor tudi širšega kroga ljudi ni potrebno sedaj obveščati, ostalim navesti, da gre za nesrečo. Če bo potrebno, lahko to kasneje urejamo. To bi bilo potrebno tudi zaradi zunanjepolitičnih razlogov. Pogreb mora biti uraden in brez posebnih, predvsem masovnih počastitev /…/ Enver mora sodelovati na pogrebu, saj bi v nasprotnem primeru lahko prišlo do nezaželenih komentarjev in sumničenj.«[47]

Mnenje je še istega dne spremenil in nekaj ur kasneje sporočil, naj Hoxha ne prisostvuje pogrebu, saj bi bilo to nelagodno, in naj pošlje zgolj venec.[48]

V Tirani so pričakovali sovjetsko reakcijo na samomor Naka Spiruja, ki pa je skoraj ni bilo. Bila pa je v Moskvo poklicana jugoslovanska delegacija, Stalin jo je poklical decembra 1947, da bi mu obrazložila dogajanje v Albaniji. Milovan Djilas je to opisal tako:

> »Čim smo se usedli za mizo (s sovjetske strani so bili prisotni Stalin, Molotov in Ždanov), je Stalin prešel na albansko vprašanje. 'Vam se v Albaniji ubijajo člani Politbiroja? To je zelo neprijetno, zelo neprijetno.' Djilas mu je odvrnil: »Da, neprijetno je, vendar se je Nako Spiru z nasprotovanjem zbliževanja Albanije in Jugoslavije izoliral v CK.« Stalin: »Mi nimamo posebnih interesov z Albanijo. Strinjamo se, da Jugoslavija Albanijo pogoltne. Čim prej, tem bolje.«

Izgledalo je, da temu ne pripisuje posebnega pomena, ker je drugače srečanje potekalo v prijetnem ozračju, vendar pa je očitno Stalin s svojimi izjavami že nekoliko preverjal jugoslovansko oblast.[49]

Ta je ugotovila, da bi lahko z ustreznim pritiskom oslabljenega Hoxho, ki se ji ni zdel popolnoma lojalen, omejila. Pričel se je pripravljati VIII. plenum CK KPA, na katerem so nameravali s kadrovsko menjavo pridobiti nesporen odločevalski vpliv v Albaniji s pomočjo pristašev Kocija Xoxeja. Na plenumu, ki se je pripravljal v januarju, dokončno pa je z delom zaključil marca 1948, so bile te kadrovske spremembe, ki jim lahko rečemo tudi čistka, izvršene. Po liniji UDV je tako že 4. januarja Ranković Zlatiću poslal sledeče sporočilo: »*Nimamo nobenih pripomb v zvezi s spremembami v albanskem državnem in partijskem aparatu*.«[50]

Za dodaten pritisk je jugoslovansko vodstvo istočasno želelo zavarovati »skupne meje«. Zaradi razvoja grške državljanske vojne so nameravali razglasiti območje Korče na jugu Albanije za vojaško območje, v Albanijo pa poslati enote jugoslovanske vojske.

47 Telegram Rankovića Zlatiću, 21. november 1941, ob 17.45. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

48 Telegram Rankovića Zlatiću, 21. november 1941, ob 22.10. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

49 Hadalin, *Boj za Albanijo*, str. 121.

50 Telegram Aleksandra Rankovića Savi Zlatiću, 4. januar 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 509 23.1.2018 8:47:22

Komunikacija je tudi v tem primeru potekala od Rankovića čez Zlatića. A ta poteza je postala eden od povodov za Resolucijo Informbiroja, saj je s tako, z Moskvo neusklajeno potezo, jugoslovansko vodstvo pričelo ogrožati sovjetske zunanjepolitične interese. Zaušnica, ki je priletela iz Moskve, je načrte zaustavila, informacija o manevrih pa je v Moskvo romala iz Tirane in ne Beograda, saj Ranković Zlatiću piše tako:

> »Obvesti naknadno tovariša Enverja, da nam je sovjetska vlada na osnovi obvestila o naši nameri, dobljenega iz Albanije, predlagala, da svojih vojaških enot ne pošljemo na sektor Korče. Od sovjetske vlade je bilo zahtevano pojasnilo in eventualne sugestije o kakšni drugačni rešitvi vprašanja skupne zaščite naših meja.«[51]

Ranković je nato še skozi februar pošiljal Zlatiću navodila in obvestila za albansko vodstvo, 1. februarja 1948 je tako zahteval, da se Hoxhi sporoči, da je načrt o razglasitvi Korče za vojaško bazo odpovedan in da jugoslovanskih enot zagotovo ne bo v Albanijo.[52] Hoxha je očitno v času, ko je na čelu KPA postajal zgolj še marioneta, svoj položaj poskušal reševati s ponavljanjem tega vprašanja v Moskvo, saj Ranković še 27. februarja 1948 opozarja »*da ni primerno, da albanska vlada ponovno postavlja vprašanje o prihodu jugoslovanskih enot v Albanijo /…/ Mi smo torej proti postavljanju tega vprašanja sovjetski vladi.*«[53] Zlatić je o tem, da se je o občutljivi tematiki albanska vlada obračala na Moskvo, od tod pa so pitijsko odgovarjali, da nasvetov o tem ne bodo dajali, dokler in če stvar ne bo ponovno postala aktualna, poročal še 3. marca.[54]

Napetosti v Moskvi so v vmesnem času naraščale in eskalirale v sovjetski odpovedi trgovinskega sporazuma z Jugoslavijo. To je bil očiten znak, da se v jugoslovansko-sovjetskih odnosih obetajo spremembe, ki bodo vplivale tudi na Albanijo. Kljub temu da je Enver Hoxha v svojih kasnejših delih zanikal, da bi ga o teh spremembah obvestili z jugoslovanske strani, pa Rankovićev telegram Zlatiću pravi drugače.

> »Sovjetska vlada nam je odpovedala trgovinski sporazum, ki bi ga morali podaljšati od maja tega leta. S tem smo potisnjeni v zelo težak položaj, poleg tega pa tudi zato, ker je naš predstavnik skoraj tri mesece sedel v Moskvi in smo tako zamudili možnost, da bi se s surovinami oskrbeli na drugih trgih. Odpoved sporazuma ni posledica pomanjkanja surovin pri njih, temveč gre za nekakšno vrsto pritiska v povezavi z najnovejšimi dogajanji v naših odnosih. Mi poskušamo reševati vse težave z lastnimi močmi. Gornje se lahko sporoči

51 Telegram UDB Savi Zlatiću, 3. januar 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

52 Telegram Aleksandra Rankovića Savi Zlatiću, 1. februar 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

53 Telegram Aleksandra Rankovića Savi Zlatiću, 27. februar 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

54 Skica telegrama Save Zlatića Aleksandru Rankoviću, 3. marec 1948. HR HDA 1798, šk.6, a. e. 51.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 510 23.1.2018 8:47:22

samo tovarišem Enverju in Kociju, kakor tudi Djerdji, in o tem ni potrebno govoriti nikomur več.«[55]

V marcu je z delom prenehal zgoraj omenjeni VIII. plenum CK KPA, na katerem je projugoslovanska politična skupina dosegla zmago, ki se je kasneje izkazala za pirovo. V vmesnem času se že začne nakazovati razkol med državama, ki ga je povzročila moskovska poteza. Sovjetska zveza je napovedala umik svojih vojaških in gospodarskih svetovalcev, kar je povzročalo precejšnje preglavice tako jugoslovanskim delegatom v Albaniji kot projugoslovanski skupini, ki je težko pojasnjevala nove okoliščine partijskim aktivom. V teh kritičnih dneh v začetku aprila se je s poročanja v Beogradu Zlatić vrnil v Albanijo, kjer očitno ni uspel dovolj hitro spremljati sprememb. 12. aprila mu je Ranković napisal, da je preteklo že kar nekaj časa, odkar je spet v Albaniji, a da se še ni javil ter da naj nemudoma poroča.[56] Že naslednji dan je tako Zlatić sporočil, da je takoj po prihodu v Albanijo pričel s pogovori z Enverjem Hoxho in Kocijem Xoxejem. O novih okoliščinah in jugoslovanski vlogi v Albaniji se niso želeli takoj izjasniti, za izgovor pa jim je služilo dejstvo, da je večina članov politbiroja v tem času po celotni Albaniji predstavljala novosti z VIII. plenuma, predvsem obsodbo delovanja Naka Spira. Obnašanje Hoxhe opisuje kot kolebljivo.[57]

Enver Hoxha se je po tem, ko mu je Sava Zlatić sporočil, da Sovjetska zveza noče podaljšati trgovinskega sporazuma in da je med njimi prišlo do spora, počasi pričel odvračati od Jugoslovanov. Zlatić, ki je ocenil, da je Enver Hoxha po VIII. plenumu politično zelo šibak, se je v oceni zmotil. Sovjetska zveza je aprila že hotela odpoklicati svoje strokovnjake in vojaške svetovalce iz Albanije, vendar je Enver Hoxha tako rekoč izvršeno dejstvo s spretnim zavlačevanjem uspel spremeniti. Jugoslovanski politični vrh je po tem ugotovil, da jim kontrola političnega in s tem tudi gospodarskega življenja v Albaniji uhaja iz rok, zato se je odločil na novo ovrednotiti odnose med državama. Urejeni naj bi bili kot med vsemi ostalimi državami, ki so imele ekonomske stike z Jugoslavijo. Vzrok za to je bil jasen, saj je Jugoslavija za potrebe albanskega gospodarskega plana za leto 1948 že rezervirala 3 milijarde dinarjev. Enver Hoxha na to v pogovorih s Savo Zlatićem in Sergejem Kraigherjem ni hotel pristati. Ker je hotel dokončno izkoristiti mednarodne pogodbe, ki so tedaj Albaniji zagotavljale preživetje, je Enver Hoxha še vedno vzdrževal stike z vrhom KPJ. Potem ko je 10. marca odbil podpis dogovora o reguliranju gospodarskih odnosov, je pisal Josipu Brozu Titu še večkrat, vendar je bil ton teh pisem do srede aprila še nekako spravljiv, ker je za vsako mnenje moral dobiti privoljenje Politbiroja KPA. 21. aprila je Enver Hoxha poslal Titu predzadnje pismo, ki še vedno ni imelo prehudega tona, saj je apeliralo na prijateljstvo z Jugoslavijo, vendar je to

55 Telegram Aleksandra Rankovića Savi Zlatiću, 6. marec 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

56 Telegram Aleksandra Rankovića Savi Zlatiću, 12. april 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

57 Savo Zlatić CK KPJ in Marku, 13. april 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 511 23.1.2018 8:47:22

bilo vneseno v besedilu predvsem zaradi še vedno projugoslovanske večine v politbiroju. V Titovem odgovoru z 22. aprila pa je bila vsebina povsem v nasprotju z željami večine v albanskem političnem vrhu.

> »CK KPJ je prišel do enostavnega zaključka, da so se odnosi med našima dvema državama v zadnjem času začeli poslabševati, razlog za to pa je pomanjkanje zaupanja v iskrenost naših namenov do Albanije z vaše strani, materialna odrekanja, ki jih trpi Jugoslavija zaradi Albanije, se priznavajo deklarativno, v praksi pa ne /…/ Jasno je, da se ne moremo strinjati, da se v škodo lastnega ljudstva odrekamo v korist Albanije, če pri tem ne vidimo okrepitve in izboljševanja naših odnosov, temveč so se ti spet še poslabšali, in to ne po naši krivdi.«

Na koncu je dodana tudi nekakšna samokritika:

> »Menimo, da smo od samega začetka gledali na naše odnose bolj idealistično kot realno in to se sedaj ne sklada s stvarnostjo. Z drugimi besedami, naši odnosi ne stojijo na zdravih temeljih; če želimo resnično zbližanje, moramo na novo preveriti naše sodelovanje in ga postaviti na tako osnovo, ki odgovarja dani etapi in mednarodnim dogodkom.«

O tem vprašanju so razpravljali tudi na seji jugoslovanskega politbiroja 9. maja, kjer se je odločitev o spremembi jugoslovanske politike do Albanije znašla na dnevnem redu skupaj s pismom CK VKP(b) in odločitvijo o odstranitvi Andrije Hebranga in Sretena Žujovića iz partije.[58]

Tako lahko razumemo sporočilo Rankoviću in CK KPJ, ki ga je Zlatić poslal 15. aprila v Beograd kot resignacijo. V začetku je poročal o sovjetsko-albanskih stikih, nato pa sledi čisto osebno mnenje, za katerega je želel potrditev iz Beograda:

> »Obstajajo novi momenti, ki govore o neiskrenosti Enverja in ostalih. Splošni vtis je, da se tu v nekem smislu ponavljajo lanskoletne stvari iz aprila in maja. V tej situaciji predlagam, da v svojem imenu izjavim Albancem, da menim, da albanski CK v praksi na drugačen način izvaja politiko odnosov do Jugoslavije, kot pa to postavlja v teoriji in v raznih deklaracijah, da v takšni situaciji menim, da so vsi pogovori o nadaljnjih korakih o zbliževanju naših odnosov brezpredmetni, vendar pa vztrajam na tem, da CK Albanije končno izjavi, kaj hoče in kakšno politiko in prakso namerava voditi do Jugoslavije, in da to stvar končno

58 Sjednica politbiroa centralnog Komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 9. maj 1948. V: Petranović, *Zapisnici*, str. 248–250.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 512 23.1.2018 8:47:22

> razčistimo. Nato bi razložil, da Jugoslavija težko še naprej sodeluje, če se vsi obstoječi odnosi ne utrdijo z odgovarjajočimi sporazumi in če se ne popolnoma jasno postavijo obveze Albanije do Jugoslavije.«[59]

Z Rankovićevim odgovorom je bila njegova misija zaključena:

> »Strinjamo se s tvojim predlogom, da v svojem imenu albanski vladi predaš predloženo izjavo. Ne vztrajaj na tem, da bi oni takoj izjavili, kaj želijo in kakšno politiko mislijo v praksi voditi do Jugoslavije, temveč izjavi, da je program sodelovanja brez fiksiranja odgovarjajočih sporazumov na civilnem in vojaškem spektru nemogoč. Vse drugo tako, kot si predlagal. Po tem pogovoru pridi takoj v Beograd, oni pa lahko svoje mnenje dostavijo po drugih poteh. Bilo bi dobro, da bi prišel in sodeloval na plenarni seji CK KP Hrvaške, ki bo v ponedeljek.«[60]

Albanija se je potem, ko je dokončno postala javna resolucija Informbiroja, postavila na sovjetsko stran in bila pri kampanji proti Jugoslaviji ena najbolj gorečih nasprotnic. Resolucija Informbiroja je albanskemu voditelju Enverju Hoxhi ponudila možnost, da je v položaju, ko bi bil verjetno kmalu prisiljen neprostovoljno zapustiti svoje mesto, lahko okrepil svoj položaj in ga z doslednim stalinizmom obdržal vse do svoje smrti v sredini osemdesetih let prejšnjega stoletja. Vendar tudi med jugoslovanskimi komunisti odločitev, kdo ima v tem sporu prav, Tito ali Stalin, ni bila lahka. Zato je odločitev Zlatića, da se je kmalu po vrnitvi iz Albanije javno izpostavil glede tega in se razšel s Titom ter zapustil visoko politiko, nekoliko presenetljiva. A poglejmo, kako to opiše sam:

> »Poleg tega, da sem opravljal dolžnost (zveznega) ministra za lahko industrijo, sem bil imenovan tudi za člana Prezidija (skupščine) FLRJ. Prav na sestanku prezidija je Tito predlagal, da naj odidem za ambasadorja v Sovjetsko zvezo, kar je bilo sprejeto. Eden razlogov za to je bil, da sem dobro obvladal ruski jezik. Med preučevanjem vseh gradiv sem prišel do zaključka, da bi bilo za svetovno komunistično gibanje dobro, če bi sprejeli Stalinove zahteve. Zaradi tega sem bil odstavljen s položaja ministra in poslan v Zagreb, kjer sem dobil zaposlitev v mestnem arhivu. Tu sem delal nekaj časa. Ko mi je bilo sporočeno, da sem izključen iz partije, sem dejal, da tega ne priznavam in se še vedno

59 Savo Zlatić CK KPA in Marku, 15. april 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

60 Telegram Aleksandra Rankovića Savi Zlatiću, 18. april 1948. HR HDA 1798, šk. 6, a. e. 51.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 513 23.1.2018 8:47:22

> počutim kot član. Nato sem bil aretiran, dokaj dolgo zasliševan na zagrebški policiji in obsojen na dvoletno »prevzgojno« kazen na Golem otoku.«[61]

Po prestani kazni in javni izjavi o svoji zmoti je bil jeseni 1951 z »družbeno-koristnega dela« izpuščen na svobodo.[62] In to kakšno svobodo. S politiko se ni več aktivno ukvarjal, v Arhivu Jugoslavije je ohranjen le še v tekstu večkrat citirani zapisnik zaslišanja na zunanjem ministrstvu leta 1958. Ponudbo za ponoven vstop v komunistično partijo je kasneje zavrnil in ni bil do svoje smrti več član nobene politične stranke. Vrnil se je k svojemu prvotnemu poklicu, medicini, po prihodu z Golega otoka je postal svetovalec na hrvaškem ministrstvu za zdravstvo. Svoje medicinsko znanje je prenesel na oddelek za farmakologijo in postal eden od »ustanoviteljev« klinične farmakologije na Hrvaškem. Poleg tega se je še v zaporu začel ukvarjati s problemskim šahom in leta 1956 postal mojster problemskega šaha. Jugoslavijo je zastopal tudi na ekipnih svetovnih prvenstvih, leta 1958 pa je bil na svetovnem kongresu »problemistov« imenovan za mednarodnega sodnika po licenci FIDE – Svetovne šahovske federacije. Leta 1999 je v Izraelu prejel tudi naslov častnega mojstra za šahovsko kompozicijo.

Ves čas svoje nepolitične kariere je bil tudi publicistično aktiven, poleg veliko del s področja farmakologije, kjer je urejal tudi strokovni časopis, je v sedemdesetih letih pričel pisati o narodnoosvobodilni borbi, v osemdesetih letih pa je na to temo tudi večkrat javno nastopal.

Po razpadu Jugoslavije in demokratičnih volitvah je v hrvaško javno življenje v devetdesetih vstopal kot upokojenec iz zagrebške Trešnjevke, ki je bil zelo občutljiv za tedaj politično neprijetne teme, denimo vprašanje hrvaških Srbov. In tukaj vsaj zame pravzaprav prihaja tisti nenavaden obrat. V času, ko je vprašanje NOB in Tita na Hrvaškem kotiralo verjetno najnižje v zgodovini, v času po zaključnih operacijah hrvaške vojske in vrhunca politične vladavine Hrvatske demokratske zajednice ter Franja Tuđmana, je bil ustanovitelj in aktivni član Društva Josip Broz Tito, ki si prizadeva za ohranjanje dobrega imena nekdanjega jugoslovanskega predsednika.[63]

Leta 2004 je o svojem odnosu do Tita in ostalih vodilnih jugoslovanskih politikov, ljudi, s katerimi je sodeloval, in ljudi, s katerimi se je politično razšel, povedal naslednje:

> »Josip Broz Tito je po mojem mnenju največji politik, ki ga je do sedaj imela Hrvaška. Zgodovinsko dejstvo je, da se je med drugo svetovno vojno uvrstil med vodilne svetovne politike, kar mu priznava ves svet. In to najboljše dokazuje njegov pogreb. No, to moje mnenje ni vplivalo na njegov odnos do mene,

61 Stipančević, *Razgovor*, str. 126–127.

62 Potvrda. Narodni odbor Grada Zagreba, Povjerenstvo unutrašnjih poslova, 22. november 1948. HR HDA 1798, šk. 40.

63 Gradivo vezano na Društvo Josip Broz Tito. HR HDA 1798, šk. 16, a. e. 123 in 124.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 514 23.1.2018 8:47:22

tudi zato, ker je tedaj prav imel on, ne pa jaz. Kljub vsemu je Goli otok ena od večjih Titovih napak in tudi napak vodilnih ljudi tedanje Jugoslavije. Kardelj je bil človek visoke inteligence, marksistično dobro izobražen, čeprav je veliko stvari opravljal na dogmatski način in se v tem močno razlikoval od Tita. Ranković je bil minister za notranje zadeve, šef obveščevalnih služb in organizacijski sekretar partije. Opravljal je »umazane posle«, in to največkrat uspešno. Kljub vsemu bo imel visoko mesto v zgodovini svojega časa. Meni osebno je bil kot človek bolj simpatičen kot Kardelj.«[64]

Viri in literatura

Arhivski viri

Hrvatski državni arhiv (HR HDA), fond 1798, *Zlatić Savo*.
Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507, *Savez komunista Jugoslavije*.

Literatura

Đerđa, Josip, on-line izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. Dostopno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16905 (10. avgust 2017).

Drago Flis Strela. Janez Stanovnik in Nevenka Troha (ur.), *Slovenski zbornik 2016: ob 75-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda*. Ljubljana, 2016, str. 362–366.

Hadalin, Jurij, *Boj za Albanijo: propad jugoslovanske širitve na Balkan*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

Joksović, Branislav, *Stojnić, Velimir*. Nikola Gažević (ur.), *Vojna Enciklopedija, 2. izd*., zv. 9. Beograd, 1975, str. 165.

Jovanović, Nenad, *Savo Zlatić: Bolnicu nikad nitko nije izdao*. Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2005. Dostopno na: http://www.skdprosvjeta.com/news.php?id=178 (10. avgust 2017).

Košmrlj, Drago, Moj »spor« z Enverom Hoxho: iz spominov na Albanijo. *Prešernov koledar za leto 1991*. Ljubljana, 1990, str. 118–127.

Marušič, Branko, *Košmrlj, Drago (1911–2003)*. Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Dostopno na: http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1015510/#primorski-slovenski-biografski-leksikon (10. avgust 2017).

Marušič, Branko, *Kraigher, Sergej (1914–2001)*. Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Dostopno na: http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1015790/#primorski-slovenski-biografski-leksikon (10. avgust 2017).

Petranović, Branko, *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ*. Beograd: Arhiv Jugoslavije in Službeni list SRJ, 1995.

64 Stipančević, *Razgovor s dr. Savo Zlatićem*, str. 127.

»*Soviet Record of Conversation of Gen. I. V. Stalin with Marshal Tito, 27–28 May 1946*«. History and Public Policy Program Digital Archive, Archive of the President, Russian Federation (APRF), f. 45, op. 1, d. 397, ll. 107–110. Dostopno na: http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117097 (10. avgust 2017).

Stipančević, Mario, Razgovor s dr. Savo Zlatićem. *Arhivski vjesnik*, št. 1, 2004, str. 119–132.

Zlatić, Savo, *Poslali so me na Kordun*. Zagreb: Razlog, 2005.

Ustni viri

Pogovor z Dragom Flisom, intervjuval Jurij Hadalin, Ljubljana, 25. februar 2016.

Summary

Jurij Hadalin

Our man in Tirana

Representative of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia by the Central Committee of the Communist Party of Albania Savo Zlatić (1912–2007)

The article offers an overview of the political career of Savo Zlatić, one of the highest ranking Croatian communist politicians. In August 1946, he was appointed as a representative of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia by the Central Committee of the Communist Party of Albania. At that time, the Yugoslav state and its Communist Party had decisive influence in the neighbouring state of Albania and thus directly interfered with the internal and foreign political decisions taken by Albanian state and its Communist Party. In this regard, Savo Zlatić played an important role as the highest-ranking Yugoslav political representative. The archival material from the critical moments, preserved in his legacy, which relates to the bilateral relations of the time, clearly indicates that critical actions were mostly performed by Aleksander Ranković, who was Yugoslav Minister of the Interior and the organisational secretary of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia. Ranković was in direct and close connection with Zlatić. After the 1948 split in the communist camp, Zlatić's political career was suddenly brought to an end as he openly argued in favour of Stalin's criticism as a member of the highest political bodies of Yugoslav federation, having finally ended up in prison. He withdrew from the active politics afterwards. In his old age, already in the independent Croatia, Zlatić co-founded the Society Josip Broz Tito, resignedly stating that it was Tito, who was right back in 1948 and not himself.

*Arnold Suppan**

Austria and its Neighbors in the East 1945–1955

After World War II, particularly after the State Treaty in 1955, Austria not only succeeded in avoiding a re-run of its history, but managed in a surprisingly short space of time to repackage itself as a model Alpine democracy: neutral, prosperous and stable. In part this was due to the uncomfortable proximity of the Red Army, which occupied Lower Austria, northern Upper Austria, the Burgenland, and the eastern districts of Vienna until 1955. It later withdrew just a few dozen kilometers to the east – a reminder that Austria's neighbors now included three Communist states (Czechoslovakia, Hungary, and Yugoslavia) and that the country's vulnerable location made it prudent to pursue conciliatory and uncontentious policies at home and abroad. The price Austria paid to get the occupation-powers to leave was neutrality and high reparations to the Soviets. The price was acceptable to get rid of four-power-tutelage, but neutrality also put Austria on the path of neutralism and pacifism in the world's conflicts and since the mid-1960s has produced an »island-of-the-blessed« mentality that still prevails. Nevertheless, neutral Austria joined the Western European trajectory of the »golden age« towards prosperity and consumerism and the »leisure-class society«. Yet neutrality arrested full political and economic integration. »*In addition, the Cold War assigned Austria an identity by association – as Western, free, democratic – that it might have been hard put to generate from within*.«[1]

The Division of Central Europe

Immediately after the capitulation of the Third Reich, in May 1945, the old »Central Europe« (*Mitteleuropa*) was divided. The destruction of the political, economic, social

* PhD Arnold Suppan, Professor Emeritus at the University of Vienna, Full member of the Austrian Academy of Sciences, Institute of Modern and Contemporary History, A-1020, Hollandstraße 11/1; arnold.suppan@oeaw.ac.at

1 Judt, *Postwar*, p. 261; Steininger et al. (eds.), *Austria in the Twentieth Century*, p. 3–4; Mueller and Portmann (eds.), *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 517 23.1.2018 8:47:22

and cultural fabric of Central Europe by the short-lived brutal Nazi regime and the military defeat of Hitler Germany in World War II against the Allies prepared Stalin's claim for leadership and the introduction of the Soviet system as far as the Lübeck–Trieste line. The American, British and French zones of occupation in Germany and Austria began to emerge to West Central Europe, the Soviet zones of occupation together with Czechoslovakia, Poland, Hungary and Yugoslavia to East Central Europe. After 1949, West Germany (*Bundesrepublik Deutschland*) became part of Western Europe, East Germany (*Deutsche Demokratische Republik*) that of Eastern Europe.[2] Piotr C. Wandycz sums up what seems to be historical fact thus:

> »The Second World War, or rather its outcome, reversed the course of history of East Central Europe. Traditionally a borderland or a semi-periphery of the West, the region became a westward extension of the Soviet East [...] For the first time in history the Russian shadow fell not only on Poland but also on Hungary and Czechoslovakia.«[3]

– We should add: on Yugoslavia and partly on Austria too.

No doubt, Hitler's rule had brutalized Central Europe. Especially the *Shoah* removed one of the most vital cultural and economic forces in the region, the Jews, not only from Warsaw, Berlin, Prague, Vienna, Budapest, and Bucharest, but also from Vilnius, Białystok, Gdańsk, Poznań, Łódż, Wrocław, Cracow, Lublin, L'viv, Brody, Černivci, Iaşi, Oradea, Bratislava, Novi Sad, Belgrade, Zagreb, Sarajevo, and Salonika. The population was radicalized by war, and expected that a new political and social order, based on a more equal distribution of power, would be created.

> »Without bearing that in mind, one cannot understand the political and cultural atmosphere of 1945–53 in the region, or the subsequent years, particularly in those parts of Central Europe that became people's democracies.«[4]

National Socialism and Fascism had caused the war and so its pole, the left, had enormous appeal. The revulsion at Nazi and Fascist barbarism and the horrors of war turned many educated young people to anti-fascism and the utopian ideal of a classless society based on social justice rather than »class exploitation«. They repudiated the pre-war social order, felt that the »age of private property« was over and flocked to left-wing populist and socialist parties in order to build a »people's democracy«, which promised »nationalizations«, general welfare and a bright future. The figure for the 27 million

2 Cf. Berend, *Central and Eastern*; Naimark, *The Russians in Germany.*

3 Wandycz, *The Price of Freedom*, p. 236.

4 Hilberg, *The Destruction*; Pynsent (ed.), *The Phoney Peace*, p. 2–5; Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*, p. 60.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 518 23.1.2018 8:47:22

Soviet dead served to encourage faith in Stalin's contention that the USSR had set out to be the savior of Europe, at least that of East Central and Southeastern Europe. Whatever the rules of censorship, it is then unremarkable that grateful, mysticizing paeans to the Red Army were sung in liberated territories even by those whose religious or political views were opposed to Communism. Stalin's employment of Panslavism as a rallying call during the war, and for a period afterwards, constituted another form of appropriation in Czechoslovakia and Yugoslavia. Milovan Djilas reports on the link between Stalin's Panslavism in 1944/45 and the imposition of sovietoid systems in East Central and Southeastern Europe. And it became an essential element in the Communist version of the Munich myth that the Soviet Union had been the only country to stand by Czechoslovakia in September 1938. The Czechs, and a large number of the Slovaks, were pleased to believe this, since their previous faith in the West had encountered only betrayal.[5]

On the other hand, invasion and liberation by the Red Army initially brought more destruction. The trauma of mass raping and uncontrolled looting lasted long enough on the population – even in Czechoslovakia until 1968. It is said that not only in Gdańsk but also in the small town of Modra near Bratislava hardly a woman was not raped by a Soviet soldier; and even in Vienna and Lower Austria the mass raping affected almost one hundred thousands of women and girls. Over and above that, the Communists did not merely take power: they destroyed established institutions like the market system, the bigger private property and the autonomy of Churches (Catholic, Lutheran, Calvinist, Uniate, etc.), and they undermined the rule of law, civil and political rights, as well as cultural values. The populations of East Central Europe could very soon see the establishment of an unwanted Communist police state and that the Gestapo had been replaced by the NKVD, or the Stasi in GDR, or the StB in Czechoslovakia, or the ÁVO (later ÁVH) in Hungary, or the OZNA (later UDBA) in Yugoslavia.[6]

In May 1945, most German and many Austrian cities with any industry were flat, but it was not this devastation, or the more than seven million dead (alone 370,000 in Austria), that made the greatest impression on Germany and Austria, but the thirteen millions of Germans moving from the Baltic countries, Poland and the former eastern provinces of Germany, as well as from Czechoslovakia, Hungary, and Yugoslavia, partly on the flight in front of the Red Army or Tito's partisans, partly expropriated and expelled by the governments in Warsaw, Prague, Budapest, and Belgrade. These expulsions were accompanied by an often vicious hatred of the Germans. President Beneš and some other politicians tried to take the two Germanies approach, distinguishing between the

5 Dear and Foot (eds.), *The Oxford Companion*, p. 289–292; McCauley, *The Origins of the Cold War*, p. 32; Djilas, *Jahre der Macht*, p. 93–105.

6 Crampton, *Eastern Europe*, p. 211–239; Rothschild and Wingfield, *Return to Diversity*, p. 75–123; Kochanowski, *Die Beziehungen*, p. 341–348.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 519 23.1.2018 8:47:22

Nazis and those who made the nation of *Dichter und Denker*; but in practice, Beneš fulfilled his wartime determination to expel all Germans. Nevertheless, the »people driven out of their homes" (*Heimatvertriebene*), which certainly implies injustice, contributed a lot to the West German and Austrian »economic miracle".[7]

Even after the *Shoah* and the expulsion of most of the Germans national conflicts remained in East Central Europe. World War II and the post-war years provided the opportunity, however, for carrying out ethnic cleansing. Between 1944 and 1948 an estimated thirty million people were resettled within and beyond East Central Europe: 13 million Germans, 5.2 million Poles, 2 million Russians, 1.9 million Czechs and Slovaks, 1.3 million Ukrainians, 500,000 Magyars, 400,000 Serbs, 400,000 Greeks, 350,000 Jews, 300,000 Macedonians, 200,000 Croats, 150,000 Lithuanians, 150,000 Italians, 120,000 Bulgarians, 100,000 Bosnian Muslims, 80,000 Slovenes, and 40,000 Albanians. All so-called nation-states in East Central Europe had border disputes with their neighbors and were bleeding in 1945 from the loss of territories, temporary or otherwise, severed either during the war of after.[8]

The Elections of 1945/46 in East Central Europe

Elections, by 1945 and 1946, were free only in Hungary and Austria, partly in Czechoslovakia, while the other countries saw the formation of Communist-led »national fronts«, the enforced merger of Socialist and Communist parties and the exclusion of peasant and bourgeois parties from the elections for alleged collaboration with fascism. Of course, Fascist and National Socialist Parties were outlawed.

Hungary was the first country to hold elections after World War II (on 4 November 1945), by secret ballots and without census, and they ended in a severe defeat for the Communists led by Mátyas Rákosi, although he had raised the figures of the Communist Party members from 3,000 in November 1944 to half a million by the time of the elections. The Independent Party of Smallholders, Rural Workers and the Middle Classes achieved 57.0 % of the votes and 245 seats (of total 409), the Social Democratic Party 17.4 % of the votes and 69 seats, and the Communist Party of Hungary only 16.9 % of the votes and 70 seats, and the National Peasant Party 6.3 % of the votes and 23 seats. Of the many reasons for the success of the Smallholders and the failure of the Communists at the elections, one was surely the fact that József Cardinal Mindszenty, the head of the Hungarian Catholic hierarchy, infuriated at the loss of the overwhelming majority of its landed property without compensation and at the clergy's being excluded from the elections upon Communist initiative, condemned the »Marxist evil«

7 Cf. *Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948*; Brandes, *Der Weg*; Naimark, *Fires of hatred*, p. 108–38.

8 Magocsi, *Historical Atlas*, p. 185–193; Macartney, *Problems of the Danube Basin*, p. 1–8; Péter, *"East of the Elbe"*, p. 21–24.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 520 23.1.2018 8:47:22

in a pastoral letter and called the faithful to support the Smallholder. Controlling the Ministry of Interior with the security forces and staging the first »show trials«, however, the Communists wore down the Smallholders by summer 1947, and soon incorporated the social-democratic movement to the Hungarian Socialist Workers' Party.[9]

In Yugoslavia, Marshal Tito, the Communist leader, even forbade the opposition to present lists, depriving the remaining bourgeois forces of all influence in the new People's Republic. Therefore, the Popular Front of Yugoslavia won on 11 November 1945 90.48 % of the votes and all 319 seats, while the opposition reached only 9.52 % of the votes.[10] Exactly on the election day, the *Neue Österreich*, the official newspaper of the Austrian government, controlled by the occupation forces, commented »the old and the new Yugoslavia«:

> »Marschall Tito und die Volksfront haben das unter Kampf und Blut geborene neue, auf Gleichberechtigung aller Völker gegründete republikanische Jugoslawien in der Erkenntnis geschaffen, dass nur in einem solchen ein friedliches Zusammenleben der südslawischen Völker, die trotz Blutsverwandtschaft eigene Wesensart und eigenes Bewusstsein entwickelt haben, möglich ist.«[11]

And on 13 November 1945, the same newspaper applauded: »*The whole Yugoslavia for Tito*«. Not before Christmas the *Neues Österreich* understood: »*The elections from 11 November to the Yugoslav parliament have not been free elections*.«[12]

Austria voted on 25 November 1945 and brought a surprising result like Hungary. The Austrian People's Party (ÖVP), a merger from Christian Socials, Conservatives and Liberals, finished with 49.8 % of the votes and 85 seats (of 165), the Socialist Party of Austria (SPÖ) with 44.6 % of the votes and 76 seats, and the Communist Party of Austria (KPÖ) only with 5.4 % of the votes and 4 seats. According to the voting results, the agrarian politician Leopold Figl took over the chancellorship from the Social Democrat Karl Renner, who led the provisorial government since the late April 1945. The Communists maintained in the reorganized coalition government but lost the Interior Ministry; nevertheless, the *Staatspolizei* remained under Communist control – until September 1947.

In a partly critical, partly excusing report to Moscow the Austrian Communists criticized the impact of former Nazis on the elections, which helped mainly the ÖVP, partly also the SPÖ: The cadres of both parties returned from Nazi concentration camps as martyrs; therefore, the voters forgave them its policies in the past. Although the

9 Péter, *"East of the Elbe"*, p. 17–20; Gyarmati, *Hungary in the second half*, 557–558.

10 Vodopivec, *Von den Anfängen*, p. 390; Portmann, *Revolution aus dem Krieg*, p. 55–70.

11 St. R., Das alte und das neue Jugoslawien. *Neues Österreich*, 11 November 1945, p. 2.

12 *Neues Österreich*, 13 November 1945, p. 1; *Neues Österreich*, 25 December 1945, p. 1.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 521 23.1.2018 8:47:22

Great German thinking in the ÖVP is lower than in the SPÖ, also the (former) Great German bourgeois and agrarian classes voted the ÖVP. The bureaucracy in the lands and the communities, as well as the anti-Nazi Catholic priests helped the ÖVP too. The SPÖ profited from the working classes in the former armaments industry, from the Anti-Soviet propaganda and from the strong Viennese rent protection organization, which had changed to the Nazis after 1938. Although the Communists had 120,000 members, they reached only 174,000 votes. The KPÖ overestimated its influence in the main factories, took the responsibility for all the Soviet measures, and failed fundamental mandates in Vienna (sic!), Upper Styria and Carinthia (although the Slovene partisans voted Communist).[13]

The Yugoslav press agency *Tanjug*, criticized also former Nazi circles who undermined political »cleansing« against former Nazis and an agrarian reform. Those circles did not condemn neither the *Anschluss* nor the restoration of the Habsburg monarchy. Astonishingly, this *Tanjug* commentary followed partly the Yugoslav commentaries from the 1930s.[14]

In Czechoslovakia, the Republican Party of Farmers and Smallholders, the strongest Czechoslovak party in the 1935-elections, was not admitted at the election on 26 May 1946, as well as the National Union. The Communist Party of Czechoslovakia, led by Klement Gottwald, won 37.95 % of the votes and 114 seats (from 300), a clear relative majority with 40.57 % in the Bohemian lands, but finishing second only in Slovakia with 30.37 %. The Czechoslovak National Socialist Party, the former party of President Beneš, took 23.0 % and 55 seats, the Czechoslovak People's Party under Monsignore Šramek 15.64 % and 46 seats, the Democratic Party (in Slovakia) 14.08 % and 43 seats, and the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party 13.0 % and 37 seats. The Communists gained from their control over the various mass movements and from the colonizing of the Sudetenland. Controlling the security forces and the mass movements, the Communists, led by Klement Gottwald, mounted a successful political coup in Prague, on 25 February 1948.[15]

Hugh Seton-Watson suggested three stages in the creation of a people's democracy: first, the formation of the »genuine coalition«, friendly to the USSR; second, »the bogus coalition«; and third, the »monolothic regime«, involving »the fusion of the well-purged social democrats with the communists«. Indeed, soon after Winston Churchill had evoked in his Fulton speech, on 5 March 1946, an iron curtain descending across the continent from Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic – and between Austria

13 Report Hexmann to A.S. Panjuškin, 24 December 1945, in RGASPI 17/128/781/250, fol. 261-67 (dt. Original); veröffentlicht in: Mueller et al. (eds.), *Sowjetische Politik in Österreich*, p. 222–233.

14 Translation of the *Tanjug* commentary in: *Kärntner Nachrichten* (Klagenfurt), 14 December 1945, p. 2; *Tagespost* (Graz), 1 January 1946, p. 3.

15 Slama and Kaplan, *Die Parlamentswahlen*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 522 23.1.2018 8:47:22

and its neighbors in the East –, as well as George Kennan had formulated his containment policy, the democratic-pluralist parties were eliminated in East Central Europe, the power monopoly of the Communist parties established after the Moscow model.[16]

Social and Economic Transition in East Central Europe

The forced incorporation of East Central Europe into the Soviet sphere of influence had been aided by huge demographic changes (expulsions and relocations of Jews, Germans, Poles, Magyars, Slovaks, Serbs, and Italians, etc.), massive interference in the economic life (dismantling of industrial property, reparations, nationalizations, rejection of the Marshall Plan by all countries under Soviet influence), fundamental social changes (agrarian reforms, nationalization of companies and assets, dismissal of former leaders), and radical restructuring of cultural policies (advocacy of anti-Fascism and proletarian internationalism). By 1945, massive state intervention in social relations and the public ownership of enterprises had a long, respectable tradition in the region. During World War II, the properties of Jews, Czechs, Poles, Slovenes, Serbs, etc. were taken over by big German companies and the state. In 1945, former German property was confiscated in Poland, Czechoslovakia, Hungary, and Yugoslavia. Not surprisingly, nationalization of the great banks and large industrial enterprises was popular; compensation was not paid.[17]

Although fearing the communists the Austrian Foreign Minister Karl Gruber visited Prague already in December 1945, and President Edvard Beneš reassured him: »*A friend of the Soviet Union need not to fear the communists*«. On 16 December 1945, Gruber and Jan Masaryk signed a compensation agreement about shipments of raw materials, food stuffs and finished products. But the paths of the two economically most advanced countries in the region – Austria and Czechoslovakia – diverged: While Austria's unique post-1945 position enabled her to reconstruct her economy by benefiting from Marshall Aid, it also afforded her the luxury of neither following the Western nor the Eastern »model«. Based on popular consensus, the leading parties ÖVP and SPÖ learned the lessons of her crisis-ridden interwar history and of the years in the Third Reich following the *Anschluss*. This facilitated the eventual success of Austria's sizeable mixed economy, which was established in the context of the Cold War.[18]

In neighboring Czechoslovakia the lessons of her interwar as well as her post-1938 history loomed large after her liberation from Nazi occupation in 1945 in a rare popular consensus about establishing a fairer social order of the economy in a democratic society. Therefore, the left-wing Czechoslovak government, ruled by presidential decrees,

16 Seton-Watson, *The East European Revolution*, p. 169–171.

17 Bartošek, *Mittel- und Südosteuropa*, p. 430–504.

18 Ullmann, *Eine schwierige Nachbarschaft*, p. 26–27, 42–43; 64; Judt, *Postwar*, p. 90–92.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 523 23.1.2018 8:47:22

started with fundamental changes of the structures of economy and society, first with the nationalization of the properties of the »capitalists« (German, Jewish, and Magyar), then – after 1948 – with the expropriation of the Churches and the middle-class, ending in the economic catastrophe of the centrally planned economy in the 1950s. But the Czechoslovak Communists had strengthened their position by handing out the property of the expelled Sudeten Germans and Magyars, as well as the former aryanized Jewish properties to Czechs and Slovaks or to the state and its communities.[19]

The same did the Yugoslav Communists in the Vojvodina, Slavonia and Slovenia, distributing German and Magyar properties to South Slavs. Together with a land reform, the Communists killed many birds with one stone: they dispossessed the greater landowners, they confiscated the property of unwanted »aliens«, they set limits to the private holdings of agricultural lands, and they created a new class of dependent tenants (rather than independent farmers).[20]

The Reconstruction of Austria

The place of the occupied Austria between East and West was not finally decided until the State Treaty in 1955, when it became a free country. Therefore, we must ask, why Austria – at least its eastern part – did not end up in the Communist camp, although it had a start in spring 1945 rather similar to those countries that did turn Communist. The eastern parts of Austria were occupied by the Red Army, these lands were placed under the Soviet occupational rule (with 200,000 soldiers at the end of 1945 – while the Western Powers had only 150,000 altogether), in the provisional government – under the control of the four-headed Allied Control Commission – was a substantial Communist presence, and »German property« was seized in the Soviet zone. Fortunately, Austria had a brisk tradition of *Rechtsstaat* principles, which both the Left and the Right respected; the vast majority of the 1934 or 1938 persecuted political, administrative and economic élites (lesser the expelled academic and cultural élites) returned, partly from Nazi concentration camps, where they had created a "spirit of the camps" (*Geist der Lagerstraße*); neither the well-organized peasants nor the rural paupers were hungry for the redistribution; the highly industrialized regions (especially in the East) had well-disciplined trade unions those firmly held the allegiance of the working classes, and the country has not unwanted national minorities to expel – even not the Slovenes in southeastern Carinthia.[21]

Although for Austria with the break-down of the Third Reich in 1945 the second structural blow after 1918 occurred, the destruction of Austria's wealth was outweighed by investments of German enterprises and the Nazi state after 1938 (steel works,

19 Teichova (ed.), *Central Europe*, p. 1–4, 15–17.

20 Cf. Bokovoy, *Peasants and Communists.*

21 Hanisch, *Der lange Schatten des Staates*, p. 395–425; Péter, *"East of the Elbe"*, p. 34–35.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 524 23.1.2018 8:47:22

aluminium works, power plants, oil extraction, etc.). But many industrial plants had been damaged, one third of the Austrian railway network was out of order. Dismantling of »German foreign assets« – for which the Potsdam Agreement created the legal basis – considerably hindered economic reconstruction during the immediate postwar period. The inner-Austrian trade between East and West was confined to barter shipments, which discriminated against the eastern region. Only coal mining and extraction of magnesite functioned. When the Austrian parliament passed the First Nationalization Act on 26 July 1946, 70 companies, plants, and parts of enterprises were taken over by the state. But the Soviet Union ignored the law and included 29 of them in their USIA (Administration of Soviet Assets in Austria) and Soviet Oil Administration, as well as to the Danube Shipping Company.[22]

Now, the »Great Coalition« of ÖVP and SPÖ, backed by many functionaries and bureaucrats from the inter-war period, co-operated in politics, economics, as well as in social matters (social partnership between the trade unions, the entrepreneurs, and the agrarians). Even concerning planning and nationalization there was a fundamental concurrence between the Christian Democrats and the Social Democrats. Between 1947 and 1951 under the patronage of the government were bargained five so-called wage-price-agreements (*Lohn- und Preis-Abkommen*). The economic philosophy behind them was that wages should lag behind prices, thus enabling a high rate of investment by forced saving. The Communists opposed and left the government in 1947. But their mass demonstrations could not break the phalanxes of the strong, well-organized and united Social Democrats as well as of the peasant and industrialist organizations from the People's Party. Even after the 1949 elections, when the ÖVP and SPÖ lost in favor of the *Verband der Unabhängigen* – former Pan Germans and National Socialists –, Communist-provoked mass strikes and riots in October 1950 failed and ended Communist influence altogether.[23]

As in other European countries, the difficulties had reached their critical peak in the severe winter 1946/47, when – after a dry summer – a catastrophic shortage of energy and foodstuffs threatened. Only UNRRA supplies built up in the spring of 1946 kept Austrians from starving in the twelve months that followed. More important for the national reconstruction of Austria became the Marshall Plan (European Recovery Program – ERP), the priming charge of a second take-off period of the Austrian economy. Austria received grants of about 956.5 million US dollars, partly for importing foodstuffs and semi-finished goods, partly as counterpart funds for investments. Thus the Marshall Plan contributed to the high rate of gross investment during the key period 1949–1952. For example, the ERP funds contributed two thirds of the total investment in the huge power plant of Kaprun in Salzburg.[24]

22 Weber, *From Interwar Stagnation*, p. 121–132.

23 Bader, *Austria between East and West*, p. 23.

24 Milward, *The Reconstruction*, p. 5; Judt, *Postwar*, p. 86.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 525 23.1.2018 8:47:22

Both, the Austrians and their Western partners, have learned their lessons from interwar history: Foreign aid was granted much more rationally and in a more focused way than after World War I. And, calculated at fixed values, foreign relief and financial aid given to Austria was after 1945 three to four time higher than after 1918. In the first year of the Marshall Plan, from 1 July 1948 to 30 June 1949, the percentage of national income by ERP Aid made 14.0 % in Austria, 10.8 % in the Netherlands, 6.5 % in France, 5.3 % in Italy, 2.9 % in Western Germany, and 2.4 % in the United Kingdom. Astonishingly, it was precisely under the auspices of the U.S.A. that the shaky beginnings of economic planning in Austria were strengthened. So, the GNP left behind both the 1937 and 1913 level already in 1949.[25]

The Communist Take-over in Czechoslovakia

The histories of the Austrian Second Republic and the Czechoslovak Third Republic (1945–1960) differed so greatly that we have to look back to before 1526 to find another period when the paths of the Austrian, Czech and Slovak populations diverged to such a comparable degree. The two "areas" began to diverge as early as April and May 1945, when Nazi rule collapsed, the *Reichsprotektor*, the *Gauleiter*, and the *Gestapo* disappeared and the *Wehrmacht* as well the SS capitulated. While the majority of Czechs and Slovaks welcomed the Red Army as liberators from the Germans and as the armed wing of their great »Slavic brother«, most Austrians did not associate this »liberation« with freedom. The flight and expulsion of three millions of Sudeten and Carpathian Germans, some 200,000 of whom came to Austria, also contributed to the division between Prague and Vienna, as did the return of some 20,000 Viennese Czechs in the years 1945–46.[26]

After Klement Gottwald took power as new prime minister, in May 1946, he skillfully set about expanding his power base in both the executive and the propaganda and censorship apparatus, without President Beneš and the conservative ministers noticing very much until the autumn of 1947. Nevertheless, the new coalition government voted in favor of accepting the Marshall Plan at the beginning of July 1947. However, Moscow immediately signaled that this Western invitation should be rejected. In Moscow, the foreign minister Jan Masaryk heard threats of a second »Munich« because, after the French Communists had left the government in Paris, the situation was now ripening for confrontation with the West. When opinion polls taken in January 1948 indicated that the Czechoslovak Communists could now only expect 25 percent supply, the Party went on offensive. The minister of Interior, Václav Nosek, made personnel changes in the police corps, the non-Communist ministers demanded that these measures be withdrawn, the Communists began to

25 Weber, *From Interwar Stagnation*, p. 133–141.

26 Mamatey and Luža (eds.), *A History of the Czechoslovak Republic*, p. 387–396; Suppan, *Hitler–Beneš–Tito*, p. 1389–1450.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 526 23.1.2018 8:47:22

mobilize the Communist-controlled trade unions and other mass organizations, and, on 20 February 1948, armed people's militias were permitted. Therefore, twelve non-Communist ministers resigned to force the creation of a new non-Communist government. But the mass demonstrations increased, the defense minister, General Ludvík Svoboda, supported them, and the Soviet deputy foreign minister, Valerian Zorin, promised supplies of wheat to prevent Western intervention. Thus, on 25 February 1948, President Beneš was forced to accept the new list of ministers presented by Gottwald. Without doubt, the Communist take-over was cleverly arranged, and Bohemia and Moravia were supposed to serve as ‚socialist' models for other sister parties – and for anti-colonial movements outside Europe. However, while Milovan Djilas (who travelled through Czechoslovakia in 1946) recognized that the wealth that still remained was not a fruit of a socialist economy, the majority of delegations who followed certainly did not recognize that.[27]

The take-over in Prague – together with the sudden death of Minister Masaryk on 10 March 1948 (a suicide or a political murder?) – shocked the government in Vienna as well as the entire Western world. The *Arbeiter Zeitung*, in particular, clearly recognized the decisive step taken away from democratic socialism to a Communist dictatorship. The fact that some 100,000 people left Czechoslovakia, including the Czechs and Slovaks who had emigrated in 1945–46, that the uniform list of the National Front had more than 89 per cent of the votes at the end of May 1948, and that Beneš had resigned on 6 June, before the signing of the Communist constitution, confirmed that external observers had judged the situation correctly. A nationalization law and other measures in June 1948 introduced the collectivization of agricultural land, as well as state control over the whole economy, education and the legal system; it also encouraged persecution of the Roman Catholic Church. A radical restructuring of Czech society and its structures of ownership, comparable to the restructuring after 1620, now also started to take place. Communist Party officials who, in many case, had been trained in Moscow, now appeared as new élites accompanied by left-wing intellectuals of the inter-war years and the generation of the *Totaleinsatz*, those born between 1921 and 1928 who had become socially and nationally radicalized by the negative experiences of occupation and being sent into the Reich as forced laborers. Therefore, comparing with Austria, there was less continuity of the political, economic, social and cultural élite in Czechoslovakia.[28]

The Sovietisation in Hungary

The last year of the war with the German occupation, the economic plundering of the country, the Hungarian *Shoah*, the Arrowcross' reign of terror, and the war in the country

27 Kaplan, *Nekrvavá revoluce*, p. 157–168.

28 Tůma, *Die Grenzen*, p. 17–26; Svátek, *‚Staré' a ‚nové'*, p. 107–114.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 527 23.1.2018 8:47:23

for seven months, with requisitioning and atrocities by German and Soviet troops – all these made Hungary's losses more seriously than that of Austria or Czechoslovakia. Forty per cent of its national wealth was destroyed, the national income for 1945–46 was less than half of that for 1938–39. Therefore, the anachronistic, semi-feudal social and political order collapsed into ashes at the turn of 1944–45. The Red Army had not yet started the blockade of Budapest, when four old parties (the Smallholders, the Communists, the Social Democrats and the National Peasant Party), together with the newly organized Bourgeois Democratic Party and the trade unions founded in Szeged, on 2 December 1944, the Hungarian National Independence Front. The Allies acknowledged this Front as the representative political body for convening a Provisional National Assembly and a Provisional National Government. The first task was to sign an armistice with the Allies, on 20 January 1945, which required Hungary to withdraw to within its 1938 borders and to liquidate all pro-German and fascist organizations. Under the auspices of the Communist-dominated Ministry of Interior, the ÁVO started to arrest extreme rightist, and people's courts sentenced approx. 10,000 accused; among them 189 were executed (like the prime ministers László Bárdossy, Béla Imrédy, Döme Sztójay, Ferenc Szálasi and the latter's ministers).[29]

Under the pressure of Marshal Kliment Voroshilov the land reform was decreed effectively without debate on 17 March 1945. The owners of estates bigger than 1,500 acres, war criminals and extreme rightists were to be fully dispossessed, smaller genteel landowners could keep a maximum of 150, peasants 300 acres. Compensation was symbolic. The measures affected 8 million acres of land, 35 per cent of the country's arable; 40 % of the land thus obtained became state and collective property, while the rest was re-allocated among 640,000 families. With the land reform the aristocracy and the gentry, which had dominated the Hungarian public scene for several centuries, lost their traditional means of subsisting as distinct classes, and disappeared as such.[30]

Seven months after the devastating war had come to an end, and in spite of the presence of the Red Army and the Soviet dominance of the tripartite Allied Control Commission, free elections were held in Hungary. Surprisingly, the Smallholders could capture the majority of votes in Budapest too, where the largest number of industrial workers and middle-class voters was concentrated. Multi-party parliamentary democracy replaced the traditional political system based on the »historical classes«. The features of the new society were, however, to say the least, not yet clear. All parties stood for land distribution, large-scale social reforms, and suffrage. But the Communists' guiding principle was social progress attained through class conflict combined with the struggle for national independence. And a Soviet-Hungarian agreement of August 1945 had provided for Soviet participation in almost every sphere of the Hungarian economy.

29 Kontler, *A History of Hungary*, p. 387–394.

30 Ibidem, 394; Gyarmati, *Hungary in the second half*, p. 556–557.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 528 23.1.2018 8:47:23

Therefore, the British political representative in Hungary was convinced that the Soviet authorities were seeking to use the Communist Party to impose their political will on Hungary. But Soviet influence depended also on the Red Army, on political and military police, petty persecution and physical terror.

Although the famous Hungarian historian, Gyula Szekfű, while accepting the difficult post of ambassador in Moscow, confidently warned of the possibility of a new »*age of occupation*« (drawing a parallel with Ottoman times), Prime Minister Ferenc Nagy was perplexed to find that each of his initiatives served as occasions for his Communist coalition partners, Deputy Premier Mátyás Rákosi and Minister of Interior László Rajk, to sharpen cleavages. They created a Left Wing Bloc, on 5 March 1946, orchestrated public meetings and threatened that »the worker's iron fist will strike where it must«. But this did not help Hungary at the Paris Peace Treaty on 10 February 1947, where Hungary was confined with the Trianon borders again, even with the surrender of three Croatian villages (Jarovce, Rusovce, Čunovo) in the south of Bratislava to Czechoslovakia. The Great Powers also demanded the payment of heavy reparations: 200 million US dollars to the USSR and 1 million dollars each to Czechoslovakia and Yugoslavia.[31]

In late March 1946, a British parliamentary delegation was sent on a study tour to Hungary with the explicit objective of discovering areas of potential co-operation between the two countries. (The Hungarian Political Police, by then completely under the control of the Communist Party, attached so much importance to the visit that fifty of its agents closely followed the movements of the delegation.) During the ten-day visit their assessment of the political situation was as follows:

> »[...] a sense of purpose and political awareness was shown by almost the entire population. This was undoubtedly due to the new democratic opportunities provided by the recent Electoral Law [...] They were convinced that they were now established in Hungary the seeds of a new democracy which, given encouragement and understanding to enable it to surmount present difficulties and evident ‚growing pains' may finally establish itself along Western parliamentary lines.«

They believed that Britain could best show her sympathy by contributing in such tangible ways as were possible towards a just and lasting peace, not only in Hungary but in the whole Danube Basin. In the same month, in March 1946, the British Joint Intelligence Sub-Committee issued a more realistic report on »Russia's Strategic Interests and Intentions«: The Soviet Union would extend its political influence where ever it was possible.[32]

31 Kontler, *A History of Hungary*, p. 397–398; Gyarmati, *Hungary in the second half*, p. 561–565. In the summer of 1948, Foreign Minister Molotov announced as a present to the Hungarian Workers' Party that Hungary's reparations were reduced with $ 70,000,000.

32 Figder, *British Political Attitudes*, p. 221–229.

So they did in Hungary too. By early 1947, the so-called salami tactics employed by the Communist Party was in full swing. The Communists successfully discredited some of the Smallholders' leaders, forced deputies to leave the Smallholders, and prevented by a telephone call of Rákosi at the end of May 1947 the return of the first democratically elected prime minister of Hungary, Ferenc Nagy, from his holiday in Switzerland. When the Soviet delegation left the Paris conference on the Marshall Plan, on 2 July 1947, it became clear that all countries under the Soviet influence – including Hungary – would remain out of the Marshall Plan. And at the meeting of the leaders of the Communist parties in Warsaw, at the end of September 1947, Andrej Zhdanov, the Soviet representative, expounded that the world was being divided into two camps, to the »imperialist« one around the United States and to the »peace-loving« camp around the Soviet Union.

At the rigid general elections on 31 August 1947, the Communists with 22.3 percent gained victory over the Smallholders' with 15.4 per cent, though it was by no means a landslide victory. Although at the party congress in 1947, the Social-Democratic functionaries disliked agreements with the Communists sharing leading factory positions and did not even consider fusion, on 12 June 1948 they had no choice but to merge with the Communists to the now 1,1 million strong Hungarian Workers' Party. Thus the one-party system, the final stage of Communist take-over, was firmly established.[33]

The Communist Yugoslavia between East and West

During World War II, the Yugoslav-Austrian border question got a revival. Communist and Catholic circles stressed maximal territorial programs for a United Slovenia. On the occasion of the first meeting of the Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) in Bihać, the Slovene Liberation Front (OF) demanded a free and united Slovenia from Trieste (Trst) to Spielfeld and from the Kolpa river to Klagenfurt (Celovec). And Edvard Kardelj, the leading Slovene Communist, wrote to Tito that in the border question »*is a quite special Slovene sensitivity*«. But the Foreign Office rejected in many memoranda and analyses the Yugoslav demands with regard to Austria, that is, Carinthia, whether they came from the Yugoslav government in exile or from Marshal Tito. Nevertheless, in his speech on Vis, on 12 September 1944, Tito mentioned the liberation of »our brothers« in Carinthia. When on 8 May 1945, World War II ended in Europe, fighting between German troops and Yugoslav partisans was still in progress at the Carinthian borders. Nevertheless, the Foreign Office had stated on 14 March 1945:

33 Kontler, *A History of Hungary*, p. 401–407.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 530 23.1.2018 8:47:23

> »We certainly do not want to have the Yugoslavs occupying any part of Austria after the surrender [...] they would also spread Russian and Communist influence wherever they went.«[34]

Faced with ultimatums from the Anglo-American command in the Mediterranean, Yugoslav forces including the Slovene partisans had to withdraw from southern Carinthia at the end of May 1945 and from Trieste two weeks later. Obviously, the Yugoslav authorities so quickly accepted these ultimatums and did not risk attempting military resistance because the British forces in Carinthia agreed to deliver »all Yugoslav nationals«. However, in his famous speech in Ljubljana, on 26 May 1945, Tito demanded from Italy the return of all lands, which are inhabited by Slovenes and Croats. At the beginning of September 1945 the Yugoslav parliament stated more precisely: Gorizia/Gorica, Gradisca, Trieste, Istria, Fiume/Rijeka and the region of Zara/Zadar should be reunited with Yugoslavia. The Italian deputy prime minister, Pietro Nenni, the head of the Socialist Party, agreed that the new Italian-Yugoslav border should be more fair than that of 1920 (Rapallo), but Trieste, Capodistria/Koper and other Italian littoral towns of Istria should stay in Italy.[35]

The British soon had some knowledge of what happened to the Yugoslavs they »repatriated« from their zone of occupation in Austria (Styria, Carinthia and East Tyrol). Therefore, Slovene and Croatian partisans earned few democratic credentials in the take-over of Venezia Giulia, which was also accompanied by acts of intimidation and persecution against the Italians and non-Communist parties. Thousands were deported and some of these immediately executed and thrown into Carsian pits (*foibe*).[36]

The federal leadership headed by Tito were quite confident it would be possible to secure Slovenia and Croatia its rightful borders at the peace conference. Therefore, the Yugoslav delegation led by foreign minister Kardelj claimed to the entire Slovene and Croat ethnic territory including Trieste with an Italian majority. While the peace conference lasted, many demonstrations – with the slogan: »*We do not want what is not ours nor will we give away what is ours*« (*Tujega nočemo, svojega ne damo*) – were organized in Ljubljana and Zagreb, as well as in the towns of the Littoral. But along a French compromise proposal Italy maintained the (former Carinthian) Val Canale, the Slovene Venetia, Gorizia and Gradisca, while Yugoslavia got the eastern parts of the Littoral with Istria, Rijeka, Zadar, and all the Adriatic islands. Around Trieste, with Koper and Buje, was created the Free Trieste Territory that was divided into Zone A (Trieste and its surroundings) under Anglo-American administration and Zone B (the Koper and

34 Biber, *Yugoslav and British Policy*, p. 100–112.

35 Suppan, *Hitler–Beneš–Tito*, p. 1352; *Kärntner Nachrichten* (Klagenfurt), 9 September 1945, p. 1.

36 Ein Leichenschacht bei Triest. *Arbeiter-Zeitung* (Vienna), 24 October 1945, p. 1; Nećak, *Die Alpen-Adria-Region*, p. 485–516.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 531 23.1.2018 8:47:23

Buje regions) under Yugoslav administration. This small autonomous state should be under the auspices of the United Nations. Although the Yugoslav delegation did not want to accept such a demarcation and left the peace conference in protest, Yugoslavia must sign the peace treaty in February 1947 under pressure. As the Trieste question became a new crisis point in 1953, the Western Powers decided with the London Memorandum to give Zone A to Italy, and left Zone B to Yugoslavia. The governments in Rome and Belgrade agreed on this division in the Osimo Agreement in 1975.[37]

On 15 May 1955, the Austrian State Treaty on the restoration of a democratic and independent Austria was signed; the Great Powers guaranteed Austria its 1938 boundaries. The Red Army – together with the US-, British and French troops – withdrew from the country, and Austria kept the bargain. One may ask how long a Hungarian government could have staved off public pressure to move the Red Army from Hungary too. In the Paris Peace Treaty of 1947 was stipulated the withdrawal of allied armed forces from Hungary within three months of the ratification of the treaty. However, the addition that the Soviet Union was entitled to maintain forces needed to secure the communication with its occupation zone in Austria, effectively annulled this promise. But now the cause for this clause finished. Moscow set another bulwark: On 14 May 1955, representatives of Albania, Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, Poland, Romania, and the Soviet Union signed a treaty of friendship, cooperation and mutual aid; the created the military bloc called the Warsaw Pact.[38]

Yugoslavia had expressly welcomed the signing of the Austrian State Treaty and had acceded to it as an »Associated Power« on November 28, 1955, just as Czechoslovakia and Poland had done. For Marshall Tito, the most important issue was the withdrawal of the Soviet army from Austria, followed by Austrian neutrality according to the Swiss model, the liquidation of Austrian property claims in Yugoslavia, and the possibility of future economic cooperation. However, Tito put safeguards for the rights of the Slovene minority in Carinthia (and in Styria) and the Croatian minority in Burgenland only at the bottom of his list of priorities.[39]

Sources and bibliography

Newspapers

Arbeiter-Zeitung (Vienna), 1945.
Kärntner Nachrichten (Klagenfurt), 1945.
Neues Österreich, 1945.
Tagespost (Graz), 1946.

37 Prunk, *A Brief History of Slovenia*, p. 107–109; Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale.*

38 Stourzh, *Um Einheit und Freiheit*, p. 155–161, 537–548.

39 Suppan, *Jugoslawien*, p. 431–471; Ferenc and Repe, *Die slowenisch-österreichische*, p. 655–706.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 532 23.1.2018 8:47:23

Published sources

Petranović, Branko in Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1988.

Mueller, Wolfgang et al. (eds.), *Sowjetische Politik in Österreich 1945–1955. Dokumente aus russischen Archiven. Sovetskaja politika v Avstrii 1945–1955gg. Dokumenty iz Rossijskich archivov*. Wien: Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.

Bibliography

Bader, William B., *Austria between East and West 1945–1955*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1966.

Bartošek, Karel, Mittel- und Südosteuropa. Stéphane Courtois et al., *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. München, Zürich, 1998, p. 430–504.

Berend, Ivan T., *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Biber, Dušan, Yugoslav and British Policy towards the Carinthian Question, 1941–45. Robert Pynsent (ed.), *The Phoney Peace*. London, 2000, p. 100–112.

Bokovoy, Melissa K., *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1998.

Brandes, Detlef, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum ‚Transfer' der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. München: R. Oldenbourg, 2001.

Cattaruzza, Marina, *L'Italia e il confine orientale*. Bologna: Il Mulino, 2007.

Crampton, R. J., *Eastern Europe in the Twentieth Century*. London and New York: Routledge, 1994.

Dear, I. C. B. and M. R. D. Foot (eds.), *The Oxford Companion to the Second World War*. Oxford; New York: Oxford University Press, 1995.

Djilas, Milovan, *Jahre der Macht. Im jugoslawischen Kräftespiel 1945–1966*. München: DTV TB, 1992.

Ferenc, Mitja and Božo Repe, Die slowenisch-österreichische Beziehungen nach der internationalen Anerkennung. Dušan Nećak et al. (eds.), *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana, 2004, p. 655–706.

Figder, Éva, British Political Attitudes to Hungary through the Workings of the British Component of the Allied Control Commission, 1945–47. Robert Pynsent (ed.), *The Phoney Peace*. London, 2000, p. 221–229.

Gyarmati, György, Hungary in the second half of the Twentieth Century. István György Tóth (ed.), *A Concise History of Hungary. The History of Hungary from the Early Middle Ages to the Present*. Budapest, 2005, p. 557–558.

Hanisch, Ernst, *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Österreichische Geschichte 1890–1990. Wien: Ueberreuter, 1994.

Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*. New York: Holmes & Meier, 1961.

Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe since 1945*. London: William Heinemann, 2005.

Kaplan, Karel, *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993.

Kochanowski, Jerzy, Die Beziehungen zwischen ostdeutscher Stasi und polnischen Geheimdiensten. Wolfgang Mueller and Michael Portmann (eds.), *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Wien, 2007, p. 341–348.

Kontler, László, *A History of Hungary. Millennium in Central Europe*. London: Palgrave, 2002.
McCauley, Martin, *The Origins of the Cold War, 1941–1949*. Harlow, New York: Longman Group Limited, ²1995.
Magocsi, Paul Robert, *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle & London: University of Washington Press, ²2002.
Mamatey, Victor S. and Radomír Luža (eds.), *A History of the Czechoslovak Republic, 1918–1948*. Princeton: Princeton University Press, 1973.
Milward, Alan S., *The Reconstruction of Western Europe 1945–1951*. London: Routledge, 1984.
Mueller, Wolfgang and Michael Portmann (eds.), *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Wien: Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007.
Naimark, Norman M., *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1995.
Naimark, Norman M., *Fires of hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.
Nećak, Dušan, Die Alpen-Adria-Region 1945 bis 1991. Andreas Moritsch (ed.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region*. Klagenfurt etc., 2001, p. 485–516.
Péter, László, "East of the Elbe": The Communist Take-over and the Past. Robert Pynsent (ed.), *The Phoney Peace*. London, 2000, p. 21–24.
Portmann, Michael, Revolution aus dem Krieg: Zur Rolle von Gewalt und Repression während der kommunistischen Gewaltdurchsetzung in Jugoslawien. Wolfgang Mueller and Michael Portmann (eds.), *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Wien, 2006, p. 55–70.
Prunk, Janko, *A Brief History of Slovenia. Historical Background of the Republic of Slovenia*. Ljubljana: Založba Grad, 1996.
Pynsent, Robert B. (ed.), *The Phoney Peace. Power and Culture in Central Europe 1945–49*. London: School of Slavonic and East European Studies, University College London, 2000.
Rothschild, Joseph, and Nancy M. Wingfield, *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*. New York: Oxford University Press, 2000.
Schöpflin, George, *Politics in Eastern Europe 1945–1992*. Oxford: Blackwell, 1993.
Seton-Watson, Hugh, *The East European Revolution*. London: Methuen, 1950.
Slama, Jiří and Karel Kaplan, *Die Parlamentswahlen in der Tschechoslowakei 1935–1946–1948*. München: Oldenbourg, 1986.
Steininger, Rolf and Günter Bischof, Michael Gehler (eds.), *Austria in the Twentieth Century*. New Brunswick, N. J.; London: Transaction Publishers, 2002.
Stourzh, Gerald, *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West--Besetzung Österreichs 1945–1955*. Wien; Köln; Graz: Böhlau, ⁵2005.
Svátek, František, ‚Staré' a ‚nové' elity v českých zemích ve 20. Stoleti. *Česko-slovenská historická ročenka.* Brno, 1996, p. 107–114.
Suppan, Arnold, Jugoslawien und der österreichische Staatsvertrag. Arnold Suppan, Gerald Stourzh and Wolfgang Mueller (eds.), *Der österreichische Staatsvertrag 1955. Internationale Strategie, rechtliche Relevanz, nationale Identität. The Austrian State Treaty 1955. International Strategy, Legal Relevance, National Identity*. Wien, 2005, p. 431–471.
Suppan, Arnold, *Hitler–Beneš–Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa.* Wien: Verl. der Österr. Akad. der Wissenschaften, ³2017.

Teichova, Alice (ed.), *Central Europe in the Twentieth Century. An Economic History Perspective*. Aldershot: Ashgate, 1997.

Tóth István György (ed.), *A Concise History of Hungary. The History of Hungary from the Early Middle Ages to the Present*. Budapest: Corvina, Osiris, 2005.

Tůma, Oldřich, Die Grenzen der tschechoslowakischen Außenpolitik nach dem Zweiten Weltkrieg am Beispiel des Marshallplans. Gernot Heiss et al. (eds.), *An der Bruchlinie. Österreich und die Tschechoslowakei nach 1945*. Innsbruck, Vienna, 1998, p. 17–26.

Ullmann, Paul, *Eine schwierige Nachbarschaft. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968*. Wien Münster: Lit, 2006.

Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948. Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974. Archivalien und ausgewählte Erlebnisberichte. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1989.

Vodopivec, Peter, Von den Anfängen des nationalen Erwachens bis zum Beitritt in die Europäische Union. Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec, *Slowenische Geschichte. Gesellschaft–Politik–Kultur.* Graz, 2008, p. 218–518.

Wandycz, Piotr S., *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*. London; New York: Routledge, 1992.

Weber, Fritz, From Interwar Stagnation to Postwar Prosperity: Austria's Reconstruction after 1945. Alice Teichova (ed.), *Central Europe in the Twentieth Century*. Aldershot, 1997, p. 121–145.

Zusammenfassung

Arnold Suppan

Österreich und seine Nachbarn im Osten, 1945-1955

Der Beitrag versucht einen Vergleich der Entwicklung der Nachbarstaaten Österreich, Tschechoslowakei, Ungarn und Jugoslawien zwischen 1945 und 1955. In allen vier Staaten und ihren Gesellschaften hatte der Zweite Weltkrieg tiefe Spuren der Zerstörung hinterlassen, ausgelöst von der Aggressionspolitik des Nationalsozialismus und Faschismus und verstärkt durch die militärischen Auseinandersetzungen in den Kriegsjahren 1944/45. Einerseits fielen die personellen Verluste von Gefallenen, Ermordeten, Vertriebenen und Verwundeten ins Gewicht, andererseits die materiellen Zerstörungen, die vor allem in Jugoslawien, Ungarn, der Slowakei und Ostösterreich sichtbar waren. Da die Rote Armee in diesem Teil Mitteleuropas den Krieg gegen die Wehrmacht und SS gewonnen hatte, drückte nun die Herrschaft Stalins dieser Region den Stempel auf. Allerdings fielen die ersten Parlamentswahlen 1945/46 durchaus unterschiedlich aus: Während in Ungarn und Österreich eine bürgerlich-bäuerliche Partei gewann und die kommunistischen Parteien jeweils nur an der dritten Stelle landeten, entschied die kommunistisch geführte Volksfront Jugoslawiens die keineswegs freie Wahl für sich und gewann die Kommunistische Partei der Tschechoslowakei die Wahl in den Böhmischen Ländern (nicht jedoch in der Slowakei). Trotz maßgeblicher, vor allem von den USA finanzierter UNRRA-Hilfe steuerte Tito's Jugoslawien einen kommunistischen Kurs, der nach dem Bruch mit Stalin zu einem eigenen Weg zum Sozialismus führte. Die Tschechoslowakei und Ungarn beschritten zwar unterschiedliche Wege zur kommunistischen Herrschaft, gemeinsam waren freilich die Aktivitäten

der Sicherheitskräfte, der Geheimpolizei und die von Moskau verordnete Abwendung vom Angebot des Marshall-Plans. Die vollkommene kommunistische Machtübernahme im Jahre 1948 in Prag und Budapest signalisierte nicht zuletzt den Beginn des Kalten Krieges. In Österreich begann hingegen nach den ersten Parlamentswahlen die „Große Koalition" von ÖVP und SPÖ einen „neutralen" Kurs zwischen den einander misstrauischen Großmächten zu steuern, der mit Hilfe des Marshall-Plans bald zu wirtschaftlicher und sozialer Konsolidierung führte. Erstaunlicherweise hielten sich dabei sowjetische Einflussnahmen in Grenzen, da Stalin ganz offensichtlich die „österreichische Frage" mit der „deutschen Frage" verknüpft hatte.

Unterschiedlich fielen auch die Entscheidungen hinsichtlich der Grenzziehungen aus: Die Tschechoslowakei musste schon im Sommer 1945 die Karpato-Ukraine an die Sowjetunion abtreten, erhielt aber 1947 von Ungarn drei kroatischen Gemeinden südlich von Bratislava. Ungarn wurde im Übrigen auf die Grenzen von Trianon reduziert, Österreich in den Grenzen von Saint-Germain wiederhergestellt. Jugoslawien erwarb slowenisches und kroatisches Gebiet im Küstenland und in der Adria, musste sich allerdings aus Triest und Südost-Kärnten zurückziehen. Während nach 1948 die Beziehungen Österreichs zur Tschechoslowakei und Ungarn deutlich abkühlten und ein „Eiserner Vorhang" an Thaya, March und östlich des Neusiedler Sees heruntergelassen wurde, begannen sich die Beziehungen zwischen Österreich und Jugoslawien ab 1951 zu normalisieren und führten schon 1952 zu ersten bilateralen Abkommen. Schließlich war Tito sehr am Abschluss des Staatsvertrags der Großmächte mit Österreich interessiert, da ihm der Abzug der Roten Armee aus Österreich, die neue bewaffnete Neutralität Österreichs, die Überlassung der alten österreichischen Vermögenswerte auf jugoslawischem Gebiet und die künftige wirtschaftliche Zusammenarbeit wichtig war. Die Sicherung der Rechte der slowenischen und kroatischen Minderheit in Österreich spielte für ihn nur eine nachgeordnete Rolle.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 536 23.1.2018 8:47:23

Mateja Režek[*]

Jugoslovansko-izraelski odnosi v prvem desetletju po drugi svetovni vojni

Uvod

Jugoslovanska bližnjevzhodna politika je bila od druge polovice petdesetih let dobro prepoznavna: zaznamovali sta jo podpora arabskim državam in palestinskemu osvobodilnemu gibanju ter zavračanje izraelskega ekspanzionizma in ameriškega neokolonializma. Toda pred tem jugoslovanska politika do Bližnjega vzhoda ni bila tako jasno definirana in konsistentna. V prvih povojnih letih je bilo zanimanje jugoslovanske diplomacije za Bližnji vzhod razmeroma majhno, bližnjevzhodno dogajanje pa je opazovala predvsem kot boj zatiranih narodov proti starim kolonialnim silam ter rivalstvo britanskih, francoskih in ameriških imperialistov za nadzor nad regijo. Čeprav je bila Jugoslavija največkrat le opazovalka tega dogajanja, lahko v prvem povojnem desetletju v njeni bližnjevzhodni politiki zaznamo vsaj tri obdobja. Prvo obdobje med letoma 1945 in 1948 je zaznamovala tesna navezanost na Sovjetsko zvezo, ki se je izrazila tudi v jugoslovanski zunanji politiki. Jugoslavija je zato sledila sovjetski strategiji izrivanja Velike Britanije z Bližnjega vzhoda, aktivno sodelovala pri ilegalnem preseljevanju Judov v Palestino in bila med prvimi državami, ki so priznale Izrael in z njim vzpostavile diplomatske odnose. V drugem obdobju med letoma 1949 in 1953 je jugoslovansko zunanjo politiko krojil spor z Informbirojem in z njim povezano iskanje novih zaveznikov, med katere je takrat sodil prej Izrael kot arabske države, v tretjem obdobju od leta 1954 do sueške krize leta 1956 pa se je v obrisih že kazala nova jugoslovanska zunanjepolitična strategija do Bližnjega vzhoda. Ključna dejavnika tega obrata sta bila zamenjava režima v Egiptu in doktrina t. i. aktivne miroljubne koeksistence, ki je postala

* dr. Mateja Režek, višja znanstvena sodelavka, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI–6000 Koper, Garibaldijeva 1, mateja.rezek@zrs-kp.si

Necakov_zbornik_FINAL.indd 537 23.1.2018 8:47:23

središče jugoslovanske zunanje politike. Po sueški krizi se je prostor za povezovanje med Jugoslavijo in Izraelom čedalje bolj ožil, ob šestdnevni vojni leta 1967 pa je Jugoslavija celo prekinila diplomatske odnose z Izraelom in jih ni obnovila vse do svojega razpada. Toda stiki med državama kljub temu niso zamrli. Nadaljevalo se je zlasti gospodarsko in deloma tudi obveščevalno sodelovanje, o čemer pričajo številni dokumenti slovenske Službe državne varnosti (SDV).[1] Ti dokumenti obenem dokazujejo, da so bili tajni stiki med državama, ki so potekali skozi vsa leta obstoja socialistične Jugoslavije, veliko intenzivnejši od diplomatskih odnosov in nemalokrat celo v nasprotju z njimi, ključno vlogo v njih pa sta odigrala načelnik jugoslovanske protiobveščevalne službe Edo Brajnik[2] in izraelski agent Shaike Dan.[3]

Delitev Palestine

V prvih letih po drugi svetovni vojni je bila v središču sovjetske in s tem tudi jugoslovanske politike do Bližnjega vzhoda težnja izriniti stare kolonialne sile ter omejiti prodiranje ZDA, ki so s koncesijami za črpanje nafte pridobivale vpliv v bližnjevzhodni regiji. Velika Britanija je po vojni naglo izgubljala nadzor nad mandatnim ozemljem v Palestini, njeni predstavniki pa so se čedalje bolj zavedali, da so z lahkomiselno Balfourjevo deklaracijo zanetili arabsko-judovski spor, ki je postal nevzdržen celo za prekaljene britanske kolonialiste. Britanske oblasti so si prizadevale, da bi zavrle množično priseljevanje Judov v Palestino in preprečile nastanek judovske države ter s tem ohranile dobre odnose z arabskimi državami in svoj vpliv na Bližnjem vzhodu, a so trčile z interesi Sovjetske zveze in ZDA. Sovjetska zveza si je prizadevala izriniti Veliko Britanijo z Bližnjega vzhoda, zato je podpirala priseljevanje Judov v Palestino in nastanek judovske države ter s tem učinkovito spodkopavala britansko prevlado in utrjevala svoj vpliv v regiji.[4] Za odpravo britanske prevlade na Bližnjem vzhodu so si prizadevale tudi

1 Več o arhivskih dokumentih SDV, povezanih s tajnimi stiki med Jugoslavijo in Izraelom: Režek, *Jugoslavija in nastanek Izraela*; Režek, *Jugoslovansko–izraelsko tajno sodelovanje*; Dornik Šubelj, *Od jugoslovansko-izraelskih*; Dornik Šubelj, *Prijatelj ali sovražnik?*.

2 **Edo Brajnik – Štefan** (1922–1983), rojen v Kamniku, narodni heroj, od 1939 aktiven v SKOJ-u, od 1941 član KPS, eden prvih članov VOS, od maja 1944 namestnik vodje I. odseka Ozne za Jugoslavijo, od februarja 1945 načelnik V. odseka Ozne za Jugoslavijo, od novembra 1946 do konca 1960 načelnik protiobveščevalnega oddelka UDV za Jugoslavijo, od 1961 do 1965 namestnik jugoslovanskega notranjega ministra, od 1965 do 1967 član Izvršnega sveta SRS, od 1967 do upokojitve leta 1975 predsednik komisije za mednarodne odnose pri Skupščini SRS, kjer je delal tudi po upokojitvi, vse do svoje smrti leta 1983.

3 **Shaike Dan** (1909–1994), rojen kot Yeshayahu Shaike Trachtenberg v Romuniji, leta 1935 emigriral v Palestino, leta 1944 kot britanski padalec sodeloval pri reševanju madžarskih in romunskih Judov pred holokavstom, aktiven v Mossadu le Aliyah Bet, ključni izraelski operativec v stikih z Jugoslavijo, leta 1990 odlikovan z redom jugoslovanske zastave z lento (odlikovanje je sprejel v Ljubljani), po razpadu Jugoslavije nadaljeval sodelovanje s Slovenijo in bil tik pred smrtjo leta 1994 odlikovan s častnim znakom svobode Republike Slovenije za zasluge pri vzpostavljanju, razvoju in krepitvi izraelsko-slovenskega sodelovanja.

4 Stalin je spodbujal preseljevanje vzhodnoevropskih Judov v Palestino in se leta 1948 ni obotavljal priznati Izraela, toda judovska prizadevanja je podpiral le toliko časa, dokler so ta ustrezala njegovim interesom: izrivanju

ZDA, čeprav v strahu pred poslabšanjem odnosov z arabskimi državami, ki bi ogrozilo ameriški dostop do bližnjevzhodne nafte, sprva niso bile naklonjene ustanovitvi judovske države. Kljub tem pomislekom se je ameriški predsednik Harry Truman preveč bal sovjetskega prodora na Bližnji vzhod, na predvečer predsedniških volitev pa ni bil imun niti na pritiske vplivnih ameriških judovskih organizacij, zato so ZDA podprle delitev Palestine in ustanovitev judovske države.[5]

Britanske mandatne oblasti so zaradi sporov med Judi in Arabci ter odpora sosednjih arabskih držav že pred drugo svetovno vojno močno omejile priseljevanje Judov v Palestino, toda po drugi svetovni vojni deročega toka priseljencev niso mogle več ustaviti. Priseljevanje Judov v Palestino je poglabljalo arabsko-judovski spor, spopadi med Judi in Arabci so bili vse srditejši, med žrtvami pa so bili tudi britanski vojaki. Judje so zahtevali *Eretz Yisrael*, staro judovsko domovino v Palestini, Arabci pa svojo, arabsko državo na ozemlju celotne Palestine. Velika Britanija ni bila več kos zapletenim razmeram in čedalje hujšim spopadom, zato je v začetku leta 1947 napovedala, da bo odstopila kot mandatna sila, in reševanje palestinskega vprašanja prepustila Združenim narodom.

Spomladi 1947 je bila pri Generalni skupščini Združenih narodov ustanovljena Posebna komisija za Palestino (UNSCOP), ki naj bi pripravila predlog rešitve tega vprašanja. Komisijo je sestavljajo enajst držav: Švedska, Nizozemska, Češkoslovaška, Avstralija, Kanada, Indija, Iran, Gvatemala, Mehika, Peru in Jugoslavija. Jugoslovansko delegacijo je vodil Vladimir Simić, njegov namestnik pa je bil slovenski diplomat Jože Brilej. Članice UNSCOP-a so se strinjale z ukinitvijo britanskega mandata in podelitvijo neodvisnosti Palestini, glede vprašanja, kakšna naj bo neodvisna Palestina, pa niso bile povsem enotne. Večina je predlagala, da bi na ozemlju Palestine ustanovili dve državi, judovsko in arabsko, ki bi bili povezani v gospodarsko unijo, Jeruzalem pa bi ostal pod skrbništvom Združenih narodov. Sovjetska zveza je zatem presenetila s predlogom o ustanovitvi ene same arabsko-judovske države,[6] podporo temu predlogu pa je zahtevala tudi od Jugoslavije. Ta je zato odstopila od predloga večine in se pridružila ločenemu predlogu manjšine o ustanovitvi arabsko-judovske federacije z glavnim mestom Jeruzalemom, kar sta poleg Jugoslavije zagovarjala še Iran in Indija.[7] Jugoslavija je tako podprla nedeljivo Palestino, toda to je bilo za Jude nesprejemljivo, saj bi imeli Arabci v njej občutno številčno premoč.

Velike Britanije z Bližnjega vzhoda. V zadnjih letih Stalinove vladavine je Sovjetsko zvezo in druge države vzhodnega bloka zajela obsežna protisemitska kampanja, ki se je izrazila tako v ohladitvi odnosov z Izraelom kot v stalinističnih sodnih procesih v začetku petdesetih let. Med njimi je bil najodmevnejši proces proti generalnemu sekretarju češkoslovaške partije Rudolfu Slánskýemu in soobtoženim v Pragi leta 1952 (velika večina, vključno s Slánským, je bila judovskega rodu), ki so bili obtoženi sodelovanja v zaroti mednarodnih judovskih kapitalistov, sionistov in ameriških obveščevalnih služb z namenom uničenja socializma.

5 Več o politiki velesil na Bližnjem vzhodu: Brown, *Diplomacy in the Middle East*; Halliday, *The Middle East*; Fawcett, *International Relations*; Golan, *Soviet Policies*; idr.

6 MEWHD, Gromyko Statement at UN, 14. maj 1947.

7 Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, str. 45–46.

Razprava o Palestini se je zavlekla v pozno jesen 1947. Sovjetska zveza je medtem opustila stališče o arabsko-judovski federaciji in se zavzela za razdelitev Palestine na judovski in arabski del, podporo delitvi pa je pričakovala tudi od Jugoslavije. Sovjetski veleposlanik v Beogradu Anatol Lavrentijev je jugoslovanskega zunanjega ministra Edvarda Kardelja redno obveščal o sovjetskih stališčih, ta pa jih je posredoval jugoslovanskim predstavnikom v Združenih narodih. V navodilu, ki ga je pred razpravo generalne skupščine poslal jugoslovanski misiji, je Kardelj zapisal, da naj se jugoslovanski predstavniki še naprej zavzemajo za arabsko-judovsko federacijo, a naj sovjetskemu stališču o delitvi Palestine nikar odkrito ne nasprotujejo.[8]

Grozljive posledice holokavsta so svetovno javno mnenje prevesile v prid ustanovitvi judovske države. Generalna skupščina Združenih narodov je 29. novembra 1947 s tesno dvotretjinsko večino sprejela resolucijo o delitvi Palestine na judovski in arabski del,[9] odločilna pa je bila podpora obeh velesil, Sovjetske zveze in ZDA. Trinajst držav, zlasti arabskih, je glasovalo proti, deset pa se jih je vzdržalo, med njimi tudi Jugoslavija. Jugoslovanska diplomacija je to potezo kasneje s pridom izkoriščala v odnosih z arabskimi državami ter jo prikazovala kot dokaz svoje daljnovidnosti in neodvisnosti od Sovjetske zveze.

Slovenski diplomat Jože Vilfan, med letoma 1947 in 1949 vodja jugoslovanske misije pri Združenih narodih, se je spominjal, da mu je tik pred glasovanjem vodja sovjetske delegacije Andrej Gromiko prek mize potisnil listek, da naj glasuje za delitev Palestine. Vilfan naj bi sovjetskemu kolegu odkimal, kajti

> »odločili smo se, da se bomo vzdržali glasovanja. Ko sem se odpravljal v generalno skupščino, mi je kurir izročil depešo, ki je prispela iz Beograda. Na listku je pisalo: če bo glasovanje odvisno od nas, naj potem vendarle glasujem za.«

Ker je bila Jugoslavija po angleški abecedi zadnja na vrsti za glasovanje, je Vilfan pozorno štel glasove in »*ugotovil, da naš glas ni bil pomemben. In glasovanja sem se vzdržal*«.[10] Glasovanja o usodi Palestine se je spominjal tudi Aleš Bebler, takrat namestnik jugoslovanskega zunanjega ministra:

> »Kot običajno, smo pred zasedanjem imeli pri Sovjetih zaupno sejo z vzhodnimi delegati. Višinski [namestnik sovjetskega zunanjega ministra – op. M. R.] je razložil svoj projekt. Vsi so se strinjali, razen mene. Jaz sem branil naš, se pravi indijsko-iransko-jugoslovanski predlog. Vzbudil sem začudenje in to táko kot nikoli.«[11]

8 Prav tam, str. 47–48.

9 UNISPAL, UN Partition Plan, 29. november 1947.

10 Gasar, *Priča številnih dogodkov.*

11 Bebler, *Čez drn in strn*, str. 180.

Toda jugoslovanska načelnost ni trajala dolgo. Že spomladi 1948 je Jugoslavija v sozvočju s sovjetskim stališčem o delitvi Palestine v razpravah generalne skupščine zagovarjala ustanovitev dveh ločenih držav.[12] Ko je bila 14. maja 1948 v Tel Avivu razglašena judovska država Izrael, so jo takoj priznale ZDA in Sovjetska zveza, Jugoslavija pa le nekaj dni zatem, 19. maja 1948.[13]

Preseljevanje Judov v Palestino prek Jugoslavije

Ob ustanovitvi Izraela je na njegovem ozemlju živelo že blizu tri četrt milijona Judov, številne pa je pot iz Evrope po drugi svetovni vojni vodila prek Jugoslavije. Ker so britanske mandatne oblasti že od sredine tridesetih let evropskim Judom zapirale vrata v Palestino, so judovske organizacije iskale druge poti, po katerih bi, čim dlje od oči Britancev, v Palestino prepeljale čim več Judov. Britanske oblasti so priseljevanje Judov omejevale tudi po drugi svetovni vojni: mesečno so dovolile priselitev le 1.500 Judom iz Evrope in 750 iz begunskih taborišč na Cipru, medtem ko so si judovske organizacije zadale cilj prepeljati iz Evrope v Palestino več sto tisoč Judov, zlasti iz Sovjetske zveze, Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Romunije, Bolgarije in begunskih taborišč v Nemčiji.

Mednarodne judovske organizacije so se za pomoč pri reševanju Judov pred holokavstom na Tita obrnile že med vojno. Svetovni judovski kongres je maja 1944 Vladimirju Velebitu poslal prošnjo, naj pri Titu posreduje za pomoč jugoslovanskih partizanov madžarskim Judom, ki jim je grozil holokavst.[14] Konec leta 1944 so se judovski predstavniki pogovarjali z novimi jugoslovanskimi oblastmi v Beogradu tudi o možnostih koriščenja jugoslovanskih pristanišč za prevoze judovskih izseljencev. Po vojni se je Svetovni judovski kongres znova obrnil na jugoslovanske oblasti. Njegovi predstavniki so julija 1945 na jugoslovansko predstavništvo v Bukarešti naslovili prošnjo za dovoljenje prevoza 2.500 romunskih Judov prek Jugoslavije do Splita, od koder bi odpluli proti Palestini. Do splitske luke naj bi pripotovali po železnici, stroške prevoza pa bi pokrile mednarodne judovske organizacije, ki so v zameno za uslugo jugoslovanskim oblastem ponudile tudi 100.000 švicarskih frankov kot pomoč za najbolj ogroženo prebivalstvo v Jugoslaviji. Jugoslovansko zunanje ministrstvo je odgovorilo, da prevoz do Splita zaradi poškodovanih železniških prog ni mogoč, zato je svetovalo tranzit prek Madžarske in Avstrije do pristanišča v Trstu. Ker je britanska ambasada v Beogradu zaradi transportov Judov iz cone B Julijske krajine pod jugoslovansko upravo v cono A pod angloameriško upravo večkrat protestirala pri jugoslovanskih oblasteh, je bila ta pot kmalu opuščena.[15]

12 Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, str. 48–49.

13 Štrbac, *Dokumenti o spoljnoj politici*, str. 153.

14 ARS, AS 1931, šk. 580, 80-1, Nagodetov proces, str. 7848–7849; Dopis Svetovnega judovskega kongresa generalu Vladimirju Velebitu, 22. maj 1944 (dokument je objavljen v: Dornik Šubelj, *Prijatelj ali sovražnik?*, str. 28–29).

15 Ivanković, *Odlazak jevrejskih izbeglica*, str. 144–146; Karakaš Obradov, *Iseljavanje Židova*, str. 398–399.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 541 23.1.2018 8:47:23

Leta 1946 so v Jugoslavijo prišli predstavniki Mossada le Aliyah Bet, tajne judovske organizacije za reševanje in preseljevanje Judov v Palestino. O tranzitu Judov prek Jugoslavije se je z uradnikom ministrstva za notranje zadeve »Ljubomirjem Nešićem« pogovarjal predstavnik Svetovnega judovskega kongresa Ehud Avriel.[16] Verjetno se je z Avrielom pogovarjal načelnik protiobveščevalnega oddelka Uprave državne varnosti (UDV) Edo Brajnik, ki je na sestanku nastopal s tajnim imenom. »Nešić« je Avrielu odgovoril, da bo jugoslovanska stran »*s simpatijami preučila prošnje vseh Judov, ki bi želeli v tranzitu prečkati Jugoslavijo na poti v neko deželo, v kateri bi se želeli nastaniti [...], na primer v neko državo Latinske Amerike*«.[17] Jugoslovanska stran je obljubila vhodne in tranzitne vizume za judovske izseljence, ki bodo prečkali Jugoslavijo na poti v tretjo državo, ciljne države pa v vizumih niso določili.

Edo Brajnik je v kasnejšem poročilu o svojih stikih s predstavniki judovskih organizacij zapisal, da so ti v Jugoslavijo prišli leta 1946 pod krinko novinarjev. Ker je jugoslovanska tajna policija odkrila njihovo dejavnost, povezano z ilegalnim preseljevanjem Judov,

> »so bili poklicani na pogovor k meni na notranje zadeve. Takrat so mi odkrito povedali o svojih nalogah, tj. preseljevanju Judov v Palestino za oboroženi boj proti Angležem. Prosili so za našo podporo. Po posvetovanju z nadrejenimi sem bil določen za vezo s to skupino in prevzel organizacijo prevoza Judov […], v prvi vrsti iz Bolgarije, Romunije, Madžarske, pa tudi Češkoslovaške in Poljske, preko luke Split, kasneje Bakar, v Izrael. […] Po tej poti je bilo v Palestino prepeljanih ilegalno in kasneje v Izrael legalno cca. 150.000 oseb. Po isti poti se je prevažalo v Izrael tudi velike količine materiala, ki je bil potreben za akcije proti Angležem.«[18]

Jugoslovanske oblasti so Mossadu le Aliyah Bet dovolile delovati v Jugoslaviji pod pogojem, da bo tranzit judovskih beguncev potekal v sodelovanju z UDV in da med izseljenci ne bo jugoslovanskih Judov. Kot najboljša za organizacijo prevozov so se izkazala pristanišča, oddaljena od večjih mest z britanskimi konzulati in drugimi zavezniškimi predstavništvi, največ ladij pa je proti Palestini odplulo iz odmaknjenega kvarnerskega pristanišča Bakar. Avtonomni odbor judovskega kongresa in zveza judovskih občin Jugoslavije sta s soglasjem jugoslovanskih oblasti in z materialno

16 Ehud Avriel (1917–1980), izraelski politik in diplomat, rojen na Dunaju kot Georg Überall, leta 1940 emigriral v Palestino, član Hagane, aktiven pri ilegalnem preseljevanju Judov v Palestino in nakupu orožja za izraelsko vojsko na Češkoslovaškem, zatem izraelski poslanik na Češkoslovaškem, Madžarskem in v Romuniji, veleposlanik v Kongu, Gani, Liberiji in Italiji, generalni konzul v Chicagu idr.

17 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 300 (Mladenka Ivanković v svoji knjigi ne navaja pravega imena »Ljubomirja Nešića«, temveč le podatek, da je bil uradnik notranjega ministrstva).

18 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 32, Podsetnik, 30. 1. 1968.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 542 23.1.2018 8:47:23

podporo judovskih organizacij, zlasti American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT), pripravila sprejemna taborišča za judovske izseljence v Zagrebu, beograjska pisarna predsednika jugoslovanske zveze judovskih občin Davida Alkalaja pa je postala nekakšno informacijsko središče za ilegalne tranzite.[19] Tja je Ehud Avriel na pragu jeseni 1946 poslal enega od voditeljev in ključnih operativcev Mossada le Aliyah Bet, Shaikeja Dana. Avriel je Danu v roke potisnil telefonsko številko svoje zveze v Jugoslaviji in ga opozoril, da »*čeprav morda ni videti tako, je jugoslovanski režim še ostrejši od tistega v Sovjetski zvezi. Titova tajna policija in varnostne službe so na vsakem vogalu in nihče ni varen pred njimi*.«[20]

Shaike Dan je prišel v Jugoslavijo s ponarejenimi dokumenti kot judovski izseljenec iz Romunije, zato je najprej pristal v sprejemnem centru v Zagrebu. Čeprav ne bi smel zapustiti Zagreba, se je takoj vključil v organizacijo prevozov judovskih izseljencev iz bakarske luke. Od tod sta 8. novembra 1946 izpluli dve ladji. Večjo *Knesset Yisrael* je napolnilo več kot 3.000 potnikov, manjšo *Hakedosho* pa okoli 850, pretežno mlajših oseb. Ker je manjša ladja nasedla na čereh blizu Šibenika, so bili njeni potniki premeščeni na že tako prenatrpano *Knesset Yisrael*. Ta je kasneje sicer priplula do obal Palestine, a so jo pred pristankom prisilno zaustavile britanske ladje in odvlekle na Ciper. Podobna je bila tudi usoda ladje *Rafiah*, ki je z okoli 800 potniki iz Bakra odplula 26. novembra 1946.[21] Yossi Harel, eden od voditeljev Hagane, in kapitan *Knesset Yisrael*, se je spominjal, kako so pred obalo Palestine skušali Britancem preprečiti, da bi se vkrcali na njihovo ladjo:

> »[...] pušk nismo imeli. Zaustaviti smo jih poskušali z vsem, kar smo imeli pri roki, od konzerv do ladijske opreme. Čez pol ure so začeli metati plinske bombe, ubita sta bila dva človeka. Ladja je bila prekrita z belim dimom, ljudje so vpili od strahu, nekateri so skakali v vodo. Končno smo videli, da bi bil odpor zaman. Razočaranje je bilo popolno! Po 23 dneh potovanja iz Bakra, ko smo pred seboj že videli goro Karmel nad Haifo, so nas odpeljali v taborišče na Cipru in tam so nekateri ostali do leta 1948.«[22]

Za omenjene prevoze se je verjetno dogovarjal že Ehud Avriel, zatem pa so bili ustavljeni, najverjetneje zaradi britanskih protestov pri Titu konec leta 1946.[23] Po ustavitvi prevozov iz jadranskih pristanišč je od operativcev Mossada le Aliyah Bet v Jugoslaviji ostal samo Shaike Dan. Kot goreč sionist se je odločil, da bo sam navezal stik z osebo

19 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 306.
20 Ettinger, *Blind Jump*, str. 171.
21 Ivankovič, *Odlazak jevrejskih izbeglica*, str. 150–151; Ettinger, *Blind Jump*, str. 170–183; Žitnik, *Prijatelja*, 2–3.
22 Žitnik, *Prijatelja*, 3.
23 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 305.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 543 23.1.2018 8:47:23

na jugoslovanskem notranjem ministrstvu v Beogradu, čigar telefonsko številko mu je dal Avriel, in se skušal dogovoriti za nadaljnje prevoze. Z Edom Brajnikom se je prvič srečal decembra 1946 na sedežu UDV v Beogradu, njuno prvo srečanje pa je podrobno opisal za svojo biografijo. Pred zgradbo notranjega ministrstva so mu pot zaprli stražarji, oboroženi z brzostrelkami. Predstavil se je, mlad moški v civilni obleki pa je ukazal, naj ga spustijo naprej. Z dvigalom sta se odpeljala v četrto nadstropje. Ko so se odprla vrata Brajnikove pisarne, »*sem pred seboj zagledal goro od človeka, [...] ponudil mi je kavo. 'Torej, povejte mi o sebi,' je začel Štefan neobičajno prijateljsko*.« Govorila sta rusko, pomešano s srbščino. Dan je začel pripovedovati, da je bil rojen v Besarabiji, se izselil v Palestino, pridružil kibucu in med drugo svetovno vojno s padalom skočil za nemškimi linijami v Romuniji, da bi reševal Jude pred holokavstom. »*Videl sem žarek v očeh vodje tajne službe. Vedel sem, da bo borec in partizan razumel, kaj je skok v neznano in kaj pomeni pomagati preganjanim*.« Zatem je pripovedoval o boju sionistov proti britanskemu imperializmu in njihovi želji pripeljati v Palestino čim več Judov, Brajnika pa so zanimale podrobnosti o delovanju Hagane, razmerah v Palestini, napetostih med Judi in Arabci. Pogovor je trajal več ur in ozračje je postajalo čedalje bolj sproščeno. Dan se je opogumil in nagovoril Brajnika:

> »Vi ste mediteranska dežela in mi smo mediteranska dežela. Oboji se borimo proti imperializmu. Ni razloga, da med nami ne bi bilo tesnih vezi. Pomagajte nam, s čimer lahko, in upam, da bomo mi nekoč pomagali vam.«[24]

Shaike Dan je v spominih večkrat poudaril, da sta z Brajnikom vzpostavila iskrene odnose, ki so sčasoma prerasli v prijateljstvo, zato ne preseneča, da so Eda Brajnika v Mossadu poimenovali s tajnim imenom *Prijatelj*.[25] Brajnik za seboj ni pustil spominov niti osebnih zapisov o Danu, da ga je imel za zaupanja vrednega sogovornika, pa je mogoče brati v številnih Brajnikovih službenih poročilih, denimo v poročilu o pogovoru z Danom v Gradcu novembra 1972: »*vedno [...] je dajal vtis popolne iskrenosti, [...] vedno je skrbel za to, da se osebni odnosi ne bi pokvarili in da z ničemer ne bi mogel demantirati tega, kar mi reče*«.[26]

Leta 1947 se je Dan odpravil v Bolgarijo, potem ko so mu Jugoslovani uredili zveze z bolgarsko tajno službo.[27] Najprej je sodeloval pri organizaciji preseljevanja romunskih Judov, ki je leta 1947 potekalo prek bolgarskih črnomorskih pristanišč. Oblasti v Bolgariji so za velik denar omogočile tranzite romunskih Judov, izseljevanja bolgarskih Judov pa niso dovolile do nastanka Izraela maja 1948. Izseljevanje bolgarskih Judov je bilo zatem tako množično, da je Shaike Dan, kot se je sam izrazil, s

24 Ettinger, *Blind Jump*, str. 188–189.

25 Prav tam, str. 189.

26 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 103, Beleška o razgovoru sa Y. Danom u Grazu, 18. 11. 1972.

27 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 32, Podsetnik, 30. 1. 1968.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 544 23.1.2018 8:47:24

sodelavci tako rekoč »likvidiral« judovsko skupnost v Bolgariji. Manj uspeha je imel na Madžarskem, kjer se Judje niso množično odločali za selitev v Palestino, po zaostritvi sovjetske politike konec leta 1948 pa organizirano izseljevanje Judov iz držav vzhodnega bloka dlje časa ni bilo mogoče.[28]

Pogajanja o tranzitu judovskih izseljencev so se medtem nadaljevala tudi v Jugoslaviji. Aprila 1947 sta se na ministrstvu za zunanje zadeve sestala načelnik oddelka za repatriacijo Branko Popović in predstavnik Judovske agencije iz Palestine Froim Szultz, ki je prosil za dovoljenje za tranzit judovskih beguncev iz Nemčije in Romunije prek Jugoslavije in njenih pristanišč v Palestino. Šlo naj bi za kar 250.000 Judov iz Nemčije in 350.000 iz Romunije, ki bi se selili v valovih po 4.500 ljudi. Prva ladja naj bi krenila na pot proti Palestini sredi maja 1947. Zaradi predhodnih neprijetnih izkušenj z Britanci bi se železniški transporti izogibali večjim mestom, izhodiščni pristanišči pa ne bi smela biti Sušak in Split, kjer so bili britanski in ameriški konzulati, zato so izbrali Bakar, ki se je že prej izkazal kot najbolj primeren. Železniški transporti iz Nemčije bi prihajali po progi Bratislava–Nagykanizsa–Kotoriba–Bakar, iz Romunije pa prek Velike Kikinde in Novega Sada do Jadranske obale. Stroške bivanja izseljencev bi poravnala Judovska agencija. Potniki so imeli veljavne potne listine, izdane v Nemčiji ali Romuniji, in za krinko vizo kubanskega konzulata v Belgiji. Če bi ladje v Sredozemlju »zašle« in pristale v Palestini, tako ne bi bilo dokazov, da se je to zgodilo z vednostjo jugoslovanskih oblasti.[29] Edo Brajnik stikov s Froimom Szultzem ni omenjal, razen v poročilu iz leta 1953, ko je zapisal, da z njim »*nismo delali nič, dokler ni prišel Dan Trachtenberg* [Shaike Dan – op. M. R.] *z Überallom* [Ehud Avriel – op. M. R.] *ob izbruhu vojne z arabskimi državami*«,[30] torej že leta 1948. Zdi se, da omenjeni transporti Judov iz Romunije in Nemčije niso bili izpeljani, vsaj ne leta 1947. Zagotovo pa so bili prevozi judovskih izseljencev prek Jugoslavije znova dovoljeni leta 1948.

Shaike Dan je v spominih večkrat poudaril, da Jugoslovani za svoje usluge nikoli niso zahtevali denarja: »*[...] beseda denar nikoli ni bila omenjena. V nasprotju z drugimi državami od nas niso zahtevali nobenega plačila*«.[31] Nekaj pa so judovske organizacije za jugoslovanske usluge vendarle morale plačati. V Brajnikovem poročilu iz leta 1952 so v uvodu naštete »najpomembnejše usluge« obeh strani do leta 1949. Med jugoslovanskimi uslugami je poleg pomoči pri ilegalnih transportih orožja in letal za izraelsko vojsko naveden tudi tranzit judovskih izseljencev prek Jugoslavije:

> »Na mejnih prehodih so jim naši organi dali kolektivne vize do ene od jadranskih luk, od tod pa so z ladjami odpluli v Izrael. Večinoma je šlo za mlajše

28 Ettinger, *Blind Jump*, str. 191–257.

29 Ivanković, *Odlazak jevrejskih izbeglica*, str. 148–151.

30 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 242, Razgovori sa Danom, 24. 2. 1953.

31 Ettinger, *Blind Jump*, str. 236.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 545 23.1.2018 8:47:24

ljudi, sposobne za vojsko. Za vsakega posameznika so nam plačali 6 dolarjev in tranzitne stroške.«[32]

Čeprav so jugoslovanske oblasti omogočile ilegalni tranzit številnim Judom iz sosednjih držav, jugoslovanskim Judom[33] izseljevanje v Palestino ni bilo dovoljeno vse do leta 1948. Izselitvena dovoljenja so jim začeli izdajati šele jeseni 1948, predpogoj za izselitev pa je bil, da se odrečejo jugoslovanskemu državljanstvu in vsem nepremičninam, ki so prešle v trajno last jugoslovanske države, četudi bi se posamezniki odločili za vrnitev v Jugoslavijo.[34] Po približnih ocenah se je v množičnih alijah med letoma 1948 in 1952 iz Jugoslavije izselilo med 7.000 in 8.500 Judov.[35] Po letu 1952 organiziranega izseljevanja jugoslovanskih Judov ni bilo več, dovoljeno pa jim je bilo individualno izseljevanje pod enakimi pogoji kot med organiziranimi alijami. Jugoslovanske oblasti so načeloma dovolile izselitev vsem Judom in njihovim družinam, toda zdravnikom, inženirjem in drugim visokokvalificiranim kadrom, ki jih je v Jugoslaviji primanjkovalo, dovoljenj največkrat niso izdale. Spomladi 1954 je Shaike Dan prek Eda Brajnika prosil, da bi Jugoslavija vendarle dovolila izselitev vsaj zdravnikom, a mu je Brajnik odvrnil, da »*načeloma ne, lahko pa preučimo posamezne primere*«.[36]

Ilegalni tranzit orožja in letal za izraelsko vojsko

Pomoč pri ilegalnem preseljevanju vzhodnoevropskih Judov v Palestino ni bila vse, kar je Jugoslavija storila za nastajajočo judovsko državo: pred in med prvo arabsko-izraelsko vojno je sodelovala tudi pri ilegalnem prevozu orožja in letal za izraelsko vojsko iz Češkoslovaške.

Ko je Velika Britanija po izteku mandata umaknila svoje sile iz Palestine, je bila 14. maja 1948 na ozemlju, ki ga je resolucija Združenih narodov o delitvi Palestine namenila Judom, razglašena neodvisna država Izrael. Takoj zatem se je razvnela vojna med novonastalo državo ter sosednjimi arabskimi državami Egiptom, Transjordanijo, Sirijo, Libanonom in Irakom, ki so ostro zavračale delitev Palestine. Ker je Varnostni svet konec leta 1947 uvedel embargo na uvoz orožja v Palestino, je Judovska agencija, kasneje judovska država, orožje kupovala in uvažala ilegalno, denar zanj pa je zbirala v Evropi in ZDA. Marca 1948 se je Golda Meir vrnila iz ZDA s petdesetimi milijoni

32 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952.

33 Pred drugo svetovno vojno je v Kraljevini Jugoslaviji živelo 82.242 Judov. Med vojno jih je umrlo 67.248, več kot 80 odstotkov predvojne judovske populacije (Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, str. 330). Leta 1946 jih je jugoslovanska zveza judovskih občin registrirala le še 12.414 (Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 82), po ocenah pa jih je vojno preživelo okoli 15.000 (Karakaš Obradov, *Iseljavanje Židova*, str. 404).

34 Fajić, *Izumiranje judovske skupnosti*, str. 678; Karakaš Obradov, *Iseljavanje Židova*, str. 400.

35 Karakaš Obradov, *Iseljavanje Židova*, str. 403.

36 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 255, Zabeleška o razgovoru sa Danom, 14.–15. 5. 1954, str. 2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 546 23.1.2018 8:47:24

dolarjev, ki so jih za nastajajočo judovsko državo zbrali ameriški Judje, Hagana pa jih je takoj porabila za nakup orožja.[37] Sto petdeset milijonov dolarjev je zbral United Jewish Appeal, polovica denarja je šla za nakup orožja, drugo polovico pa je prejel JOINT za pomoč Judom v evropskih državah. Meirova je v svojih spominih zapisala, da je prav ta denar pomagal Izraelu do zmage, Judje v ZDA pa so dokazali, da »*je zanimanje ameriških Judov za Izrael faktor, na katerega lahko vedno računamo*«.[38] Denar za oborožitev izraelske vojske so zbirali tudi jugoslovanski Judje, zveza judovskih občin pa ga je predala izraelskemu poslaniku.[39]

Judovska agencija je skušala orožje kupiti od Sovjetske zveze, a je ta neposredno prodajo zavrnila in predlagala nakup orožja na Češkoslovaškem, vendar ni smelo biti sovjetske izdelave. Pogovori s češkoslovaškimi oblastmi so se začeli že julija 1947, prvi posel s češkoslovaško orožarsko industrijo o dobavi 4.500 pušk Mauser, 200 mitraljezov MG-34 in več kot pet milijonov nabojev pa je bil sklenjen januarja 1948.[40] Ena ključnih oseb pri sklenitvi tega posla je bil Ehud Avriel, ki je predlagal, da bi orožje z ladjami prepeljali po Donavi v Jugoslavijo, tam pretovorili na vagone in po železnici prepeljali do enega od jugoslovanskih pristanišč, od koder bi ga z ladjami poslali v Palestino. Shaike Dan se je takrat znova obrnil na Brajnika. V pogovorih o tranzitu orožja prek Jugoslavije je sodeloval tudi Veljko Mičunović, ki je Danu sporočil odločitev jugoslovanskega vrha: operacija bo morala potekati v popolni tajnosti, podrobnosti glede organizacije tranzita orožja pa bodo v rokah jugoslovanske tajne službe. Orožje, ki je iz Češkoslovaške z ladjami priplulo po Donavi in bilo zatem po železnici prepeljano do Jadranske obale, so v pristanišču v Šibeniku naložili v zaboje, označene kot pomoč za Etiopijo, zaboje pa prekrili z vrečami krompirja in čebule. Marca 1948 je orožje odplulo proti Palestini z ladjo *Nora*, ki ji je sledilo še več podobnih pošiljk.[41]

Tudi s pomočjo tega orožja je Hagani uspelo v začetku aprila 1948 prebiti arabsko blokado Jeruzalema, a je njeno kratkotrajno zmagoslavje že 9. aprila zasenčil zločin Irguna nad palestinskimi civilisti v vasi Deir Yassin zahodno od Jeruzalema. Zločini judovskih paravojaških organizacij in pozivi arabskih voditeljev palestinskim civilistom, naj se umaknejo, so Palestince pognali v množični beg, razglasitev Izraela, ki jo Palestinci imenujejo *nakba* (katastrofa), pa je na Bližnjem vzhodu sprožila novo, vse do danes nerešeno krizo: palestinsko vprašanje.

Po napadu sosednjih arabskih držav na Izrael se je ta znašel v izjemno težkem položaju, zato je prek ZDA in Sovjetske zveze zahteval ustavitev ognja. Varnostni svet

37 Meir, *Moj Izrael*, str. 140–141.

38 Prav tam, str. 150–151.

39 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 102.

40 Bialer, *Between East and West*, str. 173–174.

41 Ettinger, *Blind Jump*, str. 270–277.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 547 23.1.2018 8:47:24

Združenih narodov je konec junija 1948 sprejel sklep o premirju, zatišje na frontah pa je Izrael izkoristil za oboroževanje. Z novo oborožitvijo je izraelska vojska oktobra 1948 uspela potisniti arabske sile iz severne in južne Palestine ter utrditi svoj položaj v novem delu Jeruzalema. Konec decembra se je prebila do obal Akabskega zaliva, januarja 1949 pa so se pod pokroviteljstvom Združenih narodov začela mirovna pogajanja. Izrael se po prvi arabsko-izraelski vojni ni le obdržal, temveč je svoje ozemlje razširil celo prek meja, ki jih je začrtala resolucija Združenih narodov o delitvi Palestine.

Poročilo SDV za Jugoslavijo iz leta 1973, ki opisuje jugoslovansko-izraelsko tajno sodelovanje od leta 1946 naprej, navaja, da se je tranzit orožja iz Češkoslovaške prek Jugoslavije začel že januarja 1948, do septembra 1948 pa je bilo prepeljanih več sto ton orožja, med njimi tanki, minometi, topovi različnih kalibrov, lahko avtomatsko orožje, puške, strelivo in druga vojaška oprema.[42] Omenjeno poročilo se deloma opira na analizo jugoslovansko-izraelskih tajnih stikov iz leta 1952, v kateri je opisana tudi pot orožja in navedena cena za njegov tranzit prek Jugoslavije:

> »Iz Bratislave je bilo transportirano z ladjami do Vukovarja in od tu po železnici do Šibenika. Za prvi transport 250 ton so nam plačali 75.000 dolarjev, kasneje pa za vsakega 50.000 dolarjev.«[43]

Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije je junija 1948 prejel zaupno pismo generalnega sekretarja izraelske komunistične partije. Ta je jugoslovanskim tovarišem pisal, da Izraelu primanjkuje bombnikov, lovskih letal, protiletalske obrambe, tankov in težkega topništva ter da se je o pomoči držav vzhodnega bloka pogovarjal s predsednikom vlade Davidom Ben Gurionom. Njegov odgovor je bil, da izraelska vlada prosi za vsakršno pomoč,

> »obstajajo pa tudi nekatera vprašanja konkretnega značaja glede pomoči Izraelu s strani Jugoslavije [...]. Vprašanja so naslednja: a) priskrbeti tranzitno letalsko bazo za transportna letala, ki bi vzletela iz vojaške letalske baze na Češkoslovaškem. [...] Izraelska vlada bo dala bencin. Piloti bodo iz Hagane; b) da se nam proda 160 topov (s strelivom) [...]. Če to ni mogoče, ali bi nam potem lahko jugoslovanska vlada to kupila v Švici in nam predala?! Devize bi dala vlada Izraela. [...] Predlagamo, da se na pobudo judovskih društev začne zbiranje denarja v korist izraelskega boja.«[44]

42 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 161, Informacija o nekadašnjoj obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima izmedju naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

43 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952.

44 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 101.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 548 23.1.2018 8:47:24

Koliko je pismo izraelske komunistične partije vplivalo na jugoslovansko pomoč Izraelu, ni znano, dejstvo pa je, da je Jugoslavija sodelovala pri tranzitu letal za izraelsko vojsko.

Poleg visoke motiviranosti izraelskih sil, je letalstvo predstavljalo največjo udarno moč izraelske vojske, pri čemer je bil ključen nakup letal Messerschmitt in predelanih letal Spitfire na Češkoslovaškem sredi leta 1948. Ker so za letala na poti v Izrael potrebovali vmesno postajo za oskrbovanje z gorivom, je Shaike Dan znova obiskal Brajnika. Tokrat ga je spremljal tudi Ehud Avriel, na jugoslovanski strani pa je pogovore vodil Veljko Mičunović. Pod težo spora z Informbirojem so jugoslovanske oblasti najprej zavrnile pomoč Izraelu pri tranzitu letal s Češkoslovaške. Toliko bolj pripravljene sodelovati so bile bolgarske oblasti, a so za pristanek vsakega letala menda zahtevale 10.000 dolarjev. Shaike Dan je spet govoril z Brajnikom, ta s svojimi nadrejenimi in tokrat je bil odgovor pozitiven. Jugoslavija je dovolila uporabo odmaknjene letališke steze na Kapinem Polju blizu Nikšića,[45] ki so jo poimenovali s tajnim imenom *Alabama*, operacija tranzita letal s Češkoslovaške prek Jugoslavije pa je znana kot operacija *Velveta*.[46]

Konec septembra 1948 je v Črni Gori pristalo prvih šest letal. Eno je bilo ob pristanku močno poškodovano, dve od preostalih petih letal pa sta morali zaradi težav z gorivom zasilno pristati na Rodosu, tako da so Izrael na koncu dosegla le tri letala iz te pošiljke. Tem so sledila nova letala, skupaj naj bi jih bilo na Češkoslovaškem kupljenih 60. Piloti so bili večinoma zavezniški vojni veterani judovskega rodu, pretežno Američani. Organizacijo poletov je prevzel ameriški pilot Sam Pomerantz, ki pa je med enim od teh poletov izgubil življenje. Decembra 1948 so jugoslovanske oblasti za postanek letal s Češkoslovaške odprle letališče blizu Podgorice, od koder je v zadnjih dneh leta 1948 vzletelo še enajst letal za Izrael. Na Češkoslovaškem je na prevoz takrat čakalo še nekaj letal. Te so razstavili, spravili v zaboje, jih naložili na ladje in po Donavi poslali v Jugoslavijo. Tam so jih preložili na vagone in po isti poti, kot so prej prevažali orožje, prepeljali do pristanišča v Šibeniku.[47]

Izraelska pomoč Jugoslaviji v času spora z Informbirojem

Usluge Jugoslavije niso bile zanemarljive, saj je nastajajoči judovski državi pomagala priskrbeti pomemben del tistega, kar je ta najbolj potrebovala: ljudi in orožje. Razlogov za jugoslovansko pomoč je bilo več. Zagotovo je bila pomemben dejavnik sovjetska strategija izrivanja Velike Britanije z Bližnjega vzhoda, ki ji je sledila tudi Jugoslavija. Poleg tega so jugoslovanski voditelji boj Judov proti britanskim kolonialistom spremljali z velikimi simpatijami, saj so ga videli kot boj malega naroda proti veliki imperialni sili. Nedvomno je

45 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952; ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 161, Informacija o nekadašnjoj obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima izmedju naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

46 Ettinger, *Blind Jump*, str. 292–296.

47 Prav tam, str. 297–303.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 549 23.1.2018 8:47:24

njihovi naklonjenosti do nastajajoče judovske države botrovala tudi empatija z usodo preganjanih Judov in ne nazadnje simpatija do ljudi, ki so v težkih razmerah ustvarjali novo državo in s katerimi so se zlahka poistovetili; toliko lažje, ker so bili tedanji izraelski voditelji pretežno levo(sredinsko) usmerjeni in zato jugoslovanskim komunistom ideološko-političnо nedvomno bliže kot arabski monarhi pod britanskim ali francoskim vplivom.

Ob sporu z Informbirojem je napočil čas, da Izrael Jugoslaviji vrne usluge. Povrnil jih je predvsem z oskrbovanjem jugoslovanske industrije z zahodno tehnologijo, ki je ni bilo dovoljeno izvažati v države vzhodnega bloka, kamor je v očeh Zahoda še vedno sodila Jugoslavija. Ta je po sporu s Sovjetsko zvezo ostala brez zaveznic, zato se je začela ozirati proti Zahodu, da bi pridobila njegovo naklonjenost, pa je morala popraviti tudi svojo zunanjo podobo. V zahodnih očeh je bila namreč Jugoslavija še vedno država z enim najtršіh komunističnih režimov. Tako so začeli s posredovanjem Shaikeja Dana in Ehuda Avriela v Jugoslavijo prihajati zahodni novinarji judovskega rodu, ki so bralce v ZDA, Franciji, Veliki Britaniji, Italiji in drugih zahodnih državah seznanjali z dogajanjem v vzhodnem bloku, predvsem pa z novo, drugačno Jugoslavijo.[48]

Nekoč, verjetno že leta 1948, je Brajnik poklical Dana, če lahko kako pomaga pri nabavi visoke peči za taljenje železa za jugoslovansko železarsko industrijo. Shaike Dan se je v Milanu sestal z Ehudom Avrielom in judovskim poslovnežem Efraimom Ilinom, ki bi lahko priskrbel takšno peč, ter se nato z Brajnikom dogovoril za sestanek Ilina z jugoslovanskimi strokovnjaki. Odločili so se za peč ameriške izdelave Brassart Brothers,[49] v ta namen pa je bila ustanovljena mešana družba, prek katere so bile kasneje opravljene tudi druge transakcije v vrednosti več sto tisoč dolarjev.[50] Glede nakupa železarske visoke peči se biografija Shaikeja Dana in poročila UDV v podrobnostih ne ujemajo. V analizi jugoslovansko-izraelskih tajnih stikov iz leta 1952 je namreč zapisano:

> »2) Prek svojih zvez so nam omogočili nabavo dveh visokih peči za našo metalurgijo. Ker je cena teh peči znašala 10 milijonov dolarjev, mi pa nismo imeli deviz, so nam ponudili svojo pomoč, vendar so se razmere spremenile in smo peči nabavili v Angliji. 3) Oni so nas pripeljali v stik z ameriško firmo 'Brassart' in nam pomagali skleniti pogodbo za izgradnjo Blumink – valjarna v Zenici.«[51]

Druga jugoslovanska prošnja, ki jo je Brajnik posredoval Danu, so bili vrtalni stroji za nafto in cevi za naftne vrtine. Brajnik je Danu predstavil Borisa Kidriča, ki mu je

48 Prav tam, str. 303–304.

49 Prav tam, str. 304–305.

50 Shay, *Israel and Yugoslavia*, str. 474–475. Več o izraelski »tranzitni trgovini«: Bialer, *Between East and West*, str. 112–123.

51 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 550 23.1.2018 8:47:24

pojasnil, kaj natančno potrebujejo, in Dan je prošnjo prenesel naprej.[52] O tem je v poročilu iz leta 1968 pisal tudi Edo Brajnik: »*Leta 1949 so nam na prošnjo tovariša Kidriča dostavili pet vrtalnih garnitur za nafto (250 vagonov materiala), ki so bile pod embargom za izvoz v IB države*.«[53] V analizi stikov z Izraelom iz leta 1952 je zapisano tudi, da je izraelska stran vrtalne stroje »*plačala s svojim denarjem, ker takrat nismo imeli na razpolago prostih deviz*«.[54] Naštete posle naj bi izpeljala mešana družba z izraelskimi partnerji Efraimom Ilinom, Avrahamom Friedmanom in Meirjem Gironom. Prek te družbe so bili nabavljeni tudi luksuzni avtomobili znamk Chevrolet in Cadillac za jugoslovanski državni vrh,[55] po poročilih UDV pa je Jugoslavija z izraelskim posredovanjem večkrat kupila tudi »*kritične surovine za industrijo (bombaž, kavčuk, nafto in njene derivate), ki bi jih naša država v tedanjih pogojih težko nabavila*«.[56]

Obveščevalno sodelovanje

Leta 1950 je bilo med Jugoslavijo in Izraelom vzpostavljeno tudi sodelovanje na ravni obveščevalnih služb. To je Shaike Dan svojemu biografu Amosu Ettingerju očitno zamolčal, kajti v Danovi biografiji, ki se sicer precej ujema z zapisi v dokumentih UDV/SDV, jugoslovansko-izraelsko obveščevalno sodelovanje v začetku petdesetih let ni omenjeno niti z besedo. Toliko bolj zgovorni so dokumenti jugoslovanske UDV/SDV, ki jih je Edo Brajnik leta 1974 predal slovenski SDV. Na podlagi starejših poročil je v dokumentu SDV iz leta 1973 o jugoslovanskem-izraelsko obveščevalnem sodelovanju zapisano:

> »Avgusta 1950, v času povečanega pritiska IB držav na našo državo, demonstrativnih premikov enot vzdolž meje in pričakovanja vojaške akcije proti nam, je prišlo do načelnega dogovora o obveščevalnem sodelovanju (tedanji funkcionarji UDV so ocenili, da je izraelska obveščevalna služba sposobna priti do informacij, ki bi nam pomagale pri ocenjevanju varnostnih razmer). Na drugi strani je bila izraelska obveščevalna služba zainteresirana za informacije o arabskih državah. Načelni dogovor Brajnik–Dan iz avgusta 1950, ki je bil razdelan in konkretiziran v njunih kasnejših pogovorih v letih 1951 in 1952, je

52 Ettinger, *Blind Jump*, str. 305.

53 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 32, Podsetnik, 30. 1. 1968.

54 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952. Gl. tudi: ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 162, Informacija o nekadašnjoj obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima izmedju naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

55 Ettinger, *Blind Jump*, str. 306.

56 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952. Gl. tudi: ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 162, Informacija o nekadašnjoj obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima izmedju naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 551 23.1.2018 8:47:24

> predvideval: da bomo mi (UDV) zbirali in jim (IOS) [izraelska obveščevalna služba, Mossad – op. M. R.] dostavljali vojaške in druge (politične in gospodarske) podatke o arabskih državah, v prvi vrsti o Egiptu, oni pa nam to isto o sosednjih in drugih IB državah; da bodo poslali svoje oficirje na Madžarsko, v Romunijo in Bolgarijo [...] ki bi delali po našem nalogu [...]; da bo UDV napotila oficirje v Kairo, po možnosti tudi v Damask in Bejrut, ki bi delali po njihovem nalogu [...]; da se bo izmenjava informacij opravljala v Parizu; da bodo najnujnejše informacije poslane z depešami, druge pa s kurirsko pošto enkrat mesečno. Z naše strani sta bila aprila 1951 poslana dva oficirja v Kairo (Nijaz Dizdarević in Mirko Pandurović) in eden pred njima v Bejrut (Čedo Cvrlja). Oni s svoje strani do novembra 1951 niso poslali posebnih oficirjev v IB države po našem nalogu, kot je bilo dogovorjeno. [...] S padcem reakcionarnega režima Faruka leta 1952 in vzpostavitvijo Republike Egipt junija 1953 je prišlo do prekinitve obveščevalnega sodelovanja z IOS, kakršno se je odvijalo v predhodnem obdobju. Vendar so se kontakti in medsebojne usluge nadaljevale skoraj do samega IV. plenuma ZKJ, 1. julija 1966.«

Poročilo SDV med temi uslugami navaja izmenjavo pisem med predsednikom izraelske vlade Davidom Ben Gurionom in Titom januarja in maja 1963 z namenom, da bi Tito posredoval pri egiptovskem predsedniku Naserju za mirovna pogajanja med Izraelom in Egiptom; izraelsko prošnjo, da bi jugoslovanska stran posredovala pri egiptovski vladi za zamenjavo zaprtih vohunov med Egiptom in Izraelom; jugoslovansko prošnjo, da bi Mossad pred Titovim obiskom v Južni Ameriki leta 1963 zbiral informacije o delovanju srbske, hrvaške in slovenske emigracije ter druge podatke, pomembne za predsednikovo osebno varnost, podobnih uslug Mossada pa so bili deležni tudi ob Titovem obisku v Avstriji.[57]

Pobuda za obveščevalno sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom je leta 1950 prišla z jugoslovanske strani, a ta z delom izraelskih obveščevalcev sprva ni bila zadovoljna. V analizi jugoslovansko-izraelskih stikov iz konca leta 1952 je zapisano, da je jugoslovanska stran leta 1951 Izraelcem kar sedemkrat poslala pomembne informacije, »*oni pa nam nobene*«. Zato je Edo Brajnik novembra 1951 poklical Shaikeja Dana in mu povedal, da

> »v dosedanjem sodelovanju niso pokazali dovolj razumevanja za naše potrebe, da s prejetim materialom o IB državah nismo zadovoljni [...], da še niso poslali oficirjev v sosednje IB države in da je takšen odnos med dvema službama, ki sodelujeta, nevzdržen. Dan je bil malce presenečen nad takšnim

57 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 162–165, Informacija o nekadašnjoj obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima izmedju naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973. Gl. tudi: ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, Informacija o dosadašnjoj saradnji sa Jeshayahu Dannom, 21. 12. 1966.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 552 23.1.2018 8:47:24

> tonom, a se je strinjal. [...] Prepričeval je tovariša Brajnika, da se bo to popravilo. Zares, po določenem času smo prejemali precej več materialov, tako po količini kot po kvaliteti.«[58]

Večina informacij, ki so jih v arabskih državah zbirali jugoslovanski obveščevalci, je prihajala iz Egipta. Šlo je za dokaj podrobne podatke o egiptovski vojski ter nekaj podatkov o vojaškem udaru in egiptovskem gospodarstvu, manj informacij pa je bilo iz Libanona in Sirije.[59] Podatki, ki jih je izraelska stran zbirala za Jugoslavijo v državah vzhodnega bloka, so se večinoma nanašali na Madžarsko ter nekaj na Romunijo, Bolgarijo, Albanijo in Češkoslovaško, izraelski obveščevalci pa so spremljali tudi premike sovjetskih enot na Madžarskem, v Romuniji in Avstriji.[60] Na podlagi zbranih podatkov je UDV konec leta 1952 obveščevalno sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom že ocenjevala kot »*obojestransko koristno*«.[61]

Spolzki diplomatski parket

Jugoslavija in Izrael sta navezala diplomatske odnose kmalu po razglasitvi izraelske države, najprej na ravni konzulatov in zatem na ravni poslaništev. Jugoslovanska diplomacija je bila Izraelu takrat več kot naklonjena, kar dokazuje nastop Edvarda Kardelja na zasedanju Generalne skupščine Združenih narodov septembra 1948, v katerem je obtoževal ZDA in druge članice Varnostnega sveta (z izjemo Sovjetske zveze), da si ne prizadevajo dovolj za uveljavitev resolucije o delitvi Palestine in preveč zadržano opazujejo agresijo arabskih držav na Izrael.[62]

Izraelska diplomacija je bil v odnosu do Jugoslavije manj konsistentna in je konec leta 1949 v bitki med Jugoslavijo in Češkoslovaško za sedež nestalne članice Varnostnega sveta podprla jugoslovansko tekmico. Izraelsko zunanje ministrstvo je svojo odločitev utemeljevalo, češ da je treba spoštovati odločitve obeh velikih blokov glede njune zastopanosti v Varnostnem svetu. Izraelski delegat v Združenih narodih Abba Eban je temu oporekal, kajti

> »takšna politika je nezdrava z vidika pravičnosti in prava, poleg tega lahko pokvari naše odnose s prijateljskimi narodi. [...] Ta princip daje arabskim državam tudi pravico, da nas izključijo iz vseh mednarodnih institucij, ki temeljijo na načelu regionalnega zastopstva.«[63]

58 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 173–174, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952.
59 Prav tam, str. 174–177.
60 Prav tam, str. 177–181.
61 Prav tam, str. 185.
62 Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, str. 50.
63 Bialer, *Between East and West*, str. 163.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 553 23.1.2018 8:47:24

Zunanji minister Moše Sharett je Ebanovim kritikam v svojem odgovoru sicer posredno pritrdil, a nato zapisal, da je Češkoslovaška bolj pomagala Izraelu kot Jugoslavija in da so se zato odločili glasovati zanjo.[64] Izraelska poteza Jugoslaviji dejansko ni škodovala, nasprotno, morda so tudi zato arabske države podprle Jugoslavijo in tako ježiček na tehtnici nagnile v prid njeni izvolitvi v Varnostni svet.

Čeprav Izrael ni podprl jugoslovanske kandidature za Varnostni svet, so bili odnosi med državama dobri, njuno sodelovanje pa se je krepilo. Dobri odnosi so bili vzpostavljeni zlasti s federacijo judovskih sindikatov Histradut[65] in z izraelsko vladno stranko Mapai, katere predstavniki so novembra 1953 obiskali Jugoslavijo.[66] Mapai je bila ena od dveh izraelskih delavskih strank, a v nasprotju z Mapam, ki je bila prosovjetsko usmerjena, zahodno naravnana. Iz stranke Mapai je izšla večina izraelskih voditeljev, ki so se uveljavili v boju za neodvisnost Izraela: David Ben Gurion je bil prvi izraelski predsednik vlade, Moše Sharett prvi zunanji minister, Golda Meir ministrica za delo in kasneje predsednica vlade, prav tako njen predhodnik na čelu izraelske vlade Levi Eshkol.

Hkrati je Jugoslavija navezovala stike tudi z arabskimi državami, najprej s Sirijo in kasneje z Egiptom, Jordanijo in Libanonom,[67] pri čemer je s pridom izkoriščala svoje nekdanje zagovarjanje nedeljive Palestine in arabsko-judovske federacije. V začetku leta 1952 je Jugoslavijo obiskala sirska vojaška delegacija, arabski obisk v Jugoslaviji pa je naletel na buren izraelski odziv. Ker je bila v bližnjevzhodni politiki pomembna recipročnost, je konec leta 1952 Jugoslavijo obiskala tudi izraelska vojaška delegacija, toda takrat se je ostro odzvala Sirija. Jugoslovanski poslanik v Siriji Mihajlo Javorski je o negodovanju sirskih oblasti obvestil zunanje ministrstvo, namestnik zunanjega ministra Aleš Bebler pa je odgovoril, da si Jugoslavija želi arabskega prijateljstva, a ne na račun diskriminacije Izraela.[68]

Kako spolzek je bil bližnjevzhodni diplomatski parket, dokazuje tudi izraelski odziv na jugoslovansko podporo resoluciji, s katero so Združeni narodi maja 1951 obsodili izraelsko bombardiranje sirske vasi v obmejnem pasu. Izraelski poslanik v Beogradu Moše Ishay je zaradi jugoslovanske podpore resoluciji protestiral pri jugoslovanskih oblasteh, zunanje ministrstvo pa mu je odgovorilo, da

> »smo za resolucijo glasovali zato, ker bi se lahko tudi sami znašli v položaju, ko bi morali, glede na grožnje informbirojevskih dežel, zahtevati spoštovanje odločitev Varnostnega sveta«.[69]

64 Prav tam, str. 163–164.
65 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 105.
66 Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, str. 51.
67 Životić, *Jugoslavija i Bliski istok*, str. 491.
68 Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok*, str. 52.
69 Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 102.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 554 23.1.2018 8:47:24

O dvotirnosti jugoslovanske politike do Bližnjega vzhoda priča tudi pogovor med izraelskim poslanikom Yoranom in jugoslovanskim zunanjim ministrom Edvardom Kardeljem januarja 1952. Izraelski poslanik se je s Kardeljem pogovarjal o resoluciji Združenih narodov o vrnitvi palestinskih beguncev, ki jo je podprla tudi Jugoslavija. Yoran je poudaril, da bi bila vrnitev palestinskih beguncev za Izrael zelo zahteven zalogaj, hkrati pa bi ogrozila državno varnost, kajti »*Arabci so napadli Izrael in ne obratno, zato je povratek beguncev in nastanek pete kolone za Izrael vprašanje varnosti*«. V imenu izraelske vlade je prosil Kardelja, naj Jugoslavija pred glasovanjem v generalni skupščini revidira svoje stališče, ta pa mu je odvrnil, da morebitna sprememba jugoslovanskega stališča ne bi ničesar spremenila, saj je večina članic resolucijo podpirala. Hkrati je orisal načela jugoslovanske politike do Bližnjega vzhoda:

> »Naše simpatije so bile za Izrael, a tudi sami imamo zunanjepolitične težave, ki nam ne dovolijo, da bi vedno zavzeli zanj zadovoljivo stališče. […] Za naše stališče glede Bližnjega vzhoda ni mogoče reči, da je proarabsko. Smo pa pogosto prisiljeni, da stvari gledamo skozi našo prizmo.«[70]

V prvi polovici petdesetih let je Jugoslavija razmeroma spretno krmarila med sprtima stranema na Bližnjem vzhodu in navezala dobre odnose tako z Izraelom kot z arabskimi državami. Prizadevala si je za pomirljivo politiko sodelovanja z obema stranema, a je s tem tako na izraelski kot na arabski strani zbujala sumničenje in nerazumevanje. Po letu 1953 je jugoslovanska politika do Izraela postajala čedalje bolj zadržana, po Titovem zbližanju z egiptovskim predsednikom Naserjem pa se je nagnila na stran arabskih držav.

Pomemben dejavnik obrata v jugoslovanski bližnjevzhodni politiki je bila doktrina t. i. aktivne miroljubne koeksistence, ki je postajala središče jugoslovanske zunanje politike. Nova zunanjepolitična doktrina ni pomenila nevtralnosti in pasivnosti, temveč aktiven odnos do dogajanja v svetu, na prvo veliko preizkušnjo pa je bila postavljena prav ob egiptovsko-izraelskem sporu sredi petdesetih let. Titovo posredovanje v tem sporu se ni obneslo, ne le zaradi nepopustljivosti sprtih strani, temveč tudi zato, ker so bile Titove posredniške ambicije v egiptovsko-izraelskem sporu previsoke in so precej presegale njegov takratni vpliv v mednarodni politiki.[71] Neuspešno posredovanje v bližnjevzhodnem sporu je zamajalo verodostojnost jugoslovanske zunanje politike, toda Jugoslavija je kot (že drugič) nestalna članica Varnostnega sveta ob britansko-francosko-izraelski agresiji na Egipt leta 1956 dobila novo priložnost, ki jo je dobro izkoristila.

Po sueški krizi je bilo prostora za sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom vse manj, dokler se ob šestdnevni vojni leta 1967 in jugoslovanski prekinitvi diplomatskih odnosov

70 ARS, AS 1277, šk. 32, mapa 8, dok. 10, Dosje XXV /depeše, izveštaji idr./, januar 1952, str. 10.

71 Več o Titovem poskusu posredovanja v egiptovsko-izraelskem sporu: Režek, *Vroča jesen 1956*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 555 23.1.2018 8:47:24

z Izraelom ni zaprl. Toda tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom, ki sta jih z vednostjo voditeljev obeh držav ohranjala Edo Brajnik in Shaike Dan, niso zamrli. Brajnik je v poročilu iz leta 1967 Shaikeja (Yeshayahuja) Dana opisal:

> »Osebni prijatelj Ben Guriona, Eškola, Golde Meir [...] povezan neposredno s predsednikom vlade. Formalno ni član vlade, a sodi v izraelsko ožje vodstvo. Politično je pristaš Ben Guriona in Dayana, hkrati pa je osebno zelo povezan z Eškolom. V Izraelu spada med realne politike [...] v javnosti se prav posebej ne izpostavlja. [...] Veliko se giblje na relaciji Izrael–Švica–Dunaj–Budimpešta–Bukarešta, kakor tudi na relaciji London–New York in občasno Buenos Aires.«[72]

Vsekakor zveza, ki jo je bilo v nepredvidljivih razmerah hladne vojne vredno ohraniti.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije

ARS, AS 1931 – Arhiv Republike Slovenije, fond 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, Služba državne varnosti.

ARS, AS 1277 – Arhiv Republike Slovenije, fond 1277, Edvard Kardelj.

Spletni viri

MEWHD – MidEast Web Historical Documents, UN Debate Regarding the Special Committee on Palestine: Gromyko Statement at UN 1947, May 14, 1947. http://www.mideastweb.org/gromyko1947.htm (28. avgust 2017).

UNISPAL – United Nations Information System on the Question of Palestine, UN Partition Plan, November 29, 1947. https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/7F0AF2BD897689B785256C330061D253 (28. avgust 2017).

Objavljeni viri

Dornik Šubelj, Ljuba, Prijatelj ali sovražnik?: dokumenti o stikih med Edom Brajnikom in Danom Shaikejem (1944–1980). Viri, št. 32. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2011.

Štrbac, Čedomir, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1989.

72 ARS, AS 1931, t. e. 2655, mapa 1, str. 16, Osnovni podaci: Y. Dan, 1967.

Literatura

Bebler, Aleš, *Čez drn in strn: spomini*. Ljubljana: Lipa, 1981.

Bialer, Uri, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation 1948–1956*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Brown, Leon Carl (ur.), *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*. London; New York: I. B. Tauris, 2004.

Dornik Šubelj, Ljuba, Od jugoslovansko-izraelskih do slovensko-izraelskih odnosov v luči dokumentov Uprave državne varnosti: sodelovanje med UDV in Mosad od leta 1946. *Arhivi* 39 (2), 2016, str. 207–219.

Ettinger, Amos, *Blind Jump: The Story of Shaike Dan*. New York: Cornwall Books, 1992.

Fajić, Meliha, Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 674–682.

Fawcett, Louise (ur.), *International Relations of the Middle East*. New York: Oxford University Press, 2005.

Gasar, Vaso, Priča številnih dogodkov. Dr. Jože Vilfan: sedem let diplomatske službe. *Dnevnik*, 9. avgust 1980, str. 2.

Golan, Galia, *Soviet Policies in the Middle East from World War Two to Gorbachev*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Halliday, Fred, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*. New York: Cambridge, 2005.

Ivanković, Mladenka, Odlazak jevrejskih izbeglica – žrtava holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorije Jugoslavije 1946–1947. godine. *Tokovi istorije*, št. 3, 2006, str. 141–152.

Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

Jelinčič Boeta, Klemen, *Kratka zgodovina Judov*. Celovec: Mohorjeva, 2009.

Karakaš Obradov, Marica, Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugog svjetskog rata. *Historijski zbornik* 66 (2), 2013, str. 391–404.

Meir, Golda, *Moj Izrael*. Zagreb: Naprijed, 1987.

Petrović, Vladimir, *Jugoslavija stupa na Bliski istok: stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Režek, Mateja, Jugoslavija in nastanek Izraela: delitev Palestine in ilegalno preseljevanje Judov (1945–1948). *Acta Histriae* 21 (3), 2013, str. 361–376.

Režek, Mateja, Jugoslovansko-izraelsko tajno sodelovanje v senci prve arabsko-izraelske vojne in spora z Informbirojem (1948–1953). *Acta Histriae* 21 (4), 2013, str. 825–838.

Režek, Mateja, Vroča jesen 1956: sueška kriza, madžarska vstaja in vloga Jugoslavije. *Annales, Series historia et sociologia* 24 (4), 2014, str. 601–614.

Shay, Shaul, Israel and Yugoslavia Between East and West. *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova*. Beograd, 2008, str. 473–482.

Žitnik, Edvard, Prijatelja: podlistek, 1–6. *Delo*, 25.–30. avgust 2003.

Životić, Aleksandar, Jugoslavija i Bliski istok (1945–1956). *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova*. Beograd, 2008, str. 483–496.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 557 23.1.2018 8:47:24

Summary

Mateja Režek

Yugoslav-Israeli Relations in the First Decade after World War II

Yugoslavia's policy towards the Middle East has been well recognized since the second half of the 1950's: it was characterised by supporting the Arab countries and the Palestinian liberation movement, and rejecting Israeli expansionism and American neo-colonialism. Before that, it was not so clearly defined and consistent. In the first decade after WWII, three periods can be observed in Yugoslav policy towards the Middle East. Between 1946 and 1948, following the Soviet strategy aimed at ousting Great Britain from the Middle East, Yugoslavia helped smuggle two necessities crucial to the emerging Jewish state in Palestine: people (Jewish refugees from Europe) and arms (weapons and airplanes from Czechoslovakia). From 1948 to 1953, Yugoslav politics was defined by the Tito-Stalin break, subsequent international isolation and the search for new allies, among which, much more than the Arab monarchs under the influence of the French and the British, was Israel. At that time, Israel returned the favours by providing Yugoslav industry with western technology and other much-needed assistance. The relations between the two states grew into dynamic economic and political cooperation, and even into an intelligence collaboration that was often in contrast to the developments in the diplomatic arena. In the mid-1950s, the space for open cooperation between the two states became increasingly restricted, as Yugoslavia implemented the doctrine of »active peaceful coexistence«, which led to a new Middle East strategy for establishing links with the Arab states, especially Egypt. Though Yugoslavia became one of the leading members of the Non-Aligned Movement, the Yugoslav-Israeli contacts were never completely broken and continued in the background even after Yugoslavia suspended diplomatic relations with Israel in 1967. The relations between the two states were determined by their respective geostrategic positions, however, as demonstrated by the archival documents, some other factors, notably the personal connections between the head of the Yugoslav counterintelligence service Edo Brajnik and Israeli agent Shaike Dan, were no less important.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 558 23.1.2018 8:47:24

Jurij Perovšek[*]

Opažanja dopisnika Tanjuga v Celovcu Dušana Benka o položaju koroških Slovencev v letih 1945–1950[1]

Po zaključku svojega dopisniškega dela v Celovcu (od začetka leta 1948 do začetka leta 1950) in vrnitvi v Ljubljano je Dušan Benko[2] po lastni pobudi za slovensko politično vodstvo pripravil poročilo o družbenih, gospodarskih in političnih razmerah na Koroškem. Kot je dejal podpisanemu, poročilo nikogar od tistih, ki so se do tedaj ukvarjali s

* dr. Jurij Perovšek, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, jurij.perovsek@inz.si

1 Prispevek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The autors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281 *Conceptually-Political and Cultural Pluralism and Monism in 20th Century Slovenia*).

2 Dušan Benko (1919–2016), novinar, časopisni in radijski urednik. Osnovno šolo in gimnazijo je obiskoval v Ljubljani, od 1939 gojenec Vojne akademije v Beogradu. Po državnem udaru 27. marca 1941 z drugimi gojenci premeščen v Sarajevo, kjer ga je ob napadu na Kraljevino Jugoslavijo zajel nemški okupator. V letih 1941–1945 vojni ujetnik v taborišču Stalag III A pri Luckenwaldu, od 1943 pomočnik poverjenika jugoslovanskih vojnih ujetnikov. Po odhodu nemške vojske iz taborišča leta 1945 poveljnik bataljona nekdanjih jugoslovanskih vojnih ujetnikov v taborišču III A. Julija 1945 vodil železniški konvoj nekdanjih jugoslovanskih vojnih ujetnikov, internirancev in izseljencev v domovino. Od 1945 do 1947 zaposlen na Tiskovnem uradu pri Predsedstvu Narodne vlade Slovenije oziroma Vlade Ljudske republike Slovenije. Leta 1946 opravil novinarski tečaj v Beogradu. V letih 1947–1948 dopisnik *Ljudske pravice* v uredništvu *Slovenskega vestnika* na Dunaju. Od pomladi 1948 do januarja 1950 dopisnik *Tanjuga* v Celovcu. V tem času sodeloval z vodstvom Osvobodilne fronte za slovensko Koroško in nato Demokratične fronte delovnega ljudstva. O razmerah na Koroškem je seznanjal tudi vlado Ljudske republike Slovenije in Izvršni odbor Osvobodilne fronte Slovenije. Po vrnitvi v Slovenijo v letih 1950–1953 je delal v zunanjepolitični redakciji *Ljudske pravice*. Od 1953 do 1958 urednik zunanjepolitične redakcije *Slovenskega poročevalca*, od 1958 do 1961 glavni urednik *Tedenske tribune* in od 1961 do 1963 urednik zunanjepolitične redakcije *Dela*. V letih 1963–1970 odgovorni urednik *Dela*, od 1970 do 1973 ponovno glavni urednik *Tedenske tribune*. 1973–1974 glavni urednik revije *ITD*. Od 1974 do upokojitve 1978 vodil zunanjepolitično uredništvo Radia Ljubljana. 1969 prejel Tomšičevo nagrado za najboljša novinarska dela, ki jo je podeljevalo Društvo novinarjev Slovenije (DNS), 1972 nagrado Zveze novinarjev Jugoslavije Moša Pijade za življenjsko delo, 1980 kot član skupne avtorjev in sodelavcev oddaje Radia Ljubljane Studio ob sedemnajstih ponovno Tomšičevo nagrado in 1995 nagrado DNS Consortium veritatis – Bratstvo resnice za življenjski prispevek k razvoju slovenskega novinarstva.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 559 23.1.2018 8:47:24

koroškim vprašanjem, ni zanimalo, verjetno zato, ker je bila »koroška zgodba zaključena in kot je kazalo za vselej končana«. Poročilo obsega 27 gosto tipkanih strani na papirju formata A4 z enojnim razmikom med vrsticami. »Zelo informativno in kritično poročilo o položaju na Koroškem«, kot ga je označil Janez Stergar,[3] je Benko napisal med 2. in 10. februarjem 1950. Poročilo je pripravil v dveh izvodih. En izvod hrani Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani,[4] drugi izvod pa je podpisanemu, ki ga hrani v svojem osebnem arhivu, predal decembra 2015. Na vprašanje podpisanega, ali dovoljuje objavo poročila, je Dušan Benko odgovoril pritrdilno.

Poročilo Dušana Benka sestavljajo štirje vsebinski sklopi. V prvem, *Avstrija* (str. 1–5), Benko prikazuje tedanji notranjepolitični in gospodarski položaj v Avstriji, v drugem, *Koroška* (str. 6–23), poleg splošnih gospodarskih in političnih razmer na Koroškem posebej obravnava vprašanje germanizacije in političnega, gospodarskega ter kulturnoprosvetnega delovanja in tiska koroških Slovencev, v tretjem, *Partija* (str. 23–24), se osredotoča na delovanje komunistične organizacije na Koroškem, v četrtem, *Sklep* (str. 24–27), pa povzema svoje glavne ugotovitve. Iz poročila objavljamo besedilo o razmerah med koroškimi Slovenci (str. 7–23), kot jih je Benko videl v času reševanja koroškega vprašanja po drugi svetovni vojni. Besedilo, temelječe na osebni novinarski in politično aktivistični izkušnji tedanjega časa, dopolnjuje sliko o enem od vprašanj, ki že daljšo dobo opazno vznemirjajo raziskovalce novejše slovenske zgodovine. Besedilo je objavljeno v izvirni oblikovni in jezikovni podobi, popravljene so bile le redke tipkopisne napake. Besedilo se glasi:

»**KOROŠKI SLOVENCI**

Popolnoma zmotno bi bilo morda danes prepričanje, da je narodnoosvobodilno gibanje na Koroškem uspelo za delj časa zavreti kakršne koli poskuse germanizacije odnosno da je proces germanizacije v glavnem končan.

Nedvomno je narodnoosvobodilno gibanje napravilo na Slovenskem Koroškem precejšen preobrat v mišljenju in mnogo doprineslo k prevzgoji slovenskega človeka. Prvič, ker je uspelo v prvih letih pri mnogih odstraniti oni občutek manjvrednosti, nebogljenosti, lastne slabosti in s tem tudi ono vcepljeno in privzgojeno hlapčevstvo – vse kot rezultat dolgoletne klerikalne in nazadnjaške vzgoje – ki je pred vojno stalno spremljalo koroškega Slovenca. Vendar, in to zlasti po pariškem diktatu,[5] se je v vrstah

3 Stergar, *Slovenija in koroški Slovenci*, str. 61.

4 Prav tam, str. 84, op. 49.

5 Mišljen je sklep konference zavezniških zunanjih ministrov maja in junija 1949 v Parizu, sprejet v okviru mirovnih pogajanj po drugi svetovni vojni. Sklep, ki so ga objavili 20. junija 1949, je določal, da do sprememb meja in do priključitve Koroške k Jugoslaviji ne bo prišlo. Sklep so sprejeli na predlog sovjetskega zunanjega ministra Andreja Januarjeviča Višinskega, ki je zagovarjal le zagotovitev pravic za slovensko in hrvaško narodno manjšino. Trije zahodni ministri so se s tem strinjali. Jugoslavija tudi ni dobila reparacij, lahko pa je obdržala avstrijsko imovino v Jugoslaviji. Konferenca je tudi določila, da mora Avstrija Zvezi sovjetskih socialističnih republik plačati vojno odškodnino.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 560 23.1.2018 8:47:24

onih koroških Slovencev ki se še zavedajo svojega naroda, jezika in pokolenja (in teh ni več mnogo) znova začela pojavljati pasivnost, strah, občutek osamelosti in s tem vred tudi mišljenje o brezplodnosti vsake aktivne borbe in obrambe pred nemškim navalom. V kolikor bo vse to možno znova premagati zavisi od bodočih uspehov ali neuspehov naših organizacij. Kakor nekdaj pa koroški Slovenci tudi danes znova vidijo možnost osvoboditve in ohranitve samo v eventuelni okupaciji Koroške s strani jugoslovanske armade.

Drugič pa je narodnoosvobodilna borba uspela v precejšnji meri zanesti med slovensko ljudstvo na Koroškem napredno misel. Mislim pa, da je ta misel še veliko premalo prodrla, da [se] v tem pogledu ni uspelo ustvariti tisto kar bi morali.

x + x

Kar se tiče germanizacije je treba podčrtati, da se je avstrijska oblast mnogokaj naučila od fašističnega režima in da se zaradi tega kakor tudi z ozirom na mednarodni položaj pri izvajanju sistematične in načrtne germanizacije skrbno izogiba, če je le mogoče, vsakega odkritega nasilja.

Zdi se mi, da moramo z naše strani posvetiti vprašanju germanizacije in borbi proti njej, vprašanju ohranitve našega naroda na Koroškem mnogo več pozornosti in načrtnega dela, če hočemo dejansko doseči, da bo vprašanje Slovenske Koroške še vedno aktuelno.

Znano je, kako je germanizacija Slovenske Koroške iz umetno ustvarjenih nemških otokov, industrijskih, trgovskih, tujskoprometnih in upravnih središč napredovala in se širila v slovensko ozemlje. Kljub temu pa bi na tem mestu navedel nekaj uradnih avstrijskih številk, ki kažejo kako se je ponemčevanje slovenske zemlje širilo.

Potom industrijskih središč je germanizatorjem uspelo ustvariti v kompaktnem slovenskem ozemlju nemške otoke, ki se širijo na vse strani, spajajo med seboj in ustvarjajo kline zagozdene v slovensko ozemlje. Na ta način je vsa Slovenska Koroška razdeljena in presekana s klini v katerih danes že živi nemški ali v pretežni večini potujčen slovenski narod. Zlasti ozemlje južno od Drave in pas ob meji sta presekana s temi klini, ki se postopoma zajedajo v širino. Znotraj njih ali ob njihovem robu pa ustanavljajo razne upravno politične urade, žandarmerijske šole, obmejne žandarmerijske ali carinske postaje, naseljujejo koloniste itd.

(…)[6]

6 Izpuščen je del besedila, v katerem so navedeni rezultati ljudskega štetja v letih 1910, 1923 in 1934 za »kline« Celovec – Bistrica v Rožu – Borovlje, Velikovec – Sinča ves – Dobrla ves – Rebrca – Železna Kapla, Vrba – Rožek – Ledenice in izven njih (Sele, Globasnica, Bilčovs).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 561 23.1.2018 8:47:24

Danes je problem germanizacije za nas še slabši kakor nekoč. Germanizacija teh ‚klinov' gre h koncu in zato avstrijska oblast posveča danes glavno pozornost vasi, nosilcu slovenske nacionalne zavesti na Koroškem.

Poleg šole, ki je danes eden glavnih instrumentov germanizacije na vasi, avstrijska oblast odnosno tako imenovani ‚Volksbildungsreferat'[7] pri deželni vladi kakor tudi ‚Organisation für Kulturpflege'[8] prav tako pri deželni vladi, ter razni drugi referati in organizacije ustanavljajo danes v vseh vaseh z mešanim življem s pomočjo bogatih subvencij, ki jih dobivajo iz deželnega proračuna, postavkav ‚Kulturgemeinschaftspflege',[9] mešana kulturno-prosvetna društva, folklorne skupine i.[n] p.[odobno] ter tem potom s sistematično raznarodovalno vzgojo odtujujejo slovensko mladino svojemu narodu. Isto nalogo imajo tudi mešani otroški vrtci ali pa zbiranje slovenske mladine v avstrijskih mladinskih organizacijah SPOe,[10] OeVP[11] in tudi KPOe.[12]

Slovensko duhovništvo, ki je nekdaj z nacionalnega vidika predstavljalo močan faktor v borbi proti germanizaciji je danes v glavnem klonilo. Nacionalno zavedna je samo še starejša generacija duhovništva, medtem ko so mlajši podlegli, v kolikor pa niso, pa javno sploh ne nastopajo v borbi za ohranitev slovenske besede, ker se boje eventuelne premestitve s svoje fare, na kateri so v večini primerov samo začasno nastavljeni, ali pa ker se boje za svoje službeno napredovanje. Poleg tega [je] treba upoštevati, da večina duhovnikov že zaradi svoje globoke mržnje do nove Jugoslavije raje trobi v isti rog z reakcijo in na ta način slabi odporno silo slovenskega naroda.

Eno pomožnih sredstev pri germanizaciji slovenske vasi so danes tudi mešani zakoni. V teh primerih Slovenski član zakona kakor tudi potomstvo v najkrajšem času zgubijo slovenski nacionalni karakter. N. pr. samo v eni župniji občine Lipa – Vernberg je v zadnjih petdesetih letih 137 primerov popolne germanizacije samo potom mešanega zakona.

Lahko pričakujemo, da se bo ob zaostritvi gospodarske krize, na Koroškem znova pojavila pod to ali ono obliko družba, ki bo slovenskemu kmetu pod zvitimi navidez pa lahkimi pogoji dajala kredite, ga gospodarsko zasužnjevala in gnala na dražbo, na nakupljenih posestvih pa naseljevala nemške koloniste. V nekem ‚neodvisnem' salzburškem časopisu[13] se je že pred dobrim letom dni pojavila zahteva, da [je] treba na Koroškem naseliti 50.000 ‚Altoesterreicherjev'. Brez dvoma bodo za uresničitvijo te zahteve tudi stremeli, in jo izvedli, če bodo le dani zunanji in notranji pogoji.

7 Referat za ljudsko izobrazbo.

8 Organizacija za kulturno dejavnost.

9 Skupna kulturna dejavnost.

10 SPÖ – Sozialdemokratische Partei Österreichs (Socialnodemokratska stranka Avstrije).

11 ÖVP – Österreichische Volkspartei (Avstrijska ljudska stranka).

12 KPÖ – Kommunistische Partei Österreichs (Komunistična stranka Avstrije).

13 Mišljene so *Salzburger Nachrichten*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 562 23.1.2018 8:47:24

Mnogo je oblik, ki se jih avstrijska oblast in razne organizacije poslužujejo pri germanizaciji slovenskega življa. Če se hočemo vsemu temu efektno upreti, potem moramo samo temu vprašanju posvetiti mnogo študija in proučevanja.

Posebno še zato, ker, kakor že rečeno, se avstrijska oblast trudi, da bi germanizacija šla kolikor mogoče mirno, brez vsakega nasilja naprej, ker se izogiba vseh javnih, očitno protislovenskih izpadov, vsega kar bi nam dalo v roke otipljiva dejstva o nasilnem raznarodovanju našega ljudstva.

Zdi se mi, da ji je to v glavnem tudi uspelo. Vsaj dosedaj. Na ta način je z ene strani vnesla v široke množice slovenskega naroda na Koroškem vtis korektnosti oblasti, stremljenje po mirnem sožitju, zraven tega pa uspavala budnost in še ono malo borbenosti našega ljudstva, ki je ostala izza časa NOB-a.[14] S tem pa je tudi povzročila, da se celo naši najpredanejši aktivisti in mladinci skrbno izogibajo vsakih incidentov, ne zavedajoč se, da je ravno to želja reakcije.

Po sklenitvi mirovne pogodbe[15] bo avstrijska oblast, po mojem mišljenju, dala koroškim Slovencem takozvano personalno avtonomijo. To se pravi registrirala vse one, ki se bodo javili za Slovence ‚da bi le-tem lahko zavarovala vse pravice, ki jim bodo po manjšinskih določbah pripadale'. V resnici pa bo ta lista samo neke vrste proskribcijska lista, in je zato malo verjetno, da se bo našlo mnogo takšnih, ki se bodo dali registrirati. To pa bo germanizacijo samo še olajšalo.

OF[16] in DFDL[17]

Koroški Slovenci, ki so bili razredno[18] odvisni od nemških gospodarjev so germanizaciji hitreje podlegali. Kmet, zlasti oni, ki je gospodarsko popolnoma samostojen pa se je in se še vedno upira navalu germanizacije. Zaradi svoje nacionalne zavesti, ki pa je vse bolj samo deklarativnega značaja, predstavlja kmečki živelj trenutno še vedno edino bazo slovenskih političnih organizacij na Koroškem.

Kot rezultat celotne germanizacijske politike kakor tudi prejšnje klerikalno nazadnjaške vzgoje pa se je ravno pri teh ljudeh zasidral močan nacional-šovinizem, hud odpor proti kakršnemu koli sodelovanju z Avstrijci.

Takoj po drugi svetovni vojni je večina koroških Slovencev bodisi iz notranjega prepričanja bodisi iz špekulativnih namenov pristopila k Osvobodilni fronti, sodelovala v gibanju in se na ta ali oni način izražavala solidarnim s priključitvenim gibanjem.

14 Narodnoosvobodilni boj.

15 Avstrijsko državno pogodbo so podpisali 15. maja 1955.

16 Osvobodilna fronta.

17 Demokratična fronta delovnega ljudstva, politična organizacija levo usmerjenega tabora koroških Slovencev. Ustanovili so jo 17. julija 1949 v Celovcu.

18 Gospodarsko.

Kakor hitro pa se je po konferenci v Moskvi[19] vprašanje priključitve pričelo odmikati, avstrijska oblast pa s svoje strani utrjevati, so se vrste OF pričele redčiti. Zlasti pa še po Pariški kupčiji.[20]

Osvobodilna fronta se je po končani vojni zelo zožila, z ozirom na svojo medvojno aktivnost in medvojni široki program. V skladu z mednarodnim položajem in tedanjo glavno nalogo – osvoboditvijo slovenskega naroda na Koroškem – je OF zadržala predvsem samo še priključitveni program. S tem pa se je vse bolj začela odmikati od avstrijskih množic in nacionalno nezavednih in germaniziranih Slovencev, od onih, ki so bili po svojem razrednem sestavu zainteresirani na neki napredni organizaciji, ki pa zaradi svojega – desetletja umetno privzgojevanega šovinizma – odklanjajo vsako misel na priključitev, četudi na priključitev k novi Jugoslaviji.

Ta položaj in to miselnost koroških Avstrijcev in nacionalno nezavednih Slovencev pa so takoj izkoristile vse avstrijske stranke tudi KPA[21] za lastno utrjevanje na temelju borbe za ‚nedeljivo Koroško'.

Po Parizu je DFDL stala pred težkim problemom. Kajti splošno mnenje tako koroških Slovencev kakor tudi Avstrijcev je, da je DFDL samo naslednica Osvobodilne fronte,[22] s priključitvenim ali sedaj manjšinskim programom, Osvobodilna fronta, ki se je morala prilagoditi novim pogojem, ki pa je v bistvu še vedno ista ‚protidržavna' organizacija.

Oni Slovenci, ki se kolikor toliko zavedajo svoje nacionalne pripadnosti, pa so v strahu za svojo bodočnost ali se boje raznih nevšečnosti s strani oblasti, so se zato začeli odmikati od DFDL, zbirati okrog Tischlerjevega Narodnega sveta,[23] računajoč da bodo tu lahko še ostali Slovenci hkrati s tem pa dokazali svojo lojalnost avstrijski državi.

Koroški Avstrijci, napredni elementi, ki so morda nezadovoljni s politiko KPA pa DFDL trenutno prav tako odklanjajo ali so napram njej še vedno izredno nezaupljivi, češ to je še vedno ista ‚iredentistična' organizacija. Pri vsem tem jih nehote potrjuje celoten odbor bivše OF, ki danes predstavlja vodstvo DFDL. Rezultat tega nezaupanja je bil,

19 Mišljeno je zasedanje zavezniških zunanjih ministrov marca in aprila 1947 v Moskvi v okviru mirovnih pogajanj po drugi svetovni vojni. Na zasedanje je bila povabljena tudi jugoslovanska delegacija, ki jo je vodil Edvard Kardelj. Sovjetski zunanji minister Vjačeslav Mihajlovič Molotov je jugoslovanski delegaciji povedal, da jugoslovanskim zahtevam slabo kaže in da je največ, kar Jugoslavija lahko dobi, avstrijska imovina v Jugoslaviji. Jugoslovanska delegacija je na njegov nasvet sicer sestavila tri kompromisne različice jugoslovanskih ozemeljskih zahtev, a so bile glede Koroške vse zavrnjene.

20 Glej op. 4.

21 Komunistična partija Avstrije.

22 DFDL so oblikovali zaradi zavrnitve javnopravnega priznanja Osvobodilne fronte za slovensko Koroško, zaradi nujnosti prilagoditve sklepu velesil, da ostanejo meje Avstrije nespremenjene, in zaradi predhodne ustanovitve konservativno usmerjenega Narodnega sveta koroških Slovencev.

23 Narodni svet koroških Slovencev, ustanovljen 28. junija 1949 v Celovcu. Njegova ustanovitev je pomenila obnovitev predvojnega konservativnega tabora med koroškimi Slovenci. NSKS je vodil Joško Tischler.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 564 23.1.2018 8:47:25

da DFDL na lanskoletnih volitvah[24] ne samo, da ni dobila niti enega Avstrijca za svojo kandidatno listo (ne računajoč pri tem, da je v celotnem širšem odboru DFDL vladal izredno močan odpor proti tem predlogu), ampak ni bil za njo oddan niti en avstrijski odnosno nemški glas, četudi je bilo Avstrijcem razposlano več kot tritisoč glasovnic s programom DFDL in celotnim propagandnim gradivom vred.

Okrog DFDL so se, kakor so pokazale lanskoletne volitve, strnili samo oni, ki so resnično predani gibanju, ki niso klonili pred nobenim zastraševanjem. Treba pa [je] takoj podčrtati, da je ogromna večina le-teh samo z nacionalnega vidika iskreno predana gibanju, notranje še vedno globoko prepričana, da DFDL je odnosno mora biti izključno manjšinska, ozko nacionalna stranka, takšna, kakršno jo je pravzaprav rezultat volitev prikazal.

DFDL se trenutno nahaja v težki notranji krizi. Z ene strani člani Partije, številčno in kvalitetno slabi, ki žele razširitev Fronte, zaradi nepoznavanja terenskih problemov, slabosti, da bi program razširitve konkretizirali, pomanjkanja požrtvovalnosti, pa se zadovoljujejo s splošnim frazarjenjem, izogibajo vsakega prepričevanja in raje nadaljujejo s sistemom komandiranja. Z druge strani nacionalno zavedni Slovenci, ki odločno nasprotujejo vsaki zamisli sodelovanja z Avstrijci odnosno avstrijskim ljudstvom in streme za tem, da bi Fronta ostala ozko nacionalna, manjšinska stranka. Le-ti pa se, po mojem, zopet delijo v dve skupini in sicer v prvo, v kateri se je strah pred Tischlerjevim vplivom in njegovo številčno premočjo ter vplivom klera zajedel tako globoko, da iščejo poti, kako bi Fronta postala popularnejša in so to pot našli v tem, da [je] treba izločiti komuniste ter na ta način paralizirati delo duhovnikov in znova dobiti zaupanje ljudstva (računajo, da bo to Fronto Jugoslavija v svojem interesu še vedno podpirala ali morala podpirati) in drugo, v kateri so zastopani predvsem predstavniki inteligence – na terenu precej priljubljeni – ki se čutijo izredno zapostavljene in potisnjene ob stran, ki pa bi ‚dovolili', da komunisti v Fronti ostanejo, če bodo le-ti pripravljeni, da svoje vodilne pozicije odstopijo njim ali pa vsaj z njimi v vseh vprašanjih delijo vodstvo. Zato tako prvi, kakor drugi danes vodijo borbo proti sedanjemu odboru in skušajo dobiti vajeti v svoje roke.

Priznati pa je treba, da je vodstvo vse od centralnega pa preko okrajnih do občinskih zelo slabo tako v politično-ideološkem smislu kakor tudi kar se tiče predanosti in požrtvovalnosti. Sistem in metode dela današnjemu času ne odgovarjajo več.

Celotno delo večine naših organizacij ima še vedno karakter tipično kampanjskega dela. Kolikor je bilo vse to za časa borbe za priključitev, kampanj po raznih vprašanjih s tem v zvezi, volitev itd. opravičljivo, pa je danes nemogoče, da bi se tako nadaljevalo, če se hoče, da bo Fronta res postala vodilna organizacija. Kampanjski karakter dela je pa nujen vse dotlej dokler vodstvo Partije in Fronte ne bo poznalo niti domače problematike niti

24 Mišljene so volitve v avstrijski zvezni parlament in deželne zbore 9. oktobra 1949.

avstrijske problematike, dokler bo celotno delo naših organizacij brezvsebinsko [in] odvisno samo od slučajnih ali nakazanih perečih vprašanj, dokler Fronta in njeno vodstvo ne bodo resnično pristopili k skrbnemu preučevanju vseh pojavov in razmer.

Ukoreninil se je sistem brezvsebinskega sestankarstva. Medtem ko se že sam center duši v vseh mogočih sejah s tipično sejnimi metodami in nepotrebnim diskutiranjem v manj važnih vprašanjih, pa tudi teren za njim ne zaostaja z utrujajočimi, frazerskimi sestanki, kar ima za posledico, da so vsi sestanki vedno slabše obiskovani.

Drobne, manj važne probleme ne rešujejo lokalni faktorji, ampak se vsakemu vprašanju mora posvetiti center, kar ima za posledico, da že tako slabi in neiniciativni nižji organi, vedno bolj slabijo, delo centra pa se posplošuje in postaja drobnjakarsko.

V večini primerov so poročila o položaju na terenu nerealna, olepšavajoča, pozitivna, nesamokritična v zvezi z izpolnjevanjem nalog in rezultati dela.

Odnos do nacionalno zavednih, socialno pa nam tujih ljudi [je] nemogoč, ker še vedno prevladuje linija frazarjenja ali komandiranja, mesto prepričevanja. Ta linija prevladuje tudi v odnosu do nižjih organov.

Itd.

Mnogo slabosti rezultira iz objektivnih težkoč, pomanjkanja kadra, neizgrajenosti ali nerevolucionarnosti sedanjega kadra, vendar se zdi, da bo treba sedaj po občinskih volitvah,[25] ko bo ta zadnja kampanja mimo, resno pristopiti k proučevanju vseh teh slabosti in problemov, njihovem reševanju, ker bo samo tem potom možno dvigniti slovenske organizacije na Koroškem.

Z ozirom na vprašanje ohranitve slovenskega naroda na Koroškem z druge strani pa z ozirom na današnjo oportunistično in revizionistično politiko KPA, se pred DFDL postavlja danes dvojna naloga. Z ene strani obdržati v svojih vrstah vse nacionalno zavedne Slovence ne oziraje se na njihovo razredno pripadnost (med zavednimi koroškimi Slovenci ni izrazitih izkoriščevalcev in pijavk) prav tako pa sčasoma zajeti vse ostale, ki so trenutno klonili (kar bo lažje, kakor hitro bodo preboleli Pariz in s tem povzročen strah). Z druge strani pa povesti odločno borbo za razširitev DFDL med nacionalno nezavedne in germanizirane Slovence kakor tudi med avstrijske množice na Koroškem.

Trenutno ima DFDL svoje pozicije izključno samo na vasi Slovenske Koroške. In še tu ne povsod. Dosedaj ji ni uspelo, da bi svoje delo razširila v katero koli tovarno, med najemnike, kmečke, gozdne ter druge delavce. Vse to je danes v glavnem še domena socialdemokratov.

Zato pa se mi zdi, da DFDL ne bo mogla izvesti druge naloge mimo volje in prepričanja njenih dosedanjih, v veliki večini šovinistično usmerjenih članov, ampak mora razviti veliko aktivnost v prevzgoji koroških Slovencev, v pobijanju šovinizma, doseči, da bo s pomočjo in aktivizacijo najširših množic njenega članstva dosegla zaželjeno širino.

25 Občinske volitve so bile 12. marca 1950.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 566 23.1.2018 8:47:25

To pa bo mogoče samo tedaj, če bo vodstvo s konkretizacijo programa, zainteresiralo vsakega posameznega vodilnega člana in potom njih prenesla to linijo na teren. Linija vsiljevanja, komandiranja ne pa vztrajnega, nenehnega prepričevanja, splošnega frazar-[j]enja ne pa konkretizacije vprašanja širine – pa bo rodila neuspeh ter ogromno otežala delo po obeh dveh nalogah.

S temeljitim spoznavanjem in proučevanjem koroške in celotne avstrijske problematike, s prikazovanjem revizionizma KPA na konkretnih avstrijskih problemih in primerih (ne pa samo s ponavljanjem jugoslovanskih obtožb, mehaničnim prepisovanjem jugoslovanskega gradiva), s pojačanim zanimanjem za vse avstrijske probleme in to kot avstrijski državljani (do vsega tega je DFDL dosedaj zelo indiferentna) pa bo DFDL uspela sčasoma prebiti oni led, ki jo še loči od avstrijskega delovnega ljudstva in iti v širino.

Zveza bivših partizanov

Zveza bivših partizanov Slovenske Koroške obstoja dejansko samo na papirju.

Bivši partizani se sestajajo samo enkrat na leto, na občnem zboru, in še tedaj v malem številu. (Lani n. pr. je bilo na občnem zboru cca. 30 partizanov medtem ko so vsi ostali bili mladina, povabljeni, predstavniki množičnih organizacij i.[n] p.[odobno])

Odbor zveze se s svoje strani nekolikokrat v letu sestane in to v zvezi z občnim zborom, prekopi partizanov, postavitvijo spomenikov, itd.

V interesu ohranitve tradicije narodnoosvobodilne borbe na Koroškem je nujno potrebno, da se najdejo oblike, ki bi delo društva poživele.

Dosedaj so se postavljali spomeniki, vršili prekopi, organizirali ‚Partizanski tedni', organizirali izleti doma in v tujino itd.

Uspela ni zamisel o knjigi ‚Spomini koroških partizanov', organizacija izletov jugoslovanskih partizanov na Koroško, priprava scenarija za film o NOB-u na Koroškem itd.

V zvezi z društvom partizanov bi bilo treba najti tudi nove organizacijske oblike, ki bi omogočile poživitev dela.

Isti ali še slabši položaj kakor v Zvezi bivših partizanov vlada v Zvezi slovenskih izseljencev.

Zveza mladine za slov. Koroško

Kakor v ostalih organizacijah se tudi v delu Zveze mladine pojavlja občutljiv zastoj. Vzrok temu je nenačrtno delo, z druge strani pa tudi večkrat nepravilen odnos s strani centralnih funkcionarjev do mladinske organizacije.

Organizacijska mreža Zveze mladine je slaba in, če izvzamemo občinske odbore, ki v večini primerov danes dejansko sploh ne obstojajo več, delujejo samo oni okrajni

odbori, v katerih so povezani tudi centralni funkcionarji mladine.

Nekdaj koristni sestanki so sčasoma postali enolični in niso odgovarjali več željam in potrebam mladine na terenu. Mladinski funkcionarji tako na centru kakor v okraju niso znali najti način dela, ki bi mladino zainteresiral zato so tudi marsikdaj poskusi z novimi načini dela propadli.

Mladinska organizacija je izvedla nekaj uspešnih akcij, ki pa so ostale samo akcije trenutnega pomena, ker jih niso znali izkoristiti za utrjevanje organizacije.

Velika ovira pri delu mladine je tudi ta, da se delo po izrazito mladinski liniji vrši nesistematično z večjimi ali manjšimi presledki, ker se ob vsaki kampanji in akciji Fronte ves vodilni mladinski aktiv angažira po tem vprašanju.

Nekateri mladinski funkcionarji, ki so se po svoji predanosti izkazali, so se odtegnili mladinski organizaciji in postavili na mesto okrajnega sekretarja ali drugo odgovornejše mesto. Zaradi svoje mladosti in neizkušenosti pa na tem mestu niso zadovoljili, zaradi neuspehov [so] postali zagrenjeni, kar je imelo za posledico, da so se odtegnili i Fronti i Mladini.

Mladinska organizacija šteje danes cca. 500 članov, predvsem kmečko mladino. Nima pa nobenih stikov z mladino, ki je danes v avstrijskih srednjih ali pa strokovnih šolah.

Da bi se delo mladine poživelo in zajelo čim več mladine se je lani pristopilo k organizaciji dela na fizkulturnem polju.

Dosedaj je pripravljenih cc. 15 fizkulturnih društev od tega polovico že priznanih. Članov [je] v skupnem številu okrog 200, vendar zaenkrat med temi ni takšnih, ki hkrati ne bi bili člani Zveze Mladine. Fizkulturna zveza je s strani oblasti že priznana.

Fizkulturno delo je zlasti po uspešnem mladinskem dnevu koncem 1948. l. precej zainteresiralo mladino. Vendar za še uspešnejše delo manjka strokovno izšolanega kadra, kakor tudi občutno pomanjkanje vseh mogočih fizkulturnih rekvizitov. Z druge strani pa je delo fizkulture precej otežkočeno, ker je Mladina zajela predvsem kmečki element, ki se v fizkulturi izživlja samo pozimi, medtem ko v času kmečkih del ne najde ne časa ne veselja.

Mladinska organizacija bi lahko dosegla večje uspehe tudi na kulturno prosvetnem polju z ustanavljanjem mladinskih pevskih zborov ali tamburaških skupin, centralne mladinske gledališke skupine, mladinske folklorne skupine itd.

Z oziroma na težak položaj na Koroškem pa bi bilo potrebno, da LMS[26] naveže čim tesnejše stike s koroško mladino.

Kar se tiče pionirjev se dosedaj praktično, razen letovanja v Jugoslaviji, božičnic, miklavževanj i.[n] p.[odobno] ni za njih prav nič naredilo. Trenutno bi bila največja potreba ustanovitev lutkovnega gledališča, kakor tudi ustanavljanje, kjer koli je mogoče, brezplačnih slovenskih ali mešanih otroških vrtcev pod našim nadzorstvom.

26 Ljudska mladina Slovenije.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 568 23.1.2018 8:47:25

Informbiro[27] in kor. Slovenci

Po direktivi forumov OF so mnogi koroški Slovenci takoj po vojni pristopili k KPA, se navduševali, ne glede na to ali je bil velik ali srednji kmet, za napredno misel, Sovjetsko zvezo in ljudskodemokratične slovanske države. Vendar vse to ne zaradi tega, ker bi pravilno razumeli vlogo, ki so jo ali bi jo morale slovanske države s socialistično ureditvijo odigrati v naprednem gibanju, ampak zato, ker so si v celotni stvari ustvarili neko svojo ‚hejslovansko' predstavo, predstavo, da je prišel čas, ko bodo Slovani zasedli in zagospodarili nad vso Evropo. Vsi ti ljudje – v bistvu še vedno šovinisti – so zato v srcu z zadovoljstvom sprejemali dejstvo, da so jih posamezni forumi KPA začeli izključevati ali pa so sam pohiteli in izstopili ter na ta način napravili konec neljubemu članstvu v ‚avstrijski organizaciji'.

Po vprašanju sedanjih odnosov med KPA in komunisti slovenske narodnosti so se brez izjeme postavili na stran slednjih, podpirajoč jih predvsem s parolo ‚Nemc je Nemc, pa naj bo škof ali komunist'.

Kar se tiče odnosov med KPJ[28] in VKP (b)[29] odnosno med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo se delijo v dve skupine. Prva, manjša, je danes še vedno prepričana, da je ves spor bolj optičen, rezultat neke višje diplomacije, dogovorjen in je Jugoslavija zato prevzela nase vlogo nasprotnika SZ, ker je od vseh ljudskih demokracij najbolj zaneslјiva. To mišljenje, ki sicer počasi zgineva, je nevarno, ker se z njim radi uspavajo še oni komunisti, ki stvar skušajo razumeti.

Druga skupina razočarana v svojem ‚hejslovanstvu' pa se je zlasti po Parizu, več ali manj iz nacionalnih čustev, pridružila Jugoslaviji. Menim pa, da bi se ti pridružili vsaki Jugoslaviji, stari ali novi, takšni ali drugačni.

Obe dve skupine skupaj pa danes odklanjata vsako diskusijo v zvezi z Informbirojem.

Gospodarstvo

V vprašanju bodočega razvoja in dela naprednih slovenskih političnih, gospodarskih in kulturno-prosvetnih organizacij, bo gospodarstvo kot hrbtenica političnega gibanja, igralo zelo važno vlogo.

Zdi se mi, da se je temu vprašanju posvetilo premalo proučevanja in pozornosti, da smo zaradi tega izgubili dragocena prva povojna leta, ko je bilo mnogo možnosti za gospodarsko utrditev in ustanovitev lastnih ekonomskih virov.

Avstrijska oblast je in bo materialno ali z raznimi zakonskimi olajšavami podpirala vse one nemške organizacije, katerih končni cilj je pospešitev germanizacije in gospodarsko zasužnjenje slovenskega kmeta.

27 Informacijski biro komunističnih partij.

28 Komunistična partija Jugoslavije.

29 Vsezvezna komunistična partija (boljševikov).

Medtem ko imajo socialdemokrati glaven vpliv med delavci, v svojih rokah pa vsa konzumna društva, OeVP v celoti obvlada Kmečko zbornico[30] (Predsednik OeVP za Koroško Gruber[31] je hkrati predsednik kmečke zbornice) hkrati s tem pa je tudi apsoluten gospodar celotnega zadružništva na Koroškem (OeVP podpredsednik Kmečke zbornice je hkrati predsednik koroškega zadružništva; poleg njega še Ferlitsch,[32]Schumy[33] i.[n] dr.[ugi]). Tako OeVP v glavnem obvlada kmečko gospodarstvo Koroške.

V svojih rokah ima OeVP na Koroškem 289 različnih zadrug: 166 hranilnic in posojilnic, 36 blagovnih zadrug, 11 mlekarn, 22 živinorejskih zadrug, 40 zadružnih elektrarn in 14 raznih kmetijskih zadrug.

Tako socialdemokrati kakor OeVP so nadvse zainteresirani, da bi koroškega Slovenca čim preje spravili v svojo gospodarsko odvisnost, ga upropastili in germanizirali.

Koroški Slovenci pa so gospodarsko zelo slabi.

Če bodo nekoč na ozemlju Slovenske Koroške močne gospodarske pozicije v naših rokah, nudile eksistenco vsaj enemu delu socialno šibkega slovenskega življa poleg tega pa morda lahko zaposljevala tudi avstrijskega delavca, potem bo delo po politični plati mnogo lažje. Slovenski delavec bo zavarovan pred vplivom nacionalnega in razrednega sovražnika, avstrijski delavec pa bo tem potom lažje dostopen vplivu napredne misli.

Vprašanje eksistence je zelo važno. Med mnogimi našimi aktivisti sem večkrat opazil občutek negotovosti po vprašanju eksistence. Spremlja ga stalna skrb kako bo v bodoče, če bo jugoslovanska materielna podpora prenehala ali morala prenehati, kako bo z njim, ki kot ‚protidržavni element' ne bo mogel dobiti zaposlitve in bo moral emigrirati v Jugoslavijo. Zdi se mi, da je ta stalna skrb tudi delen vzrok, da se mnogi aktivisti v svoji dejavnosti ne aktivizirajo toliko, kolikor bi v območju svojega dela mogli in morali.

Nedvomno je Jugoslavija dosedaj nudila Koroški močno denarno podporo. Vendar ves denar, dodeljevan vsakomesečno Fronti odnosno Partiji na Koroškem se je uporabljal predvsem za kritje tekočih potreb (personalni in stvarni izdatki, agitacija in propaganda, podpore, dolgovi itd.) v gospodarstvo pa je bilo vloženo sorazmerno malo in še to več ali manj ponesrečeno.

V naslednjem podajam kratek pregled investicij, vloženih s strani partijske grupe v gospodarstvo. Poudarjam, da vse to temelji samo na onih dejstvih, ki so mi v zvezi z gospodarstvom znana.

a.) Trinadstropna hiša v Celovcu, last Lapuša dana v najem za 25 let CMD.[34] Gradbeni stroški cca. 500.000 šilingov. Trenutno še dolga cca. 60.000. Hiša grajena nesolidno,

30 Kmetijska zbornica.
31 Hermann Gruber.
32 Hans Ferlitsch.
33 Vinzenz Schumy.
34 Ciril Metodova družba.

stroški apsolutno previsoki, pogodba za nas neugodna. Vprašanje legalizacije kritja stroškov trenutno še ni urejeno.

b.) Trgovina z lesom, premogom in gradbenim materialom Strauss & Stollwitzer, Celovec, investirano cca. 45.000 + 8.000 šilingov. Podjetje popolnoma pasivno, propada. Sklenjena ni bila nobena pismena pogodba.

c.) V lesno družbo Černic, Rajhman & investirano cca. 30.000 [šilingov]. Nobenih pismenih pogodb.

d.) Nov hlev v Št. Rupertu pri Velikovcu. Vloženo cca. 35.000 šilingov. Zemljišče, kjer stoji hlev last sester in se bo hlev v primeru, da nune zapuste šolo znova moral predelati.

e.) 1948. l. [se] nabavila eksport-import koncesija od Uranka. Ostala neizrabljena, kljub temu pa se mesečno za njo plačuje 500 šilingov.

f.) Zadružni zvezi dano dosedaj cca. 140000 šilingov.

g.) Za izgradnjo magacina ZZ,[35] kupljeno v Celovcu zemljišče.

h.) Razne manjše investicije bencinskim črpalkam, mehanikarjem. O tem ni nobenega pregleda, denar več ali manj zgubljen.

i.) Posestvo tov. Gašperja[36] v Št. Vidu. 25.000 šilingov. Denar vložen, posestvo v rokah starega lastnika.

j.) Nabava opreme za gostilno v novi hiši v Celovcu. Gostilna že obratuje.

k.) Še nekaj manjših investicij.

Ta način gospodarstva je napravil videz, da Fronta razpolaga z velikanskimi vsotami denarja, ker se je še tisto, kar se je vložilo, takorekoč podarilo.

Kakor je z ene strani potrebno, da se za gospodarsko utrditev po tehtnem premisleku eventuelno riskirajo večje vsote, je prav tako nujno potrebno, da se denar naloži odgovorno in da se najdejo oblike, ki bodo v največji možni meri zagotovile, da oblast tega ne more zaseči odnosno, da se organizacije ne kompromitirajo in ne postavijo pred zakonsko odgovornost.

Slovenska kmečka zveza

V času ko je bilo vprašanje Slovenske Koroške sporno je Kmečka zveza za Slovensko Koroško ali kakor se danes imenuje Slovenska Kmečka zveza v skladu s splošnim položajem zajela okrog 2000 slovenskih kmetov.

V zadnjem poldrugem letu je Kmečka zveza postala aktivnejša, pristopila k načrtnejšemu delu, skušala na temelju lokalne problematike zainteresirati slovenskega pa

35 Zadružna zveza.

36 Karel Prušnik.

tudi nacionalno nezavednega ali nemškega kmeta, se borila za priznanje s strani Kmečke zbornice, za ustanovitev slovenske kmetijske šole, za znižanje odmere obvezne oddaje, za razne doklade in subvencije slovenskemu kmetijstvu, angažirala kmetijskega in sadjarskega strokovnjaka i.[n] p.[odobno] Kljub temu je danes položaj v Slovenski Kmečki zvezi slab, kar se vidi že po tem, da je število članstva padlo na cca. 700.

Zato je danes resen problem, kako Kmečko zvezo organizacijsko utrditi, ji dati množičen karakter, ter doseči, da bo dejansko predstavljala slovenskega kmeta na Koroškem.

Kmečki zvezi je zelo nevaren pojav Tischlerjevega takoimenovanega Narodnega sveta. Ne samo zato, ker so v Kmečki zbornici kot predstavniki koroških Slovencev trije izrazito pristaši Tischlerja, ki so že 1947. l. odklonili sodelovanje v Kmečki zvezi, ampak predvsem zato, ker se slovenski kmet zaveda, da ima OeVP absolutno kontrolo nas vsemi uradnimi in poluradnimi kmetijskimi ustanovami in si zaradi sodelovanja Tischlerjevega Narodnega sveta odnosno Krščanske ljudske stranke z OeVP lahko obeta eventuelnih, četudi minimalnih koristi.

Letos bodo volitve v Kmečko zbornico.[37] Po trenutnih perspektivah Kmečka zveza nima realnih šans na uspeh pri teh volitvah.

Tischlerjeva skupina še ni nastopila na široki fronti proti Kmečki zvezi. Verjetno zato, ker ceni, da Kmečka zveza na letošnjih volitvah za Zbornico ne bo uspela, nakar šele bo Tischler prevzel iniciativo. Verjetno pa je, da bodo Tischlerjevi eksponenti, ki so danes že v osrednji in okrajnih kmečkih zbornicah znova kandidirali.

Položaj v posameznih odborih Kmečke zveze bi bil naslednji: Od 32 občinskih odborov in 9 zaupnikov je sedem odborov in dva zaupnika pod popolnim Tischlerjevim vplivom, 5 občinskih odborov in dva zaupnika pa so dvomljivi.

V občinskih odborih Kmečke zveze so se že začeli pojavljati prvi znaki destruktivnega dela Tischlerjeve skupine. Ne da bi direktno nastopali proti organizaciji, se vendar na iniciativo Tischlerjevih eksponentov sklicujejo v krajih s slabšimi občinskimi odbori ‚skupna zaupna posvetovanja' pod imenom ‚Kmečki krajevni svet'. Zdi se, da bodo ti ‚Kmečki sveti' one celice, iz katerih se bo, po volitvah v Kmečko zbornico začela razvijati Tischlerjeva Kmečka organizacija.

Smatram, da je slabost Kmečke zveze in vzrok njenemu vedno manjšemu vplivu v tem, ker Kmečka zveza kljub vsej svoji aktivnosti, dosedaj ni uspela za slovensko kmečko prebivalstvo doseči nobenih praktičnih, otipljivih uspehov. To bodisi zaradi svoje organizacijske slabosti, nasprotovanja oblasti ali finančnih težkoč in pomanjkanja strokovnega kadra.

Lani so bile na Koroškem odprte tri nove kmetijske šole. Letošnji koroški deželni proračun znova predvideva bogate subvencije za vse te šole, od katerih nekatere leže na popolnoma slovenskem ozemlju.

37 Prve povojne volitve v Kmetijsko zbornico so bile 25. novembra 1951.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 572 23.1.2018 8:47:25

Od 1947. l. dalje se Kmečka zveza vztrajno bori, da bi deželna vlada ustanovila slovensko kmetijsko šolo. Kakor je bila ta borba v času mednarodnih konferenc v zvezi z Avstrijo več ali manj propagandnega značaja, poskus izkoriščanja tedanjega položaja za dosego te šole, je danes to vprašanje vedno bolj aktualno. Mislim, da je iluzorno pričakovati, da bo deželna vlada kdaj koli (četudi je formalno obvezana) ustanovila slovensko kmetijsko šolo.

O slovenski kmetijski šoli je bilo že večkrat govora. Vpoštev bi prišlo Vošpernikovo posestvo v Podravljah (hiša z gostilno, tujskimi sobami, gospodarskimi poslopji in precejšnjim zemljiščem), ki leži že na robu germaniziranega ozemlja. Last je Zadružne zveze, bilo za časa fašizma predano nekemu nacistu in danes spada pod takozvani ‚povračilni zakon' (Rückstellungsgesetz). Potrebna je vsota 100.000 šilingov za izplačilo starih dolgov, ki jih je kril sedanji lastnik. Dosedaj ni bila na razpolago potrebna vsota. V kolikor bi se nekoč morda pristopilo k ustanavljanju kmetijske šole, je treba rešiti še kopico vprašanj, kakor glavno vprašanje, vprašanje kvalificiranih od strani oblasti priznanih učnih moči.

V zvezi z utrjevanjem Kmečke zveze bi bilo morda vredno misliti na naslednja vprašanja:

Ekonomija, pod upravo KZ,[38] kjer bi se vzgajalo in pridelovalo razno žitno, travno in deteljno semenje.

Selekcijska živinorejska postaja.

Ustanavljanje raznih vzornih, naprednih gospodarstev v režiji kmečke zveze z vsemi potrebnimi agro-tehničnimi pripomočki, ter s tem nazorno prikazovanje vseh možnosti za izboljšanje kmečkega gospodarstva.

Prav tako važno je vprašanje traktorskih postaj v režiji Kmečke zveze. OeVP-jevska Kmečka zbornica je že pričela s propagiranjem teh postaj in obljublja subvencije.

Strokovnjak Kmečke zveze za sadjarstvo poseduje drevesnico, katero bi morala prevzeti Kmečka zveza, jo prenesti v boljšo lego in dvigniti njeno kapaciteto.

Vsi ti in podobni taki ukrepi bi močno dvignili ugled kmečke zveze, poleg tega pa s potrebnimi sedanjim[i] investicijami dali v bodočnosti tudi ekonomsko bazo za nadaljnji razvoj[.]

Zadružna zveza

Pred vojno je bilo na Slovenskem Koroškem predvsem razvito kreditno zadružništvo. Te kreditne zadruge so bile, kar se tiče finančno-gospodarske plati dobro vodene, politično pa v rokah nazadnjaštva in klerikalizma. Nakopičen denar se je v glavnem nalagal v nemške kreditne ustanove, ki so ga seve uporabljale za germanizacijo.

38 Kmečka zveza.

Nacizem je 1941. l. te zadruge ali popolnoma zatrl ali pa oropal samostojnosti in premoženja ter jih nasilno spojil z nemškimi zadrugami. Od 36 kreditnih zadrug, ki so bile svojčas uključene v Zvezo koroških Zadrug v Celovcu je danes organizacijsko obnovljenih 33. (Tri zadruge pa so izgubljene od teh se je Hranilnica in posojilnica v Ločah, ena najstarejših slovenskih zadrug, postopoma spreminjala v nemško in 1948. l. dokončno zapustila Zadružno zvezo.[)] Od organizacijsko obnovljenih dela sedaj 11 hranilnic in posojilnic, medtem ko se ostale, sicer formalno že priznane, še vedno na temelju ‚povračilnega zakona' borijo za vrnitev imovine (hiš in zemljišč).

V kreditnem zadružništvu vlada močan zastoj. Medtem ko hranilne vloge manjkajo, narašča povpraševanje po posojilih, že vloženi denar se ponovno dviga. Ker ni rezerv so zadružne kreditne ustanove v teškem gospodarskem položaju.

Slovenske hranilnice in posojilnice nimajo v svojih rokah razpoložljivi denar slovenskega podeželja. Večina močnih slovenskih kmetov ali lesnih trgovcev vlaga razpoložljivi in jemlje potrebni denar iz nemških kreditnih ustanov. To se vidi že iz tega, da znašajo – že tako redke denarne vloge v slovenskih kreditnih ustanovah – v 95 odstotkih manj kakor 1000. – šilingov. Srednji in mali kmetje, ki so svoje skromne vloge vložili v slovenske kreditne ustanove, danes že segajo po zadnjih razpoložljivih rezervah, iščejo kredite v ustanovi, v katero so vložili svoj prihranek. Njihove vloge sem jim s težavo izplačujejo, kredite pa ne dobijo. Zato se zatekajo k nemškim zadrugam, v roke največjih sovražnikov slovenskega življa OeVP.

Po vprašanju kreditnega zadružništva so mnenja deljena. Mnogi smatrajo, da je edina pomoč v tem položaju – intenzivnejša zadružna vzgoja, ukoreninjenje zavesti samopomoči, – doseči, da bo velik, srednji in mali slovenski kmet, trgovec ali obrtnik, razpoložljivi denar vlagal edino v slovenske kreditne ustanove.

Upoštevati pa [je] treba naslednje: Izkušnje, ki si jih je slovenski vlagatelj dobil 1941. l., ko je nacizem slovenske kreditne ustanove razpustil in jih oropal premoženja, splošno razpoloženje do štednje in vlaganja, ki je od konca 1947. l. občutno padlo, ker je o priliki tedanje valutne reforme vlagatelj zgubil dve tretjini svojih prihrankov.

Velika ovira v borbi za obnovitev zaupanja v slovensko kreditno zadružništvo je tudi splošna slabost Zadružne zveze.

Zadružna zveza kot denarna centrala slovenskih kreditnih zadrug razpolaga s finančnimi sredstvi le-teh. Da pa vsa njena finančna sredstva niso močna, se vidi že po tem, da ni nikjer za opaziti uspešnega dela Zadružne zveze. Blagovne in druge zadruge so slabe, bivša zadružna posestva se v vseh primerih, kjer obstoje stare vknjižbe (ki so jih s strani nacistov postavljeni novi lastniki plačali) ne prevzemajo, zveza ne predstavlja resne dobavne in blagovne centrale za vse zadruge vključene v njej itd. Vse to kaže finančno šibkost Zadružne zveze ter s tem vliva tudi nezaupanje do zadružnih kreditnih ustanov.

Kolikor poznam mentaliteto koroškega slovenskega človeka, bi dejal da se bo tudi velik kmet, vsak dobro stoječ, ekonomsko močan koroški Slovenec poleg vztrajne,

Necakov_zbornik_FINAL.indd 574 23.1.2018 8:47:25

pravilne zadružne vzgoje zagrel za slovenske kreditne ustanove, vlagal v nje razpoložljivi denar ali tam iskal investicijskih sredstev takrat ko se bo na zadružnem polju pokazal pozitiven, za njega otipljiv rezultat.

Od 10 kmečko-gospodarskih (blagovnih) zadrug jih posluje osem. Te pa dosedaj slovenskemu kmetu še niso mogle nuditi ono, kar potrebuje za modernizacijo ali vzdrževanje svojega obrata ter niso v stanu, da bi se v konkurenčnem oziru uspešno zoperstavljale nemškim zadrugam.

Te zadruge so v minulem letu dobavile za celotno ozemlje Slovenske Koroške: 30 ton apnenega solitra, 110 ton kalija, 60 ton superfosfata, 140 ton tomaževe žlindre, 180 ton koruze, 55 ton otrobov in približno 7 ton ribje moke. Kar se tiče strojev je Zveza nabavila vsega skupaj približno 25 majhnih traktorjev.

Od slovenskega kmeta pa je Zveza odkupila: 45 ton krompirja in 3 tone zelja.

V primeri z dejanskimi potrebami terena so te številke o dobavah in odkupu malenkostne in nepomembne.

Živinorejske zadruge obstojajo samo na papirju. To pove zelo mnogo, če upoštevamo, da je živinoreja poleg izvoza lesa odnosno lesne trgovine sploh, najpomembnejši vir dohodkov slovenskega kmeta.

Glede dotacij Zadružni zvezi. Kolikor mi je znano je bilo v celoti vloženo v Zadružno zvezo cca. 140.000 šilingov. Od tega 65.000 zadružni tovorni auto potreben za razvoz blaga posameznim zadrugam, ostalo za financiranje blagovnega prometa. Poleg tega stalne podpore za vzdrževanje Zvezinega aparata, razne stvarne in administrativne stroške, revizijo itd. Za te potrebe Zveza porabi letno cca. 60.000 šilingov. Zaradi finančne šibkosti ni v stanu, da iz lastnih virov krije te izdatke.

S strani nekaterih funkcionarjev (dr. Petek[39]) se pojavlja mnenje, naj ZZ proda nekaj imovine, ter na ta način dobi nekaj obratnega kapitala.

Po vprašanju Zadružne zveze je bilo dosedaj že precej govora, predlogov, obljub, zamisli in podobno. Konkretno se ni ukrenilo skoraj nič.

V zvezi s tem menim, da se mi zdi nujno potrebno tako v interesu Jugoslavije kakor tudi v interesu autoritete in ugleda jugoslovanskih aktivistov k proučevanju predlogov, dajanju obljub glede dobav ali investicij pristopa[ti] resno, samo v onih primerih, kjer so glede na objektivne teškoče dejanski izgledi za realizacijo.

Na koncu še nekaj vprašanj, katera bi bilo morda vredno proučiti.

Koroška je že pred vojno uvažala iz Jugoslavije: Cement, vsakovrstna krmila (koruza, oljnate tropine, kosmiči itd.), umetna gnojila, vino, orehovino itd.

Morda bi bilo mogoče doseči neke vrste lokalni trgovski sporazum med LR Slovenijo in Koroško.

39 Mišljen je predsednik DFDL dr. Franc Petek.

Potrebno je pristopiti k proučevanju problema kako rešiti ona posestva Zadružne zveze, ki jih je potom ‚povračilnega zakona' dobila nazaj, katera pa ne more prevzeti, ker ni v stanu plačati na posestvu vknjiženih dolgov. Vrednost vseh teh posestev je veliko večja, kakor celotne vknjižbe.

Spričo nastajajoče krize in pojavov, ki kažejo, da bo znova začelo propadanje manjših kmečkih posestev, je važno vprašanje ustanovitve neke družbe za nakupovanje kmečke zemlje. Protiutež nemški družbi. Ta družba ne bo imela samo izdatke, ampak bo sčasoma z izkoriščanjem kupljenih kmečkih obratov, parcel in objektov ustvarila tudi vire dohodkov.

Vprašanje tekočih potreb Zadružne zveze. Dolg pri nemški blagovni centrali 103.000 šilingov, nakup Mohorjeve hiše v Celovcu (kjer je centrala ZZ) 70.000.

Ustanovitev kakršnega koli fonda za pomoč manjšim kmetom in delavcem.

XXX

Tako po vprašanju gospodarskih organizacij (ZZ, KZ) kakor gospodarstva sploh pa je najvažnejše vprašanje, problem kadrov – predanost, zanesljivost in strokovna sposobnost.

Šele z rešitvijo tega vprašanja je mogoče pristopiti k organizaciji ali reorganizaciji gospodarskih organizacij ali pa k iskanju najpovoljnejših oblik, ki naj koroško slovensko gospodarstvo v največji možni meri zaščitijo pred samovoljnostjo oblasti odnosno onemogočijo, da bi organizacije, družbe ali privatniki prišli pod udar zakona. Vendar je nemogoče najti obliko, ki bi stoodstotno zajamčila uspeh in stoodstotno zavarovala pred oblastjo vsak poskus gospodarske osamosvojitve.

Kulturno – prosvetno delo

Slovenska prosvetna zveza

Tako po vprašanju borbe proti germanizaciji slovenskega naroda na Koroškem kakor tudi po vprašanju prevzgoje koroškega Slovenca v novega, naprednega človeka – Slovenska prosvetna zveza danes ni kos vsem zastavljenim nalogam.

Kar se tiče posameznih slovenskih prosvetnih društev je danes položaj naslednji:

Od skupnega števila 38 slovenskih prijavljenih prosvetnih društev (od tega: Okraj Beljak – devet, okraj Celovec – štirinajst, Okraj Velikovec – petnajst) je v sedanji zimski sezoni aktivnih samo deset prosvetnih društev.

Od vseh prosvetnih društev je danes že njih osem (Šmarjeta v Rožu, Sele, Sveče, Št. Jakob, Globasnica, Rinkole, Radiše, Št. Vid v Podjuni) pod izredno močnim vplivom Tischlerjevega Narodnega sveta odnosno KLS.[40] Zdi se, da se bo z aktivizacijo

40 Krščanska ljudska stranka.

teh društev Tischlerjev vpliv skušal zanesti tudi v vsa druga prosvetna društva, ona, kjer koli bi odbori ne bili več tako trdni. Prvi pojavi aktivnega dela pod Tischlerjevim vplivom so bili že v Št. Jakobu, kjer so za Božič nastopili z igro ‚Petrčkove poslednje sanje'.[41] Organ Narodnega sveta ‚Naš tednik' posveča skoraj v vsaki številki vprašanju kulture in prosvete veliko pozornost in je že prešel na dajanje konkretnih nasvetov.

Od vseh pevskih zborov sta danes zares aktivna samo pevski zbor v Borovljah in zbor v Pliberku. Manj aktivnih [je] še osem pevskih zborov, vse ostalo mrtvo.

Pod posebno močnim vplivom KLS-a so pevski zbori v Selah, Svečah, Radišah in Št. Lenartu pri sedmih studencih. Od teh zadnja dva že redno nastopata v celovškem radiju v okviru slovenske oddaje.

Ljudske univerze, vpeljane lani, so letos odpadle, ker ni bilo nobenih prijav. Prav tako kulturno-prosvetni tečaj, za katerega je prišla samo ena prijava, ki se je kasneje odpovedala. Da ne govorim o jezikovnih tečajih in bralnih krožkih.

Vzrok temu je predvsem center. Kulturno-prosvetnemu delu se je posvetil en samo [samo en] človek, mlad in neizkušen, ki se izživlja v razpošiljanju okrožnic, tehnični organizaciji raznih izletov v Jugoslavijo ali Trst in pripravah za posamezne občne zbore.

Prosvetna društva so navezana v glavnem sama nase. Zato delajo samo ona, kjer so lokalni faktorji iniciativni in organizacijsko sposobni. Pri tem se pojavljajo razne napake glede na vsebino in kvaliteto storjenega dela, iger, prireditev. V popravljanju teh napak ali stremljenju, da bi se več ne ponovila, pa se zapada v še večjo napako – sistem vsiljevanja in komandiranja, mesto prepričevanja, ki res ni vedno lahko. Posledica je, da se mnogi odtegujejo delu. Z druge strani [je] vpliv duhovnikov, v preteklosti glavnih kulturno-prosvetnih delavcev, danes najboljših Tischlerjevih aktivistov.

Kakor v ostalih organizacijah vlada tudi v Prosvetni zvezi izrazito nenačrtno delo. Vzrok [je] tudi pomanjkanje kadra.

Prosvetna zveza nima vpogleda v kulturno-prosvetne potrebe slovenske vasi, in ne zna najti niti ne skuša iskati oblik, ki bi poživele delo na kulturno-prosvetnem polju.

Potrebno bi bilo pristopiti k proučevanju naslednjih vprašanj:

Ureditev vaških knjižnic, (obstoja centralna knjižnica v Celovcu, ki pa se še ne izkorišča) s, četudi v začetku majhnim številom, zelo poljudnih knjig.

Gradnja prosvetnih domov s fizkulturnimi igrišči in potrebnimi pripravami.

Centralna gledališka skupina (delno že obstoja)

-«- pevski zbor

-«- folklorna skupina

Izdajanje zelo poljudne revije.

41 Avtor igre *Petrčkove poslednje sanje: božična povest v štirih slikah s prologom*, napisane leta 1923, je bil Pavel Golia.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 577 23.1.2018 8:47:25

Preko vaških knjižnic z zelo pestro izbiro poljudne literature bo edino mogoče zainteresirati naš živelj za poznejše bralne krožke in jezikovne tečaje.

Preko centralnega pevskega zbora, igralske skupine in folklorne skupine bi bilo mogoče poživeti kulturno-prosvetno delo na vasi, zlasti pa še oživeti folkloro, ki je danes popolnoma odmrla.

Isto tako bi SPZ[42] morala ljudstvo zainteresirati na zbiranju narodnega blaga, pesmi, pravljic itd. (vsega tako iz starih časov, kakor tudi iz časov NOB-a).

Šolstvo

V vprašanju šolstva slovenske organizacije na Koroškem nimajo danes nobenega vpogleda, še manj pa moči, da bi se uprle germanizaciji v šolah.

Manjka vsak pregled nad obstoječimi šolami, učnimi močmi in sistemom ter režimom, ki vlada v posameznih šolah. Vsi dosedanji podatki so splošni.

Poskušala se je uvesti kartoteka, preko katere se bi natančno spremljal razvoj v vseh šolah Slovenske Koroške. Se ni obneslo odnosno podatki o nacionalnosti učiteljev, njihovem političnem prepričanju, odnosu do slovenskega učnega jezika, katehetih, številu nemških in slovenskih učencev itd. so prišli samo iz nekaterih krajev, medtem ko v večini primerov ni uspelo dobiti potrebne slike. Organizacija te kartoteke bi bila nujno potrebna.

Zelo važno je vprašanje slovenskega dijaškega doma v Celovcu ali okolici. Na slovensko mladino, ki študira v Celovcu nimajo naše organizacije apsolutno nobenega vpliva. Potom tega doma bi bil možen vpliv tako politične kakor tudi mladinske organizacije.

Potrebno bi bilo dokončno urediti vprašanje strokovnih šol v Št. Rupertu pri Velikovcu kakor tudi šole v Št. Jakobu v Rožu. ([K]i je last šolskega društva, katero pa je deljeno: medtem ko je centrala odnosno centralni odbor v naših rokah in zato s strani oblasti nepriznan, je podružnica v rokah Vinka Zwitterja,[43] priznana in obstoja možnost, da bo le-ta dobila šolo, ali pa bo šolo zaradi spora zadržala oblast[.]) V obeh dveh šolah so trenutno še vedno nune.

Prav tako bi bilo potrebno, da se dobi potreben kvalificiran kader za razne tečaje (kuharski, šivilski, čipkarski itd.) Dosedanji tečaji so za nas neugodni, ker so povsod učne moči, ki so, sicer strokovno sposobne, vendar politično nam sovražno razpoložene.

Agitacija in propaganda

Glede agitacije in propagande bi se omejil samo na časopise in redne ali periodične publikacije, ki jih izdajajo naše organizacije.

42 Slovenska prosvetna zveza.

43 Koroški narodni delavec dr. Vinko Zwitter je po letu 1946 učil narodno gospodarstvo in slovenski jezik na zasebnih dvojezičnih šolah v Tinjah, Št. Petru in Št. Rupertu. Od leta 1947 je vodil obnavljanje katoliških organizacij koroških Slovencev.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 578 23.1.2018 8:47:25

‚Slovenski Vestnik'.[44] Kot edino glasilo koroških Slovencev je ‚Slovenski Vestnik' takoj po vojni dosegel visoko število naročnikov. To v skladu z mednarodnim položajem in tedanjim razpoloženjem koroških Slovencev. Od Moskovske konference 1947. l.[45] pa je število naročnikov občutno padlo in pada z dneva v dan.

Trenutna slika števila naročnikov na Slovenskem Koroškem bi bila naslednja:

Oktober 1946. l. 4801
Junij 1947. l. 5332 (konferenca v Moskvi)
December 1947. l. 3317
Junij 1948. l. 3773
December 1948. l. 3547
Junij 1949. l. 2927
Avgust 1949. l. 2440
December 1949. l. 1975
Trenutno cca. 1900

Število naročnikov še vedno pada in bo padalo dokler se ‚Vestnik' ne bo kvalitetno izboljšal.

Vestnik je ekskomuniciran. V nekaterih župnijah farani pod pritiskom župnikov podpisujejo liste o odpovedi Vestnika, hkrati pa druge o naročnini ‚Našega tednika'.

Vendar to ni glavno zlo. Nevarnost je v tem, da je ‚Naš tednik' za koroške razmere in tamošnjo mentaliteto, veliko spretnejše urejevan, izredno pester.

Vestnik naj bi se preorientiral predvsem na pestrost, poljudnost hkrati s tem pa naj bi izdajal redne tedenske priloge z ekspozeji jugoslovanskih voditeljev, principielnimi članki i. [n] p.[odobno] (Kakor ‚Vprašanja naših dni'[46]). Na vsak način pa [je] treba proučiti vse možnosti, kako bi se Vestnik prilagodil tamošnjim prilikam, ne da bi pri tem za las odstopil od linije.

Zaradi slabosti kadra [je] nujna še intenzivnejša pomoč Ljubljane, vendar ne samo z izrazito jugoslovanskimi članki, ampak s članki, ki se nanašajo na koroške ali avstrijske probleme, poljudno pisanimi. To je možno v kolikor se sistematično in skrbno spremlja tamošnji razvoj.

‚Einheit'.[47] Einheit nima trenotno niti dvajset resničnih naročnikov. Pred tremi meseci so bili dejanski naročniki samo trije. Ostalo cca. 3000 izvodov se brezplačno pošilja na razne naslove.

44 Glasilo levičarskih organizacij koroških Slovencev.

45 Glej op. 18.

46 Nedeljska priloga dnevnika *Ljudska pravica*.

47 Sprva glasilo Delavske enotnosti za Koroško, nato je izhajala s podnaslovom »za napredek in razumevanje med narodi«.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 579 23.1.2018 8:47:25

Osnovna slabost ‚Einheit' [je], da je izrazito jugoslovanski časopis, ne pa avstrijski ali vsaj koroški. Slaba kopija lista‚Das Neue Jugoslawien'.[48] Prevladujejo predvsem prevodi jugoslovanskih člankov.

‚Svoboda'.[49] V začetku cca. 800 naročnikov. Število padlo. Za‚Svobodo' ni pravega zanimanja. Potrebno [je] čim več koroških člankov, vendar kvalitetnih. Na terenu občutno prevladuje, Družina in dom'.[50]

Izdajanje nove, izredno poljudne stalne publikacije je možno samo s temeljito pomočjo Ljubljane.

Kar se tiče periodičnih publikacij so bile, poleg raznega drugega propagandnega gradiva, lani izdane štiri in sicer: prevod iz ‚Dela'[51] – ‚O nesoglasjih v slovenskem nacionalnem vprašanju' (nemška in slovenska) ‚Kaj hoče DFDL' (nemška) in govori maršala Tita v Pulju in Skopju (nemška).[52]

Glede teh publikacij je glavno vprašanje, vprašanje točnega, brezhibnega prevoda, ki bi se ga moralo po možnosti oskrbeti, ker je za sedaj (dokler se ne najde druge možnosti) zmožen brezhibnega prevajanja samo Ogris Franjo. Prevodi pa njemu vzamejo ogromno časa. Glavno vprašanje celotne agitacije in propagande pa je poleg problema kadrov, vprašanje lastne tiskarne.

Redni stroški za tiskanje ‚Vestnika' ‚Einheit' in ‚Svobode' znašajo mesečno cca. 35.000 šilingov. K temu pridejo še stroški za periodično propagandno gradivo in publikacije.

Poleg tega, da bi lastna tiskarna zavarovala redno tiskanje vseh časopisov in publikacij in se ne bi zgodilo isto kakor lani (odpoved Volksverlaga[53]), pa se mora upoštevati tudi finančna plat. Z denarjem dosedaj izdanim za tisk, bi bilo mogoče postaviti najmanj dve tiskarni.

Postavitev lastne tiskarne bi stala cca. pol milijona šilingov.

O tem so se vodili že razgovori, vendar do pred mesecem dni stvar še ni stekla. Važna pri tem je seveda oblika, kako in pod kakšno firmo pristopiti k postavljanju lastne tiskarne.«

* * *

Od tega mesta dalje Benko v svojem poročilu piše o že omenjenem delovanju komunistične organizacije na Koroškem in nato povzame svoje glavne ugotovitve. Ključni

48 Propagandni časopis, ki so ga pripravljali v Beogradu.

49 Mesečnik Slovenske prosvetne zveze.

50 Dvomesečnik Mohorjeve družbe v Celovcu.

51 Teoretsko glasilo Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije.

52 Mišljeni so govori Josipa Broza Tita 10. julija 1949 v Pulju ter 2. in 3. avgusta 1949 v Skopju.

53 Založniško podjetje Volksverlag.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 580 23.1.2018 8:47:25

poudarek sklopa *Partija* je, da njeno delo močno ovira nepoznavanje problematike lastnega terena, *Sklepa* pa, da organizacije koroških Slovencev ne bodo delovale najbolje, dokler ne bodo ukrepale po lastni presoji in lastnem preudarku, dokler ne bodo samostojno ocenjevale političnega položaja na Koroškem in v Avstriji.

Literatura

Stergar, Janez, Slovenija in koroški Slovenci (1920–1959): pogled za kulise odra, na katerem igrajo tudi »Miklavževi« iz Bilčovsa. *Janko Ogris: življenje in delo: 31. 10. 1898 – 8. 12. 1981*. Celovec, 2001, str. 43–86.

Summary

Jurij Perovšek

Observations of the Tanjug news agency correspondent Dušan Benko on the position of Carinthian Slovenians in the 1945–1950 period

The article contains a fragment of the report on the situation in Carinthia, which Dušan Benko, who was a Tanjug correspondent in Klagenfurt from 1948 to 1950, wrote for the Slovenian political leadership after his return to Ljubljana. The published part of the report refers to the situation among Carinthian Slovenians after World War II. In the report, Benko drew attention to Germanisation during this period, and presented the work of political organisations led by Carinthian Slovenians (Liberation Front, Democratic Front of the Working People, National Council of Carinthian Slovenians, Christian People's Party, Youth Union for Slovenian Carinthia) and the Union of Former Partisans, as well as the most prominent Slovenian political figures in Carinthia (Dr Franc Petek, Joško Tischler) of the time. Furthermore, he presented the economic situation among Carinthian Slovenians and the post-war development of their economic organisations (Farmers' Association, Cooperative Association), highlighted the main issues regarding their cultural and educational development (work of the Slovenian Educational Association) and situation in the school system of the time, having also described the content of newspapers and periodicals of Carinthian Slovenians (*Družina in dom*, *Einheit*, *Naš tednik*, *Slovenski vestnik*, *Svoboda*). In line with this outline, Benko concluded that the organisations of Carinthian Slovenians would fail to be effective if they would not act at their own discretion and assess the political situation in Carinthia and Austria independently, without any influence from Ljubljana.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 582 23.1.2018 8:47:25

*Matjaž Klemenčič**

Gnili kompromis iz leta 2011 – izpolnitev 7. člena ADP?![1]

Uvod

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 584 23.1.2018 8:47:25

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 585 23.1.2018 8:47:25

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 586 23.1.2018 8:47:25

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 587 23.1.2018 8:47:26

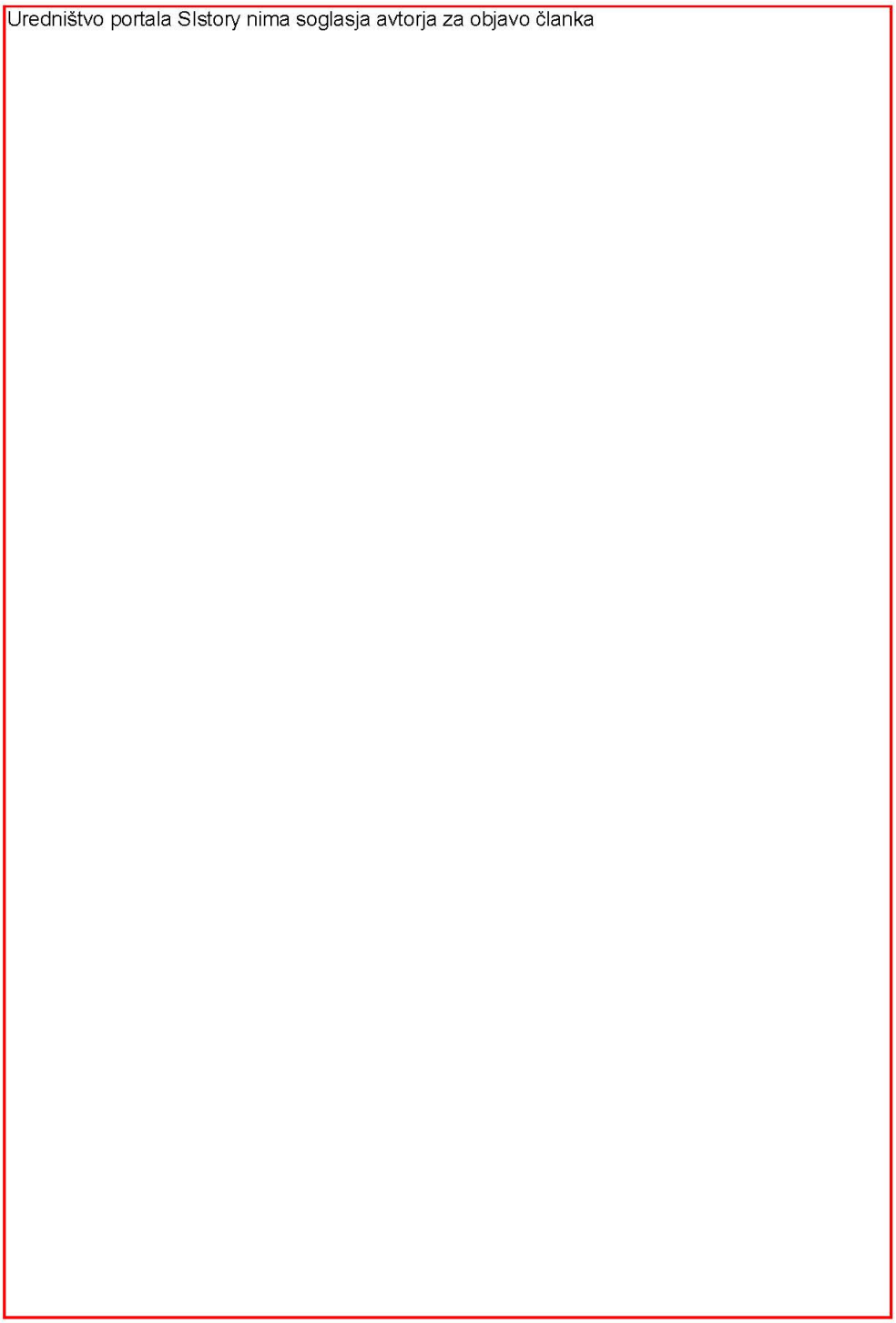
Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 590 23.1.2018 8:47:26

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 591 23.1.2018 8:47:26

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 592 23.1.2018 8:47:26

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 594 23.1.2018 8:47:26

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 595 23.1.2018 8:47:27

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 596 23.1.2018 8:47:27

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 597 23.1.2018 8:47:27

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 598 23.1.2018 8:47:27

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 599 23.1.2018 8:47:27

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 600 23.1.2018 8:47:27

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 601 23.1.2018 8:47:27

S hčerko Mirko

MEJE

Necakov_zbornik_FINAL.indd 603 23.1.2018 8:47:27

Necakov_zbornik_FINAL.indd 604 23.1.2018 8:47:27

Peter Mikša[*], *Matija Zorn*[**]

Rapalska meja: četrt stoletja obstoja in stoletje dediščine[1]

Uvod

> »Danes se bliža ura, ko bo treba govoriti o mejah naše države. Mi o tem v vsej tej vojni nismo nikoli govorili, toda sedaj moramo vendarle spregovoriti nekaj besed. Naše ljudstvo se je borilo za svojo svobodo za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo bodočnost, toda bori se tudi za osvoboditev tistih naših bratov, ki so desetletja vzdihovali pod tujim jarmom. S to vojno morajo biti naši bratje v Istri, na Primorskem in na Koroškem osvobojeni in tudi bodo osvobojeni in živeli bodo svobodni v svoji domovini in skupno s svojimi brati.«[2]

Z zgornjimi besedami je 12. septembra leta 1944,[3] ko je bilo partizansko gibanje s strani »lige« zaveznikov že priznano kot edina legitimna vojaška moč na območju Jugoslavije,[4] Josip Broz - Tito nakazal, da se bo zahodna meja Jugoslavije nasproti Italije po koncu

* dr. Peter Mikša, asistent raziskovalec, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI–1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2, peter.miksa@ff.uni-lj.si

** dr. Matija Zorn, višji znanstveni sodelavec, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika, SI–1000 Ljubljana, Gosposka ulica 13, matija.zorn@zrc-sazu.si

1 Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta z naslovom »Napravite mi to deželo nemško … italijansko … madžarsko … hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«, financiranega s strani Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (J6-8248). Avtorjema je v veselje, da lahko začetne izsledke prikažeta ravno v zborniku v čast zasl. prof. dr. Dušanu Nečaku, ki se je tudi sam raziskovalno ukvarjal s sorodno tematiko, npr. Nećak, *The Rupnik defence* in Nećak, *Rupnik's defence line* ter je tako posredno zaslužen za idejo o vsebini raziskovalnega projekta.

2 Mikuž, *Boji Komunistične partije*, str. 11. Na nek način je druga svetovna vojna omogočila, kar so zapisali četrt stoletja prej: »*Pripravljeni moramo biti, da bomo morali Italijane prisiliti, da dajo svobodo našim bratom.*« *Rapallo*, str. 20.

3 Na proslavi druge obletnice ustanovitve 1. dalmatinske brigade na Visu.

4 Med 28. novembrom in 1. decembrom so »veliki trije« – Franklin Delano Roosevelt, Winston Churchill in Josip Stalin na konferenci v Teheranu sprejeli sklep, da poslej kot edino legitimno vojaško silo na območju Jugoslavije priznavajo partizansko vojsko pod vodstvom Josipa Broza - Tita. Repe, *S puško in knjigo*, str. 359.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 605 23.1.2018 8:47:27

druge svetovne vojne spremenila. V drugi polovici tega leta so jugoslovanske meje postajale namreč vedno bolj pomembno evropsko politično vprašanje.[5] To je bila prva izjava jugoslovanskega osvobodilnega gibanja o ozemeljskih zahtevah, namenjena mednarodni javnosti, ki jo je Tito še dodatno podkrepil z geslom »*Mi tujega nočemo – a svojega ne damo*«.[6] Edvard Kardelj je tisto jesen dodal še, da bo vprašanje zahodne meje treba reševati tako, da okoli tega ne bo mogoča večja razprava. Po njegovo bo treba

> »Italijane postaviti pred golo dejstvo. […] Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske. Stremite za tem, da bo osvobojen čim večji teritorij.«[7]

Tito, Kardelj, Britanci, Američani, Rusi in drugi so se javno in tajno pogovarjali največ o Trstu in novi meji, ki naj bi tekla precej zahodneje od predvojne. Skoraj je že bilo gotovo, da bo linija predvojne t. i. rapalske meje, ki je tedaj že približno četrt stoletja delila Slovence, postala preteklost.[8]

Rapalska meja je bila rezultat dogovora iz leta 1920, ko sta v italijanskem mestu Santa Margherita Ligure pri Rapallu na Ligurski obali Kraljevina SHS in Kraljevina Italija potrdili pogodbo, s katero je bila po prvi svetovni vojni določena meja med državama.[9] Meja je grobo presekala ozemlje, na katerem so živeli Slovenci, in jih razdelila. Pod Italijo so prišle Goriška z Istro, precejšen del Kranjske (Bela Peč na Gorenjskem in večji del Notranjske z Idrijo, Črnim Vrhom, Vipavo, Postojno, Pivko, Senožečami in Ilirsko Bistrico) ter del Koroške (Kanalska dolina). Z gledišča Slovencev je Italija dobila tretjino slovenskega etničnega ozemlja, poleg tega pa tudi dele Hrvaške (Istra in del Dalmacije). V zameno je Italija priznala Kraljevino SHS.[10] Priključeno ozemlje na območju današnje Slovenije in Istre so Italijani imenovali *Venezia Giulia*, Slovenci in Hrvati pa Julijska krajina.[11]

---

5 Godeša, *Boj za meje*, str. 759.

6 Kardelj, *Pot nove Jugoslavije*, str. 220. Geslo »*Tujega nočemo, svojega ne damo*« je prvi poleti 1942 na partijski konferenci na Cinku izrekel Boris Kidrič, za njim pa ga je ponovil Lovro Kuhar v brošuri Naše meje. Več o tem gl. Pleterski, *Osvobodilna fronta*, str. 241.

7 *Dokumenti centralnih organa KPJ*, 20. dok. 21.

8 To se je po vojni tudi zgodilo in današnja meja med Republiko Italijo in Republiko Slovenijo poteka precej zahodneje. Določena in dogovorjena je bila v treh fazah. Prva je bila mirovna pogodba z Italijo, ki je bila podpisana 10. februarja 1947 in uveljavljena 15. septembra istega leta, druga pa Memorandum o soglasju, podpisan 5. oktobra 1954, tretja odločitev o meji pa so bili Osimski sporazumi, podpisani 10. novembra 1975. Nećak in Repe: *Oris sodobne*, str. 261–262.

9 Prunk, *Dva koncepta*, str. 547.

10 Z aneksijo tega ozemlja in leta 1924 priključeno Reko je Italija dobila 908.834 ha ozemlja s 901.364 prebivalci (Kacin Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 27). Po štetju iz leta 1910 je bilo med njimi 421.444 ali 43 % ljudi z italijanskim pogovornim jezikom in 479.730 ljudi slovanskega izvora, od tega je bilo 327.230 ali 33 % Slovencev. Ziller, *La Venezia Giulia*, str. 161–182.

11 Za novo priključeno ozemlje so Italijani uporabljali ime *Venezia Giulia*, ki ga je uporabil goriški jezikoslovec Graziadio Ascoli kot najbolj ustrezno v primerjavi s sosednjima deželama *Veneto* (Benečija) in *Venezia Tridentina*. To ime »*naj bi za razliko od prejšnjega imena Avstrijsko primorje … jasno pokazalo trdno prisotnost "italijanske beneške in*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 606 23.1.2018 8:47:27

Nova meja je potekala približno po razvodju Črnega in Jadranskega morja. Če pogledamo globlje v zgodovino, vidimo, da je bila razvodnica že v času rimskega imperija meja med provincami, po propadu limesa na Donavi pa je tu potekala meja med italijanskim in preostalim delom cesarstva.[12] Prav tu je prišlo do gradnje obrambnih zapor, ki naj bi onemogočile vdore drugih ljudstev v severno Italijo z vzhoda.[13] Razvodnica je kasneje predstavljala ločnico med prvimi slovanskimi državami ter oglejskim patriarhatom in obalnimi mesti, ter med frankovskim in italijanskim kraljestvom ter nato do začetka 19. stoletja kot meja med tolminskim in loškim (freisinškim) gospostvom[14] ter tudi med notranjeavstrijskima deželama Kranjsko in Goriško (kasneje Avstrijskim primorjem).

Pred nastankom meje

»Predzgodbo« o rapalski meji lahko iščemo že od ustanovitve Italije leta 1870. Italijansko kraljestvo, ki se je imelo za naslednika rimskega imperija, je v te namene izkoriščalo rimske ostanke izven svojih meja.

> »V tem duhu gre razumeti študije italijanskih raziskovalcev o rimskih zaporah na vzhodni italijanski meji v času od leta 1920[15] ..., ki pa so svoj politični pomen dobile že s predvojno iredentistično propagando.«[16]

Italijansko meščanstvo znotraj Avstro-Ogrske je na novo državo začelo gledati kot na matico, ki so se ji želeli tudi sami pridružiti. Sčasoma se je razvila ideja o italijanskem imperializmu, ki ga je Italija poskušala uresničiti tudi na vzhodnem Jadranu in širše.[17] Prav jim je prišla tudi Dantejeva misel, da segajo meje Italije do Kvarnerja.[18]

---

latinske kulture"...« (Bitelli, *Claustra Alpinum Iuliarum*, str. 15). Slovenci so v začetku uporabljali dobesedni prevod Julijska Benečija, kmalu pa se je uveljavilo ime Julijska krajina, ki je obveljalo do druge svetovne vojne. Med narodnoosvobodilnim bojem sta se za to ozemlje uporabljali imeni Slovensko primorje in Istra. Kadar danes govorimo o Primorski v času po prvi svetovni vojni, nimamo v mislih nekdanjega ozemlja Avstrijskega primorja ali Julijske krajine, temveč ozemlje današnje Slovenije, ki je z letom 1920 pripadlo Italiji. Ferenc, *Slovenci v zamejstvu*, str. 26.

12 Bitelli, *Claustra Alpinum Iuliarum*.

13 Ta obrambni sistem imenujemo *Claustra Alpium Iuliarum* (zapore Julijskih Alp), ki so ga Rimljani zgradili proti koncu 3. in v 4. stoletju. Potekal je od Trsata v Kvarnerskem zalivu na jugu, prek slovenskega ozemlja do Ziljske doline na severu in je čim »*bolj upošteval … naravne danosti*« površja. Nabergoj, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 36; glej tudi Bitelli, *Claustra Alpinum Iuliarum*.

14 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 18.

15 Bitelli, *Claustra Alpinum Iuliarum*, str. 27. V času, ko je v Parizu potekala mirovna konferenca, je bil izdan ukaz, da se natančno določi ruševine zapor, katerih obstoj so uporabili tudi kot protiargument stališču Wilsona (Bitelli, *Claustra Alpinum Iuliarum*, str. 34, 37, 39). Po mnenju Bitellija (*Claustra Alpinum Iuliarum*, str. 38, 41) rapalska meja ni upoštevala poteka rimskih zapor, ampak so prevladali drugi dejavniki, npr. geografska »pripadnost« italijanskemu polotoku oz. obrambne potrebe.

16 Prav tam, str. 39.

17 Kacin Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 17–18.

18 Pavšič, *Rapalska meja*, str. 31.

Kljub pristopu k Trozvezi (zavezništvo med Avstro-Ogrsko, Nemčijo in Italijo) leta 1882[19] je Vrhovno poveljstvo italijanske vojske izdelalo načrt za vojno proti Avstro-Ogrski. Načrt je bil sicer spravljen v predalih najvišjih političnih predstavnikov in se je skozi leta spreminjal, a tisto, kar je najpomembnejše pri teh spremembah, je, da se je italijanska glavna obrambna črta premikala vedno bolj proti vzhodu. Poleg obrambe so namreč načrtovali tudi zasedbo avstro-ogrskih ozemelj, da bi pridobili »odrešeno ozemlje« (*terre redente*)[20] oziroma pomagali svojim »neodrešenim« sonarodnjakom (*Italia irredenta*).[21] General Enrico Cosenz je tako načrtoval celo italijansko zasedbo Dunaja, zavzetje Tirolske ter boje ob Soči, od koder bi v primeru zmage prek Krasa zasedli Ljubljansko kotlino, prek Tablja in Predela pa tudi Celovec.[22]

Ob nastopu prve svetovne vojne je Italija razglasila nevtralnost[23] in začela pogajanja tako z antanto kot s centralnimi silami. V zameno za vstop v vojno je hotela pridobiti kar največ ozemlja. Že avgusta 1914 ji je antanta ponudila posamezna območja na Tridentinskem (*Trentino*), območje Badia z Ampezzo, Trst in Valono, kar pa Italiji ni bilo dovolj. Do Avstro-Ogrske je imela ozemeljske zahteve (slika 1), na katere pa Avstro-Ogrska ni pristala in je pogajanja marca 1915 prekinila. Za tem je antantnim silam postavila nove pogoje za vstop v vojno. Uspešno si je izpogajala ozemlja v južni Dalmaciji (brez polotoka Pelješac). Temelji za podpis tajnega[24] londonskega sporazuma so tako bili postavljeni in 26. aprila 1915 je podpisani sporazum Italiji prinesel novo povojno vzhodno mejo, s katero je dobila Tridentinsko in južno Tirolsko, Goriško, Gradiško z Gorico, Trst, dele Notranjske, Istro ter otoka Cres in Lošinj z okoliškimi otočki.[25] Kljub temu, da je s sporazumom skoraj pol milijona Slovencev in Hrvatov izgubilo stik z matico, pa ta ni vseboval nobenih obveznosti Italije do etničnih manjšin.[26]

19 Bleicken et al., *Svetovna zgodovina*, str. 516.

20 Mišljene so Julijska krajina, Zadar in Tridentinska Benečija, ki je vključevala Južno Tirolsko, imenovano Gornje Ponadižje. Gl. Kacin Wohinz, *Italijanska zasedba*, str. 515.

21 Faber, *Evropski vidiki*, str. 524.

22 Svoljšak, *Od strateških načrtov*, str. 394.

23 Italija je bila pred tem pogodbeno povezana z Nemčijo in Avstro-Ogrsko v Trozvezo, vendar so sodelovanje že prej zrahljali njeni dogovori s Francijo (predvsem leta 1901 in 1906), hkrati pa se je s svojimi iredentističnimi zahtevami odtujila od Avstrije. Gl. Čulinović, *Riječka država*, str. 2.

24 Za sporazum se je izvedelo šele po ruski revoluciji. »*Koncem oktobra 1917 so zmagali v Rusiji boljševiki … Ena glavnih zahtev boljševikov je bila, da se mora odpraviti tajna diplomacija. V skladu s to zahtevo so objavili … vse pogodbe, ki jih je sklenila ruska vlada in tako tudi londonski pakt*« (*Rapallo*, str. 7). V slovenski publikaciji z naslovom »Rapallo 12. XI. 1920«, ki je izšla leta 1921, so ob tem populistično zapisali (*Rapallo*, str. 7–8): »*Posledica te objave je bila naravnost velikanska. Jugosloveni, ki so se do tedaj trumoma predajali na italijanski fronti Italijanom, so izpoznali, da branijo ob Soči svoja tla pred grabežljivostjo tujca. Niso se več predajali, temveč so branili fronto ob Soči s takšnim junaštvom, da so izgubljali Italijani bitko za bitko …*«.

25 Italiji dodeljena nova ozemlja so zapisana v 4. in 5. členu sporazuma (vseh je 16), v podtočki 4. člena pa je določena meja, ki je razmejila slovensko ozemlje (Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy, signed at London, April 26, 1915).

26 Čulinović, *Riječka država*, str. 184.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 608 23.1.2018 8:47:27

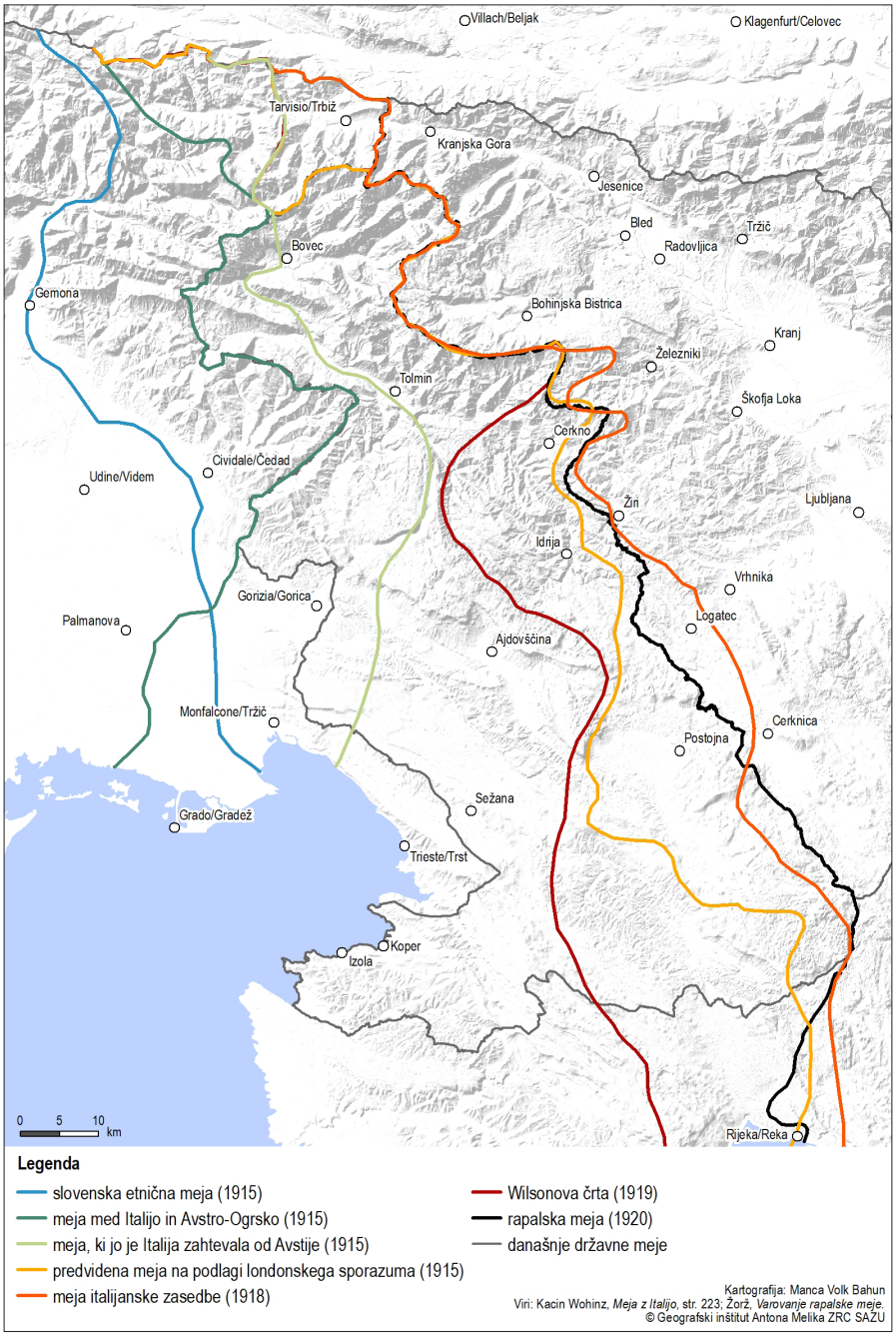

Slika 1: Meja med Italijo in Avstro-Ogrsko ter italijanske ozemeljske zahteve do Avstro-Ogrske leta 1915, predvidena meja na podlagi londonskega sporazuma, meja italijanske zasedbe leta 1918 (do 1920) ter rapalska meja (1920–1947).

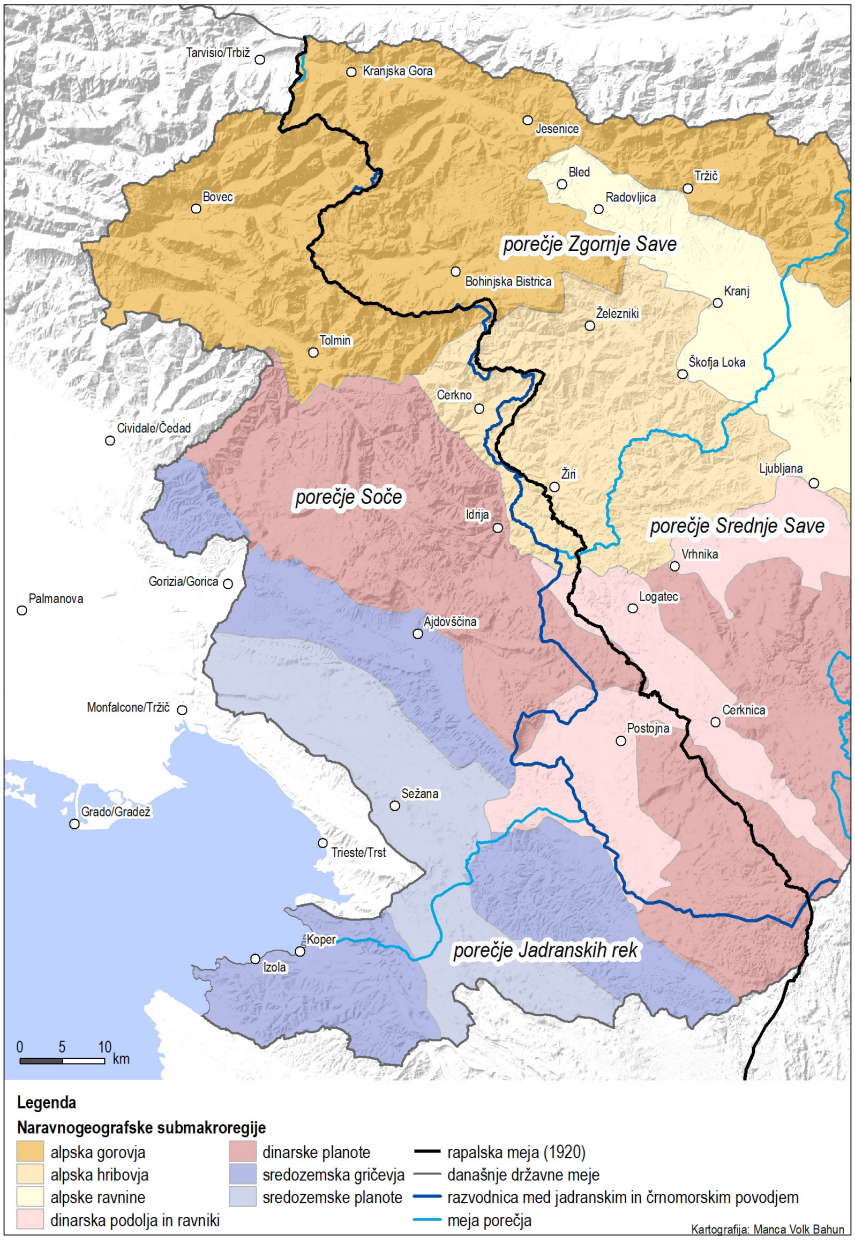

Slika 2: »Naravna« vhodna meja Italije. Potek rapalske meje glede na slovenske naravne submakroregije[27] in razvodnico[28] med jadranskim ter črnomorskim povodjem.

27 Perko, *The regionalization of Slovenia*, str. 29.

28 *Podatki podporečij Slovenije*.

S porazom in razpadom Avstro-Ogrske je Italija že novembra 1918 »zmagovito« zasedla ozemlje »svete meje na vzhodu« (*Sacro confine orientale*).[29] Postopno, v skladu z določili premirja, podpisanega 3. novembra,[30] so se premikali za bežečimi četami poražene avstro-ogrske vojske in zasedali ozemlje v smeri proti črti, ki jim jo je kot prihodnjo novo državno mejo na vzhodu obljubljal londonski sporazum. Celotna demarkacijska črta je bila zasedena do 19. novembra oz. po petnajstih predpisanih dneh po prenehanju sovražnosti.[31] Italija je zasedla več ozemlja (slika 1), kot je bilo dogovorjeno, npr. nekdanji politični okraj Postojna in nekdanji sodni okraj Idrija (brez Žirov), z deli občin Grčarevec, Planina in Logatec. Dobila je tudi nekdanji sodni okraj Trbiž in občino Bela peč. Želela je priti celo do Ljubljane, a so ji slovenski in srbski prostovoljci to preprečili.[32] Zasedbena mejna črta je bila tako za Slovence še slabša od črte londonskega sporazuma,[33] za Italijane pa »*bolj popolna, kot pod rimskim imperijem*«, kot je dejal italijanski pogajalec iz Rappala Carlo Sforza.[34] »*Po italijanskem mnenju je bila Italiji na tak način zagotovljena naravna meja* [slika 2] *oz. obramba italijanske kulture, italijanskih običajev in ekonomije.*«[35]

Podpis pogodbe in njena vsebina

Do dogovora o meji so skušali priti na mirovni konferenci v Parizu, ki se je začela 12. januarja 1919.[36] Na konferenci, ki je zasedala do januarja 1920, so slovenske in hrvaške interese, ki so bili med bolj perečimi za bodočo Kraljevino SHS, zastopali delegati Kraljevine Srbije. Do dogovora ni prišlo, zato so med februarjem in junijem 1920 sledila bilateralna pogajanja med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo.[37] Obe strani sta zavrnili predlog ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona, ki ni priznaval londonskega sporazuma, hkrati pa je Slovencem odvzel dostop do morja.[38] 8. novembra 1920 so se

29 Italijani so si od konca rimske države želeli, da bi bila meja Italije na severovzhodu še vedno tam, kjer je bila v rimskih časih. Imenovali so jo *Sacro confine orientale* (sveta meja na vzhodu). Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 15.

30 Premirje so podpisali 3. novembra ob 15. uri v Villi Giusti v Padovi, po kateri dokument tudi nosi ime. Vsebina dokumenta je bila dogovorjena s strani vseh članic antante, tudi Srbije, na sestanku v Parizu 31. oktobra 1918. Žorž, *Italijanska zasedba*, str. 367.

31 Do tega datuma so se morale enote Avstro-Ogrske dokončno umakniti za glavno demarkacijsko črto. Žorž, *Italijanska zasedba*, str. 371.

32 Kacin Wohinz, *Italijanska zasedba*, str. 515.

33 Če je meja na severu prekoračila londonsko črto v škodo Slovencev, pa je bila na Jadranu umaknjena v korist Hrvatov.

34 Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 45. Grof Sforza je bil tedaj zunanji minister v italijanski vladi, isto mesto pa je zasedal v kar štirih vladah tudi po koncu druge svetovne vojne, ko se je prav tako reševalo vprašanje naše zahodne meje.

35 Bitelli, *Claustra Alpinum Iuliarum*, str. 22.

36 Troha, *Mirovna konferenca*, str. 218.

37 Ferenc, *Slovenci v zamejstvu*, str. 25.

38 Kacin Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 33.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 611 23.1.2018 8:47:28

začela nova bilateralna pogajanja, v okviru katerih so Italijani vztrajali na meji, določeni v londonskem sporazumu; bili so v absolutni politični premoči, saj so iz vojne izšli kot velesila.[39] Kraljevina SHS se je šele na novo konstituirala, zato je imela odprta mejna vprašanja s šestimi sosedami, poleg tega pa tudi notranje spore med Srbi in Hrvati.[40] Pri mejah je bilo poleg meje z Italijo najbolj problematično vprašanje Koroške, kjer pa je Kraljevina SHS tudi izgubljala v plebiscitni propagandni vojni.[41] Hkrati sta nanjo pritiskali še sopodpisnici londonskega sporazuma, Združeno kraljestvo in Francija. V takšnih razmerah je nazadnje politično vodstvo Kraljevine SHS, brez prisotnosti slovenskih pogajalcev, pristalo na pogoje Italije.[42]

Rapalska pogodba[43] je bila podpisana 12. novembra 1920.[44] Razmejitvena črta je v grobem tekla po razvodju med črnomorskim in jadranskim povodjem, v severnem delu po visokogorju Julijskih Alp, v osrednjem delu po hribovju predalpskega sveta, v južnem delu pa po Dinarskem hribovju (slika 3): Peč – Mangart – Jalovec – Triglav – Bogatinsko sedlo – Možic – Porezen – Črni vrh nad Cerknim – Krnice pri Novakih – Špehovše – Bevkov vrh – Hotedršica – Planina – Javorniki nad Cerknico – Bička gora – Snežnik – Kastav – morje vzhodno od Reke.[45] Meja se je razvodnice držala v Julijskih Alpah, v predalpskem hribovju pa so Italijani izsilili mejo (tudi več kilometrov) prek razvodnice,[46] mdr. so dobili tri predalpske prelaze (Petrovo Brdo med Selško dolino in Baško grapo, sedlo Kladje med Poljansko dolino in Cerknim ter Ledinsko Razpotje med Žirmi in Idrijo). S tem so npr. na Žirovskem posegli v staro katastrsko, župnijsko, šolsko idr. ureditev, čeprav je bilo v londonskemu sporazumu določeno, da se stare krajevne razmejitve

39 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 28.

40 Bitelli, *Claustra Alpinum Iuliarum*, str. 19.

41 10. oktobra 1920 je prišlo do glasovanja v coni A (jugozahodni del Celovške kotline), kjer so se prebivalci odločili (59,04 %), da ozemlje v skladu z določili Saintgermainske pogodbe pripade Avstriji. Do plebiscitarnega odločanja v coni B tako sploh ni prišlo. Slovenska Koroška je tako pripadla Avstriji in ne Kraljevini SHS. Na odločitev volivcev je vplivala vse večja germanizacija, uspešna avstrijska propaganda, ki je poudarjala deželni patriotizem ter prednost življenja v socialno urejeni demokratični republiki, v kateri v nasprotju od Kraljevine SHS tudi ni bilo vojaške obveznosti. Troha, *Koroški plebiscit*, str. 221.

42 Za Jugoslavijo so pogodbo podpisali Milenko Vesnić, Ante Trumbić in Kosta Stojanović, za Italijo pa Giovanni Giolitti, Carlo Sforza in Ivanoe Bonomi. Kacin Wohinz, *Primorski Slovenci*, str. 374.

43 Izvirnik pogodbe je v italijanskem jeziku, saj sta se obe strani dogovorili, da bo to skupni jezik pogodbe, ki bo kasneje prevedena še v srbščino.

44 Rapalski ugovor (objavljen u *Službenim novinama* br. 141a od 27. juna 1921 god.) i sporazum i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije (objavljeni u *Službenim novinama* br. 42 od 23 februara 1923 god.).

45 Vsebina rapalske pogodbe (ledinska imena so zapisana v takšni obliki, kot so ohranjena v pogodbi; prevod v slovenščino po: Žorž, *Varovanje rapalske*, str. 28. Glej Prilogo 1 na koncu besedila.

46 »*Od Porezna dalje je strogo sledenje razvodnici čedalje manj opazno, čeprav le-ta še vedno narekuje potek meje. Politična in diplomatska premoč Italije prideta tu najbolj do izraza, saj meja skoraj v celoti poteka tik pod razvodnico v škodo Jugoslaviji. Pomembni prelazi in vrhovi so tako ostali v rokah Italije. … Za razliko od mejnih grebenov Julijskih Alp je tu meja ponekod potekala med posameznimi kmetijami ali pa tudi preko vasi. Zaradi tega ni presenetljivo, da je največ zgodb o mejnih pripetljajih in življenju ob meji ohranjenih ravno na tem območju*«. Žorž, *Varovanje rapalske*, str. 14–15. Gl. tudi: Jarc, *Rapalska meja*, str. 64.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 612 23.1.2018 8:47:28

ne smejo deliti.[47] Južneje, na območju Dinarskega hribovja, pa kraškost oz. odsotnost površinskih voda onemogoča, da bi razvodnico med povodjema zlahka potegnili po površju, saj je razvodje podpovršinsko. Meja se tudi ni prilagajala kraškosti reliefa, ampak je pretežno potekala v ravnih linijah med posameznimi vrhovi.[48]

Italija je z ratifikacijo pogodbe pohitela in parlament jo je potrdil 17. decembra (Komora) oz. 27. decembra (Senat) 1920.[49] Zaradi javnega ogorčenja Kraljevina SHS pogodbe ni predložila narodni skupščini ter jo je 8. decembra 1920 objavila le v uradnem listu[50] in to brez napovedi ter brez kakršnihkoli razlag ali pojasnil. Šele 27. junija 1921[51] so pogodbo označili kot začasni zakon, ki stopi v stalno veljavo, ko ga bo potrdilo Narodno predstavništvo Kraljevine SHS. To se je zgodilo leta 1922, ko je Rapalska pogodba postala del 130. člena Vidovdanske ustave.[52]

S podpisom sta se obe kraljevini zavezali, da bosta ustanovili mešano komisijo za razmejitev, ki bo natančno začrtala mejo, jo izmerila in skrbela za postavitev mejnikov. Komisija[53] je z delom začela februarja leta 1921, končala pa konec leta 1926.[54] Zaradi posebnosti nove meje, ki je vsebovala kopensko mejo, Svobodno državo Reko ter italijansko enklavo Zadar, so ustanovili tri komisije – vsako za svoj del meje. Uradno so tako obstajale komisije province Julijske krajine, Svobodne države Reke in Zadarskega okrožja.[55] Celotna mejna črta na območju današnje Slovenije in naprej do Reke je bila po izmeri komisije dolga 244 km in 523,73 m, po priključitvi reške države k Italiji pa se je podaljšala na skoraj 264 km (263 km in 934,43 m).[56]

Za potrebe razmejitve je bila narejena kartografska izmera, ki so jo v letih 1920–1925 opravili pripadniki italijanskega Vojnogeografskega inštituta iz Firenc (*Istituto Geografico Militare*). Od Tromeje do Reke so izdelali 84 zemljevidov v merilu 1 : 5000.[57] Poleg same mejne črte so na teh zemljevidih vrisani tudi vsi mejni kamni (slika 3), v posebni preglednici pa je za vsak mejni kamen označena njegova nadmorska višina, razdalja od predhodnega oz. do naslednjega mejnega kamna ter kumulativna razdalja od mejnega kamna na Tromeji.

47 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 15–16.

48 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 16.

49 Čulinović, *Riječka država*, str. 185.

50 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 1920, št. 273.

51 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 1921, št. 141a.

52 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 1922, št. 224.

53 Imenovala se je *Commissione italo - s.h.s. per la delimitazione dei confini fra il Regno d'Italia e il Regno S.H.S.* in je bila ustanovljena 23. februarja 1921 v Ljubljani, kjer se je tudi prvič sestala. *Decisioni della commissione*.

54 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 33–34.

55 *Decisioni della commissione*.

56 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 36.

57 Prav tam, str. 9, 34.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 613 23.1.2018 8:47:28

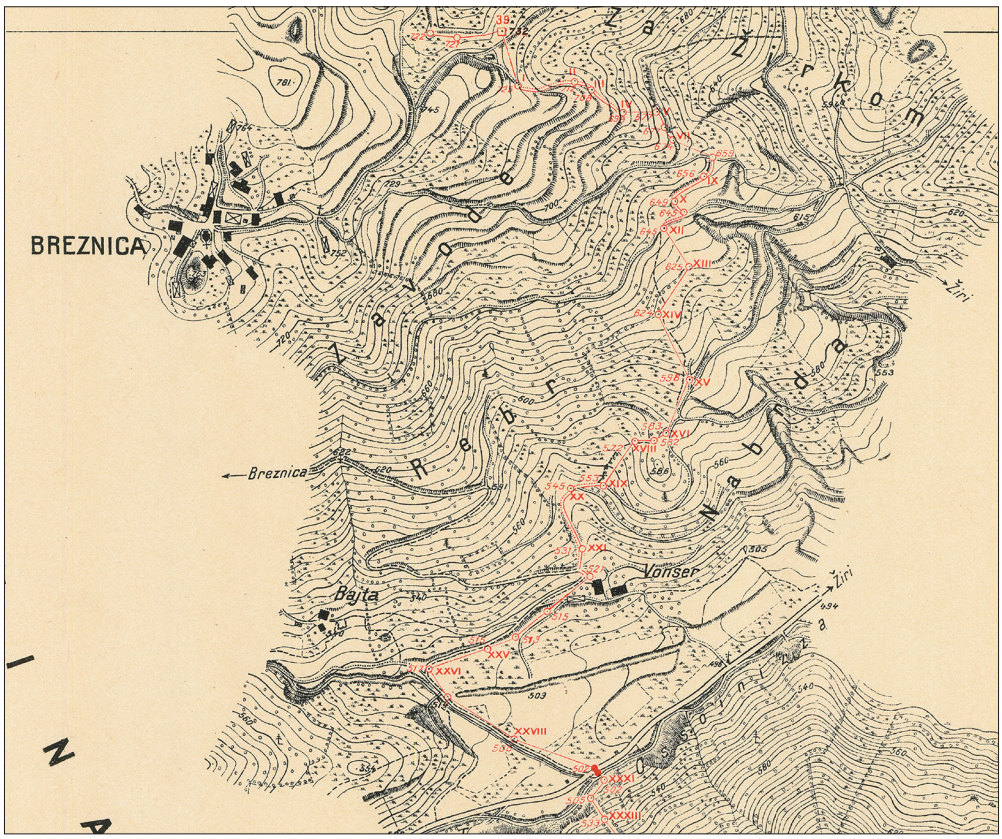

Slika 3: Izsek iz zemljevida 1 : 5000, ki prikazuje potek rapalske meje pri Breznici pri Žireh. Z rdečo črto je označen potek meje (levo (zahodno) od črte je Kraljevina Italija, desno (vzhodno) pa Kraljevina SHS). S kvadratkom z rdečo obrobo je označen glavni mejnik št. 39 (zgoraj na zemljevidu), s polnima rdečima krogcema sta označena posebna mejnika na cesti Žiri–Spodnja Idrija oz. na mejnem prehodu Osojnica (mejni prehod prve kategorije; spodaj na zemljevidu), s krogci z rdečo obrobo so označeni mejniki druge vrste, ki so oštevilčeni z rimskimi številkami.

Označevanje meje

Ko je bila meja začrtana na papirju, je sledila njena označitev z mejniki na terenu. Za označevanje mejne črte sta se obe delegaciji odločili, da bosta uporabili betonske mejnike (*termini di confine* oz. *cippi*) v obliki prizme, zgrajene v armiranem betonu ter pritrjene na skalno podlago, kjer je to mogoče.[58] Strinjali so se, da bodo uporabili štiri vrste mejnikov, oblika katerih bo ustrezala njihovi namembnosti (sliki 4 in 5):[59]

58 Prav tam, str. 34.

59 Prav tam, str. 35

Slika 4: Glavni mejnik št. 12 (levo) in mejnik druge vrste (sredina) na Prehodavcih v Julijskih Alpah ter posebni mejnik (desno) na mejnem prehodu na Vršiču (fotograf: Matija Zorn).

- glavni mejniki (*termini principali* oz. *cippo principale*): na pomembnejših mejnih točkah in na visokih, vidnih mestih. Bili so začetni mejniki vsakega sektorja, visoki en meter in označeni z zaporedno arabsko številko;
- mejniki druge vrste (*termini secondari*) ali vmesni mejniki: postavljeni med glavnimi mejniki, funkcija katerih je podrobnejša določitev poteka mejne črte. Visoki so bili 60 cm, označeni pa so bili z zaporedno številko sektorja in zaporedno rimsko številko znotraj sektorja;
- posebni mejniki (*termini speciali*): postavljeni so bili, kjer mejna črta prečka večje komunikacije (ceste) ali mejni prehod. Imeli so enake oznake kot mejniki druge vrste, bili pa so večji, saj so v višino merili 1,5 m;
- tromejni mejnik (*termine triconfinale*) je stal na vrhu gore Peč (Tromeja); označuje mejni stik med Avstrijo, Italijo ter Kraljevino SHS.[60]

Meja je bila razdeljena na sedemdeset sektorjev, ki so jih ločevali glavni mejniki z arabskimi številkami od 1 do 70 (sektorski mejni kamen št. 70 je bil stični z mejo reške države; med glavnimi mejniki je bilo 4508 mejnikov druge vrste) in letnico 1920 ter črko »I« na italijanski in »SHS« (kasneje J) na jugoslovanski strani.[61] Pod črto so jim poleg teh označb dodali še zaporedno rimsko številko. Na vršni ploskvi so imeli poleg črte, ki je kazala proti predhodnemu

60 Prav tam, str. 35.

61 Do leta 1929 je Kraljevino Jugoslavijo označevala kratica SHS. Po spremembi ustave, ko se je Kraljevina SHS preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, so vse mejnike popravili, tako da so prekrili prejšnje oznake in izdolbli črko J, a zadelani ostanki napisa SHS so bili še vedno vidni. Bolj temeljito so spremenili ali dopolnili oznake na velikih mejnikih.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 615 23.1.2018 8:47:30

in naslednjemu mejniku, vrisano tudi smer severa (slika 5). Po priključitvi reške država k Italiji (1924) se je število glavnih mejnikov povečalo na 79, število mejnikov druge vrste pa na 5098; poleg teh je bilo še 38 posebnih mejnikov (skupaj 5215).[62] Danes je domnevno ohranjena le četrtina.[63] Največ so jih odstranili na obdelovalnih zemljiščih in ob poteh (zaradi širitev), največ pa se jih je ohranilo na območjih zaraščanja. Lokalno prebivalstvo je številne po padcu meje tudi samo odstranilo, organizirane so bile celo posebne akcije v ta namen.[64]

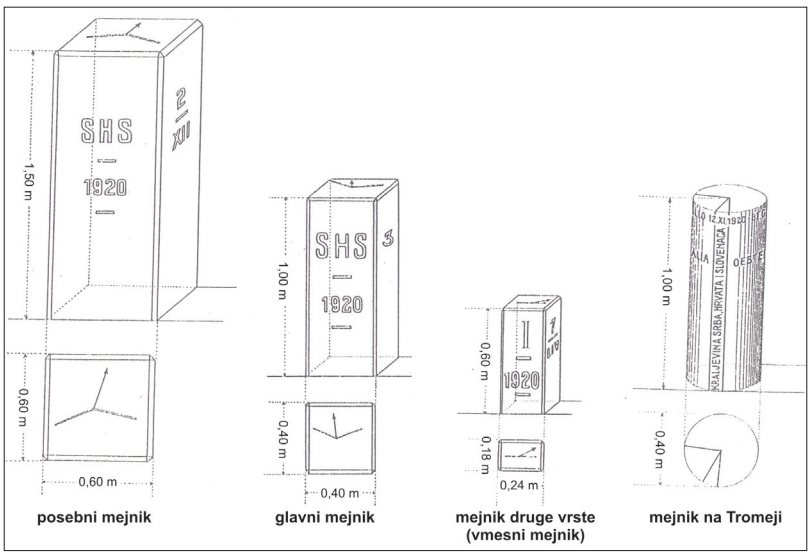

Slika 5: Dimenzije posameznih mejnih kamnov z napisi in oznakami. Na prednji in zadnji strani sta bili označbi za državi ter leto podpisa rapalske pogodbe. Ob straneh je arabska številka označevala številko sektorja, rimska številka pa zaporedje znotraj sektorja. Na vršni ploskvi sta črti kazali proti predhodnemu in naslednjemu mejniku, puščica pa je označevala sever.

Prehajanje meje

Meja je močno posegla v vsakdanje življenje ljudi ob njej. Dovčerajšnji sosedje so se znašli v dveh povsem različnih državah in družbenih razmerah.

> »Konfin ali grenca, tisti kamni, ki so jim ponekod pravili tudi tierman, so delili narod na dva dela; enemu so vladali iz italijanskega in fašističnega Rima, drugemu, svobodnemu delu pa mačehovsko iz prav tako daljnega Beograda.«[65]

62 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 36.

63 Pečelinova v delu *Življenje na Žirovskem* ugotavlja, da je med Mrzlim vrhom in Zavratcem, na odseku med glavnima mejnikoma 38 in 39 ohranjenih še četrtina mejnikov, na odseku med glavnima mejnikoma 39 in 40 še polovica, podobno pa je tudi na odseku med glavnima mejnikoma 40 in 41.

64 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 53.

65 Pavšič, *Ob stari meji*, str. 15.

Tako je ostalo vse do začetka druge svetovne vojne, ko je bila vzpostavljena nova razdelitev med Italijo in Nemčijo oziroma do 9. septembra 1943, ko je Italija kapitulirala.

Prehajanje meje sta državi urejali postopoma. Zaključni dogovori so bili doseženi leta 1924 v Rimu in predvsem v Nettunu 20. julija 1925.[66] Državi sta se dogovorili, da bosta imeli šest kategorij mejnih prehodov:[67]

- prva kategorija – splošni mejni prehodi (*Varchi e passaggi per il movimento generale*); na ozemlju današnje Slovenije jih je bilo devet;
- druga kategorija – mejni prehodi za gibanje v obmejnem pasu (*Varchi per il movimento nella zona di frontiera*): na ozemlju današnje Slovenije jih je bilo 32 in so nudili možnost prehoda lokalnemu prebivalstvu, ki je imelo mejne prepustnice;
- tretja kategorija – mejni prehodi za lastnike zemljišč (*Varchi per il movimento dei proprietari di beni a cavallo della lina di confine*): mejni prehodi so bili brez zgradb in mejnih uslužbencev; na ozemlju današnje Slovenije jih je bilo 148. Zabeleženo je bilo le, na katerem odseku meje se lahko opravi prehod; mejni nadzor so opravljale patrulje finančnikov;
- četrta kategorija – mejni prehodi za prenos blaga (*Varchi di transito*): zaradi razčlenjenosti meje je bilo treba urediti tudi način prevoza (največkrat lesa) prek ozemlja druge države brez plačila carine. Vsi upravičenci dovolilnic so lahko prevoz prek meje opravljali le na mejnih prehodih prve in druge kategorije;
- peta kategorija – posebni prehodi (*Varchi speciali*): namenjeni prebivalcem mejne cone, ki so lahko prek meje prevažali gradbeni material – vodo, pesek in kamen;
- šesta kategorija – sekundarni prehodi (*Varchi secondari*): namenjeni prostorsko neomejenemu prehodu zdravnikov, porodniških babic in veterinarjev v nujnih primerih, vendar le s predhodnim posvetovanjem oz. prijavo mejnim službam.

> »Statistično gledano je na območju današnje Slovenije obstajalo šest mejnih prehodov prve kategorije oz. en mednarodni mejni prehod na 35 kilometrov meje, dvaintrideset mejnih prehodov druge kategorije oz. en mejni prehod na 6,5 kilometra meje ter 148 mejnih prehodov tretje kategorije … Takšni mejni prehodi so se statistično nahajali zgolj kilometer in pol narazen! Če vse mejne prehode obravnavamo enakovredno (saj je obmejno prebivalstvo lahko prečkalo mejo na vseh) to statistično nanese en mejni prehod na zgolj 1200 metrov meje … Poleg mejnih prehodov sta obe državi ratificirali tudi turistična gorska območja, ki so obstajala predvsem v Julijskih Alpah, s čimer je bilo planincem omogočeno gibanje na obeh straneh območja neposredne mejne črte …«[68]

66 Kacin Wohinz, *Jugoslovansko-italijanske pogodbe*, str. 22.

67 Podatki o mejnih prehodih so povzeti po Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 39–45.

68 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 173.

Utrjevanje meje

Mednarodne napetosti se po prvi svetovni vojni niso zmanjšale, zato so številne evropske države začele utrjevati mejna območja.[69] Nastale so številne utrdbe in obrambne linije.[70] Verjeli so, da bo prihajajoča vojna podobna prejšnji, torej pozicijska.[71] Da bi svojim vojakom prihranili »trohnenje« v blatnih jarkih in izpostavljenost smrtonosnemu ognju strojnic ter topov, so skoraj vse evropske države začele graditi obsežne utrdbene sisteme – bolj ali manj obsežne splete strojničnih bunkerjev, topniških utrdb in podzemnih hodnikov iz armiranega betona.[72] Tako so nastale češke utrdbe v Sudetih, Maginotova linija in njej nasproti stoječa Siegfriedova linija med Francijo in Nemčijo, pa tudi švicarska Nacionalna pregrada, Mannerheimova linija na Finskem, grška linija Metaxas, italijanski Alpski zid (*Vallo Alpino*), ki je s svojim vzhodnim krilom prečkal slovensko ozemlje in druge.[73]

Na rapalski meji so z vojaškim utrjevanjem najprej začeli na italijanski strani. Z deli so začeli že v 20. letih 20. stoletja, in sicer leta 1927, ko so ustanovili za to namensko komisijo.[74] Do obsežnejšega utrjevanja na italijanski strani pa je prišlo po januarju 1931, ko so začeli z izgradnjo večjega števila podzemnih in nadzemnih utrdb ter vojašnic, povezanih v Alpski zid (slika 6).[75] To je bila vrsta utrdb, ki se je začela z izgradnjo utrjenih postojank finančne straže in enot GAF,[76] ter poljskih utrdb, predvsem strelskih jarkov in strojničnih gnezd. »Zid« naj bi sestavljali dve glavni liniji utrdb. Prva je potekala tik ob sami meji, druga pa nekaj kilometrov za prvo, pri čemer je bila oddaljenost pogosto odvisna od terena.[77] Uradno se je gradnja obrambnega sistema pričela 6. januarja 1931, ko je vrhovno poveljstvo izdalo okrožnico št. 200 z naslovom »Smernice organizacije stalne obrambe v goratem svetu« (*Direttive per la organizzazione difensiva permanente in montagne*).[78] Da se je italijanska vojska zavedala, da ima današnje slovensko ozemlje specifične reliefne (kraškost) in vegetacijske (velika gozdnatost) značilnosti, v primerjavi z ostalimi območji, kjer so gradili Alpski zid, priča okrožnica št. 800 (*Direttive per la organizzazione difensiva nell'interno di zone boscose alla frontiera orientale*; z dne, 5. marca 1931). Ostale okrožnice so bile splošne in so obravnavale celotno alpsko območje Italije, ta pa je postavila smernice za gradnjo utrdb izključno ob vzhodni meji.[79]

69 Kaufmann in Jurga, *Fortress Europe*.

70 Štepec, *Prevratno leto*, str. 23.

71 Habrnál, *Rupnikova črta*, str. 13.

72 Prav tam, str. 33.

73 Prav tam, str. 13.

74 Bizjak, *Italijanski obrambni načrti*, str. 393.

75 Potekal je vzdolž celotne italijanske kopenske meje: od Genovskega zaliva po grebenih Alp vzdolž francoske, švicarske, avstrijske in jugoslovanske meje do Reškega zaliva; dolg je bil kar 1850 km. Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 54.

76 *Guardia alla Frontiera* – italijanska različica graničarjev.

77 Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija*, str. 167–169.

78 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 105.

79 Prav tam, str. 105

Necakov_zbornik_FINAL.indd 618 23.1.2018 8:47:31

Slika 6: Podzemna italijanska utrdba pri Unški koliševki[80] (levo), največji utrdbi Alpskega zidu na Slovenskem[81] in topniška opazovalnica z jekleno kupolo na Lajnarju[82] nad Soriško planino (desno) (fotograf: Matija Zorn).

Takrat so na utrjevanje meje pomislili tudi na jugoslovanski strani. Do leta 1938 in do anšlusa je Jugoslavija imela »zgolj« eno nevarno in močno sosedo – Italijo. Ostale sosede (Avstrija, Madžarska, Bolgarija in Albanija) so po določilih mirovnih sporazumov po prvi svetovni vojni morale spoštovati omejitve za oborožitev in vojsko, preostali sosedi pa sta bili zaveznici (Romunija in Grčija). Posledično so bili vsi vojni načrti proti Italiji obrambni.[83]

Prva pobuda za utrjevanje meje se je pojavila že leta 1926, ko sta s preučevanjem obrambe začeli Komisija za oceno operativnega in taktičnega pomena zahodne fronte in Komisija za tehnično – fortifikacijsko načrtovanje utrjevanja zahodne meje,[84] vendar pred letom 1935 ni prišlo do utrjevanja. Območje utrjevanja meje proti Italiji so

80 Prav tam, str. 165.
81 Žorž, *Alpski zid*, str. 63.
82 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 141.
83 Marković, *Vojska Kraljevine Jugoslavije*, str. 46.
84 Ustanovljeni sta bili z ukazom Glavnega generalštaba.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 619 23.1.2018 8:47:32

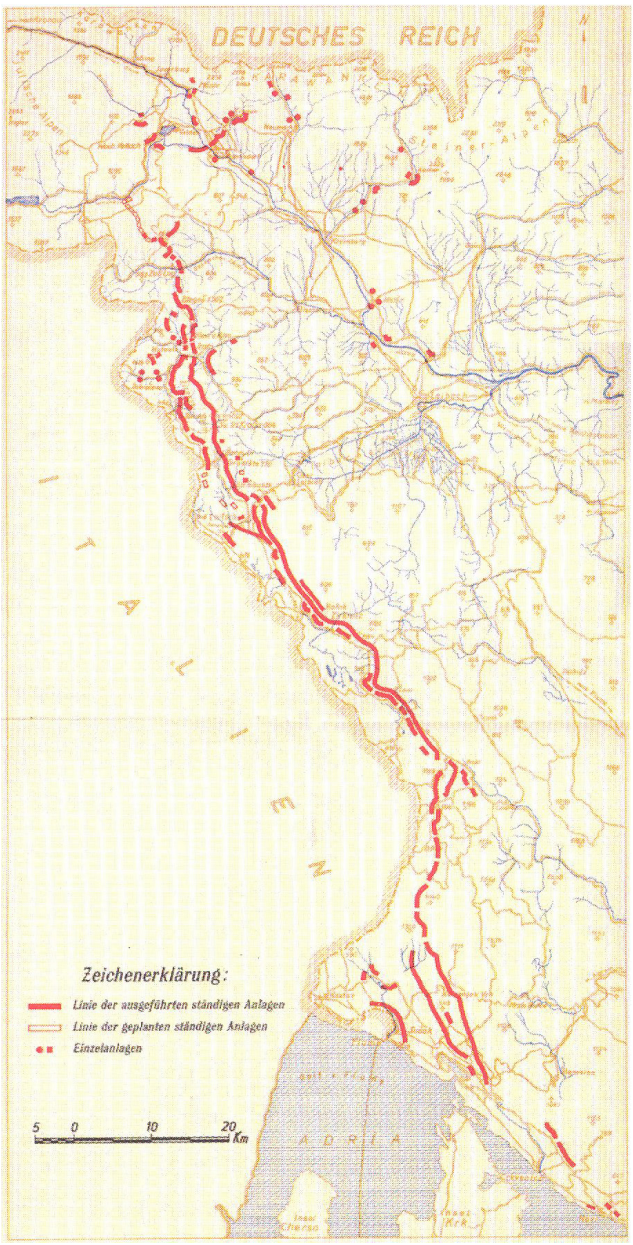

Slika 7: Nemci so leta 1942 izdali publikacijo z naslovom *Denkschrift über die jugoslawische Landesbefestigung*, kjer so natančno popisali potek Rupnikove linije, ki ji je priložen tudi zemljevid (legenda: rdeča (polna) linija – izdelani objekti, prazna linija z rdečo obrobo – načrtovani objekti, rdeč krogec – posamezni objekt). Med letoma 1941 in 1943 so podobne publikacije izdali tudi za utrjene položaje v Belgiji, na Češkoslovaškem, v Franciji, Grčiji, na Nizozemskem, Poljskem in Sovjetski zvezi.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 620 23.1.2018 8:47:32

poimenovali Zahodna fronta,[85] ki je danes v Sloveniji bolj poznana kot Rupnikova linija oziroma Rupnikova črta (slika 7).[86] Projekt je dokončno stekel šele po smrti Jugoslovanskega kralja Aleksandra Karađorđevića, ko je vodenje države prevzel regent Pavel Karađorđević.[87] Za gradnjo utrdb je bilo najprej treba postaviti omrežje vojaških (makadamskih) cest, ki so ga gradili med letoma 1936 in 1938.[88] Prvotni načrt je predvideval, da bodo dela končana do leta 1947. Načrt je bil postavljen tako, da je sledil francoskemu oziroma češkemu zgledu in je predvideval dve utrjeni liniji. Prvo so sestavljali bunkerji, iz katerih bi s strojnicami branili linijo. Drugo pa so sestavljale večje utrdbe, ki jih delimo na slemenske in dolinske oziroma zaporne.[89] Da je šlo resnično za velik gradbeni poseg, povedo številke o številu delavcev – leta 1935 so gradbene ekipe štele 15.000, leta 1939 40.000, leto kasneje pa že 60.000 mož. Skupaj so zgradili dvanajst težko utrjenih položajev in 4000 manjših betonskih bunkerjev.[90]

Leta 1939 je prišlo do spremembe načrtov. Po priključitvi Avstrije k Nemčiji je država več sredstev namenila za utrjevanje severne meje. Slab gospodarski položaj Jugoslavije pa je privedel do mnenja, da je tako drago utrjevanje neupravičeno. Iz zapisnika vojnega ministra o oboroževanju vojske je razvidno, da so sredstva optimalno porazdelili med utrjevanje meje in za usposabljanje armade. Istega leta so določili tudi nov načrt utrjevanja mej s poudarkom na zmanjševanju utrjevanja na zahodni meji z izjemo Vrhniških vrat ter se odločili, da se zahodno mejo zapre z dograditvijo lahkih objektov.[91]

Posledica varčevanja je bilo tudi manjšanje utrdb in združevanje bojnih prostorov. Francoski in češki zgled utrdb, po katerih so prvotno gradili linijo, sta imela bojne prostore ločene. Namesto kupole na vrhu utrdbe so Jugoslovani uporabljali armiranobetonski stolpič s tremi strelnimi linami. Ta polkrožna izboklina je postala simbol Rupnikove linije in danes predstavlja unikaten element v utrdbenih sistemih 20. stoletja (slika 8). Naslednja posebnost Rupnikove linije so v armirani beton vgrajene jeklene spirale, ki naj bi zmanjševale učinek zadetkov.[92]

85 Po podatkih Markovića v gradivu Štaba za utrjevanje, ki se nahaja v arhivu Vojnoistorijskega instituta v Beogradu, na nobenem dokumentu obrambna linija proti Italiji ni poimenovana po generalu Rupniku. Marković, *Vojska Kraljevine Jugoslavije*, str. 109.

86 Ime je dobila po jugoslovanskemu generalu slovenskega rodu Leonu Rupniku, danes bolj znanem po tem, da je bil načelnik pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine v času nemške okupacije in ustanovitelj domobranstva med drugo svetovno vojno. Rupnik je leta 1937 prevzel vodenje utrdbenih del pri Štabu za utrjevanje meje. Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija*, str. 45.

87 Marković, *Vojska Kraljevine Jugoslavije*, str. 109.

88 Prav tam, str. 109; Nećak, *Rupnik's defence line*, str. 69.

89 Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija*, str. 48–50.

90 Prav tam, str. 41.

91 Prav tam, str. 56–58.

92 Prav tam, str. 67–70.

Slika 8: Utrdba v okviru Rupnikove linije na Javorču (Žirovski vrh) (fotograf: Borut Šorli/arhiv TD Žiri).

Življenje od meji

Nova meja je za lokalno prebivalstvo pomenila veliko spremembo v načinu življenja – prosto gibanje prek meje ni bilo več mogoče, saj je bilo omejeno na določene prehode in pogoje.[93] Na mejno območje so prišli številni vojaki in drugi mejni uslužbenci.

Slabe gmotne razmere in visoka brezposelnost je lokalno prebivalstvo silila v tihotapstvo (kontrabant). Za Črni vrh je znano, da so občasno tihotapila vsa gospodinjstva v vasi, tudi ženske in otroci, a količine niso bile velike.[94] Predvsem na italijanski strani meje je bilo v času fašizma Slovencem težko najti delo; lokalna podjetja so propadala, javne službe pa so prevzemali Italijani. Po letu 1923 so oblasti prepovedale slovenski jezik v šolah ter slovenska javna občila in knjige, nekoliko kasneje pa tudi delovanje slovenskih organizacij.[95]

Tihotapstvo je bilo donosno, a hkrati tvegano. V Italijo so tihotapili kavo, sladkor, saharin, moko, jajca, maslo, pa tudi živino, konje ter les. Za kavo in moko so v

93 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 30.
94 Jurjavič, *Smuggling*, str. 111–112.
95 Prav tam, str. 110.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 622 23.1.2018 8:47:32

Italiji dobili dvakrat več, za meso oz. živino trikrat, za tobak štirikrat, za sladkor pa petkrat. Nasprotno je bil riž v Jugoslaviji dražji za osemkrat, vina pa se v trgovinah sploh ni smelo prodajati, v gostilnah pa je bil tudi do petkrat dražji. Iz Italije so tihotapili še sadje, paradižnike, testenine, dežnike, tekstil, čipke in živo srebro. Predvsem slednje je bilo težko tihotapiti, saj je ena steklenica za pivo, napolnjena z živim srebro, tehtala kar sedem in pol kilogramov.[96] Prek rapalske meje so v Italijo tihotapili tudi propagandno gradivo za različna protifašistična gibanja ter zaradi prepovedi slovenske literature tudi slovenske časnike in knjige.[97] Z gradnjo Alpskega zidu je bilo na gradbiščih veliko gradbenega materiala; v Jugoslavijo so tihotapili predvsem cement.[98] S tihotapljenjem in prodajo blaga so najbolj služili lastniki trgovin v obmejnih krajih.[99]

Kljub temu, da so na obeh straneh meje delovale različne (in številčne)[100] mejne službe, ter da so Italijani za lažje nadziranje meje izsekali mejni pas v širini sto metrov, pa je bila meja

> »za posameznike vseeno bolj ali manj prehodna. Pripadnikov [italijanske, op. a.] finančne straže namreč ni bilo nikoli dovolj, da bi učinkovito nadzorovali vsaj deset odstotkov mejne črte v obliki stalnih patrulj. Nezakonit prehod meje je postal resnično težak šele z letom 1941, ko postane rapalska meja tudi meja z Nemčijo …« ter postavijo Nemci žične ovire in minska polja.[101]

V drugi polovici 30. let je za domačine na jugoslovanski strani pomenila pomemben vir zaslužka gradnja Rupnikove linije, saj je bilo delo relativno dobro plačano. Zaradi številnega mejnega osebja so imeli koristi gostilničarji in ponudniki drugih storitev (zidarji, tesarji, ključavničarji, prevozniki in ponudniki prenočišč).[102] Gradnja je bila pomembna tudi za slovenska podjetja. Veliko vlogo je imela zlasti Kranjska industrijska družba, ki je dobavljala železo za potrebe vseh fortifikacij v državi. V jeseniški železarni so v ta namen celo zgradili novo topilnico.[103]

96 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 38; Sancimino in Di Bartolomeo, *Gorizia*, str. 126–127.

97 Prav tam, str. 63; Jurjavič, *Smuggling*, str. 115.

98 Sancimino in Di Bartolomeo, *Gorizia*, str. 130.

99 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 63.

100 Le »financarjev« je bilo v začetku 30. let prejšnjega stoletja na italijanski strani 5,35 na kilometer meje (Sancimino in Di Bartolomeo, *Gorizia*, str. 130). Pred drugo svetovno vojno je bilo ob meji stacioniranih 15.000 italijanskih vojakov. Žorž, *Alpski zid*, str. 61.

101 Prav tam, str. 80.

102 V Rupnikovo linijo je država po ocenah vložila milijardo in pol dinarjev. Železokrivci so zaslužili 4,5 dinarja/uro, delavci, ki so regulirali hudourniške struge, pa 2,5 dinarja/uro; kilogram kruha je stal okrog 3 dinarje. Naglič (*Dediščina rapalske meje*, str. 63) še piše, da so bila dela na Rupnikovi liniji »… *približno enakovredna 500.000 tonam kruha* …«.

103 Jereb, *Po sledeh*, str. 57.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 623 23.1.2018 8:47:32

Meja je skoraj vsako leto med pripadniki mejnih služb terjala smrtne žrtve. Medsebojni spopadi so bili sicer redki in še to pretežno v času določanja meje. Večina smrtnih žrtev je bila povezana z oboroženimi tihotapci in drugimi nelegalnimi prehodi.[104]

Rapalska meja med drugo svetovno vojno

Obrambna črta ni nikoli služila svojemu namenu, saj je bila ob italijanskem napadu v aprilski vojni leta 1941 še nedokončana in takoj zapuščena. Njene utrdbe sicer res še niso bile dokončane, a bi lahko v primeru napada do neke mere odigrale svojo vlogo. Potek vojne je bil drugačen. Sovražne vojske so v kraljevino vdrle z njenih severnih in vzhodnih meja ter se s tem skoraj povsem izognile najmočneje utrjenim delom.[105]

Po napadu na Kraljevino Jugoslavijo in po njeni hitri kapitulaciji aprila 1941 je rapalska meja od Tromeje na Peči v Karavankah pa do vasi Spodnji Vrsnik na Idrijskem oz. Brekovic (južno od Žirov) postala (ostala) državna meja med Italijo in Nemčijo oz. nemškim zasedenim ozemljem na Gorenjskem.[106] Tam se je odcepila nova mejna črta med nemškim zasedenim ozemljem ter s strani Italije zasedeno in priključeno Ljubljansko pokrajino. Z odseka rapalske meje, ki je mejila na Ljubljansko pokrajino, so se umaknili italijanski finančniki, niso pa ga zapustili pripadniki mejne milice in vojska, ki je ohranila nadzor nad obrambnim pasom. Rapalska meja je tako v osrednjem delu izgubila mednarodni pomen, še vedno pa je ostala notranje italijanska pokrajinska meja (slika 9). Nova razmejitev je bila pretežno določena 12. aprila 1941 na podlagi Hitlerjevih navodil o razkosanju Jugoslavije, uradno pa je bila nova nemško-italijanska mejna razdelitev podpisana 8. julija 1941 v Berlinu.[107] Ko so Italijani 3. maja 1941 Ljubljansko pokrajino s kraljevim dekretom in kasneje še zakonom priključili Kraljevini Italiji, je rapalska meja v osrednjem delu *de iure* prenehala obstajati.[108]

Rapalska meja je do leta 1941, kljub številnim obmejnim vojaškim in drugim pristojnim službam[109] ter kljub dejstvu, da je Italija mejni pas v širini stotih metrov izsekala,[110] bila za posameznike bolj ali manj enostavno prehodna. Razmere (predvsem nezakonitega prehajanja meje) pa so se zelo spremenile leta 1941 na delu meje, ki je mejil na Nemčijo. Nemci so meje varovali z minskimi polji, žičnatimi pregradami, stražnimi

104 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 63.

105 Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija in alpski zid*, str. 129.

106 Naglič, *Kako svetovna*, str. 71. Državna meje je ostala do glavnega mejnika št. 40. Sancimino in Di Bartolomeo, *Gorizia*, str. 133.

107 *Karawanken Bote*, 12. julij 1941, str. 3.

108 Kacin Wohinz, *Zgodovina Slovencev*, str. 85.

109 Finančna kontrola, carina, vojska s strani Kraljevine Jugoslavije in finančna straža (*Guardia di Financa*), mejna milica (*Milizia Confinaria*), *Carabinieri Reali*, *Pubblica Sicurezza* in Kraljeve oborožene sile (*Regio Esercito*) s strani Kraljevine Italije.

110 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 80.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 624 23.1.2018 8:47:33

Slika 9: Rapalska meja med drugo svetovno vojno.

stolpi (slika 10), postojankami s strojnicami itd. V mejnem pasu so podrli vse stavbe[111] in izsekali gozd,[112] približno 50 metrov na široko, s čimer so omogočili širši nadzor obeh strani meje.[113] To so dosegli predvsem z uporabo prisilnega dela, v katerega je bilo vključeno lokalno prebivalstvo.[114] Na najbolj izpostavljenih mestih so postavili dva metra visoko pleteno ograjo, na vrhu katere je bila v treh vrstah bodeča žica. Za njo so po tleh položili dva do tri metre na široko zveriženo bodečo žico, nato pa nekaj metrov na široko še pehotne mine. Mine je položila vojska, vse ostalo delo so opravili mobiliziranci. Vsa mejna infrastruktura je bila postavljena na italijansko stran, da je lahko nemška patrulja ob meji neovirano patruljirala.[115] Ob meji je pogosto stal okoli 30 metrov visok stolp, zgrajen iz štirih nosilnih drogov, ki so bili iz dvojnih debel, na vrhu pa je bilo približno 3 krat 3 metre veliko pokrito stražarsko mesto. Dostop do stražarskega mesta je bil po lestvi ali lesenih stopnicah. Poleg stolpa so zgradili še bunker in namestili telefonsko povezavo.[116] Nemci so celotno mejo (na Štajerskem in Gorenjskem) začeli utrjevati z varovali že jeseni leta 1941.[117]

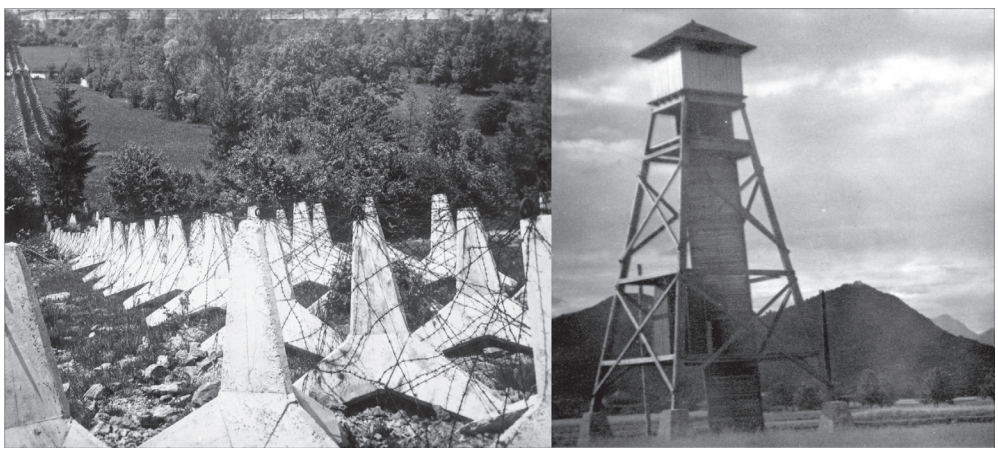

Slika 10: Nemške ovire na meji (levo) in nemški stražni stolp (desno) med drugo svetovno vojno (hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

111 Za del meje v Polhograjskem hribovju od Golega vrha do Goljeka je znanih 11 primerov porušenih stavb. Podatek hranita avtorja.

112 Lastnik je les lahko odstranil in ga porabil za lastne potrebe, če ga ni, so ga odstranili prisilni delavci za potrebe Nemcev. Vej niso smeli skladati na kupe, temveč so jih razmetali po čim večjem območju goloseka, da bi tudi na ta način zatrli rast podrasti. Intervju z Milanom Koširjem iz Črnega vrha nad Polhovim Gradcem, 24. oktober 2015 (pogovarjal se je Peter Mikša).

113 Žico in mine so Nemci na bolj prehodnih mestih postavili tudi v visokogorju. Intervju z Antonom Hosnerjem iz Trente, 15. september 2017 (pogovarjala sta se Tjaša Konovšek in Jernej Komac).

114 Intervju z Milanom Koširjem.

115 Intervju z Milanom Koširjem.

116 Intervju z Milanom Koširjem.

117 Intervju z Jožetom Hederihom iz Dekmance, 22. junij 2016 (pogovarjal se je Peter Mikša).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 626 23.1.2018 8:47:34

Največjo nevarnost za lokalno prebivalstvo so predstavljale mine.[118] Zaradi njih je bil ljudem otežen ali kar onemogočen prehod do njiv, gozdov, pot do trgovine, zdravnika ali cerkve pa se je znatno podaljšala. Tudi živina se ni mogla več pasti v obmejnem pasu, saj je pogosto prihajalo do detonacij min in poginov živali, ko je žival posegla prek žic. Niso pa bile le živali žrtve min, temveč tudi ljudje. Zaradi njih je bilo med vojno in še po njej veliko smrtnih žrtev tako med partizani[119] kot domobranci, največ pa med domačini, živečimi ob meji.[120]

Po kapitulaciji Italije so tudi zahodni del slovenskega ozemlja zasedli Nemci in Julijsko krajino in Ljubljansko pokrajino povezali v Operativno cono Jadranskega primorja (*Operationszone Adriatisches Küstenland*). Rapalska meja je tako še vedno služila kot upravna meja v njenem severnem delu med Operativno cono Jadranskega primorja in nemško pokrajino Kranjska.[121]

Rapalska meja po drugi svetovni vojni

Rapalska pogodba, ki je bila podpisana po mednarodnih pravilih, je bila brez drugačnega dogovora ali vojne nepremakljiva.[122] Kot smo omenili, so Italijani na začetku druge svetovne vojne, po razdelitvi slovenskega ozemlja med okupacijske sile 8. julija 1941, v Berlinu podpisali nov dogovor o poteku vzhodne italijanske meje.

Po drugi svetovni vojni je bila meja med Italijo in Jugoslavijo premaknjena proti zahodu (slika 11), veliko bližje slovenski zahodni etnični meji. Med letoma 1945 in 1947 je bila rapalska meja razmejitev med Jugoslavijo in Cono B Julijske krajine. Mednarodno pravno je bila še vedno v veljavi in je bila zasedena s strani enot Korpusa narodne obrambe Jugoslavije.[123]

Rapalska meja je bila dokončno ukinjena 10. februarja 1947 ob podpisu mirovne pogodbe z Italijo oz. njeno uveljavitvijo 15. septembra istega leta.[124] Lokalno prebivalstvo je z mejo »obračunalo« po svoje:

118 Uporabljali so troje vrst: 1) t. i. sifonarice, ki so bile predvsem strašilne, so bile postavljene deset metrov od žice, 2) črne mine, po obliki zobate in veliko bolj nevarne, so bile postavljene tik ob meji, 3) najbolj nevarne so delovale na pritisk ok. 30 kg. Pavšič, *Ob stari meji*, str. 145.

119 Mine, ki so jih Nemci postavili ob meji, so bile pomemben vir oborožitve partizanov, zato so jih redno pobirali. Ob tem je prihajalo do nesreč. Gl. npr. Ravbar, *Skozi mejo*, str. 20–22; Pristov, *Po mine*, str. 5.

120 Za del meje v Polhograjskem hribovju od Golega vrha do Goljeka je znanih devet smrtnih žrtev zaradi min. Podatek hranita avtorja. Po podatkih iz knjige Ob stari meji (Pavšič, *Ob stari meji*, str. 145) je v okolici Žirov na razdalji slabih štirih kilometrov znanih osem smrtnih žrtev.

121 Gabrič, *Operacijska cona*, str. 185; Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 81.

122 Pavšič, *Rapalska meja*, str. 30.

123 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 88.

124 Več o mejnih pogajanjih ob koncu vojne in vse do leta 1947 gl. Mikuž, *Vprašanje Julijske krajine*, str. 3–44.

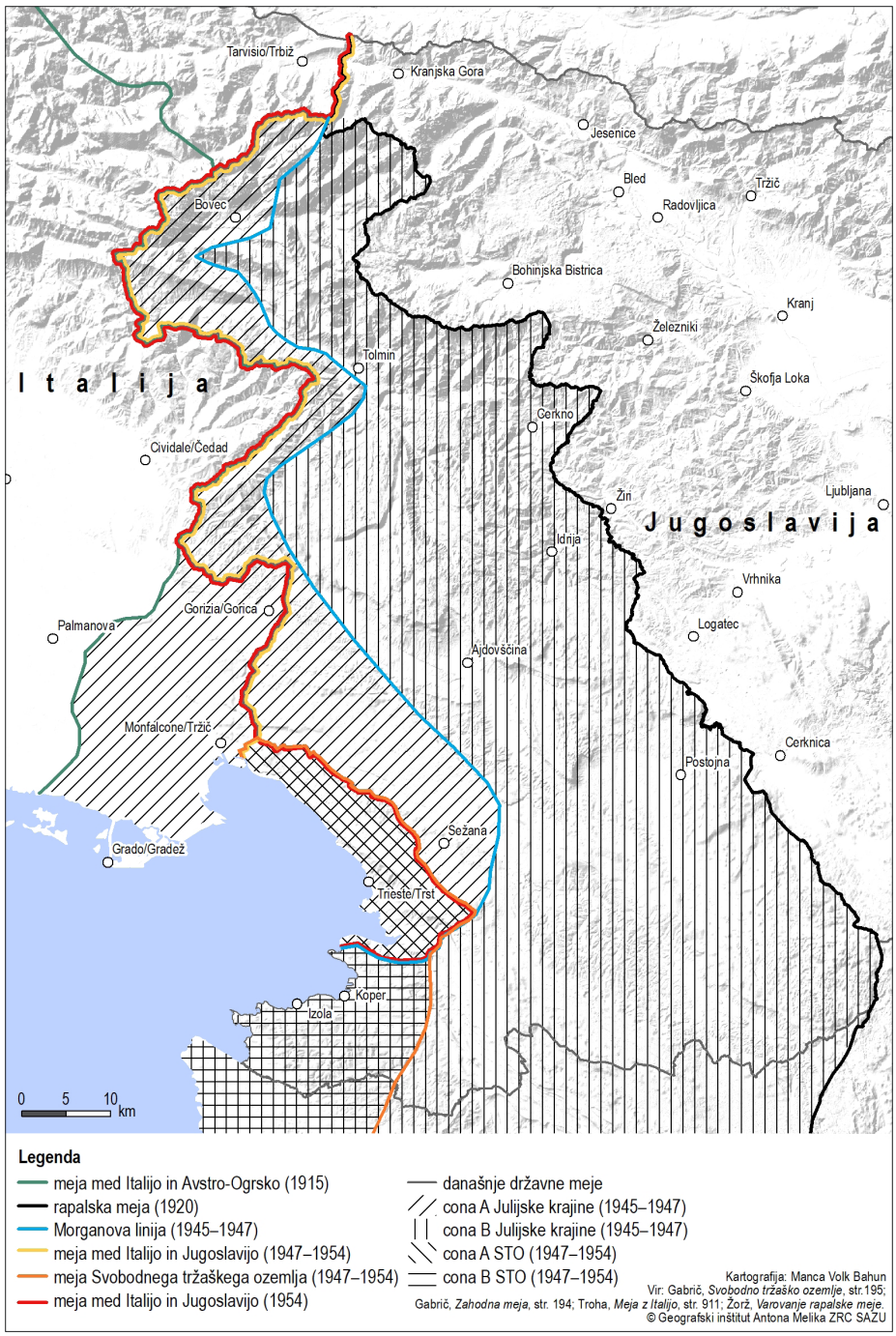

Slika 11: Prestavitev jugoslovanske meje proti zahodu po drugi svetovni vojni.

> »Naj spomine na Rupnikovo linijo zaključim s posnetkom dogodka iz septembra 1947, ko so se … ljudje … lotili mejne rampe pri Zgagu, jo v neizmerno olajšanje vseh prisotnih prežagali in tako tudi simbolično podrli več kot dvajsetletno krivično rapalsko mejo s Primorsko.«[125]

Meja z Italijo je bila dokončno dogovorjena šele tri desetletja po koncu druge svetovne vojne z Osimskimi sporazumi leta 1975.[126]

Dediščina

V okviru »zapuščine« rapalske meje lahko izpostavimo tri vidike – rapalska meja kot turistični potencial, rapalska meja kot tvorec regionalne pripadnosti ter odraz rapalske meje v različnih upravnih razdelitvah.

> »Ob neurejenih odnosih z Italijo so postale po [drugi svetovni, op. a.] vojni mnoge utrdbe Primorskega zidu žrtev maščevanja in preventivnih miniranj. Na vojaško uporabo utrdb Rupnikove linije pa verjetno nihče ni več pomislil. Ostale so pozabljene in po svoje je sreča, da niso bile nikomur na poti in da so zgrajene robustno, saj bi sicer gotovo že popolnoma izginile pod bujnim gozdnim rastjem, ki jih uspešno skriva.«[127]

Med materialno dediščino rapalske meje tako sodijo številne utrdbe Alpskega zidu in Rupnikove linije, pomemben pomnik pa so tudi mejniki. »*Stavbna dediščina rapalske meje je vojaško-zgodovinska dediščina in kulturna dediščina v širšem pomenu.*«[128] Dolgo se nismo zavedali, da »*lahko tovrstna dediščina postane turistična atrakcija.*«[129]

> »Rupnikova linija je do leta 2000 v slovenski javnosti povsem pozabljeno poglavje njene zgodovine … Za utrdbe smo sicer vedeli, vendar se o njih ni govorilo in še manj pisalo ... Še celo Žirovci in drugi ob njej živeči domačini smo o teh rečeh vedeli predvsem to, da utrdbe so, manj ali skoraj nič pa o tem, zakaj so, kako in v kakšnih razmerah so bile zgrajene.«[130]

---

125 Košmelj-Beravs, *Spomini na utrjevanje meje*, str. 30.

126 Nećak in Repe, *Oris sodobne*, str. 197–198.

127 Jankovič, *Prva predstavitev*, str. 105.

128 Lah, *Interpretacija stavbne dediščine*, str. 83.

129 Klemenčič, *Turistična dejavnost*, str. 77. Isti avtor navaja, da so si šele z izdajo knjige Tomaža Pavšiča z naslovom »Ob stari meji« (1999) »… *starejši osvežili spomin na … pozabljene čase kontrabantarstva in življenja ob meji, mlajša generacija pa spoznala vzroke za gradnjo obmejnih zgradb in postavitev mejnikov*.«

130 Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 64–65. Naglič nepoznavanje povezuje z osebo, po kateri je bila linija poimenovana in z njegovimi dejanji med drugo svetovno vojno. Nepoznavanje podkrepi z izpisi v Virtualni knjižnici

Necakov_zbornik_FINAL.indd 629 23.1.2018 8:47:34

Večina utrdb se je ohranila do danes, čeprav jih je nemška vojska v strahu pred izkrcanjem zaveznikov v Istri proti koncu druge svetovne vojne začela uničevati. Po vojni pa so lokalni prebivalci predvsem kovinske dele uporabili pri gradnji.[131]

Danes je mogoč organiziran turistični ogled utrdb Rupnikove linije, predvsem dveh večjih, in sicer na Žirovskem in Golem vrhu. Vodijo jih turistični vodniki, za katere so bili organizirani posebni tečaji.[132] Pri tovrstni turistični ponudbi izstopajo občine Žiri,[133] Gorenja vas-Poljane,[134] Škofja Loka[135] in Pivka.[136] Prve tri občine predstavljajo zgodbo krajev, ki so pripadali Jugoslaviji.[137] Urejenih je več pohodnih tematskih poti.[138] Pri tem je pomembno, da turizem ne temelji zgolj na ogledovanju dediščine, pač pa tudi na njenem doživljanju in razumevanju oz. interpretaciji dediščine. Poleg tega »dediščinski turizem« ne sme temeljiti le na trženju, pač pa tudi na ustreznem upravljanju s kulturno dediščino. Slednje pomeni, da je treba lokalnim prebivalcem pojasniti, kakšne razvojne možnosti nudi tovrstna dediščina.[139] Kot je izpostavil Nečak,[140] masovnega turizma ni pričakovati, je pa tovrstna turistična ponudba lahko privlačna za določene ciljne skupine.

Pri ohranjanju dediščine ima danes pomembno vlogo sodobna informacijska tehnologija. Ta nam je omogočila natančno vizualizacijo rapalske meje, ki je prek medmrežja dostopna vsem. Na podlagi zemljevidov poteka meje v merilu 1 : 5000 sta bila namreč izdelana točkovni in linijski podatkovni sloj, ki prek spletnih portalov Geopedia

---

Slovenije (COBISS), za katero navaja, da leta 2001 v njej pod geslom »Rupnikova linija« ni našel zadetkov, konec leta 2005 pa zgolj 12 zadetkov. V drugi polovici leta 2017 najdemo pod tem geslom 86 zadetkov.
V Zgornjem Posočju je nepoznavanje pogosto povezano z zamenjevanjem vojaških ostankov iz medvojnega obdobja z ostanki prve svetovne vojne (Kofol, *Alpski zid*, str. 9). »*Porast zanimanja za Soško fronto je povzročil tudi enačenje dediščine prve svetovne vojne z rapalsko, saj v večini slovenskih zgodovinskih knjig o Soški fronti najdemo številne napačne interpretacije vojaške dediščine italijanskega medvojnega obdobja*.«. Žorž, *Varovanje rapalske*, str. 83.

131 Nećak, *Rupnik's defence line*, str. 74; Žorž, *Alpski zid*, str. 66.

132 Klemenčič, *Turistična dejavnost*, str. 78–79; Nećak, *The Rupnik defence*, str. 72.

133 Možnost turističnih ogledov Rupnikove linije v Občini Žiri: https://www.ziri.si/objava/65819 (2. oktober 2017).

134 Možnost turističnih ogledov Rupnikove linije v Občini Gorenja vas-Poljane: http://obcina-gvp.si/?lang=&option=content&content_id=116 (2. oktober 2017).

135 Možnost turističnih ogledov Rupnikove linije v Občini Škofja Loka: http://www.visitskofjaloka.si/si/dozivetja/kulturne-znamenitosti/utrdbe-rupnikove-linije (2. oktober 2017).

136 V okviru Parka vojaške zgodovine: http://parkvojaskezgodovine.si/ (2. oktober 2017).

137 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 168.

138 Ena prvih je bila tematska pot »Po sledeh Rupnikove linije«, ki so jo odprli leta 2002 v okviru projekta Oživitev Rupnikove linije. Pot poteka v treh etapah od Žirov na jugu do Soriške planine na severu, kjer se navezuje na »Pot ob stari meji«, ki povezuje italijanski del utrdb nad Baško grapo. Jereb, *Po sledeh*, str. 55.
Za določene odseke tematskih poti so bile izdane zloženke, npr. pri Gorenji vasi (http://www.visitskofjaloka.si/si/dozivetja/tematske-poti/po-sledeh-gradnje-rupnikove-linije) in Žireh (http://www.visitskofjaloka.si/si/dozivetja/tematske-poti/rapalska-meja).

139 Lah, *Interpretacija stavbne dediščine*, str. 90–91.

140 Nećak, *The Rupnik defence*, str. 73.

(slika 12)[141] in Rapalska meja[142] omogočata podroben vpogled na potek rapalske meje v današnji pokrajini.

> »Največja vrednost točkovnega sloja je njegova atributna baza podatkov, kjer je shranjeno originalno zaporedje številčenja posameznih mejnikov … Sedaj lahko brez težav določimo lokacijo in oznako vsakega mejnika rapalske meje, četudi tega ni več na njegovem mestu.«[143]

V okviru spletnega portala Geopedia je dostopen tudi podatkovni sloj objektov v okviru Rupnikove linije (predvsem na osrednjem delu meje), v okviru spletnega portala Rapalska meja pa lahko pregledujemo podatkovni sloj (in s tem natančno lokacijo) objektov italijanske vojske na območju celotne meje.

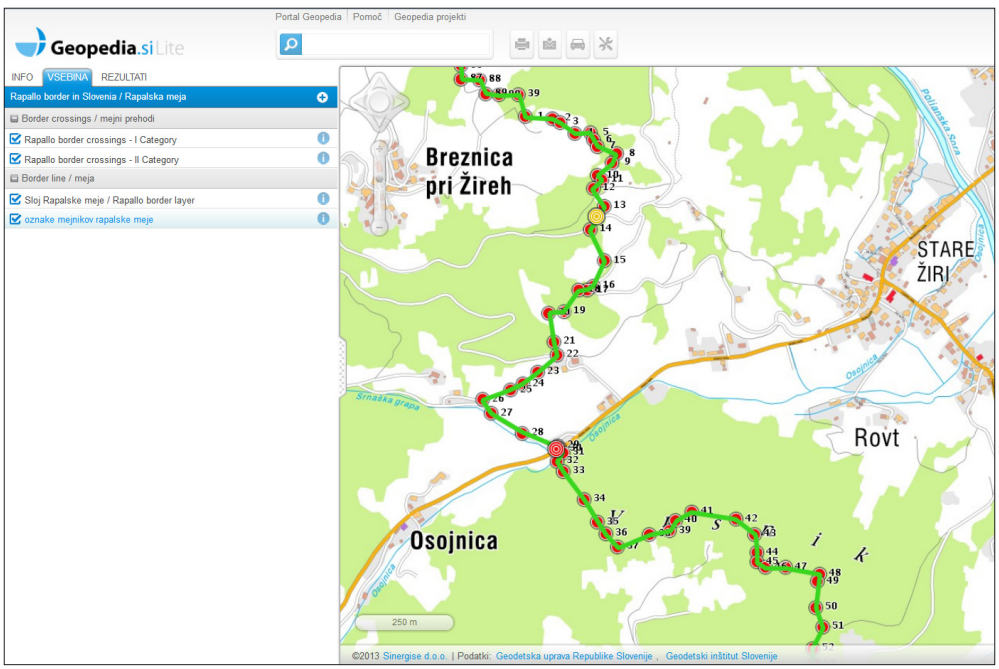

Slika 12: Rapalska meja na spletnem portalu Geopedia. Slika prikazuje isti izsek meje kot slika 3. Zelena črta prikazuje potek meje, rdeči krogci pa mejnike, ki znotraj sektorja niso številčni z rimskimi pač pa z arabskimi številkami. Pri Osojnici, na cesti Žiri–Spodnja Idrija, je označen mejni prehod prve kategorije (rdeča tarča), vzhodno od Breznice pa je označen mejni prehod druge kategorije (rumena tarča).

141 http://www.geopedia.si/lite.jsp?locale=sl&params=T3904_x499072_y112072_s9_b4#T3904_x499072_y112072_s9_b4 (2. oktober 2017).

142 http://www.rapalskameja.si/map.html (2. oktober 2017).

143 Žorž, *Varovanje rapalske meje*, str. 168.

Slika 13: Kognitivni zemljevid regionalne pripadnosti Slovencev in meje notranjeavstrijskih dežel ter rapalska meja.

»*Krivična meje je med ljudmi, ki so morali živeti z njo ... ustvarila tudi ... zavest o posebni identiteti ...*«[144] Slovenci se glede na regionalno pripadnost pretežno opredeljujemo na podlagi notranjeavstrijskih dežel oz. v primeru Kranjske njene notranje delitve.[145] Tako je npr. na Notranjskem rapalska meja nekdanje Notranjce na območju Idrijskega, Vipavske doline, Postojnske kotline s Pivko in območja Ilirske Bistrice »naredila« za Primorce (slika 13). S tem imajo

> »poreklo svoje identitete ravno v italijanski zasedbi, kar je svojevrsten paradoks glede na oborožen upor in zavračanje italijanskega ozemlja.«[146] To kaže, da »je bilo obdobje med obema svetovnima vojnama pomembnejše za oblikovanje regionalne zavesti, kakor prej stoletje [stoletja, op. a.] trajajoča pripadnost Kranjski ...«[147]

Dediščina rapalske meje je tudi v različnih upravnih razdelitvah (slika 14). Njen najbolj severni del med Zgornjesavsko in Kanalsko dolino še vedno ostaja državna meje med Italijo in Slovenijo, »rapalska« je tudi še meja med ljubljansko in koprsko škofijo (predvsem severno od Žirov)[148] ali pa meja med občinama Žiri in Idrija. Poleg tega je bila med letoma 1945 in 1947 razmejitev med Jugoslavijo in Cono B Julijske krajine, v 50. letih preteklega stoletja pa je bila meja med okrajema Nova Gorica in Kranj.[149] Rapalska meja z manjšimi popravki še vedno predstavlja mejo med severnoprimorskimi in gorenjskimi občinami oz. med goriško in gorenjsko statistično regijo, povsem na jugu slovenskega ozemlja (jugozahodno od Babnega Polja) pa nekaj kilometrov predstavlja sedanjo državno mejo med Slovenijo in Hrvaško (približno do Čabranske police). Južno od kraja Jazne v Občini Cerkno rapalska meja ne sledi nekdanji deželni meji, prav tako se ne ujema z nekdanjimi avstrijskimi okrajnimi mejami. Nasprotno s tem se današnje občinske meje na določenih odsekih ujemajo z rapalsko mejo – poleg že omenjene meje med občinama Žiri in Idrija še deli meje med občinama Logatec in Postojna, Cerknica in Postojna, Cerknica in Pivka ter Pivka in Loška Dolina.[150]

144 Pavšič, *Rapalska meja*, str. 36.

145 Geršič, *Slovenska pokrajinska*, str. 213.

146 Žorž, *Varovanje rapalske*, str. 23.

147 Ogrin, *Primorska v Sloveniji*, str. 8. Ogrin še piše, da se pokrajinska pripadnost Primorski mdr. kaže v branosti pokrajinskih časopisov, saj se npr. meja »*strnjenega naročništva*« na *Primorske novice* dobro pokriva z nekdanjo rapalsko mejo.

148 Južno od Žirov prihaja do manjših odstopanj od rapalske meje, južno od Planine pa meja ne poteka po rapalski meji, temveč po občinskih mejah. Jarc, *Rapalska meja*, str. 72.

149 Naglič, *Kako svetovna*, str. 69.

150 Jarc, *Rapalska meja*, str. 62, 67–68.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 633 23.1.2018 8:47:35

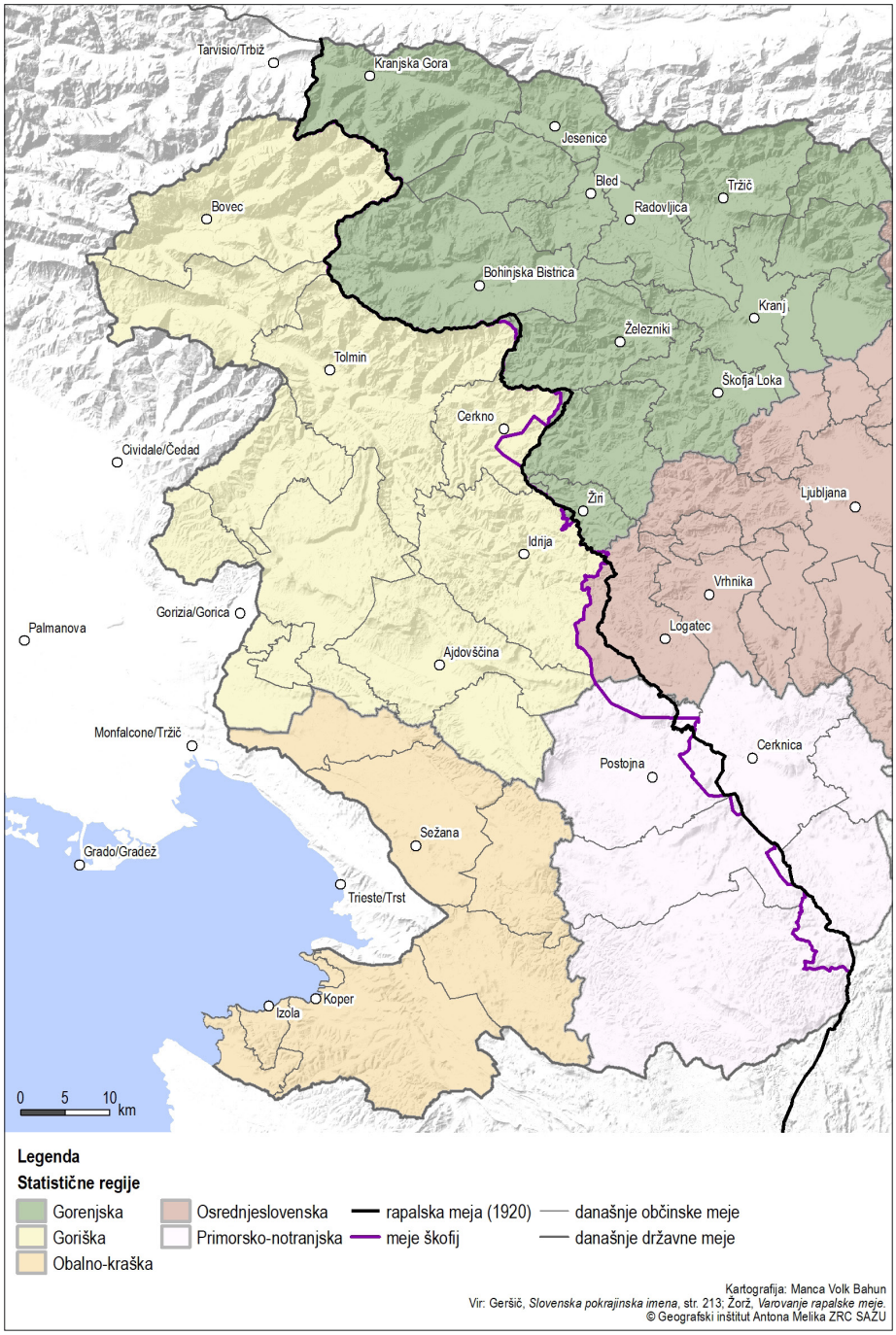

Slika 14: Rapalska meja in današnje meje občin, statističnih regij ter škofij.

Priloga 1

Člen 1

S to pogodbo se bo uredila meja med Kraljevino Italijo ter Kraljevino SHS. Od Mt. Pec (kota 1511 m), ki bo postala tromeja med Italijo, Avstrijo ter Kraljevino SHS, bo nova meja potekala do Mt. Jalovez (kota 2643 m). Meja se bo bolj natančno določila na terenskem pregledu, vendar bo le-ta potekala v smeri sever-jug preko Ponc (kota 2272 m). Od Mt. Jalovez (2643 m) naprej: meja bo sledila razvodnici med porečjema Soče ter Save Dolinke (Save Wurzen) vse do Triglava (kota 2863 m). Od tu bo sledila razvodnici med Sočo ter Savo Bohinjko vse do severovzhodnih pobočij Mt. Možic (kota 1602 m). Ta del meje bo šel preko Vogla (kota 2348 m), Lavsevice (kota 2003 m) ter Kuka (kota 2086 m). Od severovzhodnih pobočij Možica do vzhodnih pobočij gore Porzen (kota 1562 m): mejo bo potrebno določiti na terenu, vendar bo okvirno sledila smeri sever-jug. Od vzhodnih pobočij gore Porzen do zahodnih pobočij gore Blegos (kota 1562 m) bo potrebno mejo določiti na terenu. Določena je okvirna smer zahod-vzhod s tem, da vas Dautscha pripade SHS, vas Novake pa Italiji. Od zahodnih pobočij gore Blegos do vzhodnih pobočij gore Bevk (kota 1050 m): linijo določiti naknadno, dogovorjena je smer SV-JZ. Naselja Leskouza, Kopačnica in Zavoden pripadejo SHS, oba prelaza pri Podlaniscam pa Italiji. Od vzhodnih pobočij gore Bevk in vse do zahodnega roba vasi Hotedražica: linija bo določena naknadno s tem, da Javojidor, Ziri, Opale, Hleviščhe, Rovte in Hotedražica pripadejo SHS, gora Prapretpi (kota 1006 m), vasi Wresnik, Zavratec, Medwedjeberto pa Italiji. Od tu pa do vasi Želše: meja bo potekala ob zahodnem robu uravnave ob glavni cesti Hotedražica–Planina in od tam nadaljevala tako, da bodo vasi Planina, Unec, Želše in Rakek pripadli SHS. Od vasi Želše do Cabranska: meja bo določena na terenu, vendar bo okvirno potekala sprva v smeri SZ-JV po vzhodnih pobočjih gore Pomario (kota 1268 m) tako, da vasi Dolenja vas, Dolenje Jezero in Otok pripadejo SHS, kote 875 m, 985 m in 983 m pa Italiji. Od tu pa bo potekala po spodnjih vzhodnih pobočjih Bičke Gore (1236 m) in Pleca Gora (1067 m) tako, da bo vas Leskova dolina italijanska. Od tu bo sledila križišču pri koti 912 m (zahodno od Škodnika), koti 1146 m vzhodno od Cifri (kota 1399 m) ter dosegla Cabransko, ki bo ostala na italijanskem ozemlju skupaj z glavno cesto ob spodnjih vzhodnih pobočjih gore Nevoso od Leskove doline do Cabranske. Od Cabranske pa do Griže (kota 502 m): okvirna linija bo potekala v smeri SV-JZ in bo šla vzhodno od gore Terstenico (Terstinik, kota 1243 m), se dotaknila kote 817 m (JV od Suhove) in šla južno od Zidovja (kota 660 m). Od tu bo nadaljevala do Grize tako, da bosta vasi Clana in Bresa pripadla Italiji, vas Studena pa SHS. Od Griže pa do meje države Reke: okvirni potek od severa proti jugu vse do glavne ceste Rupa–Castua in nekje do polovice poti med Jussici ter Spincici.

Tu bo prečkala cesto in šla po zahodni meji zaselkov Miseri in Drinistici, ki bodo ostali v SHS, ter se nato priključila glavni cesti Mattuglie–Castua na vrhu hriba, kjer se ti dve cesti srečata vzhodno od Mattuglie, kjer se bo priključila cesti Fiume–Castua in severni meji Svobodne države Reke. Natančen kraj stika je severna meja zaselka Ruberi – tam, kjer se od glavne ceste odcepi kolovoz, okoli 500 m južno od kraja, kjer se vse tri ceste srečajo zahodno od kraja Castua. Do izgradnje normalnega cestnega omrežja na italijanskem ozemlju se vse tri ceste lahko uporabljajo s strani Italije ter Svobodne države Reka.

Člen 2

Vsebuje določitev meje Zadra.

Člen 3

Vsebuje določitev meja na morju tako, da otoka Cres in Lošinj pripadeta Italiji.

Člen 4

Ustanovitev Svobodne države Reka.

Člen 5

Zakoličenje meja, ki so bile začrtane v prejšnjih členih, bo izvedla komisija za razmejitev, ki bo enakovredno zastopana s člani obeh držav. Za nestrinjanja ter rešitve zapletov pri določanju odsekov bo zadolžen predsednik švicarske konfederacije. Njegova odločitev glede vprašanja bo dokončna. Kot priloga te pogodbe bo tudi zemljevid v merilu 1 : 200.000, kjer bodo začrtane meje določene s prvim in četrtim členom.

Člen 6

Obe kraljevini se obvezujeta, da bosta v roku dveh mesecev po podpisu sporazuma sklicali konferenco, kjer bodo strokovnjaki obeh kraljevin pripravili skupen predlog izmere, finančnih stroškov ter finančnih obveznosti obeh kraljevin.

Člen 7

Govori o italijanskih interesih v Dalmaciji, pravici vseh nekdanjih državljanov Avstro-Ogrske na ozemlju Kraljevine SHS, da v roku enega leta zaprosijo za italijansko državljanstvo, ter o upoštevanju diplom ter ostalih univerzitetnih določil.

Člen 8

V luči dobrih državniških, intelektualnih ter moralnih odnosov med državljani obeh kraljevin se obe kraljevini obvezujeta, da bosta pripravili skupen predlog o izobraževanju v njunih šolah.

Člen 9

Duplikat pogodbe: En duplikat ostane v italijanščini, drugi pa bo preveden v srbohrvaščino. V primeru spora bo mednarodno veljaven le izvod v italijanščini.

Viri in literatura

Viri

Agreement between France, Russia, Great Britain and Italy, signed at London, April 26, 1915. London, 1920.

Commissione italo – s.h.s. per la delimitazione dei confini fra il Regno d'Italia e il Regno S.H.S. – Rilievo di confine e suo profilo, Sekcija 42, zemljevid v merilu 1 : 5000. Firenze: Istituto Geografico Militare, 1921–1926.

Dokumenti centralnih organa KPJ, 20. dok. 21.
Decisioni della commissione mista stabilita dalle convenzioni Nettuno e di Belgrado. Roma: Ministero degli affari esteri, 1929.
Karawanken Bote, 12. julij 1941, str. 3.
Podatki podporečij Slovenije. Ljubljana: Direkcija Republike Slovenije za vode, 2017.
Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1920, št. 273.
Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1921, št. 141a.
Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1922, št. 224.

Spletni viri

www.visitskofjaloka.si/si/dozivetja/kulturne-znamenitosti/utrdbe-rupnikove-linije (2. oktober 2017).
http://www.visitskofjaloka.si/si/dozivetja/tematske-poti/po-sledeh-gradnje-rupnikove-linije (2. oktober 2017).
http://www.visitskofjaloka.si/si/dozivetja/tematske-poti/rapalska-meja (2. oktober 2017).
http://www.geopedia.si/lite.jsp?locale=sl&params=T3904_x499072_y112072_s9_b4#T3904_x499072_y112072_s9_b4 (2. oktober 2017).
https://www.ziri.si/objava/65819 (2. oktober 2017).
http://obcina-gvp.si/?lang=&option=content&content_id=116 (2. oktober 2017).
http://parkvojaskezgodovine.si/ (2. oktober 2017).
http://www.rapalskameja.si/map.html (2. oktober 2017).

Intervjuji

Intervju z Antonom Hosnerjem iz Trente, 15. september 2017 (pogovarjala sta se Tjaša Konovšek in Jernej Komac).
Intervju z Jožetom Hederihom iz Dekmance, 22. junij 2016 (pogovarjal se je Peter Mikša).
Intervju z Milanom Koširjem iz Črnega vrha nad Polhovim Gradcem, 24. oktober 2016 (pogovarjal se je Peter Mikša).

Literatura

Bitelli, Remo, *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità = Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1999.
Bizjak, Matjaž, *Italijanski obrambni načrti proti Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji in gradnja utrjenega obrambnega pasu na italijanski vzhodni meji (Rateče-Reka), 1927–1941*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.
Čulinović, Ferdo, *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1953.
Denkschrift über die jugoslawische Landesbefestigung. Berlin: Reichsdruckerei, 1942.
Faber, Karl-Georg, Evropski vidiki svetovne politike. *Svetovna zgodovina: od začetkov do danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, str. 516–521.

Ferenc, Tone, Milica Kacin-Wohinz in Tone Zorn. *Slovenci v zamejstvu: pregled zgodovine 1918–1945*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

Gabrič, Aleš, Operacijska cona Jadransko primorje. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 185.

Gabrič, Aleš, Okupacijska uprava na Slovenskem. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 182.

Gabrič, Aleš, Svobodno tržaško ozemlje. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 195.

Gabrič, Aleš, Zahodna meja po 2. svetovni vojni: mejni predlogi. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 194.

Geršič, Matjaž, *Slovenska pokrajinska imena kot dejavnik identitete*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.

Godeša, Bojan, Boj za meje. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 758–761.

Habrnál, Miloš, *Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbe iz obdobja 1926–1941*. Dvůr Králové nad Labem: J. Škoda - Fortprint, 2005.

Jankovič Potočnik, Aleksander, *Rupnikova linija – odkrivanje utrdb ob rapalski meji*. Logatec: Ad Pirum, 2009.

Jankovič, Aleksander, Prva predstavitev Rupnikove linije. *Žirovski občasnik* 22 (31), 2001, str. 99–126.

Jarc, Rok, *Rapalska meja: primer reliktne meje in njeni vplivi na družbeno prostorsko strukturo Zahodne Slovenije*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2002.

Jereb, Saša, Po sledeh Rupnikove linije. *Slovenija IV – Vodniki Ljubljanskega geografskega društva*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007, str. 51–62.

Jurjavič, Petra, Smuggling in the Črni Vrh area in the period between the two World Wars and in the years after. *Smuggling Anthologies Reader*. Rijeka: Museum of Modern and Contemporary Art, 2015, str. 106–121.

Kacin Wohinz, Milica, Italijanska zasedba zahodne Slovenije. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 514–516.

Kacin Wohinz, Milica, Jugoslovansko-italijanske pogodbe med dvema svetovnima vojnama. *Zgodovina v šoli* 15 (1-2), 2006, str. 20–26.

Kacin Wohinz, Milica: Meja z Italijo. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 222–226.

Kacin Wohinz, Milica, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921*. Maribor: Obzorja, 1972.

Kacin Wohinz, Milica in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Kardelj, Edvard, *Pot nove Jugoslavije: članki in govori iz narodnoosvobodilne borbe 1941–1945*. Ljubljana: Propagandna komisija pri IOOF, 1946.

Kaufmann, Joe E. in Robert M. Jurga, *Fortress Europe: European Fortifications of World War II*. Cambridge, MA: Da Capo Press, 1999.

Klemenčič, Rok, Turistična dejavnost v povezavi z rapalsko mejo in utrdbami ob njej. *O rapalski meji – Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe*. Logatec: Ad Pirum, 2010, str. 76–81.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 638 23.1.2018 8:47:35

Kofol, Karla, Alpski zid – Italijanski utrdbeni sistem ob rapalski meji. *Planinski vestnik* 112 (4), 2012, str. 9–11.

Košmelj-Beravs, Vida, Spomin na utrjevanje meje (Rupnikovo linijo). *Loški razgledi* 49, 2002, str. 217–230.

Lah, Ljubo, Interpretacija stavbne dediščine rapalske meje. *O rapalski meji – Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe*. Logatec: Ad Pirum, 2010, str. 82–93.

Marković, Zvezdan, *Vojska Kraljevine Jugoslavije in utrjevanje zahodne meje na Slovenskem 1937–1941*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1995.

Mikuž, Metod, Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947–1954. *Zgodovinski časopis* 29 (1-2), 1975, str. 3–44.

Nabergoj, Tomaž, Claustra Alpinum Iuliarum. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana, Nova revija 2011, str. 36.

Naglič, Miha, *Dediščina rapalske meje – Rupnikova linija in Alpski zid, življenje ob rapalski meji v letih 1918–43(47): poskus utemeljitve nove muzejske zbirke*. Žiri: Pegaz International, 2005.

Naglič, Miha, Kako svetovna zgodovina vpliva na lokalno? Primer Žirov. *O rapalski meji – Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe*. Logatec: Ad Pirum, 2010, str. 64–75.

Nećak, Dušan in Božo Repe, *Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003.

Nećak, Dušan, Rupnik's defence line - a fortified Slovenian west border. *Meje v jugovzhodni Evropi: kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja = Borders in Southeastern Europe: culture and politics between the 18th and 21st century*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004, str. 63–76.

Nećak, Dušan, The Rupnik defence line as a tourist destination. *Dark tourism: post-WWI destinations of human tragedies and opportunities for tourism development*. Koper: University of Primorska Press, 2015, str. 71–76.

Ogrin, Darko, Primorska v Sloveniji. *Zbornik Primorske – 50 let*. Koper: Primorske novice, 1997, str. 6–9.

Pavšič, Tomaž, Rapalska meja. *O rapalski meji – Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe*. Logatec: Ad Pirum, 2010, str. 28–39.

Pečelin, Vlasta, *Življenje na Žirovskem v času rapalske meje: Žiri kot pomemben obmejni kraj*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2003.

Pelikan, Egon, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana: Nova revija, 2002.

Perko, Drago, The regionalization of Slovenia. *Geografski zbornik* 38, 1998, str. 11–57.

Pleterski, Janko, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 6 (1-2), 1966.

Pristov, Tone, Po mine na nemško mejo. *Borec* 10 (1), 1958, str. 5.

Prunk, Janko, Dva koncepta ureditve povojnega sveta. *Svetovna zgodovina: od začetkov do danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, str. 536–547.

Rapallo 12. XI. 1920. Ljubljana: Pokrajinski odbor Jugoslovanske Matice, 1921.

Ravbar, Alojz, Skozi mejo. *Borec* 12 (1), 1960, str. 20–22.

Repe, Božo, *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.

Sancimino, Federico in Michaele Di Bartolomeo, Gorizia – Regia Guardia di Finanza and the contraband at the Rapallo border. *Smuggling Anthologies Reader*. Rijeka: Museum of Modern and Contemporary Art, 2015, str. 123–137.

Svoljšak, Petra, Od strateških načrtov do raznarodovalne politike italijanskega okupanta na zasedenih slovenskih ozemljih med prvo svetovno vojno. *Annales, Series historia et sociologia* 9 (2), 1999, str. 393–408.

Štepec, Marko, Prevratno leto 1918 in razpad monarhije. *O rapalski meji – Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe*. Logatec: Ad Pirum, 2010, str. 16–27.

Troha, Nevenka, Koroški plebiscit. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 221–222.

Troha, Nevenka, Meja z Italijo. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 2. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 910–913.

Troha, Nevenka, Mirovna konferenca in oblikovanje mej. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. 1. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 218–226.

Ziller, Paolo, La Venezia Giulia dalla dissoluzione dell' Austria-Ungheria al Regno d'Italia. *Friuli e Venezia Giulia storia del'900*. Udine: LEG, 1997, str. 161–182.

Žorž, Grega, Alpski zid. *Slovenija VI – Vodniki Ljubljanskega geografskega društva*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 59–73.

Žorž, Grega, Italijanska zasedba slovenskih krajev v novembru 1918. *Zgodovinski časopis* 70 (3-4), 2016, str. 364–380.

Žorž, Grega, *Varovanje rapalske meje in vojaška navzočnost na območju XI. Armadnega zbora*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.

Summary

Peter Mikša, Matija Zorn

The Rapallo border: a quarter century of existence and a century of heritage

On 12 November 1920, the Italian town of Rapallo witnessed the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Italy signing the Treaty of Rapallo, which determined the post-WWI border between the two countries. From the Slovene viewpoint, Italy gained a third of the Slovene ethnic territory, as well as parts of Croatia (Istria and part of Dalmatia). The new border altered the lives of people and caused many of them to lose their sources of income. To fight poverty, many turned to smuggling (contraband), which began to flourish. Virtually anything could be smuggled, from flour and meat to cigarettes and matches. Smuggling cattle and horses was the most lucrative activity. Although dangerous, smuggling was a good way to earn a living. The demarcation line ran roughly along the watershed between the Black Sea and the Adriatic Sea, along the high mountain range of the Julian Alps in the north, the Alpine foothills in the central part, and along the Dinaric Mountains in the south.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 640 23.1.2018 8:47:35

On the actual terrain, the border was formally marked with boundary stones and precisely recorded in the maps with the scale of 1:5,000. The border was divided into 70 sectors, which were separated by main boundary stones. Between these main boundary stones, approx. 5,000 boundary stones of a different kind marked the precise route of the border. About a quarter of them have been preserved to this day.

Despite the agreement on where the border should be, both sides began fortifying it, fearing potential future border disputes. Such activities were first undertaken by the Italians in the 1920s. In 1931, they initiated fortification work on a greater scale, constructing a large number of under- and above-ground fortifications and barracks, which formed the Alpine Wall. On the Yugoslav side, a similar initiative was given in the mid-1920s, but no major fortification efforts were realised before 1935, when the Rupnik Line construction began. The defence line never served its purpose as it had been abandoned even before Italy attacked Yugoslavia in the April War of 1941. The remnants of Italian and Yugoslav fortifications are still visible today and have tourist potential.

At the beginning of WWII, the Italians signed a new border agreement with the Germans on 8 July 1941 in Berlin, following the occupation of the Kingdom of Yugoslavia. The northern part of the Rapallo Border still served as the national border (between Italy and Germany), while its southern part became Italy's internal regional border. After WWII, the border between Italy and Yugoslavia moved towards the west, much closer to Slovenia's western ethnic border.

In addition to material remnants (fortifications, boundary stones), the border, albeit used for only 25 years, has echoed in the Slovene regional affiliation, and is still partly reflected in various administrative divisions.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 641 23.1.2018 8:47:35

Necakov_zbornik_FINAL.indd 642 23.1.2018 8:47:36

Deborah Rogoznica[*]

Politično-ekonomske implikacije vzpostavljanja jugoslovanske zahodne meje v obdobju vojaških okupacijskih con (1947–1954)

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 643 23.1.2018 8:47:36

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 646 23.1.2018 8:47:36

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Necakov_zbornik_FINAL.indd 660 23.1.2018 8:47:36

*Zdenko Čepič**

Čez mejo: prehajanje jugoslovanske državne meje 1945–1970

Državna meja zamejuje ozemlje države, to pa je eden od tvornih elementov državnosti. Meja, črta, ki ločuje države, jih razmejuje, je tako za državo pomembna. Zato jo nadzoruje in varuje. Nadzoruje predvsem prehajanje meje. Za novejšo zgodovino Slovenije, takrat ko je postala samostojna in neodvisna država, je bilo vprašanje meje s sosednjimi državami, vključno s prav tako osamosvojeno Hrvaško, konkretno je šlo za mejne prehode kot točke prehodnosti meje, eno bistvenih v trenutku osamosvojitve od jugoslovanske države. Državna meja Jugoslavije, katere del je bila do svoje osamosvojitve Slovenija, in mejni prehodi so tako imeli v novejši slovenski zgodovini, v procesu osamosvajanja leta 1991, pomembno vlogo. Meja in zlasti mejni prehodi Slovenije s sosednjimi državami so postali za jugoslovanske oblasti eden bistvenih problemov slovenske osamosvojitve in vzpostavitve samostojne države. Jugoslovanska vojska je dobila nalogo zavarovati mejo jugoslovanske države in s tem zagotoviti njeno celovitost. V praksi je to zanjo pomenilo obvladati mejne prehode. V osamosvojitvenem vojaškem spopadu so bili meja in mejni prehodi namreč sredstvo jugoslovanskih zveznih oblasti, ki so ga potrebovale za vojaško posredovanje proti osamosvojeni Sloveniji.[1] Šlo je za spopad za mejne prehode in za mejo.

Državna meja, ki loči državo od države, je zelo konkretna, stvarna in obvezujoča. Je črta, ki ne teče le na papirju, na zemljevidu, ampak je na terenu in je označena z mejnimi oznakami, z mejnimi kamni ali z drugačnimi oznakami. Meja, ki določa ozemlje države, je tako vsekakor zelo stvarna meja. In to mejo, ki je dogovorjena ali pa določena

* dr. Zdenko Čepič, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana, zdenko.cepic@inz.si

1 Odlok ZIS o neposrednem zagotavljanju izvrševanja zveznih predpisov o prestopanju državne meje na ozemlju Republike Slovenije (Odluka o neposrednom obezbedjivanju izvrševanja saveznih propisa o prelaženju državne granice na teritoriji Republike Slovenije); Ukaz ZIS o prepovedi vzpostavljanja tako imenovanih mejnih prehodov znotraj ozemlja SFRJ (Naredba o zabrani uspostavljanja takozvanih graničnih preleza unutar teritorije SFRJ). Kolšek, *Spomini na začetek*, str. 320–321.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 661 23.1.2018 8:47:36

z dogovoroma med državama, ki mejita med seboj, ali pa z večstranskimi dogovori, običajno z mirovnimi konferencami, ki sledijo vojnam, država oziroma njena oblast varuje, jo nadzira in določa kako, pod kakšnimi pogoji in kje jo je mogoče preiti. Pojmi, ki so povezani s prehajanjem meje, so mejni prehod, mejni pas, mejni promet, varovanje meje, dokumenti za prehajanje meje. Gre za vprašanje, kje, kako in koliko je bilo mogoče prehajati mejo Jugoslavije v času po drugi svetovni vojni v Sloveniji, v Italijo, Avstrijo in Madžarsko, v času do skoraj popolnega odprtja meje, v obdobju od konca vojne do konca šestdesetih let, ko se je prehajanje jugoslovanske meje liberaliziralo in zelo poenostavilo in je dejansko vsakdo, kdor je želel, dobil potni list in je lahko mejo prehajal po svoji volji. Posebno vprašanje pri prehajanju meje so še carine, carinska »politika« na meji, kar zahteva posebno obravnavo.

Jugoslavija je imela na slovenskem ozemlju državno mejo z Italijo, Avstrijo in Madžarsko.[2] Te tri države so imele vsaka drugačen status v mednarodnih odnosih in politično-vojaških povezavah. Razlikovale so se te države tudi po gospodarsko-družbeni ureditvi, saj sta bili Italija in Avstrija državi, v katerih je bil tedaj v veljavi kapitalistični družbeno-gospodarski sistem, na Madžarskem pa je bil ta sistem socialistični v pojavni obliki t. i. realnega socializma sovjetskega tipa. Poleg tega je bila Italija članica NATA od njegove ustanovitve dalje, Avstrija pa je imela po državni pogodbi o Avstriji iz leta 1955 položaj nevtralne države, Madžarska pa je bila v sovjetskem bloku in članica Varšavske vojaške zveze. T. i. železna zavesa, ki je delila kapitalistični svet od komunističnega (glede na nosilce politične oblasti, komunistične stranke) oziroma socialističnega (glede na družbeno-ekonomsko ureditev na temelju državne/družbene lastnine proizvajalnih sredstev), je tekla prav po meji Jugoslavije z Italijo in Avstrijo. Natančneje, tekla je le kratek čas, kajti dejansko se je železna zavesa v pravem pomenu besede, saj je šlo za zelo težko prehodno mejo glede na režim na njej, ki ga je izvajala Madžarska, premaknila v primeru jugoslovanske meje v Sloveniji na mejo z Madžarsko. Ta meja je bila

2 Dolžina kopenske državne meje v Sloveniji se je leta 1970 po takratnih podatkih razlikovala od sedaj znane dolžine meje Republike Slovenije z Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Tedaj je meja z Italijo znašala 202 km, 172 km po kopnem, 30 km na rekah (*Statistični letopis SR Slovenije 1970*, str. 19); sedaj je meja z Italijo dolga 280 km, od tega 201 km po kopnem, 31 km na rekah in 48 km na morju; dolžina meje po podatkih Mednarodne komisije za meje (*Statistični letopis Republike Slovenije 2001*, str. 41); po podatkih Ministrstva za notranje zadeve RS, Policija je meja z Italijo dolga 232 km, od tega na morju 48 km (spletna stran *Policija*, dostop: 3. april 2017). Razlog razlike je v mednarodnem pravnem aktu, ki sta ga sklenili leta 1975 (ratificiran 1977) SFRJ in Italijanska republika glede ureditve medsebojnih mejnih vprašanj; takrat je bilo »rešeno« vprašanje ozemlja in meje Svobodnega tržaškega ozemlja. Osimski sporazum o mejah med državama je uredil mednarodno priznanje državne meje, ki ni bila določena z mirovno pogodbo z Italijo 1947. Dolžina meje z Avstrijo (določena je bila s Saintgermainsko pogodbo 10. septembra 1910 in z Avstrijsko državno pogodbo 15. maja 1955) in Madžarsko (določena je bila s Trianonsko mirovno pogodbo 4. junija 1920) je po podatkih iz leta 1970 tudi različna od podatkov ob osamosvojitvi RS, čeprav se ta meja ni nič spreminjala; z Avstrijo je bila leta meja dolga 324 km (sedaj 330 km; po podatkih Ministrstva za notranje zadeve RS, Policija 318 km, z Madžarsko pa 88 km (sedaj 102 km). Spletna stran: *Policija* (dostop: 3. april 2017).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 662 23.1.2018 8:47:36

dejanska prava železna zavesa, za kar se je odločila Madžarska oziroma sovjetski blok, da se s strogim varovanjem svoje meje proti Jugoslaviji varuje pred njenimi škodljivimi političnimi vplivi, saj je bil jugoslovanski socialistični sistem drugačen od sovjetskega »realnega socializma« domala v vseh pogledih (skupna točka je bila oblast komunistične stranke) in je za Madžarsko kot državo »realnega socializma« predstavljal po njihovem prepričanju nevarnost. Železno zaveso je predstavljal madžarski režim na meji oziroma varovanje njihove meje proti Jugoslaviji z ostrim nadzorom prehajanje meje in dejansko pravo ograjo na meji ter več stometrskim pasom t. i. brisanega prostora (preorana njiva) in stražnimi stolpi, tako da se ni nihče mogel nenadzorovan meji niti približati.

Državna meja, varovana in nadzorovana, je sredstvo za varovanje političnega in gospodarskega sistema države. Ima namen varovati politični in gospodarski sistem pred širjenjem idejnih, političnih, gospodarskih vplivov iz tujine. Prehajanje meje oziroma odprtost meje, kako in koliko je prehodna, je odvisna od volje oblasti v neki državi. Prehodnost meje v obe smeri, predvsem pa pogoji za izstopanje njenih državljanov iz države, izražajo stopnjo demokratičnosti oblasti in njeno samozavest. Za državljane so bistveni pogoji glede izstopa iz države, kar je povezano s stopnjo dosežene osebne svobode posameznika. Gre za vprašanja, kako je mogoče dobiti potni list, koliko časa velja itd. Glede na politične razmere v državi in njen položaj (in vlogo) v mednarodni skupnosti, so se v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni pogoji spreminjali. Skozi čas je postal za posameznika način prehajanja meje vedno lažji; pogoji za pridobitev potnega lista so postajali blažji, hkrati pa se je večalo število mejnih prehodov, prek katerih je bilo mogoče oditi iz države (in se vanjo vrniti) na legalen način. Eden bistvenih kazalnikov odprtosti meje je »režim« na mejnih prehodih, tj. način mejne kontrole in obnašanje »organov« na meji, policije in carinikov, kako ti izvajajo nadzor posameznika, ki prehaja mejo in kako se do njega obnašajo.

Značaj »režima« v državi (na splošno) se kaže glede prehajanja meje predvsem v »politiki« do izstopanja državljanov iz svoje države. Gre za pogoje, ki jih postavlja državna oblast državljanom za prehajanje meje oziroma odhajanje v tujino. Pogoji pa so v možnostih pridobivanja dokumentov za potovanje prek meje, potnega lista in vizuma in kje oziroma na koliko mestih, mejnih prehodih, je mogoče državo legalno zapustiti (ali v njo vstopiti). Poleg legalnega prehajanja meje na osnovi izdanih dokumentov je bil namreč dokaj razširjen način v času do sredine petdesetih let ilegalno prehajanje meje, natančneje beg iz države.

Možnost prehajanja državne meje za »slehernika« je običajno odvisno od odnosov med sosedskimi državami, pa tudi od političnih razmer v sosedstvu in širše. To je zlasti v prvem desetletju po drugi svetovni vojni krojilo način in intenzivnost prehajanja jugoslovanske meje v Sloveniji s sosednjimi državami. To je bil čas izrazitih odnosov, značilnih za hladno vojno, ki je bila v bistvu »vojna« med demokratičnim, kapitalističnim Zahodom in komunističnim, socialističnim Vzhodom. Šlo je za »spopad« dveh

Necakov_zbornik_FINAL.indd 663 23.1.2018 8:47:37

vojaških blokov, Nata na Zahodu in Varšavskega pakta na Vzhodu, pri čemer ni bila Jugoslavija članice nobenega in je nastopala v mednarodnem prostoru kot blokovsko nevezana država, ki pa je imela svoj politični socialistični sistem, ki se je sicer razlikoval od sovjetskega »realnega socializma«, je pa bil bližje temu kot kapitalističnemu in v političnem pogledu parlamentarno demokratičnemu sistemu Zahoda. To je v veliki meri opredeljevalo prehajanje meje iz Jugoslavije na Zahod, manj pa iz Zahoda v Jugoslavijo. Na mejo Jugoslavije proti Madžarski pa je vplival informbirojevski spor, po katerem Jugoslavija ni bila več šteta med države »satelite« Sovjetske zveze, ampak malodane kot »odpadnica« od komunistične ideje. To je pogojevalo mejo in mejni režim proti Madžarski, natančneje mejni režim Madžarske proti Jugoslaviji. Spor z Informbirojem s konca štiridesetih in začetka petdesetih let je namreč spremenil in določil položaj Jugoslavije v svetu. Iz »mejaša« komunističnega sveta v »železni zavesi« je postala bolj sprejemljiva tudi za Zahod in odprta do njega, kar se je poznalo tudi glede možnosti prehajanja meje proti kapitalističnim sosedam.

Prehajanje jugoslovanske meje je glede na možnosti pridobivanja potnih listov in vizumov ter glede na način prehajanje meje mogoče razdeliti na tri obdobja. Prvo je bilo od konca vojne do sredine petdesetih let, ko je bila meja dokaj zaprta in je bilo prehodov sorazmerno malo, drugo obdobje od sredine petdesetih let pa do sredine šestdesetih let zaznamuje veliko prehajanje meje na osnovi meddržavnih sporazumov o maloobmejnem prehajanju meje, tretje pa od sredine šestdesetih let, ko se je prehajanje meje zelo liberaliziralo in se je zato tudi povečalo. V tem času, leta 1967, je mejno kontrola prevzel Republiški sekretariat za notranje zadeve, torej slovenska policija.

Značilno za prehajanje meje je mejna kontrola, nadzorovanje prehajanja meje, kar je običajno naloga policije. Za nadzorovano prehajanje meje tako ljudi kot blaga so vzpostavljeni mejni prehodi, ki se razlikujejo glede na prometna sredstva, ki gredo prek njih (cestni, železniški, letalski, pomorski v pristaniščih ali v marinah) in tudi po svojem statusu, ali so mednarodni, meddržavni, obmejni prehod.[3] So »vrata« v meji. Za nadzorovano, legalno prehajanje meje je potrebno potno dovoljenje, ki ga izda državna oblast, potni list ali pasoš, pa tudi vizum (imenovan tudi viza), če je tako določeno s strani državnega organa, s katerim država dovoljuje prehod čez svojo mejo za prihod ali v državo ali za izhod iz nje za določeno obdobje; običajno je vizum vpisan v potni list. Potni list pa je bil dejansko le knjižica, v katero se je vnesel vizum, ki je dovoljeval prehod prek državne meje. Brez vizuma je bil potni list dokument brez veljave. Odhodni in povratni vizumi so bili v veljavi do druge polovice šestdesetih let, ko so bili najprej odpravljeni za potovanje v Avstrijo. Na vizumu je bilo zapisano, kam lahko potuje oseba in tudi na

3 Do osamosvojitve Republike Slovenije je bilo na jugoslovanski meji v Sloveniji 26 mednarodnih prehodov, kar je bilo 48 % vseh jugoslovanskih mednarodnih mejnih prehodov, prek katerih je v Jugoslavijo prehajalo mejo okoli 85 % vseh vozil, potnikov in blaga; najbolj obremenjeni mednarodni mejni prehod je bil Šentilj, sledili so Fernetiči, Ljubelj, Kozina, Škofije, Korensko sedlo. Mednarodni mejni prehod je bil na vsakih 24 km meje.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 664 23.1.2018 8:47:37

katerem mejnem prehodu mora prečkati mejo. Izdan je bil (praviloma) samo za eno potovanje in sicer za odhod in povratek (odhodni in povratni vizum). Vizumi so se izdajali praviloma le za eno potovanje; za vsako potovanje v tujino je bil potreben nov vizum. V zakonu o potnih listih iz leta 1965 pa je bilo določeno trajanje izdanega vizuma, ki je veljal eno leto in ni bilo treba potovati v točno določenem roku, ki je bil zapisan na vizumu v potnem listu. Kmalu so se začeli odhodno-vstopni vizumi za potovanja v sosednje države odpravljati in glede tega pogoja je bilo prehajanje meje za jugoslovanske državljane olajšano. Leta 1966 so bili uvedeni vizumi za več potovanj ali neomejeno število potovanj.[4] V tujini se je moral državljan FLRJ najpozneje v osmih dneh po prihodu v tujino, osebno (le izjemoma po pošti) zglasiti v najbližjem jugoslovanskem diplomatskem ali konzularnem predstavništvu. Vse z namenom nadzora. Po pravilniku iz leta 1960 je bil rok veljavnosti potnega lista običajno pol leta (glede na namen potovanja je bil lahko daljši, do treh let), vizum pa je bil izdan le za eno potovanje. Še vedno so bili tudi kolektivni potni listi za potovanja skupin nad pet oseb. Te potne liste so uporabljali npr. delovni kolektivi za sindikalna potovanja v tujino, kar je največkrat pomenilo potovanje v Trst po nakupih. V vizumu pa ni bilo več napisano, na katerem mejnem prehodu mora potovalec obvezno preiti mejo (takšno določilo je bilo sicer še možno) in je bil prehod čez mejo mogoč na kateremkoli mejnem prehodu. Po letu 1965 je Jugoslavija vizume za sosednje države odpravila, tako da je za prehod meje zadoščal veljavni potni list.

Konec leta 1966 je bilo potovanje v tujino olajšano še z možnostjo nakupa deviz, ki so jih lahko državljani (občani) kupili pri Narodni banki Jugoslavije ali pri pooblaščeni banki enkrat letno za znesek do 400 dinarjev (5000 $ oz. 1240 DM). Prav tako so lahko tisti, ki so potovali v tujino s svojim motornim vozilom, lahko kupili pri AMZ enkrat na leto devize za nakup bencina in bone za nakup bencina. Na ta način je država podpirala in spodbujala prehajanje meje.

Glede potnih listov in vizumov je bila zakonodaja v drugi Jugoslaviji do konca šestdesetih let redka. Prva zakonska opredelitev o potnih listinah je bila iz leta 1949,[5] druga iz 1960,[6] tretja iz 1965.[7] Vsak od teh zakonov je prehajanje čez mejo poenostavljal oziroma liberaliziral. Pravilnik o potnih listinah za prehod prek državne meje iz marca 1949 je omogočal za prehajanje meje tri vrste potnih listov, individualne, družinske in kolektivne. Takšna je bila tudi praksa potovanj čez mejo v tujino vse do sprostitve potovanj v tujino oziroma do »odprtja meje« za potovanja »slehernika« prek meje sredi šestdesetih let. Takrat je lahko vsak jugoslovanski državljan dobil svoj potni list in je lahko individualno, po lastni volji in izbiri potoval v tujino. Ko pa so bili ukinjeni še vizumi za potovanja v sosednje države, se je za jugoslovanske državljane meja resnično odprla.

4 *Uradni list SFRJ*, 32-419, 10. avgust 1966, Uredba o pogojih za izdajanje vizumov.

5 *Uradni list FLRJ*, 21-188, 12. marec 1949, Pravilnik o potnih listinah za prehod čez državno mejo.

6 *Uradni list FLRJ*, 6-61, 10. februar 1960, Pravilnik o potnih listinah za prehod čez državno mejo.

7 *Uradni list SFRJ*, 12-224, 24. marec 1965, Zakon o potnih listinah jugoslovanskih državljanov.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 665 23.1.2018 8:47:37

To je časovno sovpadalo z začetki t. i. zdomstva, torej zaradi odhajanja na »začasno delo v tujino«, kot se je to pri nas »politično korektno« imenovalo. Šlo je za začasno bivanje v tujini zaradi dela oziroma zaposlitve zlasti v Zvezni republiki Nemčiji, tj. Zahodni Nemčiji, v Avstriji, v Švedski, kamor je šel takrat iz Jugoslavije največji tok zdomcev ali »gostujočih delavcev«, tj. »gastarbajterjev«, kot so bili ti imenovani v Nemčiji.[8]

Glede na izdane vizume po namenih potovanj, ali so bili izdani za poslovna, zasebna, kolektivna potovanja, za izselitve oziroma za delo v tujini, je mogoče ugotoviti, zakaj so jugoslovanski državljani potovali v tujino. Nadzor potovanj je bil glede na vizume natančen. Na ta način se je vedelo, kam in s kakšnim namenom je kdo potoval v tujino. Točno evidenco nad tem je imelo slovensko notranje ministrstvo, ki je izdajalo potne liste in tudi vizume. Tako je v poročilu slovenskega notranjega ministrstva za leto 1947 navedeno, da so izdali 1214 potnih listov in vizumov za potovanja v 18 držav; največ za potovanje v ČSR (331), v Avstrijo (177), v STO (168), v Albanijo (142), na Poljsko (72), na Madžarsko (62), v ZSSR (44). Žal za vsa leta, ko se je število izdanih potnih listov in tudi vizumov večalo, v letnih poročilih slovenskega notranjega ministrstva (RSNZ) ni takšnih podatkov. Na osnovi podatkov o izdanih vizumih je mogoče vedeti, kakšen je bil namen potovanj. Na splošno je mogoče trditi, da je bila večina potovanj zasebnih. Število teh je iz leta v leto raslo. Službenih potovanj je bilo manj, medtem ko so mnogi potovali v petdesetih letih v tujino v skupini, npr. na sindikalni izlet s skupinskim potnim listom. V petdesetih letih so vodili na osnovi izdanih vizumov tudi evidenco izselitev iz Slovenije v tujino, nato pa glede na delovne vize evidence zaposlovanje v tujini. To je bilo mogoče glede na izdane vizume spremljati do sredine šestdesetih let, nato pa je bilo mogoče spremljati število prehodov meje na osnovi štetij prehodov, ki so jih spremljali na mejnih prehodih.

Število potovanj iz Slovenije v tujino je v petdesetih letih naraščalo iz leta v leto. Izjema je leto 1956, ko je zelo upadlo, kar je bila posledica dogajanja na Madžarskem spomladi 1956, ko se je zgodil odpor proti sovjetski prisotnosti in sovjetskemu vplivu v državi in nato reakcija na to s sovjetskim vojaškim posegom nad demonstranti v Budimpešti. Dogajanje v sosednji Madžarski, ki je sprožilo velik val izseljevanja Madžarov na Zahod (mnogi so šli prek Jugoslavije), je povzročilo, da so jugoslovanski državljani (najbrž po volji oblasti) manj potovali v tujino kot leto prej. Se pa je že naslednje leto število potovalcev v tujino iz Slovenije domala podvojilo, iz 24.761 oseb, ki so potovale prek meje leta 1956 na 47.383 v letu 1957. Naslednje leto je število potovanj v tujino zopet naraslo, nato pa je leta 1959 padlo na stanje iz leta 1957, pri čemer se je zelo zmanjšalo število kolektivnih potovanj, medtem ko je število zasebnih potovanj individualnih potovalcev naraslo in je leta 1959 predstavljalo 68 % vseh potovanj. Leto pred tem pa je bilo zasebnih potovanj 48 %, bil pa je nenavadno velik delež kolektivnih potovanj, kar 43 % vseh potovanj prek meje iz Slovenije v letu 1958.

8 O zdomstvu v Sloveniji oz. iz Slovenije gl. Čepič, *Zdomstvo*, str. 395–412.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 666 23.1.2018 8:47:37

Tabela 1: Odobrena potovanja prek meje (s potnimi listi) glede na izdane vizume v Sloveniji, 1954–1959.

leto	vsa	zasebna	službena	kolektivna	izselitve
1954	29.101	17.882	3558	7237	424
1955	33.651	18.904	4027	10.329	391
1956	24.761	15.460	2930	5977	394
1957	47.383	21.909	4070	20.806	598
1958	59.583	28.816	3988	25.958	621
1959	47.500	32.325	3869	9592	742

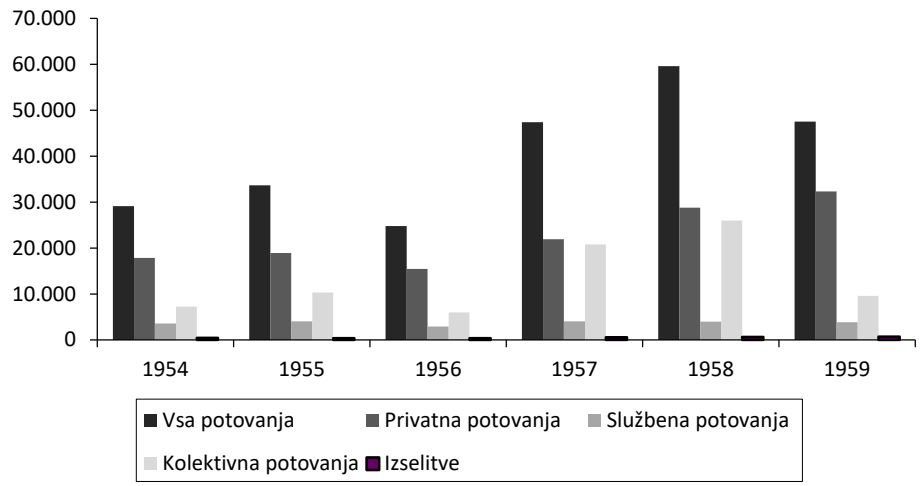

Grafikon 1: Odobrena potovanja prek meje (s potnimi listi) glede na izdane vizume v Sloveniji, 1954–1959.

Kaj je bil namen zasebnih potovanj v tujino (ta so se razlikovala od službenih, kajti te so glede na izdane vizume vodili posebej), iz izdanih vizumov ni mogoče ugotoviti. Pri zasebnih potovanjih v tujino pa so bili razlogi predvsem turistični in nakupovalni, pa tudi družinski. Vsekakor so ta potovanja v tujino imela pomemben vpliv na spremembe načina življenja in tudi mišljenja v Sloveniji.

Svoje meje je Jugoslavija na široko odprla četrt stoletja po koncu druge svetovne vojne. Tako za potovanja jugoslovanskih državljanov v tujino, saj je bilo prehajanje meje zelo poenostavljeno, liberalizirano glede na prejšnjo »politiko« glede prehajanja meje, kot za vstopanje tujcev v Jugoslavijo. Za to so bili razlogi tako notranjepolitični kot zunanjepolitični. Večjo odprtost meja so narekovali notranji gospodarsko-politični razlogi,

Necakov_zbornik_FINAL.indd 667 23.1.2018 8:47:37

pa tudi sam položaj in vloga Jugoslavije v svetu, predvsem vloga, ki si jo je pridobil predsednik države Tito. Lažje prehajanje meje je močno povečalo potovanja v tujino, pa čeprav je bila za mnoge tujina le potovanje v Trst, ki je postal nakupovalno »svetišče« Jugoslovanov od »Triglava do Vardarja« (bolj tistih bliže Vardarju).[9] Leta 1965 je mejne prehode v Sloveniji prekoračilo 4.002.837 jugoslovanskih državljanov, leta 1970 pa štirikrat več –16.412.701. Pri tem je treba poudariti, da je raslo število tistih, ki so prehajali mejo s potnimi listi, medtem ko je bilo prehajanje z maloobmejnimi prepustnicami bolj ali manj konstantno – okoli 3.500.000 letno.

Tabela 2: Izstopi in vstopi v Jugoslavijo čez mejne prehode v Sloveniji, 1965–1970.

Leto	Izstopi državljanov SFRJ s potnimi listi	Izstopi državljanov SFRJ s prepustnicami
1965	982.728	3.020.109
1966	2.884.971	3.803.428
1967	5.648.142	3.875.079
1968	6.472.533	3.533.773
1969	8.706.427	3.841.846
1970	11.892.890	4.519.811

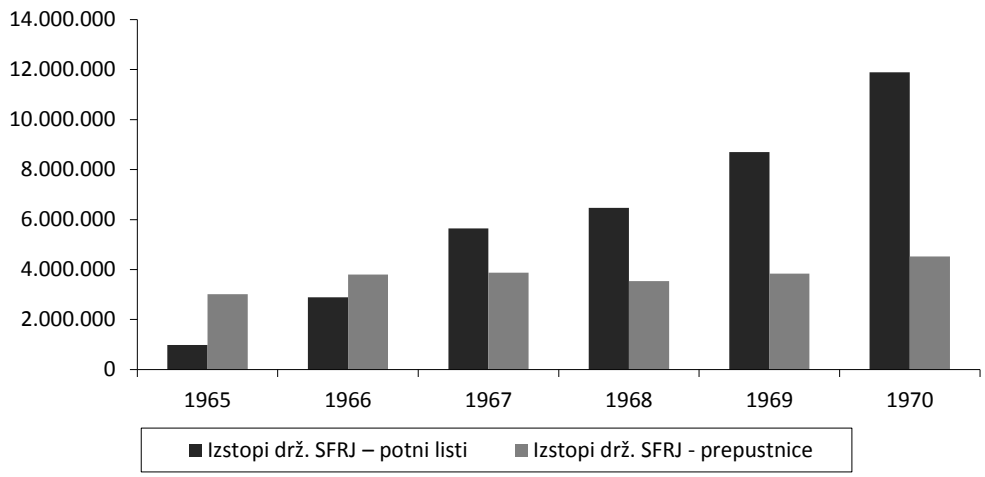

Grafikon 2: Izstopi in vstopi v Jugoslavijo čez mejne prehode v Sloveniji, 1965–1970.

Od sredine šestdesetih let se je skokovito povečeval vstop tujcev v Jugoslavijo. Bili so predvsem turisti, ki so šli na jadransko obalo. V Jugoslavijo je leta 1959 vstopilo

9 Nećak, *Trst, mesto nakupov*, str. 301–310.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 668 23.1.2018 8:47:37

170.000 tujih državljanov (brez maloobmejnega prihajanja), leta 1965 6.371.922, pet let kasneje pa 39.860.591. Večina jih je prišla prek mejnih prehodov z osebnimi avtomobili; teh je konec šestdesetih let prešlo mejo okoli 9,5 milijonov, od tega jugoslovanskih 1.886.000.[10] Daleč največ tujcev, ki so z avtomobili prešli jugoslovansko mejo, je bilo iz Italije, Avstrije in ZR Nemčije, kar je bilo okoli 90 % vseh tujcev v Jugoslaviji.

Kje in kako čez mejo

Sprva je varovanje in nadzor meje ter tudi prehajanja na mejnih prehodih opravljala vojska. Do leta 1953 je varovanje in nadzor meje, pa tudi prehajanje bilo v rokah KNOJ, vojaškega dela politične policije Ozne oziroma Udbe. To je povedno dejstvo, kaj je meja pomenila za oblast. Zanjo je bila to politična meja v pravem pomenu tega pojma. Meja med kapitalizmom in socializmom proti Zahodu in meja med naprednim, jugoslovanskim, samoupravnim socializmom in konservativnim »realnim socializmom« proti Vzhodu. Po razformiranju KNOJ januarja 1953 so nadzor nad mejo, pa tudi nadzorovanje prehajanja meje na mejnih prehodih prevzele graničarske enote JLA. Vojaki so nadzor prehajanja meje opravljali do konca petdesetih let, ko so to prevzeli miličniki – policisti.

Mejnih prehodov je bilo sprva malo. Leta 1952 jih je bilo na mejah ter z Avstrijo in z Italijo in STO 13,[11] po uvedbi maloobmejnega prehajanje meje med Jugoslavijo in Italijo pa je bilo ne tej meji vzpostavljenih 57 mejnih prehodov, večjih in manjših, stalnih in sezonskih; med temi jih je bilo le 8 s statusom 1. kategorije, torej za mednarodni promet. Proti Avstriji je bilo v istem času 36 mejnih prehodov. Sredi šestdesetih let je bilo na mejah Jugoslavije v Sloveniji 96 mejnih prehodov, večina (73) za maloobmejni promet. Mednarodnih mejnih prehodov je bilo 27; 7 železniških, 18 cestnih, 1 pomorski in 1 letalski; 12 proti Italiji (3 železniški, 9 cestnih), 11 proti Avstriji (4 železniški, 7 cestnih) in 2 proti Madžarski (cestna).[12] Zaradi preobremenitve mednarodnih mejnih prehodov je bil dan predlog, da to postanejo tudi mejni prehodi Lazaret (proti Italiji), Gederovci (proti Avstriji) in Dolga vas (proti Madžarski) in da se uvede vrsta sezonskih mejnih prehodov. Jugoslovanske meje proti trem sosednjim državam so bile resnično gosto posejane z mejnimi prehodi, saj je bil na vsakih 5,3 km kopenske meje mejni prehod.

10 *Statistični letopis SRS 1970*, str. 232, tab. 12–39.

11 *Uradni list FLRJ*, 38-469, 23. julij 1952, Odločba o mejnih prehodih.

12 *Uradni list SFRJ*, 22-236, 1. junij 1966, Odločba o stalnih mejnih prehodih za mednarodni promet; *Uradni list SFRJ*, 497; 2. november 1966, Odločba o določitvi stalnih mejnih prehodov Lazaret in Učeja za mednarodni cestni promet; *Uradni list SFRJ*, 55-630, 20. december 1968, Odločba o določitvi stalnega mejnega prehoda Kuzma za mednarodni cestni promet.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 669 23.1.2018 8:47:37

Tabela 3: Mednarodni mejni prehodi v Sloveniji 1952 in 1966[13]

		Vrsta mejnega prehoda		
Država	**Leto**	**Cestni**	**Železniški**	**Letalski***
Italija	1952	Nova Gorica, Rateče		
	1966	Škofije, Kozina, Fernetiči, Lazaret, Nova Gorica, Robič, Učeja, Predil, Rateče	Sežana, Repentabor, Nova Gorica,	
STO	1952	Sežana, Kozina, Rižana	Sežana	
Avstrija	1952	Podkoren, Ljubelj, Jezersko, Dravograd, Šentilj	Jesenice, Dravograd, Maribor (Spielfeld)	
	1966	Podkoren, Ljubelj, Jezersko, Vič, Holmec, Šentilj, Radgona	Jesenice, Prevalje, Dravograd, Maribor (Spielfeld),	
Madžarska	1952			
	1966	Dolga vas		

*1966 – Brnik
**1966 – Koper

V drugi polovici šestdesetih je začelo prihajati zaradi povečanega prometa prek državne meje na cestnih mejnih prehodih do gneče, kar je zahtevalo posodobitev mejnih prehodov. Zlasti je to veljalo za Šentilj, ki je bil mejni prehod, prek katerega je bil vstop (in izstop) iz Jugoslavije največji. Večinoma so bili tisti, ki so ga uporabljali, tujci, predvsem turisti, pa tudi od sredine šestdesetih let dalje t. i. gastarbajterji tako iz Jugoslavije kot iz Turčije, Grčije, ki so potovali prek Jugoslavije v svoje domovine. Posodobitev mednarodnih mejnih prehodov sta v večini financirali Slovenija in Hrvaška, iz zvezne blagajne je bilo dano za to le 10 %. Maloobmejne prehode je vzdrževala Slovenija sama. Hrvaška je bila zaradi turizma na Jadranu zainteresirana za čim večji prihod tujih turistov, za kar so morali biti dani tudi tehnični pogoji, tj. sodobni mejni prehodi.[14] In seveda ceste. Eden od bistvenih argumentov v Sloveniji za pridobitev kreditov Mednarodne banke za razvoj, iz česar se je leta 1969 rodila t. i. cestna afera,[15] je bilo število prehodov meje proti Avstriji. Na splošno je prek mejnih prehodov v Sloveniji vstopalo v Jugoslavijo okoli 90 % vseh potnikov. Leta 1970 je meje v Sloveniji prešlo skupaj 112.546.584 oseb; le 10 % tega je bilo od obmejnega

13 Za leto 1966 *Uradni list SFRJ*, 22-236, 1. junij 1966, Odločba o stalnih mejnih prehodih za mednarodni promet.

14 Kot posodobitev pri prehajanju meje na cestnih prehodih je bila uvedena kontrola cestnih vozil iz kabin (kioskov) ob vozišču; mejni prehodi so bili opremljeni tudi z napravami za preverjanje potnih listov.

15 Gl. Repe, *»Liberalizem« v Sloveniji*, str. 744–849.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 670 23.1.2018 8:47:37

prometa. Tri četrtine prehodov je bilo preko meje z Italijo, slaba četrtina z Avstrijo, z Madžarsko pa le desetinka odstotka, kolikor tudi čez letališče Brnik (79.270).

Maloobmejno prehajanje meje

Ena od značilnosti prehajanja meje v Sloveniji v času od konca druge svetovne vojne do sredine šestdesetih let, ko so se jugoslovanske meje za jugoslovanske državljane odprle »na stežaj«, je bilo (malo)obmejno prehajanje meje. To je bila prva luknja v železni zavesi in je značilnost desetletja od sredine petdesetih do sredine šestdesetih let. To je bil način, ko se je jugoslovanska meja proti »kapitalističnemu svetu« začela odpirati oziroma se je odprla.

Julija 1950 je bil objavljen Pravilnik o obmejnem pasu, v katerega so bili vključeni kraji iz okrajev Sežana, Gorica, Tolmin, Jesenice, Kranj, Šoštanj, Slovenj Gradec, Maribor, Radgona, Murska Sobota in Dolnja Lendava, torej na meji z vsemi tremi državami, na katere je v Sloveniji mejila Jugoslavija.[16] Maloobmejno prehajanje meje pa se je razvilo predvsem na meji z Italijo.

Šlo je za prehajanje meje na osnovi meddržavnega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo sklenjenega v Vidmu/Udine (v palači Belgrado) 20. avgusta 1955. Šlo je uresničitev 7. točke Memoranduma (=spomenice) o soglasju (»Londonskega memoranduma«), ki je bil sklenjen 5. oktobra 1954 v Londonu in je odpravil STO ter vzpostavil državno mejo med Jugoslavijo in Italijo. Ta meje sicer ni bila stalna in uradna še več kot enaindvajset let, vse do sklenitve t. i. osimskih sporazumov med Jugoslavijo in Italijo leta 1975.[17] V eni od točk je bilo tudi določilo o meji. Točka memoranduma iz leta 1954 je predvidela dogovor o ureditvi maloobmejnega prometa, »*vštevši olajšave gibanja prebivalcev obmejnih območij po suhem in po morju čez mejo za normalne trgovske in druge dejavnosti, kakor tudi za prevoz in promet*«. Zaradi odnosov med Jugoslavijo in Italijo, ki kljub sklenitvi soglasja o STO in meji niso bili najboljši, je bila pot do sporazuma mukotrpna. Italijanom v pogajanjih ni bil npr. všeč izraz državna meja in so jo želeli imenovati razmejitvena (demarkacijska) črta, namesto mejni prehod so uporabljali izraz »prehodno mesto«. Jugoslavija pa ni bila preveč navdušena nad »diktatom«, da mora odpreti mejo z Italijo zaradi pomislekov, da bo odprta meja lahko slabo vplivala na jugoslovanski politični sistem. Kljub pomislekom pa so želeli s sprejetjem videmskega sporazuma Zahodu pokazati na svojo pripravljenost na sodelovanje in vero v svojo moč na notranjem in zunanjem političnem področju. Ko so se dogovarjanja o maloobmejnem prometu začela, je Jugoslavija morala pokazati Zahodu svojo pripravljenost na sodelovanje, kajti niso še vedeli, da bo sovjetski partijski voditelj Hruščov storil korak v »Canosso« in prišel v Beograd urejat odnose z Jugoslavijo in da ne bo Zahod več edini prijatelj Jugoslavije.

16 *Uradni list FLRJ*, 43-396, 5. julij 1950, Pravilnik o obmejnem pasu.

17 Škorjanec, *Osimska pogajanja*; Kolenc (ur.), *Osimski sporazumi*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 671 23.1.2018 8:47:37

Videmski sporazum,[18] dogovor o maloobmejnem prometu med Jugoslavijo in Italijo, je bil za jugoslovansko stran nekakšna nuja, ki je izhajala iz takratnih mednarodnopolitičnih razmer, ko je Jugoslavija potrebovala prijateljstvo Zahoda. Že pred tem sporazumom je bil februarja 1949 prav tako v Vidmu podpisan sporazum o maloobmejnem prometu med Jugoslavijo in Italijo, namenjen pa je bil predvsem ureditvi prehajanja meje za dvolastnike, da so lahko na drugi strani meje obdelovali svojo zemljo. Podoben sporazum je bil leta 1953 podpisan tudi z Avstrijo, imenovan blejsko-gleichenberški sporazum. Število dvolastnikov se je iz leta v leto spreminjalo; leta 1959 je na osnovi dvolastništva imelo dvolastniške izkaznice za prehod meje jugoslovansko mejo z Italijo in Avstrijo 5276 oseb, ki so 189.682-krat izstopili iz Jugoslavije (in se vanjo vrnili), torej vsak v povprečju po 36-krat. Jugoslavija je na osnovi blejsko-gleichenberškega sporazuma v letu 1956 izdala 1869 dokumentov za prehod prek meje, Avstrija pa 2267.

Videmski sporazum (podpisan avgusta 1955) o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemnega in pomorskega prevoza in prometa med Tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj, je vzpostavil »*mejo dobre volje*«,[19] kajti odprtje meje je bilo med prebivalstvo na obeh straneh meje dobro sprejeto in začeli so mejo prehajati resnično množično. Z videmskim sporazumom je bilo omogočeno prehajanje prebivalstva iz desetkilometrskega pasu na jugoslovanski in italijanski strani čez mejo pod določenimi pogoji. Dokument za prehod meje na ta način je bila prepustnica, s katero je bilo omogočeno potovanje štirikrat na mesec in to prek vnaprej določenega istega mejnega prehoda. To je bila zahteva jugoslovanske strani z namenom lažjega nadzorovanja prehajanja.

Videmski sporazum se je vsako leto podaljšal in je s spremembami veljal do konca druge Jugoslavije. Doživljal je spremembe. Sredi januarja 1965 so začeli izdajati prepustnice s triletno veljavnostjo, od oktobra 1968 pa je imetnik prepustnice lahko bival v sosednji državi 72 ur, ne da bi pri tem šteli dan prihoda in dan odhoda, v začetku leta 1970 pa je bila omejitev na štirikratno potovanje na mesec z maloobmejno prepustnico odpravljena. To je leta 1969 sprejela meddržavna komisija, ki se je letno sestajala zaradi podaljšanja videmskega sporazuma. To je bila največja sprememba v tem sporazumu. Leta 1982 je bilo območje maloobmejnega prometa razširjeno na celotno območje obmejnih občin in ne več le na desetkilometrski pas ob meji; na jugoslovanski strani razširjeno na okoli 230.000 prebivalcev, na italijanski na 490.000 prebivalcev.

Zaradi maloobmejnega prehajanja meje je meja med Jugoslavijo in Italijo postala »perforirana« z mejnimi prehodi; na dolžini 172 km jih je bilo 57. Obseg takšnega prehajanje meje je bil dokaj velik. Do 31. marca 1956 je bilo na jugoslovanski strani

18 *Uradni list FLRJ*, Mednarodno sporazumi, št. 3, 18. februar 1957, Sporazum med FLRJ in Republiko Italijo o urejanju prometa oseb, kot tudi kopenskega in pomorskega prevoza in prometa med območjem Trsta in območji, ki z njim mejijo.

19 *Tovariš*, 27. november 1955, št. 48.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 672 23.1.2018 8:47:37

izdanih 115.620 prepustnic, na italijanski strani pa 145.800, skupaj 261.420.[20] Obseg prehajanja meje na osnovi videmskega sporazuma se je v prvih petih letih dvignil iz 250.691 vseh, ki so prešli mejo leta 1955, na 11.741.088 leta 1959, čez deset let (1969) pa na 14.702.463 Jugoslovanov. Prebivalcev ob meji, ki so imeli prepustnice maloobmejnega prometa, je odšlo v Italijo od leta 1955 do 1959 7.026.058, kar je bilo 1,5-krat več kot je bilo število Italijanov, ki so prišli v Jugoslavijo na osnovi osebnega maloobmejnega prometa. To razmerje se je v drugi polovici šestdesetih let spremenilo in je prihajalo v maloobmejnem prometu v Jugoslavijo več Italijanov kot je šlo v Italijo državljanov Jugoslavije.

Tabela 4: Prehajanje meje na osnovi Videmskega sporazuma (po podatkih RSNZ LRS)[21]

leto	državljani FLRJ – izstop iz Jugoslavije*	državljani Italije – vstop v Jugoslavijo**	skupaj
1955	132.315	118.376	250.691
1956	1,221.377	774.834	1,996.211
1957	1,688.840	1,252.374	2,941.214
1958	1,919.923	1,181.899	3,101.822
1959	2,063.603	1,387.547	3,451.150
1960	1,865.166	1,199,190	3,064.356
skupaj	8,891.224	5,914.220	14,804.444

*število upravičencev maloobmejne prepustnice 71.968

**število upravičencev maloobmejne prepustnice 103.712

Glede na število upravičencev do prepustnice je vsak upravičenec potoval v Italijo večkrat. Tako je vsak upravičenec iz Jugoslavije na leto z maloobmejno prepustnico povprečno prešel mejo 20-krat, Italijan s prepustnico pa 9,5-krat. Podatki za vsako leto so različni. Vsekakor je bil obisk Italije s strani državljanov Jugoslavije večji kot obisk Jugoslavije s strani Italijanov ob meji. V šestdesetih letih se je to obrnilo.

Imetniki prepustnic so imeli devizne in carinske ugodnosti. Sprva jim je bilo dovoljeno prenesti prek meje v Italijo 3500 dinarjev; to vsoto so jim vpisali v prepustnico. Izvajali so preglede zaradi denarja. Dogovor je bil tudi glede količine blaga, ki ga je lahko posamezni imetnik maloobmejne prepustnice prenesel čez mejo (10 kg svežega sadja, 1 kg svežega mesa, 1 kg suhega mesa, 1 kg rib, 2 kg sira, 2 kg riža, 2 kg testenin, 8 kg pomaranč in limon, 2 l mleka, 12 jajc, itd.). Tudi to je bilo podvrženo strogi kontroli;

20 Šušmelj, *Videmski sporazum*, str. 13.

21 ARS, AS 1931, šk. 1440, Poročilo RSNZ LRS za leto 1960.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 673 23.1.2018 8:47:37

prineseno so tehtali s kuhinjsko tehtnico.[22] Koristnike maloobmejnih prepustnic je to motilo, zlasti odnos carinskih organov do njih, ki so izvajali tudi telesne preiskave, je bila ugotovitev leta 1967 Centra za sociološke raziskave v Novi Gorici, ki je izvedel anketo o maloobmejnem prometu in prehajanju meje.[23] Kljub tovrstnim težavam za koristnike maloobmejnih prepustnic z jugoslovanske strani pa je ta način prehajanje državne meje imel ugoden vpliv, zlasti na dvig standarda prebivalstva. O tem, kaj so v glavnem kupovali v tujini, zlasti v Italiji za mejo, je pisal Božo Repe.[24]

Na začetku šestdesetih let je bil sklenjen maloobmejni sporazum tudi z Avstrijo. Obseg prehajanje te meje z maloobmejnimi prepustnicami je bil mnogo manjši kot na jugoslovansko-italijanski meji. Leta 1960 je bilo v maloobmejnem prehajanju meje med Jugoslavijo in Avstrijo 13.760 prehodov, naslednje leto pa že 276.782, leta 1970 pa 901.938; to je bilo za skoraj 20 % manj kot je bil tega leta maloobmejni promet med Jugoslavijo in Italijo. Značilno za maloobmejni promet z Avstrijo je, da je prestopalo mejo s prepustnicami več jugoslovanskih državljanov, kot je na isti osnovi prihajalo v Jugoslavijo Avstrijcev.

Prehajanje meje na osnovi meddržavnih sporazumov o maloobmejnem prometu je bilo glede na celotno prehajanje jugoslovanske državne meje v Sloveniji do sredine šestdesetih let prevladujoče. Leta 1958 je potovalo v tujino na osnovi izdanih potnih listov in vizumov (odhodno-povratnih) 59.714 državljanov Jugoslavije, ki jim je bil potni list in vizum izdan v Sloveniji, tega leta pa je bilo na osnovi videmskega sporazuma izdanih v Jugoslaviji/Sloveniji 85.756 prepustnic, s katerimi so imetniki opravili 1,919.950 prehodov meje. Vsak je v letu 1958 v povprečju prečkal mejo 22-krat. Najbrž je bila to državna meja v Evropi, prek katere je potekal največji tovrsten obseg prehodov.

Poseben način prehajanje meje, ki zahteva posebno pozornost in obravnavo, je bil ilegalni. Šlo je za beg iz Jugoslavije. Razlog je bil v glavnem ekonomski, iskanje boljših možnosti za zaslužek in za boljše življenje. Malo je bilo bega iz političnih razlogov; med 13.778 ujetimi med poskusom bega je bilo po ugotovitvi policije takšnih le 33. Slovensko notranje ministrstvo je leta 1957 zato sklepalo: »*Pri pobegih prevladuje težnja za boljšim zaslužkom v inozemstvu. Eden izmed vzrokov pa je tudi pomanjkanje možnosti odhajanja na sezonsko delo in ekonomsko emigracijo v inozemstvo*.«[25] Pobegi so značilnost predvsem petdesetih let, zlasti druge polovice petdesetih; največje število pobegov in poskusov je bilo leta 1957, ko je uspelo ali poskusilo preiti mejo na Zahod v Sloveniji 20.700 oseb. Večina jih ni bila iz Slovenije, ampak iz drugih predelov Jugoslavije; iz Slovenije jih je bilo med ujetimi okoli četrtina. Večina jih je bežala v Avstrijo. V šestdesetih

22 Šušmelj, *Videmski sporazum*, str. 12.

23 Prav tam, str. 13.

24 Repe, *»Tihotapijo vse razen ptičjega mleka«*, str. 90–96.

25 ARS, AS 1931, šk. 1440; poročilo RSNZ LRS za leto 1957.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 674 23.1.2018 8:47:37

letih je število beguncev čez mejo na Zahod padalo. Predvsem je padalo število Slovencev, ki so bežali prek državne meje. Po sicer nepopolnih podatkih je od začetka petdesetih do konca šestdesetih let ilegalno prešlo mejo okoli 31.000 oseb, trikrat toliko pa so jih ob prehodu meje ujeli.

Prehajanje meje je bilo do sredine šestdesetih let, ko je Jugoslavija svoje meje odprla, kar je veljalo predvsem navzven, za prehajanje njenih državljanov prek njih, mogoče. Povezano je bilo z vrsto administrativnih težav. Državne meje so bile dvajset let tako težje prehodne, niso pa bile povsem zaprte.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, AS 1931, šk. 1440, 1441.

Tiskani viri

Statistični letopis Republike Slovenije 2001. Ljubljana: Statistični urad RS, 2001.
Statistični letopis SR Slovenije 1970. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1970.
Uradni list FLRJ, 1949, 1950, 1952, 1957, 1960.
Uradni list SFRJ, 1965, 1966, 1968.

Časopisni vir

Tovariš, 1955.

Spletni vir

Policija. http://www.policija.si/index.php/component/content/article/119-sektor-mejne-policije/526-predstavitev-slovenskih-meja-in-mejnih-prehodov-na-zunanji-schengenski-meji (dostop: 3. april 2017).

Literatura

Čepič, Zdenko, Zdomstvo. Peter Štih in Bojan Balkovec (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana, 2010, str. 395–412.
Fornazarič, Elio, Dvajset let obmejnih sporazumov. *Jadranski koledar*, 1976, str. 28–34.
Kolenc, Črtomir (ur.), *Osimski sporazumi*. Koper: Lipa, 1977.
Kolšek, Konrad, *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991*. Maribor: Obzorja, 2001.
Kravs, Egon, Razvoj obmejnega prometa: na osnovi videmskega sporazuma. *Jadranski koledar*, 1959, str. 67–68.
Nećak, Dušan, Trst, mesto nakupov. *Prispevki za novejšo zgodovino* 40 (1), 2000, str. 301–310.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 675 23.1.2018 8:47:37

Repe, Božo, *»Liberalizem« v Sloveniji*. Borec, 9–10. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
Repe, Božo, »Tihotapijo vse razen ptičjega mleka«: vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse* 5 (2), 1998, str. 90–96.
Sušjan, Ante, Maloobmejni promet med Jugoslavijo in Italijo in njegova realizacija. *Razprave in gradivo*, 1960, št. 1, str. 151–170.
Škorjanec, Viljenka, *Osimska pogajanja*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2007.
Šušmelj, Jože, Videmski sporazum. *Primorska srečanja* 28 (279/280), 2004, str. 7–17.

Summary

Zdenko Čepič

Across the border: the Yugoslav state border crossings in the 1945–1970 period

Besides specifying the state's territory, a state border represents one of the main elements of statehood. A protected and supervised state border is a means for the protection of its political and economic system. The contemporary history of Slovenia has been greatly marked by border disputes that arose when the country became an independent and sovereign state. A state border separating one state from another has a concrete, material and mandatory status. It represents a line designated with border markings, border stones and other demarcations. The crossing of a border is related to border crossing points, border zones, border surveillances and documents for the crossing of the border, which, in Yugoslavia, concerned anyone who wanted to cross the border. The Yugoslav border (i.e. the border of second Yugoslavia) in Slovenia consisted of the border with Italy, Austria and Hungary – separating the capitalist West and the state of the "real socialist" East. Most travels from Yugoslavia were made to the "capitalist" state. The question emerging here is where and how was it possible to cross the Yugoslav border after the Second World War, until an almost complete opening of the border in the mid-1960s, when crossings of the Yugoslav border were liberalized and greatly simplified. In terms of possibilities in obtaining passports and visas and the method of crossing the border, the crossings of the Yugoslav border can be divided into three periods. The first period was from the end of WW II until the mid-1950s, when the borders were relatively closed and there were only a few crossing points. Lasting from the mid-1950s to mid-1960s, the second period is marked by frequent border crossings due to bilateral agreements on local border crossing (especially with Italy, starting with the Udine Agreement of 1955), while the third period lasted from the mid-1960s onwards, when the border crossing regulations were highly liberalized, resulting in an increased number of border crossings. The legislation regarding passports and visas in the second Yugoslav state, which were important documents for an individual when crossing the border, was scarce up until the mid-1960s. The first legal definition of travel documents was adopted in 1949, the second in 1960, and the third in 1965. Each one simplified or liberalized the crossing of borders. After 1965, especially after the elimination of visas for travelling to Austria or Italy, the Yugoslav border was practically open. Before that, especially in the 1950s, the border crossings were also conducted illegally. These were made mostly by those fleeing

from Yugoslavia. The reasons for such illegal crossings were mostly economical, i.e. the search for better earnings and a better life. Fleeing out of political reasons was scarce. According to incomplete data, from the early 1950s to the end of 1960s about 31,000 people crossed the Yugoslav border in Slovenia illegally, heading mostly to Austria.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 677 23.1.2018 8:47:37

Necakov_zbornik_FINAL.indd 678 23.1.2018 8:47:37

Božo Repe[*]

Italijansko-jugoslovanska meja po drugi svetovni vojni: prehodi meje, turizem, nakupovanje, tihotapljenje

Od začetka šestdesetih let dalje se je Jugoslavija močno razlikovala od ostalih vzhodnoevropskih držav. Razlika je bila opazna ne le v političnem sistemu, temveč tudi v osebnem življenjskem standardu, turizmu, potovanjih, nakupovanju v tujini in posnemanju zahodnega življenjskega sloga. Poleg tega je imela Slovenija poseben položaj znotraj Jugoslavije: mejila je na Italijo in Avstrijo, imela močni narodni manjšini v teh dveh državah in bila najbolj razvita in najbolj zahodno usmerjena regija Jugoslavije.[1] To je Sloveniji omogočalo – z izjemo prvih povojnih let – nenehen stik s tema dvema državama in realistično primerjavo njunih relativnih življenjskih standardov.

Italija je bila za slovenski (in jugoslovanski) narod prvo okno v zahodni svet. Nova meja med obema državama je bil določena – v korist Jugoslavije – leta 1947 in je boleče zarezala v življenje ljudi, ki so do takrat živeli skupaj, najprej pod Avstro-Ogrsko in kasneje, med obema svetovnima vojnama, pod Italijo. V nekaterih primerih je meja potekala med hišami, prečkala vrtove ali celo – kot v primeru vasi Miren – razdelila pokopališče na dva dela. Odnosi z Italijo so ostali napeti do leta 1954, ko je bilo t. i. tržaško vprašanje rešeno z Londonskim memorandumom (delitev Svobodnega ozemlja med Jugoslavijo in Italijo).[2] Posledično so bila prečkanja meje redka. Le ljudje, ki so živeli v

* dr. Božo Repe, redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bozo.repe@ff.uni-lj.si

1 Naj tu omenim, da se je s problematiko slovenskih manjšin v Italiji in Avstriji ter slovensko (jugoslovansko)--italijanskih odnosov in slovensko (jugoslovansko-avstrijskih odnosov dr. Dušan Nečak ukvarjal zelo obširno, v začetku, v zgodnjih sedemdesetih letih, še kot novinar *Dela* in nato kot raziskovalec Inštituta za narodnostna vprašanja in profesor na univerzi. Zato sem za prispevek tudi izbral to tematiko. Članek je sinteza del avtorja in drugih na to temo, ki so navedeni v spisku literature.

2 Londonski sporazum (Memorandum o soglasju med vladami Italije, Združenega kraljestva, Združenih držav in Jugoslavije glede Svobodnega tržaškega ozemlja) je mednarodni sporazum, ki je odpravil vojaško upravo v conah A in B Svobodnega tržaškega ozemlja. Podpisali so ga predstavniki Italije, Jugoslavije, Velike Britanije in ZDA dne 5. oktobra 1954 v Londonu. Jugoslavija in Italija sta potrdili obstoječo razmejitev, italijanska civilna uprava je

Necakov_zbornik_FINAL.indd 679 23.1.2018 8:47:38

dvestometrskem pasu ob meji, in t. i. dvolastniki (tj. ljudje, ki so imeli v lasti zemljišča v obeh državah) so smeli prečkati mejo. Slednji so smeli iti po najkrajši poti do svojega zemljišča v drugi državi, vendar niso smeli obiskati večjih vasi ali mest. Kljub strogim nadzorom na obeh straneh meje so ljudje vseeno obiskovali vasi in mesta (na italijanski strani so jih pogosto prepoznavali po njihovih »socialističnih« čevljih ali registrskih tablicah na kolesih). Ker so bili ljudje, ki so živeli ob meji, prvi kupci zahodnih izdelkov, so te izdelke tihotapili v Slovenijo.[3]

Slika 1: Polnjenje avtomobilskih prtljažnikov po množičnih nakupih v Trstu, foto: Miško Kranjec, 16. april 1977, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Leta 1955 sta Jugoslavija in Italija podpisali sporazum o lokalnem obmejnem prometu, t. i. Videmski sporazum.[4] To je bil prvi sporazum te vrste, ki sta ga podpisali kapitalistična in socialistična država med obdobjem hladne vojne. Pravica do prečkanja meje je bila razširjena na celotno populacijo, ki je živela ob meji, kar je privedlo do znatnega povečanja števila prehodov meje. Ljudje iz teh regij so bili še posebej navdušeni nad obiskovanjem raznovrstnih sejmov (npr. sejem sv. Andreja v Gorici), kjer so kupovali poceni robo. Eden najpopularnejših artiklov je bila t. i. *bambola* (italijanska punčka) – velika punčka, oblečena v pisano obleko. Takšne punčke so polagali na zakonske postelje kot okras. Ljudje so kupovali tudi konfete (za poroke), žvečilni gumi in tipične italijanske slaščice (tj. panettone, amoretti itd.). Roba, ki so jo kupovali na italijanskih

bila razširjena prek celotnega ozemlja cone A, jugoslovanska pa prek celotnega ozemlja cone B. Zajamčena je bila nemotena vrnitev oseb, ki so prej imele pravico do bivanja na ozemljih pod jugoslovansko ali italijansko upravo. Posebni statut je zajamčil nacionalne pravice manjšin na obeh straneh meje. Celotno besedilo je objavljeno v: *Bela knjiga o diplomatskih odnosih*, str. 34–39.

3 ARS, Komite za turizem in gostinstvo (1948/1951); Sekretariat vlade za trgovino in turizem (1962/63); Anketa, ki so jo izvedli študenti Oddelka za zgodovino Filozofske fakulteti v Ljubljani v obmejnem pasu (seminarsko leto 1996/1997); Malnič, *Topografija spomina*, str. 331–346.

4 Videmski sporazum, 20. avgust 1955. Objavljen v: Dodatek uradnega lista FLRJ 3-42, 1957.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 680 23.1.2018 8:47:38

stojnicah, je močno vplivala na oblikovanje okusa slovenskih in jugoslovanskih kupcev v petdesetih letih in tudi kasneje.

Ljudje, ki so živeli izven 10-kilometrskega pasu ob meji, so lahko pridobili potni list (bodisi osebnega, družinskega ali skupinskega). Potne liste so izdajali območni oddelki za notranje zadeve in so lahko zavrnili vlogo za izdajo potnega lista brez dodatne obrazložitve. Potnih listov niso izdajali moškim, ki še niso služili vojaškega roka. Za skoraj vse države je bil zahtevan vizum, poleg tega pa si je moral jugoslovanski državljan priskrbeti tudi garantno pismo iz namembne države. Do začetka šestdesetih let so upravne ovire in nizek življenjski standard preprečevale jugoslovanskim državljanom pogostejše obiske tujine. Njihova potovanja so bila omejena na poslovna potovanja in obiske sorodnikov. Precejšnje število ljudi je mejo prečkalo nelegalno in kasneje emigriralo v prekomorske države.

V drugi polovici petdesetih let pa se je začel razvijati turizem, kar je privedlo do pogostejših obiskov Jugoslavije s strani tujcev. Sredi šestdesetih let se je Jugoslavija odprla svetu in življenjski standard se je občutno zvišal. Potni listi so postali dostopni (z redkimi upravnimi ovirami) večini državljanov, vizumi za sosednje države pa so bili postopoma ukinjeni. Leta 1962 je bil jugoslovanskim državljanom prvič dovoljen legalen nakup tuje valute v vrednosti 15.000 dinarjev (50 US dolarjev), medtem ko so bili višji zneski na voljo le za namene zdravljenja v tujini in udeležbe na mednarodnih srečanjih ter konferencah. Lahko so odprli bančni račun za tujo valuto. Množice so iskale delo v Avstriji in Nemčiji (t. i. gastarbajterji). Med letoma 1964 in 1969 je prek uradov za zaposlovanje 62.347 slovenskih državljanov našlo zaposlitev na Zahodu, še več ljudi pa se je preselilo tja na lastno pest. Domov so se vračali za velike praznike in s seboj prinašali izdelke z Zahoda.

Zahodni nakupovalni trend se je postopoma premaknil od kozmetike, pralnega praška, kavbojk (znani slovenski igralec Janez Hočevar še vedno nosi vzdevek Rifle, ker je bil eden prvih Ljubljančanov, ki je v petdesetih letih nosil kavbojke) in športnih čevljev (ponekod se je zanje še vedno ohranil izraz »superge« po tedanji popularni italijanski znamki) k pralnim strojem, sesalnikom, drugim gospodinjskim aparatom in sčasoma tudi avtomobilom. V tem obdobju so se slovenski proizvajalci in trgovci postopoma začeli prilagajati novim potrebam svojih strank. Gorenje je začelo proizvajati gospodinjske aparate, ki so postali popularni v vzhodnoevropskih državah v letih, ki so sledila, pojavljati pa so se začele tudi samopostrežne trgovine in veleblagovnice. Vendar pa te trgovine niso bile tako dobro založene kot na Zahodu in tudi cene so bile višje. Tako kot drugod po svetu je proti koncu šestdesetih let najstniška generacija sčasoma postala zelo močan segment potrošnikov. Socialistična ponudba blaga ni mogla zadostiti njihovemu povpraševanju po raznovrstnih zvezkih s portreti filmskih zvezd, flomastrih, šolskih torbah, modnih oblačilih, gramofonskih ploščah in podobnih artiklih. Tudi če to ni bilo res, kot v primeru visokokakovostnih slovenskih smuči znamke Elan, so najstniki

Necakov_zbornik_FINAL.indd 681 23.1.2018 8:47:38

pogosto menili, da so socialistični izdelki slabše kakovosti in prisilili starše, da so jim – s svojimi skromnimi socialističnimi plačami – kupovali modne tuje znamke smuči v tujini.

Kar se tiče življenjskega standarda, so se sedemdeseta leta izkazala za najboljša povojna leta za Jugoslavijo (Slovenijo). Liberalna usmeritev šestdesetih let z usmeritvijo na bolj tržni sistem je bila sicer spremenjena, a je uradna politika želela dokazati, da je samoupravni socializem najboljši sistem na svetu. S pomočjo poceni posojil je veliko število Slovencev v sedemdesetih začelo zidati lastne hiše. To se je poznalo tudi pri nakupih v Italiji in Avstriji. Popularni so postali gradbeni materiali, ki so bili boljše kakovosti, cenejši ali pa v Jugoslaviji celo nedostopni. Najpopularnejši artikli, ki so jih kupovali v tujini, so bile kopalniške ploščice, umivalniki, pipe, pohištvo, različna orodja, predvsem za vrtnarjenje, in celo mešalniki za beton. Prisotno je bilo veliko povpraševanje po gospodinjskih aparatih, živilih, žganih pijačah, oblačilih, čevljih (kljub kakovostnim slovenskim izdelkom so italijanski čevlji ostajali še vedno zelo popularni) in artiklih, ki – iz ideoloških razlogov – v Sloveniji niso bili na voljo (oblačila za obhajilo in birmo, venčki, beli čevlji ter torbice itd.).

Slika 2: Z vlakom v Trst. Slovenci so po nakupe v Italijo večinoma potovali z avtomobili, a tudi z vlaki iz Ljubljane. Iz drugih krajev Jugoslavije so zaradi oddaljenosti večinoma prihajali z vlaki, foto: Miško Kranjec, 28. julij 1979, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Še en fenomen iz sedemdesetih je bil t. i. *Ponterosso*, kjer so prodajali poceni robo in kič. Privabljal je na tisoče jugoslovanskih kupcev, ki so prihajali v organiziranih skupinah z rednimi vlaki, avtobusi in avtomobili iz najbolj oddaljenih krajev države. Kupovali so čisto vse, tudi najbolj ničvredno blago. Ponterosso je postal simbol potrošniške miselnosti, prilagojene socialističnim kupcem z malo denarja. Skrivanje nakupov pred cariniki (brezcarinski uvozi so bili omejeni na vrednost 100 dinarjev) je bil eden najljubših jugoslovanskih športov sedemdesetih let ne glede na starost ali spol udeležencev.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 682 23.1.2018 8:47:38

Množično nakupovanje v Italiji je bilo tudi posledica t. i. Osimskih sporazumov, ki jih je Italija podpisala z Jugoslavijo (v duhu Helsinške listine) leta 1975.[5] Jugoslovansko-italijanska meja je postala daleč najbolj odprta meja med socialistično in kapitalistično državo. Leta 1978 je v Tržaški pokrajini mejo prečkalo več kot 40 milijonov ljudi, od tega 21 milijonov s potnimi listi in 19 milijonov z obmejnimi prepustnicami.[6] Odprti so bili novi mejni prehodi, vendar je kljub temu prihajalo do prometnih zastojev, še posebej med vikendi – ta fenomen se je začel že v šestdesetih. Obmejni pas je bil povečan na 30 km. Prebivalci občine Jesenice, ki je mejila tako na Avstrijo kot Italijo, so imeli lahko celo prepustnice tako za eno kot drugo državo. Oblasti niso bile navdušene nad nakupovanjem v tujini, ker so ljudje tam zapravili veliko denarja.

Po drugi strani pa so tudi tujci nakupovali v Jugoslaviji in kupovali predvsem bencin, meso in drugo hrano, ki je bila tu cenejša. Oblastem pa je bil še pomembnejši ideološki pomen nakupovanja v tujini: kako je mogoče, da ljudje, ki živijo »v najboljšem sistemu na svetu«, hodijo nakupovat v Italijo? Zato so se v časopisih občasno pojavljali članki, ki so kritizirali nakupovanje v tujini in pogosto komentirali, da kapitalistični trgovci izkoriščajo jugoslovanske nakupovalce. Zlasti komunistom in javnim uslužbencem/državnim uradnikom so oblasti svetovale, naj se ne vdajo nakupovalni mrzlici, vendar niso uvedle nikakršnih sankcij ali drugih prizadevanj, da bi zmanjšale nakupovanje v tujini (z izjemo carinskih ukrepov).

V osemdesetih letih je Jugoslavija zapadla v krizo. Življenjski standard se je znižal na raven iz sredine šestdesetih let. Številni izdelki so bili racionirani ali pa celo nedostopni (bencin, olje, pralni prašek, južno sadje). Posledično je bilo nakupovanje v tujini osredotočeno na živila, tako ali tako pa si zaradi naraščajoče stopnje inflacije, ki je sredi osemdesetih let prerasla v hiperinflacijo, jugoslovanski državljani niso mogli privoščiti

5 Helsinška listina je bilo prvo dejanje konference o varnosti in sodelovanju v Evropi, ki je potekala v Helsinkih med julijem in 1. avgustom 1975. Listino je podpisalo petintrideset držav, vključno z ZDA, Kanado in večino evropskih držav (z izjemo Albanije), z željo, da bi izboljšale odnose v Evropi, predvsem med komunističnim blokom in Zahodom. Ta listina je bilo pomembno prizadevanje za zmanjšanje napetosti v času hladne vojne. Ena od desetih točk listine je točka o nedotakljivosti meja, medtem ko sklepna listina določa, da morajo biti meje v Evropi stabilne in da se jih lahko spreminja le na miroljuben način. V duhu te listine sta Jugoslavija in Italija 10. novembra 1975 v Osimu blizu Ancone podpisali t. i. Osimske sporazume. V očeh mednarodne javnosti je šlo za prvo neposredno uresničitev načel Helsinške listine. Sporazumi vsebujejo tri temeljne dokumente: Pogodbo med SFRJ in Republiko Italijo o poteku državne meje in vprašanjih, povezanih z mejo, Sporazum o pospeševanju gospodarskega sodelovanja in Protokol o prosti coni. Gospodarski del sporazumov je potrdila tudi Evropska gospodarska skupnost. Ti sporazumi v prvi vrsti urejajo mednarodno priznane državne meje, ki niso bile določene z Mirovno pogodbo z Italijo, in nadomeščajo Londonski sporazum.
Po osamosvojitvi je Slovenija prevzela obveznosti po mednarodnih sporazumih, ki jih je sklenila bivša SFRJ. V primeru Osimskih sporazumov je Slovenija to storila z izmenjavo not dne 31. julija 1992 v Rimu. Po objavi dokumentov v italijanskem uradnem listu je v Italiji prišlo do določenih protestov in zavračanja pravnega nasledstva Slovenije po teh sporazumih ter zahtev po spremembi sporazumov, kar je bilo v prvih letih po slovenski osamosvojitvi tudi del italijanske politike in dokončno opuščeno šele po Pridružitvenem sporazumu z Evropsko unijo (ki je stopil v veljavo leta 1999).

6 ARS, Gospodarska zbornica (1962/1992).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 683 23.1.2018 8:47:38

skoraj ničesar drugega. Geografski položaj Slovenije je njenim državljanom omogočal, da so pomanjkanje kompenzirali s tedenskimi nakupovalnimi izleti v tujino (vseeno pa je bila ponudba v Sloveniji boljša kot drugod po Jugoslaviji). Kupna moč se je izboljšala leta 1990, ko je jugoslovanski predsednik vlade Ante Marković zamrznil tečaj državne valute (dinarja) do nemške marke pri 1 : 7.

Nekaj mesecev so bile slovenske plače na ravni italijanskih in avstrijskih, kar je neposredno vplivalo na nakupovanje čez mejo. Po krizi, ki je privedla do razpada Jugoslavije in posledično do osamosvojitve Slovenije, se je nakupovanje v tujini postopoma normaliziralo. Danes je Slovenija država marketov in nakupovalnih središč, zato nakupovanje v tujini ni več posledica nezadostne ponudbe, temveč stvar nižjih cen in (ali) prestiža.

Slika 3: Manj znana, a prav tako množično obiskana tržnica kot kultni Ponterosso v Trstu je bila tudi v Trbižu (Tarvisio), kamor so prihajali nakupovat zlasti prebivalci severozahodnega dela Slovenije, a tudi iz notranjosti, zaradi bližine meje in nižjih cen pa tudi Avstrijci. Popularno nakupovalno mesto je bila še Gorica, kamor je prav tako vozil vlak, za nekatere pa tudi Videm (Udine). V Trbižu so bile že v zgodnjih šestdesetih letih tudi trgovine z iskanim tehničnim blagom (pralnimi stroji in drugimi gospodinjskimi aparati, kopalniško opremo, ploščicami ipd.) ter šolskimi potrebščinami. V kriznih osemdesetih letih so za kratek čas trgovine zrasle tudi tik za mejo v Ratečah, prodajali so zlasti kavo, pralne praške in druga živila, po razpadu Jugoslavije so skoraj vse propadle. Foto: Marjan Ciglič, 14. november 1978, hrani: Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Prečkanja meje, nakupovanje v tujini in potovanja so pomembno vplivala na življenjski slog Slovencev v povojnih desetletjih. Odgovor, ali so pri tem izostrili čut za kakovost, je dvorezen. Vsekakor pa je odprtost države vplivala na domačo proizvodnjo in trgovino, ki sta si prizadevali doseči zahodne standarde. Nakupovanje v tujini je izvajalo dodaten posredni pritisk na politiko, ki je bila – vsaj do neke mere – prisiljena upoštevati želje potrošnikov in ravnati v skladu z njimi. Pri tem je treba omeniti, da je bilo nakupovanje – še posebej v petdesetih letih in v prvi polovici šestdesetih

Necakov_zbornik_FINAL.indd 684 23.1.2018 8:47:39

– omejeno zaradi nizkega življenjskega standarda. Sčasoma se je uveljavil specifičen potrošniški ritual, nekakšna nakupovalna mrzlica, ki ji je podlegla večina Slovencev (in še več Jugoslovanov). Tipična značilnost takšnega odnosa je bila, da ljudje niso kupovali zgolj izdelkov, ki so jih resnično potrebovali. Ko so bili v tujini, so morali »zgrabiti priložnost«, da bi bilo potovanje »vredno njihovega denarja in časa« in so zato kupili vse, kar jim je prišlo pod roke. Ta filozofija se je skladala s prepričanjem, da sta varčevanje in racionalna poraba denarja nesmiselna, saj so verjeli, da mora država svojim državljanom omogočiti službo in stanovanje, poskrbeti za socialo in zdravstvo pa tudi preživljanje prostega časa. V okviru Jugoslavije so bili vsaj na nekaterih področjih Slovenci sicer bolj gospodarni, veliko si jih je npr. kupilo lastna stanovanja ali si zgradilo hiše.

Nakupovalni turizem je le eden od dejavnikov, ki so izoblikovali specifično povojno socialistično potrošniško miselnost v Sloveniji. Njegov vpliv je treba ocenjevati znotraj širšega konteksta skupaj s filmi, glasbo, televizijo, množično motorizacijo, razmahom tujega turizma v Sloveniji in ekonomsko emigracijo. Vse to je privedlo do dejstva, da so Slovenci prevzemali zahodne standarde in vzorce obnašanja, stanovanjske kulture, oblačenja in načina preživljanja prostega časa že vse od »liberalnih« šestdesetih dalje. Od zgodnjih sedemdesetih let dalje so npr. premožnejši že imeli mednarodne kreditne kartice, vključno z American Express. Ljudje so iz socializma vzeli, kar je bilo uporabnega (brezplačno šolanje, dobre zdravstvene storitve, polna zaposlenost), medtem ko so imeli ideologijo, ki je prežemala politične govore, časopisne članke in televizijske novice, za nujno zlo. Zadnji dve desetletji samoupravnega socializma skoraj nihče več ni jemal resno. To je bilo verjetno tudi posledica dejstva, da so se pri nakupih v tujini srečevali tako kritiki režima kot politiki in uradniki.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv vlade Republike Slovenije (ARS):
- Komite za turizem in gostinstvo (1948/1951)
- Sekretariat vlade za trgovino in turizem (1962/63)
- Komite za turizem (1963/1965), Komite za gospodarstvo (1965/190)
- Gospodarska zbornica (1962/1992)

Arhiv Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, Koordinacijski odbor za delavce na začasnem delu v tujini

Filmski viri

Kje je železna zavesa?, dokumentarni film RTV Slovenije, 1959, Arhiv RTV.

Ustni viri

Anketa, ki so jo izvedli študenti Oddelka za zgodovino Filozofske fakulteti v Ljubljani v obmejnem pasu (seminarsko leto 1996/1997).

Tiskani viri

Pariška mirovna pogodba: integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRJ in STO. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1997.

Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 1996.

Časopisni viri

Slovenski poročevalec, 1955–1959.
Ljudska pravica 1955–1959.
Delo, 1959–1992.
Tovariš, 1955–1959.
Naša žena, 1955–1960.
Gospodarski vestnik, 1952–1992.
Turistični vestnik, 1947–1992.
Tedenska tribuna, 1955–1960.

Splošna literatura

Hepe, Boštjan et al., *Zgodovina carine na Slovenskem od antike do slovenske osamosvojitve: zgodovinski zbornik ob razstavi o carini na Slovenskem*. Ljubljana: Carinska uprava Republike Slovenije, 2011.

Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.

Slovenci skozi čas. Ljubljana: Mihelač, 1999.

Slovenska kronika 20. stoletja 1941–1995. Ljubljana: Nova revija, 1997.

Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, 2. del. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2002.

Slovenska zgodovina v besedi in sliki. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.

Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji 1905–2005. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006.

Zbornik Primorske – 50 let. Koper: Primorske novice, 1997.

Posamični avtorji

Malnič, Andrej, Topografija spomina na novo mejo. *Acta Histrie* 6, 1998, str. 331–346.

Marušič, Branko, *Z zahodnega roba. O ljudeh in dogodkih iztekajočega se stoletja*. Nova Gorica: Branko, 1996.

Miklavčič-Brezigar, Inga, *Spomini naše mladosti. Etnološki pregled povojnih dogodkov na Goriškem*. Nova Gorica: Goriški muzej, Etnološki oddelek, 1998.

Nećak, Dušan, Trst, mesto nakupov. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40 (1), 2000, str. 301–310.

Pirjevec, Jože in Milica Kacin-Wohinz, *Zgodovina primorskih Slovencev*. Ljubljana: Nova revija, 2002.

Pirjevec, Jože, *»Trst je naš!« Slovenski boj za morje 1848–1954*. Ljubljana: Nova revija, 2007.

Režek, Mateja, *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z informbirojem 1948–1958*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

Širok, Kaja, Začasna meja: življenje in hrepenenje v coni A: (1945–1947). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2017.

Škorjanec, Viljenka, *Osimska pogajanja*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2007 (glej tudi ostala dela iste avtorice o Osimskih sporazumih).

Troha, Nevenka, *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.

Od avtorja prispevka

Knjige

Repe, Božo, *»Liberalizem« v Sloveniji*. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.

Repe, Božo, *Rdeča Slovenija*. Ljubljana: Sophia, 2003.

Članki

Repe, Božo, Turizma ni mogoče zavreti, čeprav bi ga prepovedali z zakonom. Franc Rozman in Žarko Lazarević (ur.), *Razvoj turizma v Sloveniji*. Ljubljana, 1996, str. 157–164.

Repe, Božo, *Slovensko-italijanski odnosi 1914–1995 = Slovenian-Italian relations 1914–1995 = Slowenisch-italienische Beziehungen 1914–1995*: paper at the Symposium National identity and the regional co-operation Central Europe and Japan/prispevek s simpozija Narodna identiteta in regionalno sodelovanje med Srednjo Evropo in Japonsko, Mariánské Lázně, 5.–9. november 1996. Mariánské Lázně: Institut za srednjeevropsko kulturo in politiko = Institute for Centraleuropenian Culture and Politics = Institut für Mitteleuropäische Kultur und Politik, 1996. (http://wff1.ff.uni-lj.si/oddelki/zgodovin/wwwrepe/20th/The%20attitude%20of%20Slovenian%20authorities.pdf

Repe, Božo, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«: vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse* 5 (2), 1998, str. 90–96.

Repe, Božo, *Odnos slovenskih oblasti in tiska do nakupovanja v Avstriji in Italiji / The attitude of Slovenian authorities and the press towards shopping in Austria and Italy*. Prispevek za projekt Kultura z mejami: nakupovalni turizem in potujoči predmeti v povojni Srednji Evropi / Paper for the project Culture with frontiers: shopping tourism and travelling objects in post-war Central Europe. Budimpešta, 1998. (http://wff1.ff.uni-lj.si/oddelki/zgodovin/wwwrepe/20th/The%20attitude%20of%20Slovenian%20authorities.pdf)

Repe, Božo, Confini aperti e stile di vita in Slovenia dopo la seconda guerra mondiale. *Qualestoria Anno* 27 (1), 1999, str. 215–229.

Repe, Božo, Podobe iz življenja Slovencev v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. *Zgodovina v šoli* 8 (3–4), 2000, str. 18–26.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 687 23.1.2018 8:47:39

Repe, Božo, Vpliv zahodnih držav na domači sceni. Jasna Fischer et al. (ur.), *Jugoslavija v hladni vojni*. Ljubljana; Toronto, 2004, str. 367–373.
Repe, Božo, Les Slovenes et la question des frontieres européennes. Gilles Pécout (ur.), *Penser les frontieres de l'Europe du XIXe au XXIe siecle: élargissement et union: approches historiques*. Paris, 2004, str. 341–346.
Repe, Božo, Spremembe v socialni, nacionalni strukturi slovenske družbe in načinu življenja kot posledica druge svetovne vojne. Zdenko Čepič (ur.), *1945 - prelom s preteklostjo: zgodovina srednjeevropskih držav ob koncu druge svetovne vojne*. Ljubljana, 2008, str. 195–212.
Repe, Božo, Italian-Yugoslav border after the Second World War - crossing, shopping, smuggling. Ana Peraica (ur.), *Smuggling anthologies reader*. Rijeka, 2015, str. 165–169, 321–323.

Summary

Božo Repe

The Italian-Yugoslav Border after World War II:
Crossing the Border, Shopping, Tourism, Smuggling

Crossing the border, doing one's shopping abroad, and travelling had a significant impact on Slovenes' lifestyle in the post-war decades. The answer to the question whether this improved their sense of quality cuts both ways. The country's openness certainly impacted the domestic production and trade that strove to match western standards. Shopping abroad exerted additional pressure on politics that was – up to a certain point – forced to comply with consumers' wishes and act accordingly. It has to be mentioned that shopping was – particularly in the 1950s and in the first half of the 1960s – limited due to the low standard of living. In time, a specific consumer ritual established itself, a shopping fever, to which succumbed the majority of Slovenes (and even more Yugoslavs). A typical feature of this type of attitude was that people did not buy merely items that they truly needed. When abroad, they had to "seize the opportunity" to make the journey "worthy of their time and money", thus purchasing everything that they could lay their hands on. Shopping tourism is merely one of the factors that shaped the specific post-war socialist consumer mentality in Slovenia. Its impact must be assessed in a broader context, alongside films, music, television, mass motorization, the boom of foreign tourism in Slovenia, and the economic emigration. All of this led to the fact that Slovenes have been taking over western standards and patterns of behaviour, residential culture, dressing, and spending leisure time since the "liberal" 1960s. From the early 1970s onwards, for instance, the better-off already had international credit cards, including American Express. People took from socialism what was useful (free education, good health service, full-time employment); meanwhile, the ideology that pervaded political speeches, newspaper articles, and television news was regarded as a necessary evil. Hardly anyone took it seriously in the last two decades of the self-managing socialism. This was probably also due to the fact that critics of the regime as well as politicians and officials bumped into each other while shopping abroad.

BEGUNCI

Necakov_zbornik_FINAL.indd 689 23.1.2018 8:47:39

Necakov_zbornik_FINAL.indd 690 23.1.2018 8:47:39

Robert Devetak[*]

Slovenska dobrodelna akcija za bosansko-hercegovske begunce na Goriškem in Gradiškem leta 1875[1]

Uvod

Vstaja v Bosni in Hercegovini v letih 1875–1876 je dodobra premešala politične in strateške karte na Balkanu. Predstavljala je začetek triletne »velike vzhodne krize«, ki se je zaključila šele z berlinskim kongresom leta 1878. Dogodki v povezavi z vstajo so vplivali na politične razmere v Avstro-Ogrski, tako na državni ravni kot v slovenskih deželah.[2] Vstaja je našla odmev v slovenskih deželah, kjer je časopisje redno in pogosto poročalo o razmerah v upornih provincah, ki sta mejili na Avstro-Ogrsko. Poleg tega so se Slovenci aktivno vključili v pomoč hercegovskim in bosanskih beguncem, ki so zaradi nasilja in bojev prebežali čez mejo in se zatekli v Avstro-Ogrsko. Kmalu po pričetku bojev je v Ljubljani stekla dobrodelna akcija, ki se je z ustanovitvami lokalnih odborov razširila tudi v ostale slovenske dežele. Množičen odziv je bil tudi med Slovenci na Goriškem in Gradiškem, ki so sredstva zbirali več kot eno leto. Delovanje in aktivnosti goriškega podpornega odbora v času hercegovske vstaje je tudi glavna tematika pričujočega prispevka. S tematiko so se do sedaj že ukvarjali nekateri avtorji, ki so v raziskave vključili tudi Goriško, a delovanje tamkajšnjega odbora in društev ni bilo podrobneje predstavljeno.[3] Prispevek na podlagi dobrodelne akcije za hercegovske in bosanske begunce

* Robert Devetak, mag. zgodovine, mladi raziskovalec, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2, robert.devetak@ff.uni-lj.si

1 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0235 z naslovom Slovenska zgodovina, ki ga financira ARRS.

2 Več o Balkanu v drugi polovici 19. stoletja gl. npr. Jelavich, *History*, str. 329–380. O politiki Avstro-Ogrske na Balkanu v 70. letih 19. stoletja gl. npr. Rumpler, *Eine Chance*, str. 445–450; Bridge, *From Sadowa*, str. 60–102. O odnosu Slovencev do vstaje in dogodkov na Balkanu gl. npr. Melik, *Slovenci*, str. 494–519; Globočnik, *Čujte Slovenci*, str. 31–50.

3 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 123–145; Čuček, *Slovenci, Slovaki*, str. 14–19; Rozman, *Zbiranje prispevkov*, str. 63–66.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 691 23.1.2018 8:47:39

obravnava razvoj dobrodelnosti pri goriških Slovencih. V drugem delu so predstavljeni vplivi te dejavnosti na proces formiranja narodne zavesti. Prispevek temelji predvsem na časopisnih virih, ki so podrobno opisovali dobrodelno akcijo in dogajanje okoli nje tako na Goriškem kot drugod po državi.

Vstaja v Bosni in Hercegovini 1875–1876

Na vstajo v Bosni in Hercegovini so vplivali številni notranji in zunanji dejavniki, povezani z gospodarsko podobo obeh pokrajin, odnosom lokalnih in centralnih, predvsem muslimanskih oblasti, do nižjih družbenih slojev ter nacionalni in politični vplivi držav, ki so mejile na obe provinci. Glede na versko pripadnost je v pokrajinah živelo 43 % pravoslavnega, 35 % muslimanskega in 22 % katoliškega prebivalstva. Kristjani so bili kljub številčnosti večinoma izključeni iz političnega odločanja.[4] Območje je veljalo za enega gospodarsko najslabše razvitih predelov Balkana, s slabo razvitim cestnim in železniškim omrežjem, brez industrije in večje obrti.[5] Poleg tega se je tamkajšnje plemstvo upiralo poskusom centralne oblasti, da bi izvedla gospodarske in socialne reforme, ki bi omogočile razvoj in olajšale življenje kmečkemu prebivalstvu.[6] Kmetje so bili pod stalnim pritiskom, ki se je manifestiral z visokimi dajatvami lokalnim oblastnikom, ki naj bi ponekod presegale celo tretjino pridelkov, in visokimi državnimi davki.[7] Na slabe razmere so v 70. letih 19. stoletja opozarjali s peticijami centralni oblasti ali celo tujim predstavnikom, a so bili neuspešni.[8]

Pokrajini so poleg notranjih dejavnikov destabilizirali še zunanji. V Bosni in Hercegovini so v 70. letih 19. stoletja prišli navzkriž interesi številnih držav. Poleg Osmanskega imperija so si vpliv poskušale zagotoviti še sosede Črna gora, Srbija in Avstro-Ogrska, posredno pa tudi Rusko carstvo. Prvi dve sta večkrat aktivno podpirali upornike in si v svojih političnih in narodnih programih poskušali priključiti in razdeliti območje ter ga inkorporirati v lastni državi, pri čemer sta imeli simpatije in podporo Rusije.[9] Pri tem vprašanju sta Črna gora in Srbija trčili ob interese Avstro-Ogrske. Slednji se je manevrsko področje za širjenje in vpliv po porazih v vojni za italijansko (1859, 1866) in nemško združitev (1866) precej zmanjšalo. V 70. letih 19. stoletja je politične sile usmerila na Balkan, predvsem na Bosno in Hercegovino. S pokrajinama je Avstro-Ogrska mejila s severa, zahoda in juga. Takratni avstro-ogrski zunanji minister Gyula Andrássy v začetku svojega ministrovanja ni podpiral morebitnih ozemeljskih sprememb na Balkanu,

4 Jelavich, *History*, str. 350.
5 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 11.
6 Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 17–22.
7 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 42.
8 Jelavich, *History*, str. 351–352.
9 Prav tam, str. 350–351. Gl. tudi Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 33–74.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 692 23.1.2018 8:47:39

saj bi to povečalo delež in število slovanskega prebivalstva v monarhiji, kar bi slednjim dalo večjo moč v primerjavi z Nemci in Madžari.[10] Leta 1872 je zagovarjal striktno nevtralnost v primeru upora kristjanov v Bosni in Hercegovini proti osmanski oblasti.[11] Do sredine desetletja se je odnos Avstro-Ogrske do morebitne razširitve ozemlja na Bosno in Hercegovino spremenil. Pričeli so finančno podpirati gradnje katoliških cerkva in šol ter izvajali propagandne aktivnosti na obmejnih območjih.[12] Cesar Franc Jožef je v morebitni širitvi ozemlja na Balkan videl možnost, da si monarhija ponovno pridobi prestiž, ki ga je izgubila v vojnah proti Italiji in Prusiji. Državna elita se je ob tem bala, da bi ozemlje Bosne in Hercegovine ob morebitnem uporu prišlo v roke Srbiji in Črni gori, kar bi povečalo njuno moč in okrepilo strateški, vojaški in diplomatski položaj v primerjavi z Avstro-Ogrsko.[13] Januarja 1875 je na Dunaju potekala konferenca skupnih ministrov, kjer so določili, da bo država morebitno uspešno vstajo v Bosni in Hercegovini izkoristila kot izgovor za okupacijo obeh provinc.[14]

Nezadovoljstvo in trenja so v Bosni in Hercegovini vodila do številnih uporov proti osmanski oblasti, ki so si sledili intenzivno že od 50. let 19. stoletja dalje. Oboroženi spopadi med lokalnimi uporniki in oblastjo so pretresali območje v letih 1852–1853, 1857–1858 in 1861–1862.[15] Že omenjene slabe gospodarske razmere in izkoriščanje predvsem krščanskega kmečkega prebivalstva ob neznosnih davčnih bremenih so bili glavni vzroki, da je prišlo do novega množičnega upora v Hercegovini leta 1875.[16] Poleg tega je v letih 1874 in 1875 območje prizadela suša, kar je povzročilo slabi letini.[17] Po mnenju nekaterih raziskovalcev je imel pomembno vlogo pri vplivu na pričetek upora tudi obisk Franca Jožefa v Dalmaciji spomladi 1875. Več kot mesec dni trajajoč obisk dežele, ki je neposredno mejila na Hercegovino in Bosno, je posredno vplival na vzdušje v upornih provincah, saj so pričakovali podporo Avstro-Ogrske. Cesar je tudi sprejel deputacijo kristjanov iz Hercegovine, ki so mu predstavili težke razmere v domovini in ga prosili za zaščito.[18] Vstaja se je pričela po umoru frančiškana, ki se je v Dalmaciji srečal z avstrijskim cesarjem.[19] Do prvih spopadov je prišlo v okraju Nevesinje 5. julija 1875. Krščansko prebivalstvo se je uprlo lokalnim osmanskim oblastem, ki niso imele dovolj vojaške moči, da bi uspele učinkovito intervenirati in že v kali zatreti vstajo. Kar je v začetku nakazovalo na lokalni upor na območju Hercegovine, se je v naslednjih

10 Bridge, *From Sadowa*, str. 61–62.
11 Prav tam, str. 63.
12 Prav tam, str. 68.
13 Prav tam, str. 71–72.
14 Detrez, *Reluctance*, str. 26–27; Gl. tudi Rumpler, *Eine Chance*, str. 445–448.
15 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 20–21.
16 Ković, *The Beginning*, str. 55–57.
17 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 43.
18 Puljić, *Putovanje cara*, str. 91–117.
19 Detrez, *Reluctance*, str. 27.

tednih razširilo še v Bosno. Različne skupine upornikov so pričele z napadi na osmanske postojanke. Osmanska vojska zaradi majhnega števila v prvih mesecih ni uspela učinkovito streti vstajnikov.[20] Vstaja je hitro prerasla lokalne okvire in prišla v fokus evropskih velesil, njihove diplomacije in javnosti.[21] Iz Črne gore in Srbije so se upornikom priključili številni prostovoljci.[22] Slednji so prihajali tudi iz drugih držav, med njimi je bilo več Slovencev.[23] Decembra 1875 so poskušale Avstro-Ogrska, Nemčija in Rusija v okviru zveze treh cesarjev[24] diplomatsko intervenirati ter so ponudile Osmanskemu cesarstvu reformni predlog, ki bi bil podlaga za prenehanje spopadov. Slednja ga je sprejela, a so ga uporniki odklonili. Tudi nadaljnja diplomatska pogajanja niso obrodila sadov.[25] Upor se je nadaljeval v leto 1876 in se aprila tega leta razširil še v Bolgarijo. Junija tega leta sta v spopad posegli še Srbija in Črna gora. Ko so osmanske sile oktobra 1876 uspele poraziti srbsko vojsko, se je v spopad vključila še Rusija, ki je v rusko-turški vojni v letih 1877–1878 uspela premagati Osmanski imperij.[26] Dogodki in vojne v letih 1875–1878 so preoblikovale politično podobo Balkana. Na berlinskem kongresu leta 1878 so evropske velesile na novo začrtale meje na polotoku. Osmanska država je iz vojn odšla oslabljena, saj so neodvisnost pridobile Srbija, Črna gora in Romunija, Bolgarija je dobila avtonomijo, Avstro-Ogrska pa je okupirala Bosno in Hercegovino ter Novi Pazar.[27]

Med uporom v Bosni in Hercegovini je najbolj trpelo krščansko civilno prebivalstvo, ki se je množično zatekalo na avstro-ogrsko ozemlje. Do zime 1875 je čez mejo pribežalo več kot 220.000 beguncev, še 70.000 pa se jih je umaknilo v Srbijo in Črno goro.[28] Na Avstro-Ogrskem, predvsem v deželah, kjer so živeli Slovenci, Hrvati in Srbi, so že junija 1875 pričeli z ustanavljanjem dobrodelnih odborov za pomoč prebeglim beguncem, ki so se znašli v težkih razmerah. Dubrovniku, kjer so najprej ustanovili odbor, so hitro sledili Zadar, Zagreb, Trst,[29] konec julija pa so se v dobrodelno akcijo vključile še slovenske dežele. Upornike so podprli tudi Slovaki in Čehi.[30] Slovenci so v vstaji videli možnost tesnejših povezav in navezav na ostale južnoslovanske narode, tako znotraj monarhije kot v sodelovanju s sosednjimi državami.[31] *Slovenski narod* je ob začetku vstaje zapisal:

20 Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 74–90.

21 Ković, *The Beginning,* str. 55–71.

22 Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 90–113.

23 Stergar, *Slovenci in vojska*, str. 124–125.

24 Zavezništvo Avstro-Ogrske, Nemčije in Rusije, ki se je zavzemalo za zagotavljanje političnega ravnovesja v Evropi.

25 Bridge, *From Sadowa*, str. 74–77.

26 Več o razmerah na Balkanu in vojnah med letoma 1876 in 1878 gl. npr. Jelavich, *History*, str. 352–361.

27 Prav tam, str. 359–361.

28 Sabljo in Vrandečić, *Velika istočna kriza*, str. 133.

29 Ković, *The Beginning*, str. 63.

30 Melik, *Slovenci*, str. 496; Čuček, *Slovenci, Slovaki*, str. 18–19.

31 Več o slovenskih pogledih na povezave z Južnimi Slovani gl. npr. Rahten, *Zavezništva in delitve*, str. 17–84; Zajc, *Jugoslovanstvo pri Slovencih*, str. 103–113; Perovšek, *Jugoslovanstvo in vprašanje*, str. 7–12; Zwitter, *Nekaj problemov*, str. 145–170.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 694 23.1.2018 8:47:39

> »Naši bratje Slovani v Hercegovini se v ljutem krvnem boji bore za svojo svobodo. Njihova pridobljena svoboda bode naša, ker, kar jeden del Jugoslovanstva narodne svobode privojuje, to pride nam vsem Jugoslovanom na korist.«[32]

Zbiranje sredstev za hercegovske upornike in begunce, ki so pribežali v Avstro-Ogrsko

Z eskalacijo nasilja in številnimi spopadi se je civilno prebivalstvo iz Bosne in Hercegovine umaknilo čez mejo v Avstro-Ogrsko (Hrvaška, Slavonija, Dalmacija). Begunci, ki so prešli mejo, so se soočali s pomanjkanjem osnovnih življenjskih dobrin, zato so se znašli v težkem položaju. Kmalu po pričetku spopadov so se v Črni gori, Srbiji in na avstro-ogrskem ozemlju začeli ustanavljati že omenjeni odbori za pomoč upornikom in beguncem, ki so se hitro in ob velikem navdušenju ter podpori prebivalstva razširili še na slovenski prostor.[33] Pri ustanavljanju odborov, mobilizaciji podpornikov in širjenju novic je imelo pomembno vlogo takratno časopisje, ki se je v 70. letih 19. stoletja uspelo razširiti po slovenskih deželah. Poročanje o uporu leta 1875 je bilo veliko obširneje kot pri prejšnjih uporih v 50. in 60. letih 19. stoletja,[34] poleg tega je *Slovenski narod* celo poslal svojega dopisnika v Hercegovino.[35] Na Kranjskem so prvo pobudo za pomoč in podporo objavili v *Novicah*, 28. julija 1875:

> »Mi Slovenci, Hrvatje in Dalmatinci pa se obrnimo nemudoma do našega presvitlega cesarja, in prosimo ga, naj pomaga sirotici raji, prosimo ga, naj dovoli, nesrečne brate podpirati vsaj z denarjem in orožjem!«[36]

Dva dni kasneje je *Slovenski narod* apeliral na slovensko javnost, naj podpre in pomaga upornikom ter beguncem, ki so pribežali v Avstro-Ogrsko.

> »Tudi mi Slovenci storimo svoje. Vsak krajcar prav pride. Mi smo pripravljeni sprejemati darove in jih bodemo preko Dalmacije ali Hrvatske na svoje mesto odpošiljali. Najbolje pak bi bilo, če bi se pri nas odbori za to ustanovili.«[37]

Pobudo za ustanovitev odbora so dali vidni kranjski liberalni politiki dr. Josip Vošnjak, Josip Jurčič in dr. Valentin Zarnik.[38] Vošnjak je to celo posebej poudaril v svojih spominih:

32 *Slovenski narod*, 3. avgust 1875, str. 1.
33 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 123.
34 Prav tam, str. 20–26.
35 Prav tam, str. 123.
36 *Novice*, 28. julij 1875, str. 250.
37 *Slovenski narod*, 30. julij 1875, str. 3.
38 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 124.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 695 23.1.2018 8:47:39

> »Ko so spomladi 1875.[39] došle prve vesti, da so se v Bosni in Hercegovini vzdignili kmetje, se organizirali v ustaških četah in napadali turške posadke, smo tudi mi Slovenci z napetostjo sledili dogodkom, zakaj čutili smo, da se bliža zgodovinski dogodek, ko se vendar enkrat osvobodé naši bratje na jugu. To smo tem gotoveje pričakovali, ker se je Srbija začela oboroževati in ker je po mogočni Rusiji slavjanofilska stranka razvijala silno agitacijo za pomoč Slovanom, od Turkov neusmiljeno tlačenim. Še huje so nas razburjale dan za dnevom prihajajoče vesti, kako grozovito so Turki začeli divjati, požigati vasi in moriti prebivalce. Na tisoče nesrečne raje je bežalo na avstrijska tla, ki jo je bilo treba preskrbeti vsaj z najpotrebnejšo hrano.«[40]

Deželna oblast, ki je bila takrat v rokah Nemcev, je sicer v začetku prepovedala organizirano zbiranje in ni hotela izdati dovoljenja za delovanje odbora. Zaradi nasprotovanja in pozivov k darovanju so večkrat zaplenili ali cenzurirali *Slovenski narod*. Do umika prepovedi je prišlo šele v začetku septembra 1875.[41] Vseeno pa so se ne glede na prepoved številni odzvali pozivom in pošiljali darove v Trst, Zadar ali Zagreb.[42] Pozivi, ki so jih sprožili na Kranjskem, so odmev našli tudi v ostalih slovenskih deželah, ki so hitro sledile zgledu iz Ljubljane. Takšen primer je bila tudi dežela Goriška in Gradiška.

Slovenska politična elita na Goriškem je podobno kot drugod v slovenskih deželah takoj po pričetku nasilja in spopadov v Bosni in Hercegovini razširila poziv k pomoči civilnim žrtvam in beguncem. Že 5. avgusta 1875, le dober teden po prvem pozivu v *Novicah*, je osrednji slovenski časopis v deželi *Soča*[43] izdal poziv:

> »Mi Goriški Slovenci tudi nočemo zaostati in bomo za naše brate storili, kolikor nam je postavno dovoljeno. Z današnjim dnevom odpremo v svojem listu subskribcijo za uboge Hercegovinske rodbine, ki so pribežale v Avstrijo; naj torej naši prijatelji po vsej Goriški precej in hitro začno nabirati milodare, katere bomo mi v listu prijavi in po tem poslali glavnemu odboru za podporo ubogih hercegovinskih družin v Dalmacijo. — Nabira naj se pri vsaki priliki in hitro naj se nam pošljejo darovi, kajti dvakrat da, kedor hitro da. Vemo, da nas bodo ustavoverci grdili zaradi te nabire; a ne brigamo se za grdenja, kder nam vest pravi, da smo storili svojo dolžnost kot človekoljubi in narodnjaki. Bog daj le uspeh, pa bodo imeli »rešpekt« tudi ustavoverci in drugi Slovanožrci!«[44]

39 Poleti (op. p.).

40 Vošnjak, *Spomini*, str. 509.

41 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 124–128.

42 Prav tam, str. 127.

43 Več o časopisu *Soča* gl. Marušič, *Začetki slovenskega časnikarstva*.

44 *Soča*, 5. avgust 1875, str. 2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 696 23.1.2018 8:47:39

Vzpostavili so povezave s kranjskim odborom in pričeli z delom. Uredništvo *Soče* je tudi prevzelo organizacijsko vlogo zbiranja sredstev. Neznani avtor je v članku »Upor v Hercegovini« poudaril, da se sredstva zbirajo po celotnem slovenskem prostoru in da goriški Slovenci ne smejo zaostajati za svojimi sonarodnjaki.[45] Odziv je bil hiter, saj je uredništvo časopisa prejelo prve darove, še preden je objavilo poziv.[46]

Če vzamemo v pretres Goriško in Gradiško, je šlo za največjo slovensko dobrodelno akcijo do tedaj. Slovenska skupnost je, predvsem v 60. in 70. letih 19. stoletja, pogosto sodelovala z nemško in italijansko skupnostjo v deželi pri dobrodelnih dogodkih, ki so bili namenjeni pomoči domačemu prebivalstvu, ki se je večkrat soočalo z revščino, ki je bila posledica predvsem slabih letin ali gospodarskih razmer,[47] ali pa so pošiljali sredstva za pomoč ljudem v stiski iz drugih dežel ali držav. Takšen primer je bilo nabiranje sredstev za žrtve poplav na Češkem leta 1872[48] ali za reveže na Kranjskem.[49] Vseeno pa je imela v začetnem obdobju Avstro-Ogrske primat pri dobrodelnosti italijanska in nemška meščanska ter plemiška skupnost v Gorici,[50] ki sta predstavljali deželno elito. Ta je smatrala dobrodelnost kot krščansko in socialno dolžnost in se je v ta namen združevala v različnih verskih ali laičnih dobrodelnih društvih in organizacijah.[51] Najpomembnejši goriški dobrodelni organizaciji v tem obdobju sta bili javna komisija za dobrodelnost (*Commisione di publica beneficenza*), ki je revnim družinam nudila prostore za bivanje in finančno pomoč, ki so jo delili mesečno ali na daljša časovna obdobja[52] in Družba goriških gospa za podporo revežem (*Società di signore goriziane a sollievo dei poveri*), ki je z delovanjem pričela leta 1868 in je redno organizirala dobrodelne dogodke ter sejme, na katerih so predvsem ženske zbirale denarna sredstva ali uporabne predmete za revne Goričane, v zimskih mesecih pa so jim delili tudi hrano.[53] Vodstvo je bilo v rokah članov in članic nemške ali italijanske skupnosti, ravno tako so ti predstavljali veliko večino članstva. Slednje so sestavljali večinoma bogatejši sloji, ki so imeli na voljo čas in sredstva, da so lahko aktivno delovali ter darovali večje denarne zneske in material.[54] V začetnem obdobju Avstro-Ogrske se je slovenska meščanska elita šele pričela počasi oblikovati in še ni imela finančnih in organizacijskih vzvodov, da bi lahko samostojno organizirala dobrodelno dejavnost na način kot nemška in italijanska skupnost.[55]

45 *Soča*, 5. avgust 1875, str. 2.
46 *Soča*, 5. avgust 1875, str. 4.
47 ASGO, *I. R. Capitanato Distrettuale di Gorizia*, b.15, f. 116, d. 7959.
48 *Soča*, 20. junij 1872, str. 4; *L'isonzo*, 15. junij 1872, str. 3.
49 *Soča*, 2. marec 1872, str. 4.
50 Alberti in Geromet, *Gorizia 1001–2001*.
51 Steinbach, *Women in England*, str. 78–85; Fabi, *La carità*, str. 131–192.
52 *Almanacco*, str. 59–60; *L'Isonzo*, 19. december 1879, str. 2.
53 Šatej, *Žensko delovanje*, str. 38–40; ASGO, *I. R. Capitanato Distrettuale di Gorizia*, b.16, f. 122, s. 6659.
54 Fain, *Società di cultura,* str. 23–24; Šatej, *Žensko delovanje,* str. 38–40; Steinbach, *Women in England*, str. 78–85.
55 Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 61.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 697 23.1.2018 8:47:39

Slika 1: Gorica, glavno mesto dežele Goriške in Gradiške, pred prvo svetovno vojno[56]

Ker slovenska skupnost ni imela svojih lastnih dobrodelnih organizacij, je zbiranje sredstev organizirala s pomočjo čitalnic, ki so bile v tem obdobju že sorazmerno razširjene tudi po podeželju, in šol, občinskih ter cerkvenih uradov. Na ta način so zastavili tudi zbiranje darov za begunce iz Bosne in Hercegovine. Poziv čitalnicam, naj se angažirajo pri zbiranju sredstev, je 14. septembra 1875 objavil *Slovenec*:

> »Tedaj bi bilo dobro, da bi zlasti čitalnice naše, kar so nektere že pričele, napravljale veselice, tombole, loterije itd. z vstopnino in čisti dohodek darovale siromakom po tem ali kakem drugem odboru.«[57]

Temu je sledila tudi Goriška, kjer se je večina dobrodelnih prireditev zvrstila v septembru in oktobru 1875. Prvo, dobrodelni ples v Solkanu, so pripravili 25. septembra 1875, na katerem so zbrali za begunce 70 goldinarjev.[58] Konec septembra 1875 so dobrodelne bésede napovedale kanalska, tolminska, dornberška, sežanska, vrtojbska, ajdovska čitalnica, objavili pa so tudi napoved vipavske čitalnice, ki se je nahajala na Kranjskem.[59] Dobrodelne prireditve so pokrile vse slovenske predele dežele, z izjemo skrajnega severa

56 Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka.
57 *Slovenec*, 14. september 1875, str. 3.
58 *Soča*, 30. september 1875, str. 3.
59 *Soča*, 23. september 1875, str. 4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 698 23.1.2018 8:47:40

(Kobarid, Bovec), kjer čitalnic ni bilo.[60] Ob intenzivni propagandi v časopisju in na terenu je bil odziv pri dobrodelnih prireditvah množičen, občinstvo pa je akcijo navdušeno podprlo. Na prireditvah je ponekod občinstvo zahtevalo od nastopajočih, da so ponovili nekatere točke. Za bésedo v Vrtojbi so zapisali:

> »Sicer pa gre onim odličnim rodoljubom, kateri so kljub najneugodnejšim razmeram tako krasno veselico za blagi namen napravili in za lep red v dvorani tako previdno skrbeli, po vsej pravici še prav posebna hvala in priporočamo jim tudi, naj se ne ustrašijo nikakoršnih ovir in naj še večkrat napravijo take zabave, katere bodo tudi izdatno pripomogle, da se polagoma blažji duh naseli v domači občini: Naši južni bratje se bojujejo z jeklenim,—nam se je bojevati z uma bistrim mečem. Le vstrajno naprej!«[61]

Zadnja dobrodelna béseda je potekala v Dornberku 24. oktobra 1875,[62] a se je nabiranje sredstev nadaljevalo z zbiranjem donacij, ki so se stekale na uredništvo *Soče* posamezno, ali pa so imeli kraji lastne lokalne odbore, ki so zbirali po občinah ali duhovnijah ter nato pošiljali uredništvu večje zneske.

Uredništvo je objavljalo sezname darovalcev in darovalk ter nato zbrana sredstva postopoma pošiljalo Ivanu Vrankoviču, predsedniku »Odbora za podporo ubogih, v Avstrijo pribežlih družin bosniških in hrcegovinskih« v Zadru.[63] Goriški odbor je v Dalmacijo pošiljal sredstva v zneskih 90–120 goldinarjev enkrat do dvakrat na mesec.[64] Pri zbiranju so se odlikovali predvsem člani občinskih uprav, učitelji in duhovniki, ki so ponekod hodili od hiše do hiše ter občane osebno prosili za darovanje. Tako domačini kot odbor je njihovo delo velikokrat izpostavil in pohvalil.[65] Med prvimi so se organizirali v Tolminu, kjer so že do 12. avgusta 1875 zbrali 41 goldinarjev in poslali pozive za darovanje še v sosednje vasi. Za to so dobili pohvalo uredništva *Soče*: »*Tolminci so v resnici vse hvale vredni in jih moramo drugim v tej zadevi v izgled staviti.*«[66] Ostali večji kraji so hitro sledili in organizirano zbirali denar. Med kraji na Goriškem so se glede na zbrano vsoto denarja poleg Tolmina odlikovali še Gorica, Dornberk, Rihenberk (Branik), Kanal, Cerkno in Lokavec.[67] Samostojni darovi so se stekali odboru med avgustom 1875 in septembrom 1876. Posamezniki so odboru, glede na objave v *Soči*, poslali kar 1.199

60 Marušič, *Pregled politične zgodovine,* str. 159.

61 *Soča*, 14. oktober 1875, str. 3–4.

62 *Soča*, 11. november 1875, str. 1–2.

63 *Soča*, 16. september 1875, str. 4.

64 *Soča*, 16. december 1875, str. 4.

65 Primer: *Soča*, 11. november 1875, str. 1–2; Luković, *Stališče Slovencev*, str. 134–135.

66 *Soča*, 12. avgust 1875, str. 3. Tolmin je veljal za zelo narodno zaveden kraj, kjer je bila februarja 1862 ustanovljena tudi prva čitalnica na Goriškem in Gradiškem.

67 *Soča*, 16. december 1875, str. 4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 699 23.1.2018 8:47:40

darov, v skupni vrednosti 587 goldinarjev.[68] Šlo je za sorazmerno majhne darove, a izstopa številčnost in razširjenost po celotnem slovenskem delu dežele.[69] Darovali so pripadniki različnih družbenih slojev in poklicev. S seznamov darovalcev so razvidni člani lokalne uprave, duhovniki, trgovci, intelektualci, delavci, obrtniki in kmetje.[70] Dejavno so se angažirali tudi pripadniki slovenske narodne in politične elite, ki so delovali kot zgled za ostale darovalce.[71] Takšen primer so bili na Goriškem dr. Karel Lavrič, deželni poslanec Josip Faganel, urednik Viktor Dolenc in dr. Aleksij Rafael Rojic.[72]

Zbiranju sredstev je šla na roko tudi dobra letina, zaradi katere so lahko tudi revnejši sloji darovali v večji meri, kot bi lahko sicer.[73] Prvenstveno je šlo za zbiranje denarnih sredstev, a je odbor konec septembra 1875, ob poslabšanju vremenskih razmer in približevanju zime, prosil darovalce še za hrano in oblačila.[74] Ti darovi so bili na Goriškem v primerjavi z drugimi slovenskimi deželami zelo redki, kljub večkratnim pozivom, da jih nujno potrebujejo. Glede na sezname v *Soči* so zbrali le štiri ženske obleke, dve moški obleki, šest sukenj, pet hlač, tri prstnike, eno jopo in dokolenke. Poslali so tudi več platnenih rut za obvezo ran. Vrednost vseh oblačil je bila 91,80 goldinarjev.[75] Oblačila in tekstilni izdelki so se medtem na Kranjskem šteli v stotinah ali celo tisočih.[76] Na Goriškem za razliko od Kranjske ali Štajerske niso zbrali veliko sanitetnega materiala ter nič hrane ali celo orožja za upornike.[77]

Velika večina denarja je bila na Goriškem zbrana v septembru in oktobru 1875, čemur je v naslednjih mesecih sledil hiter osip. Kljub večkratnim pozivom so se v letu 1876 odboru stekali le še posamezni darovi. Zadnji zabeležen dar je bil prejet septembra 1876.[78] Ob koncu tega leta so prenehali z zbiranjem sredstev, kar je sovpadalo z dogodki na Kranjskem, kjer je deželna oblast 31. decembra 1876 razpustila ljubljanski podporni odbor.[79]

68 Podatki, povzeti glede na objavljene sezname darov v *Soči* med avgustom 1875 in septembrom 1876. Z enim goldinarjem so lahko oktobra 1874 kupili približno 5,5 litrov pšenice, 9,4 litrov koruze, 23 kilogramov krompirja ali 4,7 litrov ogrskega vina. *Soča*, 22. oktober 1874, str. 4.

69 Če gledamo povprečje, je vsak daroval slabih 50 kron oz. pol goldinarja. Najvišji posamezni znesek je bil 5 goldinarjev. V primerjavi z darovi, ki so jih ob različnih priložnostih darovali pripadniki plemiškega sloja na Goriškem, so bili darovi za begunce zelo majhni. Kot primerjavo lahko navedemo, da je avgusta 1875 baron Henrik von Ritter za goriške mestne reveže daroval 150 goldinarjev. *L'isonzo*, 25. avgust 1875, str. 2.

70 Rozman, *Zbiranje prispevkov*, str. 66; Luković, *Stališče Slovencev*, str. 135.

71 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 128.

72 *Soča*, 5. avgust 1875, str. 4; Čuček, *Slovenci, Slovaki*, str. 15.

73 Če pogledamo statistiko letne količine pridelkov pri koruzi, pšenici, krompirju, ječmenu, vinu in murvi v letu 1875 je bila ta pri vseh nadpovprečna glede na povprečje obdobja 1872–1881. Gl. *Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1872 (1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881*).

74 *Soča*, 23. september 1875, str. 4.

75 Rozman, *Zbiranje prispevkov*, str. 66.

76 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 145.

77 Vošnjak, *Spomini*, str. 510–511; Luković, *Stališče Slovencev*, str. 138–142.

78 *Soča*, 15. september 1876, str. 4.

79 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 138.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 700 23.1.2018 8:47:40

Skupno naj bi s pomočjo posameznikov, društev in organizacij, upravnih inštitucij in dobrodelnih prireditev po podatkih v časopisju na Goriškem zbrali 1.004,46 goldinarjev.[80] *Soča* je sicer decembra 1875 izpostavila, da je vsota vseh darov presegla 2000 goldinarjev, a glede na poimenske sezname v časopisju tega ni mogoče potrditi.[81] Vsota je bila, če jo primerjamo s Kranjsko ali Štajersko, sorazmerno visoka. Luković je na podlagi časopisnih seznamov izračunal, da je ljubljanski podporni odbor, kamor so se stekala sredstva, zbrana pri uredništvu časopisov *Slovenski narod, Slovenec* in *Slovenski gospodar*, do decembra 1876 uspel zbrati več kot 4.526 goldinarjev, 1.000 frankov v zlatu, vrednih okoli 400 goldinarjev in 4 »*srebrne dvajsetice*«, vredne skupaj 80 kron. Od tega so s Štajerske poslali 422 goldinarjev. Iz Celovca na Koroškem so poslali še dodatnih 50 goldinarjev.[82]

Treba bi bilo izpostaviti še angažma žensk. *Soča* je že ob začetku zbiranja poročala, da se je v Dalmaciji

> »osnoval odbor prvih dalmatinskih gospa, ki celo nabira povezala, cufanje in druge priprave in denar za ranjene v Hercegovini. Ta odbor je izdal oklic, ki je bil natisnjen v mnogih slovanskih in drugih listih.«[83]

Tudi na Goriškem so ženske aktivno zbirale in pošiljale darove. Glede na razpoložljive podatke iz časopisja so predstavljale 10,2 % vseh darovalcev in prispevale 6,3 % denarnih darov. Poleg tega so aktivno sodelovale na dobrodelnih prireditvah čitalnic. Številne so se v čitalniško gibanje vključile že ob pojavu društev v 60. letih 19. stoletja in pomembno pripomogle k uspešnemu delovanju društev in izvedb prireditev.[84] Časopisje je na več mestih izpostavljalo njihovo vlogo in jih vzpodbujalo k udeležbi k darovanju. V Vrtojbi so ob vabilu na dobrodelno bésedo zapisali:

> »Pa tudi vse vrle slovenske mladenke, ki ste bile tudi pri sovodenjski bésedi »radost naših očij«, razveselite nas zopet v Vrtojbi v obilnem številu.«[85]

Sodelovale so tudi drugod. Tako so na primer pri dobrodelnem plesu v Solkanu 25. septembra 1875 poskrbele za okrasitev prireditvenih prostorov.[86] Na bésedi v Gorici 2. oktobra 1875 je neznani dopisnik izpostavil deklamacijo Ivanke Mozetič iz Rubij, ki je poleg tega »*navdušila*« s pesmijo *Mojemu narodu* Josipa Stritarja.[87]

80 Rozman, *Zbiranje prispevkov*, str. 66.
81 *Soča*, 16. december 1875, str. 4.
82 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 135–137.
83 *Soča*, 2. september 1875, str. 1.
84 Vodopivec, *Kako so ženske*, str. 30–44; Šatej, *Žensko delovanje*, str. 35–37; Verginella, *Ženska obrobja*, str. 73–93.
85 *Soča*, 30. september 1875, str. 3.
86 *Soča*, 30. september 1875, str. 3.
87 *Soča*, 7. oktober 1875, str. 4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 701 23.1.2018 8:47:40

Vpliv dobrodelnih dejavnosti na narodno zavest

Čeprav je bil glavni namen dobrodelne akcije zbiranje sredstev za žrtve spopadov, je slovenska narodna elita na Goriškem celotno dogajanje zastavila na način, da je ob tem širila in utrjevala še narodno zavest med goriškimi Slovenci. Goriška in Gradiška je bila narodnostno mešana dežela, v kateri so trčili interesi slovenske, italijanske, furlanske in v manjši meri nemške skupnosti. Glede na občevalni jezik je leta 1880 živelo v deželi okoli 63 % slovensko govorečega, 36 % italijansko in furlansko govorečega in 1 % nemško govorečega prebivalstva.[88] Skupnosti so si na različne načine poskušala zagotoviti moč ali prevlado s pomočjo političnih strank v goriškem deželnem zboru, razvejane strukture gospodarskih, kulturnih, narodnoobrambnih in političnih društev ter šolskega sistema.[89] Vprašanje narodne pripadnosti je vstopilo v vse pore javnega in zasebnega življenja. Treba je bilo mobilizirati vse predstavnike in predstavnice naroda ter z javnim in zasebnim delovanjem zagotoviti obstanek ali prevlado skupnosti v določenem okolju.[90] Dežela je imela v veliki meri jasno določeno jezikovno mejo med najštevilčnejšimi narodnimi skupnostmi – Slovenci na eni ter Italijani in Furlani na drugi strani. Tudi večina upravnih meja okrajev je sledila temu. Mednacionalni spori so se pojavljali predvsem na narodnostnih mejah, kjer so skupnosti sobivale (Goriška Brda, zgornji Kras),[91] specifično okolje pa je predstavljala Gorica, kjer so vse imele svoje upravne, ekonomske, politične, izobraževalne in kulturne ustanove. Na nekaterih območjih zato Slovenci niso imeli dostopa do šol s slovenskim učnim jezikom ali uporabe slovenščine v občinski upravi in sodiščih.[92] Ponekod je imela prevladujočo vlogo v javnem življenju poleg italijanščine tudi nemščina. Slovenska narodna elita je morala poleg narodnostno obmejnih področij veliko napora vložiti tudi v nekatere predele, ki so ležali znotraj homogenega slovenskega prostora dežele. Med slovensko govorečim prebivalstvom, predvsem na podeželju, se je ponekod občutek narodne pripadnosti v 60. in 70. letih 19. stoletja šele vzpostavljal, odnos do slovenstva in narodnostnih idej, povezanih z *Zedinjeno Slovenijo,*[93] pa je bil še šibek, zaradi česar si je slovenska narodna elita zadala za cilj »narodnostno prebuditi« prebivalstvo.[94] Za Volče na Tolminskem so tako leta 1864 v *Novicah* zapisali:

> »O narodnem življenji pri nas ni duha ne sluha. Da smo ravno le pičle pol ure od tminske čitavnice, se vendar pri nas od narodnega čutja čisto nič ne ve; še vse trdo spi. Naš kmet ne »Novic« ne druzega časnika ne pozna. »Amtira« se

88 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 45.
89 Gl. Prav tam, str. 139–344.
90 Gl. npr. Verginella, *Ženska obrobja*, str. 73–93.
91 Marušič, *Prispevek k poznavanju*, str. 107–127.
92 Pahor, *Pregled razvoja*, str. 248–267; Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 53–55.
93 Melik, *Majarjeva peticija*, str. 291.
94 Gl. npr. Devetak, *Društveno življenje*, str. 79–102.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 702 23.1.2018 8:47:40

> po nemški v županii; to je nobel seveda; ako bi naše, »birgermajstre« imenoval »župane«, jih lahko razžališ. Srenjski »šribarji« tu in tam tudi druzega ne znajo kot malo nemščine, pa še to slabo, slovenščine se pa boje strašno.«[95]

Podoben primer je bil Kanal, kjer so leta 1877 v *Soči* zapisali:

> »Če pride tujec v Kanal in si ogleda table nad durmi, soditi bo moral, da je italijansko gnjezdo. Napisi so namreč mesto slovenskih vsi italijanski. Tukaj pri nas lehko čitate »Al Leon d'oro, Farmacia, Caffé, Vendita tabacco« in še več enakih italijanskih ptujk, kakor tam v Italiji./.../ Začnimo enkrat tudi z dejanjem kazati svojo narodnost zatorej proč z italijanskimi napisi in tudi proč z italijanskimi uličnimi imeni a la »Contrada Braida« i z nemškim naslovljenjem »Gasse«.«[96]

V tem oziru so šli slovenski narodni eliti dogodki na Balkanu leta 1875 v prid. Z močnejšo in številčnejšo bazo narodno zavednih podpornikov je slovenska narodna in politična elita lahko lažje nastopala na deželnem političnem parketu in učinkoviteje zahtevala jezikovne pravice v šolstvu, upravi in sodiščih. Z zagotovitvijo podpore v zaledju je lahko uspešneje nastopala na narodnostno mešanih in obmejnih območjih. Pri mobilizaciji in aktivaciji slovenskega prebivalstva dežele v narodnem smislu je imela dobrodelna akcija v letu 1875 velik pomen. To je v svojih spominih desetletja kasneje izpostavil goriški publicist in politik Andrej Gabršček:

> »Samo zaradi tega, da pokažem, kako so takratni voditelji vzgajali naše ljudstvo v slovanski misli in vzajemnosti, naj omenim, kako vrlo je »Soča« poročala o vstaji v Hercegovini. Od početka do konca je imela »Soča« točna poročila bodisi preko Dunaja ali pa tudi naravnost od naših borcev med hercegovsko rajo.«[97]

To so uspešno izvedli predvsem s pomočjo tiska in dobrodelnih prireditev.

Pismenost se je po letu 1869, ko so sprejeli nov osnovnošolski zakon v državi, pričela z ustanovitvami novih šol, prihodom večjega števila učiteljev na podeželje in povečanjem šolskega obiska postopoma višati.[98] Ti procesi so ključno vplivali predvsem na izobrazbo podeželskega prebivalstva, ki je bila v primerjavi s trgi in mesti na nižjem nivoju.[99]

95 *Novice*, 17. februar 1864, str. 54.
96 *Soča*, 28. junij 1877, str. 2.
97 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 194.
98 Schmidt, *Osnovna šola*, str. 9–29; Pahor, *Pregled razvoja*, str. 235–292.
99 *Šola*, 14. julij 1882, str. 31–32.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 703 23.1.2018 8:47:40

S postopnim povečevanjem pismenosti se je širilo tudi časopisje, ki je pridobilo novo bralstvo in se je razširilo izven večjih centrov na podeželje. Povečala sta se naklada in število časopisov, ki so obsegali širok spekter tematik (gospodarstvo, politika, izobraževanje, satira, vera).[100] Ravno tisk je imel skupaj s knjigami pomembno vlogo pri oblikovanju nacionalne skupnosti. Knjige, tiskane v nacionalnih jezikih, so predstavljale temelje nacionalne zavesti. Ustvarile so poenotena polja izmenjave in komunikacije, prek njih in ostalih zapisov so se zbližali govorci različnih dialektov. Ti so se pričeli zavedati širše množice ljudi svojega jezikovnega področja, hkrati pa tudi dejstva, da njihovi jezikovni skupini pripada samo ta množica ljudi. Bralci, povezani s tiskom, so oblikovali prve zametke nacionalno zamišljene skupnosti, kot proces poimenuje Anderson.[101] Podobno bi lahko trdili za časopisje. *Kmetijske in rokodelske novice* so bile že v predmarčnem obdobju medij, s katerim se je v slovenskem prostoru širilo in oblikovalo slovensko nacionalno mišljenje.[102]

V tem kontekstu je delovala tudi *Soča*, kot glavni slovenski časopis na Goriškem, ki je v letu 1875 več mesecev poudarjala pomen boja »*slovanskih bratov*« proti Osmanskemu imperiju, in je s tem pripomogla k ustvarjanju povezav med Slovenci in drugimi južnoslovanskimi narodi.[103] Na Goriškem in Gradiškem je slovenski katoliški politični krog izdajal še časopis *Glas*, ki pa je bil precej manj aktiven pri zbiranju sredstev in objavljanju člankov o dogajanju v Bosni in Hercegovini.[104] V *Soči* so medtem objavljali članke, ki so Slovencem predstavljali povezave z drugimi južnoslovanskimi narodi na Balkanu.

> »Naši bratje v Hercegovini se bojujejo uže čez en mesec se zakletim sovražnikom Turčinom, bojujejo se za slovanski narod in za kristjanstvo, katero oboje sovražijo Turki in zatorej preganjajo neusmiljeno uboge krščene Slovane v Bosni in Hercegovini.«[105]

Dober mesec dni kasneje so povezave z Južnimi Slovani še bolj poudarili:

> »Ker je črni vrag sovraštva razpel i raztegnil razne mreže med nas raztresene brate, treba nam je, da svojo narodno nalogo bolj resno i strogo premišljujemo, kakor dosihdob. Kot Slovana in osobito Jugoslovana ne sme nikdar ločiti: ne jezik, ne pravopis, ne vera, ne vreme, ne prostor, ne gorje, nesreča.«[106]

100 Več o razvoju časopisja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno gl. Amon in Erjavec, *Slovensko časopisno izročilo*.
101 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 66–67.
102 Kosi, *Kako je nastal*, str. 319.
103 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 60.
104 Rozman, *Zbiranje prispevkov*, str. 63.
105 *Soča*, 12. avgust 1875, str. 2.
106 *Soča*, 23. september 1875, str. 1.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 704 23.1.2018 8:47:40

Članki so polnili naslovnice in so bili izpostavljeni bralcem, da so takoj prišli do novih informacij, tako o vsakodnevnem dogajanju na bojiščih kot tudi o zgodovini Slovanov na Balkanu in pomenu jugoslovanskih idej. V septembru 1875 je bila dogajanju v Bosni in Hercegovini posvečena več kot polovica vseh strani v časopisu *Soča*. Izpostavljena so bila »*herojska*« dejanja upornikov na eni strani in »*nemoralna*« ter »*sprevržena*« dejanja pri Osmanih.

> »Boreči se Slovan za svoje pravo, spoznal je, da samo z rudečimi solzami in mehkim božanjem ne bode omehčal turške mrcine, nego da bi zverjad postala s takovim laskanjem še bolj kruta i trmoglava kakor je bila popred. Zato je primila uboga raja za orožje, da, ali vraga slavno premaga, ili slavno i junaško umrje; umrje za svoj narod.«[107]

Časopisje je pretiravalo o pomenu zmag upornikov ter le skopo poročalo ali celo ni omenjalo njihovih porazov. Pretiravali so tudi o številu mrtvih na strani Osmanov in poročali o bojih in zmagah upornikov, ki jih sploh ni bilo.[108] Vsako zmago slovanskih upornikov so poskušali predstaviti tudi kot slovensko.[109] Način opisovanja je bil pri slovenskem časopisju pristranski in zelo naklonjen slovanskim upornikom, ki so jih označevali s superlativi, kot na primer »*heroji*«, medtem ko so Osmane prikazovali kot barbare in okupatorje ter zanje uporabljali izraze, kot na primer »*živali*« in »*črni vrag*«.[110] Kasneje so šli še dlje in jih označili z besedami: »*Kervolok vseh kervolokov, okrutnik vseh okrutnikov, nejma razuma, nravnosti, prostosti i značajnosti.*«[111] *Soča* je celo objavila pesem z naslovom »*Udri Turčina*«, ki je slavila upornike, ki jih je poimenovala »*bratje*«, Turke pa označevala z besedami »*grd*« in »*vrag*«.[112] Znani goriški pesnik in duhovnik Simon Gregorčič je ob dogodkih in v podporo upornikom napisal pesem *Balkan, tužni velikan*, ki jo je uglasbil Avgust Armin Leban.[113] Pesem so izvajali na številnih bésedah, v podporo in zbiranju sredstev za upornike.[114] *Soča* je na svojih straneh objavila tudi poziv upornikov, ki so se obračali na Slovence, Hrvate in Srbe:

> »Radi tega in v imenu važnega narodnega podvzetja, pozivljamo vse iskrene prijatelje ljudskega oslobodenja, da v vsakem mestu in mestecu, v vsakoj vasi in naselku, vsih srbskih in slovenskih, hrvatskih pokajin, urede odbore in

107 *Soča*, 23. september 1875, str. 1.

108 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 111.

109 Polajnar in Zajc, *Naši in vaši*, str. 59.

110 *Soča*, 23. september 1875, str. 1. Več o propagandni vlogi časopisja med letoma 1875 in 1878 gl. Polajnar in Zajc, *Naši in vaši*, str. 54–65.

111 *Soča*, 14. oktober 1875, str. 1.

112 *Soča*, 9. september 1875, str. 3.

113 Leban, *Skladbe*, str. 11–12.

114 Primer: *Slovenec*, 30. september 1875, str. 4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 705 23.1.2018 8:47:40

> pododbore za nabiro dobrovoljnih doneskov namreč: denarje, katero je treba hitro zlasti pribeglem ljudem v Slavoniji in Dalmaciji poslati. (Do sedaj je v te krajo več ko 80.000 duš pribežalo.) Kar jo tedaj resnobno postalo in doraslo do poštenega vrhunca, naj se poprime zopet delo za predlog in za hitro pomoč svetega in velikega narodnega podvzetja v Bosni in Hercegovini. Hitro naprej na posel bratje in sestre! Glas občne naše domovine in slobode, glas poštenja in pravice, glas tužne preteklosti, sedanjosti in lepše bodočnosti narodne kliče vas z močnim glasom na polje delovanja.«[115]

Veliko prostora so namenili tudi geografskemu, gospodarskemu in družbeno-političnemu opisu Bosne in Hercegovine.[116] Luković poudarja, da je med slovenskimi časopisi ravno *Soča* posvetila temu segmentu največ prostora.[117] S tovrstnimi članki je slovenska javnost na Goriškem spoznala povezave z narodi izven deželnih in narodnostnih meja in se ob propagandnem pisanju časopisja pričela nad njimi tudi navduševati.[118]

Poleg tega je imela *Soča* vlogo koordinatorja in povezovalca pri dobrodelnih aktivnostih, saj je objavljala programe in vabila dobrodelnih dogodkov, poročala o načrtih odbora, ki je zbiral sredstva, in o dobrodelni dejavnosti v drugih slovenskih deželah in predelih Avstro-Ogrske. Ne gre zanemariti niti poimenskih seznamov darovalcev in darovalk, ki so bili predstavljeni zgoraj. Z njimi so vsi, ki so pripomogli k učinkovitemu zbiranju sredstev, dobili dokaz o svoji narodni zavednosti, s katero so se lahko pohvalili. Ker se je dobrodelna akcija izvajala v vseh slovenskih deželah, je to delovalo za darovalce povezovalno tudi v smislu narodne enotnosti. Kot ugotavlja že Luković, je imelo to povezovanje velik pomen za krepitev slovenske narodne zavesti in boja za program *Zedinjene Slovenije*.[119]

Poleg tiska je imelo velik pomen na področju utrjevanja slovenstva in jugoslovanstva še delo na terenu, ki se je poleg samega zbiranja sredstev manifestiralo predvsem z narodnimi dogodki v okviru bésed. Na prireditvah, ki so potekale v sklopu dobrodelnega zbiranja, lahko zasledimo slovensko in slovansko simboliko ter izrazito narodnostno konotacijo. Večino prireditev so izvajale čitalnice, ki so se na Goriškem in Gradiškem pojavile v začetku 60. let 19. stoletja.[120] V tem času so predstavljale najpomembnejši prostor kulturno-političnega in narodnostnega delovanja Slovencev.[121] Njihov glavni namen je bilo utrjevanje in širjenje narodne zavesti, poleg tega pa so imele pomembno vlogo na področju razvoja slovenskega jezika in izobraževanja. Kasneje se je delovanje

115 *Soča*, 9. september 1875, str. 3.
116 *Soča*, 9. september 1875, str. 1–2.
117 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 51.
118 Prav tam, str. 50.
119 Prav tam, str. 130.
120 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 178.
121 Matić, *Čitalnice*, str. 25.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 706 23.1.2018 8:47:40

usmerilo še na politično in gospodarsko področje. Utrjevale so slovensko politično misel in nacionalno zavednost ter s svojim delovanjem prodirale v lokalne skupnosti. Ustanavljale so se tako v večjih slovenskih krajih kot tudi v nekaterih vaseh.[122] Čeprav sta se po letu 1867, ko je bil sprejet zakon o društvih, ki je omogočal ustanavljanje političnih društev, njihov pomen in aktivnost zmanjšala, so tudi v 70. letih 19. stoletja še uspela ohraniti vidno vlogo v slovenski družbi.[123] Čitalnice so narodno zavest utrjevale predvsem s prirejanjem različnih javnih dogodkov (pevski nastopi, dramske igre, recitali), izobraževanjem članov in članic, ki so jim omogočale tudi dostop do slovenske literature in časopisov. Namen javnih dogodkov, festivalov in prireditev je bil, da bi se pri množicah oblikovala narodna zavest.[124] Tovrstne oblike javne kulture, ki so bile načelno odprte vsem članom skupnosti, so imele velik pomen za njeno oblikovanje.[125] Ta proces je večinoma potekal v okviru javnih nastopov (bésed), na katerih so propagirali slovensko in slovansko kulturo, jezik in nacionalne simbole. Prebivalstvo je bilo v proces vključeno tako aktivno (pevski zbori, dramske skupine) kot pasivno (gledalci).[126] Na prireditvah so uporabljali narodne simbole, zastave in narodno nošo, s katerimi so vplivali na identiteto prebivalstva in jih povezali z množicami, ki so se čutili pripadnike slovenskega naroda ali širše – Slovanov.[127] V ta proces bi lahko vključili tudi zbiranje sredstev za bosanske in hercegovske begunce.

Simbolika in diskurz, ki sta imela močan slovenski in slovanski značaj, sta razvidna že, če pogledamo vabila, ki so jih čitalnice razposlale po krajih in so bile objavljene v časopisju. Rojanska čitalnica, ki se je sicer nahajala na območju Trsta, je v vabilu k dobrodelni bésedi zapisala: »*Slovani! Naši bratje na jugu bojujejo se za sveto reč »svobodo in vero«, njihove družine, katere se ne morejo bojevati, pribegle so na našo zemljo v zavetje pred krutim barbarom Turkom.*«[128] Že s prvo besedo je čitalnica potencialne obiskovalce iz Trsta in Primorja označila s »*Slovani*« in jih na ta način povezala tudi z begunci oz. »*brati*« v Bosni in Hercegovini. Podoben besednjak lahko vidimo tudi pri vabilih čitalnic na Goriškem. Povedni so tudi programi prireditev, saj so moški, ženski in mešani pevski zbori na prireditvah izvajali veliko del s slovensko ali slovansko vsebino. Takšen primer so bile pesmi *Slava Slavjanom*, *Na Balkanu*, *Balkan tužni velikan*, *Naprej zastave Slave*. Poezija, proza in glasba so bili kulturni proizvodi nacionalizma in najučinkovitejši povezovalci pri izgradnji tovrstne skupnosti.[129] Predsedniki čitalnic ali kulturni delavci so obiskovalcem prireditev v govorih opisovali dogajanje v Bosni in Hercegovini in jih

122 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 158–178.
123 Prav tam, str. 178.
124 Mosse, *The Nationalization*, str. 73.
125 Smith, *Nacionalizem*, str. 49–50.
126 Bruckmüller, *Habsburška*, str. 239.
127 Mosse, *The Nationalization*, str. 7.
128 *Soča*, 9. september 1875, str. 3.
129 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 173.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 707 23.1.2018 8:47:40

vzpodbujali k aktivnemu sodelovanju pri zbiranju sredstev.[130] Pomen bésed je razviden iz poročanja o dobrodelnih prireditvah. Neznani dopisnik iz Kanala je o bésedi, ki je potekala 3. oktobra 1875 med drugim zapisal:

> »Udeležilo se je te besede še precej veliko ljudstva iz Kanala, okolice in Gorice. To nas srčno veseli, da se tudi na Kanalskem tako izbuja narodna zavest, da imajo Slovenci na Kanalskem sočutje do naših bratov, borečih se ob Balkanu s krutim Turkom. Naj poizve svet, da je tudi Kanal—slovenski; naj zvejo sosedi, da v Kanalu veje slovanski duh, da tudi tam "čuva Majka Slava".«[131]

Številčni dogodki, ob intenzivni propagandni akciji časopisja, so imeli za krepitev narodne ideje med Slovenci tako na Goriškem in Gradiškem kot drugod v slovenskem prostoru vidno vlogo in pomen. Množičen odziv za pomoč in udeležba na dobrodelnih dogodkih to potrjujeta. Zelo poveden je tudi zapis iz *Slovenskega naroda* avgusta 1876, ki izpostavlja uspeh pri narodni prebuji:

> »Leto je minilo kar je v jugu začela puška govoriti. In mej tem letom se je naša slovanska ideja v obče bolj okrepila in razširila nego jo bilo upati, da se bode v desetih. /…/ Kakor se je pa izkazal vstanek in potem redni rat jugoslovanski kot izvrsten agitator v velikej slovanskej ideji, tako je tudi pri nas Slovencih v malem prav izvrsten razširjalec narodne zavesti. Mnogi, ki se prej nij brigal za svojo slovansko narodnost, čuje danes kako se brat mu po rodu hrabro bije za jezik svoj, za slobodo in krst častni; mnogi, kateremu je bilo malo mar za svojo narodnost ali se še za njo menil nij, vzdignil bode pokonci glavo videč in čujoč, kako smo vsi mnogobrojni si novi velike majke Slave jednih mislij in jednih čutov.«[132]

Da je imelo zbiranje sredstev izrazito narodnostno konotacijo, namiguje tudi odziv nemške in italijanske narodne elite ter prebivalstva v slovenskih deželah. Nemško časopisje na Kranjskem je zagovarjalo politiko nevtralnosti in je sledilo uradnim pogledom centralne oblasti na Dunaju.[133] Nemška skupnost na Kranjskem pri zbiranju sredstev ni sodelovala, časopisje je le skopo poročalo o dogajanju in vojaških spopadih ter je v določeni meri celo izražal podporo Osmanskemu imperiju. Slovensko časopisje je zato večkrat primerjalo Nemce s Turki.[134] Italijansko časopisje na Goriškem je v primerjavi s

130 *Soča*, 7. oktober 1875, str. 2–3.

131 *Soča*, 7. oktober 1875, str. 2.

132 *Slovenski narod*, 4. avgust 1876, str. 1.

133 Luković, *Stališče Slovencev*, str. 64; Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 153.

134 Polajnar, Zajc, *Naši in vaši*, str. 62.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 708 23.1.2018 8:47:40

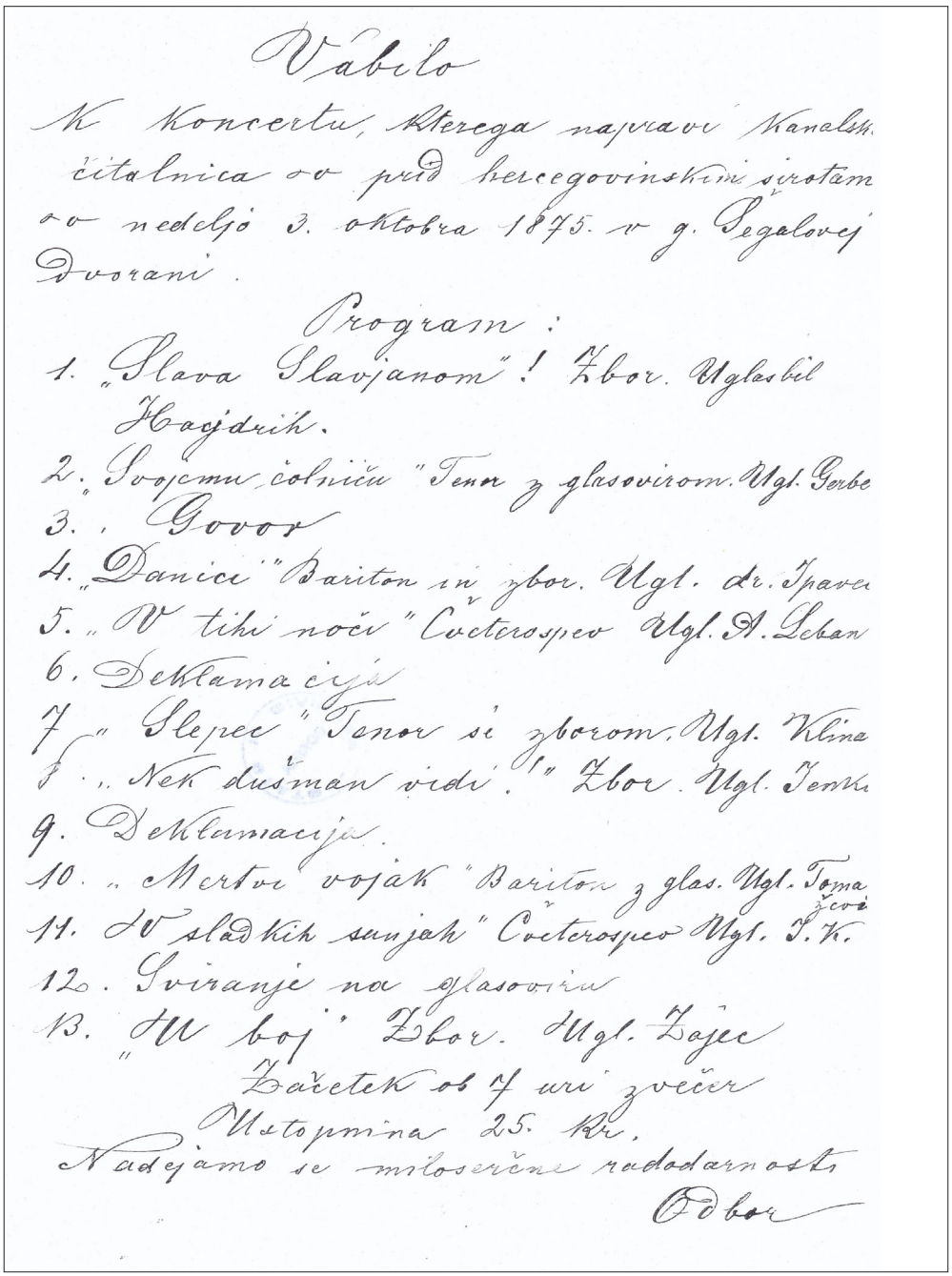

Vabilo

K koncertu, kterega napravi Kanalska čitalnica na pod hercegovinskimi sirotam na nedeljo 3. oktobra 1875. v g. Segalovej dvorani.

Program:

1. „Slava Slavjanom"! Zbor. Uglasbil Hajdrih.
2. „Svojemu čolniču" Tenor z glasovirom. Ugl. Gerbec
3. „ Govor
4. „Danici" Bariton ali zbor. Ugl. dr. Ipavec
5. „V tihi noči" Čveterospev Ugl. A. Lebar
6. Deklamacija
7. „ Slepec" Tenor ali zborom. Ugl. Klina
8. „ Nek dušman vidi!" Zbor. Ugl. Jenko
9. Deklamacija.
10. „ Mrtvi vojak" Bariton z glas. Ugl. Tomaževa
11. „V sladkih sanjah" Čveterospev Ugl. J. K.
12. Sviranje na glasovirju
13. „V boj" Zbor. Ugl. Zajec

Začetek ob 7 uri zvečer

Ustopnina 25. kr.

Nadejamo se miloserčne radodarnosti

Odbor

Slika 2: Vabilo k dobrodelni prireditvi za hercegovske begunce, ki jo je organizirala čitalnica v Kanalu.[135]

135 ASGO, I. R. Capitanato Distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 116, d. 8445.

slovenskim namenjalo dogodkom veliko manj prostora in ni podprlo dobrodelne akcije, ravno tako italijanska in furlanska skupnost nista sodelovali pi zbiranju sredstev.[136] Ko se je spopad v naslednjih letih razširil in je prišlo do rusko-turške vojne, je italijanski tisk na Goriškem celo izražal določene simpatije do Osmanskega imperija.[137]

Sklep

Ko je leta 1875 prišlo do upora v Hercegovini in kasneje še v Bosni, je slovenska javnost dogajanje intenzivno spremljala že od samega začetka. Vstaja je sprožila beg civilnega prebivalstva, ki je v velikem številu pribežalo čez mejo v Avstro-Ogrsko. Slovenska narodna elita v slovenskih deželah se je v okviru časopisja, društev in odborov hitro odzvala na pozive k pomoči beguncem in mobilizirala slovensko prebivalstvo, ki se je množično vključilo v zbiranje denarja, oblek in drugih predmetov. Vstaja je imela velik pomen tudi za slovensko skupnost na Goriškem in Gradiškem. Med ljudmi je razširila zavedanje o pomenu dobrodelnosti. Utrdila je dobrodelno dejavnost in dala slovenski eliti znanje in izkušnje, ki so jih lahko uporabili tudi v naslednjih letih in desetletjih. Dobrodelno akcijo v letih 1875 in 1876 so za razliko od prejšnjih zastavili veliko širše in so ob pomoči časopisne propagande ter dela na terenu uspeli doseči množično podporo po celotnem slovenskem delu dežele. Prebivalstvo je spoznalo prednosti dobrodelnosti in se je v naslednjih letih v večjem številu vključilo tako v pomoč domačemu prebivalstvu kot tudi v drugih deželah ali celo državah. Ravno z zbiranjem sredstev za hercegovske in bosanske begunce se je izkristalizirala razlika z dobrodelno dejavnostjo, ki sta jo izvajali nemška in romanska (italijanska in furlanska) goriška skupnost v deželi. Slovenska skupnost se je, ob zavedanju svoje številčnosti, naslonila na vrednostno majhne, a številčne darove, ob sodelovanju celotnih skupnosti po deželi, medtem ko sta nemška in romanska skupnost zbirali vrednostno velike, a manj številčne prispevke, v okviru elitnih družb in društev, do katerih so le redki Slovenci in Slovenke imeli dostop. Do izraza so z dogajanjem v sredini 70. let 19. stoletja vse bolj prihajali na plano mednacionalni spori znotraj dežele, saj so Slovenci v primeru te dobrodelne akcije delovali samostojno. To je v naslednjih letih postajalo še bolj evidentno in že v naslednjem desetletju v deželi skorajda ni bilo več dobrodelnih akcij, v katerih bi skupaj sodelovale slovenska, italijanska, furlanska in nemška skupnost.

Ravno z narodnostnim vprašanjem je povezan tudi drugi element, ki je zaznamoval dobrodelno akcijo za pomoč hercegovskim in bosanskim beguncem. Akcija je bila ena od ključnih dogodkov v 70. letih 19. stoletja, ki je mobilizirala slovensko narodno skupnost. Šlo je za večmesečno manifestacijo slovenstva in povezav z drugimi

136 Primer: *L'isonzo*, 14. avgust 1875, str. 2; *Eco del Litorale*, 12. avgust 1875, str. 2.

137 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 286–287.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 710 23.1.2018 8:47:41

slovanskimi narodi, predvsem tistimi na Balkanu. Ker ponekod na podeželju in na narodnostno obmejnih območjih narodna zavest ni bila še dovolj močno zasidrana, je akcija za pomoč slovanskim »*bratom*«, kot jih je velikokrat označilo časopisje, v tem oziru imela pomembno vlogo. Ob pomoči časopisja, ki je intenzivno poročalo tako o dogajanju v Bosni in Hercegovini kot o dobrodelni akciji doma, ter narodnih društev je slovenska narodna elita lahko prebivalstvu uspešno predstavila narodne ideje in pomen narodne zavednosti.

Viri in literatura

Arhivski viri

ASGO=*Archivio di stato di Gorizia*
ASGO, I. R. Capitanato Distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 116.
ASGO, I. R. Capitanato Distrettuale di Gorizia, b. 16, f. 122.

Časopisni viri

Eco del Litorale 1875
L'isonzo 1872, 1875, 1879
Novice 1864, 1875
Slovenec 1875
Slovenski narod 1875
Soča 1872, 1874, 1875, 1876, 1877
Šola 1882

Tiskani viri

Almanacco e Guida Scematica della Città e Provincia di Gorizia per l'Anno 1880. Gorizia: Seitz, 1879.
Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1872 (1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881). Wien: K. K. Statistischen Central–Commission, 1874 (1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1882, 1882, 1883, 1884).

Literatura

Alberti, Renata in Giorgio Geromet, *Gorizia 1001–2001: nobiltà della contea: palazzi, castelli e ville a Gorizia, in Friuli e in Slovenia: 80 famiglie di sangue blu*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1999.
Amon, Smilja in Karmen Erjavec, *Slovensko časopisno izročilo 1: od začetka do 1918*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2011.
Anderson, Benedict, *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
Bridge, Francis Roy, *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*. London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972.

Bruckmüller, Ernst, Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta. Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji. *Kronika* 57, 2009, str. 237–250.

Čuček, Filip, Slovenci, Slovaki in bosansko-hercegovske peripetije v letih 1875–1878. *Zgodovina za vse* 10 (1), 2003, str. 5–31.

Detrez, Raymond, Reluctance and determination: the prelude to the Austro-Hungarian occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878. Clemens Ruthner et al. (ur.) *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*. New York etc., 2015, str. 21–40.

Devetak, Robert, *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro–Ogrske*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.

Ekmečić, Milorad, *Ustanak u Bosni: 1875–1878*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

Fabi, Lucio, *La carità dei ricchi: povertà e assistenza nella Trieste laica e asburgica del XIX secolo*. Milano: F. Angeli, 1984.

Fain, Daniela Lorena, Società di cultura a Gorizia nel XIX secolo. Lucia Pillon (ur.), *Ottocento Goriziano (1815–1915): Una città che si transforma*. Gorizia, 1991, str. 23–63.

Gabršček, Andrej, *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, knj. I.* Ljubljana: Merkur, 1932.

Globočnik, Damir, »Čujte Slovenci! Čujte Slovani! Nad Balkanom se daní.« *Zgodovina za vse* 7 (2), 2000, str. 31–50.

Jelavich, Barbara, *History of the Balkans. Vol. 1, Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1997.

Kosi, Jernej, *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.

Ković, Miloš, The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina: The British Perspective. *Balcanica: annuaire de l'Institut des etudes balkaniques* 41, 2010, str. 55–71.

Leban, Janko (ur.), *Skladbe Avgusta Armina Lebana*. Ljubljana: samozal., 1883.

Luković, Petko, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.

Marušič, Branko, *Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

Marušič, Branko, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.

Marušič, Branko, Prispevek k poznavanju narodnostnih razmer v Brdih: ob 140-letnici briškega tabora. Danila Zuljan Kumar in Tanja Gomiršek (ur.), *Brda in Brici: o ljudeh, zgodovini, jeziku, bésedni umetnosti, stavbarstvu in rastlinstvu Brd*. Dobrovo, 2013, str. 107–128.

Marušič, Branko, *Začetki slovenskega časnikarstva na Goriškem*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1971.

Matić, Dragan, Čitalnice, »valilnice« slovenskih kulturnih ustanov. *Slovenska kronika XIX. Stoletja, knj. II 1861–1883.* Ljubljana, 2003, str. 25–27.

Matić, Dragan, *Nemci v Ljubljani: 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.

Melik, Vasilij, *Slovenci 1848–1918: Razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 712 23.1.2018 8:47:41

Melik, Vasilij, Majarjeva peticija za Zedinjeno Slovenijo 1848. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 15 (1–2), 1979, str. 286–294.

Mosse, George Lachman, *The nationalization of the masses: political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich.* New York: New American Library, 1977.

Pahor, Drago, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. Vlado Schmidt (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana, 1970, str. 235–337.

Perovšek, Jurij, Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino* 39 (1–2), 1999, str. 7–24.

Polajnar, Janez in Marko Zajc, *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.

Puljić, Ivica, Putovanje cara Franje Josipa Dalmacijom i izbijanje ustanka u donjoj Hercegovini. Josip Vrandečić in Marko Trogrlić (ur.), *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i »istočnoga pitanja«*. Zadar, 2007, str. 91–118.

Rahten, Andrej, *Zavezništva in delitve: razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918*. Ljubljana: Nova revija, 2005.

Rozman, Franc, Zbiranje prispevkov za bosansko-hercegovske begunce na Goriškem. *Goriški letnik* 6, 1979, str. 63–66.

Rumpler, Helmut, *Eine Chance für Mitteleuropa: bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall der Habsburgermonarchie*. Wien: Ueberreuter, 1997.

Sabljo, Zvonimir in Josip Vrandečić, Velika istočna kriza 1875.–1878. godine. Josip Vrandečić in Marko Trogrlić (ur.), *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i »istočnoga pitanja«*. Zadar, 2007, str. 119–162.

Schmidt, Vlado, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. Vlado Schmidt (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana, 1970, str. 9–29.

Smith, Anthony D., *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005.

Steinbach, Susie, *Women in England: 1760–1914: a social history*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2004.

Stergar, Rok, *Slovenci in vojska, 1867–1914: slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.

Šatej, Barbara, *Žensko delovanje na Goriškem od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne.* Magistrsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2012.

Verginella, Marta, *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.

Vodopivec, Peter, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse* 1 (2), 1994, str. 30–44.

Vošnjak, Josip, *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.

Zajc, Marko, Jugoslovanstvo pri Slovencih v 19. stoletju v kontekstu sosednjih »združevalnih« nacionalnih ideologij. Nevenka Troha et al. (ur.), *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana, 2008, str. 103–114.

Zwitter, Fran, Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870. *Zgodovinski časopis* 16, 1963, str. 145–170.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 713 23.1.2018 8:47:42

Summary

Robert Devetak

Slovene Charitable Action for Bosnian and Herzegovian Refugees in the County of Görz and Gradisca in the Year 1875

The article addresses the collection of charity funds in the County of Görz and Gradisca, for Hercegovian and Bosnian refugees, who have fled to the Austria-Hungary during the Hercegovina uprising in 1875 and 1876. Slovenian national and political elite in the Slovene lands had acted quickly and responded to calls for help in the framework of the press, societies and committees, and mobilized the Slovenian population, which had massively contributed in the collection of money, clothes and other items. The charity fundraising had a great impact for the Slovenian community in the County of Görz and Gradisca as well. It had spread the awareness about the importance of the philanthropy among the people. It had strengthened the philanthropic activity and gave the Slovenian political and national elite the knowledge and experience, which they could use to help the local poor population in the next years and decades. The charity action in the years 1875 and 1876 was, unlike the previous ones, wider organized, and they were able to achieve massive support in the whole Slovenian part of the County with the help of press propaganda and fieldwork. The second element that had marked the charity action to help Hercegovian and Bosnian refugees was connected with the national question. The action was one of the key events in the 1870's that had mobilized the Slovene national community in the County of Görz and Gradisca. It was a manifestation that lasted for many months, of Slovene national ideas and connections with other Slavic nations, especially those in the Balkan peninsula. Since in some places in the countryside and in the border regions of the County national consciousness was not sufficiently well anchored, the charity action to help other Slavs played an important role in this regard. With the help of the newspapers, which were intensively reporting both on the events in Bosnia and Herzegovina and on the charity action at home, the Slovene national elite was able to successfully present to the County's population the national ideas and the importance of national consciousness.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 714 23.1.2018 8:47:42

Rozina Švent[*]

Prispevek povojnih slovenskih beguncev v Avstriji na področju šolstva, kulture in verskega življenja

Uvod

Moje zanimanje za življenje in delo koroških Slovencev je tesno povezano s pripravo doktorske disertacije *Življenje Slovencev v begunskih taboriščih na Avstrijskem Koroškem po drugi svetovni vojni: 1945–1950*, ki sem jo pod mentorstvom dr. Dušana Nečaka začela pripravljati že sredi devetdesetih let 20. stoletja. Med svojim terenskim delom na Koroškem sem se srečala s številnimi nekdanjimi begunci, ki so po ukinitvi begunskih taborišč ostali v Avstriji. Moja zvesta vodnica je bila Nevenka Sommeregger (roj. Mrgan). Po srečnem naključju sva tako skorajda že na smrtni postelji obiskali Vinka Zaletela v celovški bolnišnici in Ivana Matka na Selah. Skupaj sva obiskali tudi begunske učiteljice Stano Millonig, Marijo Inzko in Anico Vrečar. Nadvse povedni in koristni pa so bili obiski in srečanja s prof. dr. Francem Vrbincem in kamenskim župnikom Alojzijem Luskarjem. Vsi ti moji informatorji so mi razkrili svoje življenjske zgodbe, ki so bile koristno dopolnilo k suhoparnemu in dokaj redkemu arhivskemu gradivu. Žal jih danes večina že počiva na božjih njivah.

Preganjanje koroških Slovencev do leta 1945

Življenje koroških Slovencev je bilo vse od srede 19. stoletja naprej (po revolucionarnem letu 1848) izpostavljeno močnemu ponemčevalnemu pritisku, ki se je v času vojn in ob prelomnih političnih dogodkih (plebiscit in anšlus) samo še stopnjeval. Zlasti so bili temu preganjanju izpostavljeni izobraženci (učitelji, kulturniki, javni delavci) in

* dr. Rozina Švent, bibliotekar specialist, upokojenka, SI-4282 Gozd Martuljek, Jezerci 8, rozina.svent@gmail.com

Necakov_zbornik_FINAL.indd 715 23.1.2018 8:47:42

duhovniki. Med koroškimi Slovenci je najbolj odmevala aretacija in kasnejša smrt škocjanskega župnika in politika Vinka Poljanca.[1] Njegov pogreb v domačem Škocjanu v Podjuni je bil prava politična manifestacija koroških Slovencev.

> »Po ljudskem glasovanju 10. oktobra 1920 je 42 naših duhovnikov zapustilo svoje postojanke v naši škofiji. Zdi se, da je naše ljudstvo zgubilo tretjino vseh duhovnikov. Narodnostne razprtije po župnijah so rodile toliko sovraštva in tako zelo otežkočile dušno pastirstvo, da so mnogi dušni pastirji sami predlagali na škofijstvo spremembo svojega službenega mesta. Izselili so se v druge škofije in tam enako vneto in skrbno delovali. Večina jih je šla v mariborsko župnijo. /…/ Med drugo svetovno vojno je nacizem izgnal v pregnanstvo, v ječe in v taborišča 53 naših dušnih pastirjev. /…/ Gorje in trpljenje je prinesel veliki teden 1941 duhovnikom in slovenskemu ljudstvu. /…/ Večina teh duhovnikov je bila aretirana na cvetno nedeljo 1941, ko so popoldne s svojimi verniki v cerkvi odmolili križev pot. Nekatere so gestapovci odpeljali v teku velikega tedna. Do prvih dni meseca maja so duhovniki in še mnogi naši laiki bili v sodnijskih in policijskih zaporih v Beljaku, Celovcu, Borovljah, Železni Kapli, Pliberku in Dobri vesi. Nevarnost, da jih odpeljejo brez vsake obravnave v taborišča, je bila velika. Tedanji škof dr. Rohracher je dosegel, da so bili duhovniki v prvih dneh maja izpuščeni. Podpisati so morali izjavo, da bodo zapustili svoje župnije. /…/ V neizbrisnem spominu bodo ostali tudi dnevi, ko je 14. in 15. aprila 1942 roka sovražnika posegla med mirno slovensko ljudstvo na Koroškem ter pregnala z rojstnega doma in izselila 247 slovenskih družin ter jih odpeljala v nepoznano tujino. Slovensko ljudstvo na Koroškem je bilo zapisano smrti. /…/«[2]

Številni koroški Slovenci so okusili tudi nemška koncentracijska taborišča in mnogi so tam ostali za vedno. Najbolj grozovito pa so se nacisti znesli nad 13 »selskimi žrtvami« – na montiranem sodnem procesu so pod obtožbo »priprav na veleizdajo« na smrt z obglavljenjem obsodili 13 zavednih koroških Slovencev. Obsodba je bila izvršena 29. aprila 1943 na Dunaju.[3] Skupno je bilo na celovškem nacističnem sodišču (1941–1945)

1 Vinko (Vincenc) Poljanec (1876–1938), duhovnik in politik. Čeprav po rodu Štajerec je bil neizprosen borec za pravice koroških Slovencev. Že leta 1921 je bil izvoljen za poslanca v koroški deželni zbor. Kasneje je postal predsednik Slovenske Prosvetne Zveze in svetnik Kmečke zbornice. Gestapo ga je 12. marca 1938 (na dan anšlusa!) aretiral na železniški postaji v Pliberku, ko se je zaradi nenehnih groženj hotel umakniti v Jugoslavijo. V zaporu je bil izpostavljen stradanju in mučenju. Domneva se, da je bil zastrupljen. Povsem izmučenega so sicer izpustili iz zapora, a je že po nekaj mesecih umrl (25. avgust 1938). Kljub grožnjam se je njegovega pogreba udeležilo ok. 3000 ljudi z vse Koroške. Več podatkov v publikaciji *Vinko Poljanec. Literarno-publicistični zbornik*, 2009.

2 Zerzer, *Naši rajni duhovniki*, str. 481–483.

3 Vse žrtve niso bile doma iz Sel. Nekaj jih je bilo tudi iz Borovelj in Železne Kaple. Leta 1949 so njihove posmrtne ostanke pokopali v skupni grob na Selah.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 716 23.1.2018 8:47:42

na takšno grozljivo smrt obsojenih 47 antifašistov. Približna številčna ocena žrtev nacizma na avstrijskem Koroškem se giblje ok. 10.000 – od tega je do sedaj evidentiranih ok. 3.200.[4] Smrt pa je kosila tudi med mobiliziranci v nemško vojsko …

Zato ni presenetljivo, da se je med drugo svetovno vojno na južnem Koroškem razvilo tudi močno partizansko gibanje, ki je imelo veliko podporo med koroškimi Slovenci. Tudi med temi borci je bilo veliko žrtev. Najbolj tragičen je bil napad na partizanski bunker pod Arihovo pečjo 10. februarja 1945. Padli so skoraj vsi člani okrajnega odbora OF za Beljak (skupno je padlo 8 partizanov – med njimi so bile tudi 3 partizanke). Njihova trupla so slekli in jih zmaličene vrgli v sneg. Kasneje so jih pokopali pri Dravljah. Po vojni (junija 1945) so jih slovesno pokopali v Št. Jakobu.[5]

Konec vojne – nov začetek

9. maja 1945 so tudi koroški Slovenci dočakali konec 2. svetovne vojne, a ta ni prinesla tako težko pričakovane svobode in miru. Prek ljubeljskega predora in prek prelaza se je na Koroško valila nepregledna množica beguncev, ki so jih britanske zasedbene oblasti najprej nastanile na širnem Vetrinjskem polju, nato pa konec junija 1945 razselile v številna begunska taborišča: Peggez pri Lienzu, Spittal a/D, Kellerberg (Bistrica na Dravi), St. Veit a/G (Št. Vid na Glini) in Liechtenstein – Judenburg. Domačini so jih sprejeli z mešanimi občutki. Na eni strani so se jim smilili preprosti kmečki ljudje – zlasti družine z majhnimi otroki. Toda begunci so jim povzročili tudi veliko gospodarsko škodo – posejana žitna polja in travniki so bili pomendrani in uničeni; oklestili in posekali so številna drevesa; številni posevki (zlasti krompir) in sadje so bili odtujeni še preden so dozoreli … Svoje pa je naredila tudi propaganda, ki je večino beguncev označila za sodelavce nemškega okupatorja, prav tistega, ki jim je naredil toliko hudega![6]

Sčasoma so se razmere vendarle uredile in begunci so s svojim požrtvovalnim delom na številnih področjih dokazali, da »niso tolpa razpuščenih ljudi«. Taborišča so spremenili v »urejena lesena mesta«, ki so imela svoje šole, otroške vrtce, kulturne ustanove, verske objekte, obrtne delavnice, zdravstvene ustanove. Ker so številne koroške kmetije ostale brez gospodarjev,[7] so jim priskočili na pomoč slovenski begunci, ki so namesto plačila dobili v zameno kmečke pridelke (zlasti so bili zaželeni mlečni izdelki in kruh) in si tako nekoliko izboljšali skromno in enolično taborišč no prehrano.

4 Pogovor s Francem Wakounigom. Priloga *Večera »V Soboto«*, 5. avgust 2017.

5 V spomin na ta dogodek je vsako leto organiziran poseben pohod na Arihovo peč. Ob 65-letnici zmage nad nacizmom so Zveza slovenskih partizanov in druge organizacije obnovile bunker (zemljanko).

6 Še posebej to velja za Vetrinjsko taborišče. Tam se je skupno nahajalo prek 20.000 Slovencev in na tisoče ljudi drugih narodnosti. Med njimi je bilo ok. 15.000 pripadnikov Slovenske narodne vojske (predvsem domobrancev). Večino teh so v zadnjem tednu maja 1945 vrnili v Jugoslavijo.

7 Mnogi so padli kot vojaki na fronti, številni so bili žrtve zaporov in taborišč ali pa se še niso vrnili iz ujetništva.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 717 23.1.2018 8:47:42

Zaradi pomanjkanja slovenskih duhovnikov na posameznih farah so skrb zanje prevzeli številni begunski duhovniki (zlasti ob večjih cerkvenih praznikih). Med več tisoč begunci je bilo kar 132 duhovnikov.[8]

Proti koncu štiridesetih let (1948–1950) so se začeli posamezni begunci odpravljati v prekomorske države. Največ se jih je odločilo za skupno preselitev v Argentino, sledijo pa Kanada, ZDA, Brazilija, Anglija, Venezuela, Avstralija itd. Nekaj sto se jih je tudi vrnilo v domovino. Bilo pa je kar nekaj takih, ki niso hoteli zapustiti Evrope (celine). Največ se jih je odločilo prav za Avstrijo – mnogi z upanjem, da se bodo stvari doma sčasoma uredile in da se bodo lahko vrnili v svoje domove. Toda čas je naredil svoje … za vedno so ostali na Koroškem in si tam ustvarili nove pogoje za bivanje. Med njimi je bilo večje število duhovnikov (zlasti salezijancev), učiteljic, ki so se večinoma poročile s koroškimi Slovenci, nekaj šolskih sester in drugih. In skorajda vsi brez izjeme so pošteno zavihali rokave in poprijeli za delo povsod tam, kjer se je pokazala potreba. Delovali so v smislu pregovora: »Treba je narediti vse, kar zmoreš!«

Posamezne življenjske zgodbe nekdanjih beguncev

To poglavje je sestavljeno iz dveh delov:

1. Begunci, ki so se za stalno naselili na Koroškem:
   - Duhovniki: Alojzij Luskar, Vinko Zaletel, Ivan Matko, dr. Franc Cigan, dr. Jože Jagodic, brata Jožef in Silvester Mihelič, dr. Franc Mihelčič, Dušan Česen, Ciril Kump, Joža Kunstelj, Alojz Nemec, Janez Rovan, Stanislav Škrbe, Jakob Štrekelj, Janko Valjavec, Janez Vilfan, Jakob Vučina, Ferdinand Babnik;[9]
   - Laiki: dr. France Vrbinc, Friderik Jerina, Nevenka Sommeregger, zakonca Majda in Alojzij Starman;
   - Učiteljice: Marija Inzko (roj. Ziherl), Stana Millonig (roj. Zdešar),[10] Jerica Kobentar (kasneje s. Gonzaga) in Anica Vrečar (roj. Goršič).
2. Begunci, ki so na Koroškem bivali le nekaj let ali zgolj občasno, a so s svojim delom veliko prispevali k ohranjanju slovenskega narodnega izročila (dr. Ludovik Puš in dr. Rajko Ložar) oz. ga obogatili s svojimi umetniškimi stvaritvami (France Gorše, Stanislav Rapotec). Bilo pa je tudi nekaj takih, ki so se na stara leta preselili na

8 Več o tem: Švent, *Slovenski begunci*, str. 219–233.

9 Ker so v prispevku predstavljeni le najpomembnejši duhovniki, so podatki o preostalih duhovnikih na voljo v publikaciji: Zerzer, *Dobri pastirji*.

10 Sestra duhovnika dr. Janeza Zdešarja (1926–2013), ki je s skupino 11 domobrancev uspel pobegniti iz taborišča Teharje. Po uspelem begu iz Slovenije se je naselil v Nemčiji in tam najprej skrbel za slovenske delavce, nato pa opravljal funkcijo papeškega delegata za slovenske duhovnike v Evropi. Leta 1993 se je upokojil in vrnil v Slovenijo. Zadnja leta svojega življenja je preživel v Celju.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 718 23.1.2018 8:47:42

Koroško, da bi bili vsaj pokopani v slovenski zemlji: dr. Jakob Kolarič, Metod Turnšek, Jože Vošnjak in dr. Joža Basaj.[11]

Ad 1

Duhovniki

Vsak od njih je zapustil svoj nepozaben pečat med koroškimi Slovenci. In kljub letom, ki so minila od njihove smrti, se o njih še vedno govori in se jih zlasti starejši pogosto spominjajo v svojih pogovorih. Skupno jih je na Koroškem ostalo prek 30. Najbolj »ljudska« sta bila zagotovo Alojzij Luskar in Vinko Zaletel. In povezovalo ju je kar nekaj skupnih značilnosti: oba sta bila salezijanca,[12] bila sta spretna organizatorja (zlasti delo z mladimi), kot duhovnika skromna in predana delu. Vsakič, ko sem se oglasila na Kamnu pri Nevenki Sommeregger, sva obiskali tudi Luskarja. In vsakič mi je pokazal le majhen delček svojega bogatega arhiva, ki »ga prav sedaj ureja. Ko bom prišla naslednjič, bo vse urejeno!« Preveč je odlašal in odlašal … Potem je prišla bolezen in na hitro se je poslovil. Za vedno mi bo ostala v spominu njegova podoba: že rahlo upognjen, z oteklimi nogami, toda živahen v pogledu in besedi. Njegove pripovedi so bile tako žive, kot da bi se vse to zgodilo včeraj in ne pred 50 leti. Le k pisanju se ni in ni mogel spraviti. Preveč se je razdajal drugim. Tudi župnišče, kjer je bival, je bilo skromno in prepotrebno obnove. A tam je bil doma in najbolj srečen.

Salezijanci so bili tudi izredno aktivni pri svojem pastoralnem delu (pridigah). Ko je bila v Celovcu ustanovljena Slovenska gimnazija (1957), so bili prav oni tisti, ki so spodbujali starše, naj svoje otroke vpišejo na to gimnazijo.

Alojzij Luskar (1905–1993)

Po rodu je bil Štajerec (Podpeč, Šentjur pri Celju). Odraščal je brez očeta, ki je padel v prvi svetovni vojni. Družina je bila zelo verna, saj sta dva fanta postala duhovnika, dve dekleti pa redovnici. Že leta 1923 je vstopil v salezijanski noviciat na Radni. Leta 1934 je prejel mašniško posvečenje in se v kasnejših letih še dodatno izobraževal, da je postal gimnazijski profesor verouka. Med vojno je bil katehet na Rakovniku, kjer je skrbel tudi za ekonomijo zavoda, ki se je znašel v resnih težavah glede preskrbe s hrano. Nekako mu je uspelo od Italijanov dobiti nekaj denarja, kar pa je bilo s strani OF sprejeto kot izdaja.

Njegova življenjska pot duhovnika se že od samega začetka (na Rakovniku v Ljubljani) prepleta s pedagoškim delom in organizacijo verskega, kulturnega in društvenega

11 Dr. Joža (Jože) Basaj (1887–1973), pravnik, politik in gospodarski strokovnjak. Na Koroško se je iz ZDA vrnil hudo bolan (Alzheimerjeva bolezen) in je pravzaprav prišel na Koroško le umret. Pokopan je v Št. Jakobu v Rožu.

12 Več o delu salezijancev v begunskih taboriščih in na Koroškem – glej: Kolar, *Salezijanci med begunci*; Zerzer, *Dobri pastirji*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 719 23.1.2018 8:47:42

življenja. In vse te izkušnje so on in drugi salezijanski duhovniki dodobra izkoristili tudi v begunskih taboriščih.

> »Vsi so živeli med ljudmi in za ljudi. Vse kar so dobili od svojih sobratov in znancev iz tujine, vse so razdali tistim, ki niso imeli nič svojega. Luskar ni prenesel, da bi mladi postopali naokoli brez dela. Vedno je govoril: 'Če nimaš dela, si odreži gumb in ga ponovno prišij!'«[13]

Luskar je na begunskih šolah poučeval verouk. Bil je eden zadnjih, ki je vse do srede 50 let ostal v taborišču Spittal in poskrbel, da je bilo vse arhivsko gradivo prepeljano na njegov novi dom na Kamen v Podjuni. Tam je bil tudi sedež salezijanske skupnosti na Koroškem. Na Kamnu je Luskar ustanovil orglarsko šolo in na njej poučeval verouk in cerkveno zakonodajo. K delu je pritegnil tudi dva izvrstna glasbena pedagoga: dr. Franceta Cigana in Silvestra Miheliča.

V kamenskem župnišču so salezijanci že leta 1947 ustanovili skupnost sv. Hildegarde. Tudi v kasnejših letih so na Kamnu potekali številni kulturni in športni dogodki. Na sploh je bil Luskar izredno podjeten in gospodaren duhovnik. Župnišče je uredil tudi za potrebe turistov (v bližini je namreč Klopinjsko jezero). Tja so prihajali tako mladi z vse Koroške kot tudi nekdanji slovenski begunci, ki so se preselili v prekomorske države in jih je z Luskarjem vezalo dolgoletno prijateljstvo.

Vinko Zaletel (1912–1995)

Rojen je bil v Staneži̊ah blizu Ljubljane. Takoj po opravljeni maturi na škofijski gimnaziji sv. Stanislava (1931) se je vpisal na ljubljansko Teološko fakulteto in bil leta 1936 posvečen v duhovnika. Svojo duhovniško pot je začel kot kaplan v Tržiču, a se je na začetku vojne umaknil v Ljubljano in bil kaplan v Trnovem. Vsa vojna leta je posvečal veliko skrb socialno ogroženim prebivalcem »Sibirije«.[14] Ob koncu vojne se je umaknil na Koroško, a ni živel v taborišču. Pomagal je župniku v Škocjanu pri pastoralnem delu in ob tem opravljal tudi nalogo tajnika papeškega delegata za begunce v Avstriji. Pomagal je dr. Jožetu Jagodicu in imel zaradi tega stalno dovolilnico za gibanje po celi Koroški, kar je bila posebna prednost. V tej vlogi se je pogosto mudil v posameznih taboriščih. Ob ukinitvi taborišč je služboval na več koroških farah. Na koncu se je leta 1957 ustalil v Vogrčah in ostal tam vse do upokojitve (1994).[15] Za domačine bo za vedno ostal »Vogrški župnik« ali »Podjunski srotej«, kot se je rad sam poimenoval.

13 Tako je njihovo delo opisala Nevenka Sommeregger.

14 Delavsko predmestje na južnem obrobju Ljubljane. Nekateri domnevajo, da naj bi bil prav Vinko Zaletel tisti lik duhovnika, ki ga je pisatelj Karel Mauser opisal v svoji povesti *Kaplan Klemen,* 1965.

15 Več o njem: *Osem stoletij Vogrč*, str. 401–420.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 720 23.1.2018 8:47:42

Med koroškimi Slovenci bo za vedno ostal zapisan kot velik ljubitelj in strokovnjak za amaterska (ljudska) gledališča[16] in kot svetovni popotnik. Vseskozi si je prizadeval, da bi prek gledaliških predstav (iger in petja) ljudje spoznali tudi lepoto slovenskega jezika in da bi jim to utrdilo tudi narodno zavest. Predvsem pa se je zavedal, da je to dolgotrajen proces, ki se ga je treba lotiti že v otroški dobi, da bodo otroci nekoč zrasli v ponosne koroške Slovence. Na stara leta mu je zdravje zelo ponagajalo in je povsem oslepel in obležal.

Za seboj je pustil obsežen arhiv – zlasti veliko slikovnega gradiva iz svojih številnih potovanj (ok. 30.000 diapozitivov, ki so skrbno dokumentirani). Zanimivo je, da je vestno vodil evidenco vseh potovanj. Prepotoval je pravzaprav vse kontinente, kjer so se po vojni naselili slovenski begunci. Je tudi avtor treh potopisnih knjig (opisi poti po Indiji, po Daljnem vzhodu ter po Afriki in Južni Ameriki). Na podlagi zapisov in fotografij je kasneje pripravil številna predavanja (ok. 2.000). Veliko je fotografiral tudi po Koroškem in tako ohranil veliko narodopisnih podob ljudi pri delu, pri kulturnem in društvenem delovanju. Enako velja tudi za gradivo o izseljenskih (zdomskih) skupnostih. Prava vrednost tega gradiva se bo pokazala šele čez leta, ko bo asimilacija dokončno opravila s temi »otoki slovenstva po svetu«.

V njegovem arhivu se je ohranila tudi obsežna korespondenca, ki bi bila vsekakor vredna, da se nekoč tudi objavi (vsaj tista najbolj zanimiva).

Za svoje požrtvovalno kulturno delo je leta 1985 prejel tudi Tischlerjevo nagrado.

Ivan Matko (1910–1997)

Po rodu je bil Prekmurec, rojen v Gančanih pri Beltincih. Po osnovni šoli je šolanje nadaljeval na nižji gimnaziji v Veržeju in po 4. razredu vstopil v salezijanski noviciat na Radni. V letih 1934–1938 je študiral bogoslovje v Ljubljani in bil leta 1938 posvečen v duhovnika. Ob študiju je vseskozi pomagal v mladinskem domu na Rakovniku. Leta 1940 je postal tudi njegov ravnatelj in to funkcijo opravljal vse do maja 1945, ko se je pridružil beguncem in aktivno deloval v taboriščih v Vetrinju, Peggezu in Spittalu. S pridom je izkoristil svoje izkušnje v delu z mladimi. Vodil je mladinski dom in ustanovil poklicno-obrtno šolo. Po ukinitvi taborišč je opravljal pastoralno delo med koroškimi Slovenci. Najprej je služboval v Tinjah in tam veliko časa namenil organiziranju mladih (športne aktivnosti, dramsko sekcijo). Po dveh letih je bil premeščen na župnijo v Selah in tam ostal vse do smrti.

Poleg pastoralnega dela je organiziral številne kulturne dejavnosti: pevski zbor (ki ga je vodil Silvester Mihelič in je veljal za enega najboljših na Koroškem), amatersko

16 Skupno je režiral 110 iger – od preprostih ljudskih iger do bolj zahtevnih predstav. Verjetno je največji uspeh dosegel z igro Martin Krpan. S to predstavo so gostovali tudi po drugih krajih Koroške in v Sloveniji. Bil pa je inovativen tudi v novem mediju – na radiu, kjer je vpeljal t. i. radijske igre (zlasti za mladino) in prek 40 radijskih predavanj – ciklus »Iz popotnikove torbe«.

gledališče, folklorno skupino, predavanja, razne shode itd. Bil je tudi odbornik Krščanske kulturne zveze. Vseskozi je bil tudi pobudnik za zbiranje denarnih prispevkov za misijonarje po svetu in pri tem delu je bil več kot uspešen.

Dr. France Cigan (1908–1971)[17]

Rodil se je številni družini v Črenšovcih v Prekmurju. Osnovno šolo je obiskoval v domačem kraju in v Ljubljani, nato je odšel na salezijansko gimnazijo v Veržej. Maturiral je na klasični gimnaziji v Mariboru in leta 1920 vstopil v salezijanski red. Študij bogoslovja je opravil v Ljubljani in bil leta 1935 posvečen v duhovnika. Že takrat je začel skrbeti za mladino na Rakovniku in pokazal svoje izjemne pedagoške sposobnosti pri delu z mladimi. Ob koncu vojne se je umaknil na Koroško in nekaj časa bival v taborišču, nato pa odšel na študij v Italijo, kjer je leta 1946 opravil doktorat iz teologije. Ko se je odprla možnost študija v Gradcu, je odšel tja na konservatorij za glasbo (1947–1949).

Že v taborišču v Vetrinju je ustanovil pevski zbor, po preselitvi v Spittal je ustanovil nov pevski zbor, ki je imel pri poslušalcih velik uspeh. Med njegovo odsotnostjo je zbor nato vodil Silvester Mihelič. Po končanem študiju v Gradcu se je vrnil na Koroško in nastopil novo službeno mesto na Kamnu v Podjuni. Tam je takoj organiziral vsestransko glasbeno dejavnost: ustanovil in vodil je godbo na pihala, tamburaški orkester in sodeloval pri pouku na orglarski šoli. Ob tem je pomagal kot učitelj petja in vzgojeslovja na kmetijski šoli v Tinjah. Ciganovo najbolj plodno obdobje pa je bil čas, ki ga je preživel v Celovcu, kjer je bila leta 1957 ustanovljena Zvezna gimnazija za Slovence. Poučeval je glasbo in organiziral več pevskih zborov. Istočasno je bil tudi vzgojitelj v fantovskem dijaškem domu Mohorjeve družbe. Kot zborovodja pa je dosegel izjemne uspehe s svojim Mešanim pevskim zborom Jakob Petelin Gallus (ustanovljen leta 1960), s katerim je veliko gostoval tako med koroškimi Slovenci, v Italiji, domovini Sloveniji in tudi med rojaki v ZDA. Žal pa je ta zavidljivi uspeh že leta 1968 začela ovirati bolezen, ki ji je Cigan leta 1971 tudi podlegel.

Za trajno se je Cigan zapisal v spomin koroških Slovencev s svojim požrtvovalnim delom – kot zbiratelj ljudske glasbe. S tem je začel že v taboriščih in nato nadaljeval tudi med službovanjem v Celovcu. Večino prostega časa ob koncu tedna in med počitnicami je preživel med Korošci in zapisoval stare napeve, jim dodajal notne zapise in proti koncu tudi snemal na magnetofon. Že v Spittalu je skupaj s Silvestrom Miheličem izdal pesmarico *Slovenske narodne pesmi* (ponatis 1996).

Posthumno je leta 1971 prejel Gallusovo plaketo – za življenjsko delo na področju amaterske glasbene dejavnosti.

17 Več o Ciganu gl. publikacijo *France Cigan* in Zerzer, *Dobri pastirji*, 23–34.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 722 23.1.2018 8:47:42

Silvester Mihelič (1905–1981)[18]

Po rodu je bil sicer Tržačan, a se je njegova družina zaradi vojne umaknila iz mesta in se leta 1918 zatekla v Strnišče pri Ptuju. Leta 1919 se je vpisal na malo salezijansko semenišče v Veržeju in leta 1923 vstopil v noviciat na Radni, kjer je končal višjo gimnazijo. Študij teologije je nadaljeval v Italiji in bil leta 1934 posvečen v duhovnika. Zaradi prihajajoče vojne je moral prekiniti študij glasbe v Zagrebu in se vrniti v Slovenijo. Zatočišče je dobil na Rakovniku, kjer je postal katehet za mlade gojence. Skozi vsa vojna leta je poučeval glasbo na tamkajšnji gimnaziji in vodil pevske zbore. Ob koncu vojne se je umaknil na Koroško in delil begunsko usodo z ostalimi Slovenci. Na gimnaziji v Spittalu je poučeval glasbo in vodil več pevskih zborov. Skupaj z dr. Ciganom je v Spittalu izdal pesmarico *Slovenske narodne pesmi*. Kot duhovnik je služboval na več koroških župnijah: na Kamnu, v Šmihelu, v Pliberku in Tinjah, kjer je tudi pokopan.

Mihelič je bil vsestranski glasbenik. Poleg glasbene teorije in igranja inštrumentov (poučeval je igranje na orgle in klavir), je večino časa posvetil vodenju različnih pevskih zborov (na Gospodinjski šoli v Št. Rupertu, pri šolskih sestrah v Št. Petru, v Selah, v Pliberku in v Tinjah). Bil pa je tudi vesten zbiralec nabožnih (cerkvenih) pesmi, ki jih je tako rešil pred pozabo. Vse zbrano gradivo je tudi sam uglasbil, harmoniziral in priredil.

Leta 2006 je KKZ v Celovcu izdala pesmarico *Nebo, oko in jezero. Duhovne in posvetne skladbe za mešane, moške in ženske zbore ter ljudsko petje.*

Laiki

Nevenka Sommeregger

Ponosna in narodno zavedna Slovenka (sprva Dolenjka, sedaj Korošica), se je na begunsko pot podala s svojo mamo in skupaj sta preživeli vso bedo begunskih taborišč. Čeprav je bila brez vsake formalne izobrazbe (končala je le ljudsko šolo), se je že v taboriščih vsestransko razdajala in povsod priskočila na pomoč. Že takoj ob ustanovitvi taborišč-nega pevskega zbora v Vetrinju, ki ga je vodil Silvester Mihelič, se je priključila zboru in prepevala tudi v Peggezu in Spittalu. Ker so za petje potrebovali note in besedila, je pomagala pri prepisovanju glasbenega gradiva, ki so ga nato razmnožili na preprostem ciklostilnem stroju. Takoj ko je dr. Valentin Meršol v Peggezu organiziral tečaj za bolniške sestre in strežnike, se je priključila skupini. Ker tečajniki niso imeli na razpolago nikakršnega učnega gradiva, so si morali vsa predavanja zapisovati v zvezke. Praktični del tečaja so opravljali na šolski polikliniki, v ambulanti in v taboriščni bolnici.

Po poroki se je preselila na Kamen (Stein) – praktično edina slovenska družina, ki je sledila zamisli »kamenskega gospoda« Alojzija Luskarja, da bi se tukaj organizirala

18 Več o njem gl. Zerzer, *Dobri pastirji*, 2006.

slovenska begunska skupnost. Vseskozi je bila tesno povezana z Domom prosvete »Sodalitas« v Tinjah. Pred leti je uredila njihovo knjižnico in jo več let tudi vodila. Zelo rada se je udeleževala tudi romanj in izletov po Koroški in izven nje.

Kot moja glavna informatorka in spremljevalka po nekdanjih begunskih krajih, mi je v pogovorih zaupala veliko podatkov iz svojega (ne prav lahkega) življenja.[19] Rada in pogosto se vrača v Slovenijo, a najbolj srečna je doma na Kamnu. Je pa bila kot mati in ponosna Slovenka deležna številnih šikan in nerazumevanja nemških sosedov. Tudi njeni otroci (zlasti fantje),[20] so kar pogosto pritekli iz šole okrvavljeni, ker so se stepli z nemškimi sošolci.

Zakonca Starman – Majda (Magdalena, 1937) in Alojzij (Lojze, 1933)

Po begunski dobi sta si ustvarila dom v Spittalu, kjer si je po vojni nov dom ustvarilo še kakšnih deset slovenskih družin. Zadnja leta sta se povsem predala »raziskovalnemu delu« – dokumentiranje ohranjenih fotografij, ki so bile narejene v begunskih taboriščih. Vseskozi tudi aktivno sodelujete pri razstavni dejavnosti in spremljata »potujočo razstavo« begunskih fotografij.[21]

Majda Starman, roj. Šimenc, je leta 2017 izdala svoje spomine *Zwei Herzen Schlagen in meiner Brust*. Knjiga je bila natisnjena v Škofji Loki v samozaložbi. Zadnja leta se je poizkusila tudi v pisanju krajših leposlovnih prispevkov, ki jih objavlja v koroški reviji Rastje.

Dr. France Vrbinc (1924–2016)[22]

Verjetno bi na Koroškem težko našli bolj predanega borca za pravilno rabo slovenščine. Rojaki so ga simbolično klicali »jezikovni papež«.

Svojo begunsko pot je začel maja 1945 in v taborišču Spittal leta 1947 maturiral ter se nato vpisal na graško univerzo.[23] Študiral je klasično filologijo, slavistiko, pri-

19 Med drugim tudi to, da je ves čas begunskega življenja pisala dnevnik, ki pa ga je pred leti zažgala. V njem je bilo zapisanega preveč hudega in bolečega. Njena bolečina pa je bila vezana tudi na domači kraj Velike Lašče, kjer so ji »komunisti« ubili mladoletno sestrico.

20 Že kot otrok je posebej izstopal borbeni Borut Johannes S., ki se je po osamosvojitvi preselil v Slovenijo in ustanovil društvo »Novi paradoks«. Bil je tudi tesen sodelavec Lojzeta Peterleta. Tudi tema njegovega doktorata, ki ga je opravil na dunajski univerzi, je vezana na slovenstvo – posvetil ga je Primožu Trubarju. Prav tako si je »slovensko temo« za doktorat izbrala njegova sestra Veronika Modesta S. – Ivan Cankar. Mama in vsi otroci so tudi navdušeni pevci.

21 Gre za fotografije, ki jih je posnel fotograf Marjan Hočevar in jih je pred leti njegov sin Janez izročil Rafaelovi družbi. Na podlagi teh fotografij je pred leti izšla tudi knjiga *Cvetoči klas pelina*.

22 Z dr. Vrbincem me je povezovalo večletno prijateljstvo. Žal ga nikoli nisem uspela prepričati, da bi se lotil pisanja spominov. Vedno je našel izgovor, da mora poprej dokončati še to ali ono. Mi je pa med srečanji večkrat omenil svojo zanimivo »vojno zgodbo« – mobilizirale so ga vse vojne formacije: najprej vaške straže v Šmarju-Sap, nato partizani (Cankarjeva brigada) in na koncu še domobranci. Izkusil pa je tudi Gonars in vrsto taborišč na Koroškem – več kot dovolj zanimiva življenjska zgodba, ki jo je odnesel s seboj v grob.

23 Več o tem gl. *Pričevanja: Graški zbornik*; in Švent, *Slovenski begunci*, str. 211–217.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 724 23.1.2018 8:47:42

merjalno jezikoslovje in vzhodne študije. Po diplomi in doktoratu (1960 – iz filozofije) se je udejstvoval na različnih področjih kot: jezikoslovec, lektor,[24] urednik,[25] prevajalec in kot novinar – dolgoletni sodelavec celovškega radia (od leta 1973–1985 je bil urednik slovenskih sporedov na ORF). Koroške Slovence je vrsto let razveseljeval (in ob tem poučeval!) s prispevki o pravilni rabi slovenščine v cerkvenem listu Krške škofije *Nedelja* – rubrika Jezikovni kotiček.[26] Ti prispevki so v kar treh knjigah izšli tudi v knjižni izdaji (kot priročnik) *366 X slovensko: z jezikovnimi kotički skozi leto* (2003, 2009, 2016).[27] Vseskozi je bil aktiven tudi na kulturnem področju, bodisi kot pevec[28] ali amaterski igralec. Pomembno vlogo pa je odigral tudi pri vključevanju laikov v cerkveno občestvo.

Podobno kot ostali nekdanji begunci, ki so se povsem »zlili« s koroškimi Slovenci, je svojo narodno zavednost in ljubezen do jezika in kulture prenesel tudi na svoja otroka. Zlasti sin dr. Miha Vrbinc (1963) je šel po očetovih stopinjah. Bil je več let ravnatelj Slovenske gimnazije v Celovcu in od leta 2015 opravlja funkcijo strokovnega nadzornika za višje in srednje šole v okviru manjšinskega šolstva na Koroškem. Je tudi avtor več učbenikov za pouk slovenščine.

Leta 2016 je dr. France Vrbinc prejel tudi prestižno koroško nagrado – Tischlerjevo nagrado, ki jo podeljujeta Narodni svet koroških Slovencev in Krščanska kulturna zveza. V utemeljitvi je bilo zapisano:

> »Skrb za lepo slovenščino, uveljavljanje in spoštovanje slovenskega knjižnega jezika v javnosti in prizadevanja za vključevanje slovenskih laičnih kristjanov v Cerkev in družbo.«[29]

Friderik Jerina

Rojen je bil leta 1906 v Vrhpolju pri Kamniku. Že zgodaj se je začel ukvarjati s slikarstvom in modelarstvom. Med leti 1938–1945 je živel v Mengšu in poleg modelarstva veliko slikal in se ukvarjal tudi z restavratorskimi deli. Na begunsko pot ga je »prisililo« dejstvo, da je bil poročen z Nemko.

---

24 Kot lektor je sodeloval pri izredno pomembnem projektu dr. Marije Makarovič: *Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev*. Prva knjiga je izšla leta 1993, nato pa skoraj vsako leto po ena. Zadnja (12.) je izšla leta 2004.

25 Svojo poklicno pot je začel leta 1961 v Mohorjevi založbi. Najprej kot vodja tiskarne, nato kot vodja založbe. Bil je tudi urednik koroškega lista *Kronika* (pozneje preimenovana v *Naš tednik*). Istočasno je postal tudi odbornik Krščanske kulturne zveze.

26 Te prispevke je pisal polnih 25 let.

27 Prvi priročnik je imel naslov *365 X slovensko,* 2003.

28 K pevskemu zboru ga je pritegnil njegov znanec, salezijanec France Cigan, ki je v Gradcu študiral glasbo. Skupaj sta prepevala v graškem stolnem zboru in v moškem pevskem zboru graških študentov. Ko je Cigan ustanovil Pevski zbor J. P. Gallus, je k sodelovanju povabil tudi Vrbinca, ki je tam spoznal tudi svojo življenjsko sopotnico Zofijo.

29 Poročilo Tanje Jaklič v *Delu* (1. februar 2016, str. 13).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 725 23.1.2018 8:47:42

Kot učitelj risanja je poučeval že na begunski gimnaziji in na obrtno nadaljevalni šoli v Peggezu. Bil pa je tudi avtor poslikav v šolski baraki, ki je bila namenjena otroškemu vrtcu (stene je poslikal s prizori iz Sneguljčice in Rdeče kapice). V taborišču je naslikal tudi več oltarnih podob za cerkveno kapelo (med drugim tudi podobo Brezjanske Marije, ki so jo begunci odnesli s seboj v Argentino, v Ramos Mejijo). Je tudi avtor številnih slik, ki so jih begunci kupovali ob priliki razstave begunskih izdelkov (1945 v Peggezu). Veliko je slikal tudi izven taborišča (poslikave in restavriranje kapelic). Bil pa je tudi avtor štirih bakrenih podob, ki so krasile skupni spomenik (v obliki vaške kapelice) slovenskih beguncev, ki so pokopani na lienškem pokopališču.

Jerina je tudi avtor poslikave gledališkega odra v Vogrčah, na katerem so domači igralci pod režijo Vinka Zaletela dosegali izredne uspehe.

Njegov daleč najbolj pomemben »projekt« pa je bil – zamisel in izdelava nekaterih miniaturnih zgradb za celovški Minimundus (1957).

Žal ni znan datum njegove smrti.

Učiteljice

Od vseh štirih zgoraj naštetih sem osebno spoznala kar tri. O četrti, s. Gonzagi, pa so mi vse tri povedale veliko dobrega in lepega:

> »Bila je vsestransko predana delu. Nič ji ni bilo težko narediti. Vsem je z veseljem pomagala in nikoli ni za svoje delo pričakovala plačila. Bila jo je ena sama božja milost.«[30]

Vse so svojo učiteljsko pot začele že v begunskih šolah oz. Jerica Kobentar v otroškem vrtcu.

Marija Inzko (1924)[31]

Rojena je bila v Vodicah pod Šmarno Goro v številni družini (7 otrok, Marija/klicali so jo tudi Marinka/je bila najstarejša). S šestimi leti je začela obiskovati dekliško šolo šolskih sester v Repnjah. V šolskem letu 1934/35 je odšla v gimnazijo k uršulinkam v Ljubljano. Tam je dokončala štiri razrede, petega pa je opravila na 2. državni gimnaziji na Poljanah. Na željo staršev se je vpisala na ljubljansko učiteljišče, vendar ji je začetek druge svetovne vojne prekinil redno šolanje. Zaradi nemške meje pa je bil pretrgan tudi stik z družino, zato se je za nekaj časa zatekla k stricu v Št. Janž na Dolenjskem. Konec leta 1941 se je skupaj s stričevo družino vrnila v Ljubljano in tam leta 1944 maturirala. Konec leta 1944 se je ilegalno vrnila na Gorenjsko in začela v Voklem poučevati otroke,

30 Izjava Marije Inzko med zadnjim obiskom na njenem domu v Svečah leta 2015.

31 Biografski podatki so povzeti po knjigi Inzko, *Zvesta srca*, str. 167–168.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 726 23.1.2018 8:47:42

ki so bili zaradi vojne že nekaj let brez rednega šolskega pouka. Ob koncu vojne se je tudi sama priključila beguncem in z njimi delila usodo begunskih taborišč. Takoj ko je bila v Vetrinju ustanovljena ljudska šola, je začela s poučevanjem in to svoje poslanstvo opravljala tudi v Peggezu in v Spittalu.[32] Že med bivanjem v Vetrinju je prvič obiskala Sveče, kjer so živeli njeni daljni sorodniki in tam se je kasneje tudi poročila z zavednim koroškim Slovencem Svečanom dr. Valentinom Inzkom (1923–2002). V zakonu so se jima rodili štirje otroci,[33] zato je večino časa posvetila družini. Ob tem je tudi pisala in svoje prispevke objavljala v koroških publikacijah (*Nedelja*, *Naš tednik*, *Družina in dom*). Bila pa je tudi dolgoletna sodelavka celovškega radia (kot avtorica prispevkov ali kot bralka besedil). Kot učiteljica slovenščine je poučevala v Zavodu šolskih sester v Št. Rupertu pri Velikovcu, v Št. Petru pri Št. Jakobu in v Domu prosvete »Sodalitas« v Tinjah. Kar 20 let pa je poučevala slovenščino na Trgovski akademiji v Celovcu.

Je tudi avtorica dveh daljših povesti (*Dom ob Dravi* in *Zvesta srca*),[34] ki sta leta 1999 izšli v eni knjigi pri Mohorjevi založbi.

S svojim slikovnim gradivom je sodelovala tudi v publikaciji: Bertrand Kotnik, *Zgodovina hiš južne Koroške (Knj. 3) Občina Bistrica v Rožu* (1995).

Kljub visoki starost je še vedno »duša« vsakoletnih Goršetovih dni v Svečah in skrbnica njegove galerije.

Jerica Kobentar[35]

> »Jerica je bila moja sostanovalka in prijateljica, ki je kot šolska sestra imela ime s. Gonzaga. Bila je sorodnica kanonika Klinarja, 16. otrok Jere Kobentar roj. Klinar. Imeli so dve posestvi na Hrušici pri Jesenicah. Šolala se je najprej na Bokalcah na 4-letni kmetijsko-gospodinjski šoli. Ko je med vojno ta prenehala, je bila na štiriletnem gosp. učiteljišču Krekove šole v Šiški. Tik pred maturo je bežala. V Peggezu je začela z otroškim vrtcem[36] dopoldne, zvečer pa je poučevala in vodila gospodinjsko šolo. Žal praksa ni bila možna. Skoraj gotovo je ona imela idejo za kuharsko knjigo[37] (bila je ponatis kake druge). Imela sem jo (dar Jerce, ko sem se poročila) in dala verjetno Janezu Arnežu. /…/ Leta 1946

32 Ker se je ta v tem času poročila, sta v »šolski kroniki« uporabljena oba priimka Ziherl in Inzko. V poznejših letih je uporabljala samo priimek Inzko.

33 Najstarejši dr. Valentin (Zdravko) Inzko (1949) je avstrijski diplomat in politik. Poročen je s svetovno znano operno pevko Bernardo Fink (1955), ki se je na Koroško preselila iz Buenos Airesa.

34 Obe povesti (po vsebini izrazito domačijski) je avtorica napisala pri 25. letih, a sta vse do leta 1999 ostali v rokopisu. Na zavihku knjige je avtorica pojasnila, zakaj se je odločila za izdajo: »*Zdaj sta prvič objavljeni v knjigi, ki naj bo zdravilo proti pozabljanju in pozabljenju dobe, ki nas je rodila in vzgojila*.«

35 Biografski podatki so vzeti iz osebnega pisma Marije Inzko Rozini Švent (14. februar 2016).

36 V Švent, *Slovenski begunci*, str. 150, je podatek, da je kot vzgojiteljica pomagala že v Vetrinju. V Peggezu pa je res sama ustanovila in vodila otroški vrtec.

37 Gre za redek begunski tisk – *Kuharska knjižica*, Spittal, 1948. Zanimivo je, da je že naslednje leto (1949) v Spittalu izšla še ena podobna knjiga s. Kalinšek, *Slovenska kuharica*. Izdajatelj ju je namenil »bodočim gospodinjam v tujem svetu«.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 727 23.1.2018 8:47:42

> je odšla v Leoben k mladoletnim otrokom iz Jugoslavije, ki so jih vračali v J. L. 1947 je v Št. Rupertu pri Velikovcu stopila k šolskim sestram, ki so vodile 6-mesečni gospodinjski tečaj. Poslale so jo v noviciat v Italijo v Grotto Ferrato. Nato je dolgo vodila šolo v Velikovcu, zbolela na kolkih, se zdravila in naglo umrla 1. 9. 1980? (nisem čisto prepričana). Sama ni kuhala.«

Jerico Kobentar najdemo tudi med učiteljicami v begunski šoli. V Peggezu je poučevala in hkrati tudi vodila gospodinjsko šolo. Poučevala je: gospodinjstvo, vrtnarstvo, cvetličarstvo, mlekarstvo, strežbo in kuhanje.

Med drugim je bila tudi vzgojiteljica v Mohorjevem dijaškem domu. Na sploh je bila aktivna v delu z mladimi in je skupaj z Vinkom Zaletelom, Silvestrom Miheličem in Milko Hartman pripravila več gledaliških predstav in pevskih akademij.

Anica Vrečar (1923–2016)

Po rodu je bila doma iz Šmarja pri Grosupljem. Svojo begunsko učiteljsko pot je začela kot učiteljica telovadbe v vetrinjski ljudski šoli. Telovadbo je poučevala tudi v Peggezu (v ljudski šoli in na gimnaziji) in v Spittalu (prav tako v ljudski šoli in na gimnaziji). Ob razpustu taborišč je nekaj časa poučevala na gospodinjski šoli v Šentrupertu pri Velikovcu, nato pa se je zaposlila na celovški Mohorjevi založbi. Po poroki s Stanetom Vrečarjem (1955) se je preselila v Linz in se na Koroško vrnila šele v osemdesetih letih ter si ustvarila nov dom v Stranjah, v Kotmari vasi. Tu se je začela ukvarjati tudi s slikarstvom.[38] Že leta 1983 je v Tinjah v Domu prosvete »Sodalitas« prvič organizirala tečaj za poslikavo keramike in stekla. Veliko časa je posvetila tudi zbiranju in ohranjanju starih ljudskih slikarskih motivov (slikanje na les). Njeno najbolj uspešno področje pa je bilo slikanje ikon – vodila je več tečajev na temo slikanja ikon, ki so se jih udeleževali ljubitelji te tematike iz Avstrije in iz Slovenije.

Ad 2

Dr. Ludvik (Ludovik) Puš (1896–1989)

Rojen je bil na Dolenjskem v Velikih Češnjicah (Šentvid pri Stični) in se vse življenje posvečal predvsem pedagoškemu delu – bil je velik specialist za kmečka vprašanja. Kar 10 let je poučeval na novomeški Kmetijski šoli na Grmu. Nato je nadaljeval študij pedagogike na FF v Ljubljani in tam leta 1941 tudi doktoriral (na temo o Kmečki duši). Ob tem je bil vseskozi tudi politično aktiven v okviru SLS in se uveljavil tudi kot publicist. Nazadnje je bil zaposlen na banski upravi Ljubljane, od koder se je maja 1945 z ženo

38 S svojim strokovnim delom o dr. Lambertu Ehrlichu in o zgodovini Cerkve na Koroškem se je uveljavila tudi hčerka Marija (1956–2008).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 728 23.1.2018 8:47:42

umaknil na Koroško. Živel je izven taborišča in se pogosto selil, ker se je bal, da bi ga ugrabila UDBA oz. bi ga izročili Jugoslaviji. Poučeval je tudi na begunskih šolah. Veliko je pisal za časopis *Koroška kronika* (zlasti narodopisne članke, o pomenu materinega jeziku in o glasbi – tako ljudski kot cerkveni). Skupaj s patrom Odilom Hajnškom in župnikom Tomažem Holmarjem je sodeloval pri izdaji cerkvene pesmarice *Svete pesmi* (1948, Puš jih je harmoniziral). To uspešno delo je prekinil njegov odhod v ZDA, kjer se je posvetil predvsem politiki (bil je tajnik SLS v izseljenstvu in predstavnik Krščansko demokratske zveze za srednjo Evropo) in pisanju proze. Zlasti so zanimivi njegovi spomini *Na dolgo pot*, ki opisujejo njegovo begunsko pot.

Dr. Rajko Ložar (1904–1985)[39]

Biografski podatki: rojen 29. avgusta 1904 v Ljubljani – umrl 4. januarja 1985 v Manitowocu (ZDA), pokopan je na pokopališču v Milwaukeeju.

Šolanje: Po maturi na Klasični gimnaziji (1922) se je vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani in študiral umetnostno zgodovino in klasično arheologijo. Po diplomi je študij nadaljeval na Dunajski univerzi (1925–1927), kjer je doktoriral iz arheologije.

Svojo poklicno pot je začel najprej kot kustos v Narodnem muzeju v Ljubljani in nato leta 1940 najprej postal v. d. ravnatelja Etnografskega muzeja, 1944 pa ga je prezident Pokrajinske uprave Ljubljane (general Rupnik) imenoval za ravnatelja.

Zagotovo lahko zapišemo, da je bil v času 1933–1945 eden izmed najbolj razgledanih in vsestranskih strokovnih delavcev.[40] Njegova področja delovanja so bila poleg arheologije in umetnostne zgodovine še: etnologija, jezikoslovje, literarna kritika, uredništvo (*Dom in svet*, *Krog*, *Etnolog*), gimnazijski in univerzitetni profesor, celo alpinist. Edino področje, ki ga ni zanimalo, je bila politika – a je leta 1945 prav zaradi nje moral zapustiti domovino in se podati na begunsko pot.[41]

Ložarjeva begunska pot se je začela 8. maja 1945 in se je nadaljevala na Vetrinjskem polju, od junija 1945 do novembra 1946 je bil v taborišču Peggez pri Lienzu (na vzhodnem Tirolskem) in po ukinitvi tega se je priključil beguncem v Spittalu, kjer je ostal do novembra leta 1951, ko se je za stalno preselil v ZDA. Ves čas svojega bivanja na Koroškem se je iz osamljenosti in pogostega nerazumevanje okolice reševal z delom.[42]

39 Več podatkov v zborniku: *Pretrgane korenine*, 2005.

40 Resno konkurenco mu je delal le dr. Izidor Cankar.

41 Ker je med vojno zavrnil sodelovanje z OF, so ga obtoževali, da je pripomogel k aretaciji dr. Franceta Mesesnela in dr. Staneta Mikuža. Strah pa je bil upravičen tudi zaradi dejstva, da so bili kar trije njegovi bratje vključeni v domobransko vojsko. Neposredno pa mu je grozil tudi eden od njegovih zaposlenih.

42 O Ložarjevi življenjski zgodbi sem se večkrat pogovarjala z dr. Jožetom Velikonjo, ki je bil njegov dolgoletni prijatelj. Njegova ocena je bila: »*Bil je nemogoč karakter! Kar je Ložar dobrega naredil, je znal že v naslednjem trenutku izničiti – bodisi s svojo aroganco, sitnarjenjem, pritoževanjem, samovšečnostjo. Predvsem pa je bila njegova največja napaka ta, da je odšel v tujino, zlasti je bila zanj usodna Amerika. Bil je prestar in preponosen, da bi lahko začel vse znova!*« ZDA namreč niso priznale evropskih diplom oz. izobrazbe.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 729 23.1.2018 8:47:42

Na begunski gimnaziji je poučeval umetnostno zgodovino, slovenščino, nemščino, geografijo in narodopisje.

Najpomembnejše pa je njegovo terensko delo na področju etnologije. Zlasti ga je zanimala »Koroška kmečka hiša«, koroški dialekti, ledinska imena in prehrana. Kot znanstvenik se je tega področja lotil temeljito, si vse zapisoval in dokumentiral[43] in tako pred pozabo ohranil del kulturne dediščine, ki je danes na Koroškem ni več. Stare lesene hiše so stanovalci zamenjali z novimi zidanimi hišami. Pri svojem delu se je veliko pogovarjal s takratnimi stanovalci hiš in si vestno zapisoval narečne besede, ki jih je prav tako v veliki večini »preglasila« knjižna slovenščina. Ko je Ložar v začetku osemdesetih let ponovno obiskal kraje svojega nekdanjega terenskega dela: Rož, Podjuna, Zilja –

> »je doživljal travmo – kulturni šok, ki ga ni mogel preboleti. Nikakor ni mogel doumeti, da se je spremenil jezikovni položaj, da otroci in mladina v mnogih krajih ne govorijo več slovensko. Bilo mu je težko, da se številne kmečke stavbe, ki jih je popisal v povojnem času, niso ohranile. Zgražal se je nad preštevilnimi vaščani, ki so po Ložarju zgubili občutek za lastno kulturno izročilo.«[44]

> »Narodopisec Rajko Ložar si je prizadeval, da bi celovito obdelal t. i. podjunsko, rožansko in ziljsko hišo. Zbrano gradivo je po tematskih raziskavah ponovno pregledoval in dopolnjeval s kratkimi popravki in komentarji. Prve redakcije tematskih zapiskov je opravljal sproti, nato pa temeljiteje v zadnjih dveh letih begunskega bivanja na Koroškem. Iz zapiskov na terenskih zapisih je razvidno, da je gradivo obdeloval zlasti leta 1950, medtem ko je februarja in marca 1951 napisal večino sintetičnih besedil o koroškem stavbarstvu. Med prva besedila, ki jih je Ložar napisal na Koroškem o tamkajšnjem ljudskem stavbarstvu, sodi 60 strani obsežen tipkopis z naslovom Slovenska kmečka hiša v Podjuni. Prispevki k narodopisju koroških Slovencev I.«[45]

Tem besedilom je kasneje dodal še nekaj krajših predstavitev hiš iz Podjune. V 70. letih 20. stoletja je nekaj svojih raziskav objavil v koroški periodiki.

Vsekakor pa je dr. Ložar za seboj pustil toliko dragocenega gradiva, ki bi ga bilo več kot potrebno sistematično zbrati na enem mestu in ga strokovno pripraviti za objavo! Še zlasti bi bilo zanimivo objaviti njegove dnevniške zapise, ki jih je pisal ves čas, ki ga je preživel na Koroškem.

---

43 Pri delu na terenu mu je pomagal študent gradbeništva Jože Bavdaž, ki je naredil številne skice in fotografije koroških hiš. Kasneje se mu je na terenu pridružil Leander Škof.

44 Herta Maurer – Lausegger, Osebni spomin na Ložarjev obisk na Koroškem. Gl. publikacijo *Pretrgane korenine*, str. 267.

45 Vito Hazler, Raziskave koroškega stavbarstva. Gl. publikacijo *Pretrgane korenine*, str. 382–383.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 730 23.1.2018 8:47:42

Zaključek

Konec štiridesetih let se je večina beguncev odpravila v prekomorske države in tam začela novo življenje. Nekaj beguncev pa se je odločilo, da bodo za stalno ostali na Koroškem oz. v Avstriji. To so bili predvsem izobraženci, kulturni delavci in duhovniki. Vsi so se takoj aktivno vključili v življenje koroških Slovencev. V prenesenem pomenu bi lahko celo zapisali, da je bilo to kot »dotok sveže, mlade krvi«. Koroški Slovenci, ki so bili med vojno izpostavljeni strahotnemu nacističnemu preganjanju, si od tega šoka še niso opomogli in so z veseljem sprejeli ponujeno pomoč. Zlasti to velja za področje rabe slovenskega jezika, ki je bil že prek 100 let izpostavljen močnim ponemčevalnim pritiskom (zlasti v šolah). Podobno je bilo tudi na kulturnem področju – zborovsko petje in gledališka dejavnost, kar je prav tako bilo v usihanju. Nič manjša pa ni bila vloga številnih begunskih duhovnikov (predvsem salezijancev), ki so prevzeli skrb za versko življenje pretežno vernih Koroščev. Pod nacizmom so bili prav slovenski koroški duhovniki izpostavljeni najhujšemu preganjanju, saj so bile prav cerkve tisti kraj, kjer se je poleg vere utrjevala in širila tudi narodna zavest in ohranjal slovenski jezik.

Neizbrisen pečat pa so na Koroškem zapustili nekateri posamezniki (strokovni delavci), ki so se takoj lotili terenskega dela med koroškimi Slovenci. Tako so »ujeli še zadnji vlak«, da so popisali snovno in nesnovno kulturno dediščino. Zlasti to velja za kmečko stavbarstvo, ledinska imena, narečja in ljudsko petje.

Viri

Osebni arhiv (korespondenca) R. Švent.

Časopisni vir

Wakounig, Franc, Žrtvam vračajo imena. *Večer (pril. V Soboto)*, št. 180, 5. avgust 2017, str. 8–10.

Literatura

Cigan, France in Silvester Mihelič, *Slovenske narodne pesmi*, 2 zv. Spittal: L. Luskar, 1949.
Cvetoči klas pelina: slovenski begunci v Avstriji po letu 1945. Ljubljana: Družina, Rafaelova družba, 2014.
France Cigan: duhovnik, glasbenik, vzgojitelj. Celovec: Krščanska kulturna zveza, 2002.
Inzko, Marija, *Zvesta srca: zgodbi iz Roža*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 1999.
Kalinšek, Felicita, *Slovenska kuharica*. Spittal: Begunska tiskarna, 1949.
Kolar, Bogdan, *Salezijanci med begunci: delo salezijancev med slovenskimi begunci v begunskih taboriščih Avstrije in Italije*. Ljubljana: Salve, 2008.
Kotnik, Bertrand, *Zgodovina hiš južne Koroške (Knj. 3) Občina Bistrica v Rožu*. Celovec: Mohorjeva založba, 1995.
Kuharska knjižica. Spittal: Begunska tiskarna, 1948.
Mauser, Karel, *Kaplan Klemen*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1965.

Mihelič, Silvester, *Nebo, oko in jezero. Duhovne in posvetne skladbe za mešane, moške in ženske zbore ter ljudsko petje*. Celovec: Krščanska kulturna zveza, 2006.
Makarovič, Marija (ur.), *Osem stoletij Vogrč*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 1995.
Gradišnik, Ingrid Slavec (ur.), *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
Vrbinc, France (ur.), *Pričevanja: graški zbornik*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 1996.
Puš, Ludvik, *Na dolgo pot*. Buenos Aires: Zedinjena Slovenija, 1996.
Starman, Majda, *Zwei Herzen Schlagen in meiner Brust*. Spittal: samozaložba, 2017.
Svete pesmi. Celovec: 1948.
Švent, Rozina, *Slovenski begunci v Avstriji: 1945–1950*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
Švent, Rozina, *Življenje Slovencev v begunskih taboriščih na Avstrijskem Koroškem po drugi svetovni vojni: 1945–1950.* Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2006.
Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, 1993–2004. (Knj. 1–12).
Vrbinc, France, *365 X slovensko: z jezikovnimi kotički skozi leto*. Ljubljana: Družina, 2003.
Vrbinc, France, *366 X slovensko: z jezikovnimi kotički skozi leto*. Celovec: Mohorjeva družba, 2009, 2016.
Zerzer, Janko, *Dobri pastirji: naši rajni duhovniki 1968–2005*. Celovec: Mohorjeva, 2006.
Zerzer, Janko, *Naši rajni duhovniki: kratki orisi njihovega trudapolnega dela in življenja*. Celovec: Krščanska kulturna zveza, 1968.

Summary

Rozina Švent

Post war refugees' contribution in Austria in the field of education, culture and religion

In the first days of May 1945, with the fall of Nazi Germany fast approaching, some 20.000 people (military personnel and civilians) left Slovenia for fear of retaliation by victorious communist side. Upon their arrival to Carinthia, the British Army assigned to them temporary bivouacs in Camp Viktring near Klagenfurt. Almost all members of the Slovene National Army (Domobranci) were returned to Slovenia, while the civilian refugees were transferred to different camps.

Gradually though, during the era of refugee camps (1945–1950) certain common traits evolved and a social equalization was achieved through the adaption to the rather boring camp life. In such conditions the refugees could use all the remaining time for their own education, cultural and sport activities, social games, conversation and their own hobbies.

Most refugees could not return to Yugoslavia due to their political orientation, so they started to resettle in overseas lands towards the end of the 1940s, mostly in Argentina, where they continued to nurture hopes for eventual return to their homeland, after the collapse of the communist rule in Yugoslavia.

A small group of refugees decided to stay permanently in Carinthia. These were mostly educated people, cultural workers and priests. All of them were immediately incorporated in the life of Carinthian Slovenes. Some of them (dr. Ložar, dr. Puš, dr. Cigan, S. Mihelič) began their

fieldwork research on the ethnographic subjects: vernacular architecture (farmhouses), local placenames, different trades, food culture, proverbs, local dialects, folk songs. They published several contributions in Carinthian newspapers about that topics.

Very important role was done especially by Slovenian priests (dr. Cigan, Luskar, Matko, S. Mihelič, Zaletel).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 734 23.1.2018 8:47:43

*Maja Božič**

»Flüchtlingsstrom aus Titonien reißt nicht ab«:[1] azilna in migracijska politika Avstrije v 50. letih 20. stoletja

Preden je Avstrija leta 1955 pridobila polno državno neodvisnost in v svoj pravni red sprejela Konvencijo o statusu beguncev, je po poročanju varnostnih direkcij Koroške in Štajerske letno beležila tudi več kot 1.000 ilegalnih prihodov iz Jugoslavije. Jugoslovanski prebežniki so se pridružili beguncem iz drugih vzhodnoevropskih držav (Madžari, Romuni, Bolgari, Čehi ...). Januarja 1954 je bilo v Avstriji skupno 265.508 beguncev različnih narodnosti. Od teh je bilo 39.096 tuje govorečih in 226.412 nemško govorečih beguncev.[2] Begunska problematika ne sodi le v zgodovino, ampak je tudi del sodobnega vsakdana. Leta 2015 je Avstrija sprejela 90.000 beguncev, ki so prišli po t. i. Balkanski poti. Leto zatem je bila glede na število prebivalcev druga za Nemčijo po sprejetih prošnjah za azil. Pred volitvami 2017 pa se »*poskuša spremeniti v protipribežniško utrdbo*«.[3] Pritrjujem Emmi Haddad, ki piše, da dokler bodo obstajale politične meje, bodo obstajali begunci, ki so neizogiben del mednarodne družbe.[4]

Avstrija je bila v skladu s sklepi Potsdamske konference (1945) do uveljavitve Pogodbe o Avstriji leta 1955 razdeljena na štiri zasedbene cone: britansko (Koroška in Štajerska), ameriško (Salzburg in Zgornja Avstrija), francosko (Tirolska) in sovjetsko (Gradiščanska in Spodnja Avstrija) z vrhovnim upravnim organom na Dunaju, imenovanim »Zavezniški svet«. Največ beguncev je bilo koncentriranih v britanski (taborišči Wagna in Jesuitenkaserne-Celovec) in ameriški (sprva taborišče Parsch, potem Wels)

* Maja Božič, mag. zgodovine, bibl., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, maja.bozic@ff.uni-lj.si

1 *Kleine Zeitung*, 14. avgust 1954.

2 Stedingk, *Die Organisation des Flüchtlingswesens in Österreich seit dem Zweiten Weltkrieg*, Wien 1970, str. 27–28.

3 Čibej: Glas ljudstva vse ostreje proti beguncem. Glej v: *Nedelo*, 9. april 2017, str. 10.

4 Povzeto po: Haddad. Glej v: https://www.rtvslo.si/kultura/beremo/william-maley-kaj-je-begunec/426227 (29. 6. 2017).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 735 23.1.2018 8:47:43

zasedbeni coni.[5] Z letom 1950 so taborišča in institucije pod upravo International Refugee Organization (IRO) prešla pod avstrijsko upravo.[6] Pod precejšnjim vplivom konflikta vzhod-zahod in hladne vojne je bila tudi avstrijska azilna politika v 50. letih. To je bilo pogojeno z geopolitičnim položajem Avstrije, ki je bila most med vzhodom in zahodom, hkrati pa je z liberalno politiko sprejemanja beguncev dokazovala obstoj suverene demokratične države.[7] Glede vračanja beguncev, ki niso izpolnjevali pogojev za azil, niso bili povsem dosledni. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da je bila Avstrija za večino beguncev le odskočna deska, izhodišče za izselitev v čezmorske države in ne ciljna dežela. To odraža tudi zakonodaja pred prvim zakonom o azilu leta 1968, ki zgolj skopo opredeljuje različne tipe dovoljenj za prebivanje, izdaje prepovedi bivanja oz. odgonski pripor ali izgon.

Značilnost obdobja do 1955 je, da so se pristojnosti glede tuje govorečih beguncev delile in/ali prekrivale med zavezniške in avstrijske oblasti ter mednarodne organizacije.[8] Do definicije pojma »begunec« v Konvenciji o statusu beguncev 28. julija 1951, piše Engelke, govorimo o nekakšnem skupnem imenu za različne skupine ljudi, ki so morale zapustiti domovino. Imenuje jih: preseljenci (Umsiedler), izgnanci (Vertriebene), odvlečeni (Verschleppte), razseljene osebe (displaced persons ali DP's) in begunci iz gospodarskih razlogov (Wirtschaftsflüchtlinge). Pred 1955 so begunce delili na nemško govoreče tujce – folksdojčerje, za oskrbo katerih so bile pristojne avstrijske oblasti, in tuje govoreče tujce – razseljene osebe, oskrbo katerih so prevzele mednarodne organizacije: United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), od 1943 do 1947, IRO od 1946 do 1952 in United Nations High Commissioner for Refugees (UNCHR) od 1950 dalje. Za prve je bila predvidena vključitev v avstrijsko družbo, za druge pa izselitev. Po Konvenciji in med postopkom preverjanja statusa prebežnika se je začel uporabljati pojem »prosilec za azil« (Asilwerber/in). Če je bil osebi azil odobren, je ta dobila status begunca.[9] Konvencija je mednarodnopravno stopila v veljavo 22. aprila 1954, leto zatem, 15. aprila 1955, pa je postala del avstrijske zakonodaje. V dokumentih varnostne direkcije za Štajersko se v letu 1955 pojavi še termin »illegale Grenzgänger«, in sicer za tiste tujce, ki niso izpolnjevali pogojev za azil. Za prevod tega termina ne moremo uporabiti prve možnosti, ki nam jo ponudi slovar, tj. maloobmejni potnik, saj ne gre za legalni prehod meje. Po drugi svetovni vojni so »begunci« v Avstrijo iz Jugoslavije prihajali večinoma na ilegalen način, brez dovoljenja

5 Vernant, *The refugee in the post-war world*, London 1953, str. 129 in str. 137.

6 Prav tam, str. 112.

7 Patrik-Paul Volf: Der Politische Flüchtling als Symbol der Zweiten Republik. Zur Asyl- und Flüchtlingspolitik seit 1945, str. 7 in 15. Vir: http://www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/volf.pdf (31. julij 2017).

8 Stedingk, *Die Organisation* …, str. 20–21.

9 Engelke: »Jeder Flüchtling ist eine Schwächung der Volksdemokratie«. *Die illegalen Überschreitungen am jugoslawisch-steirischen Grenzabschnitt in den Fünfzigerjahren*, Wien 2011, str. 37–38 (dalje: Engelke, Jeder Flüchtling …).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 736 23.1.2018 8:47:43

države in dokumentov za prehod meje, zato za njih uporabljam termin »prebežnik«, s katerim zajamem politično in ekonomsko emigracijo, ki prehaja iz ene v drugo, in je sicer ločeno definirana s pojmom begunec za politične emigrante in pojmom migrant za ekonomske emigrante. Prebežnikom so se po letu 1954 pridružili še legalno prispeli »turisti« iz Jugoslavije, ki se niso želeli vrniti domov, ampak so v Avstriji zaprosili za azil. Ta migracijski tok pa so izkoristili tudi številni t. i. ilegalci ali večkratni prebežniki z namenom tihotapljenja in vohunjenja.

Do mednarodne pomoči so bile upravičene primerne osebe, ki niso bile nemškega porekla, tj. razseljene osebe, žrtve (ujetniki) nacističnega in/ali fašističnega režima in begunci, ki so prostovoljno zbežali pred nacizmom, fašizmom. Mednarodne organizacije so razlikovale tudi med pojmom migrant in begunec, čeprav je bilo včasih razlikovanje zelo težko. V praksi je to pomenilo, da so bili tisti, ki so bili kategorizirani kot ekonomski migranti, izključeni iz mednarodne pomoči in jim niso podelili statusa begunca, če je bilo ugotovljeno, da so bežali iz ekonomskih razlogov in ne političnih. Stoessinger, nekoč sam begunec, kasneje sodelavec IRO, je zelo dobro zajel bistven problem, ki se tiče uvrščanja povojnih beguncev med politične ali ekonomske migrante. V svoji knjigi je zapisal: »... *ker je komunizem politična in ekonomska doktrina, so bili politični razlogi za beg lahko podani tudi kot ekonomski razlogi*.[10] Zato je bil vsak begunec intervjuvan in registriran individualno. »Upravičenost« oziroma »primernost« je beguncu prinesla politično in pravno zaščito ter materialno pomoč. Vnaprej neprimerni za dodelitev pomoči so bili izdajalci, kriminalci in folksdojčerji.[11]

Nekdanji uslužbenec avstrijskega Zveznega ministrstva za notranje zadeve na oddelku za begunce Stanek je zapisal:

> »… ker legalna izselitev iz Jugoslavije ni bila mogoča, se je veliko jugoslovanskih državljanov odločilo »pobegniti« v Avstrijo, da bi se od tu izselili. Čeprav so bili za beg prisotni delno tudi politični ali verski motivi, je bil glavni razlog izboljšanje gospodarskih pogojev. Za te begunce se je oblikoval pojem gospodarski begunci. Dokler je bil priliv teh jugoslovanskih beguncev v znosnih mejah, je Avstrija te ljudi velikodušno sprejela pod okrilje beguncev. Avstrijska drža je bila, da kot begunce sprejmemo vse tiste, ki bi ob vrnitvi v matično državo lahko bili deležni represalij in ne samo tistih, ki so izpolnjevali pogoje Ženevske konvencije.«[12]

»Znosne meje« so se začele podirati leta 1956, ko se je po ukinitvi obveznega vizuma povečalo število prosilcev za azil iz Jugoslavije, ki so v Avstrijo prispeli legalno kot turisti z namenom registracije za izselitev. Tem pa je sledil še velik val beguncev z Madžarske.

10 Stoessinger, *The reffugee and the world community*, Minneapolis 1956, str. 86.

11 Prav tam, str. 87.

12 Stanek, *Verfolgt, verjagt, vertrieben. Flüchtlinge in Österreich*, Wien 1985, str. 79.

Pred ilegalnim poskusom prebega je veliko ljudi naslavljalo prošnje za emigracijo na sam maršalat,[13] zvezno ali republiško ministrstvo za notranje zadeve. Dovoljenj za izselitev niso dajali moškim starejšim od 14 let, medtem ko so deklicam in ženskam, ki niso imele končane srednje šole ali niso delale v proizvodnji, dovoljenja izdali.[14]

Po ilegalnem prehodu državne meje oblasti na avstrijski strani prebežnikov niso preganjale, sploh ne z orožjem, če so se ti javili na najbližji žandarmerijski postaji ali carinskem uradu. Velika večina prebežnikov se je registrirala pri avstrijskih oblasteh,[15] kjer so bili po zaslišanju, pridobitvi dovoljenja za prebivanje in namestitvi v taborišča napoteni na zavode za zaposlovanje oz. neposredno na delovno mesto. Če niso sprejeli ponujenega dela oz. so delovno mesto zapustili, je postalo dovoljenje za prebivanje nično. Šele na tem mestu so avstrijske oblasti podale ovadbo zoper ilegalno zadrževanje na zveznem območju. Po prijavi je sledila tiralica, tej pa denarna kazen ali zapor (do leta 1955), vendar je večina beguncev že prebegnila v drugo državo, preden jih je doletela kazen.[16]

Do sprejetja Ženevske konvencije[17] v avstrijski pravni red leta 1955 so imeli begunci v Avstriji pravni položaj tujcev.[18] Za te je bila v veljavi Policijska uredba za tujce (Ausländerpolizeiverordnung) iz leta 1938, ki so jo dopolnili z zveznim zakonom 20. junija 1951.[19] Ta je veljala do 17. marca 1954, ko jo je nadomestil Policijski zakon za tujce (Fremdenpolizeigesetz),[20] ki mu je 7. marca 1968 sledil prvi Zakon o azilu (Bundesgesetz über Aufenthaltsberechtigung von Flüchtlingen).[21] Avstrijske uredbe so bile do leta 1955 omejene še z različnimi zavezniškimi odredbami. Med njimi izstopa 2. kontrolni sporazum iz leta 1946, ki je prinesel občutno zmanjšanje zavezniškega vpliva na avstrijsko zakonodajo.[22] Zavezniški predpisi so v Avstriji prenehali veljati 27. julija 1955.

13 Maršalat je bila državna ustanova, ki je bila ustanovljena leta 1953 z namenom pomoči Josipu Brozu Titu, maršalu SFRJ, pri vodenju države.

14 Terzić, *Titova vještina*, Podgorica 2005, str. 265.

15 Avstrijski obmejni organi pod okriljem ministrstva za notranje zadeve in ministrstva za finance so bili: varnostna direkcija, državna policija in žandarmerija z obmejnimi financami (carina). Do leta 1955 so sodelovali z zavezniško vojaško upravo. Avstrijski obmejni kader je bil stalen, kar je bila prednost v poznavanju terena. Avstrijske obmejne finance so preprečevale tihotapstva in bile obramba proti tujim obveščevalnim službam. Nikoli niso patruljirale ob istem času. Enak princip je imela žandarmerija. Obe sta imeli več postojank kot naša stran, čeprav je bilo njihovo delo lažje, saj so se begunci prostovoljno javljali na njihovih postojankah, da bi dobili potrebna dovoljenja za bivanje v Avstriji ali za pot čez morje. Več o jugoslovanskih obmejnih organih glej v: Božič Maja: *Na poti v svet: prebežniki severne meje 1945-1961. Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Ljubljana, 2010, str. 413–429.

16 Engelke, *Jeder Flüchtling* …, str. 46.

17 BGBI, Nr. 55/1955.

18 Stedingk, *Die Organisation* …, str. 20–21.

19 BGBI. Nr. 139/1951.

20 BGBI. Nr. 75/1954.

21 Beciragic: Die österreichische Asylgesetzgebung. Glej v: *50 Jahre Genfer Flüchtlingskonvention in Österreich*, Wien 2005, str. 113.

22 Hasiba, Polaschek: Landesgesetzgebung und Landeswerwaltung seit 1945, str. 18. Glej v: *Die »britische« Steiermark 1945–1955*, Graz 1995.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 738 23.1.2018 8:47:43

Vsebina avstrijskih zakonov in uredb se je pred prvim zakonom o azilu nanašala na različne tipe dovoljenj za prebivanje v Avstriji, ki so z novo zakonodajo dobili tudi novo poimenovanje. Ti se razlikujejo po namenu oz. vzroku bivanja. Ustreznih slovenskih izrazov za te pravne termine ne poznamo. Po Policijski odredbi za tujce (1951) so avstrijske oblasti praviloma izdajale neomejeno dovoljenje za bivanje (Aufenthaltserlaubnis), ki je bilo vezano na delovno mesto in kraj. Po Policijskem zakonu za tujce (1954) pa je zakonodaja predvidevala dve dovoljenji; omejeno in neomejeno dovoljenje za prebivanje (Aufenthaltberechtigung). S tem pa beguncev niso mogli več vezati na delovno mesto in kraj. Tako se je povečal strah pred koncentracijo jugoslovanskih beguncev v obmejnem pasu. Število beguncev se je stalno povečevalo, zahteve po zavračanju pa so bile vedno večje. Zakon iz leta 1954 glede tujcev, ki so ilegalno prestopili avstrijsko državno mejo in niso izpolnjevali pogojev za azil po Ženevski konvenciji, ni predvideval omejitev glede bivanja. Von Stedingk pojasnjuje:

> »Praviloma so za te osebe izpeljali upravno kazenski postopek po 24. členu 1. odstavka Zakona o potnih listinah (Paßgesetz) in kot posledica 3. člena Policijskega zakona za tujce izdali prepoved dovoljenja za bivanje (Aufenthaltsverbot).«[23]

Pred izgonom iz države je zakonodaja (1955) predvidevala še vmesno postajo, to je Odlog izvršitve izgona (Vollstreckungsaufschub) za tri mesece, tako da so si lahko prosilci za azil uredili dokumente za izselitev čez lužo, kar je bila želja mnogih.[24]

Kljub zakonodaji pa je bila tudi do leta 1959 odločitev o nadaljnjem zakonodajnem postopku na prvi stopnji v rokah okrajno upravnih oblasti, ki so zadevo posredovale Zvezni policijski direkciji na Dunaj.

> »Usoda prosilca za azil v tem postopku ni bila odvisna od ugotovitve pravnega statusa, tj., ali izpolnjuje pogoje po Ženevski konvenciji, ampak od postopka po Policijskem zakonu za tujce, s katerim so želeli ugotoviti, ali je begunec primeren za bivanje na avstrijskem državnem ozemlju.«[25]

Postopek, kot ga opisuje von Stedingk, potrjuje tudi fond Varnostne direkcije za Štajersko.[26] Po kratkem zaslišanju o vzrokih za beg so preiskovalni organi še isti dan obvestili Zvezno ministrstvo za notranje zadeve in Zvezno policijsko direkcijo

23 Stedingk, *Die Organisation* …, str. 123.

24 Engelke, *Jeder Flüchtling* …, str. 71.

25 Prav tam, str. 123.

26 Fond obsega leta 1951–1958. V članku so predstavljeni dokumenti desetih škatel z oznako 1954, ki se občasno nanašajo tudi na zgodnejša ali kasnejša leta.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 739 23.1.2018 8:47:43

na Dunaju. V naslednjih 24 urah so prosilca za azil prestavili v taborišče, kjer je bil ponovno zaslišan s strani preiskovalnega oddelka deželne žandarmerijske komande (pravnik, kriminalist in prevajalec), ki je bil zadolžen tudi za zapisnik. Po zaslišanju so se odločili, ali prosilca sprejmejo na podlagi Konvencije ali ne. Če oseba ni bila upravičena do azila v Avstriji, je bila lahko izgnana v državo, iz katere je prišla, ali pa je morala s konkretnimi podatki in dokazili prepričati, da se namerava v najkrajšem možnem času izseliti iz Avstrije, in je dobila največ dvomesečno dovoljenje za bivanje za pripravo na izselitev. Odločitev so posredovali deželnemu referentu Oddelka 1 Zvezne policijske direkcije na Dunaju. Ta je na podlagi predloženih dokumentov preveril verodostojnost prosilca za azil in vsak posamezen primer označil s: K – begunec po konvenciji, A – izselitev, R – vrnitev (slednje je prišlo v poštev samo za jugoslovanske begunce). Ministrstvo je o priznanih beguncih po Konvenciji obvestilo Urad visokega komisarja združenih narodov za begunce in pristojne okrajno upravne organe. Beguncu je bila dodeljena osebna izkaznica po 27. členu Ženevske konvencije. Če prosilci niso izpolnjevali pogojev za azil, je bil za mnenje zaprošen Urad visokega komisarja združenih narodov za begunce, ki je preveril podatke, govoril s prosilcem in pisno sporočil, ali se strinja z odločitvijo, želi ponovno zaslišanje ali pa priporoča priznanje za begunca po Konvenciji.[27]

Akti o begunski statistiki in beguncih fonda Varnostne direkcije za Štajersko leta 1954 približajo problematiko na podlagi dopisov med uradi glede izvajanja zakonodaje ter zapisnikov policije o posameznem prebežniku. Med temi dopisi se pod oznako »strogo zaupno« nahaja tudi poročilo Varnostne direkcije za Koroško, z naslovom »Begunci iz Jugoslavije«, ki vsebuje polletno statistiko za leto 1954. Ta za koroški del meje kaže na naraščanje begunskega toka za 20 % glede na leto 1953.

> »Domnevamo tudi, da bo beguncev še več z uveljavitvijo novega Policijskega zakona za tujce, ker so s tem zakonom odpadle omejitve glede dovoljenj za prebivanje.«[28]

Koroškemu poročilu sta pripeta tudi dva časopisna članka,[29] ki kažeta na dodatno politično obremenjenost glede beguncev spričo slovenske manjšine na Koroškem. Tako kot danes so bili begunci sredstvo za strankarska obračunavanja in povzročanje splošnega nemira. S tem v zvezi je Celovec obiskal celo Državni sekretar Graf, ki je miril strankarske strasti glede označitve večine jugoslovanskih beguncev za ustaše in fašistične zločince.

27 Povzeto po: von Stedingk, *Die Organisation* …, str. 120–126.

28 SiD-Flüchtlingsakten, Fluchtlingstatistik 1954, šk. 110.

29 »Die Neue Zeit« (22. maj 1954, št. 117) in »Volkszeitung« (23. maj 1954, št. 118).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 740 23.1.2018 8:47:43

> »Tudi mi nismo zadovoljni, da je število beguncev iz Jugoslavije vedno večje in da je ta mesec prestopil mejo že stoti begunec. 70 % teh beguncev je starih manj kot 25 let. V času ustašev v Jugoslaviji so bili ti begunci še otroci.«[30]

Koroški direkciji v odgovor je Štajerska poslala begunsko statistiko za leto 1953, ki poroča o 721 prispelih beguncih, 558 moških in 162 žensk. Od teh je bilo 652 Jugoslovanov, 53 Madžarov in drugih. Kot razlog bega je večina navajala slabe gospodarske razmere, 344 oseb namen izselitve čez morje in 57 politično zasledovanje.[31] Sledi še celoletna statistika Koroške za leto 1954. Med 998 registriranimi begunci je bilo 881 Jugoslovanov. 25 jih je prišlo legalno – z dokumenti, 847 ilegalno. Največ prispelih Jugoslovanov je bilo starih 18, 19 ali 24 let. Prevladovali so samski moški, po poklicu kovinarji, železarji, električarji, tem so sledili pomožni poklici vseh vrst. Kot razlogi bega so bili največkrat navedeni: izselitev v čezmorske države zaradi slabega gospodarskega položaja v domovini (400), gospodarski razlogi (213), namen izselitve (101), politični razlogi (58) – tu gre največkrat za študente in izogibanje vojaškemu vpoklicu (13).

Čeprav na državnem nivoju še ni bilo govora o ekonomski emigraciji, saj je Jugoslavija podpisala sporazum o novačenju delovne sile z Avstrijo šele leta 1966 in z Nemčijo 1968, je štajerski deželni urad za delo že 15. decembra 1954 posredoval varnostni direkciji prošnjo rudarske firme z Dortmunda za posredovanje 500 pomožnih delavcev. »*Sprejemamo tudi jugoslovanske begunce, pogoj je znanje polomljene nemščine.*«[32]

Po uveljavitvi Policijskega zakona za tujce leta 1954 so okrožna glavarstva varnostni direkciji Štajerske poslala številne dopise glede nejasnosti izvajanja zakona. Okrožno glavarstvo Leibnitz (Lipnica) (13. julij 1954) je spraševalo, kaj narediti z jugoslovanskimi begunci s taborišča Wagna, izmed katerih jih le 1 % izpolnjuje pogoje za politični azil.

> »Do uveljavitve zakona smo po odpustitvi s taborišča osebam izstavili osebno izkaznico z dovoljenjem za bivanje v Avstriji do 14 dni oz. do pridobitve delovnega mesta v Avstriji. Kaj sedaj; ali preostalim, ki ne izpolnjujejo pogoja za azil ob odpustitvi s taborišča izdamo prepoved bivanja v Avstriji ali jim izdamo samo osebni dokument. Nadalje nas zanima, kaj naredimo s tistimi begunci, ki so bili s taborišča Wagna odpuščeni še po Policijski odredbi za tujce.«

Varnostna direkcija je odgovorila zelo dvoumno:

> »Upoštevajte prepoved bivanja. Glede izvršbe upoštevajte odloke iz leta 1949 in 1950 (!). Zadostuje izstavitev osebnega dokumenta (torej stara praksa,

30 SiD-Flüchtlingsakten, Fluchtlingstatistik 1954, šk. 110.

31 Prav tam, šk. 110.

32 Prav tam, šk. 110.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 741 23.1.2018 8:47:43

> opomba M. B.). Begunci, ki so imetniki dovoljenja za bivanje po starem zakonu, po preteku veljavnosti tega dovoljenja, po novem, ne potrebujejo novega dovoljenja. Ker pa so izvedbena določila delno v nasprotju z zakonom (!) bodo k tej temi poslana še pojasnila.«[33] »Odgovor zrcali prehodno stanje, ko uredbe po novem zakonu še niso bile implementirane in je dejansko obstajalo več možnosti. Varnostna direkcija je s tem dopisom okrožnemu glavarstvu svetovala, naj do izdaje novih izvedbenih določil ureja zadeve po starem zakonu.«[34]

Okrožno glavarstvo Radkersburg (Radgona) (16. julij 1954) je zanimalo, kako obravnavajo ilegalno prispele tujce – dobijo ti kot do sedaj sivo karto ali ne. In kako osebe, ki so prispele legalno in zaprosile za azil. Odgovor za prve se je glasil: časovno neomejeno dovoljenje, za druge pa, da niso upravičeni do azila in da bodo ta vprašanja še pojasnili.[35] Istega dne je na direkcijo prispel dopis Okrožnega glavarstva Murau:

> »… sklicujoč se na uredbo Zveznega ministrstva za notranje zadeve ni mogoče jasno razbrati kateri krog tujcev je po določilih 2. člena 1. odstavka Policijskega zakona o tujcih ex lege upravičen do časovno neomejenega bivanja v Avstriji.«

Nadalje dopis razčlenjuje vse tipe tujcev, ki so v Avstrijo prišli: pred letom 1938, med 1938–1945 iz poklicnih razlogov, med 1939–1945 in po 1945.

> »Dosedanje vodenje osebnih spisov tujcev in njihovih kartotek je bilo po določilih Policijske odredbe za tujce povezano s strogo kontrolo in natančnim evidentiranjem bivanja in dovoljenj za bivanje. Z ukinitvijo te uredbe je padel strogi kontrolni sistem… Prosimo za skorajšnji odgovor... pri čemer je iz uradniško tehničnih razlogov posebej zaželeno vedeti, ali res opustimo vodenje osebnih spisov in kartotek tujcev.«[36]

Podobnih dopisov je bilo še več, zato je direkcija za Štajersko (28. julij 1954) zaradi nejasnosti pri izvajanju zakona Zveznemu ministrstvu za notranje zadeve poslala dopis v zvezi z izvedbenimi določili Policijskega zakona za tujce.

> »… pojasnjujemo, da so tujci po 2. členu zakona upravičeni do neomejenega dovoljenja za bivanje na zveznem območju, v kolikor ni njihovo bivanje omejeno z meddržavnimi sporazumi ali z vizumom… Tujci, ki so prišli v Avstrijo

33 Prav tam.

34 Grandner, e-pismo avtorici prispevka (17. oktober 2017).

35 Prav tam.

36 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 742 23.1.2018 8:47:43

> ilegalno, in so dobili omejeno dovoljenje za bivanje, pri čemer se ni pomislilo na to, ali imajo te osebe pravico do azila ali ne. Vse zgoraj navedene tuje osebe so ex lege upravičene do dovoljenja za bivanje … Kontrola teh tujcev je otežena, saj policijski ali žandarmerijski organi iz osebne kontrole dokumentov ne morejo ugotoviti ali so prišle te osebe v Avstrijo legalno ali ilegalno. Eni imajo izkaznico v štirih jezikih ali odobren azil. Nikjer pa niso navedene okoliščine vstopa v državo. Dovoljenje za bivanje se odvzame, če ne upoštevajo delavske zakonodaje, če so odšli z delovnega mesta kamor so bili napoteni. Dovoljenje so dobili samo za določen poklic oz. območje. To je prišlo prav za begunce iz Jugoslavije, ki so iskali zaposlitev v obmejnem območju. Sedaj to ni več mogoče. Begunci lahko prosto izbirajo poklic oz. delovno mesto in kraj.«[37]

Neposrednega odgovora na vprašanje glavarstva Murau glede vodenja kartotek nisem našla. Je pa iz osebnih kartotek za leto 1954 razvidno, da so spremljali prebežnike, prispele leta 1954 še naprej, saj se v spisih za leto 1954 pojavijo tudi dokumenti kasnejših let. To so primeri večkratnih prebežnikov ali beguncev, ki jim je poteklo izdano dovoljenje za bivanje. Primer, ko zapisniku prebežnika iz leta 1954 sledi dokument iz leta 1961:

> »V. J., ki je maja 1954 ilegalno prestopil mejo, je bil 14 dni v taborišču Wagna, potem je do leta 1958 delal pri kmetu v Grieskirchenu, potem še pri kmetu v Kirchenbergu. Od januarja do septembra leta 1961 se je potepal po Avstriji. Sledila so kazniva dejanja, tatvine, pijančevanje in kazenski postopek. Pristal je v zaporu za 2 meseca, potem bil obsojen na izgon iz države.«[38]

Za večkratnega prebežnika, 21-letnega C. Š. iz okraja Ptuj, ki mu sicer niso mogli pripisati drugih kriminalnih dejanj, je Žandarmerijska preiskovalna ekspozitura Wagna izdala prepoved bivanja v Avstriji (To še vedno ni pomenilo izgona in je osebi dalo nekaj manevrskega prostora.) na podlagi sledeče prebežnikove zgodbe:

> »Leta 1952 sem šel pri Libeličah na Koroškem ilegalno čez mejo, bil sem v karantenskem taborišču Celovec, potem pri posestnici v Waitschachu posredovan za delo. Po treh mesecih sem zapustil delovno mesto in se spet ilegalno odpravil v Jugoslavijo. Po treh dnevih me je aretirala policija v Mariboru in sem dobil en teden zapora. Potem sem ponovno poskušal ilegalno priti v Avstrijo in sem bil spet ujet na meji in dobil devet mesecev zapora. V Jugoslavijo sem se vrnil, ker sem hotel pripeljati brata v Avstrijo. Po priporu nisem več vzpostavil kontakta z bratom. Leta 1954 sem zbežal v Avstrijo, ker sem bil vpoklican v vojsko. Prišel sem na Štajersko,

37 Prav tam, šk. 110.

38 Prav tam, šk. 113.

ker za obmejni prostor na Koroškem nisem imel dovoljenja za gibanje ob meji.«[39]
Na vsa vprašanja okrožnih glavarstev pa tudi Varnostna direkcija ni znala odgovoriti in jih je posredovala naprej Ministrstvu za notranje zadeve. Eno takih vprašanj so dobili 20. avgusta 1954 iz Mürzzuschlaga.

> »Prosimo za navodilo, ali avstrijske državljanke - ki so s poroko s tujim državljanom pridobile državljanstvo moževe države, izgubile pa avstrijsko državljanstvo, pri tem pa nimajo tujega potnega lista - potrebujejo dovoljenje za bivanje v Avstriji v primeru, da nimajo namena zapustiti bivališča v Avstriji?«[40]

S seznama jugoslovanskih prebežnikov, ki so bili med novembrom 1954 in aprilom 1955 izgnani iz Avstrije, je razvidno, da so avstrijske oblasti v tem času že dokaj samostojno preverjale prebegle osebe in odločale o njihovi usodi. Le nekaj primerov je bilo označenih z E, kar je pomenilo, da so obvestili britanske oblasti, večina primerov pa je bila posredovana le v vednost Zveznemu ministrstvu za notranje zadeve. Na seznamu je 52 oseb (od tega 12 žensk), pri katerih je navedeno ime, datum rojstva, razlog bega z eno besedo, datum bega in takšna ali drugačna vrnitev v Jugoslavijo z obrazložitvijo. Kljub temu da so navajali kot razlog za prebeg slabe gospodarske razmere, spor v družini, združitev družine, vpoklic v jugoslovansko vojsko itd., so avstrijske oblasti preverile vsakogar. Če so ugotovili, da gre za kriminalce, tihotapce, prevarante, tajne agente, ki so že večkrat prestopili mejo, so jih takoj izgnali. Kot razlog prebega – navedeni vpoklic v jugoslovansko vojsko – je prebežniku običajno sicer prinesel azil, vendar tudi to ni pomagalo, če so ugotovili, da je oseba že večkrat prestopila mejo. Razkrinkali so tudi uporabo različnih imen za isto osebo v primeru večkratnega prehoda meje. 10 oseb iz spiska, predvsem mladi, lahkomiselni ali potepuhi, ki jim niso mogli dokazati drugih kaznivih dejanj kot enkratnega prehoda meje, se je »prostovoljno« vrnilo v Jugoslavijo, za ostalih 42 pa je bila vrnitev – izgon.[41] Rutino postopka azila so Britanci od leta 1950 prepuščali Avstrijcem. Odgovornost odločanja so prevzemali le v politično aktualnih primerih, zahtevkih za izročitev s strani jugoslovanskih oblasti, pri sumih obveščevalne dejavnosti in zločinih.[42]

Po podpisu Pogodbe o Avstriji[43] je 9. avgusta 1955 Varnostna direkcija za Koroško izdala dopis, ki že v naslovu opozarja na spremembo zakonodaje, saj poleg beguncev po Ženevski konvenciji omenja še prebežnike. Dokument, naslovljen s »*Policijska obravnava prebežnikov oz. beguncev; razpustitev Jezuitske kasarne Celovec*«, je 2. septembra 1955 dobila tudi Varnostna direkcija za Štajersko. Varnostni organi so zapisali:

39 Prav tam.
40 Prav tam, prevod Ž. Zwitter.
41 Prav tam, šk. 114.
42 Engelke, *Jeder Flüchtling* …, str. 48.
43 BGBI. Nr. 152/1955.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 744 23.1.2018 8:47:43

> »Po uveljavitvi državne pogodbe veljajo izključno avstrijski pravni predpisi. Razpuščena oz. ukinjena je bila karantena - Jezuitska Kasarna Celovec, zato ne napotujte tujcev sem. Glede obravnave prebežnikov oz. beguncev so v veljavi: Policijski zakon za tujce (BGBI Nr. 75/1954), Konvencija o pravnem položaju beguncev (BGBI Nr 55/1955) kot tudi Izvedbena določila Zveznega ministrstva za notranje zadeve. Prebežnike, ki se pojavijo v Celovcu ali Beljaku, obravnavajo zvezne policijske oblasti. Za tiste, ki se javijo na žandarmerijski postaji oz. jih pri prehodu meje zalotijo žandarji, sledi običajno zaslišanje krajevno pristojnega okrajnega glavarstva. Stroške privedbe nosi poveljstvo deželne žandarmerije… Za policijsko obravnavanje tujcev so pomembne naslednje odredbe: Odredba Zveznega ministrstva za notranje zadeve - Generalne direkcije za javno varnost z dne 18. 6. 1954, Št. 80.811-4/54 glede izvedbenih določil k Policijskemu zakonu za tujce in Odredba Zveznega ministrstva za notranje zadeve - Generalne direkcije za javno varnost z dne 25. 1. 1955, Št. 20.478-4/54, glede izvedbenih določil h Konvenciji o pravnem položaju beguncev. Če tujec poseduje osebne dokumente matične domovine, se mu te ne odvzame. Vse tujce, ki pridejo v Avstrijo, ne glede ali so dobili dovoljenje za nedoločen čas ali prepoved bivanja, se napoti na delavski urad. Iz Avstrije se lahko izžene samo obsojene in mladoletne osebe iz Jugoslavije. O izgonu v vsakem primeru posebej odloča varnostna direkcija, ki mora pridobiti odobritev Zveznega ministrstva za notranje zadeve – Generalne direkcije za javno varnost.«[44]

Po ukinitvi sprejemnega taborišča v Celovcu so vsa uradna policijska dejanja v zvezi s tujci poslej izvajala okrajno glavarstva oz. zvezne policijske oblasti. Prvi problem se je pojavil v tistih glavarstvih, kjer v zaporih ni bilo dovolj prostora za odgonski pripor tujcev. Drugi vsesplošen pa, ker begunci niso upoštevali delovnega časa teh organov, saj so bili ti med vikendi in prazniki zaprti, begunci pa so prihajali vse dni. Pravne podlage za ponovno odprtje taborišča za odgonski pripor pa ni bilo.[45]

Neue Kurir je dne 28. septembra 1955 v članku z naslovom »Avstrija izroča begunce« poročal:

> »… da se po novem na avstrijsko-jugoslovanski meji ostro izpolnjuje Ženevsko konvencijo. Politični begunec mora dokazati, da je to res. Formalno odloča o podelitvi azila oz. o izročitvi referat za tujce okrajnega glavarstva. Beguncem, ki želijo dobiti azil, svetujejo, da imajo sabo vojaško uniformo, pismo o vpoklicu ali dokaz o političnem zasledovanju. Če pa je kdo politično nezaželen,

44 SiD-Flüchtlingsakten, Fluchtlingstatistik 1954, šk. 110.

45 AdR/Inneres Karton 10, leto 1954.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 745 23.1.2018 8:47:43

> zato gospodarsko uničen in ne ve več, kako naprej, tako pade pod gospodarske primere in je naslednji dan odpeljan nazaj na jugoslovansko mejo graničarjem. Avstrijske oblasti mirijo, da so vrnjeni begunci samo formalno kaznovani. Ker se je razvedelo, da avstrijske oblasti vračajo begunce v Jugoslavijo, v zadnjem času begunci masovno bežijo s taborišč.«

Varnostna direkcija za Štajersko je s priloženo kopijo članka in komentarjem odgovorila ministrstvu:

> »Res je, da osebe, ki niso begunci, po Ženevski konvenciji vračamo nazaj v Jugoslavijo. Ne vračamo pa prebežnikov v države železne zavese. Prav tako ne vračamo dezerterjev ali oseb, ki so dobile pismo za vpoklic v vojsko, čeprav to ni v smislu Ženevske konvencije… Jugoslavije ne smatramo kot države za železno zaveso, ker imajo po eni strani Jugoslovani, ki so več let preživeli v ječi zaradi političnih deliktov, potne liste in lahko potujejo v tujino, po drugi strani, Jugoslavijo, ki je tudi podpisala Ženevsko konvencijo, ZDA oskrbujejo z orožjem. Znano je, da večina ljudi pride v Avstrijo ilegalno samo zato, ker nočejo dati 5000 dinarjev za jugoslovanski potni list in se v Avstriji nadejajo boljšega položaja v gospodarskem oziru… Nevednost novinarja, ki piše o masovnem pobegu s taborišča… saj že dolgo ni več begunskih taborišč… Po izkušnjah sodeč je pobudnik tega članka lahko oseba, ki deluje za begunsko organizacijo NCWC ali WCC, in katere služba/eksistenca je ogrožena, saj je 95% beguncev gospodarskih in vrnjenih. V tem sklopu želimo poudariti, da se je z dosedanjim priseljevanjem Jugoslovanov na obmejno območje Avstrije oblikovala manjšina, pojavile so se težave, saj v posameznih krajih govorijo skoraj samo še slovensko. Na podlagi tega razvoja in pri nadaljnjem priseljevanju Jugoslovanov bo prišlo do točke, ko bodo ti priseljenci na podlagi Pogodbe o Avstriji zahtevali ustanovitev slovenskih šol in slovenščine kot uradnega jezika.«[46]

Res je, da je bila z novo zakonodajo leta 1954 predvidena zajezitev begunske problematike in posledično zaprtje taborišča Wagna, a so zadnje begunce tja sprejemali še do 1. septembra 1955.[47]

Večina prebežnikov v 50. letih je pred prebegom dobivala pisma že prebeglih sorodnikov iz tujine, v katerih so jim pisali, naj pridejo za njimi. 43-letna M. V. z okraja Murska Sobota je ilegalno prebegnila v Avstrijo, ker:

46 SiD-Flüchtlingsakten, Fluchtlingstatistik 1954, šk. 110.

47 Engelke, *Jeder Flüchtling* …, str. 99.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 746 23.1.2018 8:47:43

> »sem hotela biti pri možu, ki je šel v Avstrijo legalno, s potnim listom in tam dobil azil in delo pri sorodniku. V Jugoslaviji so me pogosto zasliševali varnostni organi, zato ker se mož ni vrnil v Jugoslavijo. Zaprosila sem za dovoljenje, vendar ga nisem dobila.«[48]

Ker so bili slovenski prebežniki v glavnem z obmejnih območij, pri prebegu niso potrebovali pomoči vodnikov. Med gradivom pa najdemo tudi nekaj pomoči potrebnih. 25-letni Z. S. iz okraja Novo Mesto:

> »Odšel sem, ker doma nisem nič zaslužil. Ker želim v Italijo, kjer imam teto, sem že 2x poskusil ilegalno prestopiti mejo z Italijo. Vendar je tam meja zastražena z graničarji, milico in UDB in ne moreš priti čez. Zaradi prijateljskih odnosov Jugoslavije z Avstrijo je beg v Avstrijo zelo enostaven. 15. 8. 1954 sem z vlakom odpotoval v Ljubljano, kjer sem poiskal nevesto B. M., ki je delala v hotelu Turist kot kuharica in je imela ravno dopust. Za beg sva bila že dogovorjena, 18. 8. sva odšla na vlak za Maribor. V Mariboru sva prenočila v restavraciji Novi svet (!) in se 19. 8. podala proti meji. Ker nisva poznala poti, naju je do meje pripeljal vodnik. Mejo sva prestopila 21. 8. ob treh zjutraj v okolici Grosswalza. Takoj sva se javila na žandarmerijski postaji Leutschach. Do meje naju je pripeljal M. N. iz Maribora, ki sem ga spoznal v vojski, kjer je bil komandant. Da vodi ljudi do meje, sem izvedel od znanca. Trenutno je brezposeln. Za vodenje do meje sem mu dal 20.000 din in mojo uro. 20.000 din pa je bil zaslužek moje neveste. V Avstriji želiva ostati začasno in delati v kmetijstvu, potem želiva v Italijo, v Milano, kjer imam teto in pozneje v Kanado.«[49]

Zapisniku Z. S. sledi krajše poročilo varnostnih organov, in sicer »*pri nočnem prehodu meje sta padla v globlji jarek, kjer si je nevesta težje poškodovala nogo*.«[50] Zgodba 30-letne »neveste« B. M. z okraja Celje pa je bila sledeča:

> »Mama mi je umrla leta 1950, v Jugoslaviji nimam več sorodnikov. Moj zaročenec D. S. (!) se je leta 1951 preko Italije izselil v Avstralijo. Vedno mi piše, naj pridem za njim. Čeprav sem jugoslovanske oblasti že 2 x zaprosila za izstop iz države (Ausreise), so me zavrnili. Zato sem se odločila, da tokrat odidem ilegalno čez mejo, od kjer bi se izselila v Avstralijo k zaročencu, ki dela v Sidneyu kot pek. 15. 8. 1954 sem se z vlakom iz Ljubljane peljala do Iga, kjer bi me moral vodnik peljati do Italije. Ker je vodnik od nekoga slišal, da je meja močno

48 SiD-Flüchtlingsakten 1954, šk. 112.

49 Prav tam, šk. 114.

50 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 747 23.1.2018 8:47:43

> zastražena, se je odločil, da me pelje v Maribor, kjer bo našel drugega vodnika. 17. 8. sem prispela v Maribor, prenočila v hotelu Novi svet na Koroški cesti. En dan je moj vodnik iskal drugega vodnika, ki bi me peljal do meje, zato sem še eno noč prespala v hotelu. 20. 8. okoli 15h sem zapustila Maribor z vodnikom in znancem S. Z. (!). Cca 50 m pred mejo je Z.S. izplačal vodnika z 20.000 din, ki sem mu jih dala. Mejo sva prestopila okoli 3h na območju Grosswalza in šla do žandarmerijske postaje Leutschach, kjer sva se javila.«[51]

Na obeh zapisnikih, ki sta v isti kartoteki, so vidni zaznamki o tem, da prebežnika nista bila par, ampak da ju je povezal vodnik. Nadalje je s pomočjo vodnice prebegnil 24-letni K. A. iz okraja Krško. Čeprav denarja ni zahtevala, ji je prostovoljno dal 20.000 din, ki jih je dobil od staršev. Po njegovih besedah bi vodnica »*lahko bila UDB agentka, saj je povedala, naj ne skrbim, da bi me ujeli, ker je poskrbela za to. Na poti do meje sva srečala policista, ki jo je vprašal, kako je, in naju pustil dalje.*« Na koncu poročila je K. A. o položaju v Jugoslaviji povedal sledeče:

> »Oskrba pri jugoslovanski vojski je slaba, povprečen vojak mesečno zasluži 90 dinarjev. V trgovinah se dobi vse, le premalo ljudje zaslužijo, da bi lahko kaj kupili. Kmečko prebivalstvo trpi najbolj. Zdravila se dobijo. Dnevna oskrba v bolnici stane 1200 din. Spričo dodelitve otroškega dodatka uslužbencem rodijo žene otroka vsako leto. Tuje radijske oddaje lahko posluša vsak državljan. Komunisti so naravnani proti cerkvi, zato se morajo nekomunisti kar naprej boriti z njimi.«[52]

V nekaj primerih so leta 1954 v Avstrijo prebegnili tudi otroci emigrantov, ki so pred prvo svetovno vojno iz Slovenije odšli v Ameriko (delo v premogovniku). Leta 1916 v Čikagu rojen S. S. je obiskoval ameriško šolo do odhoda v Jugoslavijo leta 1932, kjer sta starša kupila zemljo, ki so jo trije otroci podedovali. Leta 1954 je S. S. ilegalno prebegnil, saj se je želel vrniti nazaj v Ameriko.[53] Čisto na lastno pest pa je zaradi nevzdržne ljubezenske situacije od doma prebegnila H. M., 25-letnica iz okraja Murska Sobota. Ta se je v Jugoslaviji zaljubila v dva moška; z enim se je po prisili staršev poročila, vendar sta živela vsak pri svojih starših, dokler ni mož odkril, da ga je žena prevarala s prejšnjim ljubimcem. V taborišče Wagna jo je prišla iskat njena mama, ki je dobila dokumente za legalen prehod meje.[54]

Na vprašanje, zakaj so nekateri ljudje zbrali pogum za prebeg iz Jugoslavije drugi pa ne, odgovarja sociologinja Lukšič Hacin, ki piše, da je bil »*razlog za selitve ravno razkorak*

51 Prav tam.
52 Prav tam, šk. 112
53 Prav tam, šk. 112.
54 Prav tam, šk. 112.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 748 23.1.2018 8:47:43

med stanjem in posameznikovimi predstavami, kako naj bi bilo.«[55] In veliko mladih je bilo v 50. letih tako nezadovoljnih, da so se odločili za tvegan ilegalni prehod meje. Incidentov oz. uporabe orožja s strani jugoslovanskih graničarjev je bilo leta 1954 pri poskusih prebega že bistveno manj kot prva povojna leta. Vendar spodnji primer ni osamljen. 19-letni P. J. iz okolice Maribora je za zapisnik povedal:

> »Zaposlen sem bil kot mizar v državni tovarni pohištva. Mesečno sem zaslužil 7000 dinarjev. 5000 din sem porabil za prehrano, 1000 za stanovanje, preostalih 1000 pa za pranje in čiščenje ter druge nakupe. Za nakup oblek in perila mi ni ostalo nič. Zato sem se odločil, da pobegnem v Avstrijo. Pred kratkim sem v Mariboru srečal znanca E. F., ki je potožil, da je brezposeln in da v takih razmerah ne more več živeti. Odločila sva se, da skupaj pobegneva v Avstrijo. 18. 7. 1954 ob 13.45 h sva se z avtobusom odpeljala iz Maribora v Hrastovec. Od tam v Petrinje pri Sv. Juriju in potem čez Plodršnico na Sladki Vrh. V jutranjih urah 19. 7. 1954 sva odšla v smeri Mure. Oblačila sva slekla, zvila in dala na hrbet. E. F. je prvi skočil v Muro, 100 m višje še jaz za njim. Ko sva priplavala na avstrijsko polovico Mure, so za nama začeli streljati jugoslovanski graničarji. Jaz sem šel takoj pod vodo, po 10 m sem priplaval na površje, pogledal nazaj in videl dva jugoslovanska graničarja, ki sta streljala za nama. Da me ne bi zadela, sem ponovno zaplaval pod vodo. Ko sem priplaval na avstrijsko stran, sta vojaka še vedno streljala za menoj. Takoj sem se vrgel v jarek in čakal na ugodno priložnost, da bi lahko zbežal z brega. V oddaljenosti cca 100 m sem zagledal avstrijskega carinika. Takoj sem šel k njemu in mu povedal, da je tudi kolega plaval čez Muro, pa še ni prišel na breg. Carinik se je razgledal po bregu, ker ni nič odkril, je verjetno, da so ga zadeli streli in je utonil. Želim ostati v Avstriji in delati.«[56]

***

Če so prebežniki s prvega povojnega obdobja še verjeli, da se bodo kmalu vrnili v domovino, so si po letu 1949 vse bolj želeli izselitve naprej na zahod. Po letu 1950 so avstrijske in zasedbene oblasti začele dvomiti o navedenih političnih razlogih za prebeg, saj so se begunci množično izogibali sprejetju dela v kmetijstvu. Zanimalo jih je delo v industriji oz. izselitev čez lužo. Mnogi so zaposlitev v Avstriji sprejeli samo zato, da so pridobili dovoljenje za izselitev. Leta 1952 so Avstrijci že razlikovali med begunci izza železne zavese na tiste iz Jugoslavije, ki so si v glavnem želeli izboljšati eksistenčni in gmotni

55 Lukšič Hacin: Migracije v teoretskem diskurzu. Glej v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Ljubljana, 2010, str. 10–11.

56 SiD-Flüchtlingsakten 1954, šk. 114.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 749 23.1.2018 8:47:43

položaj, ter politične begunce iz vzhodnih držav. Domačini so se leta 1954 pritoževali tudi nad velikim številom Jugoslovanov v treh obmejnih okrajih Radgona, Lipnica in Lonč. Obmejno prebivalstvo je menilo, da je vsaj del teh ljudi podpiral »špionažo«.[57] Kljub temu da je bilo po letu 1955 več možnosti za pridobitev azila ob navedbi političnega razloga za prebeg, je bilo med prebežniki vse več tistih z juga Jugoslavije, ki te informacije še niso imeli. Če so jih aretirali tik ob meji, so še vedno navajali gospodarske razloge za prebeg. Tisti pa, ki jim je uspelo pred aretacijo oz. prijavo avstrijskim oblastem priti v stik z že nastanjenimi begunci v Avstriji, ki so jih podučili, so navajali politične razloge za prebeg. Nekateri prebežniki so s seboj prinesli tudi potrdilo o nekaznovanju iz Jugoslavije, da bi se tako izognili zavrnitvi. Ker so avstrijske oblasti zavračale tudi poročene, ki so za azil zaprošali brez partnerja,[58] so najbolj iznajdljivi imeli s seboj tudi izjavo drugega zakonca, največkrat žene, da dovoljuje emigracijo.

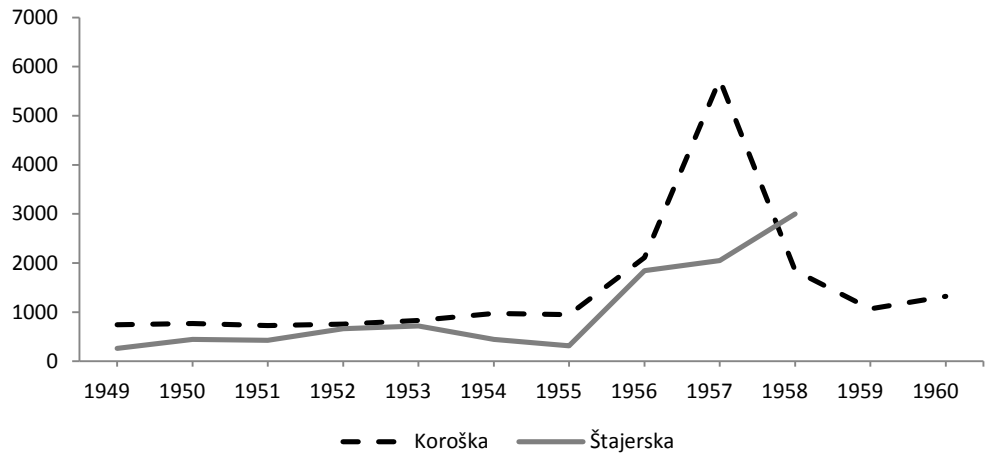

Slika 1: Letna statistika ilegalnih prihodov iz Jugoslavije na avstrijsko Koroško in Štajersko 1949-1960 (Vir: Poročila Varnostnih direkcij Štajerske in Koroške Zveznemu ministrstvu za notranje zadeve)

Iz poročil direkcije za Štajersko lahko razberemo, da je bilo sicer na Štajerskem nastanjenih skupno več beguncev različnih narodnosti kot na Koroškem, vendar je več jugoslovanskih prebežnikov prestopilo mejo na Koroškem kot na Štajerskem. Temu gotovo botruje dejstvo, da je bila meja s Koroško slabše varovana zaradi nedostopnosti terena in bolj pokrita z gozdom, v katerem so lažje ostali neopaženi. Štajerska direkcija je leta 1955 med drugim poročala, da veliko beguncev pride posredno – s Koroške. Avstrijski varnostni direkciji sta bili po podpisu Pogodbe o Avstriji s strani Jugoslavije obveščeni,

57 Adr/Inneres Karton 24, leto 1954.

58 V nekaj primerih so moški odšli v izogib plačevanju kredita ali drugih zakonskih obveznosti.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 750 23.1.2018 8:47:43

da lahko vračajo jugoslovanske državljane na vseh mejnih prehodih brez posebnih predhodnih odobritev jugoslovanske oblasti. Jugoslovanski begunci so bili še vedno pretežno zaposleni v kmetijstvu ali gozdarstvu. Stari so bili v povprečju med 16–20 let, 24–25 let in 26–30 let.[59] Porast beguncev iz Jugoslavije so Avstrijci v letu 1955 pripisovali porastu cen za osnovna živila v Jugoslaviji in stabilizaciji razmer v Avstriji po uveljavitvi Pogodbe o Avstriji. Begunci so se zavedali, da ni več zasedbenih con in da se lahko prosto gibljejo po Avstriji. Tem razlogom dodajam tudi to, da so bile avstrijske oblasti prvo leto po odhodu Britancev glede izvajanja samostojne azilske politike precej negotove in nedosledne. Po ukinitvi sprejemnega taborišča v Celovcu so njegovo vlogo morala prevzeti na to popolnoma nepripravljena okrajna glavarstva in zvezni policiji Celovec in Gradec. Zatem je sledilo navodilo oddelka U12 Zveznega ministrstva za notranje zadeve, pristojnega za begunska vprašanja, da na novo prispele begunce pošiljajo v taborišča, ki so na območju nekdanje ameriške zasedbene cone: Glasenbach, Asten in Enns. S tem so se želeli izogniti koncentraciji jugoslovanskih beguncev ob meji, saj so bile teorije o jugoslovanski zasedbi Koroške še precej žive. Ta taborišča so bila za jugoslovanske prebežnike, ki so se nameravali izseliti naprej na zahod, zelo privlačna, saj tukaj niso bili primorani sprejeti del v kmetijstvu za osnovno preživetje, ampak jim je bila takoj nudena (finančna) pomoč različnih socialnih ustanov (!). Poleg tega se je kmalu razvedelo, da Avstrija ne zavrača vseh (gospodarskih) beguncev, ki bi jih po Ženevski konvenciji lahko. Nadalje je veliko prebežnikov, ki so čakali na obravnavo za azil v sprejemnih, zaprtih taboriščih, iz teh pobegnilo naprej na zahod, preden bi jih avstrijske oblasti lahko izgnale nazaj domov. Avstrijski organi niso opazili, da bi bili zavrnjeni Jugoslovani v Jugoslaviji kaznovani kako drugače kot običajno, zaradi nedovoljenega prehoda meje.[60] S poročil obeh dežel je razviden velik porast ilegalnih prebegov leta 1956 in 1957. Gotovo je na bodoče prebežnike vplivala tudi v letu 1956 sprejeta milejša kaznovalna politika Jugoslavije do aretiranih prebežnikov. V obeh deželah je bilo največ prehodov med mesecem majem in septembrom zaradi ugodnih vremenskih razmer in ko je Jugoslavija pošiljala obvestila o vpoklicu v jugoslovansko vojsko. Prebežniki so mejo največkrat prečkali ponoči, čez gozdove oz. gore. Na Štajerskem se jih je veliko odločilo za prebeg čez mejno reko Muro. Za mnoge je bil močan tok reke tudi usoden. V letih 1951–1956 je Muro uspešno preplavalo 143 prebežnikov iz Jugoslavije.[61] Obstajal je tudi elegantnejši način prebega, in sicer z vlakom, poroča direkcija za Koroško leta 1958. Največ prebegov so zabeležili na območjih obmejnih okrajev Velikovec, Beljak in Celovec na Koroškem ter Radgona, Lipnica in Lonč na Štajerskem. Jugoslovanski prebežniki so bili na Koroškem za čas preiskave o upravičenosti njihovega prihoda v Avstrijo nameščeni v sledeča sprejemna taborišča zaprtega tipa: Peggetz (1946), Brnca (1949), Jezuitska kasarna Celovec (1950), St. Martin Beljak

59 AdR/Inneres Karton 10, leto 1955.

60 AdR/Inneres Karton 24, leto 1955.

61 Več glej: Engelke, *Wir sind durch die Mur geschwommen*, str. 60.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 751 23.1.2018 8:47:43

(1954), različne ustanove okrajnih glavarstev oz. policijski zapori (1955–1956), Glasenbach, Asten, Enns (1956), Karawankenhof in Annabichl (1957), Feffernitz in Siezenstein (1958). Na Štajerskem pa v taborišča: Strass (1946), Wagna pri Lipnici, Kapfenberg, Trofaiach, Eisenerz, Asten, Glasenbach (1951-), Hellbrunn (1957).

Vezana na odločitve in interese štirih zavezniških okupacijskih sil do leta 1955 je Avstrija s fleksibilno politiko »povsod imeti dobre prijatelje in se ne enostransko vezati« uspela pod ugodnimi pogoji pridobiti suverenost. Pogodba o Avstriji in Izjava o trajni nevtralnosti nista pomenili uspeha samo za Avstrijo, ampak tudi za mednarodno politiko kot »zametek premagovanja hladne vojne«.[62] V veliki meri je bila odraz časa, »*spreminjanja političnih in državnih razmer*« tudi tedanja emigracija.[63] Viri kažejo, da severna državna meja med Jugoslavijo in Avstrijo, ki je veljala za železno zaveso med vzhodom in zahodom, ni bila tako neprehodna in strogo varovana kot meje v drugih komunističnih državah, sicer v tem času ne bi bilo tihotapljenj in uspešnih ilegalnih prehodov meje. V 60. letih 20. stoletja je Jugoslavija spričo političnih (1. konferenca neuvrščenih v Beogradu 1961) in gospodarskih pritiskov (delo v tujini, ki ga niso mogli preprečiti) ter turizma (obiski izseljencev in tujih gostov na Jadran) popustila. 18. marca 1960 sta državi podpisali Dodatni sporazum k sporazumu o obmejnem prometu oseb z 19. marca 1953 med FLRJ in Avstrijo, po katerem je bila dana pravica do prehajanja meje tudi ostalim prebivalcem obmejnega pasu, ne samo dvolastnikom, njihovim svojcem in pastirjem. Leta 1962 je bil v Jugoslaviji sprejet zakon o amnestiji, ki je začrtal nov odnos države Jugoslavije do izseljencev.[64] Dokončno pa je Jugoslavija odprla pot razcvetu gastarbajterstva s podpisom sporazuma o novačenju delovne sile leta 1966 z Avstrijo in leta 1968 z Nemčijo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Steiermärkisches Landesarchiv Graz, SiDi-Flüchtlingsakten 1954.

Österreichisches Staatsarchiv (StaAö), Archiv der Republik, fond AdR/Inneres, Berichte: Kärnten, Steiermark 1949-1960.

Zakoni

BGBI. Nr. 152/1955, Staatsvertrag, betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich.

BGBI. Nr. 55/1955, Konvention über die Rechtsstellung der Flüchtlinge.

BGBI. Nr. 139/1951, Ergänzung der Ausländerpolizeiverordnung.

BGBI. Nr. 75/1954, Fremdenpolizeigesetz.

62 Politični sistem Avstrije, str. 368–369.

63 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 13.

64 Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 285–290.

Literatura

Bade, Klaus J., *Evropa v gibanju*. Ljubljana 2005.
Beciragic, Yasmina: Die österreichische Asylgesetzgebung. Glej v: *50 Jahre Genfer Flüchtlingskonvention in Österreich*, Wien 2005.
Drnovšek, Marjan, *Izseljevanje. Rakrana slovenskega naroda. Od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija, 2010.
Engelke, Edda, *Wir sind durch die Mur geschwommen. Ein Fluss als Grenze zwischen zwei ideologischen. Systemen in den Fünfzigerjahren*. Graz: Pavelhaus, 2013.
Engelke, Edda, *»Jeder Flüchtling ist eine Schwächung der Volksdemokratie«. Die illegalen Überschreitungen am jugoslawisch-steirischen Grenzabschnitt in den Fünfzigerjahren*. Wien 2011.
Lukšič Hacin, Marina: Migracije v teoretskem diskurzu. Glej v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana, 2010.
Hasiba, Polaschek: Landesgesetzgebung und Landeswerwaltung seit 1945. Glej v: *Die »britische« Steiermark 1945-1955*. Graz 1995.
Stanek, Eduard, *Verfolgt, verjagt, vertrieben. Flüchtlinge in Österreich*. Wien 1985.
von Stedingk, Ivonne, *Die Organisation des Flüchtlingswesens in Österreich seit dem Zweiten Weltkrieg*. Wien 1970.
Stoessinger, J. G., *The reffugee and the world community*. Minneapolis 1956.
Terzić, Milan V., *Titova vještina*. Podgorica 2005.
Vernant, Jacques, *The refugee in the post-war world*. London 1953.
Volf, Patrik-Paul, *Der Politische Flüchtling als Symbol der Zweiten Republik. Zur Asyl- und Flüchtlingspolitik seit 1945*. Vir: http://www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/volf.pdf (31. 7. 2017).
Politični sistem Avstrije, Ljubljana 1998.

E-pošta

Grandner, Margarete (17. oktober 2017, arhiv avtorice prispevka).

Summary

Maja Božič

»Flüchtlingsstrom aus Titonien reißt nicht ab[65]«: Austrian Asylum and Migration Policy in the 1950s

According to the reports of the Security directorate of Carinthia and Styria, more than 1,000 illegal arrivals from Yugoslavia had been recorded annually before Austria gained full independence in 1955 and adopted the Convention Relating to the Status of Refugees. Yugoslav migrants joined refugees from other Eastern European countries (Hungarians, Romanians, Bulgarians, Czechs, etc.). A total of 265,508 refugees of different nationalities were in Austria in January 1954. 39,096 of whom were non-German speaking and 226,412 were speakers of German. Who

65 *Kleine Zeitung*, 14. avgust 1954.

were they and what legal status were they granted in post-war Austria, where they were subject to different competent authorities up to the signing of the Austrian State Treaty? I searched for answers to these questions in the Archive of the Republic, which is a part of the Austrian State Archives in Vienna. Monthly reports of the Security Directorate of Carinthia and Styria (1946-1960), which are a part of the fonds of the Ministry of the Interior, served as the basic source. I complemented those with the fonds of refugee files of the Security Directorate of Styria (1951-1958) for the year 1954 that are kept in the Provincial Archives in Graz. I choosed 1954 because that year the Aliens Police Act came into force, replacing the Aliens Police Ordinance, which had been amended in 1951. The adoption of the Geneva Convention into the Austrian legal order in 1955 was also in preparation. By means of sources I trace the development of the Austrian asylum policy, the response of the migration and refugee flow to it, the refugees, and the transition of the political migration to the economic one.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 754 23.1.2018 8:47:44

Kornelija Ajlec[*]

Vloga ZDA pri oskrbi madžarskih beguncev v Jugoslaviji v letih 1956 in 1957[1]

Jugoslovanska vloga v madžarski revoluciji

Leto 1956 se je izkazalo za eno najbolj razgretih v povojni zgodovini. Tako kot drugod po Evropi je tudi na Madžarskem odmevala vstaja na Poljskem, ki je meseca junija v Poznanu terjala na desetine žrtev. Oktobra so vstajniki dosegli nekatere uspehe, ki so prispevali k začasni demokratizaciji. Ob teh dogodkih pa so se 23. oktobra študenti v Budimpešti poljske vstajnike odločili javno podpreti. Študentom so se pridružili še drugi in ulice madžarske prestolnice so bile kmalu polne demonstrantov. Čeprav so bile demonstracije nenačrtovane, je bila tudi na Madžarskem politična situacija že dolgo tik pod vreliščem. Destalinizacija, ki jo je obljubljal Nikita Hruščov, namreč ni prinesla tako želenih sprememb, Sovjetska zveza pa je podpirala madžarsko prosovjetsko vladavino Mátyása Rákosija,[2] ki ni implementirala nikakršnih reform in svoboščin, čemur so se Madžari začeli upirati.[3] V upanju, da se bo zaenkrat še obvladljivo vrenje poleglo, je bilo s Sovjetsko zvezo dogovorjeno, da bo Rákosi – zadnji izmed preživelih Stalinovih

* dr. Kornelija Ajlec, docentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, kornelija.ajlec@ff.uni-lj.si

1 Prispevek je nastal kot dopolnitev raziskav profesorja Dušana Nečaka, s katerim se mu zahvaljujem za vse lekcije, dobronamerne kritike, nasvete, pogovore in podporo. Raziskava ne bi bila mogoča brez finančne podpore Fulbrightovega štipendijskega sklada vlade ZDA in sredstev iz nacionalnega programa Slovenska zgodovina (P6-0235), ki ga financira ARRS in izvaja Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pod vodstvom prof. dr. Boža Repeta. Raziskava tudi prispeva k nacionalnemu raziskovalnemu projektu Begunci - nikoli dokončana zgodba (J6-9249 (A)) pod vodstvom prof. dr. Petre Svoljšak, katerega del se prav tako izvaja na Oddelku za zgodovino, Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Za vso pomoč se zahvaljujem dr. Božu Repetu, dr. Claire Strom, dr. Petru Mikši, mag. Ivanki Ponikvar ter osebju US National Archives College Park, Maryland.

2 Generalni sekretar komunistične partije Madžarske med letoma 1945 in 1946.

3 Kramer, *The Soviet Union*, str. 176.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 755 23.1.2018 8:47:44

satelitskih samodržcev – odstopil z mesta generalnega sekretarja partije, na njegovo mesto pa je bil meseca julija imenovan Ernő Gerő, na katerega so se Madžari odzvali z besedami: »*Namesto debelega Rákosija smo dobili mršavega*.«[4]

Novi generalni sekretar si je pred nezadovoljstvom Madžarov zatiskal oči in v kritičnem mesecu oktobru odpotoval v tujino kar dvakrat. Med 15. in 22. oktobrom je obiskal tudi Jugoslavijo – uradno se je udeležil pogajanj, a je večji del potovanja preživel na jadranski obali.[5] Le nekaj ur po njegovem prihodu v domovino so ulice Budimpešte zavzeli demonstranti, ki so jih policisti poskušali zaustaviti, a so bili v primerjavi z nekaj stotisočglavo množico številčno prešibki. Demonstracije so kmalu iz podpore Poljakom prerasle v zahteve po *nacionalni samostojnosti in demokratizaciji*, medtem ko je bil kip Stalina v središču mesta neceremonialno porušen. Demonstracije so postale nasilne v trenutku, ko je tajna policija ÁVH[6] brez odobritve vlade streljala na neoborožene demonstrante. Ti so zahtevali vstop na radijsko postajo, od koder so želeli javnosti sporočiti svoje cilje.[7] Madžarska policija in vojska nista bili kos vsesplošnemu, zdaj že nasilnemu uporu, ki se je iz Budimpešte razširil po številnih mestih Madžarske. Čez dva dni je Gerő odstopil, na čelo nove vlade pa so revolucionarji postavili Imreja Nagyja,[8] medtem ko ga je na mestu generalnega sekretarja partije nasledil János Kádár.

Jugoslovanska vlada je dogodkom v sosednji Madžarski pazljivo sledila, a je bila hkrati povsem nepripravljena na izbruh revolucije. Po smrti Stalina leta 1953 in sprejemu Beograjske deklaracije med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo leta 1955 je bila Jugoslavija na poti procesa normalizacije odnosov z vzhodnim blokom. A prav odnosi z Madžarsko so se izkazali kot najbolj obremenjeni. Rákosijeva vlada je po sporu z Informbirojem vodila intenzivno protipropagando zoper Jugoslavijo, čemur so sledili tudi hudi ukrepi. Ti so bili zlasti gospodarski, a so hkrati posegli v stanje na meji. Madžarska vlada je najprej aprila 1949 utrdila mejo z Avstrijo, kamor je bežalo precej madžarskih političnih migrantov. Vlada je zaprla vse delujoče mejne prehode in uvedla 15-kilometrsko prepovedano območje, posuto z minskimi polji, stražnimi stolpi in bodečimi žicami.[9] Ilegalni pribežniki so posledično začeli pogosteje prestopati madžarsko-jugoslovansko mejo, a je madžarska vlada 31. maja 1949 ukrep razširila še na to mejno področje.[10] Po utrditvi meje je v Avstrijo prihajalo manj kot 100 pribežnikov

4 Granville, *The Soviet-Yugoslav Détente*, str. 29.

5 Prav tam, str. 182.

6 Államvédelmi Hatóság je bila tajna policija, ki je delovala kot nekakšna podsekcija sovjetske KGB, znana po svoji brutalnosti zlasti med letoma 1948 in 1953.

7 Granville, *The Soviet-Yugoslav Détente*, str. 182.

8 Nagy je prvič zasedel mesto predsednika vlade po smrti Stalina leta 1953, ko je nasledil Rákosija kot predstavnik nove politike. Že leta 1955 je bil s pozicije odstavljen, prav tako pa je bil izključen iz partije.

9 Kocsis, *Hungarian and Austrian (German) Minorities*, str. 106.

10 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 756 23.1.2018 8:47:44

mesečno, v Jugoslavijo pa po ocenah okoli ducat.[11] Pod vplivom teh ukrepov je istega leta Josip Broz-Tito izjavil: »*Tam, na Madžarskem, so voditelji najbolj pokvarjeni, največji perverzneži!*«[12] Še kasneje, leta 1956, je Tito madžarskemu veleposlaniku Sándorju Kurimszkymu napeto, oprijemajoč se za mizo rekel: »*Poznam Rakosija: je brezčutna, neusmiljena, trmasta in brezsrčna oseba.*«[13] Pogajanja za normalizacijo odnosov so bila posledično zelo napeta in dolgotrajna, vendar tik pred uspešno rešitvijo, ko je bil Rakosi odstavljen.

Jugoslovanska vlada je navzven sprva podpirala revolucionarni prihod Nagyja na oblast, vendar ga je v ozadju Tito smatral za grožnjo. Glavni razlog naj bi bila bojazen, da bi revolucionarne zahteve madžarskih upornikov po *nacionalni samostojnosti in demokratizaciji* podžgale nacionalistične elemente v Jugoslaviji.[14] Zato tudi ni bilo nenavadno, da je jugoslovanska vlada Nagyju uradno odrekla podporo, potem ko so se demonstranti z nasiljem uprli zatrtju. Že med 31. oktobrom in 1. novembrom je časopis *Borba* prenehal podpirati Nagyja in obsodil njegovo povezavo z »*desno-usmerjenimi elementi*.«[15] Nato pa je jugoslovansko vodstvo v pogovorih s Sovjetsko zvezo v noči iz 2. na 3. november na Brionih[16] podprlo idejo, da bi Nagyja na čelu vlade zamenjal generalni sekretar partije Kádár. Sovjetska zveza se je s stališčem Jugoslavije strinjala. Takrat je Tito tudi obvestil Hruščova, da je Zoltán Szántó, ki se je bal, da bi se protikomunistični vstajniki znesli nad člani madžarske vlade, prek jugoslovanskega veleposlanika v Budimpešti, Daliborja Soldatića, zaprosil za azil. Jugoslovanski voditelji so smatrali, da je Hruščov v podelitev azila takrat tudi privolil. Zakaj, pa že takrat ni bilo povsem jasno. Morda ni računal, da bo za azil zaprosil tudi Nagy, morda pa je enostavno mislil, da bo Jugoslavija nato Nagyja hitro predala sovjetskim oblastem.[17] Slednje potrjuje kasnejši telegram Hruščova sovjetskemu veleposlaniku v Jugoslaviji Nikolaju Firjubinu, v katerem mu je bilo naročeno, naj Edvardu Kardelju sporoči, da:

> » … lahko pride do ekscesov glede Nagyja in njegove skupine na veleposlaništvu /…/ Zato je potrebno upoštevati, da /…/ bi bilo prikladno, če bi predali Nagyja in njegovo skupino našim četam za prevoz [madžarski, op. a.] vladi v Szolnok.«[18]

11 Vernant, *The Refugee*, str. 72.

12 Granville, *The Soviet-Yugoslav Détente*, str. 17.

13 Veleposlanik Kurimszky je obiskal Tita na Brionih 21. julija 1956 in ga obvestil o odstavitvi Rákosija. Več v: Prav tam, str. 17, 44.

14 Prav tam, str. 27.

15 Teslić, *Buran dan u Budimpešti*, str. 4; Teslić, *Imre Nađ proglasio neutralnost Mađarske*, str. 4; J. S., *U Mađarskoj neizvjestnost*, str. 3.

16 Takrat sta se v Jugoslaviji mudila najvišja predstavnika Sovjetske zveze, generalni sekretar komunistične partije Nikita Hruščov in predsednik vlade Georgij Malenkov. Več v: Nečak, *Sovjetsko-jugoslovanski odnosi*, str. 187.

17 Granville, *The Soviet-Yugoslav Detente*, str. 30-31.

18 V mestu Szolnok je Kádár čakal na prevzem oblasti v Budimpešti. Prav tam, str. 31.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 757 23.1.2018 8:47:44

Morda pa je šlo pri dogovoru glede azila le za nesporazum.

Jugoslavija je Nagyju in njegovim ožjim sodelavcem 3. novembra tudi uradno ponudila politični azil, ne da bi vedeli, kdaj se bo začela oborožena sovjetska intervencija.[19] Do druge[20] vojaške intervencije v Budimpešti je prišlo že dan potem.[21] Ob začetku intervencije je v jutranjih urah Kardelj poklical Nagyja in mu s »*privolitvijo Hruščova*« ponudil azil. Že čez nekaj ur se je Nagy s sodelavci zatekel na jugoslovansko veleposlaništvo.[22] A kot rečeno, je bil morda Nagyjev azil le kratek stik, saj je bil Hruščov po začetku intervencije jezen, da se je Nagy na veleposlaništvo sploh lahko zatekel: »*Kako si drzne Tito dati zatočišče vodji protirevolucije?*«[23] Tito je kasneje Hruščovu pojasnjeval, da je Nagyju odobril azil zaradi »*hitrega razvoja dogodkov*« in »*pomanjkanja natančnih informacij*.« Dodal je:

> »Ta težava … po končni analizi … se je pojavila kot rezultat našega pogovora na Brionih, čeprav so se zaradi dogodkov na Madžarskem stvari odvijale drugače od pričakovanj.«[24]

Jugoslavijo je *nesporazum* drago stal, saj je 5. novembra prišlo do napada na veleposlaništvo, v katerem je bil ubit jugoslovanski ataše za kulturo Milenko Milovanov.[25] Celotne situacije pa tudi ni olajšalo dejstvo, da se Nagy ob prihodu na veleposlaništvo ni odrekel svojemu položaju predsednika madžarske vlade. V dilemi se je Tito nazadnje vendarle odločil, da bo izkoristil situacijo in poskušal prepričati Nagyja, naj se odpove svojemu položaju, kar je nenazadnje obljubil Hruščovu na Brionih. A Nagy je vztrajal, Tito pa je nazadnje izjavil, da Jugoslavija ni kriva za Nagyjevo trmo in vztrajal, da ni razloga, zakaj Jugoslavija Nagyju kljub vsemu ne bi ponudila azila.[26] Kmalu je Kardelj zaprosil Firjubina, da bi Sovjetska zveza omogočila prehod Nagyja iz veleposlaništva v Jugoslavijo. A sovjetska vlada je pričakovano zavrnila prošnjo in zahtevala Nagyjevo takojšno predajo.[27] Ker jugoslovanska vlada tega ni storila, je Sovjetska zveza pričela z močno propagando proti Jugoslaviji. Hruščov je ocenil, da si je Nagy z vztrajanjem na položaju želel ohraniti tisti minimalni politični kapital,

19 Békés, *The 1956 Hungarian Revolution*, str. 391.

20 Do prve intervencije je prišlo 24. oktobra, ko sta takratni sekretar madžarske partije Gerő in predsednik vlade András Hegedüs poklicala na pomoč sovjetsko armado, da bi umirila izbruh nemirov. Več v: Nečak, *Sovjetsko-jugoslovanski odnosi*, str. 186.

21 Do obkolitve Budimpešte in letališč je prišlo že 1. novembra 1956. Več v: Prav tam, str. 187.

22 Režek, *Odmev madžarske vstaje*, str. 94; Békés, *The 1956 Hungarian Revolution*, str. 391.

23 Granville, *The Soviet-Yugoslav Détente*, str. 30.

24 Prav tam, str. 32.

25 Békés, *The 1956 Hungarian Revolution*, str. 387.

26 Granville, *The Soviet-Yugoslav Detente*, str. 34.

27 Békés, *The 1956 Hungarian Revolution*, str. 387.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 758 23.1.2018 8:47:44

ki ga še ima na Madžarskem. Hkrati je Jugoslavijo označil za sokonspiratorko revolucije[28] in jo obtožil, da je Nagyja opozorila glede neizbežne sovjetske intervencije.[29]

Slednja obtožba je bila sicer resnična, a vseeno se poraja vprašanje, zakaj jugoslovanska vlada dejansko ni predala Nagyja sovjetskim varnostnim organom. Odgovor po vsej verjetnosti tiči v samostojni poti Jugoslavije po informbirojevskem sporu leta 1948 in dejstvu, da je bila Jugoslavija stalna zagovornica samostojnega in od Moskve neodvisnega socializma, ki je Jugoslaviji nenazadnje prinašal tudi ugodnosti v obliki zahodne gospodarske in vojaške pomoči.[30] Varovanje Nagyja na jugoslovanskem veleposlaništvu je tako Jugoslaviji prineslo odobravanje zahodne mednarodne skupnosti, hkrati pa je obstajala nevarnost, da bi Hruščov ponovno smatral Jugoslavijo le kot še eno od svojih satelitskih držav, če bi mu Nagyja enostavno predali.[31] Reševanje Nagyja je posledično verjetno izviralo iz dejstva, da je Tito želel ohraniti ugled in strateško pozicijo Jugoslavije. Da bi umiril situacijo, je Tito še vedno poskušal prepričati Nagyja, naj podpre Kádárjevo vlado, kar pa mu ponovno ni uspelo.

Posledično je Tito zavzel ofenzivno držo proti Sovjetski zvezi in Nagyju hkrati. 11. novembra je spregovoril v Pulju in krivdo za revolucijo pripisal prepočasni destalinizaciji vzhodnega bloka. Hkrati je zavrnil prvo vojaško intervencijo in ocenil, da je bila druga intervencija nujno zlo, saj je revolucija od prvotnega boja proti stalinizmu prešla v splošen boj proti socializmu; slednjega sam ni mogel podpreti, saj se ni želel odpovedati socialistični ureditvi v lastni državi.[32] Poleg tega so se jugoslovanski diplomati pogajali s Kádárjevo vlado o rešitvi Nagyjevega vprašanja. Dogovorjeno je bilo, da bo madžarska vlada »*zagotavljala varnost navedenih oseb*,« in da se obvezuje »*da Jugoslovani ne bodo odgovorni*« za dogodke, ki so potekali od izbruha revolucije.[33]

A že 17. novembra se je sovjetski vrh odločil, da bodo Nagyja nemudoma po prihodu z veleposlaništva aretirali, kar se je 22. novembra tudi zgodilo.[34] Tito je smatral to potezo Sovjetske zveze in Kádárjeve vlade za izdajo in prevaro, poleg tega pa se je tudi bal, da je s tem dejanjem Jugoslavija postala predmet posmeha v svetovni javnosti, kjer jo je Sovjetska zveza blatila kot iniciatorko krvave revolucije.[35] Posledično so se odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo ponovno ohladili vse do leta 1958, ko sta Hruščov in Tito ponovno vzpostavila komunikacijo s srečanjem na Krimu.

28 Prav tam, str. 396.

29 Granville, *The Soviet-Yugoslav Detente*, str. 34.

30 3. novembra je bil denimo podpisan sporazum o ponovni dodelitvi ameriške pomoči Jugoslaviji.

31 Prav tam, str. 36.

32 Nečak, *Sovjetsko-jugoslovanski odnos*, str. 189.

33 Granville, *The Soviet-Yugoslav Detente*, str. 37.

34 Nagyja so leta 1958 obsodili na smrt, preostali v njegovem krogu pa so bili obsojeni na dolgoletne zaporne kazni. Več v: Režek, *Odmev madžarske vstaje*, str. 94.

35 Granville, *The First Domino*, str. 113.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 759 23.1.2018 8:47:44

Madžarski begunci leta 1956 v Jugoslaviji – Šestinpetdeseti[36]

Revolucija je sprožila največji begunski val z Madžarske po drugi svetovni vojni. Avstrijsko notranje ministrstvo je zabeležilo, da je od 23. oktobra 1956 do 6. aprila 1957 prišlo v Avstrijo 174.704 madžarskih beguncev. Podatki, ki so bili objavljeni leta 1959, pa navajajo, da je med oktobrom 1956 in junijem 1957 pribežalo v Avstrijo 178.875 beguncev.[37]

Po uradnih podatkih Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) je med 23. oktobrom 1956 in 31. decembrom 1957 pribežalo v Jugoslavijo 19.857 madžarskih beguncev.[38] Kovács, Nečak, Režek in Brezigar so prihod madžarskih beguncev v Jugoslavijo razdelili v tri valove:

- Prvi val: prihod 57 oseb, ki so pribežale čez jugoslovansko-madžarsko mejo od izbruha revolucije 23. oktobra do druge sovjetske intervencije 4. novembra. Gre predvsem za partijske funkcionarje Nagyjevega režima ter pripadnike tajne policije ÁVH.[39]
- Drugi val: je potekal od 4. novembra do zaprtja avstrijsko-madžarske meje januarja 1957, ki je sicer postala lažje prehodna po izbruhu revolucije. V tem valu dotok beguncev sicer ni bil stalen, saj je jugoslovanska vlada kar 1.200 beguncev vrnila madžarskim oblastem ter jih informirala, kje so najpogostejši prehodi meje.
- Tretji val: zamejuje čas med decembrom 1956, ko Jugoslavija začne sprejemati begunce in jim podeljevati azil, ter avgustom 1957,[40] ko jih ponovno začne vračati madžarskim oblastem. To je tudi obdobje, ko v Jugoslavijo prispe največje število beguncev.[41]

---

36 Madžarsko zgodovinopisje po drugi svetovni vojni beleži tri politične begunske skupine, vse imenovane po letu njihovega bega. *Petinštirideseti* naj bi šteli okoli 200 tisoč ljudi, ki so bežali pred prihajajočo Rdečo armado ob koncu vojne leta 1945. Povečini so bili člani kolaboracionistične Stranke prekrižanih puščic. *Sedeminštirideseti* predstavljajo manjšo begunsko skupino, ki se je uprla preveliki sovjetizaciji Madžarske in jo je vodil maja 1947 pobegli predsednik vlade Ferenc Nagy. V tujino so mu sledili predsednik parlamenta Béla Varga ter številni veleposlaniki, diplomati, poslanci in izobraženci. *Šestinpetdeseti* so begunska skupina, ki je nastala kot posledica dogodkov v madžarski revoluciji leta 1956. Več v: Cook, *Europe Since 1945*, str. 599.

37 Kovács, *Madžarska begunska problematika*, str. 206.

38 Prav tam; Kovačević, *Mađarske izbeglice u Jugoslaviji*, str. 124. Za bolj natančno razčlenitev števila beguncev v Jugoslaviji in Sloveniji gl. Kovács, *Madžarska begunska problematika*, str. 206, 209–213.

39 V času revolucije leta 1956 so bili pripadniki ÁVH tarča številnih maščevanj, najbolj odmevno pa se je zgodilo 29. oktobra, ko so revolucionarji napadli sedež ÁVH in na ulicah linčali pripadnike organizacije.

40 Zapis pogovora med direktorjem Misije za operacije (United States Operations Mission) v Jugoslaviji, Leonardom Weissom, ter predstavnikom Visokega komisarja za begunce OZN (UNHCR) v Beogradu, Pierrom Bremontom, poroča, da je jugoslovanska vlada pričela ponovno odslavljati begunce šele 17. septembra 1957. Več v: US National Archives at College Park, College Park, MD (dalje: US NARA), RG 469, Records of U.S. Foreign Assistance Agencies, 1948-1961, t.e. 14, Program – Hungarian Relief – mapa 2, (ker bodo uporabljeni dokumenti vsi iz iste arhivske škatle, a iz dveh različnih map, bo od tu naprej v uporabi le distinkcija glede map: US NARA, mapa 1, … in US NARA, mapa 2, …) *Pismo Leonarda Weissa vodji odseka za hrano in kmetijstvo R. F. Germannu,* 18. oktober 1957.

41 Kovács, *Madžarska begunska problematika*, str. 214–217.

Tabela 1: Naraščanje števila beguncev po mesecih (razpredelnica upošteva le prihode beguncev, ne pa tudi njihove odhode v države stalne naselitve).[42]

Datum	Število beguncev
do 1. decembra 1956	690
do 1. januarja 1957	1.748
do 20. januarja 1957	7.958
do 25. januarja 1957	11.018
do 1. februarja 1957	15.057
do 16. februarja 1957	17.254
do 4. aprila 1957	18.799
do 1. julija 1957	19.599
do 31. decembra 1957	19.857

Prva dva vala sta bila torej številčno zelo omejena. Kot je bilo že zapisano, sta temu botrovala dva poglavitna vzroka: odprtje avstrijsko-madžarske meje nemudoma po izbruhu revolucije ter odločitev jugoslovanskih oblasti, da bodo begunce vračali na Madžarsko. Slednja odločitev jugoslovanske vlade je bila izjemno sporna, a je bila glede na v prejšnjem poglavju opisane poteze Jugoslavije sprva še nekoliko razumljiva - zlasti ob upoštevanju bojazni, da bi revolucija lahko vplivala na nacionalistične elemente v Jugoslaviji. A po 22. novembru je bila njena odločitev precej manj razumljiva. Kljub temu je jugoslovanska vlada še po tem datumu nekaj časa prestrezala begunce in jih vračala. Na Jugoslavijo se je posledično vsul plaz kritik z zahoda, zlasti iz pisarne Visokega komisarja za begunce OZN (UNHCR). Ta urad je sicer že 6. novembra ponudil pomoč Jugoslaviji pri obravnavi beguncev, a je ta to zavrnila.[43] Ameriški veleposlanik v Jugoslaviji James Riddleberger se je 10. novembra sestal z jugoslovanskim zunanjim ministrom Kočo Popovićem, da bi se pogovorila o madžarskih beguncih. Kaj sta se dogovorila, žal ni znano, očitno pa je bil sestanek, kot ga je označil tudi Popović, uspešen, saj je na istem sestanku Riddleberger obljubil Jugoslaviji novo pošiljko gmotne pomoči v obliki pšenice.[44] A dejansko Jugoslavija v tistem trenutku glede postopanja z begunci ni kaj veliko spremenila. Namesto tega je poskušala preusmeriti fokus svojega humanitarnega udejstvovanja z domačih tal na madžarska. Jugoslovanski veleposlanik na Dunaju Radivoj Uvalić je 19. novembra v telegramu zapisal, da bi bila dobra propaganda za Jugoslavijo, če bi Madžarski priskočila na pomoč. Predlagal je, naj Jugoslavija poskrbi za dostavo gmotne pomoči na madžarsko ozemlje,[45] kar je bil sicer pripravljen odobriti tudi Mednarodni odbor

42 Prav tam, str. 211.
43 Prav tam, str. 216.
44 Prav tam, str. 215.
45 Prav tam, str. 216.

Rdečega križa (ICRC), kot je razvidno v depeši, ki jo je v Beograd poslalo ameriško veleposlaništvo na Dunaju.[46] ZDA so namreč odobrile 20 milijonov dolarjev humanitarne pomoči za Madžarsko, vendar je zaradi neuspešnih pogajanj s Kádárjevo vlado niso mogle dostaviti in so posledično iskale alternativne poti. Poslužila se je posebnega programa ICRC za pomoč Madžarom v Avstriji in na Madžarskem.[47] Ta pomoč je bila potem v večji meri razdeljena Madžarom v Avstriji, manjši del pa je dejansko prišel do Madžarske, vendar zaradi zaostritve odnosov z Jugoslavijo ta ni prihajala z jugoslovanskim posredovanjem. Viri pa tudi ne potrjujejo, ali je pomoč sploh prišla do tistih, ki so jo dejansko potrebovali.

Ameriška vloga pri oskrbi madžarskih beguncev v Jugoslaviji

Po neuspeli preusmeritvi humanitarnih naporov in zaostritvi odnosov z madžarsko in sovjetsko vlado je Jugoslavija končno popustila pod pritiski zahodnih držav in OZN ter začela sprejemati begunce v skladu z mednarodno zakonodajo. Čeprav so se kasneje pojavila natolcevanja, da se je v jugoslovanski vladi obdržala oziroma na novo oblikovala frakcija, ki je nasprotovala sprejemu novih beguncev,[48] kasnejša poročila ameriškega veleposlaništva v Beogradu kažejo na to, da taka frakcija po odprtju meje za begunce konec decembra v resnici ni obstajala. Je pa veleposlaništvo opozarjalo, da so bili mnogi v jugoslovanski vladi nezadovoljni zaradi počasnega odziva zahoda ter da je bila Jugoslavija pri zagotavljanju pomoči za oskrbo beguncev v inferiornem položaju v primerjavi z Avstrijo.[49] Jugoslavija je bila dejansko v drugačnem položaju kot Avstrija, saj je tja pribežalo neprimerno večje število beguncev. To je bila posledica dejstva, da so bili begunci večinoma protikomunistično usmerjeni in so bolj kot v Jugoslavijo želeli priti v državo, kjer ne bodo živeli pod komunistično ureditvijo. Avstrija je po sprejemu državne pogodbe le leto pred tem kljub deklarirani nevtralnosti tudi želela dokazati, da pripada demokratičnemu krogu držav. Zato je na široko odprla svoja vrata in ponudila zavetje bežečim pred totalitarističnim zatiranjem. Avstrijska politika se je skladala s Konvencijo o statusu beguncev iz leta 1951, ki govori, da se status begunca podeli med drugim vsakemu, ki je preganjan zaradi političnega prepričanja.[50] Gre za tisto konvencijo, ki je države vzhodnega bloka, pa tudi Jugoslavija, niso podpisale do demokratičnih sprememb in padca berlinskega zidu.

Vsekakor je bil zahod precej previden pri podelitvi pomoči Jugoslaviji. Potem ko je jugoslovanska vlada zavrnila pomoč, ki jo je 6. novembra ponudil UNHCR, si je že

46 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA na Dunaju veleposlaništvu ZDA v Beogradu, 11. november 1956.*

47 US NARA, mapa 2, *Sestanek osebja generalnega sekretariata ICA*, 5. december 1956.

48 US NARA, mapa 2, *Sporočilo veleposlaništva ZDA v Ženevi Stete Departmentu in veleposlaništvu ZDA v Beogradu glede pogovorov z Augustom Lindtom*, 13. junij 1957.

49 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu State Departmentu*, 14. junij 1957, str. 1–2.

50 Unhcr.org (a), dostop: avgust 2017.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 762 23.1.2018 8:47:44

v začetku decembra premislila in sama zaprosila zanjo.[51] Tako kot leta 1948 se je Jugoslavija po zaostritvi odnosov z Moskvo tudi tokrat želela navezati na zahod. Vendar pa so pozivi Jugoslavije v Washingtonu in na sedežu OZN sprva naleteli na gluha ušesa. Ključno vlogo je tedaj odigralo veleposlaništvo ZDA v Beogradu, kjer so se v naslednjem mesecu izdatno trudili, da bi State Department pomoč Jugoslaviji odobril.[52] Šele 13. januarja je State Department podprl sodelovanje med ICRC in jugoslovanskim Rdečim križem v dobro madžarskih beguncev,[53] v to pa jih je prepričalo stanje na terenu. Med 1. in 20. januarjem se je število beguncev namreč znatno povečalo.[54] A s tem, ko je State Depatment veleposlaništvu naložil, naj podpre sodelovanje med ICRC in jugoslovanskim Rdečim križem, je tudi odločil, da bo ameriška vloga v Jugoslaviji v tej begunski krizi zastrta pred (jugoslovansko) javnostjo.

Partnerstvo z Ligo društev Rdečega križa

Med 9. in 11. februarjem 1957 je bil dosežen sporazum med Upravo za mednarodno sodelovanje ZDA (ICA)[55] v Washingtonu in Ligo društev Rdečega križa (Liga)[56] v Ženevi glede distribucije ameriške pomoči v Jugoslaviji. Na podlagi sporazuma so bili predstavniki Lige v Jugoslaviji edini prejemniki dobavljenih zalog, ki so morali tudi poskrbeti, da bodo te nato pripeljane do skladišč in beguncev. Liga je bila tudi odgovorna za inventuro dobrin in vse dokumente, povezane s porabo teh dobrin. V primeru, da dobrin ne bi uspeli pravilno distribuirati madžarskim beguncem, je bila Liga zadolžena, da vse zaloge povrne ameriški vladi.[57] Še preden pa je bil dogovor sklenjen, je situacija na terenu postala že precej kaotična. Ameriško veleposlaništvo v Beogradu se je med čakanjem na ureditev birokratskih preprek odločilo pomagati jugoslovanskim oblastem tako, da je poskušalo čim prej pridobiti nekaj zalog pomoči iz skladišč Rdečega križa na Dunaju. To je veleposlaništvu sicer tudi uspelo, a v omejenih in premajhnih količinah.[58]

51 Kovács, *Madžarska begunska problematika*, str. 216.

52 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu*, 9. januar 1956.

53 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu*, 13. januar 1956.

54 Glede na Tabelo I se je število beguncev povečalo s 1.748 na 7.958.

55 US International Cooperation Administration (ICA) je bil urad vlade ZDA, odgovoren za pomoč v tujini ter nevojaške varnostne programe. ICA je delovala med junijem 1955 in septembrom 1961. Je naslednica Urada za operacije v tujini (Foreign Operations Administration – FOA) in predhodnica današnjega Urada za mednarodni razvoj (US Agency for International Development - USAID).

56 League of Red Cross Societies je bila ustanovljena leta 1919. Leta 1991 se je preimenovala v Mednarodno federacijo društev Rdečega križa. Njena naloga je usklajevanje humanitarnih dejavnosti in programov.

57 Sporazum je predstavnik ICA, John B. Hollister, predložil predstavniku Lige društev Rdečega križa, James T. Nicholsonu, 9. februarja. Slednji pa je nanj odgovoril pritrdilno 11. februarja, s čimer je bil dogovor tudi uradno sklenjen. US NARA, mapa 2, *Sporazum med ICA ter Ligo*, 9. februar 1957.

58 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvoma ZDA na Dunaju in v Beogradu*, 8. februar 1957.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 763 23.1.2018 8:47:44

Med 2. in 21. januarjem 1957 se je v Jugoslaviji mudil tudi predstavnik UNHCR Amir Goveyda.[59] Na podlagi njegovega poročila o obisku je bila v OZN sprejeta resolucija, ki je določala, da je skrb za madžarske begunce dolžnost vseh držav v generalni skupščini, zato si morajo deliti tudi stroške za njihovo preskrbo.[60] Očitno pa je jugoslovanski državni sekretar za notranje zadeve Svetislav Stefanović menil, da je OZN storila premalo. Na novinarski konferenci, ki je potekala 17. februarja, je povedal, da so kapacitete sprejema, nastanitve, prehrane in druge preskrbe presegle zmožnosti Jugoslavije.[61] Zato je zahteval, da mora Jugoslaviji izdatno priskočiti na pomoč UNHCR.[62]

Prvo obdobje oskrbe beguncev: 1. marec do 31. maj 1957

Že naslednji dan je ameriško veleposlaništvo poslalo v Washington spisek zahtevane pomoči za 10.000 beguncev, ki bi zadostovala do meseca junija 1957 – torej za štirimesečno obdobje. Spisek je sestavila Liga, takrat po vsej verjetnosti še predstavniki jugoslovanskega Rdečega križa. Za begunce so načrtovali bogate obroke, ki naj bi vsebovali 3.106 kalorij na dan.[63] Liga pa je računala, da bodo Američani posredovali vsaj polovico predvidene hrane.[64] Vendar pa je Washington zavrnil predvideno količino dnevnega vnosa kalorij,[65] saj je bila ta postavljena višje kot v Avstriji.[66] Na koncu je bil dogovorjeni kalorijski vnos na begunca 2.658 kalorij dnevno, kar je bilo usklajeno s količino, ki so jo begunci prejemali tudi v avstrijskih taboriščih.[67] Poleg tega pa je Washington določil, da bo namesto za 10.000 odobril pomoč za 17.000 beguncev.[68] K temu se je zavezala tudi Liga, ki je z jugoslovansko vlado podpisala sporazum o distribuciji pomoči v drugi polovici februarja. V sporazumu se je zavezala, da bo zagotovila hrano in drugo potrebno pomoč za 17.000 beguncev; torej za domala vse, ki so se tedaj nahajali v Jugoslaviji.[69] Dodatno je sporazum predvideval, da bo Liga prevzela oskrbo beguncev s 1. marcem 1957,[70] česar so se tudi držali.

59 Kovács, *Madžarska begunska problematika*, str. 216.

60 unhcr.org, dostop: junij 2017.

61 Glede na Tabelo I je bilo tedaj v Jugoslaviji 17.254 beguncev.

62 Kovács, *Madžarska begunska problematika*, str. 217.

63 Priporočen dnevni vnos kalorij za moškega med 25 in 50 let z nizko ravnjo telesne dejavnosti je 2.300 kcal, za žensko pa 1.800 kcal. Druge vrednosti glede na starost in raven telesne dejavnosti na: mz.gov.si, dostop: julij 2017.

64 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu, State Departmentu*, 18. februar 1957.

65 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu,* 27. februar 1957.

66 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu,* 6. marec 1957.

67 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA na Dunaju,* 16. marec 1957, str. 1.

68 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu,* 6. marec 1957.

69 Točen datum podpisa sporazuma je zaenkrat nepoznan oz. ni omenjen v dostopnih virih. US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA na Dunaju,* 16. marec 1957, str. 1.

70 US NARA, mapa 2, *Poročilo: Hungarian peoples relief – food program status, May 1, 1957,* 3. maj 1957, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 764 23.1.2018 8:47:44

Tabela 2: Količina hrane, ki je bila potrebna za preskrbo beguncev v Jugoslaviji med marcem in junijem 1957. Z izjemo mesa in sladkorja je pomoč zagotovila vlada ZDA.[71]

Surovina	Količina v tonah
Moka	917
Maščoba (maslo)	82
Stročnice	102
Riž	142
Sir	61
Mleko v prahu	112
Meso	204
Sladkor	58

Če so bile že dogovorjene količine pomoči in linija preskrbe, pa je ostalo pereče še naslednje dejstvo: pomoč je bila potrebna nemudoma, vendar pa to še zdaleč ni bilo izvedljivo. Od odobritve količine pomoči in naročila je bilo potrebnih približno 60 dni, da so surovine od dobaviteljev prispele do ameriških pristanišč. Nato pa je iz ZDA do pristanišča na Reki pošiljka potovala okoli 21 dni. Če bi se držali teh rokov, bi prva pošiljka za madžarske begunce prišla praktično ob koncu obdobja, do katerega je bila pomoč odobrena.[72] Za premostitev te težave se je Liga odločila, da si bo sposodila potrebne surovine, ki jih bo nato po dostavi pomoči iz ZDA vrnila. Sprva se je obrnila na jugoslovansko vlado, ki pa zalog ni imela. Zato se je morala preusmeriti v iskanje nadomestila po Evropi, ameriška vlada pa se je zavezala, da bo krila stroške prevoza do Jugoslavije.[73] Že po tednu dni je bilo jasno, od kod bodo prišle prve pošiljke hrane. Organizacija CARE[74] je lahko zagotovila 31 ton sira, 40 ton mleka in 45 ton moke. Te zaloge je CARE namenila za dostavo v Jugoslavijo že pred pozivom Lige, zato vračilo teh dobrin ni bilo potrebno. Organizacija CWS[75] se je zavezala, da bo posodila 142 ton riža, ki naj bi bil naknadno vrnjen. NCWC[76] pa naj bi posodila 41 ton maščob, 51 ton stročnic in 400 ton moke.[77]

71 Prav tam.

72 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu*, 22. marec 1957.

73 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA na Dunaju,* 16. marec 1957, str. 2.

74 Cooperative for American Remittances to Europe (Zadruga za ameriške pošiljke v Evropo), danes Cooperative for Assistance and Relief Everywhere (Zadruga za podporo in pomoč povsod): nevladna humanitarna organizacija, ustanovljena leta 1945. Sprva jo je sestavljajo 22 zasebnih humanitarnih organizacij, ki so združene dostavljale pomoč Evropi po drugi svetovni vojni. Od leta 1950 so tudi v Jugoslavijo prihajali paketi s hrano. Več na: care-international.org, dostop: junij 2017.

75 Church World Service (Cerkvena pomoč za svet): nevladna humanitarna organizacija, ki jo je 17 kongregacij ustanovilo leta 1946 z namenom zagotavljanja pomoči v primeru nesreč, begunskih problemov in razvojnih problemov. Več na: cwsglobal.org, junij 2017.

76 National Catholic Welfare Conference (Nacionalna socialna katoliška konferenca), prvotno National Catholic Welfare Council (Nacionalni socialni katoliški svet) je bil ustanovljen ob koncu prve svetovne vojne leta 1919. Po drugi svetovni vojni se je NCWC posebej osredotočala na zagotavljanje pomoči otrokom, prizadetih zaradi druge svetovne vojne. Več na: cmsny.org, dostop: junij 2017.

77 US NARA, mapa 2, *Razpredelnica predvidenih potreb in pridobivanja hrane za oskrbo beguncev v Jugoslaviji,* 8. maj 1957.

Potem pa se je pojavila možnost, da bi zaloge Rdečega križa preusmerili iz avstrijskih v jugoslovanska skladišča. Do te točke je vso koordinacijo med skladišči Lige društev Rdečega križa vodila ICA iz Washingtona prek ameriških veleposlaništev. Jugoslovanski odbor Rdečega križa z ameriškim veleposlaništvom namreč ni komuniciral neposredno, temveč le prek sedeža Lige v Ženevi. Zelo slaba pa je bila očitno tudi komunikacija avstrijskega Rdečega križa z veleposlaništvom na Dunaju.[78] Šele v depeši 19. aprila je ICA povprašala, zakaj je prišlo do ovir v komuniciranju. V Washingtonu so bili namreč prepričani, da bi se morali za preusmeritev zalog iz Avstrije v Jugoslavijo dogovarjati na misijah za operacije veleposlaništev ZDA v Beogradu in na Dunaju.[79] Še istega dne je predstavnik misije veleposlaništva na Dunaju, John Craig, glede na vse predhodne napore nekoliko presenetljivo sporočil dogovor, sklenjen brez ICA, da lahko vse zaloge, ki jih potrebuje jugoslovanski Rdeči križ, priskrbi iz avstrijskih skladišč. V Avstriji so namreč z ocenami potrebne pomoči pretiravali, zato je bil višek zdaj na voljo. Je pa Craig tudi opozoril, da bi lahko avstrijski funkcionarji Rdečega križa zadržali prenos zalog, saj naj bi menili, da je jugoslovanski Rdeči križ preveč neorganiziran.[80] A ICA se na mnenje Avstrijcev ni pretirano ozirala in sporočila, da bo ob predložitvi novih informacij odpovedala pošiljke hrane iz ZDA, ki so bile načrtovane med 29. aprilom in 16. majem.[81] Zdaj je bila odločitev za preusmeritev zalog iz Avstrije v Jugoslavijo v celoti prepuščena sedežu Lige v Ženevi.[82] Sicer pa je bila do meseca junija zaloga hrane za potrebe jugoslovanskega Rdečega križa zagotovljena glede na spodaj zapisano razpredelnico.

Tabela 3: Potrebe in zagotovila hrane za Jugoslavijo (v tonah).[83]

	Ocene o potrebni količini hrane za 17.000 beguncev marec–junij 1957	Nepovratne donacije CARE in CWS		Potrebno nadomestilo NCWC	Poslane zaloge iz ZDA	Višek zalog v Avstriji
Moka	917	CARE	45	400	400	1500
Maslo	82			41		138
Stročnice	102			51	51	60
Sir	61	CARE	31		30	290
Mleko v prahu	112	CARE	40		112	200
Riž	142	CWS	142			240

78 US NARA, mapa 2, *Poročilo: Hungarian peoples relief – food program status, May 1, 1957*, 3. maj 1957, str. 3.

79 Prav tam, str. 2.

80 US NARA, mapa 2, *Zapisnik telefonskega pogovora z Johnom Craigom*, 22. april 1957.

81 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA na Dunaju*, 25. april 1957.

82 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništvu ZDA na Dunaju State Departmentu*, 26. april 1957.

83 US NARA, mapa 2, *Razpredelnica predvidenih potreb in pridobivanja hrane za oskrbo beguncev v Jugoslaviji*, 8. maj 1957.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 766 23.1.2018 8:47:44

Drugo obdobje oskrbe beguncev: 1. junij do 30. september 1957

Potem ko je bila hrana za prvo obdobje preskrbe do junija 1957 zagotovljena, je State Department nemudoma ponudil pomoč pri pripravi zalog za novo obdobje do 30. septembra.[84] A kljub temu, da je bila organizacijska shema dobave zalog že vzpostavljena, so bili novi načrti še nekoliko bolj zapleteni kot v prvem obdobju. To je bil namreč že čas, ko so begunci začeli zapuščati Jugoslavijo zaradi stalne naselitve v tretjih državah. Predvidene potrebe je sporočil predstavnik Lige v Beogradu Jean-Pierre Robert-Tissot[85] s pomočjo Pierra Bremonta, predstavnika UNHCR v Beogradu,[86] in sicer glede na splošne ocene o zmanjšanju števila beguncev v naslednjih mesecih.[87]

Tabela 4: Predvidevanja o zmanjšanju števila beguncev v Jugoslaviji med majem in septembrom.[88]

Mesec	Predvideno število beguncev
Maj	14.500
Junij	14.500
Julij	14.500
Avgust	10.000
September	7.000

Pri izračunu potreb so upoštevali tudi oskrbo, ki je že bila na voljo v skladiščih. Posledično so zaprosili le za dopolnitev zalog.

Tabela 5: Prikaz zalog in predvidenih potreb za preskrbo med 2. majem in 30. septembrom 1957 (v tonah).[89]

	Zaloge na dan 2. maj 1957	Ocena potreb do 30. septembra 1957	Potrebno zagotovilo dodatnih potreb	Viri za zagotovitev potreb
Moka	489	839	350	400 (na poti iz ZDA)
Maslo	151	75	0	/

84 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništvu ZDA na Dunaju State Departmentu*, 26. april 1957.

85 US NARA, mapa 2, *Pismo Floyd D. Dowella, pomočnika šefa za Hrano in poljedelstvo State Departmenta poslan Organizaciji za mednarodno sodelovanje*, 16. maj 1957. Tissot je bil zadolžen za nabavo in zaloge misije Lige društev Rdečega križa v Jugoslaviji.

86 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva v Beogradu podpredsedniku Lige društev Rdečega križa Henryju [W. op.a] Dunningu*, 2. maj 1957, str. 1.

87 Prav tam, str. 2.

88 Prav tam, str. 2.

89 Prav tam, str. 2.

Stročnice	72	93	21	Rdeči križ Dunaj
Sir	50	60	10	Rdeči križ Dunaj
Mleko v prahu	90	116	20	Rdeči križ Dunaj
Riž	74	168	94	Še ni določen vir, kasneje ga pošlje RK Dunaj[90]

Vse nove zaloge so bile odobrene in so prihajale v Jugoslavijo po predvidenem načrtu. Težave pa so nastopile, ko je junija jugoslovanski Rdeči križ sporočil, da je 145 ton moke preveč vlažne in kisle,[91] da bi bila primerna za uživanje. Moka je prispela iz Avstrije v neprimernih pogojih in je bila tako tudi skladiščena.[92] A še bolj zaskrbljujoč je bil sum, da bi se lahko kmalu pokvarilo še dodatnih 450 ton moke, ki je tudi že bila v Jugoslaviji.[93] Zato je jugoslovanski Rdeči križ predlagal, da bi se celotna moka predala v hrambo jugoslovanskemu podjetju za skladiščenje in predelavo žita, ki bi nato izdajalo moko glede na potrebe na terenu. Ker pa je ameriško veleposlaništvo predvidevalo, da ICA ne bi želela predati moke jugoslovanski vladi v bojazni pred nenamensko porabo, je predlagalo, da moko enostavno vrnejo Avstrijcem.[94] A že naslednji dan je avstrijski Rdeči križ predloženo alternativno rešitev veleposlaništva zavrnil, češ da so avstrijska skladišča polna.[95] Prav tako je avstrijski Rdeči križ zavračal očitke, da bi poslal v Jugoslavijo oporečno moko ali da bi to storil v vagonih, ki bi bili neprimerne kvalitete.[96] Nazadnje se je Liga odločila, da bo iz obtoka vzela tako 145 ton moke, ki je že bila označena kot neprimerna, kot tudi 450 ton moke, ki je bila v nevarnosti, da bi postala neprimerna za uživanje. Nato pa je sklenila dogovor z jugoslovanskim državnim podjetjem Mlin 8. maj, ki je bil del Žitokombinata v Zagrebu, da je prevzel 250 ton oporečne moke in jo zamenjal z enako količino neoporečne. Mlinu so predali tudi vso preostalo oporečno moko, a zanjo zahtevali samo 180 ton moke, primerne za uživanje.[97] Kljub temu, da je Žitokombinat

90 Razpredelnice denimo predvidevajo vpad števila beguncev v mesecu juniju na 10 tisoč zlasti zaradi predlaganega programa, po katerem bi več kot 5 tisoč beguncev začasno premestili v Avstrijo, kar pa jugoslovanska vlada ni nikoli odobrila. Več v: US NARA, mapa 2, *Poročilo dodano v prilogi pisma Floyd D. Dowella, pomočnika šefa za Hrano in poljedelstvo State Departmenta poslan Organizaciji za mednarodno sodelovanje*, 16. maj 1957.

91 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu veleposlaništvu ZDA na Dunaju*, 25. junij 1957.

92 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu State Departmentu*, 18. junij 1957.

93 Inšpekcijski nadzor moke je potekal ob prisotnosti dveh predstavnikov veleposlaništva ZDA v Jugoslaviji, Roubena Gavoorja in Georga Orlica, predstavnika Lige, Tissota, predstavnika hrvaške sanitarne inšpekcije, P.R., ter dveh neimenovanih predstavnikov jugoslovanskega Rdečega križa. Več v: US NARA, mapa 1, *Memorandum veleposlaništva ZDA*, 24. junij 1957.

94 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu State Departmentu*, 18. junij 1957.

95 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA na Dunaju veleposlaništvu ZDA v Beogradu*, 19. junij 1957.

96 US NARA, mapa 2, *Pismo predstavnika avstrijskega Rdečega križa, R. T. Schäfferja, veleposlaništvu ZDA na Dunaju*, 10. julij 1957.

97 US NARA, mapa 2, Memorandum: Hungarian Relief – Yugoslavia, 30. julij 1957, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 768 23.1.2018 8:47:45

zagotovil manjšo količino ustrezne moke, je bilo te očitno dovolj. Ob koncu julija 1957 je bilo namreč v Jugoslaviji še med 8.000[98] in 9.000[99] beguncev, kar pomeni, da so odhajali iz Jugoslavije hitreje, kot je bilo sprva predvideno.[100] Tudi poročilo, pripravljeno 6. septembra, prikazuje, da je bilo v Jugoslaviji še vedno dovolj hrane, ki je zagotavljala preskrbo do konca septembra, torej do datuma, ko je bila pomoč tudi odobrena.

Tabela 6: Prikaz predvidenih zalog 30. septembra 1957 (v tonah).[101]

	Ocena zalog na dan 30. september 1957
Moka	333
Maščobe	54
Stročnice	30[102]
Sir	/
Mleko v prahu	1
Riž	178

Dodatno so posledično naročili le še 30 ton sira, ki pa je bil že na poti. Jugoslovanski Rdeči križ dodatnih zahtev ni postavljal. A kmalu se je pokazalo, da so bile ocene pretirane, saj kasnejše poročilo predstavnika Lige Tissota prikazuje, da je bilo 30. septembra precej manj zalog, kot so prvotno ocenili.

Tabela 7: Prikaz dejanskih zalog 30. septembra 1957 (v tonah).[103]

	Prikaz zalog na dan 30. september 1957
Moka	160
Maščobe	/
Stročnice	22
Sir	/
Mleko v prahu	/
Riž	170

98 Prav tam.

99 US NARA, mapa 2, Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu, 9. september 1957.

100 Glej tabelo IV.

101 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva v Beogradu State Departmentu*, 6. september 1957, str. 2.

102 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA na Dunaju*, 19. september 1957.

103 US NARA, mapa 2, *Depeša United States Operations Mission na veleposlaništvu ZDA v Beogradu sedežu ICA v Washingtonu*, 4. oktober 1957, str. 2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 769 23.1.2018 8:47:45

Temu sta, kot je v poročilu pojasnil Tissot, botrovala dva glavna vzroka, in sicer: otroci, nosečnice, nove matere in delavci so dobivali dodatno hrano oziroma kalorijsko bolj bogato hrano. Prav tako pa so tisti, ki so odhajali v emigracijo – in teh je bilo v tem obdobju še vedno veliko – dobili hrano za na pot. Tissot je zapisal, da so podcenjevali zlasti prvo skupino, torej tiste, ki so dobivali dodatno hrano. Posledično so bile ocene pripravljene v bruto in ne neto količinah.[104]

Tretje obdobje oskrbe beguncev: 1. oktober do 31. december 1957

Zmanjšanje zalog je bilo zelo pomembno ob dejstvu, da je Liga s 30. septembrom zaključevala svojo več kot šest mesecev trajajočo misijo distribucije zalog za madžarske begunce v Jugoslaviji.[105] Ameriško veleposlaništvo v Beogradu je posledično že cel september pozivalo State Department in ICA k razmisleku, kako bo z nadaljnjo preskrbo.[106] Tissot si je zlasti prizadeval, da bi že obstoječe zaloge v Avstriji prenesli na jugoslovanski Rdeči križ, ter se zavzemal za nadaljnjo dopolnitev, da bi zadostovale do 30. decembra.

Tabela 8: Prikaz potrebnih zalog do 30. decembra 1957 (v tonah).[107]

	Potrebe zalog od 30. septembra do 30. decembra 1957
Moka	152
Maščobe	19,2
Stročnice	16
Sir	10,4
Mleko v prahu	20, 2
Riž	27,8

Za pridobitev teh zalog se je Liga odpovedala prenosu zalog iz skladišč avstrijskega Rdečega križa in jih je zbrala pri drugih članih, zlasti pri švedskem Rdečem križu.[108] Kljub prenehanju misije pa je Tissot želel, da bi Liga obdržala nadzor nad distribucijo zalog v begunskih taboriščih. Zato je jugoslovanski vladi predlagal, da bi v vsako taborišče poslali

104 Prav tam, 2.

105 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta uradu International Cooperation Administration (ICA),* 9. september 1957.

106 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva v Beogradu State Departmentu*, 6. september 1957, str. 2.

107 US NARA, mapa 2, *Depeša United States Operations Mission na veleposlaništvu ZDA v Beogradu sedežu ICA v Washingtonu*, 4. oktober 1957, str. 3.

108 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 770 23.1.2018 8:47:45

po enega predstavnika Ligine socialne službe.[109] A ta predlog je jugoslovanska vlada 23. septembra kategorično zavrnila z obrazložitvijo, da bo število beguncev po 30. septembru tako majhno, da bo z lahkoto nadzorovala razdelitev zalog in skrb za begunce. Kot alternativo je Tissot ponudil ICA, da Liga na njihovo željo izvaja občasne inšpekcijske preglede porabe zalog in stanja v taboriščih prek svojih predstavnikov ali pisarne UNHCR v Beogradu. Za podoben nadzor so se namreč dogovorili tudi v Avstriji.[110] A ta predlog je tokrat zavrnila ameriška stran, saj je sporočila, da ob inšpekcijskih nadzorih distribucije pomoči, ki jo je že pred begunsko krizo prejemala jugoslovanska vlada, nikoli ni zaznala nepravilnosti. Zato so menili, da tudi tokrat ta nadzor ni potreben. Tako je ICA dala zeleno luč za prenos zalog za begunce z Lige na jugoslovanski Rdeči križ, ob tem pa je zahtevala, da jugoslovanski Rdeči križ predloži Ligi pisno potrdilo o prejemu zalog in njihovi namenski porabi. Morebitna hrana, ki bi ostala po 30. decembru, zlasti moka in riž, pa bi se potem lahko prenesla v zaloge gmotne pomoči, ki so jo ZDA namenjale neposredno Jugoslaviji.[111] Vse to so z ICA sporočili tudi jugoslovanskemu Rdečemu križu in mu dodatno naložili, da mora skrbeti za popis zalog ter redno komunikacijo z ICA.[112] Vse pogoje za predajo zalog je jugoslovanski Rdeči križ tudi sprejel.[113]

Sicer pa se je na zaključek Liginega programa pripravljala tudi Jugoslavija. Po poročilih predstavnika UNHCR v Beogradu Bremonta je jugoslovanska vlada 17. septembra prenehala sprejemati nove madžarske begunce.[114] Na poteze jugoslovanske vlade se je Bremont odzval z več pismi jugoslovanskim predstavnikom, ki so vračanje beguncev tudi potrdili. A zaradi pritiskov Bremonta naj bi Jugoslavija v mesecu oktobru vseeno v državo začela ponovno spuščati manjše število beguncev,[115] vendar tega z drugimi viri zaenkrat ni bilo mogoče potrditi. Poleg omejevanja oz. ustavitve novih prihodov beguncev je jugoslovanska vlada ameriškemu veleposlaništvu predložila tudi nove prošnje za pomoč, ki pa so bile drugačne narave kot sicer. Ker se je Liga umikala iz Jugoslavije, je mednarodna pomoč zdaj pritekala praktično samo prek predstavnika UNHCR v Beogradu. Za razliko od Lige je lahko UNHCR operiral tudi z denarnimi sredstvi. Jugoslovanska vlada je posledično zaprosila za finančno pomoč. V začetku septembra 1957 je ocenjevala, da jo je oskrba beguncev od začetka krize pa do 1. julija 1957 stala 5,8 milijona ameriških dolarjev, do 31. decembra pa naj bi ta znesek narasel na 8,3 milijona dolarjev. Do septembra naj bi UNHCR prispeval 1,1 milijona dolarjev za hrano

109 Social Services.

110 US NARA, mapa 2, *Depeša United States Operations Mission na veleposlaništvu ZDA v Beogradu sedežu ICA v Washingtonu*, 24. september 1957.

111 US NARA, mapa 2, Depeša ICA ameriškemu veleposlaništvu v Beogradu, 14. oktober 1957.

112 US NARA, mapa 1, *Pismo direktorja ICA jugoslovanskemu Rdečemu križu*, 24. oktober 1957.

113 US NARA, mapa 1, *Pismo predstavnice izvršnega odbora jugoslovanskega Rdečega križa direktorju ICA*, 31. oktober 1957.

114 US NARA, mapa 2, *Pismo direktorja ICA vodji odseka za hrano in kmetijstvo,* 18. oktober 1957.

115 US NARA, mapa 2, *Pismo direktorja ICA vodji odseka za hrano in kmetijstvo,* 31. oktober 1957.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 771 23.1.2018 8:47:45

in oblačila ter 600 tisoč dolarjev v gotovini. Ameriški State Department je UNHCR predlagal, naj predloži še 400 tisoč dolarjev gotovine, kar bi na koncu zneslo 2,1 milijona dolarjev denarne pomoči. Z drugimi besedami, denarna pomoč je znašala 37 % porabljenih sredstev do 1. julija 1957. Odstotek povrnjenih sredstev pa se je Jugoslaviji zdel premajhen, saj je istočasno Avstrija dobila povrnjene domala vse stroške. State Department je posledično predlagal, da bi se Jugoslaviji odpisal del dolga v višini 3 milijonov dolarjev, kar bi skoraj v celoti pokrilo stroške, ki naj bi jih Jugoslavija imela z oskrbo beguncev med septembrom in koncem leta 1957. Denar bi jugoslovanska vlada dobila na podlagi programa odplačila dolgov, po katerem je prodajala ameriške dobrine na lokalnem tržišču in izplačevala dobiček ameriškemu veleposlaništvu v lokalni valuti, torej dinarju.[116]

Veleposlaništvo ZDA v Beogradu je čez mesec dni ocenilo, da bo Jugoslavija imela nižje stroške, kot je sama predvidevala. So pa opozorili, da je treba sem prišteti še morebitne stroške za tiste begunce, ki se iz Jugoslavije ne bodo mogli izseliti in bodo ostali v državi za nedoločen čas – teh naj bi bilo okoli 2.100. Ocena o številu beguncev je nastala na podlagi predvidevanj UNHCR.

Tabela 9: Ocena stroškov jugoslovanske vlade glede oskrbe beguncev in prispevek UNHCR 1. oktobra 1957, ki jo je naknadno naredilo veleposlaništvo ZDA v Beogradu.[117]

	Stroški v dolarjih		**Stroški v dolarjih**
Celoten strošek oskrbe beguncev od začetka krize do 1. oktobra 1957	7.199.000	**Denarni prispevek UNHCR**	1.500.000
Ocena stroškov med 1. oktobrom in 31. decembrom	525.000	**Prispevek UNHCR v obliki hrane in oblačil**	1.100.000
Skupaj	7.724.000	**Skupaj**	2.600.000
Stroški, ki jih nosi Jugoslavija		5.124.000	

Tabela 10: Ocene UNHCR glede števila beguncev v Jugoslaviji po avgustu 1957.[118]

Mesec	**Število beguncev**
Avgust	6.500
September	5.100
Oktober	4.800
November	3.400
December	2.100

116 US NARA, mapa 2, *Depeša State Departmenta veleposlaništvu ZDA v Beogradu*, 10. september 1957.

117 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu sedežu ICA*, 9. oktober 1957, str. 4.

118 Prav tam, str. 1.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 772 23.1.2018 8:47:45

A kljub razhajanju v oceni stroškov[119] med jugoslovansko vlado in ameriškim veleposlaništvom, veleposlaništvo ni oporekalo predlaganemu znesku nove pomoči. Še več, Washingtonu je veleposlaništvo sporočilo, da se jim zdi ponudba glede finančne pomoči Jugoslaviji v dinarjih namesto v dolarjih zaskrbljujoča. Menili so namreč, da zgolj prenos številk z enega bančnega računa na drugega ne bo poplačal realnih stroškov, ki jih je Jugoslavija vložila v oskrbo beguncev, zlasti storitev. Nasploh pa se je Jugoslavija že aprila 1957 pritožila, da prispevek v dinarjih ni dejanski prispevek drugih držav k reševanju begunske krize. Kljub temu je veleposlaništvo predlagalo, da bi jugoslovanski vladi vseeno podali predlog ICA, vendar ne kot odpis dolga, temveč kot dejanski prenos denarja med bančnimi računi po vnaprej dogovorjenem menjalnem tečaju.[120] Tak potek dogodkov ne bi smel biti problematičen v luči dejstva, da so jugoslovanski predstavniki meseca julija omenjali podoben dogovor med ameriško in avstrijsko vlado, po katerem bi Avstrijci lahko zadržali dobiček od prodanih kmetijskih zalog iz ZDA v višini 10 milijonov dolarjev.[121] Ali je ameriška vlada pomagala Jugoslaviji ublažiti finančni pritisk na predložen način, pa obravnavani viri žal ne razkrivajo.

Zaključek madžarske begunske krize v Jugoslaviji

Po podatkih predstavnika UNHCR v Beogradu je bilo 10. januarja 1958 v Jugoslaviji še 318 madžarskih beguncev,[122] kar je znatno manj od prvotno 2.100 predvidenih. S pomočjo zalog ICA je tudi te begunce jugoslovanski Rdeči križ še naprej ustrezno oskrboval, dokler do konca meseca tudi ti niso dokončno zapustili Jugoslavije. Takrat je jugoslovanski Rdeči križ Američane zaprosil, da bi preostale zaloge moke in riža prenesli na Program za prehrano otrok v Jugoslaviji,[123] kar se je sredi leta 1958 tudi zgodilo.

Kljub prispevkom nekaterih drugih držav v sklad UNHCR in zlasti pri stalni naselitvi madžarskih beguncev v njih so glavnino preskrbe v Jugoslaviji prevzele ZDA ob podpori Mednarodnega odbora Rdečega križa in njemu podrejene Lige društev Rdečega križa ter drugih nevladnih humanitarnih organizacij. August Lindt, tedanji Visoki komisar OZN za begunce, je ob obisku v Jugoslaviji maja 1957 nakazal, da je prav mreža vseh teh organizacij ter jugoslovanske in ameriške vlade dosegla dobre rezultate:

119 Iz dokumentov je mogoče sklepati, da diskrepanca izhaja predvsem iz dejstva, da je Jugoslavija svojo oceno pripravila julija 1957, ko so begunci še prihajali. Medtem je ameriško veleposlaništvo pripravilo svoje ocene v času, ko je Jugoslavija nove begunce že zavračala in jih pošiljala nazaj na Madžarsko. Tako se je njihovo število primerno manjšalo.

120 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu sedežu ICA*, 9. oktober 1957, str. 2.

121 US NARA, mapa 2, *Pismo Maurice P. Artha, Johnu T. Craigu*, 30. julij 1957.

122 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu sedežu ICA*, 15. januar 1958.

123 Yugoslav Children's Feeding Program. US NARA, mapa 1, *Depeša predstavnika UNHCR v Beogradu veleposlaništvu ZDA v Beogradu*, 14. oktober 1957.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 773 23.1.2018 8:47:45

> »Sodelovanje med UNHCR in jugoslovansko oblastjo poteka v dobrem duhu; /…/ [Misija op. a.] Lige društev Rdečega križa, ki zagotavlja osnovno prehrano v Jugoslaviji, in ki jo distribuira preko jugoslovanskega Rdečega križa pa zdaj deluje zadovoljivo.«[124]

Mednarodni odziv pa je napovedovalec v kratkem ameriškem propagandnem filmu *The Flight from Hungary* teatralno opisal z besedami: »*Iz tragedije Madžarske se je razvila mednarodna misija usmiljenja brez meja ali konca*.«[125]

Preskrbo beguncev v Jugoslaviji lahko glede na pregledane vire ocenjujemo kot uspešno. K temu je nedvomno botrovala motivacija zahodnih držav pri reševanju političnih ubežnikov iz ideološko nasprotnega tabora. Pomembno pa je na uspešnost vplivala tudi požrtvovalnost ljudi, tako Jugoslovanov kot predstavnikov Lige ter drugih nevladnih organizacij na terenu, ki pa jih pričujoči prispevek ne obravnava. Pravzaprav sta večjo težavo v oskrbi predstavljala le začetno pomanjkanje komunikacije med najbolj relevantnimi kanali oziroma počasna komunikacija prek nadrejenih pisarn. Ko je bilo to razrešeno, je bila razmeroma preprosta tudi razrešitev drugega večjega problema s pokvarjeno moko. Koordinacija oskrbe je tako potekala razmeroma gladko, saj do večjih težav ali razhajanj ni prihajalo. V vsem tem se je kot glavni posrednik izkazalo ameriško veleposlaništvo v Beogradu, ki je zvesto sledilo že nekaj let pred tem začrtani ameriški strategiji v Jugoslaviji. Ta je stremela k temu, da bi Jugoslavija v okviru hladne vojne ostala vsaj nevtralna, če že ne bi prešla k zahodnemu bloku. Pri uresničevanju te vizije pa se je veleposlaništvu zdelo ključno, da je imela jugoslovanska vlada vsaj občutek, da z njo ravnajo pošteno – tudi glede pomoči v begunski krizi. Prav kriza se je po leto dni dolgem približevanju Jugoslavije k Sovjetski zvezi izkazala kot odlična priložnost, da ZDA ponovno postanejo *nenadomestljive* v jugoslovanskih mednarodnih povezavah. Prav tako se je veleposlaništvo zbalo, da bi se Jugoslavija obrnila proti beguncem v primeru, da bi občutila *zapostavljenost* v primerjavi z Avstrijo. V prihodu madžarskih beguncev so namreč videli priložnost za prikaz sovjetskim satelitskim državam, da lahko katerakoli izmed njih uživa harmoničen in obojestransko koristen odnos z zahodom tudi v okviru socialistične ureditve, če le ubeži neposrednemu vplivu Moskve. Zato je bilo v interesu ZDA, da so primerno finančno poplačale Jugoslaviji stroške oskrbe beguncev, čeprav je ameriška vlada izjavila, da domala 100-odstotno poplačilo Avstrijcem ne ustvarja nikakršnega precedensa. Noben izgovor o *precedensih* verjetno ne bi zadovoljil jugoslovanske vlade, da se ne bi sklicevala na diskriminacijo.[126]

124 Povzeto po: US NARA, mapa 1, *USIS (United States Information Service) bulletin*, 17. maj 1957.

125 osaarchivum.org, dostop: avgust 2017.

126 US NARA, mapa 2, *Depeša veleposlaništva ZDA v Beogradu sedežu ICA*, 9. oktober 1957, str. 3–4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 774 23.1.2018 8:47:45

A ne glede na različne interese zahodnega bloka in Jugoslavije, ki je bila pod pritiski mednarodne skupnosti prisiljena sprejeti madžarske begunce, je dejstvo, da so združeni postali pomembni akterji enega izmed najbolj napetih trenutkov 20. stoletja, ki je imel dolgoročne posledice. Nenazadnje je odziv mednarodne skupnosti na madžarsko begunsko krizo oblikoval delovanje humanitarnih organizacij ob izbruhu kasnejših begunskih kriz, pa tudi na mednarodno zakonodajo o beguncih, ki je v veljavi še danes.

Viri in literatura

Arhivski viri

US National Archives at College Park, College Park, MD, RG 469, Records of U.S. Foreign Assistance Agencies, 1948–1961, t.e. 14, Program – Hungarian Relief – mapa 1 in mapa 2.

Spletni viri

care-international.org: »CARE's History,« *Care*. Dosegljivo na: https://www.care-international.org/who-we-are-1/cares-history (dostop: junij 2017).

cmsny.org: »National Catholic Welfare Conference, Department of Immigration, New York Office and the Catholic Committee for Refugees Records, 1921–1965.« *Center for Migration Studies*. Dosegljivo na: http://cmsny.org/archives/cms_024/ (dostop: junij 2017).

cwsglobal.org: »History.« *CWS*. Dosegljivo na: https://cwsglobal.org/about/history/ (dostop: junij 2017).

mz.gov.si: *Referenčne vrednosti za energijski vnos ter vnos hranil. Tabelarična priporočila za otroke (od 1. leta starosti naprej), mladostnike, odrasle, starejše in nosečnice ter doječe matere*. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2016. Dosegljivo na: http://www.mz.gov.si/fileadmin/mz.gov.si/pageuploads/javno_zdravje_2015/foto_DJZ/prehrana/2016_referencne_vrednosti_za_energijski_vnos_ter_vnos_hranil_17022016.pdf (dostop: julij 2017).

osaarchivum.org: »Hungarian Refugees 1956,« *Vera & Donald Blinken Open Society Archives*. Dosegljivo na: http://www.osaarchivum.org/press-room/announcements/Hungarian-Refugees-1956 (dostop: avgust 2017).

rev.hu: »Hungarian Society between 1945–1955,« na: The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution. *1956 Institute – Oral History Arhive*. Dosegljivo na: http://www.rev.hu/history_of_45/tanulm_tars/tars_e.htm (dostop: junij 2017, zadnjič dopolnjeno: december 2003).

unhcr.org (a): *Konvencija o statusu beguncev iz leta 1951*. Dosegljivo na: http://www.unhcr.org/si/wp-content/uploads/sites/25/2017/06/1951_Convention_status_refugees-svn.pdf (dostop: avgust 2017).

unhcr.org (b): »Report of the United Nations High Commissioner for Refugees 1039 (XI),« *XI Resolutions adopted on the reports of the Third Committee*, 23. januar 1957 (dostop: avgust 2017). Dosegljivo na: http://www.unhcr.org/uk/excom/bgares/3ae69ef48/report-united-nations-high-commissioner-refugees.html (dostop: junij 2017).

Časopisni viri

J. S., U Mađarskoj neizvjestnost. *Borba*, 2. november 1956, str. 3.
Teslić, Vlado, Buran dan u Budimpešti. Izvještaj secialnog dopisnika Borbe iz glavnog grada Mađarske. *Borba*, 1. november 1956, str. 4.
Teslić, Vlado, Imre Nađ proglasio neutralnost Mađarske. *Borba*, 2. november 1956, str. 4.

Literatura

Békés, Csaba, Malcom Byrne in János M. Rainer (ur.), *The 1956 Hungarian Revolution: a History in Documents*. Budapest: Central European University Press, 2002.
Cook, Bernard A. (ur.), *Europe since 1945: An Encyclopedia*. London: Routledge, 2014.
Granville, Johanna Cushing, *The First Domino: International Decision Making During the Hungarian Crisis of 1956*. College Station: Texas A&M University Press, 2004.
Granville, Johanna, The Soviet-Yugoslav Detente, Belgrade-Budapest Relations, and the Hungarian Revolution (1955–56). *Hungarian Studeis Review*, št. 1–2, 1997, str. 15–63.
Kocsis, Karoly in Doris Wastl-Walter, Hungarian and Austrian (German) Minorities at the Austro – Hungarian Border Region. *Geografski zbornik* 33, 1993, str. 103–118.
Kovačević, Katarina, Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956–57. godine. *Tokovi istorije*, št. 1–2, 2003, str. 91–124.
Kovács, Attila et al., Madžarska begunska problematika leta 1956 – primer Jugoslavije in Slovenije. *Razprave in gradivo* 58, 2009, str. 196–247.
Kramer, Mark, The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings. *Journal of Contemporary History* 33, 1998, str. 163–214.
Nečak, Dušan, Sovjetsko-jugoslovanski odnosi v luči madžarskih dogodkov 1956. *Zgodovinski časopis* 56 (1–2), 2002, str. 185–197.
Režek, Mateja, Odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji in v Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46 (2), 2006, str. 93–104.
Vernant, Jacques, *The Refugee in the Post-War World*. London: George Allen & Unwin Ltd., 1953.

Summary

Kornelija Ajlec

The Role of the USA in the Supply of Hungarian Refugees in Yugoslavia during 1956 and 1957

The present study is intended to display the American role in assuring supplies to the Hungarian refugees in Yugoslavia after the 1956 revolution, in cooperation with the international humanitarian organizations, particularly the League of Red Cross Societies, and the Yugoslav government. Simultaneously, the article moderately presents the Yugoslav role in the revolution. Illustrating the coordination of supplies, the study thoroughly focuses on the causes and reasons of this complex cooperation at the height of the Cold War, which is particularly evident in the interstate relations amongst Yugoslavia and Hungary, Yugoslavia and the USA, and the wider part of the East and West ideological bloc. The first part of this research is primarily based on the use of literature, while the second part is based on the systematic study of archival sources of the American provenance.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 776 23.1.2018 8:47:45

SOCIALNA IN KULTURNA VPRAŠANJA, ZGODOVINSKI SPOMIN

Necakov_zbornik_FINAL.indd 777 23.1.2018 8:47:45

Necakov_zbornik_FINAL.indd 778 23.1.2018 8:47:45

Albina Nećak Lük[*]

Skica za sociolingvistično podobo Prekmurja[1]

Prekmurje je pokrajina na stičišču štirih jezikov – slovenskega, madžarskega, nemškega in hrvaškega. Njegovo sociolingvistično podobo popestri še prisotnost romsko govorečega prebivalstva, v preteklosti pa je tukaj živela še relativno močna judovska skupnost. Arheološki in zgodovinski viri opozarjajo, da je prav Prekmurje že od pradavnine pomembno naselitveno področje, stičišče in križišče zgodovinskih poti. Povsem naravno je, da pomeni srečevanje ljudstev različnih kulturnih, verskih in civilizacijskih nagnjenj na istem območju tudi prisotnost različnih jezikov.

Poselitev

Na današnjem območju Prekmurja in Porabja (pa tudi v drugih slovenskih pokrajinah) so, kot kažejo zgodovinski viri, slovanska ljudstva našla svoje domovanje že v 6. stoletju. Do 8. stoletja na tem ozemlju že prevladuje slovanski etnični substrat. Z avarskimi vdori v Spodnjo Panonijo se na območju med Muro in Rabo začenja obdobje madžarskega vpliva. Vendar se v prvem obdobju madžarsko prebivalstvo ni naselilo na tem območju. Na širokem mejno-obrambnem pasu (gyepű, gyepűelve,), ki je zajemal tudi Prekmurje, so Madžari nastanjeni le kot strelci v t. i. stražniških naselbinah.[2] V 11. stoletju naj bi Prekmurje prišlo pod madžarsko državno upravo, predvidoma za časa Ladislava I.[3] Kot del obrambnega pasu je bila pokrajina na levem bregu Mure redko naseljena in razvojno odvisna od drugorodnih zemljiških gospodov, bodisi Madžarov ali Nemcev. Ti so kasneje tudi poskrbeli za kolonizacijo delov

* dr. Albina Nećak Lük, zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno jezikoslovje, SI-1000, Aškerčeva cesta 2, albina.necak@guest.arnes.si

1 Nećak Lük, *Oris jezikovne politike*. Prirejena in dopolnjena različica.

2 Zelko, *Zgodovina Prekmurja*; Stipkovits, *Porabski Slovenci.*

3 Kovacs, *Madžarsko-slovenska jezikovna meja*, str. 25.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 779 23.1.2018 8:47:45

območja Prekmurja s kmečkim življenjem madžarskega porekla: nastajale so nove vasi, npr. Gornji in Dolnji Lakoš.[4]

Zgodovinske razmere so na tem ozemlju ustvarile ugodne razmere za preganjane verske skupnosti, prostor pa je privlačil tudi »ljudstva brez domovine«, potujoča ljudstva različnih provenienc, na primer Jude in Rome, ki so se bolj strnjeno kot v drugih slovenskih pokrajinah naseljevala prav v Prekmurju.

Že od 13. stoletja naprej zapisi govorijo o prisotnosti judovskih getov v več slovenskih mestih, med njimi tudi v Gornji Radgoni. Kasneje je k naseljevanju Judov v Prekmurju prispevala na eni strani ugodna zemljepisna lega območja oziroma starodavna tranzitna trgovska pot, ki je, ne glede na državno ingerenco v različnih obdobjih, povezovala Prekmurje s sosednjimi pokrajinami in spodbujala razvoj srednjega trgovskega stanu. Na drugi strani pa je bolj znosno bivanje v tem prostoru v določenih obdobjih omogočalo tudi bolj strpno versko ozračje. Popisi judovskega prebivalstva v habsburški monarhiji nudijo konkretne podatke o prisotnosti, dejavnosti in načinu življenja Judov v Prekmurju v prvi četrtini 18. stoletja.[5]

Tudi prvi podatki o prisotnosti Romov v Prekmurju segajo v davno preteklost. Šiftar poroča o prvem vpisu ciganskega otroka v matično knjigo župnije Bogojina v letu 1681.[6] O stalni prisotnosti pripadnikov te skupnosti v Prekmurju pa priča tudi naslednje dejstvo: »*V 18. stoletju se v svetnih – urbarialnih in drugih listinah vse pogosteje omenjajo stalno naseljeni prebivalci s priimkom Cigan*.«[7]

Zgodovinskost prekmurskega jezika

Na tem križišču jezikov izpričuje prekmurščina častitljivo zgodovinskost. Izraz njene vitalnosti so zgodnji pisni viri,[8] ki jih lahko označimo kot zametke prekmurskega knjižnega jezika. Na tem prostoru so se vzporedno z dogajanji v drugih slovenskih pokrajinah skozi stoletja izrisovale poteze ljudstva, ki se je v zgodovino umeščalo in zapisovalo zlasti z močjo svojega značilnega načina življenja, kulture in jezika.

Od prvih rokopisov je šel razvoj z določenim zamikom podobno kot razvoj osrednje knjižne zvrsti v drugih slovenskih pokrajinah. Obdobje reformacije in protireformacije, ki sta prispevali k vzpostavljanju razčlenjene verske pripadnosti v tej pokrajini, je pustilo močan pečat tudi na sociolingvistični podobi Prekmurja. Po eni strani je zagotovo prispevalo k razčlenjenosti prekmurskega narečja oziroma lokalnih (vaških) govorov. Po drugi strani pa je bila v tem času v besedilih protestantskih pisateljev postavljena

4 Žunec, *Od kod in kam*, str. 25.
5 Gašpar in Lazar, *Židje v Lendavi*.
6 Šiftar, *Cigan – Rom?*, str. 141.
7 Prav tam, str. 142.
8 Novak, *Martjanska pesmarica*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 780 23.1.2018 8:47:45

podlaga za normiranje prekmurskega knjižnega jezika[9]. Poudariti je treba, da je razvoj norme pomenil pomemben korak tudi pri posredovanju narodno razločevalne oziroma združevalne zavesti prekmurskega ljudstva. Raba prekmurskega jezika v šolah in cerkvi, v nabožnih knjigah itd. je prekmurske Slovence povezovala v simbolno skupnost. Navzočnost prekmurščine v teh pomembnih govornih položajih je bila pomenljivo sporočilo, da sodijo govorci tega jezika v drugačno skupnost kot (v glavnem) drugače govoreči sosedje. Z utrjevanjem zavesti o posebni jezikovni identiteti se je razvijala in utrjevala zavest o posebni etnični pripadnosti in *vice versa*.

Na poti k jezikovni spremembi

Dejstvo, da je bilo na osnovi kulturnih in jezikovnih posebnosti prekmurskega ljudstva mogoče prepoznati v njem posebno, Slovencem na desni strani Mure sorodno etnijo, se je izkazalo za pomemben dejavnik pri odločanju o mejni črti po prvi svetovni vojni.

V primerjavi s kasnejšimi pritiski je bil položaj prekmurskih govorov in razvoj prekmurske knjižne norme v habsburški monarhiji do začetka nacionalnih gibanj v 19. stoletju dokaj neproblematičen. Res je sicer, da oblast njegovega razvoja ni posebej vzpodbujala, vendar ga tudi ni načrtno ovirala. V ogrskem delu monarhije je, kot v drugih s slovenskim prebivalstvom poseljenih območjih, v tem času tipičen diglosičen položaj brez dvojezičnosti: latinščina, predvsem pa nemščina sta služili kot jezika, primerna za uradno in javno rabo, slovensko prebivalstvo, z izjemo izobražencev, pa je v glavnem enojezično. Prekmurska različica slovenščine mu služi kot sredstvo za vsakdanje sporazumevanje. Vendar se s prizadevanjem, da bi madžarski jezik nadomestil dotedanja visoka jezika, zlasti nemščino, z zavzemanjem za ustoličenje madžarščine kot državnega jezika v ogrskem delu monarhije, kjer naj zasede vse pomembne kanale javnega sporazumevanja, šolstvo, lokalno upravo, sodstvo itd., pojavijo tudi asimilacijske težnje, ki so neposredno usmerjene k zamenjavi materinščine drugorodnih etnij z madžarskim jezikom.[10] Zlasti v obdobju madžarskega narodnega preporoda postane to programska zahteva. Tako v prvem programu madžarskega jezikovnega gibanja (nyelvujitas) beremo:

> »Zaslužila si je ta blažena domovina, da tuje narodnosti, ki jih redi na svojih prsih, prevzamejo njen jezik in navade, saj se tudi ne branijo uživati njenega bogastva in njene svobode.«[11]

9 Poleg govorjene različice (različnih podnarečij in govorov, ki se od vasi do vasi razlikujejo) označuje prekmurščino tudi že od leta 1715 postavljeni pisni jezik, v katerega so protestantski pisci prevedli *Biblijo*, v njem objavili druge nabožne knjige in s tem prekmurskemu narečju podelili »slovstveno obliko in slovstveni značaj«. Od takrat pa do prve svetovne vojne in še nekaj desetletij po njej je v prekmurščini nastala nezanemarljiva bera prekmurske književnosti.

10 Nećak Lük, *Jezikovna identiteta*, str. 127.

11 Bessenyei v delu »Jambor szandek« (Dobrohotni namen). Citirano po Kokolj in Horvat, *Prekmursko šolstvo.*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 781 23.1.2018 8:47:45

Kasneje so madžarski zgodovinarji sami označili ta pristop do prebivalcev nemadžarskega etničnega porekla kot nacionalističen. Posledica tovrstnega jezikovnega načrtovanja je, da se tudi v Prekmurju (Slovenski okroglini) ob diglosiji med slovenskim prebivalstvom začne razvijati dvojezičnost (podobno pot je šel jezikovni razvoj med Slovenci na Štajerskem, kjer je visoke položaje zasedal nemški jezik). Tudi tam, kjer je slovenščini sicer bila dodeljena določena vloga, v šoli in celo v cerkvi, je šlo za t. i. prehodni (tranzitivni) model: domača govorica je bila dopuščena kot pripomoček za bolj gladek, manj boleč prehod k jeziku večinske skupnosti, torej k madžarščini. Pričakovani izid takratne jezikovne politike je bil, da bi s pomočjo t. i. prehodne dvojezičnosti slovensko prebivalstvo sčasoma opustilo svoj jezik in ga zamenjalo z madžarskim. Takšna tendenca je bila izrecno izpričana že v predlogu zakona o madžarskem jeziku in narodnosti (obravnaval ga je bratislavski zbor 1847–48), ki je med drugim določal, da bo v mejah Ogrske učni jezik v javnih šolah izključno madžarski. Košut je to »trdo« varianto prehoda iz enega jezika v drugega zavrnil, češ, da ne bi bilo prav takoj uvesti madžarščine kot učnega jezika na območjih, kjer je ta popolnoma tuja.[12]

Povedati je treba, da je bilo izvajanje jezikovne politike v župnijah in s tem v župnijskih šolah v Prekmurju v tistem času odvisno od etnične naravnanosti in jezikovnih preferenc trenutnega škofa sombotelske škofije.[13]

Jezik v šoli

Izvedba (bolj ali manj dosledna) jezikovne politike, ali drugače rečeno jezikovna praksa, je bila odvisna predvsem od stališč in drže njenih izvajalcev, tj. duhovnikov in učiteljev. Zanimivo je, da na splošni formalni (državni) ravni še šolski zakon o osnovni šoli iz leta 1868, – torej tik po uvedbi dualizma – ki uvaja splošno šolsko obveznost za vse otroke od 6. do 15. leta ter poleg verskih, občinskih in zasebnih vpeljuje še državne šole, predpisuje kot učni jezik materinščino; na območju Prekmurja je to prekmurščina. V katoliškem delu Prekmurja so v tem času že pogosti stiki s slovenskimi duhovniki na Štajerskem in pojavijo se prve knjige Mohorjeve družbe. Šole, v katerih so zaposleni tudi učitelji s štajerske strani, dobijo kar nekaj učbenikov v gajici, pa tudi jezik teh učbenikov vsebuje elemente slovenščine (prleških govorov) z desnega brega Mure.[14] Tudi evangeličanski pastorji v tem obdobju prirejajo potrebne učbenike v prekmurščini, uporabljajo pa madžarski črkopis.[15] Vendar so se mnogi učitelji – nekateri zaradi prepričanja, drugi zaradi bojazni za lastno preživetje – podrejali

12 Kokolj in Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 117.

13 Sombotelski škof Andre Böle, npr., že leta 1828 uvede ukrepe, ki pospešujejo učenje madžarskega jezika in njegovo rabo v župnijski administraciji. Zelko, *Zgodovina soboške dekanije*, str. 114.

14 S sodelovanjem učiteljev s Štajerske Mihaela Avgustinčiča, Martina Janžekoviča, Janeza Murkoviča izide 1871 v drugi izdaji nekaj učbenikov v gajici, npr. *Abecednik za katholičanske vesničke škole*, *Perve knige čtenyá za katholičanske vesničke šole*, leta 1878 pa izdajo *Prirodopis s kejpami Imreja Augustinčiča*. Zelko, *Zbornik soboškega muzeja*.

15 Zelko, *Zgodovina soboške dekanije*, str. 88–89.

hotenju madžarske države, ki je želela pomadžariti prekmursko pokrajino in njene ljudi, kot tudi druga z nemadžarskim prebivalstvom naseljena območja ogrskega dela monarhije.

Dejanski sistematični pritisk, ki naj bi privedel do jezikovne (in etnične) asimilacije slovenskega prebivalstva Prekmurja, pa je na zakonodajni ravni izpričan s šolskim zakonom iz leta 1879, ki je odredil uvedbo madžarskega jezika v šole, kjer dotlej ta ni bil učni jezik, in sicer v tolikšnem obsegu, da bi ga otroci v času šolanja dobro obvladali. Ta zakon je tudi predvidel zamenjavo vseh učiteljev, ki do leta 1883 ne bi obvladali madžarskega jezika. Zahteval je zamenjavo učbenikov. Obsežna razprava o črkopisu prekmurskih besedil, ki jo je sprožil škof Szabó, je privedla do sklepa, da se »*v prihodnje tiskajo prekmurske knjige v madžarskem črkopisu (ne več v gajici)*.«[16] Na ta način naj bi iz Prekmurja izrinili vplive iz osrednjih slovenskih dežel in prekinili stike s tiskarnami na desnem bregu Mure. Na dekanijski konferenci pri Sv. Juriju je bilo leta 1887 sprejeto priporočilo, naj se uporabljajo knjige Družbe sv. Štefana. To pomeni zahtevo, naj prekmurske nadomestijo madžarski učbeniki. Madžarščina naj bi postala tudi jezik učbenikov katekizma in svetopisemskih zgodb. Namen je izpričan v zapisniku te konference: »*... da se krajina madžarizira, gojimo madžarski jezik, v kolikor je to mogoče*.«[17]

Jezik v upravi

Iz leta 1868 je tudi madžarski narodnostni zakon,[18] v bistvu zakon o jezikih in njihovi rabi na upravno-administrativni ravni. Zakon predpisuje kar nekaj jezikovnih pravic: pravico stranke do rabe maternega jezika v dopisovanju z vlado, ki je dolžna poleg madžarskega oskrbeti tudi odgovor v jeziku dopisa, prevajanje vseh zakonov v vse deželne jezike, rabo maternega jezika pred sodiščem, pridobitev določene službe, položaja in časti ne glede na narodnostno in jezikovno poreklo. Vendar so to splošno zakonsko predpisano rabo nemadžarskih jezikov omejevali izvedbeni pogoji, ki so bili določeni v izvršnih odredbah; te pa so dajale prednost madžarščini kot uradnemu jeziku države. Do začetka prve svetovne vojne je bilo poslovanje v upravi in administraciji že povsem madžarsko, saj so ta mesta po večini zasedali slovenščine nevešči uradniki, pa tudi tisti, ki so jo znali, so se iz strahu pred nalepko »panslavizma« s slovenskimi strankami raje sporazumevali s pomočjo tolmača.

Krajevna imena

O sistematični madžarizaciji Prekmurja v zadnjih 20. letih 19. stoletja pričajo značilni administrativni ukrepi pomadžarjenja slovenskih in krajevnih imen. Zakon iz leta

16 Prav tam, str. 119.

17 Prav tam, str. 122.

18 Baš, *Posebne poteze*, str. 69–70.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 783 23.1.2018 8:47:45

1898 je predpisal pomadžarjenje krajevnih imen: slovenskim krajevnim imenom so dodali madžarska imena; ponekod so madžarska imena prevedena iz slovenskih, drugje povzeta po imenih zemljiških gospodov, spet drugje so to madžarske tvorjenke. Ob tem je jasno razviden tipičen asimilacijski postopek oziroma proces: v šematizmu iz leta 1882 so vsa imena slovenska, šematizem iz leta 1889 prinaša slovenska in madžarska imena, v kasnejših madžarskih krajevnih imenikih so zapisana le pomadžarjena imena. Nepoučeni bralci bi si lahko razlagali, da gre v zadnjem primeru za pradavna, izvirna madžarska imena.[19]

Stiki čez Muro

Pot »mirnega« pomadžarjenja Slovencev v Prekmurju je bila v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno že krepko zakoličena. Med osebnostmi, ki ob prelomu stoletja vztrajajo pri širjenju slovenskega jezika in delujejo v prid slovenstva ob Francu Ivanocyju in okoli njega zbranimi duhovniki izstopa zlasti Jožef Klekl st. Navezana na politično dejavnost madžarske katoliške ljudske stranke, ki v devetdesetih letih nastopi proti vladajočemu liberalizmu, sta v pomadžarjenju slovenskega ljudstva videla nevarnost ne le za slovenski, temveč tudi za verski značaj pokrajine. Ob prelomu stoletja izoblikuje ta skupina programske zahteve za ohranitev ogrskih Slovencev in njihovega jezika, kjer med drugim izpostavlja več nalog, med njimi tudi skrb za ohranitev jezika:

> »Slovenci na Ogrskem naj ohranijo svoj stari jezik. Ta jezik je treba braniti in gojiti. Popisuje naj se vse, kar je v Slovenski krajini zgodovinskega, npr., stare cerkve, narodni običaji, narodna noša, cerkvene in šolske stvari. Izključuje se politiko in divji nacionalizem.«[20]

Postopno zbliževanje s slovenskimi izobraženci na desni strani Mure, se je kljub odklanjanju oblasti nadaljevalo. Ivanocijev krog je nadaljeval tradicijo taborskega gibanja[21] s širjenjem knjig družbe sv. Mohorja, kar je ugodno vplivalo na narodno in jezikovno samozavedanje prekmurskih Slovencev. Leta 1904 je imela Mohorjeva družba v Prekmurju 311 naročnikov in to članstvo se je ohranilo do vojne.[22]

Madžarske oblasti so stike z osrednjim slovenstvom skušale preprečiti z najrazličnejšimi ukrepi, saj naj bi pomenili obujanje slovanske zavesti med prebivalstvom Prekmurja, predvsem v murskosoboškem okraju. O tem je tekla živahna razprava v letu 1903:

19 Zelko, *Zgodovina soboške dekanije*, str. 123.

20 Citirano po Fujs, *Oblikovanje narodne identitete*.

21 Božidar Raič je skupaj s prijatelji pripomogel, da se je prvega tabora v Ljutomeru avgusta 1868 udeležilo približno 600 Prekmurcev in štajerskih Slovencev. Gl. Ftičar, *Slovenci*.

22 Kokolj, Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 250.

> »Da (pa) velikoslovanske ideje ne bi povzročile razpok v dosedanjem neoporečnem vedenju Vendov, je treba zajeziti širjenje inozemskih del med ljudstvom, posebno izdaje mariborske katoliške Mohorjeve družbe.«[23]

V ta namen naj bi v določenem prehodnem obdobju dopustili izdajanje knjig v »vendščini«, vendar v madžarskem duhu. Sombotelski škof Vilmos István je predložil, da bi naj širjenje izdaj Mohorjeve založbe preprečili z ustanovitvijo Vendske knjižne družbe (Vend irodalmi társaság), ki bi izdajala »*knjige v starem vendskem jeziku in bi z negovanjem vendskega narečja ljudem preprečevala navezovanje na slovenstvo*.«[24] Vendar je bila pobuda zavrnjena; veliki župan Železne županije Reiszig je zavrnil krepitev vendske kulture in predložil, naj se okrepi delovanje Madžarskega izobraževalnega društva Vendske krajine (Vendvidéki Magyar Közművelődësi Egyesület - VMKE), ki je bilo ustanovljeno s ciljem širiti madžarski jezik, negovati madžarskega duha, širiti madžarizacijo imen.[25] Predlog je minister za šolstvo Wlassics posredoval ministrskemu predsedniku Khuen-Héderváryju:

> »Veliki župan predvideva, da bi bilo mogoče popustiti kvečjemu toliko, da bi, dokler se Vendi ne naučijo madžarščine, izdali eno ali dve knjigi v vendščini, toda strogo v madžarskem duhu, na primer koledar ali čitanko. Po mojem tudi to ne bi vodilo k cilju, tudi v tem vidim nevarnost za širjenje madžarščine; čeprav škof želi širiti vendske knjige le za prehodni čas, bi Vendi s tem dobili veselje do knjig v lastnem jeziku in bi se odvadili madžarskega branja. Po poročilu velikega župana vendska mladina, pa tudi velik del odraslega prebivalstva že zna madžarsko in je domoljubno; zato menim, da je treba med njimi širiti madžarske poljudne knjige in liste, ne pa vendske. Širilo naj bi jih VMKE, kar naj bi podprla država; v kolikor pa so se močno zaostrila nasprotja med društvom in katoliško duhovščino, bi zaprosili cerkvene oblasti za širjenje poljudnih madžarskih del.«[26]

Ob prelomu stoletja se izoblikuje vrsta brambovskih načrtov in idej o tem, kako doseči »*da postane to vendsko prebivalstvo, ki ga je 120.000, tu ob robu države obmejna trdnjava madžarskega čuta in jezika*.«[27]

---

23 Prav tam, str. 246.

24 Prav tam, str. 247.

25 Podobna društva so po letu 1880 ustanavljali v pokrajinah z nemadžarskim prebivalstvom na Slovaškem, v Vojvodini, Podkarpatju, itd. VMKE je izdajalo list *Muraszombat es vidéke* (Murska Sobota in okolica), da bi zaščitilo »*madžarske koristi tu, kjer je narodnostno ozemlje obdano s številnimi štajerskimi Slovani, ki so sicer tesno povezani s to krajino v obrti in trgovini*«. Aktivnost VMKE je bila naravnana predvsem k pomadžarjenju najmlajših generacij, ki so jih pošiljali v madžarske vasi v okolici Lendave z utemeljitvijo, »*da se vendski otroci lahko le tako pomadžarijo*«. (Venda gyermekek, Alsólendvai Híradó, 21. september 1902) Citirano po Kokalj in Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 232–233.

26 Kokolj, Horvat, *Prekmursko šolstvo*, str. 249.

27 Škafar, *Pred sedemdesetimi leti,* str. 323.

Vendar je škof István vztrajal pri svoji zamisli in se je spomladi 1903 z Ivanocyjem pogovarjal o izdajanju knjig v domačem narečju. To je omogočilo vsaj delno realizacijo Ivanocyjevega narodnega programa, rezultat, ki je, četudi na prvi pogled pičel, vendar za ohranjanje in širjenje slovenskega jezika v Prekmurju pomemben: v prekmurskem jeziku je jeseni 1903 izšel prvi *Kalendar srca Jezušovoga* (Nájszvetejsega Szrca Jezusovoga Veliki Kalendár za Lüdsztvo), Leta 1904 (8. decembra) je začel izhajati mesečnik *Nevtepeno Poprijéta Blazsena Devica Marija, Zmozsna Goszpá Vogrszka*, najprej v madžarskem črkopisu, od leta 1913 pa v gajici. Marca 1914 se je mesečnik preimenoval v *Marijin list*. Urejal ga je Jožef Klekl starejši, ki je leta 1913 (8. decembra) začel urejati še tednik *Novine – Pobožen, drüžbeni, pismeni list za vogrske Slovence.*[28]

Založniška dejavnost, ki se je razvila na Ivanocyjevo pobudo, je glede na nacionalistične pritiske dosegla zavidljiv razmah.[29] Pritrditi velja mnenjem, da je bilo delovanje Ivanocyja in njegove skupine pomemben podvig, ki je tik pred razpadom Avstro-Ogrske opremil bodoče pogajalce za priključitev Prekmurja k Jugoslaviji z oprijemljivimi argumenti o naravi etnične pripadnosti in jezika prekmurskih Slovencev.

Cepitvena vendska teorija

Že v času oblikovanja držav-narodov je do tedaj nevtralno, vrednostno neobremenjeno nemško poimenovanje Slovencev z Windisch ter madžarsko poimenovanje z Vendi, dobilo najprej slabšalni prizvok, v času bojev za nove državne meje pa koncept vindišerstva oziroma vendstva dobi dodatno narodno identifikacijsko dimenzijo. Nastane konstrukt vidišarskega oziroma vendskega naroda. Ta naj bi bil nekaj drugega kot osrednja slovenska etnija, ki je bila takrat na poti konstituiranja v novo državno tvorbo. Teorija o Vindišarjih in Vendih kot posebnem narodu je gradila na odmaknjenosti koroškega in prekmurskega narečja od knjižne slovenščine, ki sta prepleteni z nemškimi oziroma madžarskim prvinami, in se je opirala na neznanstveno tezo o posebnem jeziku koroških oziroma prekmurskih Slovencev. Po tej teoriji naj bi bila knjižna slovenščina umetna tvorba, nerazumljiva večini koroških oz. prekmurskih Slovencev. Zato naj bi jo ti zavračali. Zanimivo je, da so teorijo znanstveno utemeljevali tudi Slovenci sami, sicer Nemcem oziroma Madžarom prijazni, pa vendar.[30] Z njo so skušali vplivati na izid pogajanj

28 Prav tam, str. 328.

29 O številu izdaj navedenih listov, ponatisov raznih molitvenikov, katekizmov in drugih knjig gl. Škafar, *Pred sedemdesetimi leti.*

30 Teorija o Vendih se je razvila v povezavi z diplomatsko argumentacijo o pripadnosti Prekmurja po prvi svetovni vojni. Njen najvidnejši tvorec je bil Aleksander Mikola iz Gornjih Petrovec, srednješolski profesor v Budimpešti, ki je na pariški mirovni konferenci nastopal v ogrski delegaciji kot izvedenec za Prekmurje. Temeljila je na konstruktu o "vendskem" ali keltskem poreklu prebivalstva Prekmurja, ki naj bi s prihodom Slovanov prevzelo slovanski jezik, po kulturi pa naj bi se povezalo z Madžari. Zaradi zgodovinske povezanosti z madžarsko kulturo naj bi torej pripadali madžarski državi.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 786 23.1.2018 8:47:46

ob koncu vojne ter doseči, da bi Prekmurje ostalo v okviru madžarske države. Etnične in jezikovne značilnosti oziroma narodnostna pripadnost prebivalstva kakšne pokrajine je namreč v skladu z Wilsonovo doktrino o samoodločbi narodov pomenila tehten argument pri odločanju o poteku meje.

Združitveni argumenti

Dejstvo, da je bilo na osnovi kulturnih in jezikovnih posebnosti prekmurskega ljudstva mogoče prepoznati v njem posebno, Slovencem na desni strani Mure sorodno etnijo, se je izkazalo za pomemben dejavnik pri odločanju o mejni črti po prvi svetovni vojni. Kljub intenzivnemu povečevanju deleža prebivalstva madžarske narodnosti (odločilen priliv pomenijo madžarski uradniki) v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno namreč etnodemografska podoba Prekmurja kaže stabilno številčno prevlado slovenskega življa oziroma pričakovan porast prebivalstva slovenske etnične pripadnosti (v Preglednici 1 so posebej prikazani podatki za ozemlje Prekmurja in Porabja). Zanimivo je, da se je v istem obdobju (med štetjema leta 1890 in 1910) v prekmurskih naseljih znižalo število Nemcev. Vprašanje je, ali to pomeni, da je madžarizacijski pritisk deloval tudi na to etnijo.

Preglednica 1: Popisi prebivalstva po maternem jeziku v Prekmurju in Porabju leta 1980 in 1910[31]

Popis	1890		1910	
	Prekmurje	Porabje	Prekmurje	Porabje
Slovenci	63.180	4.442	67.499	4.268
Madžari	14.573	68	20.737	151
Hrvati	758	5	161	2
Nemci	3.070	412	2.096	517
Ostali	236	15	20	1
Skupaj	81.817	4.942	90.513	4.939

Na podlagi izpričanega slovenskega značaja pokrajine je večji del Prekmurja po intenzivnem posredovanju slovenskih pogajalcev na mirovnih pogajanjih v Parizu pripadel novoustanovljeni jugoslovanski državi. Posebej velja poudariti vlogo prof. dr. Matije Slaviča na diplomatskih pogajanjih, saj je s svojim strokovnim delom, ki pomeni prvi celovit prikaz zgodovine ter etnografskih, kulturnih in jezikovnih značilnosti Prekmurja, uspel

31 Madžarska statistika je vodila Slovence pod imenom Vendi. Leta 1890 so Slovence (pod imenom Vendi) vodili posebej, pri vseh ostalih popisih (1910) pa so jih razvrstili v rubriko ostali, vendar so pri vsakem naselju posebej označili, da so v rubriko ostali uvrščeni Slovenci ali večinoma Slovenci.

prepričati mednarodni pogajalski zbor o njegovem slovenskem značaju in logiki združitve te pokrajine z ostalimi slovenskimi območji v skupni državi.[32]

Glede na to, da v osrednjih slovenskih pokrajinah za Prekmurje še vedeli niso,[33] toliko manj pa je to območje zanimalo širšo jugoslovansko javnost, je toliko bolj očitno, kako pomembno delo je opravil prof. dr. Matija Slavič kot izvedenec za Prekmurje v okviru jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu.

Po podpisu Trianonske mirovne pogodbe 4. junija 1920, ter z njeno uveljavitvijo, 26. julija 1920, je 970 km^2 velik del Prekmurja pripadel Jugoslaviji. Celovitost Slovenske krajine je bila s tem razbita. Etnična meja s Slovenci poseljenega dela Ogrske je namreč segala še bolj na sever tudi na levi breg reke Rabe. Porabski Slovenci so bili s tem odrezani ne le od osrednjega slovenskega, temveč tudi od svojega prekmurskega zaledja.[34]

Nove jezikovno-politične razmere

Vzpostavljanje novih razmerij med etnijami (narodi in narodnostmi) nekdanje Avstro-Ogrske monarhije po prvi svetovni vojni prinese tudi spremembo družbene vloge jezikov na območju Prekmurja. Kot v drugih slovenskih pokrajinah postane ob vključevanju v jugoslovansko večetnično združbo slovenščina jezik poslovanja v večini kanalov javnega sporazumevanja, vendar se hkrati sooča z nadrejenim statusom srbohrvaškega jezika na področju državne uprave. Takšna razdelitev funkcij med slovenskim in srbohrvaškim jezikom skupaj s centralističnim konstruktom o treh narečjih skupnega jezika treh plemen enega naroda priča o tendenci po zmanjševanju avtonomnosti slovenskega jezika ob vstopu v novo državo.

V Prekmurju je jezikovni položaj v tem času še bolj kompleksen: že v burnih dogajanjih ob zaključku vojne ter med pogajanji o prihodnji usodi Prekmurja se s hrvaške strani pojavljajo konstrukti o hrvaškem značaju Prekmurja. Tovrstne tendence so madžarstvu naklonjeni Prekmurci izrabljali za protijugoslovansko propagando, češ, da bodo Prekmurci v Jugoslaviji izgubili svoj slovenski jezik.

Po drugi strani pa se z združitvijo Prekmurja s slovensko etnično celoto zaključi obdobje razvoja prekmurskega knjižnega jezika. Slovenski knjižni jezik naj bi kot eden ključnih simbolov slovenske narodne biti postal močno sredstvo poenotenja prebivalstva v do takrat od slovenstva na desni strani Mure odmaknjeni pokrajini. Vpeljevanje slovenskega knjižnega jezika v javno sporazumevanje, zlasti v šolstvo in upravo v tej, z drugačnim zgodovinskim pečatom označeni pokrajini, pa je bilo zasnovano predvsem

32 Slavič, *Naše Prekmurje.*

33 Jerič, *Moji spomini*, str. 51–52.

34 Še več, danes ni obče znano, da je prekmursko govoreče prebivalstvo živelo tudi v nekaj obmejnih vaseh v avstrijskem delu Avstro-Ogrske, nekoliko severneje od štajerskih Slovencev v Radgonskem kotu: »*Še 1910 so bili Slovenci izpričani tudi na Griču, v Modincih in Ženavcih na levem bregu Rabe*«. Kozar-Mukič, *Slovensko Porabje*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 788 23.1.2018 8:47:46

na narodnem zanosu ob združitvi v isti državi in malo ali nič na poznavanju njenih sociodemografskih, jezikovnih, kulturnih in zgodovinskih posebnosti.

Po letu 1919 so Slovenci v Sloveniji postali večinski narod, slovenščina pa nadrejeni, večinski jezik v razmerju do nemškega in madžarskega življa in jezika, ki sta v novih državnih okvirih dobila manjšinski položaj. S tem je načrtovanje razmerij med slovenskim in drugimi jeziki na ozemlju Slovenije prvič prišlo v domeno slovenske jezikovne politike. Prvi koraki načrtovanja so seveda bili pod močnim vplivom centralnih jugoslovanskih oblasti, omejeni pa z določili mirovnih pogodb, ki so se nanašale na narodne manjšine v novonastalih državah. Ob prvih reakcijah slovenskih oblasti se je pokazala vsa stiska do tedaj ogroženega statusa slovenskega jezika ter neizmerna želja čim prej nadomestiti zamujeno. Predvsem pa prvi prijemi v jezikovnem načrtovanju izražajo strah pred revanšizmom manjšinskih skupnosti.

Drastičen primer dirigiranega modela jezikovnega načrtovanja osvetljuje razprava o stanju jezikovne zavesti v Prekmurju na drugem zasedanju Narodnega sveta ali t. i. prekmurskega parlamenta (2. oktobra 1919): Na prvem sestanku so obravnavali tudi šolstvo. Predlogu po zamenjavi prekmurskih učiteljev s takšnimi, »ki znajo slovensko«, zaradi česar bo treba iz ostale Slovenije pripeljati kakšnih sto učiteljev, je oporekalo več župnikov in pastorjev. Zahtevali so, da je treba poleg knjižne slovenščine upoštevati še prekmursko narečje. V ta namen naj bi za šolsko rabo ohranili tudi nekatere knjige v prekmurskem narečju, ki so bile dotlej v rabi. Poverjenik za socialno skrbstvo pri deželni vladi, Albin Prepeluh, se pritožuje nad nezaupljivostjo prebivalstva Prekmurja, ki »*nekako nezaupljivo gleda na nas in na našo upravo*«. In potem svetuje glede jezika:

> »Kar se jezika tiče, je večina ljudstva, zlasti protestanti v gorah (sic), po številu 21.000, nahujskana po svojih, nam nenaklonjenih pastorjih, mnenja, da njih jezik ni slovenščina, temveč prekmürščina in da jo mora tako ohraniti. Naše oblasti bodo morale pač to mentaliteto ondotnega (sic) ljudstva do določene meje tolerirati in le polagoma, v šolah pa izključno vpeljati pisno slovenščino«.[35]

V tej luči se nam tudi ukrepi pri urejanju razmerij med prekmurskim narečjem in knjižnim jezikom – tj. izrinjanje prekmurščine iz javne rabe – kažejo zlasti v narodno obrambni luči.

Zaskrbljenost zaradi majhnosti slovenskega naroda in s tem sorazmerno nizkega števila govorcev tega jezika se je izrazila v poudarjenem prizadevanju za uveljavljanje slovenskega knjižnega jezika. Njegovo ponekod brezkompromisno uveljavljanje in odklanjanje drugih zvrsti je marsikdaj delovalo kot stigma za govorce narečij. Tako je bil namesto vzgoje k samozavesti dosežen prav nasproten učinek: ljudi so prepričali, da ne znajo slovensko.

35 Arhiv Slovenije, spisi deželne vlade za Slovenijo, 1919–25. Citirano po Kokolj in Horvat, *Prekmursko šolstvo.*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 789 23.1.2018 8:47:46

To velja zlasti za jezikovna obrobja, še posebej tista, ki so ostala zunaj meja današnje države Slovenije, in s tem tvegam trditev, da nas je zaradi (domnevne ali dejanske) ogroženosti – zaradi strahu pred večjimi in jezikovno bolj vitalnimi sosedi, jezikovno poenotenje tako zaposlovalo, da se je dogodila marsikakšna škoda sporočanju v slovenščini, zlasti narečni zvrsti. Ta etnocentričnost je pri mnogih generacijah prekmurskih govorcev pustila občutek, da je njihov jezik nekaj manjvrednega, in zato neprimeren za sporazumevanje.

Po vsem, kar je danes znanega o psiholingvističnih in socialnopsiholoških vidikih odnosa govorcev narečja do nadrejenega standarda in domačega narečja, je bilo ravnanje takratnih slovenskih oblasti (v sicer jugoslovanskem okviru) izrazito kontraproduktivno. Potem tudi ni čudno, da se je vprašanje slovenstva v Prekmurju ponovno kot bumerang vrnilo po drugi svetovni vojni. Oblasti so si z nasilnim ravnanjem do lokalnega narečja naredile slabo uslugo. Do danes je nastala vrsta študij o stališčih do narečij v primerjavi s stališči do nadrejenih narodno povezovalnih združujočih knjižnih zvrsti ter o različnih vlogah, načinu usvajanja in funkcijah obeh. Ne nazadnje je k temu prispevala tudi spremenjena paradigma v jezikoslovju, ko se je pozornost usmerila od jezikovne strukture k rabi jezika. Vendar je postopnost pri uvajanju slovenskega knjižnega jezika v kanale komunikacije prej izjema kot pravilo, še celo tam, kjer je evidentno, da se šele bije boj za narodno in jezikovno poenotenje. Takšne so izkušnje povsod, kjer je narečje ohranilo arhaično, na prvi pogled od knjižnega jezika oddaljeno podobo. S tem vprašanjem se soočajo na zahodnem slovenskem etničnem obrobju, zlasti v Beneški Sloveniji, pa tudi v Porabju, kjer so vsaj v medijih zabrisali ostro mejo med (dolgo časa) edino primerno visoko zvrstjo v množičnih občilih ter je določen del gradiva v lokalnem narečju, kar spodbuja zanimanje za pisano besedo v slovenskem jeziku sploh. Podmene, da bi takšno postopno učenje slovenskega knjižnega jezika s pomočjo domačega narečja prispevalo k ohranitvi narečja pri najmlajših rodovih, saj bi starši doumeli njegovo funkcijo, danes na žalost ne moremo več preveriti, saj večina porabskih prvošolcev prihaja v šolo z zelo šibkim znanjem narečja, v najboljšem primeru z receptivnim znanjem. Učenje slovenskega jezika tako začenjajo brez naravne narečne podlage, torej malodane kot učenje tujega jezika. Mesto prvega, dominantnega jezika, je pri večini že zasedla madžarščina. Skozi katero jezikovno sredstvo dojemajo življenjsko predmetnost in svet, ni težko uganiti. Težko je razviti lojalnost do knjižnega jezika, če ne dopuščaš lojalnosti do domačega narečja. Čeprav se v okoljih, kjer je zaradi pritiskov z obeh strani, s strani večinskega pa tudi matičnega naroda, nastala vrzel v prenosu narečja s starejših na mlajše generacije, vrstijo poskusi revitalizirati materinščino, ostajajo vprašanja jezikovne (ob tem pa tudi etnične) pripadnosti na slovenskem etničnem in jezikovnem obrobju ta čas še vedno široko odprta.

Raziskave so pokazale, da je narečje tista jezikovna zvrst, ki daje podlago za kulturno identifikacijske impulze. Številne študije opozarjajo na prikrit status narečja, na njegovo integrativno vlogo: ljudje narečje povezujejo s stanji bližine, domačnosti, sproščenosti, ugodnega počutja. Vloga knjižnega jezika je v prvi vrsti instrumentalna: je

sredstvo družbene promocije, posrednik družbene učinkovitosti in vzpona na družbeni lestvici, je pripomoček, ki generira družbeno moč. V notranji razslojenosti določene družbe je lastnina tistih, ki tvorijo etnične/državne elite in ta položaj jim omogoča, da ga izrabljajo v svoj namen in ga razširjajo po svoji presoji. Knjižni jezik seveda ima simbolno, povezovalno vlogo, vendar se ta udejanja v prvi vrsti prek narečja. Jezikovno kontinuiteto in s tem etično identiteto je mogoče ohranjati ob spoštovanju tistega jezikovnega sredstva, ki se ga je človek naučil v krogu svoje družine – prave ali nadomestne. Samo to je jezik, ki ga smemo imenovati materinščina. Pa naj se nam glede na narodnostno- in jezikovno-načrtovalne namene še tako hoče kaj drugega.

Položaj na jezikovno mešanem območju Prekmurja

Z zamenjavo razmerij moči ob priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji se zamenja tudi položaj slovenskega in madžarskega jezika; predvsem pride do preureditve njunih funkcij. Slovenski jezik pridobi status uradnega jezika in v formalnih govornih položajih nadomesti do tedaj prevladujoči madžarski jezik. Ta se znajde v vlogi manjšinskega jezika in postane odvisen od namer (slovenske) države oziroma njene jezikovne politike.[36] Nekateri raziskovalci štejejo prav to spremembo statusa za enega hujših socialno-psiholoških pretresov, ki so doleteli madžarsko narodno skupnost v Prekmurju. Madžarsko prebivalstvo Prekmurja si je z novo razmejitvijo začelo pridobivati novo izkušnjo položaja manjšinske skupnosti, ki je bila prekmurskim Slovencem skupaj s porabskimi do takrat že dobro znana. Vendar velja omeniti pomembno razliko: po prvi svetovni vojni je bil vzpostavljen pomemben mednarodni organizem – Društvo narodov,[37] ki naj bi skrbelo med drugim tudi za to, da narodne manjšine dobijo določen sklop pravic v nadomestilo za invalidnost, ki jo je povzročilo odstopanje linije državne meje od črte etnične meje. Poleg tega je določeno raven pravic za narodne manjšine predpisovala tudi Trianonska mirovna pogodba. Ne gre pa pozabiti, da so bile vse države versajskega sistema v tem obdobju prežete z nacionalizmom in jih mednarodno pravna določila o varstvu pravic narodnih manjšin niso bistveno ovirala pri vzpostavljanju asimilacijske prakse. Jugoslavija in Madžarska glede tega nista bili kaj prida drugačni.

36 Podrobneje gl. Nećak Lük, *Oris polozaja madžarske narodne manjšine*.

37 Na načelni ravni je varstvo manjšin, njihovega jezika in kulture zahtevalo leta 1920 ustanovljeno Društvo narodov, in sicer kot kompenzacijo za primanjkljaj v njihovem kulturnem in jezikovnem razvoju zaradi prekinjenega neposrednega stika z glavnino njihove narodne skupnosti. Zahteva po varstvu »*interesov tistih prebivalcev države, ki se glede na raso, jezik ali vero razlikujejo od večinskega prebivalstva*«, torej tudi madžarske skupnosti na Slovenskem oz. v takratni Državi Srbov, Hrvatov in Slovencev (kasnejši Kraljevini SHS) pa je zapisana v Trianonski pogodbi (člen 44), ki terja, da država takšno varstvo vključi v svoje pravne akte: The Serb-Croat Slovene State recognises and confirms in relation to Hungary its obligation to accept the embodiment in a Treaty with the Principal Allied and Associated Powers such provisions as may be deemed necessary by these Powers *to protect the interests of inhabitants of that State who differ from the majority of the population in race, language or religion*, as well as to protect freedom of transit and equitable treatment of the commerce of other nations.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 791 23.1.2018 8:47:46

Če imamo pred očmi poprejšnji madžarizacijski pritisk in naporen boj za združitev Prekmurja z drugimi slovenskimi pokrajinami v skupni slovenski/jugoslovanski državi, lažje razumemo, da so bili v novi državi napori močno usmerjeni k dejavnostim, ki so spreminjale etnično in jezikovno podobo pokrajine ter poudarjale njen slovenski značaj. Te težnje so na narodno mešanem območju Prekmurja, v madžarskih in slovensko-madžarskih naseljih, prinesle vrsto za prebivalstvo madžarske narodnosti neugodnih ukrepov. Marsikdaj pa so prijemi novih oblasti, zlasti zadrt odnos do prekmurskega narečja, povzročali začudenje in nelagodje tudi med slovenskim prebivalstvom Prekmurja.

V skladu s težnjami po čimprejšnji odstranitvi sledov madžarske uprave in prevlade so že na prvem sestanku Sveta za Prekmurje, 2. oktobra 1919, sprejeli sklepe o odpuščanju občinskih uslužbencev (pisarjev) madžarske narodnosti kot nosilcev prejšnje madžarske oblasti. Z uvedbo slovenščine kot uradnega in poslovalnega jezika so postale upravne in javne službe nedostopne vsem, ki se niso naučili slovenskega jezika ali niso znali prekmursko. Zaradi tega se je v dveh etapah (1919 in 1924) upokojilo ali zapustilo delo okrog 80 učiteljev. Mnogi učitelji, ki so sicer obvladali prekmursko narečje in so želeli ostati v jugoslovanski službi, pa so morali zamenjati kraj službovanja. Službo so izgubili tudi notarji, advokati, sodni, poštni, železničarski in drugi javni uslužbenci, ki niso znali prekmursko ali niso zaprosili za dovoljenje za delo.

Ob tem bi rada opozorila na majhno, vendar pomembno podrobnost, ki se običajno izmuzne pozornosti pišočih o tej tematiki: odpuščanje se je nanašalo na madžarske uslužbence s celotnega območja Prekmurja. To pomeni, da mnogi v Prekmurju niso bili staroselci, pripadniki madžarske manjšine, ki je stoletja naseljena v obmejnem pasu, temveč so bili poslani na službovanje iz notranjosti Madžarske s posebnimi nalogami. Med temi je bila v ospredju naloga širiti madžarski jezik in kulturo med prekmurskimi Slovenci. Vendar je madžarska manjšina takšno delovanje, ki je dejansko prispevalo k močnemu razredčenju madžarske inteligence v Prekmurju, sprejela kot ukrepe, uperjene zoper njeno etnolingvistično vitalnost.[38]

Slovenščina v Porabju

Združitve s slovenskim narodnim telesom niso dosegli porabski in štajerski Slovenci, ki so po kulturni in jezikovni plati ostali na obrobju obeh, slovenskega in madžarskega oziroma avstrijskega prostora, praktično pa tudi zunaj zavesti slovenskega osredja o njihovi slovenski pripadnosti. Statusno razmerje med jeziki v stiku se na teh območjih ni spremenilo: slovenščina je ohranila dotedanji manjšinski status, njen položaj oziroma položaj rojenih govorcev tega jezika je ostal v domeni dobre volje večinske jezikovne skupnosti.

38 Po mnenju enega od pripadnikov madžarske manjšine v Prekmurju so »*leta 1919 Madžare v Sloveniji obglavili*«. Varga, *A szlovéniai magyarok helyzete*, str. 77.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 792 23.1.2018 8:47:46

Madžarski priključeno območje Porabja je obsegalo sedem vasi, stisnjenih v kot med slovensko madžarsko in avstrijsko madžarsko mejo. Etnodemografska sestava prebivalstva na tem območju, evidentirana v popisih prebivalstva pred drugo svetovno vojno, kaže na izrecno številčno prevlado slovensko govorečega prebivalstva (Preglednica 2) – uradna statistika je, kot pred prvo svetovno vojno, slovenščino kategorizirala kot vendski jezik. Uporaba besede Vend je bila v 80. letih na pobudo Madžarske akademije znanosti izbrisana iz uradnega besednjaka madžarske politike.

Preglednica 2: Etnična sestava prebivalstva Porabja po popisih leta 1920 in 1930.

Popis	**1920**	**1930**
Slovenci	4.238	4.579
Madžari	144	236
Hrvati	2	-
Nemci	582	183
Ostali	22	9
Skupaj	4.988	5.007

Odkar so bili slovensko Porabje in porabski Slovenci z državno mejo ločeni od Prekmurja in Prekmurcev, se je njihovo narečje razvijalo precej po svoje, drugače od prekmurščine: na prekmurske govore vpliva slovenski knjižni jezik, na porabske pa madžarščina. Vpliv knjižne prekmurščine (ki je še vedno obredni jezik – molitveniki in katekizmi v prekmurskem knjižnem jeziku so še danes v rabi) na porabske govore je čedalje manjši, saj pomen cerkve upada. Porabsko narečje se je razvijalo v intimnem stiku z neslovanskimi narečji, kar mu je vtisnilo pečat pri leksikalnih izposojenkah in kalkih, v skladenjskih posebnostih in naravi ter sistemu glasoslovja. Značilna je tudi relativna arhaičnost in narečno govorečemu Porabcu je zaradi pomanjkanja dostopa socializacijskih medijev v slovenskem jeziku, do izobraževanja in sredstev množičnega obveščanja, pot do slovenskega knjižnega jezika veliko težje dostopna kot govorcem prekmurskega narečja v Sloveniji.

Porabje je danes področje enosmerne dvojezičnosti. Avtohtoni jezik – slovenščino – je v javnem sporazumevanju izpodrinila madžarščina, ki je postala dominantni in polnofunkcionalni jezik. Gre za značilno stanje diglosije. Raba slovenščine je vezana le še na določene funkcije in govorne položaje. Večina manjšinskih govorcev obvlada visoko in nizko zvrst državnega, madžarskega jezika, njihovo znanje (če ga še imajo) in raba slovenščine pa je omejena na nižjo zvrst, narečje domače vasi. Pri sporazumevanju v družini je čedalje bolj očiten generacijski premik: opuščanje domačega narečja je značilno zlasti za sporazumevanje z najmlajšimi člani.[39]

39 Nećak Lük, Verovnik in Marušič, *Besedni zaklad slovenskih otrok.*

Takšno stanje je posledica jezikovne politike Madžarske, ki je s celo vrsto jezikovnih in nejezikovnih postopkov implicitno ustvarila pogoje za asimilacijo pripadnikov slovenske jezikovne skupnosti. Področje ima sicer ugodno geografsko lego – prostorski stik z matično jezikovno skupnostjo je neposreden, vendar pa so vsa povojna leta med državama obstajale nepremostljive politične ovire, ki so Porabje tudi fizično ločile od Slovenije. Področje, na katerem živijo pripadniki slovenske jezikovne skupnosti, je sicer strnjeno, vendar pa so bili stiki med prebivalci posameznih vasi omejeni. Pomemben nejezikovni dejavnik madžarske jezikovne politike je ekonomski: gre namreč za gospodarsko nerazvito, ruralno področje, ki ga je madžarska politika namenila načrtnemu pogozdovanju. Zato je veliko mladega prebivalstva migriralo v večja industrijska središča v notranjosti Madžarske, kar je pomenilo številčno, materialno, pa tudi kadrovsko osiromašenje področja. Odseljevanje Slovencev spremlja sprememba etnične sestave prebivalstva, saj območje privlači prebivalce iz osrednjih predelov Madžarske, ki kupujejo izpraznjene domačije. Posledica vsega tega je postopno, vendar vztrajno opuščanje slovenščine na vseh ravneh, kar obsega zmanjševanje števila rojenih govorcev slovenskega jezika, opuščanje njegovih funkcij ter krčenje območja avtohtone poselitve.

Neugodni učinki načrtovanja statusa jezika manjšine so očitni. Po drugi svetovni vojni je bila vloga cerkve v družbenem življenju zmanjšana na minimum – to je pomenilo zastoj v razvoju jezika, saj se je prekmurski knjižni jezik oblikoval in ohranjal ravno skozi cerkveno rabo. Praznino so delno, a nikoli v celoti, zapolnile šole in razna kulturna društva. Vendar pa nobena od teh institucij ni imela tako celovite povezovalne vloge kot cerkev, saj nikoli niso hkrati zajele celotnega slovenskega prebivalstva. Slovenščina tudi ni dobila svojega mesta v javni komunikaciji – dostop do slovenskih medijev je bil manjšini dolgo časa močno omejen, jezik uradnih ustanov je madžarščina, dvojezični so le nekateri napisi in table s krajevnimi imeni.

Veliko škode je bilo storjene tudi v šolah, saj je bila oziroma je slovenščina le učni predmet v osnovnih šolah. Načrtovalci izobraževanja niso izkoristili priložnosti, da bi ji dodelili položaj učnega jezika, vsaj v omejenem obsegu, takšnem, ki bi bil glede na porabske jezikovne razmere sprejemljiv. Pouk slovenskega jezika ni samo po sebi razumljivo dejstvo, temveč je prepuščeno presoji staršev, ali bodo otroke prijavili k pouku slovenskega jezika ali ne. Ker slovenščina nima primernega položaja v javnosti, se mnogi starši pragmatično odločijo za vpis otrok k pouku nemškega namesto slovenskega jezika. Na srednji šoli v Monoštru pa je pouk slovenskega jezika samo fakultativen. Vse do danes so bili programi slovenskega jezika prezahtevni, pa tudi preveč rigidni, saj šele v zadnjem času upoštevajo tudi narečje, ki v Porabju predstavlja obenem pogovorni in knjižni jezik, ki ima kot tako tudi integrativno funkcijo.

Vsi ti procesi so privedli do regresije vitalnosti slovenščine. Vendar pa so politične in družbene spremembe zadnjih let vsaj na formalni ravni prinesle pravne akte, ki obetajo slovenski manjšini na Madžarskem boljši položaj. V prvi vrsti je tu novi zakon

Necakov_zbornik_FINAL.indd 794 23.1.2018 8:47:46

o manjšinah, ki je bil po večkratnih predelavah sprejet julija 1993. Konec leta 1993 je bil tudi podpisan sporazum o zaščiti manjšin na Madžarskem in v Sloveniji, katerega uresničevanje spremlja medvladna komisija. Ni pretirana trditev, da je v zadnjih letih čutiti določen obrat v samozavedanju porabskih Slovencev. Spremembe velja pripisati novi samoorganiziranosti, delovanju občinskih narodnostnih samouprav. Do danes pa so že oprijemljivi sadovi dela Zveze Slovencev na Madžarskem, ustanovljene leta 1990, zlasti na področju delovanja medijev, organiziranja kulturnega življenja, krepitve ekonomskih pozicij porabskih Slovencev, povezovanja s sosedno Slovenijo z odpiranjem mejnih prehodov in neposrednih stikov med porabskimi in sosednimi goričkimi vasmi. Članstvo Slovenije in Madžarske v Evropski uniji daje neposrednemu povezovanju med porabskimi in prekmurskimi kraji še močnejši zagon in povečuje možnosti za rabo domače govorice. Že tretje desetletje k oživljanju slovenščine uspešno prispeva pisni medij, lokalni časopis *Porabje*, program samostojne radijske postaje v slovenskem jeziku, ki ob primernem času nagovarja sleherno gospodinjstvo tudi v domačem narečju, pa je ciljno usmerjen k zaobrnitvi procesa opuščanja domače porabske govorice.

Prekmurščina med drugo svetovno vojno

Med drugo svetovno vojno se je jezikovna politika na območju Prekmurja za kratek čas ponovno usmerila k vzpostavitvi nekdanjega statusa madžarskega jezika. Med madžarsko zasedbo Prekmurja je ta ponovno postal uradni jezik in jezik sporazumevanja v vseh kanalih javne komunikacije. Iz šol je bil v prvi vrsti izrinjen slovenski knjižni jezik; učitelji, prišleki iz drugih slovenskih pokrajin pa so bili odpuščeni. Učni jezik v šolah je bil bodisi tako imenovani vendski jezik bodisi madžarski. V slednjem primeru je imel vendski jezik status pomožnega jezika, ki naj pomaga k hitrejšemu učenju madžarščine. Na ta način je bilo ne le v Porabju, temveč na celotnem območju Prekmurja ponovno vzpostavljeno razlikovanje med slovenščino v pokrajinah na desni strani Mure in prekmurskim narečjem. Poudarjanje jezikovnih razlik je služilo v podporo teoriji, po kateri naj Slovenci na levi strani Mure ne bi bili del slovenske etnične celote. K utemeljevanju svojskosti, avtonomnosti slovenskega narečja v Prekmurju in s tem k uzaveščanju konstrukta o jezikovni in etnični drugačnosti Slovencev na levem bregu Mure med mladino so bili pozvani tudi prekmurski izobraženci, ki so morali za potrebe izobraževanja pripraviti ustrezne vendske jezikovne priročnike.[40]

Aktualna jezikovna razmerja

Po letu 1945 se je položaj prebivalstva slovenske in madžarske narodnosti v Prekmurju z izjemo Porabja ponovno zamenjal. Za madžarsko manjšino so bile ustanovljene šole

40 Gl. Greenberg, *Ágosti Pável's Prekmurje Slovene grammar*, str. 353–364.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 795 23.1.2018 8:47:46

in oddelki z madžarskim učnim jezikom. Vendar so se ti oddelki vztrajno praznili, saj je absolventom teh šol pomanjkljivo znanje slovenskega jezika onemogočalo nadaljnje izobraževanje. Madžarska manjšina se je znašla v precepu med asimilacijo in getoizacijo. Prelomnico pomeni leto 1959, ko se začne razvijati dvojezično šolstvo in se postopoma vzpostavi celotna izobraževalna vertikala tudi z madžarskim učnim jezikom ob slovenskem. K uravnoteženju položaja obeh jezikov pa je v veliki meri pripomogel koncept institucionalne dvojezičnosti, ki dodeljuje slovenskemu in madžarskemu jeziku na narodnostno mešanem območju Prekmurja enakovredno vlogo v javnem sporazumevanju. Mogoče je postaviti podmeno, da je današnje stanje znanja in rabe madžarskega jezika v veliki meri posledica ugodne jezikovne politike Slovenije, ki je kot podlago za uveljavljanje institucionalne dvojezičnosti in za vzpostavitev uravnoteženega govornega položaja na tem območju gradila na individualni dvojezičnosti, in sicer ne le pripadnikov manjšine temveč tudi večinskega prebivalstva.

O rabi nemščine kot jeziku nemške skupnosti v zasebni rabi danes ni podatkov. Ima pa pomembno mesto v izobraževanju kot tuji jezik. Glede na bližino Avstrije in intenzivno zaposlovanje Prekmurcev v nemško govorečem svetu dosega nemščina kot prvi tuji jezik, pa tudi drugi tuji jezik v šolah v Prekmurju pomembno večje število slušateljev kot drugod po Sloveniji.

Današnjo sociolingvistično podobo Prekmurja popestri tudi romski jezik, ki širi svoje zakonsko[41] utemeljene funkcije tudi v javnem sporazumevanju: kot pomožni jezik je prisoten v šolstvu, kljub nedorečenemu postopku standardizacije je prisoten v pisnih in avdiovizualnih medijih.

Namesto zaključka

Z združitvijo Prekmurja s slovenskimi pokrajinami na desni strani Mure se je izteklo obdobje rabe prekmurskega knjižnega jezika. V javnih govornih položajih, v prvi vrsti v šoli, se je začel uveljavljati zborni oziroma splošni pogovorni slovenski jezik. Ta zvrst je po krajšem oklevanju postala tudi jezik časopisja. K širjenju funkcij slovenske visoke zvrsti so v znatni meri pripomogli iz drugih slovenskih pokrajin (predvsem z odlokom oblasti, redkeje po lastni izbiri) priseljeni izobraženci. Nove jezikovne razmere so vsekakor vplivale ne samo na prihodnje socialno razslojevanje prekmurskega prebivalstva, temveč tudi na njegova stališča do domačega narečja in jezikovne identitete. Ta vidik sociolingvističnega razvoja Prekmurja še čaka na sistematično raziskovanje.

S širjenjem védenja o razmerjih med knjižnim jezikom in drugimi zvrstmi, narečji v primeru Prekmurja, ter z ozaveščanjem govorcev o delitvi njihovih funkcij se spreminja tudi odnos do narečij v Sloveniji. Kot je mogoče presojati po najnovejših znamenjih, se raba prekmurskega narečja v zadnjem času krepi, ne samo v zasebnem

41 *Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji.*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 796 23.1.2018 8:47:46

temveč tudi v javnem sporazumevanju, in ne le v ustni temveč tudi v pisni rabi. Poleg prisotnosti v že omenjenih pisnih in avdiovizualnih medijih v Porabju, v narečju nastajata poezija in proza; jezik v delih več prekmurskih pisateljev (od Kranjca prek Lainščka do Kardoša in Šarotarja) je marsikdaj narečno obarvan z besedjem in vložki v prekmurščini. Njegovo besedišče je zbrano v prekmurskem slovarju, sproti pa nastaja tudi spletni slovar prekmurskega jezika. Kot vsak jezik se v procesu prilagajanja sodobni družbeni in jezikovni stvarnosti, seveda, spreminja tudi prekmurski. V tem procesu izgublja nekaj svoje starovečnosti, pridobiva pa novo gradivo za sodobno rabo. V svoji, prirejeni različici ga samozavestno uporabljajo tudi mladi. Vse to dopušča podmeno, da se je njegovo razmerje s slovenskim knjižnim jezikom stabiliziralo, kar spodbuja njegovo vitalnost.

Viri in literatura

Tiskani viri

A Magyar országainak helységnévtára. Budapest, 1892.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, első rész, a népesség főbb adatai községenként. Budapest, 1912.

Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1921.

Az 1930. évi népszámlálás. Első rész. A Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine. Knj. 3, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti. Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1938.

Treaty of Peace Between The Allied and Associated Powers and Hungary And Protocol and Declaration, Signed at Trianon, 4. junij 1920.

Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji. *Uradni list RS*, št. 33/2007. Dostopno na: http://www.uradnilist.si/1/objava.jsp?urlid=200733&stevilka=1762

Časopisni viri

Kovacs, Attila, A szlovéniai magyarság a népszámlálási adatok tükrében (Madžari v Sloveniji v luči demografskih podatkov). *Népújság* 42 (26–36), 2. julij 1998 – 10. september 1998, str. 12.

Žunec, Branko, Od kod in kam, Prekmurje. *Večer*, 9. avgust 1999, str. 25.

Literatura

Baš, Franjo, Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi. Bogo Grafenauer (ur.), *Prekmurski Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Murska Sobota, 1961, str. 61–77.

Ftičar, Jože, Slovenci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki do 1919. *Panonski zbornik*, Murska Sobota, 1966, str. 117–130.

Fujs, Metka, Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih in porabskih Slovencih. Dušan Nećak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas.* Ljubljana, 1997, str. 204–217.

Gašpar, Mirjana in Beata Lazar, *Židje v Lendavi*. Lendava: Lindplast, Pince, 1997.

Greenberg, Marc L., Ágosti Pável's Prekmurje Slovene grammar. *Slavistična revija* 37 (1–3), 1989, str. 353–364.

Jerič, Ivan, *Moji spomini*. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža, 2000.

Kokolj, Miroslav in Bela Horvat, *Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.

Kovacs, Attila, Madžarsko-slovenska jezikovna meja ter trianonska meja. Göncz László (ur.), *Pokrajina ob Muri in Trianonska mirovna pogodba*. Lendava, 2000, str. 100–113.

Kozar-Mukič, Marija, Slovensko Porabje. *Enciklopedija Slovenije, 12. zv*. Ljubljana, 1998, str. 73–75.

Mikola, Sandor, *A vendség multja es jelene* (Vendstvo v preteklosti in sočasju). Budapest: Szerző, 1928.

Nećak Lük, Albina, Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju 1918–1945. *Zgodovinski časopis* 35 (3), 1981, str. 279–286.

Nećak Lük, Albina, Jezikovna identiteta in jezikovno načrtovanje pri Slovencih. Dušan Nećak, (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas.* Ljubljana, 1997, str. 117–132.

Nećak Lük, Albina, Oris jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja v panonskem prostoru na dveh tromejah. *Živeti z mejo. Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejah.* Ljubljana, 2008, str. 51–73.

Nećak Lük, Albina, Tina Verovnik in Franc Marušič, Besedni zaklad slovenskih otrok v Porabju. *Uporabno jezikoslovje* 3 (4), 1995, str. 118–131.

Novak, Vilko (ur.), *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, 1976.

Novak, Vilko, *Martjanska pesmarica*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1997.

Slavič, Matija, *Prekmurje*. Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza, 1921.

Slavič, Matija, *Naše Prekmurje. Zbrane razprave in članki*. Ur. Viktor Vrbnjak. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.

Stipkovits, Ferenc, *Porabski Slovenci. Dodatki k zgodovini porabskih Slovencev 1945–1949*. Celldömölk: Módszertani Szakcsoport, 1994.

Šiftar, Vanek, Sosedstvo ob državni meji z Avstrijo. Boris Jesih (ur.), *Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski*. Ljubljana, 1994, str. 165–195.

Šiftar, Vanek, Sosedstvo s Porabjem. *Sodelovanje ob meji*. Murska Sobota; Szombathely, 1996, str. 68–77.

Šiftar, Vanek, Cigan – Rom?! Vera Klopčič in Miroslav Polzer (ur.), *Izboljšanje položaja Romov v Srednji in Vzhodni Evropi: izziv za manjšinsko pravo.* Ljubljana, 1999, str. 141–145.

Škafar, Ivan, Pred sedemdesetimi leti. O nameravani knjižni družbi za prekmurske Slovence. *Prostor in čas* 6 (3/4), 1974, str. 204–216; št. 5/6, str. 322–329.

Varga, Sandor, A szlovéniai magyarok helyzete 1919–1941 között (Položaj Madžarov v Sloveniji med letoma 1919–1941). *Muratáj*, 1994, št. 1, str. 77–88.

Zelko, Ivan, *Zgodovina Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1996.

Zelko, Ivan, Zgodovina soboške dekanije. *Zbornik soboškega muzeja* 5, 1998, str. 81–124.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 798 23.1.2018 8:47:46

Summary

Albina Nećak Lük

The Prekmurje sociolinguistic portrait outline

The paper deals with the most relevant aspects of the language contact situation in the Prekmurje region. Past and present status relationships between the Prekmurje dialect (which due to the fact that literary works have been published in this language since 1715 also plays the role of a mini literary language) and other contact languages of the region, the Slovene literary norm, Hungarian, German, Romani, etc, are in the forefront of the investigation. Language policy concepts with regard to its functions in public use in different periods and in different state frameworks are presented. The basic language policy measures related to minority languages, Slovene in Hungary, in the Porabje region and Hungarian in Slovenia, in the ethnically mixed region of Prekmurje are touched upon, in order to round off the sociolinguistic picture of the area. In conclusion, some speculations as to the future prospects of the Prekmurje dialect are set forward.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 800 23.1.2018 8:47:46

Darja Kerec[*]

Od Talije do gospodične predsednice (Gledališka in kino ponudba v Murski Soboti med obema vojnama)

Začnimo z gospodično predsednico. To je bila Zsuzsa (slov. Žuža), hčerka preminulega direktorja budimpeštanske tekstilne tovarne sredi 30. let 20. stoletja, ki je glavna junakinja v leta 1935 posnetem filmu madžarskega režiserja Martona Endreja. Komedija z naslovom *Gospodična predsednica* (madž. *Elnökkisasszony*),[1] ki v ospredje postavlja vodstvene ambicije in čustvene preobrate mlade ženske, je bila v Murski Soboti predvajana v začetku leta 1941, tj. v času, ko sta dva tekstilna obrata (šivalnici perila Janeza Cvetiča in Ludvika Šiftarja) že zaposlovala blizu 500 marljivih delavk. Film je, čeprav naslov morda namiguje na pridobitve ženske emancipacije, izrazito lahkoten in klišejski. Murskosoboški Grajski kino ga je oglaševal kot veseli film,[2] podobno tudi nemškega *Kitty in svetovna konferenca* (*Kitty und die Weltkonferenz*, 1939)[3] z v tistem obdobju zelo priljubljenima Hannelore Schroth in Paulom Hörbigerjem v glavnih vlogah. Na Slovenskem je bil film s protagonistko Kitty prvič predvajan decembra 1939, na primer v mariborskem kinu Metropol,[4] le slabe tri mesece po berlinski premieri 25. avgusta. Z enoletnim zamikom, februarja 1941, pa je prišel tudi na platno v Murski Soboti. Film so snemali na avstrijskem Koroškem, ob Milštatskem jezeru, nacistične cenzorje pa je zmotila predvsem anglofilska tendenca zgodbe, v kateri je bila vloga angleškega gospodarskega ministra menda preveč simpatična, zmotila pa jih je tudi glasba, ki naj bi bila preveč pacifistična.[5]

* dr. Darja Kerec, docentka, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16, darja.kerec@pef.uni-lj.si

1 https://hu.wikipedia.org/wiki/Eln%C3%B6kkisasszony; prim. https://port.hu/adatlap/film/tv/elnokkisasszony-elnokkisasszony/movie-606.

2 *Murska krajina*, 23. februar 1941, str. 2.

3 https://de.wikipedia.org/wiki/Kitty_und_die_Weltkonferenz.

4 *Mariborer Zeitung*, 28. december 1939, str. 4.

5 https://de.wikipedia.org/wiki/Kitty_und_die_Weltkonferenz.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 801 23.1.2018 8:47:46

Njen avtor je bil Michael Jary (kot Maximilian Michael Jarczyk rojen blizu Katowic leta 1906), ki ni skrival navdušenja nad jazzom in swingom. Umik filma s platen ne preseneča in je nastopil v luči vojne napovedi Francije in Združenega kraljestva Nemčiji 3. septembra. Drugačno usodo kot na Slovenskem je torej doživel v Nemčiji, saj je bil kmalu po premieri s strani Goebbelsovega ministrstva (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda) uvrščen na seznam prepovedanih filmov.[6]

Zdi se, da vpogled v takratne slovenske filmske napovednike ilustrira vzdušje, ki ga najlažje opišemo kot "zatišje pred viharjem" … Večji del sveta je že bíl vojno in zadnji trije meseci pred okupacijo Jugoslavije so bili tisto kratko obdobje, ko je bil tudi spored pri ponudnikih kulture in zabave, predvsem v lokalnih gledališčih in kinodvoranah nazadnje bolj sproščeno obarvan. Z letom 1945 je namreč prišla sprememba režima in lahkotni filmi zahodne produkcije so se morali umakniti. Za kakšno desetletje je prevladala sovjetska filmska produkcija.

Najprej je bila Talija …

Pred pojavom filma je bil v središču umetniške ustvarjalnosti in ponudbe gledališki oder in tudi v Murski Soboti so se pred letom 1919 odvijale gledališke predstave. Talija (gr. Thalia, Thaleia) kot muza komedije in pastoralnega pesništva z nepogrešljivima atributoma – komično masko in pastirsko palico, je bila v grški mitologiji tudi zavetnica družabnih dogodkov in srečanj.[7] Pred začetki gledališča je bilo v Murski Soboti kulturno in družabno življenje največkrat zapolnjeno prav s plesi, banketi in glasbenimi nastopi domačih in gostujočih umetnikov. Začetki gostujočih gledališčnikov segajo v konec 19. stoletja. Največkrat je šlo za improvizirano organizacijo in predstave niso bile dnevne ali tedenske, so jih pa Sobočanci neučakano pričakovali, tako na primer konec avgusta 1909:

> »Prašna Murska Sobota se sedaj lahko veseli ob redki, a novi vesti: prišli so gledališčniki ... Dialog se začne med dekleti in damami: Ali bo kakšen, na smrt zaljubljen junak, ali bodo lepe ženske in deklice, ki bodo strle moška srca? No, radovedni bodo zadovoljni. Po ogledu prvih predstav lahko napišemo, da se bo občinstvo prijetno zabavalo, ker nekateri igralci izredno dobro nastopajo.«[8]

Prvi večer je bila na sporedu *Vesela vdova* z glavno igralko Józefino P. Szabolcsi, naslednji pa igra *Orli*. V lokalnem časopisu so o prihajajočih predstavah zapisali, da »*če bodo organizatorji odpravili nekatere težave, bo obisk dober.*«[9] Težava je bila predvsem prostorska,

6 https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_im_Nationalsozialismus_verbotenen_Filme.

7 Janković, *Kdo je kdo*, str. 258–259; *Oxford English Dictionary*, str. 859; *New Encyclopaedia Britannica*, str. 670.

8 Kerec, *Sóbota na prelomu*, str. 136.

9 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 802 23.1.2018 8:47:46

gledališki oder je bil namreč kar na dvorišču gostišča Flisar in v napovedniku so zapisali, da bo začetek predstave ob pol deveti uri, s čimer bi se omogočil gledališki užitek tudi tistim, ki bi prispeli z večernim vlakom.[10] Občinstvo si je želelo tudi več in novejših uprizoritev in že naslednji mesec se jim je želja uresničila:

> »Skoraj dve leti je že, da je bilo soboško gledališko občinstvo nazadnje v situaciji, da bi lahko v našem mestu uživalo v najnovejših duhovnih stvaritvah odličnikov naše gledališke literature. Pred nekaj tedni je torej novica, da bo odlična skupina gledališkega ravnatelja Árpáda Kissa septembra prispela k nam na večtedensko gostovanje, povzročila zlahka razumljivo vznemirjenost in razgibanost. Skupina se je predstavila s svetovno znano uspešnico Tat Henrija Bernsteina. Glavno vlogo, vlogo Louise Marie Voysin je igrala Kornélia K. Kövi. Svojo nalogo je opravila dokaj dobro, v kolikor je vlogo pregrešne ženske igrala naravno, brez izumetničenosti in tudi glavni motiv drame, da je zaljubljena ženska zaradi objekta svoje ljubezni vsega sposobna, celo nepoštenosti, je znala pričarati z igrivo lahkotnostjo kot sprejemljivo. Kiss ji je bil dober partner, ki bi lahko bil odličen umetnik, če bi tudi svoj glas obvladoval tako čudovito, kot je odigral svojo vlogo. V vlogi Izabelle Lagardes je bila Lili Asbóth dokaj ljubka in na splošno lahko povemo, da so bili tudi vsi ostali igralci na svojem mestu. Nedeljivo simpatijo občinstva so si zase in za skupino zagotovili že ob prvi priložnosti.«[11]

V Murski Soboti je v obdobju med obema vojnama v kulturni ponudbi zavel svež veter, kar je bila posledica dejstva, da se je v javnem prostoru slovenska beseda in z njo povezane kulturne dejavnosti okrepila. Tukaj imamo v mislih predvsem gledališča in (takrat improvizirane) kinodvorane oz. kino salone, ki so – preden je Prekmurje pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev – v kulturnem programu pretežno meščanskemu občinstvu ponujala umetniške stvaritve v madžarskem jeziku. Zato ne presenečajo besede pisatelja, publicista in gledališkega zgodovinarja Antona Trstenjaka (1853–1917), ki je ob obisku med popotovanjem po Prekmurju župniku Siniču v Bodoncih govoril tudi o slovenskem gledališču:

> »Čudil se je Sinič, in čudili so se mnogi drugi, ko sem jim pripovedoval, da imajo v Ljubljani slovensko gledališče. Slišali niso nikdar o njem in si mislijo, da je vnas vse tako nemški, kakor je na Ogrskem madžarski. Verovati niso mogli, da imajo drame in igrokaze.«[12]

10 Prav tam.

11 Prav tam.

12 *Viri za zgodovino Prekmurja*, str. 203.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 803 23.1.2018 8:47:46

Prav o času potovanja po Prekmurju v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja, leta 1892, je Trstenjak v imenu Dramatičnega društva v Ljubljani izdal knjižico o zgodovinskem pregledu gledaliških predstav in slovenske dramske književnosti.[13] Na gledališke predstave v slovenskem jeziku je bilo treba v Prekmurju počakati še desetletja po Trstenjakovem obisku. Do konca 30. let 20. stoletja je imela Murska Sobota dve gledališki skupini (Sokolsko gledališče in Prosvetno društvo),[14] gostovala pa so tudi gledališča iz Ljubljane, Maribora in Ptuja. To je obdobje, ko so v Dravski banovini delovala poklicna oz. državna gledališča (Maribor in Ljubljana), še več je bilo dramatičnih društev po manjših krajih, kot sta Ptuj ali Celje.[15]

Do novih društvenih organizacij je bil Klekl kot katoliški duhovnik in časopisni izdajatelj[16] zelo zadržan, pogosto žaljiv. V Murski Soboti je vse od leta 1929 delovalo Telovadno društvo Sokol, kulturno angažirano je bilo v 30. letih tudi Sokolsko gledališče oz. Sokolska dramatična šola.[17] Leto in pol po združitvi Prekmurja z matico je v svojem časopisu Novine objavil, da sokoli v Murski Soboti agitirajo za včlanitev v društvo in da naj bi proti njeni vednosti neko gospodično sprejeli v "svojo čredo" …[18] Sicer pa je bil odnos celotne katoliške duhovščine do sokolov skoraj poenoten. Župnik v Velikih Laščah Jakob Ramovš je v razpravi 3. seje banskega sveta januarja 1931 izpostavil, da bi moral Sokol Kraljevine Jugoslavije pri vzgoji upoštevati tudi verske momente in prosil, da se ne bi ob nobeni priliki žalilo verskih čustev in da naj njegove prireditve terminsko ne sovpadajo z verskimi obredi.[19]

V 20. letih 20. stoletja so v Mursko Soboto začela prihajati gostujoča gledališča, tako tudi ljubljanska Drama, ki je v kinu Dittrich izvedla tri nastope od 30. junija do 2. julija 1928. Predstavili so se s komedijo *Sestrična iz Varšave* Louisa Verneuila, Nicodemijevo *Zora, dan in noč*, z literarnimi odlomki iz Župančičeve *Veronike Deseniške*, Shakespearjevim *Hamletom* in Vojnovićevo *Smrt majke Jugovića*.[20] Vest o gostovanju je tokrat objavil tudi Klekl.[21]

Manj zadržkov je imel Klekl do gledaliških predstav, če so le bile v organizaciji cerkvenih ustanov. Murskosoboško Martinišče, salezijanski dijaški zavod, je bilo

13 Trstenjak, *Slovensko gledališče*.

14 Brumen, *Murska Sobota*, str. 243.

15 *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 174.

16 Jožef Klekl st. je že leta 1904 začel izdajati pobožni mesečnik *Nevtepeno poprijeta Devica Marija, zmožna Gospá Vogrska* (od 1919 *Marijin list*). Urejal ga je v letih 1913–1917. Leto pred začetkom vojne je ustanovil še politični časopis *Novine*. Leta 1906 je začel izdajati še prilogo *Marijinega lista – Kalendar Srca Jezušovoga* (znan tudi kot *Kalendar* oz. *Koledar*). Pogosto je objavljal pod psevdonimom »Srčen« (SBL: http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi275376/). Politični list oz. tednik Novine je izdajal v letih 1914–1929.

17 *Murska krajina*, 13. maj 1934, str. 3; in 20. maj 1934, str. 3.

18 *Novine*, 2. januar 1921, str. 4.

19 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 79.

20 *Mariborski večernik Jutra*, 27. junij 1928, str. 2.

21 *Novine*, 1. julij 1928, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 804 23.1.2018 8:47:47

ustanovljeno na njegovo pobudo. Zavod je imel izobraževalno in vzgojno vlogo. V obvestilu o pogojih sprejema gojencev v novem šolskem letu (1939/40) je vodstvo zapisalo:

> »Gojenci imajo v zavodu vso oskrbo, dobro versko vzgojo in pomoč v učenju. Goji se tudi petje in godba. Zavod ima zračne učilnice in spalnice, gledališče, igrišča in kopališče.«[22]

Osnovna pogoja za sprejem sta bila sprejemni izpit za 1. razred in krstni list. Kulturni dogodki v zavodu so bili povezani z versko vzgojo, tudi odrske postavitve:

> »Lepe knige, lepi navuki, lepi zgledi pobožna molitev, sv. meša, sv. zakramenti, spevanje, akademije, gledališče itd. majo edino to za cil: Tej dečki naj bodo ednok istinsko tolažba i pomoč svojemi lüstvi.«[23]

Leta 1933 je Klekl objavil zapis o igri *Kraljestvo palčkov*, ki so jo odigrali šolarji iz Žižkov, osnovno sporočilo igre pa je bila materina ljubezen.[24]

Sokolsko gledališko društvo se je septembra 1933 predstavilo s tridejanko *Otroška tragedija* (*Kindertragödie*, 1919) avstrijskega zdravnika in pisatelja Karla Schönherrja,[25] ki je na kritika pustila močan vtis. Navdušen je bil nad igro treh mladih igralcev, ki so igrali suvereno in so celo zavrnili pomoč suflerke. Kritik je pohvalil njihovo skladno igro: »*Kar pa je treba posebej poudariti, vsa trojica je igrala kongruentno, da se je videlo da doživlja in občuti celotno dejanje.*« Je pa bil obisk slabši, kot če bi šlo, morda, za veseloigro: »*Obžalovati je le, da poset ni bil boljši, morda igra ni bila srečno izbrana po želji občinstva.*«[26]

Sokoli na najmlajše obiskovalce niso pozabili vse do začetka vojne in so tako na Lutkovnem odru v Murski Soboti za 19. januar 1941 napovedali dopoldansko ponovitev *Srebrnega pajčka*, pravljične igre v štirih dejanjih,[27] so pa v božično-novoletnem času tudi za starejše občinstvo pod vodstvom prof. Liške pripravili Nučičevo veseloigro z naslovom *Dr.* in objavljena kritika je bila zelo naklonjena vsem nastopajočim:

> »Po dolgem času nismo bili le deležni neprisiljene zabave, temveč tudi notranjega zadovoljstva, kar lahko nudi le igra, ki ni igrana le šablonsko in ki ne usmerja vse svoje sile za trenutnimi efekti za ceno karikatur…«[28]

22 *Slovenski gospodar*, 21. junij 1939, str. 11.

23 *Kalendar*, 1927, str. 76.

24 *Marijin ograček*, 8. februar 1933, str. 29.

25 Schönherr, Karl (1867-1943), Schriftsteller und Arzt, *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Online Edition (Austrain Academy of Science), http://www.biographien.ac.at/oebl?frames=yes.

26 *Murska krajina*, 17. september 1933, str. 3.

27 *Murska krajina*, 19. januar 1941, str. 3.

28 *Murska krajina*, 5. januar 1941, str. 2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 805 23.1.2018 8:47:47

Sokoli so lutkovne predstave za mlajše na željo staršev pogosto ponavljali, med drugim tudi Šumenjakovo *Čarobno iglo.*[29]

Ljubiteljski igralci so bili zelo dejavni. Lokalna skupnost je njihovo samoiniciativnost sprejemala z naklonjenostjo, še posebej nastope podmladka Rdečega križa, ki so za dober namen sodelovali s Sokolskim društvom, največkrat v adventnem mesecu. Tako je bilo tudi decembra 1936, ko je bil izkupiček od prodaje vstopnic namenjen šolski kuhinji. V napovedniku je o premieri pisalo:

> »Mladinska igra s petjem in orkestrom – izvajanje Podmladka R. K. v M. Soboti. Iz peresa gospoda Ferjan Milana, učitelja v Murski Soboti, je izšla, danes še v rokopisu, mladinska igra "Slavček". Krstna predstava bo dne 19. t. m. ob 8. uri v Sokolskem domu in 20. ob 3 uri popoldne v režiji pisatelja samega. Pisatelj je našel snov za to 4 dejanko v rudniškem revirju, kjer vlada največje pomanjkanje.«[30]

Ljubljanski in mariborski poklicni gledališčniki so bili, ob amaterskih, vedno dobro sprejeti s strani občinstva. Avgusta 1937 se je v okviru gostovanj pod vodstvom Milana Skrbinška, gledališkega igralca, režiserja, pisca in pedagoga (v SNG je deloval med leti 1922 –1945)[31] v Murski Soboti ustavila t. i. Slovenska scena. Igralci SNG so v Sokolskem domu uprizorili socialno-psihološko dramo Jožeta Borke *Rafael Ferrari in njena Marija*.[32] Drame za uprizoritev niso sprejeli niti v Ljubljani niti v Mariboru, jo je pa sprejel prav Skrbinšek in jo s skupino mladih igralcev predstavljal v lokalnih slovenskih gledališčih, saj je menil, da gre za zelo vredno in odrsko močno delo.[33] V oceni uprizoritve so zapisali, da so »*gledalci mladim igralcem iz srca hvaležni za lep večer.*«[34]

Junija 1938 je gostovalo ljubljansko Narodno gledališče (danes SNG Drama) z dvema večernima predstavama za odrasle. Prva je bila komedija o družbi, ki živi v laži (*Pokojnik* iz leta 1937 Branislava Nušića), druga monokomedija *Ženitev* Nikolaja Gogolja. Popoldanska predstava je bila namenjena otrokom. Zaigrali so *Sneguljčico* (1937) trebanjskega pesnika, dramatika in ravnatelja Narodnega gledališča oz. Drame Pavla Golie. V napovedniku se poziva k polnoštevilni udeležbi: »*Sobota mora pokazati, da zna ceniti tako umetniško visoko kvalitetne predstave, kot jih nudi ljubljanska drama!*«[35] Navdušenje nad organizacijo obiska Narodnega gledališča je izpričano v julijski številki Murske krajine:

29 *Murska krajina*, 16. marec 1941, str. 3; in 23. marec 1941, str. 4.

30 *Murska krajina*, 6. december 1936, str. 2.

31 Skrbinšek, Milan (1886–1963), http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi576766/.

32 *Murska krajina*, 22. avgust 1937, str. 3.

33 Moravec, *Pričevanja*, str. 1135.

34 *Murska krajina*, 22. avgust 1937, str. 3.

35 *Murska krajina*, 12. junij 1938, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 806 23.1.2018 8:47:47

> »Stroški so bili zelo visoki: vso odrsko opremo, ki je je bilo zelo mnogo zlasti za "Sneguljčico", so pripeljali iz Ljubljane. Uprava je računala s primanjkljajem. Hotela pa je prekmurskemu ljudstvu, posebno še otrokom tudi na zunaj pokazati pravo sliko slov. narodnega odra. Vodstvo ljub. drame je s tem pokazalo, da noče biti gledališče le za Ljubljano, temveč zares "slovensko narodno gledališče". To je pokazal tudi telefonski razgovor dan pred gostovanjem (14. junij, op. a.), ko je uprava poudarila, da želi, da bi prišlo na predstavo čim več preprostega občinstva in je zato pristalo na znižanje cen; posebno pa je to pokazal jasni in odločni uvodni govor ravnatelja Drame pesnika Golie.«[36]

V občinstvu v dvorani Sokolskega doma so res sedeli najvišji lokalni predstavniki, t. i. kmetska mladina, najmlajši od daleč in blizu. Izkupiček je bil za tovrstni dogodek v Murski Soboti visok, in sicer 9383 dinarjev. Sodelovali so akcijski odbor soboške občine, šole, stanovska, prosvetna in druga društva.[37]

Kritike o pomanjkanju kvalitetnih gledaliških predstav v Murski Soboti, ki v 30. letih ni premogla niti samostojne namenske dvorane in so se skoraj vse umetniške predstave odvijale v Dittrichovem ali Grajskem kinu ter Sokolskem domu, so bile stalnica. Pogled na gledališko sceno v Murski Soboti v prvi polovici 30. let se razkriva v *Kritičnem dopisu*, objavljenem v Mladem Prekmurcu – listu, ki je izhajal med šolskim letom enkrat mesečno in ga je izdajalo Sokolsko društvo Murska Sobota:

> »Nadalje naj omenim dramatske in druge prosvetne prireditve, odnosno predstave. Teh bi moralo biti vsaj nekaj več, kot prej omenjenih veseličnih, toda ni pomoči – padle so na sramoten minimum. /…/ tako, da v Soboti tekom zimske sezone nisi videl niti eno resno delo slovenskih, jugoslovanskih popularnih dramatikov. To je skoraj neverjetno, toda, kar je res, je res.«[38]

Na šolah so dramskim predstavam posvečali večjo pozornost. Dijaki nižje in višje gimnazije so spomladi pod okriljem Rdečega križa uprizorili dramo slovaškega pisatelja Ivana Stodole *Kralj Svetopolk* (*Kráľ Svätopluk*, 1931), ki jo je prevedel profesor soboške državne gimnazije Viktor Smolej, režiral pa profesor Jože Potokar. Igra dijakov je bila pohvaljena, dobronamerna kritika pa je bila namenjena scenografiji (*oporekati bi bilo morda nekaterim odrskim slikam*) ter izgovorjavi nekaterih nastopajočih.[39]

Nabor gledaliških predstav v letu 1939 sovpada z 20-letnico združitve Prekmurja z matico. Ob tej obletnici so pripravili poletno prireditev Prekmurski teden (17.–26.

36 *Murska krajina*, 10. julij 1938, str. 2.

37 Prav tam.

38 *Mladi Prekmurec*, št. 3–4, leto I, 1936/37, str. 39.

39 *Mladi Prekmurec*, št. 5, leto I, 1936/37, str. 52.

junij), ki ga je slovesno odprl ban Marko Natlačen. Pozdravne brzojavke, ki jih je nekaj zbranemu občinstvu prebral soboški župan Ferdinand Hartner, so poslali tudi dr. Anton Korošec, Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter mnoga druga društva in ustanove.[40] 20. junija ob 9. uri zvečer je bila na sporedu priljubljena Župančičeva *Veronika Deseniška* v režiji prof. Jožeta Potokarja, ki je angažiral člane različnih igralskih skupin več soboških društev, tudi prosvetnega. Ker je bilo poletje, je bila predstava kar na odprtem, na dvorišču mestnega gradu, tudi zato, da so lahko vključili nastop na konjih.[41]

O uspešno izvedenem 1. Prekmurskem tednu in gledališki predstavi so pisali tudi v Slovenskem narodu:

> »Igra je bila v luči reflektorjev in ob izbornih kulisah, ki jih je nudilo sivo zidovje plemenitaškega gradu še prav posebno efektna. Hermana je dovršeno podal prof. Jože Potokar. Veronikino tragično usodo je s prepričevalno igro verno tolmačila ga. Elizabeta Bergerjeva«.

Poudarili so, da je bila celotna uprizoritev »*na visoki stopnji igralske umetnosti*.«[42] Notranje dvorišče Szápáryjevega gradu je lahko sprejelo blizu 700 gledalcev.[43] Zbadljivo oceno domače gledališke predstave je 1. februarja 1940 objavil Düplin:

> »Silno bilo je lepo, ko dali so Veroniko. To bil vam celi rebiljon je, ko obetali so konje. Da jih dajo v predstavo z živim repom z živo glavo. Je ljudstvo klelo: "Prmojdunaj", ko konji so ostali zunaj, saj so plačali vstopnino za ljudi in za živino.«[44]

Neprizanesljiv pa je bil zapis o režiserju predstave, prof. Potokarju: »*Veronika v rajski sreči umrla je pri pravi ječi. Realnost vedno fabricira, če Potokar kaj režira*.«[45] Potokar je bil vztrajen organizator in režiser gledaliških predstav v Murski Soboti. Sredi decembra 1939 se je tako s Prosvetnim društvom v Prosvetnem domu predstavil z igro Felixa Timmermansa *Župnik cvetočega vinograda*.[46] A njegova izvedba *Veronike* ni bila edina, ki je izzvala slabo kritiko. Sodelavec ljubljanske Zveze kulturnih društev Osip Šest in tudi režiser prve postavitve (ljubljanska Drama, 1924) je v kritiki nastajanja in uprizoritve *Veronike Deseniške* na enem od amaterskih oz. diletantskih odrov v Kranju zapisal, da je kostumografija »*nekaj strašnega*«, v zvezi z masko pa, da »*to niso bila lica, temveč spake* in

40 *Murska krajina*, 2. julij 1939, str. 1.
41 *Murska krajina*, 11. junij 1939, str. 1.
42 *Slovenski narod*, 23. junij 1939, str. 2.
43 *Murska krajina*, 2. julij 1939, str. 1.
44 *Düplin*, 1. februar 1940, str. 2.
45 Prav tam.
46 *Murska krajina*, 17. december 1939, str. 2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 808 23.1.2018 8:47:47

da *so diletantje šestkrat odigrali Veroniko in je to dokaz, da neokusne burke niso nujna potreba diletantskih odrov*.«[47]

Podobno hudomušen je bil Düplinov zapis o gostovanju ljubljanske Drame, ki je 22. junija gostovala v Sokolskem domu. V drami v treh dejanjih Willyja Oscarja Somina *Atentat* sta nastopila Ivan Levar in znana igralka Mira Danilova, hčerka igralke Avguste Danilove. V Ljubljani je bila premiera decembra 1936. Soboška izvedba tri leta kasneje je bila razprodana.[48] Zapisali so:

> »V dneh te velike razstave bile razne so predstave. Ljubljanska drama svoj spored skrajšala je zad in spred. Le dva igrala sta teater, šla sta se očeta mater. Smo gledali zakona žrtvo, na koncu bilo je vse mrtvo.«[49] Realna pa je bila ocena v osrednjem časopisu: »Odlična igralca ljubljanske drame sta znala s svojimi dvogovori držati v napetosti več kot 500 gledalcev. Želimo več takih nastopov!«[50]

Anonimni šaljivi kritiki so v Düplinu radi secirali soboško gledališko sceno, katere sestavni del niso bile le lokalne društvene igralske zasedbe in ansambli iz Ljubljane ter Maribora, ampak tudi za tiste čase manj uveljavljena avantgardna gledališča. Med temi je izstopalo Ptujsko mestno gledališče, ki je po zaključku sezone imelo turnejo po severovzhodnih slovenskih središčih.[51] Za prodor avantgardnih ptujskih gledališčnikov je zaslužen mlad režiser Fran Žižek.[52] O njegovem gostovanju v Murski Soboti se je Düplinu zapisalo: »*Iz Ptuja novo gledališče, ki si pot v bodočnost išče, nam odprlo je poglede v nove gledališke vede*.«[53] Povedno je dejstvo, da so se v času prireditev Prekmurskega tedna mnogi otroci v okviru šolskih izletov prvič udeležili kino predstave. Uprava Prekmurskega tedna je poskrbela za več zabavnih in kulturnih filmov, ki so jih vsako uro predvajali v Grajskem kinu.[54]

Željo po več gledaliških predstavah so v začetku leta 1941 izpostavili tudi v lokalnem časopisu z opazko, da »*so v Soboti v zadnjem času predstave dokaj redke*.«[55] Zapis je bil tudi vabilo domačinom, da si 29. januarja zvečer v Sokolski dom pridejo ogledat Kozakovo dramo *Lepa Vida* v izvedbi mariborskega Narodnega gledališča v režiji Vladimirja Skrbinška. Zapisali so tudi, da je vstopnina zelo zmerna in da prireditelji pričakujejo, da

47 Gabrič, *Družbena in družabna vloga*, str. 48–49.
48 *Murska krajina*, 25. junij 1939, str. 2; *Večernik* (Maribor), 17.–18. junij 1939, str. 6.
49 *Düplin*, 1. februar 1940, str. 2.
50 *Murska krajina*, 2. julij 1939, str. 1.
51 *Večernik* (Maribor), 17.–18. junij 1939, str. 8.
52 *Avantgardni teater Frana Žižka in okupacija 1941-1945* (http://www.mgp.si/si/omgp/zgodovina.html).
53 *Düplin*, 1. februar 1940, str. 3.
54 *Murska krajina*, 2. julij 1939, str. 2.
55 *Murska krajina*, 26. januar 1941, str. 2.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 809 23.1.2018 8:47:47

»*bo Sobota pokazala, da ima razumevanje za dramatsko umetnost*.«[56] Čez teden dni je bila objavljena ocena uprizorjene drame, o kateri so zapisali, da je šlo za kulturni dogodek, ki redko zaznamuje Mursko Soboto in da je bila dvorana zasedena do zadnjega kotička. Izpostavila se je skrb, da gre zgolj za osamljeno gostovanje štajerskih umetnikov, saj gre v primeru Murske Sobote oz. Prekmurja »*za periferijo naše domovine*«. Kritika gledališke scene v Murski Soboti je bila neizprosna:

> »Če se vprašamo, kaj nudimo našemu doraščajočemu inteligenčnemu naraščaju v pogledu žive odrske besede, ki je brez dvoma v njihovi intelektualni vzgoji eden najvažnejših činiteljev, moramo odgovoriti: Nič. Dve, tri predstave na leto, ki jih po neskončno dolgih časovnih intervalih spravijo naši diletanti na deske, ni še dovolj, da bi v teh ozirih govorili o pozitivni bilanci.«[57]

V nadaljevanju so zapisali, da bi se moralo ustanoviti domače Dramsko društvo, ki bi mu bila dana tudi »*naloga ustvariti nekoč dostojen dom Taliji*.«[58] Da pri slednjem ni šlo le za poetični zaključek, potrjuje novica, da je za izvedeno dramo pohištvo za opremo odra posodila mizarska delavnica Balažič iz Martjanec.[59] Februarski pozitivni odziv se je obrestoval, saj so se mariborski gledališčniki vrnili že v začetku marca in uprizorili komedijo Alda de Benedettija *Dva ducata rdečih rož*,[60] v izvirniku Due dozzine di rose scarlatte (1936).

Pojav nemega filma v Murski Soboti

Čar izuma bratov Lumière se je v začetku 20. stoletja dotaknil tudi Murske Sobote, kjer so aprila 1906 v organizaciji N. Seitza v mestnem parku priredili kino predstavo:

> »Predstave bodo vsak delavnik popoldan od četrte do osme ure, ob sejmu in (slovesnem) prazniku v tem mesecu pa ob 3., 4., 5., in 6. uri ter zvečer ob 7. in 8. uri. Ob deveti uri zvečer tudi predstave za moške. Vabljeni, pridite v čim večjem številu; s spoštovanjem, prireditelj.«[61]

V Murski Soboti so se prve kino predstave pojavile leta 1902, kar je relativno zgodaj v primerjavi s prvim predvajanjem filma bratov Lumière (1895) in Grossmannovima

56 Prav tam.
57 *Murska krajina*, 9. februar 1941, str. 3.
58 Prav tam.
59 *Murska krajina*, 9. marec 1941, str. 3.
60 *Murska krajina*, 2. marec 1941, str. 2; in 9. marec 1941, str. 3.
61 Kerec, *Sóbota na prelomu*, str. 136–137.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 810 23.1.2018 8:47:47

prvima dvema slovenskima filmoma (1905). Na Kranjskem, v Ljubljani, je bila prva potujoča kino projekcija novembra 1896.[62] Potujoče kino predstave je v Murski Soboti leta 1902 imel Kaufer Farkas, stalni kino pa je imel od leta 1911 v že omenjenem gostišču Flisar podjetnik Gustav Dittrich.[63] V 20. in 30. letih so se filmi, sprva nemi, predvajali v dveh kinodvoranah: v kinu zasebnega trgovca Gustava Dittricha (kasneje imenovan Kino Central) ter v Grajskem kinu, ki je bil – kot pove že ime – v gradu nekdanjega madžarskega plemiča in posestnika Ladislava Szápáryja, ki ga je soboški občini prodal v začetku 30. let 20. stoletja. Na Slovenskem so manjše kinodvorane v tem obdobju rasle kot gobe po dežju, pogosto so bile v tovarnah ali "fabrikah", kot je bila tekstilna v Preboldu.[64] Kot piše Vrdlovec, je bila Slovenija v 20. letih že kar dobro kinoficirana, kinematografe so imela vsa mesta, turistični kraji, zdravilišča in rudarska središča. V Ljubljani z okolico jih je delovalo osem, v Mariboru in Trbovljah trije, dva v Celju in Kranju, v Murski Soboti pa so imeli kino Dittrich.[65]

20. leta so bila leta nemega filma. V kinu Gustava Dittricha so maja 1923 vrteli nemški film *Nitko ne zna …!?*[66] (*Niemand weiß es*, 1920),[67] konec decembra pa predvajali nemški nemi film *Osveta revolucijonarca* (*Der Tod im Nacken*, 1920).[68] Kino je novo sezono začenjal s 1. septembrom. V obeh filmih je igral zvezdnik Johannes Riemann, kasneje, najverjetneje od 30. let dalje, član NSDAP.[69] Kdaj pa kdaj se je na platnih odvrtel film s skandinavskimi zvezdami, tak je bil *Obračun* (*Abrechnung*)[70] z danskim igralcem Olaffom Fønssem v glavni vlogi. S slovenskimi in nemškimi podnapisi pa je bila opremljena nemška komedija *Princesa Dolara*, ki pa so jo za domače občinstvo prevedli v bolj sramežljivo različico. Izvirnik (*Der Raub der Dollar Prinzessin*, 1921) namreč vsebuje besedo posilstvo, v Nemčiji pa je bila dva dni pred božičem 1924 deležna delne cenzure, saj naj bi žalila verska čustva (... *geeignet seien, das religiöse Empfinden zu verletzen*). V obrazložitvi cenzorja je pisalo, da je bila pojava evangeličanskega pastorja smešna in klovnovska (… *weil in der clownhaften Darstellung des Pfarrers …*).[71] V Dittrichovem kinu so jo takrat še necenzurirano predvajali 30. in 31. decembra 1922.[72] Starostno ome-

62 Vrdlovec, *Zgodovina filma*, str. 23.

63 Kerec, *Sóbota na prelomu*, str. 168, op. 181.

64 Huš, *Tisti dnevi*, str. 13.

65 Vrdlovec, *Zgodovina filma*, str. 50.

66 Veliko naslovov filmov, ki so se v tem obdobju oglaševali, ponudniki niso prevajali v slovenski jezik, saj so oglaševalski material (plakati) odkupili od večjih jugoslovanskih distributerjev.

67 *Mőrszka krajina*, 27. maj 1923, str. 3.

68 *Mőrszka krajina*, 30. december 1923, str. 4.

69 https://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Riemann; Liste des membres du NSDAP (http://la-loupe.over-blog.net/2015/03/liste-des-membres-du-nsdap-r-str.html).

70 *Mőrszka krajina*, 28. januar 1923, str. 4.

71 Der Raub der Dollarprinzessin, Deutschland 1921, Spielfilm (http://www.filmportal.de/node/25941/material/1237622).

72 *Mőrszka krajina*, 31. december 1922, str. 5.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 811 23.1.2018 8:47:47

jitev je imela nemška nema komedija *Kako se osvajaju žene. Groteskna pustolovina u 5 činova* (*Der Apachenlord,* 1920), ki je bila v Nemčiji od novembra 1920 prepovedana za mladoletne,[73] in tudi pri nas: »*Do 16 lejt star mladežen ni dovoljeno!*«[74]

V drugi polovici 20. let 20. stoletja so v Murski Soboti večinoma predvajali filme madžarske in nemške produkcije, decembra 1925 je izstopala Mary Pickford v filmu *Rosita* (v režiji Ernsta Lubitscha, 1923),[75] v začetku leta 1926 pa je na platno prišla nemška drama v dveh delih *Umirajoči narodi* (*Sterbende Völker*, 1922) s Heleno Makowsko – rusko igralko poljskih korenin v eni od vlog.[76] Gusarska pustolovščina za odrasle *Morski sotona* (*The Sea Hawk*, 1924) je bila na sporedu decembra 1926,[77] otroška z ameriško otroško igralko Baby Peggy v glavni vlogi (*Mali kapetan* oz. *Captain January*, 1924) pa januarja 1927.[78]

Spomladi 1927 je prišla na vrsto nemška zgodovinska drama o Mayerlingu –*Tragedija kuče Habsburg* (*Tragödie im Hause Habsburg*, 1924) z madžarsko igralko Marío Corda v vlogi baronice Marije Vetsere,[79] Goethejevega Fausta (*Faust – Eine deutsche Volkssage*, 1926) pa so v več delih predvajali decembra 1927.[80]

Pojav zvočnega kina

Prelomnico v predvajanju filmov v Murski Soboti predstavlja prav Dittrichov kino, kjer so začeli predvajati prve zvočne filme. Leta 1931, v božično-novoletnem času, je bil na sporedu film *X-27* (*Dishonored*, 1930) z Marlene Dietrich v glavni vlogi.[81] Leto prej je bil posnet njen prvi zvočni film (*Modri angel*), v ameriški romantični vohunski drami pa igra vdovo Marijo (Kolowrat / *X27*).[82] *X-27* so leto kasneje predvajali v mariborskem Mestnem kinu (Stadt-Kino-Theater)[83] in tudi v ljubljanski Matici. V napovedniku za premiero 28. aprila 1932 so za ljubljanske gledalce zapisali, da »*obravnava nevarno delovanje vohunke, ki jo predstavlja poleg Grete Garbo danes najpopularnejša filmska umetnica Marlena Dietrichova.*«[84] Njen film *Modri angel* so v Murski Soboti predvajali septembra 1932.[85]

73 Zensur (DE): 18.11.1920, B.00745, Jugendverbot (http://montalvo.filmportal.de/en/movie/der-apachenlord_ea43d4a74c875006e03053d50b37753d).

74 *Mőrszka krajina*, 10. februar 1924, str. 3.

75 *Mőrszka krajina*, 20. december 1925, str. 2.

76 *Mőrszka krajina*, 3. januar 1926, str. 3.

77 *Mőrszka krajina*, 26. december 1926, str. 3.

78 *Mőrszka krajina*, 9. januar 1927, str. 3.

79 *Mőrszka krajina*, 13. marec 1927, str. 3.

80 *Muravidék*, 25. december 1927, str. 3.

81 *Muravidék*, 27. december 1931, str. 3.

82 Portal o Marlene Dietrich (http://marlene.com/cinema/).

83 *Mariborer Zeitung* (*Marburger Zeitung*, pogovorno Marburgerica ali Mariborčanka), 25. oktober 1932, str. 6.

84 *Jutro* (Ljubljana), 27. april 1932, str. 4; *Slovenski narod*, 27. april 1932, str. 3.

85 *Murska krajina*, 25. september 1932, str. 3.

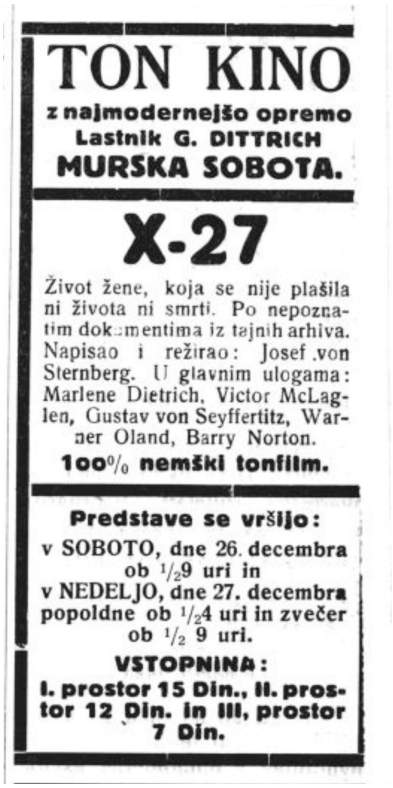

Slika 1: Časopisni oglas za film X-27 z Marlene Dietrich v glavni vlogi (*Muravidék,* 27. december 1931, str. 3)

Prvi celovečerni zvočni film *Pevec jazza* (*The Jazz Singer*) je nastal leta 1927 v produkciji ameriškega Warner Brosa in že slaba štiri leta kasneje se tudi v murskosoboškem kinu Dittrich predvajajo zgodnji zvočni filmi.

Do konca 30. let, še posebej spomladi in poleti, so se v soboških kinih vrtele lahkotne nemške, madžarske in ameriške komedije (*Trije norčavi dnevi*, *Tri zlate deklice*, *Baroničin sluga*, *Pravi in lažni princ,*[86] *Vila lutk* s Paulom Hörbigerjem in *Ločena žena* iz leta 1936 z zvenečo igralsko zasedbo, kot so William Powell, Spencer Tracy, Jean Harlow in Myrna Loy),[87] pa tudi drame, kot sta *Zaščitniki imperija* s Shirley Temple in *Beg iz trdnjave* z mehiško igralko Dolores del Rio.[88] Z julijem 1939 je zasebni Kino Dittrich (Central) v poletnih mesecih prenehal z rednimi predstavami, nove so sledile s 1. septembrom.[89] Grajski kino pa je s predstavami nadaljeval. Tehnična ustreznost

86 *Murska krajina*, 26. marec 1939, str. 2–3.

87 *Murska krajina*, 11. junij 1939, str. 2.

88 Prav tam.

89 *Murska krajina*, 9. julij 1939, str. 4.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 813 23.1.2018 8:47:47

kinoprojektorjev in kinodvoran je bila nadzorovana. Tako je nekaj dni pred božičem 1939 Ministrstvo za trgovino in obrt iz Ljubljane v Mursko Soboto poslalo komisijo banske uprave, ki je Dittrichovo kinodvorano ocenila za primerno, »*razen operacijske celice, katera se mora za 1 meter povečati, ta malenkost se da z lahkoto preurediti in upamo ugodnega rešenja*.«[90]

Konec leta 1940 je slovenski (in jugoslovanski) javni prostor, podobno kot smrt kralja Aleksandra, zaznamovala smrt Antona Korošca. Umrl je 14. decembra 1940 v Beogradu. Ko je vest dosegla Prekmurje, so bili časopisi že natisnjeni, zato je bil za 15. december 1940 že natisnjen kino spored. Predvsem žensko občinstvo naj bi v Kinu Central razveseljeval takrat že pokojni Rudolph Valentino v leta 1926 posnetem nemem filmu *The Son of the Sheik: Najlepši film z nepozabljivim ljubimcem občinstva Rudolfom Valentinom SIN ŠEJKA*.[91] Grajski kino pa je v adventnem duhu na spored uvrstil sveto Bernardko, junakinjo filma *Drama v Lurdu*.[92]

22. decembra 1940[93] je osrednji prekmurski tednik Murska krajina objavil obširen zapis o delu in življenju dr. Korošca, a kino predstave niso izostale. Na sporedu so bili: drama *Božji mlini* (*Bozí mlýni*, 1938), v kateri je zaigrala Čehinja Jiřina Štěpničková, o življenju in ljubezni dveh bratov do istega dekleta nekje na Slovaškem, bolj avanturistični je bil film *Ledeni pekel* o ribičih na Aljaski (*Spawn of the North*, 1938) z Dorothy Lamour, Vladimirjem Sokoloffom in Henryjem Fondo,[94] francoski film o trgovini z belim blagom *Beli tovor* (*Le Chemin de Rio/Cargaison blanche*, 1937) so v nemškem jeziku predvajali v Kinu Central med 21. in 23. decembrom, v naslednjih dneh okoli božiča pa je bila na sporedu madžarska komedija *Na pomoč! Podedoval sem!* (Segítség, örököltem!, 1937).[95]

Tudi 29. decembra 1940 je isti tednik velik del vsebin namenil spominu na Korošca (*Zadnja pot dr. Korošca*), župan Hartner pa je na občinski seji 21. decembra predlagal, da se Slovenska ulica preimenuje v dr. Koroščevo ulico, kar je bilo sprejeto, saj je bil pokojni tudi častni občan Murske Sobote. Javne prireditve z zabavno vsebino so bile prestavljene ali odpovedane, kot na primer športni ples, ki se je vsako leto v organizaciji Športnega kluba Mura odvijal 1. februarja:

> »Vodstvo SK Mure v M. Soboti pa smatra, da so časi danes preresni in da niso primerni za takovrstno prireditev, zato je sklenilo, da v tej plesni sezoni ne bo priredilo tega vsesplošno tako priljubljenega in v M. Soboti največjega plesa.«[96]

90 *Murska krajina*, 17. december 1939, str. 3.
91 *Murska krajina*, 22. december 1940, str. 3.
92 *Murska krajina*, 15. december 1940, str. 3.
93 *Murska krajina*, 22. december 1940, str. 2–3.
94 Prav tam, str. 2.
95 Prav tam, str. 3.
96 *Murska krajina*, 29. december 1940, str. 1.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 814 23.1.2018 8:47:47

Ples se je še vedno smatral kot tista oblika preživljanja prostega časa, ki se v času uradnega žalovanja ni spodobila, drugače je bilo s kino predstavami. V kinu sta bila ob koncu tedna med 28. in 30. decembrom na sporedu zgodovinska glasbena drama o Johannu Straussu st. *Nesmrtni valček* (*Unsterblicher Walzer,* 1939) s Paulom Hörbigerjem v glavni vlogi ter francoski avanturistični film *Zlata Venera* (*La Vénus de l'or*, 1938).[97] Ameriški film o življenju v zaporu *Na robiji* (*Penitentiary*, 1938) pa so vrteli v zadnjih dneh starega leta.[98]

Januarja 1941 je Dittrichov kino (Central) ob popoldnevih in večerih ob sobotah, nedeljah in ponedeljkih vrtel glasbeno komedijo oz. *"muzikalni velefilm Zbogom, Dunaj"* z nemškim zvezdnikom Paulom Hörbigerjem. Izvirni naslov je *Falstaff in Wien*[99] (1939/1940), napovednik v časopisu pa ga podnaslavlja kot *Abschied von Wien*.[100] V teh dneh so se drugod po Sloveniji vrtele komedije, v ljubljanski Slogi film znanih bratov Marx v okviru novoletnega filmskega maratona, v kinu Matica pa so predvajali šaljivo zgodbo o lekarnarjevi ženi, ki se zaljubi v slovitega pevca, ki ga igra italijanski tenorist Giuseppe Lugo (*Pomladna pesem*),[101] v Murski Soboti se je v Grajskem kinu vrtela ruska komedija *Volga-Volga* (1938), v Centralu pa madžarska *Dekleta pred maturo* (Magdát kicsapják, 1938).[102] *Volga-Volga* je komedija, v kateri je blestela prva dama sovjetskega filma Lyubov Petrovna Orlova,[103] film pa so reklamirali tudi z opisom narave (… *prekrasni naravni posnetki iz Rusije* …).[104] V prvem tednu januarja so vabili tudi k ogledu madžarske komedije *Afera časti* (*Lovagias ügy*, 1937),[105] v Centralu pa je salve smeha izvabljal film *Zakon iz ljubezni*.[106] Zdi se, da so bili filmi, ki so se predvajali v Murski Soboti, večinoma madžarske produkcije, a na svoj račun so lahko prišli tudi ljubitelji francoskega filma. Konec januarja 1941 se je v Grajskem kinu predvajal film *Marija Chapdleine* (*Maria Chapdelaine*, 1934) z Jeanom Gabinom v glavni vlogi,[107] njegova uspešnica *Razdor* (*La belle Équipe*, 1936) pa je prišla na spored naslednji mesec.[108]

Madžarski filmi so bili vse do izbruha vojne aprila 1941 stalnica v kinodvoranah, tako so februarja prikazovali ljudsko dramo *Hajduška kri* (*Sárga Csikó*, 1936),[109] je pa to

97 Prav tam, str. 2.

98 Prav tam, str. 3.

99 Falstaff in Wien, Deutschland 1939/1940, Spielfilm (http://www.filmportal.de/en/movie/falstaff-in-wien_ea-43d4a73ba05006e03053d50b37753d); https://en.wikipedia.org/wiki/Falstaff_in_Vienna.

100 *Murska krajina*, 19. januar 1941, str. 3.

101 *Jutro* (Ljubljana), 1. januar 1941, str. 6.

102 *Murska krajina*, 5. januar 1941, str. 3.

103 https://en.wikipedia.org/wiki/Volga-Volga.

104 *Murska krajina*, 12. januar 1941, str. 2.

105 Lovagias ügy, 1937 (http://www.imdb.com/title/tt0027907/).

106 *Murska krajina*, 12. januar 1941, str. 3.

107 *Murska krajina*, 26. januar 1941, str. 2.

108 *Murska krajina*, 9. februar 1941, str. 2.

109 Sárga Csikó, 1936 (http://www.imdb.com/title/tt0028338/?ref_=nm_flmg_act_46).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 815 23.1.2018 8:47:47

že čas, ko kot dodatek k filmom začnejo predvajati tudi t. i. zvočne tednike oz. žurnale. Šlo je za Foxove in Gaumontove novice iz sveta in z bojišč, priljubljeni pa so bili tudi glasbeni filmi. Februarja sta bila predvajana *Padarevsky*, v angleškem izvirniku *Moonlight Sonata* (1937), v katerem je v glavni vlogi nastopil Ignacy Jan Paderewski, pianist in predsednik druge poljske vlade ter *Rajko rapsodija* (*Rajkorapszodia*, 1939) z nastopajočimi romskimi otroci v starosti od 5 do 13 let.[110] Je pa ravno ta film tisti, ki se je istočasno kot del pustnega programa predvajal tudi v Ljubljani v kinu Moste, le da so ga naslovili *Madžarska rapsodija. Film temperamentne madžarske glasbe s cigansko kapelo*.[111] So pa imeli Ljubljančani priložnost ogledati si tudi dve veliki zvezdi Hollywooda – Ginger Rogers in Freda Astaira (*Vesela ločitev* oz. *The Gay Divorcee*, 1934). Navduševati se nad Porterjevo glasbo in plesnimi koraki omenjenih igralcev Prekmurcem ni bilo dano. So si pa ogledali, tako kot obiskovalci ljubljanskega kina Union kak mesec kasneje,[112] drugi dve zvezdi: Carole Lombard in Caryja Granta v romantičnem filmu *Spomin na ljubezen*[113] (*In Name Only*, 1939),[114] ruska zgodovina pa je oživela v sovjetskem filmu *Peter Veliki* (*Pyotr pervyy*, 1937).[115] Prikazovali so ga tudi v drugih slovenskih mestih, na primer v Sokolskem domu v Novem mestu.[116] Sovražnika človeštva, bacil, ki povzroča tuberkulozo in njegovega odkritelja, je prikazala nemška zgodovinska drama *Dr. Robert Koch* (*Robert Koch, der Bekämpfer des Todes,* 1939).[117]

Na obiske v Grajskem kinu so se šaljivo odzvali tudi v časopisu *Düplin*, ki so ga oglaševali kot "list za dobro voljo Murske Sobote" in med drugim objavili t. i. žensko resolucijo z zahtevo, da je naj »*pri kinopredstavah ženskam dovoljeno imeti klobuke na glavi, ne oziraje se na velikost in obliko. Kdor bi se radi tega razburjal, naj se ga odstrani iz dvorane*«,[118] v nadaljevanju pa moški očitek: »*Prosim, milostljiva, vzemite Vaš klobuk z glave, jaz sem plačal 10 dinarjev. Ženski glas: A jaz za svoj klobuk 150 dinarjev*.«[119] Za primerjavo: cene vstopnic so bile od 2 do 10 dinarjev, odvisno od sedišča. Pri nakupu 12 vstopnic (blok) je bila cena kot za 10 vstopnic. Posebne kritike pa so bili deležni zamudniki v zapisu

> »Prepozno. V kinu se začne predstava, gong udarja na ves glas, ko ugasne razsvetljava, med gledalce dela gaz. Súva levo, súva desno, v čevljih so zmečkani

110 *Murska krajina*, 23. februar 1941, str. 3.
111 *Slovenski narod*, 25. februar 1941, str. 4.
112 *Večernik* (Maribor), 1. april 1941, str. 4.
113 *Murska krajina*, 16. februar 1941, str. 2.
114 https://en.wikipedia.org/wiki/In_Name_Only.
115 *Murska krajina*, 16. februar 1941, str. 2.
116 *Jutro* (Ljubljana), 16. februar 1941, str. 12.
117 *Murska krajina*, 2. februar 1941, str. 2.
118 *Düplin*, 25. februar 1941, str. 1.
119 Prav tam, str. 4.

> pálci, ko konča on hojo plesno, se oglasijo gledalci: To je strašno, to je grozno, vedno pride ta prepozno.«[120]

Marca 1941 so poleg "železnega sporeda", kot so madžarske komedije (*Moja žena se poroči* oz. *Maga lesz a férjem*, 1937) ali romantični filmi, kot je *Divji cvet* (*Gyimesi vadvirág*, 1939),[121] organizirali filmsko matinejo Jugoslovanskega Turing kluba, v okviru katere so predvajali več kulturno-propagandnih filmov v sodelovanju z upravo Dravske banovine: filmski žurnal *Trgatev na Dolenjskem*, *Durmitor*, *Iz življenja kozorogov*, *Bloke – zibeljka slovenskega smučarstva*, *Zimski časi očaka Triglava*, skakalne tekme v Planici 1936. Kot zadnji je bil predvajan prvi del velikega Badjurovega *Pohorskega filma*, ki je bil posnet preteklo jesen po nalogu Kraljevske banske uprave Dravske banovine. Filmske projekcije so odprli z uvodnim predavanjem o pomenu filma in stanju produkcije kulturno-propagandnih filmov Slovenije, v poročilu o matineji pa so zapisali,

> »da nameravajo v najkrajšem času predvajati ostale domače turistične filme, predvsem iz primorskega, srbskega in bosanskega področja.«[122]

O normah in morali

Klekl ni bil najbolj naklonjen filmom. Opaziti je tudi, da v času izdajanja Novin Klekl kot urednik ni objavljal oglasov o kino predstavah, niti v obliki novoletnih voščil[123] lokalnih ponudnikov storitev in obrtnikov. Vzrok je lahko tudi v samem direktorju kina Dittrich, ki predstav morda ni želel oglaševati v njegovem časopisu. Klekl je rad povzemal kritične zapise katoliške cerkve o nenabožnih filmih, ki so se predvajali v jugoslovanskih kinodvoranah. Morda gre razlog za to iskati tudi v okrožnici papeža Pija XI. (*Vigilanti cura*, 1936), ki ga je v prevodu objavila Katoliška akcija v brošuri *Problemi filma* (1937) in je v filmu videla zgolj ideološko (marksistično) in moralno kvarno zadevo.[124] Statistični podatki za leto 1936 potrjujejo priljubljenost filmov v Dravski banovini: število kinodvoran na milijon prebivalcev je bilo 45, največ v celotni državi, jugoslovansko povprečje je bilo 23.[125]

Lahko bi rekli, da gre za trk dveh svetov, liberalnega in konservativnega in tudi Prekmurje v tem oziru ni bilo izjema, kar sporoča tudi posrečen oglas za Grajski kino februarja 1939:[126]

120 Prav tam, str. 2.
121 *Murska krajina*, 16. marec 1941, str. 2–3.
122 *Prav tam*, str. 3.
123 *Novine*, 1. januar 1928, str. 4; in 30. december 1928, str. 4.
124 Vrdlovec, *Zgodovina filma*, str. 96, 99.
125 Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 67.
126 *Düplin*, 1. februar 1939, str. 7.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 817 23.1.2018 8:47:47

Časopisni oglas za Grajski kino (*Düplin*, 1. februar 1939, str. 7)

Ljudje so imeli radi filme, v enem od reklamnih oglasov[127] za istega naročnika so uživalci tovrstne kulture lahko prebrali:

Časopisni oglas za Grajski kino (*Düplin*, 25. februar 1941, str. 8)

Filmska cenzura je obstajala vsepovsod, kjer so bili kinematografi, tudi v Dravski banovini. Odgovornost za primernost filmov ni bila le v domeni države (v Beogradu), pravil so se morali dosledno držati tudi lokalni zasebni kinematografi. Poleg cerkvenih predstavnikov so skrb za morebitno pohujšanje mladih izražali tudi v učiteljskih vrstah:

> »Poleg šole, gledališča, knjig, listov in radia je danes brez dvoma važen vzgojni faktor tudi kino. Pred nekaj leti smo imeli kinematografe samo po mestih, danes je drugače. Po zadnji statistiki, ki nam jo je dal na razpolago prosvetni oddelek banske uprave, je danes 43 kinov, od katerih je le še 8 nemih. Vsi ostali so zvočni.«[128]

127 *Düplin*, 25. februar 1941, str. 8.

128 *Učiteljski tovariš*, 29. avgust 1935, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 818 23.1.2018 8:47:47

O pogostnosti predstav v banovini sredi 30. let pričajo naslednji podatki: v sedmih kinematografih so se prikazovali filmi enkrat ali večkrat dnevno, v osmih trikrat tedensko, v šestnajstih dvakrat tedensko, v osmih le tedensko, v treh dvakrat mesečno, v enem "od slučaja do slučaja".[129] Pisec članka o kinu in filmih je v *Učiteljskem tovarišu* poleti 1935 zapisal, da

> »je žal dobrih filmov pri nas razmeroma malo, tako da je kino za našo mladino prej prokletstvo kot blagoslov. O tem govori dovolj zgovorno naša kriminalna kronika.«[130]

Kaj točno je imel v mislih avtor z omembo kriminala, v zapisu ne izvemo. Morda je namigoval na spolne delikte, tatvine ali celo uboje … Ni pa njegovo opažanje nič novega: vsaka novotarija, ki se je kdaj pojavila, je pri varuhih morale doma in po svetu, še posebej pri duhovnikih in učiteljih, vzbudila ali še vzbuja dvome, naj je šlo za ples, gledališko igro, izum oz. razvoj gramofona, radia, filmskega traku, televizije ali ne nazadnje svetovnega spleta ali pametnih telefonov … Dogajalo se je v preteklosti, dogaja se danes.

Se pa anonimni pisec skoraj huduje nad ameriško hiperprodukcijo in lamentira nad skandinavsko:

> »Švedi in Norvežani, ki so producirali nemi film dobre kvalitete, so ob zmagovitem pohodu zvočnega filma utihnili. /…/ Ameriška filmska podjetja pa ne vodijo pri delu kaka idealna stremljenja, ampak hrepenenje po čim večjem zaslužku. /…/ daje potuho nizkim instinktom, s tem, da nam servira obilico pustolovščin, dekadentnega luksuza, nagote, osladne sentimentalnosti – skratka cenenih senzacij tako v slikah kot v glasbi. Takemu filmu so napovedali ponekod že hud boj. V Ameriki sami vodijo katoliške organizacije[131] točen seznam nemoralnih filmov in jih bojkotirajo.«[132]

A že dve desetletji prej so ameriški filmi začeli s prevlado; leto 1915 je tisto, ki se ga omenja kot začetek hollywoodskega studijskega sistema in obenem konec evropske prevlade na svetovnem kinematografskem trgu.[133]

Povedna je tudi statistika zastopanosti filmov po izvoru države: 3,3 % domači filmi, ameriški film 59,5 %, nemški 26,5 %, ruski, češki in francoski film le 1 %, v Dravski banovini je malo večja zastopanost nemškega filma.[134] Vsaj za vzhodni del Slovenije,

129 Prav tam.
130 Prav tam.
131 Šlo je za Catholic Legion of Decency, ustanovljena 1933.
132 *Učiteljski tovariš*, 29. avgust 1935, str. 3.
133 Vrdlovec, *Zgodovina filma*, str. 31.
134 *Učiteljski tovariš*, 29. avgust 1935, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 819 23.1.2018 8:47:48

Mursko Soboto, se to potrjuje že po hitrem pregledu filmskih napovednikov v 30. letih 20. stoletja. Ne more pa se niti mimo omembe komunizma (Kleklu je bila v tem obdobju bližje beseda marksizem) v povezavi s sovjetskimi filmi:

> »Močno se je razvila filmska industrija v Rusiji, kjer je dandanes film na višku. Žal pa nam je, da je zaradi komunistične tendence ruski film skoraj popolnoma nedostopen.«

Od 20. let dalje za uvoz filmov v Kraljevino SHS ni bilo omejitev, prepovedani so bili edino sovjetski filmi.[135] O skrbi za mladino pa avtor na koncu članka dodaja:

> »V nekaterih državah so prepovedali šolski mladini, da zahaja v kino. V Romuniji so za mladino pod 18 letom sploh vsi kinematografi zaprti. Mogoče so te odredbe pretirane. Zaradi kvarnih posledic, ki jih povzročajo slabi filmi, pa je skrajni čas, da smo tudi mi pri izbiri filmov bolj previdni.«[136]

Norme, kaj se sme in komu predvajati v kinih, so bile torej vse od pojava filma jasno opredeljene. Dotaknimo se še političnega vpliva na javno posredovanje zabavnih oz. filmskih vsebin, bolj točno smrti uglednih mož (redkeje dam) v tistem obdobju. V času, ko so Prekmurci že lep čas sobivali z ostalimi sodržavljani, sta dve smrti vplivali tudi na sporede v lokalnih kinih, kraljeva 1934 in Koroščeva 1940. Ko je bil 9. oktobra 1934 v atentatu ubit kralj Aleksander I. Karađorđević, so povsod po državi naslovnice časopisov dneve in tedne poročale o smrti in pogrebni slovesnosti. Vsakdanje življenje je šlo naprej in zanimivo, da tudi v obdobju splošnega žalovanja za ubitim kraljem Dittrichov zasebni kino ni za določen čas prekinil s predvajanjem filmov. Tako je bila v nedeljo, 14. oktobra, v časopisnem napovedniku za popoldan in zvečer nemška glasbena komedija *Danes ponoči ali nikdar* (*Heut' kommt's drauf an*, 1933).[137] Ali je projekcija dejansko stekla, nimamo podatka, kajti naslednji teden, 21. oktobra, je bila celotna številka časopisa Murska krajina v večini vsebin posvečena kraljevi smrti, oglasov za kino predstave ni bilo[138] in ponovno se napovednik za isti film pojavi šele 4. novembra 1934.[139] V naslednjih tednih so bili filmi spet na rednem sporedu, o ljubezni do filmov pa so za Aleksandrovega mladoletnega sina Petra II. v listu za mlade bralce (Naš rod) zapisali, da nadaljuje delo očeta in da,

135 Vrdlovec, *Zgodovina filma*, str. 51.
136 *Učiteljski tovariš*, 29. avgust 1935, str. 3.
137 *Murska krajina*, 14. oktober 1934, str. 4.
138 *Murska krajina*, 21. oktober 1934.
139 *Murska krajina*, 4. november 1934, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 820 23.1.2018 8:47:48

»ko je bil zvečer utrujen od učenja ali od dolge poti, pa mu še ni bilo do spanja, ga niso preveč zanimale pravljice o kraljevičih in kraljičinah. Rajši je šel v svoj hišni kino, kjer vrtijo mladinske zvočne filme.«[140]

Najbolj pri srcu so mu bili filmi *o daljnih krajih, čudovitih pokrajinah in planinah*, pri čemer slovenski bralec pomisli tudi na Petrove obiske Bleda, še bolj pa na kratki dokumentarni reportažni film Veličana Beštra iz leta 1922 *Kralj Aleksander na Bledu*[141] … V zapisu se omenja, da sta »*njegova mlajša bratca Tomislav in Andrej komaj čakala, da je prišel na vrsto "Miki-maus"*.«[142] Disneyjeva Miki Miška je bila premierno na platnu prvič prikazana novembra leta 1928 v Združenih državah Amerike (*Steamboat Willie*).[143]

Marca 1941 je Klekl objavil, da je hrvaški Katoliški list izrazil "zaskrbljenost" nad kinematografi, ki kot javni vzgojni zavodi niso podvrženi zakonom morale, ampak njihove predvajane vsebine spominjajo na sloves pariških nočnih lokalov. Še bolj pa ga je zbodlo, da se po Sloveniji in na Hrvaškem širi *marksistična propaganda* in da *sovjetski filmi, čeravno so odeti v narodni ruski prt, 'majo vendar propagandistično črto*.[144] Morda je imel v mislih komedijo *Volga-Volga* ali zgodovinski film o Petru Velikem … Čez mesec dni je bila Jugoslavija v vojni in Kleklova slutnja o "ruski propagandi" se je uresničila. Posebna simbolika se namreč kaže tudi v prvem predvajanem filmu v Murski Soboti, odkar so v Prekmurje prišli rdečearmejci. Nekaj dni po osvoboditvi 4. aprila 1945 so v Grajskem kinu že predvajali sovjetski film s povednim naslovom "6 minut po zmagi". S seboj so ga prinesli vojaki Rdeče armade, zato ni nenavadno, da je bila dvorana polno zasedena. Lokalni časopis, ki je izhajal pod okriljem delegacije Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta za Prekmurje in ga je urejal Ferdo Godina, je tako poročal, da »*je za gledalce predvajanje filma pomenilo po toliko letih okupacije veliko kulturno doživetje*.«[145]

Viri in literatura

Objavljeni viri

Mayer, László in András Molnár (ur)., *Viri za zgodovino Prekmurja (2. zvezek). Zbirka dokumentov. Források a Muravidék történetéhez: szöveggyűjtemény.* Szombathely: Arhiv županije Vas; Zalaegerszeg: Arhiv županije Zala, 2008.

140 *Naš rod*, 1934–35, letnik VI, št. 1, str. 29.
141 Vrdlovec, *Zgodovina filma*, str. 52.
142 *Naš rod*, 1934–35, letnik VI, št. 1, str. 29.
143 https://en.wikipedia.org/wiki/Steamboat_Willie.
144 *Marijin list*, 8. marec 1941, str. 70.
145 *Novi čas: glasilo Osvobodilne fronte za Štajersko in Prekmurje*, 15. april 1945, str. 3.

Časopisni viri

Düplin, 1939–1941.
Jutro (Ljubljana), 1932, 1941.
Kalendar Najsvetejšega Srca Jezušovoga, 1927.
Mariborer Zeitung, 1932, 1939.
Mariborski večernik Jutra, 1928.
Marijin list, 1941.
Marijin ograček (priloga Marijinega lista), 1933.
Mladi Prekmurec, 1936/37.
Mőrszka krajina: vérsztveni, politicsni i kulturni tjédnik, 1922–1927.
Muravidék, 1927, 1931.
Murska krajina, 1932–1934, 1936–1941.
Naš rod, 1934–35.
Novi čas: glasilo Osvobodilne fronte za Štajersko in Prekmurje, 1945.
Novine, 1921, 1928.
Slovenski gospodar, 1939.
Slovenski narod, 1932, 1939, 1941.
Učiteljski tovariš, 1935.
Večernik (Maribor), 1939, 1941.

Spletni viri

http://la-loupe.over-blog.net/2015/03/liste-des-membres-du-nsdap-r-s.html
http://marlene.com/cinema/
http://montalvo.filmportal.de/en/movie/der-apachenlord_ea43d4a74c875006e03053d50b37753d.
http://www.biographien.ac.at/oebl?frames=yes
http://www.filmportal.de/node/25941/material/1237622
http://www.imdb.com/title/tt0027907/
http://www.imdb.com/title/tt0028338/?ref_=nm_flmg_act_46
http://www.mgp.si/si/omgp/zgodovina.html
http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi275376/
http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi576766/
https://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Riemann
https://de.wikipedia.org/wiki/Kitty_und_die_Weltkonferenz
https://de.wikipedia.org/wiki/Kitty_und_die_Weltkonferenz
https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_im_Nationalsozialismus_verbotenen_Filme
https://en.wikipedia.org/wiki/Falstaff_in_Vienna
https://en.wikipedia.org/wiki/In_Name_Only
https://en.wikipedia.org/wiki/Steamboat_Willie
https://en.wikipedia.org/wiki/Volga-Volga
https://hu.wikipedia.org/wiki/Eln%C3%B6kkisasszony
https://port.hu/adatlap/film/tv/elnokkisasszony-elnokkisasszony/movie-606

Literatura

Brumen, Borut, Murska Sobota in Sobočani 1919–1941. *Katalog stalne razstave*. Murska Sobota, 1997, str. 239–248.

Dolenc, Ervin, *Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

Gabrič, Aleš, Družbena in družabna vloga gledališke dejavnosti na Slovenskem v 20. stoletju. *Dinamika sprememb v slovenskem gledališču 20. stoletja*. Ljubljana: 2010, str. 15–88.

Huš, Katja, Tisti dnevi med tovarno in kinom. *Kino na Slovenskem: Kino (o)živi, Prebold.* Ljubljana, 2016, str. 11–25.

Janković, Vladeta, *Kdo je kdo v antiki: mitologija, zgodovina, umetnost*. Ljubljana: Modrijan, 2004.

Kerec, Darja, Sóbota na prelomu 19. in 20. stoletja. *Borec* 56 (617–620), 2004, str. 69–171.

Moravec, Dušan, Pričevanja vezi upravnika Mariborskega gledališča dr. Brenčiča z domačimi avtorji. *Sodobnost* 14 (11), 1966, str. 1116–1139.

Slovenski zgodovinski atlas. Ljubljana: Nova revija, 2011.

Stiplovšek, Miroslav, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.

The Oxford English Dictionary. Vol. XVII. 2nd Edition. Clarendon Press Oxford, 1989.

The New Encyclopaedia Britannica. Vol. 11. Micropaedia. 15th Edition. Chicago, London, 2010.

Trstenjak, Anton, *Slovensko gledališče: zgodovina gledaliških predstav in dramatične književnosti slovenske*, Ljubljana: Dramatično društvo, 1892.

Vrdlovec, Zdenko, *Zgodovina filma na Slovenskem: 1896–2011*. Ljubljana: UMco, 2013.

Summary

Darja Kerec

From *Thalia* to *Miss President*
(Theatre and Film Repertoire in Murska Sobota between the Wars)

Between 1919 and 1941, Murska Sobota saw major changes in culture, which was the result of Prekmurje's incorporation into Slovenia. In public institutions, such as schools and offices, Hungarian was replaced by Slovene. No plays were staged in Murska Sobota that would familiarize the local population, particularly the Slovene-speaking population, with the works and creations from the Slovene literary treasure trove before the introduction of the Yugoslav authority in August 1919. The first reason was a political one, since the Hungarian authorities did not allow Slovene to be spoken in public, the exception being prints and masses in the Prekmurje dialect. The second reason stems from a technical shortcoming because the city lacked a suitable theatre or a static cinema. The first silent films, which were produced in Germany and Hungary, were shown in the city already at the beginning of the 20th century. They were popular also in the 1930s, when two theatre groups (Sokolsko gledališče and Prosvetno društvo) were active in Murska Sobota and when the city hosted theatre companies from Ljubljana, Maribor, and Ptuj. Films, initially silent and later on sound films, were shown in two cinemas: in that owned by the merchant Gustav Dittrich (later on Kino Central) and in the cinema located at the castle owned

by the former Hungarian nobleman and landowner Ladislav Szápáry. The repertoire was varied up to the beginning of World War II; it included dramas, tragedies, musicals, adventure films, historical and romantic films produced by studios the world over. In the first years, hit films reached Murska Sobota years later than Maribor and Ljubljana; however, at times they premiered in Murska Sobota first. Films were announced weekly in local newspapers, which published also (anonymous) reviews of plays performed by the local and visiting theatre companies. *Miss President* is merely one of many Hungarian comedies of the 1930s shown in Prekmurje also in the period of the Drava Banovina. Since the Slovene film production of the period was meagre or almost non-existent, Hungarian films were shown often in Murska Sobota and were thus a frequent occurrence.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 824 23.1.2018 8:47:48

Mojca Šorn[*]

O socialnem skrbstvu ljubljanske mestne občine v letih 1935–1945[1]

Medvojna Ljubljana, središče Dravske banovine, se je srečevala z relativno številnimi in velikimi socialnimi problemi, ki so v času druge svetovne vojne dosegli tako rekoč brezmejne razsežnosti. Zaradi gospodarske krize so bila za mesto še posebej težavna trideseta leta, zanemariti pa ne gre niti negativnih posledic priključitve nekaterih (delov) sosednjih občin k prestolnici septembra 1935. S priključitvijo se je mesto sicer ozemeljsko in številčno okrepilo,[2] hkrati pa je bila nova mestna uprava, ki je socialno skrbstvo tisto leto prevzela v svoje roke, dolžna poskrbeti za še več socialno ogroženih ljudi: »*Znano je, da se zelo močno širi z naraščanjem prebivalstva beda in da so zaradi tega socialne potrebe mesta vedno večje*.«[3] Poleg orisa stanja in razvoja socialnega skrbstva med županovanjem dr. Dinka Puca (november 1927–februar 1935) ter dr. Vladimirja Ravniharja (februar 1935–december 1935) prispevek poda podrobnejši pregled sistema mestne socialne politike med županovanjem dr. Jure Adlešiča (december 1935–junij 1942), z rekonstrukcijo socialnih mrež, njihovih prizadevanj in rezultatov pa posebno pozornost posveti Ljubljani v izrednih vojnih razmerah od okupacije do osvoboditve.

***

Že med županovanjem dr. Dinka Puca, ki je bil na to mesto izvoljen 29. novembra 1927 oziroma je kot župan prisegel 18. januarja 1928,[4] je socialno skrbstvo mestnega

* dr. Mojca Šorn, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, mojca.sorn@inz.si

1 Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2 Ljubljana je po popisu iz leta 1931 štela približno 60.000 prebivalcev, po priključitvi sosednjih občin pa okrog 80.000 prebivalcev. Več o osnovanju t. i. velike Ljubljane v: Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 17–18.

3 Brezposelni, berači in otroci. *Slovenec*, 30. november 1938, str. 5.

4 Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 132.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 825 23.1.2018 8:47:48

sveta poskušalo zagotavljati dostojno oskrbo bolnim, starejšim, finančno šibkejšim osebam, pomoči potrebnim otrokom in mladostnikom. Posebno skrb je usmerilo na za delo sposobne, a brezposelne osebe, ki jim je iz najhujše finančne stiske pomagalo predvsem z vključevanjem v projekte gradbeno-regulacijskih javnih del.[5] Zaposlovanje teh oseb je opravljal mestni socialnopolitični oddelek v sporazumu z mestnim tehničnim oddelkom. Zaposlitev pri javnih delih, ki je dnevno trajala osem ur, je seveda bila zgolj začasna. Delavce so nadzorniki v sodelovanju z delovodji ocenjevali glede na vestnost, pridnost in fizično aktivnost z oceno dober (+) ali slab (–). Ocene in vsa druga poročila so v vednost in tudi nadaljnje ravnanje posredovali socialnopolitičnemu oddelku.

Poleg osnovne skrbi za preživetje je mestni svet v delokrog svojega socialnega dela vključil tudi človekovo zdravje kot enega temeljnih pogojev gospodarskega in socialnega napredka. Tako se je med Pucevim županovanjem načrtno lotil reševanja perečega stanovanjskega vprašanja. Prvi rezultati so bili doseženi leta 1932, ko je bil sezidan Delavski dom (ob Bleiweisovi cesti), ki je nudil prenočišče 170 osebam.[6] Mestna občina je začeto delo nadaljevala z gradnjo manjših, predvsem delavskih stanovanj in tudi večjih stanovanjskih blokov (Rdeča hiša na Poljanah), pri čemer je bilo poskrbljeno za ugodne kredite, namenjene stavbnim zadrugam.[7]

Ko je kraljevo namestništvo 8. februarja 1935 imenovalo dr. Puca za bana Dravske banovine, je mesto predsednika ljubljanske mestne občine prevzel dr. Vladimir Ravnihar. Na magistratu je 28. februarja 1935 v svojem govoru po slavnostni zaprisegi za ljubljanskega župana med drugim povedal:

> »Ta velika odgovornost pada tem težje na tehtnico danes, ko živimo v izredno težkih gospodarskih in socialnih časih. V časih, ko ne smemo gledati samo na to, da imamo lepe, ravne ceste z ličnimi hišnimi fasadami, temveč bolj na to, kako se živi za temi fasadami in za razdrapanimi stenami lesenih barak. V današnjih časih mora postati to težišče vseh naših skrbi in prizadevanj. Zahteve in potrebe so tu in so neizbežne, posameznik pa jim ni kos. Pomagati mora v svoji socialno občuteni solidarnosti občestvo, to načelo velja v enaki meri tudi za višje edinice, za banovino, državo.«[8]

5 AJ, 38, AŠ 4, št. 16, Pov. Br. 104. Med pomembnejše tovrstne projekte je spadala regulacija Ljubljanice, s katero so začeli leta 1931. Dve leti kasneje je bila reka regulirana do Frančiškanskega mostu, sledili so načrt za ureditev struge ob Frančiškanskem mostu do izliva Malega grabna, izdelava zapornice na Vrazovem trgu in ureditev spodnjega dela struge Moste–Fužine. SI ZAL LJU/0488, AŠ 124, Javne občinske seje 1934, Zapisnik druge redne javne seje občinske uprave Ljubljanske, 14. 3. 1934.

6 Poleg prenočišč je Delavski dom dnevno nudil hrano 400 osebam.

7 Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 133.

8 *Dr. Vladimir Ravnihar*, str. 2–3.

Ravniharjevo imenovanje za župana (na županski stolček ni bil izvoljen)[9] pa ni bilo vredno posebnega zavidanja, saj so bile v tem obdobju v Ljubljani, ki je veljala za eno najbolj zadolženih mest v državi,[10] še vedno zelo prisotne posledice gospodarske krize. Meseca marca 1935, ko je potekala razprava o proračunu mestne občine, možnosti za izboljšanje razmer skoraj ni bilo. Načelnik finančnega odbora Ivan Tavčar je celo domneval, da bo mesto zaradi krčenja proračuna utrpelo veliko škodo, pri čemer ga je skrbelo predvsem »*propadanje socijalnega skrbstva*.«[11]

Tovrstna bremena so zaradi sprememb na političnem parketu kmalu po uradni priključitvi nekaterih predmestij k prestolnici padla na ramena novega župana. Juro Adlešič (tudi on je bil na mesto župana imenovan) je Vladimirja Ravniharja zamenjal konec leta 1935 (Ravnihar je do junija 1942 ostal na mestu ljubljanskega podžupana).[12]

Kot njegova predhodnika se je tudi Adlešič zavedal, da ga čaka težko delo. Njegov govor, ki je 23. decembra 1935 sledil prisegi na magistratu, ni bil optimističen, menil je namreč, da je upravo prestolnice prevzel »*v času, ki ni baš rožnat.*«[13]

I.

Kljub ne najboljši predispoziciji je bila Adlešičeva doba zaradi bolj naklonjenih političnih in finančno-gospodarskih razmer ena plodnejših. V prvem letu njegovega županovanja so v mestni upravi v glavnem sicer še »*ugotavljali bolezni, lečili in zdravili*«,[14] že drugi proračun, ki je bil namenjen »rekonvalescenci«, pa je v večji meri prisluhnil socialnim težavam in bil naravnan v zagotavljanje socialne oskrbe. Kriza je počasi pojenjala, začenjala se je sanacija:

> »Obseg socialnega skrbstva mestne občine se je v nekaj letih skoraj podvojil, kar dokazuje že na zunaj višina proračuna socialnega urada. Ta proračun je znašal leta 1928, tedaj pred desetimi leti, še 4 milijone 220.000 dinarjev, letos [leta 1938, op. av.] pa že 7,135.000 dinarjev.«[15]

S socialno politiko se je poleg mestnega socialnopolitičnega urada, ki je bil ustanovljen leta 1928, Adlešičeva mestna uprava pa mu je dodelila samostojnega načelnika, ukvarjal

9 O Ravniharjevem županovanju Gašparič in Šorn, »*Mene so potolažili*«.

10 Adlešič, *Tri leta dela za Ljubljano*, str. 248.

11 SI ZAL LJU/0488, AŠ 125, Javne občinske seje 1935, Zapisnik tretje redne javne seje mestnega sveta ljubljanskega, 21. 3. 1935, str. 67–71.

12 Šorn in Gašparič, *Dr. Juro Adlešič, župan »velike Ljubljane*«.

13 SI ZAL LJU/0488, AŠ 125, Javne občinske seje 1935, Zapisnik osme redne javne seje mestnega sveta ljubljanskega, 23. 12. 1935.

14 Adlešič, *Tri leta dela za Ljubljano*.

15 Brezposelni, berači in otroci. *Slovenec*, 30. september 1938, str. 5.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 827 23.1.2018 8:47:48

tudi Vrhovni socialni svet za mesto Ljubljana. Svet, ki je združeval vse karitativne in humanitarne organizacije, je bil zadolžen predvsem za mladinsko, delavsko in starostno skrbstvo. Njegovi osnovni nalogi sta bili detektiranje socialnih problemov in postavitev sistema, ki bi omogočil njihovo sistematično in uspešno reševanje. Socialnopolitični urad pa ni sodeloval le s t. i. poizvedovalci iz vrst Vrhovnega socialnega sveta za mesto Ljubljana, za pomoč pri delu mu je bil dodeljen tudi oddelek socialnih zaščitnih sester. Vsi omenjeni akterji so s skupnimi močmi in angažiranjem na terenu sestavili in uredili centralno kartoteko oseb, ki so bile upravičene do socialne pomoči. Urejen pregled nad socialnimi razmerami v mestu lahko vrednotimo kot pomemben korak pri razvoju mestne socialne politike.[16]

Oblike socialne pomoči so ostale podobne tistim, ki so bile merodajne že v času Adlešičevih predhodnikov, prav tako so ostale nespremenjene kategorije tistih, ki so pomoč prejemali. Tudi finančna sredstva, potrebna za izvajanje socialne politike, so ostala delno vezana na redni proračun, ker pa dodeljena sredstva niso zadostovala za rešitev vseh socialnih problemov (zgolj za ilustracijo: za socialno skrbstvo je Ljubljana iz proračuna leta 1937/38 namenila 6,18 odstotka, Beograd 2 odstotka in Zagreb 4,43 odstotka),[17] je ljubljanska občina zbirala tudi prostovoljne prispevke in darove. Vodilno vlogo na tem področju sta imeli Pomožna akcija, organizirana na začetku tridesetih let 20. stoletja, in v letih tik pred drugo svetovno vojno Zimska pomoč, ki je združevala humanitarne organizacije in društva, državne ustanove, Rdeči križ, Cerkev idr.[18] Kljub trudu akciji nista vedno poželi dovolj pozornosti oziroma odziva:

> »Pripomniti pa moram, da Ljubljana doslej žal ne ume dovolj važnosti tega vprašanja in ne sodeluje dovolj pri rešitvi zaposlitve brezposelnih, vsaj v toliki meri ne, kot to vršijo druga mesta. Zimska pomoč je razmeroma slabo uspela,«[19]

zato so konec tridesetih let pod okriljem Zimske pomoči v mesecih oktobru in novembru brezposelnim med drugim dovolili pobirati mostnino ter prostovoljne socialne davščine na sobe in uslužbence. Zbrani denar se je stekal v fond za zaposlitev v okviru projektov javnih del, namenjen za zaposlovanje izključno brezposelnih[20] (leta 1938 jih

16 *Pet let dela za Ljubljano*, str. 135.

17 SI ZAL LJU/0488, AŠ 125, Javne občinske seje 1937, Zapisnik 2. redne javne – proračunske – seje mestnega sveta ljubljanskega, 13. 3. 1937, str. 28.

18 Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč*, str. 62. Prim. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 56.

19 SI ZAL LJU/0488, AŠ 126, Javne občinske seje 1938, Zapisnik 3. redne javne seje mestnega sveta ljubljanskega, 9. 3. 1938, str. 621.

20 SI ZAL LJU/0488, AŠ 125, Javne občinske seje 1936, Zapisnik 11. redne javne seje mestnega sveta ljubljanskega, 24. 11. 1936, str. 269.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 828 23.1.2018 8:47:48

je bilo v prestolnici prijavljenih 1.200).[21] Javna dela so vključevala gradnjo (mdr. Večne poti) in regulacijo cest (Zaloške in Linhartove ceste, Jesenkove in Korunove ulice), urejanje poti ter okolice (Tivolija, Rožnika, Šišenskega hriba, Golovca, Špice, sprehajališča na Grajskem griču), regulacijo Ljubljanice, izsuševanje zamočvirjene zemlje, gradnjo javnih poslopij (med drugim dokončanje današnje Narodne in univerzitetne knjižnice ter posameznih zgradb, ki so spadale v sklop ljubljanske bolnišnice) in tudi kidanje snega ter kasneje poljska opravila na t. i. vojnih vrtovih.[22]

Javna dela so po prepričanju mestnih veljakov po eni strani lajšala socialno stisko in hkrati poskrbela za odpravljanje čedalje bolj perečega beračenja:

> »Berači so se namreč v Ljubljani tako zelo pomnožili, da so beračenje preganjale že prejšnje mestne uprave z raznimi kuponi in drugimi maloučinkovitimi leki. Beraška nadloga je postala vse hujša in predrznejša, saj je bila med berači večina delomrznih, za delo sposobnih ljudi«,[23]

po drugi strani pa so krepili samozavest delavcev. Ljubljana je morala ne nazadnje »brezposelnim priznati, da so se ji s svojim delom po najboljših močeh oddolžili in jim nikdo ne bo očital miloščine.«[24]

Med županovanjem dr. Adlešiča ljubljanska mestna občina ni skrbela le za redne mesečne doklade (leta 1935 je npr. podpirala 877 oseb, leta 1940 958), med pomembnejšimi nalogami socialnopolitičnega urada je ostalo tudi izboljšanje stanovanjskih razmer. Podana je bila ocena, da v prestolnici primanjkuje najmanj 250 »delavskih« stanovanj, predvsem za tiste, ki so živeli v nezdravem okolju – barakah in drugih neprimernih bivališčih. Prva delavska stanovanjska kolonija je tako zrasla za Bežigradom, sledilo ji je naselje dvojčkov v Mestnem logu. Mestni socialni urad je pomagal tudi posameznikom in družinam, ki so na robu bede živeli na ljubljanskem Gradu (83 gospodinjstev, 364 oseb), ob Cesti dveh cesarjev oziroma v Sibiriji (91 gospodinjstev, 383 oseb), ob dolenjski železnici oziroma v Galjevici[25] (160 gospodinjstev, 635 oseb), za bežigrajsko šolo v t. i. Gramozni jami (50 gospodinjstev, 176 oseb), ob cesti na Brdo (14 gospodinjstev, 82 oseb), ob Černetovi ulici v Malem domu in Skupnem domu (12 barak, 59 družin in 208 oseb), ob Ižanski cesti na Livadi (dve baraki, 29 družin in 135

21 »*Za neposredno podpiranje brezposelnih, ki niso imeli pravice do rednih podpor, je bilo nakazanih v letu 1938 Javni borzi dela v Ljubljani več podpor v znesku 50.000,00 din. K omejitvi brezposelnosti je pripomogla tudi dotacija iz državnega fonda za javna dela v znesku 2.250.000,00 din. Raznim dobrodelnim društvom, ki so se ukvarjala s podporo siromašnih, je bilo v letu 1938 izdanih 622.000,00 din. /…/ Skupno je bilo tako nakazano iz proračuna bednostnega sklada in iz rednega proračuna za pomoč revežem in brezposelnim okoli 1.113.043,00 din.*« Dobaja, *Socialna in zdravstvena zaščita*, str. 160.

22 Mdr. gl. Gospodarstvo. Javna dela v Ljubljanski pokrajini. *Slovenec*, 30. januar 1942, str. 2.

23 *Pet let dela za Ljubljano*, str. 146.

24 Prav tam, str. 144–145.

25 Več o tem Ravnik, *Galjevica*, str. 31; Galjevica, otok povojne dobe. *Slovenec*, 18.november 1944, str. 3.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 829 23.1.2018 8:47:48

oseb) in v bližini klavnice na Poljanah (4 barake, 19 družin in 63 oseb).[26] Bivanjske razmere v teh naseljih so bile slabe, saj so bila skoraj vsa bivališča brez priključkov za vodovod, kanalizacijo in elektriko.[27]

Ker je bil Delavski dom v glavnem namenjen bivanju in prehranjevanju zaposlenih, je za tiste, ki so bili brez prebivališča in večinoma tudi brez zaposlitve, 9. decembra 1938 ljubljanska mestna občina odprla vrata nove mestne kuhinje, »prenočevalnice« in »dnevne ogrevalnice« v hiši na Poljanskem nasipu – bivši tovarni sladkorja, kjer je hrano in prenočišče brezplačno prejelo 130 oseb dnevno.[28] Kasneje se je v več primerih pokazalo, da je bila Cukrarna pribežališče tudi za mnoge delomrzneže. Le malo je bilo tistih, ki so si poiskali zaposlitev in si s prisluženim denarjem olajšali življenje.

Pomembno socialno vlogo je imelo tudi Mestno zavetišče za onemogle v Japljevi ulici, ki je razpolagalo z 265 posteljami. Ker so bile te stalno zasedene,[29] je bil socialni urad prisiljen pošiljati oskrbovance v druge zavode v Ljubljani in tudi izven nje in za njih seveda finančno poskrbeti. Zaradi vse večjega pomanjkanja kapacitet so mestne oblasti začele razmišljati o izgradnji novega zavetišča. Mestna občina je tako kupila zemljišče in izdelala načrte za izgradnjo Doma onemoglih na Bokalcih, ki bi omogočal oskrbo 500 oskrbovancem, a je končno realizacijo projekta prehitela okupacija.[30]

Posebno skrb je mestna občina namenjala (preventivnemu) mladinskemu skrbstvu in revnim materam ter dojenčkom. Tovrstni dejavnosti je dodeljevala več kot 40 odstotkov proračuna mestnega socialnega urada,[31] k čemur pa seveda niso bile prištete razne donacije. Podrobnejši pregled delovanja mestnih oblasti na tem polju razkrije visok odstotek odhodkov. Leta 1935 je mesto sicer z nizkimi, a vendar rednimi podporami (predvsem v živilih, obleki in obutvi ter šolskih potrebščinah) podpiralo 401 otroka, leta 1939 pa 569. Zelo je okrepilo dejavnost dnevnih otroških zavetišč, ki so bila v glavnem namenjena otrokom od 2 do 14 let, katerih starši so bili zaposleni cel dan oziroma so imeli službo v popoldanskem času. V zavetišča so bili sprejeti tudi otroci bolnih staršev oziroma tistih, ki za otroke niso bili zmožni skrbeti:

> »Zavetišče naj ima značaj prijetnega družinskega doma, kjer pride otroška duša do razmaha. Z istim zaupanjem kot k materi naj prihaja otrok v zavetišče.«[32]

26 Vogelnik, *Stanovanjske razmere v delavskih kolonijah*, str. 43–48.

27 Vogelnik, *Donesek k stanovanjskemu vprašanju Ljubljane*, str. 23–33.

28 SI ZAL LJU/0503, t. e. 141–180, a. e. 164.

29 *Pet let dela za Ljubljano*, str. 147.

30 Objekt, ki je bil v grobem zgrajen neposredno pred začetkom druge vojne, je bil v vojni precej poškodovan, potem pa je dolgo sameval, saj se pristojni niso sporazumeli o njegovi namembnosti. Z varstvom starejših so v zgradbi začeli 1. 10. 1953. – *Enota Bokalce; DSO*, http://www.dso-vic.si/enota-bokalce (6. junij 2017).

31 *Pet let dela za Ljubljano*, str. 141.

32 Mladinsko skrbstvo in zdravstvo mesta Ljubljane. *Kronika slovenskih mest*, 1938, št. 4, str. 238. O zavetišču za Bežigradom podrobneje Dobaja, *Rojstva v Ljubljani*, str. 146 sl.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 830 23.1.2018 8:47:48

Vodstva zavetišč so o vsakem otroku vodila osebno popisnico o njegovem vedenju in sposobnostih. Po učenju in pisanju domačih nalog so otroci risali, brali ter se ukvarjali z ročnimi deli. Otroci so morali pomagati pri hišnih opravilih, deklice v kuhinji in pri postrežbi hrane, dečki pa pri kurjenju in nakupovanju živil.[33] V zavetiščih so bile telesne kazni prepovedane. Vzgojiteljice naj bi z otroki ravnale ljubeznivo in jih klicale po krstnih imenih.

V zavetiščih pri sv. Florijanu, v Cukrarni, Spodnji in Zgornji Šiški, Mostah, Trnovem, v šoli za Bežigradom in delavski stanovanjski koloniji za Bežigradom je bilo leta 1935 152 otrok, leta 1939 se je številka potrojila. Od teh jih je občina leta 1935 v celoti vzdrževala 72, leta 1939 pa 145. Maja 1939 je občina v Cukrarni odprla še prehodni otroški dom, s kapacitetami do 30 otrok, namenjen mladim beračicam in beračkom, kjer so imeli otroci na voljo popolno oskrbo, vključno s poukom. Mestna občina je redno organizirala otroško kolonijo v okolici Metlike in t. i. rejninsko kolonijo v Lukovici.

Veliko skrbi je bilo namenjene tudi mladinskim domovom, še posebej pa šolskim menzam, ki jih je občina ustanavljala po ljubljanskih šolah. V šolskem letu 1937/38 so kuhinje s svojo dejavnostjo pričele na 14 mestnih šolah, leta 1939 je občina vzdrževala že 19 kuhinj. Prehrane v menzah so bili deležni tudi obrtniški vajenci in študentje.[34]

V delokrog socialnega skrbstva pa so spadale še dejavnosti, povezane z bolnišnicami, mestni fizikat in tudi prehranjevalni, aprovizacijski, zaščitni urad idr.

Kot (samostojni) socialni zavod je delovala tudi mestna zastavljalnica, ustanovljena na začetku 20. stoletja, čeprav je vprašanje njene vloge v mestnem svetu sprožilo kar precej žgočih debat. Občinski odbornik Ivan Dachs je na seji marca 1939 dejal:

> »Gospoda! Ta socijalni zavod bi veliko koristnega napravil, če ga čim preje odpravimo. Ta zavod je v škodo revnim ljudem. /…/ Pribiti hočem to, da mestna zastavljalnica ni noben socijalni zavod, ampak le v škodo revnim ljudem.«

Občinski odbornik dr. Milan Šubic se z njim ni strinjal:

> »Zastavljalnica je in naj bo socijalni zavod, ki naj hitro pomaga iz zadrege najrevnejšim in tudi srednjemu sloju, da pride hitro do kratkoročnega posojila. To posojilo pa mora biti poceni.«[35]

Da je bila zastavljalnica, ki je svojo dejavnost nadaljevala, v uteho marsikateremu Ljubljančanu, odraža tudi naslednji spomin:

33 SI ZAL LJU/0503, t. e. 102–140, ovoj 135, Ureditev poslovanja v mestnih otroških zavetiščih.

34 *Pet let dela za Ljubljano*, 138-141.

35 SI ZAL LJU/0488, AŠ 124, Knjiga Javne občinske seje 1934, Zapisnik o nadaljevanju druge redne javne seje občinske uprave ljubljanske, 15. 3. 1934.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 831 23.1.2018 8:47:48

> »Vsi tisti potlačeni, zbegani ljudje, ki so tamkaj postajali, so mi vlivali tesnobo. Za svetlo pobarvano žičnato ograjo so sedeli uradniki in za nekim okencem je stal cenilec, ki me je spominjal na sivega mačka, ki mu gre rahlo na smeh. Kadar je kdo njegovi oceni spoštljivo ugovarjal, je tiho odgovoril: 'Toliko – če hočete ...' /.../ Ljudje so prinašali tjakaj vse, kar je bilo količkaj vrednega in tudi kar je bilo moč pogrešati od Pomladi do zime in od zime do pomladi.«[36]

Dobro obiskanost zastavljalnice potrjujejo tudi številke, ki so bile še posebej visoke prvi dve leti okupacije. V letu 1943 je zastavljalnica zabeležila nekoliko manjši promet kot v letih pred tem, saj je bilo izdanih »le« 19.271 zastavnih listkov, leta 1942 so jih namreč izdali kar 25.778 (to je približno slabo petino več kot konec tridesetih let). Mnogim je zastavljene predmete uspelo odkupiti, leta 1942 na primer kar 23.612.[37]

II.

Ljubljana, ki je kmalu po okupaciji zaradi priključitve vasi Dolnice, Kamna Gorica, Glince in Podutik 2. julija 1941,[38] predvsem pa zaradi velikega vala beguncev,[39] štela okoli 92.000 prebivalcev,[40] je postala glavni sedež okupatorjeve oblasti v Ljubljanski pokrajini.[41] Dr. Juro Adlešič[42] je ostal župan do 2. junija 1942, ko ga je zamenjal general Leon Rupnik. Ta je prestolnici županoval dobro leto dni, pri čemer je bilo njegovo delo večinoma omejeno na reševanje tekočih mestnih zadev. Ko je bil Rupnik 21. septembra 1943 imenovan za šefa pokrajinske uprave, je od oktobra 1943 do osvoboditve županske posle opravljal pravnik in dolgoletni uslužbenec ljubljanskega magistrata Franc Jančigaj kot pooblaščeni generalni tajnik.[43]

---

36 Vojskovič, *Hiša št. 15*, str. 90–91.

37 Vsakdanja Ljubljana po kronistovih zapiskih. Manjši promet v mestni zastavljalnici. *Slovenec*, 30. julij 1944, str. 4.

38 SI ZAL LJU/0488, AŠ 127, a. e. 98, Javne občinske seje 1941, 1942, Zapisnik pete redne javne seje mestnega sveta ljubljanskega, 29. 8. 1941, str. 135. O priključitvi teh vasi k Ljubljani tudi *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 7.

39 V Ljubljansko pokrajino je pribežalo 21.546 oseb, od tega v Ljubljano 13.887. Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč*, str. 44. Število prijavljenih beguncev je bilo nižje: konec maja 1941 je v Ljubljani bivalo 2.096 prijavljenih beguncev, konec junija 5.357, konec julija 7.314, konec avgusta 8.623, konec septembra 9.867 in konec oktobra 1941 11.173. SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1 a, Poročilo, str. 5.

40 *Letopis ljubljanske škofije za leto 1944*, str. 6. Po podatkih publikacije *Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941*, str. 8, in Ferenc, *Štetje prebivalstva*, str. 491, naj bi Ljubljana štela 91.612 prebivalcev. Podatki v publikaciji *Prebivalstvo Ljubljane v letu 1945*, str. 7, pa izkazujejo, da je bil leta 1939 v Ljubljani 87.401 prebivalec, leta 1940 88.048, leta 1941 93.635, leta 1942 93.392, leta 1943 95.041 in leta 1944 92.500 prebivalcev.

41 Mestna uprava je po okupaciji ostala nespremenjena. Sestavljala sta jo vodstvo mestnih uradov s predsednikom in podpredsednikom mestne občine ter direktorjem mestnih uradov in mestno poglavarstvo, sestavljeno iz enajstih oddelkov. V sklopu mestnega poglavarstva sta bila dva pomembna urada, Urad za aprovizacijo in pobijanje draginje ter Preskrbovalni urad mestne občine ljubljanske oziroma Mestni preskrbovalni urad Ljubljana, ki je pod pristojnostjo Banovinskega oziroma Pokrajinskega prehranjevalnega zavoda skrbel za preskrbo Ljubljančanov. Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, poglavje Mestna uprava.

42 O njegovem političnem delovanju znotraj SLS in Narodnega sveta gl. Godeša, *Čas odločitev*, str. 192 sl.

43 Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 138.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 832 23.1.2018 8:47:48

***

Podobno kot v obdobju med svetovnima vojnama je tudi po okupaciji na socialnem področju[44] kot ena največjih težav izstopal problem brezposelnosti. Ta pa je bil med vojno neprimerno bolj pereč, saj so se že tako številnim brezposelnim Ljubljančanom v težavah pridružili še mnogi begunci, ki jim v mestu ni uspelo najti službe in zaslužka. V prvih mesecih so bila za precejšnje število teh še na voljo javna dela (regulacija središča mesta, ureditev otroškega igrišča v Tivoliju), vendar je že konec leta 1941 ljubljanska mestna občina uvidela, da bo morala načrte za gradbena dela, ki še niso potekala, opustiti, predvsem v korist sredstev, namenjenih osnovnemu delovanju socialnega skrbstva. Zaradi poslabšanja finančnega položaja in vse bolj ovirane ter pomanjkljive preskrbe je bilo v času vojne do socialne pomoči namreč upravičenih vse več socialno šibkejših Ljubljančanov oziroma družin z velikim številom družinskih članov. Postavka mestnega proračuna za socialno politiko je tako npr. leta 1942 v primerjavi s prvim letom okupacije izkazovala zvišanje za 34,39 odstotka.[45] Kljub temu zapisniki sej mestnega sveta za leto 1942 odstirajo številne odpise davščin ter zaostankov plačil najemnin, podeljevanja izrednih podpor, odobritve rednih in izrednih kreditov idr.

Med vojno je v Ljubljani delovalo več zavetišč za otroke (v Cukrarni, v Spodnji Šiški, Trnovem, za Bežigradom za dojenčke in otroke do šestih let, v Mostah na III. državni meščanski šoli, pri sv. Florjanu in na Taboru) in za odrasle (Mestno zavetišče za onemogle v Japljevi ulici, zavetišče sv. Jožefa na Vidovdanski cesti, ki je skrbelo za okoli 300 oskrbovancev, ter Josefinum – občinsko zavetišče na Poljanski cesti, ki je skrbelo za okoli 80 ljudi).[46] Poseben pomen je še naprej imela ljubljanska Cukrarna, v kateri je 2. marca 1942 začela poslovati menza Pokrajinskega podpornega zavoda, ki je v letu 1942, sporazumno s predsednikom ljubljanske mestne občine, prevzel odgovornost nad celim zavodom. V Cukrarno so sprejemali le osebe, ki jih je tja napotil Ljubljanski podporni odbor ali pa ljubljanski mestni socialni urad, in to na podlagi pismene nakaznice, na kateri je mestni fizikat potrdil, da oseba ni »zamrčesena« oziroma nalezljivo bolna. Delavci socialnega skrbstva so stanovalce Cukrarne opisali takole:

> »Cukrarna je zbirališče brodolomcev, nezadovoljnežev in delomrznežev, ki moraš njihovo delomržnost pripisati tudi na račun živčnih motenj. Imaš dalje prav stare ljudi, nekoliko že zaradi starosti omejene, z raznimi telesnimi napakami: močijo se, ponesnažujejo se itd., imaš kvartalne pijance, imaš bebca, ki

44 Del pričujoče razprave, ki obravnava obdobje 1941–1945, temelji na Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, poglavje Socialne ustanove in socialno skrbstvo.

45 SI ZAL LJU/0488, t. e. 127, a. e. 98, str. 179.

46 Kratek obisk v ljubljanskih zavetiščih. *Slovenski narod*, 11. december 1944, str. 5.

> pa je naravnost v korist kuhinji, ker odvrne za dobrega hlapca, imaš bolestno tožljivko, ki jo zaradi tega sovražijo in ji otroci nagajajo, kjer morejo. Imaš ciganske družine in odrasle cigane. Skratka omnibus vseh brezdomcev, ki prenašajo te nevšečnosti v Cukrarni nekaj že tudi zaradi lagodnosti, da ni treba iskati stanovanja.«[47]

Razmere v Cukrarni so zahtevale, da se je njena uprava po več neuspelih poskusih domislila dobre rešitve. Za tridnevno prehrano so morali sposobni za delo delati en delavnik, za celotedensko prehrano pa dva delavnika. Vrsto dela je odredil socialnopolitični urad v dogovoru z upraviteljem Cukrarne. Osebe, ki so se delu izmikale, so izgubile pravico do prehrane in prenočišča. To pravico je izgubil tudi tisti, ki

> »zabavlja čez mestno kuhinjo in prenočišče, trosi neresnične vesti, ščuva druge, dela nered, prihaja vinjen v zavod in se s takimi dejanji izkaže nevrednega podpore.«[48]

Ta ukrep je očitno zalegel, saj se je po nekaterih podatkih disciplina v Cukrarni izboljšala:[49]

> »Mir in red v spalnicah se je izdatno izboljšal, ker se je proti kršiteljem strožje nastopilo in se je zagrozilo z deložacijo vseh onih, ki bi se vkljub večkratnim opominom ne pokorili odredbam.«[50]

Mestna občina je varovancem, ki so imeli svoje domove, a jim je zmanjkovalo financ za nakup hrane, pomagala ne le s toplimi obroki, temveč tudi z dodeljevanjem vrtov, njiv, travnikov. Obdelava teh površin je bila večinoma brezplačna ali pa je bilo treba odšteti simbolično odškodnino. Poleg osebnih vrtov so se med vojno na mestni ravni razvijali vojni vrtovi, za katere je bila posredno odgovorna mestna občina, za njih pa je skrbela mestna vrtnarija, ki jih je obdelovala predvsem zato, da je z zelenjavo in krompirjem zalagala kuhinje Delavskega doma, Mestnega zavetišča ter drugih mestnih socialnih ustanov.

Socialni urad mestne uprave je poskušal mrežo pomoči še razširiti in okrepiti, pri čemer so mu na pomoč priskočili tudi posamezni zasebniki ali skupine. Ogroženim osebam oziroma družinam so med vojno tako pomagala tudi razna humanitarna društva in organizacije, pri čemer je treba poudariti, da je bila med italijansko okupacijo dovoljena le

47 SI AS/1893, f. 97, II, št. 53, Zapisnik I. seje Ljubljanskega podpornega odbora, 3. 2. 1944, str. 3, 4.

48 SI ZAL LJU/0503, t. e. 141–180, ovoj 172.

49 SI AS/1893, f. 98, I, 5a, Zapisnik IV. seje Ljubljanskega podpornega odbora, 13. 7. 1944, str. 6, 7.

50 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 834 23.1.2018 8:47:48

dobrodelnost v sklopu fašističnih institucij oziroma pod njihovim nadzorom, v času nemške okupacije pa je imela pokrajinska uprava v socialnih zadevah precej bolj proste roke.

Ena pomembnejših, v kontekstu Cukrarne med drugo svetovno vojno že omenjenih ustanov je bil Pokrajinski podporni zavod, ustanovljen 17. decembra 1941 pri visokem komisariatu.[51] Po krajevnih oziroma občinskih odborih (do italijanske kapitulacije je delovalo 82 takih odborov) je podpiral družine ter posameznike s področja Ljubljanske pokrajine.[52] Čeprav karitativnih akcij drugih organizacij oblast po ustanovitvi tega urada ni neposredno omejevala, je praksa izkazovala nujo po podreditvi dobrodelnih organizacij novoustanovljenemu zavodu. Zavod je potrebna sredstva za svojo dejavnost prejemal od italijanskega notranjega ministrstva in visokega komisariata pa tudi od občin in prostovoljnih prispevkov. Po nemški okupaciji je bil po smernicah odredbe vrhovnega komisarja za operacijsko področje »Jadransko primorje« ustanovljen Pokrajinski podporni odbor za Ljubljansko pokrajino. Sredstva za svoje delo je dobival s prispevki pokrajine, občin, vrhovnega komisarja, z darovi in zbirkami.[53]

Ker je bil Pokrajinski podporni odbor zadolžen za nadzor vseh podpirancev v Ljubljanski pokrajini, se pravi vseh izdanih podpor vseh podpornikov, je zaradi lažjega in boljšega pregleda nad dejavnostjo vzpostavil osrednjo pokrajinsko kartoteko. Z njo je želel predvsem izničiti preštevilne anomalije in nepravilnosti, o katerih so poročali občinski odbori, tudi ljubljanski:

> »Največ podpirancev je prejemalo podporo le pri eni, dveh ali treh socialnih ustanovah, kar ne kaže spričo majhnih podpor še na prosilčevo beraško nrav. Toda pri ugotovitvi, da je 105 podpirancev prejemalo podporo pri štirih, 32 pri petih in 6 pri šestih ustanovah, moramo pa že misliti na to, da jim je prosjačenje poklic. Zato smatram, da bi bilo potrebno vključiti v informativno službo Socialne pomoči tudi ugotovitve premoženjskega stanja prosilcev, ki prejemajo podpore pri več kakor treh socialnih ustanovah.«[54]

Centralizacija, ki so jo primarno izvedli zaradi nadzora nad delom in rezultati, pa je posledično terjala tudi zmanjševanje števila občinskih podpornih odborov, v začetku aprila 1944 jih je delovalo le še nekaj nad 20.[55]

---

51 Novembra 1941 je visoki komisar ustanovil Pokrajinsko zvezo za zaščito mater in otrok, ki je bila zadolžena za ustanavljanje in vodenje menz, posvetovalnic, razdeljevalnic živil, zavetišč za dojenčke, oddajo otrok v rejo itd. – Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč*, str. 59.

52 SI AS/1893, f. 99, I, 43, št. 43/1945; *Slovenčev koledar* 1943, str. 21, Leto dni življenja Ljubljanske pokrajine.

53 SI AS/1893. f. 97, III, št. 149/II, Ustanovitev Pokrajinskega Podpornega Odbora in Okrajnih ter Občinskih Podpornih Odborov, november 1944; SI_AS/1893, f. 97, III, št. 149/I, VI. št. 3700/1, Ustanovitev centralnih podpornih odborov, 21. 7. 1944.

54 SI AS/1893, f. 98, I, 5a, Zapisnik IV. seje Ljubljanskega podpornega odbora, 13. 7. 1944, str. 5, 6.

55 SI AS/1893, f. 97, II, št. 77/1, Poročilo o delovanju Pokrajinskega Podpornega zavoda, 2. 4. 1944.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 835 23.1.2018 8:47:48

Ko je Ljubljanski podporni odbor po italijanski kapitulaciji v skladu s smernicami odredbe vrhovnega komisarja za operacijsko področje »Jadransko primorje« formalno predal posle novoimenovanemu odboru, so se odborniki strinjali, da je potreben pravilnik, ki bi natančno določal, kdo je primeren za podporo in kolikšna naj ta bo. Ljubljanski podporni odbor pravilnika do takrat namreč ni imel, deloval je le po ustnih normah. Pravilnik je podpore namenil vsem potrebnim in »vrednim« prosilcem z bivališčem na ozemlju ljubljanske mestne občine. Določal je izročanje nakaznic za nabavo obleke, perila, obutve ter denarnih podpor.[56] Podpore v gotovini in nakaznice so delili mesečno, zabeležene so bile tudi izredne podpore, vendar le izjemoma (ob bolezni, smrti bližnjega ipd.) in ob izrednih priložnostih po odredbi nadzorne oblasti.[57] Sčasoma je odbor uvidel, da je najbolje deliti le še denarno pomoč,[58] saj je bilo z nakaznicami izvedenih vse preveč mahinacij.

Kljub strogim določilom pravilnika in doslednemu izvajanju teh je bilo pomoči deležnih veliko ljudi tudi po preoblikovanju odbora – Ljubljanski podporni odbor je v prvi polovici leta 1944 zabeležil 20.691 podpirancev,[59] v celem letu 1944 pa je razdelil 17.257 podpor 47.321 osebam, zgolj v decembru 1944 npr. 1256 rednih podpor 3608 podpirancem in 1777 božičnic 3610 osebam.[60] Odbor se je v zadnjih mesecih vojne in vsesplošnega pomanjkanja vse večkrat skliceval na drugi člen pravilnika, ki je kot zadostno podporo vrednotil že sam sprejem prosilcev v zavetišča oziroma na hranjenje v njegovih obednicah v Cukrarni, Trnovem in Šiški (v letu 1944 se je januarja v njih prehranjevalo 194 oseb, v februarja 192, marca 177, aprila 172, maja 167 in junija 224 oseb).

V smislu socialne pomoči je svoje doprinesla tudi Zimska pomoč, ki je po ustanovitvi Pokrajinskega podpornega zavoda delovala pod njegovim okriljem, vendar skoraj povsem samostojno. Po reorganizaciji in preimenovanju zavoda v Pokrajinski podporni odbor konec leta 1943 je še naprej ostala v njegovem sestavu, pri čemer pa so bile njene pristojnosti znatno omejene. Aktivnosti Zimske pomoči je leta 1943 okrepila posebna pisarna,[61] ki je želela v zimskih mesecih nuditi podporo vsem pomoči potrebnim prebivalcem Ljubljane, odvisnim od mreže socialnega skrbstva. Sredstva je posebni odbor Zimske pomoči zbiral iz podpor oblasti in ustanov ter samoprispevkov someščanov, pri čemer je na Ljubljančane poskušal apelirati tudi po časopisih in radiu:

56 SI AS/1893, f. 99, I, 24, Pravilnik za podeljevanje podpor po Ljubljanskem podpornem odboru, str. 1; SI ZAL LJU/0490, f. 52, II, 6, Pravilnik za podeljevanje podpor po Ljubljanskem podpornem odboru.

57 SI AS/1893, f. 99, I, 24, Pravilnik za podeljevanje podpor po Ljubljanskem podpornem odboru.

58 SI AS/1893, f. 99, I, 43, št. 43/1945. Do februarja 1945 je posamezni prosilec/upravičenec prejemal 300 lir mesečne podpore, zadnje mesece vojne pa 400 lir; za primerjavo naj navedem, da so morali samo za racionirana živila plačati okoli 200 lir mesečno.

59 SI AS/1893, f. 98, I, 5a, Zapisnik IV. seje Ljubljanskega podpornega odbora, 13. 7. 1944, str. 4.

60 SI AS/1893, f. 99, I, 23, d, Zapisnik IV. seje Ljubljanskega podpornega odbora, 19. 2. 1945, str. 5.

61 SI AS/1893, f. 86, I, Odd. T, št. 735, Mesec dobrodelnosti. (Načrt za zimsko pomoč).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 836 23.1.2018 8:47:48

> »Število bednih in revnih je vojna doba povečala, v zadnjem času pa to število strahotno pomnožila. Vzela jim je streho nad glavo, jih pregnala iz rodne hiše ter jih postavila domala gole na cesto. Naše mesto jih je gostoljubno sprejelo pod svojo streho.«[62]

Odbor je prirejal javne nabirke in razne prireditve, pomagali so mu tudi učenci, ki so od hiše do hiše pobirali denarne prispevke. Blagajna Zimske pomoči se je krepila tudi s t. i. davščino: od 25. decembra 1943 do 2. januarja 1944 so od posamezne prodane vstopnice vseh predstav državnega gledališča in kinematografov v Ljubljani izročali 1 liro za dobre namene. Zadnji dan decembra 1943 in prvi dan januarja 1944 so za blagajno pobirali pribitek 0,50 lire od posamezne tramvajske vozovnice mestnega cestnega tramvaja, od vsakega plačila obiskovalca gostinskih obratov pa znesek v višini 1 lire. Imetniki radijskih aparatov so morali poleg redne naročnine za mesec januar 1944 plačati izredni prispevek 10 lir. V korist Zimske pomoči so bili dolžni prispevati tudi lastniki ter najemniki stanovanj, v katerih je bilo več sob kot stanovalcev – v začetku leta 1944 so namreč plačali *»enkratni prispevek v višini 2 % celotne kosmate najemnine, oziroma po davčnem oblastvu ugotovljene najemne vrednosti*.«[63]

Od 1. decembra 1943 do 31. marca 1944 je Zimska pomoč obravnavala 9.845 vlog in omogočila izplačilo 1.425 denarnih podpor.[64] Aprila 1944 je bila ukinjena. Na njeno mesto je kot pravna naslednica stopila Socialna pomoč. Tudi ta je morala večino zbranih denarnih prispevkov odvajati Pokrajinskemu podpornemu odboru,[65] sama je denarne podpore delila redko, v nujnih primerih. Kljub omejenim pristojnostim se dela ni branila. Nadaljevala je obsežno socialno delovanje. Zbirala je prispevke v denarju in blagu ter skrbela za nemoteno izvajanje raznih nabiralnih akcij. Pred božičem 1944 je v Ljubljani in na podeželju priredila božično nabiralno akcijo za begunce. Ljubljanski kinematografi so ponovno zbirali božični »davek« od kino vstopnic, v akciji so sodelovali tudi trgovci in industrialci, javni ter zasebni uradniki, Zveza svobodnih poklicev, Združenje kmetovalcev idr. Pod okriljem velike božične akcije se je za Socialno pomoč zbralo okoli 12 milijonov gotovine, nekaj živeža in oblačil. Slednja je Socialna pomoč dala na police »oblačilnice«, ki jo je v začetku leta 1945 odprla v središču mesta. Tudi tisto leto so bile v korist Socialne pomoči organizirane razne kulturne prireditve, mdr. simfonični koncert, ki je bil na sporedu 6. marca 1945, in po ena operna in dramska predstava ljubljanskih gledališčnikov. To leto pa je bila prepotrebna tudi velikonočna nabirka. Od 1. do 20. aprila 1945 so v okviru te pobirali prispevek v kinematografih, od vsake vstopnice 2 liri. V letu 1945 je morala Socialna pomoč poleg siromakov in beguncev poskrbeti tudi za

62 SI ZAL LJU/0359, t. e. 3, a. e. 30, Govor vršilca dolžnosti mestnega župana Franca Jančigaja po radiu, 27. 11. 1943.

63 Naredba o pobiranju prispevkov za »Zimsko pomoč«. *Službeni list*, 22. december 1943, str. 471 in 472.

64 Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč*, str. 96.

65 SI AS/1893, f. 99, I, ovoj 43, št. 43/1945.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 837 23.1.2018 8:47:49

tiste Ljubljančane, ki jih je 9. marca 1945 prizadelo bombardiranje mesta. V tej akciji je bila precej samostojna, smela je razpolagati celo z lastnimi denarnimi sredstvi.[66]

Vojna in njene posledice so terjale ustanovitev Odbora za preskrbo povratnikov in pribežnikov. Ustanovljen je bil v Ljubljani na pobudo pokrajinske uprave s sklepom izredne konference, ki je potekala 15. novembra 1943. Najvišja funkcija odbora je bila zaupana predstavniku Pokrajinskega podpornega zavoda,[67] v odboru pa so sodelovali še predstavniki Rdečega križa, Škofijske dobrodelne pisarne in Ljubljanskega podpornega odbora. Odborniki so prevzeli skrb za pribežnike iz Ljubljanske pokrajine in povratnike iz taborišč ter kaznilnic, ki se zaradi vojnih razmer niso mogli vrniti na svoje domove. S tem je odbor mestno občino, ki je sprva skrbela za te osebe, znatno razbremenil. Odbor je imel več nastanitvenih enot, konec leta 1943 je v njih prebivalo okoli 1000 oseb, že januarja 1944 pa je bilo vseh oskrbovancev 1235, od tega 667 pribežnikov in 568 povratnikov.[68] Poleg nastanitve so bili deležni toplih obrokov v javnih kuhinjah Delavskega doma, Ljudske kuhinje, Delavske zveze, Železničarske menze in ustrezne zdravniške obravnave. Zdravniško službo je za odbor najprej izvajal mestni fizikat (v času od 26. septembra 1943 do 4. januarja 1944 je tam zaposleni zdravnik opravil 826 pregledov), od 17. januarja 1944 dalje pa je za povratnike in begunce skrbela ambulanta, nastanjena v osnovni šoli na Ledini, ki je razpolagala z ordinacijo in bolniško sobo, v kateri je stalo 18 postelj.[69] Število v Ljubljani oskrbovanih beguncev in internirancev je zaradi vstopa posameznikov k domobrancem, prebega v partizane in odhoda mnogih na domove oziroma v zasebno oskrbo med letom 1944 močno padlo (aprila jih je bilo zabeleženih le okoli 750),[70] pa vendar je odbor deloval do osvoboditve.

Pomembno vlogo v socialni mreži medvojne Ljubljane je imel tudi leta 1921 ustanovljen Rdeči križ.[71] Na nemškem zasedbenem ozemlju je bil po okupaciji sicer razpuščen, v Ljubljanski pokrajini pa je z namenom evakuacije, oskrbe in zdravljenja beguncev, vodenja seznamov ujetnikov, internirancev idr.[72] prosto deloval do 17. oktobra 1941, ko je bil postavljen pod nadzorstvo visokega komisariata in poverjen italijanskemu nadzorniku.[73]

Rdeči križ je imel ob začetku vojne dolgoletno izkušnjo, kako pomagati ljudem v stiski, tako ga aprilski dogodki leta 1941 niso iztirili. Njegovi uslužbenci so pričakovali naval prebežnikov in niso se zmotili:

66 SI AS/1893, f. 98, II, 3c, Poročilo o dosedanjem delovanju Socialne pomoči v tekočem letu 1945.

67 SI AS/1893, f. 97, I, 2/I, Poročilo o delu »Odbora za preskrbo povratnikov in pribežnikov«, 27. 1. 1944.

68 Prav tam.

69 Prav tam.

70 SI AS/1893, f. 97, II, št. 77/1, Poročilo o delovanju Pokrajinskega Podpornega Zavoda, 2. 4. 1944.

71 Hutař, *Slovenski Rdeči križ*, str. 14.

72 Prav tam, str. 16–17.

73 Postavitev društva rdeči križ pod nadzorstvo. *Službeni list*, 25. oktober 1941, str. 614.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 838 23.1.2018 8:47:49

> »Koncem aprila in začetku maja so začeli prihajati iz krajev, zasedenih po nemški vojski, najrazličnejši begunci: očetje, matere, starke, starci, otroci, onemogli, hromi, bolni itd. Ravno tako so se pričeli vračati v Ljubljansko provinco oni, ki so izgubili eksistenco v Nezavisni državi Hrvatski in v Srbiji, kakor tudi iz krajev, zasedenih po madžarski vojski. Dolga vrsta je bila teh, ki so postali vsled dogodkov vojne brezdomci in ki so se zatekli v Ljubljansko pokrajino, v prvi vrsti v njeno središče Ljubljano.«[74]

V okviru Pokrajinskega odbora Rdečega križa je bila maja 1941 osnovana Sekcija za socialno pomoč.[75] Njen predsednik je bil dr. Oton Fettich, predvojni predsednik Rdečega križa, nadzorstvo pa je opravljal nadzorni odbor Pokrajinskega odbora Rdečega križa. Sredstva za pomoč beguncem so prihajala iz podpor pokrajinskih oblasti in občin, podpor in darov ustanov ter zasebnikov, in to v denarju, blagu, hrani, kurivu ipd., pri čemer so bile pisne prošnje in okrožnice Rdečega križa za denarne prispevke prepovedane:

> »Ta ukrep je potreben, ker je prebivalstvo izrazilo svojo nezadovoljnost zaradi trajnih in neprestanih pozivov, ki so jih razni organi Rdečega križa vršili na način, kakor da so skoraj obvezni.«[76]

V okviru Sekcije za socialno pomoč je deloval prehranjevalni odsek, ki je organiziral prehrano v Delavskem domu, Delavski zbornici in Ljudski kuhinji. Ničesar ni želel prepustiti naključju, zato je mnogokrat kar sam organiziral zbiranje živil, ki so bila dobrodošla v vsaki menzi.[77] Tisti, ki so želeli jesti doma skuhano hrano, so dobivali denar za nakup živil. Čim je begunec našel službo, mu podpora ni več pripadala, čeprav je odbor sekcije, če delo beguncev ni bilo dobro plačano, posameznikom z desetdnevnimi podporami pomagal še naprej.[78] V zvezi s preskrbo ostalih najnujnejših potrebščin pa se je trudil odsek za izdajo oblačil. Beguncem je poskušal preskrbeti kar največ oblačil, obutve pa tudi posteljnine, kocev itd.

V sklopu Sekcije za socialno pomoč je bil zelo dejaven tudi stanovanjski odsek, ki je beguncem pomagal iskati ustrezne nastanitve. Uredil je 22 prenočišč s 475 posteljami, 350 dijakov pa je razmestil po 17 internatih. Vsi begunci prostora v skupnih prenočiščih zaradi velike zasedenosti niso dobili, zato je odsek začel iskati prostor tudi v zasebnih

74 SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1, a, Poročilo.

75 V istem času so začele begunce podpirati razne organizacije, tako da je jeseni 1941 za njih skrbelo več kot deset ustanov, večina od teh je bila stanovskih.

76 SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1, b, št. 3209, Okrožnica.

77 SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1, a, Poročilo, str. 13 in 14.

78 SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1, d, Pravilnik o poslovanju Rdečega križa. Socialna sekcija je sodelovala z uslužbenci finančnega odseka, ki so zbirali denarna sredstva za podpirance in nadzirali prejemke in izdatke. Skrbeli so tudi za redno izplačevanje podpor. Gl.: SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1, a, Poročilo, str. 14.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 839 23.1.2018 8:47:49

stanovanjih v Ljubljani in njeni okolici, saj bi bilo tam življenje lažje kot v mestu. Organiziral je tudi akcijo preselitve, ki je relativno dobro uspela – v okolico Dobrepolja, Sodražice in Velikih Lašč je preselil 476 oseb –, čeprav je glavnina beguncev ostala v prestolnici in do osvoboditve tako rekoč životarila iz dneva v dan.[79]

Pomembno vlogo je imel še en odsek – odsek za delo:

> »V zavesti, da naša naloga ni izčrpana s tem, da nudimo priseljencem le hrano in stanovanje, ampak je potreba begunce po možnosti čimprej uvrstiti v krogotek gospodarskega življenja, smo ustanovili v to svrho poseben odsek, imenovan 'odsek za delo', z nalogo, da posreduje zaposlitve številnim doseljencem in išče novih možnosti za nove zaposlitve.«[80]

V zvezi s perečim vprašanjem zaposlovanja beguncev je Rdeči križ podal nekaj rešitev. Zavzemal se je za oživitev javnih del na področju Ljubljanske pokrajine, ki bi omogočila zaposlitev delavcem in obrtnikom ter tudi mlajšim zdravim intelektualcem, sodeloval pa je tudi z Borzo dela, kar je rezultate izboljšalo. Ti namreč kažejo, da je do konca leta 1941 službo na ta način našlo nekaj več kot 500 beguncev (vseh zaposlenih beguncev je bilo v istem obdobju okoli 850).[81]

Iz gradiva so razvidne tudi aktivnosti zdravstvenega odseka. Imel je precej dela, saj je bil prav vsak begunec dolžan opraviti zdravniški pregled. Za pregled in zdravstveno stanje beguncev so vsak dan od 11. do 12. ure dopoldne skrbeli trije zdravniki, ki so imeli ordinacijo kar v prostorih sekcije. Sekcija za socialno pomoč je posebno pozornost posvetila obnemoglim osebam, nosečnicam in otrokom. Za ljubljanske in begunske otroke je avgusta 1941 organizirala počitniško kolonijo. Septembra isto leto pa je bila kolonija na Rakitni organizirana samo za otroke begunce. Za cel mesec je tja odpotovalo več kot 70 otrok.

Zaradi velikih pristojnosti, ki jih je imel v času italijanske okupacije na polju socialne politike Pokrajinski podporni zavod, se je podporno delovanje Rdečega križa sčasoma nekoliko zožilo, 6. februarja 1942 pa je Visoki komisar z odredbo razpustil njegov upravni odbor in upravo društva poveril izrednemu komisarju Antonu de Nakichu.[82] Društvo je delovalo dalje kot samostojni avtonomni odsek Italijanskega Rdečega križa v Ljubljani,[83] vendar je za ljudi v stiski lahko poskrbel dosti slabše kot njegov predhodnik. Po kapitulaciji Italije je predsednik pokrajinske uprave 28.

79 Prav tam, str. 12–13.

80 SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1, a, Poročilo, str. 10.

81 SI AS/1752, AŠ 1, mapa 17, ovoj 1, a, Poročilo, str. 12.

82 Po njegovi smrti decembra 1942 je to mesto zasedel dr. Bucceri, tega pa je marca 1943 zamenjal dr. Cattaneo Unkas.

83 Imenovanje izrednega komisarja za društvo Rdeči križ. *Službeni list*, 11. februar 1942, str. 79– 80.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 840 23.1.2018 8:47:49

septembra 1943 razveljavil določbo z dne 6. februarja 1942, ponovno sta bila vzpostavljena upravni in nadzorni odbor društva. Njegovo novo ime je bilo Slovenski Rdeči križ v Ljubljani.[84] Vsi odseki društva so nadaljevali svoje delo, pri čemer so se osredotočali predvsem na pomoč internirancem, konfinirancem in zapornikom.[85] Železniška direkcija v Ljubljani je Rdečemu križu v uporabo odstopila nekaj prostorov na železniški postaji. Tam je dr. Franta Mis organiziral ambulanto za prvo pomoč, ki je repatriirancem in ostalim, potrebnim zdravniške pomoči, bolečine lajšala do konca vojne.[86] Ker so bili septembra 1944 zaradi suma sodelovanja z odporniškim gibanjem aretirani vsi njegovi odborniki,[87] je bilo izvajanje zdravniške službe skoraj edina večja aktivnost,[88] ki jo je Slovenski Rdeči križ, obstajal je sicer do osvoboditve, v tem obdobju dejansko izvajal.

V obravnavanem obdobju sta imeli v življenju Ljubljančanov pomembno vlogo še:

– socialna mreža Rimskokatoliške cerkve, predvsem Karitativna zveza ljubljanske škofije. Zveza je bila ustanovljena leta 1930 na katoliških in človekoljubnih načelih ter je združevala devet društev in zavodov. Od teh sta po okupaciji ostali vidno aktivni le Družba sv. Vincencija Pavelskega s konferencami in Družba sv. Elizabete s konferencami,[89] med vojno pa je počasi ugašala tudi njuna dejavnost. Karitativni zvezi je prvi udarec zadala že italijanska okupacija, ki je dobrodelnost dovoljevala zgolj v sklopu fašističnih institucij, drugega pa centralizacija zbiranja socialnih prispevkov v času nemške okupacije. Številne naloge zveze je v svoje roke prevzela poleti 1942 ustanovljena Škofijska dobrodelna pisarna, ki je pomoč nudila v glavnem svojim krogom, beguncem iz Ljubljanske pokrajine in povratnikom iz taborišč;
– socialna mreža narodnoosvobodilnega gibanja, predvsem Ljudska pomoč (njena predhodnica je bila Rdeča pomoč, organizirana od sredine dvajsetih let 20. stoletja), ki se je v začetku leta 1943 preimenovala v Slovensko narodno

84 Preimenovanje društva Rdeči križ v Ljubljani in vzpostavitev prejšnjega upravnega odbora. *Službeni list*, 29. september 1943, str. 397–398. O tem tudi: *Vodnik po fondih in zbirkah*, str. 28–29. Meseca maja 1944 je bil v Drvarju na seji Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije ustanovljen Rdeči križ nove Jugoslavije in na pobudo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske 18. 6. 1944 Rdeči križ Slovenije oziroma njegov glavni odbor. Deloval je predvsem v smislu vojaške sanitete, zdravstveno varstvo pa je nudil tudi civilnemu prebivalstvu. Glavni odbor Rdečega križa Slovenije je po osvoboditvi svoj sedež prenesel iz Semiča v Ljubljano in skrbel za zdravstveno in socialno vzgojo ljudstva. Hutař, *Slovenski Rdeči križ*, str. 131 sl. Nekoliko drugače o tem: Žnidaršič in Klanšek, *O nastanku in razvoju mednarodne organizacije*, str. 73–74.

85 Hutař, *Slovenski Rdeči križ*.

86 Prav tam, str. 144.

87 Dr. Fettich je umrl v koncentracijskem taborišču Dachau, prav tako nekaj njegovih kolegov.

88 Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč*, str. 119.

89 Več v: Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 312–313; Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč*, str. 107–111.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 841 23.1.2018 8:47:49

pomoč,[90] oziroma njen Ljubljanski okrožni odbor. V odboru je delovalo več sektorjev, ki so s sredstvi, ki jih je odbor dobil od številnih Ljubljančanov,[91] v času italijanske in nemške okupacije na različne načine (mdr. redna mesečna nakazila – vzdrževalnine, (izredne) enkratne denarne podpore, živila, pravna pomoč, zdravniška oskrba, ilegalne nastanitve idr.) skrbeli za zapornike, internirance, ilegalce in njihove bližnje ter tudi za družine aktivistov Osvobodilne fronte in partizanov.[92] Posebna pozornost je bila posvečena preskrbi in varnosti otrok ilegalcev, internirancev in partizanov.[93]

***

Prispevek o sistemu ljubljanske mestne socialne politike v obdobju 1935–1945 ne rekonstruira zgolj samega socialnega sistema, njegovih prizadevanj in rezultatov, posredno namreč odstira stisko posameznikov, ki so se kljub razvejanemu socialnemu skrbstvu že pred vojno soočili z bedo in celo lakoto:

»Vsi so se preživljali predvsem s priložnostnim delom, na primer obdelavo vrtov, ki jih je imela vsaka, tudi večstanovanjska hiša zunaj mestnega središča /.../, sekanjem drv in spravilom drv vsako jesen, posebno pa so bili veseli, če je pozimi zapadlo veliko snega in jih je mestna občina najela za kidanje snega. Spominjam se, da skoraj ni bilo dneva, ko ne bi potrkal kak revež na hišna vrata z vprašanjem, ali je treba kaj narediti na vrtu, nasekati drva ali jih prinesti v stanovanje. Za plačilo ni želel predvsem denarja, ampak obrok tople hrane ali štruco kruha.«[94]

Raziskava se je osredotočila na položaj socialno šibkejših prebivalcev Ljubljane, ki je med drugo svetovno vojno postal nevzdržen. Preživetje številnih je bilo praktično odvisno od pomoči socialnih ustanov, ki so svoje aktivnosti v primerjavi s predvojnim obdobjem še razmahnile in okrepile. Ogroženim pa s hrano, obleko, obutvijo, denarjem, iskanjem zaposlitve ali namestitve itd. niso pomagale le različne oblastne in cerkvene ustanove, pač pa tudi številni posamezniki, podjetja, stanovske organizacije in karitativne institucije narodnoosvobodilnega gibanja.

90 O Ljudski pomoči oziroma Slovenski narodni pomoči več in podrobneje Lukež in Kos, *Ljubljana 1170 dni*, str. 39; Čepe, *Skrb in varstvo za žrtve nasilja*, str. 220–241; Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč*; Deželak Barič, *Slovenska narodna pomoč*, str. 279; Pacek, *Socialna politika*.

91 Sredstva je dobila na osnovi odloka o narodnem davku in posojilu svobode, ki ga je izdal Slovenski narodnoosvobodilni odbor. Kos, *Slovenska partizanska plačilna sredstva*, str. 27 sl.

92 Kikelj et al., *Slovenska narodna pomoč.*

93 O življenju otrok ilegalcev v: *Ilegalčki*.

94 Weber, *150 zgodb*, str. 236–237.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Jugoslavije:
AJ, fond 38, Centralni presbiro predsedništva ministarskog saveta.
Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 1752, Slovenski Rdeči križ v Ljubljani.
SI AS 1893, Pokrajinski podporni zavod v Ljubljani.
Zgodovinski arhiv Ljubljana:
SI ZAL LJU/0022, Pokrajinski podporni odbor za mesto Ljubljana.
SI ZAL LJU/0359, Zbirni fond Ljubljana.
SI ZAL LJU/0488, Cod III, Rokopisne knjige.
SI ZAL LJU/0490, Mesto Ljubljana, Predsedstvena registratura, Reg. II.
SI ZAL LJU/0503, Socialno politični urad.

Časopisni viri

Brezposelni, berači in otroci. *Slovenec*, 30. november 1938, str. 5.
Galjevica, otok povojne dobe. *Slovenec*, 18. november 1944, str. 3.
Gospodarstvo. Javna dela v Ljubljanski pokrajini. *Slovenec*, 30. januar 1942, str. 2.
Kratek obisk v ljubljanskih zavetiščih. *Slovenski narod*, 11. december 1944, str. 5.
Vsakdanja Ljubljana po kronistovih zapiskih. Manjši promet v mestni zastavljalnici. *Slovenec*, 30. julij 1944, str. 4.

Tiskani viri

Imenovanje izrednega komisarja za društvo Rdeči križ. *Službeni list krajevne banske uprave Dravske banovine*, 11. februar 1942, str. 79–80.
Naredba o pobiranju prispevkov za »Zimsko pomoč«. *Službeni list krajevne banske uprave Dravske banovine*, 22. december 1943, str. 471–472.
Postavitev društva rdeči križ pod nadzorstvo. *Službeni list krajevne banske uprave Dravske banovine*, 25. oktober 1941, str. 614.
Preimenovanje društva Rdeči križ v Ljubljani in vzpostavitev prejšnjega upravnega odbora. *Službeni list krajevne banske uprave Dravske banovine*, 29. september 1943, str. 397–398.

Elektronski viri

Enota Bokalce; DSO. Dostopno na: http://www.dso-vic.si/enota-bokalce (6. junij 2017).

Literatura

Adlešič, Juro, Tri leta dela za Ljubljano. *Kronika slovenskih mest*, 1938, št. 4, str. 248–252.
Anžič, Sonja, Damjan Hančič in Tatjana Šenk, *Ljubljanski župani skozi čas: 500 let ljubljanskih županov: 1504–2004.* Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2004.

Čepe, Marica, Skrb in varstvo za žrtve nasilja. *Junaška Ljubljana 1941–1945, 2. knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, Cankarjeva založba, Mladinska knjiga, 1985.

Deželak Barič, Vida, Slovenska narodna pomoč. *Ilegalčki. Vojna Ljubljana 1941–1945: iz zapuščine Ade Krivic, 1. knjiga*. Ljubljana: Društvo ZAK, 2004.

Dobaja, Dunja, Rojstva v Ljubljani med drugo svetovno vojno s poudarkom na nezakonskih rojstvih ter skrb za matere in otroke. *Prispevki za novejšo zgodovino* 47 (1), 2007, str. 131–150.

Dobaja, Dunja, *Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1945 na območju Dravske banovine*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2013.

Dr. Vladimir Ravnihar – novi predsednik ljubljanske občine. *Kronika slovenskih mest*, 1935, št. 1, str. 2–3.

Ferenc, Tone, Štetje prebivalstva Ljubljanske in Reške pokrajine 1941. leta. *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999, str. 485–495.

Gašparič, Jure in Mojca Šorn, »Mene so potolažili s tem, da so mi zagotovili županstvo«. Kratko županovanje Ljubljani dr. Vladimirja Ravniharja leta 1935. Referat na simpoziju *Župani Maribora in Ljubljane 1850–1941 – v evropski perspektivi*; v tisku (*Studia historica Slovenica*, 2017).

Godeša, Bojan, *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi: *1945–1955*. Ljubljana: Mestni arhiv, Kronika, 1965.

Hutař, Vera, *Slovenski Rdeči križ (od septembra 1943 do septembra 1944)*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 2000.

Ilegalčki. Vojna Ljubljana 1941–1945: iz zapuščine Ade Krivic. Ljubljana: Društvo ZAK, 2004.

Kikelj, Anton et al., *Slovenska narodna pomoč v okupirani Ljubljani 1941–1945*. Ljubljana: Mestni odbor medvojnega aktiva OF, 1995.

Kos, Peter, *Slovenska partizanska plačilna sredstva*. Ljubljana: Narodna banka Slovenije, 1977.

Kresal, France, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Letopis ljubljanske škofije za leto 1944: po stanju dne 15. septembra 1944. Ljubljana: Škofijski ordinariat, 1944.

Lukež, Niko in Janez Kos, *Ljubljana 1170 dni v žični zapori: 1942–1945*. Ljubljana: Čas, 2002.

Pacek, Sonja, *Socialna politika s posebnim ozirom na socialno skrbstvo v obdobju od leta 1940–1950 v Ljubljani: Rdeča pomoč, Ljudska pomoč, Slovenska narodna pomoč na območju občin Moste, Bežigrad in Center.* Diplomska naloga. Višja šola za socialne delavce, Ljubljana, 1978.

Pet let dela za Ljubljano. Ljubljana: Tiskovni referat mestne občine v Ljubljani, 1940.

Prebivalstvo Ljubljane v letu 1945. Ljubljana: Statistični odsek M.L.O., 1946.

Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941: demografska statistika, zvezek I. Ljubljana: Statistični urad Slovenije, 1945.

Ravnik, Mojca, *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.

Šorn, Mojca in Jure, Gašparič, Dr. Juro Adlešič, župan »velike Ljubljane«. (1935–1942). Referat na simpoziju *Župani Maribora in Ljubljane 1850–1941 – v evropski perspektivi*; v tisku (*Studia historica Slovenica*, 2017).

Šorn, Mojca, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 844 23.1.2018 8:47:49

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva republike Slovenije, III. del. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
Vogelnik, Adolf, Donesek k stanovanjskemu vprašanju Ljubljane. *Tehnika in gospodarstvo* V, 1939, str. 23–33.
Vogelnik, Adolf, Stanovanjske razmere v delavskih kolonijah na področju mesta Ljubljane. *Kronika slovenskih mest*, 1938, št. 1, str. 43–48.
Vogelnik, Adolf, Stanovanjske razmere v delavskih kolonijah na področju mesta Ljubljane. *Kronika slovenskih mest*, 1938, št. 2, str. 119–124.
Vojskovič, Marija, *Hiša št. 15*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.
Weber, Tomaž, *150 zgodb Ljubljančana (1910–2002)*. Ljubljana: samozal., 2004.
Žnidaršič, Ivica in Maks Klanšek, *O nastanku in razvoju mednarodne organizacije Rdečega križa. Rdeči križ pri nas*. Ljubljana: Republiški odbor Rdečega križa Slovenije, 1976.

Summary

Mojca Šorn

On the Social Welfare in the Ljubljana Urban Municipality between 1935 and 1945

Between the World Wars, the city of Ljubljana had to tackle relatively numerous and significant social problems, which escalated during World War II. Due to the economic crisis, the 1930s were especially difficult for the city, yet we should also not neglect the negative consequences of the incorporation of certain (parts of) neighbouring municipalities into the capital city in September 1935. With the annexation the city may have been strengthened in terms of its territory and numbers, but at the same time the city administration, which took over the social welfare that year, had the duty to take care of even more socially disadvantaged people.

In the introduction the author outlines the state and development of social welfare during the mayorship of Dr Dinko Puc and Dr Vladimir Ravnihar. In the continuation the article provides an in-depth overview of the system of the city's social policy during the mayorship of Dr Jure Adlešič, a reconstruction of the social networks, their goals and results, and pays special attention to Ljubljana during the wartime emergency situation from the beginning of the occupation until the liberation.

The collected, analysed and presented materials reveal the distress of the individuals who had – despite the well-established system of social welfare – faced misery and hunger even before the war, while during World War II their situation became practically unbearable. The survival of many people depended on the assistance of social institutions, which even expanded and strengthened their activities in comparison with the pre-war period. Not only did the various institutions of the municipality, public authorities and the Church assist the disadvantaged with food, clothes, footwear, money, employment, accommodation, and so on: contributions were also made by numerous individuals, companies, professional organisations, and charity institutions of the national liberation movement.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 845 23.1.2018 8:47:49

Necakov_zbornik_FINAL.indd 846 23.1.2018 8:47:49

Maja Vehar[*]

Zavodna oskrba pomoči potrebnih otrok v LRS med letoma 1945 in 1947[1]

Uvod

> »Želimo, da bi iz naše mladine napravili čvrste ljudi, krepke po telesu in značaju, čvrste v prepričanju in v želji, da postanejo to, kar hočejo postati. Vi ste naši otroci, vi ste najdragocenejše, kar ima naša domovina. Na vas bo slonela naša nova Jugoslavija, vam bo ostalo delo, ki smo ga pričeli,«[2]

so bile besede Josipa Broza Tita, s katerimi je kot eno izmed ključnih nalog oblasti poleg povojne obnove postavil tudi skrb za ogrožene osebe. Pri otrocih in mladini so bile izpostavljene skupine predvsem sirote, socialno ter moralno ogroženi,[3] slepi, gluhonemi, invalidni ter duševno zaostali otroci. V dobi odraščanja naj bi bili vsi deležni šolanja ter oskrbe: prehrana, zdravstvo, higiena, obleka, socializacija itd.[4] Za tiste, ki jim navedenega niso mogli nuditi starši, so skrbeli rejniki ali zavodi, gre namreč za odprto oziroma zaprto zaščito otrok.[5] Potreba po slednji oz. zavodni zaščiti je bila po drugi svetovni vojni večja, saj se je število sirot znatno povečalo. Vanjo so bili vključeni t. i. dečji, otroški in mladinski domovi ter domovi za otroke s posebnimi potrebami (slepota, gluhost, nemost, motnje v duševnem razvoju, invalidnost, vzgojni problemi itd.).

* Maja Vehar, mlada raziskovalka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, maja.vehar@ff.uni-lj.si.

1 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0235 z naslovom Slovenska zgodovina, ki ga financira ARRS.

2 Ziherl, *Skrb za partizanske sirote*, str. 3.

3 Skupina moralno ogroženih otrok se je delila na dve podskupini; tiste otroke, ki so živeli v moralno neprimernih razmerah (otroci alkoholikov, prostitutk, nasilnežev, politično spornih oseb), ter tiste, ki so sami kazali moralno sporno vedenje (nasilnost, kraja, neposlušnost itd.).

4 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.

5 Dragaš, *Dečje domove ali pa vzrejo otrok*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 847 23.1.2018 8:47:49

Da bi delo na področju zaprtega skrbstva po koncu vojne lahko ponovno steklo, je bilo potrebno napraviti pregled ustanov, ki so se s socialno-skrbstveno dejavnostjo ukvarjale pred oziroma med drugo svetovno vojno. Pobuda je bila dana 25. maja 1945, v treh dneh pa je bil pripravljen seznam mladinsko-skrbstvenih zavodov v in izven Slovenije, ki so spadali pod Pokrajinsko upravo oziroma bansko upravo Dravske banovine. Delili so jih na pokrajinske, mestne in privatne mladinske zavode. Pokrajinska zavoda sta bila dva, v Ljubljani na Streliški ul. 14 in Mariboru na Strossmayerjevi ul. 30. V Ljubljani sta bila evidentirana še dva mestna mladinska zavoda, in sicer Otroško zavetišče za Bežigradom, Prehodni (začasni) otroški dom v Marijanišču ter sedem privatnih zavodov: Mladinsko zavetišče v Zeleni jami (dečki in deklice), Marijanišče (dečki), Lichtenturnov zavod (deklice), Mladinsko zavetišče na Viču (dečki in deklice), Zavod šolskih sester v Šiški (deklice), Zavetišče sv. Jožefa (duševno zaostali otroci), Vajenski dom v Ljubljani. Na področju mariborskega okraja pa so delovali štirje zavodi: Otroško zavetišče šolskih sester v Slovenski Bistrici, Otroško zavetišče šolskih sester v Mariboru, Dekliško vzgajališče v Črnučah pri Dravogradu in Počitniški dom pri Sv. Martinu na Pohorju. Kot dom izven Slovenije pa so navedli Mladinski dom Dravske banovine, ki se je nahajal v Kaštel Štafiliću pri Splitu.[6] Iz zapisanega je razvidno, da so se z otroškim skrbstvom do konca druge svetovne vojne večinoma ukvarjala društva; takšnih je bilo 24, predvsem cerkvenih.[7] To se je z letom 1945 spremenilo, saj so domovi prišli pod okrilje države. Njihovo delovanje med letoma 1945 in 1947 predstavlja glavno raziskovalno vprašanje prispevka, v katerem bo pojasnjena vloga ministrstev, ljudskih oblasti ter množičnih organizacij pri urejanju zavodnega skrbstva, obravnavano pa bo tudi stanje domov in število otrok, potrebnih pomoči. Razmere v izbranem časovnem obdobju bodo predstavljene s pomočjo kritične analize virov: poleg časopisnega gradiva in literature predvsem arhivsko gradivo Ministrstva za socialno politiko oz. skrbstvo, ki je do predaje pristojnosti prosvetnemu ministrstvu urejalo delovanje različnih domov za otroke na področju Ljudske republike Slovenije (LRS).

Ocena števila otrok, potrebnih državne pomoči

Predstavo o važnosti vprašanja otroške oskrbe nam najbolje prikazujejo podatki o številu otrok, potrebnih pomoči. Težko je podati oceno za čas tik ob koncu druge svetovne vojne, saj za leto 1945 podatki ministrstva za socialno politiko niso popolni. Nekateri okraji številčnih podatkov namreč niso podali. Narejena pa je bili ocena za leto 1947, ko je bilo

6 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/3, seznam mladinsko-skrbstvenih zavodov. Čeprav v dokumentu ni navedeno, gre sklepati, da ni šlo za dolgoročno namestitev oskrbovancev, ampak za zavod, v katerem so ti preživljali počitnice. SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/3, seznam mladinsko-skrbstvenih zavodov.

7 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/3, seznam društev.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 848 23.1.2018 8:47:49

evidentiranih 34.481 otrok, ki so deloma ali v celoti potrebovali javno pomoč. Od tega je bilo oskrbljenih 27.669 otrok, 6.822 otrok pa je po podatkih poročila še vedno prejemalo premalo pomoči. Okoliščine, ki so jih pahnile v nezavidljiv položaj, so bile različne, kar prikazuje spodnja tabela.

Tabela 1: Delitev ter okvirno število pomoči potrebnih otrok, evidentiranih v letu 1947 [8]

SKUPINA	PODSKUPINA	KATEGORIJE		ŠTEVILO
prva skupina	sirote padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja	popolne sirote[9]	v rejništvu	1.111
			zavodna oskrba	284
		brez enega roditelja		10.476[10]
	ostale sirote[11]	popolne sirote		1.722
		brez enega roditelja		5.891
	nezakonski otroci	urejeno prejemanje pomoči		6.627
		neurejeno prejemanje pomoči		5.891
druga skupina	gluhonemi otroci[12]	domača oskrba		2.356
		zavodna oskrba		144
	slepi in slabovidni otroci	domača oskrba		109
		zavodna oskrba		41
	otroci z motnjami v duševnem razvoju	domača oskrba		355
		zavodna oskrba		30
	invalidni otroci	domača oskrba		270
		zavodna oskrba		70
	moralno ogroženi otroci	domača oskrba		1.369
		zavodna oskrba		220

Vloga ministrstev pri skrbi za pomoči potrebne otroke

Razmejitev pristojnosti ministrstev

Na republiški ravni je za izvajanje socialnega skrbstva v Demokratični federativni Jugoslaviji (DFJ) oziroma Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) skrbelo pristojno ministrstvo za socialno politiko,[13] ki je bilo za slovensko ozemlje ustanovljeno 5. maja

8 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/2, poročilo ministrstva za leto 1947.

9 Otroci, ki jih je varuštvo odvzelo staršem zaradi neprimernega ravnanja, so bili obravnavani kot obojestranske sirote. Glej: *Priročnik za obiskovalke*, str. 5.

10 Od teh jih je bilo 53 potrebnih pomoči.

11 V to skupino so uvrščali tudi otroke kompromitiranih staršev.

12 510 otrok je bilo šoloobveznih.

13 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 849 23.1.2018 8:47:49

1945, ko je predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta na seji v Ajdovščini sprejelo zakon o Narodni vladi Slovenije.[14] Za socialno politiko je bila odgovorna prva slovenska ministrica, Vida Tomšič,[15] njena osnova naloga pa je bila,

> »da ustvari znosne življenjske pogoje za vse one, ki so zaradi začasne ali trajne dela nezmožnosti izven delovnega procesa in nimajo lastnih sredstev za preživljanje, niti koga, ki bi bil dolžan in v stanju, da zanje skrbi.«[16]

Ministrstvo se je leta 1945 delilo na šest oddelkov, za otroke je bil odgovoren oddelek za zaščito mater, otrok in mladine.[17] Leta 1947, ko je prišlo tudi do preimenovanja v Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS,[18] je bila delitev drugačna. Za dobrobit otrok in mladine je bil namreč pristojen mladinski oddelek, ki se je delil na tri odseke: odsek za skrbništvo, za zaščito otrok v družini ter za zaščito otrok v zavodih. Skrbel je za gmotno oskrbo, vzgojo, izobrazbo in zdravstveno zaščito sirot ter moralno in socialno ogroženo mladino.[19]

Pristojnost nad zavodnim skrbstvom se je v obravnavanih letih razdelila med različna ministrstva. Dečji domovi (0–3 leta) so že v letu 1945 prešli pod okrilje Ministrstva za narodno zdravje,[20] septembra 1946 pa je prišlo do razmejitve pristojnosti pri upravljanju socialno-vzgojnih domov. Z odredbo vlade LRS je otroške in mladinske domove, dnevna zavetišča, specialne zavode za moralno ogroženo mladino ter dijaške domove prevzelo Ministrstvo za prosveto LRS. Nadzorovalo je proračun, stavbe z inventarjem ter nameščeno osebje.[21] Pristojnosti je imelo predvsem nad vzgojo, prehrano ter bivanjem oskrbovancev, socialno skrbstvo pa naj bi revnejšim gojencem še vedno priskrbelo obutev, obleko, dodatke v prehrani, šolske potrebščine itd.[22] Posledično je ostalo v stiku z delovanjem domov, prav tako pa je njegova domena ostalo sprejemanje in odpuščanje iz zavodov.[23] Opisana razmejitev se je seveda izvedla tudi na nižjih nivojih oblasti.[24]

Če tako vzamemo v pregled stanje leta 1947, ko je bila odredba o razmejitvi že uresničena, je imelo socialno skrbstvo pod nadzorom sedem domov in okrevališč. Dve sta ponujali 180 mest,[25] vodili pa so tudi štiri domove za bosansko mladino s 306 mesti

14 Gombač, *Družbena skrb za mladoletne*, str. 7.
15 Repe, *S puško in knjigo*, str. 369.
16 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/2, poročilo ministrstva za leto 1947.
17 Prav tam.
18 Prav tam.
19 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/13, oddelki ministrstva.
20 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 3, 3/IV/9, navodila zavodom.
21 Gombač, *Družbena skrb za mladoletne*, str. 40.
22 Prav tam, str. 42.
23 Prav tam, str. 40.
24 Prav tam, str. 41.
25 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/2, poročilo ministrstva za leto 1947.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 850 23.1.2018 8:47:49

ter en dom za invalidno mladino s 70 mesti. Prosveta je skrbela za tri otroške domove za 185 otrok, 10 mladinskih domov (690 otrok), 45 dijaških internatov (5.500 dijakov), 6 domov za akademike (420 akademikov) ter štiri specialne zavode: za gluhonemo (144) in slepo mladino (41) ter dva domova za moralno ogrožene (220 otrok). Ljudsko zdravstvo je upravljalo pet dečjih domov (224 otrok). Prav tako je za domove skrbel resor za delo, imel je namreč pet domov za učence, ki so se šolali za različne gospodarske dejavnosti (320 učencev).[26]

Problematika domov in delo pristojnih ministrstev

V pristojnosti ministrstev je bil nadzor nad delom zavodov, za vzpostavitev le-tega pa je bilo potrebno najprej preveriti njihovo stanje. To so komisije opravile maja in junija 1945, poročila pa poslale Ministrstvu za socialno politiko.[27] Iz dokumentov je razvidno, da so se domovi srečevali z različno problematiko: finančne ter prostorske težave, kadrovski problemi ter težave dela z otroki (ločevanje spolov, šolski uspeh, vzgoja).[28] Težava so bile predvsem premajhne nastanitvene kapacitete. Določen del le-teh so namreč zasedle vojska, prosveta, pošta in kongresna pisarna za izvajanje tečajev, posledično pa je prihajalo »/…/ *potem do dejstva, da spe v po eni sobi skupaj odrasli pubertetniki obojega spola.*«[29] To pa ni bil edini razlog pomanjkanja mest, delegati ministrstva so namreč ugotovili, da bi bilo v določene domove mogoče namestiti večje število otrok, če bi jim uspelo zagotoviti potrebne minimalne standarde bivanja.[30] Pri uršulinkah sta referentka in zaščitna sestra npr. ugotovili, da več otrok v dom ni mogoče namestiti, saj so bile žimnice slabe, primanjkovalo pa je tudi posteljnine in zibk.[31] Poleg neprimerne opreme oz. pomanjkanja le-te (npr. igrač) je razmere za bivanje poslabševala še nečistoča:

> »Po hodnikih nečistoča in led! Skrajno umazana stranišča, /…/. V domu manjka kopalnica in pralnica. Tekoča voda je le v hodniku in ledeno mrzla, /…/.«[32]

Omenjeno so poskušali reševati z nakupi ter popravili, pri nekaterih poslopjih pa to ni bilo več mogoče, saj so bila preveč poškodovana. Eden izmed takšnih primerov je bil porušeni zavod za slepe v Kočevju, zanj so namreč junija 1945 iskali nadomestno lokacijo v Ljubljani.[33] Nastalo situacijo je centralna oblast poskušala izboljšati z odločbo,

26 Prav tam.
27 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/11, zavodno skrbstvo pri Mestnem odboru OF.
28 Mihić, *Iskustva iz rada*.
29 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/11, odsek za socialno skrbstvo Mestnega odbora OF.
30 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/4, pregled Učiteljskega doma.
31 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/4, ogled prostorov, 6. junij 1945.
32 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 3, 3/IV/23, komisijski pregledi domov.
33 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/4, nadomestni prostori.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 851 23.1.2018 8:47:49

ki jo je v Beogradu 30. junija 1945 izdal minister za socialno politiko in je regulirala ustanavljanje mladinskih domov vseh vrst v okviru državnega načrta za zaščito matere, otrok in mladine.[34]

Pogost problem zavodov so bile tudi nalezljive bolezni, zaradi pomanjkanja prostora namreč nekateri domovi niso imeli posebne sobe za bolne otroke,[35] ponekod pa od drugih prostorov ni bila ločena niti ambulanta.[36] Ni pa bilo ogroženo zgolj fizično zdravje varovancev, temveč tudi duševno. Otroci, bivajoči v domovih, so bili pogosto zasramovani, tako so otroke iz Deškega vzgajališča v Mostah-Selo zasramovali z »*žrebci*«,[37] sami sebe pa so imenovali »*kloštrske barabe.*«[38] Najpogosteje so bili takšne oblike nasilja deležni otroci domnevnih kolaboracionistov, saj »*otrok ni mogoče ukrotiti, da ne bi takih tovarišev zasramovali, pljuvali nanje in metali vanje kamenja.*«[39] Dodatno so razmere v domovih poslabševali disciplinski prestopki ter nejasna organizacija in razporeditev dela. Tveganje je predstavljalo dejstvo, da so v nekatere zavode lahko nenadzorovano zahajali različni ljudje.[40]

Nekaterim je težavo predstavljalo tudi šolsko delo. V portoroškem domu so tako imeli otroci na začetku učne težave, po besedah pisca poročila pa so kasneje napredovali, »*kot največji problem pa je bil izpostavljen delavni kolektiv, ki ni bil ne strokovno, ne politično na višini /…/.*«[41] Opisane razmere kažejo na izredno bivanjsko bedo, ki je zaznamovala otroštvo otrok v zavodih. V mladinskem domu v Mokricah se je tako zgodilo, da so varovanci v pismih tožili, »*da so lačni, ušivi in podobno.*«[42] Ker so takšne informacije omadeževale delo oblasti, je odsek za socialno politiko mladinskemu domu naročil cenzuro pisem otrok, saj

> »se (starši op. a.) ob teh vesteh oziroma govoricah razburjajo in povprašujejo za avtomobilsko vezo, da bi obiskali svoje otroke, da se prepričajo, koliko je resnice na tem, čeprav so nekatere matere, ki so spremljale svoje otroke v Dom, same videle kako je v resnici, da to ni res, kar se govori.«[43]

Omenjene težave je oblast poskušala premostiti s sistematizacijo nadzora, kar v prvih dveh letih po vojni še ni bilo mogoče, saj popolnih podatkov s terena ni bilo. Nižje

34 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/1, odločba o ustanavljanju domov.
35 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 2, 2/IV/5, delovanje dečjega doma na Streliški ul. 14.
36 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 3, 3/IV/10, seja upravnikov, 24. julij 1945.
37 Dom je bil v nekdanji žrebčarni.
38 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/III/2, hospitacije Mihaele Tratar, 29. marec 1946.
39 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/11, odsek za socialno skrbstvo Mestnega odbora OF.
40 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 3, 3/IV/10, seja upravnikov, 24. julij 1945.
41 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/16, cona A Julijske Krajine.
42 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/14, poročilo odseka za socialno politiko, Kočevje, 24. december 1945.
43 Prav tam.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 852 23.1.2018 8:47:49

stopnje oblasti so bile namreč še nerazvite, njihova primarna zadolžitev pa je bilo reševanje sprotnih nujnih zadev.[44] Z namenom vzpostavitve nadzora je decembra 1945 načelnica oddelka za zaščito mater, otrok in mladine, Milena Mohorič, odredila, da so morali domovi pošiljati tedenska poročila okrožju, kjer so mladinski referenti na osnovi teh pripravili mesečno poročilo za vsak dom, skupno poročilo o vseh domovih pa so nato poslali ministrstvu.[45] Posredovati je bilo treba še proračun mesečnih izdatkov in prejemkov, izračunati pa so morali tudi dnevno oskrbovalnino.[46] Na podlagi zbranih podatkov je ministrstvo izdelalo več pravilnikov o ustanavljanju domov ter njihovih hišnih redih, po njih pa naj bi se nato zgledovale tudi druge ustanove, namenjene socialni zaščiti. Pristojni oddelki so izdajali različne brošure ter organizirali konference o delovanju zavodnega skrbstva, kar je omogočilo začetek sistematičnega in načrtovanega dela. [47] Dom je bil leta 1947 tako obvezan, da pripravi in posreduje ministrstvu enoletni načrt dela, ki je bil sestavljen s treh področij: ekonomsko-administrativno, vzgojno-izobraževalno in socialno-zdravstveno.[48] Poleg poročanja in načrtovanja pa naj bi k izboljšanju kakovosti zavodne oskrbe pripomogla tudi Socialno-politično šola, ustanovljena pri Ministrstvu za socialno politiko v prostorih dečjega doma na Streliški ul. 14 v Ljubljani.[49] S tem so nameravali zadovoljiti potrebo po kadrih v domovih, ki ne bi bili samo »*usposobljeni za strokovno delo na terenu, ampak bodo tudi pravilno politično usmerjeni.*«[50] Zaradi razmejitve pristojnosti leta 1946 je slednja ostala v rokah Ministrstva za socialno skrbstvo LRS, prosvetno ministrstvo pa je takrat ustanovilo lastno socialno-politično šolo.[51]

Pristojnosti nižjih ravni oblasti

S konkretnimi otroškimi usodami so se srečevali nižji nivoji oblasti,[52] v članku je prikazana njihova struktura na področju LRS, podobna organizacija pa je bila značilna tudi za cono A Julijske Krajine.[53] Na okrajnem oziroma mestnem nivoju so delovali skrbniški organi, ki so primarno nadzorovali delo skrbnikov in jim dodeljevali otroke v oskrbo oziroma jih pošiljali v zavode:

> »Skrbstveni organ mora skrbeti, da se nepreskrbljeni mladoletniki in druge osebe, ki so pod skrbništvom in ki jim drugače ni mogoče zagotoviti vzgoje,

44 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/2, poročilo ministrstva za leto 1947.
45 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 3, 3/IV/9, navodila zavodom.
46 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 3, 3/IV/10, seja upravnikov, 24. julij 1945.
47 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/2, poročilo ministrstva za leto 1947.
48 Vrtačnik, *Vzgojiteljem novega rodu*, 33–35.
49 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/III/1, izpiti in izpitna komisija.
50 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/III/2, socialno politični tečaji 1947.
51 Gombač, *Družbena skrb za mladoletne*, str. 40.
52 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.
53 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/16, cona A Julijske Krajine.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 853 23.1.2018 8:47:49

> šolanja ali zdravljenja, pošljejo v internate, domove, zdravilišča, bolnišnice ali druge podobne ustanove.«[54]

Okraj je bil razdeljen na okoliše, za katere so odgovarjali skrbniški svetovalci, ki so jim na obsežnem terenu pomagale tudi obiskovalke. Poleg skrbniškega organa je bil organiziran tudi skrbniški svet, ki je bil prvemu v pomoč, sestavljen pa je bil iz predstavnikov množičnih organizacij in strokovnjakov (npr. pedagog, zdravnik itd.).[55] Iz poročil je razvidno, da je njihovo delo ponekod usmerjala zaščitna sestra.[56] Zbirali so podatke o primernih skrbnikih in zanemarjeni mladini,[57] ki so jo bili dolžni vzgajati v duhu zavednega in aktivnega državljanstva.[58] Po zakonu o razmerju med starši in otroki je imel skrbniški organ pravico do nadzorstva, otroka so staršem lahko odvzeli ter ga dali v rejo oz. zavod, če so ga starši zanemarjali oz. je bil otrok vzgojno in moralno problematičen.[59]

Za sirote je bilo po 26. členu *Splošnega zakona o ljudskih odborih* odgovoren tudi krajevni ljudski odbor (KLO) in je lahko ustanavljal različne oblike zavodov.[60] Poleg skrbniškega organa je bil dolžan voditi popis ogrožene in zanemarjene mladine ter potencialnih skrbnikov.[61] Ena od njegovih nalog pa je bila skrb za imovino varovanca, pri kateri je sodeloval varuh, ki je bil lahko določen v oporoki staršev oz. ob zapuščinski razpravi, izbrana oseba pa funkcije, ki je bila častna ter neplačana, ni smela odkloniti. Gre za tako imenovane individualne varuhe, funkcija varuštva pa je obstajala tudi v domovih – kolektivno varuštvo, ki so ga navadno opravljali predstojniki zavodov, »/…/ *če pa imajo ti otroci posebnega varuha vodi ta posle naprej*.«[62] Kolektivno varuštvo se je torej vzpostavilo takrat, ko individualnega varuha ni bilo več mogoče dobiti oziroma otrok ni imel nikakršnih sredstev.[63]

Naslednja zadolžitev KLO je bilo zagotavljanje zadostnega števila obiskovalk, ki so bile prostovoljne delavke množičnih organizacij (navadno Antifašistična fronta žensk (AFŽ)) in so preverjale stanje otrok na terenu:

> »Obiskovalka otroka obiskuje, skrbi za to, da je dobro oskrbljen, obenem pa poseže v njegovo življenje; če je potrebno, ga premesti k drugemu rejniku ali v dom.

54 *Temeljni zakon o skrbništvu*, str. 342–346.

55 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.

56 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/11, odsek za socialno skrbstvo pri Glavnem mestu Ljubljana.

57 *Temeljni zakon o skrbništvu*, str. 342–346.

58 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.

59 *Temeljni zakon o razmerju*, str. 1140–1442.

60 *Splošni zakon o ljudskih odborih*, str. 485.

61 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 3, 3/IV/11, seznam zanemarjene mladine.

62 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/11, 6. in 7. seja AFŽ.

63 *Priročnik za obiskovalke*, str. 28–29.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 854 23.1.2018 8:47:50

> Obiskovalka mora nujno ostati organ socialnega skrbstva. Za naloge mladinskega skrbstva se bo tudi usposabljala na tečajih. Povsem napačno bi bilo, če bi pozabljala na okvir svojih nalog in bi hotela nadomestiti medicinsko sestro.«[64]

Imela je tudi pomembno vlogo pri sprejemanju v zavode:

> »Okrajnemu mladinskemu referentu naj obiskovalka pri sprejemanju v domove, zavetišča, internate in vajeniške domove predlaga prvenstveno od pomoči odvisne obojestranske in enostranske sirote.«[65]

Pri tem pa je bila potrebna previdnost:

> »Nikakor se obiskovalka ne sme zanašati samo na pripovedovanje ljudi, ker tako lahko napravi otroku veliko krivico.«[66]

Njihova skrb je bil tudi sprejem slabotnih otrok v okrevališča ali počitniške kolonije[67] in napotitev otrok s posebnimi potrebami v zavode, saj so pogosto živeli v neprimernem okolju:

> »Večkrat jih svojci zaničujejo, ravnajo z njimi slabo, jih stalno zapirajo v sobe, nimajo ne obleke, ne obutve, kaj šele zdravniških pripomočkov, jih pretepajo ter si želijo samo tega, da bi se jih na kakršen koli način znebili. So pa tudi primeri, /…/ ko jim hočejo starši nadomestiti hibo s pretirano ljubeznivostjo in s tem, da ustrežejo vsaki otrokovi muhi, otrok postane razcrkljanček in misli, da ima pravico terorizirati vso okolico.«[68]

Veljalo je, da je bil KLO podrejen skrbniškemu organu, saj »*more le on v skrbniških stvareh polnoveljavno odločiti; krajevni odbor mora spoštovati njegove odločbe in vse storiti, da se odločbe dejansko izvršijo.*«[69] Nosilci pristojnosti KLO so bili tudi mestni, okrajni (OLO) in okrožni ljudski odbori.[70] Prošnjo za sprejem v zavodno oskrbo je bilo tako treba poslati na socialno zdravstveni odsek OLO, ki je skrbel za namestitev v dom, samo prošnjo pa je moral predlagati KLO.[71]

64 Prav tam, str. 3.
65 Prav tam, str. 11.
66 Prav tam.
67 Prav tam, str. 12–13.
68 Prav tam, str. 12.
69 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.
70 *Splošni zakon o ljudskih odborih*, str. 482–488.
71 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/III/3, naloge KLO-jev.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 855 23.1.2018 8:47:50

Zavodne oskrbe so se dotikali tudi socialno-zdravstveni sveti (SZS), ki so bili ustanovljeni leta 1946 pri Ministrstvu za socialno politiko ter pri okrajnih in krajevnih LO. Ministrstvo za socialno skrbstvo je zato izdalo brošuro za delovanje SZS pri KLO, na ravni OLO pa so bile organizirane konference, na katerih so prisostvovali tudi delegati ministrstva za socialno politiko ter ministrstva za ljudsko zdravje.[72] Namen nastanka svetov je bila vključitev ljudskih množic v državno upravo, saj so pomagali pri reševanju vprašanj socialnega skrbstva,[73] sestavljali so jih predstavniki množičnih organizacij (AFŽ, Ljudska mladina Slovenije (LMS), Rdeči križ (RK), sindikati, Osvobodilna fronta (OF)). Za posebne naloge so bili pri posameznih svetih ustanovljeni aktivi, v katerih so delovali predstavniki oblasti, učitelji, zdravstveni delavci, milica ter predstavniki množičnih organizacij, člane pa je imenoval krajevni ljudski odbor.[74]

Tako ministrstva kot nižje ravni oblasti so skrbele za financiranje zavodov, ti pa naj bi določen del pokrili tudi s samooskrbo in ekonomsko dejavnostjo. Ministrstvo za socialno skrbstvo je v poročilu za leto 1947 zapisalo, da se je v domovih na področju LRS oskrbovalo 8.300 oseb, ministrstvo pa je za osnovno delovanje[75] zavodov namenilo 11.204.390 din.[76] Okrajne in krajevne skupnosti so med drugim skrbele za stroške zdravstvene oskrbe otrok, dolžni pa so bili poskrbeti tudi za obleko, obutev, alimente za nezakonske otroke, invalidnino, rejnino in podporo za sirote padlih borcev ter žrtev fašističnega nasilja.[77] Otroci, oskrbovani v zavodih, do vseh prispevkov niso bili upravičeni, saj so bili deležni brezplačne oskrbe.[78] Del sredstev za domove se je zbral tudi s prostovoljnimi prispevki. Dovoljenje za njihovo zbiranje je od oktobra 1945 podeljevalo ministrstvo za notranje zadeve oz. izvršni odbori okrožij in okrajev.[79] V celjskem okrožju so tako leta 1945 zbirali sredstva

72 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/2, poročilo ministrstva za leto 1947.

73 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.

74 *Priročnik za obiskovalke*, str. 28–29.

75 Za kaj točno so namenjeno vsoto domovi lahko porabili, v poročilu ni bilo točno navedeno. Sklepamo pa lahko, da so z njo krili predvsem tekoče obratovalne stroške.

76 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/2, poročilo ministrstva za leto 1947. Koliko bi znesek znašal danes, nam prikazuje sledeč izračun. Biljana Stojanović v prispevku *Exchange Rate Regimes of the Dinar 1945–1990* navaja, da je bilo v obravnavanem obdobju potrebno za 1,00 USD odšteti 50,00 Din. Za 11.204.390 Din bi tako takrat dobili 224.087,4 USD, kar pa še ne prinaša približka današnji vrednosti (upoštevati je npr. potrebno inflacijo, življenjski standard). Pri tem si lahko pomagamo s spletno stranjo *Measuring Worth*. Glede na izračun s pomočjo spletnega kalkulatorja, ki upošteva prej navedena dejavnika, bi danes omenjena vsota znašala približno 2.900.000 USD oziroma 2.496.673 evrov.

77 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/I/12, naloge socialnega skrbstva.

78 *Navodila ministrstva za socialno skrbstvo*, str. 68–72.

79 *Odredba ministrstva za notranje zadeve*, str. 230–231.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 856 23.1.2018 8:47:50

»/…/ s prodajo kolkov,[80] in razglednic z dekoracijo izložb, ki so spominjale človeka na vsakih 50 metrov na naše sirote. Povsod v trgovinah in trafikah so se prodajali kolki in razglednice.«[81]

Zakonodaja se je na tem področju spremenila, ko je maja 1946 v veljavo stopila nova uredba, ki je določala, da se pravica za zbiranje prispevkov v namene socialnega skrbstva daje zgolj upravam socialnega fonda OF,[82] ki je bil ustanovljen na državni (Izvršni odbor OF) ter na okrožni, okrajni in krajevni ravni.[83] Druga oblika zbiranja podpore za ustanove socialnega skrbstva so bili patronati, ki so bili v domeni množičnih organizacij, podjetij, zadrug itd.[84]

Zaključek

Politični in gospodarski revoluciji naj bi sledila miselna revolucija – sredstvo za doseganje tega cilja je bila vzgoja, »*ki bo v otroka vsadila prav tiste lastnosti, navade, sposobnosti, spretnosti in znanja, s katerimi bo kot mladinec lahko dejansko pomagal uresničevati naše petletne plane.*«[85] Posledično je bilo po drugi svetovni vojni treba posodobiti tudi smernice za vzgojno delo v domovih. Otrok bi moral tako v domu razviti veselje do življenja, kritično mišljenje, smisel za organizirano načrtno delo oz. učenje, spodbujati je bilo treba tudi njegovo ustvarjalnost, osebje doma pa mu je moralo biti v pomoč pri poklicni usmeritvi.[86] Poleg šolskega dela je moral dom otroke privajati tudi na druge vrednote:

»Otroci naj se naučijo ceniti vsako še tako neznatno delo, ki ga morajo vestno, zavestno in uspešno izvršiti. Vsak otrok se mora zavedati, da je vzgojni dom njegov lastni dom, da je od njegovega dela odvisen ugled tega doma.«[87]

Kljub novim smernicam pa so bili domski otroci, predvsem sirote, pogosto prikrajšani za razvoj tesnih emocionalnih stikov,[88] saj odnosi z zaposlenimi niso mogli nadomestiti odnosov znotraj družine.[89] Dejstvo o odsotnem, mrtvem očetu so tako npr. sprejemali

80 Kolek, nazobčan listek z nominalno vrednostjo, ki so ga lepili na dokumente in vloge kot potrdilo o plačilu različnih upravnih in sodnih taks.

81 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo, šk. 1, 1/II/11, poročilo, 24. september 1945.

82 *Uredba vlade LRS*, str. 149–150.

83 *Priročnik za obiskovalke*, str. 30.

84 Prav tam, str. 31.

85 Vrtačnik, *Vzgojiteljem novega rodu*, str. 4.

86 Prav tam, str. 5.

87 Prav tam, str. 10.

88 Burlingham in Freud, *Djeca bez porodice*, str. 2.

89 Prav tam, str. 33.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 857 23.1.2018 8:47:50

različno: fantazija, obujanje spominov, izmišljena oseba.[90] Posledično so se takšni posamezniki pogosteje srečevali s težavami, raziskave v petdesetih letih so namreč pokazale, da so domski otroci po zapustitvi ustanove bolj nagnjeni h kriminalnim dejanjem, prav tako so bili bolj antisocialni. Posledično se je pojavila težnja po ukinjanju takšnih ustanov in vzpostavljanju rejništva oz. posvojitev.[91] K temu je botrovalo tudi dejstvo, da se je zmanjšalo število sirot, leta 1959 je bilo tako 64 % manj sirot v domovih kot leta 1945.[92] Ker so skrb za otrokove primarne potrebe prevzele (rejniške) družine, so se tako domovi osredotočili predvsem na vzgojo, ki je bila do spora z Informbirojem v skladu z vzgojnim modelom Sovjetske zveze: »*Vzgojitelj mora biti kot borec, ki si uredi pred bitko svojo bojno opremo, zakaj tudi on se bori, bori z vso staro preteklostjo in navlako za novega človeka.*«[93]

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije
SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije, šk. 1, 2, 3.

Pravni viri

Navodila ministrstva za socialno skrbstvo LRS za izvajanje odloka NKOJ-a z dne 19. decembra 1944. *Uradni list LRS* IV/12 (1947), str. 68–72.

Odredba ministrstva za notranje zadeve o ureditvi nabiranja prostovoljnih prispevkov. *Uradni list SNOS* I/II/47 (1945), str. 230–231.

Splošni zakon o ljudskih odborih. *Uradni list LRS* II/43 (1946), str. 482–494.

Temeljni zakon o razmerju med starši in otroki. *Uradni list FLRJ* III/104 (1947), str. 1140–1442.

Temeljni zakon o skrbništvu. *Uradni list FLRJ* III/30 (11. april 1947), str. 342–346.

Uredba vlade LRS o ureditvi nabiranja prostovoljnih prispevkov. *Uradni list LRS* III/39 (1946), str. 149–150.

Časopisni vir

Ziherl, Ana, Skrb za partizanske sirote. *Slovenski poročevalec*, 4. junij 1947, str. 3.

Literatura

Burlingham, Dorothy in Anna Freud, *Djeca bez porodice*. Zagreb: Narodna republika Hrvatska, Savet za narodno zdravlje i socijalnu politiku, 1955.

Dragaš, Bogoljub, *Dečje domove ali pa vzrejo otrok?* Ljubljana: Društvo nj. vel. kraljice Marije, 1938.

90 Prav tam, str. 78–86.

91 Prav tam, str. 1.

92 Nedeljković, *Iz doma u život*, str. 29.

93 Vrtačnik, *Vzgojiteljem novega rodu*, str. 15.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 858 23.1.2018 8:47:50

Gombač, Jure, *Družbena skrb za mladoletne vojne sirote v Republiki Sloveniji (1945–1952)*. Diplomska naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1998.

Mihić, Nada, *Iskustva iz rada dečjih domova.* Zagreb: s. n., 1964.

Measuring Worth. *UScompare*. Dostopno na: https://www.measuringworth.com/uscompare/ (dostop: 30. avgust 2017).

Nedeljković, Iv, *Iz doma u život. Stupanje u samostalan život i društveno prilagođavanje štićenika dečjih domova.* Beograd: Savremena administracija, 1973.

Priročnik za obiskovalke. Ljubljana: Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS, 1947.

Repe, Božo, *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.

Stojanović, Biljana, Exchange Rate Regimes of the Dinar 1945–1990: An Assessment of Appropriateness and Efficiency. *The Experience of Exchange Rate Regimes in Southeastern Europe in a Historical and Comparative Perspective*. Dostopno na: https://www.oenb.at/dam/jcr:dceeca43.../stojanovic_tcm16-80905.pdf (dostop: 30. avgust 2017).

Vrtačnik, Milan, *Vzgojiteljem novega rodu. Navodila za delo v vzgojnih domovih šolske dobe*. Ljubljana: DZS, 1947.

Summary

Maja Vehar

Institutional care for children in need in the People's Republic of Slovenia (PRS) between 1945 and 1947

One of the consequences of the Second World War was the worsening of the living conditions of children who were in dire need of help. Among them, the majority were war orphans, but the new government also had to provide for the children who were living in poverty, for blind, deaf and disabled children, for children having difficulties in education, children with a general learning disability and those for whom their parents did not take appropriate care. There are two types of care, closed care and open care. The latter was performed by foster parents and the closed care was carried out in different facilities: mother's, boy's, children's and youth homes as well as homes for children with special needs and problems in education. The care for children in need was carried out at all levels of the government. In 1945, the homes and facilities were supervised by the Ministry of Social Policy and the Ministry of National Health, and in 1946, the supervision of the part of these houses and facilities was taken over by the Ministry of Education. At a lower level the local people's committees were among the most active, but children's visitors, guardians and care-providing authorities also played an important role. The homes and facilities were built and funded by ministries, social funds, patrons, mass organizations and people's committees. During the period under consideration, the child-care homes and facilities faced many different problems (overcrowding, hygiene, health, food, education). The staff got their education by attending the socio-political school in Ljubljana, which followed the educational model of the Soviet Union until the dispute with the Communist Information Bureau.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 859 23.1.2018 8:47:50

Necakov_zbornik_FINAL.indd 860 23.1.2018 8:47:50

Marta Verginella[*]

Slovenija med znova najdenimi spomini in zamolčanimi zgodbami[1]

Uvod

V politiki slovenskega javnega spomina, uveljavljeni po koncu druge svetovne vojne, je dobilo osrednjo vlogo obujanje spomina na zmagoslavni partizanski boj, poglavitni konstitutivni element socialistične Jugoslavije. V utemeljitvenem mitu nove federativne države sta žrtvovanje partizanskih borcev in kri pobitega civilnega prebivalstva, žrtev represalij in pokolov, zakrila druge žrtve svetovnega spopada, zlasti deportirance v nemška koncentracijska taborišča in civiliste, internirane v nemška delovna taborišča, pa tudi vse, ki so jih italijanske vojaške oblasti internirale v taborišča, postavljena na okupiranih območjih in v Italiji. Iz raznih oblik organiziranosti slovenskega javnega spomina so bili popolnoma izbrisani tako sodelavci sovražnika kot nasprotniki osvobodilnega gibanja ali slovenske komunistične stranke. Zato je težka odeja pozabe legla tako čez poboje, ki so se zgodili neposredno po koncu vojne, kot čez preganjanja politikov liberalne in katoliške usmeritve, ki so po letu 1945 ostali v Jugoslaviji, kot tudi čez vse, ki so po izključitvi Tita iz Informbiroja leta 1948 ostali zvesti Stalinu in so jih zato preganjali, obsodili in poslali v zapore ali v »prevzgojna taborišča«, kakršnega so postavili na Golem otoku. Vojna in povojna dogajanja, ki so bila za povojno slovensko družbo neprijetna, so desetletja dolgo ostala zavita v molk. Ustvarjanje javnega spomina o vojnem in povojnem času je moralo biti v službi nove socialistične Slovenije. Kot to dobro izpostavi Michele Battini, so tudi zahodni zavezniki v Evropi po letu 1945

* dr. Marta Verginella, redna profesorica, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marta.verginella@ff.uni-lj.si.

1 Razprava je izšla v italijanskem izvirniku v G. Crainz, R. Pupo, S. Salvatici (ur.), Naufraghi della pace, Rim: Donzelli Editore 2008.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 861 23.1.2018 8:47:50

»ponudili celo zbirko uradnih spominov, izkrivljeno v propagandne namene. Sodna pozaba je bila njen ključni vidik.«[2]

V Sloveniji je bil kompromis, sklenjen med družbo in režimom, tako učinkovit, da je utišal zlasti spomine, ki bi lahko oslabili novo komunistično oblast. A če brez dvoma drži, da sta nekatere pozabe vsilila politika in država, so se druge zelo razmnožile tako v javni kot zasebni sferi brez vidne prisile. Še največkrat so bile sad družinskih in sorodstvenih dogovorov ter malodane vsenavzoče želje, da se preteklost pusti za sabo. Za slovensko povojno družbo nekako drži ugotovitev, ki jo je Istvan Rev podal za madžarsko družbo: v državi, ki je majhna in v kateri ni veliko možnosti,

> »so ljudje – morilci in njihove komunistične žrtve, zlasti pa komunistični morilci in njihove komunistične žrtve – živeli krvoskrunsko si blizu.«[3]

Od sedemdesetih let so bili raznovrstni poskusi oblikovanja spomina, ki bi bil alternativen spominu zmagovalcev, čedalje močnejši. Iz tujine so v Jugoslavijo prihajali šibki odmevi obveščevalnih kampanj slovenske politične emigracije, ki se je zatekla zlasti v Argentino, Kanado, Združene države Amerike in Avstralijo. Zelo dejavne so bile tudi organizacije nemških in italijanskih beguncev iz Jugoslavije, ki so v Avstriji in Italiji delovale zlasti na obmejnih območjih, na avstrijskem Koroškem in v Furlaniji – Julijski krajini, in še naprej poudarjale, da so njihove skupnosti plačale previsoko, krivično ceno, ker so bile po koncu druge svetovne vojne prisiljene v izgnanstvo in izselitev iz svoje domovine. Ti glasovi pa niso bistveno spremenili slovenskega javnega mnenja, ki je glede izgona Nemcev iz Slovenije in zasega njihovega premoženja, kot tudi glede občutnega skrčenja italijanske skupnosti v priobalnem pasu, ki se je po letu 1954 znašla znotraj državnih meja Jugoslavije, ostajalo trdno na uradnem stališču, da se je morala nemška manjšina pokoriti za podporo nacistični Nemčiji, italijanska pa biti kaznovana za posledice hudodelstev fašistične Italije. Obe državi sta skupaj s sosednjo Madžarsko leta 1941 Slovenijo razkosali in okupirali. Ker so Nemci podpirali politiko nacistične okupacije, zlasti ker so odobravali prisilno preselitev slovenskega prebivalstva in odtujitev njegovega premoženja, in ker so Italijani bolj ali manj tiho sprejemali proces raznarodovanja in preganjanja Slovencev, ki ga je izvajal fašizem v Julijski krajini, sta bili obe manjšini kaznovani. Razširjeno je bilo tudi prepričanje, da sta se po zaslugi zmage narodnoosvobodilnega gibanja končala procesa germanizacije in italijanizacije, ki sta slovenski narod stoletja dolgo zatirala in mu jemala ozemlje. Zmaga v drugi svetovni vojni je Slovencem omogočila ponovno vzpostavitev lastnega nacionalnega primata na vseh slovenskih ozemljih, tudi na območjih, ki so bila tradicionalno večjezična.

2 Battini, *Peccati di memoria*, str. IX.

3 Rev, *Giustizia retroattiva*, str. 15.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 862 23.1.2018 8:47:50

O izgonu nemškega prebivalstva in množični izselitvi italijanskega večina Slovencev ni bistveno spremenila svojega mnenja niti po velikih političnih spremembah v srednji in vzhodni Evropi po letu 1989. Tako je ostalo tudi po razpadu Jugoslavije in ustanovitvi Republike Slovenije leta 1991. Tudi ko so se v slovenski politični areni pojavili novi politični in institucionalni subjekti in so se uveljavile nove politične zakonitosti, so v praksi dogodki, povezani z izgonom ali izselitvijo obeh manjšin, v uradnem spominu ostali obstranski, če ne celo popolnoma odsotni. Oblikovanje nove politične genealogije z zahtevo po retroaktivni politični pravičnosti in novem ravnovesju med pozabo in spominom je bilo v prvi vrsti razumljeno v kontekstu lastnega naroda. Področje političnega spopada in obenem žarišče novih komemorativnih praks,[4] alternativnih praksam zmagovalne strani v letih med 1945 in 1989, so postali poboji domobrancev[5] in preganjanja političnih nasprotnikov komunističnega režima.

Med svečanimi komemorativnimi dejanji v devetdesetih letih izstopa svečanost 8. julija 1990 v Kočevskem rogu (enem glavnih krajev množičnega poboja) kot odraz želje državnih vrhov, predstavnikov glavnih slovenskih političnih sil in Cerkve, da bi dosegli spravo med poraženci in zmagovalci ter ustvarili spomin, ki bi si ga delili vsi Slovenci. Svečanost pa v resnici ni ustvarila ne skupnega spomina ne ozračja treznega soočenja in primerjave nasprotnih spominov. Vzpostavljanje zgodovine poražencev se je začelo čedalje bolj jasno kazati kot potreba po zmanjševanju pomena, če ne celo brisanju zgodovine zmagovalcev.

Slovenski povojni čas na razstavi

Decembra 1998 je bila v ljubljanskem Muzeju novejše zgodovine postavljena razstava z naslovom *Temna stran meseca*. Ta naj bi po pričakovanjih njenih pobudnikov odpravila pomanjkljivosti muzejske predstavitve slovenske zgodovine v 20. stoletju, ki je po njihovem mnenju popolnoma zamolčala najbolj tragične dogodke iz prejšnjega režima. V središče obujanja zgodovinskega spomina so bili tako postavljeni poboji domobrancev, nasilna plat komunističnega režima, nacionalizacija podjetij in druge zasebne lastnine, preganjanje liberalne in katoliške opozicije, usoda politične emigracije. Cilja pobudnikov in kustosov razstave sta bila predvsem dva. Prvi je bil pokazati mehanizme oblasti in nasilje, ki ga je totalitarni jugoslovanski režim izvajal, da bi širil ozračje nenehnega strahu

4 V slovenskih razumniških krogih je bil pisatelj Edvard Kocbek prvi, ki je javno govoril o pobojih domobrancev, in sicer v intervjuju, ki sta ga v Trstu objavila Boris Pahor in Alojz Rebula. Gl. Pahor in Rebula, *Edvard Kocbek*. Leta 1990 je Spomenka Hribar (*Krivda in greh*, 1990) postala pobudnica pravičnega pokopa vseh žrtev druge svetovne vojne.

5 To so bile paravojaške formacije, ki so v Ljubljanski pokrajini po okupaciji in razkosanju Jugoslavije aprila 1941 kolaborirale z italijanskimi oblastmi. Po septembru 1943 so prisegle zvestobo nacistični Nemčiji. Domobranci, ki so jih britanske oblasti izročile jugoslovanskim, so bili množično pobiti (ocene se gibljejo med 11.000 in 13.000) na območju Celja in v Kočevskem rogu.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 863 23.1.2018 8:47:50

in usmeril pozornost na vse, ki so bili žrtvovani v imenu »*graditve novega družbenega reda, ki naj bi uničil vse razredne razlike*«.[6] Drugi pa je bil izničiti zgodovinsko razlago o »*socializmu s človeškim obrazom*«, ki je bila preveč popustljiva do nekdanjega Titovega režima in prizanesljiva glede visoke cene, ki bi jo zlasti srednji sloj in Cerkev plačala, če se ne bi pokoravala komunistični hegemoniji. Temeljno izhodišče razstave je bilo, da maj 1945 Slovencem ni prinesel osvoboditve, temveč zgolj zamenjavo represivnega aparata; nacifašistični okupaciji je sledila komunistična, po fašističnih in nacističnih okupatorjih so prišli komunistični zatiralci.

Poboji domobrancev v okolici Celja in Maribora, civilistov in vojakov v hrastniškem rudniku, v kraških breznih Kočevskega roga in Primorske so pričali o prihodu nasilnega režima, v katerem je »*sledil strah, strah kot program*«.[7] Obelodanjanje nasilne plati komunistične osvojitve oblasti v Sloveniji je pomenilo – tako je v predgovoru kataloga zapisal pisatelj Drago Jančar, glavni pobudnik razstave – priznavanje, da

> »je bil naš komunizem v temelju, od začetka do konca tudi nasilno gibanje proti demokraciji, svoj program je realiziral z diktaturo proletariata in s totalitarizmom«.[8]

Slovenska družba je v letih med 1945 in 1990 živela »*sredi totalitarnega, nadzorovanega in nasilnega sistema, ki je povzročil neskončno število krivic, morje gorja*«,[9] čeprav tega večinoma še ni bila pripravljena sprejeti. Pravzaprav je javnomnenjska raziskava, ki jo je v istem obdobju naročilo *Delo*, osrednji slovenski dnevni časopis, razkrila, da večina intervjuvancev izraža pozitivno mnenje o Titu in Edvardu Kardelju, utemeljiteljih socialistične Jugoslavije.

V razpravi po odprtju razstave se je prav očitno pokazala polarizacija mnenj. Na eni strani so bili zagovorniki razlage, kakršno je ponujala razstava, ki je obujala spomin na skoraj pol stoletja slovenskega totalitarizma; na drugi pa vsi, ki so razglašali, da nasprotujejo enopomenski sodbi o celotnem slovenskem povojnem obdobju in ponovnemu pisanju slovenske bližnje preteklosti, ki bi bilo zgolj enoznačno.[10]

V vroči polemiki, ki se je vrtela okrog zamolčanih zgodb in je mesece dolgo plamenela v slovenskem tisku, niso bili postavljeni pod vprašaj njena vsebina, ki je bila popolnoma osredotočena na pripoved z vidika naroda, odsotnost primerjav z jugoslovanskim kontekstom, katerega del je bila Slovenija kot federativna republika, in tudi ne marginalizacija dogajanj, v katera sta bili po vojni vpeti italijanska in nemška manjšina. Izselitev Italijanov in izgon Nemcev, ki sta povzročila korenite spremembe na ozemljih

6 Simoniti, *Permanentna revolucija*, str. 24.

7 Jančar, *Temna stran meseca*, str. 13.

8 Prav tam, str. 23.

9 Prav tam, str. 19.

10 Ta razprava je podrobneje povzeta v: Verginella, *Il peso della storia*, str. 24–28.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 864 23.1.2018 8:47:50

znotraj meja slovenske republike, tako v Istri kot na območju Kočevja (po nemško Gottschee) in delno tudi v mestnih središčih slovenske Štajerske in Prekmurja, sploh nista bila omenjena ali pa sta bila popolnoma marginalizirana ne samo na razstavi, temveč tudi v obsežnem katalogu, katerega namen je bil prav ta, da bi zagotovil nadaljnjo poglobitev znanja o dogodkih, ki so bili na razstavi podrobno predstavljeni ali samo omenjeni.

V statistiki oseb, pobeglih v tujino ali tja izseljenih, ki jo je v katalogu razstave navedel Marjan Drnovšek v svojem eseju, posvečenem migracijam po letu 1945, ni navedena ne njihova narodna pripadnost ne to, s katerega območja so bile. Slovenski zgodovinar je na podlagi podatkov Slovenske izseljenske matice, organizacije slovenskih izseljencev, izračunal, da je približno 8.000 ljudi po letu 1945 emigriralo iz Slovenije v Argentino, še 5.000 pa v Združene države Amerike. Ni pa povedal, da so bili med njimi tudi pripadniki narodnostnih manjšin, živečih na slovenskem ozemlju. Enaka nenatančnost zaznamuje podatke o pritoku ljudi, ki so se v Slovenijo vrnili po drugi svetovni vojni, zlasti v obdobju 1947–1948. Delno so bili to prihodi oseb, ki so v tujino emigrirale v tridesetih letih in so bile politično naklonjene novemu jugoslovanskemu režimu, delno pa tudi vrnitve ljudi, ki so jih nacistične oblasti prisilno preselile v Nemčijo. Številni od 2.788 izseljencev, ki so se vrnili iz čezoceanskih dežel, zlasti iz Latinske Amerike in Združenih držav Amerike, in od 38.355 oseb, ki so prišle iz zahodne Evrope, so bili brez sredstev za preživljanje. Tisti, ki so v Jugoslavijo prišli v prepričanju, da jih bodo sprejeli z odprtimi rokami, so se morali soočiti s posledicami težkega vključevanja v socialistično družbo. Njihova namestitev v barake, zlasti na območjih, ki jih je opustošila vojna, kot na primer v Kočevju, od koder je odšla nemška skupnost, je med prišleki in krajevnimi oblastmi povzročala precej trenja. V skladu s predstavami komunistične stranke so jih obvezno prevzgajali. Pravzaprav je njihova politična indoktrinacija marsikdaj postala pomembnejša od zaposlitve v njihovem poklicu, kar je povzročalo precej slabe volje in v nekaterih primerih tudi pobege v tujino. Podporo slovenskih oblasti vračanju v domovino je Centralni komite Komunistične stranke 7. marca 1968 označil za veliko napako, zlasti zato, ker so se z njihovim vračanjem redčili krogi, ki so bili v tujini naklonjeni Titovi Jugoslaviji, in se krepili krogi nove politične emigracije. Pri vrednotenju tega pojava je imelo težo tudi to, da so se ljudje, ki so se vrnili v domovino, pokazali za politično nezanesljive, če ne delno celo politično nevarne.[11]

Ker v Drnovškovi raziskavi ni navedbe narodnosti emigrantov, na njeni podlagi skorajda ni mogoče ugotoviti, ali je bil med ljudmi, ki so po letu 1945 prišli v Slovenijo, tudi del tistih 2.500 delavcev, ki so med letoma 1946 in 1948 emigrirali v Jugoslavijo iz Furlanije – Julijske krajine. Čeprav nimamo na voljo podatkov, je splošno znano, da se posamezniki ali celotne družine iz Italije niso preselili samo na Reko in v Pulj, temveč tudi v obmorske kraje Slovenije.[12] Ker podatki niso zadosti razčlenjeni, tudi ni mogoče

11 Drnovšek, *Odnos Partije do slovenske emigracije*, str. 238.

12 Fogar, *L'antifascismo operaio*; Berrini, *Noi siamo la classe operaia*.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 865 23.1.2018 8:47:50

ugotoviti, kdo vse je med približno 2.400 posamezniki, ki so leta 1948 po izključitvi Tita iz Informbiroja zapustili Slovenijo. Jugoslovanski viri navajajo, da se je iz Slovenije odselilo v države komunističnega bloka 454 ljudi, med njimi kar 266 na Madžarsko. So bili med njimi tudi italijanski komunisti iz slovenske Istre? Na to vprašanje iz podatkov, objavljenih v katalogu razstave, ne dobimo odgovora.

Da narodnost izseljencev in priseljencev v tej študiji, ki analizira migracije v času po drugi svetovni vojni, ni navedena, je najboljši dokaz za natanko določen način pisanja zgodovine slovenske bližnje preteklosti, razumljene kot narodove preteklosti, ne pa kot zgodovine vseh, tudi manjšinskih sestavin družbe znotraj meja Republike Slovenije. Taka obravnava migracijskih tokov sicer nima nič specifično slovenskega, ima pa marsikaj opraviti z »metodološkim nacionalizmom«, na podlagi katerega – tako pripomni Rocco Sciarrone, ki povzame formulacijo Ulricha Becka –

> »je vse, kar ni nacionalno – ne glede na to, ali je produktivno ali nepogrešljivo za ustvarjanje narodovega blagostanja, na primer tujci in mednarodni odnosi –, namenoma spregledano.«[13]

Slovenska sodobna zgodovina in izgon folksdojčerjev

Pičlo zanimanje zgodovinopisja za migracijske tokove zaradi izgona ali izselitve, ki sta v povojnem času doletela nemško in italijansko manjšino, je bilo splošno navzoče še na začetku devetdesetih let. Pravzaprav so prve bolj poglobljene raziskave tega začeli izvajati v drugi polovici devetdesetih.[14] To so delno spodbudili tudi čedalje številčnejši poskusi obnove takratnih dogajanj, ki sta jih izvajala avstrijsko in italijansko zgodovinopisje. V drugi polovici devetdesetih let sta bili ustanovljeni dve zgodovinski komisiji. V eni so bili slovenski in italijanski zgodovinarji, v drugi pa ugledni predstavniki slovenskega in avstrijskega zgodovinopisja. Namen njunih institucionalnih pobudnic je bil, da naj bi prispevali k začetku novega obdobja proučevanj o meji in skupni preteklosti, ki bi pripomoglo k politiki dobrososedskih odnosov. Vsi dobri nameni politike pa se niso tudi dobro končali. Slovensko-avstrijska komisija kljub obdobju intenzivnega delovanja ni prišla do končnega poročila, s katerim bi se strinjali obe strani. Italijansko-slovenska pa je sestavila končno listino, ki pa je italijanska država ni uradno potrdila, kar je precej zmanjšalo njen pomen in javno rabo.

Če si ogledamo ozadja enega najbolj zahtevnih raziskovalnih projektov s področja zgodovine, ki jih je o nemški navzočnosti v Sloveniji izvedla slovenska stran, moramo najprej pojasniti, da je bil izveden v znanstvenem okviru, vendar je bil zamišljen

13 Beck, *La società cosmopolita*, str. 51.

14 O istrskem eksodusu in slovenskem zgodovinopisju gl. Verginella, *L'esodo istriano nella storiografia slovena*, str. 269–277; Gombač, *Esuli ali optanti?*

Necakov_zbornik_FINAL.indd 866 23.1.2018 8:47:50

tudi kot odgovor na zahteve dela avstrijskih političnih sil, ki so hotele doseči priznanje nemške manjšine v Sloveniji in vračilo njenega zaseženega premoženja. V knjigi *Nemci na Slovenskem 1941–1955*,[15] v kateri so objavljeni izidi raziskave, je izgon nemškega prebivalstva iz federativne republike Slovenije pojasnjen kot usodna posledica široke podpore nacistični politiki in težnje, da bi ta dežela postala »spet nemška«, ki so ju izražali Nemci iz Kočevja in okolice, iz štajerskih mest, na primer Maribora, Celja in Ptuja, iz Prekmurja, iz dela Koroške, ki je ostal znotraj meja Kraljevine Jugoslavije, in tudi iz Ljubljane. Hitlerjevim besedam: »*Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!*« so namreč folksdojčerji zelo prisluhnili.[16] Njihovo dejavno sodelovanje pri korenitem ponemčevanju slovenskega ozemlja je po mnenju avtorjev knjige pospeševalo izvajanje »*okupatorjevih genocidnih programov*«.[17] Čeprav prispevki v knjigi navzočnosti nemške manjšine in dejavnosti posameznih nemških organizacij v slovenski stvarnosti med obema vojnama ne obnovijo podrobno, pa v zadostni meri dokumentirajo proces »*nacifikacije nemške manjšine*«.[18] Pri celjskem časopisu *Deutsche Zeitung* od leta 1933 niso skrivali svojega navdušenja nad nemško nacionalsocialistično stranko in so Hitlerja dojemali kot »heroja Vzhodne marke«. Istemu valu so se pridružili tudi Kočevski Nemci, ki so v znamenje veselja nad Hitlerjevim vzponom na oblast izobešali zastave s kljukastim križem. Izraz »*Ein Volk, Ein Führer*« je v Sloveniji kmalu postal moto kulturbundovcev.[19]

Kot je jasno zapisal Martin Pollack v pretresljivi biografiji o svojem nacističnem očetu iz Laškega (po nemško Tüfferja), so se mladi folksdojčerji

> »naučili sovražiti okolico, svojo novo, krmežljavo državo, demokratski parlamentarizem in politične stranke, duhovnike in boljševike, kapitaliste in Jude, tuje sile, ki so Avstriji prepovedovale, da bi se priključila Nemčiji, Slovence, ki so nam ukradli Spodnjo Štajersko. Družbo so hoteli korenito spremeniti, želeli

15 Nećak, Dušan, (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002. Za nemški povzetek tega besedila gl. Nećak, *Die »Deutschen« in Slowenien (1918–1955)*.

16 Po koncu prve svetovne vojne in razpadu Avstro-Ogrske se je približno 30.000 Nemcev iz slovenskih dežel izselilo večinoma v Avstrijo. Pri jugoslovanskem popisu prebivalstva leta 1921 je 41.514 oseb, od tega 21.786 na južnem Štajerskem, 16.457 na Kranjskem, 717 v Mežiški dolini in 2.540 v Prekmurju, kot materni jezik navedlo nemščino. Glede na podatke popisa iz leta 1910 se je odstotek prebivalstva, ki je navedlo nemščino kot svoj jezik, z 10 % zmanjšal na 3,93 %. Pri popisu iz leta 1931 je bilo ugotovljeno še nadaljnje zmanjšanje na 2,53 %. Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 108–113. Gl. tudi: Hösler, *Slovenia,* str. 162.

17 Nacistični načrt ponemčenja Slovenije je predvideval, da bi preselili več kot eno tretjino slovenskega prebivalstva in ga nadomestili z nemško govorečim. Vodja esesovcev Heinrich Himmler je z dekretom z 18. aprila 1941 ukazal takojšnjo deportacijo vsega slovenskega razumništva in priseljencev po letu 1914 z njihovimi družinami vred. Na delu Slovenije, ki ga je okupiral Hitler, so slovenske šole zaprli. Raba slovenščine je bila prepovedana v cerkvah in 20. februarja 1942 je stopilo v veljavo obvezno služenje vojaškega roka za vse Slovence, slovenska združenja in krožke pa so zaprli. Na razpolago je bilo dano vse s tem povezano premoženje štajerskega *Heimatsbunda* in koroškega *Volksbunda*. O rasnih preverjanjih na Štajerskem in Koroškem pred začetkom izvajanja načrtov za preselitev prebivalstva gl. Hösler, *Slovenia*, str. 176–177.

18 Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 134.

19 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*.

> so si prevrat, da bi zrušili državne ustanove in vse skupaj podvrgli enemu samemu močnemu voditelju. Brezpogojna poslušnost v službi nemške narodne skupnosti. Vera v narod. Narodna enotnost in čistost. Zato so se bili pripravljeni fanatično in brezkompromisno boriti proti političnim nasprotnikom, drugače mislečim, krščansko socialno usmerjenim in rdečim, če bo treba, tudi na nož, ne da bi se ozirali na izgube ali državne zakone.«[20]

Ko si je Nemčija leta 1938 priključila Avstrijo, so se v filonacističnih krogih tudi v Dravski banovini, zajemajoči vsa slovenska ozemlja, ki so bila v Kraljevini Jugoslaviji, okrepile iredentistične težnje. Padec Stojadinovićeve vlade in naklonjenost novega premierja Cvetkovića nacistični Nemčiji nista bila dobro znamenje samo za nemške šole in kulturne dejavnosti, temveč tudi za izrazito politične pobude.[21] Marca 1941 je bilo v slovenskih okrožjih dejavnih 11.577 pripadnikov kulturbunda, organiziranih v 52 krajevnih sekcij.[22] Ta nemški aktivizem se je po nemški okupaciji Jugoslavije pridružil nacistični upravi, paravojaškim enotam in celo posebni enoti SS Untersteiermark.

Vrhu tega ne smemo pozabiti posebnega primera 11.888 Kočevarjev, folksdojčerjev, ki so prebivali na Kočevskem[23] in so se po vključitvi tega območja v italijansko okupacijsko cono odločili za preselitev v *Reich*.[24] Na območju Kočevja jih je ostalo samo 300, približno trije odstotki nemško govorečega prebivalstva. Za preselitev so se odločili zaradi tradicionalne povezanosti z nemškim svetom, močne želje po odhodu v matično domovino, ki je bila obenem gospodarsko cvetoča in politično močna država, pa tudi iz strahu, da jih bodo italijanske oblasti preselile na italijanski polotok, nemara v daljne kraje, na primer na Sicilijo ali celo v Afriko.[25] Pri nemškem časopisu *Gottscheer Zeitung*, ki je izhajal v Kočevju in močno propagiral preseljevanje nemškega prebivalstva v *Reich*, so med majem in oktobrom 1941 objavljali polresnice o krajih, kamor naj bi jih preselili, in o tem, kako jih bodo tam sprejeli. Večina Kočevarjev je bila »evakuirana« v *Reich*,

20 Pollack, *Smrt v bunkerju*, str. 58–59.

21 Jugoslovanske oblasti so rabo nemščine v javnih ustanovah in šolah najprej omejile, nato pa prepovedale. Spoštovanje narodnostnih pravic Nemcev, ki so po letu 1918 ostali v jugoslovanski državi, se je spreminjalo. Obdobjem priznavanja manjšinskih posebnosti (1918–29, 1930–32, 1939–41) so sledila obdobja omejitev in prepovedi. Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 108–144.

22 Hösler, *Slovenia*, str. 167.

23 To gozdnato območje južnega dela Kranjske marke, obsegajoče približno 860 kvadratnih kilometrov ob meji s Hrvaško, je bilo od 14. stoletja v lasti grofov Ortenburških, koroške plemiške rodbine, ki je spodbujala naseljevanje kolonov s Koroške, iz vzhodne Tirolske, Frankovske in Turingije. Vse do začetka druge svetovne vojne je obdržalo značilnosti nemškega otoka. Nemci so bili kmetje in drvarji, razsejani po približno 177 naseljih. Med njimi je bilo tudi nekaj malih trgovcev, krošnjarjev, uslužbencev in izobražencev, živečih predvsem v Kočevju, ki je glavno središče tega območja.

24 Po aprilu 1941 so iz Maribora in drugih štajerskih mest na območje, ki ga je zasedla Italija, zbežale družine nekdanjih slovenskih izseljencev iz Julijske krajine, da jih ne bi deportirali v *Reich* ali na druga območja, ki so jih zasedli Nemci. Gl. Pollack, *Smrt v bunkerju*, str. 132–134.

25 Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 153–154.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 868 23.1.2018 8:47:50

vendar le onkraj meje Ljubljanske pokrajine, pogosto samo nekaj kilometrov daleč na območja, s katerih je bilo približno 36.000 Slovencev prisilno izseljenih v Spodnjo Šlezijo, Hannover, Brandenburg, Turingijo, Württemberg, Baden in na Bavarsko, kjer so morali delati v tovarnah in na poljih. Skoraj 9 % slovenskega prebivalstva, živečega na območju pod nemško okupacijo, se je moralo prisilno preseliti v *Reich*, manjši del – približno 16.800 oseb – pa so poslali na Hrvaško in v Srbijo.

Folksdojčerji iz Kočevja in drugih slovenskih krajev, ki jih je okupirala Italija, so se množično preseljevali po podpisu sporazuma, sklenjenega v Rimu 31. avgusta 1941 med italijanskimi in nemškimi oblastmi. Po njem naj bi z nepremičninami preseljenih oseb upravljalo zasebno italijansko podjetje, kdor bi se preselil v *Reich*, pa bi s sabo lahko odpeljal svoje premično premoženje in živino.[26] 30. novembra 1941 sta nepremičninsko podjetje Società immobiliare generale Roa in tovarna SNIA Viscosa iz Milana ustanovila Nepremičninski kmetijski inštitut (Istituto agrario immobiliare) Emona, ki je začel upravljati 40.349 hektarjev (po drugih ocenah 47.000 hektarjev) zemljišč in drugih nepremičnin, ki so jih za sabo pustili Kočevarji. Posledice odhoda tolikšnega števila ljudi z območja, kjer je ostalo skoraj izključno samo še slovensko kmečko prebivalstvo, so bile tako hude, da so italijanske oblasti prisilile v naseljevanje drugih kolonov. Najprej so nameravali tja naseliti imigrante iz južne Italije ali drugih italijanskih krajev, ker pa je bilo tak načrt pretežko uresničiti, so raje naseljevali slovenske kmete z drugih območij Ljubljanske pokrajine. Trud italijanskega podjetja, da bi spodbudilo izkoriščanje gozdov na Kočevskem, pa ni obrodil velikih sadov zaradi čedalje večje aktivnosti partizanskih enot, ki so nadzirale velik del ozemlja, in brutalnosti italijanskih ofenziv, ki so opustošile skoraj vsa naselja in povzročile še nadaljnje izseljevanje.[27]

Po besedah Toneta Ferenca, slovenskega zgodovinarja, ki je podrobno proučeval in analiziral gradivo, nastalo med drugo svetovno vojno v zvezi s tem, kako bodo morale slovenske oblasti v primeru svoje zmage obravnavati nemško manjšino, sta si mnenje o kolektivni krivdi folksdojčerjev delili tako liberalna kot komunistična politična struja. V liberalnih krogih, ki so se med vojno delno pridružili protirevolucionarni fronti, so od leta 1941 krožila prva priporočila, kako bodo morale slovenske oblasti v primeru zmage obravnavati pripadnike nemške manjšine: Nemci so nosili kolektivno krivdo za »*programe genocida, ki jih je izvajal okupator*,« in za vse trpljenje, povzročeno Slovencem.[28] O tem, da je to kolektivna odgovornost in da bodo morali biti vsi, ki so sodelovali z okupacijskimi silami, izgnani iz prihodnje jugoslovanske države, njihovo premoženje pa bo zaseženo in dano na razpolago za poplačilo škode, ki jo je okupator povzročil prebivalstvu,

26 Prav tam, str. 126.

27 Prav tam, str. 203. Ko se je vojna končala, sta bili približno dve tretjini od 4000 stavb uničeni ali neuporabni za bivanje in nacionaliziranih je bilo 40.000 hektarjev zemljišč. Vasi ob glavnih cestnih povezavah so bile obnovljene, bolj oddaljena naselja pa so ostala zapuščena in so od petdesetih let postala del vojaškega območja, ki je bilo zaprto za javnost.

28 Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 161–162.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 869 23.1.2018 8:47:50

so ostali trdno prepričani tudi sodelavci Znanstvenega inštituta, nastalega v okrilju slovenske Osvobodilne fronte, da bi med ilegalo pripravil dokumentacijo za ureditev bodočih državnih mej in za prihodnjo obravnavo narodnostnih manjšin.[29]

»*Nemška manjšina ne bo imela nobenih pravic, ker je ne bo več*,« je pred Izvršnim komitejem Osvobodilne fronte 15. decembra 1945 razglasil Boris Kidrič, ena najpomembnejših osebnosti slovenskega odpora. Na podlagi dekreta, ki ga je 21. novembra 1944 izdal AVNOJ, je bilo nacionalizirano vse premoženje nemškega *Reicha* in folksdojčerjev, podpornikov nemškega okupatorja. Še pred koncem vojne je bilo v Sloveniji zaseženih približno 90 % nemškega premoženja, med drugim 160 industrijskih podjetij in 114.780 hektarjev zemljišč, med njimi tudi kmečka posestva zlasti na območju Kočevja.[30] Poravnavanje računov po koncu vojne je bilo zelo obsežno na Štajerskem in v Prekmurju, kjer so bili pogosto brez sodnega procesa usmrčeni sodelavci nacistov, predstavniki in aktivisti nemških organizacij, ki jih je Ozna, jugoslovanska tajna policija, še posebej vzela na piko. Maja in junija 1945 je bilo na stotine Nemcev zaprtih, ubitih ali poslanih v koncentracijska taborišča.[31] Jeseni 1945 je bilo po zaporih in koncentracijskih taboriščih več kot 3.500 Nemcev s Štajerskega in Prekmurja poleg Slovencev, ki so se med vojno opredelili za Nemce in se bojevali v nemških vrstah.[32]

Izganjanje Nemcev iz Slovenije, ki je maja 1945 zajemalo pretežno skupine žensk in otrok, se je okrepilo septembra istega leta in doseglo svoj vrh v zimi 1945–1946, ko je slovensko ozemlje zapustilo približno 10.000 ljudi, večinoma Kočevarjev.[33] Večina izgnancev se je z velikimi težavami zatekla v Avstrijo in na Madžarsko, kjer pa so britanske in sovjetske oblasti nerade sprejemale čedalje več izgnancev iz Jugoslavije, ki po sporazumih, doseženih na potsdamski konferenci, ni bila v krogu držav, ki jim je bilo dovoljeno izganjati nemško prebivalstvo.

Med stotinami folksdojčerjev, ki so skušali ilegalno prečkati državno mejo, je med begom marsikoga doletela smrt, drugi pa so bili, največkrat zunajsodno, usmrčeni potem, ko so jih jugoslovanske oblasti aretirale. V Mariboru in njegovi okolici je v zadnjih vojaških operacijah padlo približno 1.350 folksdojčerjev, med 1.000 in 1.500 pa jih je umrlo med maščevalnimi akcijami ali od izčrpanosti. V Celju je bilo po ocenah Ozne aretiranih 563 Nemcev, od tega 169 usmrčenih, 159 deportiranih in 24 izpuščenih.[34]

29 Prav tam, str. 164. Drugačna obravnava je bila predvidena za italijansko in madžarsko prebivalstvo; predviden je bil izgon Italijanov in Madžarov, ki so na jugoslovansko ozemlje prišli po okupaciji, in vseh tistih, ki so sodelovali z okupacijskimi oblastmi.

30 Hösler, *Slovenia*, str. 201.

31 Po ocenah Boža Repeta so približno 10 % zaprtih oseb tudi ubili. Repe, *»Nemci« na Slovenskem*, str. 216.

32 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 309.

33 Repe, *»Nemci« na Slovenskem*, str. 209–213.

34 Za zelo podroben povzetek o begu in različnih valovih izgona in skupin, ki so bežale v Avstrijo, gl. Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 169–190; Repe, *»Nemci« na Slovenskem*, str. 205–214.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 870 23.1.2018 8:47:50

Po podatkih, ki so jih zbrale jugoslovanske tajne službe, se je preselilo 15.000 Kočevarjev in 9.000 Nemcev s slovenskega Štajerskega, iz cele Jugoslavije pa približno 130.000. Večina folksdojčerjev iz Jugoslavije se je naselila v Zgornji Avstriji (39.500), na avstrijskem Štajerskem (30.000), Dunaju (11.000), Koroškem (39.000) in v Spodnji Avstriji (5.100). Le manjši del se jih je preselil v Nemčijo. Ker so jih obravnavali kot tujce, so med čakanjem, da se bodo lahko vključili v avstrijsko družbo ali emigrirali, živeli v begunskih taboriščih. Po letu 1952 jih je približno 55.000 emigriralo čez ocean, večinoma v Ameriko.

Po koncu druge svetovne vojne so v Sloveniji ostali samo tisti folksdojčerji, ki so se med vojno pridružili osvobodilnemu gibanju ali ga podpirali. Takih je bilo približno 3 % (po drugih ocenah 5 %) nemškega prebivalstva, živečega v slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije pred izbruhom druge svetovne vojne. Leta 1948 je v Sloveniji živelo še 2.406 Nemcev, ki so predstavljali 0,17 % vsega prebivalstva, zadnjih ostankov dosti večje manjšine folksdojčerjev. Ta je po mnenju Dušana Nečaka ostala tudi žrtev splošnega nezaupanja, ki ga je bilo nemško prebivalstvo deležno med vojno in po njej tako v Jugoslaviji kot v drugih srednje- in vzhodnoevropskih državah.[35]

Združenja, ki so jih ustanovili v devetdesetih letih v Kočevju, Ljubljani, Mariboru in Apačah, da bi spodbujala organiziranje tečajev nemškega jezika in kulturnih srečanj, so se s pričevanjem o družbenem in gospodarskem prispevku slovenskih folksdojčerjev k razvoju posameznih območij tudi trudila izbrisati »negativen in preveč posplošen spomin« na njihovo preteklost. Enako usmeritev je mogoče videti tudi v enem od novejših zgodovinopisnih prispevkov, v knjigi Mitje Ferenca,[36] posvečeni pokrajinskim spremembam, ki so nastale po preselitvi in izgonu Kočevarjev.

Dejavnost skoraj vseh združenj, ki predstavljajo že zelo maloštevilno nemško skupnost s precej nedoločenimi obrisi – nekateri se imajo za potomce folksdojčerjev, drugi za germanofone, spet drugi za pripadnike nemške narodnosti –, del slovenske družbe dojema kot instrumentalno, vzpostavljeno, da bi dosegli priznanje nemške manjšine v Sloveniji. Posamezni primeri stikov med predstavniki nemških združenj v Sloveniji in avstrijskimi ter nemškimi politiki so spet odprli stare rane in obudili atavistične strahove. O tem priča polemika, ki je nastala po izidu knjige Alenke Auersperger.[37] Na zahtevo slovenskega sodišča so jo vzeli iz prodaje, ker je bil v njej objavljen del zasebne korespondence o povezavah med nemškimi združenji v Sloveniji in avstrijsko ter nemško politiko, in jo vrnili v knjigarne šele po posredovanju Vrhovnega sodišča 29. oktobra 2005. Ta dogodek ne opozarja le na trdoživost predsodkov in starodavnih strahov, temveč tudi na nezadostno zgodovinopisno obravnavo, ki se je šele v zadnjem času začela dotikati koncepta kolektivne odgovornosti in slediti usmeritvi, ki ni izključno narodnostna.

35 Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči*, str. 259.

36 Ferenc, Mitja, *Kočevska - pusta in prazna.* Ljubljana: Modrijan, 2006.

37 Auersperger, Alenka, *Iskalci Grala.* Ljubljana: Modrijan, 2004.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 871 23.1.2018 8:47:50

Literatura

Auersperger, Alenka, *Iskalci Grala.* Ljubljana: Modrijan, 2004.

Battini, Michele, *Peccati di memoria. La mancata Norimberga italiana.* Rim, Bari: Laterza, 2003.

Beck, Ulrich, *La società cosmopolita. Prospettive dell'epoca postnazionale.* Bologna: il Mulino, 2003.

Berrini, Andrea, *Noi siamo la classe operaia:* i *duemila di Monfalcone.* Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2004.

Biber, Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Cvirn, Janez, Nemci na Slovenskem (1848–1941). Dušan Nećak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955.* Ljubljana, 2002, str. 99–144.

Drnovšek, Marjan, Odnos Partije do slovenske emigracije. Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca*. Ljubljana, 1998, str. 234–247.

Ferenc, Mitja, *Kočevska - pusta in prazna.* Ljubljana: Modrijan, 2006.

Ferenc, Tone, Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Dušan Nećak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955.* Ljubljana, 2002, str. 145–190.

Fogar, Galliano, *L'antifascismo operaio monfalconese fra le due guerre.* Milano: Vangelista, 1982.

Gombač, Jure, *Esuli ali optanti?Zgodovinski primer v luči sodobne teorije.* Ljubljana: ZRC, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, 2005.

Hösler, Joachim, *Slovenia. Storia di una giovane identità europea.* Trst: Beit, 2008.

Hribar, Spomenka, *Krivda in greh*. Maribor: Obzorja, 1990.

Jančar, Drago, Temna stran meseca. Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca*. Ljubljana, 1998, str. 11–23.

Nećak, Dušan, *Die »Deutschen« in Slowenien (1918–1955). Kurzen Abriss. »Nemci« na Slovenskem (1918–1955). Kratek oris*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.

Nećak, Dušan, »Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. Dušan Nećak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955.* Ljubljana, 2002, str. 219–290.

Pahor, Boris in Alojz Rebula, *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Trst: Zaliv, 1975.

Pollack, Martin, *Smrt v bunkerju: poročilo o mojem očetu.* Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

Repe, Božo, »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Dušan Nećak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955.* Ljubljana, 2002, str. 191–218.

Rev, Istvan, *Giustizia retroattiva. Preistoria del postcomunismo*. Milano: Feltrinelli, 2005.

Simoniti, Vasko, Permanentna revolucija, totalitarizem in strah. Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca.* Ljubljana: Nova revija, 1998, str. 24–36.

Verginella, Marta, Il peso della storia. Marta Verginella (ur.), *Fra invenzione della tradizione e ri-scrittura del passato: la storiografia slovena degli anni Novanta*. Qualestoria 27 (1). Trieste, 1999, str. 9–34.

Verginella, Marta, L'esodo istriano nella storiografia slovena. Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo (ur.), *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo.* Neapelj, Rim, 2000, str. 269–277.

Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države.* Ljubljana: Modrijan, 2006.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 872 23.1.2018 8:47:51

Summary

Marta Verginella

Slovenia between recovered memories and silenced stories

From the 1990s onwards, the need to reduce the significance, perhaps even to delete victors' history and glorify the history of the defeated has become clearly noticeable in Slovenia. Killings of members of the Home Guard and persecutions of political opponents of the Communist regime became the sphere of political conflicts and, concurrently, the focus of new commemorative practices, alternative practices of the victorious side in the years between 1945 and 1989. The majority of Slovenes and the Slovene society did not change its mind about the expulsion of the German population and the mass emigration of the Italian population, not even after the great political changes that followed the disintegration of Yugoslavia and the formation of the Republic of Slovenia in 1991. Even after the emergence of new political and institutional subjects and the introduction of new laws of politics in the Slovene political arena, events associated with the expulsion or emigration of the two minorities remained marginal, if not completely absent from the new commemorative practices. The formation of a new political genealogy that called for retroactive political justice and a new balance between forgetting and remembering was understood primarily in the context of one's own nation and did not encompass historical events related to the German and Italian minority living in the Republic of Slovenia.

It was particularly German minority's support to the organized Germanization of the Slovene territory that shaped the opinion about the collective guilt of the *Volksdeutsche* and strengthened the opinion about the justifiability of settling accounts with one's opponents after the War. Many *Volksdeutsche* were executed, often without being tried, as Nazi collaborators, members and activists of German organizations, while others were forced into exile.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 873 23.1.2018 8:47:51

Z leve Božo Repe, Dušan Nečak, Miroslav Stiplovšek in Mitja Ferenc (2005)

Necakov_zbornik_FINAL.indd 874 23.1.2018 8:47:51

BIBLIOGRAFIJA

Necakov_zbornik_FINAL.indd 875 23.1.2018 8:47:51

Necakov_zbornik_FINAL.indd 876 23.1.2018 8:47:51

Barbara Šatej

Izbrana bibliografija znanstvenih del zaslužnega profesorja dr. Dušana Nečaka

V dolgoletni karieri zaslužnega prof. dr. Dušana Nečaka se je nabralo čez tisoč bibliografskih enot[1], od tega več kot sedemsto objavljenih del. Pričujoča bibliografija je izbor iz njegovih znanstvenih del, ki so izšla do leta 2017. Urejena je kronološko, v okviru posameznega leta pa po abecednem redu monografijam sledijo posamezni prispevki in uredništva.

1972

Geneza zakona o postavitvi dvojezičnih topografskih napisov na južnem Koroškem. *Vestnik koroških partizanov*, 5, 1972, št. 4, str. 5-20.

Pisarna za zasedeno ozemlje. *Kronika*, 20, 1972, št. 2, str. 101-106.

Položaj na slovenskem Primorju v luči Pisarne za zasedeno ozemlje od novembra 1918 do novembra 1920. *Kronika*, 20, 1972, št. 3, str. 158-162.

1973

Iz zaslišanja nacističnega gaulajterja Koroške dr. Friedricha Rainerja pred jugoslovanskimi oblastmi. *Vestnik koroških partizanov*, 6, 1973, št. 2/3, str. 106-113.

Koroški Slovenci v zadnjem času. *Teorija in praksa*, 10, 1973, št. 11/12, str. 1101-1108.

Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918-1920. *Kronika*, 21, 1973, št. 2, str. 120-126.

Slovenski kmet na Koroškem v luči volitev v kmetijsko zbornico. *Jugoslovenski istorijski časopis*, 12, 1973, br. 1/2, str. 121-125.

Spomini na utrakvistično šolo. *Koroški koledar* 1973, str. 65-67.

Utrakvistična šola v dunajskem parlamentu. *Koroški koledar* 1973, str. 54-58.

1 V sistemu Cobiss je bilo na dan 28. 8. 2017 pod avtorstvom Dušana Nečaka zabeleženih 1126 zapisov.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 877 23.1.2018 8:47:51

1974

Buditeljska dejavnost Matije Majarja-Ziljskega : v 40-tih letih XIX. stoletja. *Koroški koledar* 1974, str. 62-66.

O vojni z Italijo (1914-1915). *Kronika*, 22, 1974, št. 2, str. 107-111.

Volitve v kmetijske zbornice na Koroškem po drugi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, št. 1/2, str. 95-116.

Zaščita manjšin v Evropi med obema vojnama. *Vestnik koroških partizanov*, 7/8, 1974, št. 4, str. 61-67.

1975

Nekateri vidiki asimilacije manjšine in položaj slovenske narodne manjšine na avstrijskem Koroškem. *Koroški koledar* 1975, str. 48-52.

Odmevi trboveljskih dogodkov v slovenskem primorskem časopisju. *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975, str. 187-195.

1976

Manjšinsko varstvo v Avstriji po točki 3. člena 7. avstrijske državne pogodbe. *Razprave in gradivo*, 1976, št. 7/8, str. 135-146.

1977

Kratek oris slovenske zgodovine od konca prve svetovne vojne. *Koroški koledar* 1977, str. 139-149.

Pogled na razvitak manjinskoga školskog pitanja slovenske manjine u austrijskoj Koruškoj. *Časopis za suvremenu povijest*, 9, 1977, št. 1, str. 109-119.

Problem manjina u austrijsko-jugoslovenskim odnosima. *Problem manjina u jugoslovensko austrijskim odnosima*. Beograd: Međunarodna politika, 1977, str. 22-37. (Istočasno izšlo tudi v slovenskem, nemškem, angleškem in francoskem prevodu).

1978

Die Wahlen in Kärnten nach dem Zweiten Weltkrieg : eine Analyse der Wahlresultate. *Jahrbuch für Zeitgeschichte*. Wien: Löcker, 1978, str. 201-[235].

Raziskave koroške problematike v drugih središčih. *Jezik in slovstvo*, 23, 1978, št. 6, str. 262-265, (soavtor Tone Zorn).

Spremembe občinskih meja na Koroškem v obdobju od 1945 do 1971. *Koroški koledar* 1978, str. 181-185.

Volitve v koroško kmetijsko zbornico 21. novembra 1976. *Zgodovinski časopis*, 32, 1978, št. 3, str. 319-329.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 878 23.1.2018 8:47:51

1979

Zgodovina Slovencev. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979. 964 str. (več soavtorjev).

Avstrijsko-jugoslovanski odnosi po drugi svetovni vojni - s posebnim ozirom na manjšinsko vprašanje. *Koroški koledar* 1979, str. 58-66.

Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1945-1978. *Zbornik predavanj = Almanach der Vorträge*. Klagenfurt = Celovec: [samozal.] J. Zerzer, 1979, str. 22-29, (soavtorja Drago Druškovič in Vladimir Klemenčič).

Študijska komisija za probleme slovenske narodnostne skupine na Koroškem. *Razprave in gradivo*, 1979, št. 9/10, str. 111-121.

1980

Edvard Kardelj i severne i zapadne granice Jugoslavije i zagranični Slovenci (1937-1947). *Nacionalno pitanje u jugoslovenskoj teoriji i praksi – doprinos Edvarda Kardelja.* U Banjaluci: Univerzitet »Đuro Pucar Stari«: Centar za marksističko obrazovanje i političke studije »Veselin Masleša« [etc.], 1980, str. 337-344.

Volksschulbildung in der Muttersprache - die Möglichkeiten der Kärntner Slowenen in den Jahren 1869-1918. *Das gemeinsame Kärnten = Skupna Koroška, 9*. Klagenfurt: Deutsch-slowenischer Koordinationsausschuss des Diözesanrates, 1980, str. 56-65.

Vpliv socialne in upravne prestrukturacije dvojezičnega področja južne Koroške na razvoj in položaj slovenske manjšine v luči volitev 1945-1971. *Koroški koledar* 1980, str. 119-123.

1981

Avstrijska emigracija 1941-1945 in jugoslovansko vprašanje. *Zgodovinski časopis*, 35, 1981, št. 4, str. 355-369.

Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske Krajine v emigraciji v Jugoslaviji. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 21, 1981, št. 1/2, str. 113-127, (soavtor Andrej Vovko).

Die Entstehung und die Durchführung der Bestimmungen für die Kärntner Volksabstimmung. *Kärnten : Volksabstimmung 1920 : Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*. Wien, München, Kleinenzersdorf: Löcker, 1981, str. 155-172.

Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918. *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1981, str. 335-346.

1982

Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Ljubljana: Borec, 1982, 270 str.

Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976). *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 22, 1982, št. 1/2, str. 251-269, (soavtor Tone Zorn).

Necakov_zbornik_FINAL.indd 879 23.1.2018 8:47:51

1983

Jugoslavija in Trst. *Primorska srečanja*, 7, 1983, št. 37, str. 5-9.

O terminologiji iz oblasti medjunacionalnih. *Zbornik radova / II simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja, Novi Sad, 10. i 11. decembar 1982*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1983, str. 201-217, (soavtorji Ferenc Junger, Albina Nećak-Lük, Melanija Mikeš in Plemenka Vlahović).

Oris vloge in pomena družbenopolitičnih organizacij v Sloveniji po osvoboditvi. *Arhivi*, 6, 1983, št. 1/2, str. 35-38.

1984

Informbirojevska kriza in zamejski Slovenci. *AVNOJ i savremenost*. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog studijskog centra CKSKBiH »Veljko Vlahović« ; Oslobođenje, 1984, str. 411-420.

Kosovo med NOB. *Albanci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984, str. 187-200.

1985

Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976) : osnutek za politično zgodovino. Ljubljana: Borec, 1985, 212 str.

Informacije o problemima i rezultatima rada Instituta za historiju radničkog pokreta u Jugoslaviji. *Časopis za suvremenu povijest*, 17, 1985, br. 1, str. 59-60.

Jugoslovanski odnos do vprašanja Trsta junij-september 1945 = La Jugoslavia e la questione di Trieste giugno-settembre 1945. *Trst 1945 = Trieste 1945*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, 1985, str. 45-56, 57-72.

L'attivitta degli Sloveni e dei Croati della Venezia Giulia nell'emigrazione in Jugoslavia. *Quaderni*, 8, 1984/1985, str. 289-307, (soavtor Andrej Vovko).

Metodologijski i znanstvenoistraživalački problemi historije SFRJ poslije 1945. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 17, 1985, br. 1, str. 5-7, 39-40.

Ob 40. obletnici osvoboditve Slovencev. *Zbornik predavanj* / 21. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1985, str. 81-93.

Problematika proučevanja povojnega razvoja v Jugoslaviji. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 56, 1985, št. 2, str. 117-128.

1986

Avstrijska socialistična emigracija med drugo svetovno vojno in jugoslovansko vprašanje. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 26, 1986, str. 87-111.

In kje so bile druge družboslovne vede? : razmišljanje ob (namišljenem) sporu zgodovina : etnologija. *Razmerja med etnologijo in zgodovino.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986, str. 37-45.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 880 23.1.2018 8:47:51

Jugoslovanski odnos do tržaškega vprašanja (junij-september 1945). *Borec*, 38, 1986, št. 2, str. 102-109.

O vlogi in pomenu slovenskega zgodovinopisja v sodobni družbi. *Zbornik predavanj* / 22. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1986, str. 227-234.

Osvrt na naučne i metodološke probleme proučavanja istorije posleratnog razdoblja u SR Sloveniji. *Nastava povijesti*, 1986, št. 1/2, str. 9-14.

Prispevek k problematiki nacističnih beguncev v Jugoslaviji (1934). *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 1/2, str. 103-111.

1987

Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1941-1955 brez manjšinskega vprašanja. *Borec*, 39, 1987, št. 10, str. 675-685.

O pomenu terminološke jasnosti pri obravnavanju manjšinskega problema. *Anthropos*, 1987, št. 5/6, str. 200-209.

Zur Erforschung der jugoslawischen Geschichte nach 1945 : mit besonderer Berücksichtigung der slowenischen Historiographie. *Österreichische Osthefte*, 29, 1987, H. 1, str. 92-104.

1988

Mednarodne okoliščine informbirojevskega spora. *Borec*, 40, 1988, št. 10, str. 919-922.

1989

Sto let Mestne hranilnice ljubljanske : [1889-1989]. Ljubljana: Gospodarska banka, 1989, 40 str., (soavtor Bojan Balkovec).

Jugoslavija in anšlus. *Borec*, 41, 1989, št. 3/4, str. 444-450.

Jugoslawien und der Anschluss. *Fünfzig Jahre danach, der »Anschluss« von innen und aussen gesehen*. Wien, Zürich: Europaverlag, 1989, str. 235-244.

Politična konotacija strokovnega izrazja pri proučevanju narodnomanjšinskih vprašanj. *Zbornik prispevkov* / Simpozij Slovenski jezik v znanosti 2. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989, str. 45-50.

Sedemdeset let Jugoslavije - obletnice in prelomnice. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 60, 1989, št. 1, str. 15-32.

1990

Dachauski procesi v kraju in času nastanka. *Dachauski procesi : (raziskovalno poročilo z dokumenti)*. Ljubljana: Komunist, 1990, str. 53-89.

Slovene as a minority language : historical background and sociolinguistic prospects. *Slovene studies*, 12, 1990, št. 2, str. 169-181, (soavtorica Albina Nečak Lük).

Uvod. V: *Dachauski procesi : (raziskovalno poročilo z dokumenti)*. Ljubljana: Komunist, 1990, str. 9-21.

1991

A chronology of the decay of Tito's Yugoslavia 1980-1991. *The case of Slovenia*. Ljubljana: Nova revija, 1991, str. 191-199.

Die Einstellung der modernen slowenischen Geschichtsschreibung zur österreichischen Geschichte (Einsichten und Fragen). *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, str. 249-257.

Die »jugoslawische Frage« : historische Elemente zu ihrem Verständnis. *Staat und Nation in multi-ethnischen Gesellschaften*. Wien: Passagen Verlag, 1991, str. 275-292.

Die slowenische Historiographie über die Zeit der Kärntner Volksabstimmung. *Volksgruppenproblematik 1848-1990*. Klagenfurt: Deutsch-slowenischer Koordinationsausschuss des Diözesanrates, 1991, str. 103-110.

Dr. Anton Urbanc (1895-1956) : življenjska usoda Ziljana, odvetnika, pravnega zgodovinarja, prešernoslovca in udeleženca koroškega plebiscita. *Borec*, 43, 1991, št. 1/2/3, str. 162-164.

Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 31, 1991, št. 2, str. 155-166.

Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem (1941). *Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991, str. 201-213.

»Slovenija 1945 - čas evforije, shizofrenije in paranoje«. *Borec*, 43, 1991, št. 4/5/6, str. 443-449.

The Yugoslav question« : past and future. *State and nation in multi-ethnic societies.* Manchester, New York: Manchester University Press, 1991, str. 125-134.

Volksschulbildung in der Muttersprache - die Möglichkeiten der Kärntner Slowenen in den Jahren 1869-1918. *Volksgruppenproblematik 1848-1990*. Klagenfurt: Deutsch--slowenischer Koordinationsausschuss des Diözesanrates, 1991, str. 56-65.

1992

Obisk preteklosti. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992, 156 str.

Historische Elemente zum Verständnis der »jugoslawischen Frage«. *Aufrisse*, 13, 1992, Nr. 3, str. 16-26.

O nekaterih posebnostih raziskovanja »časa, ki ga živimo«. *Povojna zgodovina na Slovenskem*. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej, 1992, str. 5-10.

O slovenskih razlogih za nastanek in razpad Jugoslavije. *Zgodovina v šoli*, 1, 1992, št. 3, str. 3-8.

Revija »Nova Evropa« in Slovenci. *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 1, str. 93-108.

Zgodovinski elementi za razumevanje »jugoslovanskega« vprašanja. *Zbornik predavanj* / 28. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Center za slovenščino kot tuji ali drugi jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 1992, str. 179-196.

1993

Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. *Zgodovinski časopis*, 47, 1993, št. 3, str. 439-451.

1994

Der staatliche Rahmen und die slowenische nationale Identität. *Grenzenloses Österreich*. Wien: Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung, 1994, str. 173-177, (soavtor Franci Zwitter).

Einige grundlegende Angaben über das Schicksal der deutschen Volksgemeinschaft in Slowenien nach 1945. *Südostdeutsches Archiv*, 1993/1994, Bd. 36/37, str. 163-171.

Jugoslavija, historična nujnost ali napaka : (diskusijski prispevek). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 65, 1994, št. 1, str. 67-71.

O vizijah reševanja slovenskega narodnega vprašanja med nastankom in razpadom Jugoslavije. *Zgodovina v šoli*, 3, 1994, št. 2, str. 102-123.

Zamejski Slovenci in njihove pravice. *Dokumenti slovenstva*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1994, str. 313-318.

1995

Avstrijska legija II. Maribor: Obzorja, 1995. 222 str.

Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995. 111 str., (več soavtorjev).

Dr. Anton Urbanc (1895-1956) : življenjska usoda Ziljana, odvetnika, pravnega zgodovinarja, prešernoslovca in udeleženca koroškega plebiscita. *Slovenski izseljenski koledar*, 42, 1995, str. 174-176.

Elemente der Organisation der nationalsozialistischen Propaganda der Deutschen in Slowenien im Juli 1934. *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa : deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1995, str. 257-262.

Fünf Fragen an Historiker. *Kärntner Jahrbuch für Politik*, 1995, str. 87-104, (soavtorji Helmut Konrad, Alfred Ogris, Helmut Rumpler in Arnold Suppan).

Historical elements for understanding the »Yugoslav question«. *Yugoslavia, the former and future*. Washington: The Brookings Institution; Geneva: The United Nations Research Institute for Social Development, 1995, str. 13-28.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 883 23.1.2018 8:47:51

Pogled na slovensko pot do popolne suverenosti. *Informativni kulturološki zbornik*. Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 1995, str. 61-78.

Proces »decentralizacije in demokratizacije« (1968) in Slovenija. *Slovenci in država.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 361-366.

Slovenci o Avstrijcih in Avstrija v ogledalu tiska = Die Slowenen über Österreicher und Österreich im Spiegel der Presse. *Sosed v ogledalu soseda : od 1848 do danes = Der Nachbar im Spiegelbild des Nachbarn : von 1848 bis heute*. Ljubljana: Nacionalni komite za zgodovinske vede Republike Slovenije, 1995, str. 153-166.

1996

Die österreichische Legion II. Wien [etc.]: Böhlau, 1996. 183 str.

Bogo Grafenauer in koroški Slovenci po drugi svetovni vojni. *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU; Ljubljana: Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996, str. 119-123.

Identiteta skozi čas. *Razgledi*, 44, 26. jun. 1996, št. 13, str. 12-13.

Nacistični julijski puč (1934) in njegova notranje ter zunanjepolitična ozadja. *Kriza socialnih idej : Britovškov zbornik.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, 1996, str. 257-287.

Nemška narodnostna skupnost kot nacionalni in razredni sovražnik. *Slovenija v letu 1945.* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 71-75.

O problemu »razseljenih oseb« (D.Ps.) in jugoslovanskih »Volksdeutscherjev« v Avstriji ter o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945-1947). *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, št. 4, str. 561-571.

O usodi »Nemcev« na Slovenskem po letu 1945. *Koroški koledar* 1996, str. 83-92.

Pokrajina ob Muri po letu 1918. *Ljudje ob Muri = Népek a Mura mentén = Völker an der Mur = Ljudi uz Muru.* Murska Sobota: Pokrajinski muzej; Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 1996, str. 227-232.

Slowenien. *Brennpunkt Osteuropa : Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: R. Oldenbourg, 1996, str. 236-241.

1997

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas. *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas = Österreich, Jugoslawien, Slowenien. Die Slowenische nationale Identität im Wandel*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997, str. 19-24.

Fritz Valjavec in Südost-Institut v Münchnu. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 37, 1997, št. 2, str. 79-87.

Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo. *Zgodovinski časopis*, 51, 1997, št. 4, str. 555-573.

Waren »die Deutschen« Fremde in Slowenien nach 1945? *Österreich - 50 Jahre Zweite Republik*. Innsbruck, Wien: Studien Verlag, 1997, str. 186-190.

Ur.: *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas = Österreich, Jugoslawien, Slowenien. Die Slowenische nationale Identität im Wandel*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997. 262 str.

Ur.: *Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997. 290 str., (sourednika Janez Cvirn in Vasilij Melik).

1998

Die »Deutschen« in Slowenien 1945-1955 = »Nemci« v Sloveniji 1945-1955. *Die »Deutschen« in Slowenien (1918-1955) : kurzer Abriß = »Nemci« na Slovenskem (1918-1955) : kratek oris.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, str. 25-31, 75-80.

Die Zeitschrift »Nova Evropa« und die Slowenen. *Österreichische Osthefte*, 40, 1998, H. 3/4, str. 501-525.

»Nemci« na Slovenskem 1945-1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, str. 173-244.

Od železne zavese do zelene meje : regija Alpe-Jadran 1945-1991. *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, št. 2, str. 201-214; št. 3, str. 393-405.

Triest, eine Einkaufsstadt. *Zeitgeschichte im Wandel*. Innsbruck, Wien: Studien Verlag, 1998, str. 169-174.

Uvod. *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, str. 7-21.

Ur.*: Die »Deutschen« in Slowenien (1918-1955) : kurzer Abriß = »Nemci« na Slovenskem (1918-1955) : kratek oris.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998. 103 str.

Ur.: *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998. 343 str.

1999

Elementi zaščite narodnih manjšin v R Sloveniji. *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino; Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1999, str. 155-187.

Neuresničena zamenjava koroški Slovenci - »Volksdeutscherji« leta 1946. *Koroški koledar 1999*, str. 69-72.

Slovenski izobraženci v korespondenci dr. Fritza Valjavca : 1935-1944. *Mikužev zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999, str. 83-96.

»Slovensko znanstveno središče na Dunaju« : kratka zgodovina uresničevanja ideje ali prispevek k slovenskemu zgodovinskemu spominu. *Zgodovinski časopis*, 53, 1999, št. 3, str. 391-412.

Sodobna slovenska zgodovina danes. *Zbornik predavanj* / 35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 1999, str. 201-208.

Ur.: *Mikužev zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999. 430 str., (sourednika Zdenko Čepič in Miroslav Stiplovšek).

Ur.*: Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino; Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1999. 187, 163 str. (več sourednikov).

2000

Die Hallstein-Doktrin und Jugoslawien. *Brennpunkt Mitteleuropa : Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag*. Klagenfurt: Carinthia, 2000, str. 469-482.

Problem razmejevanja v Evropi po 1. svetovni vojni. *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2000, str. 15-26.

Trst, mesto nakupov. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 2000, št. 1, str. 301-310.

2001

Das Schicksal der »Deutschen« in Slowenien. *Europäische Rundschau*, 29, 2001, Nr. 1, str. 33-39.

Die Alpen-Adria-Region 1945 bis 1991. *Alpen-Adria : zur Geschichte einer Region*. Klagenfurt, Laibach, Wien: Hermagoras, 2001, str. 485-516.

Eine »Österreichische Legion« in Slovenien? *Querschnitte : deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum.* München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 2001, str. 125-133.

Evropa in svet pred izbruhom druge svetovne vojne. *Slovenci in leto 1941.* (Prispevki za novejšo zgodovino, 41, št. 2). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2001, str. 13-20.

Odloka predsedstva AVNOJ-a. Beneševi dekreti. Potsdamski sporazum - »duh časa«. *Zgodovina v šoli*, 10, 2001, št. 3, str. 25-29.

Pogled na delo Stefana Karnerja »Die Deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien 1939-1996 / Gutachten im Auftrag des Bundesministeriums für Auswärtige Angelegenheiten, Völkerrechtsbüro, Graz 1997. *Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 1107-1120.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 886 23.1.2018 8:47:51

Politične in socialne razmere v Evropi in svetu ob začetku druge svetovne vojne. *Odpor 1941*. (Borec, 53, št. 588-590). Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, Glavni odbor Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije, 2001, str. 13-19.

Triest, eine Einkaufsstadt der Slowenen. *Grenzen im Ostblock und ihre Überwindung*. Berlin: Berlin Verlag, 2001, str. 337-350.

2002

Hallsteinova doktrina in Jugoslavija : Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002. 227 str.

Die »Deutschen« in Slowenien nach 1945 als Klassen- und Nationalfeinde : ein Beispiel nationalpolitischer Stereotype. *Den Anderen im Blick : Stereotype im ehemaligen Jugoslawien*. Wien [etc.]: Peter Lang, 2002, str. 197-206.

»Nemci« na Slovenskem 1945-1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta*. Ponatis. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 219-290.

Predgovor k drugi izdaji. *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta*. Ponatis. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 7-33.

Slovenski izobraženci v korespondenci dr. Fritza Valjavca (1935-1944). *Slovenci v Evropi : (o nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo)*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002, str. 177-210.

Slowenische Historiographie: das »Projekt einer anderen Geschichte«. *Klio ohne Fesseln? : Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus.* (Osthefte : Reihe zu Osterreichische Osthefte, Sonderband 16). Wien [etc.]: Peter Lang, 2002, str. 335-344. (Posebej izšlo tudi kot redna številka *Österreichische Osthefte*, 44, 2002, H. 1/2).

Sovjetsko-jugoslovanski odnosi v luči madžarskih dogodkov leta 1956. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 1/2, str. 185-197.

Usoda »Nemcev« v Sloveniji. *Avstrija - Slovenija : preteklost in sedanjost*. Ljubljana: Cankarjeva založba; Klagenfurt = Celovec: Wieser, 2002, str. 109-118.

Uvod. *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta*. Ponatis. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 53-67.

Vloga ekonomskih procesov v evropskih integracijah in dezintegracijah. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 42, 2002, št. 2, str. 5-10.

Ur.: *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta*. Ponatis. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002. 389 str.

2003

Die österreichisch-jugoslawischen Beziehungen im 20. Jahrhundert. *Außenansichten : europäische (Be)Wertungen zur Geschichte Österreichs im 20. Jahrhundert*. Innsbruck [etc.]: Studien Verlag, 2003, str. 179-203.

Zgodovinski uvod : prof. dr. Ernst Wertheim (1864-1920). *Tehnike laparotomij v ginekološki kirurgiji*. Ljubljana: Združenje ginekologov in porodničarjev Slovenije, 2003, str. 13-32.

2004

Hallsteinova doktrina i Jugoslavija : Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke. Zagreb: Srednja Europa, 2004. 199 str.

»Die Deutschen« in Slowenien 1938-1948. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004, str. 373-402.

Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. *Jugoslavija v hladni vojni = Yugoslavia in the cold war*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University, 2004, str. 201-213, 215-228.

»Nemci« v Sloveniji 1938-1948. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004, str. 349-372.

O nastanku in namenu avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev (2001-2004). *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, št. 3/4, str. 415-465, (soavtor Božo Repe).

Rupnik's defence line - a fortified Slovenian west border. *Meje v jugovzhodni Evropi : kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja = Borders in Southeastern Europe : culture and politics between the 18th and 21st century.* Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004, str. 63-76.

Ur.: *Meje v jugovzhodni Evropi : kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja = Borders in Southeastern Europe : culture and politics between the 18th and 21st century.* Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004. 207 str.

Ur.: *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004. 804 str. (souredniki Boris Jesih, Božo Repe in Peter Vodopivec).

2005

Prelom: 1914-1918 : svet in Slovenci v 1. svetovni vojni. Ljubljana: Sophia, 2005, [303] str., (soavtor Božo Repe).

Avstrijski odnos do tržaškega vprašanja : 1947-1954. *Vojna in mir na Primorskem : od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954.* Koper: Univerza na Primorskem [etc.], 2005, str. 85-100.

Prestolonaslednik Djordje Karadjordjević - posebnež ali bolnik. *Stiplovškov zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 119-127.

Preteklost in perspektive znanstvenega sodelovanja na področju humanistike - zgodovinopisja : znanstveno sodelovanje ustvarjajo ljudje. *Kultur.räume : Universitäten, univerze, università Klagenfurt Koper Ljubljana Maribor Trieste Udine*. Klagenfurt = Celovec: Drava, 2005, str. 22-33.

Prof. dr. Ernst Wertheim (21. 2. 1864 - 15. 2. 1920) : »klasik dunajske medicinske šole« (Fritz Kermauner). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 41, 2005, št. 1/2, str. 63-78.

Zgodovinski pogled na državno pogodbo o ponovni vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije (ADP). *Javna uprava*, 41, 2005, št. 2/3, str. 263-268.

Ur.: *Stiplovškov zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005. 488 str.

2006

A szovjet-jugoszláv kapcsolatok az 1956-os magyar események tükrében. *Muratáj*, 2006, št. 1/2, str. 48-60.

»Delo dr. Frana Zwittra za rešitev mejnih vprašanj«. *Zwittrov zbornik : ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittra (1905-1988).* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije ; Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, str. 55-65.

Orožje srbske vojske na zidnem slikarstvu srednjeveške Srbije. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. [363]-378.

Stanje in perspektive raziskovanja etničnosti in manjšin v Sloveniji : (uvodno predavanje na konferenci Izzivi raziskovanja etničnosti in manjšin na začetku 21. stoletja, 18.11.2005 v Ljubljani). *80 let Inštituta za narodnostna vprašanja.* (Razprave in gradivo, št. 50/51). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2006, str. 20-29.

Zoper »posestniško mentaliteto« : profesor dr. Slavko Kremenšek in Znanstveni inštitut FF. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 46, 2006, št. 3/4, str. 25-27.

2007

Dollfussovi diplomati o političnem dogajanju v Sloveniji (1933/1934). *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1941*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 317-328.

Politische Prozesse - Prozesse gegen Kriegsverbrecher in Slowenien 1945-1947. *Kriegsverbrechen, NS-Gewaltverbrechen und die europäische Strafjustiz von Nürnberg bis Den Haag.* Graz: Clio, 2007, str. 212-217.

Prizadevanja za sodobno koriščenje Knafljeve ustanove po letu 1961. *Knafljeva ustanova na Dunaju 1676-2006.* Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut = Wien: Slowenisches Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007, str. 117-124.

2008

Kriza : svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008. 268 str., (soavtor Božo Repe).

From monopolar to bipolar world: key issues of the classic cold war. *1945 - a break with the past : a history of central European countries at the end of World War II = 1945 - prelom s preteklostjo : zgodovina srednjeevropskih držav ob koncu druge svetovne vojne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008, str. 23-40.

Jugoslovanski odnos do Trsta junij-september 1945 - Kardeljev načrt na londonski konferenci septembra 1945. *Adrias*, 2008, sv. 15, str. 81-94.

Slovenski poselitveni prostor in Slovenci v evropskem zgodovinskem dogajanju od prve svetovne vojne do osamosvojitve. *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 17-28.

2009

Dachauski procesi 1947-1949. *V zlatih črkah v zgodovini : razprave v spomin Olgi Janša-Zorn*. (Kronika, Izredna številka). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009, str. 533-542.

Madžarska begunska problematika leta 1956 - primer Jugoslavije in Slovenije. *Razprave in gradivo*, 2009, št. 58, str. 196-247, (soavtorji Attila Kovács, Mateja Režek in Sara Brezigar).

Svet v prvi svetovni vojni. *Studia Historica Slovenica*, 9, 2009, št. 2/3, str. 267-296.

Zwangsmigrationen im slowenischen Raum während des Zweiten Weltkrieges und in der unmittelbaren Nachkriegszeit. *Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien = Social history and social movements in Slovenia*. Essen: Klartext, 2009, str. 127-145, 200.

2010

O feldmaršalu Svetozarju Boroeviću de Bojni. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 119 str., (soavtor Božo Repe).

Die deutsch-slowenischen Beziehungen unter dem Blickwinkel der Forschungen eines Zeitgeschichtlers. *Studia Historica Slovenica*, 10, 2010, št. 1, str. 57-73.

»Historia magistra vitae« in/ali najširša humanistična veda? *Pogledi : humanistika in družboslovje v prostoru in času*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 64-83.

»Nemci« na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne - maščevanje in pregon? *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 576-599.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 890 23.1.2018 8:47:52

»Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1966-1974): ponovna vzpostavitev diplomatskih stikov med Zvezno republiko Nemčijo in Jugoslavijo. *Slovenija - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, str. 183-230.

Österreichische Nationalsozialisten als Flüchtlinge in Jugoslawien nach dem gescheiterten Juliputsch 1934. *Zwischenwelt*, 27, 2010, Nr. 1/2, str. 40-44.

Ur.: *Pogledi : humanistika in družboslovje v prostoru in času*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 279 str.

2011

Primer Guillaume - končna postaja Willyja Brandta. *Pirjevčev zbornik : poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo.* Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko [etc.], 2011, str. 657-672.

2012

Perelom: 1914 - 1918 : mir i Slovency v pervoj mirovoj vojne. Ljubljana: UMco, 2012. 439 str., (soavtor Božo Repe).

Besonderheiten der Abrechnung mit den »Deutschen« in Slowenien am Ende des Zweiten Weltkrieges und danach = Posebnosti obračuna z »Nemci« na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne in po njej. *Zweiter Weltkrieg und ethnische Homogenisierungsversuche im Alpen-Adria-Raum = Druga svetovna vojna in poizkusi etnične homogenizacije v alpsko-jadranskem prostoru*. Klagenfurt, Wien = Celovec, Dunaj: Drava, 2012, str. 101-114, 242-253.

2013

»Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1963-1969). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013. 271 str.

Ponovna navezava diplomatskih stikov med Zvezno republiko Nemčijo in Socialistično federativno republiko Jugoslavijo ter reakcija Nemške demokratične republike nanjo. *Acta Histriae*, 21, 2013, št. 3, str. 377-388.

Posebnosti obračuna z »Nemci« na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 53, 2013, št. 1, str. 109-121.

2014

Slovenski diplomati v nemško-jugoslovanskih odnosih 1949-1973. *Annales, Series historia et sociologia*, 24, 2014, št. 4, str. 703-712.

2015

»*Ostpolitik*« *Willyja Brandta i Jugoslavija (1963.-1969.)*. Zagreb: Srednja Europa; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015. XIII, str. 279.

Nekaj premislekov, dilem in popravkov o življenjepisu feldmaršala Boroevića: junak ali uživač? *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 2015, št. 2, str. 173-182.

The Rupnik defence line as a tourist destination. *Dark tourism : post-WWI destinations of human tragedies and opportunities for tourism development*. Koper: University of Primorska Press, 2015, str. 71-76, 146.

2016

Feldmarszałek Svetozar Boroević de Bojna - bohater frontów w Galicji i nad Soczą? = Feldmaršal Svetozar Boroević de Bojna - junak galicijske in soške fronte? *W Galicji i nad Socza : Polacy i Słoweńcy na frontach i wojny światowej = V Galiciji in ob Soči : Poljaki in Slovenci na frontah 1. svetovne vojne*. Kraków: Historia Iagellonica, 2016, str. 69-75, 171-177, 222-223.

Raje pokoj kot izpolnjevanje nesprejemljivih ukazov. *Na fronti*, nov. 2016, št. 11, str. 43-53.

Ur.: *W Galicji i nad Socza : Polacy i Słoweńcy na frontach i wojny światowej = V Galiciji in ob Soči : Poljaki in Slovenci na frontah 1. svetovne vojne*. Kraków: Historia Iagellonica, 2016. 226 str., (sourednik Antoni Cetnarowicz).

2017

Jugoslavija kot "poseben primer/Sonderfall" v zahodnonemški zunanji politiki. Prispevki za novejšo zgodovino, 57, 2017, št. 2, str. 111-123.

Nadomestni bataljon 87. pehotnega polka v potresu v Brežicah dne 29. 1. 1917. Na fronti, nov. 2017, št. 12, str. 61-66.

Necakov_zbornik_FINAL.indd 892 23.1.2018 8:47:52

IMENSKO KAZALO

Necakov_zbornik_FINAL.indd 893 23.1.2018 8:47:52

A
Accati Luisa, 61
Adamič Luis, 185–186
Adamovich Ludwig Karl, 599
Adlešič Juro, 219, 825, 827–829, 832, 843–845
Adžija Nikola, 281, 283, 302
Ariès Phillipe, 59–60
Ajlec Kornelija, 1, 2, 9, 755, 776
Akmadža Miroslav, 367, 376
Alberti Renata, 183, 697, 711
Alfieri Dino, 229
Aliyah Bet, 538, 542–543
Alkalaj David, 543
Allcock John B., 407, 409–410, 415
Alujevič Branko, 383–384, 395
Amato Joseph A., 33–34, 37, 51, 54
Amon Smilja, 704, 711
Andersen Adolf, 475
Anderson Benedict, 704, 707, 711
Andés Louis Edgar, 34–35, 38, 44, 54
Andrássy Gyula, 468–469, 471–474, 692
Angjelinović Grga Budislav, 276, 483, 487–488
Antić Ljubomir, 313, 325
Antić Milan, 485–487, 489, 493
Antonić Zdravko, 326
Apih Elio, 255
Applebaum Anne, 435, 448
Aralica Đuro, 294–295, 302
Arnež Janez, 727
Artha Maurice P., 773
Artuković Andrija, 325
Asbóth Lili, 803
Ascher Adolf, 471
Astair Fred, 816
Auersperger Alenka, 871–872
Augustinčič Imre, 782
Avramović Mihajlo, 128
Axboe Christian, 135

B
Babić Šimun, 430–431
Babnik Ferdinand, 718
Bade Klaus J., 752–753
Bader William B., 525, 533
Badjura Rudolf, 817
Baić Dušan, 273, 279, 302
Bajašević J., 654, 656
Bajec Jože, 181, 188
Bajt Aleksander, 425
Bajt Anton, 372
Bakarić Vladimir, 499, 501
Bakrač Đuro, 293, 302
Balfour James Arthur, 472, 538
Balkovec Bojan, 1, 2, 5, 122, 125, 135, 138, 140, 152, 175, 188, 675, 881
Banjanin Jovan, 276
Baraga Friderik, 753
Barbarić Ilija, 320–321, 325
Bárdossy László, 528
Barker Thomas, 480, 493
Bartol Nadlišek Marica, 64, 70, 73, 168
Bartošek Karel, 523, 533
Bartulin Nevenko, 284, 302
Basaj Jože, 719
Battini Michele, 861–862, 872
Bauer Ingrid, 59
Bauerkämper Arnd, 415
Bavdaž Jože, 730
Bebler Aleš, 391, 540, 554, 556
Beciragic Yasmina, 738, 753
Beck Ulrich, 866, 872
Békés Csaba, 758, 776
Belishova Liri, 508
Beljak Martin, 751
Beltram Julij, 645, 647

Ben Gurion David, 548, 552, 554, 556
Benčić Rimay Tea, 326–327
Benedetič Filibert, 233
Benedetti Aldo de, 810
Beneš Edvard, 519–520, 522–523, 526–527, 531, 534, 886
Benko Dušan, 8, 281, 559–560, 580–581
Berend Ivan T., 434–435, 437–438, 441, 443, 448, 518, 533
Berger Elizabeta, 808
Bergmann Andrea, 586, 588, 598
Berlusconi Silvio, 597
Berman Jakób, 435
Bernot Živko, 346
Bernstein Henri, 803
Berrini Andrea, 865, 872
Besednjak Engelbert, 227, 260
Bessenyei György, 781
Bešter Avgust Veličan, 821
Bevk France, 155, 157, 160–162, 168, 170–172, 698
Biber Dušan, 216, 224, 531, 533, 867, 872
Bilandžić Dušan, 322, 325
Bird Henry Edward, 475
Bismarck Otto von, 127, 130, 333, 467–474
Biščak Jože, 370, 374, 376
Bitelli Remo, 607, 611–612, 637
Biwald Brigitte, 78–79, 82, 116
Bizilj Ljerka, 650, 658
Bizjak Matjaž, 618, 637
Blackburne Joseph Henry, 475
Blanchini Eugenio, 233
Blažević Josef, 101–102, 108
Blinken Donald, 775
Blood Philip W., 248, 250
Boban Ljubo, 273, 275–277, 281, 302, 323
Bobersky Ivan, 183
Bock Gisela, 59
Bogataj Gradišnik Barbara, 61, 68, 74
Bogdanović Vidan, 23
Bogdanović Bogdan 314
Bogović Mile, 327
Böhme K. W., 341, 365
Bojković Slađana, 480, 493
Bokovoy Melissa K., 405, 407, 409, 415, 524, 533
Böle Andre, 782
Bonin Zdenka, 658
Bonnes Antonio, 161
Bonelly Francesco, 169
Bonelly Paolina, 169
Bonomi Ivanoe, 195–196, 198, 200, 205, 612
Booth Hubert Cecil, 39
Bor Matej, 452
Borak Neven, 7, 415, 419, 432, 659
Borka Jože, 806
Boroević de Bojna Svetozar, 15, 80, 890, 892
Borojević Ljubica, 295
Bosworth Richard J. B., 228, 234
Bottai Giuseppe, 219–222, 224
Bougarel Xavier, 271
Boyd Michael L., 414–415
Božič Maja, 9, 735, 738, 753
Braid Contrad, 703
Brajnik Edo, 538, 542, 544–547, 549–553, 556, 558
Brandt Willy, 15, 891–892
Bratuž Bevk Davorina, 157, 160–162, 167, 172
Bratuž Lojze, 166–167
Bratuž Lojzka, 156
Bratuž Martin, 160
Bratuš Teresa, 160
Brašić Miloš N., 124, 135

Bräuer Curt, 332–334
Bremont Pierre, 760, 767, 771
Brenčič Radovan, 823
Breščak Anton, 163
Breščak Frančiška, 163
Breščak Iva, 162–163
Breščak Rada, 166
Breščak Stanko, 163
Breščak Tea, 163
Breščak Tonca, 163
Breuss Susanne, 40, 52, 54
Brezigar Sara, 890
Breznik Josip, 69
Brezović Nikola, 297
Brilej Jože, 539
Brodie Marc, 62, 72, 74
Brown Leon Carl, 539, 557
Broz Josip Tito, 16, 264, 277, 303, 309, 312, 323, 325–326, 336, 337, 354, 365, 385–387, 391–393, 395, 397, 410, 434, 436–437, 439, 445, 456, 463, 498, 500, 502, 511–516, 519, 521, 526, 530–532, 534–536, 541, 543, 552, 555, 558, 580, 605–606, 668, 738, 753, 757–759, 847, 861, 864–866, 882, 887–888
Bruckmüller Ernst, 707, 712
Brumen Borut, 804, 823
Brunner Christiane, 595
Brvar Andrej, 455
Brzezinski Zbigniew, 441, 448
Bucarelli Massimo, 481, 483–484, 493
Buchta Wilhelm Ritter von, 83
Budak Mile, 286–287
Budal Andrej, 160, 172, 230, 234
Buharin Nikolaj Ivanovič, 425
Bulajić Milan, 314, 316, 325–326
Bulat Rade, 274, 302
Bulatović Radomir, 313, 326
Bülow Bernhard Ernst von, 471
Burleigh Michael, 336
Burlingham Dorothy, 857–858
Bušić Bruno, 312, 325
Byrne Malcom, 776

C

Caine Barbara, 62, 72, 74
Cairoli Benedetto, 471
Cajnkar Stanko, 372, 375
Calic Marie-Janine, 276, 302
Cankar Ivan, 163, 724
Cankar Izidor, 729
Carl Leon, 557
Carnegie Dale, 73, 79
Casellato Alessandro, 228, 234
Catalan Tullia, 659
Cattaruzza Marina, 532–533, 872
Cencič Mira, 166, 172
Cenčić Lj., 654, 656
Cergol Paradiž Ana, 67–68, 75
Ceste Armando, 204, 206
Chamberlain Neville, 331, 333, 335
Charles Raymond St. Vallier, 471
Churchill Winston, 333, 335, 522, 605
Ciano Galeazzo, 212, 217–221, 224, 228, 231
Cigan France, 718, 720, 722, 725, 731–732
Cincar-Marković Aleksandar, 483, 486, 493
Çitaku Ramadan, 505
Cizelj Strnad Marica, 71–72
Coboli Gigli Giuseppe, 229
Cole Sarah, 62, 74
Cook Bernard A., 760, 776
Corda Marío, 812
Corti Luigi, 471
Cosenz Enrico, 608

Courtois Stéphane, 533
Craig John, 766, 773
Crainz Guido, 861
Crampton R. J., 519, 533
Crest Fawcett, 337
Crevar Janko, 291
Csikó Sárga, 815
Cuffolo Antonio, 230, 232–233
Curtius Friedrich, 474, 477
Cushing Johanna, 776
Cvetič Janez, 801
Cvetković Dragan, 320, 322–323, 326
Cvetković Dragiša, 284, 868
Cvirn Janez, 61, 74, 480, 494, 867–868, 872, 885
Cvrlja Čedo, 552

Č

Čepič Zdenko, 8, 256–257, 266, 402–403, 405–408, 413, 415, 661, 666, 675–676, 686, 886
Černe France, 425–426
Černe Vladimir, 421
Čermelj Lavo, 156, 162, 172
Čibej Nada, 647, 653, 657–659, 735
Čiga Benko, 281
Čipić Rehar Marija, 85, 88, 116, 367, 377
Čitaku Ramadan glej Çitaku Ramadan, 505
Čoh Kladnik Mateja, 403–404, 409, 415
Čolaković Drago, 324, 326
Čosić Bogdan, 425
Čubrilović Vasa, 30
Čukanović Savo, 405, 415
Čulinović Ferdo, 122, 135, 608, 613, 637
Ćirković Sima M., 30
Ćorović Vladimir, 480, 494
Ćosić Dobrica, 313, 452, 459
Ćulibrk Jovan, 324, 325

D

Dabčevič Kučar Savka, 425
Daluege Kurt, 240–241
Danielsen Rolf, 337
Danilova Avgusta, 809
Danilova Mira, 809
Dan Shaike (Yeshayahu), 538, 543–547, 549, 550–552, 556–558
D'Annunzio Gabriele, 198
Dante, 607
Dapčević Peko, 342
Davies Norman, 435, 448
Dayan Moše, 556
Debeljak Tine, 369
Dedijer Vladimir, 314
Del Carria Renzo, 193, 206
Delavec Mira, 66, 74
Deledda Grazia, 157, 169
Dengel Waltraud, 589, 598
Derč Bogdan, 87
Dermastija Marijan, 649
Đerđa Josip glej Djerdja Josip
Detrez Raymond, 693, 712
Détroit Carl, 472
Devetak Robert, 8, 691, 702, 712, 714
Deželak Barič Vida, 254, 266, 842, 844
Dežman Jože, 240, 250
Di Bartolomeo Michaele, 623–624, 639
Di Vittorio Giuseppe, 201
Dickens Charles, 64
Dietrich Marlene, 812–813
Dietrich-Daum Elisabeth, 37, 54
Dimić Ljubodrag, 480, 494
Dimitrijević Dragutin (Apis), 28, 140, 145, 152
Dimitrov Georgi, 502
Dimnik Stanko, 379, 383, 386–387, 394–395
Disraeli Benjamin, 471–475

Dittrich Gustav, 804, 807, 811–815, 817, 820, 823
Divac Nedeljko, 128
Dizdar Zdravko, 325
Dizdarević Nijaz, 506, 552
Djerdja Josip, 497, 511, 515
Djilas Milovan, 509, 519, 527, 533
Djurović Jevrem, 650, 652–654
Dobrivojević Ivana, 176–177, 188
Dobrovich Johann, 480, 494
Dobrovšak Ljiljana, 326
Doerr Robert, 89, 116
Dogo Marco, 872
Dolara Princesa, 811
Dolenc Ervin, 122, 136, 817, 823
Dolenc Viktor, 700
Dolinar France M., 368, 377
Dollfuss Engelbert, 483, 488
Domainko Dragutin, 431
Dörfler Gerhard, 590–592, 595, 598
Dostalova Vera, 156, 172
Dowella Floyd D., 767–768
Drasinover Julije, 444, 446
Drašković Branko, 440
Drašković Milorad, 184
Drašković Vuk, 313
Drnovšek Darinka, 377
Drnovšek Marjan, 175, 188, 752–753, 865, 872
Dular Metod, 428–431
Dülffer Jost, 12
Dulić Tomislav, 271, 302
Dume Naxhije, 506
Dumini Arrigo, 198
Dunandžić Jozo, 286
Dunningu Henry W., 767
Dupalo Adam, 294, 302
Đorđević Vladan, 24
Đorđević Dimitrije, 30, 480, 494
Đorđević Životije, 319, 326
Đukić Dušanka, 282, 289, 290, 301
Đukić Kata, 290
Đurić Ljuban, 274, 278, 302
Đurišić Jelena, 483, 487, 493
Eban Abba, 553, 554
Ebert Friedrich, 132

E

Eder Franz X., 54
Egger Franz, 85
Ehrlich Lambert, 214, 225, 728
Ehud Avriel, 542–545, 547, 549–550
Ekmečić Milorad, 692, 694, 712
Elias Norbert, 59
Elste Alfred, 244, 250
Elster Jon, 123, 129–130, 135
Emmert Thomas Allan, 600
Engelke Edda, 736, 738–739, 744, 746, 751, 753
Engels Friedrich, 425, 432
Engelsfeld Neda, 122, 124, 127–129, 135
Englisch Berthold, 476
Epstein Pamela, 67, 74
Erhartič Stanko, 493
Erjavec Anja, 44, 54
Erjavec Karmen, 44, 704, 711
Ernst Bernhard, 471
Erzherzog Eugen, 78, 81, 85–86
Erzherzog Joseph, 96
Eškol Levi, 556
Ettinger Amos, 543–545, 547, 549, 551, 557
Evans Richard J., 57, 65, 74, 76

F

Fabi Lucio, 697, 712
Faganel Josip, 700
Fajić Meliha, 546, 557

Farinacci Roberto, 199–200
Farkas Kaufer, 811
Faruk, kralj, 552
Fawcett Louise, 539, 557
Faymann Werner, 589, 599
Febvre Lucien, 59
Feldner Josef, 588
Ferenc Mitja, 7, 250, 325, 341, 360, 365–366, 532–533, 871–872
Ferenc Tone, 222, 224, 227, 231–233, 235–237, 241–242, 244, 250, 262, 266, 607, 611, 637, 832, 844, 868–870, 872,
Ferjan Milan, 806
Ferjančič Andrej, 69
Ferjančič Fran, 157–158
Ferjančič Belinger Gizela, 157–160, 168–170, 172–173
Ferlež Ivan, 241, 250
Ferlitsch Hans, 570
Ferrari Italo Balbo, 202
Ferrari Rafael, 806
Fertschey Elke, 587, 598
Figder Éva, 529, 533
Figl Leopold, 521
Filipič Hanzi, 250
Filipović Filip, 127
Filipović Safet, 506
Filzmaier Peter, 600
Fink Bernardo, 727
Finžgar Fran Saleški, 368, 370–372
Firjubin Nikolaj Pavlovič, 757–758
Fischer Heinz, 595, 599
Fischer Jasna, 136, 415, 659, 686
Flandrin Jean Louis, 60
Flis Drago, 497, 502, 515, 516
Fogar Galliano, 261, 266, 865, 872
Fonda Henry, 814
Forstnerič France, 455
Franc Ferdinand, 29, 31
Franc Jožef, 693, 713
Francescangeli Eros, 192–200, 202–204, 206–207
Frančič Josip, 70, 74
Frančíková Daša, 62, 74
Franko Vida, 165
Franzinelli Mimmo, 200, 202–203, 206
Frausin Luigi, 204
Freud Anna, 857–858
Frick Wilhelm, 236
Friedman Avraham, 551
Friedrich III., 470
Friszke Andrzej, 436–437, 443, 447–448
Ftičar Jože, 784, 797
Fujs Metka, 784, 797
Furlan Boris, 380, 388, 394–496, 398
Furlan Josip, 69

G

Gabelica Ivan, 275, 302
Gabin Jean, 815
Gabrič Aleš, 7, 225, 367–371, 373–378, 380–381, 397, 400, 415, 459, 463, 627, 637, 638, 809, 823
Gabršček Andrej, 703, 712
Garbo Greta, 812
Gasar Vaso, 540, 557
Gaspari Andrej, 244, 251
Gasparini Leopoldo, 264
Gašpar Mirjana, 780, 798
Gašparič Jure, 5, 121, 123, 130, 135–136, 144, 150, 152, 827, 844
Gay Peter, 58, 73, 75
Gaževič Nikola, 515
Geiger Vladimir, 309–310, 315, 318–322, 326
Generalović Nikica, 294
Georgijević Dimitrij, 342–343
Gerlanc Bogomir, 162, 172

Germann R. F., 760
Gerő Ernő, 756, 758
Geromet Giorgio, 697, 711
Geršič Matjaž, 633, 638
Gestrin Ferdo, 480, 494, 844
Gianola Marija, 64
Giddens Anthony, 60, 75
Giedion Sigfried, 38, 54
Giolitti Giovanni, 193, 195, 612
Giron Meir, 551
Glantschnig Gerold, 597, 600
Gligorijević Branislav, 122, 133, 135, 140, 152
Globačnik Matko, 271, 298
Globočnik Damir, 691, 712
Godeša Bojan, 6, 211, 214, 216–217, 222–225, 260–261, 266, 606, 638, 832, 844
Godina Ferdo, 271, 285, 293, 295, 302, 501, 821
Goebbels Joseph, 802
Gogolj Nikolaj Vasiljevič, 806
Gojak Arrigo, 204
Goldstein Ivo, 6, 271, 285, 293, 295, 302, 309, 312–313, 316–317, 319, 321–322, 326–327
Goldstein Slavko, 315, 317, 322, 326
Golia Pavel, 219, 577, 806–807
Golouh Rudolf, 150, 153, 213, 225
Gombač Bruno, 170, 421, 850, 853, 859, 866, 872
Gomiršek Tanja, 712
Gomulka Wladislaw, 435–437, 441–447
Göncz László, 798
Goody Jack, 59
Gorbačov Mihail Sergejevič, 557
Gorčakov Aleksander Mihailovič, 468, 471, 474
Gornik Ivan, 212–213, 225
Gorše France, 718, 727
Gosar Andrej, 420
Gottwald Klement, 522, 526–527
Govekar Fran, 66, 69, 74
Goveyda Amir, 764
Grafenauer Bogo, 377, 797, 884
Grafenauer Milica, 163–164, 172
Gramsci Antonio, 196
Grandits Hannes, 271
Grandner Margarete, 742, 753
Grant Cary, 816
Granville Johanna, 756–759, 776
Graovac Igor, 320, 322, 326
Grazioli Emilio, 212, 214–215, 218, 221–222
Greenberg Marc L., 795, 798
Gregorčič Simon, 705
Gregorič Vinko, 88
Grgurić Alenka, 425
Griesser Pečar Tamara, 387, 397
Grmek Antonija, 70
Grochulski Henryk, 437
Gromiko Andrej, 540
Grossmann Karol, 810
Gruber Hermann, 523, 570
Gruber Karl, 523
Grubješić Jovan, 280
Grubješić Teodor, 280
Gumze Rikardo, 316
Günter Bischof, 534
Gusenbauer Alfred, 588–589, 598
Guštin Damijan, 6, 235, 241, 251, 256–257, 266
Gutenberg Erich, 426
Gyarmati György, 521, 528–529, 533

H

Haakon VII., 333–335
Habrnál Miloš, 618, 638

Habsburg Otto von, 492
Hacin Lukšič Marina, 748–749, 753
Hadalin Jurij, 7, 497, 503, 509, 515–516
Haddad Emma, 735
Haderlap Filip, 66–67, 74
Haider Jörg, 586, 588–589
Hajnšek Odilo, 729
Halliday Fred, 539, 557
Hallstein Walter, 12, 15, 882, 886–888
Hambroa Carla, 331
Hämmerle Christa, 59, 589, 600
Hamsun Knut, 329, 335–337
Hanisch Ernst, 524, 533
Harlow Jean, 813
Harter Schanker, 94
Hartman Milko, 728
Hartner Ferdinand, 808, 814
Hasiba Gernot D., 738, 753
Hásková Zdenka, 69
Haug Hilde Kathrine, 451, 463
Haugland Knut, 335
Haydn Joseph, 470
Haymerle Heinrich von, 471–473
Hazler Vito, 730
Headlam-Morley, Agnes, 131–132, 135
Hebrang Andrija, 512
Hederih Jože, 626, 637
Hegedüs András, 758
Heidegger Martin, 461
Heinemann William, 448, 533
Heinfeld Berta, 321
Heinfeld Mira, 321
Heinrich Wilhelm, 101–102, 105–106, 108, 236–237, 239–241, 250, 426, 471, 867
Heiss Gernot, 535
Hempt Adolph, 83
Hepe Boštjan, 686
Herman Honorije, 281
Hilberg Raul, 518, 533
Hilferding Rudolf, 425
Hill Dayrell Oakley, 505
Himmler Heinrich, 236–237, 239–241, 243–244, 250, 258, 268, 867
Hirschfeld Magnus, 77–78, 116
Hitler Adolf, 212, 214–217, 219–222, 225–226, 228, 235–237, 239, 247–248, 250, 267, 271, 275, 287, 303, 312, 327, 329, 332–337, 385–387, 391–393, 395, 397, 486, 518, 526, 531, 534, 624, 867
Hladnik Miran, 63, 67, 75, 164
Hočevar Janez (Rifle), 681
Hočevar Marjan, 724
Hočevar Pavla, 170, 389, 392–396
Hödel Max, 469
Hofler Richard A., 414–415
Hohenlohe-Schillingsfürst Chlodwig Karl Viktor, knez, 468, 471, 473, 477
Hohnjec Josip, 122, 125, 127, 135
Holborn Hajo, 469–470, 472, 475, 477
Hollister John B., 763
Holmar Tomaž, 729
Hörbiger Paul, 801, 813, 815
Hore-Belisha Leslie, 331
Horvat Bela, 781–782, 784–785, 789, 798
Horvat Vladimir, 317–318, 326–327
Hösler Joachim, 867–868, 870, 872
Hosner Anton, 626, 637
Hovland Edgar, 337
Hoxha Enver, 502–503, 505–513, 515
Hren Karl, 600
Hribar Elizabeta, 389, 390
Hribar Ivan, 66
Hribar Spomenka, 863, 872
Hribar Tine, 453, 462–463

Necakov_zbornik_FINAL.indd 901 23.1.2018 8:47:52

Hribar Zoran, 389, 394–396
Hruščov Nikita Sergejevič, 434–436, 443, 449, 671, 755, 757–759
Hübner Raphael, 471
Hudales Jože, 377
Humar Kazimir, 164, 172
Humek Štefanija, 45, 54
Husa Jaakko, 131, 135
Huš Katja, 811, 823

I

Ilić Saša, 483, 493
Ilin Efraim, 550–551
Illouz Eva, 61, 75
Imrédy Béla, 528
Inkret Andrej, 370, 377
Inzko Marija, 715, 718, 726–727, 731
Inzko Valentin, 589, 590–591, 596, 598, 726–727
Iordachi Constantin, 415
Ironside William Edmund, 333
Ishay Moše, 554
Ivančić Viktor, 315, 325
Ivanković Mladenka, 541–543, 545–548, 554, 557
Ivanocy Franc, 784, 786
Ivanović Drago, 342–343, 345, 365

J

Jagodic Jože, 718, 720
Jaklič Tanja, 725
Jakopović Miljenko, 647
Jakovina Tvrtko, 6, 329, 337
Jakšić Jašo, 289
Jančar Drago, 455, 864, 872
Janežič Fajdiga Kristina, 70, 74
Janjetović Zoran, 7, 479, 495
Janković, Dragoslav, 30
Janković Vladeta, 802, 823
Janša Zorn Olga, 890
Janušić Jurislav, 494
Janžekovič Janez, 372, 374, 377
Janžekovič Martin, 782
Jaray Sandor, 41
Jaray Sigmund, 41
Jarc Rok, 612, 633, 638
Jary Michael (Jarczyk Maximilian Michael), 802
Javorski Mihajlo, 554
Jeftić Bogoljub, 488–489
Jeglič Anton Bonaventura, 84–85, 88, 116
Jelačić Josip Bužimski, 272
Jelavich Barbara, 691–692, 694, 712
Jelcin Boris Nikolajevič, 126
Jelić Ivan, 274, 278, 302, 313
Jelić-Butić Fikreta, 271, 273, 275, 285–286, 289, 302
Jelinčič Boeta Klemen, 546, 557
Jelinčič Zorko, 166
Jeraj Mateja, 7, 158, 379, 390, 395–398
Jeraj Vida, 70
Jeras Ivan, 354
Jereb Saša, 623, 630, 638
Jerec Mirko, 286–287, 294
Jerič Ivan, 788, 798
Jerina Friderik, 718, 725–726
Jerman Lučka, 222, 225
Jerman Gregor, 258, 266
Jesenšek Marko, 70, 75
Jesih Boris, 18, 798, 888
Jevtić Bogoljub, 482, 486
Jireček Konstantin, 12
Johnston William M., 58, 65, 75
Joksović Branislav, 497, 515
Jovanović Nenad, 498, 515
Jovanović Slobodan, 24, 30, 122, 125, 129, 135, 176–177, 188
Jovanović Vladimir, 24

Junger Ferenc, 880
Jurić Pahor Marija, 96, 116
Jurčević Josip, 313, 315–317, 326
Jurčič Josip, 695
Jurga Robert M., 618, 638
Jurjavič Petra, 622–623, 638
Juvan Franc, 384

K

Kacin Wohinz Milica, 191, 230, 234, 255, 266, 606–608, 611–612, 617, 624, 637–638, 644, 659, 687
Kaczmarek Ryszard, 242, 251
Kádár János, 756, 757, 759, 762
Kaić, 286
Karl, 109, 484
Kalinšek Felicita, 727, 731
Kalšek Miran, 266
Kaltenegger Roland, 365
Kampuš Ivan, 135
Kaplan Karel, 522, 527, 533–534
Karadžov Dečko, 484–485, 488, 493
Karađorđević Aleksander I., 124, 134–135, 138, 184, 284, 420, 471, 484, 486, 489, 499, 506, 516, 621, 786, 820–821
Karađorđević Pavel, 621
Karađorđević Peter I., 24, 26–28, 31
Karađorđević Peter II., 282, 820
Karakaš Obradov Marica, 541, 546, 557
Karatheodori Aleksander paša, 468, 471, 473
Kardelj Edvard, 256, 260–261, 265, 266, 380, 381, 405–406, 411–412, 415, 440, 451, 459–462, 501, 506, 515, 530–531, 540, 553, 555–556, 564, 606, 638, 645, 657, 757–758, 801, 864, 879, 890
Kardoš Štefan, 797
Karge Heike, 310, 326
Karner Stefan, 588–589, 886
Károly Alájos, 471
Karović Pavle, 482, 484
Kaufmann Joe E., 618, 638
Kavčič Niko, 646, 650, 658–659
Kavčnik Leon, 388, 392–394, 396, 398
Kavs Franc, 229
Kazasov Dimo, 484, 488
Kazimirović Vasa, 30
Kegan Paul, 711
Kekkonen Urho, 331, 336
Kemp-Welch Tony, 435–439, 443, 448
Kennan George, 523
Kenney David T., 39
Kent Stanley, 42
Kerec Darja, 9, 801–802, 810–811, 823
Kermauner Taras, 452–456, 459, 464
Kern Nuša, 16
Kersnik Janko, 63–66, 69, 71, 74
Keršovani Otokar, 500
Kessler Ana, 67, 69
Khuen-Héderváry Károly, 785
Kiauta Lojze, 431
Kico Ndjela, 508
Kidrič Boris, 262, 266, 370, 380, 385, 391–392, 395, 406, 410, 420, 426, 432, 550–551, 606, 870
Kisić Kolanović Nada, 275–276, 284–286, 302
Kiss Árpád, 803
Kjoseivanov Georgi, 484, 488
Klanjšček Zdravko, 240, 251
Klavora Vasja, 96, 116
Klekl Jožef, 784, 786, 804–805, 817, 820–821
Klemenčič Lovro, 122
Klemenčič Matjaž, 8, 480, 494, 583–585, 588, 600–601, 629

Klemenčič Rok, 630, 638
Klemenčič Vladimir, 585, 600, 879
Klemperer Victor, 333, 337
Klinec Rudolf, 156
Klopčič Vera, 798
Klun Josipa, 498
Kobentar Jera, 727
Kobentar Jerica, 726–728
Kocbek Edvard, 370–373, 376–377, 395, 440, 448, 459, 863, 872
Koch Robert, 816
Kochanowski Jerzy, 519, 533
Kocsis Karoly, 756, 776
Koče Bitoljana, 507, 508
Kočović Bogoljub, 272, 302, 311, 318–319, 326
Kofol Karla, 630, 638
Kokalj Kočevar Monika, 244, 251
Kokolj Miroslav, 781–782, 784–785, 789, 798
Kolar Bogdan, 719, 731
Kolar-Dimitrijević Mira, 140, 145, 152
Kolarič Antonija, 157, 172
Kolarič Jakob, 719
Kolm Ludwig, 45
Koloman Barsady, 83
Kološa Vladimir, 147–148, 152
Komac Jernej, 626, 637
Končar Rade, 274
Konforti Elza, 321
Konovšek Tjaša, 626
Kopitar Marjan, 645, 647
Kornhäuser Caesar, 83
Koron Alenka, 76
Korošec Anton, 71, 141, 144–148, 154, 216, 490, 808, 814, 820
Kos Dušan, 61, 66–67, 75
Kos Janez, 842, 844
Kos Milko, 480, 494
Kos Peter, 844
Koschat Michael, 250
Kosec Ljudevit, 254, 266
Koser Ljudevit, 488
Kosi Jernej, 704, 712
Kosiol Erich, 426
Kossuth Lajos, 782
Köstl Janko, 382, 386–387
Košenini Franica, 63–64, 69
Košir Milan, 626, 637
Košir Mirko, 421
Košmelj-Beravs, Vida, 629, 639
Košmrlj Drago, 497, 505, 507, 515
Kotnik Bertrand, 727, 731
Kottulan Therese, 99–104, 106
Kovács Attila, 760, 763–764, 776, 779, 797–798, 890
Kovač Matilda, 76
Kovač Mirko, 337
Kovač Pavle, 384, 387
Kovačević Mićo, 291, 760, 776
Kovačič Fran, 480, 494
Kovačič Gorazd, 453, 464
Kovačič Peter, 377
Kovačič Oskar, 256
Kovačič Stanko, 645, 647
Kövecses Zoltán, 62, 75
Kövi Kornélia K., 803
Ković Miloš, 693–694, 712
Kozar-Mukič, Marija, 788, 798
Kraigher Boris, 262, 265, 376, 645, 658
Kraigher Sergej, 497, 511, 515
Kralj Franc, 258
Kralj Janko, 222, 225
Kralj Mara, 164
Kralj Svetopolk, 807
Kralj Tone, 164, 233, 234
Kramberger Marijan, 157, 452–453, 455, 457–458, 464

Kramer Mark, 443, 448, 755, 776
Kranjec Marko, 219, 797
Kraš Josip, 500
Krašovec Stane, 429–431
Krejči Marija, 69
Krek Janez Evangelist, 69, 71, 74, 727
Krek Miha, 216
Kristijan X., 334
Kristo Pandi, 508
Krišto Jure, 276, 302, 316–317, 326
Krivošić Velimir, 483–486, 488
Krizman Bogdan, 480, 481, 484–485, 489, 494
Križnar Ivan, 240–241, 244, 251
Kryžanovskaja Ivanova Vera, 165
Krleža Miroslav, 312, 497, 515
Krofta Minka, 156
Krošl Anton, 383
Kuder Stanko, 259
Kudumija Mato, 310, 326
Kuhar Lovro, 371, 606
Kukman Vladimir, 383, 387
Kukovica Franc, 596
Kulmesch Janko, 587, 596, 598
Kulovec Fran, 216
Kumanudi Kosta, 488
Kumelj Metod, 389, 392, 394, 396
Kumer Silvo, 589–591, 598
Kump Ciril, 718
Kunstelj Jože, 718
Kuntarič Neža, 348
Kupfer Regina, 321
Kurimszky Sándor, 757
Kurnjek Branko, 371, 377
Kutchera Franz, 235
Kvaternik Eugen Dido, 293
Kvaternik Slavko, 275, 282, 285–287, 302
Kveder Dušan, 260
Kveder Zofka, 69–70, 75, 169

L
Lachman George, 713
Ladislav I., 779
Lagardes Izabella, 803
Lah Ivan, 311
Lainšček Feri, 797
Lajovic Dušan S., 383, 396–397
Lajovic Milivoj, 383, 387, 395
Lajovic Vid, 389, 393–396
Lalević Predrag, 336–337
Lamour Dorothy, 814
Lampe John, 276, 302
Lampe Urška, 342, 362, 364–365
Lane Allen, 74, 448
Langerjeva James, 58
Lapajne Lavrenčič Milena, 230, 234
Lasič Sofija, 69
Lasić Stanko, 317, 326
Lassale Ferdinand, 470
Launey Luigi Mario Eduard, 471, 475
Lavrentijev Anatol Josipovič, 540
Lavrič Karel, 65–66, 75, 697, 700, 702, 712
Lazar Beata, 780, 798
Lazarević Dobrivoje R., 23–31
Lazarević Žarko, 7, 399–401, 415–416, 687
Leban Avgust Armin, 705
Leban Janko, 705, 712
Leben Andrej, 76
Lederer Hugo, 102–107
Lenac Mirko, 649
Lenar Kati, 166
Lenin Vladimir Iljič Uljanov, 5, 121–122, 136, 197, 424–426, 432
Leon Andrzej, 449
Leskovar Josip, 143, 148

Levar Ivan, 809
Levec Fran, 67
Levi Eshkol, 554
Lewis Jan, 75
Ley Robert, 236
Linasi Marjan, 244, 251
Lindt August, 762, 773
Linhart Karel, 452
Lipak Čuklje Nikola, 289
Lipovčan Srećko, 326
Ljotić Dimitrij, 275, 303
Loewenberg Peter, 58
Lombard Carole, 816
Lončarević Ivan, 414–415
Lopičić-Jančić Jelena, 362, 365
Lorena Daniela, 712
Lorenčič Aleksander, 135
Lorković Mladen, 284–286, 302–303
Louis Edgar, 34, 54
Lovšin Evgen, 421, 427, 430–432
Loy Myrna, 813
Ložar Rajko, 718, 729–730, 732
Lubitscha Ernsta, 812
Lucah Ivan, 203
Lucas John, 337
Lučić Ivan, 271, 309, 329
Lugo Giuseppe, 815
Lukan Walter, 5, 77, 80, 93, 106, 117
Lukanc Maja, 7, 433, 435, 448–449
Luković Petko, 691–693, 695–696, 699–701, 704–706, 708, 712
Luskar Alojzij, 715, 718–720, 723, 731, 733
Lušina Janez, 240, 250
Luther Martin, 59
Luxemburg Rosa, 425
Luzzatto Carolina, 169
Luža Radomír, 526, 534
Lystra Karen, 73, 75

M

Macartney Carlile Aylmer, 520
Machcewicz Paweł, 435–439, 442–443, 445–446, 448–449
Mackenzie George Henry, 475
Maček Olga, 499
Maček Vladimir, 273, 275, 281, 284, 302
Mačkovšek Janko, 382–383, 386, 395, 398
Magocsi Paul Robert, 520, 534
Majerhold Katarina, 61, 75
Majnarić Ivan, 276, 303
Makarovič Marija, 725, 732
Makarovič Teresa, 160
Makowska Helena, 812
Maksimović Ivan, 425
Makuc Pavla, 164–165, 172
Mal Josip, 135
Malalan Franc, 228
Malenkov Georgij Maksimilijanovič, 757
Malesheva Sejfulla, 503
Malin Vladimir, 443
Mally Eva, 380, 395, 397
Malnič Andrej, 680, 686
Malovrh Vincenc, 421
Mamatey Victor S., 526, 534
Mamić Tino, 394, 397
Mandić Blažo, 337
Marinčič Ivan, 383
Marinčič Rudolf, 383
Marinko Miha, 262
Marinković Vojislav, 483–485, 487–488
Marjanović Milan, 276
Marković Ante, 683
Marković Lazar, 125–126
Marković Sima, 124, 126
Marković Zvezdan, 619, 621, 639
Martelanc Milka, 165
Martelanc Slavo, 647
Martinac Vladislav, 486

Martinz Josef, 589
Martinz Thomas, 586, 599
Marton Endrej, 801
Marušič Branko, 6, 65, 75, 155–156, 172, 227, 232, 234, 497, 515, 686, 696–697, 699, 702, 706–707, 710, 712,
Marušič Drago, 148
Marušič Franc, 793, 798
Marušič Vida, 229
Marx Karl, 425–426, 432, 470, 815
Masaryk Jan, 523–527
Masaryk Tomáš Garrigue, 132–133
Masleša Veselin, 712, 879
Maslić Miljkan, 273, 297–298, 303
Mason James, 475
Massoli Umberto, 256
Matelič Miroslav, 384
Matelič Peter, 42–44
Matić Dragan, 706, 708, 712
Matić Svetislav K., 30
Matijević Margareta, 293, 303
Matko Ivan, 219, 298, 715, 718, 721, 733
Matković Blanka, 317
Matt Susan J., 74
Matteotti Giacomo, 198
Maučec Marjan, 371, 377
Maurer Herta, 730
Maurer-Lausegger Herta, 730
Mauser Karel, 720, 731
Max Freiherr, 93
Mayer László, 821
Mayr Ernst baron von, 475
Mazower Mark, 337
Mazzini Giuseppe, 193
McCauley Martin, 519, 534
Medick Hans, 60
Medved Anton, 70
Mehmed Ali paša, 468, 471, 472
Meir Golda, 546–547, 554, 556–557
Melik Jelka, 390, 395–397
Melik Vasilj, 379, 397, 480, 494, 691, 694, 702, 712–713, 885–886
Mellerowicz Konrad, 426
Melson Charles D., 248, 251
Mencej Martin, 254, 266
Meršol Valentin, 723
Mesesnel France, 729
Meško Franc Ksaver, 70, 71, 74, 372
Metikoša Simo, 280
Metternich-Winneburg zu Beilstein Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von, 57, 225
Mičunović Veljko, 547, 549
Mićić Srđan, 7, 479, 480–481, 483, 485, 487–490, 494–495
Mingrino Giuseppe, 196, 199
Mihailo metropolit (Mihailo Jovanović), 24
Mihailović (Dragoljub) Draža, 379–381, 383–387, 390–391, 393, 398
Mihelič Silvester, 718, 720–723, 728, 731–733
Mihovilović Đorđe, 320, 323, 326–327
Mihurko Poniž Katja, 61, 65, 67–68, 75, 157, 167
Miklavčič Maks, 163, 372
Miklavčič-Brezigar Inga, 687, 760
Mikojan Anastas Hovhannesi, 443
Mikola Aleksander, 786
Mikola Milko, 366, 798
Mikša Peter, 8, 605, 626, 637, 640, 755
Mikuž Metod, 139, 144, 152, 213–214, 225, 263, 266, 605, 627, 639, 886
Mikuž Stane, 729
Miladinović Tomica, 21
Milak Enes, 481, 494
Milatović Arsa, 507–508
Milatović Milorad, 436–437, 440, 446

Milčinski Fran, 69
Miletić Antun, 309, 314, 317, 321, 325–326
Milford Humphrey, 135
Millonig Stana, 715, 718
Milojević Milan Đ., 484–485
Milojković Života, 127
Milovanov Milenko, 758
Milward Alan S., 525, 534
Minc Hilary, 435
Mindszenty József, 520
Mirković Jovan, 319, 326
Mitrinović Čedomil, 124, 135
Mitrović Andrej, 313, 327, 480, 494
Mlakar Boris, 398
Möderndorfer Vinko, 146, 153, 371, 377
Modic Heli, 421
Mohorič Ivan, 254, 266
Mohorič Milena, 853
Molnár András, 821
Molotov Vjačeslav Mihajlovič, 443, 509, 529, 564
Moravec Dušan, 66, 74, 806, 823
Moritsch Andreas, 13, 534
Moser Karin, 589, 599
Moüy Charles de, 472, 475, 477
Mozetič Ivanka, 701
Mozetič Iztok, 371, 377
Mraković Joco, 293, 302
Mrkalj Igor, 271, 282, 288, 291–292, 295, 298, 303
Mrkalj Mile, 278, 297, 303
Mrkoci Vladimir, 317, 327
Mueller Wolfgang, 517, 522, 533–534
Murko Vladimir, 144–145, 152
Murkovič Janez, 782
Murray John, 336
Musiol Daniela, 595
Mussolini Benito, 6, 198, 205, 212, 214–215, 218–222, 225, 227–234, 257, 481, 493

N

Nabergoj Tomaž, 607, 639
Nadrah Ignacij, 368
Nađ Imre glej Nagy Imre
Naglič Miha, 611, 613, 616, 618, 622–624, 627, 629, 633, 639
Naglić Šime, 289
Nagode Aleš, 164, 172
Nagode Črtomir, 170, 379–380, 384–385, 387–388, 390–398, 541
Nagy Ferenc, 529–530, 760
Nagy Imre, 756–760, 776
Naimark Norman M., 534
Naser Gamal Abdel, 552, 555
Nastasijević Đorđe, 485–486
Natlačen Marko, 143, 146, 148–150, 214, 215, 217–219, 221–224, 808
Nawratil Heinz, 366
Nečak Dušan, 1, 9, 11–19, 126, 135, 267, 329, 531, 533–534, 605–606, 621, 629–630, 639, 643, 668, 675, 679, 687, 715, 755, 757–760, 776, 798, 867, 871–872, 877,
Nećak Lük Albina, 9, 153, 779, 781, 791, 793, 798, 799, 880–881
Nedeljković Iv, 858–859
Nedić Milan, 316
Negri Ada, 169
Nemec Alojz, 718
Nenni Pietro, 531
Nestor Pauline, 75
Nešić Dragoljub, 425
Nešić Ljubomir, 542
Newby Wanda, 228
Nicholson James T., 763
Nicklisch Heinrich, 426
Nielsen Christian Axboe, 124, 135
Nikezić Ilija, 342, 346, 366
Nikolaj II., 133

Nikolić Petar, 279
Nikoliš Branko, 297
Ninčić Momčilo, 484, 488
Nishimizu Mieko, 414–415
Nitti Francesco Saverio, 195, 199
Nobiling Karl Eduard, 469
Norčič Oto, 426
Nosek Václav, 526
Novak Karel, 386
Novak Mijo, 425
Novak Milan, 291
Novak Viktor, 266, 275, 303
Novak Vilko, 780, 798
Novaković Maksim, 26, 28
Novaković Milan, 26, 28
Novosel Đorđe, 342, 346, 366
Novotny Antonín, 443
Nušić Branislav, 806

O
Obradović Marija, 30
Obrenović Aleksander, 23–25, 27, 30–31
Obid Franica, 165–166, 169, 172
Ocepek Angela, 348
Ocepek Josip, 70
Ochab Edward, 436, 441, 444
O'Connell Daniel, 65
Ogrin Darko, 633, 639
Ogris Alfred, 597, 600, 883
Ogris Franjo, 580
Ogris Janko, 581
Ollinger Karl, 595
Omerza Igor, 370, 377
Opeka Mihael, 70
Oražem Janko, 372
Orlanski Emanuel, 184
Orlova Ljubov Petrovna, 815
Orthaber Albin, 421
Orzeszkowa Elize, 157
Ostermayer Josef, 590, 592, 595, 598
Otrin Blaž, 85, 88, 116
Ozmič Katarina, 67

P
Paderewski Ignacy Jan, 816
Page John M., 415
Pahor Boris, 863, 872
Pahor Drago, 702–703, 713
Pajk Janko, 71
Pajk Milan, 71
Pajk Pavlina 57, 63, 69, 71, 74, 76, 164–165, 169
Pančur Andrej, 253, 258–259, 266
Pandel Martin, 600
Pandurović Mirko, 552
Panjuškin Aleksander Semjonovič, 522
Parežanin Ratko, 482–483, 485, 488
Partljič Tone, 455
Pasetti Marius, 471
Passerini Luisa, 75
Pašić Nikola, 24, 29–30, 125, 140, 487
Pavan Camillo, 234
Pavelić Ante, 217, 274–276, 282, 286, 297–298, 301, 317
Pavlović Peter, 171–172
Pavlović Stevan K., 271, 303
Pavlowitch Stevan K. glej Pavlović Stevan K.
Pavšič Tomaž, 607, 616, 627, 629, 633, 639
Payne James E., 414–415
Pechy Tamas von, 471
Pécout Gilles, 686
Pečarić Josip, 316–317, 327
Pečelin Vlasta, 616, 639
Pejić Lazar, 426, 432
Pelikan Egon, 164, 233–234, 611, 639
Peraica Ana, 686

Perdan Frano, 43
Perič Franjo, 431
Perko Andrej, 610, 639, 645–646
Perović Latinka, 5, 23–24, 30–31
Perovšek Franc, 645
Perovšek Jurij, 8, 122, 130, 133, 136, 138–140, 146, 152, 559, 581, 694, 713
Persak Krzysztof, 435, 441–444, 449
Pertot Marjan, 157, 172
Petejan Josip, 212–213, 225
Petek Ana Nuša, 69
Petek Franc, 575, 581
Peter Veliki, 816
Peterle Lojze, 724
Petešić Ćiril, 276, 303
Petković Bogdan, 310, 327
Petranović Branko, 512, 515, 533
Petrovič Pavel Oubril, 471
Petrovič Vladimir, 477, 539, 541, 553–554, 557
Petrović Boža, 471, 473
Petrović Nada, 481, 483–484, 487, 493
Petrović Nastas, 26
Pfeiffer Hermann, 84
Picelli Guido, 201–202
Pick Walther, 88
Pickford Mary, 812
Pij XI., 817
Pijade Moša, 500, 559
Pillon Lucia, 712
Piłsudski Józef, 132
Pirc Ivo, 37, 54
Pirc Metod, 380, 389, 393–394, 396
Pirjevec Dušan, 452–453, 459–464
Pirjevec Jože, 255, 266, 277, 303, 638, 687
Pirquet Clemens, 79, 116
Pitschel Karl, 476
Plamper Jan, 58–59, 75
Plečnik Jože, 395
Pleterski Janko, 223, 225, 452, 480, 494, 606, 639
Polajnar Janez, 705, 708, 713
Polak Karl, 183
Polaschek Hasiba, 738, 753
Poljanec Elizabeta, 170
Poljanec Ljudmila, 70, 170
Poljanec Vinko, 716
Pollack Martin, 867–868, 872
Polzer Miroslav, 798
Pomerantz Sam, 549
Ponikvar Ivanka, 755
Popov Čedomir, 30
Popović Branko, 545
Popović Koča, 761
Popović-Obradović Olga, 24, 30
Popović Tihomir, 484
Porter Cole, 816
Portmann Michael, 517, 521, 533–534
Potisek Slavko, 267
Potočnik Drago, 421
Potočnik Jankovič Aleksander, 618, 621, 624, 638
Potočnik Louise, 98–100, 102, 104–105, 108
Potokar Jože, 807–808
Powell William, 813
Prammer Barbaro, 594
Praček Krasna Ana, 165
Prepeluh Albin, 10, 138, 150, 153, 789
Pretnar Janez, 645
Prežihov Voranc, 371
Pribičević Svetozar, 499
Prica Srđan, 441
Prinčič Jože, 401, 415, 646, 650, 652, 659
Prost, Antoine, 75
Protić Milan, 30
Protić Stojan, 125, 135
Pršić Milivoj, 480, 493

Prunk Janko, 480, 494, 532, 534, 606, 639
Prušnik Karel, 571
Puc Boris, 645
Puc Dinko, 149, 825–826, 845
Pucelj Ivan, 214
Pučnik Jože, 409–410, 415
Puk Mirko, 282, 286–288, 290, 300, 303
Puljić Ivica, 693, 713
Pupo Raoul, 861, 872
Purgaj Lidvina, 35, 54
Puš Ludovik, 718, 728–729, 732
Pynsent Robert B., 518 533–534

Q
Quisling Vidkun, 329, 331–337

R
Radenković Đorđe, 337
Radić Stjepan, 145, 499
Radojević Ljubodrag, 480, 494
Radojević Mira, 480, 494
Radović Andrija, 125
Radowitz Joseph Maria von, 468, 472, 475, 477
Ragagnin Luigi, 202–203
Raguž Jakša, 281, 303
Rahten Andrej, 122, 136, 694, 713
Raič Božidar, 784
Rainer Friedrich, 6, 235–237, 241–242, 244–245, 248–252, 877
Rainer János M., 776
Rajić Suzana, 24
Rajk László, 529
Rajs Rudolf Arčibald, 480, 493
Rajšp Vincenc, 377
Rakić Milan, 484–485, 488, 493
Rákosi Mátyas, 520, 529–530, 755–757
Ramet Sabrina P., 313, 327
Ramovš Jakob, 804
Ramšak Jure, 7, 451, 464
Ranković Aleksandar, 310, 342–343, 355, 503–504, 506, 508–513, 515–516
Raoul Pupo, 872
Rapotec Stanislav, 718
Ratković Rade, 289–290
Ravbar Alojz, 627, 639
Ravnihar Vladimir, 69, 825–827, 844–845
Razum Stjepan, 320–321, 327
Rebok Juraj, 287
Rebula Alojz, 863, 872
Reddy William M., 57–58, 60, 75
Regan Krešimir, 281, 303
Remec Meta, 35–38, 54
Renan Ernest, 460, 462
Rendulic Lothar, 336–337
Repe Božo, 1, 2, 5, 8, 15–19, 126, 135, 267, 532–533, 605–606, 629, 639, 644, 659, 670, 674, 676, 679, 687–688, 755, 850, 859, 870, 872, 888, 890–891
Rev Istvan, 862, 872
Režek Mateja, 8, 367, 372, 377, 440, 446, 449, 537–538, 555, 557–558, 687, 758–759, 760, 776, 890
Ribbentrop Joachim von, 217, 334
Ricci Renato, 198
Richter Friedrich, 102–104, 108
Riddleberger James, 761
Riemann Johannes, 811, 822
Riffera Milko, 317
Ristić Jovan, 474
Ristović Milan D., 337
Roatta Mario, 231
Robert-Tissot Jean-Pierre, 767–771
Rodinis Andrej, 341, 364, 366
Rogoznica Deborah, 8, 643, 658–659
Rohm J., 90–91
Rohr Franz Freiherr von, 80–81, 116

Rohracher Andreas, 716
Rojic Aleksij Rafael, 700
Roksandić Drago, 6, 271–272, 281, 285, 289, 303, 306, 313, 327
Romčević Vaso, 296
Roosevelt Franklin Delano, 605
Rösener Erwin, 237, 240–241, 247
Rosenwein Barbara H., 59
Rosenzweig Linda W., 57, 59, 62–63, 72, 75
Rosina Roza, 65, 69
Rossi Marco, 204, 207
Rosumek Helmuth, 244
Roter Petra, 583, 600
Rothschild Joseph, 519, 534
Rousseau Jean-Jacques, 131
Rovan Alojz, 70, 74
Rovan Janez, 718
Roy Francis, 711
Rozman Franc, 7, 467, 477, 687, 691, 700, 701, 704, 713
Rozumek Helmuth, 244, 251
Rožman Gregorij, 215, 219, 368
Rudan Dmitar, 279
Rudež Stanko, 648, 652
Rumpler Helmut, 691, 693, 713, 883, 886
Rupel Dimitrij, 451, 464
Rupnik Leon, 18, 605, 618, 620–624, 629–631, 638–639, 641, 729, 832, 888, 892
Rus Jože, 384–385, 387, 395
Russ Viktor K., 84, 88, 91, 116
Russel Odo, 471, 475
Ruthner Clemens, 712

S

Sabean David, 60
Sabljo Zvonimir, 694, 713
Sadulah paša, 469, 471, 475
Salisbury Robert Arthur Cecil, 471–473
Salvatici Silvia, 861
Samardžija Nikola (Nikica), 291–292
Samuelson Paul Anthony, 426
Saurer Edith, 59
Schachter Stanley, 58
Schäffer R. T., 768
Schalek Alice, 93, 109, 116
Schaubach Fran, 143
Scheichenbauer August, 101–102, 108
Scheuch Uwe, 592
Schill August, 363
Schiller Ulrich, 322, 327
Schmidt Snoj Malina, 67, 75
Schmidt Vlado, 703, 713
Schneider Erich, 426
Scholz Karl, 93
Schönherr Karl, 805
Schöpflin George, 518, 534
Schreiber Richard, 332
Schreiner Bela, 480, 494
Schreiner Božič Marcus, 241, 251
Schroth Hannelore, 801
Schumy Vinzenz, 570
Schüssel Wolfgang, 586, 588
Schwegel (Švegel, Žvegel) Jožef, 469, 471–474, 477
Schwegel Ivan, 468
Schwetschke Karl Gustav, 476
Sciarrone Rocco, 866
Secondari Argo, 193–196, 199, 202, 206
Seipel Ignaz, 488
Selin Marko, 250
Selišnik Irena, 5, 57, 67–68, 75–76, 133, 136
Serao Matilda, 169, 172
Sernec Dušan, 147–148
Seručnik Miha, 399, 415
Servan-Schreiber Jean Jacques, 461
Seton-Watson Hugh, 522–523, 534

Seunig Katarina, 69, 76
Sforza Carlo, 611–612
Shakespeare William, 804
Sharett Moše, 554
Sharon Marcus, 59
Shay Shaul, 550, 557
Shirer William L., 333, 337
Shorter Edward, 59–60, 75
Simić Vladimir, 539
Simoniti Primož, 476
Simoniti Vasko, 535, 864, 872
Simović Dušan, 216
Simšič Tomaž, 222, 225
Singer Jerome E., 58
Sirc Franjo, 388, 389–390, 394, 396, 398
Sirc Ljubo, 380, 385–388, 390–397
Skrbinšek Vladimir, 809
Skrbinšek Milan, 806
Slama Jiří, 522, 534
Slánský Rudolf, 539
Slavec Gradišnik Ingrid, 377, 732
Slavič Matija, 787–788, 798
Slitt Rebecca, 59
Smith Adam, 396
Smith Anthony D., 464, 707, 713
Smith Rosenberg Carroll, 59, 62, 72, 76
Smodej Franc, 480, 487
Smolej Viktor, 807
Snoj Franc, 390
Snoj Jože, 390, 392, 398
Snyder Timothy, 312
Sofronijević Milorad, 494
Soldatić Dalibor, 757
Somera Nikole, 291
Somin Willy Oscar, 809
Sommeregger Borut Johannes, 724
Sommeregger Nevenka, 715, 718–720, 723
Sommeregger Veronika Modesta, 724
Spazzapan Viktor, 103–105
Spiru Nako, 503, 505, 507–509, 511
Sretenović Stanislav, 481, 495
Srškić Milan, 177
St. Vallier de la Croix de Chevrier Charles Raymond, 471
Stalin Josip Visarijonovič Džugašvili, 312, 327, 332, 392, 425, 432, 434–436, 446, 448, 502–503, 509, 513, 515–516, 518–519, 535–536, 538–539, 558, 605, 755–756, 861
Stamatović Miloš, 650, 652, 657
Stanič Karel, 203
Stanković Đorđe, 29
Stanković Milan, 486
Stanovnik Janez, 515
Starace Achille, 229
Stare Bogdan, 389, 392–396
Stare Vendelin, 393
Starman Alojzij, 718, 724
Starman Majda, 724, 732
Stearnes Carol Z., 59, 61–62, 76
Stearnes Peter N., 59, 61–62, 73–75
Stedingk Ivonne von, 735–736, 738–740, 753
Stefanović Svetislav, 275, 303, 764
Steinbach Susie, 697, 713
Steindl Franc, 259
Steiner Elisabeth, 589, 599
Steiner Johann, 79, 84, 116
Steininger Rolf, 517, 534
Steinitz Wilhelm, 475
Stepinac Alojzije, 275, 276, 302–303, 324–325
Stepančič Gregorič Marica, 165, 168, 170
Stergar Gorazd, 263, 266
Stergar Janez, 560, 581
Stergar Rok, 694, 713

Sterle Antonija, 69
Stipančević Mario, 499–501, 503, 514–516
Stipkovits Ferenc, 779, 798
Stiplovšek Miroslav, 5, 19, 131, 136–153, 263, 266–267, 804, 823, 886, 889
Stipo Pilić, 317
Stodol Ivan, 807
Stoessinger J. G., 737, 753
Stojadinović Milan, 148, 218, 228, 231, 481, 489, 868
Stojančević Vladimir, 480, 495
Stojanović Biljana, 856, 859
Stojanović Dubravka, 24, 29, 30–31
Stojanović Kosta, 612
Stojnić Velimir, 497, 503, 515
Stolić Ane, 24
Stone Lawrence, 60
Stourzh Gerald, 532, 534, 585, 600
Strauss Johann, 474, 571, 815
Strčić Petar, 327
Stritar Josip, 701
Strnad Marica, 70–71
Strom Claire, 755
Studen Andrej, 5, 33, 40, 54, 62, 66, 76
Stuhlpfarrer Karl, 13
Subotić Milan, 31
Sundhausen Holm, 12
Suppan Arnold, 8, 479–481, 483–490, 495, 517, 526, 531–532, 534–535, 883
Sušnik Anton, 122, 125, 127, 133
Svátek František, 527, 534
Svetek Lev, 421
Svetina Albert, 357–358, 366
Svigel Karl, 102, 104
Svoboda Ludvík, 527
Svoljšak Petra, 608, 640, 755
Swain Nigel, 408, 415
Szabó Imre, škof, 783
Szabolcsi Józefina P., 802
Szálasi Ferenc, 528
Szántó Zoltán, 757
Szápáry Ladislav, 808, 811, 824
Sztójay Döme, 528
Szultz Froim, 545

Š

Šašić Jefto, 323, 327
Šatej Barbara, 5, 9, 14, 155, 158, 173, 697, 701, 713, 877
Šček Orel Breda, 164, 172
Šček Virgil, 164, 191–192, 260
Šeligo Rudi, 464
Šentjurc Lidija, 261–262, 265
Šest Osip, 808
Šiftar Ludvik, 801
Šiftar Vanek, 780, 798
Šimec Malka, 33, 36–38
Šimončić-Bobetko, Zdenka, 273, 303
Šimrak Janko, 125, 130
Šinigoj A. glej Rovan Alojz, 74
Širok Kaja, 687
Šišić Ferdo, 480, 495
Škiljan Filip, 284, 303
Škof Leander, 730
Škof Newby Vanda, 228
Škorjanec Viljenka, 671, 676, 687
Škrbe Stanislav, 718
Škrilec Ksenija, 18
Šlavs Koštomaj, 414–416
Šlebinger Janko, 178, 188
Šnuderl Makso, 212–213, 219, 222, 224–225
Šorli Borut, 622
Šorli Ljubka, 165–167
Šorli Srečko, 166, 171
Šorn Mojca, 9, 825, 827, 832–833, 841, 844–845

Necakov_zbornik_FINAL.indd 914 23.1.2018 8:47:53

Šövegeš Lipovšek Gordana, 62–63, 76
Šrámek Jan, 522
Šteiner Martin, 380, 398
Štepec Marko, 618, 640
Štěpničková Jiřina, 814
Štih Peter, 535, 675
Štimac Miroslav, 291
Štrbac Čedomir, 541, 556
Štrekelj Jakob, 718
Štrkalj Pajo J., 279–281
Štuhec Anton, 421
Šubelj Dornik, 538, 541, 556–557
Šuklje Fran, 65, 67, 69, 71, 74
Šušteršič Ivan, 71
Šuvalov Peter Andrejevič, 471–473
Švent Rozina, 8, 715, 724, 727, 731–732

T

Tashko Goro, 508
Tavčar Alojzija, 64, 69
Tavčar Franja, 421
Tavčar Ivan, 63–70, 72, 74, 827
Teichova Alice, 524, 535
Temple Shirley, 813
Terboven Josef, 329–330, 335
Terčelj Filip, 167, 172
Terčak Stane, 259, 267
Terzič Milan, 738, 753
Terzić Velimir, 313
Teschenberg Ernst von, 471
Testen Petra, 64, 76
Theimer Kamile, 69
Themelko Kristo, 508
Thomán Nikolaus, 84, 88, 91
Thomas Colin, 416
Thömmel Gustav von, 471, 473
Tiljak Mato, 288
Timmermans Felix, 808
Tisa Jozef, 217
Tischler Joško, 564–565, 572, 576–577, 581, 721, 725
Tochitch Desimir, 409, 416
Tocqueville Alexis de, 26
Togliatti Palmiro, 354
Toman Josipina (Josipina Turnograjska), 66, 69, 74
Toman Lovro, 66, 69
Tomanić Milorad, 313, 327
Tomasevich Jozo, 275–276, 282, 303, 402, 416
Tomšič Vida, 223, 225, 265, 559, 850
Tonja Ivan, 384
Török Helene, 99, 104
Toroš Mihael, 375–376
Torri Gianfranco, 204, 206
Tóth István György, 533, 535
Tovarloža Marica, 291
Tratar Mihaela, 852
Trgovčević Ljubinka, 29
Trifković Marko, 121–122, 125–126, 128, 132
Tripković Đoko, 434, 449
Trocki Lev Davidovič Bronštejn, 127
Trogrlić Marko, 713
Troha Nevenka, 6, 253–260, 263–267, 515, 611–612, 640, 644, 659, 687, 713
Trstenjak Anton, 372, 376, 803–804, 823
Trubar Primož, 724
Truman Harry, 539
Trumbić Ante, 612
Tucović Dimitrij, 503
Tuđman Franjo, 315, 318, 327, 514
Tuma Marija, 64, 66
Tuma Henrik, 64, 66, 73, 92–93, 116, 164, 170, 390
Turk Ivan, 414, 416, 431
Turopoljac Stevan, 281

U
Ubaldi Ugo, 222, 225
Überall Georg, 542
Uiberreither Siegfried, 237
Ujević Mate, 480, 495
Ukmar Anton, 645, 647
Ulbricht Walther, 443
Ullmann Paul, 523, 535
Urbančič Ivan, 453, 463–464
Urbančič Stanko, 230
Urbanitsch Peter, 494–495
Marta Uršič, 163
Uršič Rudi, 262
Ušeničnik Aleš, 70, 369
Uvalić Radivoj, 425, 432, 761

V
Vadnal Alojzij, 421
Valentić Mirko, 480, 495
Valentino Rudolph, 814
Valjavec Fritz, 884
Valjavec Janko, 718
Van Scharen Margot, 228, 234
Varga Béla, 760
Varga Sandor, 792, 798
Vasič Minka, 66, 69
Vasić Dragiša, 31
Veesenmayer Edmund, 275
Vehar Maja, 9, 847, 859
Velebit Vladimir, 507, 541
Velikonja Jože, 729
Velikonja Nataša, 63, 76
Vendome Zofija, 184
Venstre Frisinnede, 331
Verbič Dušan, 382, 384
Verginella Marta, 9, 63, 65, 67–68, 75–76, 158, 170–171, 173, 230, 234, 701–702, 713, 861, 864, 866, 872–873
Vernant Jacques, 736, 753, 757, 776
Verneuila Louisa, 804
Verovnik Tina, 793, 798
Veselinov Dragan, 402–403, 406–407, 412, 414, 416
Veselinov Jovan, 500
Vetsera Marija, 812
Vidaković Nikica, 282, 290, 300
Vidali Vittorio, 192, 204, 646
Vidossoni Aldo, 232
Vilčnik Oto Valter, 456–457, 464
Vilder Većeslav, 276
Vilfan Janez, 718
Vilfan Jože, 502, 540, 557
Viljem I., 469
Vilmos István, 785
Vinaver Vuk, 481, 482, 484, 495
Vincent Gérard, 67, 75
Visković Razpotnik Nika, 399, 415
Višinski Andrej Januarjevič, 560
Višnjić Čedomir, 288, 291, 303
Vladisavljević Milan, 31
Vode Angela, 158, 389, 393, 394, 396, 398
Vodopivec Fran, 143
Vodopivec Peter, 17–18, 61, 76, 381, 392, 394, 398, 446, 449, 521, 535, 701, 713, 870, 872, 888
Vodušek Starič Jerca, 377, 380, 382–383, 385–386, 395, 398
Vogelnik Dolfe, 311–312, 830, 845
Vogt Josef, 240
Vojak Danijel, 323, 327
Vojska Danilo, 421
Vokić Ante, 285
Volf Patrik-Paul, 736, 753
Volk Sandi, 6, 191, 207
Vorošilov Kliment Jefremovič, 528
Vošnjak Bogumil, 122–134
Vošnjak Josip, 67, 75, 695–696, 700, 713

Vošnjak Jože, 719
Vouk Ivan, 165
Vouk Rudi, 595, 600
Vovelle Michel, 59
Vovk Anton, 368
Vovko Andrej, 16
Voysin Louise Marie, 803
Vrandečić Josip, 694, 713
Vrankovič Ivan, 699
Vrbinc France, 715, 718, 724–725, 732
Vrbinc Miha, 725
Vrbnjak Viktor, 798
Vrčon Branko, 169, 382, 384–387, 392–395
Vrdlovec Zdenko, 811, 817, 819–821, 823
Vrečar Anica, 715, 718, 728
Vrečar Stane, 728
Vrišer Igor, 253–254, 263, 267
Vrtačnik Milan, 853, 857–859
Vučina Jakob, 718
Vuga Saša, 233
Vujaklija Đuro, 280
Vujasinović Branko, 288, 291, 303
Vujatović Mića, 292
Vujošević Djoko, 383, 386
Vukičević Velimir, 144
Vukić Igor, 317
Vuković Tomislav, 295, 303, 318

W

Waddington William Henry, 471
Wagner Richard, 470, 474
Wakounig France, 717
Walter Herta, 51
Wandruszka Adam, 494–495
Wandycz Piotr C., 518, 535
Wastl Doris, 776
Wawryszuk Paweł, 440, 449
Weber Fritz, 525–526, 535
Weber Ina, 588, 599
Weber Tomaž, 842, 845
Weigmann Walter, 426
Weiler Franc, 44
Weiss Leonard, 760
Weißensteiner Nina, 589, 599
Wertheim Ernst, 888–889
Wiesenthal Simon, 324
Wiesner Baron, 486
Wilhem Heinrich, 101
Williams Maurice, 235–237, 240, 251
Wilson Woodrow, 607, 611, 787
Winawer Simon, 475
Wingfield Nancy M., 78, 116, 519, 534
Winkler Andrej, 93
Winkler Max, 93, 98–106, 108
Witzmann Erich, 586, 599
Wlassics Gyula, 785
Xoxe Koci, 503, 505–509, 511
Yalom Marilyn, 59
Yoran Ezrah, 555

Z

Zajc Marko, 463–464, 694, 705, 708, 713
Zakrajšek Kazimir, 186, 212, 215–216, 225
Zaletel Vinko, 715, 718–720, 726, 728, 733
Zarnik Valentin, 695
Zatezalo Đuro, 288
Zdešar Janez, 718
Zečević Momčilo, 138, 153, 533
Zeidler Erwin Freiherr, 93–101, 103, 105–106, 108, 109
Zeldin Theodore, 59
Zelko Ivan, 779, 782, 784, 798
Zemljak Jože, 657
Zerzer Janko, 716, 718–719, 722–723, 732, 879
Zibar Nikola, 291

Ziherl Ana, 847, 858
Ziherl Boris, 453, 718, 727
Zlatić Lida, 502, 504–505
Zlatić Matko, 498–499
Zlatić Savo, 7, 497–502, 504–511, 513, 515–516
Zlatić Slavko, 295, 304
Zlobec Ciril, 452
Zlonoga Đuka, 291
Zorin Valerian, 527
Zorko Andrej, 166, 258, 266
Zorn Matija, 8, 605, 615, 619, 640
Zorn Tone, 480, 495, 637, 878–879
Zrimec Stane, 421
Zukertort Johannes Hermann, 475
Zulfikarpašić Adil, 310
Zuljan Kumar Danila, 712
Zupan Svatopluk, 389, 392–394, 396
Zwitter Fran, 266, 480, 495, 694, 713
Zwitter Franci, 883
Zwitter Vinko, 578
Zwitter Žiga, 744

Ž

Ždanov Andrej Aleksandrovič, 509, 530
Željko Oset, 135
Žerjav Gregor, 122, 124, 134
Žerjavić Vladimir, 272, 304, 311, 316, 318–319, 322, 327
Žinić Joso, 295
Živanović Srboljub, 313–314, 325
Živanović Živan, 31
Živković Gligorije, 147, 281
Živojinović Dragoljub R., 31, 367, 377, 481, 495
Žižek Fran, 809
Žolger Ivan, 480, 493
Žontar Jože, 393, 398
Žorž Grega, 607, 611–613, 616–619, 623–624, 627, 630–631, 633, 640
Žujović Sreten, 512
Župančič Oton, 67, 69, 74, 804, 808
Žužek Franc, 292

Necakov_zbornik_FINAL.indd 919 23.1.2018 8:47:53

Necakov_zbornik_FINAL.indd 920 23.1.2018 8:47:53